

**O‘ZBEK FOLKLORI VA SHEVALARI TADQIQOTLARI:
AMALIYOT, METODOLOGIYA, YANGICHA YONDASHUV”
mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari
to‘plami**

“O‘zbek folklori va shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya, yangicha yondashuv” mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari / Mas’ul muharrir: Sh.Sirojiddinov. – Toshkent: 2025. ____-bet.

Mas’ul muharrir:
Shuhrat Sirojiddinov
filologiya fanlari doktori, akademik

Tahrir hay’ati:

Normurodova N. filologiya fanlari doktori, professor;
Normamatov S. filologiya fanlari doktori, professor;
Ashirboyev S. filologiya fanlari doktori, professor;
Xolmanova Z. filologiya fanlari doktori, professor;
Tilavov A. filologiya fanlari nomzodi, dotsent;
Mavlyanov S. filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent;
Xidraliyeva Z. filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.;
Turdialiyev A. filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.;
Aliqulova H. filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), katta o‘qituvchi;
Alimardanov E. filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), katta o‘qituvchi;
Qodirov U. o‘qituvchi.

Ushbu to‘plam Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti folklorshunoslik va dialektologiya kafedrası tomonidan **“O‘zbek folklori va shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya, yangicha yondashuv”** mavzusidagi 2025-yil 24-mayda o‘tkazilgan xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallaridan tashkil topgan.

To‘plam materiallaridan filolog mutaxassislar, ilmiy tadqiqotchilar, magistratura va bakalavriat talabalari, shuningdek, keng o‘quvchilar ommasi foydalanishlari mumkin.

YALPI YIG'ILISH MA'RUZALARI

TURKIYADA SHEVASHUNOSLIK VA O'ZBEK SHEVALARINING O'QITILISHI DIALECTOLOGY AND TEACHING OF UZBEKISTAN DIALECTS IN TURKEY

MAMATKULOVA OZKAN Mamura Nasrullayevna,

Istanbul universiteti adabiyot fakulteti

hozirgi zamon turkiy tillari va adabiyotlari kafedrasida dotsenti

filologiya fanlari doktori,

mamura.mamatkulova@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/HTBO2480

Annotation. *This article addresses the issue of teaching dialectology in Türkiye and the teaching of Uzbek dialects to Turkish-speaking students. It provides information about the work being carried out in the field of “dialectology” at higher education institutions in Türkiye, the approach to dialect teaching, and the study of Turkish language dialects in Turkish linguistics. The issue of teaching the Uzbek literary language and dialects to Turkish-speaking students is analyzed with examples from the courses at the Department of Modern Turkic Languages and Literatures at Istanbul University.*

Key words. *dialectology, Uzbek dialects, lahja, teaching dialectology, Turkish language, Uzbek language.*

Kirish. Nazariy lingvistikada ideal so'zlashuvchining til haqidagi abstrakt ma'lumotlari muhim hisoblanadi. Bu ma'lumotlarning ishlatilishi yoki ishlatilmasligi, kelib chiqish mavzusi unchalik muhim hisoblanmaydi. Nazariy lingvistika tildagi sodir bo'layotgan jarayondan ko'ra, tilda nimalar bo'lishi mumkinligi mavzusini markazga olib tahlil qiladi. Sotsiolingvistika va shevashunoslik esa nazariy lingvistika chetlab o'tadigan mavzularni yoritib beruvchi fanlardir.

Dil¹ va lehçe (til va sheva) atamalari haqida. Turkiyada dialektologiya fanining o'qitilishi haqida ma'lumot berishdan oldin, Turkiya turkologiyasidagi atama va tushunchalar haqida to'xtalib o'tish to'g'ri bo'ladi. Kelib chiqish manbasi bir xil bo'lgan tillarning bir-biriga munosabati va kelib chiqqan manba tiliga bo'lgan munosabatini hisobga olgan holda bu tillarni nima deb nomlash kerakligi masalasi Turkiyada uzoq yillardan beri bahs va munozaralarga sabab bo'lib kelmoqda. Turkiyada nashr qilingan ilmiy asarlar 1920-yillardan keyingi davrda turkiy til oilasiga mansub bo'lib, mustaqil til sifatida ko'rilayotgan tillarni nima deb nomlash kerakligi haqida har xil fikrlarni o'rta tashlagan.

Bu bahs-munozaralarda turkiy tillarning lingvistikadagi statusi, shevalar va turkiy tillarning tarixiy davrlarining qanday nomlanishi kerakligini hisobga olgan holda yechim takliflari berilgan. Turkiya turkologiyasida Istanbul universiteti maktabi juda muhim rol o'ynaydi. Istanbul universiteti maktabi mansublaridan Reşit Rahmeti Arat va Muharram Ergin kabi olimlar hozirgi zamon va tarixiy turkiy tillarni *dil-lehçe-ağız-şive* atamalari bilan izohlash metodini ishga solishgan. Istanbul universiteti uzoq yillar mobaynida Turkiyada turkolog mutaxassislari bilan ta'minlovchi oliy o'quv dargohi bo'lganligi sababli bu maktab metodi uzoq vaqt mobaynida fanda qo'llanilib kelgan.

Anqara universiteti til, tarix va geografiya fakultetini bitirgan turkologlar esa *lehçe* atamasini yoqut va chuvash tillarini ham qo'shib olib, butun turkiy tillarga nisbatan ishlatishgan [Demir, 2005: 123].

¹ Bu maqolada atamalarning to'g'ri yoritilishini ta'minlash maqsadida, atamalar ba'zi joylarda tarjima qilinmasdan berildi.

Turkiy til o'z ichida qachon bo'linganligi haqida yozma manbalardan aniq ma'lumotga borish qiyin. Birinchi bo'lib, "ilk Türkçe"dan ("ilk turkcha") chuvash tili, keyin esa halach va yoqut tillari ajralgan degan fikr keng qabul qilingan. Qolgan turkiy guruhlararo farqlilik *Eski Türkçe* (qadimgi turkcha) davrida ham uchraydi. Lekin eng katta bo'linish XIII asrdan keyin sodir bo'lgan. Bu tarixiy davrlarda shakllangan tillarni chig'atoy turkiy tili, usmoniy turkiy tili, eski Onado'lu turkiy tili, eski qipchoq tili kabi atamalar bilan tadqiq qilinadi. XX asrning boshida ham sho'ro davlatining tarqab ketishi, ham usmoniy imperiyasining inqirozi sababli yangi respublikalar tashkil topgan va yangi yozma tillar shakllana boshlangan [Demir, 2005: 121].

Turkiyadagi muhim universitetlardan biri hisoblanuvchi Gazi universiteti mansublaridan turk olimi Ahmet Bican Ercilasun (Ahmed Bijan Erjilasun) esa *yazı dili* "yozma til" tushunchasi bilan *dil* "til" tushunchasini bir-biridan ajratish kerakligini ta'kidlaydi. Nurettin Demir [2005: 127] o'z maqolasida Ercilasunning shu fikrlarini keltiradi: "Hozirgi kunda g'arbiy turkiy tilga oid to'rt, shimoliy-sharqiy turkiy tilga oid 19 ta yozma til bor. Turkiy til XX asrgacha faqatgina ikkita yozma tilga ega edi. Yozma tillarning ko'p ekanligi sun'iy ravishda shakllantirilgan. Hozirgi kunda bir tilning ichida 21 dona yozma til mavjuddir".

Bu prinsipga ko'ra "o'zbek tili" atamasi turk tilida "Özbek Türkçesi" deb nomlanadi va o'zbek tili umumturkiy tilning bir shahobchasi sifatida tadqiq qilinadi. Qolgan turkiy tillar ham bu metodga muvofiq "Kazak Türkçesi", "Tatar Türkçesi", "Türkiye Türkçesi" yoki "Kırgız Türkçesi" atamaları bilan nomlanadi.

Dastlab "lehçe" atamasi tarafdori bo'lgan boshqa turk olimi Talat Tekin, keyinchalik *dil* "til" atamasining turkiy tillarga nisbatan ishlatilishi kerakligi haqidagi fikrni olg'a suradi va uzoq vaqt mobaynida bu haqida maqolalar yozib, Turkiyadagi turkologlarning bu masalada ikkiga bo'linishiga sabab bo'ladi. Bu munozarada turkiy tillarni *dil* ya'ni "til" deb atashni himoya qiluvchilar va *lehçe* deb atash fikrini himoya qiluvchi olimlarga ajralib qoladi.

Qaysi lingvistik unurning til, qaysi birining *lehçe* deb atalishi haqida har xil lingvistik kriteriyalar mavjuddir. Masalan, "ikki so'zlashuvchisining bir-birini tushuna olish darajasi" kriteriyasi. Agar ikki kishi bir *dil* "til"da gaplashayotgan bo'lsa, ular bir-birini juda yaxshi tushunishi kerak, deb hisoblaydi Talat Tekin. Bu maqolada bu kriteriyalarga batafsil to'xtalmaymiz.

Sovet davri turkologiyasi, Yevropa va Amerika va xususan, O'zbekiston turkologiyasida ham hozirgi turkiy tillarga nisbatan *язык / language* "til" atamasi ishlatilmoqda. Faqat Turkiyada bu masalada turli xil qarashlarni himoya qiluvchi turkologiya maktablari mavjud, turk tilidagi nashrlardan foydalanayotgan o'zbek tilli mutaxassisning bu jihatni chetlab o'tmagan holda masalaga yondashishi tadqiqotlarning sifatli bo'lishida muhim hisoblanadi.

Turkiyada turkiy tillarning o'qitilishi. Turkiyada turkiy tillar keng qamrovli shaklda o'qitilmoqda. "Türk Dili ve Edebiyatı" ("Turk tili va adabiyoti") bakalavr programmasida asosan turk tili va adabiyoti, folklorini tadqiq qiluvchi darslar beriladi. Bu bakalavr programmasida turkiy tilning tarixiy davrlari keng o'qitiladi. Eski Türkçe nomi ostida Orhon Türkçesi (O'rxun turkchasi), Uygur Türkçesi (Uyg'ur turkchasi) va Karahanlı Türkçesi (Qoraxonli turkchasi) darslari beriladi. Harezmi Türkçesi (Xorazm turkchasi), Çağatay Türkçesi (Chig'atoy turkchasi) (XV-XX asrlar Markaziy Osiyo turkiy tili), Osmanlı Türkçesi (Usmonli turkchasi), Eski Anadolu Türkçesi (Qadimgi Anadolu turkchasi) kabi darslar mavjud. Bu darslar, asosan, majburiy darslar hisoblanadi va minimum bir semestr mobaynida o'qitiladi.

Bundan tashqari, hozirgi zamon turkiy tillari yoki adabiyotlar ham o'qitiladi. Hozirgi kunda qozoq, o'zbek, qirg'iz tillari Turkiya universitetlarida "Kazak Türkçesi", "Özbek Türkçesi", "Kırgız Türkçesi" yoki umumiy shaklda "Çağdaş Türk Lehçeleri" ("Zamonaviy turk shevalari") nomlari bilan o'qitilmoqda. Yıldız Teknik Universiteti Türk Dili ve Edebiyatı (Yulduz texnika universiteti turk tili va adabiyoti) programmasi darslariga qaraganimizda *Özbek Dili* "o'zbek tili" atamasi bilan ham dars o'chilganligiga guvoh bo'lamiz. Bu holat, Turkiyada o'zbek tilining ba'zi

universitetlar tomonidan *lehçe*, ba'zi universitetlarda tomonidan *dil* atmasi bilan o'qitilayotganligi haqida ma'lumot beradi.

Turkiyada aynan hozirgi zamon turkiy tillarini o'rganuvchi bakalavr programmasi ham mavjud. Bu programma Turkiyadagi Ataturk universiteti, Hacı Bayram Veli universiteti (Hoji Bayram Veli universiteti, Hacettepe universiteti (Hajettepe universiteti), Istanbul universiteti kabi ko'plab universitetlarda Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları (Hozirgi zamon turkiy tillari va adabiyotlari) nomi bilan talabalarga ta'lim bermoqda. Bu bakalavr dasturida hozirgi zamon turkiy tillari, adabiyotlari, tarixi, geografiyasi chuqurlashtirilgan holda o'rganilmoqda. Bu bakalavr dasturida tanlab olingan hozirgi zamon turkiy tillari kamida 2 semestr davomida o'rgatiladi. O'zbek tili ham bu bakalavr dasturida eng ko'p o'qitilayotgan va talabalar tomonidan tanlanayotgan tillardan biridir.

Turkiyada shevashunoslik. Türkiye Türkçesi ya'ni hozirgi zamon turk tili shevalari, asosan, quyidagi hududlarda ishlatiladi: Turkiya, Bolqonlar, Kipr, Iroq va boshqa davlatlar.

Turkiya shevalari, asosan, Rumeli shevalari, Anado'lu shevalari va boshqa shevalar shaklida tasniflash mumkin.

Anado'lu shevalari haqidagi birinchi taqdiqotlar 1867-yillarga borib taqaladi. 1940-yilgacha bo'lgan davrda J. Thúry, M. Hatman, K. Foy, A. Maksimov, V. Pisarev, Balkanoğlu, T. Kowalski, Jean Deny kabi asoosan xorij, qisman turk olimlarining ba'zi kichik matnlardagi tahlillarini nashr qilish orqali boshlangan. 1940-yillardan keyin Anadolu shevalarini o'rganish mahalliy mutaxassislar tomonidan olib borila boshlangan. Turk olimi Ahmet Caferoğlu (Ahmet Jafero'g'li) Anado'luga oid materiallar yig'ib, shevashunoslikka katta hissa qo'shgan [Erenbaş Pehlivan, 2023: 298]. Bundan tashqari, Hamza Zülfikar (Hamza Zulfikar), Ahmet B. Ercilasun, Efrasiyap Gemalmaz (Afrosiyob Gemalmaz), Urfalı Kemal Edip Kürkçüoğlu (Urfali Kamol Edip Kurkchuo'g'li), János Eckmann, Zeynep Korkmaz, Ömer Asım Aksoy (O'mer Asim Aksor), Şevket Beysanoğlu (Shevket Beysano'g'li), Bahaddin Ögel (Bahaddin O'gel), Bilge Seyidoğlu (Bilge Sey'do'g'li), Turgut Acar (Turgut Ajar), Selahaddin Olcay (Salohiddin Oljay), Turgut Günay kabi olimlar ham shevashunoslik bo'yicha ilmiy faoliyat olib borgan.

Shevalarning lug'atini tuzish bo'yicha ham ko'plab maqolalar mavjud: Mehmet Ölmezning "Türkiye'deki Ağız Çalışmaları ve Dizin Bölümleri", Ali Akarning "Ağız Sözlükleri: Yöntem Ve Sorunlar -I" kabi maqolalarini misol tariqasida keltirish mumkin.

Shevalar bo'yicha asosiy kitoblardan biri esa Leyla Karahan tomonidan yozilgan "Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması" ("Anadolu shevalarining tasniflanishi") nomli kitobdir. Bundan tashqari Leyla Karahan, Türk Dil Kurumu (Turk tili tashkiloti) tomonidan amalga oshirilayotgan Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası "Turk tili dialektlari atlası" nomli loyihani ham yuritmoqdadir. U loyihani quyidagi sayt orqali ko'rish mumkin: <https://turkceatlası.com/>

Hozirgi kunda magistrlik va doktorantura darajasida shevashunoslik bo'yicha ilmiy ishlar olib borilmoqda.

Universitetlarda dialektologiya fanining o'qitilishi. Turkiya universitetlarida diyalektoloji nomli bilan bu fan o'qitilib kelinmoqda. Quyida umumiy dars ro'yxatida shevashunoslik bilan bog'liq dars ismlari mavjud bo'lgan universitet va o'quv dasturlarini qisqacha ko'rib o'tamiz.

Jadval 1.

Universitet ismi	Programma nomi	Dars nomi	Tanlovli yoki majburiy	2024-2025 o'quv yilida ochilganmi
Istanbul universiteti	dilbilimi (lingvistika)	diyalektoloji	majburiy	yo'q

Istanbul universiteti	Türk Dili ve Edebiyatı	Anadolu ve Rumeli ağızları	tanlovli	ha
Yıldız texnika universiteti	Türk Dili ve Edebiyatı	Anadolu ve Rumeli ağızları sesbilgisi ve biçimbilgisi	tanlovli	yo'q
Yıldız texnika universiteti	Türk Dili ve Edebiyatı	Anadolu ve Rumeli Ağızları Sözvarlığı	tanlovli	yo'q
Hajettepe universiteti	Türk Dili ve Edebiyatı	Ağız Bilimi Araştırmaları	tanlovli	ha

Bu maqolada Turkiyadagi ayrim universitetlarning darslaridan misollar keltirdik. Bu doirada butun universitetlarning statistikasi sifatida qaralmasligi kerak. Rasm 1dan kelib chiqqan holda dialektologiya darslarining Turkiya universitet darslarining umumiy ro'yxatidan joy olganligini, faqat aktiv shaklda har doim ham ochilmaganligini ko'rsak bo'ladi.

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları (hozirgi zamon turkiy tillari va adabiyotlari) programmalarida ham hozirgi zamon turkiy tillarining dialektologiyasini o'rgatadigan darslar mavjud.

Bunday darslardan biri Istanbul Universiteti Çağdaş Türk Lehçeleri (Hozirgi zamon turkiy tillari) bakalavr programmasidagi *güney-doğu türk lehçeleri diyalektolojisi (janubi-sharqiy turkiy tillar dialektologiyasi)* va *kuzey-batı türk lehçeleri diyalektolojisi (shimoli-g'arbiy turkiy tillar dialektologiyasi)* fanlari mavjud bo'lib hozirgi zamon turkiy tillari shevalari haqida umumiy ma'lumotlar bergan holda, matnlar orqali bu shevalar tushuntiriladi.

O'zbek adabiy tilining o'qitilishi. Yuqorida ham ta'kidlab o'tilganidek, o'zbek tili Turkiya universitetlarining Türk Dili ve Edebiyatı va Çağdaş Türk Lehçeleri programmalarida o'qitilmoqda. Istanbul universitetida o'zbek tili 3-kursdan boshlab 4 semestr mobaynida o'qitilar edi. 2023-2024-o'quv yilidan e'tiboran Özbekçe Dinleme ve Konuşma (o'zbekcha eshitish va gapirish), Özbekçe Metinler (o'zbekcha matnlar) deb nomlangan qo'shimcha darslar ochildi. Oldindan mavjud bo'lgan Özbek Türkçesi I, Özbek Türkçesi II, Özbek Türkçesi Yazılı ve Sözlü Anlatım I, Özbek Türkçesi Yazılı ve Sözlü Anlatım II (o'zbekcha yozuvli va ovozli dars) kabi darslarda o'zbek tilini o'rganayotgan talabalarga so'zlashuv va tinglash mahoratini rivojlantirishlari maqsadida bu darslar ochilgan bo'lib, tanlovli darslardan hisoblanadi.

O'zbek adabiy tili, imlo, alifbosi va talaffuzi haqida yetarli ma'lumotga ega bo'lishlari uchun Özbekçe Metinler darsida video, audio materiallardan ham foydalanilmoqda.

O'zbek shevalarining o'qitilishi. 2022-2023-o'quv yilidan boshlab, magistratura talabalari uchun Özbek Edebi Dili ve Ağızları (O'zbek adabiy tili va shevalari) degan dars dizayn qilindi va ochildi. Ochilgan o'quv yilida deyarli barcha magistratura talabalari tomonidan tanlandi, qiziqish ko'rsatildi. 2023-2024-yildan boshlab, Özbek Edebi Dili ve Ağızları I va Özbek Edebi Dili ve Ağızları II fanlari bakalavr talabalari uchun 4-sinf tanlovli dars sifatida ochildi. O'zbek tiliga oid boshqa darslarni tanlagan talabalar tomonidan bu ikki dars ham tanlandi va muvaffaqiyatli shaklda ikki semestr davomida o'rgatildi.

Shevalarning o'rgatilish jarayoni. Hozirgi zamon turkiy tillari va adabiyotlari programmasida turkiy tilning tarixiy davrlari va boshqa zamonaviy turkiy tillar sistematik va chuqurlashtirilgan holda o'rgatiladi. Talabalar, asosan turkiy tillarning asosiy fonetik, morfologik, semantik xususiyatlarini yaxshi o'rganadi. Turkiy tillarning shevalarini o'rgatish, turkiy tilning tarixiy davrlarini, zamonaviy turkiy tillar xususiyatlarini biladigan talabalar uchun qiyinchilik tug'dirmaydi.

O'zbek tilini boshlamasdan turib, Çağatay Türkçesi ya'ni eski o'zbek tili darsi orqali o'zbek urug'lari, o'zbek nomining kelib chiqishi, o'zbeklarning urf-odatları, tarixi va shaharlari

haqida umumiy ma'lumotlar oladilar. O'zbek adabiy tilini o'qitish jarayonida adabiy tilga asos bo'lgan shevalar va bu alifbo, imlo munozaralari haqida ma'lumot beriladi.

Talabalar o'zbek shevalari darsigacha bo'lgan davrda bu darsni o'rganish uchun yetarli malakaga ega bo'lishlari kerak. Chunki o'zbek shevalarini o'rganish alohida yondashuv talab qiladi.

Shevalarni o'rgatish jarayonida mavzularni shu shaklda dizayn qildik:

1. O'zbek adabiy tili va shevalar bilan munosabati mavzusi 2-3 hafta mobaynida ishlanadi.
2. O'zbek tilida "lahja" atamasi haqida tushuntiriladi. Chunki turk tilida o'zbek tilidagiday "lahja"larga ajratib o'rganishni talab qiladigan shevalar mavjud emas.
3. Qorluq guruhi shevalari, xususan Toshkent, Andijon shevalari haqida ma'lumot beriladi, matnlar o'qiladi, tahlil qilinadi.
4. Og'uz guruhi shevalari tahlil qilinadi. Bu shevalarni tahlil qilish jarayonida turk tili bilan solishtirgan holda fonetik, morfologik xususiyatlar ko'rib chiqiladi.
5. Qipchoq shevalari va matnlari tahlil qilinadi.

O'quv qo'llanmasi sifatida Reshetov va Sh. Shoabdurahmonovning O'zbek dialektologiyasi nomli kitobdan foydalaniladi. Bundan tashqari Turkiyada yozilgan o'zbek tili bilan bog'liq ilmiy ish va maqolalardan foydalaniladi.

Dars jarayoni turkiy tilning tarixiy davrlari, O'rho'n, Uyg'ur, Qoraxoniylar davri materiallari, Mahmud Koshgariy bergan ma'lumotlari bilan solishtirgan holda amalga oshiriladi. Bundan tashqari, hozirgi zamon turkiy tillaridagi o'xshash xususiyatlarga ham to'xtalib o'tiladi.

2024-2025 o'quv yilida solishtirish maqsadida Leyla Karahanning "Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması" ("Anadolu shevalarining tasniflanishi") kitobi orqali turk va o'zbek dialektlarini solishtirgan holda dars jarayoni olib borildi.

Dars jarayonida duch kelingan muammolar

- Turk tilida o'zbeklarning tarixi, urug'lariga oid materiallarning yetishmasligi
- Transkripsiya masalalari
- Sheva lug'atlarining yetishmasligi
- Onlayn ma'lumotlar yetishmasligi

O'zbek shevalari va ijtimoiy tarmoqlardagi kontentlar. Youtube va Instagram kabi ijtimoiy platformalardagi kontentlar orasida so'ngi 6-7 yil ichida shevada tayyorlangan video va audiolar ko'payib qoldi. Sheva o'rganish chog'iga bu kabi materiallarga ham murojaat qilinaypti.

Xulosa. Turkiya universitetlarida dialektologiyaga oid ilmiy ishlar magistratura va doktorantura darajasida amalga oshirilmogda bo'lib, umuiy qilinayotgan ilmiy ishlarni shu shaklda tasniflash mumkin:

- Turkiya shevalariga oid ilmiy tadqiqotlar
- Turkiy tillarning shevalariga oid tadqiqotlar
- Tarixiy davr turkiy tillardagi shevalarga oid tadqiqotlar

Har tadqiqot turida turkiy tilning eng eski yozma manbalarida qo'llanilgan tilning asos qilib olingan holda davom etayotganligini ko'ramiz. Turkiya shevalarini mavzu qilib olgan tadqiqotlarda ba'zan asos qilib turk adabiy tili olingan bo'lishi mumkin, lekin bu asosan tanqid bilan kutib olinmogda. Ham zamonaviy turkiy tillar, ham shevalar turkiy tilning eng eski yozma manbalari bilan solishtirgan holda tadqiq qilinmogda.

Shevashunoslik darslarining bakalavr darsi sifatida kam tanlanayotganligini ham aytib o'tgan edik.

O'zbek shevalarining o'qitilishi masalasi hozirgi zamon turkiy tillari kafedralari uchun juda muhim hisoblanadi, onlayn materiallar, turk yoki ingliz tilida qo'llanmalarning ishlab chiqilishi kerakligini ta'kidlash joiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Akar A *Ağız Sözlükleri: Yöntem ve Sorunlar -I-*. Journal of Turkish Studies, 2009.
2. Demir, N. “Talat Tekin ve Dil, lehçe, Şive Tartışmaları”. *Talat Tekin, Makaleler 3, Çağdaş Türk Dilleri*. Ankara, 25-30.
3. Erenbaş Pehlivan, S. Anadolu Ağızları Üzerine Yapılan Çalışmaları Değerlendirme Denemesi I- (2000-2012). *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (11), 297-330, 2023.
4. Karahan L “Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması” Anqara, TDK, 2022.
5. Korkmaz Z. Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Dayandığı Temeller, Belleten, 2007
6. Ölmez M. Türk Dilleri Araştırmaları, 19, 223-304 Türkiye’deki Ağız Çalışmaları ve Dizin Bölümleri, 2009

İnternet sahifalari

1. <http://www.bologna.yildiz.edu.tr/index.php?r=course/view&id=12468&aid=16&pid=27> 23.05.2025 21.14 da kirildi.
2. <https://doi.org/10.51531/korkutataturkiyat.1289346> 23.05.2025 21.14 da kirildi.
3. <https://turkceatlasi.com/> 23.05.2025 21.14 da kirildi.

QO'RG'ON DOSTONCHILIK MAKTABI VA ERGASH JUMANBULBUL O'G'LINING
IJODI
KURGAN SCHOOL OF POETRY AND THE CREATION OF IRGASH
JUMANBULBUL OGLI

Turdimov Shomirza Ganiyevich,

O'z Res FA professori

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/KHEQ6768

Annotation. *This article analyzes the life and rich creative legacy of the renowned folk bakhshi Ergash Shoir. In particular, it highlights his significant role in preserving and developing the traditions of the Qorghon school of epic storytelling, his innovative approach to performance, and his contribution to the continuity of the bakhshi tradition. The study also discusses the cultural and educational value of the epics from the "Goroghli" cycle performed by the poet, as well as his renditions of traditional folk songs (termalar).*

Keywords: *bakhshi, school of epic storytelling, tradition, genealogy, "Goroghli" epic cycle.*

O'zbek baxshi shoirlari deyilganda ro'yxat Ergash shoir, Fozil shoir, Po'ltan shoir, Islom shoir nomlari bilan boshlanadi. Bu sanoqda Ergash Jumanbulbul o'g'li alohida o'rin tutadi. Abdulla Oripov: "O'zbek adabiyotining Navoiysi – Alisher Navoiy, o'zbek folklorining Navoiysi – Ergash Jumanbulbul o'g'li", deb bergan ta'rif bejiz emas. Ergash shoirdan meros qolgan dostonu termalar bunga guvohlik beradi. Ergash shoir 1868 yil hozirgi Samarqand viloyatining Qo'shrabot tumaniga qarashli Qo'rg'on qishlog'ida, baxshi-shoir Jumanbulbul xonadonida to'ng'ich farzand bo'lib dunyoga keldi. 1875/1876 yillar qishloq machiti huzuridagi maktabga o'qishga bordi. 1884-1885-yillarda Buxoro madrasasida tahsil oldi. 1885-yil uylanadi. 1886-yil otasi Jumanbulbul vafot etadi. 1886-1887-yillar dehqonchilik ishlari bilan shug'illandi. 1887-1891-yillar Nurota bekligi amaldori Qo'zibekka mirzalik qiladi. 1891-qizi Zaribi tug'iladi. 1889-1917-yillar qishlog'ida dehqonchilik va dostonchilik bilan mashg'ul bo'ladi. Oila a'zolarining vafoti sababli ko'p yillar qishloqma-qishloq darbadar yuradi. Baxshilik va tabiblik asosiy amali bo'ldi. 1918-1922-yillar Buxoro amirligi chegarasidan Zarafshon va Samarqand okruglari hududiga o'tib shahar qishloqlarni kezdi. Baxshilik va tabobat bilan mashg'ul bo'ladi. 1922-1923-yillar Qo'rg'onga qaytib, shogirdlar yetishtirishda davom etdi. 1924-1925-yillar qishlog'ida maktab ochib, bolalarga dars berdi. Shoirning 1925-yilda "O'zbeklarni o'rganish qo'mitasi" tashabbusi bilan Samarqandga kelishi ijodining yozib olinishiga sabab bo'ldi. 1926-yil Bulung'ur tumanining Qirqshodi qishlog'ida boshqa baxshilar qatori o'z repertuarini yozdiradi va o'zi ma'lum asarlarni yozib berdi bu faoliyat 1928-yilgacha ayniqsa samarali bo'ldi. 1929-1936-yillar shoir el orasida kezib baxshilik va tabiblik bilan mashg'ul bo'ldi. 1936-yilning oxiri 1937-yilning aprel oylariga qadar Toshkentda shoir Hodi Zarif bilan hamkorlikda xalq dostonlarini yozdirish va yozib berish bilan band bo'ldi. Shoirning olim bilan faoliyatidagi bu olti oy ularning hayoti o'chmas iz qoldirdi. 1937-yil aprel oyida shoir o'z yurtiga qaytdi, betob bo'lib 12-may kuni naverasi Abdug'ani Turdimurod o'g'lining xonadonida vafot etdi.

Ergash shoirdan "Ravshan", "Kuntug'mish", "Qunduz bilan Yulduz", "Xon Dalli", "Xushkeldi", "Xoldorxon", "Yakka Ahmad", "Alibek bilan Bolibek", "Oysuluv", "Alpomish" (Po'ltan shoir bilan birgalikda), "Tarjimayi hol", "Qizjibak" kabi dostonlar va ellikdan ortiq turli mavzulardagi termalar yozib olingan va ular O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori

institutining folklor arxivida saqlanadi. Ushbu doston va termalarning asosiy qismi turli davrlarda alohida-alohida chop etilgan. Shoirning merosi “Bulbul taronalari” besh jildlik, “Ergash Jumanbulbul o‘g‘li” ikki jildlik va “Pesnya Bulbulya” uch jildlik shaklida nashr qilingan.

Ergash shoir “Tarjimai hol” dostonida besh avlodi: Jumanbulbul, Mulla Xolmurod, Mulla Tosh, Usta Lafas, Yodgor baxshilarni sanaydi. Ota-bobolarining chechan baxshi bo‘lib o‘tganligini faxr bilan ta’rif-tavsif etadi. Ergash shoir tug‘ilgan olti uylik Qo‘rg‘on asl ma’naviyat qo‘rg‘oni edi. Bu qishlog‘ida ikki kasb vakillari istiqomat qilishgan. Birlari baxshi-shoir, boshqalari temirchi ustalar edi. Shoirning to‘rtlamchi otasi Usta Lafas ekanligi bejiz emas. Qolaversa, Qo‘rg‘onning ustalari shoir, shoirlari usta edi. Qadim-qadimdan bu ikki kasb el orasida hurmat-e’tiborda bo‘lib kelgan. Shajarada sanalgan otalarning mulla sifati esa bu avlodlarning aksariyati xat-savodli, ziyoli insonlar ekanligidan dalolat beradi. Qo‘rg‘on baxshilarining dostonlarni “suluv” uslubda ijro etishlarida ularning mumtoz adabiyotdan boxabar bo‘lganliklari ham o‘z ta’sirini o‘tkazgan. Ergash shoir ana shunday adabiy muhitda o‘sdi, ulg‘aydi, kamol topdi. Jumanbulbulning momosi Tilla kampir aytgan “Oysuluv” dostonining Gerodot yozib qoldirgan massagetlar malikasi To‘maris afsonasiga uyg‘unligi tasodif emas, aslida bu xil dostonlar birlamchi manbalar hisoblanadi.

Qo‘rg‘onda Sulton kampir, Tilla kampir kabi ko‘plab chechan ayollar o‘tgan, bu shoira-baxshilar Qo‘rg‘on dostonchilik maktabining beshigini tebratishgan. Sulton kampirning qozoq oqini bilan savol-javobi el orasida afsonaga aylangan. Kunning issig‘ida oqin Qo‘rg‘onga yaqin kelib quduqdan suv tortayotgan ayoldan so‘rabdi:

Sendan savol so‘rayman turgan zayip,

O‘si turgan tovlaring necha jasar?

Ayol – Sulton kampir ekan, u javob qilibdi:

Xudoyimning ishin ko‘r,

Falakning gardishin ko‘r,

Men bilmayman yoshini,

Og‘zin ochib tishin ko‘r, – Oqin: “Bu elning nomi chiqmagan ayoli shunday chechan bo‘lsa, elga doston Jumanbulbuli qanday bo‘ldi ekan...”, deb iziga qaytib ketgan ekan.

Ergash shoirdagi favqulodda noyob xotira, shoirlik talanti nafaqat bilimlarni, balki baxshi bobolarning merosini ham o‘zlashtirib olishiga, rivojlantirishiga imkon berdi. Hodi Zarif ta’riflagandek: “Ergashdagi hofiza quvvatining kuchliligi kishini hayratga soladi. U o‘zbek tilidagi biror she’riy asarni ishtiyok bilan bir-ikki marta o‘qib chiqsa, boshdan-oyoq esda saqlab qolar edi. Ergash doston “qorisi” emas edi. U ustozlarga katta hurmat bilan qaragan holda o‘rgangan dostonlarini qayta-qayta ishlar, ijodiy qobiliyatini ishga solib, dostonlarning badiiy qimmatini oshirish uchun tirishar edi”. Shoirni shunday talant, iqtidor bilan siylagan falak “uning tanglayiga berdi-yu, manlayiga bermadi”. Kuygan ko‘ngilning xili kuy-qo‘shiq gulxanini yoqadi, tafti boshqa ko‘ngillarga harorat beradi, har kishi bu qo‘shiq, kuyda o‘z taqdirining lavhalarini topadi. Harorat ko‘ngillarda yolqinlanib dardu-g‘am ariydi, ruh tozarib, yuksak maqomlarda ozod parvoz etadi. Shul sabab ham el “Buzuq (tragik)” doston deb sifatlagan “Kuntug‘mish” Ergash shoir ijrosida mumtoz maqomda, o‘ta yuksak badiiy darajada kuylangan.

Taqdir shoirning yaqinlarini olib jabr etdi, evaziga ko‘ngil mulkinig qopqalarini ochib, barcha dillarni anglash, anglatish kalitini berdi. Shoir suhbatlarining qo‘ri, quvvati ushbu mulkka egaligida edi. Bu quvvat Ergash shoirga qaysi yerda bo‘lmasin, qaysi davraga kirmasin siniq ko‘ngillarga ro‘shnolik olib kirishiga, g‘am loyiga iylangan taqdirlardan shodlik urug‘ini topib, yorug‘ murodga undovchi yo‘riqchi bo‘lishiga kuch berdi. Inson nomini ulug‘ tutishiga tayanch bo‘ldi.

Mana turgan Jo‘sh elda,
Yegani semiz go‘sh elda,
G‘amdan izlasang topmaysan,
Dimog‘i doim xush elda,
deb, doimo yorug‘likni topishga undadi. “Men shoirman, shunday aytsam yarashar”, deya kuylagan baxshi, shoirlik maqomini ulug‘ tutdi, unga munosib yashadi. Ergash shoir bolajon odam edi. Bolalarni yig‘ib ularga mos hikoyalar aytardi. Uning bisotidagi topishmoq (jumboq)lar ham benazir:

Jummoq quydim, jubini top,
Jumaloq biyning uyini top.
Tog‘i quydim, tog‘in top,
Tarlon biyning uyini top.

Dostori katta mullolar,
Shamol tursa oblolar
Mulla akamning otini top.

Bolasin qornida yotir onasi,
Tarbiyat qilsa bo‘lar bo bolasi.
Topishmoqlarning javobi: no‘xat, loviya, oq jo‘xori, tarvuzning tuxumi.

Ergash shoirning suvrat chizishi haqida ham ko‘plar guvohlik beradi. U kishiga ayollar kashtalarning tarxini chizdirib olishar ekan. O‘tgan asrning boshlarida Nurota xududidagi ko‘plab so‘zanalar, kelinlar sepiga qo‘yilgan kashtalarning tarxini Ergash shoir chizgan deyishadi. Ergash shoir har qadamida o‘zgalarga yaxshilik qilib, suvga solib ketuvchilar xilidan edi. O‘zi kuylagan “Ravshan” dostonida aytilganidek:

Qo‘lingdan kelguncha chiqar yaxshi ot,
Yaxshilik qil bolam, yomonlikni ot.
Nasihatim yod qilib ol yolg‘izim,
Yolg‘iz yursa chang chiqarmas yaxshi ot.

O‘yi, so‘zi, amali yaxshilikka yo‘g‘rilgan inson hamisha ko‘pning ardog‘ida bo‘ladi. Ichki bir mehr nuri uni ko‘pning ko‘ngliga bog‘laydi. Yo‘lini ravon etadi. Ergash shoir badiiy So‘zni muqaddas biladi. “Har narsadan suxan qimmat, yoronlar, Yaxshi so‘zni qiling hurmat, yoronlar”, deb, ta’kidlagan baxshi shoirlikni, dostonchilikni yuksak maqomda saqlash, badiiylik mezonlariga amal qilish shart ekanligini uqib, o‘zgalarga ham uqtiradi:

...Chala so‘zni ko‘rsam zardam qaynaydi,
Chechanning og‘zida qissa o‘ynaydi.

Baxshilik san‘atida mezon sanalmish bu talablar Qo‘rg‘on shoirlarining asriy an‘analari, badiiy-estetik talablaridan kelib chiqib aytilmoqda, bu fikrlar “o‘tgan katta shoirlar” ning badiiy saviyasi naqadar baland bo‘lganligidan dalolat beradi.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ
ЕДИНИЦ С ЧИСЛОВЫМ КОМПОНЕНТОМ
STRUCTURAL AND SEMANTIC FEATURES OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH
NUMERAL COMPONENTS

Шамилова Гюнель Рахман кызы,

Кандидат филологических наук, доцент

Кафедра азербайджанского языка,

Бакинский славянский университет, Азербайджан

gunel.shamilova.r@bsu-uni.edu.az

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/IYBN9575

Annotation. *The study of the structural and semantic features of phraseological units with numeral components in Turkic languages shows that these phraseologisms are not merely expressions of quantity, but also significant linguistic units that reflect religious-mythological beliefs, social and cultural values. It has been identified that numbers such as "one," "two," "four," "five," "seven," "nine," "forty," etc., carry sacred meanings in substantive, adjectival, adverbial, and verbal phraseological units. The fixed structure of phraseological units with numeral components contributes to their special role within the phraseological system of the language. These expressions demonstrate how the historical and cultural heritage and worldview of Turkic peoples are reflected in language.*

Key words: *numerals, sacredness, Turkic languages, phraseologisms, Sufism, semantics.*

Во фразеологическом фонде тюркских языков определённую часть составляют фразеологические единицы с числовым компонентом. Это обусловлено тем, что числительные в тюркских языках активно участвуют в формировании фразеологических единиц. В значении фразеологических единиц с числовым компонентом отражается семантика каждого отдельного числа, а также присущая ему сакральность. Это связано с тем, что сакральность некоторых чисел закрепились в религиозно-мифологических представлениях, верованиях и философском мировоззрении тюрков. Так, число один символизирует единого Бога, два – подземный и надземный мир, четыре – четыре элемента, создавшие мир (огонь, вода, воздух и земля), девять – планеты, семь – понятие множественности, пять – символ пяти органов чувств, а шесть – символ сторон света.

Целью данной статьи является выявление фразеологических единиц с числительным компонентом в узбекском и уйгурском языках, их характеристика с структурно-семантической точки зрения, а также освещение проявлений национальной самобытности в составе этих фразеологизмов.

В тюркских языках наиболее активными в образовании фразеологических единиц являются числительные 1, 2, 4, 5, 7 и 40. В фразеологических единицах тюркских языков число «один» не выражает первый элемент числового ряда в современном понимании, а передаёт значения целостности, единства. В таких фразеологических единицах можно проследить значения «единство, единогласие», «одно и то же», «одинаковый». В некоторых фразеологических оборотах отражены космогонические взгляды тюрков на существование двух миров: например, на узбекском языке *ikki dunyo bir qadam* – «очень близко» (расстояние между двумя мирами – один шаг). Число «четыре» в основном отражает идеи, связанные с количественно-пространственным развитием мира и Вселенной. Во

фразеологических единицах оно выражает поэтические образы сторон света. В современных тюркских языках слово «четыре» сочетается с лексемами, означающими «сторона, угол», и означает «весь мир, земной шар; четыре стороны, края света». Например, на узбекском языке *türt tarafing qibla* – «можешь идти в любую сторону» (все четыре стороны для тебя – кибла).

Фразеологические единицы с числовым компонентом отличаются структурным разнообразием. Они могут принимать грамматические формы и использоваться с послелогам. Следует отметить, что перемещение компонентов в таких фразеологических единицах невозможно, то есть они представляют собой устойчивые структуры языка.

Говоря о фразеологических единицах с числовыми компонентами в тюркских языках, М.М.Мирзалиева пишет: «Большинство этих фразеологических единиц находится на уровне слов. Например: *birnəfəsə* (залпом), *birbaşə* (напрямую) и др.» [Mirzəliyeva 2009: 161]. Однако в тюркских языках также существуют фразеологизмы с числительными, выражающие субстантивное, адъективное, наречное значение, а также глагольные конструкции и предложения.

Фразеологические единицы с числительными в субстантивной функции. В тюркских языках фразеологизмы с числительными в субстантивной функции составляют важный пласт фразеологического фонда. В таких единицах числительное несёт основную семантическую нагрузку, в них явно прослеживаются следы философского, культурного и общественного мышления. Примеры: узб. *beshtunlik dunyo* (пятидневный мир), *bir dunyo* (один мир), *ikkidunyo bir qadam* (два мира – один шаг), *ikkiqu'llab* (двумя руками), *bir pul* (одна монета); уйг. *yette iqlim / yette iqlimda* (семь климатов / в семи климатах), *beshtunlik dunyo* (пятидневный мир), *paydisi bir tiyinliq* (выгода – на одну монету), *on sekkiz ming alem* (восемнадцать тысяч миров), *yette eza – yette ezasi bekmu munasip qurulghan qiz* (девушка с правильно построенными семью органами), *ikkieghiz xet / ikki élik xet* (два слова), *bir iqlimning padishasi* (царь одного климата), *ikkizüzlümichilik (qilmaq)* (быть двуличным), *ikkizüzlümiche, ikkitayin, ikki yüzlüklük (qilmaq), toqquzimiz tel – turmush parawan* (жить в достатке, не нуждаясь ни в чём) и др.

Узбекские фразеологизмы *beshtunlik dunyo* («пятидневный мир»), *bir dunyo* («один мир»), *ikkidunyo bir qadam* («два мира – один шаг») выражают бренность жизни, преходящий характер мира. В уйгурском языке такие выражения, как *yette iqlim / yette iqlimda* («семь климатов / в семи климатах»), *beshtunlik dunyo* («пятидневный мир»), *on sekkiz ming alem* («восемнадцать тысяч миров») отражают представления о широком мире и вселенной. Кроме того, фразеологизмы, такие как *ikkieghiz xet / ikki élik xet* («два слова»), *ikkitayin* («двустороннее решение»), *ikkizüzlüklük (qilmaq)* («быть двуличным») отражают различные аспекты человеческих взаимоотношений. Выражение *toqquzimiz tel – turmush parawan* означает идею благополучия и процветания.

Фразеологические единицы с числительными в адъективной функции. Среди фразеологических единиц с числительными в тюркских языках особое место занимают те, которые выполняют функцию прилагательных. В этих выражениях числовой компонент обычно несёт оттенки качества. Это свидетельствует о том, что такие фразеологизмы выражают не только количественные значения, но и несут функции качественной и эмоциональной оценки. В узбекском языке встречается ряд подобных выражений, например: *ikkikongilluk* (двумысленный), *ikkizuzluk* (двуличный), *ikkienlik* (шириной в два локтя), *bir sozli* (человек слова), *oning on gulidan bir guli ham ochilmagan* (у него ещё не распустился ни один из десяти цветков), *bir-ikkizayitakni ortiqroq yirtgan* (переживший

немало трудностей). Фразеологизм *ikki ko'ngilluk* («двумысленный») означает нерешительного, колеблющегося человека. В этом выражении число «два» символизирует дуализм (две мысли, два выбора). В тюркской и исламской культуре «двуличие» или «двойственность мышления» ассоциируются с ненадёжностью. Эта фраза выражает внутренние противоречия человека, душевные колебания. Фразеологизм *ikki enlik* («два локтя шириной») описывает нечто очень маленькое. В азербайджанском языке также существует выражение *iki qarış boyu var* («ростом с две пяди»). Здесь числительное выполняет функции сравнения и метафорического принижения, одновременно выражая как размер, так и оценку.

В уйгурском языке также наблюдаются подобные фразеологические единицы: *bir ichimlik* (на один глоток), *ikki yüzlük / yüzlilik* (двуличный), *ikki yaqliq* (двусторонний), *tohsan toqquz atliq* (девятью девять всадников), *ming bir supetlik* (тысяча и одна похвала). В этих фразеологических выражениях числительные компоненты добавляют оттенки значения в аспектах меры, степени и качества. Таким образом, числительное здесь не просто обозначает количество, но и играет важную роль в формировании метафорического значения, образности и эмоциональности выражения.

Фразеологизмы с числовым компонентом, имеющим наречное значение. Одну из групп фразеологических единиц, занимающих особое место в фразеологической системе тюркских языков, составляют фразеологизмы с числовым компонентом, обладающим наречным значением. Эти фразеологические единицы выражают степень, интенсивность, последовательность или внезапность действия, состояния, положения. В них числовой компонент, добавляя к выражению смысловое и динамическое значение, придаёт высказыванию особую оттеночность.

В узбекском языке имеется множество примеров таких фразеологических единиц. Например, «*bir ovozdan*» («одним голосом») – означает единодушие, согласованность действий; «*bir og'izdan*» («в один голос») – «говорить одновременно, вместе»; «*bir qoshiq suv bilan yutib yuborgudek*» («как будто проглотит с ложкой воды») – выражает сильный гнев и раздражение; «*to'rt ko'zi tugallik bilan*» («вчетвером», досл. «с четырьмя глазами») – означает целостность, полноту, здоровье всех; «*ikki qulog'im senda*» («оба уха у тебя») – внимательно слушать, ждать каждое слово с особым вниманием.

В уйгурском языке также широко представлены фразеологизмы с числовым компонентом наречного значения. Например, «*bir eghizdin*» («в один голос») – говорить одновременно, высказывать общее мнение; «*birimu bir*» («по одному») – по отдельности, поодиночке; «*ikki qulog'im senda*» («в каждом слове») – почти в каждом слове упоминается что-то; «*bash barnaghimdek bilimen*» («знаю как свои пять пальцев») – знать что-либо очень хорошо, точно; «*bir ayighi yerde, bir ayighi görde*» («одна нога на земле, другая в могиле») – обозначает очень пожилого, стоящего на пороге смерти человека. Эти выражения усиливают поэтичность и эмоциональность языка, придают речи выразительность и образность.

Фразеологизмы с глаголизированным числовым компонентом. В фразеологической системе тюркских языков также широко распространены фразеологизмы с глаголизированным числовым компонентом. В таких выражениях числительное включается в глагольную структуру, выражающую действие или состояние, и играет важную роль в семантике всего выражения. Числительные здесь выражают качество действия, его интенсивность и эмоциональную окраску, придавая речи образность и динамизм. Примеры: узб.: *birini aka, birini uka deb, bir isi ikki bo'ldi, ikki jahon ovorosi*

bo'lmoq, ikki oyoqni bir etikka tikib, ikki ko'zi to'rt bo'lmoq // to'rt ko'z bilan kutmoq, oltovlan ola bo'lsa, og'izdagini oldirar; uyg.: ikki oylunup qalmaq, U ikki oyluq bolup qaldi, Bu ishni besh qoldek bilimen, ikki putumni bir ötükke tiqti, besh qol birdek emes, ikki qolni burungha tiqip qayttuq // ikki qolumni burnumgha tiqip keldim, bir tiyinghimu turmaydu, bir qilmaq, bir dil, bir zhan bolup, bir pikirge kelmek, ming qayturmaq, bir zheninggha ming jan bersün!

Числительные выражают не только количество, но и несут сакральный смысл в мифологических, религиозных и философских представлениях. В мифологии многих народов, включая тюрков, число семь считается священным. Эти представления нашли отражение и во фразеологических выражениях. В тюркских языках можно встретить множество фразеологизмов с числом семь. Например: uyg.: yette alem, yette ölchep bir kes; узб.: etti o'lchab, bir kes; туркмен.: edi gapida erlemelik, edi derýanyň suwuny içen, edi günlük eläňden kesek oklamak; азерб.: yeddinci göydə olmaq, yeddi dərədən su gətirmək, yeddi göydə bir ulduzu yoxdur и др.

Существует множество теорий, объясняющих сакральную природу числа семь. Б.А.Фролов связывает это с семидневными фазами Луны [Фролов, 1974], а Дж.А.Миллер — с объёмом информации, который может удерживать человеческая память [Miller 1964: 192–225]. В целом, число семь часто связывают с космосом, семью координатами пространства, семью цветами радуги и с её магической природой.

Таким образом, существует множество гипотез о сакральной символике числа семь, и достаточно фактов, чтобы утверждать, что оно считалось священным для многих народов. Во фразеологии уйгурского языка существует выражение *yette ata* («семь предков»), означающее далёкое, древнее поколение. Оно указывает на родственные связи до седьмого колена. В азербайджанском языке встречается аналогичное выражение — *yeddi arxa dönən* // *yeddi arxa dolanan*. М.Адилов отмечает, что это выражение сохранило следы древнего родоплеменного строя: «У тюркских народов, глубоко чтивших культ предков, знание семи поколений считалось необходимым. Незнающих своих предков считали “безродными”, “ничтожными”, и они теряли уважение в обществе. У древних кыргызов таких людей считали “рабами”». Даже незнание линии матери до седьмого колена считалось позорным [Adilov 1988:158].

В узбекском языке также существует выражение *etti yot begona* («семь поколений чужих»), обозначающее совершенно постороннего, не имеющего родства человека. Для усиления смысла используются сразу два слова, обозначающих «чужой»: *yot* и *begona*. Это придаёт фразеологизму особую семантическую силу.

Выражение *yettə ata* встречается и в казахском, и в кыргызском языках. Нап.: кирг.: *jeti atasın taanituu*, *jeti atasın közünö körgözüü*; каз.: *jeti ata* — все эти выражения означают «знать семь поколений предков». В кыргызском языке они часто используются в составе предложений, усиливая социально-культурную мысль.

В целом, число семь обладает более выраженной сакральностью по сравнению с другими и считается, что такая значимость связана с развитием представления о множественности в человеческом сознании [Qırçaq 2002: 200]. В мифологических представлениях тюркских народов число 7 символизирует святость, полноту и совершенство. Благодаря этому мышлению возникло множество фразеологических единиц, связанных с числом семь, которые закрепились в языковой системе.

Таким образом, в узбекском и уйгурском языках имеется широкий спектр понятий, связанных с числом семь. Эти священные значения можно условно классифицировать следующим образом: в описании космологического устройства мира (семь небес); в

обозначении сакральной географии (перекрёсток семи дорог); в описании сакрального времени, родственных связей (знание семи поколений); в передаче значений совершенства, силы, целостности (семь раз отмерь).

В тюркских народных верованиях вера в магическую силу чисел восходит к арабской традиции, где каждой букве арабского алфавита соответствовало числовое значение – систем абджад или джумаль. [Mercanlıgil, 1960]. В тюркской культуре особое значение также придаётся числам 9 и 40. Считается, что число сорок приобрело мистическую силу благодаря важности таких понятий, как «сорок дней», «сорок лет» и др. (Karahan, 1951). В народных представлениях числа 3, 7, 9, 40, 41 наделены мистической и магической силой. Из них число девять символизирует бесконечность и величие.

В узбекском языке существует ритуальное выражение, где число 9 используется символически: *tomsa to'qqiz, oqsa o'ttiz* – буквально «капнет – девять, прольется – тридцать». Этот фразеологизм связан с древним религиозным обрядом: если кто-то проливал вино во время ночного застолья, его заставляли выпить 9 чаш. Если же вино полностью выливалось, человек должен был выпить 30 чаш [Isayeva 2011: 533–540].

Выразительную силу и красоту тюркских языков можно увидеть в фразеологических единицах. В то же время фразеологизмы дают представление о доисламской религии, истории, культуре и общественной жизни тюрков, их мировоззрении и отношении к жизни. Пословицы и выражения, не утратившие своей общности несмотря на прошедшие века, свидетельствуют о древности культурных связей между ними и прочности их основы.

Литература

НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

1. Adilov M. Qanadlı sözlər. Bakı: Yazıcı, 1988.
2. Qıpçaq M. Söz aləminə səyahət. Bakı: Bakı Univer. nəşriyyatı, 2002.
3. Mahmud Kaşğari “Divanü Lügət-it-Türk”/Tərcümə edən və hazırlayan Ramiz Əskər. 4 cildə. II cild, Bakı: Ozan, 2006.
4. Mirzəliyeva M.M. Türk dillərinin frazeologiyası. I cild. Bakı: Nurlan, 2009.
5. Orucov Ə.Ə. (1976). Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti. Bakı: Elm.

НА УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

6. Рахматуллаев Ш.У. Ўзбек тилининг изохли фразеологик луғати. – Ташкент: Ўқитувчи, 1978.
7. Ўзбек тилининг изохли луғати / З.М.Маъруфов таҳрири остида. Т.,– М.: “Рус тили” нашриёти, 1981.

НА ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

8. Bayram Durbilmez. Türk kültüründe ve fütüvvet-nâmelerde dört sayısı. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi. 2009 / 52.
9. İsayeva G. Deyimlerin Kültürel Özellikleri (Azerbaycan, Türk, Özbek ve Uygur Dillerinde) “Linguistic and Cultural Diversity within Learning Communities: Cross-cultural and Transnational Perspectives” – 1st International Conference on Foreign Language Teaching and Applied Linguistics. Sarajevo. 2011. <https://www.academia.edu/126166380/>
10. Karahan A. İslamiyette 40 Adeti Hakkında, İstanbul ünv. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul, IV. 1951.
11. Güngör Harun. Eski Türklerde Din ve Düşünce. Türkler, 1.Cilt. - Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
12. Mercanlıgil M. Ebced Hesabı, Ankara. 1960.

13. Ögel Bahaeddin. Türk Kültürü Tarihine Giriş, C. VI, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara. 1991.
14. Rahman Abdulkerim. Uygur Folkloru, Çev. Soner Yalçın, Erkin Emet, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara. 1996.

НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

15. Абдурахманов М. Краткий узбекско-русский фразеологический словарь. – Ташкент: Укитувчи, 1980.
16. «Истина суфизма / Абдуль-Кадыр Иса» перевел с арабского М.Саадиев – 2-е издание, исправленное и дополненное. www.sunpainfo.ru
17. Миллер Дж. А. Магическое число семь плюс или минус два. О некоторых пределах нашей способности перерабатывать информацию // Инженерная психология. – М.: Прогресс, 1964.
18. Туркменско-русский словарь / Под ред. Н.А.Баскакова. М.: Советская энциклопедия, 1968, 832 с.
19. Узбекско-русский словарь / Под ред. С.Ф.Акабиров, З.М.Магруфова, А.Т.Ходжаханова. –М.: Гос. изд - во. иностр. и нац. словарей, 1959.
20. Уйгурско-русский словарь / Сост. Э.Н.Наджип. М.: Изд. «Советская Энциклопедия», 1968.
21. Урысон Е.В. Проблема исследования языковой картины мира // Аналогия в семантике. – М., 2003.
22. Фролов Б. А. Представление о числе 7 у народов Сибири и Дальнего Востока // Бронзовый и железный век Сибири. – Новосибирск: Наука, Сибирск. отд-ние, 1974.

ANDIJON VILOYATI ETNOTOPONIMLARINING AREAL MANZARASI AREAL LANDSCAPE OF ETHNOTOPONYMS OF ANDIJAN REGION

Sobirov Abdulhay Shukurovich,

filologiya fanlari doktori,

Andijon davlat universiteti professori,

sobirov-1957@mail.ru

Umidahon Rahmatullayeva,

Folklorshunoslik va dialektologiya mutaxasssisi magistri

umidahonrahmatullaeva@gmail.com

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/NESQ6071

Annotation. *The article examines the ethnotoponyms of the Andijan region and their aspects related to the Mongolian, Kyrgyz, Uyghur, Arabic and Tajik languages. Attention was paid to the areal status of ethnotoponyms.*

Key words. *toponym, ethnotoponym, language, areal linguistics, Kipchak dialect, Karluk dialect, tribes, Arabic, Mongolian, Kyrgyz, Tajik, Uyghur.*

Andijon viloyati mamlakatimiz hududining bir foizini tashkil qilsa-da, aholisining adadi nuqtai nazaridan nafaqat Markaziy Osiyo, balki Yevroosiyodagi eng zich maskanlardan biri sanaladi. Mo'tadil tabiati va boy tuprog'i azal-azaldan bu yerga turli xalqlar va qabila vakillarining kelib o'rinishiga sababchi bo'lgan.

Qoraxoniylar davrida poytaxt vazifasini bajargan Qashqar, Bolosog'un, O'zgan shaharlari qatorida mazkur joyda (unda butun Farg'ona vodiysi Andugon deb yuritilgan) turkiy adabiy tilning kurtak yoza boshlagani hammaga ma'lum. O'sha davrda Andijon tili Mahmud Koshg'ariy yozgan "eng ochiq va ravon til" – "haqoniya tili", ya'ni qorluq tilining fokus nuqtalaridan biri sifatida shakllangan bo'lishi mumkin, chunki yuqorida nomlari tilga olingan shaharlarda qorluq, chigil, arg'u, uyg'ur qabilalari yashagani isbot talab qilmaydigan haqiqat [Koshg'ariy 2016, 39].

Ushbu qabilalarning tillari negizida shakllangan qorluq-chigil-uyg'ur lahjasi bir necha asrlardan buyon o'zbek adabiy tilining tayanch manbalaridan biri vazifasini o'tab kelmoqda. Buyuk adib Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asariga asoslanadigan bo'lsak, o'rta asrlarda Andijon tili sharqdan boshlab to Hirotgacha bo'lgan hududlarda yetakchi tillardan biri bo'lgani oydinlashadi. Bu haqda u shunday deb yozadi: "Eli turkdur. Shahr va bozorasida turki bilmas kishi yo'qtur. Elining lafzi qalam bila rosttur. Ani uchunkim, Mir Alisher Navoiyning musannafoti bovuudkim Hiriya nash'u namo topibtur, bu til biladir" [Zahiriddin Muhammad Bobur 1990, 6].

Demak, Andijon shahri va uning atrofida yashovchi aholining tili, asosan, turkiy bo'lgan. Shahar tili hozirda ham o'zbek adabiy tilining tayanch shevalaridan biri sanaladi. Biroq, viloyatning areal manzarasi boshqacharoq. Bu yerda 92 bo'li o'zbek urug'larining ko'plab vakillarini uchratish mumkin. Mo'g'ul istilochilari, jumladan, Andijonni vayron qilgan Xalugaxon va Duvaxonlar uni qayta barpo etib, shahar atrofiga mo'g'ullarning nayman, sulduz, ayronchi, qo'nji, saroy, darxon, bahrin, jevachi kabi qabila vakillarini olib kelib joylashtirishgan [Shamsuddinov, Is'hoqov: 2013, 35]. Hozirga shahar atrofida shu nomlarda alohida aholi yashash punktlari mavjud. Hatto hozirda ularning ayrimlari shahar hududiga qo'shilib ketgan.

Qo'qon xoni Madalixon XIX asr o'rtalarida Sharqiy Turkistonga yurish qilib, 70 000 uylik aholini vodiya olib kelgani haqida tarixiy ma'lumotlar bor. Ularning asosiy qismi Andijon viloyatida qo'nim topgan. Bir paytlari shahar chetidan oqib o'tgan, bugungi kunda shahar o'rtasida qolib ketgan Xo'tanariq (xalq tilida Qo'tanariq) ham o'shalar tomonidan qazilgan va olib kelinganlar ariqning ikki qirg'og'i bo'ylab joylashtirilgan [Shamsuddinov, Is'hoqov: 2013, 104]. Viloyatdagi Uyg'urobod, Eskilik, Uyg'ur ko'cha, Do'lan, Otish, Uyg'ur masjid kabi nomlar bu voqeaga guvohlik berib turibdi.

Qo'qon xonlari, jumladan, Xudoyorxon davrida Musulmonqul tashabbusi bilan minglab qipchoq xonadonlari viloyat hududiga olib kelindi. Qirg'iz-qipchoq urug'larining yashash manzillari vujudga keldi. Viloyatda arablar istilosi bilan bog'liq Arabqishloq, Katta arab, Kichik arab, Arabxona, Tunukaarab, Arab mahalla kabi etnotoponimlar mavjud.

Demak, Andijon viloyatining areal manzarasida bir tomondan qorluq- chigil-uyg'ur va qipchoq lahjalari dialektal oilani tashkil qilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan tojik, mo'g'ul, qisman arab tillari o'ziga xos til oilasini vujudga keltirgan.

Ushbu maqolamizda etnotoponimlar misolida viloyatning areal manzarasini chizib berishga harakat qildik. Viloyat hududidan o'tuvchi to'rtta asosiy izochiziqlarni aniqladik.

I. Andijon shahrini to'rt tomondan o'rab turgan mo'g'ulcha nayman, sulduz, ayronchi, bahrin, darxon, qo'nji, jevachi kabi urug' nomlari bilan bog'liq etnotoponimlar. Mazkur etnotoponimlarning har biri mo'g'ul tilida muayyan ma'noni anglatgan va hozirda o'zbek tiliga singib ketgan leksik birliklar sanaladi.

Masalan: Qo'ng'iro't – (mo'g'ulcha: xun – oqqush, ard – odamlar). Oqqush mo'g'ul xalqining totemlaridan biri sanaladi. Qo'ng'iro't “oqqush qabilasi” degan ma'noni anglatgan; Dalvarzin – (mo'g'ulcha: dal (tepa) + so'g'dcha: var (qal'a, qo'rg'on) + zin (zamin)). Tepalikka qurilgan qal'a-istehkom. Shuningdek, mo'g'ulcha: dorboljun (sobiq istehkomlarning kvadrat xarobalari) ma'nosi ham bor; Darxon – (< tarxon (mo'g'ulcha: temirchi, ozod kishi). Tarixda soliqlardan va har qanday majburiyatlardan ozod qilingan; imtiyozli, daxlsiz qabila, urug' yoki ayrim shaxslarga beriladigan huquq). Shunday huquqqa ega bo'lgan kishilar jamoasi, qabila; Nayman – (mo'g'ulcha: sakkiz). O'zbek xalqining etnik tarkibiga kirgan qabilalardan birining nomi.

Naymanlarda ayronchi, badir, biya, bog'onali, boltali, bo'qalay, burunso, jag'olbayli, jostovon, jilonji, jumoloq, olti ota, olti o'g'il, oq to'nli, po'latchi, sagiz uruv, sari nayman, to'rt ul, to'rt tamg'ali, urguch, ukrash, changoli, go'michli, qozoyoqli, qora nayman, qora gadoy, qora sirak, qorg'oli, qiltamg'ali va boshqa urug' bo'linishlari bo'lgan; Poloson – (mo'g'ulcha: balgas(un) – shahar yoki forscha: palas (on) – darvish(lar); Bahrin – (mo'g'ulcha: baarin – lochin). Dashti Qipchoqda yashagan turkiylashgan mo'g'ul qabilalaridan birining nomi. XIII asrdan boshlab bahrinlar Zarafshon va Farg'ona ko'chib o'tishni boshlagan; Qo'nji – [mo'g'ul urug'laridan birining nomi]. Joy nomini ko'nchi – terini pishirish, pardoqlash, charm tayyorlash ishi bilan shug'ullanuvchi mutaxassis, charm pishiruvchi shaxs nomidan kolib chiqqanligi haqida ham fikrlar mavjud; Arg'in – (<arg'u<arg'un (mo'g'ulcha: arg' – duragay)]. 1. 92 bo'vli o'zbek urug'lari tarkibiga kirgan urug'u nomi. 2. Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asarida, “Boburnoma”da, Mulla Sayfiddin Axsikandiyning “Majmuat-tavorix” asarida qayd qilingan. N.A.Aristovning ta'kidlashicha, arg'in va basmil bir xalqning ikki xil nomi bo'lgan. Bu so'zlarning ma'nosi “aralash”, “qo'shilgan”, ya'ni bir qancha urug'lardan tashkil topgan demakdir. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra basmil qabilasi o'tmishda 40 urug'dan, arg'in qabilasi esa 7 urug'dan tashkil topgan; Axtachi – (axta (mo'g'ulcha: ot) + -chi (shaxs otini yasovchi qo'shimcha). Otboqar, jilovdor. Qadimiy urug' nomi; Do'rmon – [mo'g'ulcha: to'rt). Do'rmon –

o'zbek qavmlaridan biri; Barlos – (mo'g'ulcha: kuchli, yo'g'on. Abulg'oz Bahodirxon ta'rifiga ko'ra, sarkarda degan ma'noni anglatadi). Turkiylashgan mo'g'ul qabilalaridan birining nomi.

Tilshunoslikda bunday hodisaga superstrat (lotincha: superstratum – “ustki qatlam, qavat” — muayyan bir lingvogeografik hududda tarqalgan tildagi lisoniy belgi va hodisalar majmui bo'lib, ular mahalliy tilga singib yo'qolib ketgan kelgindilar tilining izlari) deyiladi. [[https://uz.wikipedia.org/wiki/Substrat_\(tilshunoslik\)](https://uz.wikipedia.org/wiki/Substrat_(tilshunoslik))].

II. G'arbdan, aniqrog'i, Qo'qondan har ikki tomonga tarmoqlanib yoyilgan qipchoq lahjasi hududi. Asosiy chiziq Bo'ston tumanining Nasriddinobod, Baliqchi tumanining O'rmonbek, Olimbek, Baliqchi, Orolxon, Shovurxon, Tovuldi, Mallachek, Niyozmatchek, Siza; Oltinko'l tuaniyning Qo'shtepasaroy, Oqtepa, Saroy; Izboskan tumanining Shermatobod, Botirobod, To'rtko'l, Tuyachi; Shahrixon tumanining Ahmadbek, Abdibiy kabi kabi aholi punktlarini qamrab oladi. Ularda qo'g'ay, bug'och, kumushoy, yashiq, jaydoq, puchug'oy, elatan, og'im, toz, sirmoq, yettiqashqa, qutluqsaid, ko'kmo'yin, tovuldi, to'rttoy, chang'roqchi, chiyal, ko'lon, oqbo'ya, qorabovur, tikan, qoratikan, qoramoyun kabi qipchoq urug'lari isiqomat qiladi va aksariyat qishloqlar hamda mahallalar shu nomlar bilan ataldi va ularning har biri muayyan ma'noni anglatadi. Masalan, Sirmoq – qipchoqlarning ichki urug'laridan biri. Sirmoqning quyidagi ma'nolari bor:

A. 1. Ustini mato bilan tarang qilib qoplamoq. 2. Gavdaga yopishib tarang turmoq. 3. Mahkam qilib bog'lamoq. 4. Arqonni kalta qilib bog'lamoq, qantarib qo'ymoq.

B. Bir muncha vaqt ovqat bermay och qo'ymoq, och qoldirmoq yoki o'zini ovqatdan tiyib och o'tirmoq. [O'TIL: 2007, 523].

III. Viloyatning qo'shni Qirg'iziston bilan chegaradosh Marhamat, Buloqboshi, Xo'jaobod, Jalaquduq, Qo'rg'ontepa, Paxtaobod, Izboskan tumanlarida qirg'iz xalqi bilan bog'liq etnotoponimlar uchraydi. Bu joylarda asrlardan beri o'zbek-qirg'iz dialektal oilalari shakllangan. Hatto ba'zi bir tumanlarda (Xo'jaobod, Jalaquduq, Qo'rg'ontepa) hudud ichigacha kirib borgan. Bunga quyidagi etnotoponimlarni misol qilib olish mumkin:

O'rg'u – (Qirg'izlarning ichkilik bo'limi tarkibida urug' nomi). O'rg'u “jarlik”, “chuqurlik”, “o'ra”; “tepalik”, “balandlik”, “o'jar”, “johil” ma'nolarida keluvchi “o'r” va “-g'u” so'z yasovchi qo'shimcha yordamida hosil qilingan nomga o'xshaydi. Boisi, qirg'iz urug'larining aksariyati qirlik, tog'lik joylarda yashashgan. Qirlikda, tog'likda yoki chuqurlikda, jarlikda yashovchi odamlar degan ma'noni anglatishi mumkin; Cho'nbog'ish – (<cho'ng (katta, ulkan; zo'r, kuchli) + bog'ish (bag'ish<bag'i).

Bag'ish – bug'u bir qator turkiy xalqlarda, jumladan, qirg'iz halqida qadimdan muqaddas hayvon analib kelingan; Qorasadoq - qishloq, Jalaquduq tumani. Qirg'izlarning qandi, kesek, no'yg'ut, sayaq qabilalari tarkibida qorasadaq urug'i qayd qilingan (sadoq - yoy o'q solinadigan to'rvacha, o'qdon; urug' tamg'asi sadoq shaklida bo'lgan); Qiziloyoq – [qizil (1. Qon rangidagi, qirmizi, alvon. 2. Yuzning, badanning shu tusga moyil rangi, qizillik) + oyoq (1. Odam, hayvon, qush, umuman, jonli organizmlar gavdasining tayanib turishi, yurishi yoki o'rimalashi uchun xizmat qiladigan quyi qismi. 2. Oxir, adoq, 3. Chet, chekka, quyi tomon, etak)]. Qirg'iz qipchoqlarning bir urug'i. Qirg'izlarning kesek, do'lo's, qoraqalpoqlarning qo'ldovli, turkmanlarning ersari qabilasi tarkibida qiziloyoq urug'i qayd qilingan. Oyoq so'zining “idish-tovoq” ma'nosi ham bor. Tojikistondagi Qorategin qirg'izlari idish-tovog'igacha oltindan bo'lgan boylarni qiziloyoq deyishgan; To'lg'a – (chayqatmoq, silkimoq, tebratmoq; qirg'iz tilida to'la ma'nosida keladi); Munduz – [Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit-turk” asarida uchta ma'nosi berilgan: a) ahmoq odam; b) kuchli sel; c) yo'rg'a ot, chopishda tengi yo'q ot. 2. Ming va -duz qo'shimchalaridan hosil qilingan urug' nomi.

Qirg'izlar uchta yirik guruhlariga birlashganlar: "o'ng" qanot qirg'izlari, "so'l" qanot qirg'izlari hamda "ichkiliq" qirg'izlari. Munduz so'l qanotdagi yirik urug'lardan biri. Qirg'iz xalqida "Ko'kda yulduz ko'p, yerda munduz ko'p" degan maqol bor; Qorabog'ish – (qora (rang-tus; qadimgi turkiy tilda katta ma'nosini bildiradi) + bog'ish (bag'ish<bag'i).

Bag'ish – bug'u bir qator turkiy xalqlarda, jumladan, qirg'iz halqida qadimdan muqaddas hayvon analib kelingan.

Afsonalarga ko'ra, qirg'iz xalqi bir paytlar Enasoy daryosi bo'ylarida yashagan paytida dushmanlar bostirib kelib, qabilar a'zolarining barchasini qirib tashlaydi. Taqdir taqozosiga ko'ra o'rmonga qo'lsavat uchun po'stloq shilgani kirib ketgan ikki bolakaydan boshqa hech kim tirik qolmaydi.

G'alabadan mast bo'lgan yov qo'shini bolalarni o'ldirishni Cho'tir Baymoq ismli kampirga topshirishadi. U bolalarni Enasoy daryosiga oqizib yubormoqchi bo'lganida, Shoxdor ona bug'u ularni qutqarib olib, uzoq Issiqko'lga olib ketadi va boqib voyaga yetkazadi.

Bolalar ulg'ayib, turmush qurishadi, to'ng'ich farzandiga ona bug'u hurmati uchun Bag'ish (Bug'uboy) deb ism qo'yishadi.

Bag'ish so'zi bag'i (bug'u) so'ziga -ish qo'shimchasini qo'shish yordamida yasalgan. Qirg'iz urug'lari ichida bag'ish komponenti asosida yuzaga kelgan Cho'ngbag'ish, Saribag'ish, Qorabag'ish, Uchbag'ish, Ko'kbag'ish urug' nomlari ham mavjud.

Mahmud Koshgariyning "Devonu lug'otit turk" asarida ham "bag'ish" so'zi uchraydi va u "barmoq va boshqa a'zolar bo'g'ini", "qamish va shunga o'xshash narsalarning bo'g'ini" degan ma'noni ifodalashi aytilgan. Shunga asoslanilsa, bag'ish komponentli Cho'ngbag'ish, Saribag'ish, Qorabag'ish, Uchbag'ish, Ko'kbag'ish so'zlarida cho'ng (katta-ma'nosida), sari(q), qora, ko'k komponentlari urug'larning ma'lum bir bo'g'inlari, bo'limlari ma'nosida qo'llangan bo'lishi oydinlashadi. Cho'ngbag'ish "katta bo'g'im, urug'ning katta qismi", Saribag'ish "markazda, o'rtada yashagan bag'ishlar", Qorabag'ish "shimolda yashagan bag'ishlar", Ko'kbag'ish "sharqda yashagan bag'ishlar" ma'nolarini ifoda etadi; Xidirsha – <qidir<xizr (arabcha: yashil rangli) Islom manbalariga ko'ra, Xizr a.v.s. abadiy tiriklik, barhayotlik timsoli. U yo'ldan adashganlarga, oshiqqlarga yo'l ko'rsatuvchi, rahnamo sanaladi. Xidirning pok, pokiza, parda (niqob)li kabi ma'nolari ham bor.

Qidirshalar qirg'iz xalqining shakllanishida katta rol o'ynagan ichilik qabilalaridan biri. XVI asrda yashagan Sayfiddin Axsikandiyning "Majmu at-tavorix" asarida xidirshalar bulg'achi nomi bilan tilga olinadi; Muday – [qirg'izcha: chol, qariya]. Qirg'iz xalqi vakillari tomonidan obod qilingan joy; Kesak – (Qirg'iz urug'laridan birining nomi. "Kesmoq" fe'lidan yasalgan. O'zbek tilida kesak: 1. Qotgan, qurigan loy bo'lagi. 2. Guvala. 3. His-tuyg'usi yo'q, hushsiz; hech narsadan ta'sirlanmaydigan (kesakka nisbat beriladi) va h.k.

IV. Viloyatning Shahrixon, Asaka, Oltinko'l tumanlarida janubi-g'arbiy tomondan shimoli-sharqiy tomonga cho'zilgan Xoldevonbekdan Paxtaobodning Tojikqishloqqacha bo'lgan masofada Katta tojik, O'rta tojik, Sho'r tojik, Xondibog'i, Madyarchek, Oftobachek, Tojikqishloq, Tojikmahalla kabi tojik tiliga aloqador etnotoponimlar mavjud. Shahrixon, Oltinko'l tumanlarida tojik tilini saqlab qolgan bo'lsa, sharqqa tomon bo'lgan joylarda bu tildan foydalanish zaiflashgan.

V. Ulug'nor tumanining Sariqsuv, Baliqchi, Oltinko'l, Andijon tumanlarining Qoraqalpoq aholi punktlarida asli o'zlarini qoraqalpoq xalqi vakillari hisoblovchi aholi istiqomat qiladi va ular o'z nuqtida qoraqalpoq tili unsurlarini saqlab qolgan.

Shuningdek, Xutorqishloq, Russkoe selo, Neftprom, Yujniy Olamushuk, Topolino, Posyolka kabi rus; Uyg'ur, Uyg'urobod, Do'lan, Otish, Qashqar, Qqashqarlik, Qashqarqishloq, Qashqarmahalla singari uyg'ur; Lo'limahalla, Lo'lichek, Lo'lilik singari mahalliy lo'li;

Arabmahalla, Katta arab, Kichik arab, Tunuka arab va h.k arab xalqi bilan bog‘liq etnotoponimlar ham ko‘p uchraydi.

Umuman olganda, Andijon viloyatining etnik tarkibi tarixan xilma-xil bo‘lib, ularga bog‘liq toponimlarni o‘rganish viloyat tarixi, aholisining turmush tarzi, urf-odatlarini to‘g‘risida qimmatbaho ma’lumotlarni taqdim etishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1990. – 368 б.
2. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘oti-t-turk. 1-jild. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2016. – 388 b.
3. Шамсуддинов Р.Т., Исхоқов А.А. Андижон тарихидан лавҳалар. Тошкент: Шарқ НМАК Бош тахририяти, 2013. – 592 б.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 3 жилд. – Тошкент: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2007. – 687 б.
5. [https://uz.wikipedia.org/wiki/Substrat_\(tilshunoslik\)](https://uz.wikipedia.org/wiki/Substrat_(tilshunoslik)).

МИЛЛИЙЛИГИМИЗ ИСМИ-ШƏРИПИМИЗДЕН БАСЛАНАДЫ OUR NATIONALITY BEGINS WITH OUR NAME

Абдиназимов Шамшетдин Нажимович,
филология илимлари докторы, профессор
Қарақалпақ мамлекетлик университети
Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/LRFJ9268

Annotation. *In this article, we analyzed issues related to the spelling of our names and honorifics today by discussing the national identity of the Karakalpak people in naming children.*

Key words: *homeland, naming culture, national spirit, name, surname, ancestry.*

Түркий халықларында жаңадан туўылған нәрестеге ат қойыў, оның ата тегин аңлатыў, жети атасын билиўине айрықша дыққат аўдарылған. Ең ески адам атлары ата-абаларымыздың дүньятаным, мәденияты хэм диний исенимине байланыслы күнге, айға, отқа арнап қойылған адам атлары есапланады: Айтәңири, Айтолды, Күнтуўды. Қарақалпақ тилиндеги адам атларында да «ай», «күн» сыңары көбирек ушырасады: Айжамал, Айзада, Айшолпан, Айсулыў, Айжарық, Айхан, Күнсулыў. Ески түркий Орхон-Енисей жазба естеликлеринде адам атларына оның жәмийетте тутатуғын орнын билдиретуғын титул сөзлер дизбеклесип келеди: Бумын қаған, Истеми қаған, Қутлығ қаған, Илбилге хатун-Билке қаған менен Қултегинниң анасы, Барыс бег.

Түркий халықлары арасында ислам дининиң ен жайыўы барысында араб тилиндеги сөзлерде кирип келди. Араб тилинде дәслеп адамның аты соң бин, бинт сөзлери арқалы кимниң зүрияды екенлиги аңлатылады: Ер адам атлары Мухаммед бин Абдулла, Умар ибн Хаттаб, Әлий ибн Әбиў Талиб, Ибраҳим ибн Әдхам, Хасан ибн Исмайл түринде, хаял-қызлардың атлары Хадиша бинт Хуўайлид, Айша бинт Әбиўбәкир, Фатима бинт Мухаммед, Мәриям бинт Абдукамал х.т.б түринде бериледи.

Дүнья халықларының ат қойыў мәденияты, адам атлары хэм әкесиниң атларының берилиў тәжирийбесине нәзер тасласақ төмендеги ҳалатты көремиз. Инглис халқында дәслеп ер адамның исми-шәрийпи соң әкесиниң аты бериледи: Чарльз Дарвин, Уильям Шекспир, Уинстон Черчилль, Исаак Ньютон, Майкл Фарадей, Чарльз Диккенс, хаял-қызлардың атлары хэм фамилиялары төмендегише аңлатылады: Маргарет Тетчер, Агата Кристи, Шарлотта Бронте, Джейин Остин, Джоан Роулинг х.т.б.

Немислерде адам атлары хэм фамилиялары Вильгельм Гумбольдт, Йоганн Волфганг Гёте, Йоганн Себастьян Бах, Фридрих Шиллер, Якоб Гримм, Волфганг Моцарт, Август Шлейхер, Ангела Меркель, Мария Кюри, Клара Цеткин түринде бериледи.

Орта әсирлерде жасаған терең ақыл ийелери, дин уламалары, көркем сөз шеберлериниң атларында олардың туўылған жери ямаса жасаған аймағының атлары косып қолланылған: Махмуд Қашғарий, Ахмед Югнакий, Ахмед Яссаўий, Жунайд Багдадий, Зуннин Мысрий, Хасан Басрий, Мухаммед Хорезмий, Юсуп Баласағунлы.

Түрк халқында адам аты хэм ата тегин билдириўде дәслеп аты соң әкесиниң аты бериледи: Талат Текин, Хусейин Орхун, Орхан Памук, Жейхун Ведат, Лейла Карахан, Режеп Таййиб Ердоған, Мустафа Кемал. Усы түрдеги адам атлары өзбек халқында да ушырасады: Абдулла Қаххар, Абдулла Қадирий, Усман Насыр, Мухаммед Садық, Мухаммед Юсуп, Усман Азим, Азим Суюн. Соңғы ўақытлары қазақ халқы да фамилия хэм атларды усы түрде кең түрде бермекте: Анар Салқынбай, Рабиға Сыздық, Әлкей Марғулан, Мустафа Шоқай,

Оралхан Бөкей, Шерхан Муртаза, Бейсен Куранбек, Санжар Керимбай, Айша Керей, Қайрат Нуртас, Мухтар Қул-Мухаммед, Аида Боранбай. Көринип тұрғанындай инглиз, немис, араб, түрк соңғы ұақытлары өзбек хәм қазақ тиллеринде адам атлары хәм тегин аңлатыўда дәслеп аты, кейин фамилиясы қолланылады екен.

Қарақалпақ халқы әзелден ат қойыўға айрықша итибар менен қатнас жасаған. Жаңа туўылған нәрестеге жақсы нийет пенен жақсы атларды қойған. Жети атасының атын билиўге, ядында сақлаўға тәрбиялаған. Халқымызда фамилияларды аңлатыўдың басқа халықларда ушыраспайтуғын өзине тән усылы болған. Буны қарақалпақ халқының аўызеки халық дәретпелери, дәслепки қарақалпақ жазба естеликлері, классик шайырларымыздың шығармаларынан көриўимизге болады. Мәселен,

«Қоблан» дәстанында:
Шақан улы Ақшахан,
Ақшаханның журтында,
Қарақыпшақ руўында,
Сәдирбай улы Қыдырбай,

Байлары менен Кеўлимжай деген қатарларда «Сәдирбай улы Қыдырбай», «Шақан улы Ақшахан» деген қатарларда дәслеп әкесиниң аты соң «улы» сөзи оннан кейин өзиниң аты берилген. Бул поэзиялық қатарлар болғанлықтан қосық қатарының буўын теңлигин сақлаў хәм уйқасты тәмийинлеў ушын «Ақшахан Шақан улы», «Қыдырбай Сәдирбай улы» сөзлери орын алмасып қолланылған.

XVIII-XIX әсирлерге тийисли «Ахиднама», «Елчинама» қарақалпақ жазба естеликлеринде де адамлардың аты хәм әкесиниң аты төмендегише берилген: Шахмурат бий Худайназар уғлы, Мурат шайық Аббақ шайықтың уғлы, Қарабай бай Қошқарбайдың улы, Жуман шайық Мурат Шайық улы, Маман Бахадыр Оразан улы, Шона Султан Убайдулла улы, Ғайыпханның улы Ыәлий Султан түринде берилгенин көремиз.

Бердақ бабамыздың «Шежире» поэмасында адам атлары хәм ата теги төмендеги түрде қолланылған: Нағайдың улы Досан, Мамбеттиң улы Есенгелди, Жәнибек улы Айдар, Әлибек. Әлибектиң уғлы Ағәдил, Асанның улы Полатбек, Әмет улы Дәўмен келди, Боранбай улы Жәметсең, Майқының уғлы Жайылған, Сүйиндик улы Еримбий, Нияздың уғлыдур Ораз, Ол аталық болған екен. Ырзаның уғлыдур Искендер, Ақәдил уғлы Яқшыбай, Қалбек уғлы Құлжан, Толыбек, Хожаның уғлы Шерали х.т.б.

Әжинияз бабамыздың «Қалменбайдың қызы молла Нәбийра» деген қосық қатарларында «Нәбийра Қалменбай қызы» түсиниги берилген. XX әсирдиң биринши шерегинде Аяпберген Муўсаев та «Дошның қызы Разия қыз болып», «Шәмшетдин Абдулла улы», «Мақаш уғлы Мәжит халқының соты» деген қатарларда адам атлары хәм олардың ата тегин көрсеткен.

Айрықша дыққат аўдарыўды талап ететуғын жағдай, қарақалпақ әдебиятының классик шайырлары Жийен, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омар, Құлмуратлардың аты хәм әкесиниң аты Жийен Аманлық улы, Күнхожа Ибрайым улы, Әжинияз Қосыбай улы, Бердақ Ғарғабай улы, Өтеш Алшынбай улы, Омар Сүгиримбет улы, Құлмурат Қурбаналы улы түринде жазылады.

Булардан келип шығатуғын жуўмақ түркий халықлары, соның ишинде қарақалпақ халқында да ат қойыў мәдениаты, оның кимниң зүрияды екенлигин аңлатыў ушын ер адамлардың фамилиясында «улы» сөзи хаял-қызлардың фамилиясында «қызы» сөзлери қолланылған. Оны жоқарыда көрсетилген қарақалпақ аўызеки халық дәретпелери,

қарақалпақ жазба естеликлери, қарақалпақ әдебияты классиклериниң шығармаларынан келтирилген мысаллар анық дәлилейди.

XX әсирдиң биринши шерегинен баслап рус тилиниң тәсиринде ер адамлардың аты, атасының атын аңлатыўда -ов//-ев, әкесиниң атын аңлатыўда -ович//-евич, ҳаял-қызлардың аты, атасының атын аңлатыўда -ова//-ева, әкесиниң атын аңлатыўда -овна//-евна қосымталары жумсалатуғын болды. Түркий халықлары, соның ишинде қарақалпақ халқында ҳәр бир инсанның аты ҳәм әкеси атын аңлатыў тәжирийбеси мың жыллық тарийхқа ийе, ал рус тилиниң тәсиринде «-ов//-ова»лар менен аңлатыў тәжирийбеси жүз жыллық тарийхқа ийе.

Сораў туўылады, ендиги жағында қарақалпақ халқында адамлардың ата тегин билдириўде мың жыллық тарийхқа ийе миллий қәдириятларымызға қайтамыз ба ямаса соңғы жүз жылда рус тилиниң тәсиринде қәлиплескен түринде турақласып қала ма? 731-жылы тасларға ойып жазылған ески түркий жазба естеликлериниң бири Қултегин естелигиниң 7-қатарында «Түрк бәгләр түрк атын ытты, табғачқы бәгләр табғач атын тутынан табғач қағанқа көрмис, әлиг йыл исиг күчиг бирмис». «Түрк беклери түркше атын таслады, табғач (қытай) беклериниң табғачша атын қабыл етип, табғаш қағанына бағынышлы болды» -деп жазады ҳәм сол дәўирдиң өзинде түркий тилиниң тазалығы ат койыўдан басланатуғынын көрсетип, адам атларында өзге тил бирликлериниң қолланыўына қарсы болып, атымыз түркий тилде болыўы ушын гүрескени белгили. «Бердақ Ғарғабай улы, Әжинияз Қосыбай улы» деген атлар қулаққа қандай жақсы еситиледи. Ҳаял қызлардың атлары Орал Амин қызы, Гулистан Дәўлет қызы түринде берилсе өзлигимизди қайта тиклеў, жасларымызды миллий қәдириятларымызға садықлық руўхында тәрбиялаў, руўхый дүньямызды байытыў, миллий руўхты көтериўге тәсирин тийгизер еди.

Ҳәзирги күнде дүнья жүзиндеги халықлардың саны 8 миллиардтан асқаны, соның ишинде рус миллети ўәкиллери тек 120 миллион екенлигин есапқа алған ҳалда фамилияларды билдириўде дүнья халықлары әсиресе миллий қәдириятларымызға тийкарланған тәжирийбени қолланған мақсетке муўапық болып табылады.

Бул бирден болатуғын жумыс емес, жәмийеттеги белсенди инсанлар бул мәселе бойынша өзлериниң пикирлерин билдирип, Министрлер Кеңеси жанында мәмлекетлик тил бойынша департамент тәрәпинен қарап шығылып, улыўма халықлық додалаўдан кейин бурын берилген фамилияларды сол түринде қалдырып ендиги туўылатуғын балаларымыздың фамилияларын Айжамал Ибрайым қызы, Батырбай Төлепберген улы түринде жазсақ бизиңше дурыс.

Бул мақалада билдирилген пикирлерди бирден қабыл етиў қыйын екени түсиникли, соңғы жүз жылда қәлиплескен дәстүрди жақлап қарсы пикир билдиретуғын адамлар болатуғыны да белгили, бирақ бәри бир арадан жыллар өтиўи менен фамилияларымыздың усындай түрде болатуғынына исенемен.

К ВОПРОСУ О КЛАССИФИКАЦИИ ТЮРКСКИХ ЭТНИЧЕСКИХ ИМЕН TO THE QUESTION OF CLASSIFICATION OF TURKISH ETHNIC NAMES

Мынбаев Н.Ж. д. ф. н.,

член-корреспондент РАН, руководитель НЦ
«Тюркология» ЮКУ им. Ауезова, Казахстан.

annurtas@mail.ru

Бобоходжаев Р.Х. к.ф.н. доцент.,

Ташкентский государственный транспортный университет

rashid.imron@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/JANI2129

Annotation. Article examines the problem of classification of Turkic ethnic proper names. In the process of studying the characteristics of Turkic ethnic names, four groups were identified: self-names foreign names, ethnonyms that arose on a territorial basis and contain geographical terms or names of cardinal directions, political ethnonyms are “artificial” names of certain ethnic groups that arise due to the ideological principles of a particular social institution.

Key words. typological universal in ethnonymy, ethnonym, ethnotoponym, positivity, negativity, row, classification, ideology, self-names, foreign names, autoethnonym, alloethnonym, exoethnonym.

Вопрос классификации этнических имен, с точки зрения объекта, который они именуют, требует детального рассмотрения. Проблема заключается в том, кто кого и как именует. В ономастике существуют определения двух групп таких онимов: самонаименования и инонаименования. А.В. Суперанская отметила эту особенность этнических имен и предложила термины автоэтноним, аллоэтноним. Ж.Ж. Варбот и А.Ф. Журавлев вместо аллоэтноним предлагают термин экзоэтноним. Однако А.В. Суперанская, на наш взгляд находит объективное решение проблемы и пишет, что «существует два принципиально разных типа племенных названий: самонаименования (автоэтнонимы) и инонаименования (аллоэтнонимы). Вторая группа имен дается со стороны. Большей частью, инонаименования возникают вследствие именования того или иного племени другим враждебным племенем, т.е. исходит от неблагоприятно настроенных соседей и содержит нелестные характеристики, которые именуемый народ не признает. Кроме того, аллоэтнонимы, особенно если они стали известны через посредников, могут быть вообще незнакомы именуемым» [Суперанская, 1978:73].

Анализ этнических имен с точки зрения именуемого объекта, т.е. кого именуют люди этнической группы, сами себя или инородный элемент показывает прямо противоположное, полярное отношение, когда именуют себя или инородца. Здесь проявляется психосознательный аспект именования. Психосознательное ощущение любой этнической группы вытекает из понимания собственной значимости. Истоки психообраза сложились в глубокой древности. В тот период возникло противопоставление инородному члену рода или племени, которое характеризовалось таким образом: «я» – «человек», а «ты» – «варвар».

В этом случае наблюдается противопоставление «себя» - «другим». В итоге самосознание индивида из эгоцентризма перерастает в этноцентризм. Противопоставление «я» – «человек», а «ты» – «варвар» в настоящее время принято обозначать термином ксенофобия. Рассмотрение этнических имен с этой позиции, а также с пространственно-географического расположения этносов, политических и идеологических условий возникновения этнических имен позволило нам выделить четыре группы этнонимов:

Этнонимы – самонаименования. Эти этнические имена собственные имеют естественно-языковое происхождение, т.е. в составе таких имен просматриваются типологически универсальные морфемы с этноцентрическим значением. Важная особенность самонаименований заключается в обладании позитивной семантикой.

Этнонимы – инонаименования. Эту группу этнических имен представляют названия, которые даны тем или иным этническим общностям со стороны, т.е. чужеродным народом или племенем. Именуемые могут знать или не знать свое «прозвище». Инонаименования, большей частью, несут в себе негативную семантику. В ряде случаев, и такие имена приживаются и невольно принимаются именуемым народом. Однако инонаименования не соответствуют типологической универсалии в этнонимии, т.е. в составе таких имен не наблюдаются универсальные морфемы. Данная группа имен не отвечает требованиям закона рядности в ономастике.

Следует отметить, что инонаименования обозначают этнические общности, которые возникают в экстремальных условиях, т.е. в силу определенных военно-политических или социально-экономических условий. Поэтому названия данные со стороны этим этническим общностям из-за фактора противопоставления именуемому объекту или иначе ксенофобии несут большей частью негативную семантику.

Территориальные этнические имена. Эти имена собственные отличаются тем, что в составе таких имен встречаются географические термины или названия сторон света.

Политические этнические имена. Эти имена собственные возникают в силу политических и идеологических воззрений отдельных лидеров или правящей группы лиц, такие имена собственные с течением времени становятся полноправными этническими именами.

Таким образом, первую группу составляют самонаименования. Семантика этой группы слов безусловно имеет позитивную окраску. Закономерность типологической универсалии в этнонимии является научно обоснованным доказательством верности данного тезиса. Следовательно, первая группа этнических имен, т.е. самонаименования имеют позитивную семантику. Позитивность заложена в этноцентризме – коллективном самосознании этнической группы. Самосознание индивида и всех членов родственной этнической группы возникает из контраверсы «я» – «человек», «ты» – «варвар». Отсюда вытекает позитивность семантики. Этнические самонаименования подчинены типологической универсалии в этнонимии народов мира, т.е. несут типологически универсальную семантику: «человек», «люди».

Самонаименования – самая значительная группа этнических имен. В состав этой группы этнических имен можно без колебаний включить все этнические имена с этноморфемой -аз//-ас и этноморфемой -ен// -эн// -ин// -ан//-ян, которые рассмотрены в работе [см. Мынбаев Н. 2021:43].

Вторую группу составляют инонаименования. Инонаименования в ряде случаев сопровождается народными легендами о происхождении этноса и имени. При внимательном изучении этой группы имен собственных, можно хронологически определить время появления этноса и его имени, определить экстралингвистические

условия этого процесса. Например, по легенде о происхождении кыпчакского племени, один из беков Огуз-хана выступил в поход, взяв с собой жену. Сам он погиб в битве. Жена его спаслась и нагнала хана между (теми) двумя реками. Она была беременна, у нее начались родовые схватки. День был холодный, а жилья, в котором можно было бы укрыться, не оказалось. Она родила ребенка в гнилом (дуплистом) дереве.

Когда дали знать об этом хану, хан сказал: «Если отец погиб на моих глазах; у него нет заступника», – и усыновил его. Он дал ему имя Кыпчак. На древнем тюркском языке дуплистое дерево называли Кыпчак; так как тот ребенок родился в дупле, ему дали имя Кыпчак [Абул-Гази, 1958:43].

В большинстве случаев, инонаименования обладают негативным значением. Примером могут служить этнические имена: бурут (так называли киргизов), таджик (хорасанские персы или горный человек), немец (немой), калмык (оставшийся, за пределами этноса), курама (скроенный из лоскутьев), халадж (оставшийся голодным) и т.п.

Причина и следствие этого явления кроется в ксенофобии, но тем не менее инонаименования могут прижиться и войти в именник народов мира. Для наглядности рассмотрим военно-политическую и социально-экономическую ситуацию, в которой проходило формирование этнической группы Құрама. Процесс формирования этнической группы Құрама исторически связан с военно-политическими и социально-экономическими условиями. По заключению большинства историков период формирования этнической группы Құрама связан с джунгарским нашествием на казахские земли. В связи с этими военными действиями и возникает этническое имя Құрама, а также этнотопонимы, обозначающие места проживания данной этнической группы. Здесь, можно сказать, «зримо» наблюдается процесс формирования нового этносоциального организма. Исходным материалом для анализа и умозаключений нам послужили исторические данные, народные предания, миграционные этнонимы (этнотопонимы).

Из истории человечества известно, что особо бурные миграции, связанные с военно-политической ситуацией, т.е. тяжкие для мирного населения военные столкновения могли вызвать сложные, необратимые демографические изменения. В том числе это могло быть полное исчезновение отдельного этноса или составных его частей. Возможна также частичная или полная ассимиляция захваченных этнических групп в процессе длительного жестокого морального и физического угнетения со стороны агрессора. Все эти процессы находили свое отражение в этнонимии и топонимии.

Этот процесс наблюдался в XVIII веке, когда отдельные казахские роды были полностью раздроблены. Необходимость выжить в этих условиях приводит к тому, что они вынуждены сменить традиционный хозяйственный уклад, перейти полностью на земледелие. Отдельные группы разных казахских родов и племен объединяются в общины. Так появляется этносоциальный организм Құрама.

Как факт этнической миграции и соответственно миграции этнических имен данное явление представляет научный интерес. Н.А. Аристов в свое время считал Құрама народом. В.В. Радлов же пишет, что это «небольшое оседлое татарское племя». В этнографической науке еще XIX сложилось мнение о кураминцах как о разнородном сборище. Н.А. Аристов писал: «Сведениям «о народе кураминцах посвящена глава четвертая рукописного «Описания средней орды киргиз-кайсаков» капитана Андреева (1785 года), на основании рассказов торговцев, говорится, что «народ курама» обитает за рекой Чирчик, в числе не более 10 тысяч, подвластен кокандскому беку Нурбота, и имеет девять городов Пишак, с населением до 800 дымов, Кереучи, Шахрукия, Бока, 1000 дымов, Муратали, Керейит-бай-

су, Карактай, Калайвар и Пангаз. В этих городах кураминцы жили только зимою, в летнее же время выезжали на пашни для земледелия и скотоводства. Происхождение этого народа «не далее имеет свое начало, как в нынешнем веке, которых за 50 лет назад было немного». «Сообщество же оных составилось, как утверждают, из рода перешедших, каракалпаков и хивинцов, по большей части беглецов и разбойников». Н.А. Аристов приводит данные первой подворной переписи (1868 г.). По этим данным кураминцев было 77301 человек, в бассейне Ангrena 11.043 двора [Аристов, 1897:76].

В материалах переписи населения УзССР от 1926 г. насчитывается 166 населенных пунктов, в которых проживали курама. Количество населенных пунктов составляет – 166, а количество хозяйств, в которых они проживали составляет 11 906, если умножить на среднее число 5 (количество членов семьи) человек, то мы получим 59530 человек этносоциального организма Курама, по состоянию на 1926 год. Количество дворов в 1868 году – 11 046, а в 1926 году чуть больше 11 906. Таким образом, примерное количество кураминцев в описываемое время составляло от 60 000 до 80 000 тысяч.

Как видим, авторитетное мнение о том, что Құрама «лоскутное образование» было высказано в XIX веке. В.В. Радлов хотя и называет казахские племена в составе курама, но все-таки заостряет внимание на «сборности» этого этнического объединения. Автор пишет, что татарское племя, называющее себя құрама состоит из пяти родов: джалаир, телеу, тама, джагалбайлы и таракты. Киргизы (казахи) утверждают, что название құрама было дано им как раз потому, что они составлялись из многих племен (кура – «сшивать, собирать из кусков»).

И по сей день эта точка зрения к проблеме считается безапелляционной. Современный исследователь Аманжол Калыш разделяет это мнение. [Калыш, 2006].

Однако анализ исторической ситуации, при которой наблюдался процесс сложения этнической группы, а также данные этнонимии свидетельствуют о другом. Мы уже отметили, это были осколки казахских родов. Все исследователи вопроса констатируют этот факт. Так В.В. Радлов перечисляет пять казахских родов. «Джалаир, теле, тама, джагалбайлы и тараклы».

Русский генерал А. Макшеев в 1867 году писал, что в основе этнической группы курама были отдельные части казахских родов и племен. По традиции того времени автор называет казахов называет киргизами и даже перечисляет жузы: Старший жуз – Дулат, Жалайыр; Средний жуз – Арғын; Младший жуз – Тама, Жагалбайлы, Кердеры, Керейит, Телеу.

А. Макшеев свидетельствует о том, что «кураминское население составилось, как рассказывают, лет сто тому назад, главным образом из кочевых киргиз всех трех орд и перечисляет 8 родов. Киргизы эти, находясь в крайней бедности и не имея средств кочевать, стали селиться в курах или загородках и заниматься по возможности хлебопашеством. Из смеси их с сартами, а может быть также с узбеками, образовалось разнородное население, которое и было названо сборным или курамой. Последнее присоединение было, по словам туземцев, лет 50 тому назад») [Макшеев, 1871:37].

Как видим, Макшеев называет уже восемь казахских родов. Но наши данные говорят о том, что количество казахских родов в составе Құрама было куда более значительным и решающим в процессе формирования этнического объединения.

Здесь необходимо заострить внимание на том факте, что отношение к проблеме было поверхностное, т.е. – это конгломератное образование и все. Но если материалы XIX века о кураминцах подвергнуть анализу, и исходить из той исторической ситуации, которая сложилась в казахской степи в XVII-XVIII вв., то можно сделать заключение, что основная

тяжесть военной экспансии со стороны джунгарских завоевателей легла на плечи казахского народа. Рассмотрение этнической группы Құрама дало нам возможность определить родовой состав кураминцев. Данные анализа этнотопонимов свидетельствуют, что основную часть кураминцев составляли осколки казахских родов и племен.

Следовательно, в результате военного вторжения возникает инонаименование – Құрама с негативной семантикой: букв. «сотканный из лоскутьев», переносное «сброд», «сборище». Со временем данное название этнической группы приживается, поэтому в научной литературе закрепляется именно этот термин.

Как видим представленные материалы в основном являются казахскими этнотопонимами. Если В.В. Радлов в составе курама называет только пять казахских родов, то А. Макшеев уже отмечает восемь казахских этнических групп. По нашим данным казахские этнонимы, но в качестве этнотопонимов представлены как названия 24 крупных казахских родов и названия родовых подразделений. Это Үйсін, Дархан, Қапал, Шуылдақ, Маңғыт, Көрік, Қарақалпақ, Мамыт, Қарасирақ, Көшік, Қарақойлы; названия мелких родовых подразделений Битобы, Шөмішті, Жіңішке, Торайғыр, Шырқырауық, Ниязбек, Токберді, Сары, Шымыршық, Жәнібек, Шойбек, Байұлы, Орақты.

Данный материал подтверждает нашу точку зрения о том, что первоначально в основе этнической группы Құрама были только казахские этнические осколки. Смешение с представителями других этносов произошло позже, на следующем этапе формирования и развития этнической группы.

Тут следует еще раз обратить внимание на то, что проблема формирования данной этнической группы требует более детального рассмотрения. На наш взгляд, появление данной этнической группы довольно сложный процесс. Но если судить по тому, что написано о кураминцах складывается впечатление, что это чуть ли не одномоментный процесс. Следовало бы иметь в виду, что любые даже «краткосрочные» процессы этногенеза, вызванные экстремальными историческими процессами, имеют определенную историческую продолжительность и поэтапность. Если исходной причиной данного процесса явилась историческая, военно-политическая ситуация, то следствием явились социальные условия, а также ментально-психологическое восприятие и отношение окружения к сложившейся этнической группе.

Относительно количественного состава кураминцев в источниках приводятся разные цифры. Для сравнения приведем данные В.В. Радлова. В 1860 годы он насчитывает в бывшем Сырдарьинском уезде 20000 душ кураминцев. По данным 1885 года Н.А. Аристов выводит приблизительную цифру 80000 человек. А.Қалыш подводя итоги переписи 1920 года выводит цифру 59697 человек. Последние данные соответствуют данным переписи 1926 года.

Здесь необходимо обратить внимание на социально-экономические условия формирования данной группы. Изоляция этнической группы Құрама, привела к отмиранию этнической системы, нарушению закона экзогамных брачных отношений. Вследствие этого наблюдается полная потеря национальной идентичности, потеря исконного стереотипа поведения и стандартов жизнедеятельности, что породило ассимиляционные процессы.

Третью группу составляют этнонимы, возникшие по территориальному признаку. Этнические имена, возникшие по территориальному признаку, имеют в своем составе географические термины или названия сторон света. Еще с древнетюркского периода стороны света было принято обозначать цветовыми прилагательными.

Например, древнетюркские цветочные имена прилагательные ак, сары, кара, кызыл, кроме основного цветочного значения обрели переносное значение. Они стали обозначать стороны света: кара «черный» – север; ак «белый» – восток, сары «желтый» – запад; кызыл «красный» – юг. В качестве примера такого явления могут служить названия племенных объединений крупного этнического образования Қанлы, которое, как известно из истории Центральной Азии, представляло собой значительное объединение. Племенные подразделения Қанлы приняли участие в этногенезе многих тюркских народов. Этническое имя упоминается во многих исторических памятниках древности. Еще до нашей эры существовало государство Қанлы, которое было известно, как Кангюй.

С древних времен и в настоящее время Қанлы делятся на четыре крупных племенных объединения: Қарақанлы, Қызылқанлы, Сарықанлы, Ақпарақанлы. Как видим, в примерах представлены цветочные прилагательные ак, сары, кара, кызыл. Қарақанлы – кара «черный» – север, значит северные Қанлы; Қызылқанлы – кызыл «красный» – юг, значит южные Қанлы; Сарықанлы – сары «желтый» – запад, значит западные Қанлы; Ақпарақанлы (букв. «Қанлы, как белый лист бумаги», первоначально было Аққанлы позже приняло форму Ақпарақанлы) – ак «белый» – также означает восток, значит восточные Қанлы. Следует иметь в виду такую трактовку, по которой ак «белый» обозначало «восток». Например, в казахском языке есть сочетание: Таң ағарып атқанда – букв. «когда забелел рассвет». Белый цвет в данном случае означает восход солнца, восточную сторону. Поэтому Ақпарақанлы (Аққанлы) следует трактовать как «Восточные Қанлы»

По той же аналогии, думается, возникли этнические названия: Қарақас// Хақас – кара «черный» – север, значит северные Қасы; Аққас (Оғуз) – ак «белый» – восток, восточные Қасы, «сары» западные Қасы; Қырқас (Қырғыз) Қызылқас букв. «красный Қас» – кызыл «красный» – юг, значит южные Қасы.

Среди этнических имен, возникших по территориальному признаку, отдельно стоят этнонимы, в составе которых наблюдается наличие компонента, обозначающего географический макрообъект, т.е. макротопоним. К таким этническим именам, относятся Қыпшақ // Қапсақ – букв. Қап тауының сақтары «саки кавказских гор», казахи до недавнего времени Кавказ называли Қаптауы букв. «горы, имеющие форму мешка».

В числе этнических имен, возникших по территориальному признаку, выступает этноним Қашқарлық (Кашгария в Восточном Туркестане было древним местом обитания уйгуров). Уйгуры в определенный исторический период в силу различных причин утратили свое древнее этническое название Уйгуры стали именоваться по месту обитания Қашқарлық. Советские ученые, этнографы кашгарцам вернули историческое этническое имя Уйгур.

Четвертую группу составляют политические этнонимы – «искусственные» наименования определенных этнических групп, возникающие в силу идеологических установок сообщества или приоритета того или иного общественного института. К этому разряду названий относятся Монгол, Узбек, Ноғай и др. Политические имена зачастую обретают статус этнических имен собственных.

В заключении необходимо резюмировать: этнические имена собственные разделяются на четыре группы. Первую группу составляют самонаименования. Семантика этой группы слов безусловно имеет позитивную окраску. Типологическая универсалия в этнонимии является научно обоснованным доказательством верности данного тезиса.

Вторую группу составляют инонаименования. Инонаименования в ряде случаев сопровождается народными легендами о происхождении этноса и имени. Примерами могут служить этнонимы Карлук и Халадж.

Третью группу составляют этнонимы, возникшие по территориальному признаку. Этнические имена, возникшие по территориальному признаку, имеют в своем составе географические термины или названия сторон света.

Четвертую группу составляют политические этнонимы – «искусственные» наименования определенных этнических групп, возникающие в силу идеологических установок того или иного общественного института.

Ниже рассмотрим названия этнических групп, возникших в силу идеологических установок того или иного общественного института. К примеру, демоним Монгол стал известен всему миру большей частью благодаря завоевательным походам выдающегося полководца тринадцатого столетия – Чингисхана. Возникновение народа и происхождение этнического имени Монгол имеет своеобразную историю. По имеющимся данным можно утверждать, что этноним имеет политическое происхождение.

В «Естественной истории племен и народов» Ф. Гельвальда о Монголах есть такие сведения: «Между тем из всех народов высокой Азии Монголы, бесспорно, самые могущественные и сильные, и если бы между ними явился новый Темучин, то они могли бы овладеть Китаем и даже быть может целой Азией. Их прежние походы при Темучине (Чингисхан), Темире (обыкновенно называемом Тимурленом) и Бабуре (основатель индийского государства) достаточно показывают, что они способны совершить чудеса под предводительством талантливого человека, который сумел бы воодушевить их» [Гельвальд, 1883: 735]. Как видим, Гельвальд Темура и Бабура также причисляет к монголам. Итак, слово монгол возникает как политический термин, но с течением времени становится этническим термином.

По мнению ряда исследователей, политическим термином является также демоним – Узбек. Это тюркоязычный народ, представляющий основное население современного Узбекистана. Узбеки живут в северном Афганистане, северо-западном, северном, западном Таджикистане, в южном Казахстане, южной Киргизии, северной и восточной Туркмении. Этническое имя возникает после вторжения тюркских кочевых племен под предводительством Мухаммада Шейбани хана в начале XVI века. Таким образом, политический термин возникает в связи с именем Узбек хана (исламский титул – Султан Гийас ад-Дин Мухаммед (1283 – 1341) – хан Золотой Орды с 1313 года. Он сын Тогрула, десятого потомка Менгу-Тимура. Период правления Узбека, стал временем наивысшего подъема Золотой Орды.

Воцарение на престол Узбека хана осуществлялось при поддержке сторонников ислама. Узбек хан принял ислам от потомка Баб Арслана Занги-Аты и его преемника Сеид-Аты. Баб Арслан был наставником Ахмеда Ясави, крупного суфийского идеолога тюркских племен.

Во многом благодаря тому, что Узбек хан принял исламскую религию, его потомки, шейбаниды стали называться узбеками. Это произошло в силу массового почитания местным населением исламской религии. Так как Мавераннахр был в то время одним из крупных центров ислама, со временем этноним Узбек стал доминирующим именем и для всего населения Узбекистана. Как видим, демоним Узбек «искусственный» политический термин, с течением времени получивший этническое содержание.

Другим этническим термином политического происхождения является этноним – Ногай. Ногаи – это ногайские татары, также крымские степные татары они все именуются ногайцами. На просторах от Дуная до Иртыша ногайцы были основным населением Астраханского, Крымского ханств и Большой орды. Однако основным из таких государственных образований ногайцев была Ногайская Орда – последняя из великих держав кочевников, которое оказало сильное влияние на историю почти всех современных тюркских народов и соседних стран.

Как было отмечено, этноним Ногай происходит от имени Ногай хана (Ису-Ногай, Нокай 1235/1240 – 1300) – золотоордынского беклярбека, одного из талантливых правителей самого западного улуса Золотой орды, который подчинялся ханам Сарая.

Таким образом, тюркоязычные племена, оказавшиеся под властью Ногай, приняли «искусственное», политическое название Ногай, от имени правителя. Политическое имя приняло статус этнического имени и стало общенародным именем. Таким образом, «искусственный», политический термин Ногай, обретает этнический статус и превращается в демоним.

В настоящий момент численность ногайцев в России составляет 103,7 тысяч человек (данные переписи 2010 года).

Таким образом, в итоге исследования данной проблемы, выделено четыре группы этнических имен: самонаименования, инонаименования (они возникают под влиянием типологической универсалии в этнонимии). Впервые определены еще две группы: территориальные этнические имена и «политические» этнонимы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Варбот Ж.Ж., Журавлев А.Ф. Краткий понятийно-терминологический справочник по этимологии и исторической лексикологии. – М., 2014.
2. Суперанская А.В. Групповые обозначения людей в лексической системе языка / Имя нарицательное и собственное. – М., 1978.
3. Абулгази. Родословная туркмен, (пер. Кононова А.Н.). – М.-Л. 1958.
4. Мынбаев Н. Закономерности номинации и инновационная методика этимологического анализа этнических имен / отв. ред. К. Рысбергенова. – Шымкент: «Кызмет», 2021. 144 с.
4. Аристов. Н А Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей. 1897.
5. БСЭ.М., 1974:503.
6. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии. т.1. – М.-Л. 1950.
7. Джовани дель Плано Карпини, Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. – М., 1957, 44.
8. Абулгази. Родословная туркмен, (пер. Кононова А.Н.). – М.-Л. 1958.
9. Березин И.Н. Примечания к переводу Рашид ад-дина. Сборник летописей. История монголов. СПб. 1868.
10. Эренжен Хара-Даван. Чингиз-хан как полководец и его наследник. – Алматы, 1992.
11. Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. – Л., 1934.

PASTDARG'OM TUMANI CHANDIR SHEVASIGA XOS SO'ZLARNING O'ZARO MUNOSOBATGA KIRISHUVI HOLATLARI

CASES OF INTERACTION OF WORDS CHARACTERISTIC OF THE CHANDIR DIALECT OF THE PASTDARGOM DISTRICT

M. Abdiyev, *filologiya fanlari doktori, professor,*
S. Rahmonov, *o'qituvchi.*

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/MFRH3006

Annotation. *This article discusses the role of folk dialects in the development of the literary language and the history of dialect research. One of the features characteristic of the dialects of the village of Chandir, Pastdargom region, such as mutual homonymy and synonymy, was attempted to be analyzed in comparison with the materials of neighboring dialects.*

Key words and phrases: *dialect, literary language, oghuz, chandir, synonym, homonym, analysis, observation, result*

Har bir milliy tilning asosini shevalar tashkil etadi. Ularda butun bir millatning milliy-ma'naviy qadriyat bilan bog'liq xazinasi mujassam etilgan bo'ladi. Aslida ona tili deganda, shevalarni tushunish haqiqatga yaqindir, shuning uchun ham uni asrab-avaylash, qadrlash zarur. Xalq shevalarni o'rganish, yoshlarni Vatanga, milliy tilga mehr-muhabbat, milliy g'oyaga sodiqlik ruhida tarbiyalash har bir ziyolining muhim burchi bo'mog'i lozim. To'g'ri, har bir jiyoli inson shaxs rasmiy doiralarda o'zbek adabiy tilida muomala qilishi barobarida o'z shevasiga oid zarur so'z va terminlarni adabiy til doirasiga olib kiritishga harakat qilib, uni boyitishga ham unutmashligi ham darkor.

Ma'lumki, shevashunosligimiz tarixi XI asarning mashhur tilshunosi Mahmud Koshg'ariyga borib taqaladi. Uning "Devonu lug'atit turk" asari turkiy xalqlar shevalarining so'zligini arab tilida izohlab, o'zida jamlagan mukammal va bebaho lug'atlardan biri sanaladi. Shu asarning "Indeks lug'ati"da turkiy qabila-urug'larning tillari bir bobo til asosida yuzaga kelib, taraqqiy Hazrat Alisher Navoiy ham bundan sal kam olti asr oldin yaratgan "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida birgina "yig'lamoq" so'zining o'ndan ortiq sinonimi haqida ma'lumot berganligi o'zbek tilinig lug'at qatlami boy ekanligiga ishoradir.

Adabiy tilimizning ichki imkoniyatlar asosida boyib borishida shevalardan so'zlarni qabul qilish muhim manba hisoblanadi.

Shevalardan leksik qatlamiga oid ma'lumotlar to'plash shevashunoslik ilmida murakkab kechadigan jarayondir. Shu jumladan, so'zlarning shakl va ma'no munosabatiga oid turlarini to'plashda o'zbek shevalar doirasida ko'pgina leksik manbalar to'plash birgina o'zbek shevasi doirasida ma'lumot to'plash salmoqli ishni yuzaga keltiradi

Xususan, Xorazm shevalari mohir tadqiqotchi F. Abdullayev turkiy tillarning tasnifida ham, aniq bir tilning shevalarini tasnif qilishda ham yolg'iz leksik materialga asoslanish kutilgan natijani bermasligini, faqat tilning boshqa yaruslari (fonetika, morfologiya, sintaksis) bo'yicha to'plangan materiallar bilan birgalikdagina ilmiy jihatdan ishonarli biror xulosaga kelish mumkin bo'ladi, degan fikrni ilgari suradi.

F. Abdullayev o'g'uz lahjasining leksikasini ozarbayjon va turkman tili, qipchoq lahjasi va o'zbek adabiy tili bilan qiyosiy tarzda o'rganadi. O'zni bilan eski o'zbek adabiy tili manbalariga ham murojaat etadi. Xorazm shevalarida aryg' (pok, toza), oram (ko'cha), kolk (ot-ulov), tun

(mis ko'za) kabi so'zlar eski o'zbek adabiy tili yodgorliklari tilida mavjudligini aytib o'tadi (Abdullayev, 74). Olim o'g'uz lahjasiga oid qirqdan ortiq baliq turlarining nomini aniqlagan, shulardan faqat besh-oltitasigina o'zbek adabiy tilida mavjudligini ta'kidlaydi. Tadqiqotda baliq nomlarining yigirma beshtasining nomi va izohi qayd etilgan. Shuningdek, ishda baliq ovi bilan bevosita bog'liq bo'lgan o'g'uz shevasiga oid leksik birliklar ham tahlil etilgan.

F. Abdullayev turkiy tillar leksikasini tarixiy-qiyosiy aspektda o'rganish, birinchi navbatda, urug'dosh tillar bo'yicha, ayniqsa, jonli shevalar bo'yicha mukammalroq faktik materiallar to'plash lozim, deb hisoblaydi. Tadqiqotiga qarindosh-urug' nomlari (əkiz - egizak; bəvək - chaqaloq kabi); uzvlar nomi (ərn -lab; bag'ır - jigar; bur't//mur't - mo'ylov kabi), odam va uning hayoti, tirikchiligi bilan bog'liq so'z-terminlar (alchaq - chaqqon, qobiliyatli, uddaburon; ig - og'riq; idə - jiyda kabi) lug'atini ilova qiladi (Abdullayev, 45).

F. Abdullayevning fikriga tayanadigan bo'lsak, shevalarning leksik tomonini o'rganishni tilning barcha bo'limlariga bog'lab qiyosiy metoddan foydalanish soha bo'yicha izlanish olib borishdagi to'g'ri yo'l deb belgilangan. O'z navbatida sheva bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar, yaratilgan darslik, o'quv qo'llanmalarda ham shu yo'ldagi tahlillar o'rin egallagan. Lekin shevaning aynan leksik tomonini o'rganib, shevaga oid turli lug'atlar yaratish ko'p mehnat va vaqt talab qiladi. Chunki yuqoridagi tahlillarning o'zi shuni ko'rsatib turibdiki, shevalarga oid leksik materiallarda shevalarning fonetik jihati bilan bog'liqlikda amalga oshirilgan. Mustaqillikdan keyin sohaga bo'lgan e'tibor natijasida ko'pgina ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqdaki, bu tadqiqotlar ma'lum bir ijodkorlarning asarlaridagi sheva so'zlari yoki ma'lum bir hududning shevasiga bag'ishlanganligi bilan o'ziga xos ilmiy ahamiyat kasb etadi. Bu esa shevalarning leksikografiyasi borasida qilinadigan ishlar anchagina ekanligidan dalolat beradi.

Olib borilgan kuzatishlarimiz natijasida o'g'uz shevalarida so'zlararo munosobatga kirishuv jarayoni boshqa shevalarga nisbatan ancha faoligi ma'lum bo'ldi. Masalan, Xorazm shevasida birgina soz so'zi quyidagicha shakldoshlik qatorini hosil qilganligi ma'lum bo'ldi:

Sa:z soz I(Xorazm) 1. Musiqa:ychaka chiqvadim, sas sasi galdi (Urganch). 2.musiqa asbobi.

Sa:z soz II(Xorazm, Qoramurt) yaxshi, soz

Sa:z soz III tagsinch: jay salipis, nigiriki sa: zi yoq, ya:r tutipsis, taz yarni na:zi yok (Urganch) (O'XShL, 231).

Samarqand viloyati Pastdarg'om tumani chandirlari va Samarqand viloyatidagi boshqa o'g'uz shevasida muloqot qiluvchi aholi hamda hududdagi qipchoq va qarluq lahjasi shevalariga hamda boshqa tillariga oid so'zlar bilan o'zaro munosobatga kirishuvi jarayonlari xususida fikr bildirishga harakat qilamiz.

Dastlab bu shevada boshqa shevalarda ham ko'p sinonimik qatorni tashkil qiladigan so'zlardan qarindoshlik oid ma'nodosh so'zlarga e'tibor qaratsak: qarindosh-urug' nomlari ona so'zining chandir o'g'uz shevasida ene (fonetik jihatdan o'zgarishga uchragan), shu so'z eroniylar shevasida quyidagicha qo'llanadi: "-mi" so'roq qo'shimchasi o'rniga so'roq ohangiga urg'u beriladi-da Ha, unay yaxshi? - Ha, onang yaxshimi? Bu so'z eroniy (eronlik ozar) larining shevasida muloqot jarayonida alohida so'zning ozi qo'llanganda ona adabiy tildagi varianti va Samarqand shahar shevasidagi biyi(-ng) shakli uchrab turadi. Shahardagi tojik tili shevasida muloqot qiluvchi aholining ta'sirida biyi varianti Urganji o'g'uzlari shevasida to'lig'icha shu variantini kuzatishimiz mumkin. Dialektologik manbalarda berilgan bu so'z Xorazim o'g'uzlari shevasida ona so'zi o'rnida qo'llanadigan opa so'zi, viloyatning Pastdarg'om tumanida yashovchi novchandir, enakeychandir, turkmanlar deb nomlanuvchi o'g'uz shevalarida so'zlovchi aholi tomonidan opa, ene variantlarida qo'llanadi. Bu so'z o'z navbatida Samarqand viloyatining

Payariq, Bulung'ur, Jomboy va boshqa viloyatlarining qipchoq shevasi vakillarining nutqidaham kam miqdorda bo'lsa-da, uchrab turadi

Shevadagi kishining ko'rinishi va xarakteri asosida ro'y beradigan sinonim so'zlar: novcha -uzun bo'yli ma'nosida (chandir shevasida), daroz (eronlik ozarlar shevasida) – uzun (bo'yi daroz - bo'yi uzun, daroz galinchak - uzun bo'yli kelinchak) ma'nosida.

O'g'uzlarda kishilarga laqab qo'yish masalasi boshqa sheva vakillariga nisbatan ajralib turadigan holatlardan biridir. Bu borada laqab qo'yish asosida yig'ilib qolgan so'zlar ham ko'p uchrab turadi. Shunday so'zlardan ba'zilarini tahlilga tortamiz: lo'ppi, pizze. Pizze sal narsaga ko'tarilib ketadigan kishiga qo'yiladigan (Pasdarg'om tumani Chandir o'g'uz shevasi) laqab. Jo'raqul pizzeni gara, dim o'tirmoydi. Lo'ppi adabiy tildagi "lov etib yonmoq" iborasining ma'nosini beruvchi shevaga xos so'z. Shuningdek bu so'zning yana bir ma'nosi mavjud bo'lib, kishining ko'rinishini: lo'ppi- to'ladan kelgan kishi ma'nosida ham qo'llanib shakldoshlikni ham hosil qiladi. Shevaga xos inson xarakterini ifodalaydigan so'zlardan biri guppi bo'lib, men uddalay olaman deydi, hech narsani bajara olmasa-da, men qila olaman deyuvchi kishilariga nisbatan qo'llanadi, uning shakldoshi esa engsiz paxtalik kiyim ma'nosini ifodalaydi. O'tborda so'zi ham guppiga ma'nodosh sifatida qo'llanadi. Ushbu so'z ko'chma ma'noda kishilarning nafsi orqali, ya'nime'yoridan ortiq taom tannovul qilish oqibatida o't xaltasining zo'riqishiga olib keladigan kishilarga nisbatan olingan) so'z.

Tadqiqot obyekti bo'yicha yig'ilgan materiallar tahlilidan sheva vakillari nutqida "o'pka" so'zi ancha faol qo'llanishdaliq ma'lum bo'ldi. O'TILda o'pkaI so'ziga shunday ta'rif berilgan: 1. anat. Odam va quruqlikda yashovchi umurtqali hayvonlarning ko'krak qafasi ichiga joylashgan bir juft, konus shaklidagi nafas olish a'zosi. O'pka kasalligi. O'pkaning yallig'lanishi.2. s.t. ko'chma O'zini bosaolmaydigan, hovliqma shaxslarga nisbatan, odatda, ularning ismiga qo'shib(tirkab) ishlatiladi. Jumaboy o'pkadan har narsani kutsa bo'ladi. Agar o'pkaligi qo'zib, kamar bilan... 3. Hayvonlarning shu a'zosi (ovqat sifatida) Uzoqdagi quyruqdan yaqindagi(olindagi)o'pka yaxshi. Maqol.

O'pka II O'ziga nisbatan bo'lgan nomaqbul ish, xatti-harakat va sh.k.lardan ranjish holati, xafalik vauni bildiruvchi gap-so'z; gina. Teshavoyning yuragidagi bosh ko'targan gumon devi To'raxonning... o'pkalaridan keyin yota qoldi. M. Ismoil, Farg'ona t.o.

O'pka qilmoq ayn. O'okalamoq. - Shunchayillardan beri, nimabo'ldi, deb yo'qlamadingiz! – dedi o'pka qilib. M. Ismoil, Farg'ona t.o. [O'TIL, V., 2020,157-158].

Ba'zan shevada bu so'zning o'rnida o'pke (o'pka) variant ham qllanadi. Bu so'z asosan laqab sifatida inson hamda hayvonning nafas organlaridan birining nomiga monand sifatida ishlatiladi. Shevada o'pke so'zi o'pkaning harakatidan olingan va sinekdoxa hodisasiga xos ma'no ko'chishidan shakllanib, kishilarning hovliqish jarayonini ifodalab, laqab ma'nosida qo'llanadi: Amad o'pkeni gepini gara. Shevada ushbu so'z shakldoshlikni ham yuzaga keltirib, kishining nimjonligi, kasalmandligi, ko'p yo'tallish bilan holatlarni ifodalaydi. Samed o'pke bazara geddi.

Pasdarg'om tumani chandir shevasiga tegishli negoydi, geyin(-da yoki -na qo'shimchalari qo'shib keladi) – ba'zan yordamchi so'z turkumlari o'rnida fonetik o'zgarishlar natijasida sinonimlar paydo bo'ladi. Bu o'rinda geyin so'zi qo'llanishiga to'xtaladigan bo'lsak, adabiy tilidagi keyin so'zining ma'nosi bilan bir qatorda, ba'zi holatlarda yordamchi so'zlar ma'nosini ifodalash holatlari ham uchraydi. Akam galdi keyin ash so'zildi. Chandir shevasida keyin so'zi o'rnida qo'llanadigan so'na, unanin (undan keyin) kabi bir necha o'g'iz shevasining morfemik qisqartmalari asosida shakllangan variantlari bor bo'lib, bu sheva vakillari nutqida so'z qo'llashning turli shakllarida foydalanish imkoniyatlari cheksizligidan darak beradi.

Maqolamizda tahlilga tortilgan so‘z va burikmalar va ularning ko‘chma ma‘no ifodalashi yaqinda nashr etilgan Ikki jildli “O‘zbek tili sinonimlarining katta izohli lugati” hamda “O‘zbek tili frazeologik lug‘ati” qomusiy xarakterdagi lug‘atlarda qayd etilmagan (Toshkent, 2002).

Xulosa qilib aytganda, shevalarga xos so‘zlarning turli mavzu doirasida ma‘nodoshlik, shakldoshlik va boshqa birliklar asosida lug‘aviy qatorlarning yuzaga kelishi xalq shevlarining o‘ziga xosligidan dalolat beradi. Shu bois ham xalq shevalaridagi o‘ziga xos so‘zlarni adabiy tilga xos muloqot jarayonlariga kiritish o‘zbek nutq madaniyatining jozibadorligini, boyligini oshirishga xizmat qilishi shubhasizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. – Т.: Фан, 1978.
2. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Т.: Фан, 1964.
3. Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Т.: Фан, 1977.
4. Аҳмедов А. Ўзбек адабий тили тарихида ўғуз унсур ва кўринишларининг қўлланиши: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Самарқанд: СамДУ, 2006.
5. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: Фан, 1971.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдлик. – Тошкент: O‘zbekiston nashriyoti, 2020.
7. O‘zbek tili sinonimlarining katta izohli lug‘ati. Ikki jildli. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot- matbaa ijodiy uyi, 2002.
8. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. Ikki jildli. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot- matbaa ijodiy uyi, 2002.

“KORPUS SHEVASHUNOSLIGI” O‘QUV FANI HAQIDA ABOUT THE SUBJECT OF “CORPUS LINGUISTICS”

Baxtiyor Mengliyev,

filologiya fanlari doktori, professor (TAFU)

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/EDVN8513

Oliy o‘quv yurtlarining o‘zbek filologiyasi va o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishlarining “O‘zbek shevashunosligi” fani dasturidagi ma’ruza, seminar va amaliy mashg‘ulot uchun ajratilgan soatlar talabaning nazariy bilim olishi va amaliy ko‘nikmalar egallashi uchun yetarlidek. Albatta, talaba kurs davomida shevashunoslikka oid bilim oladi, amaliyot davomida sheva ma’lumotlarini to‘playdi, ayrimi shu sohada kelajakda dissertatsiya yoqlaydi, monografiya va darslik tayyorlaydi. Ammo muammo yechimini topyaptimi? Asl maqsad nima? Ma’lumki, qanchadan-qancha qimmatli dialektologik ma’lumotlar olimlarning shaxsiy kutubxonasi yoki oliy o‘quv yurtlari kafedralaridagi arxivlarda ishlov berilmasdan qolib ketadi yoki makulaturaga berib yuboriladi. Holbuki, soha rivojlangan mamlakatlarda to‘plangan dialektologik ma’lumotlarni qayd qilishdan kompyuter dasturlari asosida ishlov berish bosqichigacha ko‘tarildi. Bizda esa endigina OTMlari amaliy filologiya yo‘nalishlarida o‘zbek tilining dialektal korpusini tuzish doirasidagi o‘quv kursining joriy etilishi misolida ilk qadamlar qo‘yilmoqda.

Fan mamlakatimizda zamonaviy tipdagi mutlaqo yangi fan o‘laroq shakllanmoqda. “Korpus shevashunosligi” ning maqsadi bo‘lajak mutaxassislarda etnoslarning yashash tarzi, o‘ziga xos etnomentall xususiyatini ifodalaydigan shevaga oid pasportizatsiyalangan og‘zaki she’riy, nasriy, she’riy-nasriy (aralash) nutqining grammatik metarazmetkalangan (sun’iy ong orqali avtomatik tahlillangan) korpusini yaratish bo‘yicha kompetensiyalarni shakllantirishdan iborat. Aniqrog‘i, o‘quv fani o‘zbek lahjalariga oid matnlarni maxsus korpusga jamlash va undan foydalanishni yo‘lga qo‘yishning nazariy asoslarini yaratishga poydevor qo‘yadi.

“Korpus shevashunosligi” o‘quv predmeti talabalarda quyidagi masalalar bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarni shakllantiradi:

jahon amaliyotidagi dialektal baza tuzish tamoyillarini belgilash va ularni o‘zbek shevalari korpusini tuzishga tatbiq etish;

dialektal baza va korpusda sheva birliklarining o‘zbek tili izohli lug‘atidagi muqobil variantlariga munosabati tahlilini berish;

sheva matnlarining turli tipdagi elektron variantlarini yaratish;

shevalar bazasi va korpusi uchun yagona yunikodga ega transkripsion yozuv belgilaridan foydalanish, transkripsion va transliteratsion shakllardan foydalanish imkoniyatini beruvchi tizimni yaratish;

shevalar korpusining zamonaviy pasportizatsiyasi tamoyillari bilan ishlash;

shevalar korpusining mavzuviy metarazmetkalarini amalga oshirish;

shevalar korpusida ma’lumotlar o‘zgaruvchanligi kesimida ish ko‘ruvchi elektron dialektologik atlaslar tizimlarini yaratish;

o‘zbek shevalaridagi matnlarning fonetik metarazmetkasi va morfololeksikoni uchun yagona ramziy belgilardan foydalanish;

o‘zbek dialektal korpusida mavzulashtirish va teglash amallarini bajarish.

Demak, “Korpus shevashunosligi” fani talabalarda shevalar korpusini tuzish, boyitish va undan foydalanish bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantiradi va rivojlantiradi.

“Korpus shevashunosligi” fanini o‘qitishning amaliy ahamiyati

“Korpus shevashunosligi” fanini o‘qitish quyidagi jihatlari bilan amaliy qimmatga ega: dialektologiya fani va amaliyoti uchun foydali lingvistik tadqiqot olib borish bilan o‘zbek lahjalari tarkibidagi leksemaning o‘zgarish diagrammalari tayyorlanadi;

amaliy natijalarning sun'iy intellektda nisbatan uzoq saqlanishiga erishiladi; o'quvchining tilning shevadagi ko'rinishini yaxshiroq anglashiga xizmat qiluvchi o'quv dasturlari, metod hamda usullarini ishlab chiqishga imkoniyat yaratiladi;

OAVda dialektal muammolarni bartaraf etish va samarali adabiy muloqotni yo'lga qo'yish strategiyasi rivojlantiriladi;

elektron dialektologik atlaslar asosida o'zbek tili shevalari arealining o'zgarish sistemikasini kuzatish asosida til imkoniyati dinamikasini aniqlash mumkin bo'ladi.

Ko'rinadiki, hosil qilingan kompetensiya talabani turli sohadagi til va muloqot bilan bog'liq kasbiy va ijtimoiy faoliyati uchun katta ahamiyatga ega.

Jahon dialektal korpuslarini 2 guruhga bo'lish mumkin:

1) boshqa til korpuslari asosida yaratilgan dialektal korpuslar (Portugaliya korpusi (The syntax-oriented Corpus of Portuguese dialects), Polsha korpusi (Dialecty I gwary polskie Kompendium internetowe), Ispan korpusi (Corpus Oral y Sonoro del Español Rural) Bolqor korpusi (Bulgarian dialectology as Living Tradition), Gurjiston korpusi, Xitoy Mandarin dialekti korpusi (bu dialekt xitoy tilidagi turli xillilik va o'zgaruvchanlikni o'zida namoyon etadi);

2) ma'lum bir hudud shevasi asosida yaratilgan dialektal korpuslar (Kuban dialektal korpusi, Saratov dialektal korpusi, Arxangelsk viloyatining Ustyia tumani sheva korpusi va h.). Jahon tillari korpuslari sirasida sheva va dialektlar korpusini yaratish bo'yicha katta ishlar amalga oshirilgan.

Yevropa dialektal korpuslari. Ingliz tili dialektlarining Xelsinki korpusi (HD: Helsinki Corpus of British English Dialects) – Sharqiy Angliya, Janubi-g'arbiy Lankashir orollari aholisi bilan suhbatlashib yig'ilgan, transkripsiyalangan audio yozuvli nutq to'plami, 1970-1980 yillarda bajarilgan tadqiqotlar natijasi. Korpus nafaqat dialektologiya, balki sotsiolingvistik, nutq madaniyati, leksikologiya, grammatika, fonetika-fonologiya bo'yicha lingvistik tadqiqotlar uchun manba bo'lish barobarida etnografiya, etnologiya, tarix va boshqa soha tadqiqotlari uchun ham material beradi.

Norvegiya shevalar korpusi (NDC: Nordic Dialect Corpus) – Daniya, Islandiya, Farer, Norvegiya va Shvetsiya (Övdalian) kabi mamlakatlarning og'zaki so'zlashuv tili korpusi. U o'z huduning ichiga shimoliy qismida istiqomat qiluvchi aholining shimoliy-german dialekti aralash shevalarini o'z ichiga olgan va teglar bilan belgilangan adabiy tilga oid birliklar, og'zaki nutq hamda transkriptlar korpusning tarkibiy qismi sifatida tilga olinadi. Loyiha uchun yig'ilgan ma'lumotlar Islandiya, Daniya va Norvegiya yozuvlari milliy tadqiqot Kengashlari moliyaviy ko'magi asosida, Farer orollari yozuvlari Xalqaro Skandinaviya tadqiqotlari doirasida, shved xalqi dialektlari esa 2000-yilda olib borilgan aholi orasida shevalar yig'ish bo'yicha amalga oshirilgan ishlardan foydalanish orqali yuzaga kelgan. Ayrim manbalarda esa Daniya 7 19 088, Farer orollari 3 16 794, Islandiya 4 10 287, Norvegiya 45 132 417, Shvetsiya 125 287 639 jami 184 466 225 shevani o'z ichiga olishi aytilgan.

“Nordic Dialect Corpus” (NDC) 1998-2015 yil oralig'ida yozib olingan suhbat va intervyularni qamrab oladi va 2,75 mln so'zdan iborat. Norveglar tilida yozib olingan eski yozuvlar “Corpus Lia Norwegian” ga joylashtirilgan. Yozuvlarda (shaxslar orasidagi kelishmovchiliklarni keltirib chiqarmaslik maqsadida) shaxsiy hayot va siyosatga doir masalalarga murojaat qilinmagan. NDC bayramlar, ilgarigi hayot va faktlarni o'z ichiga olgan, aynan alohida bir millat kishisini ajratib ko'rsatmaydigan xotira-suhbatlarni jamlagan. Yozuvlar korpusi shaxsiy ma'lumotlar kabi tasniflanar ekan, korpus sistemasiga 3 ta kirish tizimi mavjud: 1) EDUGAIN; 2) CLARIN 3) FEIDE. Shevalar korpusi Shimoliy Yevropa mamlakatlarining 6 ta mamlakati ishtirok etadi va qidiruv sistemasi omillari Daniya, Farer, Islandiya, Norvegiya, Shvetsiya va Ovdalian kabi shaharlarda yashovchi aholi murakkab munosabatlarining variantlilikini hisobga olgan holda yaratilgan. Natijada beshta bir-biridan farqlanuvchi o'ziga xos adabiy standartga ega tillar qamrab

olingan korpus yuzaga keldi (Daniya, Farer, Islandiya, Norvegiya, Shvetsiya tillari). Korpus transkripsiyalangan shevalarga oid ma'lumotlardan iborat. Unda ba'zi yozuvlar ikki tomonlama transkripsiya – imlo yoki transkripsion fonetik yig'ilmalar jamlanmasiga ega, transkripsiyalarni eshtish yoki ko'rish mumkin bo'lgan audio va video fayl taqdimotlari berilgan. Shevalar korpusi til tegiga ega bo'lishi kerak, ammo NDC da tillarning turliligini hisobga olgan holda teglar to'plamlari alohida belgilanmagan. Korpusda aynan bitta teg undagi barcha til uchun bir xil turga mansub birliklarga nisbatan qo'llangan. Metama'lumotlar bazasiga qidiruv yosh, jins, yashash joyi orqali amalga oshiriladi.

Korpus texnik tomonining yuqori darajada ekanligini Norvegiya shevalari korpusi uchun katta mablag' ajratilganligi bilan izohlash hamda yozuvlar sifati bilan baholash mumkin.

Dialektal korpusning lingvistik asoslarini belgilashda foydalanuvchilarning tadqiqot doirasini to'laqonli qamrab oladigan baza yaratish ko'zda tutiladi. Jahon standartiga mos faoliyat yuritayotgan tadqiqotchilar shevalar korpusi ularning tadqiqotlarida yengillashtiradigan holatni yuzaga keltirishi uchun, aksar hollarda, quyidagi talablarga javob berishi istagini bildirishadi:

turli hududga mansublikning aniqlilik darajasi ko'rsatilganligi (mamlakat, respublika, shahar, tuman, qishloq);

qidiruvga berilgan aynan bir so'z, gap yoki matn turli til va til shevalarida bir paytning o'zida namoyon bo'lishi;

so'z, gap yoki matn turli til va til shevasi bilan bir paytda ingliz tilidagi tarjimasining berilganligi;

foydalanilayotgan dialektal xaritada ma'lumot bazasini to'ldirib borayotgan axborotchilarning aynan qaysi huduga tegishliligi (chunki ko'p tadqiqotda shevaga oid birliklar hududiy umumiylik asosida misol qilib keltiriladi).

Shevalar korpusi materiallaridan foydalanuvchilar texnik emasliklari, ya'ni ko'pchiligi lingvistikaning turli yo'nalishida tadqiqot olib boruvchilar ekanligini hisobga olsak, tadqiq jarayonini tezlashtiruvchi yoki tadqiqot materialini mukammal taqdim etuvchi, shuningdek, ma'lumotlar bazasi oson, qulay hamda muntazam to'ldirib boriluvchi dialektal korpus tizimini tavsiya etish kerak va bunda "Nordic Dialect Corpus"i barcha talabga javob beruvchi dialektal korpus andozasi vazifasini bajaradi.

Arab dialektal korpuslari. Arab shevalari korpusi (CAD: Corpus of Arabic dialects) ham o'ziga xos. Hozirgi kunda sheva arab dunyosida rasman qayd etilmagan onlayn (elektron xat, blog, chat, o'zaro suhbat va SMS kabi) shakldan yozma adabiy tilga aylanib borayotir. Arab dialektlari hududlar kengayishi bilan arab standart tilidan fonologik, leksik va morfologik sathdagi farqlarni kuzatish mumkin. Shevalar korpusini tuzishda dastlab kam sonli lahja qamrab olingan bo'lsa, keyingi korpusda 2 ta asosiy xususiyati bor:

1) umumiy tavsiya, yechim va izohga ega yagona strukturali, ko'plab sheva va lahja identifikatsiyasining maqsadli dasturi qamrab olingan mashina tarjimasi ekanligi. U 25 ta arab tili tarkibida (kengaygan parallel korpuslar, shahar shevalari, shuningdek, ingliz, fransuz va zamonaviy arab tilini qamrab olish) amalga oshirilishi ko'zda tutilgan;

2) alohida urban (shahar) shevalari, ingliz va fransuz tillari bilan uzviy bog'liql ravishda 1045 yozuvni o'z ichiga olgan turli yo'nalishdagi lug'atlarni qamrab oladi.

Arab tili turli shevaga ega yagona, standart shakllangan tillar sirasiga kiradi va arab adabiy tili (SA: Standard Arabic) Marokashdan Omonga qadar umummadaniy, ommaviy-axborot vositalari, ta'limiy-ma'rifiy soha uchun umumiy hisoblanadi. Arab shevalari (AD – Arabic dialects) barcha arab tilida so'zlashuvchi vakillar uchun birdek tushunarli emas. Shunga qaramasdan rasmiy bo'lmagan holatlar, chunonchi, ko'ngilochar ko'rsatuvlarda mualliflar bir vaqtning o'zida bir necha shevaga murojaat qilishi mumkin.

Rus dialektal korpuslari. Rus tili shevalariga oid dastlabki korpus "Rus tili Upsal mashina fondi"dir. U Shvetsiyaning Upsal universitetida yaratilgan. Vaqt o'tishi bilan u bir qancha

korpusni o'z tarkibida saqlayotgan katta korpus darajasiga ko'tarildi. Ayni kunda faoliyat ko'rsatayotgan rus dialektal korpuslari foydalanish bosqichi chiqdi. "Rus xalqi shevalari elektron bazasi" (Starling formatida yuklash uchun ruxsat etilgan), "Arxangelsk viloyati Ustyanyan tumani dialektal matnlarning multimediyali korpusi" (onlayn qidiriv tizimli), "Rus xalqi shevalari elektron kutubxonasi" (onlayn ko'rish va eshitish uchun ruxsat etilgan) shular jumlasidan.

"Rus xalqi shevalari elektron kutubxonasi"da hozirga qadar 2008–2009 yillar fonogrammalari lingvistik tahlil qilingan. Tilshunolar ushbu yozuvlarni tinglash hamda manbadan foydalanish imkoniyatiga ega. "Rus tili elektron kutubxonasi" orqali boshqa sheva korpuslariga o'tish imkoniyati mavjud: "Rus dialektologiyasi" axborot markazi, "Rus milliy korpusining ichki dialektal korpusi", "Rus tili dialektologik xaritasi", "Rus qishloq tili" dialektologik atlas, "Regional etnolingvistika" kabi bazalar sayti foydalanishga qisman ochiq.

Shevalar nutqi korpusi sheva vakilining familiyasi, ismi, otasining ismi; surati; yozuv hududi; mavzusi kabilar haqida ham ma'lumot beradi. Rus tili dialektal korpuslaridan NKRYa (Natsionalniy korpus russkogo yazika) (<http://www.ruscorpora.ru/search-dialect.html>.) orqali foydalanish mumkin.

"Korpus shevashunosligi" fanining yondashuv va metodlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- sotsiolingvistik yondashuv til tarkibidagi shevani so'zlashuvchilarning yosh, jins, ma'lumot, ijtimoiy kelib chiqish, sotsial mavqe va hududiy joylashuvi kabi ijtimoiy omillar fonida o'rganishga ustuvorlik beradi;
- dialektologik yondashuv til korpusidagi lahja va shevalarning lingvistik asoslari (fonetik, leksik va morfologik)ga e'tibor qaratadi;
- areal yondashuv fonetik, leksik, grammatik sheva birliklarining areali, jo'g'rofiy til korpuslarida berilishi va ularning tarqalishidagi o'sish, kamayish, o'zgarishsiz tendensiyalarini o'rganishga ahamiyat beradi;
- korpus asosidagi yondashuv shevaga doir lingvistik hodisalarni tahlil qilish uchun katta hajmdagi matn ma'lumotlarga tayanadi va shevalar korpusidan foydalanishni ta'minlaydi;
- kvantitativ yondashuv til korpusidagi dialektal ma'lumotlarni tahlil qilishda statistik ma'lumotlarga asoslanadi.

"Korpus shevashunosligi" va dialektal korpus yaratishda savolnoma (korpus ma'lumotlarini jamlashda leksemalar qo'llanishi, morfologik yondashuv, fonetik tahlil doirasidagi savollar orqali dialektal ma'lumotlarni to'plash), intervyu (shevada so'zlashuvchilar bilan suhbat orqali dialektal ma'lumotlarni to'plash), kuzatish (ijtimoiy hayotda faoliyat ko'rsatuvchi etnik aholi sheva vakillaridan til hodisalarini o'rganish), matn tahlili (korpus yozma matnlaridagi til hodisalarini o'rganish), statistik tahlil (dialektal ma'lumotlarni hisoblash yordamida tahlil qilish), kontrastiv tahlil (shevalarni o'zaro va turkiy tillarning tarkibidagi boshqa shevalar bilan qiyoslash), korpus tahlili (katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish) kabi samarali metodlardan unumli foydalaniladi. Metodning har biri o'z o'rnini va ahamiyatiga ega, ularni qo'llash tadqiq etiluvchi ob'ektga qaysi tomondan va qay sharoitda yondashuv bilan bog'liq.

"Korpus shevashunosligi" fanini o'qitish quyidagi izchil jarayonda kechadi:

"Kirish" qismida talabalarga "Korpus shevashunosligi" fanining mohiyati, dolzarb muammolari, bilish usullari, nazariy va amaliy ahamiyati hamda natijalari, boshqa fanlar sirasida tutgan o'rnini umumiy tavsifga ega bo'ladi;

nazariy mavzularda ayni shu fanning shakllanishi va taraqqiyoti, xalqaro tajribalar, asosiy kategoriya, tushuncha va yondashuvlar hamda ularning ahamiyati haqida malumot beriladi;

tadqiqot metodlari ta'limida qo'llanadigan tadqiq usullari – korpus uchun ma'lumot to'plash, tahlil qilish, shevalar korpusida pasportizatsiyalash, mavzuviy, janrlararo va matniy kesimda joylashtirish va ulardan foydalanish chuqur o'rgatiladi;

shevalarning fonetik va morfoleksikonlari aks etgan dialektal keyslar yaratish nazariy tushuncha va tadqiq usullarini amaliyotda qo‘llash sohasida bajariladigan amaliy ishlarni qamrab oladi;

amaliy mashg‘ulotda bilimlarni aniq misollarda qo‘llash amallari bajariladi, shuningdek, o‘quv loyihalari yaratish ko‘zda tutiladi;

natijalar muhokamasida talabalarning dialektal korpus doirasidagi izlanishlari natijalari taqdim etiladi va ular avvalgi bosqichlarda o‘zlashtirilgan nazariy tushuncha va usullardan foydalangan holda himoya va muhokama qilinadi;

yakuniy bosqichda fanni o‘rganish jarayonida egallangan bilim va ko‘nikmalar “nazariya va amaliyot uyg‘unligi” tamoyili asosida baholanadi.

“Korpus shevashunosligi” talabada quyidagi kompetensiyalarni rivojlantirishga yordam beradi. Talaba, xususan:

lahja va shevalarning lingvistik xususiyati bilan birga sheva hodisasining korpusdagi o‘rni va ahamiyatiga doir bilimga ega bo‘ladi, dialektal hodisani tahlil qilishni sun‘iy intellekt amalga oshiradi baho beradi (til kompetensiyasi);

korpusdagi shevaga turli ijtimoiy va madaniy hodisalar ta’sirini tushunadi va turli standartdagi matn bilan samarali muloqot yondashuvini ishlab chiqishni o‘rganadi (kommunikativ kompetensiya);

katta hajmdagi dialektal korpus matnlaridagi sheva birliklarini taqqoslash, ulardagi mushtaraklik va farqlarni aniqlash, statistik hukm chiqarish usullaridan foydalanish ko‘nikmasini hosil qiladi (tahlil kompetensiyasi);

dialektologiya fani doirasida tadqiqot olib borish va ma’lumotlarni tahlil qilishda global tarmoq usullaridan foydalanish malakasini (joylashtirish, qidirish, saralash, filtrlash) ni hosil qiladi (tadqiqotchilik kompetensiyasi);

korpus ma’lumotlari vositasida sheva, adabiy til va milliy til hamda madaniyat borasidagi farqlarni tushunishni, turli shevadagi o‘zgarishlarni lingvistik hodisa sifatida qabul qilish va qad etishni, shuningdek, boshqa turkiy tillar tarkibidagi shevalarni o‘rganish orqali madaniyatlari bilan yaqindan tanishish strategiyasini shakllantiradi (madaniyatlararo muloqot kompetensiya); sheva hamda sun‘iy intellektni o‘zaro bog‘lay olish, natijani tahlil va tadqiq etish, sheva matnlarini o‘rganishda tanqidiy fikrlash, tadqiqot natijalarini baholash va sharhlashni (tanqidiy fikrlash kompetensiyasi) o‘rganadi.

Globalashuv jarayonida tillarning taqdiri turli kechmoqda. Milliy til va shevalar esa milliy va etnik mavjudlikning alohida qimmatga ega timsoli sifatidagi qadrini saqlab kelayotir. Zotan milliy til va shevalar milliy o‘zlik bilan dialektik yaxlitlikdadir. (Adabiy) tilni saqlab qolish, avvalo, uning asosiy manbai bo‘lgan jonli til – shevalarni himoya qilish asosida amalga oshadi. Bunda dialektologik ta’lim va ilm – asosiy vosita.

“Korpus shevashunosligi” fani boshqa turdosh fanlar qatorida talabaning dialektologiya va korpus lingvistikasi kabi turli yo‘nalishda kasbiy faoliyati olib borishi uchun nihoyatda foydali kompetensiyani shakllantirishga yordam berishi bilan filologik ta’limdagi bo‘shliqni to‘ldiradi. Bu esa jamiyatda adabiy til, sheva va sun‘iy intellekt doirasidagi muammolar yechimiga professional yondashishda katta ahamiyatga egadir.

**O'ZBEK TILI MILLIY KORPUSI MATNLARINI DEPENDENCY PARSING
USULLARI VA ALGORITMLARI
METHODS AND ALGORITHMS FOR DEPENDENCY PARSE OF TEXTS OF THE
NATIONAL UZBEKISTAN CORPS**

Fil.f.f.d., (PhD) Elov Botir,

ToshDO'TAU dotsenti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/WFWM9571

Annotation. *This article investigates methods for automatic syntactic analysis of texts in the Uzbek national corpus based on dependency parsing. First, the agglutinative properties of the Uzbek language and the influence of free word order on dependency trees are considered theoretically. Then, various parsers are compared - from traditional transition-based models to graph-based and transformer architectures. For experiments, a tagged dataset of 20,000 sentences was created from the Universal Dependencies (UD_Uzbek) tag system and the updated national corpus. The biaffine graph-based parser based on the UzbBERT and XLM-R models showed a result of $F1=91.8\%$, outperforming existing approaches ($F1\approx 88\%$) and the UDPipe base model ($F1\approx 85\%$). In particular, the developed model reduced errors in compound sentences by 27%. The evaluation set included more than 5000 sentences, and the average reduction in dependency length was 0.42 tokens, which led to a 3% $F1$ increase in the detection of parallel semantic roles. These results confirm the effectiveness of the transition to modern neural parsers that are adapted to the morphological complexity and free syntax of the Uzbek language.*

Key words: *dependency analysis, Universal Dependencies, UzbBERT, biaffine parser, Uzbek language syntax, graph-based model.*

Kirish

Hozirgi zamon tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) sohasida sintaktik tahlil, ayniqsa, **bog'lanishli sintaktik tahlil (dependency parsing)** muhim o'rin tutadi. Sintaktik tahlil jarayonida gapdagi har bir so'z boshqa so'zlar bilan grammatik aloqalari orqali bog'lanib, daraxt ko'rinishidagi tuzilma hosil qilinadi. **Universal Dependencies (UD)** standarti esa turli tillar uchun yagona va izchil sintaktik belgilash tizimini taklif etadi². UD yondashuvi yordamida dunyoning 168 ta tilida 296 ta treebank tuzilgan bo'lib, ular orasida yaqinda o'zbek tili ham o'zining ilk UD treebankiga ega bo'ldi³. Ushbu maqolada o'zbek tilida avtomatik bog'lanishli sintaktik tahlilni amalga oshirish uchun nazariy asoslar va mavjud modellar tahlil qilinadi, shuningdek, UD standartiga mos yangi algoritim va matematik model taklif etiladi. Taklif etilayotgan yechim o'zbek tili milliy korpusi matnlarini avtomatik tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, UDning o'zbek tiliga moslashtirilgan teglari, CoNLL-U formatidagi chiqish, va morfologik analizatorlar bilan integratsiya kabi talablarni qanoatlantiradi.

Universal Dependencies standarti va o'zbek tili sintaksisi

Universal Dependencies (UD) – turli tillarning morfologik va sintaktik tuzilmalarini yagona tavsiflash maqsadida ishlab chiqilgan belgilash standarti. UD da har bir so'zga *leksikal ma'no (lemma)* va *umumiy so'z turkumi (UPOS – masalan, ot, fe'l, sifat)* beriladi, so'zning grammatik xususiyatlari *morfologik belgilar* (masalan, son, kelishik, zamon) ko'rinishida

² Akhundjanova, A., & Talamo, L. (2025, March). Universal Dependencies Treebank for Uzbek. In *Proceedings of the Third Workshop on Resources and Representations for Under-Resourced Languages and Domains (RESOURCEFUL-2025)* (pp. 1-6).

³ https://github.com/UniversalDependencies/UD_Uzbek-UT

ifodalanadi, hamda gapdagi so'zlar orasidagi *sintaktik bog'lanishlar* maxsus **bog'lanish turi tegi** (masalan, nsubj, obj) bilan belgilanadi. Bunday tizim yordamida har bir gap **CoNLL-U** formatida jadval tarzida ifodalanishi mumkin (1-jadval). UD standarti tillararo qiyosiy tahlilga qulay, chunki barcha tillarda bir xil atamalar va tamoyillar qo'llaniladi.

O'zbek tili UD standartiga moslashtirilganda, tilning o'ziga xos morfologik va sintaktik xususiyatlari inobatga olinadi. O'zbek tili agglutinativ tillar turkumiga mansub bo'lib, so'zlar ko'plab qo'shimchalar orqali turli ma'no va vazifalarni oladi. Masalan, ot so'z turkumi *ko'plik (-lar), egalik (-im, -ing, -i)* yoki turli *kelishik (-ni, -ga, -da, -dan, -ning va h.k.)* qo'shimchalari bilan shakllanadi. UDda bu grammatik ma'lumotlar **FEATS** (morfologik belgi) ustunida aks ettiriladi. O'zbek tilida grammatik **jins (gender)** yo'qligi va **artikllar** mavjud emasligi UD belgilashni soddalashtiradi, chunki bu kategoriyalar til uchun mutlaqo tatbiq etilmaydi. O'zbek gap tartibi odatda *SOV (ega-to'ldiruvchi-kesim)* bo'lsa-da, ma'no urg'usiga qarab o'zgaruvchan bo'lishi mumkin. UD formatida so'zlar *bog'lanishli daraxt* orqali tartibdan qat'i nazar yagona tuzilma bilan ifodalanadi. Ya'ni, gapdagi sintaktik bog'lanishlar tartib o'zgarishiga qat'iy tarzda belgilab beriladi.

UD standardini o'zbek tiliga qo'llash jarayonida ba'zi **murakkab konstruksiyalarni** hal qilish talab qilinadi. Masalan, o'zbek tilida *ega* tushirilishi (pro-drop) keng uchraydi. Fe'l shaxs/son qo'shimchasi orqali egani anglatar ekan, gapda alohida ega so'zi bo'lmashligi mumkin. UDda bunday holatda ega mavjud emas deb belgilanmaydi, aksincha, fe'l **root** (asos) bo'lib qoladi va uning ega roli tushirilgan (kontekstdan anglashiladigan) subyekt sifatida talqin etiladi. Yana bir murakkablik – *qo'shma fe'llar* masalasi. O'zbek tilida ko'pincha asosiy ma'no beruvchi so'z va yordamchi *fe'l* birikib, bitta tushunchani ifodalaydi (masalan, *tashkil qilmoq, tashkil etmoq* ma'nosida). An'anaviy grammatikada bunday birikma yaxlit fe'l deb qaralsa, UD prinsiplari bo'yicha bu ikki alohida token sifatida tahlil qilinadi. Odatda, mazmunli ot yoki sifatdosh (*tashkil*) va yordamchi fe'l (*qilmoq*) o'rtasida **compound** yoki **aux** bog'lanish turi qo'llanadi (lozim bo'lsa, maxsus pastki teg bilan, masalan **compound:vv** – fe'l-fe'l birikmasi). Tadqiqotchilar ta'kidlashicha, turkiy tillaridagi bunday qo'shma fe'llarni UD da teglash hali ham muammoli bo'lib, turli treebanklarda bir-biriga mos kelmaydigan yondashuvlar qo'llanmoqda. Yana bir misol – *ko'makchi fe'l yordamida tuzilgan konstruksiyalar* bo'lib, *to'xtab qolmoq* birikmasi UD annotatsiyasida qanday aks ettirilishi kerakligi haqida turli qarashlar bor: ayrim tillarda bunday *qol-* fe'li **auxiliary (aux)** sifatida belgilansa, boshqa ba'zi turkiy tillar treebanklarida unga **xcomp** kabi turli teglar qo'yilgan. O'zbek tili uchun UD dastlabki treebankini tuzishda bu kabi masalalarga alohida e'tibor qaratilib, mutaxxassislar bilan maslahatlashgan holda optimal yechimlar tanlangan. Bularning barchasi shuni ko'rsatadiki, UD standarti negizida o'zbek tilining morfosintaktik murakkabligi va o'ziga xosligi hisobga olinib, kerak bo'lsa yangi quyi-teglar joriy etish yoki maxsus konventsional ishlatish zarur bo'ladi.

CoNLL-U formati va namunaviy chiqish

UD tahlil natijasini saqlash va almashish uchun **CoNLL-U** formati qo'llaniladi. CoNLL-U – bu 10 ta ustundan iborat standart TSV format bo'lib, unda har bir token alohida qatorda ifodalanadi. Asosiy ustunlar quyidagilar:

- **ID** – so'z tartib raqami (1, 2, 3, ...). Nol (0) raqami faqat mantiqiy **ROOT** uchun ishlatiladi.
- **FORM** – matnda uchragan so'zning aynan o'zi.
- **LEMMA** – so'zning lug'aviy asos shakli (masalan, *ketdi* → *ketmoq*).
- **UPOS** – so'z turkumi (universal kategoriya, masalan, NOUN, VERB, ADJ).
- **XPOS** – tilga xos so'z turkumi (ko'pincha bo'sh qoldiriladi yoki maxsus teg, masalan, N, VB, JJ).
- **FEATS** – morfologik belgilar to'plami (masalan, *Case=Dat|Number=Sing* va hokazo; bir nechta belgi | bilan ajratiladi).

- **HEAD** – sintaktik jihatdan ustun (bosh) soʻzning ID raqami. Agar soʻz gapning grammatik markazi (asosiy kesim) boʻlsa, uning HEAD ustunida 0 qiymati turadi.
- **DEPREL** – ushbu soʻzning bosh soʻziga qanday sintaktik bogʻlanish turi bilan bogʻlanganini koʻrsatuvchi yorliq. Masalan, *nsubj* (nominal ega), *obj* (toʻgʻridan-toʻgʻri toʻldiruvchi), *obl* (egallikdan boshqa kelishikli yoki koʻmakchi bilan kelgan bogʻlangan hol), *advmod* (ravishli aniqlovchi) va hokazo.

Bundan tashqari, **DEPS** – kengaytirilgan bogʻlanishlar, va **MISC** – turli izohlar ustunlari mavjud, lekin hozirgi vazifamiz uchun ular muhim emas. Quyida 1-jadvalda oddiy bir gapning CoNLL-U formatidagi tasviri keltirilgan.

1-jadval. “Ali kitobni oʻqidi.” gapining CoNLL-U formatida ifodalanishi.

ID	FORM	LEMMA	UPOS	XPOS	HEAD	DEPREL
1	Ali	Ali	PROPN	P	3	nsubj
2	kitobni	kitob	NOUN	N	3	obj
3	oʻqidi	oʻqimoq	VERB	VB	0	root
4	.	.	PUNCT	PUNCT	3	punct

Bu jadvalda 3-ID soʻz (*oʻqidi*) gapning kesimi boʻlgani uchun uning HEAD qiymati 0 (yaʼni, u **root**). 1-ID soʻz (*Ali*) kesimga nisbatan **nsubj** bogʻlanish turi bilan bogʻlangan, 2-ID soʻz (*kitobni*) esa kesimga **obj** sifatida bogʻlangan. 4-ID token nuqta boʻlib, **punct** (nutq belgisi) yorligʻi bilan 3-soʻzga bogʻlangan.

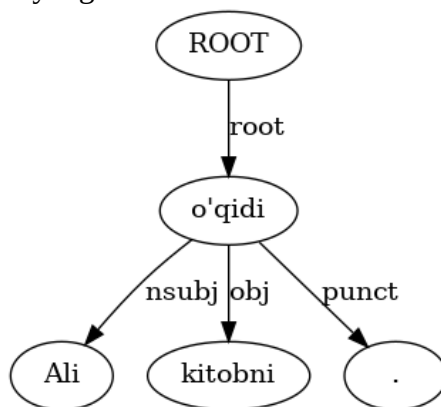
Quyida oʻzbek tilida korpus teglashda qoʻllanayotgan asosiy soʻz turkumlari teglarining sxemasi jadval koʻrinishida keltirilgan (Universal tagset va mahalliy grammatik terminlarning mosligi hamda misollar bilan):

2-jadval: Oʻzbek tili uchun soʻz turkumlari teglar toʻplami (UzbPOS/UPOS)

№	Teg (UPOS)	Teg (UzbPOS)	Mazmuni (oʻzbekcha)	Misol (soʻz)
1.	NOUN	N	Ot	olma (meva nomi)
2.	VERB	VB	Feʼl	yugurmoq (harakat)
3.	ADJ	JJ	Sifat	koʻp (miqdor)
4.	NUM	NUM	Son	besht (miqdor son)
5.	ADV	RR	Ravish	tez (sifat)
6.	PRON	P	Olmosh	bu (koʻrsatish)
7.	AUX	II	Koʻmakchi	bilan (yordamchi)
8.	CONJ	C	Bogʻlovchi	va (bogʻlovchi)
9.	PART	Prt	Yuklama	faqat (cheklovchi)
10.	MOD	MD	Modal soʻz	darhaqiqat (tasdiq)
11.	IMIT	IM	Taqlid soʻz	dup-dup (ovoz taqlidi)
12.	INTJ	UH	Undov soʻz	oh (undov)

Yuqorida keltirilgan 12 ta teg turkumi Universal Dependencies doirasidagi UPOS teglariga mos ravishda tanlangan (baʼzilar birlashtirilgan va yangi qoʻshilgan). Masalan, **IM** – undov soʻzlar, **II** – yordamchi soʻzlar (koʻmakchilar), **Prt** – yuklamalar va hokazo. Ushbu jadvalda keltirilgan teglar tizimidan B.Elovning bir qator ilmiy maqolalarida foydalanilgan va kelgusidagi tadqiqotlar uchun mukammal oʻzbek POS tagseti sifatida taqdim etilgan.

Yuqoridagi 1-jadvalda keltirilgan misolda biz faqat asosiy ustunlarni ko'rsatilgan. Sintaktik tahlilda LEMMA ustunida *o'qidi* fe'lining lug'aviy shakli *o'qimoq* tarzida, FEATS ustunida esa *kitobni* so'ziga nisbatan *Case=Acc|Number=Sing* kabi grammatik kategoriyalar ko'rsatilgan bo'lishi mumkin. Bizning modelimiz natijani aynan shu tarzda, CoNLL-U formatida taqdim etadi, chunki bu format *standart va qulay* hisoblanadi. UD treebanklari ham xuddi shu formatda saqlanadi va sintaktik tahlilchi (parser)lar ham shu formatda ma'lumotni kiritib-chiqaradi. Bu esa ishlab chiqilayotgan tizimni boshqa vositalar bilan integratsiya qilish va natijalarni tekshirish uchun katta yengillik beradi.

1-rasm. “Ali kitobni o'qidi.” gapining UD uslubidagi sintaktik bog'lanish daraxti.

Ushbu daraxt diagrammasida **ROOT** tuguni gapning markaziga (kesimga) bog'langan, va **o'qidi** fe'li **root** sifatida ajralib turibdi. **Ali** so'zi kesimga **nsubj** (ega) sifatida bog'langan hamda **kitobni** so'zi kesimga **obj** (to'ldiruvchi) sifatida bog'langan. Nuqta esa kesimga **punct** belgisi bilan biriktirilgan. Daraxt ko'rinishi gap tarkibidagi grammatik bog'lanishlarni vizual tarzda ko'rsatib, model qanday aloqalarni topganini tushunishga yordam beradi.

UD bog'lanish turlari va o'zbek tilidagi misollar

UD standartida *sintaktik bog'lanish turi (DEPREL)* so'zning gapdagi bosh so'ziga qanday vazifada bog'langanini bildiradi. Quyidagi 3-jadvalda asosiy bog'lanish turlarining ba'zilar o'zbek tilidan keltirilgan misollar yordamida tushuntirilgan.

Keltirilgan misollarda model har bir bog'lanish turini to'g'ri ajratishi uchun morfologik belgilarga (masalan, kelishik qo'shimchalari, egalik affikslari), so'z turkumiga (masalan, sifat yoki ravish) va gapda egallagan o'rniga oid qoidalarga tayanadi. Yuqoridagi misollar orqali ko'rinib turibdiki, UD yorliqlari O'zbek tilidagi an'anaviy sintaktik tushunchalar bilan mos keladi: **ega** – **nsubj**, **to'ldiruvchi** – **obj/iobj**, **hol** – **obl/advmob**, **aniqlovchi** – **amod/nmod**, **bog'lovchi** – **cc/conj**, **yordamchi** – **aux**, va hokazo. Modelimiz ushbu UD munosabatlarining har birini o'zining neyron tarmog'i orqali namuna misollar asosida “o'rganadi” va yangi gaplarda ham shunga o'xshash aloqalarni topishga harakat qiladi.

3-jadval. O'zbek tilida UD sintaktik bog'lanish turlariga keltirilgan ayrim misollar

Bog'lanish turi	Misol gap (analiz)	Izoh (model talqini)
nsubj (ega, subyekt)	<i>Ali kitobni o'qidi.</i> (<i>Ali</i> – nsubj , <i>o'qidi</i> – root)	Nominal subject – ega vazifasidagi so'z. Bu misolda <i>Ali</i> – <i>o'qidi</i> fe'lining egasi, UD belgisiga ko'ra nsubj sifatida 3-so'zga bog'langan. Model bunday bog'lanishni aniqlashda, odatda, fe'lga qo'shilgan shaxs/son grammatikasi va so'z tartibidan foydalanadi. O'zbek tilida ega ko'pincha gap boshida keladi va bosh kelishikdadir (qo'shimchasiz), model buni ham inobatga oladi.
obj (to'ldiruvchi)	<i>Ali kitobni o'qidi.</i> (<i>kitobni</i> – obj , <i>o'qidi</i> – root)	To'g'ridan-to'g'ri to'ldiruvchi – bevosita (akkuzativ) to'ldiruvchi. Misolda <i>kitobni</i> so'zi <i>o'qidi</i> fe'lining ma'nosini to'ldirib, kim yoki nimani o'qiganini bildirgan. UD'da <i>kitobni</i> o'zining bosh fe'lga obj yorlig'i bilan bog'langan. O'zbek tilida to'g'ridan-to'g'ri to'ldiruvchi ko'pincha -ni bilan keladi, model bunday morfologik belgilardan foydalanib obj larni ajratib oladi.
iobj (bilvosita to'ldiruvchi)	<i>Ali akasiga kitob berdi.</i> (<i>akasiga</i> – iobj , <i>kitob</i> – obj , <i>berdi</i> – root)	Bilvosita to'ldiruvchi – egadan keyingi, odatda kinga/qaysiga savoliga javob bo'ladigan qo'shimcha to'ldiruvchi. Misolda <i>akasiga</i> so'zi <i>berdi</i> fe'li uchun bilvosita to'ldiruvchi bo'lib, <i>kitobni kinga berdi?</i> degan savolga javob beradi. UD belgisiga ko'ra <i>akasiga</i> o'z bosh fe'lga iobj sifatida bog'langan. Model bunday bog'lanishni aniqlashda -ga/-ka (yo'nalish kelishigi) qo'shimchasiga e'tibor qaratadi, chunki O'zbek tilida bilvosita to'ldiruvchi ko'pincha shu qo'shimcha bilan ifodalanadi.
obl (egalikdan boshqa hol, oblique)	<i>Ali maktabda o'qidi.</i> (<i>maktabda</i> – obl , <i>o'qidi</i> – root)	Oblique nominal – joy, vaqt, sabab va hokazoni ko'rsatadigan, ko'makchi bilan yoki egalikdan boshqa kelishikda kelgan hol qismlari. Misolda <i>maktabda</i> so'zi <i>o'qidi</i> fe'lga qayerda? degan savolda javob bo'lib, ravish vazifasini o'tamoqda (joy holi). UD ga ko'ra <i>maktabda</i> – obl (oblique) sifatida kesimga bog'langan. Model bunda -da (o'rin kelishigi) qo'shimchasini hamda semantik ma'noni (joyini ifodalashini) inobatga olib, ushbu bog'lanishni belgilaydi.
advmod (ravishli aniqlovchi)	<i>Ali tez yugurdi.</i> (<i>tez</i> – advmod , <i>yugurdi</i> – root)	Ravishli aniqlovchi – fe'lni yoki boshqa sifat/darajalarni ravish (qulay, tez, juda va hokazo) bilan aniqlovchi so'z. Misolda <i>tez</i> so'zi <i>yugurdi</i> fe'lining bajarilish usulini bildirgan va UD bo'yicha advmod sifatida bog'langan. Model ravishlarni odatda so'z turkumi (UPOS = ADV) va gapdagi roliga ko'ra aniqlab, tegishli fe'lga advmod bog'lanishini o'rnatadi.
amod (sifat aniqlovchi)	<i>Ali yaxshi odamni uchratdi.</i> (<i>yaxshi</i> – amod , <i>odamni</i> – obj)	Attributiv sifat aniqlovchi – otni sifatlab keluvchi so'z. Misolda <i>yaxshi</i> so'zi <i>odamni</i> otini sifatlab turibdi va UD belgisiga ko'ra otga amod (adjectival modifier) tarzda bog'langan. Model bunday bog'lanishni topishda so'z turkumini (ADJ) va ot bilan yondosh kelganini hisobga oladi. Natijada <i>yaxshi</i> → <i>odamni</i> aloqasi amod deb belgilangan (shuningdek, <i>odamni</i> so'zining gapda obj ekanini ham model mustaqil belgilaydi).

nmod (nominal aniqlovchi)	<i>Alining kitobi qimmat. (Alining – nmod, kitobi – nsubj)</i>	Nominal aniqlovchi (genitiv yoki boshqa otga bog'langan ot) – bir otning boshqasiga bog'lanib, aniqlash vazifasini o'tashi. Misolda <i>Alining kitobi</i> birikmasida <i>Alining</i> so'zi <i>kitob</i> otining aniqlovchisi bo'lib, egalik ma'nosini beradi. UD formatida <i>Alining</i> so'zi <i>kitobga</i> nmod (nominal modifier) sifatida bog'lanadi. Model bunday bog'lanishni -ning egalik kelishigi qo'shimchasiga qarab hamda ot-ot birikmasi ekanini aniqlab, belgilaydi.
cc (bog'lovchi) & conj (bog'langan qo'shma)	<i>Ali va Vali keldi. (Ali – nsubj, Vali – conj, va – cc)</i>	cc – bog'lovchi so'z (masalan, <i>va</i>), conj – birikma ikkinchi (yoki keyingi) qismi. Misolda <i>Ali va Vali keldi</i> gapida <i>Ali</i> va <i>Vali</i> ikki ega bo'lib kelgan. <i>Ali</i> birinchi ega sifatida kesimga nsubj bo'lsa, <i>Vali</i> u bilan teng bog'langan ikkinchi ega va conj yorlig'i bilan <i>Aliga</i> bog'lanadi. <i>va</i> bog'lovchi so'z esa cc yorlig'i bilan <i>Aliga</i> (yoki ba'zan <i>Valiga</i> , annotatsiya qaroriga ko'ra) biriktiriladi. Model qo'shma gap qismlarini aniqlashda bog'lovchi so'zlarni qidiradi va teng bog'lanishli tuzilmani hosil qiladi.
aux (yordamchi fe'l)	<i>Men kelayotgan edim. (edim – aux, kelayotgan – root)</i>	Yordamchi fe'l – zamon, mayl kabi grammatik ma'no qo'shuvchi yordamchi element. Misolda <i>edim</i> so'zi murakkab fe'l tarkibida (kelayotgan edim) o'tgan zamon davomiy ma'nosini hosil qilmoqda. UD'da <i>kelayotgan</i> asosiy ma'no yuklagan fe'l root bo'lsa, <i>edim</i> unga aux sifatida bog'lanadi. Model bunday hollarda asosiy fe'lni ajratib, zamon/inkor ko'makchi fe'llarni aux deb belgilaydi (masalan, <i>emas</i> – inkor fe'li ham aux bo'ladi).

Mavjud resurslar va modellar tahlili

O'zbek tilida avtomatik sintaktik tahlil masalasi ilgari cheklangan darajada o'rganilgan bo'lib, so'nggi yillarda ayrim *morfologik analizatorlar va teglagan korpuslar* ishlab chiqildi.

Dastlabki ishlanmalar va korpuslar

Dastlab o'zbek tilida kompyuter lingvistikasi sohasidagi ishlar *morfologik tahlil* yaratishga qaratilgan. Masalan, Matlatipov va Vetulani (2009) Prolog yordamida o'zbek tili uchun morfologik tahlil dasturi yozgan⁴. Biroq, ushbu dastur murakkab qo'shma so'zlar va so'z birikmalarini to'liq qo'llab-quvvatlay olmagan. Keyinchalik, bir nechta tadqiqotlarda o'zbek tilida *teglangan korpus* yaratishga harakat qilingan. Jumladan, Sharipov va boshq. (2023) o'zbek tilining morfologik va sintaktik jihatdan belgilangan korpusini yaratish uchun kengaytirilgan teglar to'plamini taklif etdilar⁵. Ular an'anaviy 12 ta so'z turkumiga qo'shimcha chuqurroq grammatik farqlashlar kiritib, *yangi teg tizimini* ishlab chiqqanlar. Bu ish natijasida kichik hajmli bo'lsa-da, qo'lda teglangan matnlar paydo bo'lgan. Shu asosda, Sharipov va hamkorlari 2023 yilda **UzbekTagger** nomli qoidaga asoslangan (rule-based) POS-taggerni yaratdilar. Ushbu POS-tegger atigi 12 turkumdan iborat soddalashtirilgan teglash tizimiga ega bo'lib, teglangan ma'lumotlarda sinovdan o'tkazilgan. Lekin unda sintaktik bog'lanishlarni aniqlash imkoniyati mavjud emas, faqat so'z turkumlarini teglash bilan cheklangan⁶.

O'zbek tilida to'liq **sintaktik treebank (treebank)** – ya'ni har bir so'zning bosh so'ziga bog'lanishi va bog'lanish turi belgilangan oltin standarti 2025-yilda Akhundjanova va Talamo tomonidan **O'zbek UD treebankini** e'lon qilindi⁷. Ushbu Uzbek-UT treebanki 500 ta gaplardan iborat bo'lib, ular yangiliklar va badiiy matnlar janrlaridan olingan (har ikkala janrdan 250 tadan gap). Treebank jami ~5850 ta token (so'z)ni qamrab oladi va har bir token uchun *lemma*, *UPOS*, *morfologik xususiyatlar* hamda unga tegishli *HEAD* va *DEPREL* (bog'lanish turi) qo'lda teglangan⁸. Ushbu korpusni tayyorlashda yarim-avtomatik yondashuv qo'llanilgan. Dastlab ayrim mavjud vositalar yordamida avtomatik teglash bajarilib, so'ngra lingvist-mutaxassis tomonidan to'liq qo'lda tekshirilib, tuzatilgan. Misol tariqasida, so'zlarni tanlash va lemma aniqlash uchun NLTK tokenizer ishlatilgan bo'lsa, so'z turkumlarini avtomatik belgilash uchun UzMorphAnalyzer dan foydalanilgan. Lekin NLTK tokenizer orqali o'zbek tilidagi barcha leksik birliklarni tokenlab bo'lmaydi. Shu sababli ushbu treebank aniqligi pastroq. UzMorphAnalyzer (Salaev, 2023) – bu o'zbek tilida so'zlarni tahlil qilib, ularning o'zagi (stem), lemmasi va grammatik fe'llarini aniqlovchi kompleks dastur bo'lib, Python kutubxonasi sifatida ham taqdim etilgan⁹. Avtomatik teglangan so'z turkumlari inson yordamida tekshirilganda, ko'plab xatolar chiqqan. Ushbu morfologik analizatorda omonimiya, neologizmlar, qo'shma so'zlar va murakkab tokenlarni teglashda muammolar yuzaga keldi. Shu sababli B.Elov va boshq. (2023) tomonidan ishlab chiqilgan POS-tegger¹⁰ turli uslubdagi o'zbekcha matnlarga qo'llanilganda 97% dan yuqori aniqlikni taqdim etgan¹¹.

UD treebankining yaratilishi o'zbek tili uchun katta qadam bo'ldi, chunki ilgari sintaktik analizatorlarni to'liq o'rgatish uchun **oltin standart** ma'lumotlar to'plami yetishmayotgan edi.

⁴ Matlatipov, G., & Vetulani, Z. (2009). Representation of uzbek morphology in prolog. *Aspects of Natural Language Processing: Essays Dedicated to Leonard Bolc on the Occasion of His 75th Birthday*, 83-110.

⁵ Sharipov, M., Kuriyozov, E., Yuldashev, O., & Sobirov, O. (2023). UzbekTagger: The rule-based POS tagger for Uzbek language. *arXiv preprint arXiv:2301.12711*.

⁶ Akhundjanova, A., & Talamo, L. (2025, March). Universal Dependencies Treebank for Uzbek. In *Proceedings of the Third Workshop on Resources and Representations for Under-Resourced Languages and Domains (RESOURCEFUL-2025)* (pp. 1-6).

⁷ https://github.com/UniversalDependencies/UD_Uzbek-UT

⁸ https://github.com/UniversalDependencies/UD_Uzbek-UT

⁹ <https://pypi.org/project/UzMorphAnalyzer>

¹⁰ <https://uznatcorpara.uz/uz/POSTag>

¹¹ Boltayevich, E. B., Samariddinovich, S. S., Mirdjonovna, K. S., Adali, E., & Yuldashevna, X. Z. (2023, September). POS tagging of Uzbek text using hidden markov model. In *2023 8th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK)* (pp. 63-68). IEEE.

Endilikda esa ushbu 500 gaplik treebank dastlabki model va algoritmlarni sinash, hamda keyinchalik yanada kattaroq korpuslar hosil qilish uchun asos bo'lib xizmat qilmoqda. A. Akhundjanova (2025) tomonidan taklif qilingan ushbu treebank hajmi kichik bo'lganligi sababli, biz CoNLL-U formatidagi 20000 ta teglangan gapdan iborat UzbTreeBank ni ishlab chiqdik va turli modellarga qo'lladik. Amalga oshirilgan tajribalar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida parserni to'liq qo'lda teglangan katta korpusiz ishlab chiqish murakkab vazifa hisoblanadi.

Morfologik analizatorlar va lemmatizatorlar

Sintaktik tahlilning sifatli chiqishi ko'p jihatdan **morfologik tahlilning** to'g'riligiga bog'liq. O'zbek tilida bir so'z ko'pincha juda ko'p qo'shimchalar qabul qilib, murakkab shakllarga ega bo'ladi. Masalan, "*ko'rmaganingizdan*" so'zi tarkibida *ko'r* (asos), *ma* (inkor), *gan* (o'tgan zamon sifatdosh), *ingiz* (2-shaxs ko'plik egalik), *dan* (chiqish kelishik) qismlari bor. Bunday so'zni sintaktik bog'lanishlarini aniqlashdan oldin uni *analiz qilib*, asosiy ma'noli qismi (*lemma ko'rmoq*) va grammatik belgilarini aniqlash lozim. Shu sababli, bizning parser algoritmimiz morfologik analizatorlar bilan integratsiyalash imkoniyatiga ega bo'lishi kerak.

B.Elov va boshq. tomonidan ishlab chiqilgan **UzbMorphAnalyzer**¹² tizimida so'zlarni tahlil qilish, lemmalash va hatto lotin-kiril transliteratsiya kabi funksiyalar mavjud. Shuningdek, Apertium loyihasi doirasida tuzilgan **FST (finite-state transducer)** asosidagi o'zbek tili morfologik analizatori mavjud bo'lib, u so'zning mumkin bo'lgan barcha tahlillarini berishi mumkin. Ushbu analizator apertium-uzb nomi bilan GNU GPL litsenziyasi ostida tarqatilgan¹³. Bunday vositalar parserga integratsiya qilinsa, har bir kiritilayotgan so'z uchun oldindan bir yoki bir necha mumkin bo'lgan morfologik etiketalangan variantlar olinadi.

Masalan, morfologik analizator korpus matnidagi "*to'xtatmadizingizmi*" so'zi uchun quyidagi natijani qaytaradi: *to'xta* (*lemma = to'xtamoq, fe'l*), *Neg=Yes* (*inkor*), *Tense=Past* (*o'tgan zamon*), *Person=2|Number=Plur* (*2-shaxs ko'plik*), *Mood=Ind* (*xabar gap*), *Voice=Cau*. Parser ana shu tahlildan foydalanib, mazkur so'z gapda kesim bo'lib kelayotganini va uning yashirin egasi siz (2-shaxs) ekanini taxmin qiladi. Agar bunday so'z noto'g'ri ma'noda tahlillansa, sintaktik bog'lanish ham noto'g'ri chiqishi mumkin. Shu bois integratsiyada *noaniqlik (ambiguitet)*ni *bartaraf etish* mexanizmini ham ishlab chiqish kerak. Agar morfologik tahlil bir so'zga bir nechta talqin bersa (masalan, ot yoki sifat bo'lishi mumkinligini), parser kontekst yordamida to'g'risini tanlay olishi lozim. Buning uchun ko'pincha birlashtirilgan *birgalikda o'qitilgan model* (joint model) ishlatiladi, ya'ni parser modelining o'zi morfologik teglarning eng ehtimoli kattasini tanlab, keyin sintaktik bog'lanishlarni aniqlaydi.

Lemmatizatsiya jarayonida UD talabiga ko'ra har bir token uchun uning leksik asosi (LEMMA) beriladi¹⁴. O'zbek tilida lemmatizatsiya ham murakkab, chunki ba'zi hollarda so'z negizini topish bir necha qoidani talab qiladi (masalan, *yaxshiroq* → *yaxshi*). B.Elov va boshq. (2023) o'zbek tilida lemmatizatsiyaning gibril usulini taklif qilganlar¹⁵. Keyinchalik, Sharipov va Yuldashev (2022) **UzbekStemmer** nomli o'zaklarni ajratuvchi vositani ham taqdim etishgan. Biroq, ko'plab o'zbek tilidagi NLP vazifalarini hal qilishda asosan lemmalash vositasidan foydalaniladi. Chunki stemming jarayonida hosil qilingan natija hamma vaqt ham ma'noli o'zakka teng bo'lmasligi mumkin¹⁶. Biz ishlab chiqayotgan tizim ushbu lemmatizatorlar natijasini

¹² Boltayevich, E. B., Mirdjonovna, H. S., & Ilxomovna, A. X. (2022, October). Methods for creating a morphological analyzer. In *International Conference on Intelligent Human Computer Interaction* (pp. 27-38). Cham: Springer Nature Switzerland.

¹³ <https://github.com/apertium/>

¹⁴ Boltayevich, E. B., Yuldashevna, X. Z., Mamurjonovna, U. S., Ermamatovich, N. S., Kizi, A. S. A., & Shavkatjon, M. (2024, October). Algorithms for Parsing Roots and Stems of Words in Uzbek Language. In *2024 9th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK)* (pp. 126-130). IEEE.

¹⁵ Elov, B., & Xusainova, Z. (2024). Til korpuslarini lingvistik teglash bosqichlari. *Computer Linguistics: problems, solutions, prospects*, 1(1).

¹⁶ Elov, B., Hamroyeva, S., Abdullayeva, O., Xusainova, Z., & Xudayberganov, N. (2023). O'zbek, turk va uyg'ur tillarida POS teglash va stemming. *Uzbekistan: Language and Culture*, 1(1).

ham qabul qila olishi, yoki model ichida so'zning lemma va grammatik kategoriyasini ham bir vaqtda bashorat qiladi.

Yangi modellardagi tendensiyalar

So'nggi yillarda, ayniqsa 2020-yildan boshlab, *transformer arxitekturasiga* asosidagi yondashuvlar NLPda inqilob qildi. O'zbek tili uchun ham bir nechta *neyron tarmoq modellari* ishlab chiqildi. Jumladan, 2021 yilda Mansurov tomonidan UzBERT modeli taqdim etilgan bo'lsa¹⁷, 2024 yilda Kuriyozov va boshq. BERTbek modelini yaratishdi¹⁸. Bu modellar BERT arxitekturasiga asoslangan bo'lib, katta o'zbek matnlari ustida o'qitilgan (pre-trained) til modellari hisoblanadi. Sinovlar shuni ko'rsatdiki, ular ko'pgina vazifalarda ko'p tilli BERT (mBERT)ga nisbatan yaxshiroq natija bergan. Shunday ekan, o'zbek tili sintaktik tahlilini ham ushbu yangi transformer modellaridan foydalangan holda amalga oshirish maqsadga muvofiq. Transformer modellar matnni chuqur kontekstual tushunishga ega bo'lgani uchun, ular so'zlar orasidagi bog'lanishni topishda an'anaviy statistik yoki qoidabazaviy modellarga qaraganda samaraliroq bo'lishi kutiladi.

Biroq, transformerlarda ham kichik hajmdagi belgilangan ma'lumotlar bilan o'qitish muammo bo'lishi mumkin. A.Akhundjanova taklif qilgan UD treebank atigi 500 gapni o'z ichiga oladi. Shu sababli ilmiy adabiyotlarda *ko'p tilli modellar yoki qo'shma o'qitish* (multi-task learning) usullari tavsiya qilinadi. Masalan, o'zbek tili turkiy tillari oilasiga kirgani bois, turkcha, qozoqcha, uyg'urcha kabi tillarning mavjud UD treebanklaridan transfer o'qitish orqali foydalansa bo'ladi. Yoki umumiy mBERT modelidan transfer learning (ko'chma o'qitish) qilinadi. Dastlab umumiy modelga ega bo'lib, so'ng o'zbek UD ma'lumotlarida sozlash (fine-tune) amalga oshiriladi. Bu usullar kichik korpusdan maksimal foyda olish imkonini beradi.

Qayd etish kerakki, UD treebanklari paydo bo'lmaganidan avval o'zbek tilida sintaktik tahlilchi yaratish bo'yicha to'liq yakunlangan loyiha bo'lmagan. Ayrim tadqiqotlarda o'zbek tilining *ma'lumotlar to'plamlari* yaratilib, masalan, matnlarni sinflarga ajratish (klassifikatsiya), hissiyot (sentiment) aniqlash, WordNet sinonim tarmoqlari tuzish kabi ishlar qilindi. Ammo sintaktik tahlil uchun zarur bo'lgan **qoida** va **statistik modellash** ko'proq nazariy maqolalardagina uchragan. Demak, nazariy jihatdan UDga o'tish uchun zarur negizlar tilshunoslikda mavjud. Endi biz ushbu mavjud bilim va vositalarni jamlab, *yangi integratsiyalashgan modelni* yaratishimiz mumkin.

Sintaktik tahlil algoritmi va matematik model

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqqan holda, o'zbek tili uchun UD standartiga mos avtomatik sintaktik tahlil (dependency parser) algoritmi ishlab chiqildi. Bu algoritmi quyidagi talablarga javob beradi:

1. UDning o'zbek tiliga moslashtirilgan **bog'lanish teglari** to'liq qo'llanadi (masalan, *nsubj*, *obj*, *iobj*, *obl*, *advmod*, *amod* va boshqalar, yuqoridagi 3-jadvalda ko'rsatilgandek).
2. Chiqish formati **CoNLL-U** asosida shakllantiriladi: har bir token uchun ID, FORM, LEMMA, UPOS, HEAD, DEPREL ustunlari to'ldiriladi (zaruratga ko'ra XPOS bo'sh qoldiriladi, FEATS esa agar morfologik tahlil komponenti integratsiya qilingan bo'lsa ko'rsatiladi).
3. Model o'zbek tilining morfologik va sintaktik xususiyatlarini inobatga oladi: ya'ni, agglutinativ til bo'lgani uchun morfologik tahlil natijalari va qo'shimchalardan olinadigan ma'no (kelishik, egalik, zamon va h.k.) sintaktik bog'lanishlarni topishga yordam sifatida qo'llanadi.

¹⁷ Mansurov, B., & Mansurov, A. (2021). UzBERT: pretraining a BERT model for Uzbek. *arXiv preprint arXiv:2108.09814*.

¹⁸ Kuriyozov, E., Vilares, D., & Gómez-Rodríguez, C. (2024, May). BERTbek: A pretrained language model for Uzbek. In *Proceedings of the 3rd Annual Meeting of the Special Interest Group on Under-resourced Languages@LREC-COLING 2024* (pp. 33-44).

4. Algoritm tarkibida morfologik analizator va lemmatizator bilan integratsiya qilinishi mumkin bo'lgan bosqichlar mavjud. Bu shuni anglatadiki, parser kiritilgan matnni tahlil qilishdan oldin yoki tahlil jarayonida so'zning leksik asosini va grammatik belgilarini aniqlash uchun tashqi modullardan foydalana oladi.
5. Taklif etilayotgan yechim *o'zbek tili milliy korpusi* matnlarini tahlil qilishga mo'ljallangan. Milliy korpus katta hajmli (millionlab so'z) matnlardan iborat bo'lgani bois, algoritm samaradorligi va tezligi ham hisobga olinadi.

Model arxitekturasini

Taklif qilinayotgan model **neyron tarmoqli** (deep learning) yondashuviga asoslangan bo'lib, zamonaviy *transformer* va *graf* usullarini uyg'unlashtiradi. Modelning tuzilishi uch bosqichli pipelinedan iborat:

1. **Morfologik pre-protssessing:** Kiritilgan matn (milliy korpusdan olingan gap) avval *tokenlarga* ajratiladi. So'ngra har bir token *morfologik tahlil* qilinadi. Ushbu amal B.Elov tomonidan ishlab chiqilgan modul asosida (<https://uznatcorpara.uz/uz/POSTag>), tokenning mumkin bo'lgan tahlili olinadi. Agar bir token bir necha usulda tahlil qilinishi mumkin bo'lsa (masalan, *olma* so'zi *olma* (ot) yoki *ol+ma* (fe'l) bo'lishi mumkin), biz ularni keyingi modelga bir necha **variant** sifatida uzatamiz. Shu bosqichda har bir token uchun **LEMMA** va **FEATS** majmui (masalan, POS=VERB, Tense=Past, Person=3 va hokazo) aniqlanadi. Natijani qulay ishlash uchun tokenlarga xos embedding (raqamli vektor tasvir) shaklida kodlab, keyingi qadamga beramiz. Embedding quyidagicha shakllanadi:
 - *So'zning asl shakli uchun embedding (matnda aynan ko'rinishi bo'yicha, masalan, o'zgaruvchanlar yoki maxsus teglangan tokenlar orqali).*
 - *So'zning lemmasi uchun embedding (agar mavjud bo'lsa, lug'atga asoslangan vektor).*
 - *So'zning morfologik belgilari uchun embedding. Morfologik belgilar diskret kategoriyalar bo'lgani uchun, har bir belgi (masalan, Case=Nom, Number=Plur) alohida o'lchamli bir-vektor sifatida kodlanadi va so'zning umumiy embeddingiga qo'shiladi.*
2. **Kontekstual kodlash (transformer encoder):** Keyingi bosqichda tokenlarning embeddinglari bir butun gap kontekstida qayta ishlanadi. Bu yerda biz transformer encoder arxitekturasini qo'llaymiz. **UzbBERT** modelini oldindan o'rgatilgan holatda olib, bizning tokenlar ketma-ketligimizga moslashtiramiz. Transformer har bir so'z uchun uning atrofidagi so'zlar bilan o'zaro ta'sirini (multi-head attention mexanizmi orqali) hisoblab, **kontekstual vektor** hosil qiladi. Natijada gapdagi har bir token **H** o'lchamli vektor bilan ifodalanadi, bu vektor o'z ichiga nafaqat o'sha so'zning o'zi haqidagi ma'lumotni, balki uning *gapdagi roli, atrofidagi so'zlar bilan bog'liqligi haqidagi yashirin (latent)* ma'lumotlarni ham oladi. Transformer encoder bu bosqichda UD parsingga xos hech qanday ma'lum bilimdan foydalanmaydi. U shunchaki til modelining kontekstual ifodasini beradi. Biroq, biz transformerga kirishda morfologik belgilardan hosil qilingan embeddinglarni ham qo'shganimiz bois, modelga o'zbek tiliga xos grammatik signallar ham uzatiladi. Masalan, *“-ni” bilan tugagan so'z ko'pincha obj bo'lishini model bilib olishi mumkin, chunki embeddingda Case=Acc signali mavjud bo'ladi va self-attention mexanizmi orqali fe'l bilan bog'liqlikni o'rgana oladi.*
3. **Bog'lanishlarni aniqlash (dependency classifier):** Transformer encoderdan chiqqan kontekstual natijalar endi sintaktik bog'lanishlarni aniqlash uchun ishlatiladi. Bu bosqichni biz *grafga asoslangan* model sifatida tasvirlaymiz. Gapdagi har bir juft so'z (potential bosh va tobe juftligi) o'rtasida bog'lanish bo'lish-bo'lmasligini **baholash** masalasi qo'yiladi. Formal jihatdan, gapdagi n ta token uchun biz $(n \times n)$ o'lchamli matritsa hosil qilamiz, bu matritsaning (i, j) elementini $score(i, j)$ deb belgilaymiz. Ya'ni **i**-so'zning **j**-so'zga bosh bo'lish **skori**.

Buning uchun biz har bir token vektori uchun ikkita alohida proyeksiya olamiz: biri bosh bo'lish xususiyatlarini ifodalaydigan vektor (h^{head}), ikkinchisi tobe bo'lish xususiyatlarini ifodalaydigan vektor (h^{dep}). Masalan, transformerdan olingan 768-o'lchamli vektor har bir token uchun 100-o'lchamli h^{head} va 100-o'lchamli h^{dep} ga lineer o'tkazish (learnable linear transformation) bilan ajratiladi. Keyingi qadamda har bir juftlik uchun biaffine attention deb nomlangan baholash usulini qo'llaymiz. Bunda ikki vektor ma'lum bir chiziqli formula orqali birlashtirilib, skalyar qiymat (skor) chiqadi. Intuisiya qilib aytganda, agar i token haqiqatan ham j tokenning bosh so'zi bo'lsa, model o'qitish jarayonida shu juftlik uchun $score(i \rightarrow j)$ ni yuqori qilishni o'rganadi, noto'g'ri bog'lanishlar uchun esa past skor beradi.

Natijada, har bir tobe token j uchun i ning eng yuqori skori qaysi bo'lsa, o'sha i token bosh deb tanlanadi. Shu tariqa, har bir token bitta bosh so'zga ega bo'lishi ta'minlanadi. Ushbu jarayon butun gap uchun **maksimal bo'linuvchi daraxt (maximum spanning tree)**ni tanlashga o'xshaydi, chunki har bir tokenning eng skorli bog'lanishi qabul qilinadi, qolganlari rad etiladi. Agar matritsadan chegirma olib qaralsa, bu aynan sintaktik **daraxt** hosil qiladi. Modelni o'qitishda biz ma'lum UD treebankidagi to'g'ri bog'lanishlarga yuqori skor, noto'g'ri bog'lanishlarga past skor beriladigan qilib neyron tarmoqning vaznlarini iterativ yangilaymiz. O'qitish natijasida model yangi ko'rilmagan gaplar uchun ham har bir tokenning boshini topa oladigan bo'ladi.

Yuqoridagi mexanizm faqat **bog'lanish tuzilmasini** (ya'ni, HEAD ustunini) aniqlaydi. Lekin bizga har bir bog'lanish uchun **teg (DEPREL)** ham kerak. Buning uchun modelning yana bir kichik qismi – **teg tasniflagichi** zarur bo'ladi. Har bir tobe token va uning aniqlangan bosh tokeni juftligi uchun biz ularga mos kontekst vektorlarini birlashtirib (masalan, $[h_j^{dep}; h_i^{head}]$ konglomerat vektor yasab), oddiy neyronli classifierni uzatamiz. Bu classifier, masalan, 64-o'lchamli bir yashirin qavat va softmax chiqish qavatiga ega bo'lib, $P(r | i \rightarrow j)$ – turli r bog'lanish yorliqlari uchun ehtimolliklarni beradi. Eng yuqori ehtimolli qiymatiga ega teg konkret juftlikka nisbat beriladi. Model UDning barcha mavjud bog'lanish turlarini ajratib bera olishi uchun o'qitish jarayonida teglar ko'p toifali tasnif sifatida kiritiladi. Yuqorida tilga olingan barcha **nsubj, obj, iobj, obl, advmod, amod** va hokazo aloqalar shu tasniflagich yordamida farqlanadi.

Model arxitekturasi yakunida bizda to'liq tahlil qilingan gap shakllantiriladi: har bir token o'z bosh so'zi ID raqamini va bog'lanish turini oladi. Keyingi qadamda olingan natijani talab qilingan **CoNLL-U formatida** o'tkazish lozim. Bu jarayonda tokenlarning asl ketma-ketligi saqlanadi, lemmalar va UPOSlar morfologik bosqichda aniqlanganini qo'yiladi. HEAD va DEPREL ustunlarini esa modelimiz bergan natijalar bilan to'ldiriladi. Natijada, masalan, yuqorida keltirilgan “*Ali akasiga yaxshi kitobni berdi.*” gapini model quyidagicha tahlil qilinadi.

4-jadval. O'zbek tilida UD sintaktik bog'lanish turlariga keltirilgan ayrim misollar

ID	FORM	LEMMA	UPOS	XPOS	FEATS	HEAD	DEPREL
1	Ali	Ali	PROPN	P	Case=Nom	5	nsubj
2	akasiga	aka	NOUN	N	Case=Dat	5	iobj
3	yaxshi	yaxshi	ADJ	JJ	Degree=Pos	4	amod
4	kitobni	kitob	NOUN	N	Case=Acc	5	obj
5	berdi	bermoq	VERB	VB	Tense=Past Person=3	0	root
6	.	.	PUNCT	PUNCT	-	5	punct
1	Biz	biz	PRON	P	Case=Nom Person=1 Number=Plur	3	nsubj
2	universitetda	universitet	NOUN	N	Case=Loc Number=Sing	3	obl
3	o'qiymiz	o'qi-	VERB	VB	VerbForm=Fin T ense=Pres	0	root

				Person=1 Number=Plur		
4	.	.	PUNCT	PUNCT	—	3 punct
1	Ular	ular	PRON	P	Case=Nom Person=3 Number=Plur	5 nsubj
2	yangi	yangi	ADJ	JJ	Degree=Pos	3 amod
3	kitoblarni	kitob	NOUN	N	Case=Acc Number=Plur	5 obj
4	sotib	sotib ol-	VERB	VB	VerbForm=Conv	5 compound
5	olishdi	ol-	VERB	VB	VerbForm=Fin Tense=Past Person=3 Number=Plur	0 root
6	.	.	PUNCT	PUNCT	—	5 punct
1	Akmal	Akmal	PROPN	P	Case=Nom	3 nsubj
2	tez	tez	ADV	JJ	Degree=Pos	3 advmod
3	yugurdi	yugur-	VERB	VB	VerbForm=Fin Tense=Past Person=3 Number=Sing	0 root
4	va	va	CCONJ	C	—	6 cc
5	g'olib	g'olib	NOUN	N	Case=Nom	6 xcomp
6	bo'ldi	bo'l-	VERB	VB	VerbForm=Fin Tense=Past Person=3 Number=Sing	3 conj
7	.	.	PUNCT	PUNCT	—	3 punct
1	Agar	agar	SCONJ		—	3 mark
2	vaqt	vaqt	NOUN	N	Case=Nom Number=Sing	3 nsubj
3	bo'lsa	bo'l-	VERB	VB	VerbForm=Fin Mood=Cnd Tense=Pres Person=3 Number=Sing	7 advcl
4	,	,	PUNCT	PUNCT	—	3 punct
5	biz	biz	PRON	P	Case=Nom Person=1 Number=Plur	7 nsubj
6	kinoga	kino	NOUN	N	Case=Dat Number=Sing	7 obl
7	boramiz	bor-	VERB	VB	VerbForm=Fin Tense=Pres Person=1 Number=Plur	0 root
8	.	.	PUNCT	PUNCT	—	7 punct

Yuqoridagi tahlilda model har bir so'zga bosh va teg berilgan: "berdi" – root, "Ali" – "berdi"ning nsubj'i, "kitobni" – "berdi"ning obj'i, "akasiga" – "berdi"ning iobj'i, "yaxshi" – "kitobni"ning

sifat aniqlovchisi (amod) ekanini topgan. Milliy korpusdagi minglab gaplar uchun shunday tahlil avtomatik ravishda olinishi mumkin. Model shu tariqa matnlardan *tuzilgan ma'lumotlar bazasi* hosil qilish, keyingi izlanishlar uchun sintaktik bog'lanishlarni indekslash kabi vazifalarni bajarishga xizmat qiladi.

Matematik model

Endi ushbu sintaktik tahlil tizimining matematik modelini keltiramiz. Bizda G gap uzluksiz tokenlar ketma-ketligidan iborat bo'lsin.

$$G = (w_1, w_2, \dots, w_n), \quad n = |G|$$

Har bir w_i token uchun quyidagilar aniqlanadi:

Belgilash	Mazmuni
f_i	asl shakl (FORM)
l_i	lemma
p_i	universal so'z turkumi (UPOS)
m_i	morfologik belgi vektori (Case, Number, Person ...)
e_i	dastlabki embedding ($e_i = [e_i^{tok} e_i^{lemma} e_i^{morph}]$)

m_i morfologik belgilar UzbMorphAnalyzer yoki FSTga asoslangan analizatoridan olinadi. Bu agglutinativ xususiyatlarni modelga kiritadi.

T_θ transformer enkoderi har bir token embeddingini gap kontekstida quyidagicha xaritalaydi:

$$h_i = T_\theta(G)_i \in \mathbb{R}^d,$$

Bu yerda, d – yashirin vektor o'lchami (odatda 768).

Transformer o'z-o'ziga e'tibor mexanizmi tufayli tokenlar o'rtasidagi uzoq masofali bog'lanishlarni ham "ko'radi"¹⁹.

Har bir token uchun ikkita chiziqli proyeksiya o'rganiladi:

$$\hat{h}_i^{head} = W_h h_i, \quad \hat{h}_i^{dep} = W_d h_i,$$

va **biaffine skorlash funksiyasi** (Dozat va Manning, 2016)²⁰ qo'llanadi:

$$s_{ij} = \hat{h}_i^{head} \top \hat{h}_j^{dep} + (W_s [\hat{h}_i^{head} || \hat{h}_j^{dep}])^\top + b$$

Ushbu s_{ij} qiymat – "i token j tokenning boshi" farazi ehtimolligi qiymati.

Keyingi qadamda matritsa $S = [s_{ij}]$ skor matritsadan **yo'nalgan maksimal ost-daraxt** topiladi.

Amaliy jihatdan $O(n^2)$ murakkablikka ega Chu-Liu/Edmonds yoki Eisner algoritmi ishlatiladi. Shuningdek daraxtda quyidagi amallar bajariladi:

1. Har bir $j \neq 0$ uchun bitta bosh **HEAD(j)** tanlanadi;
2. **ROOT(0)** dan yagona yo'l bilan erishish imkoniyati ta'minlanadi.

Bog'lanish yorlig'ini (DEPREL) tasniflash uchun quyidagi amallarni bajarish lozim. Avvalo daraxtdagi har bir kiritish ($i \rightarrow j$) bo'yicha birlashtirilgan vektor

$$g_{ij} = [\hat{h}_i^{head} || \hat{h}_j^{dep}]$$

softmax klassifikatorga uzatiladi:

$$P(r|i \rightarrow j) = \text{softmax}(Vg_{ij} + c), \quad \widehat{DEPREL}_{ij} = \arg \max_r P(r|i \rightarrow j)$$

Bu yerda, $r \in R$ teglar to'plami – o'zbek tiliga moslashtirilgan UD teglaridan (nsubj, obj, iobj ...) olinadi²¹.

Birgalikda o'qitish maqsad funksiyasini quyidagicha aniqlaymiz:

¹⁹ Qi, P., Zhang, Y., Zhang, Y., Bolton, J., & Manning, C. D. (2020). Stanza: A Python natural language processing toolkit for many human languages. *arXiv preprint arXiv:2003.07082*.

²⁰ Dozat, T., & Manning, C. D. (2016). Deep biaffine attention for neural dependency parsing. *arXiv preprint arXiv:1611.01734*.

²¹ De Marneffe, M. C., Manning, C. D., Nivre, J., & Zeman, D. (2021). Universal dependencies. *Computational linguistics*, 47(2), 255-308.

$$\mathcal{L} = - \sum_{j=1}^n \log \frac{\exp s_{HEAD}(j), j}{\sum_{i=0}^n \exp s_{ij}} - \sum_{(i \rightarrow j) \in E^*} \log P(r_{ij}^* | i \rightarrow j)$$

Bu yerda, E^* – treebankdagi bog‘lanishlar,

r_{ij}^* – ularning haqiqiy yorlig‘i.

Zarurat bo‘lsa, morfologik tegning noaniqligi (disambiguatsiyasi)ni hal qilish uchun uchun qo‘shimcha yo‘qotish $\lambda \mathcal{L}_{morph}$ qo‘shiladi.

Model parametrlari $\theta = \{T, W_h, W_d, U, W_s, V\}$ adamW bilan, nozik-sozlash (fine-tuning) rejimida o‘qitiladi.

Tahlil yakunida har bir token uchun (ID, FORM, LEMMA, UPOS, XPOS, HEAD, DEPREL) tuzilmasidagi natija hosil bo‘ladi. Bu CoNLL-U faylida saqlanadi va UD vositalariga mos tushadi²².

Model aniqligini oshirish uchun o‘zbek tiliga moslashtirish formulalaridan foydalaniladi. Quyidagi jadval ularning ba‘zilari keltirilgan:

Aspekt	Moslashtirish usuli
Kelishik (-ni, -ga, -da, -dan)	Case belgisi embeddingga kiritiladi $\rightarrow$ obj/iobj/obl farqlash yaxshilanadi.
Pro-drop ega	Fe‘l shaxs qo‘shimchasi Person xususiyati orqali “yashirin nsubj”ni penalizatsiyasiz qoldiradi.
Birikma fe‘llar (sotib ol-, bo‘lib o‘t-)	Tokenlarni saqlagan holda compound:vv yoki aux yorlig‘i o‘rgatiladi.
Ko‘plik va egalik	Number va Poss belgisi amod/nmod:poss farqini aniqladi.

Ishlab chiqilgan matematik modelning murakkabligi **skorlash** $O(n^2d)$ va **MST** $O(n^2)$ ga teng. Yuqoridagi 4-jadvalda keltirilgan CoNLL-U formatda teglangan 20000 ta gapdan iborat datasetda LAS ko‘rsatkichi 92% ga yaqin aniqlikni tashkil etdi. Ishlab chiqilgan modelni ko‘p tilli turkiy oilasi transfer learning yoki korpusni >100 k gapga yetkazish orqali LAS $\approx$ 95 % gacha ko‘tarilishi mumkin.

Yuqorida keltirilgan matematik model **transformer enkoder + biaffine graf-klassifikator** gibridi bo‘lib, o‘zbek tilining morfologik murakkabligini embedding darajasida, sintaktik bog‘lanishlarini esa UD standartida ifoda etadi. Model *token–bosh skorlash* matritsasi bilan maksimal daraxtni tanlaydi va tegni bashorat qilib, CoNLL-U formatida chiqish hosil qiladi. Shu tariqa ushbu matematik modelni “O‘zbek tili milliy korpusi”ni avtomatik bog‘lanishli tahlil qilishga tayyor platformaga joriy etish mumkin.

Ishlab chiqilgan modelni tekshirish uchun **oltin standart** UD treebankidagi test bo‘limida amalga oshirildi. U yerda har bir tokenning HEAD va DEPREL bashoratlari standart bilan solishtirilib, umumiy to‘g‘ri ulanishlar ulushi (UAS – Unlabeled Attachment Score va LAS – Labeled) hisoblab chiqildi.

Milliy korpusga tatbiq va integratsiya masalalari

Yuqoridagi model tayyor bo‘lgach, uni *o‘zbek tili milliy korpusi matnlariga* qo‘llash imkoni paydo bo‘ldi. Buning uchun milliy korpusdagi har bir hujjat (matn) birma-bir tokenlandi, lemmatizatsiya va morfologik tahlil bosqichlaridan o‘tkazildi va sintaktik daraxt shakllantirildi. Bu jarayonni samarali qilish uchun ba‘zi optimizatsiyalar kerak bo‘ladi:

²² De Marneffe, M. C., Manning, C. D., Nivre, J., & Zeman, D. (2021). Universal dependencies. *Computational linguistics*, 47(2), 255-308.

1. **Keshlash (Caching):** ko'p uchraydigan so'z shakllarining morfologik tahlilini qayta-qayta hisoblamaslik uchun ularni keshda saqlash lozim. Masalan, "birinchi", "ikkita" kabi so'zlar ko'p marotaba uchrasa, bir marta tahlil qilingach, natijasini qayta ishlatish.
2. **Parallellashtirish:** milliy korpus hajmi katta bo'lsa, tahlil jarayonini bir nechta oqimda (thread) yoki klaster bo'ylab taqsimlab bajarish. Bizning modelimiz transformer asosida ishlagani uchun GPUlarda parallellikni ham qo'llab-quvvatlaydi.
3. **Xatoliklarni qayta ishlash:** agar parser ba'zi grammatik cheklovlarni buzsa (masalan, bir gapda ikkita root chiqib qolsa yoki hech bir so'z **nsubj** bo'lmasa va shu gapda fe'l 3-shaxs birlik bo'lsa), bunday holatlar qoidaviy tekshirish orqali tuzatiladi. Buning uchun alohida post-processing qoidalarini qo'shish mumkin.

Shuningdek, modelning arxitekturasini modulli bo'lgani sababli uni turli komponentlar bilan almashtirish mumkin:

1. Agar yangi va aniqroq **morfologik analizator** ishlab chiqilsa, integratsiya bosqichida uni tatbiq qilib, modelga kiritish mumkin.
2. Transformer encoder o'rniga o'zbek tiliga xos alohida pre-trained **RoBERTa** yoki **GPT** model paydo bo'lsa, uni ham sinab ko'rish mumkin. Chunki bizning framework har qanday kontekstual vektorlar manbasiga moslashuvchan.
3. Graf-based classifier o'rniga ba'zi olimlar taklif qilganidek **transition-based** yondashuvni ham qo'llab ko'rish imkoniyati mavjud. Bunda sintaktik tahlilni asta-sekin qurish (shift-reduce jarayoni) orqali amalga oshirish va har bir qadamni neyron tarmoq yordamida boshqarish nazarda tutiladi. Ammo transition-based usullar ko'pincha morfologik boy tillarda graph-based usullarga qaraganda pastroq aniqlik bergan, chunki birinchi xatolik keyingi qadamga ta'sir o'tkazadi. Shunga qaramay, bizning platforma tajriba sifatida bunday alternativ algoritmlarni ham integratsiya qilishga imkon beradi.

Matematik model nuqtai nazaridan, bizning yechimimiz *ehtimollik modellar* (probabilistic models) oilasiga kiradi: model har bir mumkin bog'lanish uchun ehtimollik qiymatini hisoblab, eng ishonchlilarini tanlaydi.

Xulosa

O'zbek tili matnlarini avtomatik sintaktik tahlil qilish vazifasi, ayniqsa UD standarti doirasida, joriy holatda murakkab, ammo amalga oshirish mumkin bo'lgan masala sifatida qaraldi. Yuqorida keltirilgan tahlillar asosida, biz UD standartining o'zbek tiliga moslashtirilgan variantiga tayanib, yangi algoritmi va matematik model taklif qildik. Ushbu model:

1. O'zbek tilining murakkab agglutinativ morfologiyasini hisobga oladi va UDning universal teglar tizimini xususiyatlarga mos ravishda qo'llaydi.
2. CoNLL-U formatidagi qulay va standart natijani taqdim etadi. Bu esa natijalarni boshqa tadqiqotlar va vositalar bilan solishtirish va foydalanishni osonlashtiradi.
3. Har bir asosiy sintaktik bog'lanish turi bo'yicha misollar yordamida ishlash tamoyilini ko'rsatib berildi (ega – nsubj, to'ldiruvchi – obj, va hokazo). Bu esa ishlab chiqilgan modelning lingvistik jihatdan tushunarli va izohlanadigan ekanini ta'kidlaydi.
4. O'zbek tilidagi mavjud morfologik analizator va lemmatizatorlar bilan integratsiyalash imkoniyatiga ega bo'lib, NLP tizimining bir qismi bo'lib ishlay oladi.
5. Ushbu modelni axborot tizimiga qo'llash orqali *o'zbek tili milliy korpusi* kabi katta hajmdagi matnlar sintaktik jihatdan teglanib, tilshunoslik tadqiqotlari, stoxastik modellash, mashina tarjimai, ma'lumot izlash kabi sohalar uchun muhim ma'lumotlar bazasi yaratiladi.

Taklif etilgan yechim hozirgi mavjud bilimlar va resurslar asosida optimal variant bo'lib, kelgusida o'zbek treebank hajmi oshishi bilan birga yanada samaradorligi oshishi mumkin. Masalan, agar katta hajmdagi qo'lda teglangan ma'lumotlar asosida yoki crowdsourcing yordamida milliy korpusning bir qismi teglansa, modelni qayta o'qitib, aniqroq parserga ega bo'lamiz. Shuningdek, turkiy tillar orasida UD annotatsiyasi mavjud boshqa tillar bilan *transfer*

learning qilinib, kross-lingvistik almashinuv yo'lga qo'yilishi mumkin. Bu ayniqsa qo'shma gaplar va yordamchi fe'l konstruksiyalarini to'g'riroq talqin qilishda yordam beradi.

Xulosa o'rnida, UD standartiga mos o'zbek tili dependency parsing modelini yaratish bu til texnologiyalari infratuzilmasi uchun muhim qadamdir. Ushbu maqolada taqdim etilgan model va algoritmi konsepsiyasi esa bunday parserni ishlab chiqishda ilmiy-nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Akhundjanova, A., & Talamo, L. (2025, March). Universal Dependencies Treebank for Uzbek. In *Proceedings of the Third Workshop on Resources and Representations for Under-Resourced Languages and Domains (RESOURCEFUL-2025)* (pp. 1-6).
2. Boltayevich, E. B., Samariddinovich, S. S., Mirdjonovna, K. S., Adali, E., & Yuldashevna, X. Z. (2023, September). POS tagging of Uzbek text using hidden markov model. In *2023 8th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK)* (pp. 63-68). IEEE.
3. Mansurov, B., & Mansurov, A. (2021). UzBERT: pretraining a BERT model for Uzbek. *arXiv preprint arXiv:2108.09814*.
4. Elov, B., Hamroyeva, S., Abdullayeva, O., Xusainova, Z., & Xudayberganov, N. (2023). O 'zbek, turk va uyg 'ur tillarida POS teglash va stemming. *Uzbekistan: Language and Culture*, 1(1).
5. Kuriyozov, E., Vilares, D., & Gómez-Rodríguez, C. (2024, May). BERTbek: A pretrained language model for Uzbek. In *Proceedings of the 3rd Annual Meeting of the Special Interest Group on Under-resourced Languages@ LREC-COLING 2024* (pp. 33-44).
6. Dozat, T., & Manning, C. D. (2016). Deep biaffine attention for neural dependency parsing. *arXiv preprint arXiv:1611.01734*.
7. De Marneffe, M. C., Manning, C. D., Nivre, J., & Zeman, D. (2021). Universal dependencies. *Computational linguistics*, 47(2), 255-308.

O'ZBEK SHEVALARI VA TURKIY TILLAR LEKSIKASIDAGI
MUSHTARAKLIK
COMMONALITIES IN THE LEXICON OF UZBEKISTAN DIALECTS AND
TURKIC LANGUAGES

Xolmanova Zulxumor Turdiyevna,

ToshDO'TAU professori

zulxumor-uzmu@mail.ru

[doi.10.52773/tsuull.conf.2025/WACW6667](https://doi.org/10.52773/tsuull.conf.2025/WACW6667)

Annotation. *The article substantiates the commonality in the vocabulary of Uzbek dialects and Turkic languages, the possibility and relevance of isolating this issue into a separate research topic. It is emphasized that the Uzbek dialects and Turkic languages have preserved words characteristic of the common Turkic stage of development, and their connection with the modern Uzbek literary language is highlighted.*

The study of Uzbek dialects in comparison with Turkic languages allows us to find out important information about the structural-semantic and etymological characteristics of lexemes, and is also important in the analysis of semantic changes, which is demonstrated by examples.

It was noted that dialects reflect important features of language development and are an incomparable treasure of national spirituality and values. It was emphasized that the preservation of dialects and their study in harmony with the issues of Turkic dialectology is of great importance for the development of the Uzbek language.

Key words. *dialect words, Turkic languages, Turkish vocabulary, extralinguistic, intralinguistic factors, stages of historical development, common Turkic language stage, specific stage of development, semantic change, historical appearance, volume of meaning, lexeme, seme.*

Turkiy tillar eng qadimgi tarixiy mushtarak ildizdan shakllanib, mustaqil taraqqiyot yo'lini tutgan qardosh tillardir. Turkiy tillar 42tagacha bo'lgan miqdorni tashkil etadi [Dadaboyev, 2015:7]. Oltoy qadim til asosidan shakllangan turkiy tillarning xususiy taraqqiyot bosqichi ekstralingvistik omillar – tashqi iqtisodiy aloqalar, tillar ta'siridagi o'zgarishlar, intralingvistik omillar asosidagi rivojlanish qonuniyatlari bilan izohlanadi. Turkiy tilda so'zlashuvchi davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti turkiy tillar rivojlanish darajasining xilma-xilligini ta'minladi. Tillar taraqqiyotiga xos xususiyatlar lug'at boyligining ham o'ziga xosligini ta'minladi.

Turkiy tillar leksik taraqqiyoti, fonetik, morfologik va sintaktik xususiyatlariga ko'ra umumiy va farqli belgilarga ega. Tuva, buryat, xakas, oltoy tillarida eng qadimgi, oltoy davri xususiyatlari saqlanib qolgan.

Ayrim turkiy tillar, xususan o'zbek tili lug'at boyligi keyingi rivojlanish bosqichida fors-tojikcha, arabcha birliklar hisobiga oshib bordi. Natijada bir qator turkiy so'zlar iste'moldan chiqdi. Bu jarayon hozir ham davom etmoqda. Masalan, *et* turkiy leksemasi *go'sht*, *lahm* so'zlari bilan sinonimik qator hosil qilgan. *Et* leksemasi hozirda mustaqil qo'llanmaydi, deyarli iste'moldan chiqqan. Hozirda o'zbek tili sohibi *et* leksemasi anglatgan tushuncha haqida tasavvurga ega, lekin nutqda alohida ishlatmaydi. Ushbu birlik mustaqil leksema maqomidan chiqib, ayrim barqaror birikmalar tarkibida saqlanib qoldi: *eti suyagiga yopishgan*, *etni tirnoqdan ajratib bo'lmaydi*, *eti sizniki* – *suyagi* *bizniki* kabi barqaror birikmalar komponenti sifatida qo'llanib keladi. Mustaqil lug'aviy ma'noda ayrim o'zbek shevalaridagina saqlanib qolgan. Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumanida istiqomat qiluvchi aholi nutqida *mol eti*, *qo'y eti*

birikmalari ko'p ishlatiladi. Et leksemasi qozoq, qirg'iz tillarida mustaqil ravishda lug'aviy ma'no ifodalaydi.

Adabiy til va sheva bir tilning ikki xil ijtimoiy ko'rinishi hisoblanadi. Ularni ajratish ham nisbiy. Adabiy til shevalar negizida shakllanib, o'z qonuniyati va taraqqiyot yo'liga ega bo'ldi. Adabiy til milliy til darajasida shakllangan, tilning taraqqiyot xususiyatlarini qamrab olgan, me'yorlashtirilgan muloqot shaklidir. Adabiy tilning o'zbek tilidagi aksariyat so'zlarni qamrab olishi qiyin, albatta. O'zlashma so'zlar adabiy til doirasida faol qo'llanadi. Ularning turkiy muqobili shevalarda saqlanib qolgan. Shevalar umumxalq tilining ildizi hisoblangan, qadimiy xususiyatlarni saqlab qolgan, boy leksik qatlam va semantik taraqqiyotni o'zida aks ettiruvchi jonli muloqot ko'rinishidir.

Shevalarda o'zbek tilining qadimgi taraqqiyot davriga xos leksik xususiyatlar saqlanib qolgan bo'lib, umumturkiy til davriga oid leksik qonuniyatlar hamda lug'at boyligini aks ettirishda o'ziga xos qiymatga ega. O'zbek shevalarida umumturkiy taraqqiyot davriga xos so'zlar saqlanib qolgani sababli hozirgi turkiy tillar leksikasi bilan mushtaraklik hosil qiladi.

O'zbek shevalari va turkiy tillar o'rtasidagi mushtaraklik masalasi lingvistik tadqiqotlar uchun alohida tadqiqot mavzusidir. Shuningdek, o'zbek shevalarini turkiy tillar leksikasiga qiyosiy jihatdan tahlil qilish bir qator lingvistik masalalarni hal qilishda ahamiyatlidir.

O'zbek shevalari va turkiy tillarda eng qadimgi leksik birliklar jamlangan va ular so'z etimologiyasi yuzasidan muhim ma'lumotlar beradi. Masalan, hozirgi o'zbek tilida "bir er nikohidagi bir necha xotin (bir-biriga nisbatan)" ma'nosidagi *kundosh* so'zi [O'TIL, 2006: 428] qo'llanadi. Shakliy jihatdan qaraganda, so'z hozirda vaqtni anglatuvchi *kun* so'ziga aloqadordek ko'rinadi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da *kun* so'zining yetti xil ma'nosi keltirilgan. *Kundosh* so'zi "sutkaning quyosh chiqqandan quyosh botgungacha bo'lgan qismi" hamda "bir kecha-kunduzga – 24 soatga teng vaqt; sutka" [O'TIL, 2006: 427] ma'nolariga bog'liq tushuncha hosil qiladi. So'z semantikasining idrok etilishi, tushunilishi ham shunday tasavvur beradi. O'zbek tilining qipchoq shevasida *kun* so'zining "er" ma'nosida qo'llanishi hamda qirg'iz tilidagi ma'nosi so'z etimologiyasini oydinlashtirishga xizmat qiladi. Bu so'z "er" ma'nosida qo'llanganda "hayot", "umr" semalariga asoslaniladi. *Kun yo'q* "kun bermaslik, tinch qo'ymaslik", *kun kechirmoq* (yoki *ko'rmoq*, *o'tkazmoq*), *kuni bitmoq* "umri tugamoq" iboralarida ham *kun* so'zining "hayot", "umr" semalari o'z ifodasini topgan. Z.K. Derbisheva qirg'iz tilida *kun* so'zining "hayot" ma'nosida qo'llanishini qayd etgan: "Qirg'iz tilida "hayot" konseptining verbalizatsiyasi bir necha leksik nominatsiyalar bilan ifodalanadi: *jašoo*, *əmyr*, *turmuš*, *kyn*" [Derbisheva, 2017:40]. Olima *kyn* so'ziga ma'nodosh "hayot" tushunchasini ifodalovchi *turmuš* so'zi ishtirokidagi barqaror birikmalarni ham izohlagan: *turmuška čyğuu* (hayotga chiquv), *turmuš quruu* (hayot qurmoq) [Derbisheva, 2017:41]. Bu izohlar *kun* so'zi "er" ma'nosida qo'llanganda metonimiya asosida "hayot", "umr" ma'nolarini ifodalashini ko'rsatadi. *Kundosh* so'zi boshqa turkiy tillarda ham uchraydi: boshqird tilida: *kündeš*.

Turkiy tillarda ham o'zbek shevalaridagidek, eng qadimgi so'zlar saqlanib qolgan va faol qo'llanadi: turk. *yemiş* "meva", *aşlıx* "don, non". Bunday so'zlar hozirgi o'zbek tilida qo'llanmaydi (*aşlıx*) yoki semantik o'zgarishga uchragan (*yemiş* – "ozuqa" ma'nosida faqat jonzotlarga, hayvonlarga nisbatan qo'llanish uchun xoslanib qolgan).

O'zbek shevalari va turkiy tillar qiyosi co'zlarning asl fonetik qobig'ini tiklashga xizmat qiladi. Hozirgi o'zbek tilida *yomg'ir*, *qo'shni*, *o'rganmoq*, *paypoq* kabi bir qator so'zlar metatezaga uchragan shaklda qo'llanadi. Xorazm shevasida *qoňši* shaklidagi so'z leksik birlikning *qo'nmoq* fe'lidani yuzaga kelganini asoslaydi. *Qo'nmoq* turkiy so'z bo'lib, hozirgi o'zbek adabiy tilida "uchishdan to'xtab, yerga yoki biror narsaga o'tirmoq, tushmoq"; *ko'chma ma'noda* "biror narsaning ustiga kelib tushmoq, o'rnashmoq; inmoq (yuqoridan tushadigan yoki havoda harakat

qiladigan narsalar haqida)”; “safarda dam olish, tunash yoki vaqtincha istiqomat qilish uchun biror joyda to‘xtamoq, biror joyga tushmoq, o‘rnashmoq”; “tunni biror joyda o‘tkazmoq, tunamoq” ma’nolarini ifodalaydi: *oqshom qo‘ndi* “kech kirdi, qorong‘i tushdi” [O‘TIL,2008:410]. *Qo‘nmoq* hozirgi o‘zbek adabiy tilida, asosan, qanotli jism harakatiga, ya’ni qushga yoki samolyotga nisbatan ishlatiladi. Uning ko‘chma ma’nosi va insonga nisbatan qo‘llanish holati badiiy matnlarda kuzatiladi. *Qo‘nmoq* so‘zi o‘zbek tilining tarixiy taraqqiyot bosqichlarida insonga nisbatan ham qo‘llanib, “biror yerda muqim bo‘lmoq”, “manzil qurmoq” ma’nolarini anglatgan. Shevalarda so‘zning keng ma’nosi, semalari saqlanib qolgan. So‘zning ma’no ko‘lami hozirda adabiy tilda toraygan. *Qo‘n*= asosidan yasalgan, “mehmon” ma’nosini anglatuvchi *qonaq* so‘zi qoraqalpoq, qozoq, qirg‘iz tillarida qo‘llanadi: *Uuru menen qono ayttıyıp kelbeyt* / O‘g‘ri bilan mehmon aytmasdan keladi [Derbisheva, 2017:65]. Qirg‘iz tilida shu asosdan shakllangan *qonus* “manzil, tunash uchun to‘xtalgan joy” ma’nosini bildiradi [Derbisheva, 2018:83].

O‘zbek shevalari va turkiy tillar leksikasidagi mushtaraklik ayrim leksemalarning asl lug‘aviy ma’nosini tiklashga yordam beradi. Masalan, *tam* qadimgi turkiy tilda “devor”; “uyning ustki qismi”; “uy” ma’nolarida qo‘llangan [Koshg‘ariy, 1960: 299]. Bu ma’nolar hozirgi turkiy tillarda va shevalarda saqlanib qolgan. Ayrim turkiy tillarda mazkur so‘z farqli ma’nolarda qo‘llanadi. Jumladan, qozoq tili shevalarining janubi-sharqiy qismida *tam* “yerto‘la”, shimoli-g‘arbiy qismida “qabr” ma’nolarida ishlatiladi. Mo‘g‘ul tilida bu so‘zning “tubsiz chuqur” ma’nosi kuzatiladi. “Shajarayi tarokima”da *tam* va *ev* so‘zlari juft qo‘llanib, “shahar” tushunchasini ifodalagan: *tam ev saldı “šahar qurdi”* [Safarov, 1980:126]. “Boburnoma”da *tam* ikki ma’noni: obyektning hamda obyektning qismini ifodalovchi leksik birlik sifatida qo‘llangan; “uy” ma’nosida kelgan: ...*tamğa va yığačqa uşbu tişlärini qoyub, zörlab yıqıtur* [Boburnoma, 2002:199]; “uyning ustki qismi”, “kuzatish joyi” ma’nolarida qo‘llangan: *Kun tuşga yavıuq tamdın tüşüb, meniñ qaşumğa kelib aytadurkim, Yusuf daruğa kelädür* [Boburnoma, 2002:99]. *Tam* so‘zi semantikasida o‘zgarish yuzaga kelib, hozirgi o‘zbek adabiy tilida ma’no taraqqiyoti (sinekdoxa) asosida “uyning, binoning ustini bekitib turuvchi tepa qismi”ni ifodalaydi [O‘TIL,2008;139]. “Uy” ma’nosi ayrim shevalarda saqlanib qolgan. Shuningdek, hozirgi turkman tilida *tam* “uy” ma’nosini ifodalaydi.

O‘zbek shevalari va turkiy tillarda semantik jihatdan teng keladigan leksik birliklar mavjud. Qirg‘iz tilida qo‘llanadigan bir qator so‘zlar hozirgi o‘zbek shevalarida ham uchraydi: *bıltır* – o‘tgan yili, *kirpi* – tipratikan: *Qarğa balasın appağım deyt, kirpi balasın jumşağım deyt* [Derbisheva, 2017]; *мықты* – kichik, ammo pishiq jussa; *мықты жигит* – “jismonan, o‘qishda va mehnatda chiniquqan yigit, *juuq* – yaqin. *keçke juuq* – kechga yaqin; *kuzgø juuq* – kuzga yaqin; *qanqu* – g‘iybat; *uşakçı* – yolg'onchi: *Eşektin qulağı uzun, ushakçıнын tili uzun; toqson* – qishning o‘ttiz kuniga ishora qilinadi: *toqson tyşkəndə* – qish boshlanganda; qozoq tilida *sarqıt* “sarqit”; *qoralay* / *quralai*: boshqird tilida *qoralai*, qozoq tilida *quralai*, o‘zbek tilida (dial.) *quralay*. L. Budagov lug‘atida *quralai*: “yovvoyi echki bolasi” ma’nosida qayd etilgan [Budagov, 1869/1960].

Turkiy tillarda hozirgi o‘zbek adabiy tilida o‘zlashma so‘zlar bilan ifodalanuvchi tushunchalarning o‘z qatlamga mansub muqobillari ko‘p uchraydi: qirg‘iz tilida *jutum* “yutum” – ovqat, tuva tilida *kørulde* – sharh, gagauz tilida *duuşçu* “hazilkash”, turkman tilida *degişgen* “masxaraboz” [Dadaboyev, 2015].

Hozirgi o‘zbek tilida mustaqil qo‘llanmaydigan so‘zlarning aslida lug‘aviy ma’noga ega leksemalar sifatida qo‘llangani turkiy tillar leksikasi tahlili natijasida oydinlashadi. O‘zbek tilidagi *savdo-sotiq* juft so‘zi birinchi qismi – *savdo* mustaqil qo‘llanadigan, lug‘aviy ma’no ifodalaydigan, ikkinchi qismi – *sotiq* mustaqil holda lug‘aviy ma’no ifodalamaydigan komponentlardan iborat. Tatar tilida “savdo-sotiq” ma’nosida *satı*, tuva tilida *satıǵ* so‘zlarining

qo'llanishi juft so'zning ikkinchi komponenti ham aslida mustaqil birlik bo'lgani, aslida forscha-tojikcha *savdo* so'zining turkiy muqobili ekanligini asoslaydi.

Qirg'iz tilidagi *ag'yl* – molxona, *qoroo* – qo'yxona, *atxana* – otxona o'zbek adabiy tili va shevalariga mos keladi [Derbisheva, 2017:83].

Hozirgi o'zbek shevalarida umumturkiy so'zlarning aksariyat qismi ishlatiladi [O'XSHL,1971]: *ah* (Iqon) “ov” (18), *alaxan* (Janubiy Tojikiston) “bezovta”, *arig* (Urganch, Xiva, Xonqa) “toza, pok”; *emgak* (Janubiy Xorazm) “mehnat”(29), *bakavul* (Buxoro) “pazanda” (41), *baxsh* (Andijon) “tabib”, *itmoq* (Qashqadaryo) “yo'qolmoq” (117), *tohmaq* – *dohmaq* (Janubiy Xorazm) “muzlamoq” (89), *doh* (Xorazm) “muz” (88), *bagish* – *bagdash* (Urganch, Xonqa, Shovot) “chordana qurib o'tirmoq” (41), *inmak* (Urganch, Xiva, Xonqa, Bog'ot) “tushmoq”, *chok-nuramoq* (116).

O'zbek shevalari ma'lum bir voqelik asosida shakllangan leksik birliklarni ham o'z ichiga oladi. Masalan, vaqt ma'nosini bildiruvchi *govgum* “namozi digar” va “namozi shom” hozirgi qipchoq shevalarida qo'llanadi. Gov f. “ho'kiz” [ANATIL,1983:405]. *Gum* “yo'qolish, g'oyib bo'lish, adashish, yo'ldan ozish” [ANATIL,1983:421]. Bobur *govgum* atamasining shakllanishiga asos bo'lgan iborani keltirgan. Ya'ni, bir tang yo'lning qayerga olib borishini ho'kiz yetaklab kelayotgan kishidan so'rashadi. Yo'lovchi “ho'kizni qoralab boring, bilasiz” qabilida javob beradi. Xoja Asadullo tajjubini bildiradi: *Gov gum shavad, chikor kunem?* “Agar ho'kiz yo'qolsa yoki “govgum” bo'lsa, ya'ni qorong'u bo'lsa (“ho'kiz ko'rinmay qoladigan payt bo'lsa”), nima qilamiz?”. *Govgum* “ho'kizni ko'z ilg'ar, ilg'amas payt”, “g'ira-shira qorong'ulik” ma'nosini bildiradi. Mana bu jumla ham yuqoridagi so'z etimologiyasini yoritishga xizmat qiladi: *O'yg'a ko'z soling, o'yni iturmang, to yo'lning qaysari chiqari ma'lum bo'lg'ay* [Boburnoma, 2002:153]. *O'y* “ho'kiz”. Eski o'zbek tili manbalarida *o'y* “ho'kiz”, “sigir”, “buzoq” ma'nolarida qayd etilgan; burj nomini anglatgan [Sevortyan, 1974:573]. Qadimgi turkiy manbalarda *ud* shaklida “sigir” ma'nosida qayd etilgan (DTS,1969: 605).

O'zbek shevalari umumturkiy taraqqiyot bosqichlariga xos xususiyatlar saqlanib qolgani, xalq tafakkuri, dunyoqarashi, urf-odat, an'analar lug'aviy birliklarda ifodalangan so'z boyligini mujassam etadi. Sheva so'zlari ham, adabiy tilda bo'lgani singari, ma'lum davrlar osha iste'moldan chiqib boradi. Shevalarning yangi so'zlar bilan boyishi qiyin. Negaki hozirgi davrda ichki imkoniyat asosida so'z yasalishi, afsuski, nihoyatda cheklanib qolgan. Shevalarning leksik boyligi yildan yilga kamayib borayotgani, bir qator so'zlar iste'moldan chiqib, unutilayotgani ayni haqiqat. Ba'zi davrlarda “adabiy tilning ta'sir doirasi kengaygani sari shevalar yo'qola boradi” degan fikrlar ham bayon etilgan edi. Internetning asr muloqot vositasiga aylangani, ingliz-baynalmilal so'zlarning tez sur'atlar bilan lug'at fondiga kirib kelayotgani ham sheva so'zlarining kamayishiga va iste'moldan chiqishiga sabab bo'lmoqda.

Sheva so'zlarini jamlash, saqlash, keyingi avlodga yetkazish ajdodlar tafakkur mahsullarini ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy turmush tarziga tabiiq etishda ham alohida ahamiyat kasb etadi. Negaki narsa-hodisa nomlarida obyektning, tushunchaning muhim belgilariga oid tafakkur mushohadalari ham aks etadiki, bu idrok mahsullari bugungi kunda ham o'z qiymatini yo'qotgan emas.

Hozirgi kunda ona tilini muhofaza qilish masalasi bevosita sheva muloqot shaklini ham himoya qilishni, saqlab qolishni taqozo qiladi. Sheva materiallarini to'plash va nashr qildirish, ko'p jildli o'zbek shevalari lug'atini, o'zbek tili dialektal korpusini yaratish, ma'lumotlar bazasini kengaytirish dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonida belgilangan vazifalardan kelib chiqib, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetida shevashunoslik markazining tashkil etilishi o'zbek tili va turkiy tillar dialektologiyasi tarixida muhim ahamiyat

kasb etadi. Shevashunoslik markazi tomonidan lotin alifbosi asosidagi dialektologiya transkripsiyasining ishlab chiqilgani, amaliyotga tatbiq etilgani, har yili xalqaro konferensiya tashkil qilinishi, turkiy tillar va o‘zbek shevashunosligiga oid muammolarning o‘rtaga tashlanishi va yechimlarning taqdim etilishi muhim natijalarga eltadi. Shevashunoslik markazi faoliyatini moddiy rag‘batlantirish, davlat dasturi asosidagi loyihalarni shevalar leksikasini yigish va ommalashtirishga, turkiy tillar dialektologiyasi masalalari bilan uyg‘unlashtirishga yo‘naltirish muhim vazifalardan hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. ANATIL – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. I жилд. – Тошкент, 1983.– 656 б.
2. Бобурнома / Нашрга тайёрловчи С. Ҳасанов. Масъул муҳаррир В. Раҳмонов. – Тошкент: Шарқ НМАК, 2002. –336 б.
3. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко - татарских наречий. Том I.-СПб.1869/1960. -820 с.; Том II .СПб. 1871.- 417 с.
4. Dadaboyev H., Xolmanova Z. Turkiy tillar qiyosiy-tarixiy grammatikasi. –Toshkent, 2015.
5. Дербишева З.К. Язык и этнос. Монография. – М.: Флинта, Наука, 2017. – 256 с.
6. ДТС – Древнетюркский словарь. – Л.,1969.
7. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I. – Тошкент, 1960. –500 б.
8. Сафаров М. Наблюдения по лексике тюркских языков // Исследования по лексике и грамматике тюркских языков. – Ташкент: Фан, 1980.
9. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1974.
10. О‘XSHL – Ўзбек халқ шевалари луғати. –Тошкент: Фан, 1971. – 408 б.
11. О‘TIL – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. – 672 б.
12. О‘TIL – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. IV. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2008. – 608 б.

O'ZBEK SHEVALARI NORMASI XUSUSIDA ABOUT THE NORM OF UZBEK DIALECTS

Ashirboyev Samixan,

ToshDO 'TAU professori, filologiya fanlari doktori,

E-mail: samixon.ashirboyev@mail.ru

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/EXRN9338

Annotation. As is known, we have usually thought about the norm of the Uzbek literary language. There are no special works in Uzbek linguistics about the norm of the dialect itself, but instead of "norm", the epithets "characteristic of the dialect" or "characteristic of the dialect" have been used. Indeed, there is no information in the theoretical literature about whether dialects have a norm, what parameters it is measured by, and in what aspects it differs from the concept of the literary language norm. This article presents an idea about the concept of norm, norm in dialects, its features in dialects, dialects.

Key words. literary language, dialect, dialect, dialect, colloquial language, dialect norm, dialect norm, dialect norm.

Muammoning dolzarbligi. Ma'lumki, o'zbek adabiy tili yozma va og'zaki shaklda amalda bo'ladi. Bu ikki shaklning xususiyatini belgilashda normalar tizimi qiyoslangan ma'lumotlarning uchratish qiyin bo'ldi. Yozma adabiy tilning normasini belgilash, uni nazorat qilish va uni takomillashtirib borish qiyin masala emas. To'g'ri, uning ham o'z muammolari bor, lekin og'zaki adabiy til, uni normalari tizimini belgilash, ayniqsa, uning amal qilishini nazorat qilish nihotda mushkul, uning og'zaki shakli deganda esa adabiy tilning yozma shakli asos qilib olinishiga ishora qilinadi va orfoepik normalari belgilangan, lekin amalda u doimo buzilib kelmoqda. Buning orasida shevaning ham nutq jarayonidagi o'rniga baho berilmay kelinmoqda. Maqomi belgilanmagan *so'zlashuv tili* to'g'risida ham fikrlar borki, ularni tartibga solish vaqti yetib qoldi. Bu maqolada ushbu tushunchalarga aniqlik kiritish zaruriyati hisobga olindi.

Maqolada mavjud fikrlarning mohiyati tahlil qilindi va o'z qarashlarimiz bilan ular boyitildi.

Muammoning yechimi. Aksariyat ilmiy tadqiqotlarda adabiy til, so'zlashuv tili (nutqi), sheva (dialekt, lahja) munosabatlariga doir fikrlarga duch kelamiz. Fanda adabiy til va shevaning farqlanishi bilan bog'liq bo'lgan masalada munozaraga ehtiyoj qolmagan. To'g'ri, bu masala atrofida ilmiy tadqiqotlar olib borilishi uchun mavzular hamon bor. Bu maqolada adabiy til va shevalar munosabatiga emas, balki bu ikki tushuncha bilan birga qo'llanayotgan so'zlashuv tili (nutqi) hodisasining tildagi o'zni masalasi hamda shevalarnining ham o'z normalar tizimi borligi munozara qilinadi.

Har bir adabiy til normalar sistemasidan iborat bo'ladi. Bu isbot talab qilmaydigan haqiqat bo'lib, uning ham o'ziga xos xususiyatlari bor. Ma'lumki, adabiy til normasi tarixiy kategoriya bo'lib, u muayyan davrning talablarini aks ettiradi. Garchand o'zbek adabiy tili qadimgi turkiy tildan to hozirgacha bo'lgan uzoq davrni bosib o'tgan bo'lsa-da, u turli davrlarda o'z normalar tizimiga ega bo'lgan. Boshqacha aytganda, bir tilning turli davrlarida normalar tizimi o'ziga xos xususiyat kasb etadi va davr adabiy tilining asosiy belgisi bo'lib tarixda qoladi. Adabiy til normasining yuzaga kelishida ikki an'ana borligi ayon bo'lib qolmoqda:

1. Adabiy normalar stixiyali ravishda yuzaga keladi. Boshqacha aytganda, uning qoida-qonunlari biror shaxs yoki ijtimoiy guruh tomonidan yaratilmaydi, balki atoqli va buyuk adiblarning asarlari adabiy til namunasi sifatida qabul qilinadi. Eski o'zbek adabiy tili degan nomda butun dunyoga mashhur bo'lgan o'zbek adabiy tili Atoiy, Lutfiy, Sakkokiy, Alisher Navoiy, Bobur kabi mumtoz adiblar asarlari tili tufayli shakllangan va shu davr adabiy tili an'anasi, ya'ni normasi sifatida e'tirof qilingan.

Bunday an'anada yuzaga kelgan, davr ijtimoiy guruhlar tomonidan e'tirof etilgan bo'lsa-da, ushbu adabiy tilni boyitish, unda so'z va grammatik shakllarning qo'llanishi masalalari mutafakkir adiblarimiz tomonidan ta'rif va tavsif qilib borilgan. Bu borada biz Alisher Navoiy bobokolonimizning xizmatlarini alohida ta'kidlashimiz lozim bo'ladi. U "Muhokamatul lug'atayn" asarida o'zi ijod qilgan davr adabiy tilining leksik, fonetik, grammatik normalarini shakllantirish, uni asoslashga erishganki, bu ulkan ishi uni o'zbek adabiy tilining asoschisi deb atalish sabablaridan biri bo'lib xizmat qilgan edi.

2. Adabiy tilning xususiyati, unda amal qiladigan qoidalar ma'muriy organ tomonidan tuzilgan ijtimoiy guruhlar tomonidan ishlab chiqiladi va takomillashtirib boriladi, ya'ni adabiy til normalari yaratiladi. Hozir amal qilayotgan adabiy tilimiz ijtimoiy guruhlar, olimlar tomonidan ishlab chiqilgan va Davlat tomonidan e'tirof etilgan adabiy tildir.

Adabiy til normalarini belgilash yozuv madaniyati bilan uzviy bog'langan. O'zbek xalqi tarixda arab, kirill, lotin alifbosidan foydalanib keldi hamda shu alifbo xususiyatlaridan kelib chiqqan holda adabiy til (yozuv) normalariga rioya qilingan.

Shuni ta'kidlash joizki, adabiy tilning normalari to'g'risida gap ketganda, uning yozma shakli e'tiborda tutiladi. Adabiyotlarimizda uning og'zaki shakli to'g'risida ham ma'lumot beriladi. Demak, bir adabiy tilning ikki shakli va ikki tipdagi normasi to'g'risida fikr yuritilishi lozim bo'ladi. Garchand adabiy tilning og'zaki shakli uning yozma shakli asosida yuzaga kelsa-da, uning o'ziga xos tomonlari borligi ma'lum. Muhimi, u endi kishilarning kundalik turmushida faol ishlatayotgan shevasiga yoki har bir shaxsning adabiy tilni qanchalik o'zlashtirganligiga to'qnash keladi, demak, bu adabiy til normalaridan ixtiyor-beixtiyor chekinishiga olib keladi va u ham o'z navbatida bu adabiy tilning shevalarimiz yoki bir guruh shevalar tomon siljishga olib keladi. O'zbekiston televideniesidagi munozaralarda buning yaqqol namunasi ko'rinadi, ya'ni notiqning tajribali, tajribasiz, o'qimishlilikidan qat'iy nazar, shevalarimizga beixtiyor murojaat qilinmoqdaki, bu jarayon tobora kuchaymoqda. Adabiy til va sheva unsurlarini ishlatgan holda o'z nutqini tashkil etish, ayniqsa, boshlovchilarimiz nutqiga ham tegishli bo'lib turibdi. Xo'sh, bu holni qanday baholashimiz kerak? Tanqidchilarimizga qo'yib berilsa, albatta, u salbiy baholanadi. Shuni aytish lozimki, sof adabiy til normalariga rioya qilgan holda yoza oladigan shaxslarimiz ko'pchilikni tashkil etadi, lekin sof o'zbek adabiy tilida o'z nutqini dialektizmlarsiz, jargon va vulgar so'zlarsiz tashkil eta oladigan birorta shaxsni uchratish qiyin. Demak, adabiy til va sheva o'rtasida qandaydir oraliq hodisa mavjudligi to'g'risidagi fikr o'z tasdig'ini topadigan ko'rinadi. Bu yangilik emas, balki bu hodisa tilshunoslikda *so'zlashu vtili* (u rus tilidagi "razgovornyy yazyk" iborasidan tarjima qilib olingan) deb yuritilmoqda.

Rasmiy doiralarda (ilmiy munozara, televidenie bahslarida) ba'zan shevaga xos so'zlardan beixtiyor foydalanishlarni salbiy hodisa deb qarashga qo'shilmagan bo'lardik, chunki sheva faktlari ham o'z tilimiz boyligidir, u bugun adabiy til normasi bo'lmasligi mumkin, lekin bora-bora u adabiy til normasiga aylanishi tabiiy. Hatto adabiy tilning yozma shaklida ham ustoz adiblar ijodida shunday dialektal so'zlar qo'llangan, ularni, so'zsiz, adabiy tilimizning imkoniyati deb qarash lozim bo'ladi. Jumladan, so'z tanlashga o'ta ziqna bo'lgan adiblar ham shevalarimizning nodir boyluklarini dialogik nutqda emas, balki muallif nutqida keltirib boradiki, unga faqat ijobiy munosabatda bo'lishimiz lozim bo'ladi.

Axborot tizimlarida va fanda shevalar muayyan hududlarning bevosita muloqot quroli ekanligi aytilgani holda, ularning yo'qolib ketishi to'g'risida ham fikrlar uchraydiki, uni haqiqatdan uzoq, deb hisoblaymiz, lekin ular o'zining dastlabki xususiyatlarini o'zgartirishi mumkin [<https://studfile.net/previevw>]. Odatda sheva haqida fikr yuritilganda, u adabiy tilga qarama-qarshi qo'yiladi. Bir jihatdan to'g'ri, lekin adabiy til kabi shevalarning ham o'z normasi mavjudligi to'g'risida adabiyotlarda fikrlarni uchratmadik, lekin "Rus dialektologiyasi"ning bir o'rnida, ya'ni adabiy til normasi va dialektlar to'g'risida gap ketganida "dialektlar normasi adabiy til singari qat'iy emasligi" aytiladi, xolos [Bromley, 1989, 6]. Bu fikr tasodifiy aytilgan bo'lsa-da, shevalar ham o'ziga xos normaga ega bo'ladi, degan tushuncha anglashiladiki, uni rivojlantirish

lozim bo'лади, lekin bu norma sheva doirasida bo'лади. Har bir shevaga xos normani aniqlash va anormadan saqlanish dialektologning tadqiqot jarayonidagi asosiy ishidir. Ta'kidlash joizki, mahalliy dialektlar, bir tomondan, hozirgi o'zbek adabiy tilining, ikkinchi tomondan, qo'shni shevalarning (ba'zan tillarning) ta'siriga uchrashi mumkin. Bunda norma tushunchasini yana mukammallashtirishga hojat bo'лади. Bunda ham ikki qarama-qarshi hukm chiqarishga asos bor:

1. Shevaning unga bo'lgan ichki va tashqi ta'siridan tozalab olingandan keyingi holatini norma deb qarash.

2. Shevaning butun o'z tarixiy tizimi va o'zlashgan shakllari bilan birga olib, uning norma deb qarash.

Bu esa shevani o'rganayotgan tadqiqotchiga ancha mushkulliklarni keltirib chiqaradiki, undan chiqib ketish faqat shevalar bilimdonlarigagina nasib etadi. Ma'lumki, shevalar bo'yicha tadqiqot ishlari ikki toifadagi shaxslar tomonidan amalga oshirib kelinmoqda: 1) sheva vakili bo'lmagan shaxs. Bunday shaxslar sheva xususiyatlarini, ya'ni shevaning adabiy tildan farqli xususiyatlarini yaxshi payqay oladilar, bu jihatdan sheva vakiliga nisbatan ustun turadi; 2) sheva vakili bo'lgan shaxslar. Ular shevaga xos xususiyatlarni ba'zan ajratib ololmasligi mumkin, chunki ular o'zlari o'rganayotgan shevaga moslashib qolgan bo'лади, lekin sheva vakillari nutqidagi sof sheva faktlari va o'zlashgan faktlarni jiddiy farqlash imkoniyatiga ega bo'лади va sheva normasini o'rnatadi, bu masalada sheva vakili bo'lmagan shaxsdan ustunlikka ega bo'лади. Dialektologik tadqiqotlarda shevalarning o'z normasi jihatidan yondashish muhim bo'lib turibdi. Hech sir emaski, hozirgi tadqiqotlarda shevadan nimani topsa, shuni sheva fakti sifatida talqin qilish an'ana bo'lib qolgan. Demak, endilikda tadqiqotlar shevaning o'z (birlamchi) va o'zlashtirilgan qatlamlarini anglagan holda olib borilishi maqsadga muvofiq bo'лади. Bu o'rinda *o'zlashgan* terminini aslida sheva uchun yot bo'lgan harqanday til unsuriga nisbatan ishlatish mumkin bo'лади.

Har qalay bo'lsin, sheva, dialekt, lahja kesimlarida ularning normasini belgilash mumkinmi, yo'qmi degan savol ko'ndalang keladi. Bundan yana bir masala yuzaga chiqadi, ya'ni bu kesimlarning normasi qanday belgilanadi? Bunda shevalararo, dialektlararo, lahjalararo aynan bo'lgan dialektal hodisalarni qanday qilib biror bosqich bilan munosabati qaday hal qilinadi?

Endi so'zlashuv tili masalasiga to'xtalamiz. Garchand, aniq aytilmasa-da, dialogik nutqdagi dialektal so'z, jargon va vulgar so'zlarni qo'shib gapirish so'zlashuv nutqi [Abdusaidov, 2016, 82] sifatida taqdim qilingan ishlar bor. B.O'rinboyev so'zlashuv nutqining rus va o'zbek tilshunosligida o'rganilishini tavsif qiladi va so'zlashuv nutqini yozma nutq va dialekt o'rtasidagi oraliq shakl (forma) deb ataydi [O'rinboyev, 1974, 14]. Axborot tizimlarida adabiy tilning og'zaki shakli so'zlashuv tilini anglatishi ta'kidlangani holda, uning eng muhim turlari sifatida quyidagilar ko'rsatiladi: *mahalliy dialektlar, ijtimoiy dialektlar, oddiy so'zlashuv nutqi (prostorechie), "umumiy" so'zlashuv tili*. Ko'rinadiki, so'zlashuv tili to'g'risida yagona tushuncha yo'q. Ulardan eng so'nggisi to'g'risida shunday izoh beriladi: ya'ni bu til yirik shahar shevalarida yuz beradi, bu yerda aholi juda ko'p yig'ilganligi uchun ham shevalar orasidagi farqlar yo'qolib ketadi va shaharning umumiy so'zlashuv tili paydo bo'лади va u adabiy tildan kichik farq qiladi. Bunday dialektlar adabiyotlarda "urban dialekt" degan termin bilan yuritilmoqda va u o'ziga xos dialektni hosil qilmoqda. Xo'sh, bu jarayon o'zbek shaharlari, xususan, Toshkent shahrida amal qiladimi, degan savol tug'iladi. Toshkent shahri ham dunyoning yirik aholi punktlaridan biri, lekin kuzatishlarimiz bu yerda hamon Toshkent shahar dialektining singdiruvchi pozitsiya egallayotganligini ko'rish mumkin, ya'ni ota-onalari boshqa joylardan ko'chib kelganlarning bog'cha, maktab yoshi bolalari Toshkent shevasini o'zlashtirmoqda, kattalar esa adabiy tilda gapirishga urinadilar, ammo nutqiy qiyinchilik yuzaga kelgan hollarda har qaysisi o'z (ona) shevasini aralashtirib gapirish an'anasi paydo bo'lmoqda. Albatta, bunday holatni Toshkent shahri uchun so'zlashuv tili sifatida qabul qilish mumkin emas. Bu shaharga, yirik shaharlarga ko'chib kelayotgan o'zbeklarimiz oilalarida hamon o'z shevalarida muloqot qiladilar va ko'chada hamda rasmiy doiralarda adabiy tilda (biroz buzibroq bo'lsa-da) muloqot qiladilar. Demak, o'zbek tilida so'zlashuv tili degan tushuncha ishlaymaydi, balki o'zbeklarimiz jamoat joylarida adabiy tilda

(avval ta’kidlaganimizdek, qismn o‘z shevasi unsurlari bilan) va o‘z shevalarida muloqotda bo‘lmoqdalar.

Masalaning bir nozik tomoni ham bor. U ham bo‘lsa, “so‘zlashuv tili”, “so‘zlashuv nutqi” terminlarining tarkibi mantiqan to‘g‘ri tuzilmaganligidir, “til”, “nutq”, “so‘zlashuv” so‘zlarining barchasida “so‘zlashish” tushunchasi bor. Demak, “so‘zlashuv tili”, “so‘zlashuv nutqi” tarzida qo‘llashimiz tavnologiyani o‘ziginasidir. Bunday fikr yuritishdan maqsad o‘zbek tilshunosligida bu terminlardan foydalanishga hojat yo‘qligidir.

Ma’lum bo‘ladiki, har bir til va uning shevalari holati va taraqqiyotiga shu tilning funksional holatiga qarab baho berish lozim bo‘ladi. Ingliz, rus tillaridagi shevalarning xususiyati u yerlarda shahar aholisining tub va migrantlar tili asosida shakllanayotganligi ma’lum bo‘lmoqda. O‘zbek shevalari taraqqiyotida bu kabi jarayonlar yo‘q, balki har bir sheva o‘zining tarixiy xususiyatlarini asosan saqlab qolmoqda va har qaysi shevaning o‘ziga xos normalari ham mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдусайдов А. Нутқ маҳорати. – Самарқанд, 2016.
2. Бромлей С. В. Русская диалектология. – М.: Просвещение, 1989.
3. Ўринбоев Б. Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтасиси масалалари, – Тошкент: Фан, 1974.
4. Наука и образование в современном мире: вызов XXI века // Материалы VII Международной научно-практической конференции. – Нурсултан, 2020, – С. 134-137.

1-SHO'BA. SHEVALAR VA FOLKLORNING ILMIY MUAMMOLARI XORIJIYLIK OLIMLAR NAZDIDA

ERMENİSTAN'DAKİ TÜRK KÖKENLİ YER ADLARI TOPONYMS OF TURKIC ORIGIN ON THE TERRITORY OF ARMENIA

Dotsent doktor. **Bahşiyeve Tunzala Latif kızı**,
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Dilbilim Enstitüsü Toponimi bölümü
tunzale-111@mail.ru

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/IHEQ7091

Annotation. *The research of place names of Turkic origin on the territory of Armenia has both scientific and political importance. The meanings of the words in the Turkish toponym system of the territories of Armenia cover various semantic fields. The Turkish-Polish vocabulary of the region found its place in the toponymy of the region. It is important to correctly explain and clarify Polish words during language research. The success of the research depends on trained researchers who understand the onomastic phenomenon and processes correctly. Place names of Turkish origin, formed on the territory of Armenia, did not appear by chance, but were formed in a way specific to Turkish place names. The historical-linguistic analysis of place names registered on the territory of Armenia reveals the historical facts and revives the Turkish place names that were victims of politics. The research shows that the place names of Turkish origin are older in this region.*

Key words. *toponym, Azerbaijan, place, name, village, linguistics, etymology.*

Özet. Ermenistan topraklarındaki Türk kökenli yer adlarının araştırılması hem bilimsel hem de politik öneme sahiptir. Ermenistan topraklarının Türkçe toponim sistemindeki sözcüklerin anlamları çeşitli semantik alanları kapsamaktadır. Bölgenin türk lehçe söz varlığı, bölgenin toponimisinde kendine yer bulmuştur. Ermenistan'ın toponim sistemine yansıyan lehçe sözlüğü ilgi çekicidir. Dil araştırmaları sırasında lehçe kelimelerinin doğru bir şekilde açıklanması ve netleştirilmesi önemlidir. Araştırmanın başarısı onomastik olgu ve süreçleri doğru anlayan eğitilmiş araştırmacılara bağlıdır. Ermenistan topraklarında oluşan Türk kökenli yer adları tesadüfen ortaya çıkmamış, Türk yer adlarına özgü bir şekilde oluşmuştur. Ermenistan topraklarında kayıtlı yer adlarının tarihsel-dilbilimsel analizi, tarihsel gerçekleri ortaya koymakta ve siyasetin kurbanı olan Türk yer adlarını yeniden canlandırmaktadır. Araştırma, Türk kökenli yer adlarının bu bölgede daha eski olduğunu göstermektedir.

Ermenistan topraklarındaki Türk kökenli yer adlarının araştırılması hem bilimsel hem de politik öneme sahiptir. Ermenistan topraklarındaki Türk kökenli yer adlarının bir kısmı Azerbaycan dilbilimcileri tarafından incelenmiştir. Bu topraklarda hiçbir yerde kayıt altına alınmamış çok sayıda mikrotoponim bulunmaktadır. Bu mikrotoponimler kayıt altına alınmadığı için incelenememiştir. Ermeniler, Azerbaycan ve Türk kökenli yer adlarına karşı her zaman olumsuz bir tutum sergilemişlerdir. Ermenistan'da Türkçe kökenli yer adları değiştirilerek yerine Ermenice isimler konuldu. Bu binlerce yıldır bu bölgede türklerin yaşadıklarını kanıtlayan gerçekleri çarpıtmayı amaçlıyordu. Yer adlarının Ermenileştirilmesi Türkleri, özellikle de Azerbaycanlıları kaygılandıran bir konudur. Azerbaycanlılar zorla bu bölgelerden uzaklaştırıldı. Toponim çalışmalarının amacı Türklerle ilgili tarihi gerçekleri dünyaya aktarmaktır. Ermenistan'da toponimlerin büyük bir kısmı apelatifler yardımıyla oluşturulmaktadır. Yer adlarının bir kısmı halkın oluşumunda rol alan Kabilelerin, boyların katılımını öğrenmemizi sağlar. Ermenistan topraklarında Türk kökenli etnotoponimler yaygındır. Ermenistan'da Yer adları arasında çok sayıda etnotoponim bulunmaktadır. Toponimler Türk kabilelerinin, özellikle de Oğuzların bu bölgelerin yerli halkı olduğunu olduğunu göstermektedir. Son zamanlarda

Ermenistan topraklarındaki Türk kökenli yer adlarının kayıt altına alınması amacıyla sadece dilbilim alanında değil, tarih ve coğrafya alanında da önemli çalışmalar yapılmıştır. Ancak mikrotoponimler bir bütün olarak araştırma konusu olmamıştır. Batı Azerbaycan'daki mikrotoponimlerin toplanıp incelenmesiyle daha başarılı sonuçlara ulaşılabilir. Memleketlerinden sürülmeden önce bu bölgede yaşamış yurttaşlarımızın hafızalarında mikrotoponimler, hâlâ canlılığını korumaktadır. Ermenistan topraklarındaki mikrotoponimler, bu halkların hafızasından tamamen silinmeden önce toplanıp araştırmaya dahil edilmelidir. Bölgeyi iyi tanıyan kişiler yaşadıkları yerlerin mikrotoponimlerini de iyi bilirler. Bu nedenle onların yardımından yararlanmak gerekir. Ermeniler, Azerbaycan ve Türk kökenli yer adlarına karşı her zaman kötü bir tutum sergilemişlerdir. Ermenistan topraklarındaki Türk kökenli yer adlarının tarihi materyallerden derlenmesi önemli ve acil bir konudur. Bugüne kadar hafızalarda korunan mikrotoponimler, Azerbaycan halkının dili, tarihi ve tarihi coğrafyasının araştırılması için geniş olanaklar yaratmaktadır. Ermenistan topraklarında dilbilimsel açıdan ilgi çekici olan çok sayıda mikrotoponim bulunmaktadır ve bunlar Türklerin kadim çağlardan bu yana yerleşim ve yaşamlarını göstermektedir. Mikrotoponimler, bir bölgenin coğrafi konumunu ve rölyesini yansıtan en değerli kaynaklardan biridir. Ermenistan topraklarında Türk kökenli toponimlerde fonetik değişimler ortaya çıkar. Tüm fonetik değişimler Türk dillerinin fonetik özellikleri normlara uygundur. Bir yer adının önemi ve anlamı makrotoponim veya mikrotoponim olmasına bağlı değildir. Bazen mikrotoponimlerden, özellikle etnotoponimlerden, hiçbir tarihsel kaynakta kayıtlı olmayan bilgileri öğrenmek ve elde etmek mümkündür. Toponimlerin toplanıp kayıt altına alınması ve bilimsel olarak açıklanması bu yer adlarının unutulmasını önlemektedir. Toponimi sisteminde en sık görülen değişimler mikrotoponimlerde görülmektedir. Toponim sisteminde değişiklikler meydana gelir. Bazen en küçük yer adları bile yenileriyle değiştiriliyordu. Toponimler çeşitli nedenlerle değişebilir. Bazen köyde yaşayan insanların değişmesi yeni mikrotoponimlerin oluşmasına yol açmıştır. Mahalle adlarının değişmesine yol açan temel etkenin bu olduğu belirtilmelidir. Yer adlarında yer alan kelimeler, leksik ve semantik özellikleri nedeniyle kapsam bakımından geniştir. Yer adlarının ayrıntılı bir şekilde incelenmesi için bölge halkının kullandığı kelimelerin telaffuzuna ve lehçe sözlüğüne dikkat edilmesi gerekir. Ermenistan topraklarında mikrotoponimler, dilimizin söz varlığına ait çeşitli kelime gruplarından (kişi adları, bitki adları, hayvan adları, etnonimler, bir nesnenin coğrafi yapısını belirten kelimeler, renk belirten sözcük birimleri vb.) oluşmuştur. Ermenistan topraklarının Türkçe toponim sistemindeki sözcüklerin anlamları çeşitli semantik alanları kapsamaktadır. Bölgenin türk lehçe söz varlığı, bölgenin toponimisinde kendine yer bulmuştur. Ermenistan'ın toponim sistemine yansıyan lehçe sözlüğü ilgi çekicidir. Doğru bir araştırma yapabilmek için bölgenin telaffuz özelliklerine ve ağız sözlüğüne özel dikkat gösterilmelidir. Ermenistanda Türk kökenli yer adlarından lehçe sözcüklerin tespiti ve açıklanması bugün Azerbaycan dilbiliminin karşı karşıya olduğu görevlerden biridir. Mikrotoponimlerdeki lehçe sözcüklerine ilişkin materyal toplamada başarılı sonuçlara ulaşmak, bilgi verenlerle yapılacak çalışmaların doğru bir şekilde organize edilmesine bağlıdır.

Lehçe materyaline dayalı mikrotoponimlerin doğru bir şekilde toplanmasında başarılı, olumlu bir sonuca ulaşmak, çalışmanın nasıl organize edildiğine bağlıdır. Yer adlarını kayıt altına alan kişinin, onomastikle ilgili konuları ve sorunları doğru bir şekilde gözlemleyebilen, eğitilmiş bir araştırmacı olması gerekir. Toponomik birimler toplanırken bilgi verenlerin iyi bilgisi, bu kişilerin görüşleri esas alınmalıdır. Bazen aynı yer adı için farklı seçenekler de verilmektedir. Kesinlik için, konuşmanın kayıt altına alınması veya yazılı not alınması başlıca koşullardan biridir. Dil araştırmaları sırasında lehçe kelimelerinin doğru bir şekilde açıklanması ve netleştirilmesi önemlidir. Araştırmanın başarısı onomastik olgu ve süreçleri doğru anlayan eğitilmiş araştırmacılara bağlıdır. Materyal toplanırken bazen aynı yer adı birimi hakkında farklı bilgi varyantları sunulabilmektedir. Bazen aynı bölgenin farklı yerlerine aynı isim verilebilmektedir. Bu sırada ayırt edici özellikler kullanılır. Aşağı Bədilli – Yuxarı Bədilli, Aşağı Novruzlu – Yuxarı Novruzlu, Aşağı Darğalı – Yuxarı Darğalı, Aşağı Badilli – Yukarı Badilli, Aşağı Nevruzlu –

Yukarı Nevruzlu, Aşağı Dargalı – Yukarı Dargalı, Büyük Gilan – Küçük Gilan, Büyük Barolan – Küçük Barolan, Büyük Kepanek – Küçük Kepanek, Büyük Keiti – Küçük Keiti, Büyük Şehriyar – Küçük Şehriyar, Büyük Cemişli – Küçük Cemişli, Büyük Arikveli – Küçük Arikveli, Birinci Baş köy - İkinci Başköy, Birinci Karagala - İkinci Karagala, Birinci Koşabulak - İkinci Koşabulak və s. Bazen yer adları telaffuzda çok az farklılık gösterir. Yer adlarını hatasız kaydedebilmek için konuşmacının konuşmasını olduğu gibi kaydetmek gerekir. Onların kayıt altına alınması ve açıklanmasında bu alana yakın olan kişilerin yardımına başvurmak daha doğru olacaktır. Onların görüşleri esas alınabilir. Yer adlarında kullanılan lehçe sözcüklerinin doğru bir şekilde açıklanması halkımızın dili, tarihi, kültürü ve etnografyasının incelenmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Azerbaycan dilbilimcileri lehçeleri kapsamlı bir şekilde incelemiş olmalarına rağmen, yer adlarında kullanılan lehçe sözcüklerini yeterince araştırmamışlardır. Ermenistan'daki yer adlarında kullanılan lehçe sözcüklerinin bir kısmı günümüzde Azerbaycan dilinde kullanılsa da bunların çok eski dönemlere ait olduğu dikkat çekmektedir. Tarihin kadim katmanlarına ait olan bu kelimeler dil tarihi açısından önem taşımaktadır. Bu kelimelere Orhun-Yenisey abidelerinde, "Kitab-ı Dede Korkut" destanında ve M. Kaşgarlı'nın "Divani-liğet-it-Türk" adlı eserinde rastlanmaktadır. Ermenistan topraklarındaki Türk kökenli yer adlarının bir kısmı zooleksemilerden, yani hayvan adlarından adlandırılmıştır. Bu durum bölgenin flora ve fauna açısından zengin olduğunu göstermektedir. Ancak bir hayvanın, böceğin veya kuşun adını taşıyan bir alanın her zaman o hayvanla dolu olduğu düşüncesi haklı değildir; çünkü zamanla o alandaki hayvanlar yok olabilir. Hayvancılığın Türk halklarının ekonomik hayatının bir parçası olması nedeniyle burada hayvancılıkla ilgili çok sayıda yer adı ortaya çıkmıştır. B. Budagov zootoponim oluşturmalarının üç yolunu göstermektedir. Bir grup yer adının gerçek hayvanlar alemini yansıtırken, diğer grup yer adlarının eski çağlarda totem olarak kabul edilen ve tapınılan adları (at, kurt, ayı, şahin, kartal, koyun, deve vb.) koruduğunu yazıyor. Bir diğer yol ise coğrafi adlandırmaydı; doğal bir nesneye, bir hayvana benzeyen görünümüne dayanarak bir ad veriliyordu. (Budaqov 1994:177) XIX yüzyıl kaynaklarında Ermenistan topraklarında İnekli ve İnekdami köylerinin adlarına rastlanmaktadır. Türk dillerinde hem "inek" hem de "sığır" kelimeleri kullanılmaktadır. Türk dillerinde "inek" ve "sığır" sözcüklerinin paralel olarak kullanıldığı bilinmektedir. Türkmen edebi dilinde sığır kelimesi "inak" anlamına, Türkçede ise "boğa, öküz, inek vb." anlamına gelir. Ermenistan topraklarında Türk yer adlarında hem "inek" kelimesi hem de "sığır" kelimesine rastlanmaktadır. Araştırmacılar, "inek" sözcüğünün Oğuzlara, "sığır" sözcüğünün ise Kıpçak grubu Türk dillerine özgü olduğunu belirtmektedirler. "Sığır eti" kelimesi Azerbaycan dilinden giderek kayboluyor. "Kitab-ı Dede Korkut" destanında "inek" kelimesi "geyik" anlamına gelir. (Axundov 1999: 158) Başarkeçar bölgesindeki Çakırlı köyünde, Sığırkhana yer adı, vardır.

Bitki adlarından oluşan yer adlarına fitotoponim denir. Ermenistan toprakları zengin bitki örtüsüne sahip olduğu bilinmektedir. Bu durum, bölgenin toponimisine de geniş ölçüde yansımıştır. Türk dilli halklar yaşadıkları yerlerin bitki örtüsüne özel önem veriyorlardı. Bazı yerler, bulundukları bölgede bol miktarda bulunan veya belirli bir özelliği ile öne çıkan bir bitkinin adını alır. Ermenistan ərazisindəki bitki adlarından yaranan toponimlərin bir hissəsi dialekt sözləri temelinde oluşturulmuştur. Given bitkisinin adı Ermenistan'ın Pambak köyündeki Gavanli yer adında geçmektedir. "Gaven" sözcüğü lehçelerde kurak yerlerde yetişen, dikenli, bodur yapraklı, az gelişmiş bir bitkinin adıdır. Başarkeçar ilçesindeki Piranni su kaynağı, çevresinde çok sayıda piran (lehçe sözcüğü) bitkisinin bulunması nedeniyle bu ismi almıştır. Piran, yöre halkının yabani olarak adlandırdığı bir bitkidir. Gafan bölgesindeki Kortunluq suyunun adında geçen kortun sözcüğü, yöre ağızlarında bitki adı olarak kullanılmaktadır. Baldırganlı (Kaseman köyü, Başarkeçar bölgesi), Cacıklı (Pembek köyü, Başarkeçar bölgesi), Çil gölü (Çakırlı köyü, Başarkeçar bölgesi), Kirişlik (Pembek köyü, Başarkeçar bölgesi), Kortunluq (Kafan rayonu) mikrotoponimleri ağızlarda kullanılan bitki adlarından yola çıkılarak oluşturulmuştur. Meğri ilçesine bağlı Nuvedi köyündeki bir tarlaya verilen Qılqıla ismi, bir lehçe kelimesinden türetilmiştir. Qılqıla kelimesi lehçede "tahıl" anlamına geliyor. Bölgede tahıl yetiştirildiği için bu

isim verilmiştir. Bazı yer adları, arazinin şeklini veya coğrafi konumunu tanımlayan sözcüklere dayanmaktadır. Başarkeçar ilçesi Pambak köyündeki Mammadhasan dombası yer adı, Mammadhasan kişi adına lehçelerde "çıkıntı, dik yer" anlamında kullanılan "domba" sözcüğünün eklenmesiyle oluşmuştur. Meğri ili, Aldara köyündeki yer adı Qacal yer adı vardır. Lehçelerde "susuz yer" veya "yüksek yer" anlamında da kullanılır. Kafan bölgesindeki Haceti köyünde Orta yastan yer isminde yastan lehçe kelimesi kullanılmıştır. Yastan"dağ, tepe, sarp yer veya kayalık yer üzerindeki düz yer" anlamına gelir. Meğri ilçesi Eynazir köyünde Lem, Lemlar, mikrotoponimlari Lam, "mağara veya oyuk" anlamında kullanılan Lam kelmesinden oluşmuştur. Ermenistan topraklarında oluşan Türk kökenli yer adları tesadüfen ortaya çıkmamış, Türk yer adlarına xas bir biçimde oluşmuştur. Ermenistan'daki yer adları sistemi, Türk kökenli paleotoponymler ve bu adlarda korunan eski dil bilgisi öğeleri açısından zengindir. Bölgenin toponimisinde, Türk kökenli toponimlerin oluşumuna katılan sözcükler ve bunların çeşitli fonetik şekilleri diğer Türk dillerinde de görülmektedir. Bazı coğrafi adların paralelliklerinin tespit edilmesi sonucunda bunların açıklanmasında var olan karışıklık ortadan kalkmıştır. Yer adlarının incelenmesi sonucunda Kafkasya'da yaşayan Türk boylarının tarihi ve yaşam alanları netleştirilebilmektedir. Etnotoponimler, Türk halklarının, özellikle Azerbaycan halkının etnogenezisine ilişkin konuların, yaşanan etnik süreçlerin açıklığa kavuşturulmasını mümkün kılmaktadır. Bu toponim birimleri, özellikle eski, henüz keşfedilmemiş alanların zengin bir malzeme olarak tanımlanması açısından değerlidir. Yapılan araştırma sonucunda bölgede eski Türk etnonimleri esas alınarak oluşturulmuş çok sayıda yer adı biriminin olduğu tespit edilmiştir. Bu isimler bu bölgede iz bırakan Türk boyları hakkında bilgi vermektedir. Ermenistan topraklarında tekrarlanan Türk kökenli coğrafi adlara (alt-üst, üst-orta-yan, yeni-taze-eski, birinci-ikinci-üçüncü vb.) ayırt edici özellik belirten sözcüklerin eklenmesi sadece Azerbaycan yer adlarında değil, Türklerin yaşadığı topraklarda da yaygındır. Ermenistan topraklarında kayıtlı yer adlarının bir kısmı antroponimler temelinde oluşmuştur. Türk kökenli yer adları arasında kişi adı, soyadı, lakap ve unvanlara dayalı yer adları özel bir yer tutar. Antroponimlere dayalı oykonimin ortaya çıkma nedenleri çeşitlidir. Yerleşim yeri, tarihin farklı dönemlerinde o toprakların kime ait olduğu veya köyü kimin kurduğu vb. gibi kişilerin adıyla anılabilmektedir. Araştırmacılar, antroponimlerden yaranan yer adlarının özel mülkiyetle ilişkili olduğunu yazıyorlar. Ermenistan topraklarında çok sayıda antropotoponim bulunmaktadır: Gilaxanlı, Karahamzalı, İmanşahlı, Zohrablı, Kafarlı, Masimli (Garnibasar ilçesi), Hacı Muhan, Canahmed, Kosamammed, Hatamhanlı, Kul Ali, Valiagalı, Nerimanlı, Zeynalağalı (Göyçe ilçesi), Haydarlı, Hacıgara, Yagublu, Avdibay (Pembak ilçesi), Alimammad, Ağasibeyli, Alimardan, Caferli, Gadirli, Khosrov Şehriyar (Vedibasar ilçesi), Davutbey, Ağahamzalı, Hasanlı Bağirbeyli, Yukarı Gulubaylı, Hacı Eyvaz (Zangibasar ilçesi), Eyyublu, Garamahammad, Haydarbey (Lori ilçesi).

Etnonimlere dayalı yer adlarının oluşturulması yaygındır. Etnotoponimin halkın tarihiyle yakın ilişkisi vardır. Ermenistan'daki pek çok yer ismi Türk kökenli kabile ve boyların adlarını içermektedir. Ermenistan topraklarının çeşitli yerlerinde Türk halklarının soyunun oluşumuna katılan boyların (Hun, Abdal, Peçenek, Kuşçu, Karakoyunlu, Karabağ, Ayrım, Dallar, Kıpçak, Apar, Kazan vb.) adlarıyla ilgili yer adlarına rastlanmaktadır.

Ermenistan'da Türk kökenli yer adları oluşumlarına göre şu şekilde gruplandırılabilir: 1. Leksik olarak oluşturulmuş yer adları.; 2. Morfolojik olarak oluşturulmuş yer adları.; 3. Sözdizimsel olarak oluşturulmuş yer adları.

Ermenistan topraklarında kayıtlı yer adlarının tarihî-dilbilimsel analizi, tarihî gerçekleri ortaya koyarken, siyasetin kurbanı olmuş Türk yer adlarını da yeniden canlandırıyor. Yapılan araştırmalar, bu bölgede Türk kökenli yer adlarının daha eski olduğunu olgularla ortaya koymaktadır.

Edebiyat

8. Budaqov B. Türk uluslarının yer yaddaşı. – Bakı: Elm, 1994, 272 s.
9. Axundov A. Kitabi-Dədə Qorqudun izahlı lüğəti. – Bakı: Elm, 1999, 203 s.

**AZƏRBAYCAN YAZIÇILARININ BƏDİİ ƏSƏRLƏRİNDƏ TOPONİMLƏRİN ÜSLUBİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**
(Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsrı nümunəsində)

**STYLISTIC FEATURES OF TOPONYMS IN THE LITERATURE OF AZERBAIJANI
WRITERS**

(Based on the example of fiction by Jalil Mammadguluzade)

Quliyeva Zülfiyyə Boris qızı,

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına

Dilçilik İnstitutu, Toponimika şöbəsi, aparıcı elmi işçi

zuliya.quliyeva.1970@mail.ru

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/BVIO8401

Annotation. *In the artistic work of Jalil Mammadguluzadeh, geographical names have great and rich communicative, informative, expressive and stylistic functions and poetic possibilities. In numerous studies on Azerbaijani geographical names, in scientific works devoted to the language and style of Mirza Jalil's poetry and other onomastic units, many aspects of geographical names attract attention as a subject of research. Since in the present article the place names used by Jalil Mammadguluzadeh in his artistic works are analyzed mainly from the point of view of style, it is natural that we pay more attention to the studies conducted in this direction.*

Key words. *Jalil Mammadguluzadeh, art work, satire, toponym, real toponyms, fictional toponym, stylistic function*

Hər bir xalqın milli-mədəni inkişafında, ədəbi dilinin zənginləşməsində mühüm rol oynayan amillərdən biri də onomastik vahidlərdir. Özlüyündə dilçilik elminin müəyyən bir sahəsinin materialını təşkil edən onomastik vahidlərin həm də zəngin üslubi imkanları vardır. Bu baxımdan onomastikanın mühüm bir qolunu təşkil edən toponimika da istisna deyil. Xüsusən satirik üslubun formalaşmasında toponimlərin üslubi imkanlarından geniş istifadə olunduğunu görmək mümkündür.

Toponimlərin bədii əsərdə üslubi keyfiyyətlər qazanması dilçi alimlərin həmişə marağına səbəb olmuş və bu hadisənin izahına bir çox araşdırmalar həsr edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində satirik əsərlərdə toponimlərin tədqiqi ilə əlaqədar ilk məlumatlara professor R.Məhərrəmovanın “Sabirin dili” [Məhərrəmov: 1976] və akademik T.Hacıyevin “Molla Nəsrəddinin dili və üslubu” [Hacıyev: 1983] adlı monoqrafiyalarında rast gəlirik.

Son araşdırmalarda aparılmış elmi ümumiləşdirmələr nəticəsində bu qənaət əldə edilmişdir: “Əgər əsərin (bədii əsər nəzərdə tutulur – Z.Q.) mövzusu həyatdan götürülmüşsə, o zaman coğrafi adlar konkret məzmunla malik ola bilər, bəzən isə coğrafi adlar üslubi çalar daşıyır. Bu zaman hər hansı onomastik vahid artıq öz funksiyasını müəyyən dərəcədə dəyişir, daha çox bədii üsluba xidmət edir” [Mikayılova 2008 :185].

Üslubi toponimikaya dilçilik ədəbiyyatında “poetik toponimika”, “emosional toponimika” da deyirlər. Bu terminlər elmdə paralel olaraq işlədilir. Azərbaycan onomalogiyasında həmin terminlərdən əlavə, həm də “toponimikanın üslubiyyəti” terminoloji ifadəsindən də istifadə edilir.

Toponimlarning bədii əsərdə üslubi keyfiyyət və çalar qazanması hər bir sənətkarın fərdi üslubundan asılı olaraq fərqli özəlliklər və məna çalarları kəsb edir. Janrından asılı olaraq, bədii üslubda toponimlərin istifadə məqamları müxtəlifdir.

Onomastik vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri haqqında M.Qorbanəvski yazır: “Xüsusi adlar bədii əsərin ayrılmaz hissəsi olub, bədii obraz yaradan vasitə kimi çıxış edir. Yazıçının istifadə etdiyi hər bir xüsusi ad əsərin ideyasına, məqsədinə uyğun olmalı və hətta xüsusi üslubi məna daşmalıdır. Bu isə yazıçıdan gərgin zəhmət tələb edir. Təsədüfi deyildir ki, bədii ədəbiyyatda heç də hər bir xüsusi ad “danışan” ada çevrilmir” [Горбаневский 1988:4].

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi bir mərhələ təşkil edən XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı və publisistikasının inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmiş, nasir, dramaturq, “Molla Nəsrəddin”in banisi Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı həm ədəbi dil tariximizdə, həm də ədəbi dilimizin üslubi imkanlarının zənginləşməsində xüsusi bir mərhələ təşkil edir.

Satirik bədii nəsr məhz “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin nümayəndələri sayəsində inkişaf etməyə başladı. Cəlil Məmmədquluzadənin əsərləri satirik bədii nəsrin ən gözəl nümunələri hesab olunur.

Mirzə Cəlil və onun molla-nəsrəddinçi həmməsləkləri öz üslubları üçün lingvistik material seçərkən məqsədyönlü hərəkət etmiş, hazır qəliblərdən və şablonlardan imtina edərək öz satirik üslublarını yaratmışlar.

Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsrində toponimlərin üslubi xüsusiyyətləri başlıca olaraq, iki yöndə özünü göstərir: həqiqi, real, mövcud olan obyektləri ifadə edən toponimlər və uydurma, yazıçı təxəyyülünün məhsulu olan toponimlər.

Mirzə Cəlilin bədii əsərlərində istifadə etdiyi həqiqi, yaxud gerçək toponimlər, əsas etibarilə, müəllifin yaşayıb-yaratdığı coğrafi regionla bağlı olsa da, Azərbaycana yaxın və uzaq xaricə aid coğrafi obyektləri ifadə edən toponimlər də az deyildir. Ədib əsərlərində bəzən bu toponimləri qeyri-real toponimlərlə qarşılaşdırır, adlarını yanaşı çəkir və ya bir cərgədə ümumiləşdirirdi. Onların üslubi imkanları da məhz belə məqamlarda meydana çıxır. Məsələn, “Xorasan – İsfahan – Təbriz – Naxçıvan – Batum – Danabaş...Kitay və Pataqoniya”.

Obrazın xarakterini daha parlaq boyalarla təsvir etmək üçün Cəlil Məmmədquluzadə onun dilində həqiqi toponimlərin üslubi imkanlarından bacarıqla istifadə edir. Müəyyən ərazi haqqında danışılarkən ona məxsus keyfiyyətlər ön plana çəkilir.

Məsələn, “Baqqal Məşədi Rəhim” hekayəsində baqqal öz malını tərifləmək üçün həmin malla məşhur olan coğrafi məkanların adlarını çəkir: “Bax, bu xurma Bağdad xurmasıdır, plovun qarasına qoydur ye, elə bil ki, məcundu... Bax, bir-iki gırvənkə bu püstədən qoyum; təzə Mazandarandan gəlib. Çox da ucuzdur. Bu il püstənin ilidir. Üç-dörd gırvənkə bu pendirdən qoyum; Gəncə pendiridi, çox da yeməli idi, yekcə yağdı. Bu şabalıtdan on gırvənkə çəkim, nuxalı rəfiqim Məşədi Sadiq təzəcə gətirib. Bax, bu sədri düyüsündən istərsən bir put, istərsən yarım put apar; Rəştdən öz əxəvim Məşədi Kərim seçib göndərib” [Məmmədquluzadə 2004: 297]; “Cərco qovunu istədi, almadım” [Məmmədquluzadə 2004:325] və s.

Bundan başqa, məsələn, neft (“qara qızıl”) dedikdə Bakı, tərəvəzlərdən limon, portağal dedikdə Lənkəran, Astara, qarpız adı çəkiləndə Sabirabad, soğan dedikdə Hövsan, pomidor deyəndə Zirə, meyvələrdən ərik deyəndə Ordubad, fındıq deyəndə Zaqatala, şabalıd dedikdə Qəbələ, alma deyəndə Quba, nar deyəndə Göyçay, çay dedikdə Lənkəran toponimləri öz xarakterik əlamətləri ilə tanınır. Üzüm deyəndə Abşeron, qarpız deyəndə Sabirabad, kartof dedikdə Gədəbəy, pomidor dedikdə Xaçmaz, heyva dedikdə Ağdaş, zəfəran deyəndə Abşeron, göyərti dedikdə Gəncə, xurma dedikdə Ərəbistan nəzərdə tutulur.

Ümumilikdə dünya ədəbiyyatında satirik üslubun aparıcı xüsusiyyətlərindən birini uydurma onomastik vahidlərdən geniş istifadə təşkil edir. Bu sırada uydurma toponimlərin də geniş yer tutduğunu qeyd etmək lazımdır. Uydurma adlardan yazıçılar əsərin ideya-bədii təsir gücünü artırmaq məqsədi ilə istifadə edirlər.

Maraqlı cəhət burasıdır ki, “antroponimiyada olduğu kimi, toponimiya sahəsində də Mirzə Cəlil satirik üslub xatirinə süni söz yaradıcılığından müvəffəqiyyətlə və novatorcasına istifadə edir. Böyük sənətkarın Danabaş, Qapazlı, Bitdili, Şilli, Dəvəli və s. belə qondarma coğrafi məkan adları satirik ovqata bir az da duzluluq, şirinlik və inandırıcılıq qataraq gülüş doğrultmaqla yanaşı, böyük ümumiləşdirmə gücünə malik olub tənqid edilən hadisələri təsəvvür olunan bütün rayon, şəhər və kəndlərə şamil etməyə imkan verir, bu adların lüğəti mənası isə müxtəlif ərazilərin həyat tərzini haqqında oxucuda təsəvvür yaratmaq üçün çox lakonik, orijinal üslubi imkan yaradır. Məsələn, ədibin “Qurbanəli bəy” hekayəsində təsvir olunan Qapazlı kəndi onun felyetonlarında camaatın qapaz altında yaşamasını təmsil edən toponimik vahiddir” [Babayeva 1988:9].

Mirzə Cəlilin “Qurbanəli bəy” hekayəsində işlədilmiş “Qapazlı” uydurma toponimi metaforik üslubi mənə kəsb edir. Əslində burada Qurbanəli bəyin düşdüyü alçaldıcı komik vəziyyətdə pristavın dilindən verilmiş öldürücü kinayəli sözlərlə özündən müştəbeh, dil pəhlivanı olan bəyin başına vurduğu simvolik qapaz mənası nəzərdə tutulmuşdur. Bu əlamət metaforik şəkildə komik qəhrəmanların yaşadığı kəndin adına köçürülmüşdür.

Cəlil Məmmədquluzadənin “Quzu” hekayəsində işlədilmiş kənd adı – “Qurtbasar” da sırf metaforik məzmun daşıyır və zirək, güclü, çevik it mənasına uyğun gəlir. Burada da Mirzə Cəlil öz satirik üslubuna sadıq qalaraq, Kəblə Məmmədhüseynin öz çevik ağı sayəsində “qoca qurd” olan qonşusu Əziz xanı “basmasını” üslubi bir qayə kimi qarşısına məqsəd qoymuş və bu məqsədinə yüksək səviyyədə nail olmuşdur. Bununla da toponimin qarşısında duran üslubi-estetik funksiya artıqlaması ilə həyata keçirilmişdir.

“Uydurma toponim yazıçının əsərin məzmununa, zövqünə uyğun yeni ad yaratmasıdır. Belə adların mənsub olduğu yeri müəyyənləşdirmək çətindir. Çünki belə adlar gündəlik həyatımıza keçmir və heç bir dövlət sənədində qeydə alınmır. Üslubi material kimi toponimlər düzgün seçildikdə sənət əsərlərinin ümumi dil-nitq fonu dilin ifadəlilik vasitələri ilə rənglənmiş olur, yerində, məqamında işlənən toponimik vahidlər dilin bədiilik keyfiyyətlərini qat-qat artırır, ona güclü təsir edir” [Əliyeva 200:15].

“Pirverdinin xoruzu” hekayəsində Qasım əminin arvadı Həlimə xala çörək bişirən vaxt iki-üç nəfər qonşusundan özünə köməkçi çağırırdı və bəzən Təzəkənddən bacısı Zibəyəyə də xəbər göndərirdi ki, gəlib ona kömək eləsin. Bu dəfə də ərini bacısının dalınca göndərəndə oğlu Pirverdi də atasından kənddən xoruz gətirməyi xahiş edir. Qasım əmi yola düşür. Və qayıdanda Pirverdinin xalası Zibəyənin və xoruzun yerinə Təzəkənddən təzə arvad gətirir. Ədib təzə arvadı və Təzəkənd toponimini uyğunlaşdıraraq üslubi-yumoristik çalar yaratmışdır.

Üslubi material kimi onomastik vahidlərin düzgün seçilməsi bədii əsərin ümumi ifadə imkanlarını zənginləşdirir, yerində, məqamında işlənən onomastik vahidlər dilin bədiilik keyfiyyətini artırır, ona güclü təsir göstərir ki, bu da bədii əsərin dəyərini müəyyən edir.

Beləliklə, bədii yaradıcılığında istifadə olunmuş onomastik vahidlər Mirzə Cəlil komizminin ərsəyə gəlməsində mühüm vasitələrdən biri kimi çıxış etmişdir. Ədibin üslubi onomastikasında toponimlər özünəməxsus mövqeyi ilə seçilir və yazıçının qarşıya qoyduğu ideya-poetik məqsədin gerçəkləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Cəlil Məmmədquluzadə bədii yaradıcılığında toponimlərin üslubi imkanlarından yüksək sənətkarlıqla yararlanmağa nail olmuşdur.

XÜLASƏ

Cəlil Məmmədquluzadənin bədii yaradıcılığında da toponimlərin çox böyük və zəngin kommunikativ, informativ, ekspressiv və üslubi funksiyaları və poetik imkanları vardır. İstər

Azərbaycan toponimikası barədə aparılan çoxsaylı araşdırmalarda, istərsə də Mirzə Cəlilin poetik dilinin və üslubunun tədqiqinə həsr edilmiş elmi əsərlərdə başqa onomastik vahidlərlə yanaşı, toponimlərin də bir sıra cəhətləri araşdırma obyektı kimi diqqəti cəlb etmişdir. Bizim təqdim etdiyimiz məqalədə Cəlil Məmmədquluzadənin bədii yaradıcılığında işlənmiş toponimlər əsas etibarilə üslubi baxımdan tədqiqatə cəlb edildiyindən, bu yöndə aparılmış axtarışlara daha çox diqqət yetirməyimiz də təbii sayılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məhərrəmov R. Sabirin dili. Bakı: “Maarif”, 1976. 107 s.
2. Hacıyev T.İ. “Molla Nəsrəddin”in” dili və üslubu. Bakı: “Yazıçı”, 1983. 269 s.
3. Mikayılova Ə.N. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı: “Memar Nəşriyyat – Poliqrafiya” MMC, 2008. 302 s.
4. Горбаневский М.В. Ономастика в художественной литературе. – М.: Издательство Российского Университета Дружбы Народов, 1988. 88 с.
5. Məmmədquluzadə C.H. Əsərləri. 4 cildə. C.1. Bakı: “Öndər Nəşriyyat”, 2004. 664 s.
6. Babayeva R. C.Məmmədquluzadənin felyetonlarında onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş II elmi-nəzəri konfransın materialları, Bakı: API, 1988. 307 s.
7. Əliyeva D.T. Toponimlərin üslubi-lingvistik xüsusiyyətləri. Bakı: “Maarif”, 2000. 81 s.

ТОЖИКИСТОНДА ЎЗБЕК ШЕВАЛАРИНИ ЎРГАНИЛИШИ ТОЖИКИСТОНДА ЎЗБЕК ШЕВАЛАРИНИ ЎРГАНИЛИШИ

Абдусамад Эрмухаммедов,

Хужанд давлат университети доценти, ф.ф.н

Мўминжон Турдибеков,

Ренессанс таълим университети профессори

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/KQBX3456

Annotation. *The article examines Uzbek linguistics in Tajikistan, in particular the Uzbek language. The article describes the research works studied and conducted in the field of dialectology. The influence of the Tajik language on Uzbek dialects, social factors, word formation, communication process, phonetic changes are analyzed. The classification and groups of Uzbek dialects in Tajikistan are given.*

Key words. *uzbek language, tajik language, dialect, speech, classification, group, phonetic, lexical, morphological.*

Тожикистонда ўзбек тили курилишини ўрганиш тилшуносликнинг деярли барча соҳаларини қамраб олади. Тилшуносликнинг долзарб масалалари бўйича профессорлар А.Бердиалиев, Т.Мирзакулов, доцентлар О.Орифий, Ҳ.Мамадов, А. Каримов, Э.Шералиев ва ундан кейинги ёш авлод вакиллари профессор А. Бердиалиев илмий тилшунослик мактабида Ш.Мирзакулов, Р.Абдусаматов, Т.Турдибоев, Б.Шеронов, Р.Хидиров, А.Рўзимуродов, Ф.Ҳамракулов, Б.Нишонов, Э.Эшмуродов, М.Мирзоахмедов каби кўплаб ёш авлод вакиллари илмий-тадқиқот ишлари билан шуғулланиб келмоқдалар. Шу жумладан ўзбек шевашунослиги масалалари бўйича ҳам таҳсинга сазовор ишлар амалга оширилди. Бу соҳада Тўли Йўлдошев “Тожикистонда ўзбек шевалари морфологияси” (номзодлик, 1968), “Тожикистонда ўзбек шеваларининг морфологик курилиши” (Тошкент, 1990, докторлик) Эрали Шералиев “Шимолий Тожикистонда ўзбек шеваларининг лексикаси” (Тошкент, 1974), мавзуларида Ўз ФА А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти ҳузуридаги диссертациялар ҳимоясига ихтисослашган Илмий Кенгашда илмий ишларини ҳимоя қилишган. Эътиборлиси шундаки, Тожикистонда, янада аниқроғи, Хўжандда Э.Шералиевнинг шевашунослик соҳасидаги ишларини Дилором Абдуллаева “Ўзбек тили Ошоба шевасининг фонетик хусусиятлари” (Тошкент, 1999), Шавкатжон Шералиев “Шарқий Хўжанд ўзбек шеваларининг грамматик хусусиятлари” (Тошкент, 2002) давом этдирди. Бу ҳол Тожикистонда ўзбек шевашунослиги бўйича амалга оширилган ишлар (Шимолий Тожикистон топонимикаси бўйича профессор М.Турдибеков томонидан амалга оширилган ишлар алоҳида мавзу сифатида таҳлил этилади) аҳамиятга молик эканлигини кўрсатади.

Ш.Шералиев шарқий Хўжанд шеваларини ўрганишга бағишланган номзодлик ишида ўрганилаётган шеваларнинг ҳудудан ўзбек адабий тили таъсиридан узоқлиги, хусусан, ҳинд-европа тиллари оиласига кирадиган тожик тили билан алоқадалиги, ҳатто у билан аралаш амалда бўлиши ҳам сабаб бўлганлигини эътироф этади (7,1). Мазкур ҳудуддаги ўзбек шевалари бўйича кичик ҳажмли мақола ва тезис эълон қилган М.Шоиноятова ва В.Мухторовалар Панжакент туманидаги барлос шевасига йўл-йўлакай тўхталиб, Б.Ҳасановларнинг ишларига муносабат билдирган [7,5]. Аниқроғи, В.Мухторова

Термизда ўтказилган бир анжуманда “Лақай шевасининг ўзбек адабий тилига муносабати” мавзуида ахборот беради [3,11].

Тожикистонда ўзбек шеваларини ўрганишга бағишлангани тадқиқотларда тожик тилини ўзбек шевалари таъсирига ҳам алоҳида аҳамият берилганлиги бежиз эмас. Тожик ва ўзбек халқлари қадимдан ёнма-ён яшаб келган, маънавият ва маданияти жиҳатидан бири-бирига жуда яқиндирлар. Ҳамид Олимжон таъкидлагандек, “ўзбеклар тожиклар билан бир ҳовлида яшаб келганлар. Бизнинг халқларимиз бир-биридан қиз олиб, қиз бериб, қуда бўлиб келганлар. Бизнинг боболаримиз бир-бирига китоб ёзганлар. Бизнинг йигитларимиз бир майдонда улоқ чопганлар. Бизнинг халқларимизни бир-биридан ажратиб бўлмайди..” [6,117]. Хусусан, тил масаласида турли лаҳжалардан тортиб, адабий тилгача бир-биридан сўз ўзлаштириб келганлар.

Т.Йўлдошевнинг уқтиришича, Тожикистонда ўзбек шеваларини ўрганиш Ўзбекистонданги ўзбек шеваларини ўрганила бошлаганидан анча кейин, асосан, 60-йилларнинг ўрталаридан бошланди. Е.Д.Поливанов 1921 йилда Ўзбекистонга келиб ўзбек тили ва унинг шеваларини ўрганиб, тадқиқ этишга киришиб, унинг шогирди К.К. Юдахинни бу ишга жалб этганлиги ўзбек шевашунослигининг шаклланиши ва ривожланиши учун замин яратади.

Тожикистонда ўзбек шевалари таснифи масаласида дастлаб профессор Е.Д.Поливанов Хўжанд ўзбек шеваларини Самарқанд-Бухоро- Хўжанд шевалари гуруҳи деб ажратиб кўрсатган ҳамда лақай шевасинининг қипчоқ лаҳжасига таллуқли эканлигини тўғри қайд этган (3,11).

Э.Шералиев ҳам профессор Е.Д.Поливанов қарашларини қувватлаган ҳолда, профессор В.В.Решетов фикрларини келтиради: “Хўжанд ўзбек шеваларининг тожик тили билан гибридлашуви ва ўзига хос билингвизм тадқиқ этилаётган ҳудудларда “Самарқанд-Бухоро” диалектларига мансуб бўлади” дея уқтиради (6,5).

Профессор Ш.Ш.Шоабдурахмонов Хўжанд ва унинг атрофидаги шевалар “Самарқанд-Бухоро” типига киришини эътиборга олиб, ҳақли равишда “...ленинбодликлар (ҳозирги хўжандликлар) асосан тожик тилида сўзлашини қайд этади [6,6].

Тадқиқотчи шимолий-шарқий Тожикистон ўзбек шеваларини ўз лисоний хусусиятлари билан ўзбек тилининг қарлуқ ва қипчоқ лаҳжаларига киритади. Қарлуқ лаҳжаси фонетик-грамматик хусусиятларини ҳисобга олиб, уч гуруҳга ажратади: биринчи гуруҳ-Исписор-Ғўлакандоз, иккинчи гуруҳ-Лаккон-Ниёзбек-Фармонқўрғон, учинчи гуруҳ-Ошоба (6, 6).

Т.Йўлдошев ўз номзодлик диссертациясида жанубий Тожикистоннинг уч туманидаги қарлуқ ва қипчоқ-лақай шеваларининг фонетик, морфологик ва лексик хусусиятларини таҳлил этган (2). Олим Э.Шералиевнинг жузъий таснифини ҳисобга олган ҳолда, Тожикистондаги қарлуқ лаҳжасига оид шеваларининг фонетик, морфологик ва лексик хусусиятларига кўра, қуйидагича тасниф қилади: 1. Чинор-Ёвон-Кўлоб; 2. Исписор-Ғўлакандоз; 3. Иторчи-Чорбоғ; 4. Лаккон-Ниёзбек-Фармонқўрғон; 5. Ошоба; Қипчоқ шевалари эса қуйидаги гуруҳларга ажратилади: 1. Қорамозор-Чолота-Қайирма-Кўлоб; 2. Қиркқудуқ-Уяс-Ҳаштияк-Мўғулон; 3. Лақай. (3,11).

Таснифлардан маълум бўладики, Ошоба шеваси ўзининг фонетик, лексик, грамматик хусусиятлари билан ажралиб туради. Проф. М.Турдибеков Ошоба шеваси фонетик хусусиятларини эътиборга олиб, қуйидаги хулосага келади: “Ошобо шевасида бургулте, олта каби сўзлар мавжуд. Аслида улар -тл--лт- метатезаси ва сўзлар охиридаги -р ундошининг тушиши натижасида содир бўлган, маънода фарқланмайдиган бургутлар,

ўтлар (травы) сўзларидир. Хўш, джав, олта сингари фонетик ўзгаришга учраган сўзларни диалектал луғатга киртимаслик керакми? Бу хил сўзлар диалектал луғатларда берилмаса, қайси хилдаги луғатларда берилади? Умуман шеваларимиздаги керйе-қария, койег-куёв каби фонетик киёфаси ўзгарган сўзлар ҳамда лапыда -

рапида, зэлэл - зарар сингари диалектизмлар диалектал луғатдан ўрин олмоғи лозим"[5, 63].

Таниқли тожик тилшуноси Б.Ниёзмухаммедов ҳақли равишда “Ўзбек ва тожик халқлари яшаш тарзи, урф-одатларида ҳеч қандай фарқ мажуд эмас”,- дейди. Дарҳақиқат, ўзбеклар ва тожиклар бир ҳудудда, ҳамкорликда, биргаликда яшашлари айрим предмет ва тушунча номларининг тожикча ифодаланишига турли соҳаларга доир тожикча сўзларнинг ўзбек қарлуқлари шеваларида фаол истеъмолда бўлишига олиб келди. А.К.Боровков жуда тўғри қайд этганидек, ўзбек ва тожик халқлари ўртасидаги “..яқин маданий ва адабий анъаналар ўзаро маиший лексика ва турли махсус терминологияда танлаб олиниши луғат таркибининг умумий ташкил топишига сезиларли таъсир кўрсатди. Бундай узоқ давом этган жараён натижасида ўзбек тили шевалари луғатига тожикча сўзлар кириб келди [4, 23-24].

Жумладан, жанубий ва шимолий Тожикистон қарлуқ ва қипчоқ гуруҳ шеваларида бир қатор сўзлар фонетик ўзгаришга учраган ҳолда қўлланади:

қарлуқ	қипчоқ	тожик	адабий тилда
гэварэ	гэвэрэ	гавҳора	бешиқ
дэмкэч	дэмкэч	дамкаш	мўри
дестес	дестес	дастос	қўл тегирмон
реша	реше	реша	илдиз
сэрпуш	серпуш	сарпўш	копқоқ

Т.Ўлдошев Тожикистон Республикасининг шимолий минтақасидаги Конибодом, Исфара туманлари, Хўжанд атрофидаги қарлуқлар шевасида ижтимоий ҳаётнинг қатор соҳаларига оид тожикча сўз ва атамалар қўлланишини қайд этади. Масалан, иморатсозликка оид тожикча сўзлар: энновэ тож. андова; мардон тож. мардон (қамишдан тўқилган қоп); доэлэн тож. долон; гелегър тож. гўлагир (том тепасига ёйиладиган лўмбоз ва бошқалар [4, 24].

Ўзбек тили шарқий Хўжанд шеваларига тожик тилининг таъсирини тадқиқ этган Ш.Шералиев хулосаларига кўра, бир томондан, ўзбек адабий тили таъсири марказидан ҳудудан узоқлиги билан, иккинчи томондан, тожик тили лисоний муҳити қуршови ва таъсирида экани билан характерланади. Ўзбек тилига бу ҳудудда тожик тилидаги таълим, тожик тилида олиб бориладиган радио ва телевидение эшиттиришлари орқали таъсир этади. Ушбу таъсирнинг баъзи кўринишлари асосан, луғавий сатҳда кўринади, шеваларнинг грамматик категорияларида камроқ кузатилади (7, 20).

Тожикистонда ўзбек шеваларини ўрганиш баробарида тилшуносликнинг фразеология, этимология, синтаксис, ўзбек ва тожик лисоний алоқалари масаласи эътибордан четда қолмоқда. Шу боис келгусида икки тил мукаммал луғатларини тузиш, мустақиллик даврида ўзлашма сўзлар мавқеини белгилаш ва тадқиқ этиш тилшуносликнинг навбатдаги долзарб вазифаларидан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўлдошев Т. Узбекские говоры Южного Таджикистана. Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 1968. – 29 с.

2. Ёўлдошев Т. Тожикистонда ўзбек шеваларининг морфологик курилиши. Филол.фанлари доктори дисс. авторефеати. – Тошкент, 1990.-50б.
3. Ўзбек адабий тили ва Тожикистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент, 1988. – 48 с.
4. Турдибеков Т. Ўзбек диалектологияси. Ўқув кўлланма. – Тошкент, 2024. – 122 б.
5. Ҳамид Олимжон. Уч томлик. Танланган асарлар. Ўз ССР Давлат бадий адабиёт нашриёти. – Тошкент, 1960. – 429 б.
6. Шералиев Э. Лексика узбекских говоров Северо-Восточного Таджикистана. Автореф. дисс. канд. филол. наук. 1974. – 36 с.
7. Шералиев Ш. Э. Ўзбек тили Шарқий Хўжанд шеваларининг грамматик категориялари. Филол.фанлари номз. дисс. автореферати. – Тошкент.

TO'RA SULAYMON IJODIDA DIALEKTIZMLAR

DIALECTISMS IN THE WORK OF THE TORAH SULAIMAN

Boirjon Sheronov,

Xo'jand davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Ixtiyor Ermatov,

GulDU "O'zbek tilshunosligi" kafedrasida dotsenti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/XNFL6681

Annotation. *This article discusses the use of dialectisms in literary works using the example of the Torah Sulayman Sharia. The use of dialectisms in literary works, including Sharia, in the speech of representatives of the dialect and the fact that this work is, in a certain sense, educated is illustrated with the help of examples.*

Key words. *dialectizm, hesh, bemavrid, teskay, kurdosh, badkor, bedov, yazig, kur, qazanok.*

Buyuk shoirlarning o'ziga xos takrorlanmas uslubi, o'z ijod yo'li, so'z qo'llash mahorati bo'ladi. Kitobxon she'rni o'qir yoki eshitar ekan uning muallifini tezda topib oladi. Bu, albatta, ijodkorning betakror o'ziga xosligi tufaylidir. To'ra Sulaymon she'rlarida so'z qo'llash, ayniqsa, sheva so'zlaridan mahorat bilan foydalanishi o'ziga xos uslubni yaratishda qo'l kelgan.

Og'zaki va yozma nutqda qo'llanish hududiga ko'ra chegaralangan til hodisalari dialektizmlar hisoblanadi. Dialektal til birliklari umumtilga xos bo'lmay, milliy tilning mahalliy ko'rinishlari bo'lgan lahja va shevalarga xos bo'lgan hodisa sanaladi. Bu birliklar odatda biror dialektning vakillari nutqida ishlatilib, ko'pincha boshqa dialektlarning vakillariga, qolaversa, adabiy til normalariga taalluqli hisoblanmaydi.

Tilning biror mahalliy ko'rinishida ishlatiladigan barcha leksemalar shu dialektniki deb qaraladi, lekin dialektizm deb shulardan bir qismigina ajratiladi. Bunda adabiy til bilan dialekt uchun mushtarak leksemalar hisobdan chiqariladi [Rahmatullayev, 82].

Professor N. Mahmudov doston va uning tili xususida quyidagi fikrlarni bildiradi: "Alpomish" dostonida o'zbek xalqining ko'hna va hamisha navqiron tili o'zining butun salohiyati bilan jilvalanadi. "Alpomish" dostoni o'zbek xalqi tilining xira tortmas ko'zgusi, jonli xalq tilining, xalq donoligining tarixi in'ikosidir [Mahmudov, 33]. Muallif ta'kidlagan "ko'hna va hamisha navqiron til" imizning lisoniy imkoniyatlaridan birini shevaga xos so'zlar tashkil qiladi.

Qozoqboy Yo'ldosh shoir ijodida folklor ta'sirini quyidagicha izohlaydi: O'zi-ku bizda folklordan ta'sirlanmagan ijodkor kamdan-kam. Lekin og'zaki ijodning ta'siri butun yozganlarida bo'y ko'rsatib turadigan To'ra Sulaymonday adib adabiyotimizda boshqa yo'q. Bu holning muayyan asoslari bor. Avvalo, To'ra Sulaymon folklor asarlari yaratilishi hali davom etayotgan davrda va shunday muhitda dunyoga kelib ulg'aydi. Bundan tashqari, uning tabiatida baxshilik unsurlari bor edi: u davralarni yoqtirmasdi, lekin ularsiz turolmasdi. Chunki davra ko'pniki, ko'pdan esa deyarli hamisha qandaydir hikmat topish mumkin. Universitetda o'qib yurganida ham kursdoshlari jahon adabiyoti namunalariga ruju qo'yib, shovshuvli asarlar izlaganlarida, u hech kimning topshirig'isiz o'z holicha qishloqma-qishloq yurib, odamlar og'zidan daftar-daftar folklor namunalarini yozib olar va turli gazeta-jurnallarda chiqarishga urinib yotar edi. Shuningdek, og'zaki ijod namunalarini qayta-qayta o'qib, zavqlanardi [Turdiyev, 160]. Yuqoridagi fikrlarning ta'siri bo'lsa kerak shoir ijodida dilektizmlar samoqli o'rinni egallaydi.

To‘ra Sulaymonning shevaga oid so‘zlardan mahorat bilan foydalanganligini quyidagilarda kuzatamiz.

Xeshlarimning bemavrid ko‘zlarida yosh ko‘rsam,
Bir mard bilan nopokning taqdirin tutash ko‘rsam,
Qaysi bir begunohni keng yo‘lda adash ko‘rsam,
Bir betayin kimsaning oyog‘ida bosh ko‘rsam...
Ko‘nglimda armon yotar
Terskaydagi qor misol [To‘ra Sulaymon, 18].

Xesh sheva so‘zi bo‘lib qarindosh o‘rnida qo‘llangan. Bemavrid – o‘rinsiz, noo‘rin, bemahal, bevaqt ma’nolarida qo‘llangan. Adash sheva so‘zi bo‘lib, adashib (chalkashib) ketish ma’nosida kelgan. Adabiy tilimizda esa ismdosh, almashish, yanglish, noo‘rin ma’nolarida qo‘llanishi ko‘rsatilgan [O‘TIL, I. 43]. Betayin – mujmal, maqsadsiz, tuturig‘i, burdi yo‘q, beqaror, tayinsiz ma’nolarini ifodalaydi. Terskay – quyoshga teskari, quyosh tushmaydigan, shimolga qaragan tog‘, balandlikk yonbag‘ri, chuqurlik va b [O‘TIL, V. 228].

Aro yo‘lda qolguday bo‘lsa biror yo‘ldoshim,
Manzilga yetmay turib qoqilsa qayg‘udoshim,
Muhtoj bo‘lsa kimgadir jon ayamas qurdoshim,
Badkor degan nom olsa biron-bir vatandoshim,
Ko‘nglimda armon yotar
Ulab bo‘lmas tor misol [To‘ra Sulaymon, 18].

Qurdosh – yoshi teng bo‘lgan; tengdosh, tengqur [O‘TIL, IV. 285]. Shoir qurdoshim sheva so‘zini hatto shevalarda nofol qo‘llansada she’riyatga olib kiradi, bu so‘z qo‘llanishini faollashtiradi. She’rda badkor sheva so‘zi yaramas ishlar qiluvchi, yomon niyatli; berahm, shafqatsiz kishi ma’nosida qo‘llangan. Bu misralarda kelgan qayg‘udoshim, qurdoshim so‘zlari shoir nutqiga xos okkonalizmlar hisoblanadi.

Ushbu she’rda ham leksik dialektizmlar qo‘llanganligi kuzatish mumkin:

Hali ko‘p yozig‘im borga o‘xshaydi,
Shakar deb tutganim qorga o‘xshaydi.
Bosgan yerim qora sho‘rga o‘xshaydi,
Qor qora deganim qurga o‘xshaydi [To‘ra Sulaymon, 43].

Yoziq so‘zi aynan gunoh so‘zi o‘rnida qo‘llangan. Shevada yoziq so‘zi mavjud bo‘lib faol qo‘llanadi. Yoziq asosiga -im egalik qo‘shimchasi qo‘shilishidan hosil bo‘lgan. Shoir yozig‘ (gunoh)larini qur (ququm)ga mengzaydi. Shoir qur so‘zini “O‘zbek tilining izohli lug‘ti”da berilgan ma’nolardan boshqa ma’noda qo‘llagan. Qur so‘zi she’rda dialektik birlik sifatida qo‘llangan va ququm ma’nosini beradi.

To‘ra Sulaymon asarlarining tili xalq og‘zaki ijodi namunalari tili bilan uyg‘unlashib ketganligini kuzatamiz. Masalan:

“O‘r kelsa o‘mganlatdi,
Shuytib Hakim yo‘l tortdi” [Fozil Yo‘ldosh, 83].

“Borib chechib mindi bedov otdi, ikkovi uyiga yetdi” [Fozil Yo‘ldosh, 12].

Boybo‘ri va Boysarining chupron to‘yda hurmat-izzat ko‘rmaganligidan jahli chiqib, otiga minib, uyiga ketib qolishi tasviridagi bedov birligi dialektizm bo‘lib, izohli lug‘atda: “[f-t] bedav – uchqur, o‘ynoqi (ot haqida). Kun hisobin oy olar, bedav o‘rning toy olar” [O‘TIL, I. 94].

“Ana endi Barchinoyning enasi Barchinoydan bu so‘zni eshitib, Barchinoyga tasalli berib, Barchinoyga qarab, nasihat berib, bir so‘z dedi” [Fozil Yo‘ldosh, 24]. Mazkur misolda ena dilaektizmi Barchinoyning onasiga nisbatan qo‘llanilgan bo‘lib, lekin tug‘gan onasining onasi yoki otasining onasini ifodalagan emas. “ENA dial. Ona” [O‘TIL, I. 446]. Ushbu birlikka nisbatan dialektal so‘z deb qarash o‘rinli. Bedov, o‘r, ena kabi dilektal birliklarning To‘ra Sulaymon asarlarida ham aynan shu ma’noda qo‘llanganini kuzatish mumkin.

Bir bor ko‘rolmasdan o‘z tog‘larimni,
Sersada chamanni – qishloqlarimni,
To‘pori, tobutkash o‘rtoqlarimni,
Ochiq ketar bo‘ldi ko‘zlarim mening... [To‘ra Sulaymon, 16].

Bu she‘rdagi tobutkash so‘zi To‘ra Sulaymon nutqiga xos okkonalizm hisoblanadi. Bu kabi so‘zlar shoir ijodida juda ko‘plab uchraydi.

Mangulik maskanim, mangu ma‘vomsen,
Kindik qonim tomgan sohib karamsen,
Kimga qaznoq, kimga Bog‘i Eramsen,
Jon bera bilmasmen Sendin bo‘lakka... [To‘ra Sulaymon, 6].

Ushbu bandda – Kindik qoni to‘kilgan iborasi g‘oya ta’sirini oshirgan, uning xalqchilligini ta’minlagan. Shoir vatanning birovlar uchun qaznoq bo‘lsa, boshqa birovlar uchun Bog‘i Eram ekanligini ta’kidlaydi. Qaznoq ombor vazifasini o‘tovchi kichikroq xona, hujra [O‘TIL, V. 67] shevaga oid so‘z.

Har elning o‘z muftiysi, qozi kaloni bo‘lsin,
Oqinlarining ham o‘z aytar o‘lani bo‘lsin,
Maydon talab erlari, alp, pahlavoni bo‘lsin,
Qarg‘a, quzg‘un qo‘nolmas qo‘shin, qo‘rg‘oni bo‘lsin... [To‘ra Sulaymon, 67].

O‘zbek tilida “alp” so‘zi qadimgi turkiy xalqlarda ikki qo‘shin o‘rtasidagi jang boshlanishidan oldin yakkama-yakka olishuvda ishtirok etuvchi jangchi hamda folklorda o‘zbek xalq dostonlarida g‘ayritabiiy kuchquvvati, mardligi, jasorati va shu kabilar bilan ajralib turadigan qahramon [O‘TIL, I. 75] sifatidagi shaxslarga nisbatan ishlatilgan. Alp obrazining tarixiy kelib chiqishi, alplik tizimi shartlari maxsus tadqiq qilingan [Turdimov, 240], alp - xalq qahramoni, ham jismonan, ham ma‘nan namuna bo‘la oladigan obraz. Hozir ham alp so‘zi qipchoq shevalarida faol qo‘llanadi. To‘ra Sulaymon bu so‘zni she‘rlarida faol qo‘llagan, badiiy tasvir yaratishda qo‘l kelgan hamda tasirchanlikni oshirishda qo‘l kelgan.

Tushgan aravamning jiri bo‘lakcha,
Aytilgan jirlarning siri bo‘lakcha.
Bu el, bu ulusning turi bo‘lakcha,
Ko‘ngil berib, ko‘ngil Ola bilmadim... ... [To‘ra Sulaymon, 127].

She’rda qo‘llangan “jir” so‘zi shevalarda – qo‘shiq ma’nosida qo‘llanadi. Ko‘rinadiki, shoir sheva so‘zlarni ham o‘z o‘rnida qo‘llab, ta’sirchanlikni oshirgan, badiiylik yarata bilgan. Jirlamoq shevaga oid so‘z bo‘lib, qo‘shiq aytmoq, kuylamoq kabi ma’nolarni bildiradi [O‘TIL, II. 661].

Ko‘mmada, qo‘rada neki bor – bari,
Bog‘u chorbog‘lari, lo‘kchayu nori,
Bobolardan qolmish qo‘ldagi tori
Otdan bolaga qolsin, dedilar
Otamning o‘zini qayga ko‘mdilar? [To‘ra Sulaymon, 25].

Ko‘mma, qo‘ra, lo‘kchayu nori – sheva so‘zlari. To‘ra Sulaymon she’riyati badiiyatini ta’minlashda dialektal birliklarning o‘rni salmoqlidir.

Bahor o‘tib yoz ham keldi, hamon sendin xabar yo‘qdir.
Besohib bog‘-rog‘larimda qumri, sa’va, samar yo‘qdir.
Gar xayolot daryosiga g‘arq bo‘lsam bir kanor yo‘qdir,
Na-da sahro, na-da sayhon, Ko‘histondin topolmasman.

Besohib – egasi yo‘q, qarovsiz; tashlandiq, xarob [O‘TIL, I. 416] ma’nosida qo‘llanib, she’r ta’sirchanligini oshirishga sabab bo‘lgan. Kanor – forsha so‘z bo‘lib, qirg‘oq, chet ma’nosini anglatadi. Shevalarda ham o‘zlashma so‘zlar faol qo‘llanadi. Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, To‘ra Sulaymon xalq og‘zaki ijodini puxta egallagan. She’rlarida sheva so‘zlarini mahorat bilan qo‘llagan. Shevalardagi nafaol so‘zlarni adabiy tilga olib kirgan va adabiy tilimizni o‘z qatlam so‘zlari hisobiga boyitgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alpomish: O‘zbek xalq qahramonlik dostoni // Aytuvchi: Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, yozib oluvchi, M. Zarifov. – Toshkent: Sharq, 2010. – 400 b.
2. Go‘ro‘g‘li sulton bir yon... // maqola, taqriz va qaydlar. Nashrga tayyorlovchi A. Turdiyev – Toshkent: Tafakkur, 2008. – B. 160.
3. Mahmudov N. Til. – Toshkent: Yozuvchi, 1998. – 33 b.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006.
5. Turdimov Sh. Go‘ro‘g‘li dostonlarining genezisi va tadrijiy bosqichlari. – Toshkent: Fan, 2011. – 240 b.
6. To‘ra Sulaymon. Jahongashta. Doston. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi badiiy nashriyoti, 1970. – 96-b.
7. To‘ra Sulaymon. Sayhon. – Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2003. – 223-b.
8. To‘ra Sulaymon. Gulshan. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1988.
9. To‘ra Sulaymon. Sensiz yolg‘iz, g‘arib bo‘ldim... – Toshkent: Movarounnahr, 2013.
10. O‘zbek tilining izohli lug‘ti. VI jildli. I, II, III, IV, V, VI jildlari. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2023.

TÜRK DESTANLARINDA KAHRAMAN KÜLTÜ HERO CULT IN TURKIC EPICS

Adilbekova Elmira Seytimovna,

Filologiya fanlari fanlari doktori (PhD),

Ahmad Yassaviy nomidagi Xalqaro qozoq-turk universiteti

elmira.adilbekova@ayu.edu.kz

Berikkyzy Saya,

Студент 3-го курса специальности

"Тюркология" факультета Филологии группа ФТУ-211

saya.berikkyzy2022@ayu.edu.kz

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/NMEI6831

Annotation. *Turkic epics are literary works that reflect the historical and cultural memory of the people. In these epics, the figure of the hero occupies a central place, expressing the values, beliefs and ideals of society. The cult of heroism is a reflection of the traditions and belief systems created by the Turkish nation throughout history. This study examines the historical formation, development, and contemporary reflections of the Turkish epic tradition and epic narrative genres. Epics are among the oldest forms of oral literature, reflecting a society's historical memory, national identity, and collective values. The Turkish epic tradition, shaped around themes of creation, origin, and heroism, represents a fusion of historical events and collective imagination. The first part of the study provides conceptual definitions of epic and epic tradition, exploring their role in collective memory and cultural functions within Turkish society.*

Key words. *Epics, Hero, epic tradition, Turkish Nation, Turkish epic.*

GİRİŞ

Türk kültür tarihi, destanlar aracılığıyla yüzyıllar boyunca hem bireysel hem de toplumsal kimliğini şekillendirmiştir. Bu destanlar, sadece tarihi olayları anlatmakla kalmayıp aynı zamanda milletin değer yargılarını, ideallerini, dünya görüşünü ve özellikle kahramanlık anlayışını da yansıtır. Türk destanlarında kahraman, yalnızca savaşan bir figür değil; adaletin, cesaretin, bilgelik ve ahlaki erdemlerin de temsilcisidir. Bu anlamda "kahraman kültürü", Türk mitolojisi ve sözlü edebiyatı içinde kutsal bir anlam kazanır. Kahramanlar hem dünyevi mücadelelerin hem de manevi ideallerin taşıyıcısıdır.

Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan kültürel yolculukta, Alp, Bahadır, Batur gibi sıfatlarla anılan destan kahramanları; milletin ortak hafızasında, tarihsel bir figür olmanın ötesinde, ideal bir insan modeli olarak yaşatılmıştır. Bu figürler, milletin geçmişini yüceltmenin yanı sıra, gelecekteki nesillere örnek olacak bir karakter tipini de biçimlendirmiştir. Manas Destanı, Oğuz Kağan Destanı, Dede Korkut Hikâyeleri ve Göktürk Yazıtları gibi temel kaynaklarda bu kahramanların fiziksel güçleri kadar ahlaki üstünlükleri, sadakatleri, aileye ve millete bağlılıkları da vurgulanır. Destan kahramanları, Türk toplumunda sadece bireysel özellikleriyle değil; aynı zamanda bir kavmi, boyu ya da milleti temsil etmeleri bakımından da önemlidir. Onlar, milletin ruhunu taşıyan; gerek mitolojik gerekse tarihî boyutlarıyla milletin birliğini, dirliğini ve varoluş mücadelesini simgeleyen figürlerdir. Bu nedenle Türk destanlarında kahraman kültürü, sıradan bir savaşçı yüceltmesinin çok ötesinde, kolektif bir bilinç ve kültürel değerler sisteminin temel taşıdır.

Bu çalışmada, Türk destanlarında kahraman kültürünün ne şekilde ortaya çıktığı, hangi özelliklerle idealize edildiği ve bu kültürün toplum üzerindeki yansımaları, çeşitli destan örnekleri üzerinden incelenecektir. Manas, Göktürk Yazıtları ve Dede Korkut gibi temel metinler ışığında, kahraman figürünün tarihî ve kültürel işlevi detaylandırılacaktır.

Destanlarda Kahramanın Olağanüstü Doğumu

Olağanüstü doğum, kahramanın sıradan bir insan olmadığını, tanrısal ya da kutsal bir misyonla dünyaya geldiğini ifade eder. Kırgız kültürüne ait Manas Destanı'nda Manas'ın doğumu, olağanüstü rüyalar ve işaretlerle betimlenir. Babası Jakıp Han'ın gördüğü rüyalar, doğacak çocuğun büyük bir kahraman olacağını haber verir. Manas'ın doğumu, annesinin rüyasında gökten inen bir nurun bedenine girmesiyle gerçekleşir. Bu, İslamiyet sonrası anlatılarda peygamberlerin doğum hikâyelerine benzer şekilde, kahramanın yeryüzündeki görevinin ilahi bir destekle başladığını gösterir. Göktürk Kitabeleri'nde ise Bilge Kağan ve Kül Tigin'in gökten inen Tanrı tarafından halkı yönetmek üzere görevlendirildikleri yazılıdır. Bu anlayış, Türk hükümdarlarının ve kahramanlarının iktidarını meşrulaştıran bir motiftir. . Göktürk Yazıtları ise Bilge Kağan'ın ve kardeşi Kül Tigin'in "Tanrı tarafından gönderildiğini" ifade eder. Bu anlatılar, kahramanın doğumunun sıradan bir olay değil, kutsal bir görevin başlangıcı olduğunu gösterir.

Kahramanların Fiziksel ve Ruhsal Özellikleri

Türk destanlarındaki kahramanlar genellikle olağanüstü fiziksel güç ve yapıya sahip kişiler olarak tasvir edilir. Bu özellikler, onların yalnızca savaşta üstün gelmesini değil, aynı zamanda liderlik vasfını da vurgular. Kahramanların fiziksel nitelikleri, bir insanın ulaşabileceği sınırların ötesindedir ve bu abartı, onların tanrısal ya da yarı kutsal bir kimlik kazanmalarını sağlar. Dede Korkut Hikâyeleri'nde yer alan Bamsı Beyrek, sadece güçlü bir savaşçı değil; aynı zamanda cömert, onurlu ve sadık bir kahramandır. Manas hem savaş meydanlarında yenilmezdir hem de halkı için çalışan adaletli bir liderdir.

Beden Gücü ve Heybeti: Oğuz Kağan, Manas ve Bamsı Beyrek gibi destan kahramanları devasa boyları, geniş omuzları, uzun kolları ve korku veren bakışlarıyla betimlenir. Bu özellikler onların düşman üzerinde yarattığı etkiyi de sembolize eder.

Savaş Yeteneği: Ok atmak, kılıç kullanmak, ata binmek, güreşmek gibi savaş tekniklerinde ustadırlar. Örneğin Manas, tek başına bir orduya karşı koyabilecek düzeyde bir savaşçıdır.

Doğuştan Gelen İşaretler: Birçok kahraman, doğarken olağan dışı olaylara sahne olur; bazıları doğduğunda konuşur ya da olağanüstü bir fırtına çıkar. Bu unsurlar, kahramanın seçilmişliğini ve özel bir kaderi olduğunu simgeler.

Fiziksel üstünlüklerinin yanı sıra, destan kahramanlarının ruhsal dünyaları da oldukça zengindir. Türk kültüründe kahraman, yalnızca güçlü bir savaşçı değil, aynı zamanda yüksek ahlak sahibi, adaletli, erdemli ve fedakâr bir liderdir.

En belirgin ruhsal özelliklerden biri korkusuzluktur. Türk kahramanı, savaş meydanında ölümden çekinmez; zafer ya da şehadet onun için eş değerdedir. Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki Bamsı Beyrek'in tek başına düşman ordusuna karşı koyması buna örnektir. Kahramanlar, milletini korumak için kendi çıkarlarından vazgeçerler. Oğuz Kağan'ın Çin Seferi, yalnızca fetih değil, Türk milletinin bekası içindir.

Kahramanlar sadece savaşçı değil, aynı zamanda iyi bir evlattır, sadık bir eştir, örnek bir babadır. Dede Korkut'ta kahramanlar annelerine ve babalarına büyük saygı gösterir, aile onurunu her şeyin üstünde tutar.

Türk kahramanı zalime karşı, mazluma ise merhametlidir. Suçluya cezasını verir, halkının refahını gözetir. Manas Destanı'nda Manas, halkı için savaşır ve halkının iyiliğini kendi çıkarının önüne koyar.

Kahramanlar kibirli değildir; bilge kişilere danışır, gerektiğinde yaşlıların sözünü dinler. Bu yönleriyle toplumda rol model olurlar.

Destan kahramanları aynı zamanda aşkta da sadık ve tutkuludur. Aşklarındaki bağlılık, genellikle savaşla sınırlı ama sadakatleri bozulmaz. Bamsı Beyrek'in hikâyesi bunun tipik bir örneğidir.

Kahraman ve At İlişkisi

Atlar, destanlarda kahramanın gölgesi gibidir. Manas'ın atı Ak Kula, savaş sırasında kahramanını düşmandan korur, rüyalarla onu uyarır. Dede Korkut'taki Kazan Bey'in atı da kahramanla birlikte kahramanlık sergiler. Bu atlar bazen konuşur, bazen akıl verir, bazen de kahramanın kaderine ortak olur. Bu özellikler, atların sıradan hayvanlar değil, kutsal varlıklar olarak görüldüğünü gösterir.

Bamsı Beyrek'in kır atı, hikâyelerde neredeyse insanlaşmış bir varlık gibidir. Manas'ın atı Ak Kula da olağanüstü yeteneklerle donatılmıştır ve onun savaşta en yakın yardımcısıdır.

Kahraman ve İktidar

Kahramanlık kültürü sadece bireysel mücadelelerle sınırlı kalmaz. Genellikle bu kahramanlar halkın kurtarıcısı, devletin kurucusu veya yöneticisidir. Bilge Kağan'ın ifadelerinde, halkın 'aç iken doyurulması', 'çıplak iken giydirilmesi' gibi toplumsal sorumluluklar vurgulanır. Bu da kahramanların sadece savaşçı değil, aynı zamanda sosyal lider olduklarını gösterir. Manas, halkını bir arada tutan bir liderdir. Onun politik ve sosyal liderliği, kahramanlık kültürünün devlet kurucu boyutunu ortaya koyar.

Göktürk Kitabeleri'nde Bilge Kağan, sadece bir savaşçı değil, halkını koruyan ve adalet sağlayan bir lider olarak betimlenir. Onun görevi, "Türk milletini yok olmaktan kurtarmak"tır.

Kadın Kahramanlar

Destanlarda en yaygın kahramanlık motiflerinden biri 'tek başına orduya karşı koymak'tır. Manas, kimi savaşlarda binlerce düşmana karşı yalnız mücadele eder. Bamsı Beyrek esaret altında kaldığında bile umudunu yitirmez ve sonunda özgürlüğünü kazanır. Bu motifler, kahramanın içsel gücünü ve inancını ön plana çıkarır. Kurt motifinde ise, Türklerin atası olan Bozkurt'un soyunun devamı olduğu fikri, kahramanlara mitolojik bir meşruiyet kazandırır.

Türk destanlarında kadın kahramanlar, sadece eş veya anne rolüyle değil, aktif mücadeleci figürler olarak da yer alır. Kanıkey, düşman baskısında Manas'ın mirasını korur, halkı toparlar. Dede Korkut hikâyelerinde Banu Çiçek, savaş meydanına çıkmaktan çekinmeyen, erkeklerle yarışan bir karakterdir. Manas Destanı'nda Kanıkey, gerektiğinde savaş alanında yer alan bir kadındır. Kurnazlığı, liderliği ve cesaretiyle erkek kahramanlardan geri kalmaz. Bu, Türk toplumunda kadınların kahramanlık kültüründeki etkin konumunu gösterir. Dede Korkut hikâyelerinde kurtarma, yemin, intikam gibi motifler öne çıkar. Göktürk Yazıtları'nda kurt motifi, Türk milletinin atası olarak görülür.

SONUÇ

Destanlar, Türk halkının tarihini, kültürünü, dünya görüşünü ve manevi değerlerini nesilden nesile aktaran eşsiz edebi miraslardır. Bu destanlarda halkın bağımsızlık ruhu, vatan sevgisi ve özgürlük arzusu açıkça görülmektedir. Destanlar sayesinde Türk milleti, zorlu dönemlerde bile geleceğe umutla bakmış, mücadele gücü ve moral kaynağı bulmuştur. Anlatılan

kahramanların davranışlarında vatana sevgi, düşmana karşı cesaret ve halkına bağlılık duygusu ön plandadır.

Türk destanlarında kahramanlar yalnızca savaşçı değil, aynı zamanda bilge, adaletli ve halkının çıkarını her şeyin üstünde tutan lider figürlerdir. Onlar kişisel çıkarlarını değil, milletin geleceğini düşünür; halkının huzuru ve topraklarının bütünlüğü için mücadele ederler. Kahramanların ortak özelliklerinden biri de küçük yaşlardan itibaren olağanüstü güç ve yetenekler göstermeleridir. Örneğin, Manas daha çocukken düşmanlarını alt edebilecek kudrete sahiptir. Bamsı Beyrek, genç yaşta gösterdiği yiğitlik ve cesaretiyle halkının gönlünde taht kurmuştur.

Ayrıca, destan kahramanları sadece fiziksel güçleriyle değil, ruhsal dünyalarıyla da örnek kişiliklerdir. Her zaman doğruluğun, adaletin ve halk yararının yanında yer alırlar. Bu yönleriyle hem savaşçı, hem bilge, hem de halkına yol gösteren lider olarak tasvir edilirler. Türk destanlarında kahraman kültürü, toplumun tarihi, kültürel ve manevi değerlerini yansıtan önemli bir unsurdur. Kahramanlar; halkın inançlarını, hayata bakışını ve gelecek idealini temsil eden simgesel figürler hâline gelmiştir.

Sonuç olarak, destanlar yalnızca geçmişin izlerini taşıyan bir anlatım türü değil, aynı zamanda Türk milletinin ortak hafızasını, milli kimliğini ve kültürel değerlerini yaşatan ve gelecek nesillere aktaran önemli kültürel miraslardır. Bu sebeple destanlar, sadece edebi eserler olarak değil, aynı zamanda toplumun manevi ve kültürel hafızası olarak da değerlendirilmelidir.

Kaynakça

1. Kara Düzgün, Ü. (2012). Türk Destanlarında Merkezi Kahraman Tipinin Tipolojisi. *Folklor/Edebiyat*, 18(70), 9-46.
2. Kara Düzgün, Ü. (2018). Türk Destanlarında Kahraman ve İktidar Olgusu. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(18), 279-288.
3. Türk Dili ve Edebiyatı: Türk Destanlarında Tipler ve Motifler. <https://www.turkedebiyati.org/turk-destanlarinda-tipler-motifler>
4. Demir, A. (2011). Türk Destanlarında Kahramanın Olağanüstü Doğumu. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (30), 81-90.
5. Köprülü, F. (2003). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
6. Ergin, M. (1975). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
7. Kafadar, M. (1995). *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*. University of California Press.

ОБОГАЩЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА СЛОВАМИ ИЗ
СОВРЕМЕННОГО ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА
THE ENRICHMENT OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE WORDS FROM MODERN
TURKISH

Асадова Фатма Агаси кызы,

старший преподаватель

Бакинский Славянский Университет, кафедра азербайджанского языка

fatma.asadova.70@mail.ru

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/PODD2802

Annotation. *The post-independence era has marked a new phase in the linguistic relationship between Azerbaijani and Turkish, characterized by an increased lexical exchange. During this period, many loanwords from other languages have been systematically replaced by borrowings from modern Turkish. The trend toward linguistic convergence between Azerbaijani and Turkish has been particularly evident in the language of the press and mass media. Additionally, words that were historically common to both languages but had remained in limited usage within Azerbaijani have been reactivated and reintegrated into everyday discourse. A significant portion of the lexical borrowings from Turkish during this period has served as a substitute for Russian and European-origin words introduced via Russian, as well as for Arabic and Persian loanwords. The presence of Turkish-origin vocabulary in contemporary Azerbaijani continues to expand, with borrowed words exhibiting diverse morphological structures, including simple, derived, and compound forms. However, a notable concern in recent linguistic developments is the unregulated incorporation of Turkish words into Azerbaijani, sometimes without genuine necessity. This phenomenon raises questions about the potential impact on the structural integrity of the Azerbaijani language. To safeguard the purity and coherence of the language, it is imperative to adhere to established literary norms and linguistic standards.*

Key words. *language, word, Turkish origin, Azerbaijan, lexicon, press, modern.*

Азербайджанский язык исторически прошёл путь насыщенного и богатого развития, находясь в постоянном взаимодействии с различными языками. В процессе этого взаимодействия его лексика постоянно обновлялась и обогащалась. Заимствованные слова играют важную роль в этом обогащении. Особенно следует отметить вклад слов тюркского происхождения в формирование современного лексического фонда азербайджанского языка. Как и в других развитых языках, в лексике азербайджанского присутствует множество заимствований из разных языков. Среди них особое место занимают слова, пришедшие из современного турецкого языка. Их заимствование можно расценивать как положительное явление. Особенно стоит подчеркнуть, что наличие общих языковых и культурных корней с тюркоязычными народами способствовало лёгкому восприятию лексических единиц из современного турецкого языка.

Исследователи выделяют три основных этапа заимствования из турецкого языка:

1. Заимствования из турецкого языка в период средневековья.
2. Заимствования нового периода, охватывающего конец XIX — начало XX веков. Этот период связан с борьбой за создание общего тюркского языка, которая по ряду причин не увенчалась успехом.
3. Заимствования периода восстановления независимости Азербайджана, когда между двумя независимыми государствами — братскими народами — открылся широкий

горизонт взаимодействия. В таких условиях турецкие слова естественным образом входят в азербайджанский язык, не как гости, а как хозяева, находя своё место в лексической системе языка [Кулиев 2017: 119–120]. Во второй половине XX века влияние тяжёлого советского режима привело к искусственной изоляции азербайджанского языка от турецкого. За 70 лет язык подвергся изменениям, включая реформу алфавита, что негативно сказалось на его связи с современным турецким языком. Идеи тюркизма были подавлены, и отсутствие контактов приостановило процессы сближения языков. Несмотря на это, азербайджанский язык старался сохранить свой лексический фонд, однако политика того времени привела к утрате прежних достижений. С другой стороны, заимствованные из русского языка слова проникли также в языки других тюркских народов, отдаляя их от современного турецкого языка.

Распад Советского Союза стал историческим поворотным моментом в общественно-политической жизни тюркских народов, способствуя их сближению. Установились тесные связи между независимыми тюркскими государствами, что ускорило развитие языковых контактов. Сегодня сотрудничество в языковой сфере между тюркоязычными республиками укрепляется день ото дня. Заимствования из родственных тюркских языков стали одним из главных направлений в обогащении лексики азербайджанского языка. Современный этап глобализации, бурное развитие науки и техники обуславливают необходимость заимствования новых слов. В период независимости, особенно с активным распространением турецких телеканалов в Азербайджане, влияние турецкого языка усилилось. После восстановления независимости лексическая система языка вступила в новый этап развития под воздействием как внутренних, так и внешних факторов. Изменилась общая картина заимствований: отношение к ним стало иным, интерес к заимствованным словам из современного турецкого языка усилился. Одной из главных тенденций стало стремление освободиться от влияния русского языка. Слова, заимствованные из других языков, начали заменяться турецкими аналогами. Примеры таких замен: слово «sayıl» (образованное от тюркского корня «say») стало использоваться вместо русского «nömrə» (номерной); «soyad» (от слов «soy» и «ad») заменило заимствованное с европейских языков «fəmiləyā»; «soyqırım» (от «soy» и «qırmaq») пришло на смену слову «genosid». Эти замены отражают процесс естественного возврата к тюркским корням и демонстрируют активное развитие национальной лексической политики.

В период независимости часть слов, заимствованных из турецкого языка, заменила в нашем языке слова арабского и персидского происхождения. «В языке прессы 1990–2000-х годов вместо слова “hadisə” использовалось “olay”, вместо “müstəqillik” – “bağımsızlıq”, вместо “məlumat” – “bilgi”, а вместо “əlaqə” – “ilişgi”. Некоторые из этих слов вытеснили арабские заимствования из нашего языка» [Якубова 2008:49]. Замена слов, заимствованных из арабского и персидского языков, на удачные слова тюркского происхождения расценивается лингвистами как положительное явление.

Новая политическая ситуация привела к новым языковым тенденциям. В годы независимости активизировались слова, которые ранее были общими с турецким языком, но использовались в азербайджанском языке не столь широко. Тенденции сближения между азербайджанским и турецким языками особенно ярко проявляются не столько в официальном литературном языке, сколько в языке прессы и средств массовой информации.

После распада Советского Союза в Тюркском мире современный турецкий язык стал использоваться как средство межнационального общения. В этот период возникли идеи

создания общего тюркского языка и единого алфавита. Вхождение слов из турецкого языка в азербайджанский во многом обусловлено деятельностью телевизионных каналов. Чтение газет и журналов через интернет ещё больше ускоряет этот процесс. Образование также играет важную роль в распространении заимствований. Средства массовой информации и печать имеют значительное влияние на то, чтобы заимствованные слова стали общеупотребительными.

Можно сказать, что с внедрением новых общих лексических ресурсов в азербайджанский язык активизируется его внутренний потенциал. Это также свидетельствует о естественном и гармоничном обогащении словарного состава языка за счёт тюркской лексики. Сегодня среди новых слов, перешедших в азербайджанский язык из современного турецкого, встречаются лексические единицы, общие с другими родственными тюркскими языками. Поскольку эти слова происходят из одного языкового корня, их усвоение происходит быстрее. Существующие в языке слова постепенно уступают место новым синонимам, заимствованным из современного турецкого языка. Уже через короткое время такие слова перестают восприниматься как новые. Большинство слов, имеющих общее происхождение, легко принимаются и закрепляются в языке. Это можно определить только путём специальных лингвистических исследований. В современный период мы часто сталкиваемся с тем, как слова, считавшиеся неологизмами, очень быстро превращаются в общеупотребительные.

Следует отметить, что использование слов турецкого происхождения усиливает и активизирует внутренний потенциал азербайджанского языка, позволяя ему естественным образом обогащаться за счёт собственных ресурсов. В то же время в языке прессы наблюдаются проблемы, связанные с ненужными заимствованиями. Иногда в язык вводятся новые слова без необходимости, даже при наличии подходящего собственного аналога. Такое необоснованное заимствование является негативным явлением. В языке прессы иногда используются вымышленные, искусственно созданные слова. Большинство из них оказывается неудачными. Такие слова засоряют лексический состав языка.

Публицистический текст должен быть безупречным. Отсутствие ошибок в текстах прессы — это не только современная проблема. В азербайджанском языке существуют спорные вопросы, связанные с регулированием порядка использования заимствованных лексических единиц. Проблемы, связанные с освоением заимствованных слов, до сих пор не получили окончательного решения. Каждый язык адаптирует заимствованные слова в соответствии со своими нормами. Однако иногда в процессе внедрения новых слов через прессу допускаются ошибки в их написании, нарушаются орфографические нормы. Особенно трудности возникают тогда, когда произношение слова отличается от его написания. Если обратить внимание на заимствования из турецкого языка в прессе, становится очевидно, что они охватывают общественно-политическую, экономическую, военную, правовую, медицинскую, культурную, кулинарную и другие сферы. Среди слов, пришедших из современного турецкого языка, важное место занимают личные имена.

Некоторые лингвисты считают, что лексические единицы не тюркского происхождения следует заменять словами тюркского происхождения. Однако это очень деликатный вопрос. Чрезмерное и неуместное наполнение языка лексикой, заимствованной из турецкого языка Турции, может привести к его искажению.

«Сфера употребления турецких слов в современном азербайджанском языке постепенно расширяется, и эта тенденция охватывает два основных аспекта:

Использование турецкой лексики активизирует внутренний потенциал нашего языка. То есть наш язык возвращается в своё естественное русло и обогащается за счёт собственных ресурсов. Это также означает возвращение к истокам.

Увеличение удельного веса турецких слов в нашем языке способствует продвижению на пути к общему тюркскому языку — восстановление общей лексики направляет нас от общего языкового прошлого к общему языковому будущему» [Кулиев 2017: 124]. Сегодня количество турецких слов, используемых в современном азербайджанском языке, продолжает расти. Например, можно привести такие пары: *sayğı* – *hörmət* (уважение), *sonuc* – *nəticə* (результат), *qurum* – *təşkilat* (организация), *yetərsay* – *kvorum* (кворум), *öndər* – *rəhbər* (лидер), *durum* – *vəziyyət* (ситуация), *önəm* – *əhəmiyyət* (значение), *jurnal* – *dərgi* (журнал), *özəl* – *xüsusi* (частный), *öncül* – *qabaqcıl* (передовой), *gündəm* – *gündəlik* (повестка дня), *yatırım* – *sərmayə* (инвестиция), *güvən* – *etibar* (доверие), *dayanıqlı* – *sabit* (устойчивый), *toplantı* – *iclas* (собрание), *toplum* – *cəmiyyət* (общество), *ilginc* – *maraqlı* (интересный), *yorum* – *izah*, *şərh* (толкование, комментарий), *çağdaş* – *müasir* (современный), *açıqlamaq* – *izah etmək* (объяснять), *önəm* – *əhəmiyyət* (значение) и др.

Цели заимствования слов из других языков бывают различными. Некоторые заимствования служат для обозначения новых понятий и явлений. Например, после появления компьютеров в язык было введено слово *bilgisayar* из турецкого языка, однако оно так и не смогло укорениться в лексике азербайджанского языка.

Если говорить о структуре и функции слов, заимствованных из современного турецкого языка, можно отметить, что они проявляются в азербайджанском языке в трёх морфологических формах: простых, производных и сложных. Например, такие слова, как «*sayğı*» (уважение), «*durum*» (ситуация), «*öncül*» (передовой), «*toplum*» (общество), «*bilgi*» (информация), «*araşdırma*» (исследование), используются как в официальной, так и в неофициальной стилистике. Эти слова применяются не только как синонимы, но и в терминологических областях. Семантическая гибкость, фонетическая близость и стилистическая адаптивность слов турецкого происхождения способствуют их быстрой ассимиляции.

Как уже упоминалось, заимствованные слова из турецкого языка могут быть по структуре простыми, производными или сложными. Основой для таких слов, образованных морфологическим и синтаксическим путём, служат общие лексические единицы. К примеру, слова, сформированные с помощью словообразовательных аффиксов: «*öncül*» – *qabaqcıl* (передовой), «*deyim*» – *ifadə* (выражение), «*anlam*» – *məna* (смысл), «*dayanıqlı*» – *sabit* (устойчивый), «*toplu*» – *məcmuə* (сборник), «*dəyərli*» – *qiymətli* (ценный), «*araşdırma*» – *tədqiqat* (исследование), «*basqı*» – *təzyiq göstərmək* (оказывать давление), «*bilgi*» – *məlumat* (информация) и др. Эти производные лексемы были заимствованы в уже готовом виде, то есть в той форме, в какой они сформировались в турецком языке. Роль СМИ и образовательного фактора в этом процессе невозможно переоценить. Вещание турецких телеканалов (например, TRT, ATV, Kanal D) в Азербайджане, чтение и просмотр турецких ресурсов через интернет, а также реализация совместных образовательных проектов способствовали более широкому и быстрому распространению заимствованных слов в языке. Особенно часто такие слова используются среди молодёжи. В то же время студенты, обучающиеся в Турции, и исследователи, участвующие в совместных научных проектах, являются активными агентами этого процесса. Влияние средств массовой информации на языковую политику нельзя оставлять без внимания.

Одной из наиболее тревожных тенденций в последнее время стало чрезмерно свободное использование турецких слов в азербайджанской прессе без объективной

необходимости. Поскольку в языке уже существуют эквиваленты таким словам, новые заимствования не приживаются и со временем выходят из употребления. Так, слово «öğənci», заимствованное из турецкого языка, в последние годы используется в азербайджанской прессе. Однако его эквивалент — слово арабского происхождения «tələbə» — воспринимается носителями языка как более родное. Несмотря на употребление в газетных и журнальных материалах, слово «öğənci» так и не стало общеупотребительным.

В современном азербайджанском языке наряду с традиционным термином «lüğət» под влиянием современного турецкого языка стало использоваться и слово «sözlük». Изначально под «sözlük» понималось количество, совокупность или собрание слов, приведённых в алфавитном порядке с их толкованием, переводом, написанием и произношением. Объём и содержание словаря зависят от цели и намерения составителя. В ряде случаев слова, заимствованные из турецкого языка, используются в азербайджанском языке вместо уже устоявшихся аналогов, имеющих то же значение. Это может отрицательно сказаться на гармонии языка и стилистической стабильности. Например, такие слова, как «öğənci» (студент), «incələmək» (анализировать), «duyuru» (объявление), «təlimatlandırmaq» (информировать) воспринимаются неоднозначно. Тем не менее, в некоторых случаях новые слова могут быть более функциональными и семантически насыщенными. Поэтому при использовании заимствований следует руководствоваться как их функциональностью, так и стилистической уместностью. Помимо заботы о чистоте языка, необходимо также создавать условия для его развития.

Слова, заимствованные из современного турецкого языка, относятся к различным частям речи, включая существительные и глаголы. Некоторые глаголы представляют особую важность и для нашего языка. К примеру, «aşıqlamaq» может использоваться вместо «izah etmək» (объяснять), а «incələmək» — вместо «təhlil etmək» (анализировать) и т.д. Хотя часть новых заимствований используется правильно и уместно, некоторые из них применяются без необходимости и неудачно. Азербайджанский язык имеет статус государственного языка, и каждый гражданин должен ответственно относиться к языковой политике, не допуская произвольности. В язык не следует вводить ненужные заимствования. Для сохранения чистоты азербайджанского языка необходимо строго соблюдать литературные нормы, а также осуществлять специальный контроль за языком прессы, средств массовой информации, газет и журналов.

Таким образом, слова, заимствованные из современного турецкого языка, с одной стороны, способствуют обогащению лексического фонда азербайджанского языка, а с другой — укреплению общей тюркской идентичности и культуры. Однако данный процесс необходимо осуществлять с научным и управляемым подходом, соблюдая нормы и правила литературного языка. В этой связи важное значение приобретают языковые реформы, терминологический контроль и составление словарей на основе единых стандартов. Такой подход обеспечит развитие азербайджанского языка как богатого и независимого языка.

Использованная литература

1. Кулиев Р. Лексика турецкого языка в современном азербайджанском языке. 2017. С. 142. Диссертация.
2. Якубова Т. Заимствования в языке азербайджанской прессы (1990–2000). Баку: «MBM», 2008, 153 стр.
3. Мешедиев М. Вопросы языка и стиля. — Баку: Təhsil, 2010.

ORKHAN KƏMALIN ƏSƏRLƏRİNDƏ ANADOLU HƏYATI
ANATOLIAN LIFE IN THE WORKS OF ORKHAN KEMAL

Hüseynova Elnurə Elçin qızı,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, böyük elmi işçi

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsi

elnure.huseynova@mail.ru

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/JWWT9165

Annotation. *Writers called Three Kamals in Turkish literature, they are: Kamal Tahir, Yashar Kamal and Orkhan Kamal. Despite the fact that their names and pseudonyms are the same, all three authors have brought Anatolian life, its geography and culture to literature. Just as the high class and their life stories were the main plot line of the works in the literature of Sarveti Funun and the Tulip Era, the working-peasant class and their problems are highlighted in the literature of Orkhan Kamal and the Republic period. In Turkish literature, the main theme of the works of the Three Kamals is the events taking place against the background of social inequality and injustice. However, despite these similar features, Kamal Tahir highlighted the theme of statehood, Orkhan Kamal equality and Yashar Kamal especially in their works.*

Nazim Hikmet, whom he met in Bursa prison, had a great role in Orkhan Kamal's novels and stories addressing the theme of equality. Nazim Hikmet instilled the idea of social equality in Orkhan Kamal and there by changed his literary point of view. Even the writer explained the way of writing his works: "The purpose of my art... Is there any problem in summarizing it like this?" The effort to want our people, and the human race in general, to be the happiest in the most independent conditions in the direction of positive sciences. Like the famous Lincoln's definition of democracy: "Government of the people, for the people, by the people," he says. Why don't we say that? Art in the name of humanity's effort to be managed by humanity for humanity." Orkhan Kamal wrote down the events he encountered and also noted his point of view on these issues. In his works, the desire for social equality played a big role in the formation of the view on various issues. In the novels and stories of the writer, it can be seen that he wishes for the formation of complete social equality among people. Orkhan Kamal's great love for the Anatolian peasant is noticeable in his novels and stories. He has always noted that he has special sympathy for the hardworking Anatolian worker. At the end of his works, Orkhan Kamal analyzes the situation of the protagonists and calls them to fight more persistently against the people who put them in this situation.

Key words. *Orkhan Kamal, Republic period, Turkish literature, Anatolian life, social relations*

Orxan Kəmal əməksevər Anadolu işçisinə xüsusi rəğbətinin olmasını hər zaman əsərlərində qeyd etmişdir. Onun "Cemilə" romanında da hadisələr Anadoluda baş verir. Cəmilə romanın baş qadın qəhrəmanıdır [Kemal 2004:16]. Hadisələr isə 1934-cü ildə Çukurovadakı tikiş fabrikində baş verir. Cəmilə hələ uşaq yaşlarında ikən anası vəfat edir. Bundan sonra onu həyatda maraqlı sınaqlar gözləyir. 14-15 yaşı olan Cəmilə əslən Bosniyalıdır. Qardaşı Sadri ilə bərabər tikiş fabrikində çalışır. İşdən döndükdə isə evdə olan yaşlı atası Malik bəyin qeydinə qalır. Əsərin mənfi qəhrəmanlarından biri üzündəki yaralara görə kəndlilərin ona Çopur ləqəbini qoyduqları Halildir. Çopur Halil 5-10 dəvəyə və bir qədər də ata-anasından qalma sərvətinə arxalanaraq

kəndlilərə xor baxır və özünü onlardan üstün tutur. Məhz bu kimi davranışlarına görə kənddə ona qarşı münasibət bir mənalı deyil. Tez-tez tikiş fabrikinə gələn Halil burada Cəmiləni görür. Yaşca özündən çox kiçik olan bu qıza vurulur və onun fikrini belə öyrənmədən onunla evlənəcəyi xəbərini bütün fabrikə yayır. Hətta evlənmək üçün fabrikdə onunla bərabər çalışan bir qızı da elçi kimi Cəmiləyə göndərir. Lakin çox incə qəlbli olan Cəmilə belə bir qəddar qoca ilə evlənmək fikrində olmadığını açıqlayır, həm də onun könlünü fəth edən artıq başqa bir nəfər vardır. Bu, fabrikdə katib kimi çalışan Necati bəydir. O, bir çox iş yoldaşlarından fərqli olaraq işinə məsuliyyətlə yanaşır və rüşvət götürmür. Buna görə də Çopur Xəlil əlindən gələni edir ki, onu işindən kənarlaşdırsın. Hadisələr bu məcrada cərəyan edərkən fabrikdə tətillər baş verir. Belə ki, yeni gətirilən sap təmizləmə avadanlıqları xarab olur. Sapları təmizləmək əvəzinə yeni gətirilən bu maşınlar parçaları daha da korlayır. Bu isə işçilərin vəziyyətinə mənfi təsir edir, çünki onların maaşı məhz tikdikləri parçaların sayı ilə müəyyən edilirdi. Hətta fabrikin rəhbəri Kadir ağa müəssisəsində savadlı kadr olmadığından bu tikiş maşınlarını idarə etmək üçün xarici mütəxəssis də cəlb edir.

Fabrikin sahibi Kadir ağa isə çox sadələvh birisidir. Öz şəxsi düşüncəsi olmayan bu kəs kənardan deyilən sözlərə etibar edərək fabrikinin başqalarının şəxsi maraqları kontekstində idarə edir. Orxan Kəmal Kadir ağanın təmsalında öz şəxsi görüşü olmayan insanları da qınayaraq, belələrinin rəhbər vəzifəsində çalışmasını qəti olaraq qəbul etmir. Xaricdən mütəxəssis qismində dəvət olunan Orlando isə düzgün, canla-başla çalışdığı təqdirdə maşınların niyə sıradan çıxmasını anlaya bimir. Əsərdə digər bir mənfi personaj isə Camgöz Sadıqdır. O, Orlandonun düzgün işlədiyini və rüşvət almaması ilə bərabər, başqalarının da peşkəş götürməsinə maneə olmasından çox narahatdır. Onun planı isə maşınların içərisinə dəmir qırıntıları atmaqla onları sıradan çıxarır. Daha sonra isə fabrik işçilərini Orlandoya qarşı qızışdırıb, onun otağına daxil olmasına səbəb olur. Orlandonu öldürmək istəyirlər.

Fabrikin digər sahibi Numan Rüştü Bəy isə Kadir ağa kimi ağılsız deyil. O, hadisələri Necatidən öyrənərək həm Orlandonun həyatını xilas edir, həm də Camgöz Sadığın planını ifşa edir. Romanın sonunda Cəmilə sevdiyi Katip Necati ilə ailə həyatı qurur.

Orxan Kəmalın roman və hekayələrinin dini nöqteyi-nəzərdən təhlili də maraqlıdır. Yazıçı insanlara humanist davranmağın tərəfdarıdır [Narlı 2004:27]. İslam dinində də insanın dünyanın əşrəfi (ən şərəfli) olduğu bildirir. Ancaq müəllif hər zaman yaşadığı dövərdə bu prinsipə sadıq qalınmadığını da əsərlərində vurğulayır. Həmçinin, Orxan Kəmal insanlara qarşı edilən haqsızlıqların din pərdəsi altında gizlədilməsinə də qətiyyətlə etirazını bildirməkdədir. Onun “Vukuat Var”, “Hanımın Çiftliyi”, “Kanlı Topraklar”, “Bereketli Topraklar Üzerine” kimi romanlarında cəmiyyətdə baş verən ədalətsizlik bir də dini baxımdan təhlil edilir. O, əsərlərindəki məzlum təbəqə insanların Allahı (C.C.), Yaradana ibadət etmələrini müsbət qiymətləndirir, lakin onların savadsızlığı bəzən dini öhdəlikləri düzgün yerinə yetirməmələrinə gətirib çıxarır. Nəticədə özlərini dindar olaraq qələmə verən cahillər İslam dininə böhtan atır və onu digər insanlara da səhv təqdim edirlər.

Orxan Kəmal insanların ağaca parça bağlamaq, nala və bənzər əşyalara olan inanclarına qarşı sərt mövqe tutmuşdur [Özerinç 2010:38]. İnsanları uçuruma aparan savadsız məhəllə mollalarının fətvası ilə etdikləri hərəkətlər, dedi-qoduya əhəmiyyət verərək məsələni araşdırmadan başqa insanlarla davaya girmək və digər hallar müəllifin bir mənalı olaraq qınağına səbəb olmuşdur.

Orxan Kəmal eyni zamanda din mövzusunda toxunduğu bir digər məsələ tərbiyə və əxlaq anlayışıdır. Belə ki, əsl müsəlman Qurani Kərimin qaydalarına və Məhəmməd peyğəmbər(s.a.s.)in qoyduğu sünnetə layiq həyat yaşamalıdır. Adi insanlar isə doğru davranışı yalnız əsl müsəlman hesab etdikləri, əslində isə çirkin əməllərini din pərdəsi altında gizlədən dindarlardan, məhəllə

mollalarından alırlar [Hüseynova 2024:15]. Bir qayda olaraq Orxan Kəmal personajlarının şəxsi keyfiyyətlərindəki arzu olunmaz halları birbaşa şəxsin özünə görə yox, düşdüyü mühitin təsiri ilə baş verdiyini açıqlayır [Uluscan 2010:59].

Eyni zamanda müəllif bu halların qarşısının alınmasında özünün də fəal iştirakını qeyd edir: "...asıl gerçəklik, asıl yurtseverlik içinde yaşadığı toplumun bozuk düzenini görmek, bozukluğun nereden geldiğine akıl erdirmek, sonrada bu bozuklukları ortadan kaldırmaya çalışmaktır." [Narlı 2004:30].

Orxan Kəmal əsl dindarlara böyük hörmət hissi ilə yanaşır. Ancaq o, bu cür həlim insanları qarşılaşdıqları ədalətsizliklərlə barışıb, haqq-ədalətin bərpasını axirət aləminə saxlamq əvəzinə, dünyada ikən haqlarını müdafiə etməyə səsləyir.

Orxan Kəmalın "Kanlı Topraklar" romanında da din mövzusu başlıca yer tutur. Əsərdə kəndlilərə aid olan torpaqları Hakkı bəyin atası istismar etmişdir [Kemal 1994:58]. Daha sonra isə Topal Nuri din pərdəsi altında bu torpaqları Hakkı bəydən dəyər-dəyməzinə satın alaraq, kəndin ağasına dönür və Hakkı bəyin atasından da çox kəndlilərə zülm etməyə başlayır. Hakkı bəy isə yaxşılıq etdiyini sanaraq kəndlilərin vəziyyətinin daha da pisləşməsinə istəməyərək də olsa səbəb olmuş olur. Əsərdə dini biliklərinin az olması insanların düzgün qərar verə bilməmələrinə səbəb olur. Orxan Kəmal dinlə bağlı məsələlərdə insanların saxta dindarların fətvası ilə deyil, dini, həmçinin əməli saleh kəslərə problemlərini danışaraq, yalnız doğru kəslərdən məsləhət almasını doğru hesab edir.

Bilindiyi kimi, Orxan Kəmalın başlıca olaraq toxunduğu mövzulardan biri də kəndli, işçi əməyidir. İngiltərədə sənaye inqilabı nəticəsində maşınli istehsala keçid tez bir zamanda bütün dünyaya yayıldı. Bununla da, sadə işçiləri ixtisar edərək maşın gücü ilə iqtisadiyyat yenidən təşkil edilməyə başlandı. Bu da bir çox işçinin ixtisara gətirib çıxarmışdı. Bu kimi hallar Türkiyədən də yan keçməmişdi. Belə insanların halına yanan Orxan Kəmal real həyatda insanların, əsasən də kəndli, fəhlə sinifinin qarşılaşdığı çətinlikləri əsərlərinin mövzusu etmişdir. Orxan Kəmal öz sərlərində niyə məhz işçilərin, onların həyatları ilə bağlı yazdığını "Dost" jurnalına verdiyi müsahibəsində belə açıqlayır: "Hep işçi, hep köylüyü anlatmak gibi bir inadın sonucu değil bu. Gerçekçi bir yazar en iyi bildiği şeyi yazmalıdır, işçi ve köylüler çocukluğumdan beri içime öylesine yerleşmişler ki... Bununla beraber, hikayelerim arasında halli vakitli kişiler, halli vakitli kişilerin hikayeleri yok değil. Örneğin: Penin, Umum Müdür, Yeni Arkadaş, Üzüntü. Vukuat Var'daki büyük çiftçi Muzaffer Bey, çevresindeki halli vakitliler... Hali vakitlilerden de bildiğim kadar söz ediyorum. Keşke daha geniş tanışanı onları da, kitaplar doldursam" [Aydoğan 1958:25]

Orxan Kəmal romanlarında işçilərin çox işlədilməsi, ancaq qarşılığında az maaş almalarını daim tənqid etmişdir. O, ağaların işçilərinə qarşı bu cür istismari davranışını heç heyvanlara belə edilmədiyini kobud şəkildə ifadə etmişdir. O, xəstə olmasına baxmayaraq çalışan, məktəbə gedəcəyi yerdə işləyən insanların əməyini yüksək qiymətləndirmişdir. Onlar nə qədər ağır şərtlərdə çalışsalar belə, yenə də sabaha olan ümidlərini itirmirlər.

Orxan Kəmalın işçilərin həyatından bəhs edən romanlarından biri də "Murtaza" əsəridir. Burada baş qəhrəman Murtaza obrazıdır. O, Yunanıstanla bağlanan sazişə, əsasən, pul qarşılığında oradan köçürülən türk ailələrindən birinin övladıdır. Murtaza Yunanıstandan Çukurovaya gəlmişdir. Ailəsi dövlətdən aldığı pulla varlanmaq arzusundadır, lakin Murtazanın belə bir xəyalı yoxdur. Onun tək dərdi Qurtuluş Savaşında şəhid olan dayısı kimi şanlı əsgər olmaqdır. Atasının təkidlərini nəzərə almayan Murtaza bu ruhda yetişir, lakin onun qardaşı ticarət qurub varlanmışdır [Kemal 1957:120].

Murtaza fabriklərdən birində işə düzəlir. O, burada xoş xasiyyətli bir qızla tanış olur və onunla ailə həyatı qurur. Ancaq qızı seçməsinin səbəbi ona olan sevgisi deyil, qızın atasının da Murtaza kimi Vətən sevgisi ilə dolu bir insan olmasıdır. Murtaza oğlunun olmasını arzu etsə də, dörd qızı dünyaya gəlir. Bundan sonra isə çoxdan gözlədiyi oğlu olur. Adını isə çox sevdiyi

dayısının şərəfinə Həsən qoyur. O, Həsənin böyüyüb əsgər olmasını və döyüşlərdən birində şəhidlik məqamına ucalmasını istəyir. Çünki, şəhid atası olmaq onun üçün böyük bir şərəf idi. Ancaq Həsən atasının istədiyi yolu seçmir. O, hərbi sənətinə tamamilə əks olan futbolla maraqlanır. Atası onu hərbi məktəbə yazdırsa da, Həsən burada təhsilini yarımçıq qoyub və musiqi məktəbinə daxil olur. Artıq Murtaza oğlundan ümidini üzmüşkən, digər oğlu dünyaya gəlir. Atası onun da adını Həsən qoyur. Murtazanın bu səfər ümidləri bu oğlunadır. Həsən isə atasının ona olan sevgisindən sui-istifadə etməklə onu aldadır. Hərbi məktəbə yazıldığı adıyla ondan hər səfər qumar oynamağa pul alır.

Hadisələr belə cərəyan edərkən Murtazanın işdə vicdanlı çalışmasına görə fabrik sahibi onu işçilərə nəzarət etməsi üçün başçı təyin edir. Murtaza isə öz növbəsində ona olan etibarı doğrultmaq istəyir, ancaq işçilər onun ədalətli hərəkətlərindən xoşlanmır və onun bir səhvini tapıb işdən qovdurmaq arzusundadırlar. Bu fürsəti isə onlara Murtazanın sevimli oğlu Həsən verir. Dükandan oğurluq etdiyinə görə Həsəni məhkəməyə verirlər, ancaq şikayətçi onun Murtazanın oğlu olduğunu biləndə ərizəsini geri götürür. Murtaza isə bütün bu vaxt ərzində aldadıldığını anlayaraq oğluna ən ağır cəzanın verilməsini hakimdən xahiş edərək məhkəmə salonunu tərk edir.

Romandan göründüyü kimi bəzən işçilərlə adil davranmaq da insanların etirazına səbəb olur. Əgər Orxan Kəmalın digər əsərlərində ağalar işçilərinə qarşı zülm edirdilərsə, burada Murtazanın düzgün işləməsi işçilərin paxıllığına, onu gözə götürməməsinə səbəb olur. Çünki onlar işi axsatmaq, işləmədikləri işdən əmək haqqı almaq istəyirlər. Orxan Kəmal hər iki halın düzgün olmadığını qəti sürətdə əsərlərində bildirir.

Azadlıqdan məhrum edilmiş kəslər də, Orxan Kəmalın əsərlərinin mövzusunı təşkil edir. Orxan Kəmal Nazim Hikmətlə ömünün bir çağını həbsxanada keçirmişdir. Məhz buna görə də o, burada cəzalarını çəkən kəslərin yaşadıklarını da qələmə almışdır. Onun bu cür romanlarından biri “72. Koğuş” əsəridir. Əsərdə hadisələr Ahmet Kaptan adlı şəxsin ətrafında cərəyan edir. O, ən yoxsul, ən bərbad həbsxananın 72-ci otağında cəzasını çəkir. Cinayət törətmiş olsa da, təhlükəli xarakterə malik deyil [Kemal 1970:44]. Yatmağa yeri olmayan Ahmet Kaptan sement zənbillərinin üzərində gecələyir. Anasının o dövr üçün elə də az olmayan 150 lirəsi ilə aylıq ehtiyaclarını qarşılayır. Ancaq həbsxanada otaq yoldaşı olan və həbsxana müdirinin sağ əli Bobi Niyazi ləqəbli şəxs onun puluna göz dikmişdir. Qumar oynamayan Ahmet Kaptanı min bir yalanla qumar masasına əyləşdirir. Oyundan qaçmasın deyə ilk əvvəl onun bütün pulları udmasına yardımçı olur. Amma Ahmet Kaptan bunun onun başına açılan oyun olduğunun fərqi varmır. Günlər belə davam edərkən Bobi Niyazi Ahmetin inamını qazanır və onun könlündən keçənləri öyrənir. Ahmet həbsxana məhkumu olmasına baxmayaraq günün birində onu bir insan kimi sevəcək bir xanıma rast gəlmək istəyir. Bunu öyrənən Niyazi həbsxananın digər qadın məhkumlara ayrılan hissəsindən Fatma xanımı tapır. Fatma xanımla danışdığı əsnasında onun heç kimlə bir daha evlənmək niyyətinin olmadığını öyrənir. Bundan sonra o, Ahmetə paltarlarını Fatmanın yumasını təklif edir, ancaq Ahmet bunun nə ilə nəticələncəyini anlaya bilmir. Bir müddət keçdikdən sonra Niyazi Fatmanın xəbəri olmadan onun adından Ahmetə sevgi məktubları yazır. Ahmet bu məktubların Fatmadan gəldiyini düşünərək çox sevinir və onlara cavab yazmağı unutmur. Öz növbəsində isə Niyazi hər məktub yazışında Ahmetdən müxtəlif bəhanələrlə pul qoparır. Günlərin bir günü Ahmet pulunun qurtarmaq üzrə olduğunu anlayaraq yenə qumar oynayır, ancaq bu səfər pulu Niyazi qazanır. Artıq Fatmanın da məhkumluğu bitir və heç kimə gedəcəyi yeri açıqlamadan çıxıb gedir. Ahmet isə artıq pulsuz və onu yeganə sevən insanı itirdiyini zənn edərək məyus olmuşdur. Günlərin birində Ahmetin də həbsxanadan çıxma zamanı gəlir. O, həbsxanadan çıxanda digər həbsxana yoldaşları olub bitənləri olduğu kimi ona söyləyir və məyus olmamasını bildirirlər. Ancaq Ahmet onlara qulaq asmır, ona yazılanların həqiqətən də Fatmadan olduğuna inanır. Azadlığa çıxdıqdan sonra o, uzun müddət həbsxananın qarşısından ayrılmır. Tək ümidi Fatmanın

gəlməsi və onların birlikdə buradan ayrılmasıdır. Ancaq Fatmanın olub bitənlərdən xəbəri olmadığından həbsxanaya gəlmir. Uzun müddət soyuqda, yağışın altında Fatmanı gözləyən Ahmedin isə səhəri gün həbsxana mühafizəçiləri tərəfindən soyuqdan donmuş cəsədi aşkar edilir.

Romanda Orxan Kəmal insanları hər zaman mübariz ruhda olmağa səsləmişdir. Çünki atalar sözündə də vurğulandığı kimi, yıxılana balta çalmaq istəyən çox olur. Həmçinin yazıçı öz şəxsi təcrübəsində həm həbsxana illərində, həm də ömrünün digər çağlarında onu aldatmaq istəyən kəslərin çox olduğunu bildirmişdir. Orxan Kəmal bu səbəbdən hər kəsə etibar etməyin təhlükəli olduğunu əsərlərində bildirir. Ümumi olaraq onu söyləyə bilərik ki, müəllif yeni texnikaların iqtisadiyyatı dirçəltməsi fonunda sadə xalqın güzəranına mənfi təsir etdiyindən bu cür yenilik mühitinə qəti olaraq qarşı çıxır.

Əsərlərindən göründüyü kimi, Orxan Kəmal Anadoludan olan müxtəlif düşüncəli, ayrı-ayrı təbəqə insanların həyatlarına nəzər salır. O, əsərlərinin sonunda baş qəhrəmanların düştükləri vəziyyətləri təhlil edərək, onları bu duruma salan insanlara qarşı daha əzmlə mübarizə aparmağın vacibliyini vurğulayır. Çünki Orxan Kəmalın fikrincə yaşadığı cəmiyyət ədalətsizlik, güclünün zəifi əzməsi üzərində qurulmuşdur. Onun fikrincə yalnız bərabərlik və ədalətə önəm verildiyi təqdirdə hər kəsə adil münasibət bəslənəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aydoğan Y. Orhan Kemal'in Romancılığı. – Dost Dergisi, 1958, 2. Cilt, 9. Sayı. s. 21-25.
2. Doğan A. Orhan Kemal'in Öykülerinde Tekrarlar. – Varlık Dergisi, 1970, 3. Cilt, 7. Sayı. s. 32-35.
3. Hüseynova E. Ekolinqvistika: Oğuz qrupu türk dillərində flora və fauna leksikası – Bakı: Elm və təhsil, 2024.
4. Kemal O. Cemile – İstanbul: Epsilon, 2004.
5. Kemal O. Kanlı Topraklar – Ankara: Tekin, 1994.
6. Kemal O. Koğuş – İstanbul: Cem, 1970.
7. Kemal O. Murtaza – İstanbul: Varlık, 1957.
8. Narlı M. Orhan Kemal'in Romanları Üzerine Bir İnceleme – Ankara: TC Kültür Bakanlığı, 2004.
9. Özerinç E. Orhan Kemal'in "Fabrika ve Toprak İşçilerini Konu Alan Bereketli Topraklar Üzerine", "Vukuat Var ve Hanımın Çiftliği" Romanlarında Yapı, Tema ve Anlatım – İstanbul: Epsilon, 2010.
9. Uluscan F. Orhan Kemal'in Bazı Eserlerinde Bir Eleştiri Unsuru Olarak Din – İstanbul: Tarık, 2010.

**TÜRK DÜNYASI ÖĞRENCİLERİNE YÖNELİK TÜRKÇE ÖĞRETİMİ: YÖNTEMLER
VE YAKLAŞIMLAR**
**TEACHING TURKISH TO STUDENTS FROM THE TURKIC WORLD: METHODS
AND APPROACHES**

Adilbekova Elmira Seytimovna,

PhD, Түрік тілі мен әдебиеті бөлімінің доценті,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы

Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ-сы, Қазақстан

elmira.adilbekova@ayu.edu.kz

Emre Gülce,

Филология факультеті,

Түркітану бөлімі, магистратура 1-курс, МТУ 411 тобының студенті

emregulce@outlook.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/JIYU6093

Annotation. *This article comprehensively examines the process of teaching Turkey Turkish to students originating from the regions referred to as the Turkic World, whose native languages are different dialects of Turkish or closely related languages. The main objective of the study is to analyze the methods and approaches used in teaching Turkish to this specific student group, to investigate the unique challenges and opportunities arising from their linguistic and cultural backgrounds, to evaluate current institutional practices and materials, to discuss the role of technology integration, and consequently, to identify the most effective strategies and present recommendations. The research is based on an extensive literature review and document analysis methodology. Findings indicate that although students from the Turkic world initially have an advantage due to linguistic proximity, they experience negative transfer issues stemming from factors like false cognates and phonetic and morphological differences. While cultural affinity serves as a significant source of motivation and facilitates adaptation, subtle cultural distinctions also require consideration. Current teaching practices and materials often lack sufficient focus on the specific needs of this group, although institutions like the Yunus Emre Institute and TÖMER, along with collaborations within the Organization of Turkic States, hold potential. Technology offers significant opportunities in terms of access and motivation, yet challenges remain regarding pedagogical integration and the lack of tailored content for this group.*

Key words. *Teaching Turkish to Foreigners, Turkic World, Turkic Dialects, Teaching Turkish as a Second Language, Teaching Methods, Linguistic Transfer,*

Giriş

Konunun Önemi ve Güncelliği

Küreselleşme süreçlerinin hız kazandığı, uluslararası hareketliliğin arttığı ve dijital iletişim imkanlarının sınırları ortadan kaldırdığı günümüz dünyasında, yabancı dil bilmenin ve öğretmenin önemi giderek artmaktadır. Bu bağlamda Türkçe, hem Türkiye'nin artan bölgesel ve küresel etkisi hem de Türk Dünyası olarak adlandırılan geniş coğrafyadaki ülkelerle gelişen siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler neticesinde, öğrenilmek istenen diller arasında ön plana çıkmaktadır. 1 Türkiye'nin uluslararası öğrenci kabulünde dünyanın önde gelen ülkeleri arasına girmesi 3, Türkçe öğretimine yönelik ihtiyacın ve ilginin somut bir göstergesidir. Dünyanın dört bir yanından öğrenciler Türkiye'ye Türkçe öğrenmek için gelmekte, birçok üniversite bünyesinde ve özel kurumda Türkçe öğretim programları sunulmaktadır [1].

Bu genel çerçeve içerisinde, Türk Dünyası kökenli öğrencilere Türkçe öğretimi, kendine özgü dinamikleri olan özel bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu öğrenciler, ana dilleri Türkiye Türkçesinin farklı lehçeleri veya aynı dil ailesinin çok yakın kolları olan, ortak bir tarih ve kültür havzasından gelen bireylerdir. Bu durum, onların Türkçe öğrenme süreçlerini diğer yabancı uyruklu öğrencilerden farklılaştırmaktadır. Dilsel ve kültürel yakınlıklar önemli avantajlar sunarken, aynı zamanda "yalancı eşdeğerler" veya farklılaşmış dilbilgisel yapılar gibi potansiyel zorlukları da beraberinde getirmektedir [1]. Dolayısıyla, bu özel öğrenci grubuna yönelik Türkçe öğretiminde kullanılan yöntemlerin, yaklaşımların ve materyallerin etkinliğini sorgulamak, mevcut durumu analiz etmek ve geleceğe yönelik stratejiler geliştirmek, hem akademik açıdan hem de Türkiye'nin Türk Dünyası ile ilişkileri bağlamında büyük önem taşımaktadır. Türkçenin bir dünya dili olma yolundaki ilerleyişi 2, bu tür özel alanlara yönelik bilimsel çalışmaların gerekliliğini artırmaktadır.

"Türk Dünyası" Kavramının Çerçevesi

"Türk Dünyası" terimi, genellikle 20. yüzyılın sonlarından itibaren yaygınlık kazanan, ortak dil, tarih ve kültür bağlarına sahip Türk halklarının yaşadığı geniş coğrafi ve kültürel alanı ifade etmek için kullanılan bir kavramdır [5]. Bu kavram, sadece belirli siyasi sınırları değil, aynı zamanda tarihsel süreçte Türklerin yayıldığı ve kültürel izler bıraktığı Avrasya coğrafyasını, Orta Asya steplerinden Anadolu'ya, Balkanlar'dan Sibirya'ya uzanan geniş bir alanı kapsamaktadır [5]. Türk Dünyası, bağımsız Türk devletlerini (Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti) 5, Rusya, Çin, İran gibi ülkeler içindeki özerk Türk cumhuriyetlerini ve Türk topluluklarının yoğun olarak yaşadığı bölgeleri 5 ve dünya geneline yayılmış Türk diasporasını 5 içine alır.

Kavramın coğrafi genişliğinin yanı sıra, kültürel ve dilbilimsel boyutları da önemlidir. Kültürel olarak, ortak kökenden gelen gelenekler, görenekler, sanat anlayışları, edebiyat ve halk bilimi ürünleri gibi unsurlar Türk Dünyası'nı birbirine bağlayan temel harcı oluşturur. 5 Dilbilimsel açıdan ise, bu coğrafyada konuşulan diller, Altay dil ailesinin bir kolu olan Türk dil ailesine mensuptur. 13 Bu diller, zaman içinde farklı kolları (Oğuz, Kıpçak, Karluk, Sibirya, Ogur vb.) ayrılmış ve kendi içlerinde lehçeler geliştirmiş olsalar da, temel yapısal benzerlikleri ve önemli ölçüde ortak söz varlığını korumuşlardır [14]. Bu dilsel akrabalık, Türk Dünyası kavramının en somut ve birleştirici unsurlarından biridir. Dolayısıyla, "Türk Dünyası" kavramı ele alınırken, bu coğrafi, kültürel ve dilbilimsel boyutların bütüncül bir şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu makalede odaklanılacak öğrenci kitlesinin arka planını anlamak için bu çerçevenin netleştirilmesi kritik bir adımdır. Zira, öğretim yöntemlerinin ve yaklaşımlarının belirlenmesinde, hedeflenen kitlenin kim olduğu, hangi dilsel ve kültürel özelliklere sahip olduğunun bilinmesi temel bir zorunluluktur. "Türk Dünyası" gibi geniş ve çeşitli bir kavramı tanımlamadan yapılacak analizler ve öneriler havada kalacaktır.

Hedef Öğrenci Kitlesinin Tanımlanması

Türk Dünyası'ndan Türkiye'ye gelerek Türkçe öğrenen öğrenciler, homojen bir grup değildir. Bu öğrenciler, farklı coğrafyalardan, farklı siyasi ve sosyal koşullardan gelmekte ve en önemlisi, ana dilleri Türkiye Türkçesinin farklı lehçeleri veya kolları olan çeşitlilik göstermektedir. Bu çeşitlilik, dilbilimsel olarak Türk dil ailesinin farklı alt gruplarına (Oğuz grubu: Azerbaycan Türkçesi, Türkmence, Gagavuzca; Kıpçak grubu: Kazakça, Kırgızca, Tatarca, Başkurtça; Karluk grubu: Özbekçe, Uygurca vb.) mensup olmalarından kaynaklanmaktadır [13]. Bu lehçeler arasında ses bilgisi, biçim bilgisi, söz dizimi ve söz varlığı açısından önemli farklılıklar bulunmaktadır. Ayrıca, bu öğrencilerin kullandıkları alfabeler de farklılık gösterebilmektedir (Latin, Kiril, Arap alfabeleri) [4].

Dilsel farklılıkların yanı sıra, kültürel ve sosyal bağlamlar da çeşitlilik arz eder. Her ne kadar ortak bir kültürel miras söz konusu olsa da, yüzyıllar içinde farklı coğrafyalarda ve farklı siyasi yapılar altında yaşamının getirdiği kültürel nüanslar, yaşam tarzı farklılıkları ve sosyal normlar bulunmaktadır. Örneğin, Kırgızistan'dan gelen bir öğrencinin kültürel arka planı ile

Azerbaycan'dan veya Balkanlar'daki Türk topluluklarından gelen bir öğrencinin arka planı arasında belirgin farklar olabilir [18].

Bu dilsel ve kültürel çeşitlilik, Türk Dünyası öğrencilerine yönelik Türkçe öğretiminde dikkate alınması gereken en temel faktördür. Öğretim programları, yöntemler ve materyaller tasarlanırken, bu heterojen yapı göz önünde bulundurulmalı, öğrencilerin geldikleri lehçe grubu, kullandıkları alfabe ve kültürel özellikleri gibi faktörler mümkün olduğunca hesaba katılmalıdır. Bu çeşitliliğin farkında olmak, hem potansiyel öğrenme zorluklarını öngörmeyi hem de dilsel ve kültürel yakınlıktan doğan fırsatları daha etkili kullanmayı sağlayacaktır.

Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Soruları

Bu makalenin temel amacı, Türk Dünyası kökenli öğrencilere Türkiye Türkçesi öğretiminde kullanılan ve kullanılması önerilen yöntem ve yaklaşımları, bu özel öğrenci grubunun karşılaştığı dilbilimsel ve kültürel zorlukları, dil ailesi yakınlığından doğan fırsatları ve bu süreçte teknolojinin rolünü kapsamlı bir şekilde analiz etmek ve elde edilen bulgular ışığında etkili öğretim stratejileri sentezlemektir.

Araştırmanın kapsamı, konuyla ilgili mevcut akademik literatürün (makaleler, tezler, kitaplar) taranmasını, Türkiye'deki ve yurt dışındaki ilgili kurumların (üniversite TÖMER'leri, Yunus Emre Enstitüsü, Türk Devletleri Teşkilatı vb.) uygulamalarının, müfredatlarının ve materyallerinin incelenmesini, Türkiye Türkçesi ile diğer Türk lehçeleri arasındaki dilbilimsel (karşılaştırmalı) ve kültürel farklılıkların ve benzerliklerin analizini, teknolojik araçların (mobil uygulamalar, çevrimiçi platformlar) öğretim sürecindeki yerini ve etkinliğini ve tüm bu veriler ışığında pedagojik önerilerin geliştirilmesini içermektedir.

Bu amaç ve kapsam doğrultusunda, araştırma aşağıdaki temel sorulara yanıt aramaktadır:

Türk Dünyası kökenli öğrencilere Türkiye Türkçesi öğretiminde yaygın olarak hangi genel dil öğretim yöntemleri (örn. İletişimsel, Görev Temelli, Dil Bilgisi-Çeviri vb.) kullanılmaktadır ve bu yöntemlerin literatürdeki yansımaları nelerdir?

Bu öğrenci grubunun Türkiye Türkçesi öğrenirken karşılaştığı temel dilbilimsel zorluklar (ses bilgisi, biçim bilgisi, söz dizimi, söz varlığı, yalancı eşdeğerler vb.) ve dil ailesi yakınlığından kaynaklanan fırsatlar (olumlu aktarım, ortak yapılar vb.) nelerdir?

Türkiye Türkçesi ile Türk Dünyası öğrencisinin ana dili arasındaki kültürel yakınlık ve farklılıklar öğrenme sürecini nasıl etkilemektedir? Kültürel farkındalığın rolü nedir?

Türkçe öğretimi sunan mevcut kurumlar (TÖMER'ler, Yunus Emre Enstitüsü vb.) ve kullandıkları müfredat ve materyaller (örn. Yedi İklim Türkçe Seti), Türk Dünyası öğrencilerinin özel ihtiyaçlarına ne ölçüde cevap vermektedir? Bu alanda uluslararası iş birlikleri (örn. TDT) ne gibi çalışmalar yapmaktadır?

Türkçe öğretiminde teknoloji (mobil uygulamalar, çevrimiçi platformlar, dijital kaynaklar) bu özel öğrenci grubu için nasıl bir rol oynamaktadır ve bu araçların etkinliği ne düzeydedir?

Araştırma bulguları ışığında, Türk Dünyası öğrencilerine Türkçe öğretiminde en etkili veya gelecek vadeden yöntem ve yaklaşımlar nelerdir? Genel yöntemlerin bu gruba özel olarak uyarlanması mı, yoksa tamamen yeni ve özel yaklaşımlar geliştirilmesi mi daha uygundur?

Literatür Taraması: Genel Yöntem ve Yaklaşımlar

Türkçenin yabancı veya ikinci dil olarak öğretimi, dil öğretim biliminin genel ilkeleri çerçevesinde şekillenmiş ve tarihsel süreçte farklı yöntem ve yaklaşımların etkisinde kalmıştır. Bu bölümde, alanda yaygın olarak bilinen ve uygulanan temel yöntemler ile bu yöntemlerin Türk Dünyası öğrencilerine yönelik literatürdeki yansımaları ele alınacaktır.

Türk Dünyası Öğrencilerine Yönelik Literatürdeki Yansımalar

Türkçenin Türk Dünyası kökenli öğrencilere öğretimi üzerine yapılan akademik çalışmalar (makaleler, tezler, kitaplar) incelendiğinde 1, bu alanın giderek daha fazla ilgi gördüğü ancak henüz tam anlamıyla olgunlaşmadığı söylenebilir. Özellikle DergiPark, Google Akademik, YÖK Ulusal Tez Merkezi gibi veri tabanlarında yapılan taramalar 29, konuya ilişkin yayın sayısının arttığını göstermektedir.

Ancak mevcut literatürde bazı dikkat çekici noktalar bulunmaktadır:

Genel Yabancı Dil Öğretimi Çerçevesi: Birçok çalışmada, Türk soylulara Türkçe öğretimi, genel yabancılara Türkçe öğretimi başlığı altında ele alınmakta ve bu grubun özgün dilsel/kültürel arka planından kaynaklanan farklılıklar yeterince vurgulanmamakta veya sistematik olarak incelenmemektedir [4]. Öğretim yöntemleri tartışılırken, genellikle yukarıda bahsedilen genel yöntemler (örn. İletişimsel Yöntem, Dil Bilgisi-Çeviri) açıklanmakta, ancak bu yöntemlerin Türk Dünyası öğrencileri için nasıl uyarlanması gerektiği konusuna yeterince değinilmemektedir.

Akademik Türkçe Odaklı Çalışmalar: Son yıllarda, özellikle Türkiye'deki üniversitelerde öğrenim gören Türk Dünyası kökenli öğrencilerin akademik ihtiyaçlarına yönelik çalışmalarda bir artış gözlenmektedir [29] Akademik okuma, yazma ve sunum becerilerine odaklanan bu çalışmalar önemli bir boşluğu doldurmakla birlikte, temel dil becerilerinin öğretimi ve yöntem uyarlamaları konusunda daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulduğunu da göstermektedir. Bu alanda yapılan çalışmalarda uygulama etkinlikleri, program ve materyal tasarımı gibi konularda eksiklikler tespit edilmiştir [29]

Sorun Odaklı Yaklaşım: Literatürde, Türk Dünyası öğrencilerinin karşılaştığı sorunları (dilsel hatalar, kültürel uyum zorlukları, materyal eksikliği vb.) tespit etmeye yönelik çalışmalar ağırlıktadır [3] Bu çalışmalar değerli olmakla birlikte, sorunların çözümüne yönelik somut yöntem önerileri ve başarılı uygulama örnekleri sunan çalışmaların sayısı daha sınırlıdır.

Yöntem Çalışmalarının Sınırlılığı: Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde yöntemleri ele alan derleme çalışmaları 20 bulunmakla birlikte, bu yöntemlerin özellikle Türk Dünyası öğrenci grubuna uygulanması ve etkinliğinin değerlendirilmesi üzerine odaklanan spesifik yöntem araştırmaları yeterli düzeyde değildir.

Sonuç olarak, literatür taraması, Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde genel yöntemler konusunda zengin bir birikim olduğunu, ancak bu yöntemlerin Türk Dünyası gibi özel öğrenci gruplarının ihtiyaçlarına göre nasıl uyarlanacağı veya bu gruplar için özel yaklaşımların nasıl geliştirileceği konusunda daha fazla araştırmaya ve uygulamaya dayalı çalışmaya ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Dil öğretim yöntemlerinin tarihsel evrimi ve iletişimsel yaklaşımların günümüzdeki ağırlığı, bu özel grup için de dikkate alınması gereken önemli bir bağlam sunmaktadır.

Türk Dünyası Öğrencileri İçin Dilbilimsel ve Kültürel Boyutlar

Türk Dünyası kökenli öğrencilerin Türkiye Türkçesi öğrenme süreci, diğer yabancı dil öğrenenlerden belirgin şekilde farklılaşır. Bu farklılığın temelinde, ana dilleri ile hedef dil (Türkiye Türkçesi) arasındaki yakınlık yatmaktadır. Ancak bu yakınlık, öğrenme sürecini tek yönlü olarak kolaylaştıran bir faktör değildir; aksine hem önemli fırsatlar sunan hem de özel zorluklar yaratan çift yönlü bir etkiye sahiptir. Bu bölümde, bu dilbilimsel ve kültürel boyutlar ayrıntılı olarak incelenecektir.

Dil, içinde doğup geliştiği kültürden bağımsız düşünülemez; dil, kültürün hem taşıyıcısı hem de yansıtıcısıdır [18] Bu nedenle, Türk Dünyası öğrencilerine Türkçe öğretiminde kültürel boyutun ele alınması, dil öğretiminin ayrılmaz bir parçasıdır.

Kültürel Yakınlık ve Fırsatlar: Türk Dünyası halkları arasında ortak bir tarihsel geçmiş, benzer gelenek ve görenekler, ortak dini inançlar (çoğunlukla İslamiyet), benzer aile yapıları ve toplumsal değerler gibi birçok ortak kültürel unsur bulunmaktadır [4]. Bu kültürel yakınlık, öğrencilerin Türkiye'deki sosyal hayata uyum sağlamalarını kolaylaştırabilir ve öğrenme motivasyonlarını artırabilir. Ortak kültürel referanslar (tarihi şahsiyetler, destanlar, halk hikayeleri, atasözleri vb.), dil öğretiminde anlamlı bir bağlam oluşturmak için kullanılabilir [56]. Öğrenciler, kendilerine tanıdık gelen kültürel unsurlarla karşılaştıklarında dili daha kolay benimseyebilirler.

Kültürel Farklılıklar ve Zorluklar: Ortak köklere rağmen, farklı coğrafyalarda ve farklı tarihi süreçlerde yaşamının getirdiği kültürel farklılıklar da mevcuttur. Günlük yaşam pratikleri, sosyal etkileşim kuralları (selamlaşma, hitap biçimleri, misafirperverlik anlayışı vb.), mizah anlayışı, yeme-içme alışkanlıkları gibi alanlarda farklılıklar gözlenebilir [18] Bu farklılıklar, zaman zaman

yanliş anlaşılmalara veya kültürel şoka neden olabilir. Öğrencilerin kendi kültürlerindeki normları doğrudan Türkiye'deki sosyal ortama uygulamaya çalışmaları iletişim sorunlarına yol açabilir.

Kültürel Farkındalığın Önemi: Dil öğretimi, sadece dilbilgisi kurallarını ve kelimeleri aktarmak değil, aynı zamanda hedef dilin konuşulduğu toplumun kültürünü tanıtmak ve bu kültüre karşı bir farkındalık oluşturmaktır [18]. Türk Dünyası öğrencileri için bu, hem Türkiye kültürünü tanımayı hem de kendi kültürleri ile Türkiye kültürü arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları anlamayı içerir. Bu süreç, öğrencilerin kültürlerarası iletişim becerilerini geliştirmelerine, farklılıklara karşı hoşgörülü olmalarına ve kendi kültürlerine dışarıdan bir gözle bakabilmelerine yardımcı olur[18] Öğretmenlerin ve ders materyallerinin bu konuda hassas olması, hem kaynak kültüre hem de hedef kültüre saygılı bir yaklaşım sergilemesi ve kültürel unsurları (kalıp ifadeler, sosyal davranışlar vb.) derslere bilinçli bir şekilde entegre etmesi gerekmektedir[18] Kırgızistan örneğinde olduğu gibi, öğretmenin kültürel öğeleri açıklaması, karşılaştırmalar yapması ve sınıf ortamını hedef kültüre yansıtacak şekilde düzenlemesi önerilmektedir[18] Kültürel farkındalık çalışmaları, dil öğrenimini zenginleştirmenin yanı sıra, öğrencilerin Türkiye'deki sosyal ve akademik hayata başarılı bir şekilde uyum sağlamaları için de kritik bir öneme sahiptir. Bu, dil öğretiminin ötesinde, öğrencinin genel başarısı ve refahını etkileyen bir faktördür.

Dilsel yakınlığın hem kolaylaştırıcı hem de zorlaştırıcı etkileri olduğu açıktır. Bu durum, standart yabancı dil öğretim metotlarının bu öğrenci grubu için neden yetersiz kalabileceğini gösterir. Öğretim, bu ikili etkiyi yönetebilmeli; yani, ortaklıklardan yararlanırken, farklılıkların ve potansiyel hataların üzerine gitmelidir. Benzer şekilde, kültürel boyutun ele alınması sadece dilin doğru kullanımı için değil, aynı zamanda öğrencinin yeni çevresine adaptasyonu için de vazgeçilmezdir.

Ders Materyalleri

Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde kullanılan çeşitli ders kitapları ve yardımcı materyaller bulunmaktadır. Üniversite TÖMER'leri genellikle kendi yayınlarını veya piyasada yaygın olarak kullanılan setleri (örn. Yeni Hitit, İstanbul Yabancılar İçin Türkçe) tercih ederken, Yunus Emre Enstitüsü kendi hazırladığı ***"Yedi İklim Türkçe Seti"***ni yaygın olarak kullanmaktadır.29 YEE ayrıca, "Türkçe Öğreniyorum Seti", "Çocuklar İçin Türkçe Seti", "Kelime Öğretimi Afişleri", "Resimlerle Kelime Öğreniyorum", "Konuşma ve Yazma Kitabı", "Yabancılar İçin Türkçe Konuşma Kılavuzu" ve çeşitli seviyelere uygun hikaye kitapları (Dede Korkut Hikayeleri, Anadolu Hikayeleri vb.) gibi zengin yardımcı materyaller de sunmaktadır[70].

Bu materyaller, genellikle CEFR seviyelerine uygun olarak hazırlanmış, görsel açıdan zengin ve iletişimsel etkinliklere yer veren modern öğretim materyalleridir. Ancak, bu materyallerin de büyük ölçüde genel yabancı öğrenci kitlesi hedeflenerek hazırlandığı ve Türk Dünyası öğrencilerinin spesifik dilsel zorluklarına (örn. lehçe farklılıkları, yabancı eşdeğerler) veya kültürel nüanslarına özel olarak eğilen bölümler veya uyarlamalar içerip içermediği konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır [41]. Örneğin, "Yedi İklim" setinin değerler eğitimi açısından incelendiği çalışmalar 74 olsa da, lehçe farklılıklarını ele alıp almadığına dair spesifik bir analiz mevcut değildir. Materyal eksikliği ve mevcut materyallerin bu özel grup için tam olarak uygun olmaması, alanda dile getirilen önemli sorunlardan biridir [37] İdeal olan, standart setlerin yanı sıra, bu gruba yönelik hazırlanmış karşılaştırmalı alıştırmalar, lehçe karşılaştırmaları veya kültürel notlar içeren ek materyallerin veya uyarlanmış versiyonların geliştirilmesidir.

Teknolojinin Rolü ve Etkinliği

Dil öğretimi, teknolojik gelişmelerden en çok etkilenen alanlardan biridir. Özellikle internetin ve mobil cihazların yaygınlaşması, dil öğrenme ve öğretme süreçlerinde yeni imkanlar ve araçlar sunmuştur. Türk Dünyası öğrencilerine yönelik Türkçe öğretiminde de teknolojinin rolü ve etkinliği önemli bir tartışma konusudur.

Teknoloji Kullanım Alanları

Türkçe öğretiminde teknoloji, çeşitli biçimlerde kullanılmaktadır:

Dil Öğrenme Mobil Uygulamaları ve Platformları: Duolingo, Busuu, Memrise, Babbel, Mondly gibi popüler dil öğrenme uygulamaları Türkçe dil paketleri sunmaktadır [80] Bu uygulamalar genellikle oyunlaştırma teknikleri kullanarak kelime bilgisi, dil bilgisi ve temel ifadeleri öğretmeyi hedefler [80].

Preply gibi platformlar ise çevrimiçi özel ders alma imkânı sunar [80] Yunus Emre Enstitüsü'nün Türkçe Öğretim Portalı, bu alandaki en kapsamlı platformlardan biridir. Portal, CEFR seviyelerine göre yapılandırılmış dersler, kelime etkinlikleri, dinleme, okuma, yazma, konuşma alıştırmaları, dil bilgisi anlatımları, video içi etkinlikler, telaffuz geliştirme aracı, canlı ders modülü, sınav modülü ve oyunlaştırma özellikleri sunarak zamandan ve mekandan bağımsız öğrenme imkanı sağlamaktadır. Milli Eğitim Bakanlığı'nın EBA platformu ve özel eğitim siteleri (örn. Tonguç Akademi, Morpa Kampüs) de Türkçe dil bilgisi ve diğer konularda içerikler sunmaktadır [83]. Ayrıca Quizlet, Kahoot, Quizrevolution gibi araçlarla öğretmenler kendi interaktif alıştırmalarını ve sınavlarını oluşturabilmektedir.

Dijital Kaynaklar: Çevrimiçi sözlükler (TDK Sözlük vb.), çeviri siteleri, sesli kitaplar, podcast yayınları, radyo tiyatroları, Türkçe şarkılar, Türkçe altyazılı veya dublajlı filmler ve diziler, YouTube'daki Türkçe öğretim kanalları veya Türkçe içerik üreten kanallar, sosyal medya üzerindeki Türkçe öğrenme grupları ve haber portalları gibi çok çeşitli dijital kaynaklar, öğrencilerin hedef dile maruz kalmalarını ve farklı becerilerini geliştirmelerini sağlar [26].

Sınıf İçi Teknoloji Entegrasyonu: Etkileşimli (akıllı) tahtalar, sunum yazılımları (PowerPoint vb.), projeksiyon cihazları, bilgisayarlar ve tabletler, sınıf içinde ders anlatımını görselleştirmek, interaktif etkinlikler düzenlemek ve farklı kaynaklara erişmek için yaygın olarak kullanılmaktadır [85]. Öğretmenler, çevrimiçi oyunlar, dijital öyküleme araçları veya anlık geri bildirim sistemlerini (Plickers, Zipgrade vb.) 83 derslerine entegre edebilirler.

Bu tür araştırmalar, Türk Dünyası öğrencilerine yönelik Türkçe öğretiminin bilimsel temellerini güçlendirecek ve daha etkili uygulamaların geliştirilmesine katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak, bu öğrenci grubuna yönelik Türkçe öğretiminde, iletişimsel ve görev temelli yaklaşımların karşılaştırmalı analiz, lehçeler arası aktarım stratejileri ve kültürel farkındalık unsurlarıyla zenginleştirildiği, bütünlük ve uyarlabilir bir pedagojik yaklaşımın benimsenmesi önerilmektedir. Bu yaklaşımın başarısı, öğretmenlerin bu alana özgü yeterliliklerle donatılmasına ve özel öğretim materyallerinin geliştirilmesine bağlıdır. Bu dilbilimsel farklılıkların sistematik olarak incelenmesi (karşılaştırmalı analiz), öğrencilerin yapması muhtemel hataları öngörmek ve buna yönelik öğretim stratejileri geliştirmek açısından kritik öneme sahiptir. Türk Dünyası kökenli öğrencilere Türkiye Türkçesi öğretimi, Türkiye'de ve yurt dışında çeşitli kurumlar tarafından yürütülmektedir. Bu bölümde, bu kurumların yapıları, benimsedikleri müfredat ve metodolojiler, kullandıkları ders materyalleri ve uluslararası iş birlikleri ele alınmıştır.

KAYNAKÇA

1. Açık, F. (2018). Karşılaştırmalı çözümleme yaklaşımı ile Türk soylulara Türkiye Türkçesi öğretimi. 2. A. Şahin (Ed.), Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi kuramlar, yaklaşımlar, etkinlikler (s. 309-332) içinde. Pegem Akademi.
3. Akbulut, Y. (2014). Görev tabanlı dil öğretimi. Eğitim ve Bilim, 39(171), 28-40.
4. Akyürek, H. M. (2021). Yabancılar Türkçe öğretiminde karşılaşılan sorunlar üzerine genel bir değerlendirme. Journal of International Social Research, 14(79), 231-240. <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.11111>
5. Alan, Y. (2019). Türk soylulara Türkçe öğretimi ile ilgili çalışmalara genel bir bakış. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 8(1), 146-168. <https://doi.org/10.7884/teke.4427>

6. Avrupa Konseyi. (2020). Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment – Companion volume. Council of Europe Publishing.
7. Barın, E. (2004). Yabancılar Türkçe öğretiminde ilkeler. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (1), 19-30.
8. Demir, T. & Kartal, E. (2020). Methodology in teaching Turkish as a foreign language. RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, (Ö6), 759-776. <https://doi.org/10.29000/rumelide.705499>
- Demirel, Ö. (2012). Yabancı dil öğretimi. Pegem Akademi.
9. Durmuş, M., & Kılınç, A. K. (2021). Kazaklara Türkçe öğretimi ve söz edimsel bir karşılaştırma. Bilig, (97), 1-28. <https://doi.org/10.12996/bilig.9701>
10. Göçer, A. (2013). Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde kullanılan yaklaşımlar, yöntemler ve teknikler. Turkish Studies, 8(9), 1233-1247. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5500>
11. Gültekin, İ. (2016). Yabancılar Türkçe öğretiminde karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerileri. Ana Dili Eğitimi Dergisi, 4(1), 1-16.
12. İşcan, A. (2017). Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kültürlerarası yaklaşım. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 10(51), 437-446.
13. Özgül, O. (t.y.). Türk Dünyası: Geçmiş, bugünü ve gelecek. Düşünce Dünyasında Türkiz, 47-60. (Erişim: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3173558>)
14. Özyürek, R. (2009). Türk devlet ve topluluklarından Türkiye üniversitelerine gelen Türk soylu yabancı uyruklu öğrencilerin Türkçe öğrenimlerinde karşılaştıkları sorunlar. Turkish Studies, 4(3), 1819-1862.
15. Tüm, G. & Mısırlı, M. (2015). Yabancılar Türkçe öğretiminde karşılaşılan sorunlara yönelik öğrenci ve öğretmen görüşleri. International Journal of Languages' Education and Teaching, 3(2), 164-180.
16. Yayla, M. & Yaylı, D. (2011). Yabancı dil öğretiminde yöntemler. Dil Dergisi, (151), 7-22.
17. Yılmaz, G. (2023). Yabancılar Türkçe öğretiminde karşılaşılan sorunlara ilişkin yapılan çalışmaların incelenmesi. Bezgek Yabancılar Türkçe Öğretimi Dergisi, 2(4), 277-290. <https://doi.org/10.51724/bezgek.1348196>
18. Yorulmaz, A. (2017). Türkçenin ikinci dil olarak öğretiminde iletişimsel yöntemin özellikleri, kullanımı ve işlevleri. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 6(4), 2452-2463. <https://doi.org/10.7884/teke.3823>
19. Yunus Emre Enstitüsü. (t.y.). Türkçe öğretim materyalleri. Erişim adresi: <https://www.yee.org.tr/tr/yayinlar/dersmateryalleri>

KAZAK TÜRKÇESİNİN TÜRKİSTAN AĞZINDA ÜNSÜZ BENZEŞMESİ

CONSONANT ASSIMILATION IN THE TURKISTAN DIALECT OF KAZAKH TURKIC

PhD Zhumagali İbragimov,
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası
Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan/Kazakistan
zhumagali.ibragimov@ayu.edu.kz
doi.10.52773/tsuull.conf.2025/YRJH8156

Annotation. *Kazakh Turkic, belonging to the Kipchak branch of the Turkic language family, has historically spread over a vast geographical area. This spread has led to the development of various dialects and regional varieties. One such dialect is the Turkistan dialect, spoken in the southern region of Kazakhstan. This dialect is notable for its phonetic and morphological characteristics, reflecting the richness of Kazakh Turkic. Consonant assimilation in the Turkistan dialect is a significant phonological phenomenon. Consonant assimilation refers to the process where consonants within or between words become similar due to sound harmony or ease of pronunciation. These assimilations have emerged naturally over the course of the language's evolution and have become one of the characteristic features of the dialect. These sound changes affect not only the phonetic level but also have an impact on the morphological structure of the language. For example, such assimilations in roots or affixes play a determining role in word formation and inflection processes. The consonant assimilations found in the Turkistan dialect are also important from the perspective of the language's historical development and regional interactions. These assimilations reveal both the connections and differences between this dialect and other Turkic varieties, shedding light on the evolutionary path of the language.*

Key words. *Kazakh Turkic, Turkistan dialect, consonant assimilation, phonetic features, sound change, dialect characteristics.*

Giriş

Türk dilleri ailesi, tarih boyunca geniş bir coğrafyada yayılım göstermiş ve bu süreçte çok sayıda lehçe ve ağız yapısı geliştirmiştir. Bu dil ailesinin önemli bir kolunu oluşturan Kazak Türkçesi, fonetik ve morfolojik açıdan oldukça zengin bir yapıya sahiptir. Kazak Türkçesi kendi içerisinde çeşitli ağızlara ayrılmakta olup, bu ağızlar konuşulan bölgelere göre farklılık göstermektedir. Bu ağızlardan biri de tarihî, kültürel ve coğrafi açıdan önemli bir bölge olan Türkistan ağızıdır. Kazakistan'ın güneyinde yer alan Türkistan bölgesi, hem dilin korunup yaşatıldığı hem de farklı etkileşimlerin görüldüğü bir sahadır. Bu bağlamda, Türkistan ağızı, Kazak Türkçesinin ses özelliklerini incelemek için önemli bir kaynak olarak kabul edilir.

Kazak Türkçesinin Türkistan ağızında dikkat çeken temel ses özelliklerinden biri ünsüz benzeşmesidir. Ünsüz benzeşmesi, bir kelime içinde ya da kelimeler arası birleşmelerde seslerin birbirine uyum sağlaması, kolay telaffuz için benzer hâle gelmesi durumudur. Bu olgu, yalnızca fonetik düzlemde değil, dilin genel yapısına, sözcük dağarcığına ve kullanım alışkanlıklarına da etki eder. Kazak Türkçesinde görülen ünsüz benzeşmesi örnekleri, Türkiye Türkçesiyle benzerlik gösterse de kendi içinde farklı kurallara ve yansımalara sahiptir. Bu durum, hem karşılaştırmalı dilbilim hem de ağız araştırmaları açısından üzerinde durulması gereken önemli bir konudur.

1. Ünsüz Benzeşmesi

Bir gramer birliğinde bir kelimede bazan yan yana gelen veya biraz aralıklı olarak bir arada bulunan iki sestən birinin diğetine tesir ederek onu kendisine benzettiği, böylece iki sesin birbirine benzeştiği görülür. İşte bu hadiseye benzeşme denir (Ergin, 2013:52). İncelediğimiz bölge ağızlarında ünsüz benzeşmesi ilerleyici benzeşme ve gerileyici benzeşme olarak ikiye ayrılır.

1.1. İlerleyici Benzeşmesi

Söz içinde seslerden birinin kendinden sonrakini etkileyerek çıkış yeri ve biçimi bakımından kısmen veya tamamen kendine benzetmesi olayı, ilerleyici benzetmedir (Karaağaç, 2013: 121). İlerleyici benzeşme yönüne göre kelime içi ve kelime arası ünsüz benzeşmesi olarak ikiye ayrılmaktadır.

1.1.1. Kelime İçinde İlerleyici Ünsüz Benzeşmesi

/-sq-/ > /-ss-/ değişmesi:

Tonsuz diş ünsüzü olan /s/ sıcısının, tonsuz art damak /q/ ünsüzünü kendisine benzetmektedir. soğışsa < soğışsa “savaşa” (İbragimov, 2020).

/-st-/ > /-ss-/ değişmesi:

Tonsuz diş ünsüzü olan /s/ sıcısının, kendisine benzeyen tonsuz, art damak /q/ ünsüzünü kendisine benzetmektedir.

durussalıb < durustalıb “düzeliş”, tassadı < tastadı “bıraktı”, tiyissi < tiyisti “gerekli”, üssüne < üstine “üzerine”, soğışsıñ < soğıştıñ “savaşın”, isseseg < istesek “yapsak”, assanağa < astanağa “başkente”, bêsse < beste “beşte”, jemisserin < jemisterin “meyvelerin”, bassasaq < bastasaq “başlasak” (İbragimov, 2020).

/-lg-/ > /-ll-/ değişmesi:

Bir ön damak /l/ ünsüzü, önündeki art damak /ğ/ ünsüzünü etkileyerek onu kendisi gibi /l/’ye dönüştürmesiyle ortaya çıkan ilerleyici benzeşmedir.

aralla < aralğa “adaya” qallanın < qalğanın “kalanın” (İbragimov, 2020).

/-şs-/ > /-şş-/ değişmesi:

Tonsuz diş-damak /ş/ sızcısının, kendisine benzeyen tonsuz, diş /s/ ünsüzünü etkilemesiyle oluşan ilerleyici benzeşmedir.

işşin < işsin “işsin” işşem < işsem “işsem” (İbragimov, 2020).

/-şt-/ > /-şş-/ değişmesi:

Tonsuz diş-damak /ş/ sızcısının, önündeki tonsuz diş /t/ ünsüzünü etkileyerek kendisi gibi /ş/’ye dönüştürmektedir.

ağaşşan < ağaştan “ağaçtan” qılışşın < qılıştın “kılıçın” (İbragimov, 2020).

/-şk-/ > /-şş-/ değişmesi:

Tonsuz diş-damak /ş/ sızcısının, yanındaki tonsuz, ön damak /k/ ünsüzünü etkilemesiyle oluşmuş ilerleyici benzeşmedir.

täşşennem < taşkentten “taşkentten” kişşentay < kişkentay “küçücük” işşe < işke “içe doğru” (İbragimov, 2020).

/-rl-/ > /-rr-/ değişmesi:

birri < birli “bir kaç” (İbragimov, 2020).

/-mb-/ > /-mm-/ değişmesi:

adammız < adambız “insanız” (İbragimov, 2020).

1.1.2. İki Kelime Arasında İlerleyici Ünsüz Benzeşmesi

/-nb-/ > /-mm-/ değişmesi:

Tonlu bir çift dudak ünsüzü olan /b/ ünsüzünün, önündeki bir kelimenin sonundaki tonlu, diş /n/ ünsüzünü önce gerileyici benzeşme yoluyla çift dudak /m/ ünsüzüne değiştirmektedir. Daha sonra çift dudak /m/ ünsüzü ilerleyici benzeşme yoluyla önündeki /b/’ye etkilemektedir. atımmam

107

memmin < menmin “benim” tuwılǵammın < tuwılǵanmın “doǵdum”

dëgemmenen < degenmenen “kısacası” (İbragimov, 2020).

/-nb-/ > /-mb-/ deǵışmesi: tarımbasañ < tarınbasañ “cimri olmazsan” (İbragimov, 2020).

1.2.2. İki Kelime Arasında Gerileyici Ünsüz Benzeşmesi /-nq-/ > /-ñq-/ deǵışmesi:

ülköñ qoydıñ yëti < ülken qoydıñ eti “büyük koyunun eti” bār niyetimeñ qarasa < bar niyetimen qarasa “bütün gönlüyle bakarsa” ülköñ qayıñ < ülken qayıq “büyük kayak” buruñ qızdı < burın qızdı “eskiden kızı” (İbragimov, 2020)

/-nk-/ > /-ñk-/ deǵışmesi:

wotırǵanañ kiyn < otırǵannan keyin “oturduktan sonra” üyge gegeneñ kiyn < üyge kelgennen keyin “eve geldikten sonra” qurañ kitäpti < quran kitäpti “kuran kitabı” (İbragimov, 2020)

/-tb-/ > /-bb-/ deǵışmesi:

Tonsuz, diş ünsüzü olan /t/’nın tonlu, çift dudak /b/ ünsüzünün etkisiyle gerileyici benzeşme oluşmaktadır. wañıb boldı < waqıt boldı “vakıt geldi”niyeb bolad < niyet boladı “niyet olacak” törb bës < tört bes “dört beş” (İbragimov, 2020)

/-ts-/ > /-ss-/ deǵışmesi:

Tonsuz, diş ünsüzü olan /t/’nın tonsuz, diş /s/ ünsüzünün etkisiyle gerileyici benzeşme oluşmaktadır.

meşis saldı < meşit saldı “mescit yaptı” (İbragimov, 2020)

/-zs-/ > /-ss-/ deǵışmesi:

Tonlu, diş /z/ ünsüzü tonsuz, diş /s/ ünsüzünün etkisiyle gerileyici benzeşme olayı oluşmaktadır. awus suwına < awız suwına “suya” aytamıs sosın < aytamız sosın “sonra söyleriz”

awus saldım < awız saldım “ağız koydum” (İbragimov, 2020)

/-ñm/ < /-mm/ deǵışmesi:

Tonlu, çift dudak /m/ ünsüzü kendisinden önce gelen ön damak, geniz /ñ/ ünsüzünü gerileyici benzeşme yoluyla kendisine benzetmektedir.

qalıñ mal < qalıñ mal “başlık parası” (İbragimov, 2020)

/-sj-/ > /-şş-/ deǵışmesi:

Tonsuz, diş /s/ ünsüzü ile tonlu, diş-damak /j/ ünsüzü ile yan yana geldiğinde önce ilerleyici benzeşme yoluyla /j/ ünsüzü tonsuz, diş-damak /ş/ ünsüzüne sonra gerileyici benzeşme yoluyla /s/ ünsüzü /ş/ ünsüzüne deǵışmektedir.

alış şerleden < alış jerlerden “uzak yerlerden” bës şasar < bes jasar “bes yaşında” bës şıl < bes jıl “bes sene” (İbragimov, 2020)

/-ss-/ > /-şş-/ deǵışmesi:

jaş şıǵar < jas şıǵar “belki geçdir” nesiveş şıǵar < nesibesi şıǵar “nasibidir belki” jäläñbaş şüred < jalañbas jüredi “şapkasız yürüyor” duruş şıǵar < durıs şıǵar “doğrudur belki” (İbragimov, 2020)

/-zj-/ > /-jj-/ deǵışmesi:

Tonlu, diş-damak /j/ ünsüzü kendinden önce gelen tonlu, diş /z/ ünsüzünü gerileyici benzeşme yoluyla kendisine benzetmektedir.

köj jaş < köz jası “göz yaşı” biraj jıl < biraz jıl “biraz jıl” habarmıj joǵ < habarmız joq “haberimiz yok” bij jaqtā < biz jaqta “bizim tarafta” seǵij jıl < segiz jıl “sekiz sene” muj jüred < muz jüredi “buz yürüyor” /-nb-/ > /-mb-/ deǵışmesi:

sorpasım bir kersenge quyıb < sorpasın bir kersenge quyıb “çorbasını bir kaba doldurup”, peyiliñmem berseñ < peyiliñmen berseñ “iyi niyetle versen”, wöletim boldı < wöletin boldı “ölecek oldu”, qıyım boǵandıǵdan < qıyım boǵandıǵdan “zor olduğundan”, bırım bırada < bırım bırada “eskiden burada”, şeñgeldem başha < şeñgeldem basha “çalıdan başka” (İbragimov, 2020).

/-np-/ > /-mp-/ deǵışmesi:

keyim pıyaz tuwrañ < keyin pıyaz tuwrañ “sonra soğan doğrayıp” (İbragimov, 2020)

/-ns-/ > /-ss-/ değişmesi:

biyesis semirtib qopyutı < biyesin semirtip qoyıptı “kısrağını semirtmiş” (İbragimov, 2020)

Sonuç

Kazak Türkçesinin Türkistan ağzında görülen nsz benzeşmesi, bu ağız bölgesinin ses yapısını anlamada temel bir unsur olarak karşımıza çıkar. Ünsüzlerin benzeşmesi, dilin fonetik evrimi çerçevesinde ortaya çıkan ve zamanla sistematik hle gelen bir ses olayıdır. Bu benzeşmeler, yalnızca telaffuzu kolaylaştıran doğal değişimler olmakla kalmaz; aynı zamanda ağızların morfolojik yapılarını ve kelime üretim biçimlerini de etkileyen dilsel yapılardır.

Türkistan ağzındaki nsz benzeşmeleri, bölgenin dilsel kimliğini şekillendiren faktörlerden biri olup, hem tarih hem de sosyolinguistik açıdan incelenmeye değerdir. Bu durum, Kazak Türkçesinin farklı ağızları arasında yapılan karşılaştırmalı çalışmalara katkı sunarken, aynı zamanda Türk dili araştırmaları kapsamında ağız çalışmalarının ne denli önemli olduğunu bir kez daha göstermektedir. Sonuç olarak, nsz benzeşmeleri gibi ses olayları, yalnızca bir ağız özelliği olarak değil, dilin kimliğini ve geçmişle bağını ortaya koyan göstergeler olarak ele alınmalıdır. Bu bağlamda, Türkistan ağzı üzerine yapılacak daha kapsamlı alışmalar, Kazak Türkçesinin ağız yapısını daha derinlikli şekilde anlamamıza yardımcı olacaktır.

Kaynakça

1. Akar A. Sosyal Bilimlerin Veri Kaynağı Olarak Ağızlar. Gazi Akademik Bakış. – 2016. – Cilt 10. – №19. – S. 169–182.
2. Ergin, M. (2013). Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak.
3. İbragimov, Zh. Siriderya boyu (Kızılorda-Türkistan) Kazak Ağızları: Yayınlanmamış Doktora tezi. – Muğla: Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020. s. 778.
4. Kaliyev G., Sarıbayev ř. Kazak Diyalektologiyası // Uluslararası Araştırmalar Dergisi. - 2002. - Cilt:4, Sayı 9. – 221-238
5. Karaağaç, G. (2009). Çağatayca El Kitabı. İstanbul: Kesit.
6. Karaağaç, G. (2013). Türkçenin Dil Bilgisi. Ankara: Akçağ.
7. Omarbekov S. ve Junisov N. Awızeki Tilimizdin Dıbıs Jyesi. – Almatı: Mektep Yayınları, 1985.

AHMET YESEVÎ'NİN TÜRKÇE VE TÜRKLÜK ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

THE IMPACT OF AHMET YESEVI ON THE TURKISH LANGUAGE AND TURKICNESS

Adilbekova Elmira Seytimovna,

Doktora (PhD), Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Doçenti,

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası

Türk-Kazak Üniversitesi, Türkistan, Kazakistan

elmira.adilbekova@ayu.edu.kz

İristayeva Malika Begzodovna,

3-sınıf Türkoloji bölümü, FTU-211 grubu öğrencisi,

malikairistayeva@mail.ru

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/APIW3772

Annotation. *Ahmet Yesevi was a prominent Sufi, thinker, and master of language in the 12th-century Turkic-Islamic world. One of his most significant contributions was the use of the Turkic language as a medium for religion and spiritual knowledge. At a time when Arabic and Persian dominated, his conscious choice to use Turkic made religious teachings more accessible to the public and elevated the literary value of the language. Moreover, Yesevi's teachings blended Turkic traditions with Islamic ethics, fostering a strong sense of Turkic identity. This study aims to examine Ahmet Yesevi's influence on the Turkic language and identity within a historical and cultural context.*

Key words. *Ahmet Yesevi, Divan-i Hikmet, Turkic language, Turkic identity, Sufism, cultural identity*

GİRİŞ

Türk-İslam tarihinin derinliklerine uzanan manevi köprülerden biri olan Ahmet Yesevî, 12. yüzyılda bugünkü Kazakistan sınırları içerisinde yer alan Yesi (Türkistan) şehrinde yaşamıştır. Dönemin siyasal ve kültürel yapısında, İslam'ın Orta Asya'da yayılmasıyla birlikte yeni bir kimlik inşası süreci başlamış; bu süreçte Ahmet Yesevî'nin düşünceleri belirleyici bir rol oynamıştır. Onun yaşadığı dönem, Arapça ve Farsçanın ilim ve edebiyat dili olarak egemen olduğu bir çağdır. Buna rağmen Ahmet Yesevî, Divan-ı Hikmet adlı eserinde halkın kolayca anlayabileceği bir Türkçe kullanarak, hem dini öğretileri yaymayı hem de Türkçeyi güçlü bir iletişim aracı hâline getirmeyi amaçlamıştır. Ahmet Yesevî'nin bu yaklaşımı, yalnızca bir dil tercihi değil, aynı zamanda Türklük bilincini ve kimliğini koruma çabasıdır. Dili, yalnızca bir iletişim aracı olarak değil, aynı zamanda bir kimlik taşıyıcısı olarak gören Yesevî, İslam'ı Arapça ile değil, Türk'ün kendi diliyle anlatmayı tercih etmiştir. Bu tercihiyle, Türk toplulukları arasında dini bilgilerin yayılmasını kolaylaştırmış, İslam'ı benimsemeyi hızlandırmış ve halkla sağlam bir bağ kurmuştur. Bu nedenle Ahmet Yesevî'nin dili, sadece bir bireysel tercih değil; kültürel bir direniş ve kimlik inşasıdır. “Dilim seni bilmeyince, dilim nice dilsin ayı?” gibi beyitleriyle Türkçenin önemini vurgulayan Yesevî, İslam'ın evrensel mesajını yerel bir dille sunarak halkta karşılık bulmuş, böylece inancın yanı sıra Türklüğün de içselleştirilmesini sağlamıştır. Onun açtığı bu yol, sadece Orta Asya'yla sınırlı kalmamış; Anadolu'ya, Balkanlara ve hatta günümüz Türk dünyasına kadar uzanan geniş bir etki alanı yaratmıştır.

Giriş bölümünde görüldüğü gibi, Ahmet Yesevî yalnızca bir mutasavvıf değil, aynı zamanda dilin ve kimliğin bekçisidir. Onu anlamak, Türkçenin bir inanç dili olarak nasıl şekillendiğini ve Türklüğün manevi temellerinin nasıl inşa edildiğini anlamaktır. Bu makalede Ahmet Yesevî'nin Türkçe üzerindeki etkisiyle birlikte, Türklük bilincinin gelişmesindeki rolü örneklerle birlikte ayrıntılı şekilde ele alınacaktır.

1. AHMET YESEVÎ HAYATI VE TARİHİ KONUMU

Ahmet Yesevî, 11. yüzyılın ikinci yarısında, tahminen 1085-1095 yılları arasında dünyaya gelmiştir. Babası, Hz. Ali'nin evlatlarından Muhammed İbn Hanefiyye'nin soyundan gelen Şeyh İbrahim'dir. Annesi ise, babasının halifesi ve müridi olan Şeyh Musa'nın kızı Ayşe Hanım'dır. Ahmet Yesevî'nin doğduğu yer, Güney Kazakistan'da Türk nüfusun yaşadığı bir şehir olan Çimkent'e bağlı Sayram'dır. Yesevî, henüz yedi yaşındayken anne ve babasını kaybetmiş; bu olaydan sonra ablası Gevher Şehnâz'ın yanında kalmıştır. Ablasıyla birlikte Yesi şehrine taşınmıştır. Burada, Yesi'de yaşayan tanınmış Türk bilgini Arslan Baba'dan eğitim almıştır. Arslan Baba'nın kendisine, Hz. Peygamber'in emanet ettiği hurmayı teslim etmesi ve onu terbiye etmesi, peygamberin mânevî işaretine dayandırılmıştır.

Ahmet Yesevî, hocası Arslan Baba'ya olan sevgisi, saygısı ve onun gelişimindeki etkisi dolayısıyla, Divân-ı Hikmet'te yer alan 18. hikmeti ona ayırmıştır. Bu hikmette, kendisini eğitmesini ve hurma vermesini zikrederek, Arslan Baba'nın örnekliliğini ve öğütlerini "kutlu ve kıymetli bir emanet" olarak kabul edilmesini istemektedir:

Yedi yaşta Arslan Baba Türkistan'a geldiler,
Başımı koyup ağladım, halimi görüp güldüler,
Binbir zikrini öğretip merhamet eylediler,
Ağzını aç ey çocuk, emanetini vereyim,
Özünü yutmadım, aç ağzına koyayım,
Hak Rasûlün buyruğunu ümmet olsam, işleyeyim,
Arslan Baba'm sözlerini işitiniz teberrük.
Ağzımı açtım, koydular, hurma kokusu eyledi mest,
İki dünyadan geçip vallah oldum Hakk-perest;
Şeyh-molla toplandı, alıp yürüdüler el-ele,
Babam dedi: Ey oğlum, zorluk vermedin bana,
Beş yüz yıldır damakta saklar idim ben sana"
"Özünü siz alıp kabuğunu verdiniz bana,
Arslan Baba'm sözlerini işitiniz teberrük.
Ağlayarak dedim: Ey Baba, genç çocuğum bilemem,
Hakk Mustafa sünnetini çocuğum, bilemem,
Arslan Baba'm sözlerini işitiniz teberrük

Yesevî, çok sevdiği hocası Arslan Baba'dan sıkça söz etmiş; onun yüksek ahlaki meziyetlerini ön plana çıkarmıştır. Bu durum, bir öğrencinin gelişiminde öğretmen rolüne işaret ettiği gibi, bir öğretmende bulunması gereken karakter, ahlak, sevgi ve şefkat gibi insani niteliklerin eğitim sürecindeki önemini de vurgulamaktadır. Arslan Baba'nın vefatının ardından Ahmet Yesevî, dönemin ilim merkezlerinden biri olan Buhara'ya gitmiştir. Burada Şeyh Yûsuf el-Hemedânî'nin (ö. 535/1140) rehberliğinde eğitim görmüştür. Bu eğitimi uzun yıllar sürdürmüştür. Hemedânî'nin vefatından sonra onun üçüncü halifesi olarak irşad görevini üstlenmiştir. Ancak bir müddet sonra bu görevi Şeyh Abdülhâlık-ı Gucdüvânî'ye (ö. 575/1179) devrederek Yesi'ye dönmüştür.

Ahmet Yesevî, vefat edinceye kadar Yesi'de eğitim, öğretim ve irşad faaliyetlerini sürdürmüştür. Hz. Peygamber'in 63 yaşında vefat etmesini örnek alarak, 63 yaşından itibaren hayatının kalan

kısmını, tekkesinin bahçesinde yerin altına kazdırdığı küçük bir hücrede, yani Çilehane'de geçirmiştir. Kesin olmamakla birlikte 562/1167 yılında, 120 yaşında vefat ettiği rivayet edilmektedir. Bazı kaynaklar, onun 87 ya da 125 yaşında öldüğünü de belirtmektedir. Yesevî'nin vefatından sonra kabri üzerine bir türbe inşa edilmiştir. Bugün Kazakistan'ın Türkistan şehrinde, Siriderya Nehri'nin doğusunda yer alan bu türbenin çevresinde cami, tekke ve kütüphaneden oluşan bir külliye kurulmuştur. Bu külliye, yüzyıllar boyunca Mâverâünnehir halkı ile bozkır göçebeleri tarafından kutsal bir ziyaret yeri olarak kabul edilmiştir. Aynı zamanda Yesevî düşüncesi ve kültürünün merkezi olarak da işlev görmektedir.

2. TÜRKCENİN İRFAN VE DİN DİLİ OLMASINDAKİ RÖLÜ

Yesevî'nin İslam'ı anlatma biçimi, Arap kültürünün dışındaki halklara özgü idi: yerel geleneklere saygılı, halka yakın ve sade.

“Alp erenler yolun tutup, canlar verip yolda kaldı,
Türk millet iman edip, Hakk'ın nurun anda aldı.”

Bu beyitte hem “alp eren” gibi bir Türk-İslam sentezi kimlik hem de “Türk millet” vurgusu göze çarpar. Ahmet Yesevî, İslam'ı Türk kimliğiyle özdeşleştiren ve bu kimliği yüceltmekten çekinmeyen bir dil kullanır. Türklüğü küçültmeden, aksine yücelterek İslamî bir çerçevede işler. Bu yönüyle Ahmet Yesevî, bir “millî mutasavvıf” olarak değerlendirilebilir. O, halkı İslam'a kazanırken onların geleneksel kimliğini inkâr etmeden, aksine o kimliği dönüştürerek maneviyatla bütünleştirmiştir. Yani İslam'ın Türkleşmesinden çok, Türklüğün İslam'la yoğrulması söz konusudur. Yesevî'nin etkisiyle şekillenen bu sentez, Anadolu'ya taşınmış, özellikle Bektaşilik, Ahilik, Mevlevîlik gibi yapılar üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Bu yapılar aracılığıyla hem İslam ahlakı hem de Türk töresi bir arada yaşatılmış; halkın dini hayatı, millî kimliğiyle çelişmeyen bir form kazanmıştır. Diğer bir hikmette şöyle mısralar vardır:

“Türk dilince söyleyeyin, sözü herkes bilsin dep,
Her kişi özün tanısa, Hakkı anda bilip tap.”

Bu beyitlerde Ahmet Yesevî, Türkçeyi kullanma nedenini açıkça ifade eder: halkın anlaması, özünü tanıması ve Hakk'a ulaşması. Bu, dilin yalnızca bir araç değil; aynı zamanda bir irfan ve tefekkür kapısı olduğunu gösterir.

Ahmet Yesevî'nin dili, İslamiyet'in Türk toplumunda kökleşmesini sağlamış; dervişler, ozanlar ve gezici sufi erenler vasıtasıyla Anadolu'ya taşınmıştır. Türkçenin kutsallaşması burada başlar: artık bu dil, sadece konuşma değil, dua, zikir, nasihat ve hikmet dili olur. Yesevî'nin bu yönü, Yunus Emre, Hacı Bektaş-ı Veli ve diğer Anadolu sufilerini derinden etkilemiştir. Ayrıca, onun Türkçeye verdiği değer, bugün dahi birçok Türk lehçesinde dini anlatımın Türkçe yapılmasında etkili olmuştur. Modern dönemde Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye gibi ülkelerde onun dili hâlâ tazeliğini korumaktadır. Türkçe onun sayesinde halkın dili olmaktan çıkıp “Hakk'ın dili” haline gelmiştir.

3. TÜRKLÜK BİLİNCİNİN GELİŞİMİNE KATKISI

Ahmet Yesevî'nin sadece bir din adamı değil, aynı zamanda Türk milletinin ruhunu yoğuran bir fikir ve gönül adamı olduğu gerçeği onun Türklük bilincine yaklaşımıyla net bir şekilde görülmektedir. Yesevî, yaşadığı dönemde İslamlaşmakta olan Türk toplulukları için bir köprü vazifesi görmüş; dini yalnızca Arap kültürünün bir unsuru gibi değil, Türklüğün kendi manevi kodlarıyla bütünleştirilmiş bir değerler bütünü olarak aktarmıştır. Onun hikmetlerinde geçen birçok kavram, Türk töresine, geleneklerine ve halk kültürüne doğrudan göndermeler taşır. Örneğin, “alp”, “er”, “yol eri”, “eli açık”, “sofralı”, “konuksever” gibi tabirler sadece dini değil, aynı zamanda Türk milletinin tarihsel yaşam biçimini de yansıtır.

Ahmet Yesevî'nin en önemli miraslarından biri, halkın dili olan Türkçeyi dinî ve tasavvufî bir anlatım aracı hâline getirmesidir. Divan-ı Hikmet adlı eserinde kullandığı Türkçe, o dönemde eğitimli sınıflar arasında rağbet gören Arapça ve Farsçanın aksine sade, anlaşılır ve halkın gündelik yaşamında kullandığı Türkçedir. Bu durum, onun bilinçli bir tercih yaptığını gösterir. Yesevî, halkın anlayamayacağı diller yerine onların yüreğine dokunacak bir dil kullanarak manevî mesajlarını yaymıştır. Birçok sufi şairde görülen sembolik ve mecazlı dil yerine, Ahmet Yesevî'nin hikmetleri daha doğrudan, daha açık bir anlatıma sahiptir. Bu özellik, onun dil anlayışını hem öğretici hem de kapsayıcı kılmıştır. “Sözüm halkın dilinde ola, gönül akılla dolula” gibi mısraları, dilin halkla buluşması gerektiğini gösteren bir anlayışın ürünüdür.

Yesevî'nin düşüncesinde Türklük; kavimsel bir aidiyetten çok, bir yaşam biçimi, bir ahlak anlayışı, bir sosyal düzen olarak ele alınır. Onun insan anlayışında yiğitlik, misafirperverlik, cömertlik, ahde vefa ve sadakat gibi değerler öne çıkar ki bunlar da eski Türk töresinin temel taşlarıdır. Özellikle göçebe halklar arasında Yesevî'nin öğretisinin bu kadar hızlı kabul görmesinde bu Türk kimliğiyle olan uyumu büyük rol oynamıştır.

Ahmet Yesevî'nin Türklük bilinci, bugün bile Kazakistan, Kırgızistan, Azerbaycan, Türkmenistan gibi Türk Cumhuriyetlerinde halkın manevi hafızasında yaşamakta; onun adı, sadece dini değil, kültürel kimliğin de bir parçası olarak saygıyla anılmaktadır.

Ahmet Yesevî'nin düşünceleri, onun vefatından sonra yalnızca Yesi bölgesinde değil, tüm Orta Asya'da, ardından Anadolu'da, Balkanlar'da ve hatta Hindistan'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada etkili olmuştur. Bu yayılımda Yesevî'nin yetiştirdiği dervişlerin, halifelerinin ve müritlerinin önemli payı vardır. Onlar, hem “söz” hem de “hizmet” yoluyla Ahmet Yesevî'nin fikirlerini taşımış; bu fikirler zamanla çeşitli sosyal yapılar ve tarikatlar aracılığıyla kurumsallaşmıştır.

Ahmet Yesevî'nin kurduğu Yesevîlik Tarikatı, ilk sistemli Türk tasavvuf hareketlerinden biri olarak kabul edilir. Bu tarikat aracılığıyla İslam ahlakı, Türkçülük ve halk kültürü bir araya getirilmiş; din, halkın gündelik yaşamıyla iç içe geçen bir değer haline gelmiştir. Bu konuda Abdülbaki Gölpınarlı, Yesevîliğin Anadolu'daki tarikatlar üzerindeki etkisini şöyle açıklar:

“Yesevîlik, Anadolu'daki Bektaşilik başta olmak üzere Ahîlik ve Kalenderîlik gibi halk tarikatlarını biçimlendirmiş, Anadolu halkının İslam'ı kendi dili ve kültürü içinde yaşamasına imkân tanımıştır.”

4. DİVAN-I HİKMET'TE TÜRK DİLİNİN KULLANIMI

Divan-ı Hikmet, Ahmet Yesevî'nin sadece dini değil kültürel etkisinin de taşıyıcısı olmuş; çeşitli bölgelerde farklı Türk lehçeleriyle yazmalar ve nüshalar çoğaltılmıştır. Özellikle Kazakistan'da bu eser, milli kimliğin temel taşlarından biri olarak kabul edilir. Bugün bile Kazakistan Eğitim Bakanlığı tarafından okullarda okutulan metinlerden biridir (Bkz: Kazakhstan Ministry of Education, “Ахмет Яссауи және Түрік руханияты”, 2018).

Hoca Ahmed Yesevî aldığı eğitim neticesinde, Arapça ve Farsça gibi gününün ilim ve edebiyat dilini çok iyi öğrenmesine rağmen, Yesi'ye döndükten sonra kendi halkına Türkçe hitap etmiş olması, halkı muhatap kabul etmesi, hikmetlerin benimsenmesindeki en önemli etken durumundadır. Bu hareketin bilinçli yapıldığı, hikmetlerin birinde ortaya konulmuştur:

Huşlamaydur âlimler sizni aygan Türki'ni
Ârifl erdin eşitseng açar köngil mülkini
Âyet hadîs mânâsı Türkî bolsa muvafık
Mânâsıga yetkenler yerge koyar borkini...
Miskîn zaîf Hâce Ahmed yetti putinge rahmet
Farsî tilini biliben hûb aytadur Türki'ni

Lakin araştırmacılar bu dilin Türkçenin hangi kolu olduğu üzerinde farklı görüşler serdetmişlerdir. Köprülü, hikmetlerin dilini Doğu Türkçe sinin Karluk Lehçesi olarak nitelerken, diğer yerli ve yabancı Türk dili araştırmacılarından bazıları Köprülü'ye katılmış, diğer bazıları ise, bu dili Orta Asya müşterek dili, Çağatayca, Karahanlı Lehçesi, Kutadgu Bilig dili gibi farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Hangisi olursa olsun hikmetlerin dili Türkçedir ve Türkçe konuşan bir halka hitap etmektedir.

Türkçe olarak kaleme alınan Dîvân-ı Hikmet'i incelerken bazı hususlar göz önünde bulundurulmalıdır. Araştırmacıların üzerinde hemfikir oldukları hususlardan biri elde mevcut hikmetlerin tamamının Hoca Ahmed Yesevî'ye ait olduğunu söyleyebilmenin mümkün olmadığıdır. Orta Asya'da Ahmed-i Yesevî'den sonra gelenekleşen hikmet yazma hususu daha sonraki Yesevî dervişleri tarafından devam ettirilmiş ve tarihî süreç içerisinde bu hikmetler Dîvân-ı Hikmet'e dâhil olmuş durumdadır. Öte taraftan "yaşadığı devirden en az 400 yıl sonra istinsah edilmiş olan bu metinlerde Ahmed-i Yesevî'nin dil özelliklerini tam olarak bulabileceğimizi ileri sürmenin doğru olmayacağı açıktır. Doğrusu, Ahmed-i Yesevî'nin hikmetleri kutsal sayılmalarına rağmen, eldeki nüshalardan anlaşıldığına göre, hem muhteva hem de dil özellikleri bakımından değerşiklikler göstermektedirler. Bu da gösteriyor ki, müstensihler, ya kendilerinin ya da başkalarının "hikmetlerini" Ahmed-i Yesevî'nin "hikmetleri" arasına karıştırmış, hatta hitap ettikleri çevreler tarafından daha iyi anlaşılmalrı için hikmetlerin kelime hazinesine ve dil bilgisine az çok müdahale etmişlerdir. Her şeye rağmen, hikmetlerde Doğu Türkçesi özelliklerinin ağırlığını koruduğunu söyleyebiliriz"

Hoca Ahmed Yesevî'nin dili kullanırken ne gibi ameliyeler yaptığını, ayrıntılı olarak okumak isteyenlere onuncu dipnotta kendisinden alıntı yaptığımız Efrasiyap Gemalmaz'ın makalesini tavsiye edebiliriz. Ahmed-i Yesevî'nin kullandığı Eski Türkçede var olan dil hususiyetlerinden pek çoğu bu makalede dile getirilmiş, Eski Türkçenin ses bilgisi ile ilgili hususlar, ek ve edatların yapı ve kullanımları, hikmetlerin kelime hazinesi gibi konular bu makalede işlenmiştir.

5. AHMET YESEVÎ'NİN DİLİ KORUMA MİSYONU

Ahmet Yesevî'nin en büyük misyonlarından biri yalnızca halkı İslam'a kazandırmak değer, aynı zamanda bu inancı ana dili olan Türkçe aracılığıyla anlatmak olmuştur. O dönemde Arapça ve Farsça, özellikle medrese geleneğinde egemen dillerdi. İslamî bilgi birikimi bu diller üzerinden aktarılıyordu. Buna karşın Yesevî, hem dinî hem de tasavvufi öğretilerini halka doğrudan hitap edebilmek amacıyla Türkçe olarak yazmayı seçmiştir. Bu tercihin arkasında çok güçlü bir bilinç vardır: Dil, bir milletin hafızasıdır. Ahmet Yesevî, bu hafızayı korumadan gerçek bir inanç ve kimlik inşasının mümkün olmayacağını çok iyi biliyordu. "Divan-ı Hikmet" adlı eserinde kullandığı Türkçe, çağının halk diliydi; sade, anlaşılır ve gündelik yaşama dokunan bir üsluba sahipti. Arapça-Farsça terimlerden uzak durmaya özen göstermiş, halkın yüreğine hitap eden sözlerle yol göstermiştir.

"Türk dilinde hikmet ayıp, taliplarga sohbet verdim,

Her kim okur hikmetlerim, imanına ışıık olur."

Bu beyitte Yesevî, doğrudan "Türk dilinde hikmet söyledim" diyerek hem tercih ettiğı dilin adını koyar hem de bu dili seçmesinin temel gerekçesini belirtir: Halkın imanına ışıık olmak. Dili halktan kopmayan bir araç olarak görür ve öğretisini onunla şekillendirir. Mehmet Fuat Köprülü, bu konuyla ilgili olarak şunu belirtir:

"Ahmet Yesevî, Arap ve Acem medreselerine karşı, Türk milletinin ruhunu Türk diliyle kurtaran büyük bir manevî mücahittir."

Bu görüş, Ahmet Yesevî'nin yalnızca bir tasavvuf önderi değil, aynı zamanda dil üzerinden kültürel direniş gerçekleştiren bir figür olduğunu ortaya koyar. Bu yönüyle Yunus Emre, Hacı Bektaş-ı Veli, Süleyman Bakırgan gibi daha sonraki halk sufileri üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Kazak araştırmacı Abdualı Kaidar ise Yesevî'nin dil tercihini şu sözlerle yorumlar:

“Ahmet Yesevî, Türk diline Kur'an'ın mesajını taşıdı. Bu, milletin kendi diniyle kendi dili arasında köprü kurmasını sağladı.”

Yesevî'nin dili koruma misyonu, bugünkü Türk dünyası için de yol gösterici bir örnektir. Türk lehçeleri arasında birlik sağlanması, halkların ortak edebî geçmişini hatırlaması ve Türkçenin kutsal metinleri anlatma kabiliyetine olan güven, bu gelenekten beslenmektedir.

6. AHMET YESEVÎ MİRASININ GÜNÜMÜZ TÜRK DÜNYASINDAKİ YERİ VE ÖNEMİ

Ahmet Yesevî'nin bıraktığı miras, yüzyıllar boyunca canlı kalmayı başarmış ve özellikle 20. yüzyıldan itibaren yeniden hatırlanarak günümüz Türk dünyasının ortak kültürel hafızasında önemli bir yer edinmiştir. Modern dönemde, Ahmet Yesevî sadece bir din büyüğü olarak değil, aynı zamanda Türk birliğinin manevi simgesi, ortak dil ve tarih bilincinin taşıyıcısı, kültürel uyanışın öncüsü olarak anılmaktadır. Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetlerinde (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Azerbaycan, Türkmenistan), millî kimliğin yeniden inşasında Ahmet Yesevî'nin mirasına büyük önem verilmiştir. Kazakistan'da Türkistan şehri (eski Yesi), Ahmet Yesevî'nin yaşadığı ve defnedildiği yer olarak kutsallaştırılmış; 1991 yılında Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi kurulmuştur. Bu üniversite, Türk dünyasında bilimsel ve kültürel birlikteliğin sembolü haline gelmiştir. (Bkz: Ahmet Yesevî Üniversitesi Resmi Sitesi, <https://ayu.edu.kz>) Kazakistan'ın ilk cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Yesevî'yi “Türk dünyasının ruhani atası” olarak tanımlamış ve onun adını anmak, yaşatmak için ulusal düzeyde projeler başlatmıştır. UNESCO da 1993 yılını “Ahmet Yesevî Yılı” ilan ederek onun uluslararası düzeyde tanınmasını sağlamıştır.

Ahmet Yesevî'nin öğretileri, günümüz yazar ve şairleri tarafından da yeniden ele alınmaktadır. Özellikle Kazak yazar Mukhtar Şahanov, Türkistan üzerine yazdığı şiirlerinde Yesevî'ye sıkça yer verir:

“Киелі Түркістанда – Ясауи жаны, Ұлтың үнімен үндеседі әр аң.” (Çev. “Kutsal Türkistan'da – Yesevî'nin ruhu, her ana, milletin sesiyle konuşur.”)

Benzer şekilde Türkiye'de de Mehmet Fuat Köprülü, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Ahmet Yaşar Ocak gibi tarihçi ve edebiyatçılar, Yesevî'nin Türklük ve İslam arasındaki bağı nasıl kurduğunu detaylı biçimde işlemişlerdir.

Günümüzde Türk Devletleri Teşkilatı gibi yapılar, Ahmet Yesevî'yi ortak manevi miras olarak kabul etmektedir. Bu tür yapılar, dil, tarih, edebiyat ve inanç üzerinden şekillenen ortaklıklarını Yesevî'nin izinde birleştirmeye çalışmaktadır. 2022 yılında yapılan Türk Devletleri Teşkilatı Zirvesi'nde de Ahmet Yesevî anılmış ve onun düşüncesinin Türk dünyasında birleştirici bir güç olduğu vurgulanmıştır. (Bkz: Türk Devletleri Teşkilatı Resmi Raporları, 2022 Zirvesi) Ahmet Yesevî'nin günümüzdeki rolü yalnızca geçmişi yâd etmekle sınırlı değildir. Onun öğretisi, çağdaş insanın kimlik arayışında, maneviyat ihtiyacında ve değer üretme çabasında da yol gösterici olmaktadır.

SONUÇ

Ahmet Yesevî, İslamiyet'in Türkler arasında benimsenmesinde yalnızca bir dini önder değil, aynı zamanda bir kimlik inşa edicisi olarak önemli bir rol üstlenmiştir. Onun halk diliyle yazdığı Divan-ı Hikmet, hem dini öğretileri yaymakta hem de Türk töresiyle İslam ahlakını

sentezlemekte büyük bir katkı sunmuştur. Ahmet Yesevî'nin kullandığı sade Türkçe, İslam'ın anlaşılır bir dil üzerinden halka ulaşmasına olanak tanımış, bu durum da dinin içselleştirilmesini kolaylaştırmıştır. Türklük bilinci açısından bakıldığında Yesevî, dini öğretileri evrensel değerlerle değil, yerel kültürle yoğurarak aktarmış; bu sayede Türk halklarının İslam'ı kendi kimliklerini kaybetmeden benimsemelerini sağlamıştır. Onun eserlerinde yer alan “alp eren”, “yol eri”, “cömertlik”, “konukseverlik” gibi kavramlar, eski Türk töresi ile İslamî ahlak arasında sağlam köprüler kurmuştur. Yesevîlik hareketi, onun ölümünden sonra da geniş coğrafyalarda etkisini sürdürmüştür; Anadolu, Balkanlar, Orta Asya ve Horasan gibi bölgelerde sosyal yapının şekillenmesine katkıda bulunmuştur. Bektaşîlik, Ahîlik gibi kurumlar onun tasavvuf anlayışıyla gelişmiş, halk arasında ahlaki düzenin temellerini atmıştır.

Günümüzde Ahmet Yesevî'nin düşünceleri, sadece geçmişe ait bir miras değil, aynı zamanda Türk dünyasının kültürel birlik arayışında bir rehber olarak görülmektedir. Kazakistan'daki Türkistan şehri onun manevi merkezi olarak korunmakta; kurulan üniversiteler, yapılan sempozyumlar ve yayımlanan eserlerle onun mirası yaşatılmaktadır. Yesevî, Türk halklarının ortak değeri, birleştirici sesi ve kültürel hafızasıdır. Onun hikmetleriyle şekillenen ruh, yalnızca dini bir çağrı değil; aynı zamanda bir medeniyet tasavvuru, bir kimlik beyanı, bir gelecek vizyonudur. Bu nedenle Ahmet Yesevî'nin mirası, sadece geçmişte değil, gelecekte de Türk dünyası için yol gösterici olmaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

1. Hoca Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, haz. Hayati Bice, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2009, s. 181.
2. Köprülü, Mehmet Fuat. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004, s. 145.
3. Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, Alfa Yay., İstanbul 2001, c. II, s. 81-84.
4. Nadirhan Hasan, bu hususta yazdığı makalede bu araştırmacıların görüşlerini tek tek ele alarak değerlendirmiştir. Geniş bilgi için bkz. Nadirhan Hasan, “Ahmed Yesevî Hikmetlerinin Dil Özellikleri Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 10/8 Spring 2015, p. 1345-1354. Ayrıca bkz. Nadirhan
5. Hasan, Yesevîliğe Dair Menbalar ve “Dîvân-ı Hikmet”, Akademnashr Yayınevi, Taşkent 2012.
6. Efrasiyap Gemalmaz, “Ahmed-i Yesevî'nin Hikmetlerinin Dili”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 1994, sy. 1, s. 4.
7. Gölpınarlı, Abdülbaki. *Tasavvuf, Remzi Kitabevi*, 1999.
8. Ocak, Ahmet Yaşar. *Türk Sufiliğine Bakışlar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.
9. *Türk Devletleri Teşkilatı, 2022 Zirvesi Resmi Bildirileri*.
10. Kazakhstan Ministry of Education, *Ахмет Яссауи және Түрік руханияты*, 2018.
11. Ahmet Yesevi Üniversitesi Resmi Web Sitesi: <https://ayu.edu.kz>
12. Şahanov, Mukhtar. *Türkistan Jüreginde*, Almatı, 2004.
13. DeWeese, Devin. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Penn State Press, 1994.
14. Ünver, Süleyman. “Yesevîlik ve Türk Tasavvuf Kültürü”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2020/96.
15. Kaidar, Abduali. “Türkistan Ruhaniyeti”, Almatı, 2005, s. 88

ANADOLU KÖKENLİ SAHNE ANLATILARININ KÜLTÜREL HAFİZADAKİ ROLÜ

THE ROLE OF ANATOLIAN-ORIGINATED STAGE NARRATIVES IN CULTURAL MEMORY

Kanseytova Gülgül Cumabekkızı,

Kıdemli Okutman Dr.,

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası

Türk-Kazak Üniversitesi

gulgul.kanseitova@ayu.edu.kz

Nışanhan Möldir,

3-sınıf Türkoloji bölümü, FTU-211 grubu öğrencisi,

Moldir.Nyshankhan2022@ayu.edu.kz

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/HIYM2165

Annotation. *Turkish theatre, which began with traditional folk narratives, has evolved into a rich cultural heritage shaped by Western influence during the Tanzimat era. Genres like Karagöz, meddah, and ortaoyunu were deeply connected to the people, while modern theatre understanding developed through Westernization. Theatre addressing social issues took on both educational and thought-provoking roles within the framework of historical transformation. This article examines the core issues addressed in the transition from traditional to contemporary theatre. It evaluates how social, political, cultural, and individual problems are conveyed through theatre, based on key authors and works. Additionally, the interaction between theatre and society is analyzed in the context of the transformative power of art.*

Key words: *Turkish theater, social issues, theater history, criticism, literature*

Giriş

Tiyatro yalnızca bir sahne sanatı olmakla kalmayıp, aynı zamanda toplumsal bilinci etkileyen güçlü bir iletişim vasıtasıdır. Toplumların yaşadığı değişimleri, acıları, çatışmaları ve umutları sahneye taşıyarak hem dönemin tanığı olur hem de bireyleri düşünmeye yönlendirir. Türk tiyatrosu da bu açıdan oldukça köklü bir birikime sahiptir. Diğer sanat dallarından farklı olarak tiyatro, hem drama hem de oyunculuk gibi seyir öğeleriyle çift yönlü bir durum oluşturur. Anadolu Türklerinin kültürü ve buna bağlı olarak dramatik sanatı, beş ana unsurun birleşmesiyle meydana gelmiştir. Kısaca bu unsurlar: Coğrafya, soy, imparatorluk, İslam ve Batılılaşmadır. Coğrafi etkinin etkisi göz önünde bulundurulduğunda, Türkler Anadolu’ya gelmeden önce burada yaşayan eski uygarlıkların Türk kültürünün şekillenmesinde büyük rol oynadığı görülmektedir. Bu etki en çok Türk köylüsünün sahne oyunlarında izlenebilir. Bu oyunlar büyüsel özelliklerini, amaçlarını, mevsimlik yerlerini ve bazı ayrıntıları yüzyıllar boyunca büyük ölçüde yitirmelerine rağmen yine de muhafaza edebilmişlerdir. İkinci unsur olan soya bakıldığında, Türklerin eski anavatanı olan Orta Asya’nın ve şamanistik inançların izlerine Anadolu Türklerinin kültüründe geniş ölçüde rastlamak mümkündür. Tarikat ayinlerinde, zikir ve dini danslarında bile bu etkinin izlerine rastlanır. Üçüncü unsur ise Osmanlıların üç kıtada kurdukları imparatorluk bünyesinde yaşayan farklı milletler ve etnik topluluklar arasındaki kültürel etkileşimdir. Balkan toplumlarının bireyleri, Yahudi, Rum ve Ermeni gibi azınlık topluluklarının tiyatronun oluşumuna belirli katkıları olduğu söylenebilir. Özellikle Ermenilerin, sadece Avrupa tiyatrosunun Türkiye’ye taşınmasında değil, aynı zamanda geleneksel tiyatro kültürünün oluşumunda da önemli rolleri

olmuştur. Bir diğer önemli unsur ise İslam'dır. Burada sadece dini etkiler değil, İslam dünyasındaki İran ve Arap kültürlerinin etkisi de göz önünde bulundurulmalıdır. Ancak tiyatro açısından değerlendirildiğinde, bu etkinin sonuçlarının daha çok olumsuz ve gelişmeyi geciktirici nitelikte olduğu görülmektedir. Son ve en etkili unsur Batılılaşmadır. Batı tiyatrosunun Türkiye'ye girişi her ne kadar Tanzimat dönemiyle hız kazansa da, daha önceki dönemlere kadar uzanan bir tanışıklığın varlığını gösteren deliller mevcuttur.

Geleneksel Türk Tiyatrosu

Tanzimat döneminde Batı tiyatrosunu benimsemeden evvel, yüzyıllar boyunca kendimize özgü, asli bir geleneksel tiyatro anlayışımız bulunmaktaydı. Ortam açısından birbirinden farklı iki ana gelenek günümüze kadar varlığını sürdürebilmiştir. Bunlardan ilki Köylü Tiyatrosu Geleneği, diğeri ise Halk Tiyatrosu Geleneğidir. Türkiye halkının çoğunluğunu oluşturan köylü sınıfı, eski bereket törenlerini ve doğa ruhlarına inancı (animizm) devam ettirdiği seyirlik oyunları bu geleneği yaşatmıştır. Zamanla içerik ve biçim açısından değişiklik gösterse de, bu oyunlar günümüze ulaşmıştır. Hayvan taklitleri, danslar, kukla ve çeşitli doğaçlama oyunlar bu geleneğin parçalarıdır ve köy çocuklarının oyunlarında da bu izlere rastlanır

Halk Tiyatrosu ise farklı bir ortamda, özellikle kent merkezlerinde, daha doğrusu başkentte şekillenmiş bir tiyatro türüdür. Türkiye'nin diğer bölgelerinde de görülse de Karagöz, Ortaoyunu gibi türler özellikle İstanbul ile özdeşleşmiştir. Sanatçıları halktan yetişen kişiler olup, izleyici kitlesi de çoğunlukla halktan oluşmaktadır. Bu türün en belirgin örnekleri Karagöz, Ortaoyunu ve Kukla oyunlarıdır. 19. yüzyılda geleneksel halk tiyatrosu, Batı tiyatrosuyla birleşerek Tuluat Tiyatrosunun doğmasına zemin hazırlamıştır.

Geleneksel Tiyatro başlığı altında hem köylü tiyatrosu hem halk tiyatrosu geleneği incelenir. Birbirlerinden doğrudan etkilenmeseler de ortak yönleri vardır. Batı tiyatrosundan farkları ise belirgindir: Bu tiyatrolarda sahne yoktur, yazılı bir metne bağlı kalınmaz. Şarkı, dans ve söz oyunları temel unsurlardır. Mizah ögesi baskındır, realizm arayışı yoktur. Devamlılığa değil, belirli zamanlara ve vesilelere dayanır. Karakterler bireysel özellik taşımaz; her biri kalıplaşmış tiplere dayanır. İkili bir sınıflandırmayla dramatik olmayan ve dramatik olan, ayrıca sözlü ve sözsüz oyunlar şeklinde ayrılabilir. Dramatik olmayan seyirlik oyunlar çeşitlilik açısından oldukça zengindir.

Türk seyirlik oyunlarının dramatik ve sözlü türlerinde ortak noktalar bulunmaktadır:

Taklit, ana ifade yöntemidir. Karşıtlık ve kişileştirme teknikleri sıkça kullanılır.

İki kişi arasında yapılan sözlü çatışmalarda, bir taraf diyalogu açarak mizahi bir ortam oluşturur.

Bu karaktere “dişi konuşan” denir. Karagöz’de Hacıvat, Ortaoyununda Pişekâr buna örnektir.

Tüm oyunlarda dans, müzik, şarkı ve şaklabanlık unsurları harmanlanır.

Oyunlar doğaçlama biçiminde oynanır, yazılı bir metne dayanmaz.

Gerçekçi bir oyunculuktan çok, göstermecî tiyatro geleneği tercih edilir.

Bu noktadan sonra geleneksel tiyatroyu Köylü Tiyatrosu Geleneği ve Halk Tiyatrosu Geleneği başlıkları altında değerlendireceğiz. Her iki geleneğin benzerlikleri olmakla birlikte, önemli farklılıkları da mevcuttur:

Köylü tiyatrosu geleneği profesyonel değildir. Oyuncular bu etkinliklerden maddi çıkar beklemezler. Her ne kadar armağan ya da yiyecek toplansa da, bu ritüel özelliğın doğal sonucudur. Buna karşın, Halk Tiyatrosu Geleneği profesyonel bir uğraş olarak devam etmiş, oyuncular zamanla bu alanda uzmanlaşmıştır.

Her iki tiyatro geleneği de doğaçlama temellidir. Ancak köylü tiyatrosu ritüel kaynaklı olduğu için belli söz kalıplarına sıkı sıkıya bağlıdır ve oyun çerçevesi değiştirilemez. Halk tiyatrosunda ise doğaçlamaya daha geniş alan tanınır.

Köken bakımından da farklılıklar vardır: köylü tiyatrosu insanlık tarihi kadar eski iken, halk tiyatrosu nispeten daha geç dönemlerde ortaya çıkmıştır.

Köylü Tiyatrosu Geleneği

Bu tür oyunların büyük kısmı eski dini ritüellerin kalıntılarına dayanmaktadır. Bu oyunlarda dramatik özellik, en azından oyuncunun kendi kimliğinden farklı bir karakteri sahnede canlandırmasıyla görünür hâle gelir. Dramatik unsur; kılık değiştirerek, yüzünü boyayarak, maske kullanarak ve çeşitli aksesuarlar yardımıyla, ayrıca sözlü oyunlarda diyaloglara yer vererek sağlanmaktadır. Bazı oyunlarda olay örgüsünün canlandırılması da göze çarpar. Çatışma ögesi (agon) da bu oyunlarda belirgin şekilde yer alır. Kimi zaman oyun yalnızca iki taraf arasındaki çatışmaya dayanır; bu çatışma çoğu zaman beyaz ile siyah gibi sembollerle temsil edilir. Örneğin, Güney Türkmen boylarından Barak, Elbeyli topluluklarında görülen Arap Oyunu veya Niğde Bor ilçesinde tabak esnafının oynadığı Tuluk Oyunu bu türdendir. Oyunlar genellikle sözlü olduğu için anlatımda sözlerin de belirleyici rolü vardır. Anadolu'da yaygın olan üç ana konu işlenmektedir: A) Ölüm ve Diriliş; B) Kız Kaçırma; C) Ölüm-Diriliş + Kız Kaçırma.

Ölüm ve Diriliş: Çoğu zaman iki düşman grup arasında bir savaş gerçekleşir. Mücadelede taraflardan biri hayatını kaybeder, ardından ya büyü aracılığıyla ya da mucizevi şekilde diriltir. Seyirciler ölüm sahnesinde yas tutar, ağıtlar söyler, diriliş gerçekleşince sevinçle kutlarlar.

Kız Kaçırma: Köy yaşamında sık rastlanan bir toplumsal olay olduğundan, köylüler bu olayı sahneye uyarlayarak dramatize etmişlerdir. Anadolu köylerinde bu sosyal olgunun yansımaları sıkça görülür.

Ölüm-Diriliş + Kız Kaçırma: Bazı oyunlarda hem ölüm ve diriliş hem de kız kaçırma konuları bir arada işlenerek mitolojik bereket temaları daha da güçlendirilir.

Halk Tiyatrosu Geleneği

Halk tiyatrosu, doğrudan halkın yaşam biçiminden, geleneklerinden ve günlük deneyimlerinden beslenmiş, sahne düzenine ve katı kurallara bağlı kalmaksızın gelişmiş bir sanat dalıdır. Sözlü kültüre dayanır ve yazılı metne gereksinim duyulmadan doğaçlama olarak icra edilir. Oyuncularla seyirciler arasında samimi bir iletişim bulunur; toplumun mizah anlayışı, inançları ve sosyal yapısı bu oyunlarda açık bir biçimde yansıtılır. Sahne düzeni ve kostümler oldukça sadedir. Anlatımda abartı, mizah, taklit ve doğaçlama ön plandadır. Bir anlatıcı ya da başrol oyuncusu hikâyeyi yönetir, diğer oyuncular doğrudan bu akışa katılır. Halk tiyatrosu hem eğlendirici hem düşündürücü özellikler taşır, halkın kültürel hafızasının bir taşıyıcısı olmuştur. Asıl amacı, halkın gündelik yaşamına sanat yoluyla ayna tutmaktır.

Hokkabaz: Türk seyirlik oyunlarının en ilginç türlerinden biri hokkabazlıktır. Hem el çabukluğu ve göz yanıltıcılığıyla gösteri sunulması hem de usta ile çırağı arasında geçen esprili diyaloglar nedeniyle, Karagöz ve Ortaoyunu gibi sözlü dramatik oyunlara benzerlik gösterir. Hokkabazlık, genel anlamda olağanüstü ve akıl almaz oyunlar sergileme sanatıdır. Hokkabazlar sözle ve el maharetiyle seyircinin algısını yanıltarak şaşırtıcı gösteriler sunar. Binlerce yıl öncesine dayanan bu gelenek, özel anlamda da "hokkalarla oyun yapan kişi" olarak tanımlanır.

Meddah: Geleneksel Türk seyirlik oyunlarının en önemli anlatı ustalarından biridir. Meddah anlatıya dayalı bir sanat olmasına rağmen, içinde taklitler ve kısa diyaloglar da barındırdığı için dramatik tiyatro türleri arasında sayılabilir. Anlatım yöntemleri açısından Karagöz ve Ortaoyunu'na yakın olsa da, Meddah daha geniş bir hikâye repertuarına sahip olması, yalnızca güldürmeye değil farklı duygusal atmosferler yaratmaya da imkân vermesi yönüyle diğerlerinden ayrılır. Zamanla meddahlar daha çok mizaha yönelmişlerdir.

Ortaoyunu: Karagöz'den farklı olarak canlı oyuncularla sahnelenen geleneksel bir tiyatro türüdür. Her ne kadar farklı niteliklere sahip olsa da atmosfer, karakterler ve güldürü teknikleri açısından Karagöz ile Ortaoyunu arasında güçlü bir ilişki vardır. Hangi türün önce ortaya çıktığını

kesin belirlemek zordur. Ortaoyunu, "Kol Oyunu", "Meydan Oyunu", "Taklit Oyunu" ve "Zuhuri" gibi farklı adlarla da anılmıştır. Bu adlar, ortaoyunu kavramı yerleşmeden önce de halk arasında kullanılagelmıştır.

Batı Etkisindeki Türk Tiyatrosu

Geleneksel tiyatrodan ayrı olarak Batı tiyatrosunu üç döneme ayırıyoruz: 1839'dan 1908'e kadar olan döneme Tanzimat Tiyatrosu, 1908'den 1923'e kadar olan döneme Meşrutiyet Tiyatrosu ve 1923'ten günümüze olan döneme ise Cumhuriyet Tiyatrosu. Her dönemin başlangıç ve bitim yılları önemli bir siyasal ve anayasal değişikliği belirtmektedir.

Tanzimat ve İstibdat tiyatrosu (1839-1908)

Tanzimat dönemindeki tiyatro, Batı etkisindeki Türk tiyatrosunun yerleşmesi, halkın alışması ve yeni tür oyunlar kabullenmesi açısından oldukça önemli bir dönemdir. Bu dönemde her şey sıfırdan başlamıştı. İlk tiyatrolar ve tiyatro gösterimleri Türklerin yoğun oldukları İstanbul yakasında değil de Beyoğlu'nda başlamıştı. İstanbul'un Türk kesimi yakasına tiyatro yapılması oldukça eskidir. Ancak burada Türkçe tiyatro gösterilmesi daha sonra gerçekleşmiştir. Tiyatroların içinde çeşitli nedenlerle kavga ve gürültü eksik olmuyordu. Kimi kez sahnedeki dinsel bir durum ya da yorum üzerine gürültü çıkıyordu. Ya da arkadaki seyircilerin görünüşüne engel olan kadınların şapkaları yüzünden bir tartışma çıkmış, polis işe karışmış, gürültü edenleri zorla çıkartmak istemiş, gösterim durmuş, tiyatro da geçici olarak kapatılmış oluyordu. Seyircinin bir düzene girmesi için kamu çevreleri büyük çaba gösteriyordu.

Batılı anlamda ilk Müslüman profesyonel tiyatro oyuncusu Ahmet Necip Efendi (? - 1898) Güllü Agop'un Osmanlı Tiyatrosu'nda oynamıştır. Ahmet Necip'in ilk Türk profesyonel oyuncusu olarak benimsenmesine karşılık Ahmet Fehim'in (1857-1930) oyuncu, yönetici, yetiştirici, sahnekor ve dekorcu olarak ilk Türk Tiyatro adamı olduğunu ileri sürebiliriz.

Meşrutiyet tiyatrosu (1908-1923)

Bu dönemin, kendisinden önceki ve sonraki dönemlere göre birtakım ayırıcı, ilgi çekici özellikleri bulunmaktadır. Bu özelliklerden biri de tiyatro seyircisinin durumudur. İstibdat çağının sona ermesiyle tiyatrolar da açılmış, halk hürriyetin ilanı karşısında coşkunluğunu, sevincini belirtme alanlarından birini tiyatroda bulmuştur. Tiyatro eski yönetime duyulan hınç, yeni bir toplumsal döneme girişin verdiği sevinç taşkınlığının gösterildiği bir alan olmuştur. Tiyatroya bu düşkünlük salgın gibi yayılmıştı; önüne gelen, birkaç gönüllü oyuncu bulup, eski çağın ve Abdülhamit'in kötü yönetimini, hafiyelerin kötülüklerini Meşru tiye t'in, Jön Türklerin, ittihat ve Terakki'nin iyiliğini anlatan çarçabuk kaleme alınmış bir oyunu sahneye koyuyordu.

Bu kez tiyatro bir yanda Osmanlı tarihinden seçilmiş konuları oyunlaştırarak eski günlerin parlaklığında bir avunma fırsatı yaratırken, bir yandan da tıpkı bir belgesel uğraş ve siyasal tiyatro gibi günlük olayları sıcağı sıcağına sahneye çıkarıyordu. Bu dönemin başlarında, çağın bir özelliği olarak herkesin sesini duyurmak istemesi, yönetime katılma eğilimi, hiç değilse söz sahibi olması isteği tiyatrodan da kendini göstermişti.

Oyunlar bakımından bu dönemde üç önemli sorunla karşılaşırız. Bunlar kısaca: 1) Kadın oyuncu sorunu; 2) Oyuncululuğun bir uğraş olması konusundaki engeller; 3) Oyuncuların yetişmesidir. Geleneksel Türk tiyatrosu kadın oyuncu sorununu, oyunun kadın kişilerini erkeklere oynatarak çözmüştü. Tanzimat döneminde ise kadın kişileri özellikle Ermeni veya başka etnik kökenli Hristiyan kadınlar oynuyordu. Meşrutiyet dönemi birçok sorunda olduğu gibi kadın sorununun da yüzeye çıktığı, tartışıldığı bir dönemdir. Kadınlara eşit hakların verilmesi, örtünmeden vazgeçilmesi, kadın-erkek ayrılığının kaldırılması tartışılan başlıca konulardandı.

Oyunculukla ilgili ikinci sorun, oyuncululuğun belli bir uğraş olmasını engelleyen dönemin koşullarıydı. Tiyatro topluluklarının, oyunların ve oyuncuların bu dönemde sayıca çokluğuna karşın, henüz oyunculuk çoğu kez bir yan uğraş, amatörlikten öteye bir iş niteliğine

kavuşmamıştı. Bunun değişik nedenleri vardır. Tiyatro henüz günlük yaşantı içinde belirli bir gereksinmeyi karşılamıyordu. Ayrıca kamu ödenekleriyle de desteklenmiyordu. Bu ortam içinde tiyatroya gönül verenler bu işi ancak bir yan uğraş olarak yapıyorlar, bunun sonucunda profesyonel oyunculuk gelişmiyordu.

Üçüncü sorun da oyuncuların yetiştirilmesi konusundadır. Oyuncuların yetişmesi ya okulun dışında usta-çırak ilişkisiyle, ya da okul aracılığıyla gerçekleşir. Gerçi okuldan yetişmiş bir oyuncunun eğitimi bitmemiştir, gene bir ustanın yanında sahne görgüsü kazanması gerekmektedir. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından 1923te Cumhuriyet'in ilanına kadar olan dönemde pek çok tiyatro topluluğu kurulmuştur. Bu zenginlik, dönemin bir özelliğidir. İstidat döneminde çeşitli kısıtlamalar tiyatrodan da kendini göstermiş ve tiyatro çalışmaları durmuştu. Ancak Meşrutiyet döneminde topluluklardan bir ikisi dışında tümü kısa ömürlü olmuştur. Çoğu bir iki oyundan sonra dağılmış, bazıları da adlarını değiştirerek daha uzun soluklu olmuşlardır.

Bu topluluklardan Reşad Rıdvan Bey'in kurduğu Heveskâran Cemiyeti, kimi kez Amatör Kumpanyası, kimi kez Millî Osmanlı Tiyatrosu, Heveskâran Cemiyeti veya Sahne-i Milliye-i Osmaniyye olarak anılmıştır. Bu topluluğun yönetimi Benliyan Efendiyle Reşad Bey'dir. Meşrutiyetin ilk yılında faaliyet gösteren Millî Osmanlı Tiyatrosu sanatçıları arasında Arif, Muvahhid, Hakkı Necip, Simon, Fikret, Tahir, Sukûti, Recep, Ali Mari, İzabel, Ofelya, Keremdâr-buluyoruz.

Meşrutiyetle eldeki tiyatro binalarına, oyun yerlerine topluca bir göz atalım: Bunların çoğu Meşrutiyet'ten önce yapılmış binalardır. Meşrutiyet'e kalan tiyatrolar arasında en önemlisi Odeon Tiyatrosu'dur. Gene geçen yüzyıldan Meşrutiyet'e kalan tiyatrolar arasında Tepebaşı Tiyatrolarını sayabiliriz. Bu sayılanlardan başka çeşitli semtlerde pek çok tiyatro vardı. Bunlar çok derme çatma yapılarıdır. Bir iki örnek vermek gerekirse şunları sayabiliriz: Vezneciler'de Meşrutiyet Tiyatrosu, Halep Çarşısı Hürriyet Tiyatrosu, Veznecilerde Sanayi-i Nefise Mektebi Tiyatrosu, Vezneciler'de Bizans Tiyatrosu, gene Vezneciler'de İstanbul Tiyatrosu, Beşiktaş'ta Apollon Tiyatrosu, vb. Cumhuriyet tiyatrosu (1923-1982)

Atatürk devrimlerinin, devletin temel ilke ve ülkülerinin tiyatrodan yansıması bulması sonucu, Atatürkçülük ile tiyatro arasında uyumlu bir koşutluk sağlanabilmiştir. Cumhuriyet Halk Partisi'nin altı temel ilkesi Cumhuriyetçilik - Laiklik - Devletçilik - Devrimcilik - Halkçılık - Milliyetçilik, yine tek parti döneminde, 1937'de Anayasa'nın 2. maddesi olarak benimsendi. Bunların her biri gerek tiyatro eserlerinde, gerekse tiyatronun çeşitli yönlerinde uygulama alanları buldu. Aslında bu dönemde, hem halka yönelik, hem de halka yararlı olan ve onun kültür düzeyini yükseltecek, bir bakıma güdümlü ve yararlı Halk Tiyatrosu'nun temelleri atılmak istenmiştir. Ancak bu yolda kesin bir başarıya ulaşamaması, tiyatronun önce bir sanat olduğu ve bu olumlu amaçların estetik boyutla tamamlanması gerektiği düşüncesinin yerleşmemiş olmasıyla ilgiliydi. Cumhuriyet döneminin en güçlü ve en iyi gelişmiş yanının dramatik edebiyat olduğunu söyleyebiliriz. Son yıllarda sahnelerimizde yüzde 50'den yukarı bir oranda yerli yazarların eserleri oynanabilmektedir. 1950'lere değin tiyatromuzda bir yazar sıkıntısı çekilmiştir. Ancak 1950'lerden günümüze dek, yazarlığımızda büyük bir gelişme görülmüştür. Yazarlığı ödüllerle isteklendirmek de bir çözüm olarak benimsenmiştir. Özellikle Devlet Tiyatrosu, pek çok değerli tiyatro yazarını sahnelerimize kazandırmıştır. Ancak son yıllarda özel tiyatroların bu bağlamdaki katkısı daha büyüktür.

Bir yanda yalnız Yakın Doğu'da görülen bolluk törenlerinin kalıntılarından doğan ve Türk köylüsünün yaşattığı köylü seyirlik oyunlarımız vardır. Bunlar, unutmayalım ki, Antik Yunan tiyatrosunun çıkışını sağlayan başlıca kaynaktır. Öte yandan kentlerde oluşup gelişmiş Karagöz, Meddah, ortaoyunu gibi geleneksel bir halk tiyatromuz var. İşte son yıllarda ulusal deyişi arayan yazarlarımız, ilgilerini bu kaynağa yöneltmişlerdir. Bunların bir kültür değeri olarak korunmaları,

saklanmaları çok gerekli olmakla birlikte, konumuz aslında bunların yüzeysel öğelerinden, kişilerinden, konularından yeni oyunlar yapmak olmayıp, bunlar içinde yüzyıllar boyunca birikmiş birtakım yapı, biçim, değiş özelliklerini bulup çıkararak, tiyatromuzu bu öğeler üzerine kurmaktır önemli olan.

Türk Tiyatrosunda İşlenen Temel Meseleler

Türk tiyatrosu, tarihsel süreç boyunca yalnızca eğlendirme amacı gütmemiş; toplumsal meseleleri, birey-toplum ilişkisini, siyasi olayları ve kültürel dönüşümleri yansıtan bir ayna işlevi görmüştür. Farklı dönemlerde tiyatrolarda sahnelenen eserler, dönemin ruhunu yansıtan çok çeşitli sorunları gündeme taşımıştır.

Toplumsal Eleştiriler

Türk tiyatrosunun en sık işlediği konuların başında toplumsal eleştiriler gelir. Sınıfsal ayırım, yoksulluk, cehalet, adaletsizlik, rüşvet ve bürokrasi eleştirileri özellikle Tanzimat'tan itibaren birçok oyunda kendine yer bulmuştur. Örneğin, Reşat Nuri Güntekin'in "Hançer" adlı oyununda toplumun çürümüş ahlaki yapısı eleştirilirken, Haldun Taner'in "Gözlerimi Kapatırım Vazifemi Yaparım" adlı eseri bireyin sistem içindeki konumunu sorgular.

Siyasi Meseleler ve Sansür

Tiyatro, siyasi sistemleri ve yöneticileri eleştirmekten geri durmamış; ancak zaman zaman sansürle karşılaşmıştır. 1960, 1971 ve 1980 darbeleri sonrasında birçok tiyatro oyunu yasaklanmış veya değiştirilmiştir. Turgut Özakman'ın "Ocak" adlı eseri, sistem tarafından dışlanmış bir ailenin dramı üzerinden dönemin siyasi atmosferini yansıtır. Yine Güngör Dilmen'in "Canlı Maymun Lokantası" adlı oyunu, otoriter rejimlere ve yozlaşmaya cesur bir şekilde değinir.

Ahlaki ve Kültürel Çatışmalar

Gelenek ile modernleşme arasındaki çatışmalar, töreler, dini değerlerin toplumsal yaşamdaki etkisi gibi meseleler de Türk tiyatrosunda sıkça işlenmiştir. Özellikle kırsal kesimde yaşanan töre cinayetleri, ataerkil düzen ve kadının toplumdaki konumu birçok oyunun merkezinde yer almıştır. Sermet Çağan'ın "Ayak Bacak Fabrikası" oyunu, toplumsal çarpıklıkları sembolik bir dille yansıtır.

Aile ve Birey İlişkileri

Aile içi şiddet, kuşak çatışmaları, otorite sorunları ve bireyin bastırılmış duyguları da sıkça işlenen temalardandır. Tiyatro, bireyin iç dünyasını ve toplumla olan çatışmalarını açığa çıkaran güçlü bir araçtır. Ferhan Şensoy'un eserlerinde aile kurumunun çelişkili yapısı sıklıkla mizahi bir dille eleştirilir.

Sonuç

Türk tiyatrosu, yalnızca estetik ve sanatsal bir alan olmaktan öteye geçerek toplumun kimliğini, geçmişini ve dönüşümünü yansıtan önemli bir kültürel alandır. Bu tiyatro geleneği, Anadolu'nun kadim kültürlerinden, Orta Asya'daki şamanik inançlara, Osmanlı'nın çok milletli yapısından, İslamiyet'in etkilerine ve nihayetinde Batı ile tanışmaya dek pek çok farklı etkiden beslenmiştir. Köylü tiyatrosu ve halk tiyatrosu, hem ritüel hem de eğlence işlevleriyle halkın duygu dünyasına hitap etmiş, Karagöz, ortaoyunu, meddah gibi türler aracılığıyla halk kültürünü canlı tutmuştur. Tanzimat döneminden itibaren Batı tiyatrosunun etkisiyle değişim sürecine giren Türk tiyatrosu, bu dönemde yalnızca teknik değil, içerik açısından da dönüşüm geçirmiştir. Geleneksel anlatı biçimlerinin modern sahneleme teknikleriyle buluşması, tuluat tiyatrosu gibi yeni türlerin doğmasına yol açmıştır. Bugün gelinen noktada Türk tiyatrosu, hem geleneksel hem de çağdaş unsurları harmanlayarak geçmişle geleceği buluşturmayı başaran bir sanat dalı olarak önemini korumaktadır. Kültürel mirasın taşıyıcısı ve toplumsal belleğin sahnesi olan tiyatro, hem bir eğlence aracı hem de düşüncüyü şekillendiren güçlü bir araç olarak varlığını sürdürmektedir.

Kaynakça

- And, Metin. Türk Tiyatrosu Tarihi. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2004.
- And, Metin. Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu 1839-1923. Ankara: 1972.
- And, Metin. Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu. Ankara: 1983.
- And, Metin. Geleneksel Türk Tiyatrosu. Ankara: 1969.
- And, Metin. Başlangıcından 1983’e Türk Tiyatro Tarihi. İstanbul: 2004.
- İnsel, Ayşe. “Tanzimat’tan Günümüze Türk Tiyatrosunda Toplumsal Eleştiri.” Tiyatro ve Toplum, Cilt 12, Sayı 3, 2017.
- Tekin, Talât Sait. Türk Halk Edebiyatı El Kitabı. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2011.
- Tanyeli, Süreyya. “Çağdaş Türk Tiyatrosunda Kimlik ve Birey Arayışı.” Tiyatro Yazıları Dergisi, 2020.
- Dürder, Baha. Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi. İstanbul: 1967.
- Elçin, Şükrü. Anadolu Köy Orta Oyunları. Ankara: 1964.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOVUN "HEKAYƏTİ MÜSYÖ JORDAN HƏKİMİ-NƏBATAT
VƏ DƏRVIŞ MƏSTƏLİ ŞAH CADÜKUNİ MƏŞHUR" ƏSƏRİNDƏ İŞLƏNƏN ALINMA
SÖZLƏR

WORDS OF BORROWED ORIGIN IN THE WORK OF MIRZA FATALY
AKHUNDOV'S WORK "THE STORY OF MONSIEUR JORDAN THE FAMOUS
HERBALIST AND THE DERVISH MASTALY SHAH THE WITCH"

Hüseynova Elnurə Elçin qızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, böyük elmi işçi
AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsi
elnure.huseynova@mail.ru
doi.10.52773/tsuull.conf.2025/HPIX1365

Annotation. "Mirza Fatali Akhundov is such a person who received his due price only in our time. M.F. Akhundov is philosopher, dramatist, public figure, an example of living connection between the culture of his country and the Russian culture." He is the founder of literary criticism in Azerbaijani dramaturgy and literature, the chairman of the Caucasus Archeology Commission, educator, materialist philosopher, public figure. The author of the above opinions is the famous French writer Louis Aragon. M.F. Akhundov is one of the greatest representatives of free thinking in Azerbaijani literature. The plot line of the author's works is made up of the idea of getting rid of outdated village customs, modernizing. Thus, for the first time in the East, the presence of female stage characters along with men in the play caused European writers to pay attention to M.F. Akhundov. In 1851, a year after the work was staged in Petersburg under the title "Monsieur Jordan and the Dervish Mastali Shah", in 1852, the German magazine "Magazin für die Literatur des Auslandes" (Magazine of Foreign Literature) praised M.F. Akhundov's innovation in the Muslim East, and called him as Tatars' Molière.

Key words. Mirza Fatali Akhundov, "The Story of Monsieur Jordan, the Famous Herbalist and Dervish Mastali Shah the Witch", borrowed words, Arabic and Persian words, words of European origin.

Yazarın dünyagörüşü və ədəbi fəaliyyətinin formalaşmasına A.Bakıxanov, İ.Qutqaşınlı, M.Ş.Vazeh, Q.Zakir, A.Çavçavadze, A.Berje, A.Bestiyev-Marlinski, A.Sereteli kimi yerli və xarici ədiblərin təsiri danılmazdır. Ədibin onlarla ünsiyyəti onun klassik Şərq, həmçinin rus və Avropa ədəbi-mədəni mühiti ilə tanışlığına gətirib çıxartmışdır. Ədəbin əsərlərində Azərbaycan, türk mənşəli sözlərlə bərabər, ərəb, fars izafət tərkibləri, müəyyən qədər rus və Avropa mənşəli leksik vahidlər yer alır. Gənc yaşlarından əmisi tərəfindən gələcəkdə axund olması üçün ona ərəb və fars dilləri tədris edilsə də, M.Ş.Vazehdən dərs alması onu axundluqdan uzaqlaşdıraraq, dövlət qulluğuna yönəlməsinə səbəb olmuşdur. Məkkədən Həcc ziyarətindən qayıdandan sonra ona əmisi Qafqazın baş hakimi Baron Rozenin dəftərxanasına tərcüməçi şagirdi olaraq işə girməsinə yardım etmişdir [Akhundov 1906:130]. Burada ədib rus dilinin incəliklərinə yaxından bələd olmağa başlamışdır. Rus dram teatrında səhnəyə qoyulan əcnəbi dramaturqların tamaşaları onun bu sahəyə yönəlməsinə səbəb olmuşdur. Ədibin əsərlərində yerli mütəlik nümayəndələrinin nitqində xeyli sayda məhəlli sözlərə, dialekt, şivələrə rast gəlinir. Yazar bir müddət Cənubi Azərbaycanın bir sıra şəhərlərinə səfərlər etmiş, oradakı insanların nitqini və adət-ənənələrini izləyərək gələcək

əsərlərinin süjet xətti üçün materiallar toplamışdır. M.F.Axundov əsərlərini Səbuhi imzası ilə qələmə almışdır. Öz növbəsində Səbuhi sözü “Klassik ərəb və fars sözləri lüğəti”ndə sübhə aid olan, sübh içilən şərəblə əlaqədar olan, “Azərbaycan şəxs adları lüğəti”ndə isə səhərə aid olan, sübhə mənsub olan, səhər mehi mənalarında yer alır.

M.F.Axundovun dramaturgiyasında “Hekayəti Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadükuni məşhur”, “Sərgüzəşti vəzir xani Lənkəran”, “Hekayəti Xırsi Quldurbasan”, “Sərgüzəşti Mərdi Xəsis” kimi pyeslər, “Aldanmış kəvakib” satirik povesti, “Şərq poeması” kimi bir sıra əsərlər yer alır. 7 may 2019-cu il Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 211 nömrəli qərarı ilə M.F.Axundovun əsərləri “Azərbaycan Respublikasında əsərləri dövlət varidatı elan edilmiş müəlliflər siyahısı”na daxil edilmişdir.

Ədibin məşhur əsərlərindən biri də 1850-ci ildə qələmə aldığı “Hekayəti Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadükuni məşhur” pyesidir. Əsərdə hadisələr fransız kralı, 1848-ci ildə çevriliş ilə taxtdan endirilən I Lui Filippin dönəmində Qarabağda cərəyan edir. Qarabağın florasını öyrənmək məqsədi ilə gələn məşhur fransız alim Müsyö Jordan (Monsieur Jordan) Təklə-Muğanlı obasının bəyi Hatəmxan ağanın ona göstərdiyi hörmətə müqabil qardaşı oğlu Şahbaz bəyi özü ilə Fransaya aparmaq istəsə də, Hatəmxan ağanın həyat yoldaşı Şərəfbanu, qızı Şərəfnisə bu fikrin qəti əleyhdarları olaraq çıxış edirlər. Pyesdə yerli mütiliyin, savadsızlığın fonunda feodal-patriarxal ənənələrə zərbə endirilərək, gənclərin təhsilə yiyələnməsi məsələləri qabardılır.

Əsərin linqvistik təhlili bizə Azərbaycan, türk mənşəli sözlərlə bərabər pyesdə ərəb, fars söz və izafət tərkiblərinin, fransız, latın, rus mənşəli sözlərin, həmçinin ara-sıra dialekt və şivələrin də yer aldığını söyləməyə rəvac verir [Hüseynova 2019:20]. Pyesin baş qəhrəmanlarından biri, əsərdə qırx yaşlı, parisli, həkimi-nəbatat olaraq təsvir olunan Müsyö Jordanın dilində ərəb (təəhhüd, kəlimat, hifz, müttəle, varid, təqrir, qaidə, mütəvəccəh, məqdur, hükəma, üləma, əlahəzrət, müqərrəbi, mötəmədi, müşəxxəs, ətibba, məzkur, biküllü, kəsərət, nəbatat, təhqiç, xəvas, mənzur, samit, müntəzir, şeyatin, əcinnə, ifrit, şövq, rüsxət), fars (bəxşeyiş, bəhanə), müvafiq dillərin izafət tərkibləri (qəvaidi məntiqiyyət, ülumun bəqədri, təhti himayə, fəvaidi münkir, darüelm, təsnifi cədid, mərdi gühənsal, məşvərtxana, ərkanı məşvərt, türfətüleyin viran, kəan ləm yəkun), rus (Şveysariya, Yevropa, Germaniya), latın (aqantus, serastrum alpinum, qamlina afriqana, qombretum), fransız (Tülyer/Telyer, dimaj, Paris, mon Diyö) sözləri üstünlük təşkil edir. Əsərin digər əsas personajlarından biri Təklə-Muğanlı obasının bəyi, qarabağlı, altmış beş yaşlı Hatəmxan ağadır. Müsyö Jordanın nitqindən fərqli olaraq Hatəmxan ağa və digər personajların dilində alınma leksikanı təşkil edən ərəb, fars söz və izafət tərkibləri ilə bərabər məhəlli dialektlərə də rast gəlinir [Тағизаде 1991:41]. Hatəmxan ağanın nitqinin təhlilində alınma ərəb (xəvas, fəhm, mütəlle, iktifa, müttəsil, höccət), fars (bəxşeyiş, peşkəş) və izafət tərkibləri (dövləti əliyyə) ilə bərabər, dialektik, məhəlli danışiq nitqinə (əgərçi, çün, istir, bədir) də rast gəlmək olar.

Pyesdə Hatəmxan ağanın həyat yoldaşı, qırx beş yaşında təsvir edilən Şərəfbanu xanımın nitqində az sayda ərəb (höccət, əleykəssəlam, əleyküməssəlam, müsəllət), fars (biçarə) sözləri və izafət tərkibləri (şihabi saqib) olsa da, dialektik, məhəlli danışiq vahidləri (israğagün, döşürən, çağırram, tov/tovlaşdırıb, azışıbsan, xamırağız, göndərrəm, tapşırram, cüzvi) üstünlük təşkil edir. Hatəmxan ağanın böyük qızı, on altı yaşındakı Şərəfnisənin nitqində alınma ərəb mənşəli (əcaibat), həmçinin arxaik (fənn, fel) və məhəlli dialektik vahidlər (ləktə, təsək, görükür) yer alır [Мамедов 1982:25].

Pyesin birinci pərdəsində qısa dialoqu ilə qarşımıza çıxan Hatəmxan ağanın kiçik qızı, doqquz yaşındakı Gülçöhrə obrazının nitqində nə alınma, nə də məhəlli danışiq nitqinin vahidləri yer almır.

Hatəmخان ağanın qardaşı oğlu, Şərəfnisənin nişanlısı, iyirmi iki yaşındakı Şahbaz bəyin nitqində ərəb (rüsxət, xəvas, iqrar) və məhəlli dialektik vahidlərə (təsək, bazı) rast gəlinir. Əsərin üçüncü və dördüncü pərdələrində qısa dialoqlarla qarşımıza çıxan, Şərəfnisə xanımın dayəsi, qırx yaşındakı Xanpərinin nitqində ərəb (Səlam-əleyk) və məhəlli dialektik vahidlər (qocamdan, boşadar) vardır.

Pyesin son, dördüncü pərdəsində yer alan cadukuni-məşhur, iranlı, əlli yaşındakı Dərviş Məstəli şahın nitqində müəyyən məhəlli dialekt (cüzvi, yainki, Şişə qalası, qoymanıq, havaxt), ərəb söz (Səlam-əleyküm, həml, nisbət, müsəllət, şəyatin, təzkiran, əcinnə, ifrit) və izafət tərkibləri (darülmömin, əlləm-qəlləm, bəni-adəm) olsa da, onun otuz yaşında, iranlı şagirdi Qulaməli ilə aralarında keçən dialoqlar başlı-başına fars sözlərindən təşkil olunmuş cümlələrdən (mixahi çe bekonı, vase çe, bəd əz mən hər çe badabad və s.) ibarətdir. Bu cadugarla şagirdi arasında keçən və zamanənin avam qadınlarını aldatmaq, öz aralarında onları istehza edərkən qarşı tərəfin onların nə dediklərini anlamaması üçün atılan addımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Hekayəti Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadükuni məşhur – Paris: Bouvat, 1906.
2. Fransızca-Azərbaycanca lüğət – Bakı: Şərq-qərb, 2007.
3. Hüseynova E. Müasir türk dili: Tərcümənin linqvistik problemləri – Bakı: Savad, 2019
4. Klassik ərəb və fars sözləri lüğəti – Bakı: Şərq qərb, 2005.
5. Мамедов Н. Реализм М.Ф. Ахундова – Баку: ЭЛМ, 1982.
6. Тагизаде С. М.Ф.Ахундов и Европа – Баку: ЭЛМ, 1991.

ANLATI GELENEĞİNDE MİZAHİ TİPOLOJİLER ÜZERİNE BİR İNCELEME

GENERAL INFORMATION ABOUT THE JOKE TYPE IN THE TURKISH NARRATIVE TRADITION.

Karimova Şahnoza,

Kıdemli Okutman Yüksek lisans, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

shahnaz.karimova@ayu.edu.kz

Müsirkep Juldız,

3. sınıf Türkoloji bölümü, FTU-211 grubu öğrencisi,

Zhuldyz.Musirkep2022@ayu.edu.kz

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/ISXV5780

Annotation. *When jokes are examined, it is possible to have an idea and obtain information about many subjects such as the thoughts, customs, traditions, morals, socio-cultural structures and even the history of the people. In this respect, we can say that jokes are a mirror of society. In this study, the position of the joke in the Turkish narrative tradition, especially in Turkish literature, is discussed.*

Key words. *Joke, folklore, joke types, Hodja, definition.*

Giriş

Türk anlatı geleneği, yüzyıllar boyunca sözlü ve yazılı kültür aracılığıyla toplumsal değerleri, inançları ve mizah anlayışını yansıtan zengin bir birikime sahiptir. Bu gelenek içerisinde önemli bir yere sahip olan fıkralar, hem güldürme hem de düşündürme işleviyle halkın yaşam tarzını, eleştirisini ve zekâsını yansıtan kısa, özlü anlatılardır. Fıkralarda yer alan tipler, toplumun farklı kesimlerini temsil eden, karakteristik özellikleriyle kolayca tanınabilen ve çoğu zaman ders verme amacı güden figürlerdir. Bu tipler, sadece birer karakter değil, aynı zamanda halkın dünya görüşünü, değer yargılarını ve mizahi zekâsını şekillendiren unsurlar olarak da değerlendirilir. Türk halk edebiyatının önemli türlerinden biri olan fıkra, kısa ve öz anlatımıyla güldürürken düşündürmeyi amaçlayan bir anlatı biçimidir. Yüzyıllar boyunca sözlü kültür aracılığıyla nesilden nesile aktarılan fıkralar, hem toplumsal yapıyı hem de bireylerin dünyaya bakışını mizahi bir dille yansıtır. Bu anlatı türünün en dikkat çekici yönlerinden biri, içinde barındırdığı güçlü tiplerdir. Fıkra tipleri, halkın gözünde yer etmiş, kolayca tanınan ve temsil ettikleri karakter özellikleriyle öne çıkan kişilerdir. Nasreddin Hoca, Bekri Mustafa, İncili Çavuş gibi tipler; halkın zekâsını, mizah anlayışını ve toplumsal eleştirilerini dile getiren figürler olarak yüzyıllardır varlığını sürdürmüştür. Bu tipler yalnızca birer karakter değil, aynı zamanda Türk milletinin yaşam deneyimlerini, değer yargılarını ve kültürel kimliğini yansıtan canlı temsillerdir.

Fıkranın Folklor İçindeki Yeri:

Arapçadan alınan ve folklorun içinde geniş bir yer tutan “fıkra” kelimesi, Millî Eğitim Bakanlığı yayınlarından olan Örnekleriyle Türkçe Sözlük 'te, “kısa ve özlü anlatımı olan, nükteli, güldürücü küçük hikâye, anekdot, kıssa; gazete ve dergilerde günlük konuları ele alıp yorumlayan kısa yazı türü; kanun maddelerinin kendi içlerinde satır başlarıyla ayrıldıkları ufak bölümlerden her biri; herhangi bir yazının satır başından öteki satır başına kadar devam eden ve kendi içinde anlamca bir bütünlük oluşturan bölümü, paragraf; omurga kemiği” anlamında kullanılmıştır.1

Bir başka sözlükte “fıkra” kelimesi, “yazıda bahis, paragraf, kanun maddelerinden bir kısım, kısa haber, küçük hikâye, omurga kemiklerinden her biri, bent, kıssa, gazetelerde günlük hadiselerin kısaca yazılmış şekli” anlamlarında kullanılmaktadır [2].

Sözlü edebiyat türleri arasında fıkra, kendine özgü kompozisyonu ile ötekilerden ayrılır. Anlatım sırasında, kelimelerin seçimi, tasvir biçimi, diyalog çatısı, konu seçimi ve hedef belirlemesi, ona küçük hacimli kompozisyonu içinde bu farklılığı kazandırır. Fıkra, bu özellikleri ile sadece sözlü anlatım, konuşma ve sohbet durumlarında değil; aynı zamanda, yazılı anlatım, türleri arasında kendine yer açan ve bu alanda kullanımının gerekliliğini kabul ettiren bir kompozisyon yeterliliğine sahiptir. Anlatım kompozisyonunun özellikleri, yüklendiği görevlerin çeşitliliği ve çekiciliği, konuların gerçek hayat sahneleri ile olan bağı, ifade etkinliği, ona, her durumda başvuru açısından bir vazgeçilmezlik, kullanım gücü, varlığını korumada süreklilik dinamizmi kazandırmaktadır. Edebiyatın her iki anlatım geleneği içinde fıkra türünün kendine yer açmasının sebebi, bütün bu özellikleri ve yetenekleri kompozisyonunda korumasından kaynaklanır [3].

Kâşgarlı Mahmud'un (öl. XI. yy. sonları) "kug" sözcüğü ile karşıladığı fıkra, batı Türkçesinde "hikâye, masal, kıssa, nükte, mizah, latife" gibi adlarla anılmaktadır. Kırım'da, Kazan'da, Türkmenistan'da, Özbekistan'da ve Uygurlar arasında "latife" sözcüğü yaygındır. Kazaklar'da "ertegi", "aniz", Türkmenler'de "yomak", "değişme" ve "sorta söz" gibi deyimlere rastlanır [4].

Fıkra kelimesi aslında oldukça yeni bir kelimedir. Tanzimat'tan sonra Batı tesirinde meydana getirilen kelime, tiyatro eserlerinde perdenin ayrıldığı bölümlerden biri ve Edebiyat-ı Cedîde devrinde "küçük hikâye", "kronik" anlamlarında kullanılmıştır [19]. Türkiye Türklüğü edebiyatında fıkra XIX. yüzyıl sonlarına doğru görülmeye başlar. Latife sözünün yanı sıra fıkra sözünün de edebiyatımızda görülmesi büyük bir ihtimalle, tercüme yolu ile olmuştur ve Batı'da bu tür kompozisyonları ifade etmek için kullanılan “anecdote” sözünü karşılamıştır.⁵

Türkçe fıkra kelimesinin karşılığında günümüz Arapçasında نادرة "nâdire" kelimesi kullanılmaktadır. Nâdir olan şey, az bulunan ve başkalarından farklı olan şey demektir. Falan "zamanın nâdiresi"dir. Yani söylendiği çağda bunun bir benzeri yoktur. "Nâdir oldu"; söylenti ciddi ve fesahatli olup, başka bir açıdan garip ve alışılmamış oldu demektir. Falan bize "teneddür ediyor", demek yani “bize nâdireler ve fıkralar anlatıp, şaka yapıyor”⁶ demektir.

Fıkraların Halk Arasında Yayılması ve Bu Alanda Yazılan Eserler

Ayrıca Türkçe birtakım fıkraların Arapçaya çevrildiği fakat Arapçadan Türkçeye fıkraların çevrildiğine dair henüz yeterince bir bilgi olmadığını söylemek mümkündür [7]. Belki bazı fıkralar Farsça yoluyla iletilmiş olabilir. Nitekim Kelîle ve Dimne gibi bazı edebî eserlerin Farsça yoluyla Arapçadan Türkçeye aktarıldığını bilmekteyiz [8].

XX. asır başlarına kadar letâifnâme ve fıkârât adı verilen yazma ve basma kitaplarda tarihî şahsiyetlere, konulara ve tiplere göre sınıflandırılarak bugüne kadar gelen fıkralar, bütün Türk boylarında, türlü ağız ve lehçelerde, sözlü gelenekte kısalığı sebebiyle hafızalarda kalma ve yayılma kudretini sürdüren eserlerdir [9].

Tanzimat Devri'nin diğer dikkate değer bir nesir çeşidi "mizahî nesir"dir. Bu nesrin kuvvetli temsilcilerinden biri olan Ali Bey (öl. 1899), zeki buluşmaları ve Nasrettin Hoca'dan beri sürüp gelen tarihî, ananevî Türk zekâsının yeni bir görünüşü mahiyetindeki satirik esprileriyle dikkati çeker. Ali Bey, Tanzimat'tan sonra 1870 yılında Teodor Kasab (öl. 1905) tarafından haftada üç gün olarak bu topraklarda çıkarılan Osmanlı Devleti'nin Diyojen isimli ilk mizah mecmuasında uzun müddet hemen hemen tek başına çalışmış ve devrin içtimaî hatta siyasî hayatını karikatürize eden mizahî makaleler yazmıştır[10] Aynı muharririn Lehcetü'l-Hakâyık adını verdiği mizahî lügat kitabı ise:

Akça : Milyon Tohumu

Bahşiş : İhsân-i cebrî (zoraki bağış)

Cüce : Büyük adamların yakından görünüşü

Timsah : Tohuma varmış kertenkele

Şiir : Darası alınmış söz

Âlim : Bir şey bilmediğini bilen

Kabuk : Libâs-ı eşcâr (ağaçların elbisesi)

Moda : Maymunların mabudu

Neş'e : En doğru feylosofluk, örneklerinde görüldüğü gibi,

kelimelerde bulunan zarif, bilgi, zekâ ve tecrübe mahsulü karşılıklarla Türk edebiyatında haklı bir sevgi uyandırmıştır [11]

Edhem Pertev Paşa'nın (öl. 1872) Av'avename'si de muhavere tarzında yazılan mizahî nesrin ilk kuvvetli örneklerindendir. Lisanı yine sade, nükteli ve iğneleyicidir [12]

Namık Kemal'in (öl. 1888) Diyojen'deki yazıları, Ziya Paşa'nın (öl. 1880) Zafername Şerhi devrin nesirle mizah yazılarının karakteristik örneklerindendir. Bununla beraber, Tanzimat mizahını Ali Bey'in tek başına daha kuvvetli temsil ettiğini söylemek yerinde olur [13]

Fıkra Tipleri

Fıkralar birer hikâye formatında kurgulanırlar. Bundan dolayı bu türün asıl kahramanı fıkra tipidir. Fıkralar genellikle tek bir tip veya bir ana tip ve bir veya birkaç yardımcı tip etrafında anlatılmıştır. Fıkra tipleri yaratıcısının benliğinde şekillenen ve halkın söz söyletme yeteneği ile yüklenerek gerekli temsil gücü ile donatılan anlatımlardır. Fıkra tipleri halkın hafızasında yer etmiş gerçek kişilerden oluşturulabildiği gibi, bir zümre veya grubu temsilen etnik, dini veya kültürel birtakım özelliklerle donatılmış hayali kişilerden de oluşturulabilir. "Doğduğu ve yaşadığı cemiyetin ortak yönlerini temsil ettiği ölçüde de tip yayılma, tanınma ve kabul edilme alanını genişletmiştir. Beşeri ve içtimai unsurlar üzerinde taşıyan fıkra tipleri, kalıcılık ve ebedilik vasfına ulaşmıştır" (Civelekoglu, 2010:18). Çoğunlukla fıkraların fıkra kahramanının adı ile anıldığı veya anlatıldığı bilinmektedir. Doğan Kaya; fıkra tipi, fıkraların temelini oluşturmaktadır, der (Kaya, 2010: 316). Bu sebeple fıkraların fıkra tipi ile başlaması, onun adı ile anılıp anlatılması doğaldır. Fıkralarda tip vazgeçilmez olduğu için, fıkraların incelenmesinde tiplerin tasnifi önem kazanmıştır. Fıkra tiplerinin tasnifi konusunda Sait Uğur (1947: 5), Mehmet Tuğrul (1969: 121), Pertev Naili Boratav(1995: 86- 87), Dursun Yıldırım (1999:24), Nevzat Gözaydın(1977: 204-207), Saim Sakaoğlu (1994:43-44), Doğan Kaya (2010:317), Şükrü Elçin (1993:567) gibi çeşitli araştırmacıların çalışmaları mevcuttur.

Fıkra tasnifleri ve mevcut fıkralar dikkate alındığında fıkra tipleri zaman, mekân ve olaylara göre farklılaşarak bir fıkra tipi başka bir fıkra tipine mâledilebilmektedir. Burada tipin sevilmesi veya sevilmemesi ön plandadır. Yine aynı hassasiyetle yabancı fıkra tipinin yerli, yerli fıkra tipinin de yabancı fıkra tipi yerine geçirilebildiği görülmektedir.

Fıkra tipleri üzerine yapılan çalışmalardan en kapsamlı olanı Dursun Yıldırım ve Saim Sakaoğlu'nun tasnifleridir.

Burada Dursun Yıldırım'ın aşağıdaki tasnifi dikkate alınarak fıkra tipleri hakkında bilgi verilecek bu tasnifte olmayan fıkra tipleri de tasnif içerisine dâhil edilerek italik olarak yazılacaktır.

"1. Ortak Şahsiyeti Temsil Yeteneği Kazanan Ferdi Tipler

Türkçenin konuşulduğu coğrafi alan içinde ve dünyada ünü kabul edilen tipler: Nasreddin Hoca Türk boyları arasında tanınan tipler: Incili çavus, Bekri Mustafa, Esenpulat, Ahmet Akay, Kemine Türk boyları arasında halkın ve zümrelerin ortak unsurlarının birleştirilmesinden doğan tipler: Bektaşî, Aldar Köse Aydınlar arasından çıkan tipler: Haşmet, Koca Ragıp Paşa, Mirâli, Nasreddin Tûsî, Keçecizâde İzzet Mola

Mahalli tipler: Tayyip Aga-Konya, Niyazi Dede-Sivas, Murtaza-Kas- tamonu, İbik Dayi-Elazığ, Şamlının Hacı İbrahim- Bolu/Gerede, Çivit Emmi - Mersin/Mut, Kara Kamil- Konya / Meram/ Botsa (Güneydere), Hacı Kiya- Silifke, Naim Hoca-Erzurum, Hanım Osman- Tercanlı, Yolyemez Nazmi- Elazığ

F. Belli bir devrin kültürü içinde yaratılan tipler: Karagöz

2. Zümre Tipleri

A. Mevlevi

B. Yörük

C. Terekeme

D. Tahtaci

E. Köylü

3. Azınlık Tipleri

A. Yahudi

B. Rum

4. Bölge ve Yöre Tipleri

A. Kayserili

B. Çemişkezekli

C. Erzurumlu

D. Karatepli

E. Karadenizli

F. Konyalı

G. Palulu Tipi-Elazığ

5. Yabancı Fıkra Tipleri

A. Behlül-i Dâna-Fars

B. Karakuşi Kadi-Arap

6. Gündelik Fıkra Tipleri (Hoca-Talebe, Anne-Çocuk, Kari-Koca, Usta-Çırak, Gelin-Kaynana, Komutan-Asker, Efendi-Usak)

A. Aile fertleriyle alakalı tipler (Ana-Baba, Kari-Koca, Kaynana-Baba Çocuk, Anne-Çocuk) 6

B. Mariz ve kötü tipler (Deli, Ahmak, Cimri, Kör, Topal, Kekeme, Sarhos, Sağır, Dilsiz)

C. Sanat ve Meslekleri temsil eden tipler (Ressam, Şair, Doktor, Avukat, Hâkim, Hırsız, Bezirgân)

7. Moda Tipleri" (Yıldırım, 1999: 24)

1. Ortak Sahsiyeti Temsil Yetenegi Kazanan Ferdi Tipler

A. Türkçenin konuşulduğu coğrafi alan içinde ve dünyada ünü kabul edilen tipler:

Nasreddin Hoca: Türkçenin konuşulduğu coğrafyaların tarihi süreç ve yaşayan insan potansiyeli düşünüldüğünde bir hayli geniş olduğunu söyleyebiliriz. Bu genişlik Türkçenin lehçe, şive ve ağız özelliklerinin bulunduğu bütün coğrafyalar içermektedir. Hatta Türk kültürünün etki alanı içerisinde kalan halklar da hesaba kattığımızda bu alanlar daha da genişlemektedir.

Nasrettin Hoca, Türk kültürünün ortak şahsiyeti olarak ismi zikredilenlerin başında gelmektedir. Nasreddin Hoca gerek Türkçenin konuşulduğu coğrafyalarda gerekse Türk kültürlü halkların yaşadığı coğrafyalarda ve dünyada ünü kabul edilen ve fıkra tipleri içerisinde en bilinen kahramandır. Nasreddin Hoca'nın bu kadar tanınması, fıkralarında genel insani problemleri işlemesinden ileri gelmektedir. Bu da evrensel bir değer taşıdığının, yerellikten evrenselliğe ulaştığının bir göstergesidir.

Nasreddin Hoca'nın fıkralar hakkında Boratav; "Hoca'nın hikâyelerinde "hazırcevaplık, nükte, sağduyu' ile 'saflık ve tuhaflık' öğeleri birbirine sıkı sıkıya bağlıdır ve bunlar tümüyle Nasreddin Hoca'nın halk bilgesi kişiliğini, yani onun fıkralarının ayırt edici niteliğini meydana getirirler." demektedir (Boratav, 1995: 97).

B. Türk boyları arasında tanınan tipler

İncili Çavuş: Türk boylar arasında tanınan fıkra tiplerinden birisi de İncili Çavuş'tur. O da Nasreddin Hoca gibi toplum tarafından kabul görmüş ve fıkraları bütün Türk boylarında anlatılır olmuştur. "İncili Çavuş'unda Nasreddin Hoca, Yunus Emre, Karacaoğlu gibi Anadolu'nun farklı yerlerinde yaşadığı, isimlerinin Anadolu'nun farklı diyarlarında duyulduğu ve anıldığı esastır." (Kocabaş, 2012:6)

Hayatı hakkında çok geniş bilgilere ulaşamamıştır. Abdülbaki Gölpınarlı, Türk Ansiklopedisinde İncili Çavuş hakkında şu bilgileri aktarmaktadır; "XI. yüzyılın birinci yarısında (miladi XVI-XVII yüzyıllar) yaşayan güldürücü fıkralarla halk tarafından da benimsenen bir zat. Mehmed Süreyya "Sicil-i Osmâni" yahut "Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye" adlı kitabında adının Mehmet yahut Mustafa olduğunu, Divân-ı Hümâyûn emektarlarından bulunduğunu, IV. Murat zamanında yaşadığını ve aynı padişahın zamanında öldüğünü, İstanbul'da Sultanahmet'te Firuz Ağa Câmii'nin yakınında gömüldüğünü bildiriyor." (Kocabaş, 2012: 7).

Esenpulat: Türk boyları arasında tanınan fıkra tiplerinden birisi olan Esenpulat'ı Fikret Türkmen, "Türkmenistan'da Mizah Tipleri" isimli çalışmasında sadece Türkmenistan'a ait olan, yerleri ve isimleri belli kişilere ait fıkralar ve tipler başlığı altında zikretmektedir (Türkmen, 2009: 192). Yine Saim Sakaoğlu da "Türk Dünyası Mahalli Tipleriyle Anadolu Fıkra Tipleri Arasındaki Paralellik" isimli çalışmasında Esenpulat olarak belirttiği tipi Türkmenistan mahalli fıkra tipleri içerisinde ele almaktadır (Sakaoğlu, 1994:272).

Ahmet Akay: Türk boyları arasında sadece Kırım Türkleri arasında tanınan fıkra tiplerinden birisidir. Hayatı hakkında nerede ise hiç bilgi yoktur. Dursun Yıldırım, Kırım Türklerinde anlatılan fıkraların bir bölümünün Ahmet Akay'a bağlı anlatıldığını dile getirir. (Yıldırım, 1999: 28)

Türkmen, "Osmanlı Döneminde Türk Mizah" isimli çalışmasında Osmanlı mizahi içinde sadece Anadolu'da yaratılan tipler bulunmadığını, Aldar Köse gibi, Kemine gibi, Ahmet Akay ve Esenpulat gibi eğitli Türk boylarına ait tiplerin de bulunduğunu belirtir (Türkmen, 2000: 9).

Molla Zeydin: Uygur Türklerinin Seley Çakkan'la birlikte önde gelen fıkra tipidir. Turfan'ın Lükçük kentinde doğmuştur. Doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. 19. yy'da yaşadığı kabul edilir. Yaşadığı dönemin sevimsiz olaylarını diline dolar. Yanlış yapanın kim olduğuna bakmadan onu nükte konusu yapar. Hakkında yazılmış ilk kitap 1984'te Molla Zeydin hakkında Kisse isimli çalışmadır (Karadavut, 2011: 60).

Kuyrukçuk (Kudaybergen): Asıl adı Kuyrukçuk Ömürzak Uulu olan fıkra tipi Kırgız mizah sanatının temsilcisidir. 1866'da Narın vilayetinin Cumgal bölgesindeki Kızıl Tuu köyünde doğdu. Babası çok fakirdi. Açık sözlü, hazircevap bir tiptir. Haksızlığa, adam kayırmacılığa, cimriliğe karşıdır ve bu durumları fıkralarında konu olarak karşımıza çıkmaktadır. (Karadavut, 2011: 60)

C. Türk Boyları Arasında Halkın ve Zümrelerin Ortak Unsurlarının Birleştirilmesinden Doğan Tipler:

Bektaşî: Bektaşîlik Anadolu'nun Türkleştirilmesi ve İslamlaştırılması sürecinde merkezinde Hacı Bektaş Veli'nin öğretilerinin olduğu bir tarikattır. Genel anlamda Bektaşî de Hacı Bektaş Veli'nin yolundan gidenlere verilen addır. Birçok halk anlatısında bu öğretiler ışığında meydana gelmiş menkıbelerden bahsedilmektedir.

Bektaşîlerin merkeze oturtularak anlatıldığı fıkralara Bektaşî fıkraları denmektedir. Bektaşî Fıkralar ile ilgili en kapsamlı çalışma Dursun Yıldırım'ın Türk Edebiyatında Bektaşî Fıkraları adlı çalışmasıdır.

Aldar Köse: Türk boyları arasında bilinen bir tip olan "Aldar Köse, Kazak Türkleri başta olmak üzere Kirgiz, Özbek, Türkmen ve Karakalpak Türkleri gibi Orta Asya Türk toplulukları arasında bilinen bir fıkra ve aynı zamanda masal tipidir. Aldar Köse" adıyla olmasa bile "köse"

tipine Türkiye sahasından derlenmiş masallarda da rastlamak mümkündür." (Şahin, 2012: 172). Bektaşî tipine benzerliği bilinmektedir.

Fıkra ve masal dağılımı dikkate alındığında Doğu Türklerinin ortak özelliklerinin birleşmesinden ortaya çıkan ve benimsenen bir tip olduğu söylenebilir. Daha çok sosyal hayatın tezatlıkları, çarpıklıklar, çatışmalar ve insani kusurların taklidine yer verilmektedir (Yıldırım,1999:29). "Aldar Köse tipinin en önemli özelliği hilekârlıktır. Bu tip, fıkra ve masallarda insanları ve olağanüstü varlıkları çeşitli hilelerle kandırabilme özelliğiyle öne çıkar. Bazı masallarda, kurnaz bir hayvan olarak bilinen tilkiyi ve olağanüstü varlıklardan şeytanı kandıran Aldar Köse, kandırmada ustalaşmış bir tiptir. Bu yönüyle Aldar Köse, Türk dünyası masal ve fıkralarında en önemli aldatıcı tiplerden birisidir." (Şahin, 2012: 172).

Temel: Konu bakımından zengin olması geniş coğrafyada tanınmasını sağlamıştır. Fıkraların konusu günlük hayattan olaylardır. Temel tipi, Karadeniz insanının hayata bakış açısını, başından geçen veya karşılaştıkları durumlara verdikleri tepkilerin yansımaları olarak ortaya çıkmıştır. Temel tipi son zamanlarda Karadeniz bölge sınırlarını da aşarak çok geniş coğrafyalara yayılmıştır. Temel, Karadeniz insanının sözcüsü konumundadır. Gerçek bir tip olmamasına rağmen Karadeniz insanının karakterine bürünerek oluşmuştur. Kıvrak zekâsı, her durum için bir çözümü ve en imkânsız başarıma fıkralardaki temel özelliklerdir. (Karadavut, 2011:61)

D. Aydinlar Arasından Çıkan Tipler:

Haşmet: "18. yy'da İstanbul'da doğan Haşmet, medrese eğitimi görerek müderris olmuş ve kadılıklarda bulunmuştur. Tuhaf nükteleri, fıkraları ve şiirleriyle Koca Ragıp Paşa'nın teveccühünü kazanarak uzun yıllar onun nedimi olmuştur (Yücebaş, 2004: 182). Fıkralarından anladığımız kadarıyla kendince aptal işlerle uğraşanların kaydını tuttuğu bir defteri vardır.

Koca Ragıp Paça: Koca Râgıp Paça 1698'de İstanbul'da doğmuştur. Koca sıfatıyla anılan şair aynı zamanda devrin önemli devlet adamlarından olup sadrazamdır. Koca Ragıp paşa aynı zamanda Divan edebiyatımızın itibar görmüş ve tanınmış şairlerdendir.

E. Mahalli Tipler:

Tayyip Aga-Konya: 1884'de Konya'da doğmuştur. Eğitimini yarıda bırakıp bakkallık yapmış 1948'de dükkânını kardeşine devredip dost ziyaretlerine bağlamıştır. 1968'de vefat etmiştir. Mezarı Üçler Mezarlığındadır. Döneminin bürokratlara sohbeti olan biridir. Fıkralarında bölge insanının sıkıntıların dile getirmiştir. Fıkralar nüktedan ve eleştireldir. Fıkralarında bilinen kalıp nükteleri kullanmadığı için özgündür (Karadavut, 2011: 63).

Niyazi Dede-Sivas: Sivas fıkra geleneğinde tanınan birisidir. Hayatı hakkında bilgi bulunmamaktadır. İbrahim Aslanoğlu'nun çıkardığı "Sivas Folkloru" (Aslanoğlu, 1973) isimli derginin 6. sayısında fıkralarına yer verilmiştir.

Kara Kamil- Konya / Meram/ Botsa (Güneydere): Konya / Meram'da Botsa (Güneydere) köyünde 1881 yılında doğdu. Çocuk yaştan itibaren etrafında muziplikleri ile dikkat çekmiştir. Fıkralarında Kara Kamil'in çocukluğundan yaşlılığına kadar yaptığı muziplikler anlatılmaktadır. 1975'te Konya Meram'da vefat etmiştir. (Karadavut, 201: 64)

Hacı Kaya- Silifke: 1887 doğumlu, İstiklal madalyası sahibidir. 1973'te trafik kazası sonucu yaşamını yitirir. Bulunduğu yörede katıldığı çeşitli davetlerde başından geçenler fıkralara konu olmuştur (Karadavut, 2011: 64).

F. Belli Bir Devrin Kültürü İçinde Yaratılan Tipler:

Karagöz: Türk halk teması içerisinde değerlendirdiğimiz Karagöz belli bir devrin kültürünü yansıtmaktadır. Bu konu etrafında da Karagöz fıkralar oluşmuştur Bunun sonucu olarak onun etrafında oluşturulan pek çok fıkra, çeşitli gazetelerde yayımlanmıştır. Ancak bu fıkraların gölge oyunu kahraman Karagöz ile bir bağı yoktur (Karadavut, 2002: 67).

G. Zümre Tipleri:

Mevlevi: "Hz. Melâna'nin ölümünden sonra gelişen Mevlevilik, bir yerden sonra dönemin aydınlarının bir bölümünü de etrafına toplamıştır. Onların günlük hayatında özlü sözlerden süzülen nükte piritilar da görülür. Özellikle Mevlâna'nın olaylara bakış belki de nükteden daha çok ders verici bir özellik taşır." (Karadavut, 2002: 61). Yörük, Terekeme (Karapapak), Tahtacı, Köylü.

H. Azınlık Tipleri: Rum Tipi, Yahudi Tipi.

I. Bölge ve Yöre Tipleri: Kayserili, Çemisgezekli, Erzurumlu, Karadenizli...

İ. Yabancı Fıkra Tipleri: Behlül-i Dâna (Behlül), Karakuşi Kadi (Arap).

J. Gündelik Fıkra Tipleri:

Aile Fertleriyle İlgili Fıkralar: Aile fertlerinden kastımız aynı evin içerisinde yaşayan kişilerdir. Aile fertleri aynı evde yaşadıklarından günün büyük bir kısmını birlikte geçirirler. Aile fertlerinin aralarındaki diyaloglardan, şakalaşmalardan meydana gelen fıkralarda biz, Ana-Baba, Kari-Koca, Kaynana, Baba-Çocuk, Anne-Çocuk gibi tipleri görmekteyiz.

Mariz ve Kötü Tipler İle İlgili Fıkralar: Hemen hemen, her toplumda görülen ruhsal ve bedensel yönden farklılık gösteren tiplerdir. Bu tipler arasında Deli, Cimri, Kör, Topal, Sağır, Dilsiz, Eskiya, yankesici gibi tipler yer almaktadır.

K. Moda Tipler: Kalıcı olmayan zamana ve popüler kültüre göre ortaya çıkan ve kaybolan tiplerdir. (Karadavut, 2002: 62)

SONUÇ

Sonuç olarak, Türk anlatı geleneğinde fıkra tipler; halkın zekâsını, eleştirel bakışını ve yaşamla kurduğu ilişkiyi yansıtan önemli anlatı unsurlarıdır. Nasreddin Hoca, Bekri Mustafa, İncili Çavuş gibi unutulmaz fıkra kahramanları; toplumun güldürürken düşündüren, eleştirirken öğreten yönünü ortaya koyar. Bu tipler, yalnızca geçmişin değil, aynı zamanda günümüzün de sosyal yapısına ışık tutan kültürel miraslardır. Fıkra tipler aracılığıyla toplumun değer yargıları korunur, kuşaktan kuşağa aktararak kültürel süreklilik sağlanır. Türk anlatı geleneğinde fıkra tipler, sadece eğlence ve mizah aracı olarak değil, aynı zamanda halkın düşünce dünyasını şekillendiren kültürel bir unsur olarak değerlendirilmelidir. Bu tipler aracılığıyla insanlar günlük yaşamın karmaşasını mizah yoluyla sorgulamış, toplumsal yapıya dair eleştirilerini dolaylı yoldan ifade etmiştir. Geleneksel fıkra kahramanları, halkın ortak aklını ve sağduyusunu temsil ederken, aynı zamanda ahlaki mesajlar vermiş, bireyleri düşündürmeye ve ders çıkarmaya yönlendirmiştir. Bu yönüyle fıkra tipler, Türk kültürünün sözlü edebiyat yoluyla aktarılan en değerli taşlarından biri olarak geçmişten günümüze önemini korumaktadır.

Türk anlatı geleneğinde fıkra tipler; halkın zekâsını, eleştirel bakışını ve yaşamla kurduğu ilişkiyi yansıtan önemli anlatı unsurlarıdır. Nasreddin Hoca, Bekri Mustafa, İncili Çavuş gibi unutulmaz fıkra kahramanları; toplumun güldürürken düşündüren, eleştirirken öğreten yönünü ortaya koyar. Bu tipler, yalnızca geçmişin değil, aynı zamanda günümüzün de sosyal yapısına ışık tutan kültürel miraslardır. Fıkra tipler aracılığıyla toplumun değer yargıları korunur, kuşaktan kuşağa aktararak kültürel süreklilik sağlanır. Türk anlatı geleneğinde fıkra tipler, sadece eğlence ve mizah aracı olarak değil, aynı zamanda halkın düşünce dünyasını şekillendiren kültürel bir unsur olarak değerlendirilmelidir. Bu tipler aracılığıyla insanlar günlük yaşamın karmaşasını mizah yoluyla sorgulamış, toplumsal yapıya dair eleştirilerini dolaylı yoldan ifade etmiştir. Geleneksel fıkra kahramanları, halkın ortak aklını ve sağduyusunu temsil ederken, aynı zamanda ahlaki mesajlar vermiş, bireyleri düşündürmeye ve ders çıkarmaya yönlendirmiştir. Bu yönüyle fıkra tipler, Türk kültürünün sözlü edebiyat yoluyla aktarılan en değerli taşlarından biri olarak geçmişten günümüze önemini korumaktadır.

Günümüzde bile bu karakterlerin hatırlanması ve anlatılması, toplumun belleğinde derin izler bıraktıklarını göstermektedir. Fıkra tipler; geleneksel değerleri geleceğe taşıyan, aynı

zamanda değişen dünyaya ayak uyduran esnek yapılarıyla Türk halkının kültürel kimliğini canlı tutan köprüler olarak varlığını sürdürmektedir.

Kaynakça

1. Örnekleriyle Türkçe Sözlük, MEB Yayınları, İstanbul, 2000, II, 916.
2. Abdullah Yeğin, v.dęr., Osmanlı ca Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat , İstanbul, 1987, s. 279.
3. Dursun Yıldırım, "Fıkra", Türk Dünyası El Kitab ı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992, III, 332.
4. Şükrü Elçin, Halk Edebiyat ına Giriş, Ankara, 1981, s. 623.
5. Yıldırım, a.g.m., III, 332.
6. el-Cevherî, a.g.e., II, 825, ندر maddesi.
7. Abbâs Mahmûd el-Akkâd, Cuhâ ed-Dâhik ve'l-Mudhik, Mısır, 2005, s. 122-123. Bu konuda örnek olarak Hikmet Şerîf et-Tarâbulusî'nin Türkçeden Nevâdir Cuha'l-Kubrâ (Mısır, 1998) adıyla çevrilmiş olan eserine bakılabilir.
8. Bu konuda geniş bilgi için bk. Abdulaziz Avadallah, Arap ve Türk Dillerinde Kelîle ve Dimne (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kahire, 1985.
9. Elçin, a.g.e., s. 625.
10. Ziyad Ebüzziya, "Diyojen", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1994, IX, 479-480.
11. Banarlı, a.g.e., II, 977-978.
12. Edhem Pertev Paşa hakkında daha fazla bilgi için bk. Faik Reşat, Eslâf, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, tsz., s. 327-331.
13. Banarlı, a.g.e., II, 998.
14. Boratov, Pertev Naili (1995), 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı, İstanbul Gerçek Yay.
15. Kocabaş, Süleyman, (2012), Osmanlı Sarayında Bir Nüktedan İncili Çavuş Fıkraları, Bayrak Matbaası, İstanbul.
16. Sakaoğlu, Saim (1994), Türk Dünyası Mahali Tipleriyle Anadolu Fıkra Tipleri Arasındaki Paralellik, S.U. Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi 9. -10. Sayı.
17. Sakaoğlu, Saim (1994), Türkmen Fıkra Tipleri ve Fıkralarından Örnekler, Türk Kültürü Araştırmaları, XXXII;
18. Türkmen, Fikret (2009), Türkmenistan'da Mizah Tipleri, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi Cilt: IX, Sayı I, İzmir.
19. Türkmen, Fikret (2000), Osmanlı Döneminde Türk Mizahi, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Sayı IV, İzmir.
20. Yıldırım, Dursun (1999), Türk Edebiyatında Bektâsi Fıkraları, Ankara.
21. Karadavut, Zekeriya (2011), Fıkra, AOF Halk Masallar Kitabı, AÖF Yayınları, 3. Bölüm, Eskişehir.
22. Sahin, Halil İbrahim (2012), Aldar Köse Tipi ev Taskent'te yayımlanmış Tasbaskis Aldar Köse Kitabı Üzerine Bir Değerlendirme, Sayfa: 172 Türkiyat Mecmuası, C. 22/Bahar;
22. Yücebaş, Hilmi (2004), Hiciv ve Mizah Antolojisi, Leyla ile Mecnun Yayınları, İstanbul.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DÖRD SAYININ LİNGVOKULTUROLOJİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

LINGUOCULTURAL CHARACTERISTICS OF THE NUMBER FOUR IN THE
AZERBAIJANI LANGUAGE

Quliyeva Şəbnəm Şükür qızı,

Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan dili kafedrası baş müəllim

sebnemquliyeva84@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/BQRX8592

Annotation. *This article investigates the linguocultural characteristics of the number four. The sacred content of the number four is diverse and multifaceted. This “life” number, which regulates the material order and creates the basis for life, can be characterized not only by the concepts of perfection, integrity, completeness, perfection, holiness, immortality, but also by indicating direction, aspect and side. The number four is also considered one of the sacred numbers in Islam. In folklore examples, the number four is most often used in combinations indicating four sides, four directions, four sides, etc. directions.*

Key words. *number four, linguocultural, sacred, religion, folklore.*

Qədim zamanlardan bugünədək uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş, məna və forma müxtəlifliyinə məruz qalmış saylar çoxsaylı xalqların folklorunda, mifoloji, dini və elmi dünyagörüşündə müvafiq rəmzi anlam daşıyır. Sayların bu xüsusiyyətləri öz növbəsində coğrafi areal, mədəni və irqi müxtəliflik, tarixi yaddaş və ümumən inkişaf səviyyəsinə görə fərqli şəkildə təzahür edir. Belə ki, müasir dünya dillərində müxtəlif say sistemlərinin mövcudluğu xalqların tarixi inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır. Zəngin mədəni irsə malik türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili kəmiyyətin ifadəsi və say sisteminin mükəmməlliyi ilə dünya dilləri içərisində özünəməxsus yer tutur. Bu da sayların məzmununda gizlənən milli-mental dəyərlərimizin ortaya çıxarılmasına zəmin yaradan lingvokulturoloji xüsusiyyətlərin tədqiqata cəlb olunmasını zəruri etmişdir.

Xalqımız, ümumiyyətlə, türk xalqları üçün daha çox sakral xüsusiyyət daşıyan üç, yeddi və qırıqla yanaşı, bir sıra saylar var ki (dörd, doqquz, on iki), əski türk xalqları üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş və işləkliyi ilə seçilmişdir. Bu rəqəmlərin kökləri indiyəqədər folklorumuzda, mərasimlərimizdə, sınımalarda, inanclarda, adət-ənənələrimizdə, müxtəlif mərasimlərdə qorunub saxlanmışdır.

Dörd sayının sakral xüsusiyyətləri bir çox əlamətlərlə bağlıdır. Ümumiyyətlə, dörd sayı mükəmməlliyin, bərabərliyin, tarazlığın simvolu hesab oluna bilər, çünki dünya müxtəlif şəkildə özünü göstərən dördlüklər üzərində qurulub. Bu dördlüklərdən birinin nizamı dəyişərsə, mükəmməllik, tarazlıq pozular. Allah həyatda bir çox amili dörd yaratdı: fəsilər; dörd cəhət; dörd istiqamət; dörd çərşənbə; əsrin dörd rübü; dörd temperament və s.

Bir çox xalqlar dörd sayını dünyanın özülü kimi simvolizə edirdilər. Məsələn, “çinlilər qədim zamanlarda dünyanı dördbucaqlı şəkildə təsəvvür edirdilər. Buna görə də kəndlərini, evlərini, tarlalarını bu təsəvvürə əsasən kvadrat şəkildə yaratmışdılar” [Schimmel, 1993: s.88]. Maraqlıdır ki, Çin dilində ölüm (shi) və dörd (she) sözlərinin tələffüzündəki oxşarlığa görə, dörd rəqəmi qərbdə “nəhs” hesab edilən on üç rəqəmi kimi “uğursuz” sayılır [Schimmel, 1993: s.104]. Amma çinlilərin bir tərəfdən dörd rəqəminə qarşı olan fobiyaları, o biri tərəfdən də kvadrat şəkildə yaratdıqları kəndlər, evlər, tarlalar və s. ziddiyyət təşkil edir.

Xristian aləmində də dörd sayı “ölümsüzlüyü” və xaçın dörd ucunu simvolizə edir. “İsa peyğəmbərin ölümsüzlüyünü, yenidən diriləcəyini təsvir edən bir rəssam Qolqofanı (peyğəmbərin edam edildiyi təpəliyin adı) simvolik olaraq Misir xaçıyla təsvir etmişdir” [Schimmel, 1993: s. 88]. Misirdə xaç hələ xristianlıqdan əvvəl həyat simvolu olub və “ankh” adlandırılıb. Ümumiyyətlə, xaçın təsvirini xristianlar Misir ənənəsindən almışdılar. Xristianlıqda xaçın rəmz kimi yaranma tarixi II-III əsrlərə təsadüf edir. Deməli, xristianlıqda da həyatı, dünyanı, əbədiyyəti simvolizə etmək üçün dörd rəqəmindən, dörd uclu “xaç”dan istifadə olunur. Xaçın dörd uclu təsviri, yəqin ki, dünyanın dörd tərəfinə işarədir.

Türklər də dörd sayını müqəddəs bilmiş, ona xüsusi önəm vermişlər. K.Vəliyev Göytürklərin dörd cəhəti təmsil edən dörd tanrısı olduğunu, Abakan türklərinin dini mərasimlərini dörd qayın ağacının yanında keçirdiklərini, şamanların isə geydikləri xırqənin sağ qolunda dörd zıncırov əks olunduğunu qeyd etmişdir [Vəliyev, 1987: s.194]. Əski türklər insanın dörd ünsürdən və doqquz qat göydən yaranmasına inanırdılar. Onlar dörd ünsürə “dörd ana”, doqquz qat göyə isə “doqquz ata” deyirmişlər. Yunus Emrenin “Ben bende buldum” adlı şeirində:

“Yunus benem, ümmi benem,

Dokuz atam, dördtütür anam” – söyləməsi də bu inancdan qaynaqlanır.

Qədim Şərq fəlsəfəsinə görə, insanlar dörd ünsürdən yaranmışlar (ab-su, atəş-od, bad-külək, xak-torpaq). Bu dörd amil “ənasiri-ərbəə” şəklində də deyilirmiş.

Məşhur yunan alimi Herodot və qədim yunan fəlsəfəsinin əsas simalarından biri sayılan Empedokl nəzəriyyələrində parsların günəşi, ayı, torpağı, odu, suyu və havanı müqəddəs hesab etdiklərini və onların bu ünsürlərin şərafinə qurbanlar kəsdiklərini, çayı müqəddəs bildiklərindən ona tüpürmədiklərini, kimsəni də bu hərəkəti etməyə izn vermədiklərini qeyd etmişdilər. Y.V.Çəmənəzəminli mənbələrdə bu adət-ənənənin İrandan əxz edildiyini təkzib edərək, əslində, İrandan əvvəl Midiya və Azərbaycanda formalaşan ayinlər kimi göstərmişdir. Midiya dövlətini süquta uğradan parslar onların din (zərdüştlük) və ayinlərini də mənimsəmişdilər [Çəmənəzəminli, 2005: s.314]. Xalqımız qədim zamanlardan indiyəqədən bu dörd ünsürü müqəddəs bilmiş, xüsusilə də oda, çırağa and içib, suyu təmiz saxlamış, çirkləndirməmiş, murdarlamamışdır. Bu, indiyədək el arasında günah sayılan xüsusiyyətlərdəndir.

Dörd sayı islam dinində də müqəddəs rəqəmlərdən biri hesab olunur. Bir çox əlamətdar hadisələr bu sayla bağlıdır: “Qurani-Kərim”in “Fussilət” surəsinin 10-cu ayəsində yazılır: “O, yer üzərində sabit və möhkəm dağlar qoydu və ona xeyir-bərəkət verdi və onun azuqələrini istəyənlər üçün bərabər olan dörd gündə (dörd fəsildə) təyin etdi” [Qurani-Kərimin şərh, 2009: s.477]. Ayələrdə dörd sayı, təbii ki, təsadüfən işlənmişdir. “Qurani-Kərim”in Allah tərəfindən dörd peyğəmbərə vəhy olunması – Musa, Davud, İsa, Məhəmməd, yaxud dörd müqəddəs kitab – “Zəbur”, “Tövrat”, “İncil”, “Qurani-Kərim”, islam dinində dörd haram sayılan ay – Zilqəddə, Zilhiccə, Məhərrəm və Rəcəb ayının olması bu sayın mükəmməl və müqəddəs hesab edilməsinə dəlalət edir. Bu səbəbdəndir ki, ədaləti bərpa etmək üçün məhz dörd şahidin olması vacib sayılırdı. Dörd sayı sufilik və bəktəşilikdə də müqəddəs sayılmışdır. Bu təriqətlərə əsasən, Allaha qovuşmaq üçün dörd xüsusiyyətə sahib olmaq lazımdır: şəriət, təriqət, həqiqət və mərifət. Bəktəşilər “Dörd can bir bədəndə”, “Dörd sevgili” deməklə həzrəti Məhəmmədin kürəkəni həzrət Əlini, həzrəti Fatiməni və oğulları həzrəti Həsən və həzrəti Hüseyini nəzərdə tuturdular [Küçük, 2013: s.101]. Folklor nümunələrində də dörd sayına rast gəlirik: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da dörd rəqəmi ilə bağlı “dörd niqablı igid”, “müxtəlif xasiyyətli dörd qadın” təsvir olunmuşdur [Kitabi-Dədə Qorqud, 2004: s.22].

“Koroğlu” dastanında Koroğlunun yeddi yüz yetmiş yeddi dəlisi olsa da, dastanda bəzi həlledici məqamlarda yalnız dörd dəlinin iştirakı (Dəmirçioğlu, Güyümçüoğlu, Bəlli Əhməd, Dəli Həsən) dörd rəqəminin sakral məzmunundakı tamlığa, mükəmməlliyə, ölümsüzlüyə bir daha

işarədir. Nağıllarda da dörd sayının bir bitkinliyi, tamlığı simvolizə etməsi aydın şəkildə hiss olunur. Məsələn, “Quru Kəllə” nağılında tutuquşu gətirən toxumdan cücərən alma ağacı məhz dördüncü il bar verir [Azərbaycan nağılları, 2005: s.124]. “Reyhanın nağılı”nda Güləndam Aygır Həsənə üç gün zülmət dünyası ilə yol gedəcəyini və nəhayət, məhz dördüncü gün bəni-insan ölkəsinə çatacağını deyir [Azərbaycan nağılları, 2005: s.138]. və s. Folklor nümunələrində dörd sayı daha çox dörd yan, dörd yolayrıcı, dörd tərəf və s. istiqamət bildirən birləşmələrin tərkibində işlənir. Dörd sayı həm də bəzi sınımların, inancların tərkibində işlənmişdir: Məsələn, “Yağış yağanda evin ilk uşağı evin dörd yanına duz tökərsə, yağış kəsilsə” [Azərbaycan folkloru antologiyası, 1968: s.179]. Bu inanc insanların dörd sayını dünyanın dörd cəhəti ilə əlaqələndirməsindən irəli gəlir. Onlar evin dörd küncünə duz səpəndə, yəqin ki, simvolik olaraq dünyanın dörd tərəfinə duz tökdüklərini təsəvvür edir, bununla da yağışın kəsilməsinə ümid bəsləyirmişlər. “Dərələyəz folklorunda axır çərşənbə gecəsinin səhəri sübh tezdən durub axar su üstünə getmək, suya salam verib üstündən üç dəfə hoppanmaq sonra da həmin sudan bir qab gətirib həyat-bacaya, evin dörd bucağına səpmək gərəkli hesab olunur” [Azərbaycan folkloru antologiyası, 1968: s.55]. İnsanlar bu mərasimi yerinə yetirməklə evlərinin daha ruzili-bərəkətli olmasına inanırlar. Dörd bucaq, çox güman ki, evin özülü kimi dəyərləndirilir.

Tədqiqatçı Q. Qənbərova Neftçala və Salyan rayonlarında ölünün dörd mərasiminin keçirildiyini qeyd edir. Alim deyir ki, rəvayətə görə, camaat Salyan rayonunun Axundu Mirbağır Ağadan xahiş edir ki, o, Zaqafqaziya şeyxülislamından vəfat edənün üç mərasimindən sonra dördüncü gün də ehsan verilməsinə icazə alsın. Şeyxülislam dörd mərasiminin keçirilməsini məqbul sayır, beləliklə, camaatın istəyi həyata keçir.

Əksər insanlar müəyyən rəqəmlərin onların həyatında xüsusi önəm daşdığına inanırlar. Məsələn, Barak Obamanın həyatının dörd rəqəmi ilə bağlılığını faktlarla göstərmək olar. O, 4 avqust 1961-ci ildə anadan olub. 2004-cü ildə özü də daxil olmaqla üç namizədin qoşulduğu seçkilərdə qalib gələrək ABŞ-ın senatına seçilib. 2005-ci il yanvarın 4-dən senator fəaliyyətinə başlayıb. 2008-ci il noyabrın 4-də C. Makkeynə qalib gələrək ABŞ-ın 44-cü prezidenti seçilib. Göründüyü kimi, dörd sayının da sakral məzmunu rəngarəng və çoxşaxəlidir. Maddi düzəni tənzimləyən, yaşamaq üçün zəmin yaradan bu “həyat” rəqəmi kamillik, bütövlük, tamlıq, mükəmməllik, müqəddəslik, ölümsüzlük anlayışları ilə yanaşı, həm də daha çox istiqamət, cəhət, tərəf, yan-yörə bildirməklə xarakterizə oluna bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdulla B. “Kitabi-Dədə Qorqud” un poetikası. – Bakı: Elm, 1999.
2. Axundov S.S. Seçilmiş əsərləri – Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası (Qarabağ folkloru): [23 kitabda]. – Bakı: Səda, k.5, 2000.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası: [2 kitabda]. toplayanı Ə.Axundov – Bakı: AzSSR EA, k.1, 1968.
5. Azərbaycan nağılları: [5 cildə]. – Bakı: Şərq-Qərb, c.4, 2005.
6. Azərbaycan nağılları: [5 cildə]. – Bakı: Şərq-Qərb, c.5, 2005.
7. Çəmənzəminli, Y.V. Əsərləri: [3 cildə] – Bakı: Avrasiya press, c.3, 2005.
8. Kitabi-Dədə Qorqud (əsl və sadələşdirilmiş mətnlər) – Bakı: Öndər, 2004.
9. Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcümə və şərh – Bakı: Translation & publication center, 2009.
10. Vəliyev, K. Elin yaddaşı dilin yaddaşı – Bakı: Gənclik, 1987.
11. Küçük M.A. Türk destanlarında “Sayı” motifinin dini yansımaları//Gazi Türkiyat, 2013, № 13.
12. Schimmel, A. The mystery of numbers – New York: Oxford University, 1993.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ BİOCOĞRAFIYA İLƏ BAĞLI COĞRAFIYA TERMİNLƏRİ GEOGRAPHICAL TERMS RELATED TO BIOGEOGRAPHY IN TURKIC LANGUAGES

Rüstəmovə Sevda Xaqani qızı,

Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan dili kafedrası müəllim

rustamova_sevda@mail.ru

Orcid kodu: 0009-0001-2968-9820

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/NQJI7977

Annotation. *This article investigates geographical terms related to the field of biogeography in Turkic languages. Biogeography is the science that studies the geographical distribution of living organisms and the factors influencing this distribution. The study analyzes key biogeographical terms (e.g., biogeography, biome, flora, fauna, habitat, ecosystem, endemic species) used in various Turkic languages from both semantic and etymological perspectives. It is noted that these terms are employed both in scientific discourse and in the natural spoken language across Turkic-speaking communities. The article also emphasizes the need for comparative study and standardization of these terms across different Turkic languages.*

Key words. *Turkic languages, biogeography, geographical terminology, flora, fauna, habitat, biome, ecosystem, endemic species, biodiversity, terminological compatibility.*

Türk dillərində biyocoğrafiya ilə bağlı coğrafiya terminlərinin araşdırılması, həm dilçilik, həm də coğrafiya elmləri sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar, coğrafi anlayışların və terminlərin müxtəlif Türk dillərində necə formalaşdığını və inkişaf etdiyini anlamağa kömək edir.

Bu terminlərin Türk dillərindəki istifadəsi, coğrafi və ekoloji anlayışların daha dəqiq və anlaşıqlı ifadə olunmasına imkan verir. Eyni zamanda, bu terminlərin tərcüməsi və uyğunlaşdırılması, müxtəlif Türk dilli xalqlar arasında elmi məlumatların paylaşılmasını asanlaşdırır.

Biocoğrafiya ilə bağlı coğrafiya terminləri Azərbaycan ərazisinin müxtəlif regionlarında bitki, heyvan və mikroorqanizmlərin yayılma və yerləşmə qanunauyğunlaqları ilə bağlı terminləri əhatə edir [Qasımov, 1917: s.112].

Biocoğrafiya – Yer kürəsində müxtəlif biosenozların, həmçinin heyvan, bitki, göbələk və mikroorqanizmlərin [növlər, cinslər və b. taksonomik kateqoriyaların] yayılması və paylanması qanunauyğunluqları haqqında elmdir. Biocoğrafiya biosfer haqqında elmlərdən biri olub tərkibinə zoocoğrafiya və fitocoğrafiyaya daxil edilir.

Məhz buna görə də biocoğrafiyanın çox zəngin terminoloji bazası mövcuddur. Biocoğrafiyanın terminoloji bazası içərisində həm coğrafiya, həm biologiya, həm də ekologiyaya dair terminlər tapmaq mümkündür. Biocoğrafiyaya dair terminlərin böyük bir qismi “bio” hissəciyi ilə yaranır. “Bio” yunan sözü olub “həyat” deməkdir. Azərbaycan dilində mürəkkəb quruluşlu terminlərin yaranmasında aktiv şəkildə iştirak edir. Azərbaycan dilində iki semantikada təzahür edir. 1. Mürəkkəb sözlərin həyata, həyat proseslərinə aidlik bildirən tərkib hissəsini bildirir; 2. Biologiyaya aidlik bildirən, onun digər sözlərin əvvəlinə əlavə edilən qısa formasıdır [Ekologiya, 2012: s.239].

Biocoğrafiya – mikroorqanizmlərin, bitki və heyvanların həyat şəraitindən, həmçinin tarixi şəraitdən asılı olaraq Yer kürəsində yayılması qanunauyğunluqlarını və məskunlaşmasını öyrənən elmdir. “Bio” komponentli terminlər quruluşca həm mürəkkəb, həm də tərkib şəklində olur. Bio-deformativ termin elementidir. Bu element affiksəl funksiya yerinə yetirir. Azərbaycan dilində ön

söz kimi formalaşmışdır. Müasir Azərbaycan dili terminologiya sistemində daha intensiv işlənən Avropa mənşəli deformativ termin elementlərindəndir [Məmmədli, 2017: s.296]. “Bio” qoşulduğu sözə “həyat, yaşayış, canlı varlıq” anlamı verən elementlərdir. Bio-yunan mənşəli “bios” sözündəndir. “Həyat, həyatla əlaqədar” və “bioloji” mənaları ifadə etmək üçün söz əvvəlinə artırılır. Məsələn, biocoğrafiya, biogen – canlı orqanizmlərin həyat fəaliyyəti ilə əlaqədar olan, onlardan törəyən [Qarayev, 1989: s.96].; biogeosfer – Yer qabığının canlı orqanizmlər yaşayan üst hissəsi; biokütlə – eyni növə və ya növlər qrupuna daxil olan canlıların, yaxud onların hamısının hər hansı sahə vahidinə düşən ümumi kütləsi; biogeosenoz – orqanizmlərin yayılması və inkişafı üçün labüd olan landşaft parsası; bioiqlimşünaslıq – iqlimin insan, heyvan və bitki orqanizmlərinin həyat proseslərinə və fəaliyyətinə təsirini öyrənən elm sahəsi; biota – tarixən müəyyən ərazidə məskunlaşmış bitkilərin, heyvanların, mikroorqanizmlərin məcmusu; biom – müəyyən iqlim şəraitinə, relyefə və s. uyğunlaşmış özünəməxsus flora və faunası ilə səciyyələnən böyük ərazi. Biocoğrafiyaya dair terminlərin bir hissəsi isə tərkib tipində olurlar. Məsələn, biocoğrafi baryer – coğrafi sədd; biogen çöküntülər, biokimyəvi xəritə – Yer səthində, onun ayrı-ayrı rayonlarında biogeopkimyevi vilayətlərin, əyalətlərin xəritəsi; biokimyəvi vilayət – digərlərindən torpağın, suyun, bitki və heyvanlar aləminin biokimyəvi xüsusiyyətləri, suxurlarının kimyəvi tərkibi ilə seçilən ərazi, Yer səthi sahəsi.

Biocoğrafiyaya dair terminlərin heç də hamısı “bio” komponenti ilə reallaşmır. Məsələn, biotop – əraziyə xas olan abiotik amillərin məcmusu; biosenoz – yer kürəsinin hər hansı ərazisində yayılan bitki və heyvanat aləminin məcmusu; fenoloji hal – bitkilərin fəsilələr üzrə görkəmini dəyişməsi; relikt bitkilər – keçmiş geoloji dövr florasından qalmış və yeni mühitə uyğunlaşmış bitki növləri; bioloji müxtəliflik. Biosferdə sərbəst oksigen qazı yarandıqdan sonra bitki və heyvanların yaşaması mümkün olmuşdur; bentos – (yun. benthos – dərinlik) Su hövzələrinin dibində yaşayan canlılar [Cəfərov, 1981: s.73].

“Avropa mənşəli alınma terminlərin Azərbaycan dilinin müxtəlif sferalarına təsiri eyni deyildir” [Məmmədli, 2017: s.225]. Müəllifin sözlərində böyük həqiqiyyət vardır. Digər sahələrdən fərqli olaraq biocoğrafiya ilə bağlı terminlərin demək olar ki, hamısı Avropa mənşəlidir. Türk dillərində biyocoğrafiya ilə bağlı coğrafiya terminlərinin araşdırılması, bu sahədəki elmi biliklərin daha geniş auditoriyaya çatdırılmasına və elmi müzakirələrin zənginləşdirilməsinə töhfə verir. Bu cür tədqiqatlar, həmçinin dilçilik və coğrafiya elmləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsinə xidmət edir.

Türk dillərində biyocoğrafiya ilə bağlı bir sıra əsas terminlər mövcuddur. Bu terminlər, coğrafi və ekoloji anlayışların ifadə olunmasında istifadə edilir. Aşağıda bəzi əsas biyocoğrafiya terminləri və onların izahları verilmişdir:

Biocoğrafiya: Canlıların yeryüzündəki yayılışlarını və bu yayılışların səbəblərini araşdıran elm sahəsidir.

Biosfer: Yerkürəsi və atmosferin arasında canlıların yaşadığı bölümü, yəni okyanus tabanından atmosferin 10 km yüksəkliyinə qədər olan sahəni əhatə edir.

Flora: Müəyyən bir coğrafi bölgədəki bütün bitki növlərinin ümumi adı.

Fauna: Müəyyən bir coğrafi bölgədəki bütün heyvan növlərinin ümumi adı.

Habitat: Bir canlının təbii yaşayış mühiti, yəni onun həyatını davam etdirə biləcəyi yer.

Ekosistem: Canlı və cansız amillərin qarşılıqlı əlaqəsi ilə formalaşan və davamlılıq göstərən təbii sistem.

Biom: Oxşar iqlim və ətraf mühit şəraitinə malik olan və buna uyğun bitki və heyvan növlərinin yaşadığı geniş coğrafi ərazi.

Bioçeşitlilik: Bir ekosistemdə və ya coğrafi bölgədə mövcud olan canlı növlərinin müxtəlifliyi.

Endemik növlər: Sadəcə müəyyən bir bölgədə tapılan və başqa heç bir yerdə mövcud olmayan canlı növləri.

Nadir növlər: Çox az sayda olan və qorunması lazım olan canlı növləri.

Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, Türk dillərində biocoğrafiya ilə bağlı terminlər geniş və zəngin semantik sahəyə malikdir. Bu terminlərin böyük bir hissəsi ümumtürk mənşəlidir və təbii coğrafi mühitin izahında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, bəzi terminlərin beynəlxalq mənşəli olması və Türk dillərinə uyğunlaşdırılması prosesi müşahidə olunur. Terminlərin vahid sistem üzrə işlənməsi və standartlaşdırılması, həm elmi biliklərin ötürülməsi, həm də Türk dilləri arasında elmi əməkdaşlığın gücləndirilməsi baxımından vacibdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cəfərov, S. Ə. Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğəti / S.Ə.Cəfərov, N.A.Qarayev, K.Ə.Cəfərova. – Bakı: Maarif, – 1981. – 234 s.
2. Ekologiya: ali məktəblər üçün dərslik / tərt.ed. F.Əliyev, A.Bədəlov, E.Hüseynov, F.Əliyev. – Bakı: Elm, – 2012. – 827 s.
3. Qarayev, A.H. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar / A.H.Qarayev. – Bakı: ADU, – 1989, – 128 s.
4. Qasimov, İ.Z. Azərbaycan terminologiyasının əsasları / İ.Z.Qasimov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 219 s.
5. Məmmədli, N.B. Azərbaycan dilində alınma terminlər / N.B. Məmmədli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 488 s.

DIRECTIONS OF NON-SEMANTIC PHONETIC SUBSTITUTIONS IN LANGUAGE SYSTEMS

Sadagat Abbasova,

Doctoral student of Azerbaijan University of Languages,

E-mail: sadagatabbasova86@gmail.com

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/UNGA7240

Annotation. *Phonetic substitutions are among the most common phenomena observed in natural languages. While in many cases such substitutions may lead to semantic shifts or misunderstandings, there exists a particular category of phonetic changes that do not alter the lexical or semantic value of words. These non-semantic phonetic substitutions, often occurring within dialectal, sociolectal, or individual speech variations, demonstrate how sound shifts can function as markers of regional, social, or stylistic diversity without impacting the core meaning of linguistic units. This article explores the directions and typologies of phonetic substitutions that remain semantically neutral across different language systems. Drawing from examples in Azerbaijani, English, and several other typologically diverse languages, the study analyzes substitution patterns, such as vowel-consonant alternations, voiced-voiceless pairings, and regional articulatory preferences. The research also discusses the implications of such substitutions for language teaching, speech recognition technologies, and sociolinguistic identity. Ultimately, this paper aims to highlight the linguistic flexibility that allows for phonetic variation without semantic disruption, shedding light on the subtle balance between sound and meaning in human communication.*

Key words. *Phonetic substitutions, semantic neutrality, dialectal variation, Sociolects, speech variations, phonetic change.*

Introduction

The idea that the language system is not a collection of elements and mechanisms of a homogeneous typological essence is considered a consideration that has been accepted almost unanimously since the time of the research of V. Humboldt, who is considered the founder of modern linguistic typology training, and in a certain sense, has gained the status of dogma. However, the typological nature of the components that make up this (polytopological) system, their mutual relationship (those components), the “consensus programs” created to achieve the coexistence of elements of different (typological) nature, the mechanism of “behavior” exhibited by the components with such characteristics in the conditions of polytopology and its many problems, such as the limit determined by the system, as well as the question of the “power ratio” of typological trends in the structural core of the system formed by elements and mechanisms of a different typological nature, are the “Achilles” of the various typological theories that have made important contributions in the history of linguistic thought. So, in linguistic typology, even the issues such as the concept of “language type” itself, which constitutes the core of this teaching, the reason for its formation, and what quantity and features it has based on the criteria of division, have not been resolved. - could not help the emergence of a series of problems.

Relevance of the topic and degree of development. Although there has been a clear revival of interest in the study of sound substitutions in various related and non-related languages in recent

decades, the lack of development of several issues of the theory of alternation and the lack of comprehensive, typologically oriented descriptive studies in which the relations of substitution in specific languages are studied are insufficient for this promising field of linguistic typology. The research works carried out in this direction which include the presentation of the theory of alternation for certain language families or their certain groups of languages, and the alternation model or models based on it, aim to help eliminate that problem and become relevant.

Since it is necessary to form a typological inventory for the typological classification of world languages, it is important to define all manifestations of languages, including the typological, universal features of sound substitutions, and include them in this inventory, and in this regard, the topic of the research is relevant.

Although sound substitutions are studied in various degrees from the aspect of positional substitutions and combinatorial substitutions in different languages, they have not been studied in Azerbaijani linguistics as a special object of contrastive/confrontational research based on the materials of a large number of languages with different systems. From this point of view, the issue raised in the dissertation is new and relevant.

Although sound substitutions are studied in various degrees from the aspect of positional substitutions and combinatorial substitutions in different languages, they have not been studied in Azerbaijani linguistics as a special object of contrastive/confrontational research based on the materials of a large number of languages with different systems. From this point of view, the issue raised in the dissertation is new and relevant.

Metathetic shifts can be related to different levels of the language, that is, at the phonetic level, sounds or phonemes can be shifted under the influence of phonetic laws and events, and in the morphological layer, changes in the form of individual words can occur in the process of language development. As a result of the historical development of the languages of the world, the phenomenon of adaptation between the forms of language units can be realized by various phonetic changes, but also by morphonological changes, that is, ringing, deafening, lipping, aspiration, and other phenomena are related to the tendency of language units to settle and adapt in the process of development. Among those events, there is a shift in the structural arrangement of language units, in other words, metathesis. The phenomenon of adaptation resulting in displacement or metathesis also creates conditions for phonotactically arranging language units.

According to the researcher, metatheses in the morphonological sense are not just the displacement of phonemes, but also the fact that this phoneme displacement accompanies the synchronous state of morphological events. From this point of view, metathesis can be defined as follows: a sound substitution can be considered a metathetic substitution when the right member of the substitution occurs through the displacement of the left member. In other words, the right member of a metathetic substitution consists of the same phonemes as its left member arranged in a different order.

Sound substitutions are not only the main part of the phonological system of the language, but also the basis of the substitution relations, which are characteristic of the vocabulary of different languages, and play an important role in the word change and word creation processes. In those processes, sound substitutions, which appear as morphological means, are linguistic formal means and are used to express a certain morphological (no)logical meaning in different languages. Here, it is necessary to take into account the relevant rules of linguistic divisions such as phonetics, phonology, morphonology, and morphology. Issues related to the types of morpheme changes, their conditioning features, and functions are of great importance in the word formation and word change system of the language. There is an inverse relationship between the

agglutination index and the number of morphemes that have been morphologically changed-Azerbaijani, Turkic, English, German, Tatar, etc.

Sound substitutions, which appear as morphological means in different languages, are linguistic formal means and are used to express a certain morphological meaning. Meaning, including morphological meaning, is necessarily either the signified or part of the signified. A means of expression, including a morphological means of expression, need not always be part of the signifier or the signified. Every language has meaningless, non-meaningful, or empty formal (expression) device(s) that have no signifier. For example, operations that are often found in the framework of morphology and do not have meaning, and do not express, as well as the order or sequence of morphological signs can be considered as such. The main types of morphological means are determined based on the anatomical and physiological nature of natural language, that is, its articulatory and acoustic properties. Those types are distinguished as essences, operations, and linear sequences. Essences are explained as discrete units perceived as essences in themselves. Operations are manipulations applied to essences. The linear sequence refers to the essences, it shows the sequence of their arrangement.

In the flow of speech, sounds form larger units - syllables - and syllables, in turn, combine into word forms, then beats, phrases, and phrases. These units are located one after the other in the speech chain, they are arranged, therefore they are called linear or segmental units. Here the word “segment” needs an explanation. If we look at the explanation of the word “segment” in the linguistic literature, we notice that the degree of similarity of the given explanations is very close [3, 29].

If we accept that the main aspect of morphonology is the phonological variability of morphemes, then attention should be paid to determining the direction of that variability. In other words, choosing the main variant of the morpheme turns out to be an important issue. It should be noted that L. Bloomfield, one of the founders of descriptive linguistics, made one of the first attempts to stratify morpheme variants on the material of the language, and distinguished one of the morphs as the main one [7, 169].

In order not to confuse the “metatheses” in the classification with the same phenomenon that occurs in phonetic sound substitutions, we will call them “metathetic sound substitutions”. Substitutions are considered one of the four main types of segmental sound substitutions. The term “substitution” has different meanings. O. Akhmanova explains the term “substitution” in two ways: “In descriptive linguistics, the similarities and differences of language units, their combination in classes (groups), their functional characteristics, etc. is the basic method of determining through mutual substitution in a set of contexts. The researcher mentions the substitution method and phonetic substitution term combinations for that meaning. Let's pay attention to the second meaning explained by him: “Interrelationship of options in the expression plan; It is such a relationship or ratio between two elements of the signifier (expression) that replacing one with the other does not cause corresponding changes in the content signified by those elements...” [5, 604].

When a morpheme is represented by several variants, I noted that criteria are needed that allow one of them to be accepted as the initial form and to determine the direction of change in different variants. Melchuk sees the solution to this in the following way: “If the observed phoneme relations are in the form of additional distribution of their members (phonological or morphological) relative to the context, the direction of the corresponding substitutions should be chosen in such a way that this distribution is described as simply as possible” [Melchuk 2000]. The researcher considers this principle as a general tendency, an initiative for the maximum simplicity of the description. It is in Russian *kós + ит / кáш + ива (+ л), нос + ит / нáш + ива (+л),*

спрос+ит / спраш+ива (+л), лов+ит / лавл+ива (+л), вылов+ит / вылавл+ива (+л), брод+ит / браж+ива (+л), ход+ит / хаж+ива (+л), сход+ит / схаж+ива (+л) and etc. shows the existence of many pairs of verbs.

The suffix -ива added to those verbs requires the change of unstressed and stressed vowel o to stressed vowel a in the root of the verb, i.e. replacing /o/ => /á/. Determining the direction of substitution in the form /o/ => /á/ has a simpler description in terms of context as follows:

/o/ => /á/ | before the suffix -ива

Here, /o/ is substituted, and /á/ is substituted. | and the one after the sign is the context or condition that makes the substitution /o/ => /á/ possible. In the mentioned verbs, /á/ is used only before the suffix -ива, while /o/ appears in all other positions. Choosing the opposite direction of substitution, i.e. /á/ => /o/, firstly, would be a denial of the previous condition, and secondly, would make the definition of the new condition more complicated from a formal point of view. In other words, it would be very difficult to list all the contexts and conditions that determine the transition of /á/ to /o/. Therefore, the condition of having /o/ in the examples mentioned above is more limited. For this reason, the forms with /o/ are selected as the initial form in those examples [3, 29].

The principle of “less complex condition” (принцип наименее сложного условия) [Melchuk 2000] is considered a crucial step in determining the direction of substitutions and the selection of the initial form. I. Melchuk emphasizes the importance of paying attention to three aspects of complexity: 1) logical complexity (negation is considered to be more complex than the corresponding affirmation); 2) qualitative complexity (it is assumed that the morphological condition is more complex than the phonological one); 3) quantitative complexity (the number of constraints is considered here) [8, 368].

According to its essence, the principle of “less complex condition” can also be called the principle of “diversity to sameness”. The rationale here is that defining the direction of substitution in this way confirms that different segments overlap within a given context or condition, otherwise, it would not be easy to explain the transition of one segment to different segments in the same context.

Summarizing what has been said, it can be noted that the convergence criterion corresponds to the “less complex condition” or “diversity to sameness” principle.

Result

In different languages, due to the influence of the vowels in the root of the word, the change of vowels in the suffixes, synchronism is manifested. In this case, we are talking about apical harmony. Affixal harmony is a very common phenomenon in the languages of the world, but it is the root of the word that triggers such harmony. In Turkic, Finno-Ugric, Mongolian, and Tungus-Manchu languages, the dominant morpheme is the word root, and the suffixes are suffixes.

For example:

Azerbaijani language: -s, -s: at+s, ev+s;

Turkish language: -lar, -ler: at+lar, ev+ler;

Gagauz language: -lar/-lär, (-nar/-när): kiat+lär, ýzýk+lär, alksin+nar, gelsin+när [Pokrovskaya 1997];

Kazakh language: -lar/-ler, -tar/-ter, -dar/-der [Kaydarov 1997];

Bashkir language: -lar/-s, -tar/-tar, -dar/-dar, -zar/-zar [Kazimov 2019].

As can be seen from the examples, all allomorphs of the plural form are conditioned to the same extent by root vocalism, and none of them can be considered as an initial form. In such a case, the direction of substitutions shown for the listed Turkic languages cannot be determined, and such substitutions are considered non-directional substitutions. The most appropriate way to

represent such substitutions may be to mark the vowels in the substitution series with generalization symbols. For example, the suffix -lar/-s can be marked as /lVr/, and its other variations, i.e. -dar/-der – dVr, nar/-näp - /nVr/, -tar/-rep – tVr, zar/-zep – It can be denoted by generalizing symbols in the form zVr, where the symbol V denotes a variable vowel. Such substitutions without direction are possible in auxiliary morphemes, but their possibility in root morphemes is doubtful.

Reference

1. Bybee, J. (1985). Morphology: a study of the relation between meaning and form. Amsterdam: John Benjamins. 252 s.
2. İbrahimov, E. (2020). Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Dil Politikası (AzerbaycanÖrneği). Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 50, 99-116.
3. İbrahimov, E. (2021). Azerbaycan'da Dil Politikalarının Toplumdilbilimsel Paradigmaları. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, SUTAD, Aralık 2020; (50): 27-41.
4. Kazımov, İ. (2019). Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası. Bakı: Elm. 304 s.
5. Ахманова О.С. (1969), Словарь лингвистических терминов. 2-е изд., – М.: Издательство «Советская энциклопедия», 608 с.
- 8.Кайдаров, А.Т. (1997). Казахский язык // Языки мира. Тюркские языки. Москва: Изд-во “Индрик”. 254 с.
9. Касевич, В.Б. (1986). Морфонология. Ленинград: Издательство Ленинградского университета. 169 с.
10. Мельчук, И. А. (2000). Курс общей морфологии. Том 3. Москва - Вена: Языки русской культуры. 370 с.

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA SÖZDİZİMİ KONULARI AZERBAYCAN TURKÇESİ AĞIZLARINDA SÖZDİZİMİ KONULARI

Dr. Öğretim üyesi İlaha Gurbanlı,
Ankara Hacı Bayram Veli universiteti
10.52773/tsuull.conf.2025/ACMM2389

Annotation. *The article examines the agreement in our dialects and dialects, especially in the Ganja dialect. The materials of dialects, as well as the literary language in comparison with other Turkic languages, formed the main line of research. Harmonization, which is a kind of syntactic connection and manifests itself in all agglutinative languages, is sometimes violated in the categories of person and quantity. This type of syntactic connection, characteristic of each dialect, is mainly stable in the Ganja dialect. In the category of quantity, it manifests itself unstably.*

Key words. *syntax, dialect, language. agreement, morphology*

Giriş

Eski Türk dillerinde sözdizimi, modern Türk dillerinin sözdizimiyle karşılaştırıldığında daha sade, "basitleştirilmiş" görünmektedir. Eski Türk dillerinde serbest sözdizimsel yapılar, modern dillerde kullanılan ifadelerde analitik, "bağlantılı" veya sınırlı yapılar şeklinde sonraki gelişimin bir sonucudur. Bu sözdizimsel yapılar, her bir Türk dili ve onun lehçesi için bir model rolünü oynamaktadır.

Azerbaycan dili lehçe sözdizimi; ifadelerin, cümlelerin yapısal şemalarının, cümleleri birbirine bağlama araçlarının ve Azerbaycan dilinin ağızlarında dilbilimsel bileşenlerini karakterize eden diğer sözdizimsel unsurların bir modelidir.

Fonetik ve morfoloji alanında lehçesel farklılıklar meydana getiren olayların sayısı ile karşılaştırıldığında, Azerbaycan dilinin lehçelerinde sözdizimi alanında farklılık yaratan olayların sayısı önemsizdir.

Azerbaycan dilinin lehçelerinde ortak olan sözdizimsel özelliklerin çoğu lehçesel değildir; çünkü bunlar ortak bireysel konuşma niteliği taşır: bu özellikler tüm lehçelerde aynıdır ve çoğu zaman edebi dilimize özgü özelliklerle örtüşmektedir.

Azerbaycan dilinin lehçelerindeki sözdizimsel olaylar arasında hem arkaizmler hem de yenilikler kaydedilmektedir.

Birincilere öyle olaylar dahildir ki, burada aynı anlamsal ilişkiler alanının ifadesi, farklı lehçelerde ortak olan çeşitli yapıların iki veya daha fazla sözdizimsel yapısı kullanılarak gerçekleştirilir.

İkincisine ise öyle olaylar dahildir ki, bazı lehçelerde anlamsal ilişkilerin lehçesel ifadesi, diğer lehçelerde bulunmayan sözdizimsel yapı kullanılarak verilir.

Sözdizimsel sistemin halkalarında lehçesel farklılıklar, kelime grubu ve basit cümle yapılarına kıyasla karışık cümle yapılarında daha az kaydedilir ve karışık cümle de lehçesel alanda en az araştırılmış alanlardan biri sayılır.

Azerbaycan edebi dilinde ve aynı şekilde lehçe ve şivelerimizde üç tür sözdizimsel ilişki vardır: uyum, yönetim, yaklaşma. Bazı lehçe ve şivelerimizde çoğu zaman ana kelime kişi ve sayı bakımından diğeriyle uyumlu olduğu halde, bazen bu uyum bozulur.

Örneğin, Şamahı, Ağdaş ve Kakh gibi lehçe ve şivelerimizde uyum bozulduğu halde, araştırılan ağızlarda bu tür durumlarla karşılaşmamaktadır.

Batı lehçe grubundaki lehçe ve şivelerde kişi bakımından uyum genellikle korunur, ancak edebi konuşma dilinde olduğu gibi, birinci ve ikinci şahıs çoğulda bazen uyum olmayabilir: bizim kız, sizin oğlan, sizin inek vb.

M. Ceferzade, M. Şiraliyev'e dayanarak şöyle yazıyor: “Lehçe ve şivelerimizde özne ile yüklem uyumlu olup olmaması en başta öznenin ortada olmamasıyla ilgilidir” [Ceferzade 10; s.48,]

Belirtelim ki, yazarın yukarıda belirttiği bazı özellikler ağızlarda kendini göstermektedir. Şöyle ki, lehçede özne kullanılmadan da yüklemde onun sayısı yansıtılır; örn.: Gelip döküldüler üstüne. Yüklem çoğu zaman tekildir, nadiren çoğulda ifade edilir: Uşaxlar gəlif yeməh istəyəjəx, hancarı gəlīm sizə? Qızdar gəliflər, saa da dedim gəl dana.

Dikkate alırsak ki, edebi dilde özne ile yüklem uyumu genellikle canlılara ait öznelerde gerçekleşir, cansızlara ait özneler yüklemle sayı açısından uyum sağlamaz. Ancak lehçe ve şivelerimizde bu süreç biraz farklıdır. Bazen özne açıkça olsa da yüklem yine çoğul olur.

M. Ceferzade'ye göre, bu sayıyı vurgulamak için yapılır. Pəhlivannar deelər onda gəl mərş gələx [Ceferzade 11; s.49]. M. Şiraliyev'e göre, bu anlamın gerekliliğinden kaynaklanır. Bütünü ifade eden öznede, tek tek bireyleri birbirinden ayırmak veya vurgulamak istendiğinde, o zaman özne yüklemle uyum sağlar [Ceferzade 9; s. 300]. Topluluk ismiyle ifade edilen öznelerin yüklemi genellikle tekil olur. Ancak bazen konuşma akışı sırasında yüklem çoğulluk eki alabilir: Oğlan adamı gəlir qızı atdan yendirsinnər. Bazı durumlarda birçok batı lehçesinde olduğu gibi, Gence lehçesinde de “hamı” (herkes) kelimesinden oluşan kelime grubuyla ifade edilen öznenin yüklemi çoğul olabilir: Qızdarın hamısı iş ediflər.

Sayılarla isim arasında uyum. Azerbaycan edebi dilinde olduğu gibi, isimden önce gelen sayıyla isim arasında uyum beklenmez. Şöyle ki, Hint-Avrupa dillerinden farklı olarak Türk dilleri ve lehçelerinde sayıyla isim arasında uyum yoktur: Beş kitap. On öğrenci vb. Bu olay genel olarak Altay dilleri için karakteristiktir ve bu dillerin akraba olduğunu kanıtlayan durumlardan biridir.

Ancak bazı şive ve lehçelerimizde nadiren de olsa sayıdan sonra gelen isimlere -lar, -ler eki eklenir. Bu özel özellik batı grubu lehçeleri için karakteristiktir.

Bu tür bir konuşma olayına Gence lehçesinde de rastlanmaktadır. Örneğin: On toyuxlar keçif qonşuya.

Bu olay hakkında notlar tutan M. Ceferzade şöyle yazar: “diğer yandan, bu tür bir uyum genel olarak tek bir sistem oluşturmaz, üç şekilde ortaya çıkar: 1. Sayı tamlayıcısıyla (sayıyla) özne ve yüklem arasında (Yedi atlılar geçipler çayı) 2. Sayı tamlayıcısı (sayı) ile özne arasında. (Beş atlılar gelip onların üstüne) 3. Sayı tamlayıcısı (sayı) ile yüklem arasında. (Beş adam yardım ettiler buna).

Böyle bir uyum bazı Türk (örneğin Tuvaca, Karay Türkçesi) konuşma dillerinde nispeten sık gözlemlenirken, yazılı anıtlarda (buna “Kitab-ı Dede Korkut” da dahil) az kullanılmıştır. Bu açıdan “Dastan-ı Əhməd Hərami” istisna sayılabilir, çünkü hacimce küçük olan bu anıtta iki örnek dikkatimizi çekti: Yedi dahi kız oğlanlar ay yüzlü. Satın aldılar, on atlar getirdi.” [Ceferzade 11; s.54)

Kanaatimizce, Azerbaycan dilinin batı lehçe ve şivelerinde sayıya göre uyum olayları Oğuz unsuru olarak açıklanabilir.

Bildiğimiz gibi, Azerbaycan dili lehçelerinin oluşumunda çeşitli Türk boylarının dilleri rol oynamıştır.

Bu konuda literatürde okuyoruz:

“Uzun bir zaman sürecinde Azerbaycan gibi nispeten küçük bir bölgeye en az 5000 yıl boyunca göç eden çeşitli Türk boyları, düşünüyoruz ki, XVIII. yüzyıla kadar yalnızca Azerbaycan Türk edebi dilinin oluşumunda değil, aynı zamanda Azerbaycan dili lehçelerinin oluşumunda da büyük rol oynamışlardır. Her büyük göç zamanında yerel olarak gelişen yerli Türk dili, gelen Türk

boylarının diliyle karışıyor ve elbette ki yeni nitelikler kazanıyordu. Karışan boylar yeniden göçlere maruz kalıyorlardı. Yeni nitelikler kazanmış dil, yerel olarak belirli bir zaman diliminde geliyordu.

Başka bir deyişle, belirli bir bölgede dilde yenilikler meydana geliyordu. Elbette, dil çabucak değişen bir kavram değildir. O zaman dilin nesilden nesile aktarımı - miras ilkesi - kaybolur. Saussure'un düşüncesinin devamı olarak belirtilebilir ki, bir yerden başka bir yere taşınan boyun dilinde yenilikler birdenbire değil, yavaş yavaş gerçekleşirdi.

Elbette ki, bir süre sonra yeni gelen Türk dalgası, burada onunla aynı dili konuşan (bazı farklılıklarla) etnisiteyle karşılaşılıyordu. Denebilir ki, bu zincirleme süreç XIII. yüzyıla kadar aktif, XIII-XVIII yüzyıllar arası pasif, XVIII-XIX yüzyıllar arasında ise ara sıra devam etmiştir” [Ceferzade; s. 56].

Belirtelim ki, hem yaptığımız gözlemler hem de lehçebilim literatüründen topladığımız veriler göstermektedir ki, Oğuz unsuru olarak değerlendirdiğimiz sayıya göre uyum olgusu, lehçe ve şivelerimizde ardışık ve sistem oluşturan bir dil olgusu değildir.

Kaynakça

1. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. (1999). Ankara: Türk Dil Kurumları Yayınları.
2. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. (2009). Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: Elm.
3. Mirzəzadə, H. (1990). Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı.
4. Qurbanlı, İ. (2014). Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqvistik təhlili. Bakı: Bilik.
5. Deny, J. (2012). Türk dil bilgisi. İstanbul: Kabcı Yayınları.
6. Kazımov, Q. (2017). Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Elm və Təhsil.
7. Kazımov, Q. (2010). Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm və Təhsil.
8. Şirəliyev, M. (1967). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif.
9. Şirəliyev, M. (1949). Bakı dialekti. Bakı: Azərbaycan SSR EA.
10. Cəfərzadə, M. (2017). Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi. Bakı.
11. Əmrahova, M. (2016). Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektləri tədqiqatlarda. Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.
12. Kaşğari, M. (2005). Divānü Lügāti't-Türk (Haz. baskı). İstanbul: Kabcı Yayınlar

**MİKROTOPONİMLERİN ONOMASTİK BİRİMLER ARASINDA YERİ VE
KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ**
(karabağ bölgesi materyalleri temelinde)

**THE PLACE AND CHARACTERISTIC PROPERTIES OF MICROTOPYNYMS
AMONG THE ONOMASTIC UNITS**
(Based on the materials of the Karabakh region)

Dok. Öğr. Ayşen İsmayilli

*Azerbaycan, Nesimi adına Dilbilimi Enstitüsü genç araştırmacı,
e-mail: aysheaxmedova4@gmail.com
doi.10.52773/tsuull.conf.2025/IVXN2995*

Annotation. Among the onomastic units, toponyms - place names have an important place and are divided into two groups according to the size and smallness of the land: macrotoponyms and microtoponyms. Macrotoponyms are geographical names covering a large area (name - special name). Microtoponyms are the names of small geographical objects located in a certain area. The term "microtoponym" is derived from the combination of words of Greek origin: "mikros" - small, "topos" - place and "onim" - name. Microtoponyms include small mountain, river, ark, pond, stream, small hill, kishlak, meadow, yurt, hearth, descent, hill, slope, grave, pir, visitation, field, plain, writing, depression, hole, canyon (ravine), dwelling, neighborhood, place, etc. names belong. Learning microtoponyms is important in researching the local people's naming tradition. Such place names are not exposed to foreign influences and are more efficient in the naming process. However, microtoponyms are forgotten for various reasons. No one can know the microtoponyms of this land as detailed and clearly as the people who live in any village. It is not easy to determine macro and micro toponyms. Because these terms express opposite concepts and it is difficult to determine their boundaries. So, this means that the work done by the researcher in the village will not be the same as the work in the district: the scope of the research will vary due to the large and small size of the land in question. For example, the Gargar river in Aghdam district can be characterized as both a macro- and a micro-toponym during the study: this special name is a micro-toponym for the Karabakh region, and a macro-toponym in Aghdam district. It is understood from the council that the system of microtoponyms of the Karabakh region and the districts included in it are not the same.

In toponymic studies, such macrotoponyms attract the attention of researchers. Microtoponyms, which are used in the speech of a smaller number of people, are often left out of research. Social, economic and demographic changes, collective disappearance of small villages cause fragmentation of names in the toponymic system, i.e. differentiation of meaning or complete disappearance. Therefore, it is very important to research and compile relevant geographical names. The development process of the microtoponyms of the Karabakh region, their role in the macro- and microtoponym system, the determination of their structure, and the period of their creation vary depending on the structure-semantic type of the lexical level, that is, the lexical meaning groups.

Key words. Geographical Name, Toponym, Microtoponym, Macrotoponym, Onim.

Giriş

Mikrotoponimler, belirli bir bölgede yaşayan insanların o bölgede var olan küçük coğrafi nesnelere verdikleri isimlerdir. Mikrotoponim kavramını şu şekilde tanımlayabiliriz: "Temel olarak doğal, fiziksel-coğrafi nesnenin özel adı, bazen insan tarafından yaratılan, ancak sınırlı bir çevrede kullanılan özel isim. Bu isimler sadece sınırlı bir alanda kullanılır ve bir grup insan

tarafından bilinir. Nehir, orman, dağ geçidi, bataklık isimleri. Diğer mikroobjelerin isimleri de (kuyu, köprü, sondaj kuyusu, kışlak, avcı evleri vb.) burada yer alıyor” [Adilov 2020: 335]. Mikrotoponimler belirli arazide yaşayan insanlar tarafından kullanılıyor ve anlamı yalnızca onlara belli oluyor. Böyle onimler ağızlarda belirli değişmelere maruz kalabiliyorlar. Bu birimler halkın sosyal yaşantısını, araziyle ilgili önemli faktörleri kendinde yansıtıyor. Mikrotoponimlere bunlar ait ediliyor: mikrooykonimler (küçük köy, küçük kasaba, kale vb.), mikrooronimler (küçük dağlar, milli park, yer, bahçe, tepe, kaya, uçurum, iskân, çökek, dehne (bent), ova, yazı, gez, köber (dik yer - yokuş), kobu (akmaz), mülk, eşik, örü, otlak, yaylak, kışlak, iniş, yokuş vb.), mikrodromonimler (yol, köprü, geçit vb.), mikroagronimler (çöl, ekin yeri, çiftlik, kayran, saha (alan), tarla vb.), mikrohidronimler (çeşme, göl, gölet, bulak, ark, küçük nehirler vb.), mikrourbanonim (mahalle, sokak, cadde, meydan, park, yol vb.).

Bilim adamlarımız kendi araştırmalarında mikrotoponimler hakkında çeşitli mulahazalar yapmışlar. Reyhan Habibli'nin kanaatine, “Mikrotoponimi leksikanın karakteristik (representative) katmanıdır. Onu iki yönden gözden geçirebiliriz: a) tarihî: mikrotoponimi diyarın meskunlaşma tarihi hakkında önemli bilgiden ibarettir. Genel isimlerden (apelyatiflerden) türemiş mikrotoponimler sayesinde ahalinin meşgûliyeti, maişet aletleri ve onların geçmişteki adları hakkında bilgi almak; b) lengüistik: mikrotoponimide artık kullanıma girmeyen eskiden aktif olan kelimeler varlığını sürdürüyor. Onlar yalnızca halkın kendisini değil, hem de tarihini derinden anlamaya olanak sağlıyor” [Habibli 2021: 77-78]. Reyhan Habibli'nin yorumlarına dayanarak kaydedebiliriz ki, tarihî açıdan araştırmada ahalinin alışkanlıkları hakkında ayrıntılı bilgi elde etmek mümkün oluyor. Lengüistik yönden araştırma zamanı ise çeşitli nedenlerden (ahalinin köklü şekilde göç etmesi, savaşlar vb.) unutulmuş onimler yeniden kullanıma girer.

Firudin Rzayev ise şöyle yazıyor: “Azerbaycan toponimisine ait olan materyaller şunu gösteriyor ki, mikrotoponimler oykonim, hidronim ve oronimler grubuna dahil olan küçük coğrafi nesnelerin adlarıdır. Fakat bunlar geniş fonksiyonel niteliğe sahip değildir, daima gelişmekte olan, değişen ve az ömürlü, öncelikle tam şekilli, daha dürüst söylersek dar çerçevede – somut mikro veya sınırlı alanlarda kullanılan adlardır” [Rzayev 1990: 102]. Bu fikre dayanarak şu sonuca varıyoruz ki, küçük coğrafi nesneler grubuna kayran, saha, ova, yazı isimleri, çökeklik, çukur, kuyu, bataklık, labirent, yeraltı yolu, yeraltı nehri, akan şelale, göl, mağara, kabiristanlık (mezarlık) vb. ait edebiliriz. Bu nesneler (objeler) için genel olarak “mikrotoponim” terimi kullanılıyor. Mikrotoponimlerin araştırılması zamanı ayrı ayrı küçük coğrafi nesnelerin isimleri, yerli tabiat manzaralarının özellikleri dikkate alınmalıdır. Çalışmaya dahil edilen Karabağ bölgesinin jeomorfolojik yapısı ağırlıklı olarak düzlük ve kısmen dağlık olduğundan rölöye özelliğine göre ayrılıyor.

Tofik Ahmedov'a göre “Oykonimik isimlerin sayıca en büyük kolunu mikroobje isimleri oluşturmaktadır. Buraya genellikle sokak, cadde, mahalle, park, hıyaban vb. urbanonimler, ayrıca diğer küçük geçici yerleşim adları ve ören (harabelik) adları aittir. Kaydedildiği gibi, bu kabilden olan adlar genel Azerbaycan toponimi sisteminde geniş fonksiyonel karaktere sahip olmadıklarından, bir kural olarak ilkin şekillerinde kullanılıyorlar (Bunlardan çok az bir kısmının bazen elliptik (eksiltilimli) şekilde kullanılmasına yalnızca ait oldukları somut makro, mikro ve en çok temel alanlara rastlayabiliriz) [Ahmedov 1991: 187]. Bu açıdan Alekber Gubatov'un da görüşleri de ilgimizi çekiyor: “Bellidir ki, toponimler ve mikrotoponimler uzun dönem baş vermiş gelişmenin ürünüdür. Onların yaranması zor bir tarihî süreçten geçiyor. Şöyle ki, toponim ve mikrotoponimlerin yaranmasında bir iki kişinin değil, tüm kuşakların katılımı vardır. Bu yüzden de toponimlerin yaranması ve onların gelişmesi sürecini izlemek, halkımızın tarihini göz önünde bulundurmaktır” [Gubatov 1991: 137].

Mikrotoponimlerin özellikleri

Mikrotoponimler bir nevi genel isimlerin özel adlara geçişidir. Âdeta, kelimenin anlamıyla coğrafi adın özellikleri arasında bir genel yön ve yakınlık oluyor. Mikrotoponimin analizinde kesinlikle onun ilkin anlamı dikkate alınmalıdır. Bu adlar daha çok sözlü nutukta kullanıldığından

onların gelişme süreci ya hafızalarda kalıyor ya tamamen unutuluyor. Lale Guliyeva'nın fikirleriyle söylersek, "mikrotoponimler yalnız yerel sakinlerin (halkın) nutkunda kullanılıyor ve bir köy dışında tanınmıyor. Onlar köy hayatının ve maişetinin çeşitli taraflarını, belirli olayları, yerel ahalinin antroponimisini, coğrafi manzarasını vb. yansıtıyor" [Guliyeva 2010: 101-102]. Mikrotoponimlerin halkın geçtiği gelişim yolunun ve millî dilin öğrenilmesinde önemli rolü vardır. Onların araştırılması bir halkın yer adı koyma kültürünün belirlenmesi ve dil zenginliğinin ortaya çıkarılması açısından oldukça önemlidir. Bu adlar halkın dilinin yanı sıra onun tarihi, kültürü hakkında bilgileri de kendinde taşıyan bir hazinedir.

İrade Kerimova haklı olarak şöyle yazıyor ki, "mikrotoponimik sistem arazideki tüm mikrotoponimleri kapsamayabilir. Çünkü mikrosistem birimleri mahallî arazide yaşayan bilgi verenlerin (enformatorların) malumatları esasında oluşuyor. Bilgiyi verenler ise yaşadıkları arazinin tüm mikrosistem birimlerini saymakta zorluk çekiyorlar. Aynı zamanda mikrosistem birimlerinin lağvedilmesi, aradan çıkması, başka araziye verilmesi veya diğer nedenlerden unutulması mümkündür" [Kerimova 2013: 15]. Bu durum Karabağ bölgesinin işgale maruz kalmış ilçelerinde de kayda alınmıştır. Yani köyde yerleşen yaşlı kuşağın vefat etmesi sonucunda arazinin birçok mikroonimi unutuluyor. Bu yüzden de araştırma zamanı daha somut bilgiyi köyde yaşayan yaşlı nesilden almak ve yer adlarını derlemek önemlidir. Bununla da arazinin mikrotoponimler sistemini nispeten onarmak mümkündür.

Karabağ bölgesinin mikrotoponimleri incelenirken belirlenmiştir ki, bu onimler arazide yaşayan ahalî tarafından hem yapay şekilde, yani onların çiftçilik, hayvancılık ve koyunculukla meşgul olması sonucunda hem de jeomorfoloji olaylar nedeniyle doğal yolla oluşabiliyor. İnsanların çok sık yaşadıkları yerlerde küçük araziye sahip bir coğrafi obje haritada yer aldığı halde, insanların seyrek olduğu arazilerin haritalarında daha büyük kapsamlı toponimik birimler yer alabiliyor. Bu o demektir ki, bir araştırmacının köy çerçevesinde incelediği mikrotoponimle daha büyük arazide öğrendiği nesnenin adı birbirinden farklı şekilde sınıflandırılacaktır. Kalıcı nüfusu olmayan coğrafi arazilerin mikrotoponimleri de mevcut değildir. Tabiatla iç içe olan insanlar yaşadıkları ve alakadar oldukları coğrafyanı kendine özgü şekilde adlandırabilirler. Bir yer adı kuşaktan kuşağa geçmiyorsa, orada yaşayan insanların değişmesiyle alakadar unutuluyorsa, bu, geçici mikrotoponimlerdir. Bir arazideki ahalinin toplu şekilde kaybolması ve oranın sakinlerinin yerine farklı dilde konuşanların gelmesi adların değişmesine neden oluyor. Mikrotoponimlerin karakteristik özelliklerinden biri okkazyonalizm (dilde yaygın olmayan, az rastlanan usullerle kelime türemesi) seciyesi taşımasıdır. Bu ise o demektir ki, söz konusu adlar bireysel yaratıcılık ürünüdür.

Bilindiği üzere coğrafi isimler objenin ve ahalinin tarihi, insanların ekonomik faaliyetiyle sıkı şekilde bağlıdır. Mikrotoponimlerin derlenmesi zamanı coğrafi nesnenin, öğretmenin köyün tarihi araştırılmalı, ilk defa hangi belgelerde yansıdığı, köyde yerleşen insanların etnik kökeni, onların henüz burada var olup olmadıkları belirlenmelidir. Çoğu zaman kaynaklarda bu adlarla karşılaşmıyoruz ve haritalarda 1:10.000 ölçekte gösteriliyor. Herbir halde bu onimlerin araştırılması büyük ilgi doğurmaktadır, çünkü onların içerisinde çok sayıda diyalektizmlere rastlayabiliriz. Mikrotoponimlerin etimolojik açıdan incelenmesi, dilbilimi için çok kıymetli olgular verebilir. Her bir arazinin coğrafi yapısı değişik olduğundan mikrotoponimler de türüne göre farklı oluyor. Çoğu zaman ise toponimik birimler yeni anlam kazanarak mikrotoponim gibi de kullanılıyor. Bununla alakadar olarak mikrotoponimlerde kelime türetme süreci ve semantik özellikler de göz ardında bulundurulmalıdır.

Mikrotoponimlerin sınıflandırılması

Karabağ bölgesinde maişetle ilgili olan (Yılkıcı Kobusu); mühim olayları yansıtan (Osman Tepesi, Türk Tepesi, Oğz Tepesi vb.); yerel ahalinin antroponimisini (Seferli Tepe, Hüseyin Tepeleri Kurganı, Abış Tepe Yaşayış Yeri, Leyla Tepesi I., II. Yaşayış Yeri vb.); coğrafi manzarayı (Taşlı Yal, Yumru Tepe vb.) bildiren mikrotoponimler de kaydedilmiştir. Karabağ

bölgesinin mikrotoponimlari çeşitli prensipler (ilkeler) temelinde sınıflandırılıyor. Bu ilkeleri gözden geçirelim.

Etnonimlerden türeyen, kabile, nesil, kuşak adlarıyla ilgili olan mikrotoponimler;

Kengerli Dağ Geçidi, Yılkıcı Kobusu, Teke Deresi (Ağdam ilçesi) vb.;

İmirli Kışlağı, Malıbeyli Meşçidi, Malıbeyli Kabiristanlığı (Şuşa şehri), Sarıcalı Yaşayış Yeri, Karahanlı Yaşayış Yeri (Ağcabedi ilçesi) vb.;

Maksutlu Kurganları, Yüzbaşılı Tepesi Yaşayış Yeri, Çullutepe Kurganları, Karadağlı Kurganları (Ağdam ilçesi) vb.;

Hacıalılar Yurdu, Kürtlerin Yurdu, Bedirbeyli Yurdu (Kelbecer ilçesi) vb.;

Çelebiler Meşçit-Medresesi, Çullu Obası, Alemdarlar Piri, Hüseyinbeylilerin Yurt Yeri, Hudayarlı Türbesi, Halefli Gölü, Kürtler Bulağı, Kuşcular Bulağı, Şıhlar Türbesi (Cebrayıl ilçesi);

Ahmetahlar Türbesi, Miralılar Yalı, Necefli Mahellesi, Çullu Tepe, Şıhlı Türbesi, Şükürbeyli Yalı, Şükürbeyli Kuzeyi (Füzuli ilçesi);

Seyidli Mahellesi, Kurtlar Mahellesi, Culfalar Mahellesi, Demirciler Mahellesi (Şuşa şehri) vb.

Antroponimlerden türemiş mikrotoponimler:

Ağabey Tepesi, Kahramanbeyli Kurganı, Ehed Tepesi, Yusufcanlı Ayırığı, Seferli Kasabası, Maksutlu Mahellesi (Ağdam ilçesi);

Alıbey Tahtası, Alihasanbeyin Bağı, Kurban Tepesi, Mirze Hasan Kabiristanlığı, Molla İmranın Bağı (Şuşa şehri);

Yakuptepe Kurganı, 1 ve 2 numaralı Mirvaritepe Yaşayış Yerleri, İslambeytepe Yaşayış Yeri, Ediltepe Yaşayış Yeri (Ağcabedi ilçesi) vb.

Genel kelimelerden (apelyatiflerden) türemiş mikrotoponimler:

Kara Kaya, Yedi Hirman, Kızılkaya, Teke Deresi, Güneykaya, Büyüktepe, Çobandağ Geçidi, Yılkıcı Kobusu, Haçın Deresi, Su Dökülen Deresi (Ağdam ilçesi).

Genel fitonimlerden (özel bitki adlarından) türemiş mikrotoponimler:

Armutlu Dere, Güllü Köber (köber – dimdik, yüksek yer), Palıtlı Yal (yal - yokuş), Kozlu Yer (Ağdam ilçesi);

Alçalı Yal, Alapalıtlık, Armutlu Dere, Armutluk, Arpa Yalı, Arpa Yeri, Çınar Bulağı, Ezgillik, Evelikli Arazi (Şuşa şehri);

1 numaralı Narlı Yaşayış Yeri, Zemitepe Yaşayış Yeri, Söyütlütepe Yaşayış Yeri, 1, 2, 3 numaralı Çimentepe Kurganı (Ağcabedi ilçesi) vb.;

Genel zoonimlerle (özel hayvan isimleri) ifade olunan mikrotoponimler:

Tülkü Deresi, Kuzu Yalı Deresi, Serçeli Tepe (Ağdam ilçesi) vb.;

Ceyran Bulağı, Ejdaha Bulağı, Kırkbuğumlu Yal (Şuşa şehri) vb.;

Ayı Bulağı, Ceyran Bulağı, Kaftar Yamacı, Kurt Yolu (Cebrayıl ilçesi);

Çakallıtepe Yaşayış Yeri, Canavartepe Yaşayış Yeri (Ağcabedi ilçesi) vb.

Sakral mikrotoponimler.

Kara Meşçidiyev'e göre mikro toponimlerin kendileri de farklıdır. Bunların bazıları kutsal sayılan yerlerin adlarını bildiriyor. Bunlara örnek olarak Çobandağ (Aydınkend), Gülcahan Piri (Rustov köyü), Yedibacı (Bostancı köyü), Deşikdaş (Zıhır köyü), Kızdırma Piri (Aydınköy) vb. gösterebiliriz [Meşçidiyev 1990: 105]. Karabağ bölgesinde çok sayıda kutsal yer adları vardır. Örneğin: Karapirim Ocağı, Cındırlı Piri, Güllüce Ocağı (Ağdam ilçesi) və s; Cındırlı Pir, Tükezban Piri (Şuşa şehri) vb.

Kutsal yer adları Ağdam ilçesi arazisinde farklı leksik birimler esasında oluşmuştur:

1) antroponimlerle - Ahmetbaba Piri, Hanmemmed Ocağı, Kutlu Musa Oğlu Türbesi, Seyid Lazım Ağanın Makberi, Uğurlu Beyin Türbesi, Hanoğlu Türbesi, Seyid Manafın Kabri, Şeyh Nigarî Türbesi, Penah Hanın İmareti, Uğrulla Beyin Türbesi, Gündoğdu Baba Piri, Fuğara Ocağı, Seyfeddin Ağa Ocağı;

2) Fitonimlerle - Güllüce Ocağı;

3) Toponimlerle - Mireşelli Köy Mesçidi, Zengişalı Köy Mesçidi, Çimenli Köy Cümşüd Mesçidi, Mahrızlı Köy Mesçidi, Ahmedağalı Köy Mesçidi;

4) Oronimik terimlerle: Böyüktepe, Küçüktepe, Balatepe vb.

Örneklerden de açıkca belli oluyor ki, mikrotoponimleri makrotoponimlere yaklaştıran önemli husus nomenlerin (nomen – belirli alanların çok sayıda benzer birimlerinin bir türünün genel adı) atroponim, zoonim, fitonim, etnonim vb. kavramlarla ifade olunmasıdır. Bu nomenler halkın tarihi ve kültürüyle ilgili oldukça mühim bilgiler içeriyor.

Sonuç

Coğrafi nesneleri ayırmaya hizmet eden mikrotoponimlerin araştırılması kadim kabile, nesil, kuşak, halkların eski inançları, dünya görüşü, sanat, meslek, meşguliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi vermeyin yanı sıra, onların yaygın oldukları arazilerin de belirlenmesine yardımcı oluyor. Söylenen fikirleri bir araya getirerek şöyle bir sonuca varıyoruz ki, yer adı biliminde mikrotoponimlere küçük yer isimleri (dağ, dere, tepe, köber, kaya, bulak, çığır, bahçe, alan, ova, uçurum, mağara, çöl, kale, çökek, köşe – dönge, cadde, mahalle, hıyaban, sokak, orman, otlak, tarla, nehir kenarları, vadi, geçit, yokuş, iniş, yamaç, yurt, yer, dik, güney, değirmen, çimen, yükseklik, hendek, kabir, dağ geçidi, köprü, kışlak, boğaz, yol, köprü, ovdan – havuz...) ait ediliyor. Azerbaycan'ın Türkçe kökenli mikrotoponimleri arasında eski Türk dillerine ait olan yer adlarının araştırılması bilimsel açıdan büyük önem taşıyor. Bu adlar, Azerbaycan halkının kadim tarihinin araştırılması, bize karanlık kalan, tartışmaya neden olan bazı konuların öğrenilmesi ve aydınlatılması için değerli deliller ortaya koyuyor. Bu yüzden de Karabağ bölgesinin mikrotoponimlerinin araştırılması Türkolojinin en güncel sorunlarından biridir ve yeni olgularından ortaya çıkarılması açısından önemli yere sahiptir.

Kaynaklar

- ADİLOV, M., VERDİYEVA, Z., AĞAYEVA, F. (2020). İzahlı Dilçilik Terminleri Lügati, Bakü: İlim ve Tahsil, 656 s.
- AHMEDOV T. (1991). Azerbaycan Toponimikasının Esasları, Bakü Üniversitesi Neşriyatı, 312.
- HABİBLİ R. (2021). Azerbaycan Tatbikî Onomastikası, Filoloji ilimleri doktoru ilmi derecesi almak için taktim edilmiş doktora tezi. Bakü, 330 s.
- KERİMOVA, İ. (2013). Göyçay Rayonu Toponimlerinin Lengüistik Tahlili, Filoloji üzere felsefe doktoru ilmi derecesi almak için taktim edilmiş doktora tezi. Bakü, 148 s.
- GUBATOV E. (1991). Azerbaycan Halkı ile Vahit Kardeşlik Ailesinde, Bakü: İlim, 200 s.
- GULİYEVA L. (2010). Russkaya Toponimiya Azerbaydjana: İstoriya i Sovremennost. Baku, 177.
- MEŞEDİYEV K. (1990). Zakafkasyanın Azerbaycan Toponimleri, Bakü: İlim, 148 s.
- RZAYEV F. (2003). Elince Çayı Vadisi Toponimlerinde Türk Layı, Filolji ilimleri namizedi ilmi derecesi almak için taktim edilmiş doktora tezi. Bakü, 170 s.

2-SHO'BA. O'ZBEK SHEVALARI TADQIQOTLARI

XORAZM SHEVALARI LEKSIKASIDAGI AYRIM ESKIRGAN SO'ZLAR TAHLILI ANALYSIS OF SOME OBSOLETE WORDS IN THE LEXICON OF KHOREZM DIALECTS

Norbayeva Shukurjon Xayitbayevna,
filologiya fanlari doktori (DSc), professor v.b.,
Urganch davlat universiteti
norbayeva75@mail.ru

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/OUZN3201

Annotation. *This article analyzes certain archaic words within the lexicon of Khorezm dialects. The study compares the lexicon of Khorezm dialects with modern literary Uzbek, examines their historical layers, and provides important insights for the field of dialectology, supported by examples.*

Key words. *dialectal lexicon, historical layer, obsolete lexicon, structural analysis.*

Sheva va lahjalarning ko'plab lisoniy birliklarida tilimizning qadimiy va ko'hna xususiyatlari hamon saqlanib kelmoqda. Ularda xalqimiz tarixi, etnografiyasi, madaniyati va ma'naviyatining ko'plab qirralarini o'zida yorqin ifoda qilgan noyob dalillar bor. Xorazm shevalarini hozirgi o'zbek adabiy tili bilan qiyoslab o'rganish, ularning tarixiy qatlamlarini tadqiq qilish birgina shevashunoslik uchun emas, balki bir qator turkiy tillar dialektologiyasi uchun ham ilmiy qimmatga ega.

Xorazm shevalari tadqiqida hozirgi kunda hudud vakillari nutqida qo'llanilmaydigan eskirgan so'zlarning ham alohida o'rni bor. Biz quyida ana shunday so'zlardan ayrimlariga to'xtalib o'tamiz.

Şipirma – bosh kiyimi [Ўрозов 1978:76]. Bu so'zning asosi bo'lgan fe'l şipir- Xorazm shevalarida “taqirlamoq” ma'nosini beradi. Masalan, tut novdasidagi barglarni (ipak qurti uchun), g'o'zapoyadagi ko'saklarni birdaniga taqirlab olish şipirish deyiladi. Shunga ko'ra, bu fe'l “taqir”, “yalang'och” ma'nosidagi “chip” so'ziga -ir fe'l yasovchisini qo'shish bilan hosil bo'lgan deyish mumkin. Xorazm shevalaridagi “taqir”, “hech narsasi yo'q” ma'nosidagi chipraboy so'zi ham ushbu talqinga mos keladi. “Şipir-”ning “taqirlamoq” ma'nosidan şipirmaning “o'g'ri”, shu asosda “muttaha” ma'nolari kelib chiqqan. Uning “taqir” ma'nosi esa “qulay”, “o'ng'ay” semalari qadar kengaygan. Bosh kiyimiga nom bo'lgan ma'no esa, fikrimizcha, ana shu sifatning otga ko'chishi natijasida paydo bo'lgan.

Başbav//başorav. Xorazm-qipchoq lahjasida romal//oromalning sinonimi sifatida ishlatiladi. Tarixan ikki tarkibiy qismdan iborat bu so'zning bash – “bosh” va bav – “bog” qismlaridan iboratligi ma'lum. Bu so'zni boshqa turkiy tillarga qiyosan tahlil qilsak, uning boshqird va tatar tillarida kashmau shaklida shu ma'noni anglatishini ko'ramiz. Chuvash tilidagi xushpu (qadimda turmushga chiqqan ayollarning tangalar bilan bezatilgan bosh kiyimi) so'zi ham bashbav//kashbauning fonetik o'zgarishga uchragan shakli hisoblanadi [Еропов 1964:313]. Chuvash tilining ayrim shevalarida mazkur so'zning pushpu shaklida ishlatilishidan uning birinchi komponenti xush (kosh) //bash ekanligini belgilash imkoniyati bor [Сепреев 1982:53]. O'zbek shevalaridagi v-g' yoki g'-v fonetik hodisasi ma'lum. Shuning uchun ham o'zbek tilining boshqa shevalari va ayrim yozma manbalarda bashbağ so'zi ro'mol, ro'pak ma'nolarida izohlangan [Радлов 1911:1561]. V.I.Sergeev ushbu so'z boshqa qarindosh bo'lmagan tillarga ham

tarqalganini qayd etadi. Masalan, ruscha koshpa (chuvash ayollarining bosh kiyimi), moldovancha oshpu (kelinlarning to'yda kiyadigan, tangalar bilan bezatilgan bosh kiyimi), udmurtcha kashpu (zodagon ayollarning bosh kiyimi) kabi [Сепреев 1982:53]. Ayrim turkologlar tomonidan turkiy asoslarning katta qismi undosh+unli tarzida shakllanganligi xususida fikrlarga [Кормушин 1971:14] asosan, bag'// bav so'zining o'zi ham yasama degan xulosaga kelamiz. Haqiqatan ham, E.V.Sevortyan bu borada S.Malovning mazkur so'z ba- (bog'lamoq) o'zagidan hosil bo'lgani haqidagi fikrlarini tasdiqlaydi [Севортян 1962: 53; 208]. Agar olim bu so'zni uyu (uxla-) fe'lidani hosil bo'lgan uyuq(u) so'ziga qiyoslaganini e'tiborga olsak, turkiy tillarda q//g'/x harakat natijasida hosil bo'lgan predmetni bildiradi, degan fikrga boramiz. Buni eski o'zbek tilidagi qa+ma+q // qa+ba+q (o'zbekcha qomoq) so'zlariga qiyosan ham ko'rishimiz mumkin.

Başorav - bosh o'rov (shimoliy tumanlar) ham o'ziga xos bosh kiyimdir. Buning uchun boshga do'ppi yoki qalpoq kiyilib, unga sallaga o'xshatib ro'mollar aylantirib o'ralgan. Ayollarning yoshi ulg'aygan sayin ro'mollar soni ham ortib boravergan. Ayollar 40 yoshdan oshgandan keyin oq lachak singari oq rangli bosh o'rov o'rashgan va undagi ro'molning uchi orqadan belga tushib turgan. Bosh o'rov ustidan katta ro'mol yoki choponsifat yopinchiq tashlab olingan. Shimoliy tuman ayollari bu yoshda qozoq ayollarining kimishekiga o'xshash oq lachak kiyib yurishgan. Lachak ustidan 5 metrli oq matodan iborat bosh o'rov o'ralgan. Ba'zi tumanlarda bosh o'rov pastroq, ba'zilarida balandroq, shoxsimon shaklda bo'lgan. Bosh o'rov O'zbekistonning janubiy hududida yashovchi ayrim o'zbek urug'lari (qo'ng'iroq, juz) ayollarining bosh kiyimlariga juda o'xshashdir. Buning sababi ularning etnik kelib chiqishi bir ekanligidadir.

Čögirmä – Xorazm va Qoraqalpog'istonda rasm bo'lgan katta mo'yna qalpoq [ЎТИЛ 2008:519]. Mazkur bosh kiyimi haqida Xorazm shevalari bo'yicha tuzilgan lug'atlarda [Абдуллаев 1961:35; Мадрахимов 1973:99;186] ham ma'lumot berib o'tilgan. Mazkur so'z hudud bilan aloqador dialektal etnografizm bo'lib, asosan, Xorazm shevalari va turkman tilida qo'llaniladi. Čögirmä dialektizmining shevalarda čöjirmä // čö:rmä kabi fonetik variantlari ham mavjud. Ushbu dialektal so'z haqida o'zbek shevalari lug'atida ham ma'lumot berilgan bo'lib, uning rus tilidagi sharhida “большая меховая шапка из бараньей шкуры” [ЎХШЛ 1971:305] deb izoh beriladi. Čögirmälarning to'galak cho'girma, sherozi cho'girma va silkma cho'girma kabi turlari [Нуруллаева 2003:47] mavjudligi haqida ma'lumotlar bor.

Čögirmä “botiq” ma'nosidagi chök so'ziga -ir qo'shimchasi qo'shilishi natijasida hosil bo'lgan chökir // chögir – “botiq hosil qilmoq” fe'lidani -mä qo'shimchasi orqali yasalgan. Cho'girmaning tuzilishi ham ushbu talqinga mos keladi: čögirmä – qo'y terisidan yumaloq shaklda qilingan erlar bosh kiyimi [Ишмаев 1977:72].

Ba:dya (bodiya). Eski o'zbek tilida ushbu so'z sahro, cho'l ma'nosini anglatadi, Xorazm shevalarida ba:dya “sopol tovoq, katta shokosa” ma'nosini anglatadi. Bu so'z ayni sahro ma'nosida Munis va Ogahiy asarlarida ham keng ishlatilgan: “bu mavsum taqozosi bila beparvolig' bodiyasida jununtoz erdim.” [Мунис, Орахий 2019:45]

Xorazm shevalaridagi ayrim lug'aviy birliklar asl manbasiga nisbatan fonetik va ma'no jihatidan farqlanishi bilan xarakterlanadi. Masalan, F.Abdullayev tomonidan atil so'zi “atir, odekolon” tarzida izohlanib, quyidagi qo'shiq parchasi misol tariqasida keltiriladi:

arqadan qu:lag'a bir bala ötti,
qolinda shi:shäsi, havasim getti,
atili baräkän, a:yama dökti,
atili yittäkän a:yama öti (H-asp, 10).

So'zning hozirgi shaklini arab tili leksikasi bilan solishtirsak, atil عاقل shaklidagi so'z “bekor, bo'sh, xoli” degan ma'noni anglatadi [Kingdehkudo.com]. Bu so'zning o'zagi bo'sh

qolmoq, bekor bo‘lmoq ma’nosidagi a’tala عطل fe’lidir [http://arabus.ru]. Ana shuni hisobga olsak, atil aslida adabiy tildagi atr (bu ham arabiy o‘zlashma) so‘zining fonetik o‘zgarishlarga uchraganidir.

Shevalardagi batil “ishlatilmay yotgan ariq, zovur; yaroqsiz holga kelib qolgan sug‘orish sistemasi, qurol, asbob” (yap batil vop yatifti) so‘zi aslida arab tilida bekor qolmoq ma’nosidagi batala o‘zagidan olingan va battal – bekorchi, ishsiz degan ma’noni anglatadi. Uning o‘zbek tilidagi boshqa ma’nolari ham ana shu denotat asosida paydo bo‘lgan.

Arab tilidan o‘zlashgan bo‘lishiga qaramay, keskin fonetik o‘zgarishlarga uchragan birliklardan biri holati nazr birikmasidir. Odatda biror ishni bajarishga, biror narsa uchun xarajat qilishga qiynalgan kiishiga halati nazrga bardingmi? – deyiladi. Bu nazr aslida nazi shakliga ega bo‘lib, o‘lim holatini anglatidi [https://vazhaju]. Bu so‘z “Navoiy asarlari lug‘ati”ga kirmagan bo‘lsa ham Alisher Navoiy asarlarida uchraydi. Masalan, “Xamsat ul-mutaxayyirin”da Abdurahmon Jomiyning so‘nggi nafasalari haqida yoziladi: “alar naz’ holatida va mavt sakarotida erdilar, hech hofiz hozir ermas erdikim, alar boshida Qur’on o‘qug‘ay” [Навоий 1999:95]. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida bu birikma diniy-ma’rifiy doiradagi adabiyotlarda uchraydi. Masalan, “O‘shanda Ibn Umarga jufti haloli Abu Ubaydaning qizi Safiyya holati naz’ (jon uzish holatida) ekan”.

Ardana: (ordona) so‘zi adabiy tilimizda hamda boshqa ayrim shevalarda faol ishlatilishiga qaramay, bu so‘zning asl ma’nosi haqida ishonchli ma’lumotga ega emasmiz. Bu so‘z ardana: bolmaq so‘zi savil qolmoq ma’nosni anglatgani qayd etiladi. F.Abdullayev o‘z vaqtida Gurlan va Yangibozordagi “biror bir ishni qoyil qildim, boshqasi menga qiziq emas” ma’nosidagi “mindim shaxasina, terdm gulni, ag‘achi bashina ardana vosin” va “pishtim gubisin, aldim mayini, ayran bashina ardana vosin” aytimlarini yozib olgan.

Mazkur so‘z “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da “egasiz qolgan; egasi o‘lgan, sabil” [ЎТЎЛ 2008:136] deb izohlangan. Fikrimizcha, bu so‘zning tarixi ajdodlar hayot tarzi bilan bog‘liq. Bu so‘zning o‘zagi un ma’nosidagi ord so‘zidir. Ushbu shakldagi so‘z fors va tojik tillari lug‘at tarkibida ham uchraymaydi. Un (bug‘doy va hokazolardan qilingan un) ma’nosidagi so‘zga -ona qo‘shimchasi qo‘shilib, “un uchun atalgan” ma’nosidagi so‘z hosil qilingan. -ona qo‘shimchasi, garchi eroniy tillardan o‘zlashgan bo‘lishiga qaramay, mazkur qo‘shimchaning atalganlik, rejalashtirilganlik ma’nosi o‘zbek tilida shakllangan. Buning yaqqol misoli to‘yona so‘zidir. Demak, qadimda kimgadir berilgan uncha katta miqdorda bo‘lmagan pul yoki boshqa tovar “un haqqi” ma’nosida ordona deyilgan. Demak, ushbu so‘zning shakllanishi atalganlik tamoyiliga asoslangan.

Voha shevalarida yana shunday birliklar mavjudki, ular bugungi avlod nutqida, hatto keksalar tomonidan ham ishlatilmaydi. Shulardan biri qabr, go‘r ma’nosidagi atani o‘yi (otamning uyi) birikmasidir. Bu birikma o‘z tarkibiga ko‘ra qiyoslash tamoyili asosida paydo bo‘lgani shubhasiz. Biz bu parafrazani G.Snesarev tadqiqoti orqali aniqladik. Bu haqda G.Snesarev yozadi: “Xorazmda marhum ruhini makon bilan ta’minlash bilan bog‘liq bir udum bo‘lib, uni arvohlar uyi deb atashadi. Ba’zan uni otamning uyi tarzida ham nomlashadi. Bu inshoot aksariyat hollarda katta qabristonlar yaqinida barpo etiladi. Ayrim qabristonlar yaqinida bunday “uycha”lar muayyan maydonni egallaydi. Ayniqsa, Ko‘hna Urganch yaqinidagi Qora Qopi, Qori Olovxo‘ja, Qirq ming mulla tepaligi va Sulton bobo mozoridagi uycharlar bunga dalil bo‘la oladi. Buning ma’nosi shu yerdaki, marhumni ziyorat qilish uchun kelgan kishilar uning ruhi o‘sha “uycha”larda makon topishadi, deb o‘ylashadi. Xonqadagi axborotchilarning aytishicha, katta yoshga chiqib keksaygan kishilar o‘ziga arvoh uyi qurganlar” [Чечев 2018: 72-73].

Shevalardagi etnografizmlarning paydo bo‘lishida ham qiyoslash tamoyilining o‘rni katta. Misol tariqasida aqliq voha ahli orasida bir necha ma’noga ega etnografizm sanaladi. Masalan,

aqliq “kelin yangi uyga bog‘lanib qolsin, degan ma’noda, nikoh o‘qilayotgan paytda uning ko‘ylagi o‘tirgan ko‘rpachaga tikib qo‘yiladi. Bu udumning ma’nosi esa aniq –ravshan. To‘y tantanalarida gullarning serob bo‘lishiga alohida e’tibor qaratiladi. Yoshlarning kelgusi hayoti yorqin bo‘lishi uchun oq rang e’tibor juda kuchli. Shu sababdan ham kelinning ko‘ylagi oq matodan tikiladi. Qiz uyiga sovchilar tashrif buyurganlarida uy ostonasiga un sepib qo‘yilgan, eshik oldiga oq lenta ilib qo‘yishgan. Kelin bilan birga kelayotgan kuyov uyga yaqin qolganda otini to‘xtatib, ozgina kutib turadi. Shu paytda unga kelinning uyidan qatiq va yog‘ olib chiqishadi. Bu jarayon: “Oqliqqa chiqib oqarg‘ay, davlating yog‘day ulashg‘ay” aytimi bilan yakunlanadi [Снесарев 2018: 52].

Umuman olganda, Xorazm shevalari leksikasi tarkibida bugungi avlod nutqida, hatto keksalar tomonidan ham ishlatilmaydigan - eskirgan so‘zlarning ham alohida o‘rni mavjud bo‘lib, ularni lisoniy jihatdan tahlil qilish dialektologiya sohasi uchun muhim ma’lumotlarni taqdim qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. I. – Тошкент: ЎзФА, 1961.
 2. Алишер Навоий. МАТ, 15-том. 1999.
 3. Егоров В.И. Этимологический словарь чувашского языка. – Чебоксары, 1964.
 4. Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977.
 5. Кормушин И.В. Лексико-семантическое развитие корня в алтайских языках // Тюркская лексика и лексикография. – М.: Наука, 1971.
 6. Мадраҳимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси. – Тошкент: Фан, 1973.
 7. Нуруллаева Ш. Хоразм анъанавий кийимлари. – Тошкент: Янги нашр, 2003.
 8. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. IV. – СПб., 1911.
 9. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. – М.: Наука, 1962.
 10. Снесарев Г.П. Хоразмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари. Рус тилидан С.Р.Рўзимбоев таржимаси. – Урганч: УрДУ ноширлик бўлими, 2018.
 11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тўртинчи жилд. А.Мадвалиев таҳрири остида. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008.
 12. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: Фан, 1971.
 13. Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1978.
 14. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А.Мадвалиев таҳрири остида. – Тошкент, 2008.
 15. Шермуҳаммад Авазбий ўғли Мунис, Муҳаммад Ризо Эрнийёзбек ўғли Огаҳий. Фирдавсу-л-икбол (Бахт-саодат жаннати). – Тошкент, 2019.
- <http://arabus.ru/word/عاطل>
<https://vazhaju.tj/word/назъ>
Kingdehkudo.com

УМРИНИ ИЛМ-ФАНГА БАҒИШЛАГАН ФИДОЙИ ИНСОН
A SELFLESS PERSON WHO DEDICATED HIS LIFE TO SCIENCE

Фил.ф. н. доценти **Машкура Туропова**,
ўзбек шеваларини синтаксисини ўрганган биринчи олима.
Н.Туропова, фил.ф.ф.д.(PhD, японишунос олима).
Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/YWBE7667

Ўзбек диалектологиясининг лингвистик фан сифатида яратилиши, ўсиш ва ривожланиши рус-турколог олимларидан профессор Е.Д.Поливанов, академик К. К. Юдахин, профессор А.К.Боровков, профессор В. В. Решетов ва биринчи ўзбек тилшунос олими Ғози Олим Юнусов ва бошқаларнинг номлари билан боғлиқдир. Профессор Е. Д. Поливанов ўзбек диалектларини ўрганиш соҳасида 1920-1937 йиллар орасида Самарқанд, Тошкент, Хоразм, Қарши, Туркистон ва бошқа бир қатор ўзбек шевалари ҳақида қимматли асарлар ёзди.

Ўзбек диалектларини ўрганишда ҳисса қўшган Қирғизистон фанлар академиясининг академиги К. К. Юдахин 1925 йиллардаёқ эски туркий чўзиқлик ва қадимги морфологик формаларни ўзида сақлаган ўзбек, Қорабулоқ, Водил қишлоғи шевалари хусусиятларини ўрганди. Муаллиф ўзбек шеваларининг генезиясини ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлган ўзбек - уйғур ва қирғиз - ўзбек ва тожик тиллари орасидаги этногенетик масаласига алоҳида эътибор берди. СССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси профессор А. К. Боровковнинг ўзбек диалекти ҳақида ҳақида ўзининг мазмуни ва салмоғига кўра ёзган илмий ишлари муҳим аҳамиятга эга. У ўзбек - тожик тиллари муносабати масалаларини ёритган илмий ишлар яратди. Айниқса унинг халқ шевалари атласини яратиш учун шевалар фонетика - лексик-грамматик хусусиятларни ўзида акс эттирган 65 сўроқдан иборат анкетаси “Ўзбек шева - лаҳжаларини текширишга доир савол - жавоблар” - 1944 й., ҳозирги кунда ҳам ёш мутахассислар учун муҳим қўлланма ҳисобланиб келмоқда.

Диалектолог олим академик В.В.Решетов шаҳар тил шеваларини ўрганишга бағишланган “Ўзбек тилининг Марғилон шеваси” - 1941й; “Ўзбек тилининг Наманган шеваси ҳақида” - 1953 й ва ш.к. Шу билан бирга ўзбек диалектологиясининг бир қатор муҳим масалаларини ёритиб берган “Ўзбек халқ шеваларини ўрганиш масалаларига доир” - 1950 й асарида ўзбек адабий тилига асос бўлган Тошкент - Фарғона шеваларини аниқлаб берди. Айниқса, “Транскрипция ҳақидаги” 1947 й (фонетик транскрипция, товушларнинг фонетик хусусиятларини: чўзиқ, қисқа, қаттиқ, юмшоқ талаффузини ёзувда акс эттирувчи белги) ҳақидаги асари шеваларнинг фонетик хусусиятларини ўрганишда жуда муҳим ҳисобланиб, товуш ва уларнинг позицион ва комбинатор вариантларини аниқлашга имкон беради. Муаллиф Тошкент воҳасидаги қурама шеваларининг фонетик-морфологик хусусиятларини изчил ўрганиб, улар генезисини аниқлашга муваффақ бўлди.

Рус диалектолог олимларининг илмий фаолиятлари ўзбек диалектологияси фанини ўрганишда қўйилган тамал тоши сифатида иқтидорли, салоҳиятли ёшларни илм йўлига бошлади. Шу туфайли 1950 йилларда ўзбек тилининг диалектларини ўрганишга қизиқиш ортди. Қобилиятли ёшлардан филология фанлари номзодлари Фаттоҳ Абдуллаев (“Ўзбек тилида арабизм”, 1946); Шоназар Шоабдурахманов (“Равшан достони тилининг бадий хусусиятлари “., 1949) ва Ҳисом Ғуломов, Ёкуб Ғуломов, Шокир Абзалов, Худойберди Дониёров ва бошқа ўнлаб ёшлар диалект ва шеваларнинг турли соҳаларида (лексика, фонетика, морфология) тадқиқот ишларини бошлаб юбордилар. Кейинчалик улардан фан номзодлари, профессор ва академиклар етишиб чикди.

1954 йилда Ўзбекистон Фанлар академиясининг А.С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти ҳузурида ўзбек диалектологияси сектори (кейинчалик бўлими) ташкил топди. Шоназар Шоабдурахманов мудир этиб тайинланди. Буларнинг ҳаммаси ўзбек диалектологиясининг қисқа вақт ичида кўп ютуқларга эришилганлигидан далолат беради. Ўзбек тилшунослиги, хусусан шевашунослиги ҳақида гап борар экан Ҳисом Ғуломов номини тилга олмасдан ўтиб бўлмайди. Ўзбек олимларидан шеваларни ўрганишга ҳисса қўшган, биринчилардан бўлиб қўл урган Ҳ. Ғуломов 1926 йилда Самарқанд шаҳрида хизматчи оиласида туғилган. 1940 йилда тожик педагогик билим юртини тугатиб, 1946 йилда СамГУ (Самарқанд Давлат университети) нинг тарих-филология факультетига кирди ва уни имтиёзли диплом билан тамомлади. У Жиззах педагогика билим юртида иш бошлади. Илмга бўлган қизиқиш уни Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтига етаклади. 1950-53 йилларда аспирантурада ўқиди. Бу ерда шевашунос олимлар маърузалари уни шу соҳани ўрганишга бошлади. Бўлажак олим кўп адабиётлар билан танишди, ўзининг илм доирасини оширди.

1954 йилда проф. В.В.Рашитов раҳбарлигида “Ўзбек тилининг Жиззах шеваси” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди.

1964 йилгача шу институтнинг диалектологияси бўлимида ишлади. Сўнгра турли олийгоҳларда (Тошкент театр ва рассомчилик институтининг умумий тилшунослик кафедрасида доцент лавозимида, Республика рус тили ва адабиёти институтида кафедра мудир, декан лавозимларида ишлади.

“Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин” дейишади. Ҳ. Ғуломов ҳам олим, ҳам одамохун эди. Она тилимизни жуда чуқур биларди, тилни заргорона ҳис этарди. Унинг нозик томонлари, сирларини талабаларга ўргатарди. Шу билан бирга луғатшунослик илми ва амалиётида мохир “ўзбек тилининг шеваларини яхши тасниф қиларди” деб қайд қилган эди филология фанлари доктори Ғайбулла Саломов.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Ҳ. Ғуломовнинг илмий фаолиятида ўзбек шеваларини, тадқиқ этиш алоҳида ўрин тутади. Туркий тиллар ичида айнан ўзбек шевалари хилма-хиллиги, ҳатто қадимги туркий тилларда қайд этилмаган айрим тил хусусиятларининг шеваларда сақланиб қолгани каби масалалар олимнинг диққатини тортди. Тадқиқотчи чекка ҳудудлардаги қишлоқ, Зарафшон воҳаси, Жиззах атрофидаги кўпгина тарихий жойларни қишлоғу - овулларни кезиб маҳаллий халқ вакиллари билан учрашувлар суҳбатлар ва кузатув натижаларини қоғозга туширарди. У вақтларда техника унчалик ривожланмаган, ҳозирдагидек кичик ҳажмли магнитофонлару телефонлар мавжуд эмас эди. Шеваларни ўрганиш материалларни тўплаш кутубхонада ўтириб бажарадиган иш эмаслигини ҳаммага ойдек равшан. Бу вазифани бажариш жонли тил жароёнларини кузатуви давомида шева вакилларида керакли маълумот олиш кишида зўр матонат сабр ва чидам талаб қилади. Чунки ахборотчи – шева вакилларининг кайфияти, бўш вақтини кутишга тўғри келади. (“Шева вакилларида асосан момолар ва келин ойиларида материал тўплаш чоғида баъзан уларнинг уй – рўзгор юмушларига қарашишга тўғри келарди. Иш давомида улардан рўзгор буюмлари, овқат номлари урф – одатлар ва турли маросимлар ҳақида сўраб уларни дарҳол ён дафтарчамга қайд қилардим” деб ҳикоя қиларди ёш шевашунос М. Турапова).

Заҳматкаш тадқиқотчи экспедицияларда тўплаган материаллар асосида бир қатор илмий мақолалар, рисоалар (“Ургут шевасида олмошлар”, “Ўзбек тилининг лексик бойиши”, “Чил” сўзининг қўлланиши ва маънолари” каби) эълон қилди.

Олим қайси мавзуга қўл урмасин ўз мушоҳада ва хулосаларини бошқа тадқиқотчиларнинг ишларига қиёслаган ҳолда фикр юритади. Манбаларни синчиклаб

ўрганишда “Чил” сўзининг этимологияси, турли тилларда фонетик ўзгаришга учраш ҳолати, маъно фарқлари шу услуб орқали ёрқин таҳлил қилинган. Академик Ш. Шоабдурахманов ўзининг “Ўзбек адабий тили ва ўзбек шевалари” монографиясида (Тошкент., 1961. 16-17 бетлар) таъкидлаганидек, туркий ва туркий бўлмаган тиллар орасидаги алоқаларнинг мавжудлиги ва кенгайиб бориши, шу жараёнда юзага келадиган фонетик ўзгаришларни Маҳмуд Қошғарий ҳам ўз вақтида кўрсатиб ўтган. Бу жараён ҳозирда ҳам давом этмоқда”.

Тадқиқотчи Ҳ. Ғуломов “Чил” сўзи қўшимча ёки турли сўзлар қўшилишидан ҳосил бўлган янги маъно англатувчи 37 та сўзнинг этимологик хусусиятлари билан бирга морфологик, фонетик ўзгаришлари қиёсий-тарихий услуб асосида таҳлил қилади. “Чил” сўзининг этимологияси ҳақидаги баъзи тарихий манбалар ва этимологик луғатларда айрим фикрлар мавжуд, деб таъкидлайди олим.

Йирик тилшунос В.И. Абаев ўзининг “Осетин тилининг тарихий этимологик луғати” да “Чил” сўзини “суппигс” тарзида бериб, қишки байрамнинг номи (“яъни ноябр ойининг охири билан декабрнинг ярмисини ифодалашини кўрсатади, шу билан бирга этимологик жиҳатдан қадимги эрон тилига тааллуқлигини ва аслида *catvar (in) sat* – “қирқ” эканлигини исботлайди ва уни сак тилидаги *troholsa* сўзи билан таққослайди (В.И. Абаев “Историко-этимологический словарь Осетинского языка”, Т.1. М., - Л., 1958 – С.323.).

Тадқиқотчи Ҳ. Ғуломов адабиётларга мурожаат қилишда давом этади. “Чил” сўзи форс тилида икки формада: черал, чеL келиб “қирқ” маъносида ишлатилади (персидско-русский словарь., М., 1950. С.269.) “Чил” сўзи балуж тилида *cil* “қирқ” маъносини англатади (С.Н. Соколов “Язык балужей Советского Союза” М., 1956. С.73).

К.А. Лебедев ўзининг “Карманный русско-афганский словарида» Урду тилида «*calis*» афғон тилида “челвешт” қирқ маъносини англатади, деб қайд қилган. М.Қашғарининг “Девону луғатит турк” асарида (1960., 323-б.). “Чил” сўзи “қирқ” маъносида эмас, балки «*čil*- терига тушган калтак изи” маъносини ифодалайди. “Чил” сўзи ўзбек тилида мустақил сўз сифатида фақат биргина зоологик термини “булдурук” – кул ранг “куропатка” ни англатади (Ўзбекско-русский словарь М., 1959. С.51.). Бошқа ўринларда “Чил” сўзи ёлғиз ҳолда қўлланмайди, қўшимча (суффикс) лар билан келганда турли маъноларни англатади. Масалан, чил+ла - қирқ сўзини билдиради.

Бошқирд тилида ҳам “Чила” - қирқ кун маъносида учрайди, фақат ўзакдаги “и” унли фонема “е” каби талаффуз этилади: Чилла саллэ (Бошқирдско-русский словарь, М., 1958. С.467.). Р.М. Неменов “Тожики тилининг Кўлоб шеваси” (1956) асарида «Чилла» сўзи таркибидаги бир «Л» тушиб қолишини қайд этади: Дар чилаи зимистон мебърава мактаб бачам – “қиш чиласида болам мактабга боради” ўзбек тилида деб ёзади Ҳ. Ғуломов. «Чилла» сўзи: янги туғилган чақалоққа нисбатан (ҳали чилласи чиқмаган бола, яъни қирқи чиқмаган бола тушунилади);

ёш келин куёвларга нисбатан (чилласи чиқмаган келин); вафот этган кишиларга нисбатан (ҳали кичик чилласи чиқмади); фаслларга нисбатан (қиш чилласи совуқ келса, ёз чилласи иссиқ келади) каби маъноларни англатади. В. В. Радлов ўзининг «Туркча-русча луғат» да (1945) «Чил» сўзи бошқа маъноларни яъни: теридаги оқ доғ (пес)

хайвон терисидаги металл зангидан қолган доғ

қуш номини «рябчик»ни англатади.

“Ўзбекча-русча”, “тожикича-русча” луғатида «Чил» сўзи қўшимча ва айрим сўзлар билан келганда ўзгача маъно англатган сўзларни маълум микдордагина учратамиз. Чиллаёсин - 40 сонига боғлиқ, чиллашир - ҳар икки тилда касаллик турини англатади,

чилтон – озгин, қотма, чилпора, чилпарчин, “қирқ” бўлак демақдир яъни майда-майда, парча-парча, кусок, часть каби маъноларни билдиради.

Л.Будагов луғатида турк тилида чилпарчин – чил-40, парчин – часть – сороковая часть или сорок частей (Л.Будагов “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” т.1, 1869. С. 484). Татар тилида эса майда қисм – крошки, мелкие части деб изоҳлайди. Тожикча чилпарча сўзига ўзбек тилида ва бошқа туркий тилларда (татар, бошқирд) ўзининг асл маъносини йўқотиб, бошқа маъно касб этган (майда-майда, бўлак-бўлак, чил-чил, тилка-тилка).

Тожик тилида ва шеваларида юқоридаги маъно поре-поре, тилка-тилка каби сўзлар билан ифода этилади. Кўриниб турибдики, бу ўринда “чил” мутлоқо қўлланмайди. Бошқирд тилида вдребезги-селпэрэмэ тарзида таржима қилинган. Тожик тилининг Кўлоб шевасида майда-майда, парча-парча сўзлари “чилча” тарзида талаффуз этилади. Ўзбек тили ва шеваларида, бадий адабиётларда чилпарча, чилпарчин сўзи бир неча маъноларни англатади.

майда-майда маъносида:
дағал сўзи дил ойнасини

тошдек синдираб чил-чил
(Қ.Муҳаммадий).
ҳолдан тойган маъносида:

Санжар ўта чарчаганидан чилпарчин бўлиб ётибди. Бу ерда чилпарчин сўзи кўчма маъно касб этган.

Олим сўзлар этимологияси билан семантик хусусиятларини чуқур акс эттиради. Профессор В.В.Решетов қайд этганидек, шева ёки диалектни лексик жиҳатдан монографик тавсиф қилишда объектнинг луғат таркиби аниқ акс этирилиши, традицион тор диалект хусусиятлари ҳамда шева ёки диалект тарихининг турли даврларга хос лексик қатламлар тўла ёритилиши лозим. Миллий тил лексик системасининг бойиш аспекти асосида янги лексик хусусиятларнинг вужудга келиши алоҳида таъкидлаш керак (В.В.Решетов, Ш.Шоабдурахмонов «Ўзбек диалектологияси» Тошкент, 1978й, 180 бет).

Таҳлил қилинган «Чил» сўзининг изоҳи бу фикрнинг исботида ўз аксини топган. Юқорида муаллифнинг «Чил» сўзининг қўлланиш ва маънолари илмий ишидан олинган мисол ва парчалар оркали ёш тадқиқотчиларга йўлчи юлдуз каби ибрат, йўл-йўриқ бўлсин, деб келтирдик. Фактлар асосли бўлиши учун 3-4 та манба билан чегараланиб қолмаслик лозимлигини уқтириб ўтишдир. Ўзингиздан олдинги муаллифларнинг илмий ишларидан, луғатлар билан қиёслаб ўрганинг. Муаллиф ўрганаётган ҳар бир мавзу масалан «Чил» сўзинг маъноларини 40 дан ортиқ адабиёт, луғатларга қиёслаган ҳолда асослаб ёритиб берган.

Ҳисом Ғуломов олим сифатида ўзига ва ўзгаларга жуда талабчан бўлиб, илмий ишларида чуқур мантиқ ва холисликка интиларди. Шу билан бирга шогирдларини, ёш илм аҳлини беғараз эзгу амаллар қилишга чақирарди. «Инсон фақат бугунги кун билан яшамайди, эртанги куннинг бугунданда фойдали, сермахсул бўлишига ва келажак авлод учун хайрли иш қолдиришига интилиши даркор» дея ёш авлодга қандай яшаш, вақтдан қандай фойдаланиш, яратувчилик, бунёдкорлик сирларини тушунтириб ёшларни илмнинг нурли йўллариغا етакларди.

Олим Ҳ. Ғуломов юксак фазилатлар соҳиби, бой маънавий дунёси ўзгалар манфаатини қадрлаш, кишиларга эътиборлилиги, меҳр- мурувватлилиги унинг хақиқий комил инсон бўлганидан далолатдир. Бу фикримни тўғрилигига бир далил сифатида қўйидаги воқеани айтмоқчиман. Мен домладан номзодлик ишимни ўқиб, тақриз ёзиб беришларини сўраб мурожаат қилганимда «йўқ ҳозир вақтим тигиз, ишим кўп» демасдан

рози бўлдилар (уларнинг ҳақиқатдан ҳам ишлари кўп эканлигини билардим: жамоат ишлари, ташкилий юмушлар, илмий ишлар ва х.).

Ҳимоя чоғида сўзга чиқиб ишим ҳақида ўз мулоҳазаларини айтганлари ҳали-ҳали эсимда. “Ҳозирги кунгача ўзбек диалектологлари томонидан эътибор қаратилмаган шевалар синтактик хусусиятларини ўрганишга биринчилардан бўлиб қўл урган тадқиқодчи Машкура Туропованинг жасорати таҳсинларга сазовор деб ўйлайман. Чунки шевалар синтаксисини ўрганиш изланувчидан катта масъулият талаб қилади. Материал тўплаш, тилнинг лексик, фонетик, морфологик хусусиятларидан бутунлай фарқ қилади, жонли тил мулоқотлар жараёнлари узоқ муддат кузатувлар асосида текширилади. Бу жараён даврида сўзловчи – ахборотчининг фикрини бўлиш, тури саволлар бериш, лўкма ташлаш кабилар унинг фикрини чалғитади. Натижада гаплар узилиб жузъий ўзгаришларга олиб келади. Шу жиҳатдан шевалар синтаксисини ўрганиш анча мураккаб ҳисобланган. Муаллифнинг «Ўзбек тилида гап бўлаклари тартиби» мавзуси ўзининг бетакрор оғзаки нутиққа хос хусусиятлар: инверсия ҳодисаси, урғуларнинг аҳамияти, илова конструкциялар экспериментал фонетика асосида ёритилганлиги таҳсинга лойикдир. Инверсияга оид фонетик ҳодисалар, урғу олган сўзларнинг товуш ўзгариши яъни тонларнинг баланд-паст бўлиши уларнинг маъносига таъсири каби ҳодисалар оцелограммалар асосида ёритиб берилган.

Кейинги йилларда прозаик ва публистик асарларда, радио ва телевидения эшиттиришларда кўплаб учраётган конструкция ва гап бўлаклари тартиби, инверсия ҳодисаси ўзгартирилган ҳолда кўллаш каби масалаларни туб моҳиятини очишга имконят беради. Шунини қайд этиш жоизки, бу мавзу нафақат ўзбек тилшунослигига эмас, балки туркологияда ҳам ўрганилмаган соҳа (хатто рус ва бошқа тилларда ҳам ўрганилмаган, десак муболаға бўлмайди). Мен бу ишни аъло баҳолайман ва тадқиқотчининг келгусида шевалар синтаксисининг бошқа хусусиятлари ҳам ўрганишга тилакдошман, деб сўзларини тугатдилар. Бу вақтда менинг чексиз қувончимни кўрсангиз эди, гуё осмонларда учиб юргандай. Ҳа, бағри кенг, олийжаноб устознинг бу гаплари менга қанот бағишлади. 1976 йилда “Тошкент области ўзбек шевалари” (ҳамкорликда), 1984 йилда домлам академик Ш.Шоабдурахмонов раҳбарлигида «Ўзбек шевалари синтаксиси» монографияси чоп этилди. Шунингдек, “Ўзбек шевалари морфологияси”, “Ўзбек шевалари лексикаси” (ҳамкорликда), яратилди. Шунини айтадиларда, “яхши ният ёрти мол, интилганга толе ёр” деб. Бу серқирра олимнинг маданиятли ва одамохунлигини яна бир бор исботлайди.

Ўзбек миллий адабий тили диалектал ранг-баранглиги жиҳатидан барча туркий тиллар орасида алоҳида ўрин тутди. Ўзбек халқ шеваларининг йирик тадқиқотчиси проф. Е.Д.Поливанов «Туркий тилларнинг бирорта ҳам ўзбек тилидаги каби турли-туман диалектал фарқга эга эмас» деган еди. Бу диалектал фарқлар бошқа қўшни туркий тилларининг барча жабҳалари (фонетика, грамматика, лексика) да кўринади.

Олимларнинг таъкидлашича, ўзбек халқи ўзининг шаклланиш жараёнида жуда кўп мураккаб этногенетик процессни бошидан ўтказган. Шунингдек, ўзбек тилининг барча шева ва лаҳжалари туркий қabila ва уруғларга хос хусусиятлар – метизация яъни, қардош тиллар чатишуви билан бир қаторда туркий бўлмаган тиллар гибридацияси таъсирида пайдо булган. Этнолингвистик элементларнинг ҳам таъсири бор. Мана шу омиллар ўзбек халқ шевалари турлича бўлишига сабаб бўлган. Туркий қабилалар ва туркий бўлмаган элатлар ва тожиклар билан муносабатлар ҳақиқатдан ҳам ўзбек тил бирлиги, лексика, таркибида бошқа айникса, туркий тилларда бўлмаган алоҳида диалект группаларининг пайдо бўлишига олиб келган деб таъкидлашган тадқиқодчилар. (Қаранг: Я.Гуломов, Р.Н.Набиев, М.Г.Вахобов. Ўзбекистон СССР тарихи бир томлик Тошкент 1958 йил 171-бет

В.В.Решетов. Узбекский язык, Тошкент 1958йил 38-39бет А.К.Боровков. Вопросы классификация узбекская говоров Тошкент 1953 йил В.В.Решетов, Ш.Шоабдурахмонов « Узбек диалектологияси, Тошкент 26-бет»).

Ўрганилаётган тил фактлари қардош ва қардош бўлмаган (форс-тожик-араб) тиллардаги ўхшаш фарқлар билан ҳар тарафлама чоғиштириб ўрганиш тилни фонетик, лексик ва грамматик хусусиятларини ёритишда, унинг тараққиёт манбаларини аниқлаш учун кенг имконият туғдиради. Туркий ва туркий бўлмаган тиллар орасидаги алоқанинг мавжудлиги ва кенгайиб бориши натижасида туркий тилларда пайдо бўлган айрим фонетик, морфологик ўзгаришларни Махмуд Қошғарий ҳам ўша даврдаёқ кўрсатиб ўтган. Шунингдек, Култегин обидасида ҳам учрайдиган - тимиз – димиз форматларининг сақланиб қолганини айтиш мумкин.

Серкирра тадқиқодчи ўзи тўплаган шева манбаи асосида ўзбек тилининг бошқа тизимдаги яъни қардош бўлмаган тиллар билан ўзаро муносабати масаласи фақат ўзбек тилшунослиги билан боғлиқ бўлмай, балки умумий тилшуносликка оид муҳим ва актуал бўлган назарий масала ҳисобланган даврда диалектолог, академик Ш.Шоабдурахмонов «Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари (Т. 1962 й. 16-176.) асарида таъкидлаганидек «Туркий ва туркий бўлмаган тиллар орасидаги алоқаларнинг мавжудлиги ва уларнинг кенгайиши ҳозир ҳам давом этмоқда. Шунингдек ўзбек тили билан тожик тиллари орасидаги муносабатлар ҳам муҳим масалалардан биридир».

Ўзбек шеваларининг генезини ўрганишда профессор К.К.Юдахин “Чигатой тили товуш составига оид масалалар” асарида ўзбек-уйғур қозок-ўзбек-тожик тиллари орасидаги ўзаро муносабатлар масаласига эътибор берди. «Ўзбек ва тожик халқларнинг тарихий шаклланишида қадимий қабилалар ўртасидаги узоқ давом этган маданий-иктисодий алоқалар албатта, уларнинг тилларига ҳам таъсир этгани, бу элатлар ўртасидаги этногенетик жараёнларни ёритишга имкон беради деб қайд қилади олим.

Йирик мутаххассис профессор А.К.Боровков ўзбек шеваларини ўрганишга қаратилган бир катор ишларида муҳим назарий масалалар бўлган. Ўзбек-тожик тиллари муносабатларини изчил ёритган илмий ишлар яратди (А.К.Боровков, «таджикско-узбекское двуязычие и вопрос о взаимовлиянии таджикского и узбекского языков». Ученые записки института Востоковедения Ан СССР., М., 1952).

Ҳ.Ғуломов ўзбек ва тожик тилларининг муносабати масалалари мавзусини чуқурроқ ўрганишга жазм қилди. Фактик материаллар асосида ўзбек тилининг лексик қатламлари тожик тилидан кирган сўзлар ҳисобига бойиганлигини қайд этади. Шунингдек, икки тил орасидаги ўзаро алоқалар Эрон тиллар билан мавжуд бўлган муносабатлар чуқур таҳлил қилинади.

Ҳ.Ғуломов бу йўналишда юқорида қайд этилган фикрлардан фарқли ўларок мавзуни қиёсий-тарихий метод асосида ўрганди ва муҳим илмий-назарий хулосалар чиқарди ҳамда тилшуносликнинг этнографик жиҳатларига эътибор қаратди.

Маълумки, деб таъкидлайди муаллиф, ўзбеклар билан тожик халқлари деярли бир хил тарихий- иктисодий ва маданий шароитда яшаганлар. Натижада, айрим жойларда аҳолининг ҳар икки тилда сўзлашувига зарурат туғилган. Масалан, Самарканд, Бухоро, Бойсун, Чуст, Қуқон каби шаҳар вилоятларида яшайдиган маҳаллий халқнинг кўпчилиги ўзбек ва тожик тилида бемалол сўзлаша олади. Шу боис ўзбек тили луғатлари таркибида бошқа (туркий, қозок, қирғиз, туркман) тилларига нисбатан тожикча сўзлар микдор жиҳатидан сезиларли даражада кўп эканлиги аниқланди.

Бу ўринда марҳум диалектолог олим Болта Жўраевнинг “Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари лексикаси”, (Тошкент., 1966.) номли монографиясида қайд қилинган фикрларига эътиборни қаратсак фойдадан ҳоли бўлмас, деб ўйлаймиз.

Юқори Қашқадарё вилоятига қарашли Шахрисабз, Кўкбулоқ, Яккабоғ, Чироқчи, Қамаш, Китоб шеваларини кузатиш шундай хулосага олиб келдики, деб таъкидлайди Б.Жўраев, бу шева вакиллари қадимдан форс-тожик халқларига яқин яшаганлар ва узвий алоқада бўлганлар. Биз текшираётган шева вакиллари тожик тилини яхши билмасаларда, улар сўзлашаётган тил лексикасида форс-тожик тилидан кирган сўз - терминларга жуда бой, 30 фоизини ташкил этиши аниқланди. Бу сўзлар кишилиқ фаолияти билан узвий боғлиқ равишда барча соҳаларга оид бўлиб нихоят даражада ўзлашиб кетгандир. “Бундай бўлиши табиий, деб қайд этади профессор А.К.Боровков. Сўзловчига бошқа тилдан кирган сўзларнинг этиомологияси ҳар вақт маълум бўлавермайди: жонли тилда қандай эшитилса, шундай қабул қилинади, қандай одатланган бўлса, шундай талаффуз қилинади”.

Қўйида Б.Жўраевнинг илмий ишидан фойдаланган ҳолда тожик тилидан ўзлашган баъзи лексикаларни изоҳлашга ҳаракат қилдик. Қариндошчиликка оид ойпошша - кексалар орасида энг билимдон ҳурматли аёл; ойбие – опа ўзидан катта аёлга нисбатан; ача – она, ойхеле – хола катта ёшдаги аёлга нисбатан қўлланилади; онэбийе – қайнона.

Баъзи сўзлар фонетик, морфологик ўзгаришга учраган, баъзи сўзлар эса ўз вариантларига эга: онебе – обдаста, обжош – қайнок сув, мунсэк – муркас, аёллар кийими; зэммергалтак – замбилгалтак (аравача). Маъно бутунлай ўзгарган ёки синоним сўзлар: зимистон – қиш, мисол: откэн зимистонда отпускайэ келип кетувде; жувон – ўйинчи ёш йигит адабий тилда, Тошкент тил шеваларида жувон – ўрта ёшдаги турмушга чиққан аёл; шу жоньитэн – шу сабабдан в.х.

Юқорида изоҳланган лексик ҳодисалар Тошкент вилояти Бўстонлик туманига қарашли Сойлик, Хондайлик, Хумсон каби ўн иккита қишлоқ айниқса, Сижжак, Бурчмулла аҳолисининг кундалиқ ҳаётида, тилида кўплаб учраши аниқланди, деб қайд этади ёш диалектолог М.Туропова. Масалан шевада ишлатилладиган тожикча сўзлар йэкэндоз – як – андохтан – якандох – х-з га ўтган; хэкэндоз - хок – андох, бу ҳам шундай адабий тилда хокондоз; жомэшов: жомэ кийим, шуя – шов – ювмок, яъни кир ювадиган тоғора.

Шевада қўлланиладиган тожикча сўзлар орасида биринчи компонент тожикча иккинчиси ўзбекча бўлган лексиконлар ҳам учрайди: пойкорпэ – пой – оёк бўлиб оёқ остига солинадиган кўрпача ва.х. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, тожикча ва ўзбекча сўзлар параллел ҳолда ишлатилади. Натижада шеваларда синонимик сўзларнинг микдори бирмунча ошишига олиб келган. Бу ҳол, айниқса Бурчмулла шеvasида кучли.

1962 йилда ТошДу филология факультети томонидан Бўстонлик вилоятига бир ойлик диалектологик экспедиция даврида (раҳбарлар: фольклоршунос олима Музаяна Алавия, домлалардан Саттор Хайдаров ва Карим Назаров) тўплаган материаллар ҳамда М.Туропованинг 1967-68 йилларда шу вилоятдан йиғилган материаллари таҳлили Б.Жўраев ва Ҳ.Ғуломов қайд этган ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро алоқаси ҳақида билдирилган илмий хулосалари тил фактлари оркали ўз исботини топди. Каранг М.Туропова Бўстонлик шевалари лексикаси ҳақида ж.Ўзбек тили ва адабиёти, Тошкент, 1967, 26 бет; М.Туропова Тошкент области ўзбек шевалари лексикаси, Токент 1976 йил.

Қўринадики, бу мавзу кўпгина ўзбек тилшунос, диалектологларнинг эътиборини тортган. Ҳозирги ўзбек тили ва шевалари тарихини этногенетик ўрганиш ҳозиргача актуал бўлганлигини кўрсатади.

Хулоса қилиб айтганда, олим Ҳ. Ғуломовнинг “Ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро мунособати масалалари” асари фан учун ўзбек шеваларининг этногенезини ўрганишда

катта аҳамият касб этади. Монографиянинг илмий салмоғи, салоҳияти ва мавзуни илмий далиллар асосида ёритиб берганлигидадир. Бу илмий асар тилимиз, маданиятимиз тарихини ривожига қўшаётган ҳиссаси катта эканлигини алоҳида таъкидлаш жоиздир. Шу боис собиқ СССР Олий аттестация комиссияси томонидан олимга профессорлик илмий унвони берилди. Бу ўша даврда жуда кам учрайдиган ҳодиса эди. Бу ўз навбатида Ҳ. Ғуломовнинг серқирра, зукко, билимдон, энг муҳими сўз салмоғини ҳис қила оладиган ҳамда илм-фанда ўз ўрни ва нуфузига эга бўла олган олим эканлигини англатади.

Хуллас, илм машаққатларини ўзига бўйсундира олган инсон «Олим бўлсанг, олам сенники» деганларидек оламни эгаллашга йўл тутиб, илм маърифат гулшанидан «гуллар» - китобу мақолалар янги-янги илмий хулосаю тафаккур мевалари билан бойитишга баҳоли қудрат ўз ҳиссасини қўшди. Унинг “Жиззах шеваси” (1957й), “Ургут шевасида олмошлар” (1961й), Ўзбек тилининг бойиши” каби илмий рисоалари юқорида берилган изоҳнинг далили ва исботидир.

Олийгоҳларда ишлаган давр мобайнида қанчадан-қанча ҳаётга йўлланма олган талабаларга билим билан бирга устозлик меҳрини ҳам улашди. Жамоат ишларида фаол катнашди. Турли раҳбарлик лавозимларида ҳам ишлади. Домла қаерда, қандай лавозимларда ишламасин, ўзининг биринчи вазифаси ўқитувчи-ёшларга таълим-тарбия берувчи эканини бир дақиқа бўлсада унутмади. У илмий педагоглик фаолияти давомида ёш муҳасассис-ўқитувчи ва илмга салоҳиятли аспирант, магистрлар учун 50 дан ортик услубий ҳамда илмий оммабоп қўлланмалар ёзди. Шу билан бирга у олимлик бурчини унутмади. 1956 йилда нашр килинган «Ўзбекча-русча луғат» тузишга фаол қатнашди ва бир неча ҳарфлар сўзлигини изоҳлаб, муаллифлик қилган.

Шунингдек, «Лексикография», «Она тили ва рус тилларини қиёсий ўрганиш» каби рисоалар эълон қилди ҳамда ўзбек шевашунослигида илк бор 1959 йилда В.В.Решетов, Ш.Шоабдурахмонов томонидан яратилган «Ўзбек диалектологияси» дарслигига муҳарирлик қилган. Илмий-педагоглик ва ижтимоий ҳаётда, таълим-тарбия соҳасида ўз ўрни ва нуфузига эга, кадрни баланд инсон эди. Бу кўз кўрса қувонарли, қалб ҳис қилса ибратланарлидир.

Олимнинг ҳаёти давомида олиб борган тадқиқотлар тематикаси фақат бир йўналишдангина иборат эмаслиги, серқирра, бой ва рангбаранг эканлигини бошқа мавзуларда ҳам муваффақият билан қалам тебратганини кўрсатади.

Олимнинг илмий-марифий ҳамда таълим-тарбия соҳасидаги хизматлари ҳамда тилшунослик, диалектология фанини чуқур ёритган асарлари учун давлатимиз томонидан бир неча медал, «Фахрий ёрликлар» ҳамда Ўзбекистон маориф вазирлиги томонидан “Халқ маорифи аълочиси” медали билан тақдирланган. Ўғитлари қалбинга малҳамдек ўрнашган мўътабар инсонларнинг сўнмас қиёфалари беихтиёр кўз ўнгингда гавдаланаверади. Улар ҳақида ўйлар экансан, қалбингда қарздорлик туйғуси кўзғалаверади, эҳтироминг ортаверади. Умрини фанга бағишлаган бу фидоий инсоннинг илмий мероси бугунги кун учун ҳамда келажак учун зарур ва қимматлидир. Унинг илм йўлларидаги хизматлари ҳақида изланишлар яратиш тилшунослигимизга қадам қуяётган ёш олимларнинг муқаддас бурчидир.

Ўз ҳаётини режали кура олган дилкаш, меҳрдарё хавас қилгудек оила бошлиғи, фарзандларининг тарбиясига алоҳида эътиборли бўлган, шогирдлари тақдирига бефарқ бўлмаган Комил инсон Ҳ.Ғуломов хотирасига ҳамиша таъзим қиламиз.

NAMANGAN QIPCHOQ SHEVALARIDAGI AYRIM UNDOSHLAR TAVSIFI
DESCRIPTION OF SOME CONSONANTS IN THE NAMANGAN KIPCHAK
DIALECTS

Darvishov Ibrohim O'rmonovich,

Namangan davlat universiteti dotsenti, (PhD).

Email: ibmofifar@bk.ru

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/FQRK1258

Annotation. *The article expresses ideas about the specific occurrence of some consonants in the Namangan Kipchak dialects, which are an integral part of the Uzbek dialects.*

Key words. *area, phoneme and phoneme distinctive features, Kipchak area, phoneme position.*

Tilning har bir sathida, jumladan, fonetik-fonologik sathdagi o'zgarishlar, xoh u adabiy til, xoh sheva bo'lsin, birdaniga emas, balki asta-sekinlik bilan uzoq davr davomida sodir bo'ladi. Dastlab onda-sonda uchraydigan fonetik hodisalar, fonetik variantlar, yonma-yon qo'llanishlar asta-sekinlik bilan til taraqqiyoti davomida qonuniyatga aylanadi. Ayrim undosh tovushlarning evolyutsion taraqqiyoti janubi- Namangan qipchoq shevalarining undoshlar tizimida ham kuzatiladi.

Y – til o'rta, sirg'aluvchi jarangli undosh, talaffuzda umumo'zbek shevalaridan farq qilmay, so'zning barcha o'rinlarida kela oladi: yigna (nina), yovun (yog'ingarchilik), yo'rgak (yo'rgak), yip (ip), yilon (ilon), ying'ilixli (yig'inchoq), uymala (to'plamoq), yaymoq (yoymoq), iyak, yumoloq//dumoloq (yumaloq), oyla (oila), zayip (zaif), kayip (kayf), chiy (omonim: bo'sh dala, aralashtirmoq). Bir bo'g'inli so'zlarning oxirgi o'rnida deyarli barcha so'zlarda adabiy tildagidek ishlatiladi: qo'y, bo'y, so'y, boy, cho'y (choy) kabi.

Namangan qipchoq sheva guruh «y»lovchi shevalari so'z boshida etimologik y saqlangan: yilon, yip, yirik, yirin. «J»lovchi shevalari so'z boshida o'z pozitsiyasini yo'qotadi yoki j ga almashadi: ilan, irin, jip, irik kabi.

Y undoshi Namangan qipchoq guruh “y”lovchi shevalarida boshqa undoshlarga nisbatan turg'un. Boshqa qipchoq shevalarida bo'lganidek, ma'lum fonetik pozitsiyada o'zgarishga yuz tutmaydi: y>ch: yech>chech; y>g: kiyn>kegin; y>g' shunday >shundoq holatlari kuzatilmaydi. Biroq boshqa qipchoq shevalarida umuman uchramaydigan, shevaning o'zigagina xos y>(o)p: shunday > shundop, qanday > qandop; y>(o)qo: shunday > shundoqo, qanday > qandoqo holati mavjud. Shevada y>(o)p va y>(o)qo variantdosh bo'lib, sinonim affiks sifatida qo'llanadi. Bu jarayon Namangan qipchoq shevalarining har ikkala guruhiga xosdir.

K – til o'rta va sayoz til orqa portlovchi, jarangsiz undosh. Artikulyatsion paydo bo'lishi va talaffuzda umumo'zbek shevalaridan farqi yo'q. So'zning istagan bo'g'inida kela oladi. Shevada singarmonizm qonuni mavjudligi sababli k undoshi unlilar ta'lsirida muayyan fonetik pozitsiyalarda nisbatan oldinga siljib, yumshoq, til oldi tovushidek talaffuz etiladi. Bunda til egilib, uchi pastki tish milkiga, egilgan joyi bilan yuqori tanglayning old qismiga tegib, portlash hosil qiladi: apke (olib kel), pishkak (kuva tayog'i), kastiril (kostryul), kettim (ketdim). Lekin komol, komil, (atoqli ot), ko'kar (ko'karmoq), ekovimiz (ikkimiz) tipidagi so'zlarda orqaga siljiydi.

Namangan qipchoq shevalarida boshqa o'zbek shevalarida bo'lganidek [Pemerov, 267-268] sandxi holatda jarangsiz undosh tovushlardan (ba'zan jarangli undoshlardan) oldin kelganda portlash xususiyatini yo'qotib, sirg'aluvchi (spirantizatsiya) tovushga o'tadi. Bu ikki xil ko'rinishga ega. Agar o'zakda til orqa unlilar bo'lsa, k>x ga mos keladi, til oldi unlilari bo'lsa, unda k>h tovushiga

mos keladi: ko'xchoy (ko'k choy), qarsax chol (qarsak chal), ko'xlayapti (ko'klayapdi), so'xyapti (so'kyabdi), mahtap (maktab), mahtip (maktub), eshihtan (eshikdan), teshihtan (teshikdan), gandirahlab (gandiraklab), tihyapti (tikeyabdi) kabi. Intervokal holatda egalik affikslari qo'shilganda k>g bo'lishi umumiy hodisa. Lekin shevada boshqa qipchoq tip shevalaridagidek so'z o'rtasida k>g hodisasi umuman uchramaydi. Namangan qipchoq shevalarida etimologik k singarmonizm talabiga muvofiq q ga mos keladi: qaytayiq (qaytaylik), urdiq (urdik), turoyiq (turaylik), chizdiq (chizdik) kabi. Mazkur fonetik talab asosida k>q>g' hodisasi ham mavjud: oylik - oyilgim - oyliq - oyliq'im, hafachilik – hapachilik – hapachilik'im kabi.

G – sayoz til orqa, portlovchi, jarangli undosh. Artikulyatsion o'rni va talaffuziga ko'ra umumo'zbek shevalaridan farq qilmaydi. So'zning faqat bosh va o'rtasida uchraydi: guppi//gupu (semiz, to'la), guppanlab yiqildi (qattiq yiqildi), gandirahlab (gandiraklab), egvar (egib yubor), egat (agat, pushta) kabi.

Namangan qipchoq shevalarida g undoshidan so'ng til orqa qattiq unlilar ishlatilmaydi. Shuning uchun u juda yumshoq talaffuz etilib, ma'lum fonetik pozitsiyalarda portlovchilik xususiyatini yo'qotib sirg'aluvchi y tovushiga o'tadi. Intervokal holatda g>y ga o'tishi bu qipchoq shevalarga xos xususiyat. Faqat so'z o'rtasidagina g>y va g>v ga o'tishi Namangan qipchoq guruh shevalarining o'ziga xos xususiyatidir: tiyma (tegma), tuyma (tugma), tuyin (tugun), siyir (sigir), tiyadi (tegadi), guvit (gurgut), survar (surgin), yuvarvar (yuborgin) kabi.

Namangan qipchoq shevalarida singarmonizm qonuniga muvofiq o'zakdagi unlilarning qattiq va yumshoqligi, yondosh kelgan undoshning jarangli va jarangsizligiga qarab ga//qa//g'a tipida o'zgaradi: qayga // qoyg'o (qaerga), numonga/numovg'o (nega, nimaga), tuvishqon/tuvishg'on (tug'ishgan), q undoshi bilan tugagan barcha so'zlarga -qa qo'shiladi: toroqqa (taroqqa), yonoqqa (yong'oqqa) ovig'o (ovga), dolog'o (dalaga), yo'lg'o (yo'lga), to'yg'o (to'yga), kabi.

Ng (ŋ) – sayoz til orqa, portlovchi, jarangli undosh. Shevada bu undoshining yumshoqlik va qattiqlik jihatini ko'ramiz [Кошғарий, 1963; 386]. Bu jihat, ya'ni ng (ŋ) undoshining fonologik belgisi – yumshoqlik va qattiqlik Namangan qipchoq shevalarida ma'no farqlash uchun xizmat qiladi. Jumladan, numoŋo – (nimaga) so'roq olmoshidagi ng (ŋ) undoshining fonologik xususiyati, aniqrog'i, uning yumshoqligi va qattiqligi so'zning lug'aviy hamda grammatik ma'nosini ajratib turadi. Masalan, 1. Bozorg'o numoŋo boroson? – Bozorga nima uchun borasan?, 2. Domlog'o numoŋo undoqo didin? – Domlaga nima sababdan unday deding? 3. Buni numoŋa soloy? – Buni nimaga solay?, 4. Suvdi numoŋa quyoy? – Suvni nimaga quyay? kabi. Birinchi va ikkinchi gaplardagi so'roq olmoshida ng (ŋ) undoshining g' ga yaqinlashgan qattiqlik darajasi mavjud fonema ravish (numoŋ(g'))o– nima maqsada? nima sababdan? ma'nosini ifodalasa, uchinchi va to'rtinchi gaplardagi g ga yaqinlashgan yumshoqlik darajasi mavjud ŋ(ng) undoshi so'roq olmoshi ot turkumi (numoŋ(g)a – nimaga?) ma'nosini ifodalamoqda. Namangan qipchoq shevalari Namangan shevalaridagi bu fonemaning asosiy jihatlaridan biri – faqat ot o'rnida qo'llanuvchi so'roq olmoshi tarkibidagina v fonemasiga aylanishidir: numoŋ(g)a-numovga-nimaga? (qopga, paqirga, uyga va h.k) kabi.

So'zning o'rtasi va oxirida kela oladigan ng (ŋ) undoshi turkiy tillarning eng qadimiy tovushlaridan biri. Turkolog olimlarimizning ng (ŋ) tovushining urchishi, tarixiy taraqqiyoti murakkab masala ekanligi [Шоабдурахмонов, 1978] haqidagi fikrlariga to'la qo'shilib, ng Namangan qipchoq shevalarida turli o'rinlarda n, y va g' tovushlariga aylanganligi hamda asliday qo'llanishini kuzatamiz: Qadimgi va eski turkiy tildagi yaling so'zidagi ŋ (ng) undoshi yolin tarzida n ga aylangan, (yolin-alanga), yalŋ - o'z so'zida g' ga: yolg'iz (yolg'iz), so'ngak so'zida y undoshiga: suyak (suyak) kabi. Shuningdek, mazkur shevada ng (ŋ) undoshi ko'p so'zlarda o'zining tarixiy shaklini saqlab qolgan: oŋqur – cho'ŋqir [Кошғарий, 1963]– notekis, eŋak– engak (podborodok), oŋay – o'ng, qulay, o'ng'on – (uniqmoq) rangi o'chgan kabi.

Tilshunos olimlar – A.M.Sherbak, V.V.Reshetov, S.E.Malov, H.Ne‘matov ilmiy asosga ega fikrlariga tayangan holda xalq jonli tilida, aniqrog‘i, Namangan qipchoq shevalari Namangan shevalaridagi *ŋ* (*ng*) undoshining xususiyatlarini kuzatganimizda, ta’kidlagan fikrlardan bu fonemaning umuman tushib qolishi mumkinligi kuzatilmadi. Bu esa mazkur shevada *ng* undoshining alohida o‘rni, juda keng va ahamiyatli lisoniy-fonologik imkoniyatlari borligidan dalolat beradi.

Namangan viloyatida joylashgan qishloq qipchoq sheva arealidada o‘zbek tilining boshqa shevalarida uchramaydigan yoki kam uchraydigan o‘ziga xos fonetik xususiyatlar kuzatiladiki, bunday hodisalarni tahlilga tortish, ro‘y berish pozitsiyalarini aniqlash va sabablarini yoritish umumo‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlarini obyektiv yoritishda katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Решетов В. В. Узбекский язык, с. 267-268.
2. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили, 106 б.
3. Жўраев Б. Шахриябский говор узбекского языка. – Ташкент, 1964. с. 53.
4. Тошкент области ўзбек шевалари. – Тошкент, 1976, 17 б.
5. Афзалов Ш. Ўзбек тилининг Паркент шеваси. ЎДМ I, 136 б.
6. Ғуломов Х. Ўзбек тилининг Жиззах шеваси. Шу тўплам. 77-бст.
7. Неъматов Ҳ. Ўзбек тили тирихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
8. Қошғарий М. Девону луғотит турк. I том. – Тошкент, 1963. – 386 б.

KASHSHOF QISHLOG'I SHEVASINING LINGVISTIK TADQIQI
LINGUISTIC STUDY OF THE DIALECT OF THE KASHSHOF VILLAGE OF
GALLAOROL DISTRICT

Ubaydullayev Alisher Abdusalomovich,

Filologiya fanlari nomzodi, dotsent,

O'zbekiston Milliy universiteti

a.ubaydullayev@nuu.uz

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/WHCR3656

Annotation. *In the article, some words of the Uzbek language actively used in the dialect of Kashshof village of Gallaorol district are compared and analyzed with words in the literary language and existing dialects, and comments are made about it. There are also compared lexical units in the dialect to "Devonu lugotit Turk" and Uzbek dialects. There are effectively used a number of linguistic methods such as comparison, comparative-historical in the analysis of examples.*

Key words. *Kashshof village dialect, dialectology, Kipchak dialect, lexical features, colloquial speech.*

Millatimiz g'ururi va iftixori bo'lgan ona tilimizning sofligini saqlash, dunyo miqyosida rivojlantirish uchun muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan chiqarilgan qarorlarning ahamiyati kattadir. Har bir xalqning o'zligini namoyon etuvchi milliy va umuminsoniy qadriyatlari bo'ladi. Til shaxs va jamiyat salohiyati hamda madaniyati saviyasining o'ziga xos belgisidir. Ma'rifatparvar adib Abdulla Avloniyning *"Har bir millatning dunyoda borlig'ini ko'rsatadurgan oyinai hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak – millatning ruhini yo'qotmakdur"* degan hikmatli so'zlari yurtning istiqboli tilda ekanligini chiroyli isbotlaydi. Darhaqiqat, millatning yuzi, yurtning istiqboli uning tilida, unga bo'lgan hurmatda o'z aksini topadi. Tilimizni ilmiy asosda rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar, tilning o'ziga xos xususiyatlariga bag'ishlangan ilmiy-ommabop maqolalar, o'quv qo'llanmalar, yangi-yangi lug'atlar va darsliklar ko'plab nashr etilayotgani jamiyatimizning ziyoli insonlarini, kelajak avlodning tafakkurini yuksaltirishga o'z hissasini qo'shmoqda. Ma'lumki, mutaxassislar tomonidan e'tirof etilgan jonli xalq tili – bu sheva. Shevada shu xalqning hayoti va madaniyati to'liq o'z aksini topadi. Shevadagi jozibadorlik va ta'sirchanlikni ba'zan adabiy tilda yetkazib berish qiyin.

Bilamizki, til egasi nutq uchun qulay birlik izlaydi, fikrini oson, ta'sirchan va tushunarli yetkazish so'zlovchining asosiy maqsadi hisoblanadi. Shu bois adabiy tildagi birliklar shevalarda turli o'zgarishlarga (fonetik, leksik, grammatik o'zgarishlar) uchrashi mumkin. Tilning sofligini saqlash borasida yurtimizda ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda. Bu boradagi ishlarga davlat siyosati darajasida ahamiyat qaratilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21- dekabrda "O'zbek tilining davlat tili sifatida nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-sonli Farmoni ijrosini ta'minlash maqsadida 2020-2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish hamda til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi qabul qilindi. Mazkur konsepsiyada tilimizning bugungi holati tanqidiy tahlil etilib, uni bartaraf etish bo'yicha aniq chora-tadbirlar yo'nalishi aniq ko'rsatib berilgan. Xususan, turli sohalaridagi ko'plab atamalarni o'zbekchallashtirish, yangi atamalarga mos muqobil so'zlarni topish, sheva so'zlarini o'rganishni yanada takomillashtirish, tilimiz sofligini ta'minlash uchun zaruriy choralarni ko'rish belgilangan. Bu esa tilshunos, shevashunosolimlar va tadqiqotchilardan bajariladigan ilmiy tadqiqot ishlarida til sofligini ta'minlash borasidagi ishlarga alohida ahamiyat qaratishi zarurligini ko'rsatadi.

Bugungi kunda fundamental fanlar, zamonaviy kommunikatsiya va axborot texnologiyalari va shu kabi o'ta muhim sohalarida ona tilimizning qo'llanish doirasini kengaytirish, sohalaridagi atamalarni o'zbekchalashtirish, muqobili bo'lmagan tushunchalarga shevalarimizdan mos so'zni tanlash, turli qiyosiy va etimologik lug'atlar nashr etish, zarur atama, tushunchalarni ilmiy asoslash hamda ommalashtirish, shuningdek, o'zbek tili leksikasini ilmiy asosda har tomonlama o'rganish va rivojlantirish muhima hamiyat kasb etmoqda.

O'zbek tili leksikasini sheva so'zlari bilan boyitish masalasig ajiddiy ahamiyat qaratish zarur. S.Ashirboyevning ta'kidlashlaricha, shevalar to'xtovsiz rivojlanib boradi, bu esa shevalarning doimiy ravishda nazariy jihatdan o'rganib borishni taqozo etadi va ilmiy-nazariy ahamiyatini keltirib chiqaradi [S.Ashirboyev, 2021: 8]. O'zbek sheva va lahjalarini o'rganish hamisha dolzarb hayotiy ehtiyoj hamda zaruratni hosil qiladi. Tilimiz turkay tillar ichida ko'p lahjaliligi bilan ajralib turadigan, shevalari bir-biridan keskin farqlanadigan tillardan biridir. O'zbek shevalarining leksikasini o'rganish hozirgi kundagi dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Xususan, o'zbek tili qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalariga mansub shakllarga ega bo'lib, asosan qipchoq lahjasiga kiruvchi Jizzax viloyati G'allaorol tumani Kashshof qishlog'i shevasi boshqa shevalardan fonetik, leksik, morfologik jihatlariga ko'ra sezilarli darajada farq qiladi.

Qipchoq shevalarini ilmiy-nazariy jihatdan o'rganishda professor X.Doniyorovning Samarqand viloyati sharqiy hududi shevalarining etnogenetik va lingvistik xususiyatlari bo'yicha olib borgan ilmiy tadqiqot ishlari e'tiborga molikdir. Olimning "O'zbek xalqining shajara va shevalari" (1968), "O'zbek tilining -j lovchi dialektlarini adabiy til bilan qiyoslab o'rganish", "Eski o'zbek tili va qipchoq dialektlari" (1977), "Qipchoq dialektlarining leksikasi" (1979) va V.Egamovning "O'zbek tilining G'allaorol shevasi" (1955), H.G'ulomovning Jizzax shevasi kabi bir qancha ilmiy va monografik tadqiqotlar yaratilganligini alohida ta'kidlashimiz lozim.

O'zbek tili shevalarini atroflicha o'rganish faqat lingvistik xarakterga ega bo'libgina qolmasdan, balki o'zbek xalqining shakllanish tarixini, ya'ni uning etnogenetik jarayonini aniqlashda asosiy o'rin egallaydi. O'zbek tilining qipchoq lahjasiga kiruvchi G'allaorol tumani shevasida ko'p asrlik tarixiy taraqqiyotni aks ettiruvchi juda ko'p til faktlari mavjud, bu esa mazkur shevani har tomonlama tarixiy va qiyosiy jihatdan o'rganishni taqozo etadi. Xususan, M.Koshg'ariy "Devonu lug'otit turk" asarida tilshunoslikning ko'plab sohalarini qamrab oldi. Unda turkiy tillar, xususan, o'zbek tilining fonetik, leksik, grammatik, dialektal xususiyatlariga doir muhim ma'lumotlar aks etgan.

G'allaorol tumani Kashshof qishlog'i shevasini kuzatishlarimiz natijasida shunga guvoh bo'ldikki, "Devonu lug'otit turk" asari leksikasi bilan bugungi o'zbek shevalarida qo'llanilgan ba'zi so'zlar o'rtasida yaqinlik va ba'zi farqlar borligini, lekin bu ularni bir-biridan ayiruvchi emas, balki yaqinligini ifodalovchi tafovutlar ekanini ko'rsatdi. Buni quyidagi misollarning qiyosiy tahlilida ham kuzatish mumkin.

Avruv – leksemasi Kashshof qishlog'i shevasida **kasal** ma'nosida istefoda qilinadi. Mazkur leksema Shimoliy Xorazm shevalarida ham **avruv (kasal)** ma'nosini anglatishi "O'zbek xalq shevalari lug'ati"da e'tirof etilgan (O'XShL, 12);

Ayaz - mazkur leksema Kashshof qishlog'i shevasida bugunda aynan **sovuq** ma'nosida faol qo'llanishda bo'lib, Xorazm, Qovchin, Sayram, Qarshi, Beshkent, Qo'shko'pir sheva vakilari tilida ham **sovuq** ma'nosida faol qo'llanilishi kuztiladi [O'XShL, 14 bet];

Alaqan - so'zi ham qishloq shevasida **kaft** ma'nosida keladi. Ushbu leksema Sayram sheva egalari tilida ham ayni shu ma'noda qo'llanishda ekanligi ta'kidlanadi [O'XShL, 17 bet];

Alacha – leksemasi **jun yoki paxta solib tikilgan to'shak** ma'nosida shevada faol qo'llanadi. Xorazm, To'rtko'l sheva egalari tilida ham aynan shu ma'noda qo'llanishda [O'XShL, 17 bet];

Ajaptavur – yaxshi, tuzuk, tuppa-tuzuk, durust, ajoyib, qiziq, g'alati kabi semalarni bildiradi, mazkur shevaga xos so'z Toshkent, Jizzax, Sayram sheva vakillari tilida ham aynan shu ma'noda qo'llanishi ma'lum [O'XShL, 25 bet];

Ājvā so'zi qishloq shevasida **masxara qilmoq** ma'nosida ishlatiladi, ushbu leksema Sayram shevasida "hajv, masxara", Shimoliy Xorazm shevasida "iflos, yomon" kabi ma'nolarda uchraydi [O'XShL, 25 bet];

Kön – leksemasi shevada **teri** ma'nosida ishlatiladi: *patinkaning köni jomon ekan*. M.Koshg'ariyning "ishlov berilmagan teri"ning **kön**, aksincha, "ishlov berilgan teri"ning esa **qoyuʻsh** istilohi bilan ifodalanishi xususidagi ta'kid muhim ilmiy-ijtimoiy ahamiyat kasb etishini ta'kidlash lozim (M.Koshg'ariy, 1963: 154) [H.Dadaboyev, 2021: 160]

Jir - leksemasi ham o'rganilayotgan shevada **yog'** (shevada **moy** leksemasi ham ishlatiladi) ma'nosida faol qo'llanadigan shevaga xos so'zlardan biri hisoblanadi. A.Rustamovning "So'z xususida so'z" kitobida ta'kidlanishicha, **"jir"** so'zi tilimizda "yog'", "moy" ma'nosini anglatadi. O'zg'in kishiga nisbatan *"Bunga hech jir bitmayabdi"* yoki *"Buning hech jiri yo'q"* degan iboralar shu mazmundan kelib chiqqan (O'zbek tilidagi "jir"da "jurnal" so'zidagi kabi "j" talaffuz qilinadi) [Shukurov, 2018:312]. Shuni siqiziqki, rus tilidagi **"жир"** so'zi asli bizning tilimizdagi ayni shu **"jir"** so'zining o'zidir. Chunki **"jir"** so'zining turkiy so'z ekanligi Mahmud Koshg'ariyning lug'atida qayd etilgan: *ashichta jir yo'q* – qozonda yog' yo'q [DLT, I, 313].

Alqindī - so'zi shevada **"kir sovunning ishlatilishi natijasida qolgan eng kichik bo'lagi"** ma'nosida ishlatiladi. Mazkur leksema Mahmud Koshg'ariyning DLT asarida quyidagi ma'nolarda kelgan: a) tamom bo'lmoq: **alqindī nāḡ** – narsa butunlay tamom bo'ldi; b) vafot etmoq: **er alqindī** (DLT, I, 255); s) "yo'qotmoq, so'ndirmoq" (DLT, I, 204).

Kömäč – leksemasi qishloq shevasida **cho'qqa ko'mib pishirilgan non** (kepakdan tayyorlanib cho'qqa ko'mib pishiriladi va qoramolga beriladi) ma'nosida istefoda etiladi. Ushbu so'z M.Koshg'ariyning DLT asarida ko'mib pishirilgan non **kömäč** (ДЖИТ, I, 341) deb nomlangan. Shuningdek, asarning 51-sahifasida ushbu leksemaning **kömdi** fe'lidani yasalmani izohlanadi. Mazkur leksema Alisher Navoiy asarlarida ham aynan yuqoridagi semada qo'llanilganini kuzatish mumkin: *Yana tutmač va umač va kömäč va talğannī türkčä ayturlar* (AHATILI, II, 151). Tahlil qilinayotgan so'z hozirgi kunda Surxodaryo qipchoq shevalarida ham ayni ma'noda qo'llaniladi.

Kirpi – shevada adabiy tildagi **tipratikon** so'zi o'rnida faol qo'llanadi. Mazkur leksema bugunda Xorazm shevasida **tipratikon** so'zi o'rnida **kirpi** so'zi ishlatilib, bu so'z turkiy tillarda ham ayni ma'noda qo'llaniladi [Axmedova, 2021:187] "Devonu lug'otit turk" asarida ham ushbu so'z uchraydi: **kirpi**– tipratikon, kirpi; **oqlug' kirpi** – tipratikonning juda katta xili [M.Koshg'ariy, 2017: 167]. "O'zbek tilining etimologik lug'ati"da **kirpi** so'zi qadimgi turkiy tilda mavjudligi, hozirda sheva so'zi ekani, **kirpi** - ko'p tikan ma'nosini bildirishini aytib o'tiladi [Sh.Rahmatullayev, 2000: 210].

Tämäqsäv – leksemasi **"ochko'z, ishtahasi o'ta karnay"** ma'nosida qo'llanadi. Ushbu so'z "Devon"da ham ayni **"ochko'z, ishtahasi o'ta karnay"** ma'nosida izohlanadi.

Yuqoridagi misollardan ko'rinadiki, o'rtada uzoq muddat bo'lishiga qaramay qiyosiy tahlilga tortilgan so'zlarning aksariyati bugun o'zbek adabiy tilida qo'llanmasa-da, mavjud shevalarimizda faol ishlatilib kelinmoqda. Ushbu leksemalarning ba'zilar ma'no o'zgarishiga uchragan bo'lsa, ayrimlari fonetik o'zgarishlar bilan hozirgi adabiy tilda istifoda qilinmoqda. Bu esa, tilimiz, shevalarimiz va xalqimizning tarixiga borib tutashadi. Fonetik va leksik jihatdan o'ziga xos bo'lgan Kashshof qishlog'i shevasi monografik tadqiqot olib boruvchi yoshlarni kutmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent. 2021. – B. 8.
2. Абдушукуров Б. "Девону луғотит турк" ва ўзбек тили шевалари. "O'zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv" mavzusidagi Respublika ilmiy-

nazariy konferensiyasi materiallari (Professor Samixon Ashirboyev tavalludining 75 yilligi munosabati bilan tashkil etilgan), – Toshkent, ToshDO‘TAU, 2021-yil, 22-may.180-bet.

3. Xolmurodova M. “Qutadg‘u bilig”dagi nodir turkiy so‘zlar. “O‘zbek tilini dunyo miqyosida keng targ‘ib qilish bo‘yicha hamkorlik istiqbollari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Toshkent, ToshDO‘TAU, 2020-yil 19-20-oktabr. 194-bet.

4. Дадабоев Х. “Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида қўлланган қўл-оёқ кийимлари номлари. “O‘zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv” mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari (Professor Samixon Ashirboyev tavalludining 75 yilligi munosabati bilan tashkil etilgan), – Toshkent, ToshDO‘TAU, 2021-yil, 22-may. 160-bet.

5. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати(туркий сўзлар). – Тошкент, 2000.

6. Маҳмуд Қошғарий, Девону луғотит-турк / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. Т. I-III. – Тошкент: ФАН,1960-1963.

7. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. I-IV. – Тошкент: ФАН, 1983-1985.

8. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: ФАН, 1971.

QORAQALPOG'ISTONDAGI O'ZBEK SHEVALARI LUG'AVIY QATLAMLARINI SHAKLLANTIRUVCHI ETNIK OMILLAR

ETHNIC FACTORS FORMING THE LINGUISTIC LAYERS OF UZBEKISTAN DIALECTS IN KARAKALPOQ

Nurjanov Oybek Erkin o'g'li,

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat
universiteti, f.f.f.d., (PhD) dotsent

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/PILB5736

Annotation. *This article discusses the role of ethnic factors in the formation of lexical layers of folk dialects. Opinions are expressed about ethnic influences in the formation of Uzbek dialects, changes in the lexical layer.*

Key words. *dialect, ethnography, ethnic factor, lexical layer, ethnolinguistics, dialectism.*

Etnografizmlar juda uzoq davrning mahsuli bo'lib, til tarixi, etnografiya, tarix kabi ko'plab fanlar uchun boy material beruvchi manbadir. Chunki ular ma'lum tarixiy davr, ijtimoiy muhit va siyosiy tuzumning mahsuli bo'lib, ushbu omillar bilan bevosita bog'liq bo'lgan ma'lum hududdagi aholining turmushi, dunyoqarashi va shu muhitga munosabatini aks ettiradi. Har bir xalq, dastavval, tarixiy-madaniy birligi bilan ajralib turadi. Ular o'ziga xos xususiyatlarini saqlab kelgan. Shuning uchun ham ayrim kichik etnoslar ham uzoq tarixiy davr davomida shakllangan oziq-ovqat turlari, kiyim-kechagi va uy-ro'zg'or buyumlari, urf-odatlar, marosimlari kabi juda ko'p milliy-amaliy xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Olimlar mazkur tarixiy birliklarni yaratishda va jipslashtirishda asosiy omillardan biri ularning tili deb hisoblaydilar. Chunki muayyan etnik birliklarning bir-biri bilan erkin munosabatda bo'lishi, muomala qilishi, his-tuyg'ularini izhor etishi, iqtisodiy va madaniy aloqalar o'rnatishda asosiy vosita ularning tilidir. Zero, til tufayli nafaqat tarixiy birlik, balki ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy birlik o'rnatiladi. Demak, tildagi etnografik leksika juda uzoq va murakkab sharoitda tarixiy, etnografik, maishiy omillar asosida shakllanadi.

Orolbo'yi xalqlari tili o'ta murakkab etnolingvistik sharoitda shakllangan. Chunki bu hududda turli xil xalqlar va madaniyatlar to'qnashgan. Bu mintaqaning lingvistik xususiyatlarini tekshirgan tilshunoslar mazkur hududni til xususiyatlariga ko'ra o'rganib, qator tarixiy lingvistik muammolarni ko'ndalang qo'yishgan edilar. Bu muammolarning eng katta ahamiyatga ega bo'lganlaridan biri shu sheva vakillarining tashkil topish tarixi va genetik jihatdan o'zbek xalqi tarkibiga kirgan boshqa urug'dosh etnik guruhlar bilan munosabati masalasidir. Chunki bu hududda o'g'uz lahjasiga mansub shevalardan tortib, qipchoq, qoraqalpoq, turkman, tojik kabi til va lahjalar asrlar mobaynida chatishib ketgan. Mana shunday sharoitda mavjud shevalar tarkibidagi etnografik leksikani ajratib olib, uning genezisi, tarixiy taraqqiyoti tufayli yuz bergan lisoniy xususiyatlarni aniqlash, mazkur qatlamning hozirgi holati va tarixiy ildizlari haqida ba'zi mulohazalarni bildirish ancha murakkab.

So'nggi yillarda olib borilgan tarixiy, etnografik, arxeologik ishlar ushbu sheva vakillarining lingvistik xususiyatlarini tekshirish faqatgina mazkur sheva vakillarining boshqa turkiy xalqlar tili bilan munosabati masalasini o'rganish emas, balki ularning boshqa turkiy bo'lmagan, jumladan, sharqiy Eron, Old Osiyoda yashovchi xalqlar bilan aloqasi masalasini ham kun tartibiga qo'ymoqda.

Haqiqatan, A.N.Samoylovich ta'kidlashicha, "Xorazmda qadimdan yashagan va eroniy xalqlarga mansub bo'lgan qadimgi xorazmliklar, manbalarning guvohlik berishicha, XIII asrga kelib o'z tillarini yo'qotganlar va o'g'uzlar bilan aralashib ketganlar". XI asrdayoq, Mahmud Koshg'ariy: "O'g'uzlar forslar bilan juda aralashib ketganligi uchun bir qancha turkcha so'zlarni unutib, ularning o'rniga forsha so'zlarni qo'llaydilar", – deb yozgan edi.

Bu borada V.I.Abaev "Xalqlar va ularning madaniyati izsiz yo'qolib ketmaydi. Skiflar, xorazmiy va sug'diylar ham izsiz yo'qolib ketgan emaslar", – degan mulohazani o'rta tashlaydi. Ular bir qancha xalqlarning, jumladan, eroniy bo'lmagan xalqlarning ham shakllanishida ishtirok etganlar. Bu haqda nafaqat tarixiy-arxeologik materiallar, balki, etnografik va lingvistik materiallar ham guvohlik beradi. Fanda tarixan o'zbeklarning shakllanishida sharqiy eroniy tillarda so'zlashuvchi Markaziy Osiyoning qadimgi xalqlari – xorazmiylar, sug'diylar, baqtriyaliklar, farg'onaliklar va sak-massaget qabilalarining ishtiroki tan olingan.

Etnografik leksikaning vujudga kelishi juda qadim zamonlarga borib taqaladi. Jahonda tarqalgan barcha elat va xalqlarning paydo bo'lishi, ularning kasb-hunarleri, mehnat faoliyati tarixiy asarlar va muqaddas kitoblar-u xalq og'zaki ijodida mavjud afsona va rivoyatlarda o'z aksini topgan. U esa ba'zan nafaqat kasb-hunar tarmoqlarining mavjudligidan, balki ularning muayyan diniy e'tiqodlaridan ham dalolat beradi. Shunday ekan, etnografik leksika til lug'at tarkibida eng qadimgi qatlamni tashkil etadi. Umuman, etnografizmlarni tekshirish muayyan hudud aholisining va o'zbek xalqining etnogenezi masalasini yoritishga ko'maklashadi.

Ma'lumki, o'zbek xalqining etnik asosini, etnogenezi Movarounnahr va Xorazmda yashagan sak, massaget, so'g'd, xorazmiylar kabi etnik birliklar tashkil etadi. Bulardan tashqari, Markaziy Osiyodagi, O'rta Osiyo va Orol bo'yida yashagan qadimgi va o'rta asrlarda har xil turkiy qabilalar ittifoqiga kirgan qangli, qarluq, qipchoq kabi turkiy tillarda so'zlashuvchi etnik elementlar ham ishtirok etgan. Bu jarayonda hozirgi xalqlarning tili, madaniyati va ba'zi antropologik, etnografik belgilari aks etgandir. Garchi hozirgi kunda ushbu hududda yashovchi aholi o'zlarining urug' va qabilaga bo'linishlarini unutgan bo'lsalar-da, etnik nomlar asosida vujudga kelgan joy nomlari anchagina qismni tashkil etadi. Bu dalil shuni ko'rsatadiki, mazkur joylarda yashovchi aholi o'zining etnik bo'linishini uzoq davrlargacha saqlab kelgan.

M.Saparovning yozishicha, "Yonma-yon, qo'shni bo'lib yashashlari natijasida o'zbek tili shevalarida turkmancha, turkman tili shevalarida o'zbekcha lingvistik belgilar paydo bo'ldi". Bu fikrni Xorazm qipchoq lahjasi yoki Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari bilan qoraqalpoq tiliga nisbatan ham qo'llash mumkin. Qoraqalpoq tili ham qipchoq lahjasiga kirishi nuqtayi nazaridan qarasak, Xorazm qipchoq lahjasi bilan ancha yaqinliklar seziladi: sumäläk (o'zbekcha) – sömölök (qoraqalpoqcha) kabi bir xil leksik ma'no anglatuvchi etnografik leksik birliklar anchagina miqdorni tashkil etadi.

Har bir xalqning urf-odatiga xos va mos keladigan milliy kiyimlari mavjud. Kiyim-bosh aslida insonning hayotiy zarurati natijasida shakllangan. Milliy kiyimlarning har bir xalqda o'ziga xos belgilari bilan ajralib turishi ularning urf-odatlariga bog'liqligidan tashqari dini va shu yerning iqlim sharoiti kabi boshqa omillarga ham bog'liq. Har bir kiyimning o'ziga xos belgilari va kiyish davri bor. Mazkur hududda ikki lahja vakillari yashayotganligi sababli ham ularning nomlanishida har xilliklar bo'lishi ehtimoldan holi emas. Jumladan, bosh kiyimning tikilish usuli va tovariga qarab turlicha nomlari bor. Qishki bosh kiyimlar: boyarka, gömmä toppi (o'g'uz) – papaq, tumaq (qipchoq), kubanka va hokazo. Vohada azaldan bosh kiyimi sifatida qo'zi terisidan foydalanishgan. Qish oylari chögirmä, yoz oylari taxya kiyib yurilgan.

Ro'zg'or asboblari ifodalovchi terminlarning yana bir xususiyati shuki, ularning ba'zilari, umuman, boshqacha ko'rinishga ega, ammo turlicha nomlansa ham, leksik-semantik va grammatik jihatdan bir xil tushuncha va belgi bildiradi. Masalan, lakki - tarelka, kasa –

piyola//tovoq, paygir – xamirturush, la'li – lagan kabi. Sh.Nosirov o'zbek shevalarining rang-barangligini e'tirof etgan holda, o'z tadqiqotlarida shunday misolni keltiradi: "Jizzax shahri va rayoni shevasida ayrychökä – yantoq olishda ishlatiladigan cho'p. Xorazm shevalarida ham ayrychökä /ayri yava shaklida ishlatiladi. Forish rayoni shevasida fonetik, morfologik, ayniqsa, leksik xususiyatlari jihatidan xarakterlidir: qap' – eshik, caqa – to'g'on, tölä – bog'-polizda vaqtincha yashash uchun ishlatiladigan imorat kabi.

Xorazm qipchoq shevalarida esa bu so'zlarni qap – eshik, caqa//bogät – to'g'on, dölä – uzoq yerlarda dehqonchilik qilish yoki chorvachilik qilish uchun qurilgan imorat, kapa shaklidagi ko'rinishlari mavjud. Ro'zg'or asboblarini ifodalovchi etnografizmning ko'pchiligi qadimgi manbalarda quyidagicha shaklda uchraydi.

Darhaqiqat, o'zbek xalqining etnik komponentlaridan biri o'g'uz qabilalari konglomerati (turli birliklarning tabiiy ravishda, tizimsiz to'qnashuvi)ga kirgan sayot, bayot, ovshar, juvandir, qiniq, bijanak va boshqa, shuningdek, qipchoq qabilalariga kirgan kenagas, nukus, qatag'on, uyg'ur, mang'it, qangli, qo'ng'irot, nayman kabi o'nlab etnonimlar bilan ataluvchi joylar uchraydi. Turkman xalqining etnik tarkibini tashkil etgan ayrim urug'-qabila nomlari, jumladan, chovdur, yovmut, alieli, xizireli kabilar ham hozirgi joy nomlarining ma'lum qismini tashkil etadi. Bulardan tashqari, qozoq xalqiga xos bo'lgan etnonimlar, shuningdek, umuman turkiy xalqlar etnik tarkibida uchramaydigan nomlar ham mavjud.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, o'zbeklar va qoraqalpoqlar uchun mushtarak bo'lgan ushbu urug'-qabila nomlari bu xalqlarning qadimdan bir-birlariga yaqin bo'lganligidan dalolat beradi. Ularning tarixiy aloqalari juda uzoq o'tmishga borib taqaladi. Boshqacha qilib aytganda, Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari (umuman, o'zbek tilining qipchoq shevalari) bilan qipchoq guruhidagi turkiy tillar va shevalar o'rtasidagi lingvistik o'xshashliklarning mavjudligi shu tillarda so'zlashuvchi xalqlarning asrlar davomidagi iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy munosabatlari va xususan, tarixiy-etnik aloqalari kabi ekstralingvistik faktlar bilan ham izohlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Абдуллаев Р. Обряд и музыка в контексте культуры Узбекистана и Центральной Азии. – Ташкент, 2006.
2. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент: Ўз ФАН, 1961.
3. Абдуллаев Ф. Фонетика хорезмских говоров узбекского языка.: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Ташкент, 1961.
4. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981.
5. Абрамзон С.М. А.Н. Самойлович этнограф // Тюркологический сборник 1974. – М.: Наука, 1978. – С. 168-197.
6. Абу Райхон Беруни. Избранные произведения. – Тошкент: III, Ташкент, 1972.
7. Махмуд Кошғарий. Девону луғот ит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. Биринчи том. – Тошкент: Фан, 1960.

O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASIDA AREAL YONDASHUV: YANGI BOSQICH AREAL APPROACH IN UZBEKI DIALECTOLOGY: A NEW STAGE

Xolova Muyassar Abdulhakimovna,

filologiya fanlari falsafa doktori, dotsent

Termiz davlat universiteti

xolovam@tesu.uz.

Bozorova Elinor,

Termiz davlat universiteti talabasi

elinorbozorova@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/KBCJ7178

Annotation. *The article under discussion herein sets forth a discussion of theoretical research approaches to dialectology, which remain a topic of ongoing discussion within this field. In the contemporary era, numerical technologies have been incorporated into all domains of human activity, a phenomenon that has also permeated the field of dialectology. The dialectometric approaches and practices were executed in the platform /areal.dialect.uz/ questionnaire, utilising a sequence of technology in the programme "Google Colab" and the programming environment "Google" on the platform.*

Key words. *areal linguistics, dialectometrica, areal.dialect.uz, Google Colab, geopandas library, areal map, isogloss*

Sheva tilning tarkibiy qismi sifatida xalqning turmushi, milliyligi aks ettiradi va o'zbek tilining nutq tahlili doirasida aholi orasida dialektning aniqlash tizimi uchun muhim jarayonlardan biri hisoblanadi. Mazkur dialektlar kamida bir asrlik tarixga ega bo'lgan, tumanlarda istiqomat qiluvchi, mobil aloqa vositalari (internet)dan foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lmagan keksa avlod vakili va shahar zonalaridan hududan uzoq bo'lib to'g'ridan to'g'ri aloqa qilish imkoniyatlari cheklangan qishloq va aholi punktlarida istiqomat qiluvchilarning so'zlashuvlaridan iboratdir [Холова 2024:187].

Lingvistik geografiya yo'nalishida o'zbek shevalari ustida tadqiq ishlari 1944 yillarda boshlandi, ya'ni professor K. Borovkov [Shematov 1981], Y. Polivanov [Polivanov 1935:11], V. Reshetov [Reshetov 1958], M. Mirzayev [Mirzayev 1955], A. Aliyev [Aliyev 1965], G'ozim Olim [G'ozim Olim 1936], A. Shermatov [Shermatov 1960] tomonidan o'zbek tilidagi sheva va lahjalarini o'rganish maqsadida belgilangan leksemalar, fonetik, morfologik-sintaktik birliklarga oid savol-javoblarga doir ko'rsatmalar berilgan va bu izlanishlar natijasida anketalar tuzilgan hamda shevashunos tadqiqotchilarning ishlarini bir qadar yengillatish uchun shevadagi til hodisalarni bir-biriga solishtirish, qiyoslash-chog'ishtirish imkonini beruvchi dialektal birliklarning variativligini ko'rsatuvchi bir qancha interaktiv kartalarni tuzish mumkin.

Bugunga qadar areal lingvistika dialektal birliklarning ajratilishi, qo'llanishi, tarqalishi doirasida areal, izoglossa, takson, innovatsiya, innovatsion markaz, dialektal zona, kontinuum kabi tayanch tushunchalar va ular bilan bogliq turli metodlarning aksariyat nazariy yondashuvlarini kuzatishimiz mumkin [Ashirboyev 2021:119]. XX asrning 90 yillaridan buyon "O'zbek tili massivini areal tadqiq qilishning nazariy asoslari" [Джыраев 1991], "O'zbek tili Navoiy viloyati shevalarining lingvoareal talqini" [Murodova 2006:306], "Janubi-g'arbiy Namangan shevalari fonetik-fonologik xususiyatlarining areal tadqiqi" [Darvishov 2018, Darvishov 2019], "Navoiy viloyati shevalari morfologik xususiyatlarining lingvoareal tadqiqi" [Raxmonov 2019], "Denov

[illegible]

10	Uyda boqiladigan hayvon otlarining dialektal variantlari	Kutishda	2023-12-04	59 / 1073 / 1132	

Albatta, bu kabi soʻrovnomalarni toʻldirish kollektor yoki respondentdan zamonaviy texnologiyalardan xabardorlikni talab etadi va anketa oʻtkazilgach soniyalar ichida shevaga izofonema, izoleksema va izomorfemalar irradatsiyasi (kontakt zonalari) doirasidagi tahlillar olinishi yillar oraligʻi, sotsial, yosh, lahjalar va shevalaro dialektometrik tahlil xulosasi oʻlaroq xaritalar yaratish imkoni tugʻdirishga qaratiladi.

areal.dialect.uz

Dialect Areal

7

adabiy so'z: erkak qoramol

Savol izohi

Variantlar:

1. yūvānā (juvona)
2. buqqa (buqqa)
3. hökkiz (ho'kkiz)
4. ökkiz (o'kkiz)
5. hökkis (ho'kkis)
6. ökkis (o'kkis)
7. nävvās (navvos)
8. nävvās (novvos)
9. qāčār (qochar)
10. qāčār (qochir)

+ Variant qo'shish

2-rasm. <https://areal.dialect.uz/> “uyda boqiladigan hayvon otlari” blogidada erkak qoramol bilan bog‘liq anketa tayyorlanishi

Shevaga transkriptiv yunikodlar va prosodika shevaning aniqliligini o‘zida namoyon etsada, biz boshlang‘ich nuqtada belgilarning har doim ham to‘laonli aks ettirish mumkinligi haqidagi qarashlarni ilgari surmaymiz. Boshlang‘ichda uch saytdagi kichik maydonlarda: dialect.uz, dialectcorpora.uz, areal.dialect.uz, arxiv.dialect.uz kabi o‘zbek shevalari taqdimotini qamragan veb-sahifalar matn maydonlarida transkripsiya bilan bog‘liq qidiruv ma’lumotlari chegaralar ega, demak siz bu maydonlarda shifrlar berilishida nafaqat diakritik belgilar, shuningdek qalin, kursiv hamda grafiklarning ranglarini ham qo‘llay olmaysiz va bularning asosiy sabablari sifatida quyidagilarni qayd etamiz (-rasm): mazkur maydonlar oddiy matnlar formatini qo‘llab quvvatlaydi va qo‘shimcha grafikar (diakritik belgilar) qo‘shimcha texnik yechimlarni talab etadi; murakkab formatli matnlar maydoni tizimning zaif nuqtalarining oshishiga olib keladi (masalan, JavaScript); matnli maydonlar turli brauzerlarda (Opera, Yandex) va qurilmalarda (Iphone, Samsung) qo‘llaniladi va mazkur qurilmalarda grafik belgi turli yunikodlarga ega, bu dilektometrik tahlilda xatolikka olib kelishi yoki inson omilini talab etishi mumkin. Matn formati esa har qanday qurilmada matnga to‘g‘ri olib borishni talab etadi, bu esa murakkablik tug‘dirishi mumkin.

areal.dialect.uz

Dialect Areal

Uyda boqiladigan hayvon otlarining dialektal variantlari

1. adabiy so'z: quyon

- ☐ qujān (quyon)
- ☐ qujan (quyan)
- ☐ tabīqan (tabishqan)
- ☐ tāvušqān (tovushqon)
- ☒ Boshqa variant

2. adabiy so'z: mushuk

pišāj (pishay)

pišāg (pishag)

piššī (pishshi)

areal.dialect.uz saytida transkripsiya klaviaturasi

Mazkur mavzu tarkibidan “buzoq” izoglossasining tarqalish maydoni borasida anketa savollari o'tkazildi va quyidagicha natijaga erishildi. Unga ko'ra “buzoq” izoglossasining Oltinsoy tumani xūžāk (5), Angor tumani xōžāk (4); bōzāk fonetik o'zgarish formasida Uzun tumani (2), Angor (1), Sherobod (3), Uzun (2); büzāk –Angor t.(4), Termiz t. va Uzun t.da 1 tadan respondent javob bergan. Tadqiqotimizda buzoq izoglossasining “buzāv (buzov)”, “büzāv (buzav)”, gösälä (go'sala) kabi formalari asosiy o'rinni egallaganligini ko'rib o'tdik.

“buzāv (buzov)” izoglossasining tarqalishi geostatistikasi

Biroq bu xarita ajratilgan birliklar doirasida ma'lumot bersa-da, bir qarshda izoglossaning irradiatsiyasi, integratsiya va differentsiatsiyasi haqida ranglar vositasida ma'lumot taqdim eta olmaydi va tilshunos oldiga areal xarita tuzish muammosini qo'yadi, shuning uchun hududlarda <https://areal.dialect.uz/report/geo-stats/20231204114414> anketa ma'lumotlari SI bilan qayta ishlanib, Google Colab dasturiy muhitida areal xaritas tayyorlash uchun quyidagi bosqichlar o'tkazildi:

1-amal. <https://areal.dialect.uz/report/geo-stats/20231204114414> saytidan Qumqo'rg'on tumani (109), Jarqo'rg'on tumani (78), Angor tumani (60), Bandixon tumani (42), Sherobod tumani (61), Sho'rchi tumani (84), Oltinsoy tumani (83), Qiziriq tumani (54), Termiz tumani (33), Muzrabot tumani (68), Denov shahri (41), Uzun tumani (47), Termiz shahri (10), Sariosiyo tumani (19), Boysun tumani (25) kabi ma'lumotlar qayta ishlovdan o'tkaziladi.

2-amal. Pandas kutubxonasini yuklaymiz:

pip install geopandas folium

Natijada:

Requirement already satisfied: geopandas in /usr/local/lib/python3.11/dist-packages (1.0.1)

Requirement already satisfied: folium in /usr/local/lib/python3.11/dist-packages (0.19.5)

Requirement already satisfied: numpy>=1.22 in /usr/local/lib/python3.11/dist-packages (from geopandas) (2.0.2)

Requirement already satisfied: pyogrio>=0.7.2 in /usr/local/lib/python3.11/dist-packages (from geopandas) (0.10.0)

Requirement already satisfied: packaging in /usr/local/lib/python3.11/dist-packages (from geopandas) (24.2)
Requirement already satisfied: pandas>=1.4.0 in /usr/local/lib/python3.11/dist-packages (from geopandas) (2.2.2)
Requirement already satisfied: pyproj>=3.3.0 in /usr/local/lib/python3.11/dist-packages (from geopandas) (3.7.1)
Requirement already satisfied: shapely>=2.0.0 in /usr/local/lib/python3.11/dist-packages (from geopandas) (2.1.0)
Requirement already satisfied: branca>=0.6.0 in /usr/local/lib/python3.11/dist-packages (from folium) (0.8.1)
Requirement already satisfied: jinja2>=2.9 in /usr/local/lib/python3.11/dist-packages (from folium) (3.1.6)
Requirement already satisfied: requests in /usr/local/lib/python3.11/dist-packages (from folium) (2.32.3)
Requirement already satisfied: xyzservices in /usr/local/lib/python3.11/dist-packages (from folium) (2025.4.0)
Requirement already satisfied: MarkupSafe>=2.0 in /usr/local/lib/python3.11/dist-packages (from jinja2>=2.9->folium) (3.0.2)
Requirement already satisfied: python-dateutil>=2.8.2 in /usr/local/lib/python3.11/dist-packages (from pandas>=1.4.0->geopandas) (2.9.0.post0)
Requirement already satisfied: pytz>=2020.1 in /usr/local/lib/python3.11/dist-packages (from pandas>=1.4.0->geopandas) (2025.2)
Requirement already satisfied: tzdata>=2022.7 in /usr/local/lib/python3.11/dist-packages (from pandas>=1.4.0->geopandas) (2025.2)
Requirement already satisfied: certifi in /usr/local/lib/python3.11/dist-packages (from pyogrio>=0.7.2->geopandas) (2025.4.26)
Requirement already satisfied: charset-normalizer<4,>=2 in /usr/local/lib/python3.11/dist-packages (from requests->folium) (3.4.2)
Requirement already satisfied: idna<4,>=2.5 in /usr/local/lib/python3.11/dist-packages (from requests->folium) (3.10)
Requirement already satisfied: urllib3<3,>=1.21.1 in /usr/local/lib/python3.11/dist-packages (from requests->folium) (2.4.0)
Requirement already satisfied: six>=1.5 in /usr/local/lib/python3.11/dist-packages (from python-dateutil>=2.8.2->pandas>=1.4.0->geopandas) (1.17.0)

3-amal. from google.colab import files

uploaded = files.upload()

Yechim: shundan so'ng tayyorlangan fayl (gadm41_UZB_2.json) yuklanadi va shunday yozuv chiqishi kerak:

gadm41_UZB_2.json(application/json) - 377634 bytes, last modified: 27.03.2025 - 100% done

Saving gadm41_UZB_2.json to gadm41_UZB_2.json

4-amal.

wget

https://raw.githubusercontent.com/MKholova/data/main/surxondaryo_districts.geojson

Yechim:

--2025-05-13

07:39:11--

https://raw.githubusercontent.com/MKholova/data/main/surxondaryo_districts.geojson

Resolving raw.githubusercontent.com (raw.githubusercontent.com)... 185.199.108.133, 185.199.109.133, 185.199.110.133, ...

Connecting to raw.githubusercontent.com (raw.githubusercontent.com)|185.199.108.133|:443... connected.

HTTP request sent, awaiting response... 404 Not Found

2025-05-13 07:39:11 ERROR 404: Not Found. (Xatolik ro'y berganligi sababli boshqa amalga o'tildi)

```
5-amal. import os
os.listdir()
Yechim: ['.config',
'surxondaryo (1).geojson',
'surxondaryo.geojson',
'gadm41_UZB_2 (1).json',
'gadm41_UZB_2.json',
'sample_data']
```

```
6-amal: import geopandas as gpd
gdf = gpd.read_file("surxondaryo.geojson")
gdf.head()
Yechim (-rasm): quyidagi kabi yozuv chiqishi lozim.
```

	GID_2	GID_0	COUNTRY	GID_1	NAME_1	NL_NAME_1	NAME_2	VARNAME_2	NL_NAME_2	TYPE_2	ENGTYPE_2	CC_2	HASC_2	geometry
0	UZB.12.1_1	UZB	Uzbekistan	UZB.12_1	Surxondaryo	NA	Angor	NA	NA	District	District	NA	UZ.SU.AN	POLYGON ((67.1136 37.3145, 67.1327 37.3221, 67...
1	UZB.12.2_1	UZB	Uzbekistan	UZB.12_1	Surxondaryo	NA	Bandixon	Bandikhon	NA	District	District	NA	UZ.SU.BA	POLYGON ((67.4654 37.763, 67.4728 37.7736, 67....
2	UZB.12.3_1	UZB	Uzbekistan	UZB.12_1	Surxondaryo	NA	Boysun	NA	NA	District	District	NA	UZ.SU.BO	POLYGON ((66.6503 38.0314, 66.682 38.0237, 66....
3	UZB.12.4_1	UZB	Uzbekistan	UZB.12_1	Surxondaryo	NA	Denov	Denau	NA	City	City	NA	UZ.SU.DC	POLYGON ((67.8508 38.1604, 67.8743 38.1463, 67...

Demak biz Surxondaryo xaritasining geolokatsiyani aniqladik. Areal xarita tayyorlashning asosiy qismiga o'tishimiz mumkin.

```
7-amal:
import folium
```

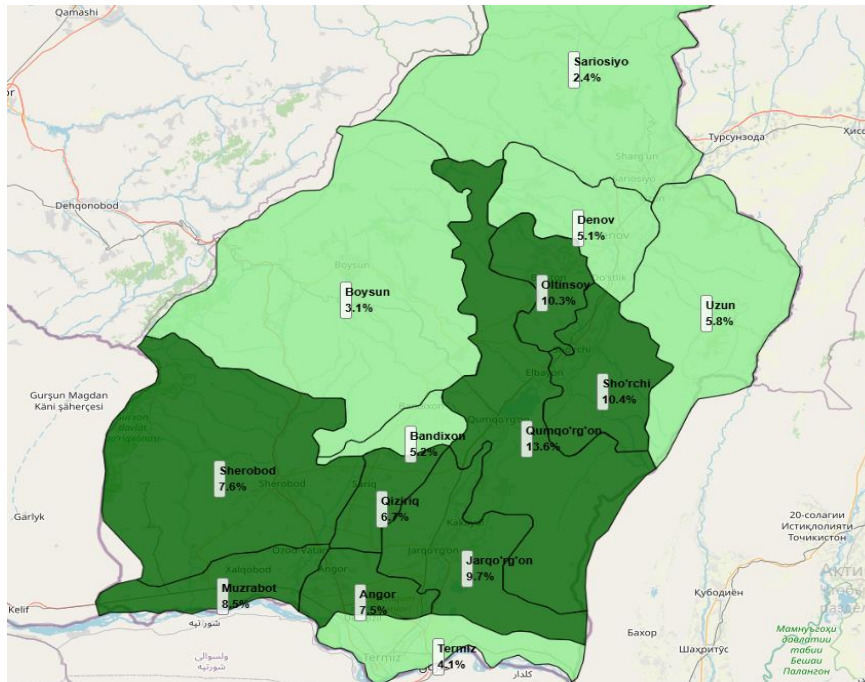
```
amal # 1. Xarita yaratish
m = folium.Map(location=[37.5, 67.0], zoom_start=8)
amal # 2. Rangli poligonlar chizish (tooltip YO'Q!)
folium.GeoJson(
    merged,
    style_function=lambda feature: {
        'fillColor': feature['properties']['color'],
        'color': 'black',
        'weight': 1,
        'fillOpacity': 0.8,
    }
).add_to(m)
```

amal # 3. Har bir tuman uchun bitta marker (nom + foiz)

```
for _, row in merged.iterrows():
    point = row.geometry.centroid
    label = f"""\n
    <div style="\n
        font-size: 12px;\n
        font-weight: bold;\n
        background-color: rgba(255,255,255,0.8);\n
        color: black;\n
        padding: 2px 4px;\n
        border-radius: 3px;\n
        border: 0.5px solid gray;\n
        text-align: center;\n
        white-space: nowrap;">\n
        {row['Region']}<br>{row['buzav_percent']}%\n
    </div>\n
    """""
    folium.Marker(\n
        location=[point.y, point.x],\n
        icon=folium.DivIcon(html=label)\n
    ).add_to(m)
```

amal # 4. Xarita natijasini ko'rsatish

m

“buzāv (buzov)” izoglossasining dilektometrik o'lchovi

Xulosa, areal dialektologiyada so'rovnomalarni korpuslashtirish tadqiqotchiga quyidagi imkoniyatlarni taqdim etadi: dialectal ma'lumotlarni mikro va makro areal doirada onlayn shaklda yig'ish; so'rovnoma yillarini cheksiz darajasini belgilab, ularning yillararo tafovutlarni ko'rib

o'tish va qiyoslash vositasida fonetik, leksik, grammatik o'zgarishlarni aniqlash; so'rovnomanini to'xtatish orqali hududlar dialekti xulosalari doirasida dialektal atlaslar tayyorlash; dialektologik so'rovnomaning geostatistik tahlilini ortiqcha vaqt va kuch sarflamasdan olish; hududlarda to'plangan ma'lumotnomalarni har bir tuman, shahar va MFY kesimida geostatistik ma'lumotlarini tayyorlash; hududlarda to'plangan ma'lumotnomalarni har bir tuman, shaharlararo respondentlarning lahjasi, millati, shevasi, genderi, yoshi hamda ta'limi doirasida statistik tahlilni ko'rib o'tish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shermatov A. Lingvistik feografiya nima? Fan, – Toshkent, 1981.
2. Поливанов Е.Д. Материалы по грамматике узбекского языка, 1 выпуск, – Ташкент, 1935. – С. 11.
3. Решетов В.В. О диалектологическом атласе узбекского языка.// II региональный совещания тюркских языков// – Казань. 1958.
4. Mirzayev M. Buxoro oblastidagi ozbek shevalarini organish uchun anketa. – Buxoro, 1955
5. Aliyev A. Namangan dialekti boyicha material toplovchilar uchun anketa. 1964.
6. G'ozli Olim. O'zbek lahjalarini tasnifda bir tajriba. – Toshkent, 1936.
7. Шерматов А. Каршинский говор узбекского языка, автореферат, 1960.
8. Ashirboyev S. Areal lingvistikasida takson tushunchasi. J.: Oltin bitiglar. 2021. 1. B. 119-133. ISSN 2181-9238
9. Джураев А. Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. Дисс. Автореф. – М.: 1991.
10. Murodova N. O'zbek tili Navoiy viloyati shevalarining lingvoareal talqini. – Toshkent, 2006. B. 309.
11. Darvishov I. Janubiy-g'arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlarining fonetik-fonologik xususiyatlarining areal tadqiqi. 10.00.01. – O'zbek tili. Filol.f.f.d. (PhD). Diss. avtoref. – Farg'ona, 2018.
12. Darvishov I. Areal tilshunoslik: janubiy-g'arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari. Monografiya. 2019.
13. Raxmonov N. O'zbek tili Navoiy viloyati shevalari morfologik xususiyatlarining lingvoareal tadqiqi. 10.00.01. – O'zbek tili. Filol.f.f.d. (PhD). Diss. avtoref. – Samarqand, 2019.
14. Turdibekov A. Denov shevasini areal o'rganish va til korpusiga joylashtirish. 10.00.01. O'zbek tili. Filol.f.f.d. (PhD) diss. – Toshkent, 2024. file:///C:/Users/hp/Desktop/Dissertatsiya.%20%20A. Turdialiyev.%20Tosh%20DO'TAU.pdf
15. Холова М. Практика создания диалектного корпуса узбекского языка //Каталог учебников. – 2024. – Т. 1. – №. 1. – С. 3-206.
16. https://lucid.app/lucidspark/94c9a8de-12d9-4760-97a5-37a31a156c90/edit?view_items=fD-doa1jQMqv&invitationId=inve77ec8ee-101d-42fc-b254-b4bc0d00122e

DENOV QIPCHOQ SHEVASIDA FONETIK QONUN VA JARAYONLAR PHONETIC LAWS AND PROCESSES IN THE DENOV KIPCHAK DIALECT

Turdialiyev Anvarbek Xusinovich,

*ToshDO'TAU Folklorshunoslik va
dialektologiya kafedrası dots. v.b.*

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/IGYU8357

Annotation. *The Denov dialects of the Uzbek language are one of the important dialectal areas to study. The development of areal linguistics as a science has a special place in linguistics in the formation of the linguistic landscape of newly studied areals. This article is one of the first studies.*

Key words. *Linguistic, areal, landscape, law, process, assimilation.*

Talaffuzda nutq organlarining faoliyatini yengillashtirish, og'zaki nutqni ixchamlashtirishga bo'lgan intilish tovushlarning har xil kombinator-pozitsion o'zgarishlarini yuzaga keltiradi. Bu xususiyat barcha o'zbek shevalarida bor, ammo shevalarda tarqalishi har xil. Mazkur shevalarda ham og'zaki nutq protsessida yuzaga keladigan assimilatsiya, dissimilatsiya, eliziya, metateza, spirantizatsiya kabi hodisalar borki, ular tarqalish xususiyatiga ko'ra Denov qipchoq shevasining ichida ham turli xil ko'rinishga ega.

Denov kichik arealida qarluq, qipchoq lahjasi vakillari va tojiklar istiqomat qiladi va, so'zsiz, ular kundalik turmushda kontaktda bo'ladilar hamda bu jarayonda ularning shevalari o'zaro ta'sirga uchraydi. Maqolada Denov qarluq va qipchoq shevalarining shunday sharoitdagi xususiyatlari, ya'ni bu shevalarning fonetik, morfologik xususiyatlari va tojik tilining qaysi jihatlardan ta'siri masalasiga e'tibor qaratilgan. Ishda dastlab fonetik xususiyatlar tahlil qilinadi.

Singarmonizm qoidasi barcha turkiy tillarda mavjud bo'lib, o'zbek adabiy tilida bu holat buzilgan. O'zbek adabiy tilining boyligi hisoblangan shevalarda esa bu qonunning amal qilishini kuzatishimiz mumkin. Barcha qipchoq guruh shevalarida mavjud bo'lgan singarmonizm qonuni Denov qipchoq shevalarida ham amalda mavjud. O'rganilayotgan hudud shevasida singarmonizmning ikki xil ko'rinishini ham mavjudligi kuzatishlar jarayonida oydinlashdi.

Lingval yoki palatal singarmonizm: aldarko'sa ~ *ällärkösä*, dushmanlarga ~ *dušmannarʻya*, qatnaydi ~ *qannajdi/qātnajdi*, ko'kanladi ~ *kökännädi*, yo'liqib qoldim ~ *žolīyīp qaldīm* (O'zgarish), zargarlik qilar ekan ~ *zārgärlik qilarkan*, bevafoqlik qilgan emas ~ *bevāpāli*., qīyanamas, fotiha ~ *pätähä*, og'irgina ~ *avurʻyana*;

Labial singarmoniz: muhim ~ *mühüm*, turib ~ *türüp*, uzil ~ *üzül*, ko'chib ~ *köčüp*, yo'liqib qoldim ~ *žoluyup qaldīm* (O'rmon);

Denov qipchoq shevalarida singarmonizmning buzilish holati ham kuzatiladi: astar paxtasini ag'darmoq ~ *övdar ästärini ävdarip täšlädi*, noma'qul buzoqning go'shtini yemoq ~ *ärriy büzaqni goštini žepsän*, qulog'ingga tanbur chertyapmanmi ~ *qilayinä čildi:ma čilipdimä*, yerning tagida ilon qimirlasa bilmoq ~ *žerdi astidä žilān qivirdäsä bilmāq*, to'rva qoqdi ~ *xalta qāxti*, zig'ir yog'dek ko'ngilga urdi ~ *zīyir mājidek žurekkä urdi*.

Diftong. Barcha singarmonizimli shevalarda bo'lgani kabi denov ž-lovchi shevalarida ham diftong hodisasi kuzatiladi:

üö diftongiga misollar: o't ~ *üöt*, o'chadi ~ *üöčädi*, o'ttiz ~ *üöttiz*, o'n besh ~ *üönbeš*;

ʋö diftongiga misollar: o'lan ~ *ʋölän*, o'rdak ~ *ʋördäk*, o'zim ~ *ʋözim*, o'lim ~ *ʋölüm*, o't ~ *ʋöt*, ul ~ *ʋül*|| *ʋöl*, o'roq ~ *ʋorāq*, unday ~ *ʋöndāj*, o'n ~ *ʋön*;

je diftongiga misollar: echki ~ *ječki*, ellik ~ *jeliv|jellig*, elak ~ *jeläg*, ehson ~ *e'sän||je:sän*.

Progressiv assimilatsiya:

dš ~ *šš*: podsho ~ *päššä*;

nd ~ nn: indab ~ *innäp*, enli ~ *jenni*, mindirgan ~ *männür̄yan*, indaydi ~ *innäjdi*, kelganda ~ *kegännä*;

ld ~ ll: aldaydi ~ *älläjdi*||*älläjdi*, aldarko'sa ~ *ällärkösä*, aldab ketdi ~ *älläp*||*älläp ketti*;

ds ~ ss: didsiz ~ *dissiz*, hidsiz ~ *hissiz*;

ts ~ ss: ketsa ~ *kessä* // *kässä*, otsin ~ *ʷässin*, aytsam ~ *äjssäm*, do'stlar ~ *dossar*;

nl ~ ll: dushmanlarga ~ *dušmannar̄ya*, deganlar ~ *degännär*, yaqinlashganda ~ *jaqinnayanda*, tumanlab ~ *tömannäp*, ko'kanladi ~ *kökännädi*;

tn ~ nn: qatnab ~ *qannap*, qatnaydi ~ *qannajdi*;

čs ~ čč: ochsang ~ *aččan*||*āččān*;

ŋl ~ ŋŋ: manglay ~ *māŋŋāj*, olinglar ~ *āŋŋār*, qilinglar ~ *qīŋŋar*, solinglar ~ *sāŋŋār*|*sāŋār*, bo'linglar ~ *bōŋŋār*||*bōŋār*;

pm ~ pp: kelyapmiz ~ *keläjäpps*, aytyapmiz ~ *ajtajappīs*, boryapman ~ *barajappan*.

regressiv assimilatsiya:

zč ~ čč: qizcha ~ *qičča*, izchil ~ *iččil*, ozchilik ~ *āččilik*, yozsa ~ *jässä*, tuzsiz ~ *tüssüs*, ruscha ~ *rüččä*, bo'zchi ~ *böčči*;

šč ~ čč: ishchi ~ *ičči*, qushchi ~ *qučči*;

nl ~ ll: deganlar ~ *degällär*, olganlar ~ *āgällär*, omonlik ~ *amälli*, tanladi ~ *talladi*, to'rt kunlik ~ *törküllik*;

tl ~ ll: otlantirib ~ *älläntirib*, yigitlar ~ *žigillär*, adolatli ~ *ädälälli*, qutli ~ *qullī*, kulfatli ~ *kūlpälli*, qutlug' bo'lsin ~ *qollivosin*, rahmatli ~ *rāhmälli*;

nm ~ mm: tinmay ~ *timmäj*, tinmasdan ~ *timmäsdän*, ishonmanglar ~ *išāmmänlā*, ko'nma ~ *kömmä*;

lm ~ mm: bilmadim ~ *bimmädim*;

rn ~ nn: urnaydi ~ *unnäjdi*;

rt ~ tt: marta ~ *mättä*, o'rnidan turdi ~ *önnidän türdi*, surnay ~ *sünnäj*, ertalab ~ *ettän*, chorvadorlar ~ *čarvadallar*, erta (mi indinmi) ~ *ettan* (mettan);

hk ~ kk: mahkam ~ *mäkkäm*, mahkama ~ *mäkkämä*;

Tovushlar pozitsiyasi o'zgarishlari. So'z boshida, o'rtasida dissimilatsiyaga uchrashi kuzatiladi: maqol ~ *naqāl*, mabodo ~ *nābādā*|*nāvādā*, ko'ylak ~ *kōjnāk*, mamlakat ~ *māmnākāt* [Turdiyev 2024;60];

shevada **l** tovushi dissimilatsiyaga uchran **r** tovushi bilan almashinib keladi: zarur ~ *zārül*|*zārīl*, zarar ~ *zāräl*|*zāläl*, devor ~ *düvāl*, musulmon ~ *müsürmān*,

Tovush tovushishi talaffuzda quyidagi hollarda yuz beradi:

B tovushi ba'zan tushib qoladi: baqirma ~ *aqirma*, do'mbira ~ *domira*, rais bo'lmasa ~ *rājis* (*b*)*ömäsä*, kerak bo'lsa ~ *keräg* (*b*)*ösä*;

yozib yotmoq ~ *jāzi* (*p*) *jāt*, ko'rishib yurmoq ~ *kōriši* (*p*) *jür*, hisoblab ber ~ *hisāvlä* (*p*) *ber*, topib ber ~ *tāvü* (*p*) *ber*, yeb bo'ladimi ~ *že* (*b*) *bölämä*, olib bor ~ *ā* (*b*) *bār*, solib ber ~ *sā* (*b*) *ber*; quyidagi so'zlarda tovush ortishi ro'y beradi: o'taka ~ *bötäkä*, nomer ~ *nüumber*; ayrim hududlarda yakka holda kamalak ~ *kämbäläk* ko'rinishida ortadi. Bunday tovush ortishi Qashqadaryo oraliq shevalarida ham qayd qilingan [Кудратов 1968;58].

p undosh tovushida ham tovush tushishi kuzatiladi bunda unlilar cho'ziqroq talaffuz qilinadi: xo'p mayli ~ *xo:mājli*, ko'p mashina ~ *kō:māšin*.

Ikki undosh yonma-yon kelganda so'z oxiridagi **d** tovushi tushishi kuzatiladi: baland ~ *balan*, farzand ~ *parzan*; bunday holat **t** undoshi bilan ham kuzatiladi: to'rt ~ *tor*, g'isht ~ *yiš*, do'st ~ *dos*, musht ~ *muš*; so'z o'rtasida ham mavjud: aytgansiz ~ *ajkānsis*, aytsin ~ *ājsün*||*ajqansiz*; chuqur til orqa **q**, **ɣ** undoshlarida ham tovush tushishi kuzatiladi: to'g'rab ~ *to:rab*, yig'ladi ~ *jiladi*, qutlug' ~ *qutlu*, qichqir ~ *qičir*, qirqtim ~ *qirtim*, qirq besh ~ *qirbeš*, qattiq ~ *qätti*, sariq ~ *sari*||*sāri*, buloqqa ~ *bulāqa*, o'choqqa ~ *ʷočāqa*.

Spirantizatsiya. o'roq ~ ^ʋorāy, tayoq ~ *tajay*, chuqur ~ *čuyur*, choqib ~ *čayiv*, bibi ~ *bivi*, labim ~ *lavim*, tobim ~ *tavum*, obod ~ *āvād*, tep ~ *tevip*, chopaman ~ *čävämän*, qilib edim ~ *qivadim*.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Denov qipchoq shevalarida o'zlashgan qatlam so'zlari ham Turkiy tillardagi mavjud fonetik qonuniyatlarga bo'ysungan. Bundan tashqari sheva vakillari nutqida boshqa areallarda kuzatilmaydiga fonetik jarayonlar ham vijida kelgan.

Ilova

Gāvurgān

Gāvurgān mənāvi he šu bäländ tāv korinib turiptiqu gāvurgāngä büändän äldingi äsrdä pā:šā otkän. Ämir Älimxān degän pāšā otkän mənāv rāässijāni ornigä bolgän pādšā šundāy kättä dävlat boyanda u pāššā ul ozi pājtaqt buxārā boyan, Buxārādan keb šu bāvatāydi, gāvurgānni dejdimi, nimājdi middi hävār boyan tävniņ šundāj tävniņ biqi, tävniņ ustidän desājām bōlādi. Endi šu žudā zor pādšā boyanda ul Ämir Älimxān Buxārādan kelib mūni šu jerdä šaxar qīyan. Mināj ādām nimägä bu žerdä kelip šaxar qīsaniz ādāmni axli(aqli) šumī ālādiki māšā(j)it(maishat) žāj qīyan. Māšā(j)it šaxar qīyan žudā bir bälän āb-xavāsī tāzā žer boyan u žer pājtaxt Buxārā boyan Ämir Älimxānam bu žergä kegännän ke:in büzilib, örišlär kelib bāsib āyan Ämir ālimxāni hām ušlayan. Bu žerniņ xalqīni qaraq büzilgändä xalqī hām büzilgändä ādāmām mənāv tāyda žilān boyan, žilānni šaxri boyan kättä vaxšivār, kičči vaxšivār žilānniņ mākāni boyan kejin āllāh tāällä žilānlärni bajnayi Ämir Älimxānni šaxrīgä otqazyan. Ädāmlärni hām žilān žutqan žāmyir kob bolip sel selib buzib zāv qib žubārgän žuz gektärmī lekki žuz gektärmī žer bār.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. Areal lingvistika. – Toshkent: Bookmany Print, 2023. – 147.
2. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – B. 176.
3. Кудратов Т. Ўзбек тилининг оралик шевалари (Шахрисабз, Яккабоғ, Чирокчи ва Қамаш районларидаги оралик шевалар материаллари асосида): Филол. фан. номз. ... дис. – Тошкент. 1968. – Б. 58.
4. Turdaliyev A.X. Denov shevasini areal o'rganish va til korpusiga joylashtirish. Fil.f.f.d., Dissertatsiya. – Toshkent, 2024. – 173 b.
5. Turdaliyev A. Some features of the Karluk, Kipchak and mixed dialects of the Denov sub-dialectal zone. International conference on multidisciplinary science. Volume-1, Issue-3. – India, 2023. – B. 20-22.
6. Turdaliyev A. The Relationship of the Dialect of Denov Karluks to the Surrounding Dialects // International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding Editorial Board. **Volume: 10. Issue: 11.** ISSN 2364-5369. 2023.
7. Turdaliyev A. Denov qipchoq guruh shevasining ba'zi morfologik xususiyatlari. O'zbek folklori va shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya, yangicha yondashuv. Xalqaro konferensiyasi materiallari. – Toshkent, 2023. – B. 263-265.
8. Холова М. Практика создания диалектного корпуса узбекского языка //Каталог учебников. – 2024. – Т. 1. – №. 1. – С. 3-206.
9. Xidraliyeva Z. O'zbek tilining Iqon shevasi: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2023. – 175 b.
10. Alimardanov E. Xorazm dialektal zonasida o'zbek va turkman shevalarining o'zaro ta'siri (kontaktologik aspektda): Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 161 b.
11. Aliqulova H. Folk fantasies related to national dress artistic interpretation in the yor-yor. Eurasian journal of Academy research. Volume 2 Issue 12, November 2022. N <https://doi.org/10.5281/zenodo.7397165>. - B. 1243-1246.

QIZILYOZI QISHLOG'I SHEVASIDAGI OID AYRIM SO'ZLAR TAHLILI
ANALYSIS OF SOME COMMON WORDS IN THE DIALECT OF KIZILYOZI
VILLAGE

Usmonov Musurmon Mamirali o'g'li,

*Namangan davlat universiteti katta o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*
usmonovmusulmon89@gmail.com

Abdumutalova Mastona Zafarjon qizi,

NamDU Filologiyasi fakulteti, 2-kurs talabasi
abdumutalovamastona05@gmail.com
doi.10.52773/tsuull.conf.2025/YMMW3765

Annotation. *The article provides an explanation of some words related to kinship, respect for people, weddings, organs, and clothing used by representatives of the dialect living in the village of Kizilyozi in the Namangan region.*

Key words. *village, dialect, language, area, tribe, people, linguistics.*

Shevalarni o'rganish tilshunoslarga til yuragining qanday urishini o'z quloqlari bilan eshitishga imkon beradi. Chunki shevashunos bevosita xalq orasida yurib, u bilan birga nafas olib, o'z imkoniyati, iqtidori va kuch-qudratini ishga solib, xalq og'zidan shevaga xos so'zlarni yozib olib, unga sayqal berib, kelgusi avlodga qoldirishga harakat qiladi. Professor S.Ashirboyevning fikricha: "Shevalar har bir milliy tilning asosini tashkil etadi hamda u milliy-ma'naviy qadriyat hisoblanadi"[1,25]. O'zbek tili shevalarini o'rganilishiga bugun davlat siyosati darajasida qaralmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21- oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-sonli, 2020-yil 20-oktabrdagi "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6084-sonli Farmonlarida[9] davlat tilini har tomonlama rivojlantirish bilan bir qatorda o'zbek tilining qadimiy, boy sheva va dialektlarni chuqur o'rganish, dialektlari xaritasini yaratish masalalariga alohida ahamiyat qaratilgan.

Namangan shevasi xususiyatlari dialektolog olimlar: A.Y.Aliyevning "O'zbek dialektologiyasidan materiallar (Namangan shevalari)", F.Abdullayevning "O'zbek tilining qipchoq shevasi (Namangan oblast Yangiqo'rg'on rayon materiallari asosida)", D.Ishondadayevning "Namangan atrof tojik va o'zbek shevalarida so'z yasashning ayrim xususiyatlari", I.Darvishovning "Areal tilshunoslik: Janubiy-g'arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari", M.Saidovanning "Namangan shevalarida qarindoshlik terminlarining leksik-semantik tahlili" kabi monografiya va dissertatsiya ishlarida o'rganilgan bo'lsada, ammo ularning hech birida Qizilyozi qishlog'i shevasiga xos leksikalar hali to'liq o'rganilmagan.

Bugungi kunda fan va texnologiya sohasida erishilayotgan yutuqlar, insonlar hayotini yaxshilanishi va ularning kasb-korini rivojlanishi sheva bilan bog'liq leksikalarni ham o'zgarishiga sabab bo'lmoqda. O'ziga xos boy va tilshunoslik uchun qimmatli bo'lgan shevaga xos leksikalar asta-sekin unutilmoqda. Ularni o'z vaqtida to'plab, lingvistik xususiyatlari o'rganilmasa, bora-bora bu ishni amalga oshirish murakkablashaveradi. Buni hisobga olib, biz Namangan viloyatining Yangiqo'rg'on tumanida joylashgan Qizilyozi qishlog'ining qarindosh-

urug‘chilik, insonlarga bo‘lgan hurmat-e’tirofni anglatuvchi, to‘y, a’za, kiyim-kechak bilan bog‘liq leksikalarini tadqiq qilish borasida ish olib bordik va izohladik. Ular quyidagilar:

<i>Qarindosh-urug‘ nomlari</i>		
äbä:	aba	o‘zining tug‘gan onasiga nisbatan ishlatiladi.
dedä	deda	o‘zining otasiga nisbatan atiladi.
äpädä	opoda	dadaning dadasiga aytiladi.
äpä	opa	dadaning onasiga nisbatan aytiladi.
kätäbä	kataba	onasining onasiga nisbatan qo‘llaniladi.
ajä	aya	o‘zidan katta singilga nisbatan ishlatiladi.
kätdedä	katdeda	dadaning akasi yoki ukasiga nisbatan ishlatiladi.
kenäjä	kenaya	tog‘a, amaki, akaning ayoliga aytiladi.
ačä	acha	onaning onasining onasi nisbatan aytiladi.
büvä	buva	onaning onasining otasiga aytiladi
<i>Hurmat-e’tirof anglatuvchi so‘zlar</i>		
bāqış	boqish	bechora, rahmi kelish ma’nosida keladi. Voy boqish. Nima qilyapti?
äbä::	abaaa	hayratlanish ma’nosida keladigan undov so‘z. Abaa! Shunaqasi ham bo‘ladimi?
xüdä bergän	xudo bergan	erkalash ma’nosida. Voy o‘zimning xudo berganim.
käptärvāz	kaptarvoz	lopchi, aldoqchi ma’nosida. Alisher kaptarvoz bola edi.
žäqüş	jaqush	ko‘p gapiradigan ayyollarga nisbatan ishlatiladi.
xäčir	xachir	kir
möyār	Mo‘g‘or	biron bir narsani juda ham kir bo‘lib ketgan holati
pit	pit	tinmaydigon insonlarga nisbatan ishlatiladi.
büqä	buqa	semiz kishilarga nisbatan ishlatiladi.
qiltirīq	qiltiriq	orig‘ insonlarga nisbatan ishlatiladi.
stalbä	stalba	uzun, tekis ma’nosida keladi. Insonlarga nisbatan ishlatiladi.
Čülī- čülī	Chuli- Chuli	o‘rtaga tushar oyinida o‘rtaga tushgan bola
vätānpäjpāq	vatanpaypoq	hamma narsani o‘rnida bajaradigan, aytilgan ishni vaqtida qiladiganlarga nisbatan ishlatiladi
üčär	uchar	hamma yumushlarni tezlik bilan bajaradigan, o‘zo‘rnida qiladigan erkaklarga nisbatan ishlatiladi
üj kätäk	uy katak	uyidan chiqmaydigan, hech qayerga bormaydigan odam.
böčkä	bo‘chka	ko‘p ovqat yeydigan to‘lacha insonlarga berilgan tarif

qīlīč	qilich	kiyimlarini yarashtirib, chiroyli kiyib olgan insonlarga nisbata aytiladigan so‘z.
sōtāqōzī	so‘taqo‘zi	yuvvosh, sodda bollarga nisbatan aytiladi
čīlāšīr	chilashir	to‘ymas ma’nosida keladi.
ālī vālt	olti volt	aqli kam, esi pas kishi
jālāq	yaloq	paxta qo‘yish ma’nosida, nima bo‘lsa yaxshi gapirib o‘sha tarafga o‘tib olish
jōjīmčī	yo‘yimchi	ko‘z tegsa yo‘yadigan shaxs
tāmāy kōtārār	tomog‘ ko‘tarar	tomog‘i tushib qolsa, qattiq og‘rib qolsa ko‘tarib tuzatilishi.
kūrāk kōčīrār	kurak ko‘chirar	yosh bolalarni beshikda yotib kuraglari yopishib qolsa ko‘chiradi
qārāčā	qoracha	oddiy o‘zimizga o‘xshagan insonlarga aytiladigan so‘z
sāmān tūtātār	somon tutatar	daraxtni soviqdan asrash uchun somon tutatish jarayoni.
gāž	goj	behuda so‘zlab, no‘rin ish qilish.
gāldīr-gālvās	galdir-galvas	kallasi, miyasi umuman ishlaymaydigan insonlarga nisbatan ishlatiladi
bōtā būvām	bo‘ta buvam	aziz, mukarram, is chiqariladigan joy nomi.
<i>Etnografizm to‘y-aza nomlari</i>		
āx tōj	ox to‘y	kelinkuyov sahnaga chiqmaydigan to‘y
qīzīl tōj, sāhnā tōj	qizil to‘y, sahna to‘y	kelin-kuyov sahnaga chiqadigan to‘y
Qīz čāqīrdī	Qiz chaqirdi	to‘ydan bir kun oldin qizni sinfdoshlari, jiyanlari barcha qarindoshlari qiznikida to‘planib o‘yinkulgi qilishadi. Qizlar ko‘p bo‘lganligi sababli nomi ham qizchaqirdi deb ataladi
kūjāv čāqīrdī	kuyov chaqirdi	to‘ydan bir kun o‘tgandan so‘ng kuyovni qizning uyiga borishi
rūkšān	rukshon	to‘yni ertasiga qizning onasi, xolalari, ammalari kuyovnikiga kelib o‘tkazadigan marosim, kelin shunda salom qiladi
kūjāv sālām	kuyov solom	kuyov qaynotasinikiga to‘ydan keyin birinchi marta tanishuvga boradi shunga bu nom bilan ataladi
xārdīy āšī	Xordig‘ oshi	bunda qudalar birbirinikiga borib yaqindan tanishadilar
ōčāy āldī	o‘chog‘ oldi	kelinni yangi uyiga o‘rgatish uchun birinchi o‘chog‘ oldiga chaqiriladi va ovqat tayyorlaydi shunda yangi olila a‘zolari bilan yaqindan tanishadi
ātā jūpāt	ota yupat	qizni uyidan olib chiqib ketilgandan so‘ng otasini sinfdoshlari biror bir ovqat tayyorlab otani yupatish jarayoni

čälädī, sōjīš	chaladi, so‘yish	to‘ydan keyin otalar sinfdoshlarini chaqirib o‘zlari xohlagan ovqatni tayyorlab yeyishlari bunda hamma ayollarini ham olib keladi ular o‘zlari turli xil taomlarni pishirib kelishadi va o‘rtaga qo‘yib birga yeyishadi
āxliḡ āldī	Oxlig‘ oldi	qizni biror joyga uzatayotganda to‘ydan avval unshatiruv marosimi bo‘ladi shunda kuyov tarafga belbog‘ yoki ro‘mol berish
sep üzdī	sep uzdi	to‘ydan 1520 kun o‘tib kuyov taraf, qizni barcha qarindoshlarini chaqiradi, hamma kelinga turli xil idishtovoqlar va buyumlari bilan kelib mehmon bo‘lib ketishadi
īdiš qājtārdī	idish qaytardi	to‘ydan bir necha kun avval savatlarda narsa pishirib kelin taraf kuyovnikiga jo‘natadi
tōj berdī	to‘y berdi	kuyov taraf to‘yga kerakli oziqovqatlarni olib kelinnikiga kuvoni amakilari, tog‘lari barcha qarindoshlari olib kelish jarayoni
nānūštā	nonushta	to‘yni ertasiga ertalab kelin taraf qizga qotirma ovqat tayyorlab yana yoniga bir nechta savatlarni qo‘shib kuyovnikiga jo‘natadi shuni nonushta deb ataymiz
jōxlāv	yo‘xlov	to‘ydan so‘ng kelin taraf kuyovnikini bir oygacha har payshanba kunlari savatlar jo‘natib yo‘qlab borishi
<i>Aza nomlari</i>		
kīr jūdī	kir yudi	inson o‘lgandan so‘ng yetti kunda bu marosim o‘tkaziladi yaqinlari kirlarini yuvib, boshqa kiyimlarini esa loyiq kelgan kishilarga tarqatadi
<i>Kiyim-kechak nomlari</i>		
čöpān, jālāg	cho‘pon, yalag	uzun, qora, ko‘k rangda bo‘ladi, erkaklarga mo‘ljallangan kiyim
jenčā	yenchā	issiq narslarni ushlashga mo‘ljallab tikilgan qo‘lqopga o‘xshash narsa
rāpādī	rapadi	tandirga non yopilganda ishlatiladi qattiq narsadan qalin qilib tikiladi
pālās	polos	gilamdan yupqaroq to‘shaladigan narsa.
šālčā	shalcha	ostonadan uyga kiraverishga solinadigan polosdan kichkina narsa
pālāk	palak	devorga osiladagan material
qōšqījīq	qo‘shqiyiq	ikkita belbog‘ni birbiriga ulab qo‘yilgani
jāpīnčīq	yopinchiq	kelinni ustiga tashaladigan balqitdan tikilgan to‘rtburchak chakasiga popuklar o‘rnatilgan material
Qūrāy jāstīq	Qurog‘ yosti	ikki kishilik yosti
pāpūg jāstīq	popug yosti	to‘ylarda qilinadigan yosti turi, uzun mo‘nchog‘lar qadalgan, pupukchalari bo‘ladi

ävrä	avra	ko‘rpachani usti
ästätär	astar	ko‘rpachani tag qismi
ön, ön ikki čäräg römäl	o‘n, o‘n ikki chorag ro‘mol	ro‘mol turi
pät jästiq	pat yosti	faqat patdan tayyorlangan yumshoq yosti
bāliš	bolish	uzunchoq oriq yosti
pät körpä	pat ko‘rpa	judayam yengil bo‘lgan ko‘rpa
pājändāz	poyandoz	to‘yda kelinkuyovni oyog‘ini tagiga gilam yoki oq materiladan solinadagan narsa

O‘zbek tili dunyo tillari orasida o‘zining boy grammatik hamda leksik xususiyati bilan ahamiyatlidir. Tilimizning shevaga xos leksik qatlamida amalga oshirilayotgan izlanishlarni olib borilayotgan tadqiqotlar misolida ko‘rishimiz mumkin. Har qanday xalq o‘z shevasi leksik qatlamini tadqiq qilish, shu xalqning tarixidan dalolat beruvchi qimmatbaho materiallardir. Ularni to‘plab kelgusi avlodga qoldirish, bugunimizdan kelajakka xabar berishimizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176-b.
2. Darvishev I. Areal tilshunoslik: Janubiy-g‘arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari. – Toshkent: Navro‘z nashriyoti, 2019. – 148 b.
3. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. -Toshkent: Navro‘z, 2013.
4. Ishayev A. Shevalar lug‘atiga kiritiladigan so‘zlar. O‘zbek tili va adabiyoti. 1988. 2-son. 37-42-betlar
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti. 2007.
6. Reshetov V. Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. Toshkent: O‘qituvchi, 1962.
7. N.Raxmonov. O‘zbek tilining Navoiy viloyati shevalari morfologik xususiyatlarining lingvoareal tadqiqi. Samarqand. Fil.f.d.(PhD) diss., 2019.
8. M.Saidova. “Namangan shevalarida qarindoshlik terminlarining leksik-semantik tahlili”. – Toshkent, 1995
9. <https://lex.uz/docs/-5058351>

XORAZM SHEVALARI LEKSIK XUSUSIYATLARINING TURKMAN
TILI(SHEVASI)GA TA'SIRI

THE INFLUENCE OF THE LEXICAL FEATURES OF KHOREZM DIALECTS ON
THE TURKMAN LANGUAGE (DIALECT)

Alimardanov Elyor Ilxom o'g'li,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Toshkent davlat o'zbek tili va dabiyoti universiteti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/QFCN3216

Annotation. *In the Khorezm dialectal zone, the Oghuz, Kipchak dialects of the Uzbek language, Karakalpak, Turkmen, and Kazakh languages perform a communicative function. As a focal point, the Urgench-Khiva dialects exert their influence on neighboring languages and dialects. The article deals with the lexical influence of Uzbek dialects in the dialectal zone on Turkmen dialects.*

Key words. *Uzbek language, Turkmen language, Khorezm dialectal zone, lexical influence.*

Xorazm dialektal zonasidagi o'zbek va turkman tillari haqida gap ketganda, ularning kelib chiqishi o'g'uz komponentiga borib taqaladi. Shunga ko'ra, ikki til vakillari nutqida o'xshash jihatlar talaygina. Bu holat, ayniqsa, leksik sathda yorqinroq namoyon bo'ladi. Dialektal zonadagi o'zbek va turkman shevalari leksik fondida umumiy bo'lgan so'zlar ko'p bo'lsa-da, ammo fonetik jihatdan farqli ko'rinishlarga ega. Masalan, Urganch-Xiva: ajaş, aş, jaxşı, ulla, kiçci, gäl, get, saşşal, şulaş turkman shevalari: ajaq, aq, jayşı, uli, kiçi, gel, git, saşşal, şulaş kabi.

Dialektal zonaning turkman shevalariga o'zbek tilining leksik ta'sirini quyidagicha mavzuiy guruhlariga bo'lish mumkin.

Uy-joy buyumlariga oid so'zlar: ba:diş – “sopol tovoq”. Dialektal zonadagi o'zbek shevalarida badja (баджа) ko'rinishida uchraydi [Абдуллаев 1961: 25]. Ushbu so'z turkman adabiy tili va markaziy shevalarida qo'llanilmaydi, lekin o'g'uz turkum tillari, jumladan, turk tilida bodjo (боджо), ozarbayjon tilida badja (баджа) ko'rinishlarida uchraydi [Мадрахимов 1999: 49]. Masalan: Bar, bir ba:diş çal äkel, içäli (Bor, bir tovoq chalob olib kel, ichaylik);

tijr / ti:r – “kepchik”. Dialektal zonaning o'g'uz shevali arealining Urganch, Xiva, Xonqa, Shovot tumani hududlarida faol qo'llanuvchi bu leksema mahalliy turkman shevalariga o'tgan;

küpi – “kubi”. Ushbu leksema Xiva shevasida küpi, Urganch, Xonqa shevalarida küvi, Gurlan va Yangibozor shevalarida kübi ko'rinishlarida uchraydi;

sila:pça – “qo'l yuvdirish uchun ishlatiladigan tog'ora, chilopchin”. Gurlan, Mang'it, Yangibozor shevalarida silapça, Urganch, Xiva, Hazorasp shevalarida salapça shaklida qo'llaniladi. Masalan: Sila:pça:nı getirip, ellernä suv sal (Chilopchinni olib kelib, qo'llarga suv quy);

leva:p kä:se / gö:knä:r kä:se – “kosa”. Dialektal zonada ka:sa (va uning fonetik variantlari ka:se, kä:se) leksemasi piyola ma'nosida, läva:pı ka:sa esa kosa ma'nosini bildiradi va bu so'z turkman shevalari fonetikasiga moslashgan holda o'zlashtirilgan;

lä:li / lä:li – “tunuka tovoq, tarelka”;

sijxaq – “qirg'ich”. Dialektal zona o'zbek shevalarida sijnäk ko'rinishida uchraydi. Qizig'i, turkman adabiy tilida o'zbek adabiy tiliga o'xshash (qirg'ich) gyrgyç shaklida qo'llaniladi;

qumyan / qumyan – “qumg'on”. Dialektal zonaning markaziy shevalarida quman shaklida uchraydi. Ko'rinadiki, ushbu so'z turkman shevalari fonetikasiga moslashgan holda o'zlashtirilgan. Shuningdek, bu so'z Stavropol turkman shevalarida ham uchraydi [Аразкулыев 1977: 65]. Masalan: Ana-qum, qumyan ältündä (Ana-ku, qumg'on oldingda);

a:dayarva – “bolalarni yurishga o'rgatadigan uch g'ildirakli arava”. O'g'uz shevali areallarda adaş arva, qipchoq shevali areallarda adayarba / adayarva ko'rinishlarida uchraydi;

sozon / sozan – “juvoldiz”. Ushbu leksema turkman adabiy tilida temen so'zi bilan ifodalanadi [Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi 2015: 362]. Qoraqalpoq adabiy tilida sozan bigiz, Qo'ng'iro't tumani va Kegayli tumani Qatag'on qishlog'i qoraqalpoq shevalarida hamda Xo'jayli o'zbek shevalarida juvoldiz ma'nosida qo'llaniladi [<https://tusindirmesozlik.uz/15346>; Насыров, Доспанов 1983: 267; Ишаев 1977: 154]. Shuningdek, bu so'z o'zbek shevalarida ba'zan nina ma'nosida ham keladi: Tomirimga tomchilab Zardob sizar so'zondan, Vaqt otini qamchilab O'tar shomda, azonda (Hol Muhammad Hasan, Qaytish) [Musayeva 2022: 284].

Markaziy turkman shevalari va adabiy tilda uchramaydigan ushbu hudud turkman shevalariga xos bo'lgan bu so'zning qo'llanilishini Urganch-Xiva shevalarining ta'siri natijasida yuzaga kelgan deb bo'lmaydi. Sababi, dialektal zonaning o'g'uz shevali arealida juvoldiz ma'nosida tämän yoki tämän innä so'zlari qo'llaniladi [Абдуллаев 1961: 25; Мадрахимов 1999: 162; Мадрахимов 1973: 176]. Shunga ko'ra, bu so'zning qo'llanishi atrof qipchoq shevalarining ta'siri deyish mumkin. Shuning bilan birga, juva:ldiz so'zi ham mahalliy turkman shevalarida qo'llaniladi.

Ko'rpa-to'shak va gilamchilikka oid so'zlar: körpe / körpä – ko'rpa. Bu leksema markaziy turkman shevalari va adabiy tilda yorgan ko'rinishda uchraydi [<https://enedilim.com/sozluk/soz/yorgan>];

körpeçe / körpäčä – “ko'rpacha”. Masalan: Iča:ndan körpäčä alıp çıq (Ichkaridan ko'rpacha olib chiq). Turkman adabiy tili va markaziy shevalarida düşekçe shaklida uchraydi [<https://enedilim.com/sozluk/soz/düşekçe>];

kigiz / kijz – “kigiz”. Kigize tüşe öziñ (Kigizni o'zing to'shamoq). Turkman adabiy tili va markaziy shevalarida keçe shaklida uchraydi [<https://enedilim.com/sozluk/soz/keçe>];

tekelevent / tekenebent / täkänäbänt – “katta kigiz”. Masalan: Bır tekelevent keçe gerek dijdı (Bir katta kigiz kechga kerak deydi). Dialektal zonaning aksar areallarida täkänämät, Hazorasp shevalarida täkjänävänt, Amudaryo tumani Qilichboy qishlog'ida täkjämänt, Mang'it, Xo'jayli shevalarida täkjämät / täkjämät ko'rinishlarida uchraydigan bu leksema chiroyli guldor kigiz ma'nosini ifodalaydi. Bu so'z turkman shevalariga fonetik jihatdan moslashgan holda guldor va chiroyli kigizni emas, umuman, katta hajmdagi kigiz ma'nosi bilan kirgan;

gülvent – “mayda-mayda munchoqlardan chiroyli qilib yasalgan ayollar bo'yniga taqadigan bezak”.

Oziq-ovqatga doir so'zlar: atala – “atala”. Masalan: Atala-da pışıremı (Atala ham pishiraymi)? Turkman adabiy tili va markaziy shevalarida taomning bu turi bulamak leksemasi bilan ifodalanadi [Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi 2016: 174-175.]. Bulamaş / bulamuş leksemasi dialektal zonaning o'zbek shevalarida ham qo'llaniladi [Абдуллаев 1961: 29-112; Мадрахимов 1973: 121];

qujman / yujman – “quymoq”. Masalan: yujman pışıremıs (quymoq pishiramiz). Turkman adabiy tilida çapady so'zi bilan ifodalanadi [<https://enedilim.com/sozluk/soz/çapady>; Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi 2016: 174-175];

qurmuş / yurmuş – “somsaning bir turi”;

petırek / petijrek / pätrāk – “piyoz solingan zog'ora non”. Mahalliy o'zbek shevalarida pätrāk / pätrāk ko'rinishlarida uchradi;

kíčílí – “kichirining bir turi”. Masalan: ýış güni kíçílí kem dá:l (Qish kunlari kichira kam emas);

ɣajtš / ɣajtš – “xamir ovqatning bir turi”;

sömölek – “sumalak”;

nışa:la – “nisholda”. Mahalliy o'zbek shevalarida neşalla ko'rinishida uchraydi [Абдуллаев 1961: 29-112];

šírní – “shinni”. O'zbek shevalarida šínní, turkman adabiy tili va markaziy shevalarida toşap shaklida qo'llaniladi.

Shuningdek, boshqa hudud turkman shevalaridan farqli dialektal zonadagi turkman shevalarida yog' turlari alohida nomlanadi. Masalan: a:q ja:ɣ, za:vut ja:ɣ leksemalari paxta yog'ni ifodalasa, červí / čärví jay so'zi dumba yog'ni, žuva:z ja:ɣ esa, juvazda chiqarilgan har qanday yog'ni bildiradi. Bu leksemalar ham o'zbek tilining ta'siri natijasida o'zlashgan.

Ish qurollari va ularning qismlariga doir so'zlar: mala pajča – “mola”. Dialektal zonadagi o'zbek shevalarida mala, shuningdek, turkman adabiy tili va markaziy shevalarida ham mala ko'rinishlari qo'llaniladi. Demak, bu so'zning qo'llanilishi mazkur oraliq arealining o'ziga xos xususiyatidir;

denda:na – “dandana”. O'g'uz shevali arealda dändäna, qipchoq shevali arealda dandana, turkman adabiy tili va markaziy shevalarida dyrmyk shakllarida uchraydi;

ɣumra – “belkurak dastasiga mahkamlanadigan tunuka shayba”. Dialektal zonaning o'zbek shevalarida ɣumra / qumra ko'rinishlarida qo'llaniladi;

kečgürt – “o'roqsimon pichoq”. O'g'uz shevali arealda käškät, qipchoq shevali arealda käčkärt / käškärt, o'zbek-turkman oraliq (Toshhovuz) shevalarida käčkärt shakllarida uchraydi.

Poliz ekinlari va mevalar: gürvek / kürvek – qovunning turi, erta pishar, to'rli, yumaloq, shirin qovun. Mahalliy o'zbek shevalarida gürväk / gürbäk / kürväk shaklida qo'llaniladi;

hıtaj – qovunning turi, mag'zi qizil, shakli cho'ziqroq, rangi ko'kish qovun. O'zbek shevalarida xıta:ji / xıtaji ko'rinishlarida uchraydi;

şapbazi – qovunning turi, rangi sarg'ish-ko'k, kuzgi-qishki qovun bo'lib, bahorgacha saqlanadi. O'zbek shevalarida şabbazi, güla:vı ko'rinishlarida uchraydi;

a:lahekek – qovunning turi, tusi ko'kimtir, mag'zi oq, eti sersuv bo'ladi, yozda pishadi. Ushbu leksema Bezirgan, Kaltaminor, Sarimoy kabi qishloq shevalarida pa:jendekí ko'rinishida uchraydi. O'zbek shevalarida aläkkä shaklida qo'llanadi;

ba:dıreŋ / badıreŋ – “bodring”. Bu leksema turkman adabiy tili va markaziy shevalarda hy'yar [https://enedilim.com/sozluk/soz/hy%C3%BDar], shuningdek, qoraqalpoq tilida қыяр shakllarida qo'llanadi [Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. –2023: 80]. Dialektal zonaning o'zbek shevalarida badrıŋ / badırıŋ ko'rinishlarida qo'llanuvchi bu so'z o'zbek tilining ta'sirida qoraqalpoq tilining janubiy shevalarida ham faol ishlatiladi [Доспанов 1977: 118];

levlegí / lävlägi – “lavlagi”. Ushbu so'z dialektal zonaning o'zbek shevalarida lablabı, lävlägi lövlöví, turkman adabiy tili va markaziy shevalarida şugundyr holatida qo'llanadi [https://enedilim.com/sozluk/soz/%C5%9Fugundyr];

šívít – “shivit”. Dialektal zonaning o'zbek shevalarida šívít / šü:t ko'rinishlarida qo'llanadi.

Sohalarga (arava va aravachilikka) oid leksika: arvejer / arväjär – “aravaning egari”. Aslida bu leksema ikki so'zning qo'shiluvidan hosil bo'lgan va talaffuzda soddalashib bir so'z shakliga kelib qolgan: arva äjäri > arva äjär > arväjär. O'zbek shevalaridan turkman shevalariga o'tishda bu shevalar fonetik xususiyatlariga moslashgan. Shuningdek, Toshhovuz tumani Hallang qishlog'i shevasida arbıjär ko'rinishida ham uchraydi [Йўлдошев 2002: 140];

bosoɣa / bosaya – “ikki yog'ochni bir-biriga mahkamlaydigan ikkita ko'ndalang yog'och (narvon va aravalarda ishlatiladi)”. Arealdagi o'zbek shevalarida bosaya shaklida qo'llaniladi;

menžire / menžirä – “arava ustiga (yon taxtalarni tutib turish uchun) biriktirilgan to‘rtta kichik ustun”. Mahalliy o‘zbek shevalarining aksarida mänžirä, Toshhovuz shahrida pänžirä ko‘rinishida uchraydi;

zänñi – “aravada aravakash o‘tiradigan taxa”. O‘zbek shevalaridan turkman shevalariga bu omonim so‘zning ushbu ma’nosi bilan birga “narvon” ma’nosi ham o‘tgan. Dialektal zonaning markaziy shevalarida zänñi / zänñi, To‘rtko‘l-Ellikqal’a shevalarida zänñi, shuningdek, To‘rtko‘l tumani Qirg‘iz qishlog‘ida zängi, Amudaryo-Beruniy, Toshhovuz shevalarida zängi, Ilonli shevalarida zänni shakllarida qo‘llaniladi;

arqalıq / arşalıq – “tirg‘ish”. Dialektal zonaning o‘g‘uz shevali arealida arşalıq, qipchoq shevali arealida arqallıq ko‘rinishida uchraydi;

ä:k – “aravani hosil qilgan yog‘ochlar (ular 9ta bo‘lib, yelim bilan bir-birlariga jipslashtiriladi)”. Shuningdek, ä:k so‘zining “ohak” ma’nosida ham qo‘llanishi o‘zbek shevalarining ta’siri. Ohak so‘zi fors-tojikcha so‘z bo‘lsa-da, mahalliy turkman shevalariga Xorazm shevalariga moslashtirilgan fonetik ko‘rinishi ä:k holatida o‘tgan. Turkman adabiy tili va markaziy shevalarida ushbu so‘z hek shaklida qo‘llaniladi [<https://enedilim.com/sozluk/soz/hek>]. Demak, mahalliy turkman shevalarida ohak ma’nosini ifodalashda yondosh o‘zbek shevalarida ishlatiladigan shakldan foydalaniladi;

zo:rva:γı – “xomitning quyi qismini ikki tomonidan biriktirib turadigan qayish”. O‘zbek shevalarida zärvaγ shaklida uchraydigan bu leksema turkman shevalariga fonetik jihatdan moslashtirilgan;

pijrövük – “arava gupchagi chiqib ketmasligi uchun o‘q ichiga suqib qo‘yiladigan yog‘och”. Arealdagi o‘zbek shevalarida pärrävük / pürävük holatlarida qo‘llaniladi;

götörgi – “aravaning to‘pi bilan o‘qini arava ko‘kragiga jipslashtirib turadigan uzun yog‘och”. O‘g‘uz shevali arealda götärği, qipchoq shevali arealda kötärği ko‘rinishlarida uchraydi;

keje – “kegay”. Bu so‘z dialektal zonaning o‘zbek shevalarida kījä ko‘rinishida qo‘llaniladi va turkman shevalariga fonetik jihatdan moslashgan holda o‘tgan;

mergenek / mǎrgänäk – “gupchakning teshigiga o‘rnatiladigan temir – podshipnik”. O‘g‘uz shevali arealda märyanäk, qipchoq shevali arealda mǎrgänäk, shuningdek, Toshhovuz tumani Hallang qishlog‘ida margänäk ko‘rinishlarida uchraydi. Demak, turkman shevalariga bu so‘z qipchoq shevalarining ta’siri natijasida o‘zlashgan;

zemijnayač – “bo‘yinturuqda pastga osilgan ikki yog‘och”. O‘g‘uz shevali arealda zämi:n, qipchoq shevali arealda zaminayač ko‘rinishlarida qo‘llaniladi. Bu so‘z ham qipchoq shevalaridan o‘zlashgan;

ovžın / čovzun – “tasma, bo‘yinchani arava yog‘ochiga biriktiradigan qayish”. O‘g‘uz shevali arealda šo:zun, qipchoq shevali arealda čavzun shakllarida uchraydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: Фан, 1961. – 347 б.
2. Аразкулыев С., Атаныязов С., Бердиев Р., Сапарова Г. Түркмен дилинің гысгача диалектологик сөзлүги. – Ашгабат: Ылым, 1977. – 316 с.
3. Доспанов О. Қарақалпақ тили қубла диалектинің лексикасы. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1977. – 202 б.
4. Ишаев А. Қорақалпоғистондағи ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – 176 б.
5. Мадраҳимов О. Ўзбек тили ўғуз лаҳжасининг қисқача қиёсий луғати. – Урганч: Хоразм, 1999. – 194 б.
6. Мадраҳимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси. – Тошкент: Фан, 1973. – 192 б.

7. Musayeva F. O‘zbek xalq so‘zlari. – Toshkent: Innovatsion rivojlanish, 2022. – 392 b.
 8. Насыров Д.С., Доспанов О.Д. Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлиги. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1983. – 404 б.
 9. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлиги. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2023. – Т. 5. – 400 б.
 10. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi (I tom). – Aşgabat: Ylym, 2016. – S. 658 s.
 11. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi (II tom). – Aşgabat: Ylym, 2015. – 542 s.
 12. Йўлдошев Р. Тошҳовуз вилоятидаги ўзбек шеваларининг лексик хусусиятлари: Филол.фан. номз...дисс. – Тошкент, 2002. – 289 б.
- <https://enedilim.com>
<https://tusindirmesozlik.uz>

КОНТАКТОЛОГИЯ САЛАСЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ
(Өзбек және қазақ тілдері мысалында)

THEORETICAL FOUNDATIONS OF CONTACTOLOGY SALASY
(Uzbek and Kazakh languages are examples)

Сайфуллаев Бауыржан Нұрымбетұлы,

Ташкент мемлекеттік педагогика университети

Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доцент м.а.,

филология ғылымдары бойынша философия докторы (PhD)

sayfullayevbaurjan@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/ATMA9506

Annotation. *This article deals with the issue of identifying language contact and its specific features, analyzing its historical roots and theoretical foundations, showing in factual examples which language areas Kazakh writers born and raised in the Republic of Uzbekistan used, determining the scope of Uzbek language elements in the works of Kazakh writers, and defining semantic groups of assimilated lexical units in the works of Kazakh writers.*

Key words. *contact, dialect, dialectism, bilingualism, bilingual, interference, adstrat, substrate, dialect.*

Бүгінгі таңда әлемдік жалпы лингвистикада тілдер контакты мәселесіне ерекше көңіл бөліне бастады. Тарихи байланысқан тілдер мен диалектілердің даму ерекшеліктері, сондай-ақ дүние жүзіндегі халықтар миграциясының артуы тілдер контактына кең мүмкіндіктер ашатыны белгілі. Бұл мәселе адамзат қоғамының барлық кезеңдерінде болған, бірақ оның ғылыми тұрғыдан зерттелуі XIX ғасырда әлемде салыстырмалы-тарихи тіл білімінің пайда болуымен байланысты болды. Осы кезеңде пайда болған «толқын теориясы» [9, 208] тілдер арасындағы байланыстың табиғилығын дәлелдеді. Тілдер контакты әлем тіл білімінде әртүрлі аталды. Олардың арасында «тілдер одағы» ұғымы кең таралып, кейінгі кезеңдерде де жалғасын тапты. «Тілдер контакты» ұғымы «тілдер одағы» ұғымын толығымен алмастырмаса да, олардың ортақ белгілерін біріктіре алады. Бұл мәселе осы зерттеу жұмысының негізін құрайтын тіл білімінің әрбір саласының, соның ішінде түркологияның өзекті мәселесін алға тартады.

Қазіргі лингвистиканың басты ерекшелігі тіл иесінің қолданысындағы тілдің жүйелік және құрылымдық жағына емес, қатынас құралы ретіндегі қызметіне бағытталуымен сипатталады. Тілдік өзгерістердің нақты себептері зерттеушілердің қызығушылығын тудырып отырғандықтан қазіргі кезеңге дейін тіл теориясында контактология саласы ең күрделі, қарама-қайшылығы мол мәселелердің қатарына жатады. Бұл мәселені шешуде тілдік өзгерістердің ішкі және сыртқы себептерін бөліп қарастыру маңызды қадам болып табылады. Тілдік жүйе элементтерінің өзара әсерінен немесе сөйлеушінің санасы мен еркінен тыс тілдің ішкі үдерістер нәтижесінде алуан түрлі өзгерістер болып жатады. Мұндайда тіл дамуының ішкі факторларына назар аудару қажет. Кейде тілдік өзгерістерге халықтың тілінен тыс себептер де, яғни әлеуметтік қарым-қатынастар, экономикасы мен мәдениетінің дамуы т.б. факторлардың да әсері болады. Оларды сыртқы факторлар деп атайды. Тілдік өзгерістерге себеп болатын осындай факторлардың бірі – қандай да бір тілдің өзге тілмен қарым-қатынасқа түсуі. Тілдердің өзара қарым-қатынасқа лингвистикалық, психологиялық, әлеуметтік, этнотарихи т.б.

себептермен тығыз байланысты. Бұл әлбетте күрделі, әрі көп салалы құбылыс. Халықтың белгілі бір дәуіріндегі экономикалық, әлеуметтік, саяси, мәдени өмір тіршілігі, өзге елдермен қарым-қатынасы, әдет-ғұрпы ең алдымен оның тілінен, сөз мағынасынан айқынырақ сезіліп тұрады.

Қазіргі тіл білімінде ауқымды кеңістікте таралған түркі тілдерін салыстырмалы түрде зерттеу, олардың тілдік байланыстарын анықтау лингвистикалық контактология үшін және осы бағыттың қажеттілігі мен даму болашағын зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады.

Түркі тідес халықтар, этникалық топтар – түркі халықтары деген ортақ атаумен аталады. Түркі тілдерінің бір негізден тараған өзара туыстас тілдер екендігі олардың морфологиялық формалары мен синтаксистік тәсілдеріндегі ортақтықтан, жақындықтан да, дыбыстық жүйелері мен негізгі сөздік қорындағы ұқсастықтан байқалады.

Дүниеде басқа тілдермен араласпайтын тіл жоқ. Мұндай қарым-қатынастар тіл білімінде ұзақ уақыт бойы ғылыми зерттеулерге арқау болған объективті шындық, бұл мәселе әлі күнге дейін күн тәртібінен түспеген. Бұл мәселе аймақтық тіл білімінде жаңа мағынаға ие болды, онымен арнайы бөлім – контактология ғылымы айналысады, яғни контактология бөлімінде байланыстағы тілдер мен диалектілер зерттеледі. Ғылымда лингвистикалық контактологияның әртүрлі түсіндірмелері бар. Бұл мәселе контакт лингвистиканың объектісі болып табылады. Контакт лингвистикасы немесе лингвистикалық контактология ареалдық лингвистиканың да, жалпы тіл білімінің де объектісі болып табылады. Сондықтан жалпы тіл білімі негізінен тілдер контактымен айналысса, ареалдық лингвистика жоғарыда айтылғандай тілдік құбылыстарды да, яғни тілдердің контактын және диалектілердің контактын қарастырады.

Біз осы шағын зерттеуімізде қазақ және өзбек тілдерінің контактының кейбір мәселелеріне мысалдар арқылы дәлелдеп тоқталамыз.

Атақты лингвист ғалым У.Вайнрайх тілдер контактын былайша сипаттайды:

1) казуал, яғни тұрақты емес, кездейсоқ контакт; бұл тілдердің үздіксіз контактына байланысты болады, соның салдарынан соншалықты көп сөздер үйренбейді;

2) перманент, яғни тұрақты және тығыз контакттар.

Қазақ-өзбек тілдерінің біз зерттеп отырған ареалдағы контактыны екіншідегі контакттар тізіміне қосуға болады, себебі бұл саладағы қазақ-өзбек тіліндегі байланыстар ежелгі және тұрақты.

Көп жылдық тарихы бар қазақ және өзбек тілдері қарым-қатынастарының осы тілдердің сөздік қорына із қалдырғаны сөзсіз және бұл процес әлі күнге дейін өз жалғасын табуда. Осы шағын зерттеуіміз ғылыми-теориялық деңгейде аз зерттелген, тарихи тілдік қатынастар мен қазіргі тілдік сабақтастықты, тілдік үдерістерді, лингвистикалық контактология мәселелерін қазақ және өзбек тілдері негізінде қарастыру, лексикалық элементтердің ену және игерілу үдерісі, тілдік қатынастардың мәселелері алғаш жан-жақты зерттеуге арқау болуымен өзекті.

Тілдік өзгерістердің нақты себептері зерттеушілердің қызығушылығын тудырып отырғандықтан қазіргі кезеңге дейін тіл теориясында контактология саласы ең күрделі, қарама-қайшылығы мол мәселелердің қатарына жатады. Бұл мәселені шешуде тілдік өзгерістердің ішкі және сыртқы себептерін бөліп қарастыру маңызды қадам болып табылады. Тілдік жүйе элементтерінің өзара әсерінен немесе сөйлеушінің санасы мен еркінен тыс тілдің ішкі үдерістер нәтижесінде алуан түрлі өзгерістер болып жатады. Мұндайда тіл дамуының ішкі факторларына назар аудару қажет. Кейде тілдік өзгерістерге халықтың тілінен тыс себептер де, яғни әлеуметтік қарым-қатынастар, экономикасы мен

мәдениетінің дамуы тағы басқа факторлардың да әсері болады. Тілдік өзгерістерге себеп болатын осындай факторлардың бірі – қандай да бір тілдің өзге тілмен қарым-қатынасқа түсуі. Тілдердің өзара қарым-қатынасы лингвистикалық, психологиялық, әлеуметтік, этнотарихы тағы басқа себептермен тығыз байланысты. Бұл күрделі, әрі көп салалы құбылыс. Халықтың белгілі бір дәуіріндегі экономикалық, әлеуметтік, саяси, мәдени өмір тіршілігі, өзге елдермен қарым-қатынасы, әдет-ғұрпы ең алдымен оның тілінен, сөз мағынасынан айқынырақ сезіліп тұрады.

Тілдің ерекшелігі екі факторға, яғни тілдің пайда болуы мен оның басқа тілдермен қарым-қатынасқа түсуіне байланысты болады, сол арқылы тілдік қатынастар жүзеге асырылады.

Халықтардың бір-бірімен көрші тұруы, бір мемлекетте көп ұлтты халықтардың өмір сүруі және олар бір-біріне жақын көзқараста болса да, мұндай факторлар адамның сыртқы бейнесіне ғана емес, тілі мен мәдениетіне де әсер етпей қоймайды. Екі немесе одан да көп тілдер, бір-біріне туыс немесе туыс емес тілдер болсын, өзара ұқсас болады, өйткені, олар өздерінің географиялық және қоғамдық-әлеуметтік араласуы жағынан бір-бірімен қарым-қатынасқа түседі.

Адамзат тілдері өзінің даму тарихы үдерісінде басқа тілдермен үнемі белгілі-бір деңгейде контактіге түсіп отырады. Тілдік қарым-қатынас екі немесе одан да көп тілдердің өзара байланысқа түсіп, бір-бірінің құрылымы мен сөздік қорына әсер етуі болып табылады. Бүгінгі таңда лингвистикалық контактология, лингвистика ғылымының тілдік қарым-қатынастар теориясына және контактология ғылымына ерекше назар аударып отыр. Контактология – тілдік қарым-қатынастың түрлерін, пайда болуы және дамуын зерттейтін тіл білімінің саласы. Контактология ғылымы ХІХ ғасырдың 50 жылдарында пайда болып, лингвистикада жеке бағыт ретінде қалыптасты, қазіргі кезде әлеуметтік лингвистиканың құрамдас бөлігі [3, 280 с.].

Н.Б.Мечковскаяның пікірінше, лингвистикалық контактология – белгілі-бір геосаяси кеңістікте тарихи және әлеуметтік жағдайдағы қарым-қатынасқа негізделген әр түрлі тілдерде сөйлейтін халықтардың, этностардың және жеке адамдардың тілдерінің араласу үдерісін зерттейді [4, 456].

Лингвистикалық контактология дегеніміз – белгілі бір әлеуметтік-тарихи жағдайда екі немесе бірнеше тілдердің қарым-қатынас механизмін зерттейтін жеке лингвистикалық пән болып табылады және тілдераралық ықпалдастықтың экстроллингвистика (әлеуметтік, психологиялық, этнологиялық және т.б.) факторларын, тілдік қарым-қатынастардың лингвистикалық үдерістерді байланыстыратын құбылыстарды қарастырады. Ал лексикалық контактология – қарым-қатынасқа түскен екі немесе бірнеше тілдерді барлық тілдік деңгейлеріндегі лексикалық бірліктерінің бейімделуін зерттейді [1, 445].

Тілдердің қарым-қатынасы туралы тіл теориясының маманы Ю.Д.Дешериев «тілдік қарым-қатынас» дегенде екі немесе одан да көп тілдердің немесе диалектілердің бір-біріне ықпалы, бір-біріне енуі, бір тілдің өзге тілдерден түрлі тілдік фактілерді қабылдауы, сондай-ақ түрлі кезеңдерде болған тілдік қарым-қатынастар нәтижесі деп тұжырымдайды [2, 68].

Контактология теориясы субстрат, суперстрат, адстрат, билингвизм, интерференция, конвергенция, дивергенция, тілдер араласуы тағы басқа маңызды феномендермен тығыз байланысты.

Жалпы тілдік байланыс екі түрлі тілдің немесе диалектінің өкілдері бір-бірімен сөйлескенде немесе жазған кезде пайда болады. Басқаша айтқанда, екі немесе одан да көп тілдік топтардың сөйлеу қатынасы – тіл контакты болып табылады. Мысалы, қазақ пен өзбек бір-бірімен араласқанда, яғни қарым-қатынасқа түскендегі қолданылатын тіл

«контакт тілі» деп аталады. Бұл ретте қазақ пен өзбек қазақша сөйлесетін жағдайда контакт тілі қазақ тілі болады, егерде өзбек тілінде сөйлесетін болса контакт тілі өзбек тілі болып табылады.

Тілдер контакты нәтижесінде тілдер бір-бірінен алшақтауы немесе жақындасуы мүмкін. Осы орайда алшақтап кетуі «дивергенция», жақындасуы «конвергенция» деп аталды. Тілдердің қарым-қатынас жасауына тиімді жағдай – адамның екі тіл жүйесін бірден қолданылуы кезіндегі – билингвизм «қос тілділік» болып табылады. Қостілділік индивидуалды немесе жеке (белгілі бір этностың жеке мүшелерінің екі тілде сөйлесіп, оны қолданылуы) және көпшілік қостілділік (белгілі бір этнос мүшелері көпшілігінің екі тілде сөйлесіп, қолданылуы) болып бөлінеді. Сонымен қатар қостілділік индивидуалды (тудырушы) және коллективтік қостілділік (қолданушы); аймақтық қостілділік (елдің жеке аймағы халқының екі тілде қатар сөйлесіп, қолданылуы); табиғи (қатар өмір сүретін екі тіл өкілдерінің қос тілді білуі мен қолданылуы) және жасанды қостілділік (әдейі, жоспарлы түрде екінші тілді үйренуге қажетті жағдайлар туғызу нәтижесінде екі тілді бірдей білуі және қолданылуы) т.б. Адамзат тарихында бұндай жағдайлар көптен кездеседі, мысалы, Өзбекстандағы қазақ ұлты өкілдері, себебі бұл киелі мекенде туылып-өскен қазақ азаматтары ең бірінші орында өздерінің ана тілін жетік меңгерсе, ал мемлекеттік тіл ретінде өзбек тілінде үйреніп, кейінірек екі тілді де меңгере алған.

Тілдердің қарым-қатынасы нәтижесінде интерференция, конвергенция және дивергенция деген ұғымдар пайда болған. Қазіргі кезге дейін лингвистикада интерференция құбылысына қатысты лингвистердің тұжырымдары бір жүйеге келген жоқ. Э.Хаугеннің пікірінше, «интерференцияқандай да бір лингвистикалық бірліктің бір мезетте екі бірдей тілдік жүйенің элементіне айналуы жүзеге асатын лингвистикалық тоғысуы» болса [5, 344], У.Вайнрайх интерференцияны бірнеше тіл білу нәтижесінде кез келген тілдегі қостілді адамдардың сөйлеуінде орын алатын тілдік норманың ауытқуы деп түсіндіреді [6, 25].

Бұл ұғымдарға «Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігінде» жеке-жеке анықтамалар берілген: «Интерференция – тілдік қарым-қатынастары кезінде екі тілдік жағдайда тілдік жүйенің өзара байланыстары сонымен қатар, қостілді адамның бір тілінің екінші тілге саналы емес әсерінің үдерісі, сондай-ақ осы ықпалдың нәтижесі. Интерференция тілдің әр қаттауында әртүрлі байқалады, мысалы, фонетикалық-фонологиялық деңгейде акцентті ажырата алмау, редукцияның белгілерін көшіру, ал морфологияда екі тілдің грамматикалық сапаларын ұлғайту интерференция болады.

Лингвистика ғылымында тілдер байланысын адстрат – тілдердің өзара қатар өмір сүруі мен жанасуы (әдетте шекаралас аймақтарда байқалады), суперстат – жергілікті халық тіліне уақыт ағымымен басқа тілдердің қабаттасуы, субстрат – қабаттасқан тілдерге негізгі тілдің ықпал етуі деген анықтамалар беріледі. Осы орайда айта кетуіміз керек, Өзбекстан Республикасының Қазақстан Республикасына көршілес тұрған аймақтарында қазақша, әсіресе, Оңтүстік Қазақстан халқының тілінде өзбекше адстраты кездесіп отырады. Бұл құбылыс өзбек пен қазақтың, қарақалпақ пен қазақтың, қырғыз бен қазақтың, түрікмен мен қазақтың арасында да байқалатын құбылыс.

Контактология теориясын зерттей келе, қазақ және өзбек тілдерінің қарым-қатынасы негізінде билингвизм, тілдердің араласуы, суперстат, лексикалық кірмелер мен интерференция үдерістерінің болғаны анықталды.

Өзбекстан Республикасының дерлік жер-жерлерінде қазақ ұлты өкілдері өзбектермен іргелес өмір сүруде. Ана тілі қазақ тілі болғанымен, өзбек тілінде меңгерген деп айта аламыз және бұл тілді күнделікті өмірде де қолдана алады. Басқаша айтқанда қостілділік басым.

Қазақ тілі өзбек тіліне жан-жақты әсер ететіндіктен, өзбек тілінің де қазақ тіліне фонетикалық, лексика-семантикалық, морфологиялық және синтаксистік, стильдік әсері байқалады.

Тілдік ерекшеліктері бір-біріне жақын сөйленістер, алдымен, сөйленістер тобын жасайды, сөйленістер тобынан диалектілер құралады. Мұның өзі тілдің, оған кіретін диалектілердің құрамында ортақ және айырым белгілердің болуына байланысты. Айырым белгілер әдеби тілден диалектіні және бір диалектіні басқа диалектілерден ажыратып көрсетеді. Бір диалекті үшін айырым белгі болып саналатындар басқа диалектілерге ортақ-жалпылық сипат танытып, оларды топтастыратын белгі болуы мүмкін. Айырым белгілердің ұқсастығынан диалектілердің жалпы белгісі шығады, ол диалектілердің санын да, көлемін де ажырататын негіз болып табылады. Диалектінің бар-жоғы осы жеке-айырым белгі мен жалпы-ортақ белгінің көлеміне қарай анықталады. Айырым белгілер тілдің:

Дыбыс жүйесінде: ләгән-леген, пахта-мақта, мышық-мысық т.б.

Грамматикалық құрылымында: оқығын, барулы, келулі т.б.

Лексикалық қабатында: топы, тандыр, зуала, бәдірең, таға т.б.

Қазақ диалектологиясында ұлттық тілдің құрамдас бөлігі – жергілікті ерекшеліктерді көп жылғы егжей-тегжейлі зерттеулер нәтижесінде олардың таралу көлеміне қарай диалектіден гөрі говорлық сипаты басым деген түйінге келіп, қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктерін говорлар сипаты басым деген түйінге келіп, қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктерін говорлар тобына бөлетін пікірқалыптасты деуге болады. Сонымен қатар, қазақ диалектологиясында говор терминінің орнына сөйленіс термині орнықты.

Өзбекстан Республикасындағы қазақ диалектілерін ареалдық тұрғыдан зерттеген профессор Т.Айдаров оны 2 топқа бөледі:

1. Ташкент төңірегіндегі қазақ диалектісі. Құрамына Ташкент облысының Бостандық, Қыбрай, Жоғары Шыршық, Төменгі Шыршық, Аққорған, Бөке, Піскент, Жаңажол, Шыназ елді мекендері; Сырдария мен Жызақ облысының Сырдария, Фарыш, Арнасай елді мекендері; Түркістан облысының Келес, Сарыағаш, Шардара, Жетісай т.б.

2. Бұхара қазақтарының диалектісі. Құрамына Тамды, Кенимех, Науаи, Қаракөл, Ромитон және Нұратаға дейінгі болған елді мекендер.

Жалпы қазақ-өзбек тіл ареалыда өзара контакттың болуы қай дәрежеде болмасын, ғылыми еңбектерде және түрлі зерттеулерде өз көрінісін тапқан. Әрине, бұл контакт үйреніп жатқан тілдің баюына өз септігін тигізеді.

Өзбек және қазақ тілдерінің контакттарында өзбек тілінің қазақ диалектеріне жергілікті говорлардан сөздер көп сіңісіп кеткен. Бұл, әрине, қазақ диалектісі өкілдерінің өзбектермен қарым-қатынаста өзбекше (түркі тілдері) кірме сөздерін өз сөздерінде жиі қолданылуының, бір сөзбен айтқанда, қазақ тіліне жақындығынан туындайтын нәтиже. Өзбекстан қазақтарының сөйленісінде (говорында) Өзбекстандағы өзбек диалектілеріне тән аймақтық ерекшеліктер көрініс тапқанын, тіпті жергілікті қазақ жазушыларының шығармаларында да қолданылғанын айта кеткен жөн.

Тіл білімінде тілдік қарым-қатынастардың төмендегідей типтері бар.

Тікелей қарым-қатынас. Мұнда әртүрлі тілде сөйлейтін этностар араласып, олардың арасында екі тілді азды-көпті бірдей меңгерген адамдар тобы пайда болады.

Жанама қарым-қатынас. Мұндай қарым-қатынастар аудармалар (ғылыми, көркем әдебиеттер, шығармалар, кинофильмдер, БАҚ материалдары, радиохабарлар т.б.) арқылы болады.

Қазақ тілі мен біз қарастырып отырған өзбек тілдері арасындағы тілдік қарым-қатынаста тікелей қарым-қатынас та, жанама қарым-қатынас та болған деген тұжырым жасаймыз.

Көркем сөз шеберлері өзіне керекті материалдарды халық өмірінен, халық тілінен алып пайдаланады. Сондықтан онда жалпыға ортақ біртұтас әдеби тілмен қатар кірме сөздер мен белгілі бір территориялық аймақта ғана айтылатын жергілікті ерекшеліктер кездесіп отырады.

Жергілікті қазақ жазушылары²³ шығармаларында кантактқа байланысты қазақ диалектісіне сіңісіп кеткен сөздер мен сөз формаларының екі категориясын қарастырамыз. Олар: 1. Өзбек тілінен енген сөздер мен сөз формалары. 2. Парсы және араб тілдерінен өзбек тілі арқылы енген сөздер мен сөз формалары. Мұндай сөздердің түрлері тарихи емес, қазіргі лексикалық қабаттары зерттеліп, әр сөз жазылады, олардың семантикасындағы өзіндік ерекшеліктері түсіндіріледі. Сөздердің лексика-семантикалық түсіндірмелерінде олардың дыбыстық құрылымы, кейде этимологиялық белгілері де сол орындарда беріледі.

Өзбек тілінен енген сөздерді екі топқа бөліп қарастыруға болады. Яғни, біріншісі – өзбек тілінің диалектілері, ауызекі сөйлеу тілінен енген сөздер. Мұндай сөздер қазақ жазушыларының шығармаларында жиі кездеседі, әрине, жоғарыда айтқанымыздай, бұл жағдай олардың жергілікті өзбек халқымен үнемі байланыста болуының нәтижесі. Екіншісі – әдеби тілден енген сөздер, яғни көркем әдебиет, мектеп, мерзімді баспасөз, ақпараттық жүйелерінен енген сөздер. Көркем әдебиеттен алынған сөздер тапшы екені рас. Себебі, қазақтар өзбек ақындарының шығармаларыны, негізінен қазақ тіліндегі аудармасын оқиды. Прозалық шығармаларды диалектілік ерекшеліктер негізінен кейіпкерлердің тілінде қолданылады. Сонымен қатар, кейде автор сөзінде қолданылуы да орын алып отырады. Жазушылар диалектілік ерекшеліктерді көбінесе жергілікті тұрғындарды сипаттауда, халық тұрмысын шынайы көрсету, белгілі бір аймаққа тән материалдық және рухани мәдениет ерекшеліктерін беру үшін, халықтың болмысын, рухын шынайы түрде бейнелеу мақсатында қолданады. Мысалы, Өзбекстан қазақ ақын-жазушылары шығармашылығында осындай ерекшеліктер кездесті: Ер сөзі, «...Егер менің ерім Сейіт халықтың қас жауы болса, онда сол халықтың досы кім?»[Райымқұлов. Қара жорға. 116]. «...Иә, сол жігіт болады біздің еріміз»[Райымқұлов. Қара жорға. 284]. Қазақ тілінде ер сөзі көмекші етістік қызметін атқарады, ал өзбек тілінде заттық ұғымды білдіріп зат есім сөз табы, яғни күйеу мағынасында қолданылады. Сонымен қатар таға сөзі де жиі қолданылады:

Есімде таға жұртта жүрген кезім.

Жал ұстап, тай, құнанды мінгендерім (С.Иманбеков, “Туған жер тынысы” 78-бет). Профессор Т.Айдаров Ташкент төңірегіндегі қазақ диалектілерінде нағашы сөзінің орнына таға сөзі қолданатынын айтып өткен. Сөз графикалық жағынан ерекшеленгенімен, фонетикалық жағынан бірдей. Өзбек тілінің ықпалымен бұл сөз қазақ тіліне енді. Негізі әдеби тіл нормасына нағашы сөзі келеді және бұл сөздің қолдану аясы кең.

Жергілікті жазушылар өз шығармаларында өзбек жазба әдебиеті мен ауызекі тілдің лексикасын ғана емес, сөзжасамын, біріккен және қос сөздерді, сөз таптарының мүмкіндіктерін, сөздің грамматикалық түрлерін тиімді пайдаланғанының куәсі болдық. Яғни бұл мәселеге бір-екі мысалдар арқылы тоқталуды жөн көрдік.

Сөзжасам. Аффикация. Бұл әдісте жасалған бір сыңарында дәл өзбек тіліндегі сөзжасамдар, кейбіреулерінде мұндай аффикстер қазақ тілі фонетик ерекшеліктерге ойыстырылған вариантта қолданылған, сонымен қатар, сөзжасамына негіз болған сөз өзбек

²³ Бұл жерде Өзбекстан Республикасында туылып-өскен ақын-жазушылар туралы айтылып отыр.

тіліне, жасаушы аффикс қазақ тіліне немесе керісінше, негіз сөз қазақ тіліне жасаушы аффикс өзбек тіліне сай болуы мүмкін. Осы орайда жасалу қалыпы өзбекше, бірақ өзбек тіліндегі сөз жасаушы аффикстердің қазақ тіліндегі варианттары көрінісін тапқан мысалдар анализ жасалады.

Жазушылар шығармаларында өзбек тіліндегі зат есімнің жасалуы мен формалық негіз бен қосымшалар сирек қолданылып, осы орайда қазақ тіліндегі сөзжасам арсеналын жақсы пайдаланған. Осыған байланысты өзбек тіліне тән сөздердің жасалуына аз көңіл бөлінеді. Бұл мәселеде біздің көзқарасымыз: талдау нысаны ретінде сөзжасамдағы негіз, формалаушы аффикс және формалауыш алынды.

-қы аффиксінің варианттары. -қы аффиксі мен оның варианттары арқылы сөзжасам түркі тілдерінің бәрінде кең таралғаны белгілі. Оның қазақ тіл білімінде екі нұсқасы айтылады. Жергілікті жазушылардың шығармаларында бұл аффикс арқылы жасалған кейбір сөздердің тек өзбек тілінде ғана қолданылғаны айтылады.

-кі варианты. Түркі сөздеріне жалғанған

ақырғы – oxirgi: Сүйемін мен, сүйемін мен сендерді,

Алар демім қалғанынша ақырғы (Т.Айбергенов. Бір тойым бар. 7-бет).

Айта кету керек, парсы префикстері арқылы жасалған сөздер бар, бірақ іс жүзінде префикстер қазақ тіліне тән емес.

бе(й)-, ба-префиксі. Бұл парсы префиксі туралы қазақ тіл білімінен дерек таппадық.

бе- варианты. Түркі сөзінің негізіне қосылған:

бейтаныс – betanish: Бейтаныс итке жақын кеп,

Басынан сипап-силама.

“Бас салғалы жатыр!” деп,

Қыршып бір алса, жылама (М.Омаров. Ай астындағы айналайындар. 57-бет). «Таныс» сөзі өзбек әдеби тілі мен оның диалектілеріне тән «бе» префиксін алады. Тек жергілікті қазақ диалектісінде қосымша мен негіздің арасына й дауыссызының қосылуы бірегейлікті қамтамасыз еткен.

Сонымен қатар жергілікті ақын-жазушылар тілінде күрделі сөздер түрлері жиі кездеседі. Солардың бір-екеуінен мысалдар келтіреміз.

Қос сөздер.

азық-ауқат – oziq-ovqat: – Әрине, майдангерлерге азық-ауқат, киім-кешек керек-ақ. (Р.Райымқұлов. “Қара жорға” 61-бет). Бұл сөздің орнына қазақтың азық-түлік сөзі қолданылады. Оның құрамындағы «ауқат» сөзінің де пассивті қабаты бар, оның синонимі «тамақ» актив қолданылады. Сөздіктерде бұл сөздің уақыт сөзіне қатысты екендігі айтылады, бұл сөзді ов сөзімен байланыстыру орынды, яғни avla/avqa және көптік t жұрнағы арқылы түсініктеме беру орынды болар еді.

Біріккен сөздер.

қозапая – g‘ozaroya: Мақта егетін жерлер қозапаядан тазартылып айдалды да, кең төгілді. (Р.Райымқұлов. Қара Жорға. 150-бет). Бұл сөз жергілікті қазақтар тілінде және жергілікті жазушылар шығармаларында ғана қолданылған.

Тіркескен сөз.

тәрк етіп – tark (arabcha) etib: Кеше түнде жаюлы төсегімді тәрк етіп ең (Р.Райымқұлов. Қара жорға. 67-бет). Мұнда өзбек әдеби тіліндегі қалыптың өзін пайдаланған.

Прозалық шығармалармен салыстырғанда, лирикалық шығармаларда диалектілік ерекшеліктер әлдеқайда аз қолданылады, оның үстіне онда негізінен лексикалық ерекшеліктер, ал фонетикалық, грамматикалық ерекшеліктер мейлінше аз. Сонымен қатар поэзиялық туындыларда да дыбыстық, лексикалық және грамматикалық ерекшеліктер

кездесіп отырады. Бұл жерде жергілікті тұрғындардың тіліндегі фонетикалық, грамматикалық ерекшеліктерді көрсету емес, ойын нақты беру, қысқа да түсінікті етіп жеткізу мақсатынан туындаған.

Қорыта айтқанда, екі немесе одан көп тілдердің географиялық және қоғамдық-әлеуметтік тұрғыда араласуын тілдік қарым-қатынастар деп атауға болады және тіларалық ықпалдастыққа әлеуметтік, экономикалық, мәдени, діни, саяси, психологиялық, көршілік факторлар ықпал етеді. Солай екен, қазіргі қазақ лексикасында қазақ және өзбек сөздердің корпусын қалыптастырудың теориялық-әдіснамалық негізін құрастыру және салыстырмалы-типологиялық зерттеудің теориялық және практикалық маңызы зор және өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ashirboyev S. Areal lingvistika. – Toshkent: Bookmany print, 2023. – B. 66.
2. Sayfulayev B. Some Problems of Phraseology of Turkic Languages (On the Example of Eye Phraseosomatizm). <http://dx.doi.org/10.47814/ijssrr.v5i4.263>
3. Sayfulayev B. Structural Features of Uzbek-Kazakh Dialectal Phrasemas. <https://cajssh.centralasianstudies.org/index.php/CAJSSH/article/view/311>
4. Sayfullayev B. Characteristics of the problem of contactology in dialectal zones in fiction. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=YKRrcfAAAAAJ&citation_for_view=YKRrcfAAAAAJ:qjMakFHDy7sC
5. Sayfullayev B. Dialektal zonalarda kontaktologiya masalasining badiiy adabiyotdagi xususiyatlari. Til va adabiyot ta’limi jurnali / 6-son. – Toshkent, 2023. – 27-b.
6. Sayfullayev B. Qozoq adiblari asarlaridagi o‘zbek tili leksikasining semantik xususiyatlari. Til va adabiyot ta’limi jurnali / 3-son. – Toshkent, 2024. – 34-b.
7. Sayfullayev B.N. Methodological Basis of the Theory of Contology. <https://multijournals.org/index.php/excellencia-imje/article/view/1448>
8. Айдукович Й. Основные понятия лексических контактологии (на материале русизмов в славянских языках) / II Международный конгресс исследователей русского языка «Русский язык: исторические судьбы и современность», – Москва, 2004, 445 с.
9. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие // Новое в лингвистике. – Москва, 1972. 25-60 с.
10. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. – М: Наука, 1975. – С. 208.
11. Дешериев Ю.Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. – Москва, 1966. – 402 с.
12. Жеребило Т.В. Термины и понятия лингвистики: Общее языкознание. Социоллингвистика: Словарь-справочник. – Назрань: Пилигрим, 2011. – 280 с.
13. Мечковская Н.Б. Языковой контакт // Общее языкознание. – Минск: Высшая школа, 1983. – 456 с.
14. Хауген Э. Процесс заимствования / Хауген Э. Новое в лингвистике. – Москва, 1972. 344-382 с.

XUDOYBERDI DONIYOROV VA SHEVASHUNOSLIK
KHUDOYBERDI DONIYOROV AND LINGUISTICS

Rohila Suvonova,

SamDU o'zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti

Uktamov Bobur,

SamDU talabasi

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/QRVI6226

Annotation. *This article discusses the linguist, professor Khudoyberdi Doniyorov, who has studied the Kipchak dialect to an excellent extent, and discusses his comprehensive study of the Kipchak dialect.*

Key words. *Dialect, Kipchak, dialect, dialect, singormanism, qarluq, literary language, lexicon.*

O'zbek adabiy tili va shevashunosligi taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan professor Xudoyberdi Doniyorov qipchoq shevalari, g'arbiy va sharqiy guruh leksikasining o'ziga xos leksik-semantik, morfologik va stilistik imkoniyatlarini boy faktik materiallar asosida bayon etib bergan atoqli lingvist hisoblandi [Karimov, Sanaqulov 2017; 18]. Professor X. Doniyorov o'zbek tilshunosligining yirik namoyandalardan biri, dialektolog olim sifatida nafaqat respublikamizda, balki xorijda ham tan olingan. Uning nomi fanimiz tarixida Sh. Shoabdurahmonov, V.V. Reshetov va F. Abdullayevlar bilan baravar turadi. Ayni paytda, u olib borgan dialektologik tadqiqotlar o'zining ko'p qirraliligi bilan ham ajralib turadi. Chunonchi, X. Doniyorovning o'zbek dialekt va shevalarini o'rganish jarayonida bu kuzatishlarga etnografik va tarixiylik bilan yondashishning kuchli ekanligini payqash qiyin emas. Shuning uchun ham bu yo'nalishdagi kuzatishlar o'zining chuqur ilmiy asosiga ega. Uning ijodida ko'pincha xalq tili (so'zlashuv tili-dialektlar tili) materiali bilan tarixiy etnografik xarakterga ega bo'lgan yozma manbalar qiyoslanadi va shu asosda ishonchli ilmiy xulosalarga kelinadi.

Olimning "Eski o'zbek adabiy tili va qipchoq dialektlari" nomli kitobida X-XV asrlarda yaratilgan yozma yodgorliklar til faktlari, jumladan, Maxmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk", Rashididdinning "Jome'-ut tavorix", XII-XV asrlardagi qipchoq, o'g'uz dialektlari tadqiq etilgan Abu Hayyom, Jamoliddin Turkiylarning asarlari, "Attuhfatuz zakiyat fil-lug'otit turk" kitobi, "Boburnoma" va "Shayboniynoma" kabi tarixiy-memuar asarlaridagi hozirgi o'zbek dialektlariga xos bo'lgan tarixiy-etnik faktlar aniq va ishonarli tarzda qiyoslab o'rganilgan. Shuningdek, badiiy-she'riy asrlardagi, jumladan, Lutfiy va uning zamondoshlari Alisher Navoiy ijodiga xos til materiallaridan foydalangan holda eski o'zbek adabiy tilining shakllanishida qipchoq dialekti va uning vakillari (etnik ajdodlari) o'rni belgilangan.

X. Doniyorov tarixiy-qiyosiy metod bilan o'zbek dialektlarini o'rganish asosida hozirgi o'zbek adabiy tili tarixiy taraqqiyoti va rivojlanishi bosqichlarini belgilashga harakat qildi. Bu boradagi nazariy qarashlarini doktorlik dissertatsiyasida bayon etdi. Ushbu tadqiqot samarasi bo'lgan "J-lovchi dialektlarni o'zbek adabiy tili bilan qiyoslab o'rganish tajribasidan" monografiyasi maydonga keldi. "Qipchoq dialektlarining leksikasi" monografiyasida ham o'zbek tilining sharqiy va g'arbiy guruhiga oid dialekt va shevalar leksikasi-so'z boyligi qiyoslab o'rganiladi.

Qayd etilganlardan sezilib turibdiki, birinchidan, olimning dialektshunoslik faoliyatida tarixiy-qiyosiy metod ustun turadi va bu jihatdan u boshqa o'zbek shevashunoslaridan keskin

farqlanadi. Ikkinchidan, X.Doniyorov ijodi ko‘p qirrali. Chunonchi, uning tadqiqotlarida o‘zbek sheva-dialektlari vakillarining etnik jihatlariga ham alohida e‘tibor berilgan. “O‘zbek xalqining shajara va shevalari” risolasida tarixiy etnografik manbalarga tayangan xolda fikr yuritib, sheva va dialektlar tilidagi ba’zi so‘z yoki etnonimlarni, tarixiy yozma yodgorliklarni, ayrim xalq vakillari qo‘lida saqlanib kelinayotgan manbalar asosida qiyoslab o‘rgangan va ularga tayangan holda etnografiya va dialektologiya uchun muhim bo‘lgan ilmiy-nazariy xulosalarni o‘rtaga tashlagan. Ushbu asarda u birinchilardan bo‘lib, “O‘zbek” etnonimining kelib chiqishi va ma’nosini izohlab berdi. Shevashunos olim Xudoyberdi Doniyorov adabiy tilning boyligi– bu tilni asosiy manbadan aloqasini uzib bo‘lmaslik, g‘oyasi yo‘lida ilmiy faoliyatining dastlabki davridan boshlab to umrining oxirigacha kurash olib bordi. Olimning bu sohadagi izlanishlari oson va silliq kechmadi.

Millatparvar olim Xudoyberdi Doniyorov qipchoq lahjasining adabiy tildagi o‘rni masalasini o‘zining “O‘zbek tilining baxmal shevasi” (nomzodlik dissertatsiyasi), “Samarqand oblastidagi qipchoq shevalarining vokalizimi”, “O‘zbek adabiy tili rivojlanishida qipchoq (“j”-lashgan) shevalarining roli” kabi qator ilmiy ishlarida isbotlab berdi.

Xudoyberdi Doniyorov o‘zbek tilining qipchoq lahjasini uzoq yillar tahlil qilish asosida adabiy tilda ham to‘qqiz sof unli tovush mavjud, faqat uning harfiy belgisi yo‘q. Navbatdagi vazifa ana shu tovushlarning harfiy belgisini berish kerak, degan g‘oyani bot-bot olg‘a surdi. Ikkinchidan, adabiy til xalq tili jozibasini o‘zida mujassamlashtirardi. Uchinchidan, imlodagi chalkashlik birmuncha tugatilib, savodxonlik yaxshilanardi.

Xudoyberdi Doniyorov qipchoq lahjalaridagi sof unli tovushlar haqida xulosalarini bayon etar ekan, ayni paytda grafemalar – yarim unlilar deb ataluvchi belgilarga ham o‘z munosabatini bildiradi.

Darhaqiqat, o‘zbek o‘quvchisining xato yozishida ana shu belgilar ham o‘zining salbiy ta’sirini ko‘rsatmoqda. Chunki rus tiliga xos bo‘lgan ya, e, yu, yo tovushlari o‘zbek tili uchun xos emas. O‘quvchi bu belgilarni aksariyat ya(ya), ye(e), yu(yu), yo(yo) tarzida yozadi. Chunki yomon, yot, yetmish, yemish, yurt, yugur, yuz, yarim tizimidagi so‘zlar aynan shu tarzda talaffuz etiladi. Va, shubhasiz, bunday so‘zlar talaffuziga mos ravishda yozilsa, bir tomondan, ortiqcha to‘rt belgini o‘rganishga bekorchi vaqt va mablag‘ sarf qilmagan bo‘lardi [Suvonova 2017]. Butun umrini o‘z yurti, xalqining porloq kelajagi, yosh avlodning ta’lim-tarbiyasi va fanning ravnaqiga baxshida etib, elning ardog‘ida bo‘lish va yuzlab shogirdlarining mehrini qozonish, ilm olamida o‘zining salobatli o‘rni, o‘z so‘zi, amaliy faoliyati bilan nom qoldirishdek baxtga erishish har bir ustozning azaliy orzusi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Zero, bunday orzuga erishgan saxovatli insonlarda Alloh nasib etgan tug‘ma iste’dod mavjud bo‘ladi. Ularning ba’zilarida elga manzur bo‘lgan va ko‘pchilikning nazariga tushgan ilmiy qarashlariyu, ko‘plab nodir asarlari mavjud bo‘lsa, ba’zilarida esa kishilar uchun yaxshilikka yo‘g‘irilgan mehr-muhabbat jo‘sh urgan bo‘ladi. Ba’zilarida bu pok insoniy xislatning har ikkalasi ham mujassamlangan bo‘ladi.

Ana shunday oliy xususiyati bilan sharaf va ehtiromga muyassar bo‘lib, o‘z xalqi, xususan, shogirdlari qalbida chuqur iz qoldirgan mehri daryo, fidoyi va sahovatli ustozlarimdan biri, qadrlı yaznam (pochcham) Xudoyberdi Doniyorov edi. Zotan, ustozning bergan saboqlari, ko‘rsatgan yo‘llari va qilgan o‘g‘itlari, ilmiy ishlari-yu diqqatga molik qarashlaridan nafaqat men, balki respublikamiz, hatto qo‘shni davlatlardagi ilm ahli bahramand bo‘lishgan. Ustozning siymosi ko‘pchilik xotirasida abadiy muhrlanib qolgan...[Sanaqulov 2017]. Ustozni yosh avlod tarbiyasida bergan saboqlari muhim ahamiyatga ega ekanligi barchamizga ma’lum.

Professor X.Doniyorov o‘zbek tilshunosligining deyarli barcha sohalarida ijod qilgan zabardast, betakror olimdir. Uning o‘zbek dialektologiyasi, til tarixi, badiiy til va badiiy til

stilistikasi, o‘zbek alifbosi va imlosi, grafika va orfoepiyasi, fonetika va so‘zshunoslik, o‘zbek toponimiyasi va etnonimiyasiga oid tadqiqotlari bu sohalar rivojiga qo‘shilgan munosib hissadir. X.Doniyorov o‘zbek nomshunosligi sohasida ham qalam tebratdi. Uning o‘zbek toponimiyasi, antroponimiyasi, etnonimiyasi hamda atoqli otlarning uslubiy vazifalariga oid ishlari mavjud. Bular orasida olimning, ayniqsa o‘zbek tilidagi urug‘ va qabila nomlariga oid, o‘zbek dialektal antroponimiyasining o‘ziga xos xususiyatlari haqidagi kuzatishlari diqqatga molikdir. Quyida X. Doniyorovning o‘zbek nomlarini, o‘rganish sohasidagi xizmatlariga to‘xtalamiz.

Olimning o‘zbek ismlariga doir dastlabki kuzatishlari uning 1960-yilda yozilgan «Jelashgan dialektning xarakterli morfologik xususiyatlari» (SamDU asarlari, yangi seriya, 102-son, Samarqand, 1960) maqolasida bayon qilingan. Muallif Baxmal shevasidagi kishi otlarining xarakterli xususiyatlari hakida to‘xtalar ekan, jelashgan shevalardagi ismlarga xos ba’zi belgilarni ochib beradi:

1) qipchoq shevalaridagi ismlarning aksariyati tub turkiy so‘zlardan yasalgan bo‘ladi: Tursunboy, Tursuntosh, Oydin, Oysuluv va b; 2) ismlarning barchasi ushbu nomlarni yaratishga asos bo‘lgan ma’lum ma’nolarni ifodalaydi, ya’ni ularda “shu nomlarning qo‘yilish tarixining ma’lum izlari saqlanib qolgan” [34].

X.Doniyorovning kuzatishlari qipchoq, shevalari uchun ismlarga -jon, -xon affiksoidlarini qo‘shib aytish xarakterli emas, aksincha bu hududga xos ismlar tarkibida -boy, -qul elementlarining kelishi tipik ekanini ko‘rsatadi.

X.Doniyorovning o‘zbek antroponimiyasiga oid kuzatishlarida shevalardagi, yangi zamonaviy ismlar, ba’zi ruscha hamda baynalminal nomlar, ularning o‘zlashish xususiyatlari haqida ham fikrlar mavjud. Uning antroponimiyaga oid tahlillari mana bu muhim umumiy xulosaga kelishi uchun imkon berdi: “Umuman olganda, qipchoq dialektida gapiruvchi kishilarning nomlarida o‘ziga xos xarakterli xususiyatlar mavjud bo‘lib, ular alohida kuzatish ob’ekti bo‘lishga loyiq” [Doniyorov, 101].

Xullas, professor X. Doniyorov o‘zbek nomshunosligining shakllanishi va rivojida o‘zbek dialektal antroponimiyasining ilk tadqiqotchilaridan va bu sohani o‘rganishga da’vat etganlardan biri sifatida o‘ziga xos hamda munosib o‘rin egallaydi [Begmatov, Norqulova 2017].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Eltazarov J. O‘zbek dialektologiyasi fanining navbatdagi vazifalari haqida”. Istiqol davri o‘zbek dialektologiyasining dolzarb muammolari. – Samarqand, 2017.18.05. 10-11 b.
2. Решетов В, Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалекталогияси. – Тошкент, 1978. 230.
3. Тўйчибоев Б., Муҳаммаджонов Ш., Донёров Х. Ўзбек тилшунослиги. – Гулистон, 2008. 134.
4. Донёров Х. Қипчоқ диалектларининг лексикаси. – Тошкент: Фан, 1979. – 156 б.
5. Suvanova R. Qipchoq shevalariga xos so‘zlar lug‘ati. SamDU nashri, 2024.

O'ZBEK SHEVALARIDA SO'Z YASALISHIGA YANGICHA YONDASHUVLAR
NEW APPROACHES TO WORD FORMATION IN UZBEKISTAN DIALECTS

NavDU dotsenti, fil.f.f.d., (PhD) Navro'z Raxmonov,
Mohina Musoyeva,

NavDU Tillar fakulteti talabasi

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/DTCU1500

Annotation. *This article is about word formation in Uzbek dialects, and is studied on the example of Navoi region. In this article, we have tried to provide solutions to several controversial questions in the formation of Uzbek dialects in today's linguistics.*

Key words. *word formation, dialect, living wool, dead wool, odagay, qorchi.*

Hozirga qadar o'zbek tilshunosligida so'z yasalishi masalasida ko'plab tadqiqotlar, nazariy fikrlar yaratilgan bo'lsa-da, ayni sohada o'z yechimini kutayotgan masalalar, hal qilinishi zarur bo'lgan vazifalar ham yo'q emas. Mazkur sohaning ilmiy-nazariy masalalarini to'ldirishda, yasama so'zning mohiyatini to'g'ri belgilashda shevalarda so'z yasalishi masalasining tadqiqi muhim o'rin tutadi. "So'z yasalishi muammosining tadqiqi dialektlarni o'rganish bilan uzviy bog'liq. O'zbek so'zlashuv nutqi materiallari o'zbek tili so'z yasalishida hali aniq bo'lmagan ayrim masalalarning yechimi uchun foydali ma'lumotlar bera oladi" [Гулямов 2005. 15]. Zero, jonli shevalar o'zida yozma adabiy manbalarda, shuningdek, hozirgi o'zbek adabiy tilida ham uchramaydigan ba'zi grammatik shakllar, leksik birliklarni saqlab qolganki, ularni to'plash va ilmiy asoslarda o'rganish g'oyatda muhim xulosalar chiqarishimizga asos bo'ladi.

O'zbek shevalarida so'z yasalishiga doir misollarni F.Abdullayev, Sh.Shoabdurahmonov, X.Doniyorov, N.Rajabov, M.Mirzayev, S.Ibrohimov, Q.Muhammadjonov, T.Yo'ldoshev kabi qator shevashunos olimlarning ishlarida uchratish mumkin. Biroq yuqoridagi ishlarda ayni masala monografik jihatdan tadqiq qilingan emas. Adabiy til va o'zbek dialektlarining o'zaro munosabati doirasida mazkur hodisani tilshunoslikning yangi ilmiy yutuqlari, yo'nalishlari asosida tizimli tahlil etish, jumladan, so'z yasalish qoliplari, yasama so'zlarning tarqalish areallarini belgilash ham nazariy, ham amaliy ahamiyat kasb etadi.

Birinchidan, hozirgi o'zbek adabiy tili nuqtayi nazaridan yasashga asos qism va yasovchi vositaga ajralmaydigan siylamoq, o'dag'aylamoq kabi so'zlarning yasalish asosi qipchoq tipli o'zbek shevalarida mustaqil ma'no ifodalaydi: Siyingni bilib o'tir. Siying borida bu yerdan ket kabi (siy – hurmat); o'dag'aylamoq fe'lining asosi o'dag'ay (do'q) tarzida shevalarda mavjud. Qiyoslang: siy+la – hurmat+la, o'dag'ay+la – do'q+la. Anglashiladiki, yasama so'zning yasalish asosini "hozirgi o'zbek adabiy tilida mavjud so'z"dan qidirish mantiqsiz. Sababi tilning bunyodkori bo'lgan xalq lisoniy ongida so'z yasalishi "adabiy tilda mavjud bo'gan so'z"ga zarurat sezmagani, balki bu ehtiyoj o'rnini kundalik turmushda ishlatiladigan mahalliy so'zlar egallagan.

Ikkinchidan, o'zbek tili tarixining dastlabki davrlarida qo'llangan yasama so'zlarni o'zbek dialektlarida ko'plab uchratamiz. Chunonchi, o'trikchi (yolg'onchi), jupkarchi (chaqimchi), ushakchi (g'iybatchi) kabi so'zlar hozirgi tilimiz nuqtayi nazaridan tub sanalsa-da, tarixan yasama so'zlar bo'lgan. Darhaqiqat, so'z yasash qoliplari lisoniy ong mahsuli sifatida qadimiy hodisa. Bu haqda A.Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asaridagi quyidagi qaydlarini keltirib o'tish joiz: "mansabda andoqki, qo'rchi va suvchi va xizonachi va kerak yarog'chi va chavgonchi va nayzachi va shukurchi va yurtchi... yo'sunluq ko'pdur... hunar va peshada andoqki, qushchi va borschi va qo'ruqchi va tamg'achi va halvochi va kemachi va qo'ychi... andoqki, qush hunarida dog'i bu istiloh bordur: turnachi va kiyikchi va tovushqonchi" [Мухокаматул луғатайн].

Uchinchidan, ayrim soʻzlarning etimologiyasini aniqlashda shevalarda yasalgan soʻzlarni sharhlay bilish muhim. A.Ishayev oʻzining “Oʻzbek dialektal leksikografiyasi” nomli risolasida dialektal lugʻatlarning ahamiyati, jumladan, ularning oʻzbek adabiy tilidagi ayrim soʻzlarning etimologiyasini aniqlashga yordam berishini, bu fikriga misol tariqasida F.Abdullayevning bir maqolasida “agʻisAQ” (oqsoq) va “asqatmoq” soʻzlarining keltirilganini qayd etadi: agʻisAQ (Qarnoq) boʻsh, omonat, zoʻrgʻa turgan (agʻ+i+saq – ogʻuchan – oqsoq soʻzi ham shundan); asqatmoq (And., Oʻsh) foyda keltirmoq; yordam koʻrsatmoq (asigʻ yetmak)[Ишайев 1990]. Oʻgʻuz tipli shevalarda uchraydigan qoʻnshi soʻzi metateza natijasida hozirgi adabiy tilda qoʻshni shaklini olganligini ham sheva materiallari asosida sharhlash mumkin. Bunday misollarni koʻplab keltirish mumkin.

Toʻrtinchidan, soʻzlar hozirgi oʻzbek adabiy tili nuqtayi nazaridan morfemalarga ajralmasa-da, ularning asosi yoki yasovchi vositasi shevalarda haligacha saqlangan. Masalan, DLT da xamirni yoyishda ishlatiladigan uy-roʻzgʻor buyumi – oʻqlovni ifodalashda yugʻurgʻuch soʻzi keltirilgan. Garchi bu soʻzda -gʻuch shakli ot yasovchi tarzida koʻrinib tursa-da, uning asosi yugʻur soʻzi oʻzbek adabiy tilida mustaqil morfema sanalmaydi. Qipchoq tipli oʻzbek shevalarida esa “xamirni yoyish” maʼnosida yugʻurmoq soʻzi mustaqil maʼnoda qoʻllanadi. Xamirdi yugʻurub qoʻyay.

Beshinchidan, ayrim soʻz yasovchi qoʻshimchalar etnosning turmush tarzi, mashgʻulotlari, qiziqishlari, hududda tarixan hunarmandchilik, bogʻdorchilik, novvoylik kabi qator sohalarining rivojlanganligi, kasb, sohalar taraqqiyoti xususida ham qiziqarli maʼlumotlar bera oladi. Masalan, shevashunos M.Mirzayev Buxoro dialektida uchraydigan quyidagi shaxs oti yasovchilarni keltirib oʻtadiki, Buxoro vohasidagi ijtimoiy hayot, kasb-kor xususida muayyan tasavvurga ega boʻlamiz: -kor: gilkor (ad.shuvoqchi), -gar: na:lgar (ad.taqaqchi), -boz: bedonaboz (ad. bedanavoz), -tarosh: shonatarosh (taroqchi), poʻsttarosh (teri tarashlovchi), -paz: kulchapaz, -toz: koʻboritoz (chavandoz), gilembof (gilam toʻquvchi), qolinqof (qolin toʻquvchi)[Мирзаев 1969. 49] kabi. F.Abdullayevning Xorazm shevalari tadqiqiga oid ishlarida yoʻnugʻchi (usta), yargʻi (katta arra), bichqi (kichik arra) kabi soʻzlar keltirilgan.

Chunonchi, oʻzbek shevalarida keng uchraydigan shuvxoqchi (suvoqchi), teyirmoqchi (tegirmoqchi), tannurchi (tandir yasaydigan kishi), namatchi; Nurota oʻzbekcha-tojikcha ikki tilli hududlari shevalarida uchraydigan xolzanak, naxzanak (tikach turlari); qipchoq tipli shevalarda uchraydigan ulijun, tirijun (chorva hayvonlarining qirqimdan keyingi junlarining nomlari: bahorgisi ulijun (oʻlik jun), kuzdagisi tirijun (tirik jun), toʻngmoy (charvi yogʻi), alacha (qoʻlda toʻqilgan gilam), holigilam (qoʻy junidan toʻqilgan qalin gilam), jilqirs // julqurs (toʻqilgan uzun gilam) kabi soʻzlar hudud aholisining turmush tarzi, mashgʻuloti, sohalar taraqqiyoti xususida qimmatli maʼlumotlarni oʻzida saqlab kelmoqda.

Yuqoridagilardan kelib chiqib xulosa qilish mumkinki, hozirgacha yaratilgan tadqiqot ishlari va lugʻatlarda saqlangan soʻz yasalishi borasidagi sheva dalillarni mukammal, tizimli tahlil qilish, zarur xulosalar chiqarish har jihatdan zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Муҳокаматул луғатайн. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн олтинчи том. – Тошкент, 2022.
2. Гулямов А.К. К Некоторым вопросам аффиксации в узбекском языке // Айюб Гуломовнинг илмий мероси. – Тошкент, 2005.
3. Ишайев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Т.: Фан, 1990.
4. Мирзаев М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. – Тошкент, 1969.

IQON SHEVASIDA EGALIK SHAKLLARINING IFODALANISHIGA DOIR ON THE EXPRESSION OF POSSESSIVE FORMS IN THE IQAN DIALECT

Xidraliyeva Zoxira Riskulovna,

Folklorshunoslik va dialektologiya kafedrası dots.v.b.,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/OCCS9724

Annotation. This article describes the specific features of possessive forms and their variants in the Iqan dialect, which belongs to the Northern Uzbek dialect group of South Kazakhstan.

Key words: literary language, dialect, dialect, Turkic language, Iqan dialect, possessive form

O'zbek tilining shimoliy o'zbek shevalari guruhi o'g'uz lahjasi tarkibiga birikuvchi Iqon shevasida ham egalik affikslari anglatgan ma'nolari yuzasidan adabiy til va boshqa o'zbek shevalari bilan umumiylik kasb etadi. Ammo singarmonizm qonuni amal qilganligi bois, shevada egalik affikslarining fonetik variantlari miqdoran ko'p va turli ko'rinishlarga ega:

I shaxs birligida *-m // im // im // um // um*: buvim ~ *apam*, singil ~ *siñnim*, qizim ~ *qī:zīm*, qo'lim ~ *qolīm // um*, ko'zim ~ *kōzim // kōzīm*; I shaxs ko'pligida *-mis // mis // imis // imīs // umīs // umus // umīs // umūs* affikslari qo'llanadi: buvimiz ~ *apamīs*, singlimiz ~ *siñnimīs*, qizimiz ~ *qī:zīmīs*, qo'limiz ~ *qolīmus // umus*, ko'zim ~ *kōzimūs // umūs*.

Ma'lumki, egalik shakllarining II shaxsida adabiy tilda va aksariyat singarmonizmli o'zbek shevalarida *-η // iñ // iñ // iñ // uñ* variantlari ham mavjud [Ashirboyev, 2021: 49.]. Jumladan, Iqon shevasida ham ushbu affikslar amal qiladi, masalan: buving ~ *apan*, singling ~ *siñniñ*, qizing ~ *qī:ziñ*, qo'ling ~ *qolun*, ko'zing ~ *kōziñ* kabi. Shuningdek, adabiy tilda ko'plikda qo'llanuvchi *-ngiz*, *-ingiz* affikslarining fonetik variantlari *-ñis // ñis // iñis // iñīs // uñūs // uñūs* affikslari shevada II shaxs birlikda hurmat ma'nosini ifodalab, *apanīs*, *siñniñīs*, *qī:ziñīs*, *kōziñūs*, *qolunūs* tarzida qo'llanadi. II shaxs ko'pligida esa – *lär+iñ // lar+iñ* affikslari yordamida: *siñillärin*, *apalarin* shaklida qo'llansa, – *lär+iñis // lar+iñīs* affikslari orqali (*uyingiz*) *öjlärinīs*, *qī:zlarinīs* shaklida hurmat ma'nosi ham ifodalanadi.

Iqon shevasida shaxs ma'nosini bildiruvchi so'zlarning II shaxsida unli bilan tugagan so'z bilan egalik affiksi o'rtasida *j(y)* undoshi orttiriladi: *Nu:rdi:n äkäjiñ qī:zi, ini:jiñ i:ši, ba:lajin ba:lasī*. Bunday qo'llanishda kelishikning belgisiz qo'llanishini ham ta'minlaydi. *j(y)* undoshi ikki unli o'rtasida (intervokal holatda) qo'llanadi. Uning ayrim ko'rinishlari adabiy tilda ham bor, jumladan: *pärväjiñ, pärväjiñ, pärväji // pärväsī*, albatta, keyingi so'zdagi *j(y)* undoshini *s* undoshi bilan ham almashtirish mumkin, har ikkala variant adabiy til normasi hisoblanadi, lekin *j(y)* undoshining qo'llanishi hozirgi o'zbek adabiy tilida *o*, *e*, *o'*, *u* unilari bilan tugagan so'zlarga I va II shaxs egalik qo'shimchalarini qo'shishda paydo bo'ladi [O'TIL, 2011:14]. Bunday shakllarda *j(y)* yoki *h* undoshining orttirilishi Toshkent tip shevalarida ham qayd qilinadi, lekin *j(y)* undoshi I, II shaxslarda, "h" undoshi esa har uchala shaxsda qo'llana oladi [Шоабдуррахмонов, 1983: 90]. *j(y)* undoshining qarindoshlik bildiruvchi so'zlarda (unli bilan tugagan) so'z asosi va I shaxs egalik affiksi o'rtasida qo'llanganligiga "Devonu lug'atit turk"dan misollar bor: *köküjüm keldi* (xolam keldi) [КомҒарий, 1963: 250]. Yuqoridagilardan xulosa qilib, *j(y)* undoshining intervokal pozitsiyadagi o'rni garchi u funksional bo'lsa-da, barcha shaxslarda qo'llanishi keyingi davrlarda toraygan, deyish mumkin. Bu esa Iqon shevasida II shaxsdagina qayd qilinishi shu jarayondan darak beradi.

Interkalyar bu "j" undoshi formal xususiyatga ega bo'lishi bilan birga sheva vakillari nutqida iqtisodga uchragan *-η* (II shaxs) affiksining mazmunan mavjudligini ham ifoda qilgan

o'rinlari bor, jumladan, *La:la xa:lajkä ba:rasana? Särvär to:ti:jkä kä:gän ä:kä*. Aslida bu so'zlarlarning to'la shakli xolangnikiga ~ *xa:lajjñnikigä*, to'tingnikiga (opangnikiga) ~ *to:tijjñnikigä* bo'lib, *-niki* affiksi o'ta qisqarishga uchragan, oqibatda singarmonizm buzulgan, chunki *-niki* bir variantli affiksi (shevada *i:ñki/i:jki*), uning orqa variant mavjud emas, shuning uchun singarmonizmga bo'ysynmaydi.

Shuningdek, shevada so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi suhbat jarayonida: *Uyda kim bor?* – deb so'ralsa, axborot beruvchi (o'ziga qarashli oila a'zolari va qarindoshlari haqida) ma'lumot berganda adabiy til va boshqa o'zbek shevalaridan farqli ravishda I shaxs *-m*, *-im* egalik affikslarini qo'llash zarur bo'lgan o'rinda

II shaxs *-ñ*, *-iñ* egalik affikslarini qo'llab, javob beradi:

Axborot oluvchi – begona shaxs	Axborot beruvchi
<i>A:jan kä:dinä?</i> – Oying keldimi?	<i>A:jan bajo: kä:gän</i> . – Oyim allaqachon kelgan.
<i>Dä:dän ni qilje:tti?</i> – Dadang nima qilyapti?	<i>Dä:dän i:štä</i> . – Dadam ishda.
<i>Ba:bañ qa:nī?</i> – Bobong qani?	<i>Ba:bañ uxlaje:tti</i> . – Bobom uxlayapti.

Qayinegachim, katta opam, to'y qilmoqchi. ~ *Qajimbikäm, kättä to:tīñ* (katta opam) *to:j qīma:qčī*. Qo'shñimiz, Murod akamni, siz tanimaysiz. ~ *Qo:šnīmīs, Mura:t äkäñni, si ta:nīma:j's*.

Shevada III shaxs egalik affikslari *-i // i*, *-si // si* shaklida qo'llanib, singarmonizmga amal qilganligi bois, adabiy til va tayanch shahar shevalaridan old va orqa qator variantlarining mavjudligi bilan farqlanadi: uyi ~ *ōji*, moli ~ *ma:lī*, ammasi ~ *hä:mäsi*, tog'asi ~ *tayasi* kabi.

Xulosa shuki, Iqon shevasida egalik shakllarining rang-barang fonetik variantlarining mavjudligi qadimiy shakllarning saqlanganligi hamda I shaxs birlikda II shaxs egalik affikslarining qo'llanishi shevaning tarixiy rivojlanish jarayonlari bilan xarakterli ekanligini qayd etish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021.
2. Назаров К. Притяжательный аффикс в узбекских народных говорах: автореф. дисс...канд. филолог. наук. – Ташкент: 1971.
3. O'zbek tilining imlo lug'ati – Toshkent: O'qituvchi, 2011. – B. 14.
4. Шоабдурахмонов Ш. Карлукское наречие узбекского языка. – Тошкент: Фан, 1983. – С. 90.
5. Кошғарий М. Девону луғатит турк. Т. III. – Тошкент: Фан, 1963. – Б. 250.

LINGVISTIK GEOGRAFIYA FANINING O'RGANILISHI
STUDY OF LINGUISTIC GEOGRAPHY

Turdixojayeva Muattarxon Ismailxo'ja qizi,

ToshDO'TAU tayanch doktoranti

muattarxon1605@mail.ru

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/FMRJ1645

Annotation. *This article provides a number of information on the integration, study of linguistic geography and dialectology. The main directions of linguistic geography, the responsibility of Uzbek linguists and dialectologists to one of the tasks, the issue of creating a national language Atlas, are especially touched upon.*

Key words. *linguistic geography, dialectology, national language, atlas, izoglossa, Tashkent region dialects*

Lingvistik geografiya, tilshunoslikning tillar va dialektlarning hududiy joylashuvi va tarqalishini o'rganadigan bo'limi sanaladi. Tillar va dialektlarning tarqalishini xaritalash uchun mamlakatlar va xalqlarning rasmiy va mintaqaviy tillari va dialektlari chuqur tadqiq etiladi. Lingvistik geografiyaning ikkita yo'nalishi ajralib turadi:

1) tillararo – ikki bir – biriga yaqin bo'lmagan tillar o'rtasidagi til chegaralari geografiyasini o'rganish;

2) til ichidagi-dialektografiya, til dialektlarida grammatik va leksik elementlarning hududiy tarqalishini o'rganish yoki dialektlarni tashkil etuvchi bir-biriga yaqin tillar guruhi.

Lingvistik geografiya XIX-asrning o'rtalaridan boshlab, tilshunoslar milliy til atlaslarini tuzishni boshlaganlarida rivojlanadi. Til atlaslarining yaratilishi lingvistik geografiya, areal tilshunoslik, sotsiolingvistika, lingvistik antropologiya, tarix va etnografiyaning integratsiyasi natijasidir. Lingvistik geografiya vaqt o'tishi bilan o'zgarib turadigan til chegaralarini o'rganadi, ko'pincha tabiiy geografik mezonlarga to'g'ri kelmaydi.

Buyuk ipak yo'li-Sharqiy Osiyoni Evropa bilan bog'laydigan quruqlik va dengiz transport yo'llari tarmog'i miloddan avvalgi 121-yildan boshlab ipak matolar, ziravorlar va chinni Xitoydan O'rta Osiyo, Eron, Hindiston, Java orollari, Filippin, Arabiston yarim oroli, Misr, O'rta Yer dengizi, Rim, Venetsiya orqali Evropaga olib kelingan. Ipak yo'li tufayli 2150 yil davomida Yevroosiyo va Afrika davlatlari o'rtasida savdo-ekonomik va madaniy almashinuv ta'minlandi. Tovarlar, tillar, madaniyat, ilmiy bilimlar, texnologiyalar va dinlar tarqaldi. Bu atama 1877-yilda nemis geografi Ferdinand fon Richthofen (1833-1905) tomonidan kiritilgan.

Jahon areal tilshunosligida italyan (M.Bartoli, J.Bonfate, V.Pizani, V.M.Jirmunskiy, V.N.Golovin va boshqalar), lingvogeograflar (K.de Monbre, Jon Jileron, D.Mone, G.Venker, F.Vrede, K.Yaberg, Y.Yud, P.Meer, V.M.Jirmunskiy, S.I.Bromley, D.I.Edelman, B.A.Serebrennikov, N.Z.Gadjiyeva, R.Y.Udler va boshqalar) hamda tillar ittifoqi yo'nalishi vakili bo'lgan (M.Emeneau, V.Vinter, I.Balazs, M.J.Bartoli, J.Viddasi, Y.S.Maslov va boshqalar)ning amalga oshirgan tadqiqotlari samarasi sifatida shakllandi.

Jahon tilshunoslarining asarlari zahirida areal lingvistik tamoyillarning tadrijiy taraqqiyotini chuqur sinchiklab o'rganish natijasida sheva va dialektlarni umumiy tilshunoslikning yaxlit bir aspekti sifatida o'rganish muhim ekanligini isbotladi. Jahon tilshunosligining arealogiya sohasi vakillari o'z ilmiy qarashlarida millat tilini dialektologik manba – materialarni lingvistik geografiya, areal lingvistika tamoyillari asosida bir butun yaxlit umumiy tarzda o'rganish ko'proq samara berishini isbotladilar. Ularning ilmiy qarashlari, asarlari u yoki bu til hodisasining hududiy

tarqalishini ko'rsatuvchi lingvistik xaritada tushirilgan belgilar izoglossa tushunchasining mohiyatini ochib berdi. XX asrning 50-60-yillardan boshlab turkiyshunoslar ham lingvistik geografiya, lingvistik xaritalar tuzish muammolariga diqqatini jalb etdilar. Bu muammoga bag'ishlangan N.A.Baskakov, M.M.Shiraliyev, N.Z.Gadjiyeva, E.V.Sevortyan, Sh.Shoabdurahmonov, A.Shermatov, N.B.Burganov singari olimlarning asarlari dunyo yuzini ko'rdi. O'zbek xalq shevalari rang-barang xususiyatlarni o'zida ifoda etadi. Ularning xaritalardagi ko'rinishi til o'rganuvchilar uchun tilshunoslik va dialektologik qonuniyatlarni tushuntirishda juda qo'l keladi. Lingvistik xaritalarda ko'rsatilgan dialektal xususiyatlar va ularning tarqalishi tilshunoslarga ayrim til hodisalarining tarixiy taraqqiyoti, o'zbek milliy tilining shakllanish jarayonlari, adabiy til takomili kabi talay masalalarni yanada chuqurroq va mukammalroq o'rganish imkonini beradi. Lingvistik hodisalarining muayyan kenglikda tarqalishi va dialektlararo munosabatlarni lingvistik geografiya metodlari asosida o'rganuvchi, asosiy tamoyillari til xususiyatlarining hududiy bo'linishini tavsiflash va izoglossalarni talqin qilish, dialektlar, tillar, va areal jamolar (til ittifoqlari) o'rtasida o'zaro ta'sir maydonlarini (areallarini) aniqlash bo'lgan areal lingvistika sohasida ham bugungi o'zbek tilshunosligida bajariladigan vazifalar talaygina. O'zbek tilini areal lingvistik jihatdan bir qancha olimlar o'rgangan. Jumladan. Ushbu sohaning ustunlari hisoblangan A.Jo'rayev va Q.Muhammadjonovlar areal lingvistika fanini o'rganishda samarali mehnat qildilar. Ayniqsa, bu sohada areal lingvistikaning asosiy mezonlari va nazariyasi A. B.Jo'rayevning mashaqqatli va zahmatli mehnati evaziga yaratilgan. O'zbek tilining fidoyisi, til ilmi targ'ibotchisi Abdulhamid Nurmonov o'zining "O'zbek dialektologiyasining shakllanishi va rivojlanishi" nomli maqolasida ona tilimiz naqadar boy ekanligini xalq og'zaki ijodi namunalari va insonlar muomalasidagi so'z va iboralarni yig'ib guvoh bo'lishimiz mumkinligini ta'kidlab o'tadi. Shu o'rinda aytib o'tish kerakki, samarali mehnatlarining natijasi o'laroq, olim ko'plab til jonkuyarlariga o'zbek tilining lingvistik xaritalashtirish imkoniyatini yaratib berdi. Shu bilan bir qatorda, lingvogeografik va areal tadqiqotlar olib borishga qulay sharoit yaratib berdi. Zero, ona tilimiz arab va forsa yoxud boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar hisobiga emas, balkim xalqimiz muomalasida yashayotgan shevaga xos bo'lgan so'zlar bilan go'zal va xilmaxildir.

A.B.Jo'rayevning areal lingvistikaga doir tadqiqotlarining dunyoga kelishi o'zbek tilshunosligida yana ko'plab areal lingvistikaga oid asarlarning yaratilishiga turtki bo'ldi. Darhaqiqat, A.B.Jo'rayevning samarali izlanishlari va o'zbek areal lingvistikasining o'rganishga qo'shgan hissasi salmog'i va o'ta dolzarbligi bilan ham e'tiborga molikdir. Aslida, o'zbek areal lingvistikasining nazariy asoslari Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" va Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asarlari bilan birga maydonga keldi. Mahmud Koshg'ariyning qishloqlarni yurib hududlardagi shevalarning bir biriga o'xshash va farqli jihatarini misollar bilan ko'rsatib berganligini, fikrimizning dalili sifatida keltirishimiz mumkin.

Turkiy tillarning rivoj topishida, xususan, o'zbek tilining taraqqiy etishida, dialektologiya sohasining rivoj topishida bir qancha olimlarning mehnatlari beqiyosdir. Bu o'rinda birinchilarda bo'lib professor N.A.Baskakovning til rivojiga qo'shgan ulkan hissasi haqida eslab o'tishimiz o'rinlidir. O'zbek shevalari va uning tasnifi haqida so'z borganda, avvalo, professor E.D Polivanovning zahmatli mehnatini. Olimning fan rivojiga qo'shgan nazariy va amaliy yordamlari bilan bir qatorda birinchilardan bo'lib shevalar tasnifini yoritib berganligini yodga olib o'tishimiz muhimdir. Yuqorida sanab o'tilgan olimlar bilan bir safda professor K.K.Yudaxinning o'zbek shevalarini o'rganishdagi mehnatlari beqiyosdir. Olim o'zbek shevalari genezisini chuqur integrativ yondashgan holda o'rgandi hamda o'zbek tiliga yondosh qirg'iz, uyg'ur, tojik tillarining o'zaro ta'siri va bir biriga munosabatini chuqur o'rgandi va dalillar keltirib isbotladi. Olimning Qorabuloq, Vodil, Laylak shevalariga bag'ishlangan bir qator dialektologik asarlari dunyo yuzini ko'rdi. O'zbek-tojik tillarining bir-biriga o'zaro munosabati, o'zbek shevalarining tavsifi va tasnifi

o'zbek dialektal fonetikasiga oid bir qator ishlar professor A.K.Borovkov tomonidan yaratilgan. V.V.Reshetov o'zbek shevalari fonetikasi, transkripsiyasi, o'zbek milliy tilining dialektal asosi va shu kabi o'zbek shevashunosligining bir qator muhim masalalarini yoritib berdi. Olim yurtimizning bir necha hududlarini, jumladan, Toshkent, Marg'ilon, Namangan kabi bir qator katta shaharlarning shevalarini chuqur o'rgandi. Olimning zahmatli mehnatlarining natijasi o'laroq o'zbek adabiy tiliga asos qilib Toshkent va Farg'ona shaharlari shevalari asos qilib olindi, qolgan shevalarga esa asosli va to'g'ri munosabat bildirildi. O'z o'rinda tahlil va munozara talab etilgan o'rinlarda kerakli dialektologik misollar bilan fikrlarga dalil keltirildi. Olim faqatgina shahar shevalarni emas, balkim qipchoq shevalarining o'ziga xos xususiyatlarini ham o'rgandi, hamda e'tibor talab etilgan joylarga kerakli munosabat bildirdi. Xususan, Toshkent viloyati qurama shevalarining lingvistik xususiyatlarini o'rgandi, shevaning o'ziga xos xususiyatlari, ayniqsa uning fonetikasi haqida qimmatli ma'lumotlar berib o'tdi. Sh.Shoaabduahmonov, F.Abdullayev, Y.G'ulomov, Sh.Afzalov, X.Doniyorov, A.Y.Aliyev, Q.Muhammadjonov, Y.Ibrohimov kabi dialektolog olimlarimiz o'zlarining qimmatli asarlari bilan o'zbek shevashunosligining rivojlanishiga o'zlarining hisalarini qo'shdilar. Ular asosan, o'zbek shevalarining fonetikasi, leksikasi va morfologiyasiga oid ma'lumotlar bilan o'zbek dialektologiyasini boyitdi. Keyingi paytlarda o'zbek dialektologiyasi o'zbek tilshunosligining ancha mukammal tarmog'i sifatida shakllangan bo'lishiga qaramay, soha bo'yicha amalga oshiriladigan ilmiy ishlar ko'lami sustlashib ketdi.

Barchamizga ma'lumki, xalq shevalari eng qadimiy tarixiy manba hisoblanadi. Bizgacha yetib kelgan yozma yodgorliklarda uchramaydigan til faktlari shevalarda saqlanib qolgan. Shuning uchun sheva materiallarini tadqiq etish o'zbek tilining bizga hanuzgacha ma'lum bo'lmagan bir qator imkoniyatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, lingvistik geografiya, dialektologiya sohasida ko'plab tilshunos olimlar ish olib borgan bo'lsa-da, Toshkent viloyati shevalari lingvo-geografik jihatdan tahlilga tortilmagan. Bu esa o'z navbatida mazkur sheva materiallarini ko'proq to'plash va uni tahlilga tortish masalasining qanchalik dolzarb ekanligini ko'rsatadi. Toshkent viloyati shevalarini faqatgina nazariy tomondan o'rganibgina qolmay, hududiy jihatlarini, izoglossalarining tarqalish chegaralarini aniqlagan holda bir qancha atlaslar tuzish kerakligi fanning asosiy masalaridan biri ekanligini teran anglash lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bartoli M, Vidossi G. Lineamenti di linguistica spaziale. – Millane, 1943.
2. Bartoli M. Introduzione alla neolinguistica. Geneve, 1925.
3. Баскаков Н.А. Тюркские языки народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1962
4. Darveshov I. Areal tilshunoslik: Janubi g'arbiy namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari. – Namangan. 2019.
5. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: Фан, 1991. – С. 5
6. Поливанов Е.Д. Материалы по грамматике узбекского языка. Выведение. – Ташкент: Узгосиздат, 1935.
7. Юдахин К.К. Узбекско-уйгурские языковые связи // Изв. АН КазССР. -№ 86. Серия уйгуро-дунганской культуры. Вып. 1. – Алма-ата, 1950. – С. 28-30.
8. Гриценко П.Е. Об интерпретации лингвистических карт // Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования. – М., 2004.
9. Дзензелевский И.А. Некоторые вопросы интерпретации лингвистических карт // Вопросы языкознания. 1963. № 4.
10. Преображенский А. Этимологический словарь русского языка. – М., 1910-1914. Т. I-II.

SAMARQAND VILOYATI SHIMOLIY HUDUDI ISHTIXON TUMANI
O'ZBEKLASHGAN ETNIK ARAB SHEVALARINING O'RGANILISHI

STUDY OF ETHNIC ARABIC DIALECTS CHARACTERIZING THE ISHTIKHAN
DISTRICT OF THE NORTHERN REGION OF SAMARKAND REGION

Sadoqat Rajabova Rasul qizi,

ToshDO'TAU tayanch doktoranti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/GDPI8466

Annotation. *The research work is on the Samarkand region, and mainly the methods of description, analysis, generalization, comparison, and areal research were used in the work. The article mainly studies the history of the study of the Samarkand regional dialect and the work done and being done today, as well as the dialects used in the territory of the Samarkand region. All three dialects of Uzbek dialects are used in the dialect of the Samarkand region. While the Karluk dialect is mainly active in the urban areas of the Samarkand region, the Oghuz dialect is used in some minority areas of the city of Samarkand and in some neighborhoods of the Pasdargum district. The Kipchak dialect is used in the remaining majority areas. The dialect of the northern regions of the Samarkand region, taken as an object, has not been studied. The dialect of ethnic Arabs in the Ishtikhan district has not been studied. Today, we can find representatives of both Karluk and Kipchak in the dialect of the Ishtikhan district.*

Key words. *ethnicity, Arabs, Karluk, Kipchak, Oghuz, Uzbek language, Arabic language, Tajik language.*

Samarqand viloyati o'zbek shevalari bo'yicha ko'pgina olimlar tadqiqot ishlarini olib borganlar. Jumladan, Y.D.Polivanov "Samarqand shahar shevasining vokalizmi" (1928), "Samarqand o'zbeklari tilining namunasi" (1935), "Самаркандский говор" (1928), "Lug'at va termin to'plovchilarga qo'llanma" (1934), "Образцы несингормонстических говоров узбекского языка" (1928), N.Rajabov "O'zbek tilining g'arbiy Samarqand shevalari" (1977), "O'zbek tilining Qarnab shevasi" (1959), X.Donyorov "O'zbek tilining Bahmal shevasi" (1954), "Qipchoq dialektlarining leksikasi" (1979), V.Egamov "O'zbek tilining G'allaorol shevasi" (1955); M.Valiev "O'zbek tilining Nayman shevasi" (1963); M.Ahmedov "O'zbek tilining Jo'sh shevasi" (1962); T.Mirsoatov "O'zbek tilining qirq shevasi" (1954); B.Hasanov "O'zbek tilining turk-barlos shevasi" (1955); X.Jo'rayev "O'zbek tilining turk-kaltatoy shevasining fonetik va leksik xususiyatlari (Samarqand, Jizzax, Sirdaryo oblastlari materiallari asosida) (1981) Samarqand viloyati shevasini o'rganishda mana shunday juda katta ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Prof. E.D.Polivanov tomonidan o'zbek shevalarining ko'pgina hududlarini tadqiq qilgan bo'lib, bulardan Samarqand viloyat shevasi alohida o'rinni egallagan, keyinchalik professor Ulug' Tursunovning bu borada xizmatlari benihoya katta hisoblanadi. Professor Ulug' Tursunovning katta tashabbuslari bilan Samarqand viloyati va respublikaning turli tumanlariga dialektologik ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirildi. Mana shu ekspeditsiyalar to'plangan materiallar asosida N.Rajabov, X.Donyorov, V.Egamov, H.Berdiyev, H.G'ulomov va boshqalarning qimmatli ilmiy tadqiqot ishlari yuzaga kelgan. Dialektologiyaga oid ilmiy izlanishlar orada biroz muddat to'xtab qolgan bo'lsada, bugungi kunga kelib yanada jadal rivojlanib kelmoqda. Ko'pgina olimlarimiz bu soha rivojiga ilmiy tadqiqot ishlari bilan o'zining salmoqli hissalarini qo'shib kelmoqdalar. Samarqand shevasini tadqiq qilayotgan olimlarimizdan M. Abdiyev hamda Z.Tillaboyeva va ularning o'nlab shogirdlarining tadqiqot ishlari buning yaqqol misolidir.

Shevashunoslikka oid izlanishlar orqali aniqlanishicha, Samarqand viloyati aholisi shevasi o‘zida uchala lahjani ham jamlagan bo‘lib ularga nazar tashlagan holda bu ma’lumotlarni olimlarimizning o‘tkazgan tadqiqotlari orqali bunga yanada aniqlik kiritib olamiz. Xususan, yirik turkolog olimlar prof. I.I.Zarubin, prof. E.D.Polivanov, prof. K.K. Yudaxin, prof. G‘ozi Olim, prof. A.K.Baravkov, prof. V.V. Reshetov, prof. U.Tursunovlar o‘z klasifikatsiyalarida Samarqand viloyatida qo‘llaniluvchi shevalar haqida o‘zlarining qimmatli ma’lumotlarini kiritib o‘tganlar. Prof. I.I.Zarubin shevalarni katta 4 guruhga bo‘lgan va u alohida bitta tip sifatida Samarqand shevasi ko‘rsatadi.

Prof. E.D.Polivanov o‘zbek tili lahjalarini tasnif qilar ekan ularni uch katta guruhga: 1.chig‘atoy, 2.o‘g‘uz va 3.qipchoq lahjalariga bo‘lib tadqiq qilgan. O‘zining tadqiqotida Samarqand shahar shevasini chig‘atoy lahjasining eronlashgan tipiga, Samarqand viloyatining qozoq-nayman urug‘larini esa qipchoq lahjasining o-lovchi tipiga kiritgan.

Prof. G‘ozi Olim Yunusov o‘zbek shevarini uch katta lahjaga: 1.o‘zbek qipchoq lahjasi; 2. turk-barlos lahjasi; 3.Xiva –Urganch lahjasi kabilarga ajratib olib tadqiq qiladi. Samarqand shevasini qipchoq va turk-barlos lahjalari guruhiga kiritadi.

Prof. A.K. Borovkov o‘zbek shevalarini to‘rt katta guruhga: 1. o‘rta o‘zbek dialekti, 2.shayboniy-o‘zbek dialekt, 3. janubiy-Xorazm dialekti, 4. alohida guruppa shevalar (kelib chiqishi jihatidan turlicha bo‘lgan ayrim shevalar) ga bo‘lib tadqiq qilgan. Samarqand shevasini o‘rta o‘zbek dialekti va shayboniy o‘zbek dialekti guruhlariga mansubligini aniqlagan. Prof. A.K. Borovkov o‘zining tasnifida shevalarning fonetik xususiyatlariga ko‘ra shevalarni ikki guruhga: 1) o-lovchi shevalar 2. a-lovchi shevalarga bo‘ladi va a -lovchi shevalarning o‘zini ham yana ikki guruhga 1. й-lovchi va 2.дж-lovchi shevalarga bo‘lib tadqiq etadi. Samarqand shevasi ham o-lashgan ham a-lashgan guruh shevalariga mansub bo‘lib Samarqand shahar va Kattaqo‘rg‘on tuman markazi va ba’zi hududlari o-lashgan guruhga kirsam, Samarqand viloyati qishloq shevalari a-lashishning дж-lovchi shevalarga kiritilgan.

Prof. V.V.Reshetov o‘zbek shevalarini uch katta: 1. shimoliy-g‘arbiy guru- o‘zbek tilining qipchoq lahjasi, 2. janubiy-g‘arbiy guruh o‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi, 3. janubiy- sharqiy guruh-o‘zbek tilining qorluq-chigil-uyg‘ur lahjalariga bo‘lib tadqiq qilgan bo‘lib, Samarqand shevasi qipchoq hamda qorluq-chigil-uyg‘ur lahjalarining Qarshi guruh shevalarining Samarqand- Buxoro dialekti sirasiga kiritilgan.

Prof. U.Tursunov o‘zbek shevalarini dastlab ikki: 1. й lashuvchi guruh; 2. дж lashuvchi guruhlariga bo‘lib tasnif qilgan. Samarqand shevasini дж lashuvchi guruhga kiritgan.

M.Abdiyev bir maqolasida Samarqand viloyatida qo‘llaniladigan lahjalari haqida: “Samarqand viloyatida o‘zbek adabiy tilining asosini tashkil qiluvchi qipchoq, o‘g‘uz hamda qarluq-chigil lahjalari vakillari istiqomat qilishadi. Viloyatning Samarqand shahri, Samarqand tumani, Urgut tumani markazi hamda G‘o‘s, Ispanza, Mergancha, Omonqo‘ton singari qo‘rg‘onlarida, Tayloq tumanining Sochak, Bog‘izag‘on, Qoziqo‘rg‘on, Payshanbasiyob, Pastdarg‘om tumaniga qarashli Charxin, Arabxona qo‘rg‘onlari, Oqdaryo tumanining Dahbet, Po‘latdarxon, Yangiqo‘rg‘on, So‘g‘onchi, Paxtachi tumanining Qarnob, Narpay tumani hududiga qarashli Mirbozor singari maskanlarda hamda Kattaqo‘rg‘on shahri hamda Kattaqo‘rg‘on tumanining asosiy aholisi qarluq-chigil lahjasida gaplashadi.

Qipchoq lahjasida viloyatning barcha tumanlarida, jumladan, Kattaqo‘rg‘on tumanining Moybuluq hududidagi o‘ndan ortiq qishloqlar, Urgut va Tayloq tumanlari aholining 50% dan ortig‘i so‘zlashadi.

O‘g‘uz lahjasida esa Pastdarg‘om tumaning Chandir qishloq fuqarolar yig‘iniga qarashli 10ga yaqin, Samarqand tumanining Chortutut, sobiq “Do‘stlik” jamoa xo‘jaligi hududida joylashgan Turkman, Urganji, Chordara singari qishloqlarda hamda Samarqand shahrining Ko‘lobod, Panjob,

Xo‘ja Sohat, Do‘ng qishloq, Bo‘g‘ishamol, Bog‘isaroy, Saidlar, Mingtut, Saidrizo Alizoda, Marhabo, Saratepa, Hazora singari mahallalarda umrguzoranlik qilishadi.”[Abdiyev, 2021: 169-170]

Shunday qilib, Samarqand viloyati aholisi o‘zbek tilining qarluq, qipchoq, o‘guz lahjalarining barchasida so‘zlashadi. Bizning tadqiqot ishimizga obyekt qilib Samarqand viloyatining shimoliy hududlari shevasi olingan bo‘lib, bu hududlarga Ishtixon, Qo‘shrabot tumanlari, Payariq, Kattaqo‘rg‘on, Oqdaryo tumanlarining bir qismi shimoliy hududlarga kiradi. Biz obyekt doirasi keng bo‘lganligi uchun Ishtixon tumanining o‘zbeklashgan etnik arablari yashaydigan Arabxona, Ulug‘ qishloq, Ravot qishloqlarni chegaralab oldik. Bu hududda bugungi kunda o‘zbeklashib ketgan arablar istiqomat qilishadi. Ularning yashash tarzi, tili, shevasi bugungi kunda o‘zbeklashib xalqimizga singib ketgan. Biz tadqiqotimiz davomida ushbu hududga arablar qachon kirib kelgan, ular qaysi tilda so‘zlashgan, qanday etnik jarayonlarni boshdan kechirgan degan savollar tug‘ildi. Biz bunga javob topish maqsadida tarixshunoslar va arabshunoslar, etnograf hamda lingvistlarning ishlariga murojaat qilib aniqlik kiritishga harakat qildik.

Mavarounnahrda arablarning kirib kelishi haqidagi ma‘lumotlarni o‘rta asr yozma manbalarida, jumladan, Tabariy, Balazuriy, Ibn al-Asir, Yoqut Hamaviy, Narshahiy, Abu Tohirxoja kabilarning asarlarida uchratamiz. Shuningdek, Beruniy, Yassaviy, Bobur, Al-Istaxriyning asarlarida ham arablar to‘g‘risida ma‘lumotlar mavjud. Sh.Iskandarov “O‘zbekiston arablari: an‘analari va transformatsion jarayonlar” asarida Al-Istaxriyning quyidagi fikrini keltirib o‘tadi: “...arablar Movarounnahrni bosib olgandan so‘ng bu hududga ko‘chib kelib, yangi shahar qishloqlar hamda mahallalarni barpo qilgan”. (Ал- Истахрий. 1973.)

Bundan tashqari O‘zbekistonda yashovchi etnik arablarning tarixi, turmush tarzi, tili, urf-odatlar, etnografiyasi haqida X.Vamberi, A.Grebenkin, Girshfeld, L.Sobolev, B.Karmisheva, N.Xanikov, I.Geyler, A.Kun, D.Logofes, G.Meyendorf, R.Rajabov, B.Mamarajabov, Sh.Iskandarov kabilarning ilmiy tadqiqot ishlarida turli xil ma‘lumotlarni uchratishimiz mumkin. 710-yilda Qutayba Naxshab va Keshni bosib olib, Samarqandga hujum boshlash uchun tayyorgarlik ko‘radi...711-yil Xorazmni egallagandan so‘ng,.. 712-yil Samarqandga tashlanadi. Bu davrda Samarqand qo‘shinlari va Qutayba kuchlari teng bo‘lmaganligi sababli Samarqand taslim bo‘ladi [Muhammadjonov 2017.54] “Qutayba Samarqandni zabt etgandan so‘ng bu yurt ixshidi G‘urrakning iltimosini rad etib, uni va butun shahar ahlini chiqib ketishga majbur qilgan. Samarqandning mahalliy hukumdori va uning yaqinlari Ishtixonga borib joylashganlar... Samarqandda esa arablashkarlari va uning oilalari o‘rnashgan bo‘lsa-da, ular shahar aholisining mutlaq ko‘pchiligini tashkil etmagan. Faqat shahar yonidagi yolg‘iz bir mahalla – Afrosiyob atrofida, ya‘ni Muhammad payg‘ambarning amakivachchasi Qusam ibn Abbos marqadi tevarigidagi joy qurayshiy qabilasining nomi bilan atala boshlagan, xolos.” [Rajabov 2012: 72]

Samarqand viloyatining ko‘pgina qismlarida arab millatiga mansub aholi vakillari mavjud. Samarqand shaharning eski shahar hududida, Pastdarg‘omning Juma, Charxin, Chimboy, Go‘zalkent hududlarida, Kattaqo‘rg‘on, Ishtixon va Narpay tumanlarida yashaydi. Qo‘shrabot va Payariq tumanlarida ham o‘zlarini arab sanamasalarda ko‘rinishi arablarga o‘xshab ketuvchi “eshonlar”, “saidlar” deb ataluvchi aholi vakillari ham istiqomat qiladi. Samarqandning Kattaqo‘rg‘on hamda Juma, Samarqand tumanida yashovchilar o‘zbek – tojik tillarida so‘zlashadilar. O‘zbekchada so‘zlovchilarining tilida tojik tilining ta‘siri yaqqol sezilib turadi ammo tojikcha gapirishmaydi. Qolgan hududlarida istiqomat qiluvchi arablar mahalliy aholining tilini o‘zlashtirgan holda o‘zbekcha so‘zlashadi.

Samarqand viloyati shevasi o‘tgan asrlarda keng miqiyosida o‘rganilgan. Bugungi kunda esa ushbu shevani o‘rganishga endi diqqat qaratilmoqda. Z. Tillaboyeva Samarqand shahar shevasini o‘rgangan bo‘lsa, turli maqolalarda ham bu viloyatning turli hududlari tadqiqot obyekti

sifatida olinib tadqiq qilinmoqda. Biz tadqiqot obyekti qilib olingan Samarqand viloyatining shimoliy hududlari hali keng qamrovda tadqiqotga tortilmagan, ayniqsa, o'zbeklashgan etnik arablar shevasi. Biz mana shu o'rganilmagan jihatni ochib berishga harakat qildik. Bugungi kunda Ishtixon tumani qipchoq lahjasida so'zlashiladi. Faqatgina ba'zi hududlari "ž" lovchi qipchoq lahjasida so'zlashsa, ba'zilar esa "ž" lovchilik xususiyatini yo'qotib bugungi kunda adabiy tilga bir muncha yaqinlashmoqda. Ishtixon tumanining Arabxona, Ulug' qishloq hamda Ravot qishloqlari ham qipchoq lahjasining "y"lovchi hamda "a"lovchi guruhiga mansub.

"ž" lovchi qipchoq shevasida Ishtixon tumani etnik arablar Adabiy tilda shevasida

žol	Jol	yo'l
žedirmaq	Jedirmaq	yedirmoq
Tov	Tov	tog'
Sov	Sov	sog'
Sari	Sari	sariq
Sijir	Sijir	sigir
Änär	Änär	anor

Xulosa qilib aytganda, Ishtixon tumani etnik arablar shevasi qipchoq lahjasining elimentlarini o'zida saqlagan bo'lib, ushbu hududda bugungi kunda 9ta unli va 23 ta undosh tovush mavjudligi aniqlandi. Singormonizmni o'zida saqlagan shevalar sirasiga kiradi: tuvilyanman (tug'ilganman), burun (avval), kelinlarimdi (kelinlarimni) va h.k. Bundan tashqari so'z oxridagi q tovushi tushirib talaffuz qilinadi: sari (sariq); g' tovushi o'rnida v tivushi qo'llaniladi: sov (sog'); g tovushi o'rnida ba'zi o'rinlarda j tovushi qo'llaniladi: sijir (sigir); g tovushi o'rnida ba'zi o'rinlarda γ tovushi qo'llaniladi: boyan-bomayan gāp (bo'gan-bo'lmagan gap); ž tovushi esa adabiy tilda qaysi o'rinlarda qo'llanilsa ayni shu o'rinlarda qo'llaniladi, j tovushini ž tovushidek talaffuz qilinadigan o'rinlar uchramaydi žun(jun), žej (joy), židā (juda) va boshqa ko'pgina xususiyatlar mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2021.
2. Ал-Истачрий. Китоби масолика ал-молок "Материали по исторни киргизов и Киргизин" Том I. – М., 1973.
3. Абдиев М. Заафшон водийси ўзбек шевалари: ўрганилиш тарихи ва бугунги ҳолати. // "Ўзбек шевалари тадқиқотлари" республика илмий-назарий конференцияси материаллари. 2021.
4. Донёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Т.: Фан. 1968. – Б. 80.
5. Искандаров Ш. Ўзбекистон араблари: анъаналар ва трансформацион жараёнлар. – Т.: Yangi nashr, 2017.
6. Muhammadjonov A. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: Sharq, 2017.
7. Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси. – Т.: 2012, – Б. 72.
8. Mamarajabov B. O'zbekistondagi arablarga oid tarixiy va etnografik ma'lumotlar tahlili // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2023. №3.

O'G'UZ LAHJASI SINTAKSISINING O'RGANILISH TARIXI HISTORY OF THE STUDY OF THE SYNTAX OF THE OGUZ DIALECT

Bekturdiyeva Adolat Omonbayevna,
Folklorshunoslik va dialektologiya kafedrası
stajyor-o'qituvchisi
adolatomonbayevna@gmail.com
doi.10.52773/tsuull.conf.2025/BMLX9324

Annotation. *In our article, the main attention was paid to the syntactical study of the Oghuz dialect of the Uzbek language (Khorazm dialect), a number of Russian and Uzbek dialectologists who conducted research in this regard, and the scientific works and monographs created by them. It was revealed how important practical and theoretical guides for studying the syntax of Oghuz dialect texts created in the past centuries are today from the point of view of linguistics.*

Key words. *syntax, syntactic unity, dialectal speech, dialectal texts, simple and compound sentences, connectives in a compound sentence.*

Asosiy qism

Tilshunoslikning murakkab sohalaridan biri bo'lgan sintaksisning dialektologiyada o'rganilishi muhim masaladir. O'tgan asrda rus va yevropa turkologlari tomonidan boshlab berilgan o'zbek shevalarining o'rganilish jarayoni mustaqilligimizdan keyin ancha yuqori darajaga ko'tarildi. Ammo haqiqatni aytish kerakki, o'zbek tilidagi dialektal matnlarni yozib olish va o'rganish, shevalarni tasnif qilish, har bir lahjaning o'ziga xos, bir-birini takrorlamaydigan leksik, fonetik va morfologik xususiyatlarini ochiqlash XX asrning birinchi va ikkinchi yarmida yuksak pog'onaga ko'tarildi va bu borada salmoqli ishlar amalga oshirildi. Diqqatimizni qaratganimiz o'g'uz lahjasiga oid xususiyatlar ham bir qator olimlar tomonidan o'rganildi, tadqiq etildi. Jumladan, G'ozli Olim Yunusov, V.V.Reshetov, F.Abdullayev, Y.Jumanazarov, A.Ishayev, O.Madraximov, A.Ahmedov va boshqa bir qator tilshunoslarimizni sanab o'tishimiz mumkin.

Bugungi kunda dialektologiya sohasida qator siljishlar, yangi yo'nalishlar yuzaga kelmoqda. O'zbek tili (shu jumladan uning asosini tashkil qiluvchi shevalar) ning leksik, fonetik va grammatik jihatdan turkiy tillar qatorida alohida o'ringa ega ekanligini ochiqlashga yordam beruvchi ilmiy ishlar talaygina. Biroq dialektal matnlarning sintaktik xususiyatlarini o'rganishga, ya'ni undagi so'z birikmasi va gap, gap bo'laklarini, gapda so'zlarning bog'lanishini, shevalarda sodda va qo'shma gaplarning qo'llanilishini, ulardagi bog'lovchi vositalarning dialektal xususiyatlari va imkoniyatlarini ochiqlashga imkon beruvchi ilmiy manbalarimizning soni cheklangan. Nazarimizda dialektal sintaksis biroz oqsab qolayotganday. Shularni inobatga olgan holda ayta olamizki, dialektal matnlar sintaksisini o'rganish tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biridir.

O'g'uz lahjasiga oid bo'lgan sintaktik xususiyatlar bir nechta dialektolog olimlarning ilmiy ishlarida tilga olindi. Jumladan, o'zbek tili o'g'uz lahjasini leksik, fonetik va morfologik jihatdan chuqur o'rgangan Fattoh Abdullayev o'zining "O'zbek tilining Xorazm shevalari" nomli monografiyasida o'g'uz lahjasi sintaksisi haqidagi dastlabki ilmiy qarashlarni bayon etdi. Gap tarkibida so'zlarning moslashuv, boshqaruv va bitishuv kabi adabiy tildagi singari uchta yo'l bilan bog'lanishi o'g'uz lahjasidan yozib olingan misollar asosida qisqacha tahlil qilindi. Gap bo'laklarining har bittasiga sof shevadan misollar topilgan va sodda gapdagi so'z tartibi dialektal nutqqa xos sintakik qonuniyatlar bilan tahlil qilingan.

O'g'uz lahjasida sodda gapda gap bo'laklarining odatdagi tartibi quyidagicha bo'ladi:

ega+kesim;

ega+to'ldiruvchi+kesim;

ega+to'ldiruvchi+hol+kesim(ega+hol+to'ldiruvchi+kesim);

hol+ega+to'ldiruvchi+kesim;

aniqlovchi+ega+to'ldiruvchi+hol+kesim;

aniqlovchi+ega+aniqlovchi+to'ldiruvchi+hol+kesim va sh.k [Абдуллаев 1961. 182].

F.Abdullayev sodda gap sintaksisi bilan birgalikda qo'shma gaplarning tuzilishi haqida ham qimmatli ma'lumotlar beradi. Xorazm shevalarida qo'shma gaplarning ikki katta tipi - bog'langan va ergashgan qo'shma gaplar tuzilishi, bo'laklarning o'zaro munosabati jihatidan adabiy til me'yorlaridan chetga chiqib ketmaydi [Абдуллаев 1961. 183]. Ammo ergashgan qo'shma gaplarning ichki turlari haqida alohida to'xtanilmaydi, umumiy ma'lumotlar bilan cheklanilgan. Ko'chirma gapli qo'shma gaplar qismida esa shevalarda ko'chirma gap odatdagi kengaytirilgan to'ldiruvchi xarakteriga ega bo'lishi va muallif gapi bilan bir butunlikni tashkil qilishi o'g'uz lahjasidan yozib olingan misollar asosida ko'rsatib berilgan.

Shevalar sintaksisini o'rganish tekshiruvchidan katta bilim va malaka talab qiladi. Ma'lum shevaning leksik, fonetik va morfologik sathini o'rganish o'z-o'zidan uning sintaktik qurilishini tadqiq qilishni ham taqozo etadi. F.Abdullayevdan keyin Xorazm shevalarini, ayniqsa uning sintaktik xususiyatini tadqiq qilishga kirishgan tilshunos olim Yusuf Jumanazarov 1976-yilda "O'zbek tili Janubiy Xorazm (O'g'uz) dialektining sintaktik qurilishi" nomli asarini yaratdi. Mazkur kitobda Janubiy Xorazm sheva vakillarining dialektal nutqiga xos bo'lgan barcha sintaktik xususiyatlar tahlilga tortildi. Xorazm shevalari sintaksisi boshqa qishloq va yetakchi o'zbek shevalaridan o'z ayrimliklari bilan farq qilib turadi. Xorazm shevalari sintaktik qurilishida mahalliy aholi tiliga xos sintaktik iboralar, konstruktiv birikmalar bor. Bular, bir tomondan eski o'zbek tili bilan aloqador, ikkinchi tomondan esa dialektal nutqning adabiy va yozma tildan ajraluvchi uslubi mavjudligini ko'ratadi [Жуманазаров 1976. 131]. Shulardan kelib chiqqan holda dialektolog mazkur shevaning murakkab sintaktik qatlamini baholi qudrat yaratib berdi. XX asr o'g'uz lahjasi sintaksisini o'rganishda uning tarixiy taraqqiyoti, yondosh turkman til bilan leksik-semantik aloqasi ham qiyoslanildi. Izofali birikmalarning bugungi kundagi holati va aslan kelib chiqishi tarixiy dialektologiya nuqtayi nazaridan misollar asosida tahlil qilindi. Turkman tili sintaksisining Janubiy Xorazm dialekti bilan o'xshash va farqli tomonlarini o'rganish asosida har ikki tildagi umumiy va xususiylikka ega sintaktik qoliplar jonli muloqotda yozib qolingan matnlar asosida so'z birikmasi, izofali birikmalar, sodda va qo'shma gaplar, ular orasidagi bog'lovchi vositalar qo'llanilishi jihatidan tadqiqqa tortildi. Dialektal sodda gaplarning taraqqiyoti ham qiyosiy-tarixiy aspektda o'rganildi, sodda gap komponentlari orasidagi ichki aloqadorlik, gapda bo'laklarning joylashuvi va dialektal intonatsiya bilan bevosita bog'langan inversiya hodisasi xususida ilmiy xulosalar berildi.

Y.Jumanazarov shevadagi sodda gaplar sintaksisini o'rganish bilan cheklanib qolmasdan, dialektal nutqda o'ziga xos ko'rinishga ega bo'lgan qo'shma gaplar, ularning komponentlari, sodda gaplarni bir-biriga bog'lovchi vositalar, qo'shma gaplarda urg'uning o'rni va ahamiyatini XXasr tilshunosligi me'zonlari asosida sodda va tushunarli til bilan izohlab berdi. Yana shuni ta'kidlashimiz kerakki, dialektolog o'g'uz lahjasining sintaktik qurilishini o'rganar ekan, uning badiiy adabiyot bilan ham aloqasini e'tibordan chetda qoldirmadi. Boy madaniy merosga ega bo'lgan Xorazm xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyoti, undagi nozik qochirimlar, ibora va dialektal qo'shma so'zlar badiiy adabiyot va jonli muloqot materiallari asosida tahlil qilindi. Tilshunos olim ishning talabi bilan bir qator yangi terminlar kiritganligini ham aytib o'tadi. Chunki an'anaviy grammatikadagi ayrim terminlar shevalar sintaksisiga "tushmay" qolganligi sababli

undovli gaplar, o‘xshatish aniqllovchisi, zaruriyat mayli, ikki otning predikativ aloqasidan tuzilgan gaplar kabi atamalar yuzaga kelganligi ta’kidlanadi. Albatta, bunday qarashlarning barchasi o‘tgan asr tilshunosligi me’yorlari doirasida ekanligini unutmasligimiz kerak.

O‘g‘uz lahjasining leksik qatlamini o‘rgangan bir qator tilshunos olimlarning monografiyalarida, mazkur sheva asosida yaratilgan lug‘atlarning kirish qismlarida ham shevadagi sintaktik birliklar haqida qisman ma’lumotlar uchraydi. Tilshunos olim Otanazar Madraximov tomonidan 1999-yilda yaratilgan “O‘zbek tili O‘g‘uz lahjasining qisqacha qiyosiy lug‘ati” ning kirish qismida ham shevadagi ayrim sintaktik birliklar, ya’ni turkiy va forsiy izofalar, ibora va so‘z birikmalari haqida asosli ma’lumotlar keltiriladi. Shuningdek, dialektologning “O‘zbek tili o‘g‘uz lahjasining Xiva shevasi” lug‘atining kirish qismida ham sheva vakillari nutqida qo‘llaniluvchi ibora va so‘z birikmalari haqida ma’lumotlar keltirib o‘tadi. Biroq bu manbalarni biz o‘g‘uz lahjasi sintaksisi haqida to‘liq tasavvurni yarata oladi deyolmaymiz.

O‘zbek tili tayanch dialektlarining sintaktik xususiyatlarini o‘rganish tilshunoslarning diqqat-e’tiborini tortganini qarluq lahjasidagi sintaktik jarayonlarni yortishga qaratilgan quyidagi ilmiy asar misolida ko‘rishimiz mumkin. 1984-yilda tilshunos M.Turopova tomonidan “O‘zbek shevalari sintaksisi” monografiyasi yozilgan bo‘lib, unda qarluq lahjasi matnlari faqatgina sodda gap sintaksisi nuqtayi nazaridan tahlil qilindi.. Mazkur qo‘llanma shevalarda uchraydigan umumiy sintaktik qoliplarni, adabiy tildan keskin farqlanuvchi sintaktik birliklarni o‘rganishimizda dasturulamal bo‘lib xizmat qiladi. Gap tarkibida so‘zlarning bog‘lanishi, gap bo‘laklarining joylashuvi, undalma va kirish so‘zlar, uyushgan bo‘lak va ajratilgan bo‘laklar qarluq lahjasidan yozib olingan matnlar asosida tahlil qilib berildi. Biroq qarluq lahjasida qo‘shma gaplar tuzilishi va turlari, ularni bog‘lovchi vositalar esa e’tibordan chetda qolganday. Albatta, kunimizda yaratilayotgan dialektologiya sohasidagi ilmiy izlanishlarda mazkur masalalar zamonaviy tilshunoslik jihatidan qayta tahlil qilinadi va dialektal sintaksis bir pog‘ona yuksaklikka ildamlaydi. M.Turopova sintaktik qonuniyatlarni faqatgina qarluq lahjasidan olingan misollar bilan asoslasada, kitobdagi dialektal nutq sintaksisiga oid qarashlar, bir qator sintaktik qurilmalar, ega va kesim munosabatlari, uyushiq bo‘laklar, kirish so‘z va kiritmalar qipchoq va o‘g‘uz lahjasi sintaksisini o‘rganishimizda ham amaliy yordam bera oladi. Shevalarda sintaksisning asosiy xususiyatlarida biri gap qurilishining o‘ziga xosligidir. O‘zbek shevalarida shunday qurilma va qoliplar borki, ular o‘zining leksik, semantik va sintaktik tabiati bilan adabiy tildan keskin farq qiladi [Typonova 1984. 73].

Tilshunos bunday vositalarga misol qilib ilova qurilmalarini keltiradi. Ilova qurilmalari bevosita rus tilshunosligi termini o‘laroq qabul etilsada, adabiy tildan farqli ravishda shevalarda uchrashi ko‘plab kuztilishini qayd etib o‘tadi. Dialektal nutqda uchraydigan bu tipdagi qurilmalarni adabiy tildagi ajratilgan bo‘lak, to‘liqsiz gaplav va ergashgan qo‘shma gaplardan farqlanishi lozimligini misollar asosida tushuntiradi. O‘g‘uz lahjasi sintaksisiga oid ilmiy izlanishlarni o‘rganar ekanmiz, yozib olingan dialektal matnlarni tahlillash asosida shunday xulosaga kelamizki, ilova qurilmalarini o‘g‘uz lahjasidan yozib olingan matnlarda ham, shuningdek bugungi kun sheva vakillarining jonli muloqotida ham uchratishimiz mumkin.

Xulos qilib shuni ayta olamizki, o‘tgan asrda yaratilgan mazkur qo‘llanmalar, ulardagi sintaktik qoliplar, sinataktik jarayonlarni izohlovchi qoidalar, sodda va qo‘shma gaplarning ichki strukturasi, bog‘lovchi vositalari, ularning turlari va mazmuniy mohiyati bugungi kun zamonaviy tilshunoslik nuqtayi nazaridan qayta tahlilga muhtoj deb o‘ylaymiz. O‘g‘uz lahjasi sintaksisining o‘rganilishiga qo‘yilgan bu qadamlar zamonaviy tilshunoslik vakillari tomonidan qayta o‘rganilishi va tahlilga tortilishi dialektologiya talabi o‘laroq qabul qilinishi kerak. Keyingi yillarda bir qator yosh tilshunos olimlar tomonidan Xorazm o‘g‘uz lahjasining leksik-semantik xususiyatlarini o‘z ichiga olgan ko‘plab ilmiy ishlar qilindi, qator lug‘atlar yaratildi, uni turkiy

o‘g‘uz tillari bilan qiyosiy aspektda o‘rganishga doir ilmiy izlanishlar yuzaga keldi va bu jarayon kunimizda ham o‘zbek va qardosh xalqlarning tilshunoslari tomonidan davom etib kelinmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G‘ulomov A.G‘., Asqarova M.A., Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent, 1965.
2. Жуманазаров Ю. Ўзбек тили жанубий Хоразм (ўғуз) диалектининг синтактик қурилиши. – Тошкент, 1976.
3. Мадрахимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси. – Тошкент, 1973.
4. Мадрахимов О. Ўзбек тили ўғиз лаҳжасининг Хива шеваси. – Тошкент, 1981.
5. Turrova M. O‘zbek shevalari sintaksisi. – Toshkent, 1984.
6. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент: Фанлар академияси нашриёти, 1966.
7. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. – Т.: Фан, 1978.
8. EKER S. Özbekistan'da oguzca bir diyalekt. Güney Harezm-Oğuzcası. A. 2006.

MARHAMAT TUMANI SHEVASINING QARLUQ LAHJASIGA MUNOSABATI RELATIONSHIP OF THE MARHAMAT DISTRICT DIALECT TO THE QARLUQ DIALECT

Anarbayeva Marifatxon Murodiljonovna,

AFU o'qituvchisi

mariy19umarova87@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/DYTU9498

Annotation. *The Karluk dialect of the Uzbek language mainly includes urban dialects (Tashkent, Andijan, Fergana, Samarkand, Bukhara). The district dialect is phonetically, morphologically, and lexically much closer to the modern Uzbek national literary language than in many other dialectal dialects. In the dialectal lexicon, words-terms and word forms used in the old Uzbek language and not found in most modern Uzbek dialects have been somewhat formed. In the lexicon of the dialect, the tendency towards internationalism is strong.*

Keywords: *dialect, dialect, lexicon, phonetics, dialect, term.*

Ushbu fanni o'rganish, o'zlashtirishda quyidagi terminlar faol qo'llanadi: Sheva - biror tilning o'ziga xos fonetik, leksik, grammatik xususiyatlariga ega bo'lgan kichik qismi (oraliq sheva, shevalar guruhi degan terminlar ham bor). Toshkent shevasi, Shahrisabz shevasi, Qo'qon shevasi, Bo'ka shevasi kabi shevalarni misol sifatida keltirish mumkin. Lahja - shevaning fonetik, leksik, so'z yasalishi hamda grammatik xususiyatlarini ma'lum bir tizim asosida o'zida birlashtirgan shevalar yig'indisi. Ayni vaqtda tilimizda uchta lahja bor: 1) qorluq lahjasi; 2) qipchoq lahjasi; 3) o'g'uz lahjasi. Ularning nomlanishi turkiy urug'-qabilalar nomidan shakllangan. Lahja so'zi arab tilidan o'zlashgan so'z bo'lib, tarz, ravish, yo'sin singari ma'nolarni bildiradi. Dialekt atamasi - dialektologik adabiyotlarda lahja, sheva ma'nolarida ham ishlatiladi. Hozirgi kunda esa u umumlingvistik dialekt atamasi ma'nosida ishlatilmoqda. Dialekt atamasi grek tilidan o'zlashgan so'z. Prof. Reshetov V.V. bu atamani o'z tadqiqotlarida shevalar guruhi ma'nosida faol darajada qo'llagan. Mazkur atama bu fanga oid rus tilidagi ilmiy hamda ilmiy metodik adabiyotlarda ham uchraydi [7].

O'zbek tili tabaqalanish (shevalarning ajralishi) yo'li bilan emas, balki uyg'unlashish (shevalarning qo'shilishi) yo'li bilan tashkil topgan. Hozirgi o'zbek tili uch guruh shevalarning (qipchoq, o'g'uz, qorluq) qo'shilishidan tashkil topgan. Shuning uchun o'zbek tilining dialekt va shevalari Markaziy Osiyodagi boshqa turkiy tillarga nisbatan xilma-xil guruhlariga bo'lingan. O'zbek tilining tarkibida boshqa turkiy tillarga nisbatan sheva ko'p. O'zbek shevalari va ularning o'ziga xos ayrim xususiyatlari, fonetik, morfologik xususiyatlarga ko'ra bir-birlari bilan yaqinlashadigan va ayni vaqtda bir-birlaridan farq qiladigan dialektal guruhlar haqida tasavvurga ega bo'lish uchun ularning o'ziga xosligini ko'rsatuvchi tasnifini bilishimiz kerak.

Bugungi kungacha o'zbek xalq shevalari ikki xil nuqtayi nazardan tasnif qilinganligi e'tirofga sazavor: 1) shevalarimizning mamlakatimiz va qo'shni davlatlar hududlarida joylashishi jihatdan tasnifi, ya'ni o'zbek shevalarining umumiy tasnifi; 2) ma'lum bir voha yoki viloyat (tuman) shevalarining tasnifi, ya'ni o'zbek shevalarining xususiy tasnifi.

Qarluq lahjasi asosan shahar shevalarini o'z ichiga oladi (Toshkent, Andijon, Farg'ona, Samarqand, Buxoro). Bu shevalarning muhim fonetik va morfologik belgilari quyidagilar: a) so'z oxiridagi *k* tovushi *y* tarzida aytiladi: *elak – elay, terak – teray*; b) o'lash yuz beradi: *aka – oka, nahor – nohor*; d) Bu lahjada qaratqich kelishigining qo'shimchasi yo'q bo'lib, uning o'rniga ham tushum kelishigi qo'shimchasi *–ni* ishlatiladi: *ukamni daftar*

Qipchoq lahjasi shevalari O'zbekistonning hamma viloyatlarida mavjud, ular asosan qishloq shevalari ko'rinishida tarqalgan (buni Samarqand, Jizzax, Surxondaryo, Qoraqalpog'iston, Shimoliy Xorazm viloyatlari, Turkmanistonning Toshovuz viloyati shevalarida ham uchratish

mumkin). Belgilari quyidagilar: a) *y* o'rnida *j* ishlatiladi: *yo'l* – *jo'l*, *yo'q* – *jo'q*; b) *g* o'rnida *v* ishlatiladi: *tog'* – *tov*, *sog'* – *sov* va boshqalar; d) *k*, *q* tushiriladi: *quru* (*q*), *sari* (*q*).

Hozirgi o'zbek adabiy tili asosan qarluq lahjasiga kiruvchi Farg'ona – Toshkent shevalari asos qilib olingan. Olimlarning fikricha, Toshkent shevasi fonetik jihatdan, Farg'ona shevasi morfologik jihatdan adabiy tilga asos bo'lgan. Shevalarning o'ziga xos xususiyatlari adabiy tilning ta'siri bilan asta-sekin zaiflashadi va yo'qola boradi[10].

Hozirgi Andijon shevasi *y* lovchi o'zbek shevalarining alohida keng tarmog'idir. Bu shevani o'zbek tilining boshqa shahar shevalaridan farqlovchi bosh va muhim belgilari 9 unli fonemali ekanligi, *x* va *h* undoshlarining keskin farqlanishi, I-II shaxs kishilik olmoshlarining “men”, “sen” tarzida aytilishi, *o'z* olmoshining II shaxs ko'plik va hurmatlash formasida *öziñnär* shaklida ishlatilishi, ohirida burun *ng* undoshi bo'lgan fe'llarga *-lar* qo'shimchasi qo'shilganda – *narga* aylanib: *keliynar*, *boriynar* (ad. tilda *kelinglar*, *boringlar*) formasida kelishi....[2]

Darhaqiqat, yuqoridagi holat Marhamat tuman shevasida ham o'z aksini topadi. Lekin hamma qishloqlarda ham *-nar* qo'shimchasi qo'llanilmaydi. Ko'p hollarda *özalrinŋ, senlar, kelişövr, bārişövr* shaklida talaffuz qilinadi.

Marhamat tumani Andijon shaharining chegara hududida joylashgan tumanlaridan biri hisoblanadi. Biz tuman shevasini o'rganish jarayonida Andijon shevasini o'rganish bo'yicha qilingan ilmiy ishlardan ham namunalar oldik. Lekin tilda tashqi va ichki omillar ta'siridagi o'zgarishlarni hisobga olib, eski ma'lumotlarni yangilari bilan solishtirib o'rgandik. Umumiy jihatdan Andijon shevasining fonetik, morfologik va leksik tomonlarini chuqur o'rgangan S.Ibrohimovning ishini aytmaganda Marhamat tumani shevalari haqida jiddiy fikrni o'qimadik. Undagi yangi ma'lumotlarga qaraganda XIII asrda Andijon Qoraxoniylar boshqaruvida bo'lgan va shundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, Andijon shevasiga ham uning ta'sir kuchi sezilmay qolmadi.

Marhamat tuman shevasida qarluq, chigil, uyg'ur, o'g'uz, qipchoq elementlariga tegishli bo'lgan tovush va harflar birikmasi mavjud. O'zlashma so'zlarning kirib kelishi, boshqalar tushinishi uchun adabiy tilda gapirishga harakat qilish, sheva so'zlarning yo'qolib borishda asosiy omillardan biri bo'lib xizmat qilmoqda.

Qarluq - chigil - uyg'ur lahjasi [Karluk - chigil - uyg'ur dialect] -o'zbek tilining shu nomlar bilan ataladigan urug' - qabila ittifoqi negizida shakllangan sheva dialektlar to'dasidir [8].

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga kirgan dialekt va shevalarda oltitadan o'ntagacha unli tovush bor. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda 6 ta, singarmonizmli shevalarda esa 9-ta unli qo'llanadi. Toshkent shevalarida, *e*, *a*, *ə*, *o*, *y* Samarqand shevasida, *e*, *ə*, *a*, *o*, *y* unilari qo'llangan bo'lsa, Qo'qon, Marg'ilon, Chust, Qarshi, Sariosiyo kabi shevalarda *Ə* unlisi bilan birgalikda *a* unlisi ham uchraydi. Shimoliy o'zbek shevalarida (Turkiston, Chimkent, Sayram) 11 ta (*a*, *e*, *a*, *u*, *ʻ*, *u*, *i*, *o*, *e*, *y*, *y*) unli mavjud. Qipchoq va o'g'uz lahjasidagi shevalarda ham 1 ta unli tovush qayd qilinadi [8].

O'zbek tilida sheva va dialektlarning kuchli farqlanganligi o'zbek tili boshqa tillardan ajralib mustaqil taraqqiy etib boshlagan davrdan boshlab, unga turkiy va eroniy tillarning kuchli ta'siri ham sabab bo'lgan. Jumladan, Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalariga qoraqalpoq va qozoq tillarining, Toshhovuz o'zbek shevalariga (Xorazm shevalariga) turkman tilining, shimoliy o'zbek shevalariga qozoq tilining, Qirg'izistondagi o'zbek shevalariga qirg'iz tilining, Samarqand, Buxoro, Namangan, Sariosiyo va Tojikistondagi o'zbek shevalariga tojik tilining ta'siri kuchlidir. Shu tufayli ham bu shevalar boshqa shevalardan farqlanib qolmoqda va o'ziga xoslikni vujudga keltirmoqda.

Andijon shevasi etnogenetik jihatdan qadimiy chigil lahjasiga borib yetadi. Bu xususda “Devonu lugotit-turk”da ba'zi dalillar ham uchraydi. Chunonchi, Mahmud Koshg'ariy chigillarning til xususiyatlarini o'g'uz lahjalari bilan qiyoslaydi. Chigillar sifatdosini buyruq oxiriga *-g'uchi*, *-guchi* qo'shib (*borguchi*, *kelguchi* kabi) tuzsalar, o'g'uzlar buyruq oxiriga emas, o'tgan zamon fe'liga *-chi* qo'shimchasini qo'shib (*bardachi*, *keldachi* kabi), qoidani buzadilar

deydi[2]. Chigillar o'tgan zamon fe'lining buyruq oxiriga *-di* qo'shib yasasalar, o'g'uzlar *-duq* qo'shib, qoidani buzadilar. Chigillar kelasi zamon I shaxs (so'zlovchi) fe'lini *barirman* tarzida ifodalasalar, o'g'uzlar *men boron* deb, tamoman boshqacha so'zlaydilar [3]. Chigillar tilining ana shu xususiyatlari bugungi andijon shevasidagi holatlarga mos keladi. Chunonchi, yuqorida ko'rsatilgan sifatdosh Andijonda *borguchi, kulguchi* (u qisqa) tarzida aytiladi.

XI asrda Janubiy Qirg'iziston (O'zgand va uning atrofi)da va O'rta Osiyoda chigillar eng zo'r hokim qabilaga aylanib, ularning tili qoraxoniylar davlatida yetakchi mavqeyni egallagan, umumlashtiruvchi tilga aylangan edi[3]. XI asrdan keyingi asrlarda ham O'rta Osiyoda turkiy-o'zbek adabiy tilining rivojida, keng ma'noda olganda mana shu chigillar lahjasi (y lovchi lahjasi) asosiy o'rin tutdi[2].

Bu adabiy tilining eng eski namunalaridan biri "Qutadg'u bilik" asari bo'lib, unda ham qadimgi uyg'ur tilining ayrim elementlari bo'lgan. Najip E.N. bu asarning maydonga kelishi bilan yangi yozuv tili yuzaga keldi va eski o'zbek tilining tarkib topishida katta o'rin tutadi. "Qutadg'u bilik"ning tili qadimgi uyg'ur tilidan juda zo'r farqlari bilan ajraladi[5] desa ham, negadir bu asar qoraxoniylar davlatining Sharqiy qismidagi qarluq-uyg'ur adabiy tilida yozilgan edi deydi. Har holda o'zbek adabiy tilining Borovkov A.K. "o'rta o'zbek dialekti" deb atagan dialektning etnogenetik tarkibiga uyg'urlarni kiritib bo'lish bo'lmashligi shubhali, hal bo'lmagan masaladir. Shuningdek, bu dialektda birinchi o'ringa qarluqlar tilini qo'yish ham unchalik o'rinli bo'lmash [2].

V-VIII asrlarda turkiy xalqlarning suryoniy va qadimgi uyg'ur alfavtlari, so'ngra arab alfaviti asosida yozilgan adabiyotlari mavjud edi. Bu yozma dabiylar, bir tomondan, Koshg'arda uyg'ur lahjasi asosida bo'lib, o'zining tarixiy rivojlanishi natijasida bugungi uyg'ur xalq tiliga yoki milliy adabiy tilga aylanib ketgan. Ikkinchisi, yuqorida aytilganidek, chigillar dialekti (y lovchi dialekt) bazasida vujudga kelgan, O'rta Osiyoda davom etgan va keyinchalik juda keng doirada tarqalgan, Mahmud Koshg'ariy "Hoqoniy turkcha" deb nomlagan yozma adabiy til edi. XI asrda yozilib, bir nusxasi Farg'ona vodiysining Namangan shahridan topilgan mazkur "Qutadg'u bilik" asari mana shu tilda yozilgan. Bunining dialektal asosida, shubhasiz, chigillar lahjasi (y lovchi til) asosiy o'rin tutgan edi. Bu lahjaning o'sha davr ta'sirli qabilalari bo'lmish arg'u, tuhsi, yag'mo qabilalari va qarluqlarning tillari bilan umumiy tomonlari ko'p edi.

XII-XIV asrlarda yozilgan ayrim badiiy asarlar, chunonchi, Ahmad Yassaviyning "Hikmat"i, Qissasul anbiyo", Durbekning "Yusuf Zulayho", Sayfi Saroiy asarlari, Sakkokiy, Atoiy, Lutfiy va Navoiy asarlarining tili o'sha turkiy adabiy tilning davomi rivoji edi.

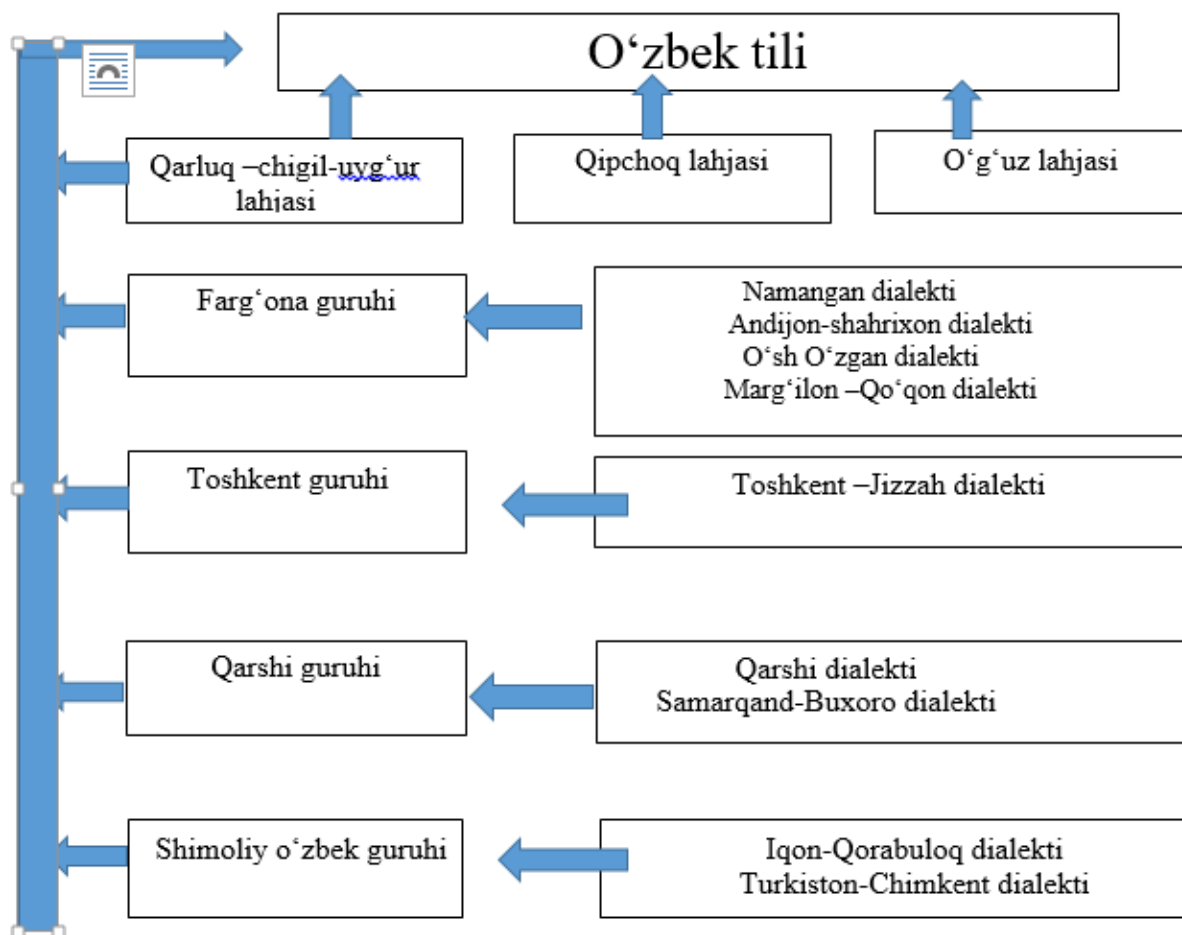
Mo'g'ullar davrida bu til siyosiy maqsadlar bilan "chig'atoy til" deb nomlangan. Holbuki, prof. Reshetov V.V to'g'ri ta'kidlaganidek, bu adabiy til (O'rta Osiyo turkiy adabiy-tili)ning asosi Chingiz bolasi Chig'atoydan ancha asr ilgari yuzaga kelgan[6]. Navoiy esa bu adabiy tilni asosan "turkiy til" degani holda, goh "chig'atoy lafzi" deb yuritgan. Har holda XI asrda ug'uz dialektiga asoslangan adabiy tildan va uyg'ur adabiy tilidan farqlash uchun "Hoqoniy turkchasi" deb atalgan bu yozma adabiy til XI asrdan so'ng XVI asr boshlarigacha "turkiy til" va chingiziylar hamda temuriylar davrida "chig'atoy tili" deb ham nomlangan. Dastlabki davrlarda bu tilda yozilgan ayrim asarlarda o'g'uz va uyg'ur tillarining ba'zi elementlari uchrasa-da, bu til o'zining keyingi rivoji davomida u elementlardan sekin-asta qutula borgan. Prof. Malov S.Y XV asrda buyuk Navoiyning turkiy-o'zbek adabiy tili uchun olib borgan shonli kurashi natijasida bu til d \ z tili ta'siridan birato'la qutuldi deydi [4].

Bilamizki, qarluq tili turkiy tillarga mansub bo'lib, bu lahja shevalari asosan respublikamizning sharqiy hududlariga keng tarqalgan. Bu lahja tili VIII – XV asrlarda Qarluq xoqonligida (766 – 940) muloqot tili hisoblangan; keyinchalik chig'atoy, qoraxoniylar tillari asosiga, natijada zamonaviy o'zbek, uyg'ur, ili-turkiy va boshqa ayrim tillarning asosiga kirgan. Chunki qarluqlar o'z davlatchiligiga ega edilar, qarluq tili esa, G'arbiy-turkiy xoqonlikda, keyinchalik Qoraxoniylar davlati va Chig'atoy o'lkasida rasmiy til sifatida xizmat qilgan.

Bizga ma'lumki, o'zbek tili o'z tarixiy tarqqiyotida uchta lahjaning birligidan tarkib topgan. Ular qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjasidir. Qarluq lahjasi tilshunoslar tomonidan turlicha

nomlangan Reshetov V.V uni qarluq-chigil-uyg'ur, Polivanov Y.D.chig'atoy, Yunusov G'O. turk-barlos, Borovkov A.K. o'rta o'zbek terminlari deb atagan. Bu lahjaning boshqa lahjalardan farqi uning singormanizimni saqlashiga ko'ra, ikki guruhga ajralishidir, yani shahar va shahar tipidagi shevalarda singarmonizm qonuni amal qilmaydi, shuning uchun ham shahar va shahar tipidagi shevalarda unlilar 6,7 tadan (ä, o, u, ā, i, e) oshmaydi, shimoliy o'zbek va Andijon shevalarida singarmonizm saqlanadi va ularda a(ā), ā, o, ö, u, ü, ĩ(ĩ), i: (i), e unlilari(9 ta) qatnashadi[1].

Olimning ta'kidlashicha, bu lahja shevalari o'z ichida yana to'rt guruhga bo'lingan: Toshkent, Farg'ona, Samarqand-Buxaro, Turkiston-Chimkent-Sayram guruhi shevalari. Farg'ona guruhi. Fonetik xususiyatlariga ko'ra: so'z boshida t\č, s\č undoshlari almashadi: tush-čuš, tish-čiš, soch-čač. Morfologik xususiyatlariga ko'ra: -ni affiksi ham qaratqich, ham tushum kelishigini ifoda etadi: akasining ishi- *ākāsini işi*, oshning tuzi- *āšti tuzi*; tushim kelishigi affiksidagi n undoshi d, t undoshi bilan almashadi. Bu Andijon, Marg'ilon, Qo'qon, guruh shevalarida qayd qilinadi. Bunday jarangsiz undoshdan so'ng -ti, jarangli undoshdan so'ng esa -di variantlari qo'shiladi: oshning mazasi-*ōšti mǎzāsi*, tolni kesdi- *tāldi kesti*; fe'l tuslanishining I shaxs shakli: boramiz- *bārāmiz*, keldik- *keldik*, bordik-*bārdik*; harakat va paytning chegarasini ifodalashda-*čāvur*(gacha affiksi o'rnida) qo'llaniladi: bahorgacha-*bāhāgāčāvur*, shahargacha- *šahārgāčāvur*; -jāp affiksi Farg'ona dialektida hozirgi zamon davom fe'lini hosil qiladi: boryapti-*bārjāpti*:[1]

2-jadval

V.V Reshetovning o'zbek shevalari tasnifi:

Yuqorida keltirilgan qarluq –chigil-uyg'ur lahjasi tarkibidagi Farg'ona guruhi fonetik va morfologik xususiyatlariga ko'ra, Marhamat tumani shevasiga juda yaqinligi misollardan ko'rinib turibdi (til va adabiyot.uz elektron jurnalida chop etilgan “ Andijon tip shevalari tarkibiga kiruvchi Marhamat shevasi leksikasi” nomli ilmiy maqolam misol bo'la oladi, ishda mumkin qadar ilova qilamiz).

XII asrlargacha O'zgan chigillarning poytaxti bo'lib kelgan, keyinchalik u Andijonga ko'chadi va bunda turkiy o'zbek tili rivoj topadi, shunga ko'ra, Andijon shevasi yuzaga keladi va u O'rta Osiyo va undan tashqarida, yani Xurosongacha tarqaladi. Alisher Navoiy va uning zamondoshlari ham o'z asarlarini qariyb shu lahja asosida yozganlar.

Umumiy jihatdan, yuqorida ta'kidlaganimizdek, Andijon shevasining fonetik, morfologik va leksik tomonlarini chuqur o'rgangan S.Ibrohimovning ishini aytmaganda Marhamat tumani shevalari haqida jiddiy fikrni o'qimadik. Undagi yangi ma'lumotlarga qaraganda XIII asrda Andijon Qoraxoniylar boshqaruvida bo'lgan va shundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, Andijon shevasiga ham uning ta'sir kuchi sezilmay qolmadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S, O'zbek dialektologiyasi. – T., 2021.
2. Ibrohimov S. O'zbek tilining Andijon shevasi – T.: Fan, 1967.
3. Qoshg'ariy M. Devonu lug'otit-turk, I tom. – T., 1960.
4. Малов С.Е, Навои в истории тюркских. – М., 1947.
5. Нажип Э. Н , Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV века, Автореферат докторской диссертации. – М., 1965.
6. Решетов В.В., Ўзбек тилининг қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси //Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Т., 1960, № 5.
7. Ernazarov T.J., Karimjonova V.A., Ernazarova M.S, Mahmadiyev SH. S., Rixsiyeva K. G'. O'zbek dilektologiyasi. – T.: UNIVERSITET, 2012.
8. <http://library.navoiy-uni.uz/files/ashirboyevg20samixong20o'zbekg20dealiktologiyasi>.
9. <https://www.facebook.com/savodxon/posts/2356051988007608>

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA O'G'UZ LAHJASINING O'RGANILISHI
THE STUDY OF THE OGHAZ DIALECT IN UZBEKISTAN LINGUISTICS

Ozotboyeva Maxfuza Ravshan qizi,

ToshDO'TAU tayanch doktoranti

maxfuzaozotboyeva@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/EILV8399

Annotation. *This article discusses the Oguz dialect of the Uzbek language and its current study. Opinions are expressed about the level of phonetic, lexical, morphological, and syntactic study of this dialect.*

Key words. *Oguz dialect, Khorezm dialect, dialectology, ethnography, phonetics, morphological, syntactic.*

Jonli shevalar yozma yodgorliklarda, shuningdek hozirgi adabiy tilda ham uchramaydigan ayrim grammatik formalar, leksik elementlarni saqlab qolganlarki, ularni asosli ravishda o'rganish juda muhim tarixiy-lingvistik xulosalarni chiqarishga imkon tug'diradi, qat'iy bir qonuniyat asosida tilning uzoq zamonlardagi holatini aniqlashda tekshiruvchiga juda qimmatli material bo'ladi. Shuning bilan bir qatorda, bunday leksik-grammatik faktlar qadimgi yodgorliklarni tushunish va lingvistik analiz qilishda noyob qo'llanma vazifasini ado etadilar

O'g'uz lahjasi turkiy tillar tizimida muhim bo'g'inlardan biri sanaladi. O'g'uz tillari – turkiy tillar oilasining o'g'uz guruhiga mansub bir qancha o'lik hamda hozirgi iste'molda bo'lgan jonli tillardir. Umumiy holda o'g'uz tillari uchta alohida guruhchalarga bo'linadi: 1) o'g'uz-turkman guruhiga X-XI asrlarda mavjud bo'lgan o'lik o'g'uz tili hamda hozirgi turkman tili va truxmen tili (Stavropol turkmanlarining tili) kiradi; 2) o'g'uz-bulg'or guruhchasi qadimiy bijanaklar va ularning tili hamda hozirgi gagauz tili va Bolqondagi bir qancha turkiy urug'lar (surg'ich, gajal, qaramanli, qizilbosh va boshqalar) tilini o'z ichiga oladi; 3) o'g'uz saljuq (XI-XIX asrlar), eski usmonli (XIV-XIX asrlar) singari o'lik tillarni hamda hozirgi ozarbayjon tili va turk tilini, shuningdek, qrim-tatar tilining janubiy lahjasini qamrab oladi.

O'g'uzlarning turkiy xalqlar tarixidagi o'rni siyosiy, til va madaniy tarix jihatidan muhim ahamiyatga ega, chunki ular Ko'kturklar davridan boshlab, asta-sekin kuchayib borgan, buyuk davlat va imperiyalar muvaffaqiyatli barpo etilgan davrlarni bosib o'tishgan. Bugungi kunda o'g'uz lahjasi keng tarqalish maydoniga ega. Qadimgi o'g'uzlar Ili daryosi bo'ylarida shakllanib, IX-X asrlarda Sirdaryoning o'rta va quyi oqimi va Orol bo'yi tumanlarida istiqomat qilganlar. Keyinchalik g'arbga qarab siljiganlar.

Bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Xorazm viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Forish, Olot, Qorako'l tumanlarida, Turkmanistonning Toshhovuz, Qozog'istonning Qarnoq, Iqon, Qorabuloq, Qoramurt, Mankent aholi punktlarida istiqomat qiladilar. O'g'uz lahjasi, asosan, Xorazm viloyatida keng tarqalgan, lekin bu viloyat faqat shu lahjadan iborat degan so'z emas.

O'zbek shevalarini o'rganish qadimgi davrlarga borib taqaladi. O'zbek shevalarining ilk tadqiqotchisi sifatida haqli ravishda Mahmud Qoshg'ariyni e'tirof qilishimiz mumkin. Olim turkiy xalqlarning hududiy-geografik jihatdan yashash manzillari va turkiy tillarning lingvistik xususiyatlarini alohida e'tiborga olib, turkiy tillarni ikkita guruhga bo'ladi: 1) turk yoki xoqoniy turkchasi tillari; 2) o'g'uz tillari. Mahmud Qoshg'ariy o'g'uzlar qo'llaydigan so'zlar sifatida pamuq “momiq, paxta” (I.360), to'lak “tinch va og'ir kishi” (I.368), sindu “qaychi” (I.365),

qarinchaq “chumoli” (I.460), secha “chumchuq” (III.238); Uning Devonu lug‘otit turk asarida 24 ta o‘g‘uz qabilalari nomlari keltirilgan bo‘lib, ular ichida “Turklar” va “O‘g‘uzlar” tili tizimli ravishda qiyoslanib boriladi [Koshg‘ariy, 2016].

O‘tgan asrda o‘zbek o‘g‘uz lahjasi bir qancha olimlar tomonidan o‘rganilgan. Chunonchi G‘ozi Olim Yunusov, (O‘zbek lahjalarining tasnifida bir tajriba 1936), E.D.Polivonov (Shovo rayon, Qiyot – Qo‘ng‘irot qishlog‘i Qshevasi), A.K.Borovkov, keyinchalik Ahmad Ishayev (O‘zbek tili mang‘it shevasining fonetik xususiyatlari), Yusuf Jumanazarov (Hazorasp shevasining morfologik xususiyatlari), Erka O‘rozov (Janubiy Qoraqolpog‘iston o‘zbek shevalari), Fattoh Abdullayev (O‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi), O.Madrahimov (O‘zbek tili o‘g‘uz lahjasi leksikasi) va boshqalar mazkur lahjani maxsus tadqiq etdilar.

G‘ozi Olim Yunusov o‘z tadqiqot ishida Xorazm shevalarini uchta guruhga bo‘ladi:

1. Janubiy Xorazm guruhi.
2. O‘rta Xorazm guruhi.
3. Shimoliy Xorazm guruhi.

Shulardan birinchi guruh (Xiva, Xonqa, Urganch, Hazorasp, Qo‘shko‘pir, Yangiariq, To‘rtko‘l) o‘g‘uz, ikkinchi – o‘rta guruh (Gurlan – Mang‘it) qipchoq va uchinchi guruh (Qo‘ng‘irot, Xo‘jayli, Qipchoq, Mang‘itning ayrim hududlari) esa “qozoqlashgan” qipchoq lahjasiga mansub ekanligini qayd etadi.

Y.D.Polivonov o‘zbek shevalarining birinchi ilmiy tasnifini yaratgan. Uning ta‘kidlashicha, o‘zbek tili tarkibidagi o‘g‘uz lahjasi 2 tipdagi shevalarni o‘z ichiga oladi:

- 1) Jnubiy Xorazm (Xiva, Yangi Urganch, Shovot, G‘azavot, Hazorasp, Yangiariq) shevalari;
- 2) Shimoliy o‘g‘uz (Iqon, Qorabuloq) shevalari [Polivanov 1934.]

A.N.Samoylevich Xorazm shevalari, xususan, o‘g‘uz lahjasi ustida maxsus shug‘ullanmagan bo‘lsa ham, o‘zining “Turk tillarining tasnifiga qo‘shimcha nomli asarida o‘zbek tilining boshqa shevalari bilan bir qatorda Xorazm aholisining tili haqida ham fikr yuritadi va uni turk tillarining “O‘rta qipchoq-turkman” guruhiga kiritadi. Uning fikricha, ushbu guruhga kirgan shevalar, ya‘ni Xorazm shevalari shimoli-sharq guruhiga emas, balki, shimoli-g‘arb va janubi-g‘arb guruhiga yaqin turadilar. Xiva o‘zbek lahjalari, bundan tashqari, janubi-g‘arb tillariga xos bo‘lgan anchagina xususiyatlarni saqlaydilar, bu esa Xiva sartlarining turkmanlarga qo‘shni bo‘lishi bilan izohlanadi [Samoylovich 1922. 13].

A.N.Samoylovichning Xorazm o‘g‘uz shevalari haqidagi “O‘rta Osiyo turk adabiy tili tarixiga oid” maqolasida XIV asrda Xorazm va Oltin O‘rda hududida yaratilgan yodgorliklar, xususan, “Muhabbatnoma”, “Xusrav va Shirin” asarlari tilining leksikasiga ancha o‘rin beradi [Samoylovich, 1928. 1-23]. Mazkur asarlar leksikadan keltirilgan 48 so‘zdan hozirgi o‘g‘uz shevalarida 31 so‘z mavjud. Ularning ko‘pchiligi shaklan o‘zgarmagan holda, ayrimlarigina fonetik jihatdan ozmi-ko‘pmi o‘zgarishga uchragan.

Atoqli o‘zbek dialogtologi, professor S.Ashirboyev o‘zbek tili tarkibidagi o‘g‘uz lahjasini atroflicha o‘rgangan va tahlil qilgan. Lahjaning tarqalish jo‘grafiyasi haqida qimmatli ma‘lumotlarni keltirib o‘tadi: “Xorazmning Janubiy qismidagi bir qancha shevalar o‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasiga taalluqlidir. Xorazmdagi Xonqa, Xiva, Shovot, Hazorasp, G‘azavot, Yangiariq, Sho‘raxon, Urganch singari aholi yashaydigan punktlarda, shuningdek, Toshhovuz viloyati va Qoraqolpog‘istonning bir qator tumanlarida o‘g‘uz lahjasining vakillari juda ko‘p. Shimoliy o‘zbek (Turkiston-Chimkent) guruh shevalari (Qorabuloq, Mankent, Qoramurt, Iqon) ham, shubhasiz, o‘g‘uz elementlarining ishtirokida shakllangan. Mazkur lahja vakillari respublikaning boshqa tumanlarida (masalan, Jizzax yaqinidagi Bog‘don qishlog‘ida) ham uchraydi [Ashirboyev 2016. 96].

Xorazm shevalarining jonkuyar tadqiqotchisi Fattoh Abdullayev “O‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi” nomli ilmiy ishlarini o‘zbek adabiy tili tarixi, dialektologiyasi, leksikasi, fonetikasi, grammatikasi masalalariga bag‘ishladi.

O.Madrahimovning ilmiy tadqiqot ishlari, asosan, o‘zbek tili o‘g‘uz lahjasi leksikasi doirasida bajarilgan bo‘lib, Xorazm o‘g‘uz lahjasi materiallarini o‘zida jamlagani bilan ajralib turadi. Y.Yumanazarov “Hazorasp shevasining morfologik xususiyatlari” ishida o‘g‘uz lahjasini morfofologik hamda sintaktik jihatdan tahlil qilgan.

Xorazm o‘g‘uz shevalarining Turkman tili materiallari bilan qiyosiy tadqiqida esa M.Saparovning tadqiqoti [Saparov 1983] muhim ahamiyatga ega. H.Narimovning “Xorazm mintaqaviy fitonimlarining lisoniy tahlili” mavzusidagi tadqiqoti [Narimov, 2020] ham Xorazm vohasi shevalaridagi materiallar o‘simliklar nomlari misolida tahlil qilinganligi bilan mavzuga aloqadorlik kasb etadi. Sh.Norboyeva Xorazm shevalari leksikasi onomasiolistik jihatlarini tizimli tahlil qilgan [Norboyeva, 2024].

Xulosa Jonli shevalar tilning hozirgi holatida uchramaydigan elementlarni saqlab qolganligi bilan ahamiyatlidir. Shu bois ularning fonetik, leksik, grammatik xususiyatlarini o‘rganish juda muhim tarixiy va lingvistik xulosalarni chiqarishga imkon yaratadi. Til o‘z taraqqiyoti jarayonida doimiy rivojlanib, boyib boradi. Tilimizning boyib borishida esa muhim manbalardan biri xalqning jonli tili – shevalar hisoblanadi. Xalqning bebaho mulki bo‘lgan shevalarda adabiy tilde uchramaydigan ko‘plab so‘z va iboralar mavjud.

“Xalq tilining hududiy namunalari bo‘lmish shevalar benihoya nodir boylik, ular adabiy tilimizning asosiy boyish manbalaridan biridir. Shevalarga oid so‘zlarni to‘plash, chuqur o‘rganish, lisoniy-tarixiy jihatdan tavsiflash til va xalqning murakkab tarixini tadqiq etishda muhim omillardan hisoblanadi” [Mahmudov 2012, 88].

Izlanishlar natijasi shuni ko‘rsatadiki, O‘g‘uz lahjasi fonetik, morfologik, leksik, sintaktik jihatdan atroflicha o‘rganilgan bo‘lsa-da, sheva birliklarining badiiy matnlarda aks etishi va ular tadqiqi haligacha amalga oshirilmagan.

Shu ma’noda, o‘zbek adabiy tilining tarkibiy qismi bo‘lmish Xorazm shevalarini yangi paradigmalar asosida, tilning turli sohalari nuqtayi nazaridan tadqiq qilish tilshunoslik oldida turgan muhim vazifalardan hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2016.
2. Norboyeva Sh. Xorazm shevalari leksikasining onomasiologik tadqiqi. Filologiya fanlari doktori (DSc) diss... avtoref. – Toshkent, 2024. – 74 b.
3. Кошғарий Махмуд. Девону луғоти-т-турк. 1-жилд. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2016.
4. Самойлович А. Н. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. – Петроград, 1922.
5. Самойлович А.Н. К истории литературного среднеазиатского турецкого языка. // In: Мир – Али-Шир. Сборник к пятисотлетию со дня рождения. – Л.: 1928. – С. 1-23.
6. Решетов В.В. Кураминские говоры Ташкентской области: Дисс. ... докт. филол. наук. – Ташкент, 1952.
7. Боровков А.К. Очерки истории узбекского языка, III. (Лексика среднеазиатского тевфсира XII-XIII вв.)// Учение записки института Востоковедения, XVI. – Л.: Издательство Академии наук СССР, 1958. – С. 138.
9. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент: Ўз ФАН, 1961.
10. Мадрәҳимов О. Ўзбек тили ўғуз лаҳжаси лексикаси. – Тошкент, 1973.

11. Мадраҳимов О. Ўзбек тили ўғуз лаҳжасининг қисқача қиёсий луғати. – Урганч, 1999.
12. Жуманазаров Й. Ўзбек тили Жанубий Хоразм (ўғуз) диалектининг синтактик қурилиши. – Тошкент, 1976.
13. Сапаров М. Лексико-семантические особенности огузского наречия узбекского языка (в сравнении с туркменским языком): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1983. – 24 б.
14. Ўрозов Э. Ю. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент, 1978. – Б.10.
15. Наримов Х. Хоразм минтақавий фитонимларининг лисоний таҳлили: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Урганч, 2020.
16. Маҳмудов Н. “Тилшунос тақдири” / Тилимизнинг тилла сандиғи. – Тошкент, 2012. – Б. 88.

JANUBI-SHARQIY ANDIJON AREALI LEKSIKASINING BADIY ASARLARDA
QO'LLANISHI
THE USE OF THE LEXICON OF THE SOUTHEASTERN ANDIJAN AREA IN
LITERARY WORKS

Alimbekova Vaziraxon Xalimjon qizi,

Tosh DO'TAU tayanch doktranti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/SDBY8000

Annotation. *This article presents ideas about the use of dialect words characteristic of the southeastern Andijan region in literary works. The dialectal features of the region are explained using sources of literary works and folk oral culture, as well as field data.*

Key words. *dialect, dialect, area, lexicon, literary language.*

Ma'lumki, kitob tili, ya'ni adabiy-badiiy til boy bir xazinadir. Badiiy til keng imkoniyatlarga ega. Unda, adabiy tildan farq qilib, turli shevalarga xos bo'lgan so'zlar dialektizmlar, har xil kasb hunar sohalariga xos so'zlar, ya'ni kasb-korga oid so'zlar, jargonlar, turli uslboy qatlamlarga oid so'zlar, tarixiy so'zlar, eskirgan so'zlar ishlatila beradi. Bulardan tashqari, yozuvchi-shoirilar ham bir qancha so'zlarni ijod qiladilar yoki eski o'zbek tilidan ayrim so'zlarni olib bu so'zlarni o'z asarlarida ishlatib yuboradilar [Абдурахмонов Д., Содиқов Т., Носиров Ш., Тиробова 1991]. Ularning bu zaylda ish tutishi asarni mutolaa qilayotgan kitobxonni asar ichiga olib kirishga, asardagi voqea-hodisalarni jonli tasvirlash imkonini beradi. Badiiy asarlarda shevaga xos so'zlar nafaqat qahramonning nutqiy harakteristikasini berish yoki mahalliy koloritni ko'rsatibgia qolmay, bevosita muallif nutqida ham, ko'plab yangi semalarni ifodalash, so'zlarni takror qo'llashdan qochish, ifodani kuchaytirish, narsa-predmetlar, voqea-hodislarning belgi-xususiyatlarini ifodalash, turmush, maishiy hayotning biror sohasini tasvirlash uchun ham yangi-yangi dialektizmlar qo'llaniladi.

Janubi-sharqiy Andijon shevalarida qora choy famil choy, pamil choy deb yuritiladi. Famil so'zi lotincha so'z bo'lib oilaga oid degan ma'noni bildiradi.

Matluba xonaga kirganda, Asqar Aminovich oldida bir likopchada novvot, do'ng peshonasida marjon-marjon ter, famil choy ichib o'tirardi. (O.Yoqubov, Izlayman) "rahim domlaning xabday qora dorini yutib, ustidan piyoladagi achchiq famil choydan bir ikki xo'plab yuborganini ko'rgan Abdurahmonboy unga xavas qildimi yoki chekadigan fursati keldimi, har qalay chilimini olib, suvini xo'rillatib chekdi" [Hamid G'ulom, Mash'al, 1958, 108].

Bugungi kunda qo'llanish doirasi torayib borayotgan qorin ma'nosidagi so'zlardan biri qursaq (qursoq) leksemasi qo'llanadi. Qursoq so'zini biz badiiy asarlarda ham uchratishimiz mumkin: urush hammaning tinkasini quritgan, qursog'ini bo'shatgan bo'lsa, ularning boshidan zar sohib qursoqlarini qappaytirgan. (Oybek, Tanlangan asarlar).

Janubi-sharqiy Andijon shevalarida keyin, undan keyin so'zlarining o'rnida ene(y) so'zi qo'llanadi:

-Ha, yana tog'angnikigami? – derdi buvisi ham o'g'lining dardini darrov tushunib. Ertani kutaylik, issiq non yopaylik, tog'ang yaxshi ko'rgan biron ovqat qilaylik, ene boramiz. [Ulug'bek Hamdam, Muvozanat. 8]

Tojixon aya: "boshidan g'am-tashvishi biroz ariguncha yonimda bo'lsin, ene borar", deya izini o'zi bilan olib ketgandi [Ulug'bek Hamdam, Muvozanat: 160].

Janubi-sharqiy Andijon shevalarida ona so'zi aya, buvi, opa so'zlari bilan ham ifodalanadi:

Men buvimdan beruxsat mehmon chaqirmayman (Cho'lpon).

Endi dadamning ayam bilan keyingi vaqtlarda ko‘p ham chiqishmay qolgani bor gap, bu sizlarga ham sir emas. Lekin “Ayam bilan ajrashdi”, deb biz uni yulishga harakat qilmasligimiz kerak, tog‘a! [Ulug‘bek Hamdam, Muvozanat, 16].

Apa (ona), bir duo qiling, - Kenjavoyaka xotiniyu bolalari davrasida duoga qo‘l ochib turardi. [Ulug‘bek Hamdam, Muvozanat, 42].

Apa (ona), ajrashaman! – Oygul birdan hiqqilashni bas qilib, onasining ko‘zlariga qaradi. [Ulug‘bek Hamdam, Muvozanat, 206]. Avvalgi yil, o‘tgan yili kabi semalarni ifodalashda tadqiqot ishi olib borilayotgan shevalarda bultur, biltir avvalgi ma’nosida burun kabi so‘zlar ham qo‘llanadi:

Men sizni bultur ko‘ruvdim (Ismoil, Farg‘ona tong otguncha).

Bultur ekilib, ko‘p qoshlarni qoraytirgan o‘sma ildizidan bosh ko‘tarib chiqdi. (Cho‘lpon, Kecha va kunduz).

Bultur ham xuddi shunday edi, - deya Kenjavoy aka qo‘llari bilan ancha ilgariroqdagi tog‘yon bag‘riga ishora etdi [Ulug‘bek Hamdam, Muvozanat. 34].

Jonfig‘on bunda besh-olti yil burun qaysi bir idoraning izvoshi minar ekan, kirakashlik qilib qo‘lga tushib ishdan haydashibdi (Abdulla Qahhor, Jonfig‘on).

Yuqorida ta’kidlab o‘tganimizdek, o‘zbek adabiy tilida otasining aka-ukalariga nisbatan amaki so‘zi ishlatiladi. Shevalarimizda ular orasidagi yosh tafovutlari sababli turlicha leksemalar bilan ataladi. O‘rganilayotgan hududda amaki so‘zi bilan parallel qipchoq lahjasi vakillarining nutqida āva (ova) (ЎХИЛ, 329) so‘zi qo‘llanadi.

O‘g‘lim, bir qarindoshlarni ko‘rib kelsang bo‘lardi. Enang ham o‘zini ancha oldirib qo‘ygan. To‘shakka tushib qolgan, hozir Kenjavoy ovongnikida [Ulug‘bek Hamdam, Muvozanat: 41]

Yusuf kenjavoy ovosinikidan chiqib, akasinikiga yurmadi, balki orqaga qaytdi [Ulug‘bek Hamdam, Muvozanat: 44].

Ko‘rsatkich barmog‘i bilan itarmoq, niqtamoq, bosmoq so‘zlariga sinonim ravishda shevalarda nuqib so‘zi qo‘llanadi.

Odamning mana bu yeri, - Odil aka chap ko‘kiga nuqib (bosib) qo‘ydi, -toza bo‘lsin. [Ulug‘bek Hamdam, Muvozanat: 46].

Shevalarda insonlarning tashqi qiyofasini ifodalash uchun turlicha dialektizmlar mavjud, masalan, Andijon shevalarida givraygan, chikalak, miqtill so‘zlari jussasi kichik odamni ifodalasa, “je” lovchi Qashqadaryo shevalarida bu ma’noni ifodalash uchun ganajin so‘zi qo‘llanadi [Шоимова 1999: 46].

Mirzakarim bo‘ydor, Yusuf esa o‘rta bo‘y, Said ozg‘in va nimjon, lekin chaqqon edi. Mirazim baquvvat bo‘lgani bilan qo‘pol, Yusuf esa miqtilligiga (jussasi kichikligiga) qaramay, epchil va kuchli edi. U Mirazim bilan hazillasha turib kurashib ketishganda ham o‘ziga deyarli bir yarimta keladigan “Alpomish”ni hash-pash deguncha oyog‘ining tagiga ola bilardi [Ulug‘bek Hamdam, Muvozanat: 68].

Munday so‘zi bu ko‘rsatish olmoshiga, o‘xshatish qiyoslash qo‘shimchasi -day qo‘shilishi natijasida hosil bo‘lgan bunday so‘zining fonetik jihatdan o‘zgargan shaklidir. Ammo, ayrim o‘rinlarda shevada nimagadir ishora qilmasdan, oddiy, soda ma’nolarini ifodalab keladi.

U ham “Manda ishla xohlasang kattaroq, xohlasang mundayroq do‘konni boshqarasan, yaxshi pul topasan”, dedi (shevada oddiyroq) [Ulug‘bek Hamdam, Muvozanat: 136].

U qaddini rostlab suruvga razm soldi: baquvvatroqlari oldinda ketar, mundayroqlari – ular ko‘p edi, - xuddi o‘zi singari loyqa suvda tayg‘anib oqib borardi [Ulug‘bek Hamdam, Muvozanat: 211].

Ochiq havoda o'tirishga, yotishga mo'ljallangan, to'rt oyoqli va panjarali katta keng yog'och buyum ma'nosini bildiruvchi chorpoqa, karavot so'zlari janubi-sharqiy Andijon shevalarida so'ri deyiladi.

Ayvonimizda eski simga osig'liq radio bo'lar edi, ota ishdan kelgan, singillar so'riga qizil yo'lli dasturxonni yozib bo'lishgan qandaydir piyozdog' isi, bolalar qiy-chuvi kelar, eski bir ohang taralardi (Isajon Sulton, Yoqimli yomg'ir).

Adabiy tilda narvon, Xorazm shevalarida zangi deb ataluvchi yerdan yuqoriga ko'tarilish uchun ishlatiladigan uy-ro'zg'or buyumi tadqiqot ishi olib borilayotgan shevalarda shoti deyiladi. Tomga tirab qo'yilgan eski shoti, bir chetda yotgan arava gupchagi, qishloq chetidagi anchayin yovvoyiday tuyulgan qamish-u qovg'alar orasida beozor jonzotlar quvna b o'ynab yurishganday tuyulishi, bularning bari oy nuri elangan kechalarda xonadonlarga kirib kelib mo'ralashsa-da, zarari tegmagani qiziq. (Isajon Sulton, Yoqimli yomg'ir)

Kampir shotining yog'ochini silab o'ynar, Enaxon og'zidan olgan saqichni ezib "soqqa" yasar (Cho'lpon, Kecha va kunduz).

O'rganilayotgan shevalarda chindan, rostdan so'zlari bilan bir sinonimik qatorda shevaga xos bo'lgan rosmaga so'zi ham qo'llanadi.

O'zining qadrini menga rosmasiga ko'rsatib qo'yganida, endigina aqli to'lishayotgan yigitcha edim. (Isajon Sulton, Yoqimli yomg'ir).

Janubi-sharqiy Andijon shevalarida ertalab so'zi ettämän, ettämätän, ertämän kabi shakllarda ifodalanadi.

Ertamangi oshdan toki oqshomgacha shunday davom etaverar ekan. (Olimjon Xoldor, Borsa kelmas).

Erimning shirakayf ulfatlari ertamangacha ichishdi, kimnidir g'adablab, kimnidir "ota o'gil", "xo'roz" deb maqtashardi. (Olimjon Xoldor, Ko'ngil)

Tezda harakat qil, tezroq bor ma'nolarida janubi-sharqiy Andijon shevalarida yizilla, yildira so'zlari qo'llanadi. Ushbu so'zlar shevada holatga taqliddan yasalgan.

Qodiriy bog'iga g'izilla, oshga unnab tur, mehmonlarni o'zim boshlab boraman.

Anjandanman, domla yo'qlagandilar, - dedi Nozimjon. (Olimjon Xoldor)

Väliš (valish) [Йўлдошев 2022: 17] so'zi adabiy tilimizdagi ishkomb o'zi bilan sinonim bo'lib, o'rganilayotgan hududlarda deyarli ishkomb o'zi qo'llanmaydi.

Hovli adog'ida tandir, osti tovuq katak. Beriroqda o'choq. Ustida uzum valishi (Izzat Sulton, Onaizorim).

Adabiy tilda yostiq ma'nosida qo'llanuvchi so'z tadqiqot ishi olib borilayotgan shevalarda bolish deyiladi, yostiq so'zi deyarli qo'llanmaydi.

Bolishmi bu? Yumshoqrog'i yo'qmi, bolam qani, bolamni be-ringlar, bo-lam! – deydi-da vava chaqaloqni yerdan olib o'zi yotgan karavotga otadi, qotib-qotib kuladi "bo-lish", "bo-lish" deydiva o'zini karavotga, chaqaloqning ustiga tashlaydi. (Olimjon Xoldor, Ko'ngil)

Ulgi bo'lmoq so'zi janubi-sharqiy Andijon shevasida namuna ma'nosida ham qo'llanadi. O'zbek tilining izohli lug'atiga ibrat bo'lmoq, o'rnak bo'lmoq, namuna bo'lmoq ma'nolarda kelishi qayd etilgan (O'TIL, 5, 561).

Bu hujjatlarning hammasini matbuotda e'lon qilish kerak: ham yoshlarimizga ulgi bo'ladi, ham ig'volarga yaxshi zarba bo'ladi. (Odil Yoqubov, Ota izidan).

Ilon ovlamog'ni Qoravoy changalzorda o'rgangan, bu sohada u tipratikandan ulgi olgan. (N.Norqobilov, Bekatdagi oq uycha)

Shevalarda beda so'ziga sinonim yo'nichqa so'zi ham qo'llanadi.

Yana shu yerni chopdik. Yo'ng'ichqaning ildizini sug'urdik. Oydin, Gulsanam. Yo'ng'ichqa o'roqqa kep qopti-ku? (Shukur Xolmirzayev, Arpali Qishlog'ida)

Adabiy tilda 'Ixtiyor etmoq, xohlamoq' ma'nolarida qo'llanuvchi istamoq [O'TIL, 2, 557] so'zi janubi-sharqiy Andijon shevalarida "axtarmoq, izlamoq, qidirmoq" [O'TIL, 2, 557] ma'nolarida ham qo'llaniladi.

...yonidan papiros chiqardi-yu, cho'ntagini kovlab gugurt istab qoldi. (S.Ahmad, Saylanma)

Tadqiqot ishi olib borilayotgan shevalarda ozgina, jindek so'zlariga sinonim ravishda jičča so'zi ham qo'llaniladi.

O'rtoq, Ro'ziyev, jichchagina iltimosimiz bor edi. (S.Ahmad, Qadrdon dalalar)

Qanday sig'ar shuncha shodlik birdan jichcha dilimga. (T.To'la,)

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da "o'simlik poyasi va ildizining ko'pincha yumshoq to'qimadan iborat bo'ladigan ichki qismi" ma'nosini bildiruvchi o'zak so'zi o'rganilayotgan areallarda "daraxt, buta kabilarning tanasi; poyasi," kabi semalarni ham ifodalab keladi. O'zak so'zining shevalardagi ma'nosi ham izohli lug'atga shv. belgisi ostida kiritilgan (O'TIL, 6, 480). G'ulomjon o'rikning kekxa, yo'g'on o'zagini ushlab turib to'xtadi. (Ismoil, Farg'ona tong otguncha)

Tadqiqot ishi olib borilayotgan shevalarda ozaymoq, kamaymoq, siyraklashmoq so'zlariga sinonim ravishda sepsimoq so'zi qo'llaniladi.

Bo'ron biroz sepsigan edi, qir pastidan yana quyuk to'zon ko'tarildi. (A.Hasanov, Chiroqlar)

Bu orada biroz sepsib qolgan, bir xil jussali, bir xil quvvatli polvonlarning o'rtamiyona kurashidan zerikkan davra Shoymardon polvonning chakmonidan tutishga kim jur'at etishini kutardi. (N.Chori, Bo'ron tingan kecha)

Chal so'zining ma'nosi izohli lug'atda quyidagicha izohlangan: 1. Musiqa asbobida kuy, ohang ijro etmoq. 2. Sado, ovoz chiqaradigan, signal beradigan asboblarni ishga solmoq. 3. Birovning oyog'ini o'z oyog'i bilan ilib yiqitmoq. 4. Ayrim shevalarda kesmoq, qirqmoq. Tadqiqot ishi olib borilayotgan shevalarda chal so'zi yuqoridagi ma'nolardan tashqari aralashtirmoq semasida ham qo'llaniladi.

Jannat xola shoshib, un chalib quymoq qildi. (S.Ahmad, Ufq)

Janubi-sharqiy Andijon shevalarida chog' so'zi vaqt, davr, payt, kez; kayfiyati juda yaxshi ma'nolari bilan bir qatorda daraja-miqdorni ham bildirib keladi: āgān ājlighi čāyī kām.

Aksirmoq, aksa urmoq, chuchkurmoq so'zlariga sinonim sifatida tadqiqot ishi olib borilayotgan shevalarda chushkirmoq so'zi qo'llaniladi. Fikrimizcha, ushbu so'z shevada shu jarayonga taqlid natijasida hosil bo'lgan.

Bilinar-bilinmas chushkirdi. (P.Tursun, O'qituvchi)

Eshik (eshik) so'zining ma'nosi izohli lug'atlarda: 1. Uy, xona, bino yoki hovlining kiraverishida o'rnatiladigan, ochib-yopib turiladigan qurilish buyumi (O'TIL, 2, 83).

2. Umuman, odam, jonivor, narsalar joylashadigan qurilma, moslamalarning kirib-chiqiladigan, ochilib-yopiladigan qismi.

3. Tashqari, tashqi maydon, ko'cha kabi ma'nolarda keladi.

Janubi-sharqiy Andijon shevalarida yuqoridagi tushunchalar bilan bir qatorda butun boshli bir uy, xonadon (ota-onasining uyi nazarda tutiladi) tushuniladi. Eshik so'zining shevadagi hovli, uy-joy ma'nosida ham qo'llanishi 3 shv. belgisi ostida izohli lug'atga ham kiritilgan (O'TIL, 2, 83).

Eshigimda juda ko'p odamlar ishlagan. (Oybek, Tanlangan asarlar)

-Eshigini topa oldingizmi? –Topim. Aytganingizdek uning eshigini Toshkentda har kim bilar ekan. (A.Qodiriy, O'tgan kunlar)

Is so'zi izohli lug'atda bir nechta ma'nolarda qo'llanadi:

Is I Narsaning sezgi a'zo (burun) sig a ta'sir etish xususiyati va shu ta'sir natijasida yuzaga keluvchi sezgi, hid.

Is II U qadar quyuq bo'lmaga ko'rinar ko'rinmas shakldagi tutun, dud.

Is III Arvoqlarga atab yoki ins-jinslarni qaytarish maqsadida maxsus issiq taom tayyorlab (qo'ni-qo'shni, qarindosh, mahalladosh kishilarga) yedirish [O'TIL, 2, 544-545]. Janubi-sharqiy Andijon shevalarida o'rgimchak iniga nisbatan ham is so'zi qo'llanadi. Is so'zining shevadagi ma'nosi izohli lug'atga kiritilmagan. Lug'atda 'tutun va changdan ship va devorlarda, narsalar yuzasida hosil bo'ladigan nozik ipsimon, ipir-ipir narsalar' is deyishi aytilgan, ammo tadqiqot ishi olib borilayotgan shevalarda aynan o'rgimchak ini ham is nomi bilan yuritiladi.

U taxmondagi, shiftidagi islarni supurgi bilan olib, polni ikki qayta yuvdi (Mirmuhsin, Umid).

Oq o'rik, shotut, shaftoli va g'aynolining sap-sariq yaproqlari hovli betini ko'mib yotibdi (I.Rahim, Chin muhabbat).

Tadqiqot ishi olib borilayotgan shevalarda adabiy tildagi binokorlikka oid suvoq va uning natijasida hosil bo'lgan qatlamga nisbatan shuvoq deyiladi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"ga shuvoq so'zi shuvoq II shv. Suvoq shaklida kiritilgan (O'TIL, 6, 693).

Malohat muzikaga mahliyo bo'lib turgan kezda, yer yana tebrandi. Sinchlar qarsillab ketdi. Shuvoqlar duv to'kildi, hovlini chang qopladi (I.Rahim, Tinimsiz shahar).

Hatto, tomni shuvoq qildirganda ham bormadim (S.Ahmad, Sud).

Dam so'zi forscha 'nafas, tin' degan ma'nolarni bildiradi. Janubi-sharqiy Andijon shevalarida kishilardan hol-ahvol so'raganda sog'-salomatmisiz ma'nosida dam so'zidan damli(misiz) (damli(misiz)) so'zi yasalgan. Ushbu so'z adabiy tildagi 'kuch-quvvatga ega; kuch-quvvatini yo'qotmagan, tetik' mazmunini ifodalovchi bardam (O'TIL, 1, 290) so'zi bilan sinonim qo'llanadi. Izohli lug'atga Damli I shv. Sog'-salomat, salomatligi joyida shaklida kiritilgan (O'TIL, 2, 758).

-Shukr, o'zingiz yaxshimisiz? Xatcha yangam damlimi? Nevaralaringiz katta bo'lishyaptimi? – tandir issig'ining taftidan ikki yuzi anordek qizargan Munisa opa Sora baxshining gaplarini deyarli takrorladi. (G'. Shermuhammad, Langartog' yo'lida)

Chilgi so'zi tadqiqot ishi olib borilayotgan shevalarda "erta-pishar uzum, uzumning eng oldin pishadigan turi" mazmunidagi chillaki so'zi o'rnida qo'llanadi. Shevalardagi chilgi so'zi izohli lug'atga ham shv. chillaki ko'rinishida kiritilgan (O'TIL, 6, 773).

Saldan keyin likopda qizil uzum, qora chilgi olib kirildi. (I.O'ktamov, Sirli Qotil)

O'rganilayotgan shevalarda ko'rinish, qiyofa semalarini ham ifodalovchi, odatda, salbiy ma'no ayanchli, achinarli ahvol ma'osini ifodalovchi kepata so'zi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"ga kepata shv. belgisi ostida kiritilgan (O'TIL, 2, 812).

U najot yo'lini butunlay yo'qotgan kishi kepatasida o'tirardi (S.Ahmad, Oydin kechalar).

Paranjili xotin o'g'lining zahil yuzini, ozib ketganini ko'rib yig'lab ybordi: -Voy, aylanay bolam-ey! Jon bolam-ey! Seni qanday kepataga solib qo'ydi-ya buz zolim! (M.Ismoilij, Farg'ona tong otguncha).

...Xumordan chiqquncha kaltaklashibdi. Tag'in bir kepatada tashlab ketishganini ayting (E.Azam, Kechikayotgan odam).

Tadqiqot ishi olib borilayotgan shevalarda xamirga nisbatan oshirmoq, achimoq kabi so'zlar o'rnida shevaga xos ko'pmoq, oshxona o'rnida gazxona so'zi qo'llanadi. Sheva vakillari nutqida ko'pmoq so'zi ko'p yig'laganidan ko'zlari qizarib shishib ketgan odamga nisbatan ham ko'chma ma'noda qo'llanadi: j'ylajvergäniñdän köpip ketipsän. Izohli lug'atda ko'pmoq shv. Oshmoq, ko'pchimoq shaklida berilgan (O'TIL, 2, 994).

Kampir bir juft ko'pgan non keltirgach, o'ng tarafdagi har uch tomondan chodir ila to'silgan gazxonaga Qaytar ekan, Qayumning zug'umidan to'xtab qoldi (Sh.Xolmirzayev, Saylanma).

Bugungi kunda shevalarda qo'llanish doirasi torayib borayotgan qorin ma'nosidagi so'zlardan biri qursāq (qursoq, qipchoq) so'zidir. Qiyos: Qursoq so'zi Surxondaryo o'zbek shevalarida [Raximov 1985; 19], Xorazm shevalarida [Абдуллаев Ф 1960: 63] ham shu ma'noda qo'llanadi. Ushbu so'z turkiycha so'z bo'lib dastavval qu'yursaq, (DLT, 1, 461), qu'yrsaq>qursaq hozirga kelib qursāq shaklida qo'llanmoqda [Рахматуллаев III. 2001, 122].

Urush hammaning tinkasini quritgan, qursog'ini bo'shatgan bo'lsa, ularning boshidan zar sochib qursoqlarini qappaytirgan. (Oybek, Tanlangan asarlar).

cho'ng so'zi xitoy tilidan kirib kelgan bo'lib, o'zbek tilining izohli lug'atida "katta, ulkan; zo'r; kuchli" degan ma'nolarni bildiradi [O'TIL, 6, 862]. Ma'lumot o'rnida aytib o'tish o'rinliki, A.Matg'oziyev "XIX asr o'zbek tilida uyg'ur tili elementlari" deb nomlangan maqolasida quyidagi fikrlarni beradi: "Bu so'z uyg'ur tilida ham qipchoq tillarida ham qo'llanadi. XIX asr manbalarida uchraydigan bu so'z har ikki tomondan kirib o'zlashgan, deyish mumkin" [Матғозиев 1973, 39-43].

Tadqiqot olib borilayotgan shevada yana katta ota, bobo ma'nosida chöngata (cho'ngata), katta ena, buvi ma'nosida chönenä (cho'ng ena) so'zlari qo'llanadi. chöngätä [Ўзбек шевалари лексикаси 1966: 358] so'zi cho'ng va ota so'zlarining, chönenä esa cho'ng + ena so'zlarining birikuvidan tashkil topgan.

U kishi cho'ng buvam bo'ladilar-da! (M.M.Do'st, Lolazor)

Naqadar suluvsan, naqadar inju,

Ey, sen shamol yurtin cho'ng o'rmonlari (Abdula Oripov).

Uyqisiramoq; dovdiramog so'zlariga janubi-sharqiy Andijon shevalarida sinonim qo'llanadigan elovlanmoq, elovsiramoq so'zlari ham badiiy asarlarda qahramonlar nutqida sheva koloritini yaratish uchun qo'llangan.

Tikilib turdim-da, shappa bo'g'ib yerga bosdim. Elovsirab qoldi. Rosti, so'kdim. Keyin qo'yvordim (Sh.Xolmirzayev, Ota yurt).

Tadqiqot olib borilayotgan areallarda bejirim, sipo, ortiqcha hashamlarsiz silliq matoga nisbatan siydam so'zi qo'llanadi.

Bu ingliz harbiy libosi ustidan siydam beqasam to'n kiygan 35 yoshlar chamasidagi kishi edi. (S.Azimov, Oppoq tong qo'shig'i).

O'rta yoshlardagi, siydam zangor baxmal do'ppi kiygan kishi gapga aralashdi (S.Abdulla, Tanish basharalar).

"Badiiy adabiyot tilida o'zbek shevalariga xos so'zlarning ishlatilishi ma'lum ma'noda shevalarni shevalar bilan bevosita aralashtiradi, bir-birlaridan leksik jihatdan oziqlanishlariga xizmat qiladi. To'g'ri, badiiy adabiyot tilida ishlatiladigan dialektizmlarning hammasi o'zbek adabiy tiliga yoki shevalarga o'tib, o'zlashib keta olmaydi. Bunday adabiyot o'zida ishlatiladigan dialektal so'zlarga bunday huquq va yo'llanma bermaydi. Lekin kitob o'qish tufayli biror shevaning vakili o'z shevasida yo'q bo'lgan, uchramaydigan ayrim so'zlar bilan tanishadi, shunday so'zni o'z shevasining shu ma'nodagi so'zi bilan qiyos qiladi, ba'zan o'z shevasida ishlatib yurgan, biroq ma'nosi noaniqroq bo'lgan so'zni bilib oladi yoki unutilgan, eskirgan so'zlarni eslaydi" [Абдурахмонов, Содиков, Носиров, Турбова 1991: 47].

Xulosa qilib aytganda, sheva so'zlarining badiiy asarlarda qo'llanishi personajlar holatini aniq ochib berish bilan bir qatorda, faqatgina sheva koloritini yaratibgina qolmay, adabiy tilning boyishiga, uning ifoda ko'lami kengayishiga xizmat qiladi.

Foydalailgan adabiyotlar

1. Абдурахмонов Д., Содиков Т., Носиров Ш., Туробова М. Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент: Фан. – 1991. – Б. 47.
2. Шоимова Н. Ўрта Қашқадарё желовчи қипчоқ шевалари лексикаси. Дисс. – Б. 46.
3. Рахимов С. Ўзбек тили Сурхондарё шевалари. – Тошкент. 1985. – Б 19.
4. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент. 1960. – Б. 63.
5. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили луғатининг туркий қатлами. – Тошкент: Ўқитувчи. 2001. – Б 122.
6. Матғозиев А. XX аср ўзбек тилида уйғур тили элементлари. ЎТА, 3, 1973. – Б. 39-43.
7. Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент, 1966. – Б. 358.

SURXONDARYO QARLUQ SHEVALARIDA AN'ANAVIY LEKSIKA: QARINDOSH- URUG'NI, UY-RO'ZG'OR BUYUMLARINI IFODALOVCHI SO'ZLAR

TRADITIONAL LEXICAN IN THE SURKHANDARYA KARLUK DIALECTS: WORDS DEFINING KINSHIP AND HOUSEHOLD ITEMS

Eshanqulov Dilmurod Xurramovich,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti,

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi,

ToshDO 'TAU mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: dilmurodeshanqulov109@gmail.com

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/ECED1317

Annotation. *This article discusses the words used in the Surkhandarya Karluk dialects to denote relatives and household items. The terms of blood kinship in Turkic languages and their study are discussed. The meanings of such words in the dialects are explained. Their pronunciation in the dialects is also analyzed comparatively.*

Key words. *Karluk dialect, dialect, traditional lexicon, Turkic language, people-kin,*

Kirish

O'zbek tilshunosligida qon-qarindoshlikni bildiruvchi atamalar haqida deyarli tadqiqotlar olib borilmagan. Turkiy tillarda qon-qarindoshlik atamaları Pokrovskaya L.A., Yusupov X.G. va S.A.Burnashevalar tomonidan yozilgan maqolalarnigina ko'rsatish mumkin [Pokrovskaya L.A. 1961]. Bu asarlar turkiy tillardagi qavm-qarindoshlik terminlarini ma'no jihatdan tekshirishda, ko'pgina ijobiy tomonlarga egadir. Chunki L.A.Pokrovskaya o'z ishida aniq bir turkiy tilni asos qilib olib tekshirmaydi. X.G. Yusupov va S.A. Burnashevalar ham boshqird va tatar tillaridagi qavm-qarindoshlik terminlari haqida fikr yuritadi va ularni boshqa turkiy tillar bilan qiyoslagan holda xarakteristika beradi, ya'ni mazkur ishlar umumiy turkologik xarakterga egadir. Turkiy tillar bo'yicha qilingan dastlabki ishlarda turkiy tillar guruhiga kiruvchi biror-bir xalqning tarixini uning etnografik xususiyatlarini tekshirish bilan bog'lab, qavm-qarindoshlik terminlari ustida yo'l-yo'lakay to'xtab o'tilgan [Nominxanov 1958. 42]

O'zbek tilidagi qavm-qarindoshlik terminlarini esa I. Ismoilovning ishlarida ko'rish mumkin, lekin uning ishlarida ham o'zbek tilidagi qavm-qarindoshlik terminlarining tasnifiy ro'yxati, uning sinonimlari va qisman, ma'nolarini izohlagan [Ismoilov 1964. 40-43].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review) Turkiy millatlar va elatlar o'zlarining boy xalq og'zaki ijodi namunalari va yozma yodgorliklarning qadimiyligi bilan mashhurdir.

Ma'lumki, hozirgi o'zbek tilining lug'at sistemasida o'zbek tilida so'zlashuvchilarning barchasi uchun tushunarli bo'lgan umummillat xarakteridagi so'zlardan tashqari, millatning ijtimoiy gruppalanishi, ya'ni genetik jihatdan ayrim qabila va aholining hududiy belgisiga ko'ra joylashishi hamda madaniy, xo'jalik, maishiy hayoti bilan bog'liq bo'lgan so'zlar ham uchraydi.

Bunday so'zlar orasida traditsion leksika va etnografizmlar ham alohida o'rin tutadi, boshqa predmet, hodisalar atamasida ham shevaning o'ziga xos o'rni bor.

Biz quyida Surxondaryodagi o'zbek shevalari bo'yicha to'plangan ma'lumotlar asosida traditsion leksika (qarindosh-urug'chilik, etnografiya) ga oid so'z va terminlar hamda ayrim predmet, hodisalar nomlarini leksik-semantik guruhlariga bo'lib o'rganamiz.

1. Qarindosh-urug'chilikni bildiruvchi so'z va terminlar. Bular o'zbek tili va uning mahalliy shevalariga xos bo'lib, traditsion leksikani tashkil etadi. Traditsion leksikaning paydo

bo'lish ildizlari va ma'no xususiyatlari juda qadimiy ekanligi olimlar tomonidan qayd qilingan [O'zbek dialektologiyasi, 166.].

Qarindosh-urug'chilikka oid so'z va terminlarning shevalarda ishlatilishi ularni adabiy tildan va shevalararo o'zaro bir-biridan farqlaydi. Masalan: Surxondaryodagi y-lovchi qarluq shevalarda:

dodə//otə , əye//ənə//ona

bələ (bola)

nevərə (nevara)

čuvərə (nevaralarning bolasi)

duvərə (chuvaraning bolasi)

səvərə (duvaraning bolasi)

zuvələ (sevaraning bolasi)

bəgəna (zuvalaning bolasi)

Biz shevalar leksikasidagi qarindoshchilik, ya'ni farzandlarga oid so'z va terminlarni berishda professor A. Shermatov, A. Ishayevlar tomonidan berilgan jadvalga asoslandik [Shermatov, Ishayev 1964. 327].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology) Shu fakt ham qiziqki, ushbu shevalarda ishlatiladigan ko'pgina qarindosh -urug'chilik terminlari hozirgi o'zbek adabiy tilida ishlatilmaydi yoki boshqa so'zlar orqali ifodalanadi, lekin ayrim turkiy tillar va o'zbek shevalarida uchraydi.

Misollar: j-lovchi. čəča//yengngə ~ y-lovchi. yəngə (kelin oyi yoki xotinlarga murojaat); qiyos: sheshä – ona (Radlov. IV, I, 1015); qoz, čəče – ona, oyi//qq. sheshe-buvi, kekxa ayollarga murojaat qilganda ishlatiladigan so'z; Xor. čəčə- kelin oyi [Abdullayev, O'zShL. 41.]

YuQSh. yəngngə [Jo'rayev B. O'zShL. -B. 215.]; j-lovchi. jezzə//jezdə ~ yeznə ~ y-lovchi. yeznə – pochcha; qiyos: yaznə (Dlt., II, 42); tat. boshq. eznə// qoz. jezdə// qirg'. jezdə; Xor. yezna (O'zShL., 40); eyə- ona [Boy.,] qiyos: äyā-buvi (Radlov, II, 914); j-lovchi. bələ- xolavachcha- qiyos; bələ (Radlov, IV, II, 170); y-lovchi. əyə – oyi ~ qiyos: aya (Radlov, I, I, 199).

Surxondaryodagi y-lovchi shevalarda, xususan, Gazarak, Qorasuv, Xonim, Toqchiyon qishloqlari shevasida kəttə ətə- (otaning otasi), kīčig ətə (onaning otasi), kəttə ənə- (otaning onasi), kīčig ənə (onaning onasi): ovə (amaki): oshoba shevasida əvə [Sheraliyev 1980, 1-son, -B. 70.]; j-lovchi. bələ (xolavachcha); bələ-opa-singilning bolalari (Radlov, IV, II, 170) kabi qarindoshchilik terminlari uchraydi. Shuningdek, j-lovchi shevalarda: əyčə>bəyčə – xotin-qizlarga murojaat qilinadigan so'z ~ y-lovchi. shevalarda biye; yuqori Qashqadaryo shevalarida biye so'zi ham shunday ma'noga ega [Jo'rayev O'zShL. -B. 163.]. Zarabog', Qorabog', Xatak, Gazarak,

Qorasuv shevalarida biye// buvi (buvi); Buxoro shahar shevasida ham bibi so'zi buvi ma'nosini anglatadi.

qallī:q//qajlī:q – 1) yosh kelin-kuyov; 2) unashtirib qo'yilgan qiz; 3) yigitni qizning uyiga borib turishi, ya'ni "qallī:qqa bārmāq".

jāznā – pochcha; katta opa, xola, amma, bo'lalarning eri, umuman, qarindosh-urug'larning eri shunday ataladi.

ki:jāv//kūjāv//kūjūv – kuyov, o'zidan kichkina singil, qarindosh urug'larning eri shunday ataladi.

baža//bāžā – opa-singil, qarindoshlarning erlari;

abī:sī:n//āvsī:n//ā:sī:n – aka-ukalarning xotini, yaqin qarindoshlarning xotinlarini shunday nomlashadi;

ul// ulim – o'g'il farzand;

bələ – opa-singilning bolalari, xolavachcha;

čäqä//čäqäläq//böväk//ni:nni – chaqaloq;

ini – uka. 1) o'g'il uka; 2) o'zidan kichik yoshli kishiga murojaat;
āvā – otaning ukasi, amaki;
bāba//bava//bū:ā – 1) ota va onaning otasi, bobo (r. dedushka); 2) otaning akasi; 3) yoshi katta, keksa kishilarga murojaat uchun qo'llaniladigan so'z;
apā – 1) ona; 2) opa;
si:ni:l – singil, kichik qiz;
xalā – onaning opasi va singlisi;
āmmā – 1) otaning opasi va singlisi; 2) ammaning qizlari, agar yoshi katta bo'lsa. Umuman, ota tomonidagi ayol qarindoshlar amma deb yuritiladi;
ki:javnāvkār – kuyov navkari. Yangi uylanayotgan yigit (kuyov)ning o'rtoqlari bilan qiz (kelin)nikiga borishi;
tonyi:č – birinchi, katta farzand;
ži:jān – so'zi o'z ma'nosidan tashqari, kichik yoshdagi qarindoshlarga nisbatan ham ishlatiladi;
uri:g'//uru: // – 1) qarindosh-urug', avlod;
Odam uzvini ifodalovchi atamalar [Abdullayev O'zShL. 41-56.]: y-lovchi. hōvīč-hovuč// qoz. uič //aush ozar. turkm. avuč// qirg'. uuč// turk. ovuč; j-lovchi. bavir ~ y-lovchi. bag'ir-jigar// turk. ozar. bagir// tat. baur// boshq. qoz. bauir;
y-lovchi. engāk- engāk// qirg'. engk//turk. engāk//Xor. engāk; j-lovchi. jelka-iyin~y-lovchi. egin-yelka//qoz. qq. iyin//qirg'.iyin//turk. egin//Xor. engil; j-lovchi. murit~y-lovchi. muylap-muylov//qoz. qq. murt//qirg'. murut//turk. burut// Xor. burit;
y-lovchi. julīn-xaram tamir- mag'iz//qoz. qq. julīn// qirg'.jilinchak//Xor. yulīn;
so'ngak – suyak, ustuxon. So'ngak osh bo'lmas, nodon bosh bo'lmas. (Maqol). Kamina: – Oyog'imda bodim bor, so'ngaklarim hali butun, shukr, zamona to'qlik, iligim to'la, – dedim. (Aminov, «Qahqaha»). Endi nima qilay, endi dashti biyobonga bosh olib ketaymi?! U yoqda so'ngagimniyam hech kim topolmaydi. («Yoshlik») [Qishloq xo'jaligiga oid atamalarining izohli lug'ati. 2023. 401].
Uy-ro'zg'or buyumlarini ifodalovchi so'zlar.
Har bir xalq, elat, urug', qabilada bo'lganidek, o'zbek xalqi, elatlari, urug' va qabilalarida ham o'ziga xos yashash tarzi mavjud. O'zbek xalqida ham o'zgacha ro'zg'or yuritish tartibi mavjud. Natijada boshqa xalqlardan farq qiladigan uy-ro'zg'or buyumlari ishlatiladigan bo'lgan. Bu esa uy-ro'zg'or buyumlarining o'ziga xos atamalarining vujudga kelishiga va kundalik turmushda ishlatilishiga sabab bo'lgan.
Biroq shuni ham alohida qayd etish kerakki, Surxondaryo hududida yashovchi sheva vakillari xonadonida ro'zg'or yuritish tartibi, ko'pincha, bir xil bo'lsa-da, farqli jihatlari ham borliga bilan ajralib turadi.
Bu hol, birinchidan, o'zbek adabiy tili va shevalari uchun umumiy bo'lgan uy-ro'zg'or buyumlari nomlarining tarkib topishiga olib kelgan. Bunday atamalar jumlasiga quyidagilarni misol qilib keltirish mumkin. (tabiyki, bunday leksemalar har qaysi shevaning talaffuz me'yorlariga moslashtirilgan bo'ladi): sandiq//sondiq, tovoq//tabaq, tog'ora//tog'ara, kosa//kasa, piyola//piyala, g'alvir//g'olbir, ko'rpa, tokča//takcha, parda, dasturxon, xontaxta, pičoq//pičak, qayči//qoyči va boshqalar.
Ikkinchidan, yuqorida ta'kidlangan omillarga ko'ra, u yoki bu sheva vakili xonadonida ishlatilayotgan uy-ro'zg'or buyumlari boshqa sheva vakili xonadonida boshqacha aytilishi mumkin. Shuningdek, Surxondaryo hududida yashovchi qarluq shevasi vakillari tomonidan ishlatilayotgan uy-ro'zg'or buyumlari nomlarining boshqa shevalarda boshqa ma'noni anglatishi ham ko'zga tashlanadi. Fikrni quyidagi shevada ishlatiladigan so'zlar ham tasdiqlaydi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results) “Idish” soʻzi qadimiy yozma yodgorliklarda turli roʻzgʻor buyumlari maʼnosida qoʻllangan boʻlsa, Oʻrxun-Enasoy yodgorliklarda idish-chelak maʼnosida ifodalangan. Biz hozirda qoʻllovchi aniqlovchi gap boʻlagimiz oʻsha davrda uy-roʻzgʻor buyumlarining qanday materialdan ishlanishini bildiruvchi soʻz vazifasi oʻrnida kelgan. Masalan: choʻp tavaq (yogʻoch tovoq), choʻp qosheq (yogʻoch qoshiq), tash taboq (sapol tovoq), taltoboq (yogʻoch tovoq), talqoshiq (yogʻoch qoshiq), temir qoshiq (alyumin qoshiq). jorap (Mach, Dashnabod) - supurgi, chapqi- qalamtarosh ~chapqi – pichoq (Rdl., III, II. 1884); y-lovchi kəpčə (kichkina belkurak) ~ kəpčā- katta qoshiq (Rdl., I, II. 1189); y-lovchi həkəndəz- kul oladigan temir yoki plasmassadan yasalgan asbob; yəkəndəz (ensiz koʻrpacha); təsəndiq- koʻrpa – toʻshak yigʻiladigan katta sandiq (qadimda Boysun ustalari yasagan);

təkīnəmət – kigizning bir turi; həprən // əprəng (har xil gulli kigiz);

qazon- ovqat qilinadigan buyum; qirgʻiç//kapkirt-osh va boshqa shunga oʻxshagan quyuc taomlarni suzishda ishlatiladigan uy-roʻzgʻor buyumi;

lali-osh suzadigan tavaq; taxsimča//taqsimča-Yassi, yuza idish; likop. Oʻchoqboshidan bir taqsimchada qovurilgan jigar bshshn mayda toʻgʻralgan piyoz yuborishdi. S. Nurov, “Maysalarni ayoz urmaydi”. Nozikxon ikkita chuqur taqsimchada norinni uyib olib kirganda, suhbat boʻlindi. S. Yunosov, “Kutilmagan xazina” [OʻTIL. 2023. 95.].

čirpak//čemič – 1. Suyuq ovqatni shopirish va suzish uchun ishlatiladigan, uzun dastali roʻzgʻor buyumi; yogʻlogʻi. Yogʻoch choʻmich. Sirlangan choʻmich. Qozonda boʻlsa, choʻmichga chiqadi. Maqol. Tuyani choʻmich bilan sugʻori boʻlmas. Maqol.

-...qozonda sut qaynagan, sut choʻmichda shopirilgan, choʻmichga qasmoq hidi unnagan. čemičda qoqmoq- Birovning haqini, tegishini qoqib, urib qolmoq. -Hatto eng oliyjanob maqsadlar boʻlganda ham, -deydi Yusupov, - oddiy odamlarni choʻmichda qoqmaslik kerak. Gazetadan.

2. Biror idishdan suv olish uchun ishlatiladigan, dastasi kalta, yogʻoch metall yoki plastmassadan qilingan roʻzgʻor asbobi. Said suv toʻla choʻmichni uzatayotganda, bir qultum suv otasining soniga toʻkilib ketdi. “Yoshlik”. Yigit choʻmichda suv olib sipqardi. “Sharq yulduzi”. ekskavator čemiči- Ekskavatorning qum, tuproq oladigan qismi; kovsh. Zovur qaziyotgan polvon – ekskavatrning ogʻir choʻmichi fil xartumiday balandga koʻtarilib tushmoqda. H. Nazir, Choʻl havosi.

čemičlamoq- choʻmich bilan suzmoq yoki oʻlchamoq. Xoʻrandalar sotuvchining atrofini oʻrab, yerga choʻqqayib oʻtiribdilar. Oshpazlar ovqatni choʻmichlab suzib berib turibdi. Gʻ. Gʻulom, Shum bola. Xotin-xalaj daladan chiqib, oʻchoqboshidagi katta flyagadan choʻmichlab suv icha boshladi. S.Siyoyev, Otlıq ayol.Qiyos., OʻTILda (6, 849);

surpa//supra – qoʻy va echki asosan echki terisidan dumaloq shaklda tayyorlangan xamir qilish uchun moʻljallangan buyum.

tüzlük – matodan tikilgan tuz idishi;

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

ni:mpi:jälä – katta piyola;

räpi:dä – non yopayotganda qoʻlga kiyiladigan, doira shaklidagi materialdan ichiga paxta solib tikilgan anjom;

jeŋsa – non yopayotganda qoʻlga kiyiladigan yengcha;

quraq körpäčä//qurax körpä – har xil material boʻlaklaridan ulab tikilgan koʻrpa va koʻrpacha: Abdurasul quroq koʻrpachaga oʻtirib, chordona qurdi.

(Sh.X., “Ogʻir tosh koʻchsa”);

quraq jastı:q – har xil material boʻlaklaridan ulab tikilgan yosti;

läläbälı:ş – yumaloq uzunchoq, ichiga paxta solingan, gullar bilan bezatilgan yosti.

oʻjnaxältä - sachonning yamicha kattalikdagi matodan tayyorlanadigan ayollar oyna, taroq va boshqa oʻziga kerakli narsalarni solib yuradigan kichkina xaltacha (sumka);

Foydanilgan adabiyotlar

1. Pokrovskaya L. A. Термины родство в тюркских языках. V kn. Istorichskoye razvitiye leksiki tyurkskix yazykov. – M.: Izd-vo AN SSSR, 1961.
2. Nominxanov S.D. Термины родства в тюрко-монгольских языках // Вопросы истории и диалектологии казахского языка. Вып. I. – Alma-Ata, 1958. – Б. 42.
3. Ismoilov I. O‘zbek tilida qavm-qarindoshlik terminlariga doir ba’zi mulohazalar // O‘zbek tili va adabiyoti. 4-son. 1964. – B. 40-43.
4. Shermatov A., Ishayev A. O‘zbek shevalari leksikasidan materiallar. Ilmiy asrlar. TDPI. – Toshkent, 1964. – B. 327.
5. Abdullayev F. Xorazm shevalari leksikasi. O‘zShL. – B. 41.
6. Jo‘rayev B. Yuqori Qashqadaryo o‘zbek shevalari leksikasi. O‘zShL. – B. 215.
7. Sheraliyev E. Oshoba shevasi. Toshkent, O‘zTA, 1980, 1-son, – B. 70.
8. Jo‘rayev B. Yuqori Qashqadaryo o‘zbek shevalari leksikasi. O‘zShL. – B. 163.
9. Abdullayev F. Xorazm shevalari leksikasi. O‘zShL. – B. 41-56.
10. Qishloq xo‘jaligiga oid atamalarning izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023. – B. 401.
11. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2023. – B. 95.

XORAZM DIALEKTAL ZONASIDAGI TURKMAN SHEVALARI TURKMEN DIALECTS IN THE KHOREZM DIALECTAL ZONE

Mamura Mamatkulova Ozkan

Istanbul universiteti dotsenti, filologiya fanlari doktori;

Elyor Alimardanov

ToshDO'TAU katta o'qituvchisi, f.f.f.d. (PhD)

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/IAMD4693

Annotation. *The Khorezm dialectal zone is inhabited by the Oghuz and Kipchak dialects of the Uzbek language, as well as the Karakalpak, Turkmen, and Kazakh languages. The article provides information about the Turkmen dialects in the Khorezm dialectal zone.*

Keywords: *Khorezm dialectal zone, Uzbek language, Oghuz dialect, Kipchak dialects, Turkmen language.*

Xorazm dialektal zonasida yashovchi o'zbek va turkman xalqlari tarixan turkiy xalqlarning o'g'uz va qipchoq komponentlaridan kelib chiqqan. Keyingi davrlarda ular ikki xalq tarkibida ham yaqin qo'shnichilik, quda-andachilik, qarindoshlik aloqalari bilan iliq munosabatda bo'lishgan.

XX asr boshlarida Xiva xonligida taxminan 800 mingga yaqin aholi yashagan [Юлдашев 1953, 17]. A.X.Doniyorovning ta'kidlashicha, Xorazm vohasi aholisi XIX asr oxiri – XX asr boshlarida nihoyatda xilma-xil bo'lgan. U o'zbek tilli sart, urug'-qabilalarga bo'lingan o'zbeklar, turkmanlar, qozoqlar, qoraqalpolardan tarkib topgan. G.Danilevskiyning taxminicha, sart-o'zbeklar soni 1850-yillar o'rtalarida taqriban 80-100 ming nafarni tashkil qilgan. Ular bilan yonma-yan yashagan Dashti Qipchoq o'zbeklarining umumiy soni 1870-yillarda 200 ming kishi atrofida bo'lgan. Girshfeld hamda Galkinning ma'lumotlariga ko'ra, o'zbeklardan keyingi yirik etnik guruhni 139640 nafardan iborat turkmanlar tashkil etgan [Дониёров 2007, 50]. Shuningdek, A.Jilina ma'lumotlariga ko'ra, bu yerda garchi oz sonli bo'lsa-da, forslar, arablar, tatarlar va boshqa xalq vakillari ham yashagan [Жилина 1989].

O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining 2021-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, respublika hududida 206,2 ming turkman millatiga mansub aholi istiqomat qiladi [http://t.me/statistika_rasmiy/1250]. O'zbekiston Respublikasining turli, asosan, Turkmaniston bilan chegara hududlarida turkman millatiga mansub kishilarni uchratish mumkin. Respublikaning Surxondaryo, Qashqadaryo, Buxoro, Xorazm viloyatlari, Qoraqalpog'iston Respublikasida turkmanlar guruh-guruh bo'lib yashaydi. Shunga ko'ra, ishda Xorazm dialektal zonasida yashovchi turkman areallarida o'zbek va turkman tillarining o'zaro ta'siri tadqiqot obyekti sifatida olindi.

F.Abdullayevning ta'kidlashicha, turkmanlar Xorazm viloyatining barcha tumanlarida uchraydi. Va ayrim tumanlar aholisining 1/4 foizini tashkil qiladi. Lekin shuni aytish joizki, ularning ko'pchilik qismi xorazmlik o'zbeklar bilan aralashib ketganlar va huquqiy jihatdan o'zlarini xorazmlik o'zbeklar deb hisoblaydi [Абдуллаев Тошкент, 238]. Ushbu fakti G.P.Snesarev ham keltiradi [Снесарев 1975, 85]. Xorazm dialektal zonasida olib borilgan ekspeditsiya natijalari ham F.Abdullayev va G.P.Snesarev fikrlarining to'g'ri ekanligini ko'rsatadi. Xususan, Urganch tumani G'oybu (Turkmanlar) qishlog'i, Qo'shko'pir tumani Shix qishlog'i, Shovot tumani Bo'ston qishlog'i, Yangiariq tumani Vakillar qishlog'i, Bog'ot tumani Qalajiqqal'a qishloqlari turkmanlari aksariyat hollarda o'zlarini mahalliy o'zbeklar sifatida ko'radi. O'zbeklar bilan aralash yashash natijasida Xorazm vohasidagi turkmanlarning tilidagina emas, hatto urf-odatlarida, madaniy hayotlarida ham mahalliy xalqning ta'sirini ko'rish mumkin [Сапаров 1988, 22].

Xorazm dialektal zonasida bir nechta, asosan qardosh xalqlar vakillari, jumladan, o'zbek, turkman, qoraqalpoq, qozoq va qisman forslar (ular tili va o'zligini yo'qotish arafasida) jam bo'lib

yashaydilar. Ular muloqot jarayonida o'zbek va o'z tillaridan foydalanadilar. Dialektal zonadagi turkmanlarning o'z til / shevalaridan foydalanishi turlichadir. Dialektal zonadagi turkmanlar 2 xil muloqot shaklidan: o'zbek va turkman tillaridan foydalanadilar. Ular qo'llaydigan o'zbek tili ham, turkman tili ham oraliq til / sheva hisoblanadi. Ya'ni o'zbek tilidan foydalanganda turkmancha unsurlar, turkman tilidan foydalanganda esa, o'zbekcha unsurlar aralash qo'llaniladi. Shuning uchun ham bu ko'rinishdagi shevalar oraliq shevalar va mazkur shevalar areali oraliq shevalar areali hisoblanadi. O'zbekcha va turkmancha unsurlarning aralash qo'llanishi ushbu oraliq shevalarning muhim o'ziga xos xususiyati hisoblanadi.

Hududdagi turkman areallari tadqiq etilganda, ularda turkman tilidan foydalanish bir xil emasligi aniqlandi. Masalan, Qo'shko'pir tumani Shix qishlog'i, Shovot tumani Bo'ston qishlog'i, Yangiariq tumani Vakillar qishlog'i, Bog'ot tumani Qalajiqqal'a qishloqlarida yashovchi etnik turkmanlardan asosan, keksa avlod vakillari turkman tilini saqlaganlar. O'rta yosh vakillari va yoshlar mazkur areallarning o'zigagina xos bo'lgan oraliq shevalarida muloqot qiladilar (turkman tilida emas). Keksav avlod vakillari ham aksar hollarda o'rta yosh va yoshlar bilan muloqotda o'zbek tili dominantligidagi oraliq shevadan foydalanadi. Lekin To'rtko'l tumani Oqqamish, Oqboshli, Kaltaminor, Otayurt, Paxtachi, Paxtaobod, Atauba, Bezirgan, Tuproqqal'a tumani Sarimoy, Nukus maskani, Ellikqal'a tumani Tozabog', Beruniy tumani Ozod, Mahtumquli, Amudaryo tumani Amir Temur qishloqlarida yashovchi turkmanlar o'zaro muloqotda turkman tilidan foydalanadilar. Shuningdek, mazkur qishloqlardagi turkmanlar maktabda o'z ona tili – turkman tilida ta'lim oladi. To'rtko'l tumanida 20ta, Ellikqal'ada 2ta, Beruniyda 2ta, Amudaryoda 1ta, Urganchda 1ta, Tuproqqal'ada 2ta turkman tilida ta'lim beradigan maktablar mavjud.

Aytish joizki, mazkur areallarida turkmanlar kamida bilingvist, unda trilingvist yoki multilingvistdirlar. Sababi, Janubiy Qoraqalpog'iston tumanlarida yashovchi turkmanlar turkman tilidan, shu bilan birga, o'zbek va qoraqalpoq tillaridan ham ta'lim oladi hamda o'zbek va qoraqalpoq mediasini birdek kuzatib boradilar. Shuning uchun ham, Janubiy Qoraqalpog'iston turkmanlari o'z tillari – turkman tilidan tashqari o'zbek va qoraqalpoq tillarini yaxshi biladi. Ammo Xorazm viloyatidagi turkmanlar (Urganch tumani Turkmanlar, Tuproqqal'a tumani Nukus maskani va Sarimoy qishloqlari) ular to'laqonli bilingvist hisoblanadi. Ular o'z ona tillaridek o'zbek tilini yaxshi biladi.

Aynan mazkur holatni tasnifimizdagi o'zbek-turkman areallari tipidagi shevalarda ham ko'rish mumkin. Joylashuviga ko'ra, Toshhovuz viloyatidagi o'zbeklar ham o'z tillari bilan birga turkman tilini ham ona tillaridek biladi. Joylashuvi va atrof turkman shevalari bilan o'ralganligi uchun ularning shevalarida turkmancha unsurlar uchraydi, ya'ni Toshhovuz o'zbeklari shevalariga ta'sir etuvchi til turkman tilidir.

Areal lingvistikada til oroli tushunchasi mavjud. Til oroli termini ilk bor nemis tilshunos olimi V.Kun tomonidan 1847-yilda qo'llanilgan. V.Kun til oroli (nem. Sprachinsel) terminini Sharqiy Prussiya ning Kyonigsberg yaqinida nemis tilida so'zlashuvchi aholi bilan o'ralgan slavyan tilli jamoani ajratib ko'rsatish uchun ishlatgan [Kuhn 1934, 407]. Shuningdek, A.Jo'rayev ham ushbu terminni qo'llaydi [Джуряев 1991, 107]. Atrofi o'zbeklar bilan o'ralgan turkman areallariga til oroli sifatida qarash mumkin. Sababi, boshqa tillararo innovatsion markazdan yiroq bo'lsa-da, lekin mazkur tilda muloqot qiladigan va o'zicha rivojlanib borayotgan turkmanlar shevasi til oroliga to'g'ri keladi.

Atrofi bir yoki bir necha tillar bilan o'ralgan lingvistik hududga til oroli deyiladi. Adabiyotlarda til oroli termini lingvistik va dialektologik orol terminlari bilan ham ataladi. Agar har bir dialekt faqat o'ziga mansub chegaralarda qolsa, bunday til landshaftini lingvistik yoki dialektal orol deb hisoblash mumkin bo'ladi [Olloyorov 2020, 63]. Demak, til oroli deb, atrofi boshqa tillar bilan o'ralgan, innovatsion markazdan uzilgan, alohida rivojlanish jarayonidagi lingvistik hududga nisbatan aytiladi.

Mavjud hududlarda turkman tilidan qay darajada foydalanishiga ko'ra turkman areallarini 2ga ajratish mumkin: a) turkman tilidan foydalanadigan areallar; b) turkman tilidan foydalanmaydigan yoki passiv foydalanadigan areallar.

Muloqotda turkman tilidan faol foydalanadigan turkman areallariga To'rtko'l tumani Oqqamish, Oqboshli, Kaltaminor, Otayurt, Paxtachi, Paxtaobod, Atauba qishloqlari, Tuproqqal'a tumani Sarimoy, Nukus maskani qishloqlari, Ellikqal'a tumani Tozabog', Beruniy tumani Mahtumquli qishlog'i, Amudaryo tumani Amir Temur qishlog'i kiradi. Mazkur areallarda turkman tilidan mahalliy xalq vakillari, yoshlar, o'rta yosh vakillari hamda kekxa avlod vakillari foydalanadilar. Shartli ravishda mazkur tip shevalarni – To'rtko'l tip shevalari (TTSH) sifatida keltirishni joiz deb bildik. Turkman tilidan foydalanmaydigan yoki passiv foydalanadigan areallarga Urganch tumani Turkmanlar qishlog'i, Qo'shko'pir tumani Shix qishlog'i, Shovot tumani Bo'ston qishlog'i, Yangiariq tumani Vakillar qishlog'i, Bog'ot tumani Qalajiqqal'a qishloqlari kiradi. Ushbu areallarda turkman tilidan asosan yoshi kekxa avlod vakillarigina foydalanadi, o'rta yosh vakillari va yoshlar asosan muloqotda o'zbek-turkman oraliq shevalaridan foydalanadilar. Ishda ushbu tip shevalari – Urganch tip shevalar (UTSH) sifatida keltirdik. Mazkur turkman areallarida o'ziga xos oraliq xususiyatlar shakllangan. Masalan, ikki tip shevalarining lingvistik xususiyatlari qiyoslansa, biri ikkinchisidan anchayin farq qilishi ma'lum bo'ladi. To'rtko'l tip shevalarida aksar o'rinlarda turkman tilining xususiyatlari saqlansa, ammo Urganch tip shevalarida mahalliy o'zbek shevalari bilan aralashish kuchli bo'lib, ba'zi o'rinlardagina, asosan, leksikada, qisman fonetika va grammatikada turkman elementlari uchraydi.

Urganch tip shevalari o'ziga xos lingvistik jihatlarni aks ettirgan bo'lib, yon atrofdagi qo'shni qishloqlar shevalaridan ma'lum darajada farqli jihatlarga egadir. Uzoq yillik o'zbek va turkman xaqalarining o'zaro yaqin, quda-andachilik munosabatlari asosida yashashlari ularning tillarida ham aks etmasdan qolmagan. Shu jihatdan ushbu areal shevalarida ko'proq o'zbek, shuningdek, turkman tili shevalariga xos unsurlar aralash holda qo'llaniladi.

Dialektal zonadagi til va shevalarga fokus nuqtasining ta'sir etishi natijasida til va shevalarning umumiy lashuvi ro'y beradi. Fokus nuqtasining fonetik, grammatik, leksik xususiyatlari atrof til va shevalarga tomon yoyiladi. Mazkur jarayonning bardavom bo'lishi esa, ikki til yoki sheva kesishuvidagi oraliq til yoki shevaning fokus nuqtasidagi kabi fonetik, grammatik va leksik xususiyatlariga ega bo'lib borishini ta'minlaydi va oraliq shevalik xususiyati yo'qolib boradi. Xuddi shu ma'noda, Turkmanlar, Shixobod, Bo'ston, Vakillar, Qalajiqqal'a qishloqlari shevalari tobora oraliqlik xususiyatini yo'qotmoqda. Yaqin kelajakda bu qishloq shevalari fokus nuqtasining tarkibiga "singib ketadi". Lekin ushbu qishloq shevalarining mazkur jarayon davom etayotgan ayni damdagi fonetik, grammatik, leksik xususiyatlarini qayd qilish oraliq shevalarning fokus nuqtasi tarkibiga o'tish bosqichini belgilashda muhim hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqib, biz quyida mazkur shevalarning fonetik, grammatik, leksik xususiyatlarini bayon qilamiz. Sanab o'tilgan qishloqlar shevalarida, asosan, o'zbekcha (Urganch-Xiva) fonetik, leksik, grammatik unsurlar, qisman turkmancha leksik va grammatik va kam holatlarda fonetik elementlar uchraydi.

O'zb. ada. til.	<i>ana bu tomonda</i>	<i>u yonda</i>	<i>nima uchun</i>	<i>bormoqda</i>	<i>kelmoqda</i>
Urganch-Xiva	<i>arjanda</i>	<i>ujanda / vonda</i>	<i>näčün</i>	<i>barjatir</i>	<i>gejatir</i>
Turkmanlar	<i>arjanda</i>	<i>vonda</i>	<i>nä:čün</i>	<i>barjatir</i>	<i>gejatir</i>
Shixobod	<i>añirjanda</i>	<i>u vonda</i>	<i>nä:čün</i>	<i>ba:atir</i>	<i>gä:atir</i>
Bo'ston	<i>arjanda</i>	<i>u vonda</i>	<i>nä:čün</i>	<i>barjatir</i>	<i>gejatir</i>
Vakillar	<i>arjanda</i>	<i>ujanda</i>	<i>näčün</i>	<i>barjatir</i>	<i>gejatir</i>
Qalajiqqal'a	<i>arjanda / añirjanda</i>	<i>u vonda</i>	<i>nä:čün / nüčün</i>	<i>barjatir</i>	<i>gijatir</i>

Oraliq shevalarda bir sheva unsurlari ikkinchisiga nisbatan kuchliroq bo'lib, dominantlik vazifasini bajaradi. Ikkinchi shevaning elementlari ham qo'llanilishi jihatidan muayyan funksiyani bajaradi. O'zbek shevalariga bag'ishlangan ko'plab ishlarda oraliq shevalardagi birlamchi va ikkilamchi shevalar haqida alohida to'xtalib o'tilmagan bo'lsa-da, lekin ishlarning mazmunidan shunga ishoralar bor. Masalan, F.Abdullayev Xorazm shevalarida ham o'g'uz, ham qipchoq elementlari aks etgan oraliq shevalarni aralash shevalar termini bilan atab, aralash tipdagi "qipchoq-o'g'uz" shevalari, aralash tipdagi "o'g'uz-qipchoq" shevalari sifatida keltiradi. "Qipchoq-o'g'uz" atamasi bilan ifodalanayotgan shevalarda yetakchi dialekt qipchoq shevasi hisoblanib, unda o'g'uz elementlaridan ham foydalaniladi. "O'g'uz-qipchoq" deb belgilangan shevalarda esa, yetakchi sheva o'g'uz bo'lib, qipchoq esa, ikkilamchi sheva maqomidadir.

Alohida qayd etish kerakki, ushbu ikkilamchi sheva elementlarining mavjud bo'lishi mazkur arealda amal qilib turgan shevaning "oraliq" maqomini saqlashiga sabab bo'ladi. Agar mazkur ikkilamchi shevaning yo'qligi yoki juda kuchsiz holatda qo'llanilishi birgalikda amalda bo'lgan shevaning oraliqlik maqomini yo'qotib, dominant sheva tarkibiga to'liq o'tishiga olib kelishi mumkin. Bunday xildagi shevalarga Bog'ot tumani Qalajiqqal'a, Yangiariq tumani Vakillar qishlog'idagi oraliq shevalarni kiritish mumkin. Bu qishloq shevalari yaqin vaqtlar ichida Xorazm shevalari tarkibiga singib ketishi mumkin. Birinchidan, bu ikki qishloq hududiy jihatdan fokus markaziga yaqindir, ikkinchidan, ushbu qishloq turkmanlari o'zbeklar bilan aralashib ketganki, bu aralashuv yaqin qon-qarindoshlik darajasiga kelib qolgan, shu sababdan bo'lsa kerak, mahalliy turkmanlar o'zlarini o'zbek deb hisoblaydi. Ushbu sabablar boisidan bora-bora shevalardagi kamsonli turkmancha unsurlar o'z o'rnini o'zbekcha muqobiliga bo'shatib beradi. Shuni aytish kerakki, yo'qolib ketuvchi til elementlaridan ba'zilar rudiment sifatida saqlanib qoladi. Masalan, dialektal zonadagi o'zbek shevalarida o'lik til sifatida e'tirof etiladigan qadimgi Xorazm tilining substratlari hamon saqlanib kelinmoqda. Masalan, *çaqqi* (kichik pichoq), *corrap* (paypoq), *zāngi* (narvon), *salma* (kichik ariq), *ğoz* (yong'oq), *pätik* (ship), *qariq* (jo'yak), *isvānt*, (isiriq), *dukart* (qaychi), *xaraz* (tegirmon) [Norboyeva 2024, 114; Махмудов 2020, 164].

Urganch tip shevalari, avvalo, o'zbeklar zich yashaydigan hududlarda, shuningdek, dialektal zonaning fokus nuqtasi bo'lgan Urganch-Xiva shevalari arealiga yaqin joylashgan. Shuning natijasida ushbu shevalar o'zbek tilining kuchli ta'siriga tushgan. Urganch tip shevalarining til xususiyatlariga e'tibor qilinsa, turkman shevalaridan o'zbek shevalari tomon harakatlanayotganini sezish mumkin. Ushbu tip shevalarida Urganch-Xiva shevalaridagi kabi unli va undoshlar uchraydi. Xususan, 9ta qisqa (**i, i, u, ü, e, o, ö, a, ä**), 2ta (**ı, ı**) o'ta qisqa unli va undoshlardan Xorazm o'g'uz shevalariga xos **ı** unlisi mavjud va turkman shevalariga xilof ravishda so'z oxirida kelgan **ı, k** undoshlaridan so'ng unli kelsa, jaranglashmaydi. Shuningdek, ushbu tip shevalarda ko'plikning *-la / lä*, qaratqichning *-nı / -nı*, jo'nalishning *-a / -ä, -ya / -nä / -jä*, hozirgi zamonning *-jatr*, kelasi zamonning *-äžäk* shakllari qo'llaniladi. Lekin leksik sathda o'zbekcha va turkmancha so'zlar parallel sinonim ko'rinishda qo'llaniladi: *pıjaz ~ soyan* (piyoz), *gäşir ~ käşir* (sabzi), *äkä ~ dädä* (ota), *äpkä, ükä ~ doyan* (opa, singil).

Demak, UTSH o'zbek tilining kuchli ta'siriga tushgan va o'zida ko'p hollarda Urganch-Xiva shevalari xususiyatini aks ettiradi. Shunga ko'ra, ishda TTSHga o'zbek tilining ta'siri haqida keng o'rin berildi va o'rniga ko'ra UTSH haqida ham to'xtalib o'tildi.

Xorazm dialektal zonasidagi yuqorida sanab o'tilgan turkman areallariga (shevalariga) o'zbek tilining qay darajada ko'rsatgan ta'sirini va, aksincha, Toshhovuz viloyatidagi o'zbek shevalariga turkman tilining ta'sirini, shuningdek, o'zbek-turkman oraliq shevalarining o'ziga xos til xususiyatlarini aniqlash tadqiqotning asosiy maqsadi bo'lib, shu yuzasidan, dialektal zonada 2022-yil mart-iyun oylarida hamda 2023-yil fevral-mart oylarida dialektologik ekspeditsiya jarayonlari olib borildi va tegishli materiallar, ma'lumotlar to'plandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: Фан, 1961. – Б. 238.
2. Дониёров А.Х. Хоразм археология-этнография экспедицияси Ўзбекистон этнография фанида. – Тошкент: Тошкент давлат иқтисодий университети, 2007.
3. Джураев А. Б. Теоретическое основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: Фан, 1991. – С. 107.
4. Жилина А. Традиционные поселения Хорезмского оазиса (XIX начало XX вв.) // Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. – Нукус, 1989.
5. Kuhn W. Deutsche Sprachinsel-Forschung. Geschichte, Aufgaben, Verfahren. Plauen im Vogtland. – Berlin: Wolff, 1934. – P. 407.
6. Махмудов Р. Ўзбек тилида авестизмлар. – Хива: Хоразм Маъмун академияси, 2020. – 164 б.
8. Norboyeva Sh. Xorazm shevalari leksikasining onomasiologik tadqiqi. – Urganch: Xorazm, 2024. – B. 114.
9. Olloyorov Q. Areal lingvistika fanini o‘qitish asoslari. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2020. – B. 63.
10. Сапаров М. Хоразм воҳасидаги туркий тилларнинг ўзаро муносабатлари. Тошкент: Фан, 1988. – Б. 22.
11. Снесарев Г.П. Объяснительная записка к карте расселения узбеков на территории Хорезмской области // Хозяйственно культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1975. – С. 85.
12. Юлдашев М.Ю. Землевладение и государственное устройство феодальной Хивы в XIX в. в. Свете материалов архива хивинских ханов. Автореф. дисс. ... д-ра. истор.наук. – Л., 1953. – С. 17.
13. http://t.me/statistika_rasmiy/1250

3-SHO‘BA. DIALEKTAL LEKSIKOGRAFIYA, DIALEKTAL KORPUS, TOPONIMIYA VA LINGVOKULTUROLOGIYA

“ЛУҒАТИ ЧИҒАТОЙИ ВА ТУРКИ УСМОНИЙ” – ФОЛЬКЛОР МАТЕРИАЛЛАРИ ВА ДИАЛЕКТАЛ СЎЗЛАРНИ ТЎПЛАШДА МУҲИМ МАНБА

"LUG‘ATI CHIGATOYI VA TURKI OTTOMANI" IS AN IMPORTANT SOURCE FOR COLLECTING FOLKLORE MATERIALS AND DIALECTAL WORDS.

Хусанов Нишонбой Абдусатторович,

Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти
университети профессори, филология фанлари доктори
хусановнишонбой@навоий-уни.у.

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/XLUN9604

Annotation. *The article analyzes the semantic features of the materials and dialectal words in the "Dictionary of Chigatoyi va Turki Osmani" by Sheikh Suleiman Bukhari. Folklore materials and dialectal words served as a unique resource in the dictionary.*

Key words. *Dictionary, work, meaning, source, song, proverb, find, dialects, dialect word, print, word meaning, word explanation.*

Мустақилликдан сўнг адабий меросимизни ўрганишга бўлган қизиқиш ва эътибор янада кучайди. Ўзбек тилининг фидоий тарғиботчиси, таниқли луғатшунос олим, ажойиб сайёҳ, мумтоз адабиётимизнинг толмас ношири, таниқли дипломат, истеъдодли шоир бўлган Шайх Сулаймон Бухорийнинг ҳаёти, фаолияти ва ижодини ёритиш бугунги куннинг муҳим вазифаларидан биридир. Сулаймон Бухорий Бухоронинг Қоракўл навоҳисидида 1821йилда таваллуд топади ва Бухоро мадрасаларида таҳсил олади. 1847 йилда Бухоро амири Насуриллохон (1827-1860) уни Истамбулдаги “Ўзбеклар такаси”га (муҳожир ўзбеклар уюшмасига) раис ва амирликнинг Истамбулдаги шеҳбандери (элчиси) қилиб тайинлайди. Сулаймон Бухорий шу йили Истамбулга келганини Купрулизода ҳам тасдиқлайди: “у 1847 йили турк пойтахтига келди ва ўзбеклар такасининг раиси ҳамда Ўрта Осиёнинг элчиси сифатида иш бошлади” (1,22).

Унинг ташаббуси ва саъй-ҳаракатлари натижасида Истанбулда Сўфи Оллоёрнинг “Суъбатул ожизин”, Аҳмад Яссавийнинг “Ҳикматлар”, Амир Умархоннинг “Девон” ва бошқа асарлар биринчи марта соп этилади. Хусусан, 1299 ҳижрий йилида чоп этилган Аҳмад Яссавийнинг “Ҳикматлар”ида шундай маълумот бор: “Бу асар биринчи марта “Муҳожирин” жамиятининг марҳум раиси Сулаймон Афандининг ташаббуси ва сай-ҳаракатлари билан чоп этилмоқда” (2,4). 1878 йилда Венгриянинг Сакден шаҳрида туркийшуносларнинг халқаро анжумани чақирилади. “Муҳожирин” илмий жамияти ва чигатой туркийлари (ўзбеклари) номидан бу анжуманга Сулаймон Бухорий номзоди кўрсатилади. Сулаймон Бухорий жамиятнинг бир неча вакиллари билан Мажаристонга боради. Уларни можор халқи жуда илиқ ва яхши кутиб олади. Анжуман аҳли Сулаймон Бухорий чигатой туркийларидан эканлигини билгандан сўнг унга кўплаб саволлар беришади. Улар чигатой (эски ўзбек) тилига ниҳоятда қизиқиб қолишади ва Сулаймон Бухорийдан чигатойча-туркча луғат тузиб беришни илтимос қилишади.

Можор ҳамкасбаларининг илтимосига биноан ҳамда чиғатой тили лексик бойлиги ва грамматик хусусиятларига кўра бошқа тиллардан қолишмаслигини кўрсатиш мақсадида у юқорида тилга олинган луғатни тузишга киришади. Асар “Луғати чиғатойи ва турки усмоний” номи билан 1881 йилда Истамбулдаги “Меҳрон” матбаасида нашр қилинади. Луғатни тузишда Сулаймон Бухорий эски туркий ва ўзбек тилидаги манбалардан – луғатлардан, тарихий, бадий асарлардан, шевалар ҳамда жонли сўзлашувдаги сўзлардан фойдаланган. “Луғати чиғатойи ва турки усмоний”ни тузишга киришишдан илгари Сулаймон Бухорий ўша даврда машҳур бўлган “Санглоҳ”, “Хулосайи Аббосий”, “Бадоеул луғат”, “Аҳмад Вофиқ пошшонинг луғати”дан ва бошқа луғатлардан ҳам фойдаланган. Чунки “қадимий ва бой луғат анъаналарига асосланганда яхши ва ишончли луғат тузилади” (3,39). “Луғати чиғатойи ва турки усмоний” лексикологик, терминологик, диалектологик ва фольклоршунослик ишлари учун муҳим манбадир. Ундан унутилиб бораётган юзлаб туркий сўзларни тиклашда, фольклор материалларини тўплашда ва нашр қилишда манба сифатида фойдаланиш мумкин (4)..

Сулаймон Бухорий луғатда сўзларни изоҳидан сўнг фольклор материалларидан – дoston, зарбулмасал, кўшиқ, лапар, мақол ва кўшиқлардан тасдиқловчи мисоллар сифатида кенг фойдаланган.

Сулаймон Бухорий луғатда “Гўрўғли”, “Ёзи ва Зебо” каби дostonлардан асосий манба сифатида фойдалангани учун баъзи намуналарни келтирамиз:

тўмоға *توماغه* – шаҳин қушларниг башиндеги таж; ве дубулғе чарм; Дашти Қипчағда қазақларинг башларина кийдиклари қалпақ ве кулақчин.

Ўн тўрт кечалик ой киби,

Ўзи давлатлиғ бой киби,

Тумоғали хумой киби,

Келур саллона-саллона (126).

кўрмок *كورماك* – равийат ве мушаҳеде; тесвийа ве тежрибе этмек

Ҳамсоянинг қизини кўр,

Қоши била кўзини кўр,

Ўланда берди кўнгул,

Охиринда нозини кўр (271).

сузмак *سوزماك* – тесфиф; тервик; тешфиф; ғемз этмек; кўзлар меҳмур ўлмақ; айрилмақ; хумар; меккар; маст.

Қоракўз кўзинг сузулур,

Устингда жонлар узулур,

Сан кетсанг мажлис бузулур,

Мен сани севдим, қоракуз (190).

Сулаймон Бухорий иллюстратив материал сифатида 30дан ортиқ кўшиқларни келтириб ўтади. Луғатда ўнта тарихий кўшиқ келтириб ўтилган.

Элтузар *ايلتوزر* – элет ве қабаил ишини йўлина қўйижи; Хива ҳукмдарлариндин бирисининг исмидир.

Хивакдин чопмаға чиққан ботурлар,

Бухоро йўлинда қочиб ғарқ ўлди,

Элтузар ёв бўлиб келган замонда,

Амударё юзи телпакка тўлди (58).

Ченгиз *چنگيز* – қави; ғейўр; сирт; буйук; бузрук; улуғ; мешхур Чингизхан

Ҳам ул дамки тахт узра қилди макон,

Лақаб қўйдилар анга Чингизхон.

Ки Чингиз маъниси беиштибох,
Мўғул лафзида шахларга шоҳ (141).

Халқ қўшиқлари севги-муҳаббатга бағишланган ва луғатдаги бошқалиғ, белбоғ, қадоғон, из, тумоға каби сўзларга мисол сифатида берилган:
бошқалиғ: باشقالىغ – айрилик; ихтилаф; мағайирет; жудалиқ.

Ёрни кўрдим қип-қизил гул юзлари,
Сурма-сурмамиш сип-сиёҳдур кўзлари.

Юзи кўзи афтидан бошқача,
Ўлтуродур тотли-тотли сўзлари (69).

белбоғ: بىلباغ – қушақ; камарбенд; фута.

Бозор борадур қизгина,

Белбоғ оладур қизгина,

Юз ноз карашмалар билан,

Савдо қиладур қизгина (93).

қадоған: قاداغىن – жар; танбех; ман; йасак; кетеген.

Боғ эгаси боғни этма қадоғон,

Маним ёрим боғ сайрина келадур,

Наргис кўзунг юмуб қиё боқмағил,

Маним ёрим гул сайрина келодур (215).

из: ايز – пай; асар; нишане; нақши па.

Кўй келодур кўзи билан,

Бир-бирининг изи билан.

Менинг ёрим ўйнаб чиқар,

Ҳамсояннинг қизи билан (50).

тўмоға: توماغه – шаҳин қушларнг башиндеги таж; ве дубулге чарм; Дашти Қипчағда қазақларинг башларина кийдиклари қалпақ ве кулакчин.

Ўн тўрт кечалик ой каби

Ўзи давлатиғ бой каби

Тумоғали ҳумой каби

Келур салона-салона (126)

Чанка: چىنكە – чанкилар аруси қаршуладиклари вақт рақс эдереқ деф чаларақ чағирдиклари бир леҳн махсусдир; аксари йар йар лафзини ахирина радиф эдарлар.

Қайси чамандин эсиб, келди сабо ёр-ёр,

Ким дамидин тушти ўт, жоним аро ёр-ёр (153)

Луғатдаги баъзи қўшиқлар ҳозирги нашрларда ўзгача берилган.

Луғатда:

Кўй келодур, кўзи билан,

Бир-бирининг изи билан.

Менинг ёрим ўйнаб чиқар.

Ҳамсояннинг қизи билан (50).

Нашрда:

Кўй келодур, кўзи билан хай ёр-ёр, ёр

Бир-бирининг изи билан хай ёр-ёр, ёр

Бир-бирини изини кўр хай ёр-ёр, ёр

Ҳамсояннинг қизи кўр хай ёр-ёр, ёр;

Луғатда:

Қароқчи قراقچى – ката ал тарик; херами; харсиз; дузд; хайдуд; келтеман; сарик; ўғри; раҳзен.

Рўмолимни ювдирдум,

Қаро толга ёйдурдум.

Севиб олган ёримни

Қароқчига олдурдум (227)

Нашрда:

Рўмолимни ювдирдум омон-ёр

Қаро толга ёйдирдим омон-ёр

Қора толи қурисин омон-ёр

Қароқчига олдирдим омон-ёр.

Луғатда 100дан ортиқ ўзбек халқ мақоллари ва маталлари келтирилган бўлиб, уларнинг мавзуси жуда кенг: дўстлик, меҳнат, меҳмондўстлик, самимий севги ва ҳ.к.

Ишонмагин, чуқлук, жизу пиз, шудгор, яхши сўзларига қуйидаги мақоллар илова қилинган.

Ишонмагин: ايشانمکين

Ишонмагин дўстингга,

Сомон тикар пўстингга (53).

Саёқ:

Саёқ юрган таёқ ер (184).

Чўклук: چوقلوق

Ҳар не ғавғо келса чуқлукдан келур

Ранж меҳнат якка йўклукдан келур (156).

Чиз ва пиз: چيز و پيز

Сизу биз жизу пиздан яхши

Чағиру бўза қимиздан яхши (162).

Шудгор: شودگار

Мулла бўлсанг такрор қил

Деҳқон бўлсанг шудгор қил (203).

Яхши: يخشى

Яхшининг юзи жаннатдур

Уни кўрмоқ ғаниматдур

Ёмоннинг иши миннатдур

Зар берса олижи бўлма (303).

сомон سامان

Ҳамма яхши, мен ёмон

Барча бўғдой, мен сомон (182)

Топишмоқ –халқ-поэтик ижодиёти жанридир. Шайх Сулаймон ўнга яқин халқ топишмоқларини келтиради:

фишр-фишр فشر فشر – инсанинг қўлағина йакиндан сўйланилон кезлу калам; фажр фужр; фас-фас

Фишир-фишир анинг иши,

Буйла ўтар ёзу қиши (210).

кўп كوپ – чуқ; касир; бисйар; вафир.

Ул недурким зарра-зарра кон бўлур,

Тухми бирдур, тили икки, жони йўқ,

Оғзи бирдур, тили икки, жони йўқ,

Кўп киши бу маънига хайрон бўлур (256).

“Луғати чигатойи ва турки усмоний”да ўзбек халқ шевалари ҳам муҳим манба вазифасини ўтаган. Сулаймон Бухорий луғатда чигатойча сўзни изоҳлаётганда унинг маъносини тушунтириш билан чегараланиб қолмаган, балки уни турли жойларда қандай қўлланилишини ҳам кўрсатган.

Ўрчин اورچين - синжақ; Ҳиндистанда перкане; Хурасан ве Бухарада туман; фарс ичинда пая везина ве нардбан; урду ве химагаҳ селатина атлақ ўлнур (29); танга تنگه – Бухара ве Асийа Весати сиккаси маскукат нуkre; кумуш; сийм.

Сўфи Аллоёр

Қолибмен танга деб аҳволи танга,

Машаққатлар бошимга ранга-ранга (111).

Текширишлар шуни кўрсатдики,луғатда берилган диалектал сўзларнинг асосий қисми уғуз ва қипчоқ диалектларига мансубдир.Хусусан арна (100), эмгак (21); жиги-жиги (143); чаноқ (149); кадхудо (252); лар уғуз диалектига тегишли бўлса(5,37), чеча (160); қалпоғ (221); буғжома (82); кумож (261); буламоқ (84); тишхоли (134); каби сўзлар қипчоқ диалектига тегишлидир(6,68). Бу сўзларнинг асосий қисми Қашқадарё, Хоразм вилоятларида фаол ишлатилади.

Луғати чигатойи ва турки усмонийда қайд этилган диалектал сўзларни ҳозирги ўзбек тилига қиёсан 3 гуруҳга ажратиш мумкин:

- 1.Ҳозирги ўзбек тилида ўзгаришсиз ишлатилаётган диалектал сўзлар.
- 2.Семантик ўзгаришга учраган диалектал сўзлар.
- 3.Фонетик ўзгаришга учраган диалектал сўзлар.,

Сулаймон Бухорийнинг луғатида қайд этилган диалектал сўзларнинг асосий қисми ҳозирги ўзбек шеваларида деярли ўзгаришсиз ишлатилади.

Луғатдаги сўзларнинг баъзилари ҳозирги ўзбек шеваларида бир оз ўзгарган маънода ишлатилади. Масалан, аба // аба*ابه – жедд; баба; буйук амужа (2)-сўзи баъзи шеваларда (Уйчи, Наманган,Чортоқ, Олабуқа, Оқтош.)она ва опа маъносида ишлатилади: атолиқ//атолиғ –اتالىق*اتالىغ – бабалик; абут; мураббий; педер мақаминда тутдиғи ве педери кеби эътимад этдиги адам (4) сўзи ўғуз диалектида оталиқ. Бахши بخشى - сазенде; муғанни; ашиқ; мутриб; қўшукчи (74) сўз баъзи шеваларда (Самарқанд, Андижон) кўчирикчи-табиб маъносида: баковул- بکول - дастур салар; чашенгир; векил харж; деван беги (75) сўзи Бухоро шевасида “пазанда” маъносида қўлланади.

Луғати чигатойи ва турки усмонийдаги сўзларнинг маълум бир қисми ҳозирги ўзбек шеваларида фонетик ўзгаришга учраган ҳолда қўлланилади. Бу ўзгаришлар қуйидаги кўринишлардадир.

1.у---и бергу بىرگو – вергу; салнит; алиш; мал майринг истиқа ве истиҳсали; закут; хираж; важ.(91);—берги(Шимолий Хоразм) Зангу زنگو – неребан; зина; салим; масъад; пайа; бўсаға.(176);---занги(Хоразм), ёбу يابو – бекр; йук ати; пилтре мунасиб тих ве дих ат, кутлу хайван.(289);—яби(Уғуз:

2.к-----г эркина ايرکينه - алачуқинг кабтақа баш тарафинда ўлан чўп.(49);-эрганак(қипчоқ), чакка چکه – пешананг икки тарафи; шақиқа; пек кучук; бир шейи; чекида ве сузма йуғурта ве қатика дахи дерлар(152);-чага(Шимолий Хоразм).

3. қ-----ғ: битмак بيتماک – йазмак; битмак; таҳрир ве тарқим этмек; набит ве пейда ўлмак; илтиам бўлмак; мейдана келмек; наму этмек; анжам ве итмам; заҳир ве немайан; туганмек(89); -битмоғ(Жанубий Тожикистон).

4.ғ----қ:м----н: боғом باغام – такийя ағажи; дерек; дастек; тамма; матанет; темел(70);-бақан(Гурлан, Кирк)

Луғатдаги -г,-н ,-а товушлар билан тугаётган баъзи сўзлар шимолий лаҳжаларда бу ҳарфларсиз ишлатилади,яъни товушлар тушиб қолади:арун –ارون айу; саф; пакизе.(10); ару(Гурлан, Янгибозор);адоғлиғ –اچاغليغ – намзад ўлунмиш қиз; нишанли-адоғли,; манзур; мавъуд; атағлиғ(7);адоғли(Хозарасп); кукона –كوكانه – зенжир; қайд; бенд; ғул; саласил; кустек(269);-куган(Жуш, Найман).

Луғатдаги баъзи сўзлар ҳозирги шеваларимизда турли шаклларда учрайди: товушқон –تاوشقان тавшан; харгуш;арнеб (105); товушхон (Қарнаб) , товушқан (Бешкент) , тавушқон (Бухора), тавшан (Хива).

Умуман,“Луғати чиғатойи ва турки усмоний”даги маълумотларга асосланиб қайд этиш лозимки, Сулаймон Бухорий ўзбек халқ оғзаки ижодиёти ва шеваларини чуқур билган ва улардан кенг фойдаланган. Шайх Сулаймон Бухорийнинг “Луғати чиғатойи ва турки усмоний” асари фольклор материалларини тўплашда, умумтуркий ва эски ўзбек тилига оид сўзларни тиклашда ўзига хос муҳим лексикографик манбадир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. 22 1331 4كوپريلي زاده محمد فؤاد ملي تتعبلر مجموعه سی استانبول
2. 4 1298 خواجه احمد يسوی حکمت استانبول
3. Бабкин А.Ф. Филологические словари и их источники. Проблема толкования слов и филологических словарях. – Рига, 1963. С 39.
4. 1298 شيخ سليمان افندی بخاری لغت چغتاي و ترکی عثمانی جلد اول استانبول مهران مطبه سی
5. Ўзбек тили халқ шевалари луғати. – Тошкент, 1971.
6. Дониёров Х.Қипчоқ диалектларининг лексикаси. – Тошкент, 1979.

ЎЗБЕК ТЕРМИНОЛОГИК ЛУҒАТЧИЛИГИ ТАРИХИДАН
FROM THE HISTORY OF UZBEK TERMINOLOGICAL LEXICOGRAPHY

Султон Нормаматов,

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти
университети, филология фанлари доктори, профессор

normamatovsulton1@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/JBKO1549

Annotation. *The article examines the issue of creation of the first terminological dictionary in the history of Uzbek lexicography in the example of Nazir Turakulov's "Russian-Uzbek political and economic dictionary". The basic lexicographical features of the dictionary have been scientifically studied.*

Key words. *socio-linguistic term, lexicographical principle, terminological system, terminological dictionary, equivalent, political-economic terminology, Russian-international terminology, geneological content, semantic expression.*

XX asrning 20-yillarida o'zbek adabiyoti, o'zbek tili va tilshunosligida ro'y bergan o'zgarishlar mazkur davrdagi ijtimoiy, siyosiy, adabiy va madaniy hayotdagi yangilanishlar, o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liqdir. Mazkur davrda sotsial hayotdagi o'zgarishlar bevosita tilning sohalariga, xususan, terminologiya sohasiga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Maktab va maorif sohasidagi yangicha islohotlar, xorijiy mamlakatlar bilan savdo aloqalarining rivojlanishi, fan va sanoat sohalaridagi ijobiy siljishlar o'zbek tili lug'at fondida yangi so'z va terminlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Shuningdek, bu davrda fan asoslarini, xususan, iqtisod va siyosatdagi yangiliklar bilan tanishishda rus tilining yetakchi o'rin tutishi shu tildagi terminlarning tarjimasini lug'atlar shaklida berish ehtiyojini keltirib chiqardi.

Ana shunday lug'atlarning dastlabkisi o'zbek leksikografiyasi tarixida aynan XIX asr oxiri XX asr boshlarida, ya'ni jadidlar davrida yaratildi. Bu haqda o'zbek leksikografiyasiga bag'ishlangan ishlarda ham ayrim ma'lumotlar keltirilgan: "Terminlar va ularning izohi qadimgi lug'atlar – "Devonu lug'atit turk", "Muqaddimatul adab"da, Muhammad Yoqub Chingiyning "Kelurnoma", Ishoqxon Ibratning "Lug'oti sitta alsina" asarlarida uchrasa-da, ular universal lug'atlar hisoblanib, maxsus sohani ko'zlab tuzilmagan. XX asrdagi dastlabki terminologik lug'at – Nazir To'raqulovning "Rus-o'zbek tillarining ijtimoiy-siyosiy atamaları lug'ati" 1922-yilda nashr etilgan" [Мадвалиев 2017; 37].

Nazir To'raqulov davlat arbobi, taniqli publitsist va noshir bo'lishi bilan birga, tilshunos sifatida ham o'z davrining ziyolilari qatorida bo'lgan. U turkiy respublikalarning 1926 yil 3-martda Bokuda bo'lib o'tgan 1-umumittifoq qurultoyida arab yozuvidan lotin yozuviga o'tishdagi ayrim nuqson va murakkabliklar haqida ma'ruza bilan qatnashadi. Shuningdek, "Maorif va o'qituvchi" jurnalining 1926-yildagi 10-11 sonlarida lotin alifbosini turkiy xalqlar alifbosiga moslashtirish g'oyasi ilgari surilgan maqolasini e'lon qiladi va ziyolilar orasida bu masalalarga bag'ishlangan munozaralarda faol qatnashadi [Янгибаева 2007; 141].

Tahlil ob'ekti bo'lgan bu lug'at o'zbek tili terminologik sistemasining rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Muallif mazkur lug'atni yaratishdan oldin tilshunoslikning leksikografiya sohasiga oid ma'lumotlardan, qolaversa, rus va yevropa tilshunosligida yaratilgan terminologik lug'atlarni puxta o'rgangan.

Ma'lumki, terminologik lug'atlar so'zlikning berilishi va izohlanishiga ko'ra, ensiklopedik lug'atlar bilan lingvistik lug'atlar belgilariga ega bo'ladi. Ular bir, ikki va undan ortiq tilli, izohsiz

(ekvivalent lug‘aviy birliklarni yonma-yon keltirishdan iborat), izohli hamda ensiklopedik xarakterda bo‘lishi mumkin [Мадвалиев 2017; 37].

Bu jihatdan qaraganda, N.To‘raqulovning “Rus-o‘zbek tilining siyosiy va iqtisodiy lug‘atchasi” ancha murakkab xususiyatni o‘zida namoyon qiladi. Lug‘at ikki tilli (ya’ni ruscha siyosiy-iqtisodiy terminlarning o‘zbekcha tarjimasi berilgan), biroq unda terminlar tarjimasida ularning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ekvivalenti (muqobili) berilgan holatlar ham, terminlarning tarjimasi bilan birga ularning izohi berilgan holatlar ham uchraydi. Lug‘at rus grafikasi alfaviti tartibida tuzilgan bo‘lib, unda jami 403 ta ruscha terminning o‘zbekcha tarjimasi va izohi berilgan. Quyida lug‘atning asosiy leksikografik xususiyatlari haqida to‘xtalamiz:

1. Lug‘atda ruscha siyosiy-iqtisodiy terminlar tarjimasining izohsiz berilishi. Muallif o‘sha davr o‘zbek tilining nutq uslublarida rus tilidan tarjima qilingan siyosiy-iqtisodiy terminlarga ehtiyoj katta ekanligini bilgan. Lug‘atda muayyan terminlar aynan tarjima qilib beriladi, lekin o‘zbekcha ekvivalentini tanlashda sinonimlardan foydalaniladi, ya’ni bir termin bir so‘z (ekvivalent) bilan ifoda qilinmaydi. Boshqacha aytganda, tarjima qilingan so‘z bu davrda terminlik xususiyatiga ega bo‘lmagan, balki muallif o‘z oldiga bunday vazifani ham qo‘ymagan. Muallifning maqsadi tildagi muayyan tushunchani o‘zbek tilidagi ifodasi yoki ma’nosini berishdan iborat bo‘lgan. Shuning uchun, aksariyat o‘rinlarda ularning sinonimlari yoki stilistik sinonimlari ham keltirilgan. Bunday yondashuv asosida 46 ta ijtimoiy-siyosiy terminning o‘zbekcha muqobili keltirilgan: agrikultura [Тўрақулов 1922; 5] – ziroat, ekinchilik (7-bet); demos – xalq, yurt (11-bet); initsiativa – tashabbus, birinchi boshlash (15-bet); konvent – ittifoq, majlis, yig‘in (17-bet); krizis – bo‘xron, og‘ir ahvol (17-bet); legion – lashkar, qo‘shin (20-bet); religiya – din (43-bet); simulyasiya – makr, firib (45-bet) va hokazo. Shuni aytish lozimki, rus tilidan, shuningdek, boshqa tillardan olinishi kerak bo‘lgan termin har doim ham tarjima qilinavermasligi barchaga ma’lum. N.To‘raqulov ham bu yo‘lni tutadi va ba’zi so‘zlarning rus tilidagi namunasi ham saqlab qoladi: ekspertiza – ekspertiza, tahqiq, tadqiq (55-bet); fereyn – fereyn, ittifoq (50-bet); seksiya – seksiya, sho‘ba, bo‘lim, qism (45-bet); renta – yer ijarasi, renta (43-bet); registratsiya – qayd, registratsiya (42-bet) kabi.

Demak, lug‘at uchun tanlangan terminlarning tarjima barobarida izohli va izohsiz tartibda berilishiga asosiy sabab ularning o‘zlashganlik xususiyati, nutq uslublarida qanchalik faol qo‘llanishi va tushunarlilik darajasi asosiy mezon bo‘lib xizmat qilgan. Tarjimada terminlarning o‘z holicha qayta takror berilishi esa o‘zlashma atamalarining o‘zi ham o‘sha davrda paralel ravishda keng iste’molda bo‘lganligidan darak beradi.

2. Ruscha siyosiy-iqtisodiy terminlar tarjimasining izohli tarzda berilishi. Muallif lug‘atda ruscha ijtimoiy-siyosiy terminlarning o‘zbekcha muqobilini berishni maqsad qilar ekan, tarjima keng izoh tusini olgan holatlar kuzatiladi. Ya’ni lug‘atdagi 357 ta terminning faqatgina o‘zbekcha ekvivalenti keltirilibgina qolmay, ularning ma’nosi kengroq izoh yordamida ochib berilgan. Masalan, avtonomiya – muxtoriyat, idorai muxtoriya. G‘ayri mustaqil bir mamlakatning ichki ishlarida o‘z qonunlariga muvofiq idora qilishi; Rusiyada o‘ktabr inqilobidan ilgari yolg‘iz Finlandiya muxtoriyat haqig‘a molik edi (4-bet); amnistiya – afuyi umumiy (umumiy avf). Hukumat tarafidan bir odamning va yo bir guruh odamning aybini kechirilishi.(5-bet); byurokratizim – ma’murlar, mansabdorlar. Hukumat xizmatidagi kishilar. Mahkama qoida va okunlarining behuda tatbiq etilishi. Mamlakat ishlarining shundog‘ tartibidurki kichik mansabdorlar kattaroq amaldorlarga itoat qilurlar (7-bet); gumanizm – insoniyatparastlik. Odamgarchilik. Hamma odamzodni yaxshi ko‘rmak va hurmat qilmak. Qorong‘uliy va ta’ssub daryosiga botqon Ovrupo insoniyat-parastlik fikri birlan uyg‘ondi. (10-bet); professionalnie soyuzi – kasaba ittifoqlari. Kasaba ittifoqi, kasbi bir odamlarning ittifoqi va jamiyati. (40-bet); sivilizatsiya – madaniyat. Ilm va hunarning xalq orasida taralg‘onlig‘i xar bir odamning o‘z huquq

va o'z vazoyig'ini idrok qilishi. Xalqning yovvoyiliqdan ilm va hunar va axloqliq bo'lg'on holati. (53-bet) va boshqalar.

Demak, anglash mumkinki, o'sha davr so'zlashuv nutqi va adabiy tili nutq uslublarida bu kabi terminlarning qo'llanishi faol bo'lgani holda ularning barcha uchun tushunarlik darajasi qiyinroq bo'lgan. Shu sababli ham muallif bunday terminlarning o'zbekcha muqobilini keltirish bilan cheklanmay, ular anglatgan tushuncha va tasavvurlar haqidagi ma'noni kengroq izohlash yo'lidan borgan.

Tarjimasi keng izoh tusini olgan terminlar qatorida ayrim o'rinlarda ijtimoiy-siyosiy terminlardan tashqari atoqli ot va nomenlar ham kiritilib ular haqida ham ma'lumotlar berilgan: bastiliya – Farangistonda Porij shahridagi mashhur zindon, qal'adur. Zolim hukumatga qarshi bo'lg'on kishilarni qamar edilar. 1789 inchi yilda ulug' inqilob vaqtida xalq hujum qilib buzub yuborgan, shul zindonning ismi Bastiliyadur. (7-bet); reyxstag – reyxstog. Germoniyadagi majlis. Parlament. (43-bet); Alekseyevskiy Ravelin – Oleksayev Rovelini (Petropol) qal'asida bir zindondurki avvaldan shul zindonga mashhur inqilobchilarni qamab kelganlar. (59-bet); Balmont K.Dm. – Bolmunt. Dekadenat shoirlardan. Dekadenatlik Ovrupada va Turkiyada ko'p tarqalgan bir maslak. (60-bet). Izohlar termin yoki nomlarning xarakteriga ko'ra turli hajmda berilgan.

3. Siyosiy-iqtisodiy terminlar tarjimasining geneologik tarkibi. O'zbek tili ijtimoiy-siyosiy terminlarining shakllanishida umumturkiy qatlam leksik birliklar qatorida arabcha, fors-tojikcha so'z va vositalarning ta'siri ham katta bo'lgan. Mazkur tillarning leksik hamda grammatik vositalarining o'zbek tiliga o'zlashuvi ijtimoiy-siyosiy terminologiyaga ham o'z ta'sirini ko'rsatganligini kuzatish mumkin. Lug'at, garchi, XX asr boshlaridagi yangi o'zbek adabiy tilining fonetik, grammatik me'yorlari endigina shakllanayotgan davrda yaratilgan bo'lsa-da, ruscha terminlarning o'zbekcha tarjimasida arabcha, forsha, ruscha-baynalmilal o'zlashmalarni ko'plab uchratish mumkin. Masalan, muallif ayrim terminlarning tarjimasini sof o'zbekcha so'z bilan berish barobarida ularning arab, fors tilidan o'zlashgan variantlarini ham keltiradi: allegoriya – kinoya; timsol, mushobiha (5-bet); polemika – mubohaca, bahs (34-bet); strategiya – ilmul harb (38-bet); gegemoniya – taziqi siyosiy, siyosiy tazyiq yo bosim (10-bet); detsentralizatsiya – adami markaziyat, markazsizlik (12-bet); zabastovka – tarki mehnat, ishlamaslik yo ish tashlash, ta'til (14-bet); konstitutsionnaya monarxiya – idorai mashruta, konstitutsion boshqaruv (17-bet); konflikt – munozera, munoshaqa (18-bet); plenarnoye zasdaniye – majlisi umumiy, umumiy majlis (34-bet) va boshqalar. Misollardagi mushobiha, mubohaca, munozera, munoshaqa, ilmul harb, taziqi siyosiy, tarki mehnat, idorai mashruta, majlisi umumiy kabi birliklar o'zbek tiliga arab, fors tillaridan o'zlashgan leksema hamda izofali konstruksiyalardir. Tarjimada bunday o'zlashma so'zlar yordamida izohlash lug'atdagi 212 ta (53%) terminda mavjudligi aniqlandi.

Lug'atda ruscha-baynalmilal terminlar ham katta miqdorni tashkil etadi. Bu davrda ruscha-baynalmilal terminlarning talaffuzga moslab qo'llanilganligi va bu holat imloda ham aks etganligi ko'zga tashlanadi: bonka (bank), diktotur (diktator), inturnosional (internatsional), kopitolist (kapitalist), kungress (kongress), mondot (mandot), munupuliya (monopoliya), notsionolizatsiya (natsionalizatsiya), obligotsiya (obligatsiya), persunol (personal), pruvokotur (provakator), faktur (faktor), filyol (filial), evakuvotsiya (evakuatsiya) va b.

Bir o'rinda tarjimasi berilayotgan terminning boshqa turkiy tillardagi ekvivalenti berilgan holat mavjud: orator – notiq, so'zga mohir, ko'pchilik ichida so'zlaguvchi kishi, qozoqchada chechan derlar (28-bet).

Ko'rinadiki, lug'atdagi ruscha terminlar tarjimasida o'z qatlam so'zlarga nisbatan o'zlashma qatlam leksikaning salmog'i yuqori. Bunga o'sha davr adabiy tilida bo'lgani kabi ilmiy terminologiyada ham arabcha, forsha, rus tili va u orqali boshqa tillardan o'zlashgan leksamalarning keng iste'molda bo'lganligi birinchi sabab bo'lsa, ijtimoiy-siyosiy terminlarning

aksariyatini baynalmilal terminlar tashkil qilishi va ular o'zbek tilida ham aynan o'z holicha qo'llanishi lozimligi bu holatning ikkinchi sababidir.

4. Terminlarning izohli tarjimasida omonimiya, antonimiya hodisasi va tarjimada muallifning terminlarga ijodiy yondashuvi.

Lug'atda ruscha ijtimoiy-siyosiy terminlarning tarjimasi izohli tarzda berilar ekan, ulardagi omonimlik, antonimlik xususiyat ham muallifning e'tiboridan chetda qolmagan. Jumladan, akademiya, politexnicheskaya shkola, restovratsiya, platforma terminlarining tarjimasida ular anglatgan tushunchaning ikki yoki undan ortiq ma'nosi to'raligicha izohlangan: akademiya – anjumani donish, olimlar yig'ini; maktabi oliya, oliy maktab. 1. Bir ilmning rivoji uchun ochilg'on rassomlar va yoki olimlar jamiyati; 2. Ta'yinlik bir hunar va ilmni o'rgataturg'on maktab. (5-bet). Restavratsiya – Ehyo. 1. Buzulg'on va yo eskirgon narsani tuzatmak; 2. Mamlakatdan quvilg'on podshohning urug'ining qaytib kelib yana podshoh qilishi. (54-bet). Politexnicheskaya shkola - politexnikum. 1. To'pchi, muhandis (injiner) lar tayyorlab chiqaraturg'on Parijdagi harbiy maktab; 2. Hunar va kasb o'rgataturg'on maktab. (44-bet). Platforma – Platfurma. 1. Usti ochuq vogun; 2. Siyosatdagi ma'nosi – partiyaning eng zarur va eng birinchi matblablari (78-bet).

Shuningdek, ba'zi terminlarning o'zbekcha tarjimasi va anglatgan ma'nosi ularning antonimlarini keltirish orqali izohlangan: kosmopolitizm – jahonparastlik, vatanparvarlikning ziddi, butun odamzodni barobar yaxshi ko'rush (19-bet); regress – regreis, tadanni, taraqqiyning ziddi. Ilm va hunarda ilgari ketmay keyinda qolish (43-bet). irrotsionalniy – g'ayri aqli, aqlg'a muxolif (15-bet). Bunda, albatta, terminlar tarjimasining sodda, ishonchli va barcha uchun tushunarli bo'lishini ta'minlash asosiy maqsad qilingan.

Bu davrda shakllanayotgan yangi o'zbek adabiy tilidagi me'yoriy murakkabliklar tilning boshqa sathlari qatorida terminologiyada ham o'ziga xos muammolarni keltirib chiqarganligi tabiiy hol. Chunonchi, ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'naviy hayotda ro'y berayotgan o'zgarishlar, yangilanishlar ta'sirida turli sohalarga chet tillardan o'zbek tiliga o'zlashayotgan atamalarni terminologik tizimga olib kirish, ularning talaffuz va imlo me'yorlarini belgilash va tartibga solish, o'zbek tilida ular uchun munosib muqobillarni topish va norma sifatida qabul qilish kabi masalalar ham kun tartibidagi muammolardan edi. Mana shunday murakkab lingvistik jarayon ta'siri o'laroq lug'atda ruscha va baynalmilal ijtimoiy-siyosiy terminlarning o'zbekcha tarjimasini berishda ba'zi o'rinlarda muallifning o'zi terminlar yaratishga harakat qilganligini kuzatish mumkin. Bu holat konservator, kosmopolit, despotiya, gumanizm, novator, patriot, opportunizm kabi terminlar tarjimasida uchraydi: konservator – muhofizakor (17-bet), kosmopolit – jahonparvar (19-bet), despotiya – xabariston (12-bet), gumanizm – insoniyatparastlik (10-bet), novator – yangilik tarafdori, no'vparast, yangilikparast (26-bet), patriot – vatanparast (30-bet), opportunizm – madorosozliq (27-bet). Bu atamalarning tarjimasi Olim Usmon tahriri ostida nashr etilgan "Ijtimoiy-siyosiy terminlar lug'ati"da quyidagicha berilgan: konservator – eskilik tarafdori [Усмон 1976; 109], kosmopolit – kosmopolit (113-bet), gumanizm – insonparvarlik (57-bet), despotiya – istibdod (62-bet), novator – novator (158-bet), patriot – vatanparvar (189-bet), opportunizm – opportunizm (175-bet). Ko'rinadiki, N.To'raqulov yaratgan lug'atdagi muhofizakor, jahonparvar, xabariston, insoniyatparastlik, no'vparast, yangilikparast, vatanparast, madorosozliq kabi leksemalarning o'sha davr adabiy tilida norma sifatida qabul qilinmaganligi va hozirda ham mavjud lug'atlarda uchramasligi muallifning tarjima jarayonida o'zi yaratgan okkazional yasalmalar ekanligini tasdiqlay oladi. Muallifning o'zlashma terminlar tarjimasini mumkin qadar sof o'zbekcha muqobil variantlarda berganligi, muqobili topilmagan zarur o'rinlarda esa tilga ijodiy yondashgan holda o'zi terminlar yaratishga harakat qilganligi mazkur davrda o'zbek tilining terminologik tizimini boyitishga qo'shgan hissasidir.

5. Lug'atdagi ayrim kamchilik va nuqsonlar.

Ma'lumki, tildagi boshqa terminologik tizimlarga nisbatan ijtimoiy-siyosiy leksika yirik maydonni tashkil qiladi. Bu tizim siyosat, diplomatiya, huquq (shuningdek, xalqaro huquq), iqtisodiyot, ma'naviy-falsafiy kabi bir qator sohalarning terminologik tizimlariga xos terminlarni ham o'z ichiga olishi bilan boshqa terminologik tizimlardan farqlanadi. Mazkur sohaning geterogenlik tabiati (turli tizimlarni o'ziga qamraganligi) va semantik maydonining kengligi terminologik tizim chegarasini aniq belgilashda turli murakkabliklarni keltirib chiqaradi. Bu holatni mazkur lug'atning tuzilishi va tartib berilishida ham kuzatamiz. Lug'atdagi so'zlikni tahlil qilar ekanmiz, unga ba'zi o'rinlarda ijtimoiy, iqtisodiy terminlarga taalluqli bo'lmagan atamalar ham kiritilganligiga guvoh bo'lamiz. Masalan, allegoriya (5-bet), frazeologiya (52-bet), dialog (13-bet), magistratura (20-bet) kabi atamalarning ijtimoiy-siyosiy terminlar sirasiga kiritilishi o'rinsiz.

Shuningdek, terminlarga tarjimada o'zbekcha berilgan muqobillarning ba'zilari ma'no jihatdan to'la o'zini oqlamagan holatlar ham mavjud: plebissit – qarori omma, ommaning qarori, butun xalqning qarori (34-bet); populyarizator – avomlashtirg'uvchi (36-bet); problema – masala, yechilmagan so'z, jumboq (37-bet); regent – otaliq (42-bet). Ushbu terminlar tarjimasining mavjud lug'atlarda berilishi quyidagicha: plebissit – umumxalq ovozi [Усмон 1976; 109]; populyarizator – ommalashtiruvchi (207-bet); problema – muammo (223-bet); regent – muvaqqat hukmdor (250-bet). E'tibor bersak, bugungi kunda omma qarori va umumxalq ovozi, avomlashtirg'uchi va ommalashtiruvchi, masala va muammo, otaliq va muvaqqat hukmdor leksik birliklarining semantik ifodasi o'zaro teng emas, ya'ni ular bir semantik maydon tarkibida birlashsa-da, semantik tabiatidagi o'zgarishlar tufayli alohida anglatgan semalarida xususiylik belgilarini namoyon kiladi. Lekin o'sha davr nuqtai nazaridan olib qaraydigan bo'lsak, muallif bu terminlarning tarjimasini imkon qadar to'g'ri ifodalashga harakat qilganligi seziladi.

Lug'atda termin tanlash va ularni alifbo tartibida joylashtirish tamoyillarida ham ba'zi nuqonlar bor. XX asr boshlaridagi o'zbek tilining ijtimoiy-siyosiy terminologiyasida faol qo'llangan terminlar alifbo tartibida berilar ekan, miqdor jihatdan boblar mutunosibligi ta'minlanmagan. Jumladan, lug'atning "P" harfi bobida 87 ta termin, "A" harfi bobida 32 ta termin, "B" harfi bobida 21 ta termin, "E" harfi bobida 10 ta termin, "V", "Sh", "G" harflari bobida 5 tadan termin, "J", "Z", "Ch" harflari bobida esa 1 tadan termin izohli yoki izohsiz tarzda tarjima qilingan. Demakki, lug'at o'sha davr ijtimoiy-siyosiy terminologik tizimida faol qo'llangan mavjud terminlarning barchasini ham to'la qamrab ololmagan.

Olib borilgan kuzatishlar asosida lug'atga quyidagicha umumiy tavsif berish mumkin:

- XIX asr oxiri XX boshlaridagi sotsiologiyistik sharoit tufayli o'zbek tiliga o'zlashgan va o'zlashayotgan ijtimoiy-siyosiy terminlarni tarjima qilishga ehtiyoj ortgan edi. Shunga binoan ijtimoiy-siyosiy terminlarning maxsus ikki tilli tarjima lug'atlarini yaratish yo'lidagi leksikografik ishlar amalga oshirila boshlangan va N.To'raqulovning "Rus-o'zbek tilining siyosiy va iqtisodiy lug'atchasi" bu yo'nalishdagi dastlabki ish ekanligi bilan xarakterlidir;
- lug'atning ijtimoiy-siyosiy terminologik tizim, umuman, o'zbek lug'atshunosligida o'ziga xos o'rni bor. Lug'at asosida mazkur davrda qanday terminlarning qo'llanilganligi, ularning ma'nolari, ma'no o'zgarishi, yangilanish hamda eskirish jarayonlari haqida tasavvurga ega bo'lish mumkin;
- lug'at soha terminlari to'plangan ilk lug'at bo'lganligi uchun kamchiliklardan holi emas. Biroq soha terminlarini tartibga solishda, shuningdek, nafaqat shu sohaning, balki boshqa soha terminologik lug'atlarini yaratishda namuna sifatida o'zbek leksikografiyasi tarixida muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мадвалиев А. Луғат ва луғат турлари ҳақида. – Ўзбек миллий лексикографиясининг долзарб масалалари мавзуидаги илмий-назарий анжуман материаллари тўплами, – ТошДЎТАУ. 2017. – Б. 37.
2. Тўракулов Н. Рус-ўзбек тилининг сиёсий ва иқтисодий луғатчаси. – Туркистон жумҳуриятининг давлат нашриёти, – Тошкент, 1922 йил. – Б. 5.
3. Ижтимоий-сиёсий терминлар луғати (О.Усмон таҳрири остида) – Т.: 1976. – Б.109.
4. Назир Тўракуловнинг тил назарияси ва адабий тил тўғрисидаги мулоҳазалари // Илм сарчашмалари. – УрДУ илмий ахборотномаси, 2018 йи. №11. – Б. 65-68.
5. Янгибаева Н. 20-йиллар матбуотида лотин ёзувига ўтиш тўғрисидаги мунозараларга доир // Ўз.Рес. ФА бөлиминин Хабаршиси. 2007. – №1 – Б. 141-143.

PUBLITSISTIK NUTQ VA USLUB SHAKLLANISHIDA BEHBUDIY IJODINING O'RNI

THE ROLE OF BEHBUDIY'S CREATION IN THE FORMATION OF PUBLICISTIC SPEECH AND STYLE

Masharipov Mansurbek Masharipovich,

*Urganch innovatsion universiteti
ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
e.mail: mansurbekmasharipov@urgiu.uz
<https://orcid.org/0009-0001-6582-6239>
doi.10.52773/tsuull.conf.2025/TJKM2123*

Annotation. *The article analyzes the process of formation and development of Uzbek journalistic style norms at the beginning of the 20th century using the example of the language of journalistic articles by Mahmudkhodja Behbudi. The writer's linguistic activity in the formation of the journalistic style is scientifically assessed.*

Key words. *linguistic situation, pan-Turkism, purism, journalistic style, lexical-semantic norm, lexical element, lexical fund, grammatical structure, basic dialect, singormanism.*

Ma'lumki, tilning boshqa uslublari qatorida publitsistik uslub o'ziga xos o'ringa ega. Davriy matbuot, ijtimoiy-siyosiy adabiyot, siyosiy nutqlar, kundalik hayotdagi turli dolzarb masalalarni ommabop tarzda tushuntirib beradigan maqolalar publitsistik uslubda yoziladi. Targ'ibot va tashviqot xarakteriga ega bo'lgan bu uslubdagi nutq informativ boyligi, aniqligi va ekspressivligi bilan ajralib turadi. Bu uslub orqali omma bilan doimiy ravishda muloqot olib boriladi va ommaga tezkor axborot yetkazib berish vazifasi bajariladi. Shuningdek, bu uslub omma ongiga ta'sir etishda birlamchi vosita hisoblanadi.

Mahmudxo'ja Behbudi milliy matbuot masalasiga millat vazifasi deb qaraydi. Shu bois 1903-yildan turli matbuot nashrlarida ishtirok eta boshlaydi. Jumladan, "Turkiston viloyatining gazetisi"da "Samarqanddan maktab" («Pismo iz Samarkanda») unvonida uning ilk maqolasi e'lon qilinadi. Keyinchalik "Ulfat", "Vaqt", "Sho'ro", "Irshod", "Toza hayot", "Mehnatkashlar tovushi", "Hurriyat", "Najot", "Ulug' Turkiston", "Samarqand", "Tujjor", "Oyina", "Tarjumon" nashrlarida o'z maqolalari bilan ishtirok etadi. Hoji Mu'inning aytishicha, vaqtli matbuotda uning 200 ga yaqin maqolalari bosiladi [1;80]. Bu kabi nashriyot va vaqtli matbuot ishlarining jadal faollashuvi hamda 20-30-yillarda o'zbek jadid adiblari ijodida badiiy publitsistikaning keng o'rin olishi adabiy tilda publitsistik uslubning shakllanishi uchun asosiy omil bo'ldi.

Behbudi publitsistikasi uslubida o'zbek tilining adib yashagan davrda me'yor bo'lgan lisoniy xususiyatlari o'z ifodasini topgan. Bu davr adabiy tilida quyidagi bir-biriga qarama-qarshi nuqtayi nazarlar va o'shandan kelib chiquvchi lisoniy vaziyat mavjud edi: a) o'zbek mumtoz adabiyoti tilida qo'llanilgan an'anaviy lisoniy me'yorlar, an'analardan foydalanish; b) adabiy tilning xalq tiliga yaqinlashuvi bilan aloqador bo'lgan xalqchil lisoniy omillar; d) umumturkiy til yaratish g'oyasi tufayli yuzaga kelgan yangi jarayonlar ta'siri; e) hali unchalik kuchli omilga aylanib ulgurmagan rus tilining ta'siri.

M.Behbudiylarning publitsistik va muharrirlik faoliyatini jurnalistik yo'nalishda tadqiq etgan H.Saidovning ta'kidlashicha, uning yozgan maqolalari ikki davrga to'g'ri keladi. Chunki undagi maqolalar bir-biridan farq qiladi. Birinchi davri 1917-yil fevraligacha, ikkinchisi 1917-yildan

umrining oxirigacha. Birinchi davrda uning maqolalarida ma'rifatparvarlik birinchi planga chiqsa, ikkinchi davrda siyosiy-ijtimoiy ohang asosiy o'ringa ko'tariladi [2;18].

Bu holat adibning publitsistik uslubidagi o'ziga xos tomonlarni hamda mazkur uslubning shakllanishi va taraqqiyotidagi xizmatini belgilash imkonini ham beradi. 20-30-yillar o'zbek publitsistik uslubi tilida badiiy uslub janrlaridagi singari an'anaviy mumtoz adabiyot tilining lisoniy imkoniyatlaridan foydalanish sezilarli darajada davom etardi. Lekin bu uslub me'yorlarining shakllanishi uchun nashr etilayotgan maqolalarning mavzusi, estetik maqsadi ham hal qiluvchi omil edi. Xususan, davriy nashrlardagi maqolalar ilmiy, ma'rifiy mavzuda yozilgan bo'lsa, unda mumtoz adabiyot tilida qo'llangan lisoniy vositalar o'z aksini topgan. Shuningdek, publitsistik asar mavzusi ijtimoiy-siyosiy yoki kundalik turmushga oid bo'lsa, unda asar tili xalq tiliga yaqinlashganini ko'ramiz.

Adibning o'zi yashagan davr ijtimoiy-siyosiy voqealariga bag'ishlangan maqolalarining tili va uslubida esa o'zgachalik namoyon bo'ladi. Uning publitsistik uslubi jamiyatda ro'y berayotgan voqea-hodisalarni keng xalq ommasiga tushuntirishda asosiy rol o'ynagan. Bu uslub maqoladagi bayonni sodda va xalq tilida ifodalashdir. Masalan, "Mahoraba nima bo'ldi?" maqolasida o'sha davrda Turkiyada bo'layotgan urush haqida shunday yozadi: *"Buni har kim so'raydur, bu savolni qiladurganlarga javob uchun ushbu so'zlarni yozamiz. Gazet o'qub tushunmaydurgan yoinki jarida o'qumaydurganlarga urushni oqibati nima bo'lganligini bildirmoq uchun biroz tarixdin va so'ngra hozirg'i besh-olti oylik urushni nima bo'lganidin yozamiz. Ma'lumdurki, hozirg'i Turkiya davlati, ya'ni xalifa ila ushbu to'rt hukumat urushub turubdur. Yunon, Bulg'or, Serbiya, Qoratog'. Bunlar Turkiya mamlakatig'a hamsoya edilar, alardin biri ikkisini kuchi Turkiyag'a yetmas edi. Aning uchun to'rtovi maxfiy ittifoq ila to'rt tarafdin hamla va hujum qilib, bir milliyon qadar askar chiqordilar. Bu askar ila turklarg'a g'alaba qilib, ko'p yer va shaharlarni oldilar..."*[4;31]. Maqoladagi ushbu matn orqali xulosa qilishimiz mumkinki, muallifning kundalik turmush, ijtimoiy-siyosiy voqealar tavsifiga bag'ishlangan maqolalari sodda va tushunarli, jonli xalq tili ifodalari asosida yozilgan.

Behbudiyning o'sha davr turli matbuot nashrlarida jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy masalalarga bag'ishlangan "Muhtaram Samarqandiyarg'a xolisona arz", "Ochlik balosi", "Millatg'a murojaat", "Markaziy sho'romizda", "Yordam kerak", "Qarornoma", "Yoshlarga murojaat", "Turkiston muxtoriyati" kabi turkum maqolalari ham keng o'quvchilar auditoriyasiga qaratilganligi, jamiyatdagi turli ijtimoiy qatlam vakillari o'qishlari uchun mo'ljallanganligi nuqtayi nazaridan til va uslubda soddalik tomon yo'nalgan. Demak, muallifning g'oyaviy nuqtayi nazari, voqea va hodisalarga munosabati publitsistik uslubida so'z tanlash va qo'llash bilan bog'liq tilga yondashishida ham aks etgan deyish mumkin.

Bundan tashqari, publitsistik uslubga xos bo'lgan hozirjavoblik, hayotiy masalalarni mantiqiy mulohaza, dalil, asoslar bilan tushuntirish, isbotlash, o'quvchini bunga ishontirish, his-tuyg'ulariga ta'sir etish, tashviqot-targ'ibot hamda shu maqsadga muvofiq holda tilning hissiy-ta'siriy vositalaridan o'rinli foydalanish kabi lisoniy me'yorlarning qaror topishida Mahmudxo'ja Behbudiy publitsistikasining o'ziga xos o'rni bor. Buni quyidagicha umumlashtirish mumkin: 1) Behbudiy publitsistik maqolalarida o'zi yashagan jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy muammolarni, jaholat illatlarini, Turkiston o'lkasining mustamlaka bo'lishi sabablarini, maktab va maorif masalalariga oid yangiliklarni targ'ib qilar ekan, yurt ulamolari, davr mutaassiblarini bu muammolar yechimiga yo'naltirishda o'z fikrini ishonchli faktlar bilan dalillash yo'lidan boradi. Masalan, maktablarda zamonaviy geografiya fani o'qitilishiga oid fikrlarini quyidagicha izohlaydi: *"Hatto Arabiston ahli o'qiydur. Kamina raqami xuruf vaqtiki madinai munavvara va xarami Nabaviyya ziyoratig'a musharraf edim. Ko'rdumki, maktablarig'a ilmi diniya ila barobar zamoni holiyani ko'gan ilm va fununlari ushbu jug'rofiya fani o'quladur. Harami sharif ichidaki maktab ibtidoi arab shogirdlari bizni Rossiya mamlakatidaki bahri Hazar – Kaspiy dengizi, ya'ni Krasnovudsk ila Boku oralaridaki ko'l, dengizni ahvol jug'rofiya, tul arz umq mavqeyi atrofidagi mamlakati va havosidan bahs qilub, o'qub turg'onlarini ko'rgan shohidlardan bizni Samarqandda*

bordur. Har shaharda ham ko'rgan kishi bo'lsa kerak" [3;12]. Muallif deyarli barcha maqolalarida ilgari surgan fikr va g'oyalarini oddiy bayon tarzida emas, balki mana shunday ishonarli dalil, asoslar bilan tushuntirish, isbotlash va o'quvchini bunga ishonitirish bilan tavsiflaydi. Bu esa XX asr boshlarida publitsistik uslubga xos me'yorlardan biri, ya'ni publitsistning "o'z fikrini ishonchli faktlar bilan asoslash" me'yoring shakllanish jarayonini ko'rsata oladi; 2) adib maqolalarida ijtimoiy-siyosiy mavzularni yoritish, "usuli jadid" maktablarida dunyoviy bilimlar berish, ilgari surilayotgan dunyoviy fanlar haqidagi ma'lumotlardan o'quvchilarni xabardor qilishni maqsad qilar ekan, mavzuga oid maxsus ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va boshqa fan sohalariga oid terminologiyadan unumli foydalanadi. "Turkistonda islohot", "Ilmning foydasi", "Jug'rofiya ilmi", "Islohi tahsil", "Ikki emas, to'rt til lozim", "Til masalasi", "Hifzi sihatti ila" kabi maqolalarida turli terminosistemalarga oid birliklarning keng qo'llanganligini kuzatish mumkin. Bu holat leksik va grammatik birliklarning publitsistik nutq va uslubga mos tarzda funksional xoslanishining shakllanish jarayonini belgilaydi; 3) publitsistik uslub badiiy uslubga xos xususiyatlarni ham o'zida birlashtiradi. Masalan, fikrni bayon qilish jarayonida obrazli ifodalarni ishlatish, ya'ni istiora, epitet, epigraf, o'xshatish, uyushiq bo'lak, takror, mubolag'a, frazema, maqol kabi his-tuyg'uga ta'sir etuvchi vositalardan unumli foydalanishni ham taqozo etadi. Garchi, bu uslubning ilk shakllanish davrida ijod qilishiga qaramasdan, Behbudiy publitsistikasida nutqning obrazlilikini ta'minlovchi bu kabi vositalarning salmoqli o'rin egallashi davr adabiy tili, xususan, publitsistik nutq va uslubi rovoji uchun alohida ahamiyat kasb etgan; 4) adibning o'zbek publitsistik uslubi rivojidadagi xizmati uning tilga ijodiy yondashganligi bilan ham izohlanadi. U publitsistik maqolalarida faqatgina tilda avvaldan mavjud so'zlar, iboralaridagina foydalanmagan, balki ba'zi hollarda aytmoqchi bo'lgan fikrni, tushunchani aniqroq, yaxshiroq, kuchliroq, ta'sirchan ifodalaydigan so'zlarni topishga, lozim o'rinlarda ularni o'zi yaratishga, original tarzda qo'llashga intilgan. Bu kabi original qo'llanishlar maqolalar matnida uchraydigan *bahrasizlik, ilmxona, bechorachi, quvvatboz, uzrxohlik, bulhavasona, moziyparast, muqimgoh, nointizomlik* kabi okkozional yasalmalarda, "*haq olinur, berilmas*", "*kelar zamon uchun hozirlanaylik, o'tgan zamon uchun emas*", "*tiyotr ibratxonadur*" kabi aforizmlarning yaratganligida ko'rinadi. Bu hol Behbudiyning uslubiy mahoratidan, til boyligiga ijodiy yondashganidan dalolat beradi.

Umuman olganda, Mahmudxo'ja Behbudiyning publitsistik faoliyati XX asr boshlaridagi yangi o'zbek adabiy tilining shakllanish davriga, til birliklarining me'yorlashishidek murakkab jarayonga, ya'ni "eskilik" bilan "yangilik" o'rtasida kurash borayotgan bir davrga to'g'ri keldi. Tildagi me'yoriy ko'rinishlarning tanlana borishi, davr adabiy tilini shakllantirish ishiga M.Behbudiy ham publitsistik asarlarining tili va uslubi orqali sezilarli hissa qo'shdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Маҳмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар 2 жилдлик. 1 жилд. (нашрга тайёрловчи Сирожиддин Аҳмад). – Тошкент: Akademnashr, 2018. – Б.80.
2. Саидов Ҳ. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг публицистик ва муҳаррирлик фаолияти: Филол. фанлари номзоди... дисс. – Тошкент: 1998. – Б.18.
3. Маҳмудхўжа Бехбудий. Жуғрофия илми // Туркистон вилоятининг гезети. – 1905 йил 25 март, №12.
4. Туркистон вилоятининг газети. / Туркистон, 1913. – № 31.

NORMUROD NORQOBILOV ASARLARINING TIL XUSUSIYATLARI LANGUAGE FEATURES OF NORMUROD NORKOBILOV'S WORKS

Nazokat Jiyanova,

O'zDJTU O'zbek tili va adabiyoti

kafedra dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/RXBT8151

Annotation. *This article analyzes the linguistic features of Normurod Norqobilov's works, the stylistic role of linguistic units, the specifics of their use, the meaning and pronunciation of dialect words based on examples. It also discusses the study of dialect by scholars.*

Key words. *dialect, lexical unit, methodical task, external factor, internal factor, phonetic, morphological, grammatical, ethnographic aspects.*

Ilmiy manbalarda dialektologiya so'zi yunon tilidan olingan bo'lib, shevalar, dialektlar va lahjalar to'g'risidagi bilim degan ma'noni bildiradi [Ashirboyev. 2016: 3]. O'zbek dialektologiyasi o'zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini, uning shakllanishi va teritorial tarqalish chegaralarini o'rganadi. Bizga ma'lumki, o'zbek dialektologiyasining lingvistik fan sifatida yuzaga kelishida professor E.D.Polivanov, akademik K.K.Yudaxin, o'zbek olimlaridan professor G'.O.Yunusov, shuningdek, A.K.Borovkovlarning nomlari bilan bog'liqdir. [Reshetov 1966; 51.].

Keyinchalik o'zbek shevalari xududlararo o'rganilgan va o'rganilib kelinmoqda. Masalan, Surxondaryo shevalarini S.Raximov, qaraqalpog'iston shevalarini A.Ishayev, Buxoro shevasini A.Allaberdiev, yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalarini B.Jo'rayev, o'zbek dialektologiyasining fonetik, morfologik va leksik jihatlarini V.Reshetov va Sh.Shoabdurahmonov, o'zbek tilining qarnoq shevasini Z.Xolmedova, O'rta Qashqadaryo qipchoq shevalarini N.Shoimova, janubiy orolbo'yi o'zbek shevalarini Y.Ibragimov, o'zbek tilining o'g'uz lahjasini F.A.Abdullayev, o'zbek tili o'g'uz lahjasining xiva shevasini O.Madrahimov kabi olimlar o'rganishgan.[Raximov 1985; 24].

V.Reshetov va Sh.Shoabdurahmonovlar tomonidan "O'zbek dialektologiyasi" darsligida o'zbek shevalarining fonetik, morfologik va leksik tomonlari tahlil etilgan.[Reshetov, Shoabdurahmonov. 1962:86.].

Olimlarning fikricha dialektologiya obyekti qanday o'rganish jihatidan ikki turga bo'lib tahlil etishni tavsiya qilishadi. Bular:

1.Tasviriy dialektologiya, yoki dialektografiya.

2.Tarixiy dialektologiya.

1.Tasviriy dialektologiya, yoki dialektografiya mahalliy lahja va shevalarga xos fonetik va leksik-grammatik xususiyatlarini qayd qilish vazifasi bilan chegaralanadi.

2.Tarixiy dialektologiya esa tilning dialektal xususiyatlarini qayd qilish bilan birga, shu xususiyatlarning kelib chiqishi, rivojlanishi, turli davrlardagi o'zgarishi, shu shevaning qardosh tillar bilan munosabati, qardosh bo'lmagan tillarning shu shevani tashkil topishdagi ishtirokini aniqlash kabi masalalarni o'z oldiga qo'yadi.

[Reshetov, Shoabdurahmonov. 1962:16.].

Sheva milliy til birligi bo'lib, fanda dialektizm deb ataladi. Bunday so'zlar badiiy va she'riy asarlar tilida ma'lim maqsadlar uchun qo'llanadi. Dialektizmlar (sheva) adabiy tildan o'zining leksik ma'nosiga, morfologik shakllariga va gap qurilishiga ko'ra ham farqlanadi.

Olimlar tomonidan o‘zbek shevalarining leksik tomonlari, tematik guruhlanishi, fonetik va morfologik jihatlarini ma’lum bir izlanishlar, ilmiy tahlillar asosida yoritib berilgan. Ularning fikricha, o‘zbek shevalari leksikasi taraqqiyotini ta’minlovchi ikki omil, ya’ni ichki va tashqi omil mavjud. Ichki va tashqi omillar natijasida o‘zbek shevalari leksikasi ma’lum ma’noda boyib, o‘zgarib, semantik jihatdan kengayib boradi. Bu esa turli millat vakillarining iqtisodiy, madaniy va savdo-sotiq jarayonidagi o‘zaro muloqotlari natijasida yuzaga keladi. O‘zbekiston xududida ham turli millat vakillari istiqomat qilishadi, qo‘ni-qo‘shnichilik aloqalari, o‘zaro muloqot jarayonida ma’lum bir sheva vakillarining bir xudud doirasidagi til birligi ikkinchi xudud doirasiga ham kirib boradi. Natijada, o‘zbek shevalari leksikasida so‘zlar xududlararo tarqalib boradi. Qo‘llashda, ularni turlicha talaffuz qilish natijasida so‘z tarkibida leksik, fonetik jihatdan o‘zgarishlar yuz beradi.

Badiiy va she’riy asarlarda esa yozuvchi yoki shoirning to‘laqonli maqsadi asosida qo‘llanadi. Shevaga xos so‘zlarni erkin so‘zlashuv uslubida va qahramonlar obrazini ifodalab beruvchi badiiy uslubda ham ko‘ramiz. Ular badiiy asarlarda tilning tasviriy vositasi sifatida keng qo‘llanadi. Ushbu maqolamizda Normurod Norqobilov asarlarida qo‘llanilgan til birliklarining berilishi va shevaga xos so‘zlarning uslubiy vazifalari xususida fikr yuritamiz.

Biz bilamizki, ijodkorlarning ijod yo‘llari bir xil emas. Ularning o‘ziga xos ijod qirralari va so‘z qo‘llash bilan bog‘liq mahorat maktabi mavjud. Ijodkor uslubining o‘ziga xosligi asar yoki she’r mazmunining o‘zgachaligi bilan ajralib turadi. Shuning uchun ham ularning asarlarini bir xil ohang, bir xil hayajon va bir xil entikish bilan o‘qib bo‘lmaydi. Kitobxonni bunday holatga solish bu yozuvchi va shoirlarning o‘ziga xos mahorat uslubining mavjudligini ko‘rsatadi.

Shunday yozuvchilardan biri Normurod Norqobilovdir. Kitobxonda turli xil hissiyot uyg‘otuvchi, bir dam hayolga soluvchi, jumlar mag‘zini chaqishga, so‘z ma’nosini izlab topishga undovchi yozuvchining o‘ziga xos mahorat maktabi va ijod uslubini mavjud. Yozuvchi adabiy tildagi lisoniy birliklardan o‘rinli foydalana olgan. Ayniqsa, uning asarlarida o‘z yurtining til birliklaridan foydalanish holatini kuzatamiz. Yozuvchi asarlari tilini quyidagi turlar asosida tahlil etish mumkin:

1. Leksik dialektizmlar. O‘zbek shevalari o‘zining leksik xususiyatiga ham ega. Bu xususiyati bilan adabiy tildan farqlangan holda o‘ziga xos leksik qatlamni tashkil etadi. Biroq o‘zbek shevalarining leksikasini o‘rganishda an’anaviy leksikada so‘zlarning paydo bo‘lishi jihatidan turli tarixiy davrlarga xosligini sezish qiyin emas. Bunday leksika ma’no xususiyatiga ko‘ra paydo bo‘lish ildizlari juda qadimiyligini ko‘rsatadi va urug‘chilik davrlariga borib taqaladi. [Reshetov, Shoabdurahmonov. 1962:241]. Fanda bularni tahlil etish, badiiy asarlarda qo‘llangan sheva so‘zlarining berilishi va leksik ma’nosining o‘rganilishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Tilshunos olim B.Jo‘rayev yuqori Qashqadaryo o‘zbek shevalarini ikki guruhga bo‘lib tahlil etgan.[Jo‘rayev.1969: 69].

Bular: O‘zbek tilining qipchoq lahjasiga xos shevalar, ikkinchisi o‘zbek tilining qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasiga xos shevalar. Qashqadaryo o‘zbek shevalarining o‘ziga xoslik tomonlari shu ikki tur asosida tahlil etilgan. Yuqori Qashqadaryo o‘zbek shevalarini badiiy asarlarda va she’riyatda ham uchratish mumkin.

Normurod Norqobilovning asarlarida o‘zi tug‘ilib o‘sgan hududida qo‘llanilgan leksik dialektizmlardan o‘rinli foydalanganligini kuzatish mumkin. Yozuvchi “Buloq” hikoyasida “qirriq” so‘zini qo‘llagan. Masalan:

- Uning bilgani shuki, u zamon yigitlari manovi ikkisi kabi qirriq emasdi, “yurt”, “ozodlik” deganga o‘xshash so‘zlarni og‘izlaridan qo‘ymay, yov bilan olishganlari-olishgan edi (Buloq).

O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da O‘taketgan tullak, ustamon, xirpi ma’nosini ifodalashi qayd etilgan.[O‘zbek tilining izohli lug‘ati.1981:583.].

Endi yozuvchi qo'llagan so'zning aniq ma'nosini bilish uchun tullak so'zining ma'nosini ham bilishimiz zarur. Yana "O'zbek tilining izohli lug'ati"ga murojaat etamiz. Lug'atda bu so'zning ikki ma'nosi berilgan: 1. Bulturgi, qari (ikki, uch yillik) tullagan bedana; 2. Ko'chma ma'noda ayyor, makkor, firibgar odam haqida ekanligi qayd etilgan. [O'zbek tilining izohli lug'ati.1981: 222.].

Xirpi so'zining ma'nosi lug'atda xirpa shaklda berilgan va ikki ma'nosi keltirilgan: 1. Bir tomoni toshga o'yib silliqlangan: siyqasi chiqqan: silliq; 2.ko'chma ma'noda ko'pni ko'rgan, quv, tullak ma'nolari berilgan.[O'zbek tilining izohli lug'ati.1981: 326.].

Demak, yozuvchi tomonidan qo'llangan qirriq so'zining ma'nosini bilishimiz uchun biz tullak, xirpi so'zlarining ma'nosini ham bilishimiz kerak bo'ladi. Yozuvchi qirriq so'zining ko'pni ko'rgan, ayyor, makkor, firibgar odam ma'nosida qo'llanganligini bilish mumkin bo'ladi. Bu o'rinda bir so'z ma'nosini topish uchun ikki so'z ma'nosini ham aniqlashimiz kerak. Demak, tahlilni davom ettirgan holda yozuvchi qo'llagan sheva so'zlarining leksik ma'nosini bilish uchun yana ilmiy manbalarga murojaat etamiz.

Tullak so'zi Buxoro shevasida tullamoq shaklda, Koson va Qarshida tulla shaklida qo'llanib, jani to'kilib ketgan parranda va hayvonlarga nisbatan qo'llanilgan bo'lsa, xirpi so'zining qirpi shakli Qo'qon shevasida qo'llanib mug'ambir, firibgar ma'nosini ifodalagan. [O'zbek xalq shevalari lug'ati.1974:162.].

Bunday tahlil esa yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalarini, qipchoq shevalarida qo'llanilgan til birliklarini bilish imkoniyatini beradi.

Yozuvchi asarlarida qo'llanilgan yana bir leksik birlikni tahlil etib ko'raylik: Ming afsuski, tinglovchi degani hamisha anqoning urug'i, tengqurlari esa kattalardan-da befarq — juda nari borsa, o'tirik, Alpomish bu tomonlarga dorimagan, deyishadi (O'g'il). O'tirik so'zi ayrim qishloq shevalarida aldoqchi, yolg'onchi ma'nolarida qo'llanadi. Biroq O'zbek tilining izohli lug'ati"da bu so'zning ma'nosi berilmagan. O'zbek xalq shevalari lug'atida qipchoq va qarluq shevalarida o'turuk/o'truk/yo'rik shakllarda qo'llanilib, yolg'on ma'nosini ifodalashi berilgan. [O'zbek xalq shevalari lug'ati. 1974:205.].

Yozuvchi "Yakkasuv" hikoyasida cho'kich so'zini keltiradi: U g'or og'zidan ko'z uzib, qopdan ikkita qo'lfonar hamda dastasi atay kesib kaltaytirilgan chog'roq cho'kich va teshani olib, ularni birin-sirin tosh ustiga terib qo'ydi.

Cho'kich "O'zbek tilining izohli lug'ati"da Qattiq toshloq yer, muz va shu kabilarni qazish, kavlash uchun ishlatiladigan uchi o'tkir po'lat asbob: metin ma'noda qo'llanilishi ko'rsatilgan. [O'zbek tilining izohli lug'ati.1981:385.] O'zbek xalq shevalari lug'atida bu so'zning izohini uchratmadik. Bulardan tashqari, yozuvchi asarlarida qo'llanilgan tuvanlash, muvadak, cho'nglashib kabi ko'plab so'zlar borki, ularning leksik ma'nosini bilmasdan asarni o'qish kitobxon uchun mavhum bo'lib qolaveradi. Shuning uchun ham bunday so'zlarning izohini berib borish o'quvchi uchun ham yozuvchi uchun ham fikr aniqligini yuzaga keltiradi. Badiiy asarlardan misollar keltiramiz:

– To'y kuni esa yo'q-bor narsaga alahsimay, xeshlarini zimdan tubanlash bilan band bo'ldi (O'g'il). Bu gapda berilgan tubanlash so'zi pastlashmoq, pastroq tushmoq ma'nolarida qo'llangan. Keltirilgan ma'nosi "O'zbek tilining izohli lug'ati"da ham berilgan. Shu gap tarkibida alahsimay so'zi ham berilgan. Bu so'z ham O'zbekistonning ko'pgina qishloq shevalarida ham qo'llanadi. Boshqa narsalarga o'vvora bo'lmaslik, fikrini bir narsaga jamlash ma'nosida qo'llangan.

–Tag'in bu qo'lingni ham muvadak qilsin...(Kurash). Yoki:

– Quvnoq kulgu bot takrorlangach, hayrati cho'nglashib, o'z eshigi qolib, zumda og'asining lang ochiq hashamdor darvozasi qarshisida paydo bo'ldi. (Enatosh).

Shuningdek, yozuvchi asarlarida jelagini, tulup, bovriginam kabi shevaga xos leksemalar ham qo‘llangan. Ularni o‘rganish va yozuvchi qanday ma’noda qo‘llanganligini bilish zarurati mavjud. Asarlardan misollar keltiramiz:

– Keyin rangi uniqqan jelagini bilagiga solib, tezgina hovli yuziga ko‘z yugurtirarkan, battar shang ‘illadi: – Enani uradigan u zo‘r qani? Erkak bo‘lsang chiq bu yoqqa!...”(Kurash).

Yaxshi otasidan yiqilmay, yomon ulining himoyasidan yiqilib o‘tiribman. Men tulup....(Kurash).

– Bilsang, ulimdan ko‘nglim qolib, bovriginam yonib o‘titibdi. (Kurash).

Yo‘q, yengimdagisi meniki... – Amma uzun, keng yengini avval namoyishkorona silkib, so‘ng himaradi. (Oriyat)

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Normurod Norqobilov asarlarida shevaga xos so‘zlar juda ham ko‘p qo‘llanilgan. Bu esa ularni tahlil etish va o‘rgani zarurligini ko‘rsatmoqda.

2. Fonetik dialektizmlar. Olimlarning fikricha o‘zbek xalq shevalari o‘zining tovush tizimi ba fonetik xususiyatlari jihatidan xilma-xil bo‘lishiga ko‘ra ikki katta guruhga bo‘linadi:

1. ʒ lovchi shevalar:

2. o-lovchi va a-lovchi shevalar.

Shuningdek, olim S.Ashurboyev o‘zbek shevalarining fonetik xususiyatlarini tahlil etib, ular murakkab tarkibga ega ekanligini ta’kidlaydi.[Ashirboyev. 2016: 19.]

Tovush ortishi, tushishi, tovush qo‘shilishi, tovushlarni qavatlab qo‘llash, tovushlarni almashtirib qo‘llash kabi hodisalar fonetik dialektizmlar hisoblanadi. Badiiy asar voqealari obrazlar va ularning nutqida uchraydigan tovushlarni o‘zgartirib qo‘llash bilan bog‘liq holda ochib beriladi. Chunki fonetik dialektizm obraz nutqida tovushlarni noto‘g‘ri talaffuz etilishi natijasida yuz beradi. Bunday hodisani Normurod Norqobilov asarlarida ham uchratish mumkin:

– Ulingiz olim bo‘pti deb eshitdik, - dedi qurtdek boshini u tomon burib. – Qanday chiqin olim bo‘pti, a, Shaymanvoy? (Olim o‘g‘il).

– Bu turishingda oxiri seni Xosiyat momoga o‘g‘il qip beramiz-ov (O‘g‘il).

– Enang chaqirayapti, bolam.

– Qilg‘ilikni qip tovga qochibdi-da. (Kurash).

Ovziga bir urmabsan-da. –Kimni?–O‘tkirni-da. (Kurash).

– E, polvondi qizi bo‘may, tovning toshi bo‘gir. Qovog‘ini qara buning.. E, kanaday bo‘may, o‘l sen! (Kurash). O‘lsam, mendan silarga yodgorlik bo‘p qoladi, deya kulgan momom (Enatosh). Bunday misollarni ko‘plab keltirish mumkin.

3. Grammatik dialektizmlar. Olimlarning ta’kidlashicha o‘zbek shevalarida fonetik o‘zgarishlar bilan bir qatorda morfologik xususiyatlar ham mavjud. Morfologik hodisa so‘z o‘zgarishida tirlanish – kelishik, egalik, ko‘plik; tuslanish – shaxs-son, zamon, shuningdek, yasallish xususiyatlari bilan ajralib turadi. [Ishayev. 1977: 201].

Normurod Norqobilovning asarlarida grammatik dialektizmlarni ham uchratish mumkin. Bunda so‘zda qo‘llanilgan qo‘shimchalarning o‘rnini almashtirib qo‘llash hodisasi yuz beradi. Ayrim sheva vakillari nutqida qo‘shimchalarining o‘rnini almashtirib qo‘llash holati mavjud. Yozuvchi yashagan xududda ham bunday grammatik dialektizmlar mavjudligini asarlarida qo‘llanilganligidan ham bilish qiyin emas:

– E, polvondi(ni) qizi bo‘may, tovning toshi bo‘gir(bo‘lgin). Qovog‘ini qara buning.. E, kanaday bo‘may(bo‘lmay), o‘l sen! (Kurash).

– Ana o‘shanda Mo‘min qotmani yoniga imlab, o‘zicha dimog‘lanib-dimog‘lanib deydi: “Uv-v, qotma, ko‘rib qo‘y, bizdi(ni) qarindosh-urug‘lar qanchaligini?!” (Olim o‘g‘il).

4. Sintaktik dialektizmlarda gaplar adabiy tildagi qurilishdan ma’lum darajada farqlanib, shevaga xos og‘zaki nutq orqali tuziladi. O‘zbek shevalarining sintaktik xususiyatlari juda ham kam o‘rganilgan. Bu sohada M.Turobova va Y.Jumanazarovlarning ilmiy izlanishlari mavjud.

Sintaksis hozirgi adabiy tilining so‘zlashuv shaklini ko‘proq aks ettiradi. Bunday holat o‘zaro savol-javildan iborat matnlarda ko‘rinadi.[Ashirboyev.2016:49.]. Sintaktik dialektizmlarni barcha yozuvchilarning asarlarida uchratish mumkin:

1. –Bundan yangi buloqning yomon alami qo‘zidi (Buloq).
2. –Birrovgina tomosha qilay-chi debman, men o‘lgiram (Kurash).
3. –Jelak yechib, o‘rtaga tushay dedim bir (Kurash).
4. –Emasam-chi! – Momo dugonasiga balanddan boqadi, – Yomon polvonning enasi bo‘lguncha!.. Otamning arvohini chirqillatib qo‘ymayman men!.. (Kurash)
5. –Turibdi, Enatosh bo‘y rostlagan betning janubiy qismida ovul tomonga tumshug‘i hamda so‘l panjasini do‘stona cho‘zib. (Enasoy)
6. Shu desang, tutlarning panasidan turib, soldim boshiga tosh bilan! (Oriyat)
5. Etnografik dialektizmlar. Bizga ma‘lumki, tilshunos olimlar tomonidan ikki va ko‘p tilli lug‘atlar, izohli, terminologik va etimologik lug‘atlar yaratilgan. Bunday lug‘atlarning mavjudligi o‘zbek tili shevalarining leksik, morfologik, fonetik va etnografik xususiyatlarini o‘rganish va bilib olish imkoniyatini beradi.

O‘zbek tilshunosligida etnografafizmlar tahliliga bag‘ishlangan ishlar mavjud. Masalan, M.Qaxarovaning “O‘zbek etnografizmlarning sistemaviy tadqiqi” nomli dissertatsiyasida o‘zbek tilidagi urf-odatlar, marosimlar bilan bog‘liq tushunchalarni mikromaydonga birlashtirish va ularni ma‘no jihatdan tahlil etish muhim ahamiyatga ega ekanligini ta‘kidlaydi. [Shoimqulova. Internet manba].

Xalq urf-odatlari, yashash tarziga oid qarashlar asosida yuzaga kelgan udumlarning o‘ziga xos tomonlari mavjud bo‘lib, ularni o‘rganish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, etnografik leksikani bilish bu muhim masalalardan biri sanaladi. Etnografik dialektizmlar muayyan sheva tarqalgan xududda yashovchi kishilarning o‘zlariga xos bo‘lgan urf-odatlarning nomlarini ifodalab beradi. Bunday so‘zlar badiiy asarda tasviriy vosita bo‘lib, asarning to‘laqonli bo‘lishiga yordam beradi:

– Enasining yettisi o‘tkazilgan kunning ertasi yumushga chiqqan Tog‘ay oqshom oldi ovuli tomon o‘sha-o‘sha g‘amnok bir kayfiyatda qaytarkan, kunchiqishdagi adirlik qo‘yniga sho‘ng‘igan ko‘yi, g‘uborli olis ufq qa‘rig‘a singib, izsiz yo‘qolgan keng asfalt yo‘lining o‘ng tarafidagi tog‘oldi kengligi uzra misli bodroqdek sochilgan past-u baland tepaliklar orasida eng mahobatlisi bo‘lmish Cho‘ngtepa poyiga yetganida, har safargidek, oyoq ilib, tepalik beliga chirmashgan ingichka so‘qmoqqa andak malollanib boqdi; avvaliga tepalik yonlab borib, so‘ng naridagi do‘ngliklar oralab chuvalanib ketgan ensiz toshyo‘lga hardamxayol nazar tashlab qo‘yishni ham unutmadi.(Enatosh).

Bugungi kunda ijod qilayotgan yoshlar nutqida sheva elementlarini kuzatish mumkin. Bunday holat ijodkorlarning adabiy tildan foydalanishlari bilan birga o‘z shevasiga xos leksik birliklardan ham she‘rlarida o‘rinli qo‘llay olish mahoratini belgilab beradi. Bu esa adabiy tilda mavjud leksik birliklarga sinonim sifatida qo‘llash imkoniyatini yaratadi. Biroq sheva elementlaridan o‘rinli foydalanishga erishmoq lozim. Ortiqcha, o‘rinsiz foydalanish esa badiiy asar yoki she‘r mazmuniga putur etkazadi. Asar mazmunidan kelib chiqqan holda o‘rinli foydalanish shoir yoki yozuvchi uslubi bilan bog‘liq hodisa sanaladi. Shuning uchun ham o‘zbek shevalarining leksik taraqqiyotini ta‘minlashda badiiy adabiyotning o‘rni beqiyos ekanligini unutmasligimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2016.

2. Reshetov V.V. O‘zbek shevalarining klassifikatsiyasi. O‘zbek tili va adabiyoti jurnali, 1966 .
3. O‘zbek xalq shevalari lug‘ati. – Toshkent: Fan, 1974, 162 va 263-betlar.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. II tomlik. – M.: 1981.
5. Reshetov V., Sh.Shoabdurahmonov. O‘zbek dialektologiyasi. O‘zSSR, O‘rta va oliy maktab” davlat nashriyoti. – Toshkent, 1962. 241-bet
6. Jo‘rayev B. Yuqori Qashqadaryo o‘zbek shevalari (tasnifi), tekstlar va lug ‘at) – Toshkent: Fan, 1969;
7. Raximov S. O‘zbek tilining Surxondaryo shevalari (fonetika, leksika). – Toshkent: Fan, 1985.
8. Shoimqulova Z. Etnografizmlar hudud maishiy va madaniy hayotining in’ikosi sifatida. Internet manba.
9. Ishayev A. Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalari. – Toshkent: Fan, 1977.
10. Normurod Norqobilov. “Bo‘ron ko‘pgan kun” hikoya va qissalar to‘plam, – Toshkent, 2007-yil. (Internet manbalar asosida).
11. Normurod Norqobilov. “Zangori ko‘l” nomli ilk hikoyalar to‘plami. – Toshkent, 1987-yil. (Internet manbalar asosida).

**NORMUROD NORQOBILOVNING “CHOL VA BOLA” HIKOYASIDA
DIALEKTIZMLARDAN FOYDALANISH**

**USE OF DIALECTISMS IN NORMUROD NORKOBILOV'S STORY "THE OLD MAN
AND THE CHILD"**

Djurabayeva Zamira Axmedovna,

PhD, dotsent,

Andijon davlat pedagogika instituti

zamiradjurabayeva-1958@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/JLWQ6562

Annotation. *The article examines the phonetic, lexical and phraseological dialecticisms used in the story “The Old Man and the Child” by Normurod Norkobilov, one of the prominent figures of modern Uzbek prose, and their role in revealing the content of the work of art.*

Key words. *writer, language, skill, image, character, speech, dialect, dialectal features, phonetic dialectism, lexical dialectism.*

Adabiyotni hayotning ko‘zgusi, – deyishadi. Uni insonni ezgu ishlarga da‘vat etuvchi, unga to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatuvchi chiroqqa, mayoqqa mengzashadi. Darhaqiqat, har bir inson hayotda yashar ekan, nurga, ziyoga, yorug‘likka intilib yashaydi. Zulmatga intilgan odamdan yaxshilik chiqmaydi. Shu ma’noda yaxshi yozilgan badiiy asarning o‘rnini hech narsa bosa olmaydi.

Bilamizki, “adabiyot taqdiri yurt va millat takdiri bilan uzviy bog‘liq. Millat ruhi butun murakkabligi va ziddiyatlari bilan, avvalo, adabiyotda aks etmog‘i lozim. Millatning qalb dardlariga ham dastlab adabiyot malham topadi. Chunki xalqning yashash zavqi susaysa – g‘ayrati susayadi. Ma’naviy-ruhiy g‘ayrat pasaysa – fikr va tashabbus to‘xtaydi. Bunga birinchi navbatda adabiyot mas’ul” [Ibrohim Haqqul: 2007, 144].

Bu yukni ko‘tarib, millatni ezgu ishlarga da‘vat etib kelayotgan ijodkorlar bugungi o‘zbek adabiyotida ko‘plab topiladi, ammo ular ichida o‘z asarlarining sodda va tushunarli tili, badiiy saviyasi, hayotni to‘laqonli aks ettirishi bilan Normurod Norqobilov alohida ajralib turadi.

N.Norqobilovning asarini o‘qir ekansiz, mamlakatimizning eng go‘zal, tabiati betakror go‘shalaridan biri bo‘lgan Qashqadaryo tog‘larida kezib yurgandek, u yerdagi dilkash, samimiy insonlar bilan so‘zlashayotgandek bo‘lasiz. Yozuvchining har bir asari – mo‘jiza. Uning ijodida “Chol va bola” hikoyasining alohida o‘rni bor. Hikoyada e‘tiborga molik joylar juda ko‘p, biroq eng muhimi, unda jonli so‘zlashuv tili – Qashqadaryo viloyati Yakkabog‘ tumani odamlarining shevasi mahorat bilan tavsivirlangan. Asarda ishtirok etuvchi personajlar ko‘p emas. Abdulla chol, O‘roz chavandoz, bola, ona bo‘ri va uning bolalari. Normurod Norqobilov personajlarga nom tanlashning o‘zidayoq sheva unsurlariga, ya‘ni laqablarga tayanib ish ko‘rgan. Abdulla ismiga “chol”, O‘rozga “chavandoz” nisbatlarining qo‘shib berilishining o‘zida-yoq xalqonalik kuzatiladi.

“Ruhiiy boy asar o‘qigan inson, – deb yozadi G.Matyobubova, – o‘zida yengil bir tozarish, yangilanishni his qiladi. Uning ko‘z oldida, mayli, bir daqiqa bo‘lsa ham olam ko‘rinishlari o‘zgaradi. U o‘zi yashab turgan muhitdan boshqa bir olamga bemalol o‘ta oladi. Uning tafakuri kengayib, ongi yorishib, kayfiyati ko‘tariladi, olam va odamni tushunishi barobarida fikrlari yangilana boradi. Ayniqsa, tabiat va inson ko‘ngli sir-sinoatlarini ochib beradigan asarlarni o‘qiganda, inson o‘zining nechun yaratilgani, nega yashayotgani, qanday yashayotganiga razm soladi. Asar qahramonlarining taqdiriga qayg‘urib, o‘z hayot yo‘li – taqdiriga tiniq aql bilan qaray

boshlaydi” [Matyoqubova: 2010, 161]. “Chol va bola” hikoyasi shunday ta’sir kuchiga ega. O‘zbek xalqining buyukligi, insonparvarligi, boshqalarga nisbatan mehr-muhabbati balandligining siri qayerda? Uning qalbida. Qalb go‘zalligi esa uning tilida naamoyon bo‘ladi. Tilimiz serjilo, Muhammad Yusuf ta’biri bilan aytganimizda, o‘zbekning “har bir shevasida ming jilolar” bor.

N.Norqobilov buni juda yaxshi biladi va har bir asarida sheva unsurlaridan mahorat bilan foydalanishga urinib keladi. “Chol va bola” hikoyasida qo‘llangan sheva unsurlarini quyidagicha guruhlashtirish mumkin. “Shyeva forscha “ravish”, “tarz”, “yo‘sin” degan ma’nolarni bildirib, fanda biror tilning o‘zga xos leksik, fonetik va grammatik xususiyatlari bilan farqlanib turadigan kichik territoriyaga oid qismini anglatadi” [Ashirboyev: 2018, 4].

Dialektizmlar materialiga ko‘ra, tovush, qo‘shimcha yoki so‘z holatida bo‘lishi mumkin. N.Norqobilov shevaga xos so‘zlarning barcha ko‘rinishlaridan unumli foydalangan. Bunga “tog‘” o‘rnida “tov”, “bobo” o‘rnida “bovo” so‘zlarining qo‘llanilishini misol qilib keltirishimiz mumkin.

“Mana shu tufayli, deylik, mabodo bolakay qiziqsinib: “Qaritovda bo‘rilar bormi, bovo?” deya so‘rab qolgan taqdirida ham, tabiiyki, birinchi o‘rinda, uning yuragiga qo‘rquv solmaslik, ikkinchidan esa, tog‘da bo‘rilar, dashtga yaqin o‘ngirlardan birida inlari borligini bilmasligi vajidan chol qat’iy yo‘sinda: “Iye, qurib, qaqshab yotgan bu tovda bo‘ri nima qiladi, bo‘tam”, degan bo‘lardi.

“Bu-u Qaritov deganlari yerning orqasi tortib, telbalarcha jazavaga tushganida, qo‘ziqorin singari zamin bovriddan o‘si-i-ib chiqqan...”

Lab-lab, portlovchi, jarangli “b” undoshining lab-tish, sirg‘aluvchi, jarangi “v” tovushiga o‘zgarishiga shevashunoslikda spirintizasiya hodisasi deyiladi va bu asosan “j”lovchi sheva vakillari nutqida kuzatiladi.

Shuningdek, “Salom-alikdan keyin uning: “Buytib yuribsiz, nima, qo‘zi-po‘zi yo‘qotdingizmi, malim?” degan so‘roviga javoban, chol, vaqtimni olma, degan ohangda: “Hamsoyaning uli shu tarafga o‘rlaganday bo‘luvdi”, deya gapni qisqa qildi” gapida “malim” so‘zida “u” va “l”; “ulim”da “g” tovushi tushirib qoldirilyapti. Bu ham yuqoridagi sheva vakillari nutqiga xos bo‘lib, tilshunoslikda so‘z o‘rtasida tovush tushirilib qoldirilishiga sinkopa deyiladi. Sinkopa yunoncha synkope – oradan qisqartirish so‘zidan olingan bo‘lib, so‘z tarkibidan tovush yoki tovushlar guruhining tushishiga aytiladi [Hojiyev: 2002, 88].

N.Norqobilov shevadagi bu xususiyatdan yaxshi xabardor va hikoyada ularni o‘rinli qo‘llay bilgan. “Chol va bola” hikoyasida yozuvchi qahramonlar xarakterini ochib berishda va tabiat tasvirini berishda leksik dialetizmlarni ham mahorat bilan qo‘llagan. Bunga leksik birliklarni misol qilib keltirishimiz mumkin.

a) “buytib”: “Salom-alikdan keyin uning: “Buytib yuribsiz, nima, qo‘zi-po‘zi yo‘qotdingizmi, malim?” degan so‘roviga javoban, chol, vaqtimni olma, degan ohangda: “Hamsoyaning uli shu tarafga o‘rlaganday bo‘luvdi”, deya gapni qisqa qildi”.

b) “kelbat beradigan”: “Chol ham oq sariqdan kelgan, jigarrang qiyiq ko‘zlari hamisha kulib turadigan, allaqachon maktab yoshiga yetgan esa-da, jussasi besh yashar bolaga kelbat beradigan Erali otliq bu bolakayni, dam-badam tinchini buzib, xavotirga solishini aytmasa, xuddi o‘z nevarasidek suyadi”.

d) “jaynoqlab”: “Ushoq jonivorlar kutilmagan tashrifdan cho‘chib, aniqrog‘i, cho‘chinqirab, nari-beri chekingan bo‘lishdi-da, saldan keyin dumchalarini likillatgancha, ko‘zlari ko‘ngilni iydirdigan darajada jaynoqlab, cho‘kkalagan ko‘yi barmoq o‘ynatib, lablarini cho‘lpillatib, ularni o‘zi sari chorlayotgan bolakayni tevaraklab kelishdi”

ye) “sumanglab”: “Abdulla cholning bezovtaligiga kelsak, qilig‘i va yurish-turishi ovul bolalariga sira o‘xshamaydigan bolakay keyingi paytda, chol ta’biri bilan aytganda, dala-dashtda sayoq itdek

sumanglash bilan qanoatlanib qolmay, eng baland cho'qqisi ming gazdan ziyoda bo'lgan Qaritoqqa zimdan intila boshlagan edi".

f) "yanib-yanib": "Bolakay anoyilardan emas, bosh egib, so'zsiz itoat etgan kishi bo'ladi-yu, sershuvoq katta-kichik do'ngliklar ortiga o'tishi bilan, cholning ko'zini panalab, ichida uni yanib-yanib, tag'in tog'ni qoralashga urinadi".

g) "enish": "Bu yaqin atrofda qanjiqning qorasini ilg'amagach, o'ngir to'rida qorayib turgan in og'ziga picha hadiksirab qarab turdi-da, so'ng quyilab, sayhonlikka tutash enishdan sirpanib pastga tushdi".

h) qotinmoq: "O'rol chavandoz ters o'girilib, quchog'idagi bolakayni choldan himoyalar ekan, uning o'ngirdan, yirtqich ortidan otilib chiqqanini nazarda tutib, bundan chandon hayrati ortib, dedi:

– Jondor senga qotinmadimi-ey?"

N.Norqobilov leksik birliklar o'rtasidagi paradigmatic munosabatlar, jumladan, ma'nodoshlik, giper-giponimiya haqida ham yaxshi tasavvurlarga ega. U bu munosabat turini ham o'rinli qo'llay olgan.

Masalan: bo'ri, yirtqich, jondor; irillab-sirildamoq, akillamoq, g'ingshimoq ma'nodoshlik qatorlari shevaga xos bo'lgan so'zlar hisobiga to'lishmoqda. "bo'ri"ni "jondor" deyish faqat voha odamlari nutqiga xos holat, vodiya bu jonzot "qashqir" deyiladi.

Misol: "Ba'zan "yirtqich" so'zini atay tilga olib: "Buytib yolg'iz daydima, tovda yirtqich bo'rilar bor", – deya qo'rqitib qo'ygisi keladi".

Bo'ri enish tepasiga sakrab chiqishi bilan qadam tovushlari – chag'ir toshlarning shaqur-shuquri tinib, havoda hayajonli xitoblar qanotlandi:

– E! Jondormi?!

– Shunga o'xshaydi!

– Qaysi go'rdan paydo bo'ldi?!

– O'ngirdan chiqqanday bo'ldi!

– Ini borga o'xshaydi!

– Shunga o'xshaydi!

– Endi nima qilamiz?!

Hikoyada "it", "sumang it", "gadik", "kuchukcha"; "bo'ri", "arloni" qatorida giper-giponimik, ya'ni jins-tur munosabati ko'zga tashlanadi. Xalq mazkur hodisaning amaliy tomonini yaxshi biladi va har bir giperonimni o'z o'rnida ishlatadi. Buni yozuvchi ham puxta o'zlashtirgan. Misol: "Qolgan jonivorlar pildillagancha ortidan ergashishdi. Bolakay biladiki, qo'ng'ir it to'satdan kelib qolgan taqdirida ham aksariyat itlar kabi gidiklarini qizg'anmaydi, irillab-sirillab, akillamaydi, qachon daf bo'lasan, deganday sabr-toqat-la bir chekkada mung'ayib turaveradi. O'tgan ko'klamda gidiklaridan birini o'zi bilan olib ketganida monelik qilmagan, ketidan g'ingshib qolgan, xolos. Lekin kuchukchani asrashga otasi izn bermagan, hoziroq ko'zimdan yo'qot, – degan".

N.Norqobilov xalq tilida yurgan "esi kemptik", "esh bo'lmoq", "cho'liq" kabi dialetal xarakterdagi leksik birliklarni ham o'z o'rnida ishlatgan.

Misollar: "Tag'in bu voqeani ovoza qip yurmang, – dedi quyida qolgan ona bo'riga cholning ehtiromi jo'shib. – Norqo'ziga o'xshagan esi kemptiklar bolalariga ziyon keltirib yurishmasin".

"Cho'liqlikka yoshlik qilmasmikan?"

"Yo'q, yuradi qavatimda menga esh bo'lib, qanot bo'lib..."

Bola, bolakay, ushoqqina vujud, jigargo'sha, ojiz jon, mitti jonivorlar; yemak, xo'rak qatorlarida ma'nodoshlikning nozik jihatlari tasvirga olingan.

Umuman olganda, bitta hikoyada shunchalik mo‘l dialektal birliklardan foydalanish har qanday yozuvchining ham qo‘lidan kelavermaydi. Asarda ishlatilgan sheva unsurlari badiiy asarninig ta’sirchanligini oshirishga, hayotiyiligini ta’minlashga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Аширбоев С. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: ТДПУ нашриёти, 2013.
2. Иброҳим Ҳаққул. Абдулла Қаҳҳор жасорати // Адабиётимиз фаҳри.
– Тошкент: Ўзбекистон, 2007. 144-176 бетлар.
3. Матёкубова Г. Адабиёт ҳақиқатнинг бадий акси // Жаҳон адабиёти,
– Тошкент, 2013. 155-163- бетлар.
4. Нормурод Норқобилов. Чол ва бола // Ёшлик, – Тошкент, 2020. 9-10-сон. 31-37 бетлар.
5. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎЗМЭ Давлат илмий нашриёти, 2002.

BADIIY MATNLARDA DIALEKTAL VA OG'ZAKI NUTQ LEKSIKASI
(Odil Yoqubov asarlari misolida)

DIALECTICAL AND ORAL SPEECH LEXICON IN ARTISTIC TEXTS
(On the example of the works of Odil Yakubov)

Ergasheva Dirlabo Allanazarovna,

Termiz davlat universiteti

O'zbek tilshunosligi kafedrasi doktoranti (DSc)

E-mail. ergashevadirlabo1988@gmail.com

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/ZWSC6776

Annotation. *The article analyzes the dialectal and oral speech lexicon, which expresses the aesthetic and expressiveness of literary prose, based on texts taken from the works of Odil Yakubov. Based on the analysis, words expressing positive and negative attitudes in the literary text are divided into separate groups, and examples from literary texts are also given and reflected in the table. The stylistic possibilities of dialect and dialect words indicate the writer's skill in using words and creating images. The artistic depiction of dialectal lexicon is analyzed based on nationally and culturally adapted words and units of national reality in the writer's works.*

Key words. *literary text, dialectal speech, oral speech, units of national reality, aesthetic impact, image creation, lexical and stylistic features, emotional expressiveness, lexical means.*

Badiiy asar leksikasini o'rganish badiiy nutqni o'rganishning muhim qismini tashkil etadi. Chunki lug'aviy birliklar badiiy nutqda uslubiy vazifa bajaruvchi muhim vositadir. Shunga ko'ra akademik V.V.Vinogradov badiiy asar leksikasini o'rganishda, birinchi navbatda uni turli uslubiy qatlamlarga ajratish, shundan keyin uslubiy vazifasini aniqlash kerak [1; 7] deydi. Garchand badiiy nutq masalalarining asosi A.A.Potebnya, Ya.Mukarjovskiy, G.O.Vinokur. A.I.Efimov, L.V.Sherba va boshqa olimlar tomonidan yaratilgan bo'lsa-da, masalani keng ko'lamda yoritish, bu kabi tadqiqotlarni rivojlantirish keyingi yillarda maydonga kelgan ishlarning ahamiyati katta ekanligini ko'rsatmoqda.

Badiiy nasr estetik-ta'sirchan fikr ifodalash vositasi sanaladi. Dunyo tilshunosligida badiiy nutqni o'rganishning muhim usullaridan biri lug'aviy-uslubiy tahlil bo'lib, bu usulda badiiy nutqning lug'at tarkibi, farzeologiyasi, og'zaki va dialektal nutq leksikasi, bu vositalarning o'ziga xos qo'llanishi muammolari o'rganiladi. Badiiy matnlarni lug'aviy-uslubiy jihatdan tahlil qilish va turli janrlarning lingvistik xususiyatlarini o'zaro taqqoslash badiiy matn va uning qonuniyatlari haqida muhim xulosalar chiqarish uchun asos bo'lishi shubhasizdir [2;132]. Shu ma'noda Odil Yoqubov asarlari misolida badiiy matnga xos xususiyatlarni aniqlash, undagi dialektal va og'zaki nutq leksikasini linvopoetik tahlil etish hozirgi o'zbek tilshunosligining muhim muammolaridan biri hisoblanadi.

Badiiy matn tili uning mavzusi, muammosi, g'oyasi bilan uzviy bog'liq, mavzuning tanlanishi bevosita asar tilini ham belgilashi tabiiy hol [3; 46]. Leksik vositalarni tanlash xususiyati ijodkorning maxsus olam manzarasini hosil qiladi. Turli yo'nalishlarga mansublik yangi so'z ustida ishlashda ijodiy har-xillikdan dalolat beradi [4; 75]. Odil Yoqubov leksik vositalarni tanlashda, avvalo, davr ruhiga, xalq ruhiyatiga, qahramonlar obrazidagi xarakter-xususiyatiga, dunyoqarasiga mos til birliklarini qo'llaydi. Badiiy matn bilan tanishgan o'quvchi ana shu leksik birliklar asosida muallif ifodalayotgan davr va zamon ruhini, qahramonlar obrazidagi o'ziga xos sifatlarni his etadi, shuningdek qahramon hayoti bilan davr voqeligining o'zaro ziddiyati asar

falsafasini – diyonat, or-nomus, imon-e’tiqod kabi insoniy sifatlarning mohiyatini ilg‘ab olishida muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbek adabiyotshunosligida Odil Yoqubov ijodi va asarlarini badiiy jihatdan chuqur tahlil qilib beruvchi ilmiy tadqiqotlar yaratilgan. O‘zbek tilshunosligida esa Odil Yoqubov asarlari monografik yo‘sinda maxsus tadqiq etilmagan bo‘lsa-da, ayrim ishlarda yozuvchi asarlaridan olingan matnlar lingvopoetik va antropotsentrik jihatdan tahlilga olindi. Xususan, D.Xudoyberganovanning o‘zbek badiiy matnining antropotsentrik talqiniga bag‘ishlangan ishlarida [5; 240] hamda B.Umurqulovning hozirgi o‘zbek badiiy nutqining lug‘aviy xususiyatlari tahliliga bag‘ishlangan tadqiqotlarida [6; 300] yozuvchi asarlaridan tahlil uchun misollar olingan.

Odil Yoqubov asarlarida qo‘llangan og‘zaki nutqqa xos lug‘aviy-grammatik vositalarni tahlil qilish, so‘zning emotsional jihatdan bo‘yoqdorligi, ifodadorligi, ko‘chma ma’no orqali ifodalashi, kesatiq, haqorat, hazil, mutoyiba ma’nosida qo‘llanishi, ibora, xalq maqollarining qo‘llanishi kabilar badiiy nutqning emotsional-ta’sirchanligini yanada yaqqolroq ko‘rsatuvchi vositalar hisoblanadi. Masalan, – ... Sendaqa musulondan g‘irt kofir ming marta yaxshiroq, tullak! Yo‘qol ko‘zimdan yo... hozir bir zarb bilan miyangni qatig‘ini chiqarib qo‘yaman! (“Oq qushlar oppoq qushlar” 230-b). Keltirilgan matnda barcha so‘z va so‘z vositalri og‘zaki nuttqa xos. Matndagi sendaqa, tullak, kofir, yo‘qol ko‘zimdan, miyangni qatig‘ini chiqarib qo‘yaman so‘z va so‘z birikmasi vulgar so‘zlardir. So‘zlovchining tinglovchiga bo‘lgan munosabati, ya’ni nafrat va g‘azabi o‘z ifodasini topgan. Matnda salbiy-emotsional bo‘yoqdorlik kuchayishi tullak, kofir so‘zlarining qo‘llanishi bilan ifodalangan. Bu lug‘aviy vositalar salbiy bo‘yoqqa egaligi bois fikrning emotsionalligini ta’minlagan. So‘zlovchi tinglovchiga nisbatan faqat vulgar so‘z qo‘llash bilan kifoyalanmay shu fikrni xulosalovchi “miyangning qatig‘ini chiqarib qo‘yaman” iborasini qo‘llaydiki, bu ibora shubhasiz fikriy emotsionallikni yanada aniqroq ta’minlagan. So‘zning qanday emotsional bo‘yoqqa ega bo‘lishi yozuvchining so‘z qo‘llash mahoratini ko‘rsatadi. Masalan, – Sen qoqbosh! Qachon sen qashqir bo‘lib ulushingni qo‘yasan? Necha marta aytdimku, ulushingni o‘chir deb, qoqbosh! (“Osiy banda” 130-b) Qoqbosh so‘zi og‘zaki nutqqa xos salbiy emotsional bo‘yoqqa ega so‘z hisoblanadi. Amma bu gapda qo‘llanilgan qoqbosh so‘zida salbiy bo‘yoq yo‘q, aksincha hazil-mutoyiba, erkalash ottenkasi bor. Har qanday til vositasi, jumladan, uslubiy jihatdan salbiy bo‘yoqqa ega bo‘lgan so‘z matnda neytral so‘zga aylanishi, fikrning ta’sirchanligini oshirishga ko‘mak berishi mumkin. Shuning uchun badiiy nutqning ta’sirchan, obrazli, hayotiy tasvirga ega bo‘lishi ko‘p jihatdan yozuvchining so‘z qo‘llash va tasvirlash mahoratiga bog‘liq.

Og‘zaki nutq vositalarining neytral va kitobiy so‘zlarga nisbatan emotsional buyoqdorligi kuchli bo‘ladi. Yozuvchi uchun lug‘aviy birliklardagi emotsional-bo‘yoqdorlik muhim ifoda vositasi hisoblanadi. Badiiy matnlarda bunday birliklar muhim uslubiy vazifani bajarishi bilan alohida ahamiyatga molikdir. Masalan, – Ammo sen qudangga aytib qo‘y. Agar qiz g‘idi-bidi qilsa... meniyan unga beradigan qizim yo‘q! Endi dumini likillatmasin!.. (“Diyonat” 144-b) Ushbu matnda berilgan g‘idi-bidi, dumini likillatmoq so‘z va so‘z birikmalari salbiy bo‘yoqdorlikka ega bo‘lganligi uchun ijodkor qahramonning munosabatini aks ettiribgina qolmay, obrazning ta’sirchanligini ham namoyon qiladi. Odil Yoqubov asarlaridagi ijobiy va salbiy ma’no ifodalovchi og‘zaki nutqqa xos leksik vositalarning faol qo‘llanganini quyidagi (1-2-jadvallar) da kuzatish mumkin.

1-jadval

Ijobiy munosbat ifodalovchi so‘zlar

Itifot, minnatdorlik bildiruvchi so‘zlar

– Baraka topgur, kim yubordi bularni? (“Oq qushlar oppoq qushlar”); – Sadag‘ang ketay

	bolam! Topishsa, topishaversin. (“Oq qushlar oppoq qushlar”)
Erkalash ma’nosida qo‘llanuvchi so‘zlar	– Aylanay momojon. Bir kep ketinglar! (“Adolat manzili”); Kechirasiz... Toychoqov Toychoq Toychoqovich keldilar deysiz. (“Adolat manzili”); – Arzandamiz kelsinlar! (“Diyonat”) – Voy mening tentagim-eyy, hali nimalarni o‘ylab yurgan eding? (“Diyonat”)
Kuyunish, achinish munosabatini bildiruvchi so‘zlar	– Qo‘ying, ul sho‘rlik choldi! Ul-da Olloning bandasi. (“Adolat manzili”); – Har qalay ahvol so‘rab turibdi shu bechoralar. (“Osiy banda”)
2-jadval	
Salbiy munosbat ifodalovchi so‘zlar	
Qarg‘ish ma’nosida ifodalangan so‘zlar	– Yer yutsin seni, seni ham nahot ona tuqqan!? (“Adolat manzili”); – Uying kuysin sen battolni! (“Adolat manzili”)
Nafrat ma’nosida ifodalangan so‘zlar	– Yo tovba. Nechuk bu quzg‘un insofga kelmish. (“Ulug‘bek xazinasini”); – Olib ket bu lattachaynarni! (“Adolat manzili”) – Sizni anavi meshqorin so‘rayapkan emish. (“Adolat manzili”) Ishniyam ja... qoyillatibsan! (“Diyonat”);
Kesatiq ma’nosida ifodalangan so‘zlar	– O, balosan! Suyun botir! Shunday bakror xotining bor ekan-u, bizga ko‘rsatmaysan yosh feodal! (“Adolat manzili”)
Haqorat ma’nosida ifodalangan so‘zlar	– Senlarga ruxsat, takasaltanglar! (“Adolat manzili”); – Bor ishingni qil, qari tulki! (“Adolat manzili”) – Bular... bu nokaslar! Emish... birinchi kotibga ming so‘m pora bergan emishman! (“Adolat manzili”)

Badiiy nasrning estetik ta’sirchanligini oshirishda dialektizmlar ham muhim ro‘l o‘ynaydi. Dialektizmlar qahramonlar obrazining xususiylashuviga, jarayonning uslubiy bo‘yoqdorligiga xizmat qiladi. Dialektizmlar umumxalq tilining shakllanishida muhim o‘rin tutadi, shuningdek, adabiy ifoda vositasiga ham aylanishi mumkin. Dialekt va shevaga oid so‘zlar qo‘llanish chegarasi turli xil. Lekin uning badiiy nutqdagi vazifasi bir xil. Ya’ni uslubiy imkoniyat vujudga keltiradi. Joy koloritini yaqqol namoyon etadi. Masalan, – Nevarangiz, Lochinjoningiz – hammasi eson... – Esa nega yig‘laysan? Omonliqma, bolam? – dedi momo, allaqanday xatarli tuyg‘udan yuragi bezillab. (“Adolat manzili. 3-b) Matndagi eson, esa, omonliqma kabi dialektizmlar qahramonning qozoq millatiga mansubligini bildiruvchi shevaga oid so‘zlar bilan ifodalangan; – Qo‘ying, ul sho‘rlik choldi! Ul-da Olloning bandasi. Ne qilay, agar siz “Boychibor”ingizda tovdan tovg‘a uchaman, deb daraga yiqilib... (“Adolat manzili. 6-b) Ushbu matnda ham ul-da, tovdan-tovga kabi fonetik o‘zgarishga uchragan dialektizmlar asar qahramonining millatini ko‘rsatib bergan; – Daraga jiqilsam-da, o‘lmaganman! (“Adolat manzili. 8-b) Matndagi jiqilsam-da fonetik dialektizmida yuklama vazifasida – da qo‘shimchasi qo‘llangani asar qahramonining nutqini estetik-ta’sirchanligini oshirishga xizmat qilgan. Shavvoz ishshi deb, hanuzgacha bitta mo‘rcha

ham qurolmagani esiga tushdi... (“Oq qushlar oppoq qushlar” 155-b) Ushbu gapda hammom ma’nosidagi mo’rcha so’zi Tosheknt shevasiga xosligini bildiradi.

Odil Yoqubov asarlarida umummilliy va dialektal realiyalar – milliy xoslangan birliklar ham nasriy nutq jarayonida qahramonning xarakterini, voqea-hodisalarni yanada jonliroq ifodalashga xizmat qilgan. Masalan, Dafn marosimining uchinchi kuni elga qora osh berildi. Qora oshdan keyin qarindosh-urug‘lar ham tarqashdi. (“Adolat manzili” 198-b); Bibisora egniga ko‘k kiyib bir yil aza tutdi, keyin bir yildayoq qarib munkayib qolgan qaynona, qaynotasi bilan rozi-rizolashib, xo‘jalik markaziga ko‘chib o‘tdi. (“Adolat manzili” 20-b) Berilgan matndagi qora osh, ko‘k kiymoq, aza tutmoq milliy realiya birliklari orqali yozuvchi obraz bilan bog‘liq ravishda ushbu xalq madaniyatini, qadriyatlarini, urf-odatlarini ko‘rsatadiki, bu ijodkorning so‘zdan foydalanish mahoratini yaqqol namoyon etadi.

Realiyalar, odatda, faqat shu xalq va elat moddiy madaniyatini, o‘tmishiga oid nomlar, milliy qahramon va mifologik mavjudotlar nomi bo‘lishi mumkin [7; 93]. Shevalardagi milliy realiya umummilliy va dialektal realiyalarga ajratiladi. Umummilliy realiyalarda sheva jamoalari madaniyati mushtarak holda bo‘lib, ammo boshqa tillarda uchramaydi. Masalan, qizko‘rdi, otachaqirdi, kelinsalom, xatim oshi, aza yechdi, yil oshi, qora osh kabi marosim nomlari umummilliy realiyalar hisoblanadi. Turli shevalarda muloqot qiluvchi lisoniy jamoalarda bu kabi marosim nomlari farqli atalsa-da, o‘tkazilish tartibi juda o‘xshaydi. Yuqorida tahlilga olingan matndagi qora osh, aza tutmoq, ko‘k kiymoq kabilar ham umummilliy realiya birliklari hisoblanadi. Odil Yoqubov asarlarida uchraydigan, turmush tarzi bilan bog‘liq milliy realiya birliklari supa, chopon, baldoq, ko‘pkari, olish, chimildiq, qo‘ra, uloq, tivit, shoyi, ro‘mol, atlas, banoras, to‘n, sandiq, baldoq, taqa kabilar ham umummilliy realiyalar hisoblanadi. Faqat ma’lum bir sheva vakillari uchun xos bo‘lgan boshqa dialektal jamoa madaniyatida uchramaydigan realiyalar esa dialektal realiyalardir. Masalan, Xorazmda kiyiladigan chugirma (bosh kiyim) boshqa viloyatda uchramaydi va deyarli lisoniy birlik sifatida qo‘llanilmaydi. Bu kabi leksik birliklar dialektal realiya sanadi. Bu kabi dilaektal realiya birliklari ham badiiy matnning estetik ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiladi.

Odil Yoqubov asarlarining eng muhim tomoni shundaki, yozuvchi insonning tashqi holati va hatti-harakati zamiriga yashiringan ichki haqiqatni ochishda qahramonlarning zohiriy ko‘rinishigagina emas, qalbiga chuqur razm solishga harakat qildi. U obrazlarning qurilishiga yangiliklar kiritdi, asarlarida dialektal va og‘zaki nutq leksikasidan mohirona foydalanib, xalqning milliy-madaniy hayotini to‘laqonli yorita oldi, tuyg‘u va hatti-harakatlarini birlashtiruvchi sirni topishga intildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – С. 7.
2. Умуркулов Б. Бадий адабиётда сўз. – Тошкент, 1993. – В. 132.
3. Долинин К.А. Интерпретация текста. – М.: 1985. – С. 221.
4. Эрназарова И. Муаллиф сўз ижодкорлигининг лисоний-когнитив таҳлили: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори. (PhD). дисс. – Самарқанд, 2022. – В. 140.
5. Худойбергенова Д. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол. фан док. дисс. – Тошкент, 2015. – В. 240.
6. Умуркулов Б. Бадий наср жозибаси. – Тошкент: Muharrir nashriyoti, 2021. – В. 300.
7. Musayeva F. O‘zbek shevalarida milliy realiyalar. O‘zbek tili va adabiyoti // 2020. –№ 2. – В. 92-96.

ABDURAUF FITRAT ASARLARIDAGI ARABCHA SO'ZLARNING AYRIM
SEMANTIK XUSUSIYATLARI
SOME SEMANTIC FEATURES OF ARABIC WORDS IN THE WORKS OF
ABDURAUF FITRAT

Samixon Ashirboyev,

ToshDO'TAU professori

Salayeva Hayot,

ToshDO'TAU magistranti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/YQQD6021

Annotation. In this article, in order to study the semantic features of Arabic words in Abdurauf Fitrat's work, the scientific works "Poetry and Poetry", "Rules of Literature", "Education", "Our Language", "The Literary Style of Our Language", "An Experiment on the Rules of the Uzbek Language (Sarf and Nahv)" included in his IV volume of work were taken as sources, and the Arabic words used in specific semantic variations were described.

Key words. asuz, waqy, iqtisab, isyan, wasiqa, adliyun, sarfiy, kuma, siyosaliyiz.

Har bir ijodkor va yozuvchi singari Abdurauf Fitrat ham arabcha so'zlardan o'rni bilan o'z asarlarida foydalangan. U qo'llagan arabcha so'zlarning aksariyati hozirgi o'zbek tilida shu ma'nolarda qo'llanishi davom etayotgan bo'lsa-da, bir qator so'zlar yo o'sha davrdagina qo'llangan yoki uning ma'nosida muayyan o'zgarishlar yuz bergan.

Ushbu maqolada Abdurauf Fitrat ijodidagi arabcha so'zlarning semantik xususiyatlarini o'rganish maqsadida uning IV jildlik asariga kirgan "She'r va shoirlik", "Adabiyot qoidalari", "O'quv", "Tilimiz", "Tilimizning adabiyligi", "O'zbek tili qoidalari to'g'risida bir tajriba(Sarf va nahv)" ilmiy asarlari manba sifatida olindi va o'ziga xos ma'no o'zgachaliklarda qo'llagan arabcha so'zlarga tavsif berildi. Ular quyidagilar:

Asbob. Bu so'z biz tushungan ma'nodagi asbobni bildirmaydi, balki **kerakli narsa** ma'nosida qo'llangan: *Chol, unday bo'lsa, folchi bo'layin, deydi-da, folchilik asboblari topib, bozor boshida o'tiradur*(73).

Aqliyun. Aslida aql so'zining arabcha ko'plik shaklida qo'llanishi bo'lib, matnning o'zidan ham ko'rinib turibdiki, ratsionalizm ma'nosida qo'llangan: *Ratsionalizm: bu har mac'alada, har xususda aqlni ustun ko'rgan, aqlg'a yuqori o'run bergan bir falsafa(aqliyun falsafasi)ning atamasidir*(86).

Vasiqa. Abdurauf Fitrat bu so'zni hujjat ma'nosida emas, balki asar ma'nosida ishlatadi: ... *el-ulul orasida yozuv doirasig'a kirgan Zufunun, Sayqaliy, Yusufbek kabi dostonlar bor, Ahmad Yassaviy, Qul Sulaymon hikmatlari, Rabg'uziy "Qisas ul anbiyo"si, Qulxoniy kabi aristo'krat shoirlarimizning asarlari bor. "Qutadg'u bilig", "Hibat ul haqoyiq", "Devonu lug'atit turk", "Muqaddimat ul adab" kabi eski vasiqalar bor*(141).

Vaqt. Abdurauf Fitrat bu so'zdan payt ravishdoshi (vaqt fe'li)ni ifodalashda ham foydalangan. Mazkur matnda esa "zamon" ma'nosida qo'llangan: *Tajriba natijasida unisi yo bunisi qabul qilinib vaqti bilan bittasi qolur*(172).

Daf'a. Abdurauf Fitrat bu so'zni o'z ma'nosida ham qo'llaydi: *Eski adabiyotimizda «Layli-Majnun» dostoni bor. Buni fors shoirlari, turk shoirlari necha daf'alar yozg'anlardir*(17). Ayni zamonda unda daf'at shakli ham ko'rinadi: *Ushubning ohangini buzaturg'an sabablar: a) bir tovushning daf'atlarcha kelishidir*(48). Bu daf'a so'zining ko'plik shaklidir.

Isyon. Hozirgi tilimizda bu so'z g'alayon, ommaviy janjal ma'nosida qo'llanadi. Aslida "bo'yin tovlash", itoatsizlik ma'nosini anglatgan Abdurauf Fitrat uni qarshi chiqish ma'nosida qo'llagan: *Navoyi turk shoirlarining forsiycha yozishlariga ochiqdan-ochiq yog'iqli, isyon etdi*(133).

Iqtisob. Bu soʻz turli lugʻatlardan qidirildi, faqat B. Hasanning “Qurʻon-i karim soʻzlarining arabcha-oʻzbekcha koʻrsatkichli lugʻati”da *iqtasaba* soʻzini uchratdik. Bu soʻz *oʻt, nur soʻramoq* degan maʼnoni bildirgan¹. Bu soʻz matn maʼnosiga bevosita aloqador emas, lekin *nur* soʻzi koʻchma maʼnoda keyingi oʻrinlarda kelayotgan madaniyat, tuygʻu kabi soʻzlarga hamohang boʻlsa kerak degan fikrga ham keldik. Ayni oʻrinda iqtisod soʻzining noshirlar tomonidan qoʻyilgan xatosi boʻlishi mumkin ham: *Shaharlarda, saroy, madrasa tegralarida yigʻilib, madaniyatcha ilgari bosqon, iqtisobcha koʻtarilgan, tuygʻucha-zavqcha ingichkalangan bir “kuma” (zumra) dan keyniga qarasangiz, madaniyat, eʼtiqod, tuygʻu zavq ham tushunchada tubanda qolgan buyuk bir koʻpchilikni koʻrishingiz aniqdir* (69-70).

Kuma. Bu soʻzni oʻsha davrda Abdurauf Fitratgina tilshunoslik termini sifatida qoʻllagan: *Bu kumada buyruq, kelajak, shart, oʻtinch, qoʻzgʻatish feʼllari bordir* (154). Bu soʻz arab tilida toʻda, toʻplam maʼnolarini bildirgan.

Koʻrkum. Bu soʻzning izohi va qoʻllanishi munozara talab qiladi. U ushbu matnda qayd qilinadi: *Yana shul birinchi qismidagi birinchi asarda (Alp Ertoʻnga marsiyasida) zaʼfaron maʼnosida arabcha koʻrkum soʻzi bordir* (120). Bu masalada Abdurauf Fitrat birmuncha yangilishgan boʻlishi mumkin, yaʼni bu oʻrinda arabcha soʻz *koʻrkum* emas, balki *zaʼfarondir*. Ehtimol, shu oʻrinda arabcha va turkiy soʻz noshirlarning aybi bilan almashib tushgan boʻlishi ham mumein. Bu soʻz *koʻrk* soʻzidan yasalganligi koʻrinib turibdi, lekin Abdurauf Fitratning bu soʻzni qaysi manba asosida ishlatganini bilish imkoni boʻlmadi. Aftidan, *koʻrkum* soʻzi *koʻrkam* soʻzining fonetik varianti boʻlishi mumkin.

Muntafiy. “Tanlangan asarlar” noshirlari bu soʻzni *oʻchgan, soʻngan* deb tarjima qilishgan¹: *Mana mening oʻylarim... ochiq koʻriladirkim: men oʻz istaklari boʻyicha emas, muntafiy bir tushunchaning qisuvi bilan bu yoʻlgʻa kirganman* (129). Bu oʻrinda, *muntafiy* bir tushuncha koʻproq eski bir tushuncha maʼnosida qoʻllangan.

Murshid. Rahbar, boshliq maʼnosida qoʻllangan. “Muallimimiz, murshidimiz, muharririmiz, adibimiz, shoirimiz, siyosiyimiz, faylasufimiz, xammamiz shunlar edilar”^{134-b}.

Mustashriq. “Sharq” soʻzi bilan bogʻlangan. Abdurauf Fitrat sharqshunos soʻzini ham qoʻllashi mumkin edi, lekin u turkshunos soʻzidan foydalanganligi uchun bu soʻzga murojaat qilmagan boʻlishi mumkin: *Turk tilining tasnifiga tirishqan olimlardan biri mashhur turkshunos mustashriqlardan professoʻr Radlovdir* (118).

Muharrir. Biz tushungan maʼnoda emas, balki muallif maʼnosida qoʻllangan. “Muallimimiz, murshidimiz, muharririmiz, adibimiz, shoirimiz, siyosiyimiz, faylasufimiz, xammamiz shunlar edilar”^{134-b}.

Salt. Bu soʻz “salt feʼl” termini tarkibida qoʻllangan: *“Demak, bu feʼllar oʻz ishlovchilaridan sodir boʻlgach, taʼsirlari boshqaga tushmaydir, bunday feʼlga ikkinchi bob “salt feʼl” deymiz...* (165). “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da bu soʻzning bosh maʼnosi emas, balki matndagi maʼnosi izohlangan boʻlib, aslida u har bir predmet va hodisaning oʻzgartirilmagan, tub holatini bildirgan. Abdurauf Fitrat esa uni oʻtimsiz feʼl uchun foydalangan. Bunda u baʼzi feʼllarning “salt” holatida boshqa soʻzlarni boshqarish semasining yoʻqligini nazarda tutgan boʻlishi mumkin.

Sarfiy morfologiyaga oid, **savtiy** fonetikaga oid maʼnosida qoʻllangan. *Bu manzumalarning baʼzi soʻzlarini bir oz izoh qilish, baʼzi soʻzlaridagi sarfiy ham savtiy ahamiyatli nuqtalarini chizib oʻtish kerak boʻldi...* (121)

Siyosiyimiz – siyosatchi(miz) maʼnosida. “*Bu ishlarni qilgʻanlar – bizning ochiq fikrlilarimiz, ziyolilarimiz edilar. Bunlarning sonlari oz, ishlari koʻb edi. Muallimimiz, murshidimiz, muharririmiz, adibimiz, shoirimiz, siyosiyimiz, faylasufimiz, xammamiz shunlar edilar*”^{134-b}.

Sila. Bu soʻz diniy adabiyotlarda “silai rahm” birikmasida qayd qilinishi maʼlum va u rahm-shafqat, yaxshilik maʼnolarini bildiradi. Abdurauf Fitrat bu soʻzning **silay-la** shaklidan **yaxshilik** maʼnosida qoʻllagan: *Emdi bizga qarshu yurganlarning soʻzlarigʻa silay-la javob beraylik* (130).

Bizningcha, bu soʻzni kirilga agʻdarish chogʻida birmuncha kamchilikka yoʻl qoʻyilgan, yaʼni bu soʻz **silay** tarzida emas, balki **siylai** shaklida transliteratsiya qilingani maʼqul edi va shunda u “yoye ishorat” shakliga ega boʻlib aniq bir yaxshilik tushunchasiga ega boʻlishi mumkin edi. –**la** unsuri bu oʻrinda **bilan** koʻmakchisining qisqargan variantidir.

Tamrin. Savol va topshiriqlar degan maʼnoni bildiradi. **Taʼriz.** Namoyish etish, koʻrsatish degan maʼnoni bildiradi¹: *Arabcha taʼriz, oʻzbekcha nisham-piching-uchuruq atalgʻan bir yoʻsun gaplashish(tosh otib gapirmak) borkim, adabiyotda kinoyaning bir boʻlagi sanaladir*(55).

Taʼsir. Bu soʻzni Abdurauf Fitrat adresat maʼnosida qoʻllagan: ...Bu feʼllar oʻz ishlovchilaridan sodir boʻlgʻach, taʼsirlari boshqa bir kimsa yo boshqa bir narsaga tushadir(164).

Unvon. Hozirgi oʻzbek tilida bu soʻzning maʼnosi oʻzgargan, “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”dagi 1-maʼnosi ikkilamchi maʼnosidir. Aslida unvon soʻzi “nom” “atama” maʼnosini bildirgan. Abdurauf Fitrat esa uni oʻz maʼnosida qoʻllagan: *Buning joyigʻa qabila unvonlari – xonligʻ, beklik unvonlari birlashdi*(172).

Uft. Lingvistik termin boʻlib, “Tanlangan asarlar”ga ilova qilingan lugʻatda “holatni ifodalaydigan feʼl” deb tushuntirilgan¹: *Bunlarga uft, vaqt, sabab feʼllari qoʻshilsa, 81 boʻlur*(125).

Qabo. “Izohli lugʻat”da bu soʻz ustki kiyim, chakmon deb izohlanadi. “Tanlangan asarlar” lugʻatida “toʻmtoq” soʻzi bilan tarjima qilingan, lekin bu maʼno matn mazmunini ocha olmaydi. Matnda qabo soʻzi ham, daqqi soʻzi ham salbiy maʼnoda qoʻllanayotgani maʼlum, yaʼni “qaboliq, daqqiliq koʻrsatmakchi boʻlib” iborasi “qoʻpolroq qilib boʻlsa ham”degan mazmunda qoʻllanayotganligi haqiqatga yaqin boʻlsa kerak degan fikrdamiz: *Soʻz bu yerga keldimi? Chidamoq qoʻldan kelmas! Qaboliq, daqqiliq koʻrsatmakchi boʻlib deymizki, siz ulusingizni sevmaysiz*(127)

Qumuch. “Navoiy asarlari lugʻati”da “qumosh” tarzida beriladi va “toʻqima” soʻzi bilan tarjima qilingan¹. “Tanlangan asarlar”da berilgan lugʻatda “yolgʻon”, “asossiz” deb tarjima qilingan. Bu matndagi maʼnosiga muvofiq keladi: *“Qarshingizdagi kishilar bu soʻzlarni eshitib oʻtirmaslar, qilarini qilarlar. Bunlarning mana shu soʻzlari qumuchdir”*(128).

Hayʼat. Bu soʻzni astronomiya maʼnosida ishlatgan: *Kristuf maktabdan joʻgʻrofiya, hisob, hayʼat denilgan foydali ilmlarni oʻrganib chiqdi*(115).

Koʻrinadiki, Abdurauf Fitrat arabcha soʻzlarni oʻz maʼnosida ham, matn tuzish chogʻida ularning koʻchma yoki uslubiy maʼnolarini ham qoʻllagan. Bu esa Abdurauf Fitratning arabcha soʻzlarni oʻz nozikligida yaxshi bilganligini koʻrsatadi, lekin u qoʻllagan aksariyat soʻzlar keyinchalik oʻzbek tilida oʻz oʻrniga ega boʻlmadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Фитрат. Ёпишмаган гажжаклар. Ўртоқ Бойбўлатовга очик мактуб. Қизил Ўзбекистон, сентябрь 215, 216. 1929.
2. Фитрат. Давраи хукмронийи Амир Олимхон. Ҳозиркунандаи нашр А.Насриддинов. – Душанбе: Палатайи давлатийи китобҳо, 1991.
3. Фитрат. Чин севиш. Шеърлар, драмалар, мақолалар. Нашрга тайёрлаганлар Наим Каримов, Эрик Каримов, Шерали Турдиев. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996.
4. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. Ж. 3. Драмалар, мақолалар. Нашрга тайёрловчи Ҳамидулла Болтабоев. – Тошкент: Маънавият, 2003.
5. <https://yuz.uz/uz/news/abdurauf-fitrat--soyla-yulduz-holing-nadur-nechuk-topding-dunyoni>
6. <https://qomus.info/oz/encyclopedia/f/fitrat/>

TÜRKMENÇE ADAM ATLARYNYŇ TARYHY GELIP ÇYKYŞY BARADA
Chariyev Chari Davletmametovich
TURKMENÇE ADAM ATLARY'S HISTORY GELIP ÇYKYŞY BARADA

Chariyev Chari Davletmametovich

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
Turkman tili va adabiyoti kafedrası assistent o'qituvchisi
chariev_chari@mail.ru

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/OIMJ7543

Annotation. *The article examines the history of the origin of Turkmen names, their meaning, ancient customs in naming, the structure of horses and their innermost secrets.*

Key words. *anthroponym, anthroponymy, onomastics, turkish names, arabic names, persian names.*

Adam atlary birinji nobatda, adamyň jemgyýetdäki ornuny görkezmek üçin dakylýar. Bu barada W.A.Nikonow: “Adam atlary jemgyýetde we jemgyýet üçin örän zeruru. Olary jemgyýetde ünsden daşda galdyryp bolmaýar. Şol sebäpden hem adam atlaryna bolan talabyň nähili derejede güýçli bolýanlygy düşüňikli ýagdaý” diýip görkezýär. Antroponimler başga sözler ýaly diliň kanunlaryna boýun egýär we şol sebäpden hem dil sistemasynyň esasy bir bölegi hasaplanýar, olar etnografiýa, taryh, sosiologiýa, hukuk bilen bilelikde berk lingwistik baglylykda öwrenilýär[Koptaбаева Г. К 2017:54].

Atsyz adamy göz önüne getirmek kyndyr. Her kimiň öz ady bar. Maşgalada, kollektiwde, jemgyýetde adam şol ady bilen tanalýar. Eýsem, siziň adyňyz näme? Bu soraga her haýsyňyz bir hili jogap berersiňiz. Gyzlar Gözel, Akjagül, Aýna, Altyn, Bahargül, Göwher, Gülälek, Jeren, Maral, Näzik, Nabat, Tawus, Şeker ýaly atlary tutarlar, oğlanlar bolsa, belki, Mergen, Serdar, Arslan, Myrat, Aman, Esen, Kömek, Begenç, Akmyrat, Gadam, Döwran diýip jogap bererler, şeýle atlaryň manysyna üns berdiňizmi? Köpüsi düşnükli. Gyzlara we oğlanlara bu atlary dakan ene-atlaryň olara nämäni arzuw edendigini hem aňlamak mümkin. Emma ýokardaky soraga Zöhre, Jemile, Mahym ýa-da Gutly, Haýdar, Azym diýäýseler, siz şol atlaryň manysyna düşünermisiňiz? Elbete, ýok, çünki bu atlaryň köpüsi çet dilleriň sözlerinden emele gelipdir. Arap dilinde Zöhre – “ýaldyrawuk”, Jemile – “gözel gyz”, Haýdar – “ýolbars”, Azym – “uly”, “beýik”, pars dilinde Mahym hem “aým” ýaly manylary aňladýar. Gutly diýen at türki sözdendir, emma bir wagtlar “bagt” manysyny aňladan gadymy “gyt” sözi häzirki türkmen dilinde öňki manysynda ulanylmaýar, ol diňe “gutlamak”, “gutly bolsun” ýaly sözlerde saklanypdyr. Diýmek, Gutly - öň “bagtly” diýen manyny aňladypdyr [Атаныхязов С 1978:3]. Adamlara dakylýan atlaryň aglabasy dildäki adaty sözlerden, gündelik durmuşda ulanylyp ýörlen zatlaryň, predmetleriň, hadysalaryň ... atlaryndan hasyl bolýarlar. Häzirki wagtda manysy ýatdan çykarylan atlaryň ählisi-de ilki ol atlary döreden halk üçin düşnükli bolupdyr. Diýmek, manysyz at ýokdur. Adam atlary uzak wagtyň önümidir. Olar adamzat jemgyýetiniň taryhy baglanyşykly ýüze çykýarlar, jemgyýetiň ösmegi bilen ösýärler, özgerýärler. Wagtyň geçmegi bilen käbir sözler ulanylyşdan düşüp galýarlar, olaryň ýerini bolsa täze sözler eýeleýärler. Adamlaryň arasyndaky aragatnaşyk ösdügiçe, diňe bir adyň özüni däl, eýsem, onuň daşyndan atanyň adyny we familiýany ulanmagyň zerurlygy ýüze çykýar. Adam atlarynyň çuňňu ýaly özboluşly taraplaryny: aňladýan manylaryny, dürli döwürlerdäki ösüş we özgeriş aýratynlyklaryny, dil ylmynda tutýan ornuny, atlaryň ýüze çykmagy bilen baglanyşykly döp-dessurlary öwrenýän ýörite ylym bar. Oňa antroponimika diýýärler (grekçe antopos – “adam”, onoma – “at”, ýagny adam atlary hakyndaky ylym). Ol

onomastikanyň (has atlary öwrenýän ylmyň) bir şahasydyr [Сайымбетов О.Т 2000: 13]. Biz bu makalada türkmen adam atlarynyň ýüze çykyş taryhy, olaryň aňladýan manylary, at goýmakdaky gadymy döp-dessurlar, atlaryň gurluşlary, olaryň gizlin syrly barada gürrüň etjekdiris.

Türkmençe adam atlarynyň taryhyndan. Adamzat jemgyýetiniň ýaňy döräp başlan döwürlerinde biziň häzirki ulanýan atlarymyz, familiýalarymyz hökman hem bolmandyr. Emma adamlaryň arasyndaky aragatnaşyk has ösüberensoň, bir adamy beýleki birleri bilen gatyşdyrmazlyk üçin, olara dürli-dürli atlar goýlupdyr. Ilki-ilkiler ýeke söz adam adynyň, atasynyň adynyň we familiýasynyň ýerini tutup bilipdir. Aziýanyň we Afrikanyň käbir taýpalarynda bu ýagdaýa häzir hem duş gelinýär. Adam atlary barada “Sen we seniň adyň” diýen gyzykly kitaby ýazan belli ýazyjy Lew Uspenskiniň habar berşine görä, hut ýaňy-ýakynlara çenli çukçalarda ýekeje at ulanylypdyr. Uzaga gitmek hökman däl. Ynha, türkmenleriň “Mämmetjan”, “Akpamyk” ýaly gadymy ertekleriniň gahramanlaryny, Magtymguly, Seýdi, Mollanepes ýaly görnükli şahyrlarymyzy, Sanjar, Gowşuthan ýaly taryhy şahslary biz bir at bilen tanaýarys ahyry! Emma adamyň atasynyň we öz adynyň bilelikde ulanylyşy has gadymy döwürler-de mahsusdyr. V-VIII asyrlarda ýazylyp, Orhon we Ýeniseý derýalarynyň boýundan tapylyan irki türk ýazuw ýadygärliklerde Baýna Sonu ogly Külüg Çur (“goşunbaşy Baýnanyň ogly batyr Çur”), Uçun Külüg Tirig ogly Külüg Toganmyn (“batyr diri Uçunyň ogly batyr Togamyn”) ýaly atlara duş gelýäris. Bu ýerde atasynyň ady öňden, öz ady bolsa yzdan getirilipdir. Şol ýadygärliklerde ýokardaky ýaly uzyn atlara seredende, sada we goşma sözlerden durýan gysga atlar (diňe adamyň öz ady) has köp ulanylypdyr. Meselem: Kültegin (“batyr gul”. “Tegin” - şazadalaryň adynyň yzyna goşulýan sözdür), Bilge kagan («bilimli han»), Elteriş («ilden saýlanan») we ş.m. Biziň atababalarymyz ýaş çagalara (ähtimal, oglanlara) olar ýigit ýetip, uly ile peýdaly bir gowy iş bitirýänçä, hakyky at goýmadyk bolmaga çemeli. Ynha, Gorkut atanyň rowaýatlarynda gürrüň berlişine görä, Baýbörü begiň 6 ýaşly ogly Oguz ülkesine gaýdyp gelýän söwdagärleri 500 garakçynyň çozuşyndan halas edýär. Şu wakadan soň, Baýbörü beg uly toý tutýar we ogluna at dakdyrýar. Gorkut ata ol ýigide Bamsy - beýik diýen ady goýýar. Derse hanyň 15 ýaşly ogly Baýyndyr hanyň güýçli öküzini ýeňenden soň oňada Gorkut ata Bogaç (Bogaç – “buka”, ýagny “öküz ýaly güýçli pälwan”) diýip at berýär. Hut şeýle ýagdaý altaýlylarda ýaňy-ýakynlara çenli dowam edipdir. Türk halklaryň şol sanda türkmenleriň gadymy ýazuw ýadygärliklerinde olaryň iň irki atlary barada hem ençeme maglumatlara duş gelinýär. Meselem, XI asyryň görnükli dilçi alymy Mahmut Kaşgarynyň “Türk sözleriň diwany” diýen 3 tomdan ybarat sözlüğünde türk adam atlary has köp tutulýar. Ine, olaryň käbirleri: Alptegin (“batyr adam”, “batyr şazada”), Bugrahan (“bugra - iki örküçli düýe”), Küçtegin (“güýçli adam”), Toňahan (“toňa - Hindistan ýolbarsy”), Toňa alp är (“ýolbars ýaly batyr är”), Gutlug (“Gutly, ýagny bagtly”), Çagrybek (çagry – “laçyn”), Gylyçhan, Begi, Arslan, Bekeç, Bektir (“bektir”) we ş.m [Атаныязов С 1978:6]. Görşümüz ýaly, bu atlar türk sözlerden durýarlar. Hywa hany Abylgazynyň (XVII asyr “Türkmenleriň şejeresi” atly kitabynda adam atlary has köp agzalýar. Abylgazy türkmen tireleriniň aglabasyna şol tiräni esaslandyran görnükli adamlaryň, serdarlaryň, begleriň atlary dakylandygyny habar berýär. Meselem, Baýat (Abylgazy bu sözi «baý» diýip düşündirýär), Ýazyr («killer agasy»), Tüwer («töwerek»), Çowdur («namysly»), Salyr («gylyçly»), Eýmir («baýlaryň baýy»), Igdir («uly») we ş. m. Şu işden belli bolşuna görä, soňky döwürlerde dörän teke, ýomut, ärsary ýaly tire atlary-da aslynda adam atlary bolupdyr. Abylgazynyň bu kitabynda asman jisimleriniň (Aýhan, Günhan, Ýyldyzhan, Gökhan), uly geografik obýektleriň (Daghan, Gyrhan, Deňizhan), dürli metallaryň (Altyn, Temir) atlary dakylan adamlar hem bar [Атаныязов С 1978:7]. Adam atlaryny öwrenmek bilen meşgullanýan alymlar tebigi hadysalar, güýçli haýwanlar bilen baglanyşykly dakylan atlary has gadymy hasaplaýarlar. Şu pikir dogry bolsa gerek. Çünki irki taryhy kitaplarda Arslan, Buka, Bugra, Çagry, Böri, Ýagmyr, Gündogdy, Aýaz, Boran ýaly adam atlary köp duş gelýär. Soň-

soňlar çydamly we berk agaçlaryň (Sazak, Çerkez, Çaly, Borjak, Gandym), dürli metallaryň we minerallaryň (Kümüş, Polat, Göwher, Merjen), öý goşlarynyň, kesgir ýaraglaryň (Gazan, Tagan, Palta, Hanjar) atlary we beýleki sözler hem çagalara dakylmaga başlaýar.

Türkmen halkynyň baý agzeki halk döredijiligi hasaplanýan halk dessanlarynyň dilindäki adam atlary gelip çykyşy ýa-da hronologik taýdan aşakdaky ýaly birnäçe toparlara bölünýär: 1. Türki atlar, 2. Arapça atlar, 3. Parsça atlar.

Adam atlarynyň haýsy döwürlerde dörandigini, haýsy dilleriň sözlerinden hasyl bolandygyny we nähili taryhy şertlerde ýüze çykandygyny anyklamak hem antroponimika ylmynyň möhüm wezipeleriniň biridir. Adam atlary şeýle nukdaýnazardan derňelende, olary hronologiya taýdan birnäçe gatлага (bölege) bölmek mümkin:

Umumy altaý gatlagy. Türkmen antroponimiýasynyň altaý (türki, mongol, tungus-manjur...) dilleriniň leksikasy üçin umumy bolan, ençeme sözlere duş gelinýär. Meselem, altyn, kagan (han), bek (beg), baý, buga (buka), batyr, gök we ş.m. Bu sözler adam ady ýa-da goşma adyň bir bölegi hökmünde häzirçe çenli aktiw ulanylýar. Beýleki türki dillerde bolşy ýaly, şeýle sözlerden durýan adam atlaryny biz türkmen antroponimiýasynyň iň gadymy gatlagy hasaplaýarys.

Gadymy türki gatlak. Bu gatлага degişli atlary hasyl edýän sözler türki dilleriň aglabasy üçin umumy bolup, olardan ýasalan adam atlaryna türki dilleriň gadymy ýazuw ýadygärliklerinde köp duş gelinýär. Şeýle antroponimleriň hataryna asman jisimleriniň atlaryny aňladýan Gün, Aý, Ýyldyz:

Gün, Aý, Ýyldyz - Ençeme gije hem gündizlerden soňra, bu uz owadan gyzyň gözleri ýalp-ýalp ýandy. Üç ogul dogurdy. Birine Gün adyny berdiler. Ikinjisiniň adyna Aý diýdiler. Üçünjisini-de Ýyldyz diýip çagyrdylar. Uly geografik obýektleriň atlaryny aňladýan Gök, Dag, Deňiz:

Gök, Dag, Deňiz - Bir gün säher wagty bu gyzyň-da gözleri ýylp-ýylp ýylpyldady. Ol-da üç ogul dogurdy. Öňküler dek bu oglanlaryň-da birinjisiniň adyna Gök diýip at goýdular. Ikinjisine Dag diýen ady berdiler. Üçünjisini-de ýöne Deňiz diýip çagyrdylar.

Dürli haýwanlaryň atlaryny bildirýän arslan, böri, bugra, öküz, taý, çagry..., berk we çydamly metallaryň, ösümlikleriň, gurallaryň ady bolan kümüş, demir (temir), daş (taş), gylç, palta şeýle-de dürli predmetleriň, hadysalaryň titullaryň... atlaryny bildirýän ýagmyr, daň (Daňatar), gut (Gutly), oraz, han, beg ýaly ençeme türki sözlerden hasyl bolan adam atlaryny goşmak mümkin.

Türki (türkmen) sözleri soňky döwürlerde-de adam atlarynyň döremegi üçin esasy baza bolup hyzmat edýär. Orta asyrlarda we ondan öň adam ady hökmünde ulanylan türki sözleriň türkmen antroponimiýasynda şu wagta çenli köpçülikleýin saklanyp galmagy ol atlaryň münlerçe ýyllaryň dowamynda ýörgünli bolandygyna güwä geçýär.

Gazak alymy T.Januzakow adam atlarynyň derňewine bagyşlanan monografiýasynda L.N.Gumilýowyň V-VIII asyrlardaky türki taýpalaryň taryhyny yzarlaýan “Древние тюрки” (1967) we Mahmyt Kaşgarynyň “Türki sözler diwany” diýen işlerinde getirilýän adam atlaryny häzirki gazak antroponimleri bilen deňeşdirip, olaryň ençemesiniň şu wagta çenli saklanyp galandygyny ýüze çykarýar [Жанузаков Т 1971:31]. Türkmen antroponimiýasynda-da şol gadymy atlarynyň köpüsi aktiw ulanylýar.

Netijeläp aýdanymyzda, türki sözler soňky döwürlerde-de adam atlarynyň döremegi üçin esasy baza bolup hyzmat edýär. Türkmen halkynyň baý agzeki halk döredijiligi hasaplanýan halk dessanlarynyň dilindäki adam atlary gelip çykyş taryhyna ýa-da hronologiyasyna syn etdik. Gadymda adam ady hökmünde ulanylan türki sözleriň türkmen antroponimiýasynda şu wagta

çenli köpçülikleýin saklanyp galmagy ol atlaryň müňlerçe ýyllaryň dowamynda ýörgünli bolandygyna güwä geçýär.

Peýdalanylan edebiýatlar

1. Қортабаева Г. Қ. Түркі ономастикасы – Алматы, 2017.
2. Сайымбетов О.Т. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары-Нөкис: Билим, 2000.
3. Атаныязов С. Адың нәме? – Ашгабат: Магарыф, 1978.
4. Жанузаков Т. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы, 1971.

KISHI LAQABLARINI ETIMOLOGIK JIHATDAN O'RGANISH
(Amudaryo tumani misolida)

AN ETYMOLOGICAL STUDY OF PERSONAL NICKNAMES
(The case of amudaryo district)

Ibragimova Zamira Yuldashevna,

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti dotsenti

Suronov Shohruh Shuhrat o'g'li

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti talabasi

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/PZTD9187

Annotation. *This article presents a comparative analysis of the nicknames of certain residents of the Amudaryo district in the Republic of Karakalpakstan.*

Key words. *dialect, anthroponymy, onomastics, personal names, nicknames, abbreviated names, active nicknames, profession-related nicknames, character-based nicknames.*

Jahon tilshunosligida onomastik birliklarning eng qadimiy va muhim shakllaridan biri sifatida antroponimik birliklar – ya'ni ism, familiya, ota ism, laqab va taxalluslarni o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda antroponimik birliklar deganda faqatgina kishilarning ismi, familiyasi yoki ota ismi emas, balki ularning laqab va taxalluslari ham nazarda tutiladi. Laqablar juda uzoq tarixiy davr mahsuli bo'lib, kishilarga laqab qo'yish xalq orasida tarqalgan qadimiy odatlardan biridir. Laqablar shaxsning tashqi ko'rinishi, fe'l-atvori, kasbi, yashash joyi yoki biror voqea-hodisa bilan bog'liq xususiyatlari asosida shakllangan. Har bir laqab o'z zamonasining ijtimoiy, madaniy va til xususiyatlarini o'zida mujassam etgan bo'lib, u inson haqida muayyan tasavvur hosil qilishga xizmat qilgan.

Zero, "Turkiy tillarning katta oilasiga mansub bo'lgan o'zbek tilining tarixi xalqimizning ko'p asrlik kechmishi, uning orzu-intilishlari, dard-u armonlari va g'alabalari bilan chambarchas bog'liqdir. Ajdodlarimiz, ota-bobolarimiz aynan ona tilimiz orqali jahonga o'z so'zini aytib kelganlar. Shu tilda buyuk madaniyat namunalarini, ulkan ilmiy kashfiyotlar, badiiy durdonalar yaratganlar"[1]. Tilimizning boyligi, ayniqsa, xalq og'zaki ijodi mahsuli bo'lgan leksik birliklarda yaqqol namoyon bo'ladi. Shular jumlasiga laqablar ham kiradi. Ular inson shaxsiga oid ma'lum bir belgini ifodalovchi, ko'pincha kulgili, kinoyaviy yoki mazmunli shaklda qo'llaniluvchi nomlar bo'lib, xalq orasida keng tarqalgan va asosan og'zaki nutqda yashab keladi. Tadqiqotchilar laqabning mazmunini turlicha sharhlaganlar. Jumladan, E.Begmatov laqab o'z egasining biror jismoniy fazilati yoki nuqsi, aqliy iste'dodi va kasbi, odamlar orasida o'zini tutishi, biror ijobiy yoki g'ayritabiiy harakatiga ishora qiladi; laqab ko'proq xalq tilida, lahja va shevalarda yashaydi; ko'pgina laqablarning motivativ asosi ko'proq tor doirada ma'lum bo'ladi (oila a'zolari, kichik jamoa doirasi, laqabni qo'ygan shaxs va boshqalar) [2.55-56] – deb fikr bildiradi. Demak, laqablar o'zbek tili leksik tizimining muhim tarkibiy qismlaridan biri sifatida xalqning hayot tarzini, fikrlash doirasini va madaniyatini o'zida mujassam etadi. Ularning o'rganilishi tilshunoslikning nafaqat leksikologiya, balki sotsiolingvistika va madaniyatshunoslik sohalar uchun ham muhim ilmiy ahamiyatga egadir.

Hozirda o'zbek tili toponimlari, antroponimlari bo'yicha salmoqli fundamental tadqiqotlar yaratilganini, atoqli otlarning izohli, imloviy lug'atlari tuzilganini, laqablar va taxalluslar xususida ham jiddiy tadqiqotlar vujudga kelganini qayd qilish mumkin. O'zbek tilshunosligida ilk bor taxalluslar va laqablar adabiyotshunoslik aspektida B. Qoriyev, R.Vohidovlar tomonidan o'rganilgan. Ushbu jihatdan o'zbek onomastikasida E. Begmatov, Y. Menajeyev, X. Azamatov, D. Abdurahmonov, F. Abdullayev, Sh. Nizamovalarning ilmiy ishlari tahsinga sazovordir. XX

asrning 60-yillarida E. Begmatov o'zbek tilida kishi ismlari, familiyasi, laqabi, nasabi va taxalluslarini entolingvistik, lingvistik jihatdan ilk bor keng doirada tadqiq qilgan [2.56]. Bu ishlarda antroponimlarning tarkibiy qismi sifatida laqablarlarning leksik-semantik, grammatik xususiyatlari yoritilgan, atoqli otlar, jumladan, laqab va taxalluslarning yasalishi, etimologiyasi, nominatsion-motivatsion asoslari haqida muayyan xulosalar berilgan. A.Ishayev, R.Sapayev, Y.I.Avlakulov, M.Rashidova hamda X.Qodirovalar laqablarga oid alohida ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirgan. Jumladan, yirik onomast-olim E.Begmatov laqablarni atoqli ot deb baholaydi, faqat bunda ismni antroponimlarning asosiy kategoriyasi, laqab, taxallus va familiyalarni esa "qo'shimcha nominativ kategoriyasi" [3.6] deb nomlagan. Chunki shaxsni nomlashning asosiy vositasi ismdir, boshqa usullar esa antroponimik nominatsiyada uni to'ldiruvchi qo'shimcha vazifalarni o'taydi. E.Begmatovning "O'zbek tili antroponimikasi" nomli monografiyasida o'zbek antroponimlarining tarixi, etnolingvistik, sotsiolingvistik jihatlari tadqiq qilingan; ismlardan tashqari o'zbek laqablari, taxalluslar, familiya va otasmlari ham keng tahlilga tortilib, laqablar alohida bob sifatida o'rganilgan. Olim laqablarni ma'no va motiviga ko'ra 10 guruhga ajratib tasnif qilgan [3.13-14]. Laqab atamasiga "shaxsga uning atrofdagilari tomonidan beriladigan, kishining xarakterli belgi-xususiyatini ifoda qiluvchi, asosan, shaxs ismi bilan birga qo'llanuvchi nom" [2.44] shaklida izoh beradi. Xususan, M.Rashidova o'zbek tilidagi laqablarini to'plash va tadqiq qilish bilan shug'ullangan. Ushbu izlanishlarning mahsuli sifatida "O'zbek tilidagi laqablarining leksik-semantik va uslubiy xususiyatlari" nomli risola ham nashr qildirgan. Ushbu risolada laqablarining tasnifi, tuzilishi, yasalishi, etimologiyasi va uslubiy xususiyatlari haqida ma'lumot berilgan [4.72]. Y.Avloqulov ham antroponimik birliklar ustida izlanishlar olib borgan bo'lib, ism, laqab, taxalluslar antroponimik qatlamni tashkil qilishini ta'kidlaydi [5.19]. Mazkur muallifning ham laqab va taxalluslarning xususiyatlari haqida maqolasi mavjud.

Laqablar insonga ismi, familiyasi yoki ota ismi kabi doimo birga yashaydigan ikkilamchi nom sanaladi. Ilmiy manbalarda laqab so'zi quyidagicha sharhlangan: "laqab" – arabcha so'z bo'lib, "ikkinchi nom", "taxallus", "laqab" ma'nolarini anglatadi. Biror xususiyatiga ko'ra kishiga hazil qilib yoki masxaralab beriladigan qo'shimcha nom; shuningdek, ma'lum maqsadda o'zgartirib olinadigan nom [6.53], deya izoh keltiriladi. Ma'lumki, laqablar insonning turli-tuman belgisi, xususiyatlariga qarab qo'yiladi. Shunga ko'ra ular kishilarning qaysi urug' yoki qabilaga mansubligini, ulardagi jismoniy kamchiliklarni, xarakter, fe'l-atvor, gapirish uslubi, kiyinishdagi biror kamchilik yo'ki o'zgachalikni, kasbini, millatini, kishilardagi shu kabi yaxshi hamda yo'mon xislatlarni, belgi-xususiyatlarni ko'rsatadi [7.15-16].

Masalan: Insonning kasbini ifodalovchi laqablar:

Qymbız (Qumbizlar)- Ota-bobolari oldinlari g'isht quyuvchi bo'lgan.

Poldom̃n (Poldomon)- Folbinlik bilan shug'ullanligi uchun shunday laqab qo'yilgan.

Təyp (Taub)- Tabibchilik bilan shug'ullangani uchun.

Insonning xarakteridan kelib chiqib ishlatiladigan laqablar:

Chəngək (Changak)- Ota-bobosi bir ishni qilaman desa, aniq shu ishni qilgani uchun qo'llangan.

Pəŋqılār (Ponqilar)- Ko'pincha maqtanib gapirgani uchun qo'llanilgan.

Somsom̃ (Somsom)- Ko'pincha vaysaqi bo'lganlikdan ushbu laqabni olgan.

Pontamas (Pontamas)- Ko'p yolg'on ishlatganlikdan shu laqabni olgan.

Insonning davomiy shug'ullanadigan ishidan kelib chiqib qo'yiladigan laqablar:

Kychər (Kucharlar)- Avlodida kurashchilar ko'p bo'lgan

Zagran (Zagranlar)- Ota-bobosi oldinlari chet elga ko'p chiqqanligi uchun.

Insonning tashqi ko'rinishi va jismoniy harkteridan kelib chiqib qo'yiladigan laqablar:

Dəylər (Daular)- Ko'rinishlari haybatli bo'lgan.

Kashshey (Koshsheylar)- Ota-bobosi ko'rinishi ozg'in bo'lgani uchun.

Insonning millatidan kelib chiqib qo'yiladigan laqablar:

Kostyolər, Tolurus (Kostyalar, To'luruslar)- Rus millatiga mansub bo'lib, keyinchalik o'zbeklashib ketganligi uchun.

Boshqa sabablarga ko'ra qo'yilgan laqablar:

Chertək (Chertak)- Tumanda birinchi bo'lib shularning ota-bobosi uyga tom bostirgan.

Bylg'ashtır (Bulg'ashtir)- Qilgan ishini oxirigacha bajarmaganligi uchun shunday laqab qo'yilgan.

Taksist (Taksist), Gomməch (Gommachi), Tandırch (Tandirchi), Pikərch (Pikarchi), Povır (Povr), Diktr (Diktr), Byg'altır (Bug'altir) kabi zamonaviy laqablar hozirgi kundagi bajaradigan ishi yoki kasbiga qarab shunday nomlangan. Laqablar insonlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalar, madaniy qadriyatlar va til taraqqiyotining o'ziga xos ifodasi bo'lib, turli shakllarda va zamonaviy ko'rinishlarda yashab kelmoqda. Ularning jonli so'zlashuvdagi va virtual makondagi shakllari tahlili orqali nafaqat til o'zgarishlarini, balki jamiyatdagi ijtimoiy-psixologik holatlarni ham o'rganish mumkin.

Xulosa. Amudaryo tumani misolida olib borilgan ushbu tadqiqot shuni ko'rsatadiki, laqablar – o'zbek xalqining ijtimoiy-madaniy hayoti, dunyoqarashi va til madaniyatining ajralmas bir qismidir. Ular insonning tashqi ko'rinishi, fe'l-atvori, kasbi, millati yoki oilaviy tarixiga doir xususiyatlari asosida shakllanib, ko'pincha og'zaki nutq orqali avlodlardan avlodga o'tib kelmoqda. Laqablarning shakllanishi va ishlatilishida mahalliy sheva va urf-odatlar muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot davomida aniqlangan laqablar lug'aviy, semantik va etimologik jihatdan turlicha bo'lib, ularning har biri ortida o'ziga xos tarix va motivatsiya mavjud. Ayniqsa, zamonaviy kasb va faoliyat bilan bog'liq laqablar (masalan, *Taksist, Bug'altir, Tandirchi* kabi) yangi ijtimoiy voqealarning tilga qanday ta'sir qilayotganini ochib beradi. Ushbu tadqiqot laqablarni o'rganish orqali nafaqat tilshunoslik, balki sotsiologiya, madaniyatshunoslik va psixologiya kabi boshqa fanlar uchun ham muhim ma'lumotlar taqdim etadi. Shu bois, bu boradagi izlanishlar davom ettirilib, boshqa hududlar misolida ham tizimli ravishda o'rganilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Prezident Shavkat Mirziyoyevning o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi // Xalq so'zi, 2019-yil, 22-oktabr
2. Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент, Фан, 2013 – Б. 55.
3. Бегматов Э. Антропонимика узбекского языка: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент: Фан, 1965. – Б. 6.
4. Рашидова М. Ўзбек тилидаги лақабларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. – Тошкент: Иқтисодмолия, 2008. – 72 б.
5. Авлакулов Я.И. Ўзбек тили ономастик бирликларининг лингвистик тадқиқи: Филол. фанлари номзоди дисс. ... автореф. – Тошкент, 2012. – Б.19
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 жилдлик; – Тошкент, 2006, Ўзбекистон миллий энциклопедияси нашриёти, 3 жилд, – 53 б.
7. Менаншев Я. ва б. Исмнинг маъноси нима. – Тошкент: Фан, 1968. – 16 б.

AMALIY FRAZEOGRAFIYA SATHIDA TUB SO'Z VA KO'CHMA MA'NO
TAKOMILI

THE ORIGINAL WORD AND THE MEANING OF THE WORD ARE PERFECT AT
THE LEVEL OF PRACTICAL PHRASEOGRAPHY

Abdullayev Davron Atabayevich,

QQDU O'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi,
f.f.f.d (PhD), dotsent

Chariyev Chari Davletmamatovich,

QQDU Turkman tili va adabiyoti kafedrasida assistenti
Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/MMKP2363

Annotation. *In this article, a phraseological unit is a derivative of artistic speech, in which the level of practical processing of a certain language finds its expression. The circumstances of the formation of a phraseological matrix at the intersection of language and speech, language and thinking, language and culture are highlighted.*

Key words. *Phraseological unity, polysemy, free connection, communication, connotative and denotative, parallel metaphorization, emotional-expressive.*

Inson borliqni yaxlit tasavvur asosida ko'radi, tahlil qiladi va baholaydi. Joriy holatda muqoyasa, solishtirish yoki taqqoslash voqelik asnosida mavjud ichki aloqani qayta tiklashga yordam beradi. Odamzod uchun nominativ vazifa bilish dastlabki bosqichi darajasini o'tasa, obrazli idrok sezgisi uning dunyoqarashi, did-saviya va fe'l-atvorini yuksaltirishga xizmat qiladi. Shu ma'noda, shaxs tiynatida tushuncha to'laqonli hamda umumlashgan manzarasini yaratish hayotiy ehtiyoj hosil qiladi. Uzluksiz jarayon ma'no xususiyatiga bog'lanadi. Aslida tushuncha leksikalizatsiyasi va semantizatsiyasi o'rtasida rishta mavjud, joriy bog'lanishni stilizatsiya jipslashtiradi. Unda tahlil, talqin va baholash mezonini markazlashadi. Tilshunoslikda transformatsion (lot. transformatio – qayta o'zgarish, qayta hosil bo'lish) ko'chirish usuli lug'aviy birlikdan ma'no siljishiga ko'chadi, mohiyat ta'kidida qayta – idrokda ijodiy baholangan jarayonni tavsiflaydi. Ifoda va talqin birikuvini ibora shakllanishi uchun muhim omil, unda nozik kuzatish va jonli mushohada uyg'unlashadi. Asl hamda ustama ma'no, odatda, shakl-mazmun-vazifani yaxlit hodisaga aylantiradi.

Frazeologik birlik – badiiy nutq hosilasi, unda muayyan til amaliy ishlanganlik darajasi o'z ifodasini topadi. Iborada ifoda va talqin bir-birini to'ldiruvchi mohiyat kasb etadi. Unda ma'no o'zgaruvi, hayotiy asos va lisoniy aloqa birlashadi. Millat ma'naviy zahirasini tashkil etadigan barqaror konstruksiyada emotsionallik va ekspressivlik asosiy o'ringa chiqadi. Tilni mohiyat nuqtai nazaridan tadqiq etish, shakl, mazmun va uslub transformatsiyasi (yangilanishi) aloqasini tekshirish tilshunoslik fani istiqbolli yo'nalishlarini belgilashga mustahkam zamin hozirlaydi.

Iborada har bir xalq did-saviyasi, millat idrok sezgisi hamda shaxs hozirlik darajasi o'z ifodasini topadi. Unda mental xususiyat leksik-semantik va funktsional-stilistik munosabatlarni tartibga soladi. Til va nutq, til va tafakkur, til va madaniyat chorrahasida frazeologik matritsa vujudga keladi. Aynan masalaga kognitiv yondashuv talqin va ifodani bir-biriga bog'liq jarayon sifatida o'rganishga yo'l ochadi. Aslida kommunikatsiya jarayonida milliy mansublik hamda genetik zahira ijodiy munosabatni urg'ulashga zarurat tug'diradi. Badiiy ifoda o'z va ko'chma ma'no negizida shakllanadi. Frazeologik birlikda ustama ma'no tasavvurni yaxlit va tugal, jonli va ta'sirchan, tezkor va ixcham usulda yetkazib berishni ta'minlaydi.

Amaliyotda soʻz qoʻllanilish doirasi va badiiy nutq jarayoni bir-biriga bogʻliq tushunchalar, ibora ifodaga betakrorlik, yorqinlik, ixchamlik va taʼsirchanlik bagʻishlashi eʼtirof etilgan hodisa, komponentlarning toʻldiruvchi, aniqlovchi va bogʻlovchi belgi-xususiyatlarini mohiyat belgilab beradi. Asl va koʻchma maʼno oʻrtasidagi aloqa lisoniy munosabatlarni yoʻlga soladi. Aniqrogʻi, tilda tayyor holda mavjud konstruksiya millat dunyoqarashi va baholash mezonlarini markazlashtiradi. Unda emotsional-ekspressiv boʻyoqdorlik, uslubiy daraja va nutqiy malaka omuxtalashadi.

Aslida frazeologik polisemiya deyilganda maʼlum bir frazema ikki va undan ortiq maʼno ifodalashi tushuniladi. Lekin bu oʻrinda shaklan oʻxshash erkin bogʻlanma va frazmadan anglashiladigan maʼnoni umumlashtirib, yaxlit holda frazeologik polisemiya hodisasi deb tushunish mumkin emas. Chunki, erkin bogʻlanma – nutq birligi boʻlsa, frazema - til birligi sanaladi. Binobarin, jagʻi ochildi - erkin bogʻlanmasi boʻlib, u ogʻizni katta ochib, jagʻni koʻrsatmoq maʼnosini bildiradi. “Jagʻi ochildi” frazemasi esa “nimanidir isbot qilish maqsadida uzundan uzoq ran boshlamoq” koʻchma maʼnosini ifodalaydi [OʻTFL, 92]. “Jagʻi ochildi” birikmasi asosida yuqoridz keltirilgan ikki maʼno bitta til hodisasi emas, balki ular ikki til hodisasini anglatgani bois ular oʻrtasida polisemiya sodir boʻlmaydi. Yuqorida qayd etilgan holat asosida paydo boʻlgan aloqa (erkin bogʻlanma va frazema teng kelish hodisasi) frazeologiya fanida omonimiya emas, balki omonimlik (omonimichnost) deya yuritiladi.

Prof.Sh.Rahmatullaev monografiyasi maxsus qismi xuddi shu hodisa tahliliga bagʻishlagan hamda muallif tadqiqot mobaynida “avjiga chiqmoq - avjiga chiqarmoq”, “ammamning buzogʻi”, “yerga kirib ketmoq – yerga kirgizib yubormoq”, “qorasini koʻrsatmaslik” singari bir qator misollar asosida masala mohiyatiga oydinlik kiritishga intiladi¹. Aslida ibora – ijodiy talqin hosilasi hisoblanib, badiiy nutqda tayyor holda mavjud vaziyat aynan yaxlit maʼno barqarorligini tavsiflashga xizmat qiladi.

Agar frazema lugʻaviy maʼnosi bittadan ortiq boʻlsa, bosh maʼno va yasama (hosila) maʼnoga ajratib oʻrganiladi. Binobarin, oʻzbek tiliga tojik tilidan yarim kalʼka asosida oʻzlashgan bajo keltirmoq (bajo ovaridan) frazemasi ikki maʼnoli boʻlib [OʻTFL, 25-26], uning dastlabki maʼnosi “bajarmoq”dir, ana shu maʼno (bosh maʼno)dan uning ikkinchi maʼnosi (hosila maʼno) “oʻrinlatmoq” oʻsib chiqqan, keyingi maʼno ijobiy uslubiy boʻyoqqa ega ekanligi bilan xarakterlanadi. Yoki tilimizda “bir pul” PFsi bir pul, uch pul, toʻqqiz pul kabi avval erkin birikma sifatida faol qoʻllanilgan erkin bogʻlanmalar negizida shakllangan. Bunda “pul” soʻz- komponenti va unga bogʻlanib kelgan son “bir” soʻzi konkret qiymatni anglatib kelgan (“yarim tiyin”, “bir tiyii”, “uch tiyin” kabi). Shunga koʻra “bir pul” // “bir pul boʻldi” erkin birikmasi xuddi shunday grammatik strukturaga ega boʻlgan “bir pul” polisemantik frazemasi shakllanishi uchun asos vazifasida keladi. Joriy konstruksiya ikki maʼnoli boʻlib, uning dastlabki maʼnosi (bosh maʼno) “qadr-qiymatsiz” boʻlib, shu asosda uning ikkinchi hosila maʼnosi “foydasi yoʻq” yuzaga kelgan [OʻTFL, 39].

Frazeologik polisemiya masalalari moʻgʻul tillari materialida ham maʼlum darajada tadkik etilgan. Masalan, G.Ts.Pyurbeev moʻgʻul tillarida feʼl frazemalarni tahlil etish jarayonida bunday frazemalarga koʻp maʼnolilik, sinonimiya, antonimiya kabi hodisalar ham xarakterli ekanini ochib berishga intiladi⁴. Olim fikricha, moʻgʻul tilida “амъ tavix” feʼl frazemasi quyidagi ikki maʼnoni ifodalaydi: 1) oʻlmoq; 2) butun qalbini, jonini bermoq. “Naash xarax” feʼl frazemasi ham ikki maʼno tashiydi: 1) tuzala boshlamoq (bemorlarga nisbatan); 2) yordam bermoq, homiylik qilmoq. “Am xalax” feʼl frazemasi esa quyidagi uch maʼnoli xususiyatga ega: 1) xursand boʻlmoq, shirakayf boʻlmoq; 2) qiziqqonlik holatida boʻlmoq; 3) tushkun holatda yer tepinmoq (ot haqida) kabilar. Eng muhimi, monografiya oxirida moʻgʻulcha-ruscha frazeologik lugʻat uchun materiallar sifatida 762 ta feʼl frazema keltirilib, har birining maʼnosi izohlangan, rus tiliga tarjima qilingan

hamda shu ma'nolarni ochishga xizmat qiluvchi namunalar berilgan¹. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, keltirilgan fe'l frazemalar saksondan ortig'i ikki-uch ma'noli polisemantik frazemalar sanaladi.

O'zbek tilshunosligida ham frazeologik polisemiya hodisasi ayrim darslik va o'quv qo'llanmalarida faqat qayd qilish hamda bu hodisaga doir bir nechta misollar keltirish bilan cheklanilgan. Mental munosabatni milliy ifoda va madaniy omil sifatida yaxlit tasavvur qilish maqsadida ibora tabiati turkiy xalqlar kontekstida o'rganilish tarixiga bir qur nazar tashlash foydadan holi bo'lmaydi. Jumladan, Z.Uraksin "Boshqird tili frazeologiyasi" atamasidagi asarida ta'kidlanishicha, boshqird tili frazemalari uchun ko'p ma'nolilik xususiyati xarakterlidir. Olim boshqird tilidagi uch mingga yaqin frazemalarni tahlil qilib, shulardan 215 tasi ko'p ma'nolilik xususiyatga ega ekanligini aniqlagan, joriy miqdor boshqird tilidagi yalpi frazemalar 9 foizini tashkil etadi.

Tadqiqotda ibora ma'no taraqqiyoti ikki guruhga ajratib o'rganilgan: a) semalarning ketma-ket siljishi, taraqqiyoti yoki frazemalarda ikkilamchi metaforizatsiya jarayoni asosida hosil bo'lgan FBlar; b) frazemalarda ma'nolarning parallel siljishi yoki parallel metaforizatsiya jarayoni asosida yuzaga kelgan FBlar. Masalan, «акны каранан ауығыу» ("oqni qoradan ayirmoq") frazemasi boshqird tilida PF bo'lib, 1) yozish-chizishni bilmoq; 2) hayotda yaxshiyomonni ajrata bilmok ma'nolarini bildiradi. Bu PFdagi ma'nolar o'zaro ketma-ket siljish asosida yuzaga kelgan. «Arka bireu» ("orqa bermoq") frazemasi ham PF bo'lib, uning birinchi ma'nosi "elkasi bilan o'girilmok", keyingisi esa "orkaga chekinmoq, qaramoq" semasini ifodalaydi. «Is kiteu» ("esi keptoq") iborasi xam PF bo'lib, 1) "akl- xushini yo'kotmok", 2) "hayron qolmoq, ajablanmoq" semalarini ifodalaydi, bu semalar o'zaro parallel metaforizatsiya asosida yuzaga kelgan. "Frazeologik birliklar xalqning psixologik, kognitiv-semantik va lingvokulturologik jihatlarini namoyon etgan ko'p qirrali va ko'p qatlamli mental tuzilmadir. Ularning mohiyatida ijtimoiy yoki sub'ektiv tarzda anglanuvchi, inson hayotining muhim moddiy, aqliy, ruhiy tomonini aks ettiruvchi, tarixiy ildizlariga ega bo'lgan xalqning hayotiy tajribasini aks ettiradigan mazmun turadi.

An'anaviy tilshunoslikda til birliklari, jumladan, frazeologik birliklar asosan struktural xususiyatlari asosida o'rganildi² 1. Lug'aviy birliklar semantik tadriji munosabat ottenkasi va baholash mezonini yaxlitlashtiradi. Shaxs his-hayajoni, idrok sezgisi, ruhiy holatini ifodalash uning mohiyatini tavsif etadi. Jumladan, o'zbek adabiy tilida uchraydigan bel bog'lamoq va bel olishmoq frazemalari bir tayanch ma'no tarmog'idan hosil bo'lgan. Agar dastlabki ibora uch xil: shaylanmoq, otlanmoq; astoydil kirishmoq; ahd qilmoq shaklida talqin qilinsa, ikkinchi barqaror konstruktsiya ikki xil: kurash tushmoq; sinashmoq ma'nosida izohlanadi.

Ikkala frazeologik birlik ham milliy qadriyatlar negizida shakllangan. Sharq mental turmush tarzi yigit uchun belbog' tushunchasini or-nomus, inson sha'ni darajasiga ko'targan. Ikkinchi ibora jismoniy barkamollik tarbiyasi bilan bog'liq, kurash milliy sport turi sifatida o'ziga xos an'analarga tayanadi. Bir paytning o'zida tasavvur ham ijodiylashuvi, ham mantiqiylashuvi, ham moddiylashuvi, ham barqarorlashuvi ko'p qatlamli hodisa – iborani vujudga keltiradi. Emotsional-ekspressiv bosim istilohni belgilaydi. Frazeologik birlik muayyan xalq intellektual salohiyati, ma'naviy zahirasi, tarixiy taraqqiyoti, madaniy saviyasi hamda milliy qadriyatlari kabi mentalitetga xos xususiyatlarni jilvalantiradi. Binobarin, an'ana va tajriba omuxtalashadigan konstruktsiyada til, nutq va ong yaxlitligi asosiy o'ringa ko'tariladi. Iborada jo'g'rofiy makonda voqelanadigan lug'aviy birlik nutq madaniyatini hosil qiladigan omilga aylanadi.

Aynan lisoniy munosabatlarga kognitiv yondashuv talqin va ifodani bir-biriga muqobillashtiradi. Aslida har bir aloqa-aralashuv vositasi zahirida inson ijtimoiy-psixologik asoslari bo'y ko'rsatadi. Badiiy kommunikatsiya konnotativ va denotativ ma'no taraqqiyoti

negizida shakllanadi, unda har bir tushuncha nomitativ mohiyati genetik mansublikni yetakchi mavqega olib chiqadi. Semantik struktura paydo bo‘lishi shaxs manfaat-ehtiyojlariga payvandlanadi. Fikrlash yo‘sini, tasavvur miqyosi hamda did-saviya tadriji jipslashuvi bevosita mental munosabatlar namoyon bo‘lishini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nafasov T. Qashkadaryo o‘zbek xalq so‘zlari lug‘ati. – Toshkent, 2011. – 468 b.
2. To‘ychiboyev B., Qashkirli K. Zominning til komusi. – Toshkent, 2012. – B. 108-134.
3. Akobirov S. O‘zbek tilining izoxli lug‘atida frazeologiya // Uzbek tili va adabiyoti. 1966. № 6. – B. 25.
4. O‘rinboyev B., Bozorboyev K. “Alpomish” dostoni frazeologizmlarining ta’biri. – Samarkand: SamDU nashri, 1998. – B. 5-39.
5. Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. O‘quv qo‘llanmasi. – Qarshi, 2004. – B. 154.

LUQMON BO'RIXON QISSASIDA SHEVAGA XOS SO'ZLAR
("Quyosh hali botmagan" asari misolida)
SPECIFIC WORDS IN THE HISTORY OF LUKMON BORIKHAN
(On the example of the work "The sun has not yet set")

Xaitov Xusniddin Xasanovich,

Halima Xudoyberdiyeva nomidagi ijod maktabi o'qituvchisi
Husniddinhayit1989@gmail.com

Olimova Rushana Ilg'orjon qizi,

Halima Xudoyberdiyeva nomidagi ijod maktabi o'qituvchisi
olimovarushana804@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/ZHBS8117

Annotation. The article analyzes the dialect words in the work of Lukman Borikhan "The sun has not yet set". Sentences in the text of the story with dialectisms are also highlighted and their dialect features are described. Dialect words are compared with the words of the literary language and interpreted.

Key words. writer, story, hero's speech, text, dialectism, dialect feature, dialect phenomenon, Kipchak dialect.

Xalq shevalari inson ruhiyatiga xos kechinmalarni asl holatda ifodalash imkoniyatiga ega nutqiy hodisadir. Shevalar kishi xarakterini ham qaysidir ma'noda namoyon etadi. O'ziga xoslikni aks ettirishda, ayniqsa, badiiy asarlarda sheva unsurlari qahramonlarning xarakter xususiyati tasviriyligini va hayotiyiligini ta'minlashda muhim deyish mumkin. Shi ma'noda shevaga xos so'zlardan samarali foydalanish yozuvchining dialektal mahoratini ham belgilab beradi.

Keyingi paytlarda o'z asarlarida shevaga xos xususiyatlarni singdirib, xalqchil obrazlarni yaratishga erishib kelayotgan yozuvchilar qatorida Luqmon Bo'rixonni ham keltirish mumkin. "Marhamatli kun", "Titrayotgan tog'", "Quyosh hali botmagan" kabi asarlar muallifi L.Bo'rixon 1965-yil 15-fevralda Qashqadaryo viloyati G'uzor tumaniga qarashli Yangiobod mahallasida dunyoga kelgan. Toshkent davlat universitetining jurnalistika fakultetida tahsil olgan.

Ilk hikoyasi "Bogimqul katta" bo'lib, 1987-yilda yaratilgan. Uning asarlari garchi ko'p bo'lsa-da, "Quyosh hali botmagan" qissasi alohida ahamiyat kasb etadi. Bu asarda yoshlarning hayot sinovlariga bardosh berishi, yigit va qizlarning jasorati sodda, xalq tilida tasvirlangan. Qissaning badiiy tasvirida, ya'ni voqealarda shevaga xos so'zlardan mohirona tarzda foydalangan. Asarning matnida qishloq shevasi alohida ajralib turadi. Ya'ni qipchoq shevasiga xos xususiyatlar eng ko'p uchraydi. Ko'plab hududlarda, jumaladan, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo shevalariga xos unsurlar bu asarda keng qo'llanilganki, beixtiyor qahramonlar xarakterini nutqidagi dialektal so'zlardan anglab yetish mumkin.

Results. "Kuyov jigit bo'p ketibsiz-ku, Tirkaship", – deb kulimsiradi muallim" [2, 9]. Bu gapda jigit, bo'p, Tirkaship kabi birliklar dialektal mazmun kasb etgan. Ya'ni qipchoq sheva elementlariga xos xususiyatlarni mujassam qilgan. Ya'ni qishloq hududlarida [b] tovushi [p] tarzda, [e] tovushi esa [i] tarzda ifoda etilgani uchun turli shevaga xos so'zlar vujudga keladi.

Jigit fonetik dialektizmida [y] tovushi [j] tovushiga o'zgargan, yoshiga ko'ra shaxs otini ifodalagan. Keyingi bo'p morfologik dialektizmida [l] tovushining tushishi, ravishdosh qo'shimchasining [-p] dialektal shakli qo'shilishi kuzatiladi. Tirkaship birligini dialektal

onomastik so'zga misol deyish mumkin. Adabiy shakldagi Tirkashev singari qo'llanilsa, obrazning nutqi rasmiylashib qoladi. Dialektizm esa bu holatning oldini olgan deyish mumkin. Yuqorida keltirilgan misoldagi bo'p so'zida esa tovush tushishi, tovush almashinishi kabi dialektal hodisalar kuzatilgan.

“Xullas, Tanzila yangi xonadonga tez singishib ketdi. Abil akani “Dadajon”, Uldon chechani “Onajon” deb ataydigan bo'ldi” [2,20]. Bu gapda qo'llanilgan checha birligi sof dialektal so'z bo'lib, yanga ma'nosini ifodalaydi. “Checha – yanga, kelinoyi” [3]. Yurtimizning turli hududlarida bu dialektizm turlicha ifodalanadi. Bu birliklar adabiy tilning leksik qatlamiga singib borayotgan dialektal so'z bo'lsa-da, shevaviy xususiyatini yo'qotmagan.

“Shu payt qiya ochiq darvozamizdan Uldon checha bosh suqdi.

–Hamsoya-yu-yu...” [2, 18].

Gapdagi hamsoya dialektal so'zining ma'nosi quyidagicha: “Hamsoya – soya ostida birga: qo'shni. Yonma-yon hovlida yashovchi; qo'shni”[3]. Qashqadaryo hududida shunday talaffuz etilsa, Samarqand viloyatida esa hamsiya shaklida ifoda etiladi.

“Quvondiq aka otamning eski qadrdonlaridan bo'lib, tog' tomonlarga yo'li tushgan paytlari ba'zan biznikiga ham qo'nib o'tar, momaqaldiraqdek gurillab gurungni gurungga ular, ora-chora jo'rasini ham cho'lga ko'chib borishga da'vat qilar...”[2, 5].

Insonlar o'rtasidagi qizg'in suhbatlar davrani qizdiradi va bu gurung ham deyiladi. “Gurung – 1. Qizg'in suhbat, gap; bahs. 2. Gap” [3]. Qizg'in suhbatlarni nafaqat gurung deymiz, balki gap-gashtak deya ham shevalarda ishlatamiz.

“–Soatjon, yugur anovining ortidan, deya u qizcha tomon imo qildi, - qochib ketyapti, aylanay sendan, yugur, ushlab kel!” [2, 13]. Anovi olmoshi ana shu olmoshining qisqartirilgan va shevaga xos variant hisoblanadi. Bu olmoshni ikki xil ma'noda ifodalash mumkin. Ular quyidagilardir: “Anovi – 1. O'zidan naridagi shaxs, narsa va shunga ishora qiladi. 2. Gapirilayotgan vaqtda ko'z oldida yo'q, ammo ma'lum shaxs, narsa va shunga ishora qiladi “ [3]. Bu so'zni shevaga xos shakli bo'lgani bilan, u anov, anavi deya ham Samarqand, Sirdaryo, Jizzax viloyatlarining ayrim hududlarida foydalaniladi.

“Jan-u jadal boshlanib, atom bomba kasofatidan dunyoniing kuli ko'kka sovirilsa, mol-u mulkim kimga ham qolardi degan o'yda iztirob chekib yurgan usta Abil sahar chog'i bisotidagi bor-yo'q ikki bosh oriq qo'yni bir paytlar pochtachi Tog'ay tog'adan sotib olgan...” [2, 3].

Yer yuzidagi nimjon, etsiz jonzot yoki hayvonga nisbatan oriq so'zi ishlatiladi. “O'riq – badaniga et bitmagan, ozg'in, kamgo'sht” [3]. Bu so'z ham yuqoridagi so'zlar kabi turli xil tarzda talaffuz qilinadi. Arriq, orriq deya esa Samarqand, Jizzax, Qashqadaryo viloyatlarining qishloq hududlarida ifodalanadi. Ya'ni bu dialektizmlarda tovushlarning qavatlanish dialektal hodisasi kuzatilgan.

Yuqoridagi shevaga xos so'zlarni quyida jadvalda quyidagicha aks ettirish mumkin:

	t/r	Dialektizmlar	Adabiy shakli	Morfologik belgisi
1		jigit	yigit	ot
2		bo'p	bo'lib	ravishdosh
3		Tirkaship	Tirkashev	atoqli ot
4		checha	yanga	ot
5		hamsoya	qo'shni	ot
6		gurung	suhbat	ot
7		anovi	ana bu	olmosh
8		oriq	ozg'in	sifat

Turli hudulardagi dialektizmlar o‘zgacha bir tarix, ta’rifga egadir. Shu tufayli ham turli joyda har xil shaklda ifodalanadi. Bu dialektizmlar yozuvchining ushbu qissasida badiiyat unsurining ta’minlanishida muhim vazifa bajargan. Ularni o‘rganish yozuvchining xalq shevalaridan foydalanish mahoratini belgilash va obrazlar yaratishda qahramon nutqiga xos detallarni baholashda zarur. Umuman, yozuvchi shevaga xos so‘zlarga takror-takror murojaat qilar ekan, qishloq odamlari nutqiga xos dialektal koloritga erishganligini qayd etish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Тўйчибоев Б. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси. – 2004. 112 б.
2. Бўрихон Л. Қуёш ҳали ботмаган. – Тошкент, Ёшлар. 2018. 175 б.
3. Ziyouz.com
4. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент:, Фан, 1971. 409 б.

O'ZBEK VA INGLIZ TEZ AYTISHLARINING DIALEKTAL XUSUSIYATLARI DIALECTAL CHARACTERISTICS OF UZBEK AND ENGLISH TONGUE TWISTERS

Og'abek Yuldashev Komiljon o'g'li,

Namangan davlat pedagogika instituti

Yevropa tillari kafedrasida o'qituvchisi

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/YIQB3541

Annotation. *This article examines Uzbek and English tongue twisters as a genre of oral speech and provides a comparative linguistic analysis of their dialectal features. The study analyzes the phonetic, lexical, and morphological characteristics of dialects as reflected in tongue twisters and determines their role in folk oral creativity.*

Key words. *tongue twister, dialect, vernacular, phonetics, oral speech, comparative analysis, Uzbek language, English language*

Tez aytishlar xalq og'zaki ijodining kichik janrlaridan biri bo'lib, ular nafaqat o'yin yoki nutq mashqlari, balki tilning fonetik, leksik va morfologik imkoniyatlarini sinovdan o'tkazuvchi vosita sifatida katta ahamiyat kasb etadi. Ular bolaning nutqini rivojlantirish, talaffuzini yaxshilash, so'z boyligini oshirish kabi lingvodidaktik maqsadlarda ham qo'llaniladi [Mirtojiyev 2009: 15]. Ayniqsa, har bir hududga xos bo'lgan dialektal xususiyatlar bu janrda yaqqol namoyon bo'ladi.

O'zbek tilida tez aytishlar mintaqaviy shevalarga asoslangan holda yaratilib, har xil hududlarga xos fonetik o'zgarishlar, leksik birliklar va morfologik shakllar orqali boyitiladi. Masalan, Andijon yoki Farg'ona shevasida aytiladigan tez aytishlar bilan Buxoro yoki Xorazm shevalaridagi variantlar o'rtasida sezilarli farqlar mavjud. Bu farqlar, ayniqsa, unli va undoshlar almashinuvida, so'zlarning qisqarishi yoki cho'zilishi kabi fonetik hodisalarda ko'zga tashlanadi [Rahmatullayev 2008:37]. Masalan, "qo'y" so'zi ayrim hududlarda "quy" shaklida talaffuz qilinadi, bu esa tez aytish matnining fonetik murakkabligini oshiradi.

Ingliz tilidagi tez aytishlarda ham dialektal xususiyatlar muhim rol o'ynaydi. Angliya, AQSh, Avstraliya kabi ingliz tilida so'zlashuvchi hududlar o'rtasida talaffuzdagi tafovutlar ushbu janrda ham o'z aksini topadi. Masalan, Received Pronunciation (RP) bilan aytilgan "Betty Botter bought some butter" iborasi bilan Southern American English aksentida aytilgan variant orasida sezilarli artikulyatsion farqlar mavjud [Wells 1982:55]. Shuningdek, ba'zi tez aytishlar aynan mintaqaviy aksent yoki dialektga moslab yaratilgan bo'lib, ularning fonetik va ritmik tuzilishi ham shunga monand ishlab chiqilgan.

Bu tahlillar shuni ko'rsatadiki, tez aytishlar mintaqaviy shevalarning saqlanishi va rivojlanishida muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Ular orqali nafaqat fonetik xususiyatlar, balki o'sha hududga xos leksik birliklar va grammatik shakllar ham folklor elementlari tarkibida avlodlardan avlodga o'tadi [Crystal 2003:87].

Demak, o'zbek va ingliz tillaridagi tez aytishlarda dialektal unsurlar ikki xil til tizimida turlicha ifodalanadi, biroq har ikki holatda ham bu unsurlar tilning estetik, madaniy va lingvistik boyligini namoyon etuvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Tez aytishlar odatda og'zaki shaklda saqlanadi va talaffuzga asoslanganligi bois shevalarga xos tovush va so'z shakllari ular tarkibida tez-tez uchraydi.

Tez aytishlar (tongue twisters) xalq og'zaki ijodining kichik janrlaridan biri bo'lib, ular odatda og'zaki nutqning ravonligini oshirish, fonetik malakalarni mustahkamlash va til bilan

bog‘liq o‘yinli mashqlarni bajarish maqsadida yaratiladi. Biroq, ularning chuqur tahlili til tizimidagi dialektal xususiyatlarni ochib beradi. Dialektlar tilning hududiy variantlari bo‘lib, fonetik, leksik va morfologik jihatdan farqlanadi. Shu sababli, tez aytishlarda dialektal elementlar tilning mintaqaviy rang-barangligini ifodalovchi vosita sifatida o‘rganiladi [Bobojonov 2018: 186]. O‘zbek tili dialektologiyasida fonetik o‘zgarishlar ayniqsa e‘tiborga molik. Masalan, Qashqadaryo viloyatida “qizil” so‘zi “kizil” tarzida talaffuz qilinadi. Bunday talaffuzda [q] tovushining [k] tovushiga almashishi kuzatiladi, bu esa tez aytishda alliteratsiya va artikulyatsion murakkablikka ta’sir ko‘rsatadi.

Misol: “Qizil qozon qaynadi, qaynay-qaynay to‘kildi” tez aytishi ayrim hududlarda “Kizil kozon kaynadi...” shaklida talaffuz qilinadi [Bozorov 2018:251]. Ingliz tilida fonetik dialektallik, ayniqsa, London shevasida /t/ tovushining glottal stop-[ʔ] tarzida talaffuz qilinishi orqali kuzatiladi. Masalan, “butter” so‘zi “[ˈbʌʔə]” tarzida talaffuz qilinadi. Misol: “Peter Piper picked a peck of pickled peppers” kabi tez aytishda shevaga xos urg‘u va bo‘g‘in o‘zgarishlari aniq seziladi. Hududiy shevalarda bir so‘z o‘rniga boshqa so‘z ishlatilishi mumkin. Masalan, standart o‘zbek tilida “katta” so‘zi ishlatilsa, bu so‘z Farg‘ona vodiysi shevalarida “ulug‘” tarzida ishlatiladi [Wells 1982:157] Misol: “Ulug‘ ukam uloq uchirishda usta” kabi tez aytishlarda bu leksik farq sheviy rang beradi.

Ingliz tilidagi leksik farqlar ingliz-amerika farqlari yoki ichki mintaqaviy variantlar orqali yuzaga chiqadi. Masalan, Britaniya inglizchasida “trousers”, AQSh inglizchasida esa “pants” ishlatiladi [Crystal 2003]. Bu holat tez aytishlarda leksik variantlarning uyg‘unlashuvini talab qiladi. Morfologiyada dialektal o‘zgarishlar fe‘l va affikslar shakllarida kuzatiladi. Masalan, “keldi” so‘zi Farg‘ona vodiysi shevalarida “keldu” shaklida aytiladi. Misol: “Keldu dedi ketdu dedi baribir ketolmadi” kabi tez aytishlarda bu dialektal forma stilistik urg‘u beradi. Janubiy AQSh inglizchasida “y’all” (you all), “ain’t” (isn’t/aren’t) kabi qisqartmalar keng qo‘llaniladi. Misol: “Ain’t nobody got time for that” tez aytishi mintaqaviy morfologik o‘zgarishlarni o‘zida mujassam etadi.

O‘zbek va ingliz tez aytishlarida dialektal qiyosiy xususiyatidan kelib chiqib quyidagi turlarga ajratiladi.

Xususiyat	O‘zbek tez aytish	Ingliz tez aytish	Izoh
Fonetika	“Qizil qozon qaynadi”	“Peter Piper picked...”	Talaffuzdagi shevaga xos o‘zgarishlar asosida fonetik murakkablik paydo bo‘ladi
Leksika	“G‘ishtin g‘ildiragi”	“How much wood would a woodchuck chuck...”	Mintaqaviy leksik elementlar tez aytish mazmunini va uslubini boyitadi
Morfologiya	“Bo‘ldi bo‘laman”	deydi “nobody has time for that”	Dialektal morfologik formalar nutq tezligini oshiradi va fonetik tormozni kuchaytiradi

Tez aytishlar faqatgina o‘yin yoki nutq mashqi vositasi emas, balki tilning ichki dialektal qatlami haqida ma’lumot beruvchi muhim lingvistik manbadir. O‘zbek va ingliz tillaridagi tez aytishlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, fonetik, leksik va morfologik o‘zgarishlar mintaqaviy nutq madaniyatining ajralmas qismi bo‘lib, ularni o‘rganish tilshunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biridir.

Xulosa qilib aytganda, tez aytishlar xalq og‘zaki ijodining sarmazmun va murakkab janrlaridan biri sifatida nafaqat fonetik, balki lingvokulturologik va ijtimoiy jihatdan ham katta ahamiyat kasb etadi. Ularning fonetik murakkabligi, leksik yuksakligi va morfologik rang-barangligi turli mintaqalarda shakllangan dialektal xususiyatlar bilan bevosita bog‘liqdir. Ayniqsa, O‘zbek va Ingliz tillari misolida olib borilgan qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, har ikki tilda tez aytishlar orqali nutqdagi tabiiy og‘ishlar, fonemalarning almashinuvi, leksik farqlanish va morfologik qisqartmalarning faol ifodasi mavjud. O‘zbek tez aytishlarida turli shevalarda fonetik tovushlarning o‘zgarishi (masalan, “q” o‘rniga “k”), leksik o‘zgaruvchanlik (masalan, “katta” o‘rniga “ulug”) va morfologik qo‘shimchalar (masalan, “keldi” → “keldu”) til strukturasi mintaqaviy variantlarini ko‘rsatadi. Ingliz tilida esa fonetik o‘zgarishlar (masalan, /t/ → /ʔ/), mintaqaviy leksik o‘zgaruvchanlik (pants/trousers) va morfologik qisqartmalar (y’all, ain’t) so‘zlashuv nutqining dialektal xususiyatlarini aks ettiradi.

Bunday tez aytishlar tahlili bir necha yo‘nalishda muhim ilmiy natijalarga olib keladi. Birinchidan, ular dialektal tafovutlarni lingvistik vosita sifatida ko‘rsatib beradi, ikkinchidan, og‘zaki nutqning o‘ziga xos urg‘u, ritm va intonatsiya tizimini chuqurroq o‘rganish imkonini beradi. Uchinchidan, ular lingvodidaktik jihatdan ham ahamiyatli bo‘lib, til o‘rgatish jarayonida talaffuzni to‘g‘rilash va mintaqaviy talaffuzlar ustida ishlashda samarali vosita bo‘la oladi. Natijaviy xulosa shuki, tez aytishlarda dialektal xususiyatlarning ifodalanish shakllarini tahlil qilish orqali har ikkala tilda ham mintaqaviy nutqiy o‘ziga xosliklar, til tizimining barqaror va o‘zgaruvchan jihatlari, shuningdek, tilning madaniy va tarixiy qatlamlari o‘rganiladi. Bu esa ularni filologik, sotsiolingvistik va fonetik tadqiqotlar uchun qimmatli til materiali sifatida baholash imkonini beradi. Shu bois, tez aytishlar kelgusida til taraqqiyoti, dialektologiya va lingvokulturologiya sohalarida chuqur izlanishlarga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirtojibev, M. O‘zbek tilining nutq madaniyati. – Toshkent: O‘zMU nashriyoti, 2009.
2. Rahmatullayev, M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili fonetikasi. – Toshkent: Fan. 2008.
3. Wells, J. C. Accents of English. Cambridge University Press. 1982.
4. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge U-ty Press. 2003.
5. Bobojonov, O. Shevalar va ularning til tizimidagi o‘rni. – Toshkent: Fan. 2018
6. Bozorov, N. O‘zbek dialektologiyasi asoslari. Andijon davlat universiteti nashriyoti, 2016.
7. Wells, J. C. Accents of English. Cambridge University Press. 1982.
8. Karimov, S. O‘zbek tili shevalarining leksik qatlamlari. – Buxoro. 2020.
9. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge U-ty Press. 2003.

QADIMGI TURKIY YODNOMALAR LEKSIKASI LEXICON OF ANCIENT TURKIC INSCRIPTIONS

Mominova Yulduz Aminboyevna,

Xorazm Ma'mun akademiyasi tayanch doktoranti

E-mail:ymominova7@gmail.com

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/FQJI1489

Annotation. This article provides information about the lexicon of ancient Turkic inscriptions, the historical, cultural and linguistic development of the Turkic peoples, the use of the most basic language tools, and the development, vocabulary, and lexical features of the Turkic languages.

Key words. Ancient, Turkic, language, lexicon, memoir, word, folk, literary language.

Qadimgi turkiy yodgorliklar – bu turkiy xalqlarning tarixiy, madaniy va tilshunoslik merosini o'rganishda muhim manbalar bo'lib hisoblanadi. Bu yodnomalar turkiy tilning taraqqiy etishida, leksik boyligini va tilshunoslik xususiyatlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun ham qadimgi turkiy yozma yodgorliklar leksikasi xilma-xildir. Qadimgi turkiy tillar, asosan, adabiy va og'zaki so'zlashuv (dialektal) tillarni o'z ichiga oladi. Qadimgi turkiy tillarda yaratilgan yozma yodgorliklar miqdori anchagina ko'p va ularning leksikasida ham farqlanish va o'xshashliklarni ko'rishimiz mumkin. Bular, asosan, turkiy elat va xalqlardagi tarixiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlar bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, turkiy xalqlar davlat tuzilmalarining rivojlanish darajasi hamda ularning yuksak darajadagi kitobxonligi bilan bog'liqdir. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari turkiy tilda bitilgan ilk badiiy dostonidir. «Qutadg'u bilig» leksikasini o'rganish turkiy tillarning, xususan, o'zbek tilining keng imkoniyatlarini yoritishda, shu bilan birga o'z va o'zlashgan qatlam munosabatini belgilashda, hozirgi o'zbek tilida va qadimgi turkiy tillarda qo'llanish holatini aniqlashda, semantik jarayonlarni tahlil etishda, so'z qo'llash, tahlil qilishda ahamiyatlidir. Shu qatorda turkiy yodnomalarda qo'llangan leksemalar bir-biridan ma'no jihatdan ham farqlanadi. Dostonda qo'llangan ko'pchilik leksemalarni turkiy so'zlar tashkil etadi. Masalan, ayit= «so'ramoq», tiril= «yashamoq» kabi leksemalar semantik o'zgarishlar bilan qo'llanadi.

Qadimgi turkiy yodnolar tilida ko'plab so'z turkumlarini ifodalanishini va ular ifodalaydigan ma'nolarning hozirgi o'zbek tilida ishlatilishi yoki nafaol lug'atdan joy olganligini solishtirib o'rganish mumkin. Bu esa yodgorliklar tilini oson tarzda o'rganishga imkon beradi. Masalan, qadimgi turkiy tillar leksikasida fe'llarning qo'llanishi va ularni o'zbek tiliga o'xshashliklarini ko'riushimiz mumkin. Masalan, оқыт – o'qit, тутуз – tutqiz, ичик – ichkari kir kabi fe'llarni ko'plab uchratishimiz mumkin.

Qadimgi turkiy til leksikasi mazkur tilning qaysi dialektlar asosida shakllanganini ko'rsatish bilan diqqatni tortadi. Shuningdek, ma'lum bir davrga oid nutq xususiyatlari, xalqning ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayoti, dunyoqarashi, insoniyatning moddiy, ma'naviy va maishiy hayoti bilan bog'liq hamma jihatlari leksikasida aks etadi.

Ma'lumki, har bir asarning leksik qatlami o'sha davr adabiy til xususiyatlarini, boshqa xalqlar bilan madaniy, siyosiy aloqalarni ko'rsatish uchun ham asosiy omillardan biri sanaladi. Qadimgi turkiy tilning leksik qatlami ham o'ziga xos. Bu tilning leksikasidagi o'ziga xoslik shundan iboratki, qadimgi turkiy qabilalarning tillaridagi leksik qatlam, tilning boshqa sathlariga qaraganda, qadimgi turkiy adabiy tilning shakllanishida katta vazifa bajargan. [Rahmonov, Sodiqov ; 2009. 78]

Qadimgi turkiy tilning leksik qatlami, asosan, turkey soʻzlardan iboratdir. Shu qatori qadimgi turkiy tilga xos soʻzlarda koʻp maʼnolilik ham mavjud. Masalan, köngül soʻzining bir nechta maʼnolari bor:

Istak, xohish: öz köngülinça barsun – oʻz xohishi boʻyicha ish tutsin [Rahmonov, Sodiqov 2009; 79]. Yozma yodgorliklardan biri hisoblangan “Devonu lugʻatit turk” asarida ham koʻplab qadimgi turkey tilga oid leksikalarni uchratishimiz mumkin. Nečä mä opraq kedük ersä, yaymurqa yarar. – «Kiyim qancha eski boʻlsa ham, yomgʻirga yaraydi». Tewäy münüp qoy ara yaşmas. – «Tuya mingan kishi qoʻylar orasida yashirinolmaydi». [DLT. 345]. Turur feʼlining oʻzagi tur-boʻlib, yozma yodgorliklar tilida uning ikki xil vazifasi bor: birinchisi mustaqil feʼl, ikkinchisi esa koʻmakchi feʼl boʻlib keladi.

Mahmud Koshgʻariy oʻzining «Devonu lugʻati-t-turk» asarida tur- feʼlining maʼnolarini yaxshi ochib bergan. Birinchisi «oʻrnidan qoʻpmoq», yaʼni «turmoq» anglamida. Bunda u mustaqil feʼl boʻlib keladi: er yuqaru turdī – «kishi va boshqalar oʻrnidan turdi». Koshgʻariy bu feʼlning kelasi zamon shakli va masdarini ham keltirgan: bular turur, turmaq shakllaridir. [Sadikov, 34] “Qonuqladi” - mehmon qildi. Beg meni qonuqladi – bek meni mehmon qildi. Boshqasi ham shunday (qonuqlar, qonuqlamoq). Oʻgʻuzlardan boshqa qabilalar tilida bu soʻz uy egasi yoqtirmagani holda, birov uyida turishi maʼnosidadir. Sheʼrda shunday kelgan:

Yagʻi begdin uzuqladi,

Korup suni aziqladi.

Olum ani qonuqladi. [DLT. 119-bet.]

Bundan tashqari “Oʻrxun – Enasoy” va “Qutadgʻu bilig” yodgorliklarida qoʻllangan leksik birliklarni dunyo tilshunoslari va oʻzbek tilshunoslari ilmiy jihatdan oʻrganishmoqda.

Foydalangan adabiyotlar

1. Abdurahmonov Gʻ., Shukurov Sh., Oʻzbek tilining tarixiy grammatikasi, T., 1973.
2. Abdurahmonov Gʻ., Rustamov A., Qadimgi turkey til. – T.: 1982.
3. Tursunov U., Oʻrinboyev B., Oʻzbek adabiy tili tarixi. – T.: 1982.
4. Qoʻchqortoyev I., Isabekov B., Turkiy filologiyaga kirish, – T.: 1984.
5. Oʻzbek mumtoz adabiyoti namunalari 1-jild. – Toshkent, 2005.

THE ROLE OF DIALECT WORDS IN ARTISTIC EXPRESSION
(ON THE EXAMPLE OF THE WORKS OF HAYRIDDIN SULTAN)

Gazibekova Sohiba Yusupovna,

TDYU qoshidagi akademik litsey bosh o'qituvchisi.

E-mail: sohibagazibekova@gmail.com

ORCID: 0009-0002-1626-7060

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/GEAS9424

Annotation. *The article examines the role of dialect words in literary texts and their significance as a linguapoetic means using the works of Hayriddin Sultan as an example.*

Key words. *linguapoetic analysis, literary text, dialect, vocabulary, expressiveness.*

Ma'lumki, o'zbek tili boshqa turkiy tillardan ko'pshevaliligi bilan ajralib turadi. Tabiiyki, badiiy matnda ham asar hayotiyiligi ta'minlash maqsadida qahramonlar nutqida shevaga oid so'zlar aks etadi. Badiiy matnning lingvopoetik tahlilida badiiy adabiyot tilining, xususan, tahlil etilayotgan matn tilining umumxalq tili, uning turli ko'rinishlari va adabiy tilga munosabatini nazarda tutish ham mavjud tamoyillardan biri hisoblanadi. [Yo'ldoshev 2008:152]. Umumxalq tili, uning turli hududiy va ijtimoiy ko'rinishlari bilan adabiy til o'rtasidagi munosabatlar tabiatining o'zgaruvchan bo'lganligi bois badiiy adabiyot tilining umumxalq tili, shuningdek adabiy til bilan aloqalari, hamkorligi ham tarixan o'zgarib boradi. [Виноградов 1981:195]. Umumxalq tilining turli qatlamlariga xos birlik va shakllarning badiiy matnda qo'llanishi bilan bog'liq tekshirish yoki qahramonlarning o'zlari mansub bo'lgan toifa yoki hudud tilidan qay darajada iste'foda qilishini o'rganish kabilarda ham lingvopoetik tomoyilga ko'ra ish tutish kerak bo'ladi. [Yo'ldoshev 2008:153]

Bu o'rinda tilshunos olim N.Mahmudovning quyidagi fikrlarini alohida ta'kidlab o'tish maqsadga muvofiqdir: "O'zbek adabiy tili o'zbek xalq tili zaminida tarkib topgan, u xalq tilining tegishli qonuniyatlar asosida mezonlashtirilgan, sayqallashtirilgan, oro berilgan shaklidir. O'zbek adabiy tilining shakllanish asosi ham, boyish va oziqlanish manbayi ham ayni shu xalq tilidir. Bugungi o'zbek adabiy tilimizning boyligi va favqulotda ifoda imkoniyatlariga egaligi xalq tilimizning rasoligi va ravnligi bilan izohlanadi"[Mahmudov 2009:5]. Demak, badiiy matn poetikasiga lingvistik yondashuvda matndagi poetik ahamiyatga ega bo'lgan shevaga oid so'zlarni nazardan qoldirib bo'lmaydi.

Har qanday ijodkor bir vaqtning o'zida adabiy til va sheva shakllarini o'zida mujassam etadigan xalq lisoniy xotirasining ifodachisi hisoblanadi. Shu boisdan ijodkor lisoniy xotirasida mavjud bo'lgan shevaga oid so'zlarni ongli ravishda yoki ichki his bilan o'z asarlarida aks ettiradi. Bu an'analar mazkur xalqning o'ziga xos bo'lgan bilish tizimlariga ishora qiladi. Tabiiyki, tadqiqotimiz obyekti bo'lgan Xayriddin Sulton asarlarida ham bu jihatlar ko'zga tashlanadi.

Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqida makon va zamon birligi tamoyili [Юлдашев 2009:26] muhim hisoblanadi. Xayriddin Sulton badiiy matnda shevaga oid so'zlardan muayyan bir hududga mansub kishilar nutqini jonli aks ettirish maqsadida foydalangani kuzatiladi. Binobarin, ijodkor asarlarida shevaga oid birliklar qo'llanishi diqqatga molik bo'lib, *bo'la* (xolavachcha), *egachi* (qaynsingil), *sepsilgan* (siyraklashgan), *ena* (ona), *xesh* (qarindosh) kabi so'zlar hududiy mansublikni alohida ta'kidlashga xizmat qilgan, muallif badiiy niyatining aniq va to'la namoyon bo'lishi uchun zamin yaratgan. Masalan: *Kechasi soat ikki yarimda andijonlik uch-to'rt mo'ysafidga qo'shilib Harami sharifga keldim. Odam oyog'i birmuncha sepsilgan ekan. Ibodatlarini shoshilmay bahuzur ado etdik.* ("Boburiynoma", 173-bet).

Sepsilmoq so'zi o'zbek tilining izohli lug'atida shv belgisi ostida berilgan bo'lib, *pasaymoq*, *susaymoq*, *siyraklashmoq* ma'nolarini izohlab kelishi qayd etilgan. [O'TIL 2022:600]. Yuqoridagi matnning mazmuniga esa ushbu sheva so'zning siyraklashmoq ma'nosi muvofiqdir.

Quyidagi badiiy matnda adabiy tildagi “ona” so‘zining o‘rnida uning dialektal varianti “ena” qo‘llanmoqdaki, bu orqali farzandning onaga murojaati va ayni paytda esa ushbu so‘z tarkibidagi unlining “enaaam” shaklida cho‘zib talaffuz etilishi matnga o‘ziga xos estetiklik baxsh etgan. Matn boshida sheva so‘z tarkibidagi kuchaytiruv-ta’kid undovini ham e’tibordan qoldirib bo‘lmaydi. Ya’ni tang ahvolda qolgan, ammo dushmanga sir boy bermay mardona turgan dorga osilayotgan qahramonning onasini ko‘rib yosh boladek ovozi titrab, yolvorib madad tilayotgani ushbu “yey” qo‘shimchasining “yeeey” tarzida fonetik qavatlanishi orqali mazmun yana-da poetik ahamiyat kasb etgan. Insonning nafaqat tashqi qiyofasi, balki uning so‘z ifodasida ham ma’lum ma’noda muvofiqlik bo‘lishini matndagi shevaga oid so‘z tarkibidagi fonetik takror mukammal ifodalagan: *Qamchinbek hasrat, alam va sog‘inchdan qovjirab yongan ko‘zlarini onasining yo‘liga o‘rtanib tikdi. Jismi jahonni o‘rtab:*

– **Enayeeey** – ,deb baqirdi. – Jonim **enaaam!**

Olamon yalpisiga guvillab yubordi. Suvoriy esa o‘ktam matonat bilan tobora yaqinlashib kelar, to‘riq bedov bir tekis yo‘rg‘alar, dodxohning yuzlarida, mahkam qimtilgan lablarida sokin, xotirjam, ammo ulug‘vor bir ifoda aks etardi.

(“Bunchalar shirinsan, ey achhiq hayot”, 45-bet).

Badiiy matnda muallifning mazmunni shaklga solishdagi mahorat, bundagi individual xususiyatlar alohida qimmatga ega. [Yo‘ldoshev 2008:49].

Shundan kelib chiqqan holda shevaga oid so‘zlarning badiiy tasvirdagi o‘rni muhim. **Xiliy** so‘zi o‘zbek xalq shevalari lug‘atida **хели** – xeli, ya’ni Qo‘qon shevasida “ancha sezilarli darajada, juda” kabi ma’nolarni ifodalashi qayd etilgan. [Yo‘ldoshev 2008:149].

Ertalab bemorning holi xiliy yengillashdi, ammo hamon darmonsiz edi. Hofiz Ko‘ykiy bomdod nomozidan so‘ng u bilan xayr-xo‘shlashib, barcha yaxshiliklari uchun uchun qayta-qayta tashakkur aytdi, ollohdan shifo tiladi. (“Saodat sohili”, 121-bet). Bu parchada adabiy tildagi “ancha” ravishining shevadagi varianti “xiliy” so‘zi ishlatilmoqda. Bu so‘z orqali ham personaj nutqi individuallashtirilgan va asardagi vaziyatga xos nutq uslubi shakllantirilgan.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Xayriddin Sulton asarlarida boshqa ijodkorlar kabi shevaga oid so‘zlardan personajlar nutqini individuallashtirish, poetik ta’sirchanlikni oshirish maqsadida mahorat bilan foydalangan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Виноградов В. Проблемы русской стилистики. – М.: Высшая школа, 1981. – С. 195.
2. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008, – 152 b.
3. Юлдашев М. Бадий матнинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – Б. 26.
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. IV jild, – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022, – 600 b.
4. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: Фан, 1971. – 277 б.

MAHMUD RAJAB IJODIDA O'G'UZ SHEVALARIGA XOS MORFOLOGIK
XUSUSIYATLARNING QO'LLANISHI

THE USE OF MORPHOLOGICAL FEATURES SPECIFIC TO OGHUZ DIALECTS IN
THE WORK OF MAHMUD RAJAB

Aminova Feruza Anvar qizi,

Tosh DO'TAU Tayanch doktorant

feruzaaminova98@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/LKMJ7922

Annotation. *This article analyzes the expression of morphological features characteristic of Oghuz dialects in the work of Mahmud Rajab. The use of accusative, demonstrative, accusative, declensional, personal-number affixes, verb and noun suffixes, interrogative and negative forms in the poet's poetic language in variants characteristic of Oghuz dialects indicates his poetics based on folk oral literature and historical linguistic layers. In the works of Mahmud Rajab, such dialectal units give the poetic language nationalism, emotionality, and phonetic naturalness. The article analyzes these morphological elements and highlights their stylistic and linguistic significance.*

Key words. *Mahmud Rajab, Oghuz dialect, style, morphological features, dialect and literary language, folk poetics.*

Mahmud Rajab o'zbek adabiyotining vakillaridan biri sifatida xalq og'zaki ijodi, turkiy til lahjalari, jumladan, o'g'uz shevalarining ta'sirini chuqur aks ettirgan ijodkordir. Uning ayrim asarlarida o'g'uz shevalariga xos bo'lgan morfologik birliklar, grammatik qurilmalar va shakllar sezilarli darajada namoyon bo'ladi. Bu holat shoir ijodidagi adabiy uslubining xalqchilligi, tarixiy til qatlami bilan bog'lanishini ko'rsatadi.

Mahmud Rajab poetikasini xalqona ohanglar, arxaizmlar, shuningdek, o'g'uz lahjasiga xos shakllar boyitgan. Bunday morfologik o'ziga xosliklar:

- Tilga milliy tus beradi;
- Tarixiy til qatlamlarining uyg'unligini ko'rsatadi;
- O'quvchida fonetik va emotsional taassurot uyg'otadi.

O'g'uz lahjasi – turkiy tillar oilasining g'arbiy (O'g'uz) guruhiga kiruvchi lahjalardan biri bo'lib, unga quyidagi tillar kiradi: turk, ozarbayjon va turkman tillari. Ushbu lahjalarning morfologik (so'z yasalishi va shakllanishi) xususiyatlari boshqa turkiy tillarga nisbatan o'ziga xos jihatlarga ega. O'g'uz lahjasi quyidagi morfologik xususiyatlarni o'zida aks ettiradi:

- qaratqich kelishigi affiksining -iŋ/ iŋ varianti ham qo'llanadi: otning boshi ~ a:tīn baši , bizning shahrimiz ~ biziŋ qa:lamīs. Urganch, Xiva shevalarida qaratqich va tushum kelishiklari -ni/nī affiksi bilan ifoda qilinadi;

- jo'nalish kelishigi affiksi -a/ä variantida ham qo'llanadi: otimga ~ a:tīma, ishga ~ i:ša.
- sifatning intensiv shakli dīm ravishi bilan shakllanadi: dīm jaxši, dīm i:ssī, dīm jaman;
- men, sen, u olmoshlari yolg'iz holda män, sän, u tarzida, jo'nalish kelishigida maŋa, saŋa, uŋa variantlariga ega boladi. III shaxs kishilik olmoshi birligida hu/ vu ko'pligida hular/ vular tarzida diftonglashadi;

- ko'plik affiksi -lä/la variantida ham qo'llanadi: gullar ~ güllä, olinglar ~ alīŋla;
- tartib son -nži ~ nži variantida qo'llanadi; birinchi ~ birinži, beshinchi ~ bešinži;

- harakat nomi -maq/mäk affiksi bilan hosil qilinadi: ko'rmoq ~ görmäk, ishonmoq ~ ĭ:nanmaq;
- hozirgi zamon davom fe'li - žatir affiksi (u ham bir variantli) bilan shakllanadi: kelyapti ~ gäžatir, boryapti ~ baržatir,
- kelasi zamon fe'lining ~ žäk/ žaq affiksli shakli qo'llanadi: keladigan ~ gälžäk, boradigan ~ baržaq;
- buyruq-istak fe'lining ko'plikdagi I shaxs shakli -(ä)li/(a)li affiksi bilan shakllanadi: kelaylik ~ gäläli, boraylik ~ barali;
- buyruq-istak fe'lining II shaxs birligida o'g'uz lahjasining o'ziga xos shakli qo'lanadi: bersangchi ~ bärsänä, borsangchi ~ barsaŋa;
- kelasi zamon fe'id a/ä affiksli ravishdoshi asosida - si/si affiksi bilan hosil qilingan shakli qo'llanadi: alasim, alasin, alası; alasimiz(s), alasinjiz(s), alası; i:časim / i:časiŋ / i:čäsi, i:časimiz(s), i:čäsiniz(s), i:čäsi. Bu so'z galdi so'zi bilan birga qo'llanadi[Ashirboyev 2021; 91]. Shu kabi morfologik xususiyatlarni Mahmud Rajab ijodi misolida tahlil etadigan bo'lsak:

Meni ko'rganingda cho'rchi-ib tushding-a,
Osmon uzildima, erga tushdima?
"Uf-fl!" – deding barmog'ing labinga bosib,
Birgana o'pganda ovozing pishdima.

Ushbu parchada - mi so'roq yuklamasi O'g'uz lahjasi Gurlan tumani shevasiga xos bo'lgan - ma/ mä shaklida: uzildimä - uzildimi, tušdimä - tushdimi, pišdima - pishdimi. Ayiruv-kuchaytiruv yuklamasi -gina esa -gana shaklida qo'llangan: birgana - birgina.

Tuyuq
Tuyuq deb yozg'onim tuyuq bo'miydi,
Suv-to'rpog'im ongsot uyuq bo'miydi,
Kavim paxsa iydi cho'kdi, yorildi,
Ming yomob iloy surt u yuq bo'miydi.

Bu parchada esa -gan affiksi, o'g'uz lahjasidagi sifatdashning tarixiy shakli - ɣan shaklida uchraydi: jazyanim, ravishdashning bo'lishsizlik shakli -maj esa -mij tarzida kelgan:bömiydi. Bu shakl nafaqat o'g'uz, balki qarluq lahjasida ham uchraydi.

ANJIR MUROBBO

Vox, meni qo'yovir, anjirlar seni
Ko'rganda ovzinnon bollor tomodi.
Anjirga suyandim seni sog'inib,
Oyoq-qo'llarimda hollor qomodi.

Murobboliq anjir pishdi miltirob,
Seni ko'rgim keldi miltirob ko'zim.
So'zing shakarina bilg'oding meni
Biram mozolimon o'zima o'zim.

Qo'limdi sen yoqqo uzotjoq bo'som,
Anjir shoxosinday boylonib qolor.
Shakar lablaringa etganda anjir
O'zi murobbog'a oylonib qolor.[muhammad-rajab-poetry.html]

Xalqona ohanglarda bitilgan yuqoridagi she‘rga nazar tashlaydigan bo‘lsak, chiqish kelishigi affiksi -dan - nän tarzida: övzinnän; - lar ko‘plik affiksi - lăr/lar shaklida : bällär, hällär; - ma bo‘lishsizlik affiksi esa - mä shaklida qo‘llangan: qömädi. Ikkinchi to‘rtlikda bo‘lsa, - lik ot yasovchi affiksi - liq tarzida: muräbbäliq; fe‘l yasovchi -ira qo‘shimchasi -irä shaklida: miltiräb; jo‘nalish kelishigi affiksi -ga esa -ä/nä shaklida: şakarinä, özimä; - man shaxs-son affiksi - man shaklida: mätzälimän; uchinchi to‘rtlikda -ni tushum kelishigi affiksi -di tarzida: qölimdi; jo‘nalish kelishi affiksi -qä tarzida: jäqqä; - kelasi zamon affiksi -žak esa žaq shaklida: uzatžaq; jo‘nalish kelishigi affiksi esa - yä shaklida: muräbbä yä.

Mahmud Rajab ijodi o‘zbek poetik tilining boyligi, shevalar va turkiy tillarning o‘zaro ta‘sirini aks ettiruvchi muhim adabiy manbadir. Unda o‘g‘uz shevalariga xos bo‘lgan morfologik elementlarning ishlatilishi nafaqat lingvistik, balki stilistik va madaniy yondashuvlar bilan bog‘liq. Bu morfologik xususiyatlar – qaratqich, jo‘nalish, chiqish, tushum kelishiklarining o‘g‘uz lahjalariga xos shakllari, shaxs va ko‘plik affikslari, fe‘l va ot yasalishiga oid o‘ziga xosliklar – Mahmud Rajab poetikasiga xalqchil, milliy va tarixiy ohang bag‘ishlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev N. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2021.
2. Qodirov N. O‘zbek shevalari morfologiyasi. – Toshkent: Fan, 2015.
3. Jo‘rayev A. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: O‘zMU nashriyoti, 2019.
4. Ertayev S. Turkiy tillarda dialektologik izlanishlar. – Samarqand, 2008.
5. Baxromov M. “Turkiy tillar morfologiyasining umumiy tamoyillari” // Filologiya masalalari ilmiy jurnali, 2017, №2 (36), – B. 42-48.
6. Bozorov O. O‘zbek poetik tilining shakllanishi va taraqqiyoti. – Buxoro: BDU nashriyoti, 2012.
7. Rajab M. She‘rlar to‘plami. – Elektron manba: muhammad-rajab-poetry.html(murojaat sanasi: 16.05.2025).

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI SOTSIOPRAGMATIK FARQLAR:
ANTONIMLAR ASOSIDA
SOCIOPRAGMATIC DIFFERENCES BETWEEN ENGLISH AND UZBEKISTAN:
BASED ON ANTONYMS

Feruzaxon Raximova,

Rennessanse University of Tashkent,

Rferuzaxon@Webster.Edu

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/VAAB3123

Annotation. *This article explores the sociopragmatic functions of antonyms in English and Uzbek. It discusses how antonyms reflect social status, cultural values, power, and politeness norms, highlighting the relationship between language and society. Examples demonstrate cross-cultural differences embedded in antonym usage.*

Key words. *antonyms, sociopragmatics, cross-cultural difference, social status, language and society.*

Kirish

Sotsiopragmatika tilning jamiyatda qanday ishlashini, til birliklarining ijtimoiy vaziyatlarda qanday ma'nolarni anglashi va qanday maqsadlarga xizmat qilishini o'rganadi. Bu doirada antonimlar — bir-biriga qarama-qarshi ma'nodagi so'zlar — ijtimoiy tafakkur, qadriyatlar va madaniyatni tahlil qilishda muhim vositadir. Chunki ular faqat tilshunoslik jihatdan emas, balki sotsiomadaniy mazmun nuqtai nazaridan ham ahamiyatlidir. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida antonimlarning qo'llanishidagi sotsiopragmatik farqlar o'rganiladi.

Sotsiopragmatika va Antonimlar

Sotsiopragmatika bilan pragmatikologiya o'rtasidagi farqni belgilovchi omillardan biri bu til birliklarining ijtimoiy kontekstdagi vazifasidir. Antonimlar ushbu kontekstda jamiyatning qanday "yaxshi" yoki "yomon", "yuqori" yoki "quyi" tushunchalarini shakllantirganini ko'rsatadi. Bu holat sotsiopragmatik tahlilda ayniqsa dolzarb bo'lib, antonimlar vositasida jamiyatdagi kuch munosabatlari, axloqiy qadriyatlar va madaniy tafakkur yoritiladi.

Asosiy qism

Ijtimoiy maqomni belgilovchi antonimlar

Ingliz tilida ijtimoiy maqomni ifodalovchi antonimlar – masalan, superior – inferior, boss – worker, rich – poor kabi juftliklar – jamiyatdagi kuch ierarxiyasi, iqtisodiy tengsizlik va ishchi-sinf munosabatlarini aniq namoyon etadi. Ushbu antonimlar yordamida til foydalanuvchilari o'zaro ijtimoiy pozitsiyalarni belgilaydi. Ayniqsa, "rich – poor" juftligi turli ijtimoiy kontekstlarda ishlatiladi va iqtisodiy tafovutlarni ifodalashda muhim vosita hisoblanadi. Biroq, ingliz tilida xushmuomalalik tamoyiliga ko'ra bu kabi so'zlar ko'pincha yumshatilgan holda, masalan, less privileged (kam ta'minlangan) yoki working class (ishchi sinf) kabi atamalar orqali bayon qilinadi. Bu, o'z navbatida, ijtimoiy sezgirlikni saqlab qolish va ehtimoliy noqulayliklardan qochish uchun amalga oshiriladi.

O'zbek tilida esa bunday antonimlar – boy – kambag'al, katta – kichik, ustoz – shogird – nafaqat ijtimoiy maqomni bildiradi, balki jamiyatdagi hurmat, ehtirom va ijtimoiy roldagi farqlarni ham aks ettiradi. Ayniqsa, katta – kichik juftligi orqali o'zaro munosabatlardagi izzat-ikrom, avlodlar o'rtasidagi hurmat kabi an'anaviy qadriyatlar ifodalanadi. Ustoz – shogird esa ijtimoiy maqom bilan birga madaniy meros, bilim uzatish va avlodlar davomidagi ijtimoiy aloqalarni ifoda

etadi. Bu antonimlar rasmiy nutqda ham, norasmiy muloqotda ham, ko‘pincha madaniy qadriyatlar va ijtimoiy tartibni saqlash vositasi sifatida faol ishlatiladi.

Odob-axloq me‘yorlari va etiket

Til faqat axborot uzatish vositasi emas, balki jamiyatdagi odob-axloq me‘yorlarini ham shakllantiradi. Bu jihatdan antonimlar — masalan, good – bad, right – wrong — jamiyatdagi axloqiy qoidalar va ma‘naviy baholash mezonlarini belgilaydi. Ingliz tilida bunday antonimlar ochiq ishlatilganda ham, ular ko‘pincha subyektiv baho berishdan qochish maqsadida yumshatilgan ko‘rinishda taqdim etiladi. Masalan, appropriate – inappropriate, acceptable – unacceptable kabi variantlar yordamida fikrlar noqulaylik keltirmaydigan, diplomatik tarzda ifodalanadi. Bu esa ingliz madaniyatiga xos bo‘lgan ijtimoiy xushmuomalalik va neytrallikka intilishni namoyon etadi.

O‘zbek tilida esa axloqiy mezonlarga oid antonimlar ochiq va to‘g‘ridan-to‘g‘ri ishlatiladi. To‘g‘ri – noto‘g‘ri, odobli – odobsiz, halol – harom kabi so‘zlar nafaqat axloqiy baho, balki kishilarning shaxsiy fazilatlarini va jamiyatdagi obro‘sin ham belgilaydi. O‘zbek madaniyatida bu kabi antonimlar orqali shaxsning o‘ziga xosligi, tarbiyasi va ijtimoiy qabulga layoqati haqida mulohaza yuritiladi. Ayniqsa, bolalar tarbiyasida, ta’lim sohasida va kundalik muloqotda bu antonimlar odob-axloq me‘yorlarini shakllantirish vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Madaniy Stereotiplar va Qarama-qarshiliklar

Sotsiopragmatik tahlilda madaniy stereotiplar va an‘analar asosida shakllangan antonimlar alohida ahamiyatga ega. Ingliz tilida urban – rural, modern – traditional kabi antonimlar zamonaviylik va an‘anaviylik o‘rtasidagi qarama-qarshilikni bildiradi. Bu antonimlar orqali zamonaviy turmush tarzi, texnologik rivojlanish va shaharlik dunyoqarashi qishloq hayoti, an‘anaviy qadriyatlar va konservativ fikrlash bilan qarama-qarshi qo‘yiladi. Ayni paytda, ingliz tilida bu qarama-qarshiliklar ko‘pincha sotsiologik tadqiqotlar, madaniyatshunoslik va reklama sohalarida tahlil qilinadi.

O‘zbek tilida esa madaniyat va din asosidagi antonimlar ko‘proq axloqiy va ijtimoiy baho vositasi sifatida xizmat qiladi. Zamonaviy – eski, dinsiz – dindor, milliy – begona kabi antonimlar orqali kishilarni baholash, ijtimoiy pozitsiyalarni belgilash va madaniy qadriyatlarni himoya qilish mumkin. Ayniqsa, dindor – dinsiz juftligi orqali nafaqat shaxsning diniy e‘tiqodi, balki uning jamiyatdagi axloqiy obro‘si ham belgilanishi mumkin. Bu esa o‘zbek madaniyatining diniy va an‘anaviy asoslarga tayanishini sotsiopragmatik darajada ko‘rsatadi.

Xulosa

Ingliz va o‘zbek tillaridagi antonimlar nafaqat semantik jihatdan, balki ularning sotsiopragmatik funksiyalari bilan ham sezilarli darajada farqlanadi. Ingliz tilida antonimlar ko‘pincha neytral shaklda va noaniq kontekstlarda ishlatiladi, bu esa nutq madaniyatida yuzaga keladigan ehtiyotkorlik va xushmuomalalik tamoyillarini ifodalaydi. Masalan, ingliz tilida rich – poor juftligi o‘rniga well-off – less privileged kabi yumshatilgan variantlar ishlatiladi. Bunda asosiy maqsad – muloqotda ishtirok etuvchining obro‘siga zarar yetkazmaslik, uning ijtimoiy maqomiga nisbatan hurmat saqlashdir. Bundan tashqari, ingliz madaniyatida ijtimoiy tenglik g‘oyasi ko‘proq qadrlangani uchun, to‘g‘ridan-to‘g‘ri baholovchi antonimlar ishlatishdan ko‘ra, diplomatik va e‘tiborli ifodalar afzal ko‘riladi.

Aksincha, o‘zbek tilida antonimlar ko‘proq ijtimoiy rollar, qadriyatlar va madaniy an‘analarni bevosita ifodalovchi vositadir. Masalan, katta – kichik, ustoz – shogird, odobli – odobsiz kabi antonimlar orqali kishilarning jamiyatdagi o‘rni, tarbiyasi, odobi va e‘tibori aniq ifodalanadi. Bunday antonimlar o‘zbek tilining sotsiopragmatik tizimida nafaqat baholovchi funksiya bajaradi, balki madaniy me‘yorlarni mustahkamlash, ijtimoiy tartibni saqlash va avlodlararo aloqalarni tartibga solish vositasi hamdir. O‘zbek jamiyatining kollektivist va

an'anaviy tabiati sababli, bu antonimlar odatda ochiq va to'g'ridan-to'g'ri ishlatiladi, hatto ularning semantik bahosi ijobiy yoki salbiy bo'lishidan qat'i nazar.

Shu bois, ingliz va o'zbek tillarida antonimlarning sotsiopragmatik farqlari, til o'rganishda, tarjimada va madaniyatlararo muloqotda muhim ahamiyat kasb etadi. Tilshunoslar va tarjimonlar bu farqlarni hisobga olgan holda, har ikki tilning madaniy kontekstini to'g'ri tahlil etishlari zarur. Aks holda, noto'g'ri interpretatsiyalar yoki madaniy noqulayliklar yuzaga kelishi mumkin. Demak, antonimlar nafaqat leksik birlik sifatida, balki sotsiopragmatik marker sifatida ham til va madaniyatni tahlil qilishda kuchli vosita hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Brown, P. & Levinson, S. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge University Press. 1987.
2. Holmes, J. An Introduction to Sociolinguistics (4th ed.). Routledge. 2013.
3. Leech, G. N. Principles of Pragmatics. Longman. 1983.
4. Yuldashev, M. Pragmatik tilshunoslik asoslari. – Toshkent: Fan. 2006.
5. Rustamova, D. “O‘zbek tilida antonimlarning madaniy-pragmatik xususiyatlari”. Filologiya Masalalari, 1(7), 2021. 45–52.
6. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge U-ty Press. 2003.
7. Nurmatova, M. “Sotsiopragmatika va leksik birliklar: qiyosiy tahlil”. Til va Adabiyot Ta’limi, 4(56), 2022. 67-75.

SIFAT VA SIFAT YASOVCHI AFFIKS MORFEMALAR PARADIGMASINING
SHAKLLANISH TARIXIDAN

ON THE HISTORICAL FORMATION OF THE PARADIGM OF ADJECTIVES AND
ADJECTIVE-DERIVING AFFIXAL MORPHEMS

Kuchimova Gulmera Muxiddinovna,

Jizzax davlat pedagogika universiteti

tayanch doktorant

kuchimovagulmera@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/ETQJ6014

Annotation. *This article analyzes the historical-genealogical and gnoseological relationship between the category of adjectives and nouns in the Uzbek language. The primary function of adjectives – to identify and express the attributes of nouns – determines their role within the linguistic structure. The study examines the formation of adjective-forming affix paradigms and their semantic and functional proximity to noun-forming morphemes. This research aims to reveal the linguistic connections between adjectives and nouns through an in-depth analysis of their morphology and semantics.*

Key words. *adjective category, noun category, morpheme, derivational affix, semantics, genealogical proximity, Uzbek language grammar*

Turkologiya fani hamda o'zbek tilshunosligida keyingi 40-50 yil ichida sifat so'z turkumi, uning morfologik xususiyatlari, yasalishi, leksik-grammatik va semantik xususiyatlari hamda sifatning morfemik tarkibiga bog'ishlangan ko'plab tadqiqotlar yuzaga keldi, dissertatsiyalar yoqlandi. Ayniqsa, keyingi yillarda sifatning semantik-uslubiy xususiyatlarini o'rganishga e'tibor kuchaydi. [Севортян 1963:58] Ammo shu paytga qadar sifat genealogiyasi, sifat yasovchi affiks morfemalar paradigmasining shakllanishi, bu jarayonning sifatning so'z turkumlari silsilasida tutgan o'rni, uning funksional vazifasining kengayishiga ko'ra tadriji, sifat yasovchi morfemalarning shakllanish jarayonlari bilan bog'lab yorituvchi tadqiqot hanuzgacha maydonga kelganicha yo'q [Асанова 2020: 203].

Ma'lumki qadimgi turkiy bobo tilda sifatlar maxsus morfologik ko'rsatkichlarga ega bo'lmagan, ularning mustaqil leksik va grammatik ot kategoriyasi sifatida mavjudligi shubhali deb hisoblanadi. Turkiy tillar tarixining qadimgi turk davrida boshlangan sifatning mustaqil so'z turkumi sifatida ajralib chiqishi ikki yo'nalish bo'yicha borgan: otlarning semantik-funksional ransformatsiyasi (o'zgarishi) hamda sifatning boshqa otlardan nafaqat boshlang'ich shakli, balki yasalma shaklida ham farqlangan avtonom morfologik tizim shakllanishi tarzida davom etgan. Bu arxaik otlarning sifatlar turkumiga o'tishida o'sha til birligining funksional xususiyat – aniqlovchi (sifatlovchi) vazifasida qo'llanilishida asosiy rol o'ynaydi, shuning uchun bu shakllarni o'tning umumiy, xususiy, nisbiy va hokazo shakllari sifatida qabul qilish mumkin, deya yozadi turkiy tillar morfologiyasining bilimdonlaridan biri A.M. Sherbak [Илєпбєк 1977: 108].

Haqiqatan ham, til taraqqiyotining eng qadimgi davrlarida ibtidoiy odam narsa - predmet va harakatni farqlashdan tashqari (ma'lumki, so'z turkumlari paradigmasining shakllanishining ilk boshqichi – ot va fe'l ayniyati davri bo'lgan) belgi va uning xususiy holi - miqdorni ham farqlab boradi. Bu jarayon o'z-o'zidan, mexanik tarzda ro'y bermagan, albatta. Sifat va sonning so'z turkumi sifatida shakllanishi so'z turkumlari taraqqiyotining ikkinchi bosqichi bilan bog'liq; bu bosqichni shartli ravishda so'z turkumlari taraqqiyotining sintaktik bosqichi deb atash mumkin

[Чариков 1987: 27]. Bu bosqichda ot (praforma)larning bir qismi belgi ifodalay boshlaydi; belgini alohida ma'no-mazmun kategoriyasi sifatida tafakkur va nutqda o'z o'rnini ola boshlaydi. Bu esa ibtidoiy jamiyatda faol nutqiy faoliyatning boshlang'ichi demakdir. Chunki sifat mohiyat e'tibori bilan so'z birikmasi tarkibidagina o'z ma'nosini to'la namoyon etadigan so'z turkumidir, u hamisha otni aniqlab keladi. Masalan: qora tosh, qizil gul kabi. Sifatning arxaik otdan ajralib chiqishiga ibtidoiy ot+ot shaklidagi so'z birikmasining tarkibidagi dastlabki komponentning atributiv funksiyani bajarishi asosiy sabab bo'lgan; mazkur funksiya tilda shu pozitsiyada qo'llanuvchi otlarning abstraksiyalanishi orqali tobora sifatlik (belgi anglatish) xususiyatini oshirgan deyish mumkin [Жирмунский 1946: 201]. Hozirgi paytda ba'zi tillarda mavjud bo'lgan ayrim qo'shma so'zlarning tarkibiga (ular qachonlardir so'z birikmasi bo'lgan) diqqat qilinsa, ibtidoiy (ot+ot shaklidagi) birikmaning izlari ko'zga tashlanadi: got. skauda-raips "Schuhriemen" (aynan tarjimai: "boshmoq+qayish", ya'ni, boshmoqning qayishi; auga+dauro "Augentüv" (aynan –«ko'z+eshik", ya'ni eshik tirqishi);[Жирмунский 1946: 201] rus. жар- птица, цар- колокол, дед мороз; o'zb. toshbaqa, suvilon, toshko'mir; eski turkchada Ordubaliq (qo'shin+shahar - harbiy lager), čigil tutuq (chigil+bek- chigil begi)[Древнетюркский словарь. 1969:145] Tabiiyki, so'z birikmasi tarkibidagi sifat predmet haqidagi tasavvurni kengaytirdi; masalan, yuqoridagi misollarda baqaning toshga o'xshashligiga (toshbaqa so'zida), ilonning suvda yashashiga (suvilon so'zida) ishora qilmoqda; bu hollar baqa va ilonning belgilari sifatida qabul qilinadi; demak, so'zning nominativ (atash) funksiyasi kengaydi, ibtidoiy nutqiy birlik ham vujudga keldi. Binobarin, asta-sekin otlar orasida atributiv funksiyada qo'llanuvchilar guruhining ajralib chiqishi, bunday so'zlarning ma'lum umumiy grammatik ma'nolar, ayrim morfologik kategoriyalarga ega bo'lishi sifat turkumining uzil-kesil shakllanishiga sabab bo'ldi, deyish mumkin[Элтазаров 2006: 42]. Shuningdek, L.V.Shcherbaning sifat kategoriyasining mohiyati uning ot kategoriyasining belgi-xususiyatlarini ifodalashidir, otsiz sifatning tildagi mavjudiyatini tasavvur qilib bo'lmaydi, degan firklari ham diqqatga sazovordir.[Илербак 1958: 182] Demak, turkiy tillar, shu jumladan o'zbek tilidagi sifatlar otlar bilan aloqasi tarixiy-gnesologik (tafakkuriy)dir hamda bu turkumning til/nutq dixotomiyasida amal qilinish uning eng avval sifatlovchi aniqlovchi va qaratqichli aniqlovchi sifatida otni aniqlab, ta'riflab, uning bir yoki bir necha belgi-xususiyatini anglatib hamda ifodalab kelishi bilan bog'liq. Sifatlardagi yasovchi affiksalar paradigmasining shakllanish hamda amal qilinishida ana shu faktor hamisha ham belgilovchi bo'lib keladi, deyish mumkin. Shu sababli sifat yasovchi affiks morfemalarning funksional-semantik xususiyatlarini o'rganishda sifatarning ot bilan aniqlovchi-aniqlanmish, ega –aniqlovchi munosabatini hamda bu munosabat orqali ot bilan ifodalangan narsa-predmetning belgilarini ko'rsatishdir, sifatlardagi so'z yasaliş usullari hamda yasovchi morfemalarning paradigmasi ana shu asosiy semantik xususiyat va sintaktik funksiya talablariga ko'ra shakllanishini unutmazlik lozim. Til tarixida (ayniqsa, agglyutinativ tillar) tarixida sifatning otdan farqlanishi ayniqsa, bu so'z turkumi tarkibida yasama sifatarning paydo bo'lishi bilan kuchayganini ko'rish mumkin. Prof. A.M.Shcherbak, jumladan, -liq /-lik, -lig yasovchi affiks morfemasining funksional-semantik differentsiatsiyasi tufayli ayliq (maosh), yazliq (dacha), balalik, baylik kabi otlar qatori kunluk (ish), ormanliq (yer), daqliq (yer), gullik (ko'ylak) kabi sifatarning yasalişini, bu jarayon til tarixi bilan birga jonli turkiy tillarda davom etayotganligini ko'rsatib o'tadi.[Илербак 1977: 110] Sifat yasovchi morfemalarning ot yasovchi morfemalardan funksional-semantik differentsiylalashish orqali kelib chiqqani haqida akad. A.Hojiyev ham batafsil to'xtalgan edi. Olim ot va sifat yasovchi morfemalar o'rtasidagi funksional-semantik differentsiatsiya hozirgacha davom etayotgani, bu hol ot va sifat o'rtasidagi turkumlararo aloqaning bir ko'rsatkichi bo'lish bilan birga ayni paytda ot va sifat yasovchi morfemalarning hozirgi o'zbek tilida affiksali sinonimiya va affiksali omonimiyani keltirib chiqaruvchi eng muhim til faktori

ekanligini ta'kidlab o'tgan va bunga ko'plab misollar keltirgan edi [Xojiev 1989: 51]. Affiksallik sinonimiya va omonimiya hodisalari batafsil tahlilga tortilishi kerak bo'lgan masala bo'lganligi uchun ushbu maqolada ot va sifat yasovchi morfemalarning bu jihatlariga atroflicha to'xtalmadik. Ot va sifatlardagi yasovchi morfemalarning vazifadoshligi tildagi heterogen unsurlarining tarixiy-geneologik jihatdan birgalikda mavjud bo'lishi va ularning murakkab lingvistik tabiatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Prof. A.Hojiyevning ta'kidlashicha, hozirgi o'zbek tilida 50 ga yaqin sifat yasovchi qo'shimcha morfema mavjud va ulardan 20 tasi ot va sifat yasovchilar sifatida funksional hamda semantik jihatdan ko'pincha diametral qarama-qarshi ma'no anglatgan holda mavjud bo'ladi. "O'zbek tili morfem lug'ati" ning ba'zi moddalarida ko'rsatib o'tilganidek, til tarixining qadimgi davrlarida amalda bo'lgan ot va sifat uchun umumiy yasovchi ba'zi morfemalar hanuzgacha eskisida bo'lgani kabi faqat fe'l va taqlidiy so'zlardan yangi so'z (ot yoki sifat) yasaydi va hozirga qadar ularning ba'zilarida umumiylik saqlanib qolgan:

-ik II fe'l o'zaklaridan ot va sifat yasaydi: ko'r/ik, o'l/ik, tesh/ik, kes/ik, bek/ik, eg/ik, kelish/ik, ko'p/ik, kekir/ik.

-ildoq taqlidiy va obrazli so'zlardan ot va sifat yasaydi: bij/ildoq, biz/ildoq, jik/ildoq, lik/ildoq, shilp/ildoq, pir/ildoq, xir/ildoq, pirs/ildoq, po'rs/ildoq, shaq/ildoq, hiq/ildoq, so'lq/ildoq kabi [Ўзбек тили морфем луғати 1977: 416].

Ma'lumki, ayni ot turkumida bo'lgani kabi sifatda ham yasalmaning asl ma'nosi so'z birikmasi komponentlari hisoblanuvchi ikki asosiy lisoniy birlik hamda ularning ma'noviy-semantik, funksional xususiyatlardan kelib chiqqan holda shakllanadi. Xususan, sifat sintaksisda, asosan, sifatlovchi aniqlovchi, ot-kesim, shuningdek, tarz (ravish) holi bo'lib keladi.

Sifat turkumining mohiyati uning ot kategoriyasining belgi-xususiyatlarini ifodalashidir, otsiz sifatning tildagi mavjudligini tasavvur qilib bo'lmaydi. Turkiy tillar, shu jumladan, o'zbek tilidagi sifatlar otlar bilan aloqasi tarixiy-gnoseologik (tafakkuriy)dir hamda bu turkumning til/nutq dixotomiyasida amal qilinishi uning eng avval sifatlovchi aniqlovchi va qaratqichli aniqlovchi sifatida o'zini aniqlab, ta'riflab, uning bir yoki bir necha belgi-xususiyatini anglatib hamda ifodalab kelishi bilan bog'liq. Sifatlardagi yasovchi affikslar paradigmasining shakllanishi va amal qilinishida ana shu faktor hamisha ham belgilovchi bo'lib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Севортян Э. В. Из истории прилагательных в тюркских языках // Тюркологические исследования. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1963. – С. 58-67
2. Асанова З.А. Истоки теоретического осмысления прилагательного как части речи // Литера. - 2020. - № 12. – С.203-209.
3. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). – Л.: Ленинградское отделение издательства Наука, 1977. с. 108-109.
4. Чареков С.Л. Функционально-семантическая эволюция аффиксов в алтайских языках (на мат. эвенкийского и бурятского языков). – АДД. – Л., 1989, с.27.
5. Жирмунский В. М. Происхождение категории прилагательных в индоевропейских языках в сравнительно - историческом освещении // Известия АН СССР, Отд. лит. и языка. Том.V. вып.3. – М., 1946, с. 201.
6. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969, с.145.
7. Элтазаров Ж. Сўз туркумлари парадигмасидаги ўзаро алоқа ҳамда кўчиш ҳоллари – Т.: ЎЗМЭ, 2006.

8. Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. – Т.1. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1958. – 182 с.
9. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). - Ленинград: Ленинградское отделение издательства Наука, 1977. с. 110-111.
10. Хожиев А. Ўзбек тили сўз ясаши. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 51-61.
11. Abdullayeva O.X., Nizomova F. B. O‘zbek tilida sifat so‘z turkumini modellashtirishda so‘z yasalihi va omonimiya masalasi // International scientific-theoretical conference on the topic: «Problems of research and education of the Uzbek Language» - www.myscience.uz (April, 2023).
12. Фуломов А., Тихонов А., Қўнғуров Р. Ўзбек тили морфем луғати. – Т.: Фан, 1977. –416-417 б.

MAHALLIY TURIZM LEKSIKASI TUSHUNCHASI HAMDA TURIZM SOHASIDA QO'LLANILADIGAN LEKSEMALARNING QIYOSIY O'RGANILISHI

THE CONCEPT OF LOCAL TOURISM LEXICON AND A COMPARATIVE STUDY OF LEXEMAS USED IN THE FIELD OF TOURISM

Maxmudov Xudoyshekur Alisherovich,

Roman-german filologiyasi kafedrası

ingliz tili fani o'qituvchisi,

Ma'mun Universiteti NTM, Xorazm, Xiva

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/UPAG4075

Annotation. *In an era of increasing globalization, the study of the concept of domestic tourism holds significant linguistic importance. This article illuminates the economic, cultural, and social aspects of domestic tourism, analyzing tourism-specific lexemes. Furthermore, the article highlights the crucial role of developing domestic tourism in boosting the national economy and preserving cultural heritage.*

Key words. *domestic tourism, transformation, intercultural communication, tourism industry, tourism terminology*

KIRISH

Turizm sohaning globallashuvi nafaqat iqtisodiy o'sishni, balki madaniy va lingvistik almashuvlarni ham talab etadi. Ayniqsa, mahalliy turizmda ishlatiladigan leksik birliklar o'z madaniy o'ziga xosliklarini saqlagan holda, global sayyohlik sohasiga integratsiya qilinishda muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi. Mahalliy turizm sohasida til va leksika alohida o'rin tutadi. Turizm yoki sayyohlik sohasi turli xil yo'nalishlarda, shu jumladan, nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy, madaniy va tilshunoslik nuqtai nazaridan ham o'rganilishi kerak. Mahalliy turizm bilan bog'liq bo'lgan so'zlar, ya'ni bu sohaga oid leksika va iboralar, mahalliy turizmni rivojlantirish va uning o'ziga xosligini aks ettirishda muhim ahamiyatga ega. Mahalliy turizm leksikasi — bu turizm faoliyatining madaniyat, an'ana, tarix va mahalliy resurslarga asoslangan o'ziga xos lingvistik ifodalanishi. Ushbu maqolada mahalliy turizm leksikasining tushunchasi, uning shakllanish omillari va ayniqsa ijtimoiy omillar tahlil qilinadi. Shu bilan birgalikda, turizm sohasida ishlatiladigan ayrim atamalar va ularning ma'nolari to'g'risida, alohida, to'xtalib o'tiladi. Metodologiya (Methods)

Ushbu maqolada mahalliy turizm leksikasi tushunchasini tahlil qilish uchun bir nechta metodlardan foydalanildi. Avvalo, turizm sohasiga oid bo'lgan ilmiy adabiyotlar va ularning tilshunoslikka aloqador bo'lgan qismlari tahlil ostiga olindi. Shu jumladan, "Turizm terminologiyasi transformatsiyasi transformatsiyasidagi kommunikativ-pragmatik jihatlari tahlili" Gavxaroy Isroiljon qizi va Mortazo Amersheibani lar tomonidan yozilgan ilmiy maqola, [1] "Ingliz va O'zbek tillarida turizm terminlarining chog'ishtirma tadqiqi va tarjima muammolari" Toshboyeva Laylo Jurayevna tomonidan yozilgan maqolalar organildi [2]. Turizm leksikasining shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy omillarni aniqlash maqsadida ijtimoiy tilshunoslik, madaniyatshunoslik va turizm iqtisodiyotiga oid tadqiqotlardan foydalanildi. Maqolada ilmiy tadqiqotlar, maqolalar, monografiyalar va statistik ma'lumotlar asosida fikrlar bayon etildi. Mahalliy turizm leksikasiga oid so'z va iboralarni yig'ish va ularning kelib chiqish manbalarini aniqlandi. Tadqiqot ma'lumotlari O'zbekiston Respublikasi Turizm va madaniy meros vazirligi

hamda O'zbekiston Respublikasi Davlat til ishlari qo'mitasi tomonidan taqdim etilgan hisobotlar asosida tahlil qilindi.[3] Shuningdek, jahon turizm tashkilotlari tomonidan chop etilgan yangiliklar va statistik ma'lumotlar o'rganildi[4]. Xiva shahridagi mashhur diqqatga sazovor joylarga tashrif buyurilib, mahalliy aholi va sayyohlar o'rtasidagi muloqot jarayonida qo'llaniladigan so'z va iboralar tahlil qilindi. Mazkur tadqiqot ishi leksik qiyosiy tahlil asosida olib borildi.

Natijalar (Results)

Quyida Xiva shahrida turizm sohasida faoliyat yurituvchi mutaxassislar, sotuvchilar, hunarmandlar va sayyohlar o'rtasida ishlatiladigan leksik birliklar asosida tuzilgan jadval keltirilgan. Ushbu jadval Xorazmda mahalliy aholi va sayyohlar o'rtasida muloqot davomida keng qo'llaniladigan so'z va iboralarni taqdim etadi.

Mahalliy xalq ishlatadigan so'zlar	Turistlar ishlatadigan so'zlar	Izoh
Darvoza	Gate	Xiva shahrining Ichan-Qal'a hududiga kirish darvozalari, masalan, "Ota Darvoza".
Mahalla	Neighborhood	Mahalliy turmush tarzi va kichik hududlarni ifodalovchi so'z.
Ayvon	Terrace	Uylarning tashqi qismi yoki dam olish joylari.
Shivit oshi	Dill noodles	Mahalliy taom, lag'monga o'xshagan Xorazm oshxonasining o'ziga xosligi.
Palov	Pilaf	O'zbek milliy taomi, turistlar orasida mashhur, asosan guruch, kartoshka va goshtdan tayyorlanadi.
Somsa	Samsa	Go'sht yoki sabzavot bilan to'ldirilgan xamirli pishiriq.
Barak (chuchvara)	dumplings	Odatda xamir ichiga go'sht yoki boshqa mahsulot solib, suvda qaynatib pishiriladi.
Arava	Cart	Turistlar orasida mashhur bo'lgan mahalliy transport turi.
Bozor	Bazaar	Mahalliy mahsulotlar savdo joyi, masalan, sovg'a do'konlari va oziq-ovqat bozorlari.
Kulolchilik	Pottery	Hunarmandchilik mahsuloti, Xorazmning qo'l san'ati turi.
Qo'noq	Guest	Mahalliy xalqning mehmondo'stlik madaniyatini ifodalovchi so'z.
Minora	Minaret	Xivadagi mashhur minoralar, masalan, Kalta Minor.
Madrasa	Madrasah	Xiva shahridagi tarixiy va diniy o'quv maskanlari.
Devor	Wall	Ichan-Qal'ani o'rab turgan tarixiy devor.

Izoh: Ushbu jadval Xiva shahrida mahalliy aholi va sayyohlar tomonidan qo'llaniladigan so'z va iboralarni qamrab oladi. Mahalliy leksika asosan mahalliy madaniyat va turmush tarzini ifodalasa, turistlar ushbu so'zlarning inglizcha ekvivalentlarini ishlatadi. Bu leksik birliklar turistlar bilan mahalliy xalq o'rtasida madaniy aloqalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Masalan, "Mahalla" so'zi o'zbekcha muloqotda nafaqat geografik joyni, balki ijtimoiy birlashuvni ham ifodalaydi, bu

esa madaniy konnotatsiyalarga ega. Ingliz tilidagi “Neighborhood” so‘zi esa ko‘proq hududiy ma‘noni aks ettiradi.

Muhokamalar

Mahalliy turizm leksikasining paydo bo‘lishi va rivojlanib borishi, albatta, kengayib borayotgan turizm sanoatiga ta‘sir ko‘rsatmay qolmaydi, shu bilan birgalikda, ushbu sohada asosiy qurol bo‘lgan muloqotning samarali bo‘lishiga olib keladi. Leksikaning rivojlanib borishi, mamlakat iqtisodiyoti, siyosati hunarmandchilik, savdo-sotiq va boshqa turizm bilan aloqador bo‘lgan boshqa barcha sohalarda ham, albatta, rivojlanishida o‘z aksini topadi. Masalan, mahalliy aholi tomonidan ishlatiladigan “Qo‘noq” (Guest) so‘zi mehmondo‘stlik madaniyatining asosiy belgisi bo‘lib, bu turizmning ijtimoiy samaradorligini oshiradi. Turistlar esa ko‘pincha bu so‘zning to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjimasidan foydalanadi, lekin uning chuqur ma‘naviy ma‘nosini anglab yetmasligi mumkin. Mahalliy turizm leksikasining ilmiy o‘rganilishi kelgusida turistlar uchun madaniyatlararo kommunikatsiya qo‘llanmalari yaratish imkonini beradi. Bundan tashqari, mahalliy xalq bilan muloqotda o‘zaro tushunishni oshirish maqsadida dasturlar va treninglar ishlab chiqilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Isroiljon qizi, Gavxaroy va Amersheibani, Mortazo. “Turizm terminologiyasi transformatsiyasining kommunikativ-pragmatik jihatlari tahlili.” Ilmiy maqola.
2. Toshboyeva, Laylo Jurayevna. “Ingliz va O‘zbek tillarida turizm terminlarining qiyosiy tadqiqi va tarjima muammolari.” Ilmiy maqola.
3. O‘zbekiston Respublikasi Turizm va Madaniy Meros Vazirligi hisobotlari.
4. O‘zbekiston Respublikasi Davlat Til ishlari Qo‘mitasi hisobotlari.
5. Jahon Turizm Tashkiloti (UNWTO). “Global Turizm Statistik Ma’lumotlari va Yangi Trendlar.”
6. Rahmonov, Sh. “O‘zbek tilidagi turizm terminologiyasi: leksik-semantik va stilistik tahlil.” Monografiya.
7. Abdullayev, Z. “Xorazm viloyati tarixi va madaniy merosi.” – Toshkent, 2020.
8. Smith, M. K., & Robinson, M. “Cultural Tourism: New Perspectives on Cultural Heritage.” Routledge, 2016.
9. Сапарова, М. Ф. (2023). THESAURUS DICTIONARIES AND THE LEXICAL-SEMANTIC EXPRESSION OF NOUNS. МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА, 6(2).
10. Richards, G. “Tourism and Culture: Contemporary Themes and Debates.” Emerald Group Publishing, 2018.

LEKSIK MA'NO VA SINTAKTIK ALOQA LEXICAL MEANING AND SYNTACTIC RELATIONSHIP

Akbarali Boymirzayev,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

katta o'qituvchisi

@mail:aliboymirza1614@gmail.com

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/GVNW9880

Annotation. *This article presents ideas about the concept of a word, the essence of lexemes, the general lexical meaning, the possibility of valence, and the real semantic meaning of words in speech. The necessary views on the general and specific meanings of a word, as well as the relationship between functional-semantic meanings, are also presented.*

Key words. *word meaning, sememe, valence, synonymous series, functional-semantic meanings, linguistic meaning, speech meaning.*

So'z tushunchasi til sathlarining barchasi uchun umumiy tushuncha sanalib, uning leksik birlik sifatidagi ko'rinishi leksema tarzida atalishi ma'lum. So'z masalasida tilshunoslik ilmida bir xil (yoki umumiy) qarashning mavjud emasligi uning naqadar murakkab birlik ekanligini hamda hali o'rganilishi kerak bo'lgan tomonlari ko'pligini anglatadi. So'z tushunchasini ta'riflashdagi qiyinchiliklar ba'zi tilshunoslarni mazkur tushunchadan voz keshish fikriga olib kelgan. Tilshunoslikdagi sotsiologik maktab asoschisi Ferdinand de Sossur so'zning til sistemasidagi o'rnini belgilashda ikkilangani ayni haqiqat. Bir tomondan, u so'zni konkret birlik sifatida baholab, til sistemasining markaziy elementi sifatida ko'rsatgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, so'z xususidagi ayrim mulohazalardan so'ng "tilning konkret birligini so'zdan qidirmaslik kerak" degan xulosaga keladi.[1:342]

Valentlik hodisasi so'zning ma'nosiga tayanar ekan, so'z tushunchasi konkret birlik sifatida o'z ahamiyatini yo'qotsa, mazkur hodisa o'z mohiyatini qay darajada saqlay oladi degan hadik paydo bo'lishi turgan gap. Ammo shuni unutmaslik lozimki, valentlik mohiyati so'zlarning bog'lanish jarayonida aks etadi. Demak, valentlik tashqi hodisa emas, balki ichki hodisa. Kontekstdan tashqarida valentlik haqida fikr yuritishning o'ziyoq xato. So'zning semantik tarkibida mavjud ma'nolar uning boshqa so'zlarga nisbatan bog'lanish-birikish imkoniyatini yuzaga chiqarsa-da, bu imkoniyat reallashmagan ko'rinishda yashaydi va faqat bog'lanishli nutq tarkibidagina so'zning real ma'nosi hamda birikuvga munosabati yaqqol aks etadi.

Shuningdek, ayrim tilshunoslar tomonidan ilgari surilgan grammatik shakl valentligi masalasi ham ancha shubhali. Chunki valentlik lug'aviy birliklarning mazmuniy bog'lanishi jarayonida namoyon bo'ladi. O'zaro bog'lanayotgan so'zlar orasidagi mazmuniy munosabatning tashqi bog'lanishni yuzaga keltiradigan grammatik shakllarga ta'sirini inkor etib bo'lmaydi, ammo grammatik bog'lanish bilan valentlikni bitta hodisa deb tushunish to'g'ri emas. Masalan: Adashmasam, o'shanda men sakkizmi-to'qqizmi yashar edim. (I.Sulton) Ushbu gapda men kishilik olmoshi I shaxs, birlik grammatik ma'nolarini ifodalagan bo'lib, gap kesimi tarkibidagi - m shaxs-son shakli ham I shaxs, birlik grammatik ma'nolarini yuzaga chiqargan. Gap egasi va kesimini aynan shu I shaxs, birlik grammatik ma'nolari bog'lagan. E'tibor qiling, grammatik shakllar umumiy grammatik ma'nosiga ko'ra bog'lanish hosil qilmoqda. Bu grammatik bog'lanish yoki sintaktik aloqa hisoblanadi. Valentlik esa faqat leksik ma'noga tayanadi.

Tilshunos olim Ravshanxo'ja Rasulov fikricha, so'zlarning birikishi, ular orasidagi mantiqiy aloqa dastavval til birliklarining semantik imkoniyatiga (substansial xususiyatiga) ko'ra amalga oshadi va valentlik sintaktik aloqaga qarama-qarshi qo'yiladi. Biri til birligi sifatida gavdalansa, biri nutq birligi sifatida namoyon bo'ladigan ushbu hodisalar go'yo tenglashtirilganday ko'rinadi. Valentlikning ichki imkoniyat, mohiyat sifatida, sintaktik aloqaning realizatsiya, hodisa sifatida aks etishi ko'pgina tushunmovchiliklarga chek qo'yadi.[2:16]

So'z mohiyatan qandaydir umumiy ma'nolarni ifodalash bilan birga funksional-semantik ma'nolarni ham ifodalashi ko'pgina tadqiqotlarda isbotlangan. Aksariyat hollarda so'zning funksional-semantik ma'nolari so'zning asosiy ma'nosiga tayangan bo'ladi. Ayrim holatlar ham borki, so'zning asosiy ma'nosiga bog'liq bo'lmagan, ya'ni voqelikka mos kelmaydigan uslubiy ma'nolar yuzaga keladi. Ayni shu holat so'z ma'nosining alohida birlik sifatida emas, nutq yoki kontekstning bir bo'lagi sifatida o'rganilishi lozimligini ko'rsatadi.

Aksariyat polisemiyalarda ko'chma ma'noning bosh ma'noga tayanishi ma'lum. O'xshashlik va bog'liqlik so'z ma'nosining ko'chishiga asos bo'ladi. Ammo so'z ma'nosining ko'chishi sifatida qaraladigan ko'pgina birliklarning ma'nosi bosh so'z ma'nosidan yiroqlashadi yoki uziladi va yangi leksema sifatida qaraladi. Bu ko'pincha turkumlar farqi bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, ko'k sifatining ko'chma ma'nosi sifatida qaraladigan metonimik osmon ma'nosi ot turkumiga mansub birlikka o'tgani sabab orada bir qadar uzoqlashish mavjudek ko'rinadi.

Ko'pgina manbalarda metanimiya deb olinadigan ushbu birlik aslida osmon, samo, falak, gardun kabi sinonimik qatorning teng huquqli a'zosi hisoblanadi.[3:159] Chunki qadimgi turklar tilida ham ko'k, ko'k tangri (osmon tangrisi) kabi birliklar qo'llanilgan. Demak, ko'k leksemasining ushbu ma'noda gavdalanishi bugungi til hodisasi emas. Mazkur leksema tarixan shakllangan (aniqroq aytganda, tarixda metanimiyaga uchragan) va bugungi kunda ot turkumiga mansub mustaqil birlik hisoblanishi kerak.

Boshqa so'zlar bilan bog'lanishida mazkur leksema ma'nosida biroz o'zgachalik mavjud bo'ladi. Ya'ni ushbu leksemaning tarixiy shakllanishi belgi asosida yuzaga kelgani sababli unda qisman belgiga egalik saqlanadi va ko'pincha quyosh yoritib turgan paytdagi osmonni ko'k deyish mantiqqa muvofiq keladi. Quyidagi misollarda uning aynan o'z o'rnida qo'llanganini sezish qiyin emas: 1. Martning oxirgi kunlari. Ko'k yuzida suzib yurgan bulut parchalari oftobni bir zumda yuz ko'yga solyapti. (Abdulla Qahhor) 2. Go'yo Avliyoning tegrasini qurshab turgan nur erta-indin bir hukmi ilohiy ila bu hafif vujudni ko'klarga uchirib olib ketadiganday ko'rinar edi. (I. Sulton)

Agar qaysidir o'rinda Ko'kda yulduzlar porladi shaklida gap tuzilsa, leksemaning semantik tarkibida yashirin saqlanadigan funksional-semantik ma'no so'zning noo'rin qo'llanganini namoyon qiladi. Buni Osmonda yulduzlar porladi shaklida ifodalash to'g'ri bo'ladi.

Ayyor, mug'ombir, hiylagar sinonimik qator a'zolari orasida shayton, tulki singari leksemalarning teng huquqli bo'lib kelishi ham sinonimlar masalasida bir qator tadqiqotlab o'rinlar mavjudligini ko'rsatadi.

Mazkur leksemalar ayyor ma'nosida qo'llanilsa ham, kontekstdan tashqarida o'zining asl ma'nosini gavdalanitiradi. Demak, ko'chma ma'nodagi bog'lanish imkoniyati sinonimik qatorning to'la huquqli a'zolaridan biroz kamroq. Ya'ni, asosan, oddiy so'zlashuv uslubi bilan cheklanadi. Mazkur leksemalardagi ayyor semasi keyingi, funksional ma'noning ta'sirida yuzaga kelgan. Qolgan so'zlar esa o'zining asosiy ma'nolari bilan sinonimik munosabat tashkil etadi.[4: 5] Misollardan ko'rinadiki, sinonimik qator a'zolarining bog'lanish imkoniyati har bir birlikda alohida ko'rinishda yuz beradi. Ayrim ma'nodosh so'zning boshqasi bilan erkin almashina olishi, ko'p jihatdan, uning asosiy ma'nosiga bog'liq bo'ladi. Yuqoridagi kabi boshqa tushunchaga qiyos asosida yuzaga kelgan sinonimlarning dominant so'z bilan teng munosabatli vazifa bajarishi esa, albatta, bir qadar cheklangan bo'ladi.

So'z ma'nosining izohlanishi haqida gap ketganda, ta'kidlash kerakki, leksemaning alohida birlik sifatida izohlanishi hamda boshqa birliklar (asosan, ma'nodoshlari) bilan qiyoslanishi uning to'la mohiyatini ochib bermaydi. Ma'lumki, izohli lug'atlarda leksemaga shu yo'sinda sharh beriladi va ko'pincha so'z ma'nosini ochish uchun qaysidir badiiy asardan olingan umumiy jumalardan foydalaniladi yoki so'z to'la izohlanmay, izoh sifatida faqat ma'nodosh so'zlar berilishi kuzatiladi.

Leksema sharhlanar ekan, semema tarkibidagi komponentlar yaqqolroq tavsiflanishi va aynan tavsiflanayotgan nuqtaga mos jumlar misol tariqasida tanlanishi lozim bo'ladi. Ma'nodosh leksemalar izohida esa leksik ma'no tarkibidagi integral va differensial semalar aniq ko'rsatilishi muhim.

Generativ semantika nuqtayi nazaridan qaraganda, lug'aviy birlik o'z realligini faqat kontekstda, gap tarkibida namoyon qiladi. Shunday ekan, lug'aviy birlik ma'nosi alohida, mustaqil hodisa emas, balki gap ma'nosining bo'lagi, komponenti sifatida o'rganilmog'i lozim.[5: 67] So'z ma'nosining izohlanishi uning bor imkoniyatini ochib bermaydi, bu faqat birtomonlama izoh bo'lib qoladi. So'zning kontekstda reallashadigan ma'nosi esa u haqda mukammalroq xulosa chiqarishga turtki bo'ladi. Demak, so'z ma'nosining asl mohiyati boshqa so'zlar bilan bog'lanishi jarayonida ochiladi. Bog'lanishlar jarayonida so'zning leksik-semantik tarkibi o'zgaruvchan xarakterga ega bo'ladi. Chunki sistema tabiati shunday: birliklar sistema tarkibida o'ziga xos tomonga ega bo'ladi. So'z valentligi tadqiqi shuni ko'rsatadiki, umumiy ma'noda, so'zning ikki xil ma'nosi farqlanishi lozim bo'ladi:

Lisoniy ma'no.

Nutqiy ma'no.

Lisoniy ma'nolar so'zning leksik tabiatida o'rinishgan va leksik-semantik tarkibida mavjud ma'nolar sanalsa, nutqiy ma'nolar esa so'zning so'z birikmasi, gap, matn kabi sintaktik-semantik birliklar tarkibida voqelanadigan konkret ma'nosi sanaladi.

So'zlarning lisoniy ma'nolari kishilarning til xotirasida umumiy ma'nolar ko'rinishida saqlanadi va ular ayni shu ma'nosiga mos ravishda mazmunan mos keladigan boshqa birlik (so'z) bilan birikadi. Shu o'rinda savol tug'ilishi tayin: so'z ma'nosiga muvofiq boshqa so'z bilan bog'lansa, nutqiy ma'nolar qay tariqa yuzaga chiqadi? Insonning lisoniy xotirasida faqat lug'aviy birliklar emas, sodda va murakkab tarzidagi nutqiy qoliplar (bog'lanishli birliklar) ham mavjud bo'ladi va bu nutqiy qoliplar til boyligining ko'pgina bog'lanishli birliklarini ham o'zida saqlaydi. Nutqiy jarayonda ana shu imkoniyat ham yuzaga chiqadi. Yana ayrim nutqiy ma'nolar esa so'zlovchi tomonidan ijod qilinadi.

So'zning asl ma'nosiga qaralganda, ba'zan biz kutgan ma'no kelib chiqmaydi. Lutfan so'zi atrofidagi bahslar ko'p yillardan buyon davom etadi. Ammo lingvistlar bu borada tilning ijtimoiyligini unutib qo'yishadi. Kelib chiqadiki, taklifnomalarda sizni lutfan taklif etamiz sintaktik qolipi ko'pchilik tadqiqotchilar aytganiday "siz bunga arzimaysiz, ammo biz sizga lutf, marhamat ko'rsatib taklif etamiz" tarzida emas, "sizni dildan taklif etamiz" tarzida ifodalanishi maqsadga muvofiq. Chunki til ijodkori bo'lgan insonlar shunday qabul qilib bo'lgan. Tadqiqotchi mana shu tomonlarni hisobga olsagina, so'z ma'nolarining ayni tilimizdagi real ko'rinishi gavdalanadi.

Xulosa o'rnida aytish joizki, leksik ma'no bilan bog'liq lug'atlar vaqti-vaqti bilan o'zgartirilib, yangilanib borilishi lozim. Til ijtimoiy hodisa sanalgani bois leksik qatlamdagi birliklarning ma'nosidagi torayish (osh), kengayish (otlanmoq, boshlamoq), ko'chish (ko'k, qalin, yupqa, quloq), teskarilanish (balo, dahshat) va siljishlar (lutfan, fuqaro) so'z ma'nosi haqidagi qarashlar nisbiy ekanligini hamda bunga nutqiy jarayonning qay darajada katta ta'sir o'tkazishi mumkinligini ko'rsatib turadi. Davr o'tib borgani sari leksik birlik semantikasidagi o'zgarish

ma'lum darajada o'zgarishi mumkin. Bu aynan nutqiy ma'no ta'sirida yuz beradi. Nutqiy ma'no vaqti kelib leksik birlik semantikasida o'rinlashadigan asosiy ma'noga ham aylanishi mumkin. Demak, leksik ma'no barqaror emas ekan, nutqiy ma'no xususiyatlarini chuqurroq o'rganish tilshunoslik oldidagi asosiy vazifalardan bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. – М., 1933.
2. Rasulov R. O'zbek tilidagi holat fe'llari va ularning obligator valentliklari. – Toshkent, 1989.
3. Hojiyev A. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. – T.: O'qituvchi, 1974.
4. Shamsiddinov H. So'zlar funksional-semantik sinonimlarining shakily va ma'noviy tabiati. – Toshkent: Universitet, 2008.
5. Qo'chqortoyev I. So'z ma'nosi va uning valentligi. – T.: Fan, 1977.

КОНЦЕПТ «РЕБЁНОК» В ТРУДАХ МАХМУДА АЛ-КАШГАРИ

Джолдасова Саёра Азатовна,

Нукусский педагогический институт имени Ажинияза

Докторант 1-го курса

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/MUKX2710

Annotation. *This article presents ideas about the concept of a word, the essence of lexemes, the general lexical meaning, the possibility of valence, and the real semantic meaning of words in speech. The necessary views on the general and specific meanings of a word, as well as the relationship between functional-semantic meanings, are also presented.*

Key concepts: *word meaning, sememe, valence, synonymous series, functional-semantic meanings, linguistic meaning, speech meaning. Folk pedagogy preserves common elements of culture and educational practices inherited from its own people and other ethnic groups. Folklore, archaeological finds, memoir literature, materials on ethnography and anthropology, and other sources can be used to study folk pedagogy.*

Key words. *Divan, Kashgari, Turk, concept, pedagogy, children, standards, proverbs, sayings, people, wisdom.*

Стандарты народной педагогики основаны на фольклорной педагогике, а также распространены как народное творчество. Единая концепция воспитания — это народная педагогика, которая представлена в произведениях фольклора и обрядах. Энциклопедия Махмуда Кашгари «Девон -у лугатит-тюрк» постоянно используется с этой точки зрения. В произведениях Махмуда Кашгари, особенно в его знаменитой книге «Дивану лугат ат-тюрк», есть много пословиц, отражающих народную мудрость, в том числе пословицы о детях. Некоторые из них связаны с концепцией ребенка [1:65].

Работа состоит из двух частей. В первой части Махмуд Кашгари читает книгу, рассказывая о тюркоязычных племенах и родах, а также раскрывая моральные принципы, нормы поведения и точки зрения современников. Автор предлагает двадцать тюркских племен, каждый из которых имеет свои собственные роды. Вторая часть содержит около 7000 слов тюркских наречий. Устное народное творчество (обрядовые, лирические песни, героический эпос, исторические легенды и предания) и крылатые выражения (более 400 пословиц и поговорок) служат источниками для словарных статей. Это показывает, что тюрки ценили художественные слова.

В произведениях Махмуда аль-Кашгари, особенно в «Диване Лугат ат-Турк», нет аргументов в поддержку идей детской трудолюбия. Не педагогика или детская психология, язык и культура тюркских народов являются центром «Дивана». Тем не менее, из представленных в словаре данных о культуре и быте тюрков XI века можно сделать некоторые утверждения о том, что у детей в то время было воспитание трудолюбия [2:78]. Похоже на взрослых: Дети раннего возраста, вероятно, приобщаются к труду, наблюдают за взрослыми и помогают им в повседневных делах. Дети традиционно участвуют в уходе за скотом, а земледельческие — в обработке земли.

Игры, связанные с активной деятельностью: Различные игры и развлечения тюркских детей упоминаются в «Диване». Некоторые из них помогали развивать трудовые навыки, имитируя занятия, такие как охота, верховая езда или ремесла.

Устные легенды и мифы: Сказки, песни и пословицы, которые, по-видимому, играли большую роль в воспитании, вероятно, изображали хороших героев, которые много работали и осуждали лени. К сожалению, «Диван» не дает подробностей о детском фольклоре.

Таким образом, анализ «Дивана лугат ат-тюрк» утверждает, что трудолюбие детского воспитания происходило по практической необходимости, подражанию взрослым, играм, фольклору и семейным ценностям. Однако аль-Кашгари не рассматривал трудолюбие детей как отдельную идею. Но есть пословицы и поговорки о детях и о воспитании детей:

В трудах Махмуда Кашгари, особенно в его знаменитом произведении «Дивану лугат ат-тюрк» (Словарь тюркских наречий), содержится множество пословиц, отражающих народную мудрость, включая пословицы о детях. Вот некоторые из них, связанных с темой ребёнка:

1. «Бала — экеден көргенин ислеиди»

Ребёнок делает то, что видел у отца.

В каракалпакском языке тоже есть похожая пословица. Она звучит так:

«Кус уясында көргенин қылады». Что в переводе означает: «Птица делает то, что видела в гнезде».

— Эта пословица подчёркивает глубокую истину: всё, что человек впитывает в детстве, становится основой его характера, привычек и мировоззрения. Дети учатся, наблюдая за родителями и окружающим миром. Они перенимают манеру речи, отношение к людям, способы решения проблем и даже взгляды на жизнь. То, что заложено в семье, будет сопровождать их всю жизнь, подобно тому, как птица, выросшая в родном гнезде, инстинктивно повторяет увиденное, строя своё собственное. Например, в семье где принято уважать старших, помогать ближним и ценить труд, дети став взрослыми, продолжают следовать этим принципам.

- «То, что ты скажешь ребёнку сегодня, станет его внутренним голосом завтра» - Пегги Омара.

2. «Баланы бастан тәрбияла».

— В каракалпакском языке имеется подобная пословица: «Баланы жастан, қатынды бастан тәрбияла», что в переводе означает, «воспитывай ребенка с колыбели, а жену с самого начала». Каждый народ хранит в своих пословицах вековую мудрость. Одна из таких глубоких мыслей заключена в каракалпакской пословице: «Баланы жастан, қатынды бастан тарбияла». Эта фраза учит нас важности правильного воспитания и правильного начала в жизни. Ребёнок, подобно молодой веточке, легко гнётся и воспринимает всё, что видит и слышит. С ранних лет он впитывает привычки, отношение к людям, ценности и нормы поведения. Если с детства вложить в него доброту, честность, уважение и трудолюбие, он вырастет достойным человеком. Но если упустить время, исправить ошибки будет гораздо труднее. Вторая часть пословицы, «қатынды бастан тәрбиеле», касается семьи. Отношения между мужем и женой, как и росток, требуют заботы и правильного начала. Если с первых дней семейной жизни заложены уважение, доверие и взаимная поддержка, такая семья станет крепкой и счастливой.

Эта пословица напоминает нам, что всё великое начинается с малого. Как воспитание ребёнка определяет его судьбу, так и первые шаги в семейной жизни определяют будущее семьи. Только своевременная забота, любовь и правильное направление могут привести к настоящему счастью и гармонии.

Таким образом, «Баланы жастан, қатынды бастан тәрбиеле» — это не просто слова, а руководство для каждого человека, кто хочет построить крепкую семью и вырастить достойных потомков.

3. «Ата балаға сыншы».

В каракалпакском языке, пословица будет звучать так: «Атаның қатаңлығы перзентлерине гөззал дәри» [4: 14]. Также есть пословица, которая относится одновременно узбекскому и каракалпакскому народу: «Бир балаға жети мәхәлле ата- ана», что в переводе означает: Отец — судья для ребёнка.

— Родители для ребёнка являются маленькой родиной. Отец действительно является главным наставником и судьёй для своего ребенка. Он помогает ребенку отличать правильное от неправильного, учит его жизненным ценностям, даёт советы, которые помогут избежать ошибок в будущем. Однако, несмотря на свою роль наставника, отец сам также зависит от того, как ребенок воспринимает мир. Ребёнок может быть судьёй для своего отца, чем отец для него. Если отец живёт по принципам, которые он сам же пропагандирует, ребёнок оценит это и будет следовать за ним.

4. «Ұяда не көрсе, ұшқанда соны кылады.»

Что птенец увидел в гнезде, то и делает, когда вылетит.

— Это тюркская пословица (также встречается у казахов), аналогичная первой: дети копируют поведение взрослых [3: 769].

У каракалпакского народа есть пословица, которое имеет один и тот же смысл и подчеркивает важную мысль: дети в первую очередь учатся у своих родителей. Мать своим поведением, словами и поступками формирует в дочери женские качества - доброту, заботливость, скромность, уважение к старшим. Отец же своим примером закладывает в сыне мужские черты – ответственность, сила духа, трудолюбие и мужество. Дети как зеркало отражают поведение взрослых: они не столько слушают нравоучения, сколько наблюдают за тем, как поступают их родители. Махмуд Кашгари собрал эти пословицы как часть культурного наследия тюркских народов, чтобы показать богатство и глубину тюркской речи и менталитета. Если тебе нужно использовать их для эссе или доклада, могу помочь оформить красиво и академично.

Список литературы

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз (1 жилд). – Т.: Узбекистан, 2017, 539.
2. Этнопсихологический словарь / Под ред. В.Г. Крысько. – М.: МПСИ, 1999.
3. Махмуд Кашгари. Девон-у лугагит-тюрк // Собр. соч. в 3-х томах / Подгот. к печати С. Муталибова. – Том 1. – Т.: АНУз, 1960.
4. Нақыл-мақаллар «Аталар сөзи- ақыл» - Нөкис: «Qaraqalpaqstan» баспасы. 2018. 108.
5. Қарақалпақ фольклоры / Қарақалпақ нақыл – мақаллары. Нөкис.: «Qaraqalpaqstan» баспасы.1978. 348.

**ALISHER NAVOIY ASARLARI VA KITOB-SHAHRISABZ SHEVALARIDAGI
LEKSEMALAR MUNOSABATI**
**THE RELATIONSHIP OF LEXEMAS IN THE WORKS OF ALISHER NAVAI AND
THE DIAGRAM OF KITOB-SHAHRISABZ**

Muxammadiyev Nodir Rustamzoda,

Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti

muxammadiyevnodir93@gmail.com

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/EYTA1644

Annotation. *In the works of Alisher Navoi, dialects play an important role not only as an expression of a particular region, but also in their artistic and cultural context. Persian-Tajik words are also found in the dictionary of Alisher Navoi. In his works, Alisher Navoi describes the population and culture of this place using dialects specific to the Kashkadarya region. We can observe that this process has been assimilated into our dialects and dialects, mainly through conversation.*

Key words. *Persian-Tajik language lexicon, dictionary, lexicon, colloquial speech, idioms, dialect, phonetics, everyday vocabulary.*

Alisher Navoiy asarlarida shevalardan foydalanishning bir jihati ham mintaqaviy xususiyatlarga, shu jumladan, Qashqadaryo viloyatining til va madaniyatiga oid elementlarning uchrashi hamdir. Qashqadaryo, tarixan, o'zining o'ziga xos ijtimoiy, madaniy va tilshunoslik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ushbu viloyatning sheva va til xususiyatlari, Alisher Navoiy asarlarida nafaqat ma'lum bir mintaqaning ifodasi sifatida, balki ularning badiiy va madaniy kontekstida ham muhim rol o'ynaydi. Alisher Navoiy bu shevalardan nafaqat badiiy rang-baranglik yaratishda, balki voqealarni chuqurroq tasvirlashda, qahramonlarning xarakterini ochishda ham foydalanadi. Qashqadaryo shevalari Alisher Navoiy asarlarida ko'proq voqealar joylashgan qishloqlar va turli ijtimoiy guruhlar bilan bog'liq kontekstlarda uchraydi. Alisher Navoiy asarida Qashqadaryo qishloqlaridagi oddiy odamlarning nutqi, ularning turmush tarzini va ma'naviy qadriyatlarini aks ettiruvchi shevalar tilga olinadi. Qashqadaryo qishloqlarida turli ijtimoiy qatlamlar va qabila guruhlari yashab kelganligi sababli, bu hududda shevalar ham xilma-xil bo'lgan. Alisher Navoiy o'z asarlarida bu xilma-xillikni tasvirlab, xalqning til madaniyatini o'rgatgan. Shevalar orqali o'sha davrning xalq og'zaki ijodi va uning ko'pgina she'riy va nasriy ifodalari jonli ravishda aks etadi. Qashqadaryo shevalaridan foydalanish, shoirning ijtimoiy qatlamlarni tasvirlashda qo'llagan metodlaridan biri bo'lib, xalqning o'ziga xos til xususiyatlarini, xalqning qadimiy madaniyatini yanada to'liqroq ko'rsatishga imkon yaratgan.

Alisher Navoiy o'z asarlarida shevalardan foydalanish orqali, tilning faqat grammatik qoidalarini emas, balki uning o'ziga xos ifodalash kuchini ham ko'rsatadi. Qashqadaryo shevalari, o'ziga xos leksik va grammatik xususiyatlari bilan, Alisher Navoiy asarida nafaqat voqeani tasvirlashda, balki ma'naviy, axloqiy va estetik maqsadlarda ham ishlatilgan. Qashqadaryo shevalari Alisher Navoiy asarlarida nafaqat o'ziga xos, balki boshqa viloyatlar shevalari bilan solishtirilganda ham alohida ahamiyatga ega. Alisher Navoiy asarlarini o'rganish jarayonida uning lug'atida ishlatilgan shevalar, nafaqat uning badiiy ustaligini, balki o'sha davrning til xususiyatlarini va turli mintaqalardagi xalq tili boyliklarini ham ko'rsatadi. Alisher Navoiy o'z asarlarida shevalarni nafaqat voqealarni tasvirlashda, balki personajlarning xarakterini ochishda, ijtimoiy qatlamlar va turli hududlarga xos bo'lgan tilni ifodalashda ham ishlatgan. Alisher Navoiy lug'atida mavjud bo'lgan shevalar, uning adabiy merosini yanada boyitib, tilning turli qatlamlarini

aks ettiradi. Alisher Navoiy o'z asarlarida o'z davrining turli shevalarini o'rgangan va ishlatgan. Shu orqali u faqat badiiy maqsadlarni ko'zlabgina qolmagan, balki xalqning til madaniyati va ma'naviyatini keng targ'ib qilgan.

“Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati”da ishlatilgan shevaga oid so'zlarni quyidagi turkumlarga ajratish mumkin:

Alisher Navoiy lug'atida ishlatilgan shevalarni bir necha turkumga ajratish mumkin. Ular: Fonetik xususiyatlar: Alisher Navoiy ba'zi shevalarda so'zlarning talaffuziga alohida e'tibor qaratgan. Masalan, o'zbek tilining turli shevalarida ba'zi harflarning talaffuzi boshqacha bo'lishi mumkin. Bu, Alisher Navoiy asarlarida personajlarning so'zlash tarzini realistik tarzda aks ettirgan.

Leksik xususiyatlar: Alisher Navoiy o'z asarlarida turli mintaqalarga xos leksik birliklardan foydalanadi. Masalan, ba'zi so'zlar faqat Qashqadaryo, Farg'ona, Samarqand yoki Buxoro viloyatlarida ishlatiladi. Alisher Navoiy bu so'zlarni o'z asariga kiritish orqali, voqealarni tasvirlashda realistik va ma'naviy chuqurlikni yaratgan.

Grammatik xususiyatlari: Ba'zi shevalar grammatik jihatidan ham o'ziga xos. Misol uchun, ba'zi shevalarda fe'l va otning qo'llanishi, shakllanishi o'ziga xos bo'lishi mumkin. Alisher Navoiy bu grammatik xususiyatlarni davr tiliga moslab ishlatgan. Alisher Navoiy asarlaridagi shevalar nafaqat leksik va grammatik, balki fonetik jihatdan ham o'ziga xosdir. Shevalarning fonetik xususiyatlari, ya'ni so'zlarning talaffuzi, ohang va intonatsiyasi, asarlarning badiiy va realistik ta'sirini kuchaytiradi. Alisher Navoiy o'z asarlarida shevalardan foydalanish orqali turli ijtimoiy qatlamlar, mintaqalar va turmush tarzlarini yanada jonli va haqiqiy tasvirlaydi. Quyida Alisher Navoiy asarlaridagi fonetik jihatlarni misollar bilan ko'rib chiqamiz.

Alisher Navoiyning asarlari o'zining xususan “Xamsa” kabi yirik epik asarlarida, shuningdek, lirik va falsafiy she'rlarida turli so'z boyliklari va leksik birikmalardan foydalanishga boy. Shahrisabz shevalari, ya'ni bu hududning o'ziga xos til va leksikasini inobatga olib, Alisher Navoiyning she'riy tilida ko'plab o'ziga xos ifodalar va iboralar ko'rinadi. Bu leksikal xususiyatlar, o'z navbatida, uning asarlarining tasviriy boyligini, uning xalqning tiliga yaqinligini va milliy ruhini ifodalaydi.

Misol 1: “Xamsa”, “Layli va Majnun”:

“Kelmadi majnun bir yanga” – Bu ifoda, asosan, Shahrisabz shevasiga xos bo'lgan xususiyatlarni o'z ichiga oladi. “Yang” (yangi) so'zi ba'zan boshqa shevalarda ishlatilmasligi mumkin, lekin bu Shahrisabz tiliga xosdir.

“Bir vaqt bir ish bo'lsa...” – Yana bir misol, bu ibora asarda ishlatilgan va Shahrisabz shevasida keng tarqalgan.

1. Fors-tojikcha so'zlarning talaffuzi

Fors-tojikcha so'zlar, o'zbek tiliga kirib kelganida, talaffuzda o'zgarishlarga uchraydi. Alisher Navoiy o'z asarlarida bu so'zlarni o'zbekcha talaffuzda ishlatgan, lekin ularning fors-tojikcha ildizlari saqlanib qolgan. Ba'zi so'zlarning talaffuzi o'zgaradi va bu farqlarni Alisher Navoiy o'zining she'riy asarlarini yozishda aniq ko'rsatgan. Masalan:

“Shah” (fors: شاه) so'zi o'zbekcha talaffuzda “shoh” shaklida ishlatilgan.

“Mahal” (fors: محل) so'zi o'zbek tilida “mahal” shaklida talaffuz qilinadi, fors tilida esa talaffuzdagi o'zgarishlar mavjud.

Bu fonetik o'zgarishlar, fors-tojikcha so'zlarning o'zbek tiliga qanday moslashganini ko'rsatadi.

2. unli va undosh tovushlar o'zgarishi

Alisher Navoiy fors-tojikcha so'zlarda unli va undosh tovushlarning talaffuzidagi farqlarni ko'rsatgan. O'zbek tilida, ayniqsa, fors-tojikcha so'zlar o'ziga xos fonetik o'zgarishlarga uchraydi. Bunga quyidagi misollarni keltirish mumkin:

“Dastan” (fors: داستان) soʻzi oʻzbek tilida “doston” shaklida ishlatiladi. Doston-qissa, hikoya; Nazmiy yoʻlda yozilgan katta hajmli hikoya, qissa; poema. Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostonidir.[OʻTIL-2023: 907-b] Fors-tojikcha soʻzdagi "a" tovushi oʻzbek tiliga kelganda, baʼzan “o” tovushi bilan talaffuz qilinadi. Bu talaffuzdagi oʻzgarishlar Alisher Navoiy asarlarini oʻqish jarayonida oddiy xalq tilining boyligini koʻrsatadi.

“Qalam” (fors: قلم) soʻzi fors-tojikcha tilidan oʻzbek tiliga kirib kelganida, unda baʼzi talaffuz farqlari mavjud boʻlishi mumkin. Bu soʻz “qalam” shaklida ishlatilgan, fors-tojik tilida esa "q" tovushi baʼzida boshqa tovushga oʻzgartiriladi.

3. Soʻzlar va qoʻshimchalarning talaffuzi

Fors-tojikcha soʻzlar oʻzbek tilida baʼzan qoʻshimchalar bilan talaffuz qilinadi. Bu qoʻshimchalar fors-tojikcha soʻzlarning fonetik jihatlarini bilan bogʻliq boʻlib, asarlarning badiiy rang-barangligini yaratadi. Masalan:

“Hikmat” (fors: حکمت) soʻzi oʻzbek tilida “hikmat” shaklida talaffuz qilinadi, ammo fors-tojikcha talaffuzda unda baʼzi oʻzgarishlar mavjud boʻlishi mumkin.

“Falsafa” (fors: فلسفه) soʻzi oʻzbek tilida “falsafa” shaklida talaffuz qilinadi. Fors-tojikcha talaffuzda soʻzning oxiridagi tovushlar, baʼzan oʻzbek tilidagi talaffuzga moslashadi.

4. Dastlabki tovushlarning talaffuzi

Alisher Navoiy asarida fors-tojikcha soʻzlar baʼzida dastlabki tovushlarning talaffuzidagi farqlarni koʻrsatadi. Fors-tojikcha soʻzlarda dastlabki tovushlar baʼzan oʻzgaradi va bu oʻzgarishlar Alisher Navoiy asarlariga xos boʻlgan stilistik xususiyatlardan biridir. Misollar:

“Gul” (fors: گل) soʻzi oʻzbek tilida “gʻul” shaklida talaffuz qilinadi. Bu talaffuzdagi oʻzgarish, shevalar orqali Alisher Navoiy asarlarini yanada jonli va haqiqiy qilishda yordam beradi.

“Suhbat” (fors: صحبت) soʻzi oʻzbek tilida “soʻxbat” shaklida talaffuz qilinadi, fors-tojikcha tilida esa boshqa shakllarda ishlatiladi.

5. Qisqartirishlar va oʻzgarishlar

Alisher Navoiy oʻz asarida fors-tojikcha soʻzlarni qisqartirilgan shaklda ham ishlatgan. Bu qisqartirishlar va talaffuzdagi oʻzgarishlar, shoirning uslubida ahamiyatga ega. Misollar:

“Sultoni” (fors: سلطان) soʻzi oʻzbek tilida qisqartirilgan shaklda “sulton” shaklida ishlatilgan. Bu qisqartirish soʻzning fors-tojikcha oʻzgarmagan shaklidan oʻzgartirilganligini koʻrsatadi.

Alisher Navoiy oʻz asarlarida bu shevalarning fonetik farqlarini adabiy tilga moslashtirib, uning ifodalilik darajasini oshirgan. Bu farqlar nafaqat talaffuzda, balki sintaksis va leksikada ham oʻz aksini topgan. Alisher Navoiy asarlarida Kitob va Shahrisabz shevalarining oʻziga xos fonetik va leksik xususiyatlari keng koʻlamda ifodalangan.

Kitob shevasi, asosan, Oʻzbekistonning janubi va Xorazmga yaqin hududlarda tarqalgan boʻlib, fors-tojik tiliga yaqin boʻlgan fonetik va leksik xususiyatlarni oʻz ichiga oladi. Alisher Navoiy asarlarida bu sheva koʻplab soʻz va ifodalar orqali namoyon boʻladi.

Unli tovushlar:

Kitob shevasida “a” va “o” tovushlari oʻrtasidagi farq alohida ajralib turadi. Bu shevada baʼzan “a” tovushi “o” ga yaqin talaffuz qilinadi.

Misol: “bora” (bora) soʻzi Kitob shevasida “bora” emas, balki “bora” yoki “bora” tarzida talaffuz qilinadi.

Undosh tovushlar:

“k” tovushi Kitob shevasida baʼzan yumshoqroq talaffuz qilinadi, bu tovush “g” ga yaqinlashadi.

Misol uchun:

“qadam” (qadam) soʻzi Kitob shevasida “qodom” tarzida talaffuz qilinishi mumkin.

Sof-tojik soʻzlari:

Kitob shevasida fors-tojik tilining koʻplab soʻzlari uchraydi. Masalan:

“dil” (dil) – bu soʻz Kitob shevasida ham ishlatilgan, fors-tojik tilida ham bu soʻz mavjud va ikkalasida ham bir xil maʼno va talaffuzga ega.

“gulsar” (gulsar) – gulli joy, gullar oʻsadigan bogʻ soʻzi ham Kitob shevasida ishlatilgan.

Shahrisabz shevasi esa oʻzining fonetik va leksik xususiyatlari bilan Alisher Navoiy asarlarida oʻz oʻrniga ega. Bu shevada ham fors-tojik tili taʼsiri seziladi.

Unli tovushlar:

Shahrisabz shevasida “e” va “a” tovushlari oʻrtasidagi farq sezilarli. Masalan:

“begona” (begona) soʻzi Shahrisabz shevasida “begoʻna” deb talaffuz qilinadi.

Undosh tovushlar:

Shahrisabz shevasida “s” tovushi baʼzan “z” ga oʻxshab talaffuz qilinadi. Misol:

“saba” (saba) –Shahrisabz shevasida “zaba” tarzida talaffuz qilinishi mumkin.

Sof-tojik soʻzlari:

Shahrisabz shevasida fors-tojik tilining soʻzlari juda koʻp uchraydi. Misollar:

“safari” (safari) –yoʻlga chiqish, safari qilish maʼnosida.

“hozir” (hozir) – mavjud boʻlish, tayyor turish maʼnosida.

Alisher Navoiy asarlarida Kitob va Shahrisabz shevalarining fors-tojik lugʻatiga oid soʻzlarni koʻrish mumkin. Baʼzi misollar:

“Xush” (xush) – bu soʻz Kitob shevasida “hush” tarzida talaffuz qilinadi va fors-tojik tilida ham “xush” (yoqimli, yaxshi) manosini anglatadi.

“Gulsar” (gulsar) – gullar oʻsadigan joy yoki bogʻ, bu soʻz fors-tojik tilida ham ishlatiladi.

“Dil” (dil) – bu soʻz fors-tojik tilida ham mavjud boʻlib, “yurak”, “ruh” maʼnosini anglatadi. Kitob va Shahrisabz shevalarida ham uchraydi.

Alisher Navoiy asarlarida fors-tojikcha soʻzlardan keng foydalanilgan. Bu soʻzlar oʻzining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari bilan oʻzbek tiliga sezilarli darajada taʼsir koʻrsatgan. Alisher Navoiy fors-tojikcha soʻzlarni oʻzining sheʼriy va nasriy asarlarida turli maqsadlarda ishlatgan, shu orqali uning asarlariga nafaqat badiiy, balki tilshunoslik nuqtai nazaridan ham katta ahamiyat berilgan. Quyida fors-tojikcha soʻzlarning leksik jihatlarini misollar bilan koʻrib chiqamiz. Alisher Navoiy asarlarida Kitob va Shahrisabz shevalarining fors-tojik tiliga taalluqli soʻz va leksik xususiyatlari keng tarqalgan. Bu shevalar, oʻz navbatida, Alisher Navoiy asarlarini yanada boyitadi va uning tilini jonlantiradi. Alisher Navoiy bu shevalar orqali oʻz asarlariga milliy rang-baranglikni, chuqur maʼno va ifodalilikni kiritgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоӣ асарлари тилининг изоҳли луғати. I-II жилд. Ўзбекистон ССР Фанлар академияси мухбир аъзоси Э.И.Фозилов таҳрири остида. – Тошкент. 1983.
2. Алишер Навоӣ асарлари тилининг изоҳли луғати. III жилд. Ўзбекистон ССР Фанлар академияси мухбир аъзоси Э.И.Фозилов таҳрири остида. – Тошкент. 1984.
3. Алишер Навоӣ асарлари тилининг изоҳли луғати. IV жилд. Ўзбекистон ССР Фанлар академияси мухбир аъзоси Э.И.Фозилов таҳрири остида. – Тошкент. 1985.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. I–VI jild. Mas'ul muharrirlar A.Madvaliyev,– T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023.
5. Жўраев Б. Юкори Қашқадарё ўзбек шевалари. – Т.: Фан, 1962.
6. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Т., 1962.

O'ZBEK ELEKTRON LUG'ATSHUNOSLIGI: SHAKLLANISHI, MUAMMOLARI VA RIVOJLANISH YO'LLARI

UZBEK ELECTRON LEXICOGRAPHY: FORMATION, ISSUES, AND DEVELOPMENT PATHS

Turobova Matluba Raxmatullayevna,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

tayanch doktoranti(PhD)

turobovamatlubaxon@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/SIQH1123

Annotation. *The article highlights the stages of development, main achievements, current problems and prospects of Uzbek electronic lexicography. The linguistic aspects of electronic dictionaries, their importance for users, as well as the role of digital technologies in the process of dictionary creation are analyzed. The article may be useful for linguists, programmers and language learners.*

Key words. *Uzbek language, electronic dictionary, lexicography, digital technologies, innovation, language learning, linguistics.*

Kirish

O'zbek elektron lug'atshunosligi – bu O'zbekiston tilshunoslik sohasidagi zamonaviy yondashuvlarni aks ettiruvchi, rivojlanishning raqamli bosqichiga o'tishning muhim qismi. Elektron lug'atlar tilshunoslikka yangicha ko'rinish olib kelgan, ularni raqamli formatda yaratish orqali nafaqat tilni o'rganish, balki ilmiy tadqiqotlar, ta'lim tizimi va kundalik kommunikatsiyada ham samarali qo'llash imkoniyatlari yuzaga kelgan. Elektron lug'atlarning o'ziga xosligi shundaki, ular foydalanuvchilarga nafaqat so'z ma'nolari, balki grammatika, fonetika, stilistika va boshqa tilda ishlatilish xususiyatlari haqida to'liq ma'lumotlarni ham taqdim etadi. Bu maqolada O'zbek elektron lug'atshunosligining shakllanishi, mavjud muammolari, rivojlanish yo'llari va kelajagi haqida so'z yuritiladi.

Asosiy qism

O'zbek elektron lug'atshunosligining tarixi XX asrning oxiriga kelib boshlanadi, bu davrda kompyuter texnologiyalari jadal rivojlana boshladi. 1990-yillarning boshlarida O'zbek tilining birinchi elektron lug'atlari yaratila boshladi. Buning boshida asosan an'anaviy lug'atlar kompyuterga kiritilib, faqat matnli ma'lumotlar bilan ta'minlanardi. Biroq, texnologiyalar rivojlanishi bilan elektron lug'atlar faqatgina ma'lumotlar bazasi sifatida qolmay, foydalanuvchilar uchun interaktiv vositalarga aylana boshladi. Bugungi kunda, elektron lug'atlar faqat so'zlar ro'yxatini taklif qilish bilan cheklanmay, balki foydalanuvchiga tilda sodir bo'layotgan o'zgarishlarni kuzatishga, yangi so'zlarni o'rganishga va turli xil tillar o'rtasida tarjima qilish imkoniyatlarini taqdim etishga imkon beradi.

Muammolar va cheklovlar

O'zbek elektron lug'atshunosligi rivojlanishida hali ko'plab muammolar mavjud. Birinchidan, mavjud elektron lug'atlarning aksariyati yangilanishi yoki kengaytirilishi lozim. Hozirgi kunda ko'plab elektron lug'atlar faqat o'sha davrda yaratilgan ma'lumotlarga asoslanib, yangi so'zlar va terminlarni o'z ichiga olmaydi. Ikkinchidan, O'zbek tilining elektron lug'atlarida terminologik uyg'unlikning yo'qligi muhim muammo bo'lib turibdi. O'zbek tilida ko'plab ilmiy

va texnologik sohalarda bir xil tushunchalarga bir necha xil nomlar mavjud. Bu esa til o'rganish va ilmiy izlanishlarda qiyinchiliklarga olib kelmoqda. Shuningdek, lug'atlarni yaratishda standartlarga rioya qilmaslik, raqamli tizimlarning texnik va metodologik nuqtai nazardan samarali ishlashiga xalaqit beradi. Elektron lug'atlar yaratishda yagona tizim va metodologiyaga asoslanmaslik ham bu sohadagi muammolardan biridir.

Rivojlanish yo'llari

O'zbek elektron lug'atlarini rivojlantirish uchun bir nechta yo'llar mavjud. Birinchidan, zamonaviy texnologiyalarni, jumladan, sun'iy intellekt va mashinaviy o'rganish (machine learning) usullarini qo'llash zarur. Bu texnologiyalar yordamida lug'atlarni avtomatik yangilash, tilni tahlil qilish va foydalanuvchilar uchun yanada interaktiv va foydali qilish mumkin. Masalan, sun'iy intellekt yordamida foydalanuvchining izlash xatti-harakatlarini o'rganish va shunga mos ravishda yangi ma'lumotlarni taqdim etish imkonini beradi. Ikkinchidan, O'zbek tilining elektron lug'atlarini kengaytirish va ularni qo'llashni oddiylashtirish uchun mobil ilovalar, web-platformalar va interaktiv tizimlar yaratish kerak. Bu platformalar orqali foydalanuvchilar nafaqat so'zlarni qidirish, balki lingvistik masalalarni hal qilish, grammatika va stilistika bo'yicha maslahatlar olish imkoniyatiga ega bo'lishadi. O'zbek tilidagi raqamli resurslarni yaratish va rivojlantirishning ikkinchi yo'li sifatida, ta'lim tizimida elektron lug'atlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish muhimdir. Ta'lim muassasalarida elektron lug'atlar va raqamli resurslarni yanada samarali o'rganish uchun metodologik yondashuvlar ishlab chiqilishi kerak. Ilmiy tadqiqotlar va ta'lim tizimida foydalanish O'zbek elektron lug'atlari ilmiy tadqiqotlarda muhim vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin. Elektron lug'atlar, xususan, ilmiy ishlarni yozishda, adabiyotlarni o'rganishda va ilmiy ma'lumotlarni tizimli ravishda topishda foydalidir. O'zbek tilida ilmiy maqolalar, monografiyalar va kitoblarni ishlab chiqishda elektron lug'atlardan foydalanish, ilmiy soha va tilshunoslikni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Ta'lim tizimida elektron lug'atlarning roli ham ortib bormoqda. Talabalar, o'qituvchilar va tadqiqotchilar elektron lug'atlar yordamida o'z bilimlarini kengaytirish, turli fanlar bo'yicha ilmiy adabiyotlarga o'xshash ma'lumotlarni o'zlashtirishlari mumkin. Bu o'rganish jarayonini yanada samarali va interaktiv qiladi.

Xulosa

O'zbek elektron lug'atshunosligi – bu raqamli texnologiyalar asosida rivojlanayotgan soha bo'lib, uning istiqboli juda katta. Biroq, hali bu sohada ko'p ishlar amalga oshirilishi kerak. Elektron lug'atlar faqatgina til o'rganish vositasi sifatida emas, balki ilmiy izlanishlar va ta'lim tizimida ham muhim rol o'ynaydi. Shunday ekan, zamonaviy texnologiyalarni qo'llash, yangi platformalarni yaratish, va metodologik asoslarni rivojlantirish bu sohaning kelajagini yanada yuksaltiradi. O'zbek tilining elektron resurslaridagi bo'shliqlarni to'ldirish, ularni kengaytirish va samarali qo'llash, tilshunoslikni yangi bosqichga olib chiqadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bobojonov, B. O'zbek tilining elektron lug'ati: tarix va istiqbol. – Tashkent, 2019.
2. Islomov, D. Elektron lug'atlar va ularning ilmiy ahamiyati. – Toshkent, 2017.
3. Qodirov, A. O'zbek tilida raqamli resurslarni yaratishning zamonaviy yo'llari. – Tashkent: Fan va texnologiya. 2020.
4. Tursunov, S. Sun'iy intellekt va elektron lug'atshunoslik. – Tashkent: O'zbekiston xalq ta'limi. 2021.

GULNOR PARI DOSTONINING DIALEKTAL XUSUSIYATLARI DIALECTAL FEATURES OF THE GULNAR PARI EPIC

Toshtemirova Gavhar Quvvataliyevna,

ToshDO 'TAU tayanch doktoranti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/GTDA4404

Annotation. *The study of the descriptive, artistic and aesthetic possibilities of all languages in the world and their use in folk oral art is currently one of the most important directions. By studying the dialect of works of folk oral art, it is possible to understand the process of dialect development. The article attempts to highlight the methods of studying dialects in the epics of "Folk Oral Art", their peculiarities, and their similarities and differences with modern Uzbek dialects.*

Key words. *Dialect, Doston, "Folk Oral Art", linguistics.*

Xalq og'zaki ijodida milliy urf-odatlar, hayotiy voqeliklarni ifodalashning kengligi va jozibadorligi bilan alohida ajralib turuvchi dostonlar shevasini o'rganish muhim masalalardan biri hisoblanadi. Ma'lumki, O'zbek xalq dostonlarini tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganishga o'tgan asrning 40 yillaridan boshlab e'tibor qaratila boshlandi. Sh.Shoaabdurahmonov "Ravshan" dostoni tilidagi badiiy tasvir vositalariga bag'ishlangan dissertatsiyasi bilan xalq dostonlari tilini qanday o'rganish haqida ilmiy-nazariy fikrlarni ilgari surdi. Shundan keyin bu yo'nalishdagi izlanishlar asta-sekin rivojlanib bordi.

Olib borilgan tadqiqotlarga nazar solinsa, ularning ko'pchiligi dostonlar leksikasi va ularning tilga munosabatiga bag'ishlanganligini ko'rish mumkin bo'ladi.

Po'ltkan shoir repertuaridagi "Gulnor pari" dostonini ham leksik-genetik va mavzuiy-semantik guruhlariga bo'lib o'rganish mumkinligini haqida ustoz olimlarimiz ta'kidlaydilar. Doston tilidagi ba'zi o'z va o'zlashgan qatlam, so'zlarning genetik tavsifi berilgan, ularning qo'llanilishiga ko'ra ko'p, o'rtacha va kam qo'llaniladigan leksika sifatida yoritishga harakat qilingan. Doston tilidagi antroponim, toponim, etnonim, astronim, harbiy atamalar, maishiy turmush bilan bog'liq birliklar, kasb-hunarga oid so'zlar alohida guruhlariga ajratib olish mumkin. Shuningdek, shakl va mazmun munosabatiga ko'ra sinonim, antonim, omonim so'zlar ham tahlil qilinadi. Po'ltkan shoir ijodi boshqa tilshunoslarning ham diqqatini tortib kelgan. Chunki uning dostonlarida o'zbek tilining behad boy imkoniyatlari namoyon bo'ladi. A.Holiqovning "Go'ro'g'lining tug'ilishi" dostoni tilining leksik-semantik xususiyatlari tadqiqiga bag'ishlangan dissertatsiyasida til birliklari lingvostilistik usulda tadqiq qilingan. Asar leksikasining lug'aviy qatlamlari, semantik-uslubiy jihatlari hamda dostonchining so'z qo'llash mahorati haqida so'z yuritilgan. Ergash Jumanbulbul dostonlaridagi antroponimlarning semantik va uslubiy xususiyatlari haqida tadqiqot olib borgan I.Xudoynazarov o'zbek xalq dostonlaridagi ayrim qahramon ismlarining tanlanishiga diqqat qaratadi. Tadqiqotda ismlarning nominativlik bilan bir qatorda emotsional-ekspressiv vazifa ham bajarishi, nomlardagi hissiy ta'sirchanlik leksik-fonetik, leksik morfologik, leksik-semantik usul bilan yuzaga kelishi hamda har bir usulning o'ziga xos qator xususiyatlarga egaligi asarning ta'sirchanligini oshirishda, ijodkorning badiiy niyatini ro'yobga chiqarishda muhim vosita ekanligi haqidagi masalalar yoritiladi. Tahlillardan ko'rinadiki, o'zbek tilshunoslari xalq dostonlari tiliga uzoq yillardan beri e'tibor qaratib keladilar. Ko'pchilik tadqiqotlar dostonlar tiliga bag'ishlangan bo'lsa-da, leksik semantik sath bilan chegaralangan. Biroq G.Jumanazarovning doktorlik dissertatsiyasi bu boradagi keng ko'lamli ish hisoblanadi. Unda Fozil Yo'ldosh o'g'li dostonlari tilidagi so'zlarning vazifaviy-mazmuniy, etimologik va lingvostatistik xususiyatlari hamda lingvomadaniy birliklarning badiiy-estetik vazifalari ochib berilgan. G.Jumanazarova o'z dissertatsiyasida Fozil Yo'ldosh o'g'li dostonlaridagi so'zlarning tarixiy-etimologik va vazifaviy-mazmuniy xususiyatlarini keng

yoritgan. Shuningdek, dostonlar matnidagi fonetik, leksik-grammatik qurilishidagi birliklarning qo'llanilish miqdorini statistik tahlil usullari asosida aniqlagan. Tadqiqotchi dostonlar tili lingvopoetikasini aniqlash orqali uslubiy formulalarning tuzilmaviy poetik tabiati va leksik-stilistik qatlamlarning semantikasi hamda iboralarning tuzilmaviy semantik va konnotativ ma'nolaridagi o'ziga xosliklarni ham aniq misollar asosida ko'rsatib bergan. Shuningdek, dostonlar tilidagi birliklarning lingvopoetik imkoniyatlari va badiiy-estetik qimmatini yoritgan. Aytish mumkinki, bugun o'zbek tilshunosligi tamomila yangi sifat bosqichiga ko'tarilib, bu borada amaliy va nazariy tilshunoslik masalalari yuzasidan jiddiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Ayniqsa, tilshunoslikning lingvokulturologiya sohasida amalga oshirilayotgan ishlarning yildan-yilga kengayib, yangicha mohiyat kasb etib borayotgani, ishlar ko'lami ona tilimizning o'ziga xos imkoniyatlarini namoyon qilishda nechog'li samarali ekanligini tilshunoslar yaxshi bilishadi. Bugungi o'zbek tilshunosligining taraqqiyot darajasini tilning jamiyat, shaxs hayotidagi o'rni, milliy o'ziga xosligi, nutqning idrok qilinishi va olamning lisoniy manzarasi bilan bog'liq masalalarning teran ilmiy tadqiq qilinishi bilan belgilash mumkin. Bu borada ancha-muncha jiddiy tadqiqotlar yuzaga keldi va ularning har biri tilshunosligimizning e'tiborga arzigulik yutuqlaridir.

D.Ashurov o'zining "Alpomish" dostonining lingvokulturologik xususiyatlari mavzusidagi doktorlik (PhD) dissertatsiyasida "Alpomish" dostoni matnidagi milliy-madaniy o'ziga xoslikni ifodalovchi lisoniy birliklarni tasniflab, ularni doston variantlari doirasida taqqoslagan. Dostonda qo'llangan vaqt va rang tushunchalarini ifodalovchi birliklarda milliy-madaniy belgilarning voqelanishini asoslashga harakat qilgan. Shuningdek, doston variantlari matnidagi o'xshatishlarni, frazeologizmlarni, maqol va matallarning ifoda xususiyatlari hamda madaniy belgilari o'rtasidagi aloqadorliklarni teran tadqiq qilgan.

A.Eshmuratov "Xoldorxon" dostonining stilistik xususiyatlari bo'yicha monografik tadqiqot olib borgan. Dissertatsiya "Xoldorxon" dostonining lingvistilistik xususiyatlari (Ergash Jumanbulbul o'g'li varianti asosida)" deb nomlanadi. Uning dastlabki bobida dostonning fonetik xususiyatlari yoritilgan. Unda asosiy e'tibor tovushlarning almashishi, orttirilishi, tushishi va boshqa fonetik hodisalarning lisoniy xususiyatlariga qaratilgan. Tovushlar alternatsiyasi, ya'ni fonetik almashinuvi doston tilidagi asosiy fonetik xususiyatlardan biri ekanligi sanab o'tilgan: [a>o] ado – oda; [a>i] palla – pilla; [a>u] manov – munov; [b>p] bo'lib – bo'p kabi. Ishda tovush orttirilishi (qahr – qahar, ajdar – ajdarhol), epiteza (xudo – xudoy); tovush tushishi apokopa (qolmay – qomay), diereza (o'g'illar – ullar), eliziya (bora olmaydi – borolmaydi) kabi fonetik hodisalar ko'rinishida namoyon bo'lishi haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, grammatik vositalarning dostonidagi funksional-stilistik imkoniyatlariga ham e'tibor qaratilgan. Unda doston aytishning o'ziga xos uslubi matnning o'ziga xos sintaktik qurilishini ham shakllantirishi haqida so'z boradi. Ayniqsa, uyushiq bo'lak, kirish bo'lak va undalmalarni qo'llashda nasriy va she'riy parchalardagi qofiyalarda yaqqol ko'zga tashlanib turishi misollar asosida dalillangan. Mazkur tadqiqotda faol qo'llangan tasviriy vositalar ham tahlilga tortilgan. "Xoldorxon" dostonining tili va uslubini belgilovchi lingvistik omillar sifatida xalq maqollari va o'xshatish, metafora, epitet kabi troplar hamda stilistik formula, takror kabi poetik figuralarga, ayrim subyektiv baho shakllariga murojaat qilingan. Tadqiqotchi takror masalasiga to'xtalib, quyidagi fikrlarni bayon qiladi: "Shoir foydalangan takror usuli ifodaning musiqiyli va ohangdorligiga, ifoda maromining saqlanishiga bo'ysundirilgan. Stilistik formulalar esa doston poetikasining asosiy elementlaridan biri sanaladi. Ularning alohida ko'rinishlari muayyan leksik-semantik va grammatik-stilistik vazifani bajarishga xizmat qilgan".

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, o'zbek tilshunosligida lingvopoetik aspektda amalga oshirilgan ilmiy maqolalar, monografiyalar, dissertatsiyalar anchagina. Ularda o'zbek tilining badiiy nutqda namoyon bo'ladigan poetik ifoda imkoniyatlari chuqur o'rganilgan. Albatta, bu ishlarning o'zbek lingvopoetikasini yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qilishiga shubha yo'q. Mazkur tadqiqotlar kelgusida o'zbek tilshunosligida shu yo'nalishda amalga oshiriladigan ilmiy izlanishlar uchun nazariy asos vazifasini bajara oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. M. Saidov., Z. Husainova. “Xalq og‘zaki ijodi” O‘zbek xalq dostonlari: “Gulnor pari” dostoni. Oltin qalam\ Tashkent – 2023.
2. M. Murodov. “Xalq og‘zaki ijodi” O‘zbek xalq dostonlari: “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi” dostoni. Ilm-ziyo-zakovat\ Tashkent – 2021.
3. Zuhra Yo‘ldosheva. “O‘zbek xalq dostonlarining til xususiyatlari tadqiqi” “General history and culture – the foundation of unity and sustainable development of Turkic peoples” international scientific and practical conference” APRIL 7-8, 2025. 234 pages.
4. Ashurov D.A. «Alpomish» dostonining lingvokulturologik xususiyatlari. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktoriri (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Namangan, 2021.
5. Jumanazarova G.U. Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li dostonlari tilining lingvopoetikasi (Leksik-semantik, lingvostilistik va lingvostatistik tahlil). Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Tashkent, 2017. – 76 b.
6. Rahimov A.S. O‘zbek xalq dostonlari leksikasining qiyosiy-tarixiy tahlili (Ergash Jumanbulbul o‘g‘li ijodi misolida): Filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi avtoreferati – Samarqand, 2002.

UMUMIY TA'LIM TIZIMIDA FONOMORFOLOGIYANI O'QITISH TEACHING PHONOMORPHOLOGY IN THE GENERAL EDUCATION SYSTEM

Asatullayeva Dilnavoz Jondullayevna,
ToshDO 'TAU Tayanch doktranti
dilnavozasatullayeva@gmail.com
doi.10.52773/tsuull.conf.2025/HEYB7507

Annotation. *This article discusses the issues of teaching phonomorphology in the general education system, and ways to effectively use written speech sources in this regard. It is argued that the manifestation of phonomorphological units in written speech and their identification and analysis are important for developing students' linguistic competence. Also, based on practical examples, methodological aspects of organizing phonomorphological analysis in the lesson process are considered. Phonomorphology is addressed not only practically, but also theoretically. While reading this article, you will strengthen morphophonological knowledge and*

Key words. *phonomorphology, general education, written speech, linguistic competence, phonology, morphology, language teaching, language analysis, speech sources, methodology, phonetic change, lesson process.*

Fonomorfologiya deganda avvalambor fonetika va morfologiya ko'z oldimizga keladi. Ikkalasini aka-uka deb qaraydigan bo'lsak, fonomorfologiya deganda shunda bir oilani tushinsak bo'ladi. Chunki bu bo'lim har ikkala sohani ham o'zida qamraydi. Ularning birisiz u shakllan olmaydi. Bundan kelib chiqadiki, har ikkala bo'lim bevosita bir-biriga tayanadi. Fonomorfologiya fonetika va morfologiya fanlari kesishgan joyda vujudga keladigan o'ziga xos soha bo'lib, so'zlardagi morfologik birliklar birikkanida yuzaga keladigan fonetik o'zgarishlarni o'rganadi. Bu o'zgarishlar, odatda, og'zaki nutqda yaqqol namoyon bo'ladi. Umumta'lim maktablarida fonomorfologiyani o'rganish nafaqat grammatik bilimlarni mustahkamlash, balki talaffuz va yozuvni uyg'unlashtirishda ham muhim ahamiyatga ega.

Fonomorfologiya – tilshunoslikda fonetik va morfologik birliklar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni o'rganadigan muhim yo'nalishdir. Maktabda bu yo'nalishni o'rgatish orqali o'quvchilarda tildagi tovush-morfema munosabatini anglash, grammatik birliklarning shakllanishi va o'zgarish qonuniyatlarini tushunishga imkon yaratiladi. Shu bois, fonomorfologiyani bosqichma-bosqich, amaliy va nazariy asosda o'rgatish zarur. Maktabda ona tili o'qitishning bosh maqsadi tilning jamiyatda tutgan o'rni, bajarayotgan vazifasi bilan belgilanadi. Ma'lumki, til jamiyat a'zolari o'rtasida aloqa-aralashuv vositasi, insonning fikrlash va fikr mahsulini og'zaki hamda yozma ravishda bayon qila olish, o'z ichki kechinmalarini ifodalash vositasi bo'lib xizmat qiladi. [G'ulomov, Qodirov, Ernazarova, 2012, 8]

O'zbek tilidagi nutq jarayonlarida tovushlarni ketma-ket keltirish yo'li bilan turli xil ma'no birliklarini hosil qilishimiz mumkin. Aynan talaffuz qulayligiga erishish maqsadida nutqimizda fonetik o'zgarishlarga duch kelamiz. Bunda talaffuzdagi noqulaylikni yo'qotish uchun biz o'z talaffuzimizga so'zlarni moslashtirib olamiz va bu jarayonda nutqimizda turli fonetik o'zgarishlardan foydalanamiz. Tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan morfonologiya morfologiya va fonologiya chegarasida joylashgan bo'lib, so'z shakllanishi va grammatik o'zgarishlar jarayonida tovushlarning o'zgarish qonuniyatlarini o'rganadi. Morfonologiya ayniqsa qo'shimchalar qo'shilishi, so'z yasaliishi va fleksiya jarayonlarida yuzaga

keladigan tovush almashinuvlarini tahlil qilish bilan shug'ullanadi. Torroq tushunchaga ko'ra, morfonologiya obyekti sifatida bir morfema morflari tarkibida fonemalarning o'zgarishi, ya'ni ularning almashinishi deb qaraladi. Boshqa nuqtai nazarga ko'ra, Kubryakova o'zining "Morfonologiya" deb nomlangan monografiyada keltirishicha, morfonologiya obyektidan ichki fleksion hodisalari chiqarib tashlanadi, morfonologiyani o'rganish obyektiga faqat ko'makchi kiradi [Кубрякова 960; 145].

Og'zaki nutq – tilning tabiiy shakli bo'lib, undagi fonetik o'zgarishlar aynan fonomorfologik jarayonlar natijasi hisoblanadi. O'qitish jarayonida quyidagilar asosiy manba bo'lib xizmat qilishi mumkin:

Dialoglar va hikoyalar: O'quvchilarda tabiiy so'zlashuvni tushunish va fonetik tahlil qilish ko'nikmasini shakllantiradi. Ular dialoglarni eshitib, fonetik hodisalarni topish orqali fikrlash tezligiga erishishadi va bu mavzuni faqatgina kitobda berilgan mashqlar bilan emas, og'zaki nutqda uchrovchi o'zgarishlar bilan ham chuqurroq o'rganiladi.

Audiomatlar: So'zlardagi tovush o'zgarishlarini eshitish asosida ajratish imkonini beradi. Bu kabi ajratish imkoniyati ham o'quvchilarning ko'z xotirasidan tashqari eshitganda ham tez fikrlashga chorlaydi.

She'rlar va tez aytishlar: Fonomorfologik hodisalarni tezkor va ongli ravishda sezishga yordam beradi.

Fonomorfologiyani o'qitishda quyidagi metodlardan foydalanish ham albatta maqsadga muvofiq:

1. Kuzatish metodi: O'quvchilar og'zaki matndan tovush o'zgarishlarini ajratadilar.
2. Tahlil va taqqoslash: So'zlar tarkibini fonetik va morfologik jihatdan tahlil qilish orqali hodisani anglaydilar.
3. Talaffuz mashqlari: To'g'ri talaffuz va yozuvni uyg'unlashtiradi.
4. Didaktik o'yinlar: Fonetik o'zgarishlarni sezish va qoidalarga asoslanib xulosa chiqarish imkonini beradi.

Fonomorfologiya orqali o'quvchilar quyidagilarga erishadilar:

- Morfemalar (ildiz, qo'shimcha) o'rtasidagi tovush o'zgarishlarini anglaydilar;
- To'g'ri talaffuz va imlo malakalarini mustahkamlashadi;
- So'z yasalihi va shakllanishi qonuniyatlarini chuqurroq tushunadilar;
- Til sezuvchanligi va grammatik tafakkurlari rivojlanadi.

Fonomorfologiyani o'qitishda qo'llaniladigan metodlarga quyidagilar kiradi:

1. Kuzatish metodi:

Bu metod o'quvchilarga og'zaki nutqdagi so'zlar, gaplar yoki matnlardagi tovush o'zgarishlarini mustaqil aniqlashga yo'naltirilgan. Masalan, quyidagi so'zlar beriladi:

- kitob+chi → kitobchi

2. Tahlil va taqqoslash metodi:

So'zlar juftlab yoki guruhlab beriladi va o'quvchilar ularning tuzilishi hamda fonetik o'zgarishini tahlil qiladi:

- bor+di+lar → bordilar (eliziya)
- o'qit+uvchi → o'qituvchi (assimilyatsiya)

Bu metod grammatika bilan fonetikani bog'laydi.

3. Muammoli vaziyatlar yaratish:

O'quvchilarga qasddan xatolik bilan yozilgan yoki talaffuz qilingan so'zlar beriladi. Masalan:

- ketdi → keddi

O'quvchilardan bu talaffuzning noto'g'riligini izohlab berish so'raladi.

Bu metod mustaqil fikrlashni rivojlantiradi.

4. Interfaol o‘yinlar:

- “Top-to‘g‘rilang” o‘yini: noto‘g‘ri yozilgan so‘zlardagi fonetik xatoliklarni to‘g‘rilash.
- “So‘zlar zanjiri”: har bir ishtirokchi fonetik o‘zgarishga ega so‘z bilan davom ettiradi.

O‘yinlar orqali o‘quvchilar qoidalarini anglamasdan ham fonomorfologik hodisalarni sezadi.

5. Multimediami vositalardan foydalanish:

Audiomatnlar, video darsliklar, talaffuz mashqlari orqali o‘quvchilarda fonetik sezuvchanlikni shakllantirish mumkin. Masalan, bir necha xil lahjada yoki tez aytishlarda ishlatilgan matnlarni tinglab, tovush o‘zgarishini aniqlash topshiriladi.

Amaliy tavsiyalar:

Fonomorfologik bilimlar 5–9-sinflar uchun grammatik mavzular bilan integratsiyalashgan holda o‘rgatilishi lozim.

Dars jarayonida og‘zaki nutq namunalarini (dialog, hikoya, maqol, tez aytish) tahlil qilish muhim.

So‘z tuzilishi, shakllanishi va talaffuzi birgalikda yoritilishi kerak.

Uyga vazifa sifatida og‘zaki matndan yozma tahlil qilish topshiriqlari berilishi mumkin.

Morfonologiya ko‘rib turganimizdek, aksari fonetik o‘zgarishlarni: 1. Tovush tushishi 2. Tovush almashinishi 3. Tovush ortishi kabi turlarini o‘z ichiga oluvchi bo‘lim hisoblanadi. Hozirgacha ushbu bo‘lim to‘liq o‘rganilmaganligi, olimlar tomonidan yetarlicha talqin qilinmaganligi sababli ham ushbu sohaga oid ko‘pgina savollar javobsiz qolib kelmoqda. Rus va ingliz olimlarining turli xildagi ilmiy ishlari tarkibidan biz ushbu mavzuni yanayam ochib o‘rganib kelmoqdamiz. Bora- bora ushbu mavzuga oid ishlar ko‘payib, ushbu soha keng ko‘lamda o‘rganilib, barcha mavhum savollarga javob topiladi degan umiddamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayev N. O‘zbek tili metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
2. Jo‘rayev N. Fonologiya va morfonologiya masalalari. – Samarqand, 2020.
3. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент: Фан, 1961. – Б. 207.
4. Абдуазизов А.А. Ўзбек тилининг фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
5. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Morfonologiya>
6. <https://qomus.info/oz/encyclopedia/m/morfonologiya/>

KÓRKEM SHÍGARMALARDA DIALEKTLIK SINONIMLERDÍŇ QOLLANILIWI USE OF DIALECT SYNONYMS IN ARTISTIC WORKS

Xalmuratova Dilbar Yakıpbayevna,
tayanish doktoranti, Ajiniyaz atındağı
Nókis mámleketlik pedagogikalıq institute
Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/DLLP7340

Annotation. *We will talk about the dialectical synonyms that can be found in the language of artistic works. It was mentioned that dialectisms are synonymous with each other in artistic works, dialectisms in the language of artistic works are synonymous with words in literary language.*

Key words. *a work of art, a dialectism, a dialect synonym.*

Sinonimler kórkem shıǵarma tilinde obrazlılıq, emocionallıq, shıraylılıq penen súwterlewde kerekli qural wazıypasın atqarsa, dialektlik sinonimler waqıyanıń ele de isenimli, haqıyqıy ómirge tán, anıq, tásirli, kórkem obrazlı shıǵıwında áhmiyetli orındı iyeleydi. N.Abdurahmanov hám N. Mahmudovlar “Sinonimler zat hám waqıya-qubılıslardıń eń kishi, hátte, seziler-sezilmes názik belgilerin, bul belgilerge bolǵan subektiv qatnastı hám basqalardı kórsete alar eken, olar álbette, tildıń súwretlew quralları sıpatında qaraladı»—deydi.[Abduramanov, Mahmudov 1981: 6.]

Dialektlik sinonimlerdiń tiykarǵı belgileri: belgili bir aymaq kóleminde qollanılıwı, ádebiy tilde sinoniminiń bolıwı, stilistikalıq boyawlar menen hár qanday shıǵarmaǵa mazmun, kórkemlilik baǵıshlawı bolıp tabıladı. Dialektlik sinonimler kórkem shıǵarmalardıń obrazǵa bay, tásirli, mánili shıǵıwında tiykarǵı qural sanaladı. Kórkem ádebiyatta dialektlik sinonimlerdiń qollanılıwı shıǵarmanıń kórkemlilik dárejesin arttırıwǵa, qaharmannıń obrazın realistlik etip ashıwǵa, milliy ózgeshelikti saqlawǵa úlken úles qosadı. Olar oqıwshıǵa shıǵarmanıń tariyxıy, mádeniy fonın tereń kórsetip, avtor bergen real dúnya tanımǵa eniwge múmkinlik beredi. Jazıwshı dialektlik sinonimler arqalı insannıń xarakterin, onıń ishki sezimlerin súwretlewde, átirapında bolıp atırǵan waqıya-hádiyselerdiń janlı hám qızıqlı shıǵıwında sheberlilik penen paydalanadı.

Kórkem shıǵarma tilindegi dialektizmler kontekstte bir-birine sinonim boladı hám de ádebiy tildegi sózler menen sinonim boladı.

Kórkem shıǵarmalardagı dialektizmlerdiń óz-ara sinonim bolıwı. Dialektizmlerdiń bir-birine sinonim bolıwı- bul hár túrli aymaqta, sóylemde bir mánini bildiretuǵın sózlerdiń bolıwı sanaladı. Dialektizmlerdiń bir-birine sinonim bolıwınıń bir-neshe sebepleri bar: a) tariyxıy-geografiyalıq faktorlar: hár túrli aymaqlardıń bóliniwi b) tillik baylanıslar: qońsı xalıqlardıń tillerinen engen sózler s) kásiplik ózheshelikler: belgili bir kásipke baylanıslı sózlerdiń payda bolıwı d) etnomádeniy faktorlar: hár aymaqtıń óziniń dúnya tanımı menen mádeniyatı, úrp-ádet, dástúrleri. Dialektizmlerdiń bir-birine sinonim bolıwı tildıń leksikalıq baylıǵın bildirip, olar arqalı tilimiz rawajlanıp, bayıp otıradı.

Kórkem shıǵarma tilinde jeke sózlerden jasalǵan dialektizmlerdiń dialektlik frazeologizmler menen sinonimlik sınarlarların jiysi ushıratamız. Mısalı: Mına balanı ayaqlandırıp jiberseń. (M.N., Dushpan.) -Awa, bir márte, pishen oraqtı aytqanman: «al, qoshshım, sonday-sonday, ekewimiz bir morıdan tütün shıǵarsaq» dedim, ol: «qaydem bileyin» dedi de qoydı. (O.Á., Bosaq.)

Berilgen misallardağı ayaqlandırır, bir morıdan tütün shıǵarır dialektizmleri bir-birine sinonim bolıp, ádebiy tildegi sinonimi-úyleniw, birge xojalıqlı bolır. Bunda ayaq sózi jańa ómirlik jol, jańa qádem mánisin ańlatadı. Al, bir morıdan tütün shıǵarır dialektlik frazeologizmindegi morı-úydiń pesh tütün shıǵatuǵın jolı, tütün shıǵarır-oshaq jaǵır, ot jaǵır, birge tirishilik etiwdiń baslanıwı. Xalqımızda bir shańaraq, bir oshaq, bir tütün-bir joldan birge barır-shańaraqlı uǵımınń metaforalıq kórinisi, eki adam úylenip, bir morıdan tütün shıǵarsa, olardıń tirishiligi, táǵdiri bir degendi bildiredi. Avtor bul dialektizmlerdi belgili bir aymaqtıń tillik ózgesheligin kórsetip, ásirese dialektlik frazeologizmdi sheberlilik penen qollanıp, jergilikli koloritti beriw arqalı olardıń úrp-ádet, dástirin belgilewshi dialektizmdi kórkemlilik penen ashıp bergen.

Sonday-aq, kórkem shıǵarma tilinde sinonimlerdiń dialektke tán frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen jasalıwı ónimli ushırasadı. Hár qanday tildiń obrazǵa bay, tereń kórkem mánili, shıraylı shıǵıwında frazeologizmlerdiń ornı ayrıqsha. Ilimpaz B. Yusupova frazeologizmler haqqında bılay degen edi: Qaraqalpaq tiliniń frazeologizmlerinde tákirarlanbas bay kórkem-súwretlewshilik imkaniyat, tereń, tujırımı hám ótkir máni, úlken tásirliklik, anıqlıqtı támiyin ete alǵan qısqaqlıq, sulıwlıq bar. Bulardıń bári xalıqtıń til sheberliginiń, oy tereńliginiń jemisi menen nátiyjesi, turmıstan jıynaǵan tájiriyesiniń sáwlesi sıpatında kózge tusedi. Az sóz benen tereń máni beriw artıqmashlıǵı, múmkinshiligi menen sıpatlanatuǵın frazeologizmler sóylewshi menen jazıwshıǵa zárúrli, taptırmaytuǵın tillik qural boladı desek asıra siltew bolmaydı. [Yusupova 2020:6.] Sonıń ushın da jazıwshılarımız ózleriniń shıǵarmalarınń joqarı kórkemlilikke iye bolıwı ushın frazeologizmlerden paydalanadı. Kórkem sóz iyesi shıǵarmanıń ele de tásirli, obrazǵa bay, túrmıs haqıyqatına jaqın, isenimli bolıwı ushın frazeologiyalıq dialektizmlerdi qollanadı. Dialektlik frazeologizmler belgili bir aymaqta ǵana qollanılatuǵın, turaqlı mánisi bar sóz dizbekleri. Dialektlik frazeologizmlerdiń jasalıwı ádebiy tildegi frazeologizmler sıyaqlı tereń ekspressivlik-emociyalıq boyawlar menen bezetilgen bolıp, joqarı kórkemlilikke iye sanaladı. Dialektlik frazeologizmler arasında sinonimlik qatnaslar tómendegi faktorlar arqalı payda boladı: Turmıs-tirishilik uqsaslıǵı: Aymaqlarda hár-túrli ayılǵanı menen menen mánisi uqsas boladı.

Kórkem súwretlew: Avtorlar sózdi bayıtır ushın bir mánili, hár túrli kórinistegi frazeologizmlerdi qollanadı.

Avtor kórkem shıǵarmalarda dialektlik frazeologizmlerdiń sinonimlik sınarları qaharman xarakterin ashır: qaharmanlardıń óz-ara sóylesiwinde bir aymaqqa tán frazeologizmlerdi paydalanıp, olardıń individuallıǵın ashadı, sóz baylıǵın arttıradı, xalıqtıń turmısın, salt-dástúrin rawajlandırıwǵa jol ashadı. Sinonimlik sınarlar frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ózinen turadı, yaǵnıy bunda bir frazeologiyalıq sóz dizbegi ekinshi bir frazeologiyalıq sóz dizbegi menen mánilik jaqtan birdey bolıp, óz-ara sinonim boladı: eshek qasıspası bar-ámpey-jámpey bolır- ámpey bolır-ámpiyra bolır: Biraq, usı saparı nege buǵan qanı qata qaldı, túsınbedi. Ekewiniń «eshek qasıspası bar» dewge hayaldı oǵan múnásip kórmedi. (M.N., Aqshagúl.) Jurttıń ósegi boyınsha Dáwletyar mollanıń qızı-Sápiwra Mırjıq palwan menen ámpey-jámpey bolǵan eken. Qala berdi Shımbaydağı oyaz benen ámpey bolsam ba degen niyetim joq emes, bunı endi jata tura kórmiz. (Q.M., Terbenbes.) Ol da musılman adam eken, baslıq penen ámpiyra bolıp, xalıqtı jaqsı basqardı. (Sh.U., Sońǵı ańshı.)

Berilgen misallardağı sinonimler baylanısı, jaqınlıǵı bar, qatnasıǵı bar mánisinde bolıp, shıǵarmanıń kórkemliliǵın asırıwda áhmiyetli orındı iyeleydi. Bunda hár -qıylı aymaqtan shıqqan jazıwshılar tilinde olardıń hár-qıylı beriliw usılın kórmiz. Ondağı hár-bir frazeologiyalıq sóz dizbekleri shıǵarmaǵa ayrıqsha emocionallıq-ekspressivlik máni berip, shıǵarmanıń kórkemliliǵın asırǵan. Avtor bul dialektlik frazeologizmler arqalı qaharmanlardıń bir-birine bolǵan jaqın qatnasın kórsetiw maqsetinde shıǵarmanıń kórkemliliǵın asırır ushın qollanǵan.

Pishağı may üstinde-öz qoli awzına jetiw: -Sharwa bar jerde zootexniktiñ pishağı may üstinde. (M.N., Eki ananın qızı.) Endi, qudayğa miñ qátle shúkir, óziñ azamat bolıp, óz qoliñ awzına jetti. (K.K., Ağabiy III Aqqapshıq.) Berilgen mısallardağı pishağı may üstinde, óz qoli awzına jetiw dialektlik frazeologizmleriniñ mánisi jetilsiw, qurǵınlasıw bolıp, qaharmanniñ kún-kórisi, jaǵdayın ashıp beriwde sheberlilik penen qollanılǵan. Bul dialektlik frazeologizmler ádebiy tildegi qoli qızılǵa tiyiw, qolına qus qonıw, qoli jetiw frazeologiyalıq sóz dizbeklerine sinonim boladı. Bunda pıshaq-háreket, may ústi-pisip jetiliskeñ mánide bolıp, hárekettiñ nátiyjesinde qurǵınlasıw mánisin beredi. Al, óz qoli awzına jetiw- qoldıñ tınımsız hárekette bolıwınan, qurǵınlıqqa jetilsiw mánisin beredi. Kórkem sóz sheberi bul dialektlik frazeologizmlerdi shıǵarmanıñ kórkemliliǵın asırıw maqsetinde tereñ ekspressivlik-emociyalıq boyawlar menen sheber paydalanǵan.

Arba oyǵa jumalaw-ul bolıp sheshiliw: Qullası, qalǵan jaǵında arba oyǵa jumaladı. (M.N., Eki ananın qızı.) Qullası, sol kúngi jawshılıq ul bolıp sheshildi. (M.N., Aqshagúl.)

Berilgen mısallardağı arba oyǵa jumalaw, ul bolıp sheshiliw dialektlik frazeologizmleri máseleniñ jaqsı, unamlı sheshilgenliǵın bildirip, shıǵarmaǵa ayırıqsha tereñ emociyalıq-ekspressivlik boyawlar berip, shıǵarmanıñ mazmunlı, tásirli shıǵıwın támiyinlegen. Bunda avtor hám qaharman tilinde berilgen dialektlik frazeologizmler bolıp, waqıyanıñ jaqsı sheshiliwi awıspalı mánide kórsetilip, sheberlilik penen súwretlengen. Bul jazıwshınıñ óz isiniñ ustası ekenliǵın kórsetedi.

Solay etip, kórkem shıǵarmalardağı dialektlik frazeologizmlerdiñ bir-birine sinonim bolıwı-shıǵarmanı realizmlik, ekspressivlik mánisin ashadı. Dialektlik frazeologizmler arqalı avtor óz shıǵarmasında tariyxıy, mádeniy ózgesheliklerdi dál, tásirli jetkeredi. Olardıñ sinonimlik baylanısın ornılı paydalanıw shıǵarmanıñ kórkemlik dúnyasın bayıtadı.

Kórkem shıǵarmalar tilindegi dialektizmlerdiñ ádebiy tildegi sózler menen sinonim bolıwında kórkem shıǵarmalarda jeke sózlerden bolǵan dialektizmler menen ádebiy tildegi jeke sózler bir-birine sinonim boladı hám kórkem shıǵarmalardağı dialektlik frazeologizmler ádebiy tildegi frazeologizmler menen sinonim boladı.

Kórkem shıǵarmalarda jeke sózlerden bolǵan dialektizmler menen ádebiy tildegi jeke sózlerdiñ bir-birine sinonim bolıwı. Tildiñ rawajlanıwında jeke sózlerden bolǵan dialektizmlerdiñ ornı ayırıqsha. Ásirese kórkem shıǵarmalarda bul sózler obrazdı, qaharmanlardıñ kórinisin, háreketin súwretlewde ayırıqsha qollanıladı. Jeke sózlerden bolǵan dialektizmler kóbinese ádebiy tildegi bir sózge sinonim retinde qollanıladı. Bul qaharman sózin tábiyiy etip kórsetiwge, shıǵarmaǵa jergilikli reñk beriwge, mádeniy koloritti arttırıwǵa xızmet etedi. Kórkem shıǵarma tilinde kontekst ishinde belgili bir mánisinde ǵana ádebiy tildegi sózler menen sinonimlik qatnasta bolıwın ushıratamız. Mısalı:

awızlı-ósekshi: Soñ onıñ otırıs-turısı jaqpadı, iship-jegeni biline basladı, «júwernimek, bassıña bolǵanday nandı eki búklep jeydi» dedi awızlı hayallar. (M. Nızanov, «Tutqın».)

Berilgen mısaldağı awızlı dialektizmi ósekshi, kóp sóyleytuǵın qaharmanlardıñ minez-qulqın kórsetiw maqsetinde qollanılǵan. Bunda awıspalı mánide kelip, ádebiy tildegi ósekshi sózi menen kóntekslik sinonimler boladı.

Kórkem shıǵarmalar tilindegi dialektlik frazeologizmler ádebiy tildegi frazeologizmlerdiñ sınarları boladı. Kórkem sóz sheberleri FS di tañlawda máni ózgeshelikleri menen birge olardıñ stillik boyawına da ayırıqsha itibar qaratadı. Sebebi FS degi stillik boyaw súwretlew ózgesheligine iye.[Vafoeva 2009:18.] Ádebiy tilde frazeologizmler óz ornına iye bolǵan bolsa, jergilikli dialektlerde de olardıñ ózinshe ózgeshe variantları saqlanǵan. Ásirese kórkem shıǵarmalarda avtorlar bul dialektlik frazeologizmlerdi paydalanıp, shıǵarmanı realistlik, mádeniy renk penen bayıtadı. Dialektlik frazeologizmler ádebiy tilde bar frazeologizmlerge mánisi jaǵınan say keledi.

Bul sinonimlik qatnas avtorga bir-neshe mumkinshilik beredi: shigarma tilin túrlendiredi, qaharmanniń sóylew ózgesheligin beredi, mádeniy kolorit jaratadı. Mısalı:

Jibi oralmaw- isi kelispew, isi onına aylanbaw: Qaysı talapqa barsa da, «jibi oralmadı». (Ğ.Seyitnazarov, Sávır samalı.) Tis jew-pánt jew: -Bir kúni bolmasa, bir kúni tis jeysen. (Ó.Xojaniyazov, Aydana.) Máseleni qabırǵadan qoyıw-máseleni kesebelden qoyıw: Aktivke qatnasıwshılar máseleni qabırǵadan qoydı. (Ó. Ayjanov, Aral qushaǵında.) Paqırbay ǵarrı jaylap túsindirip otırmastan, óziniń qádimgi qızbashılıǵına salıp, máseleni kesebelden qoydı. (I.Yusupov, Seydan ǵarrınıń gewishi.) Berilgen mısaldaǵı jibi oralmaw dialektlik frazeologizmin jazıwshı qaharmanniń isiniń júrispey, onıń qıyın jaǵdayın kórsetiw maqsetinde shıǵarmaǵa kórkemlilik beriw ushın qollanǵan. Onıń negizin quraytuǵın jip sózi baylanıs, sheshim tabıw mánisine iye. Al, oralmaw-nátıyjege jetpew, jol tabılmaw degen mánide tur. Bul frazeologiyalıq dizbek adamnıń jasaǵan is-háreketi nátıyjesiz bolıp, qay baǵıtta háreket etse de, qolınan hesh nárese kelmegenin, jolınıń bolmaǵanın súwretleydi. Bul frazeologiyalıq dizbek kórkem shıǵarma tilinde adamnıń táǵdirin, psixologiyasın, súwretlewde ayrıqsha mánige iye. Bunday dialektizmlardıń ádebiy tilge engiziliwi til baylıǵın arttırıp ǵana qoymay, mádeniy dúnyatanımınıń tereń qabatların da asha aladı. Jazıwshı tis jew frazeologiyalıq dialektizmi arqalı qaharmanniń psixologiyasın, onıń jaǵdayın tereńirek jetkeriwge umılǵan. Bunda adamnıń aldanıwǵa beyim ekenligin, bos úmit penen ómir súrip atırǵanın ironiya menen súwretleydi. Demek, bul-turmıshlıq-filosofiyalıq mazmunǵa iye, astarlı mánide berilgen frazeologiyalıq sóz dizbegi.

Máseleni qabırǵadan qoyıw dialektlik frazeologizmi awıspalı mánide bolıp, máseleni anıq, dál, ashıq qoyıw mánisin ańlatadı. Bul frazeologiyalıq dizbek máseleni sheshiwge anıqlap kirisiw maqsetinde jıynalısqı qatnasqanlar máseleni hesh búrkelemey, tikke, batıl túrde ortaǵa salǵanın bildiredi, yaǵnıy, bul- haqıyqatlıqtı, ashıqlıqtı bildiretuǵın turaqlı sóz dizbegi. Bul frazeologizmnıń quramındaǵı qabırǵa sózi adamnıń dene múshesin belgileydi, al, qoyıw-tikke ornatiw, ornatiw aytıw, yaǵnıy qabırǵa múshesi tikke turıwına baylanıslı, oǵan megzetilip, qabırǵadan qoyıw frazeologiyalıq sóz dizbegi kelip shıqqan bolıp, awıspalı mánide berilgen. Avtor metaforalıq súwretlew arqalı shıǵarmanıń kórkemliliǵın asırıw maqsetinde bul dialektlik frazeologizmdi qollanǵan.

Solay etip dialektlik sinonimler kórkem shıǵarmalar tilinde joqarı kórkemlilik penen qollanılp, shıǵarma tiliniń ayrıqsha súwretleniwinde belgili orındı atqaradı. Sebebi dialektlik sinonimler shıǵarmanıń joqarı kórkemlilik penen jaratılıwında, tilge hár túrli reńlerdiń beriliwinde, shıǵarmanıń sulıwlıǵınıń tásirli, mánili jetkeriliwinde baslı wazıyanı atqaradı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Абдураманов Н., Махмудов Н. Сўз лексикаси. – Тошкент, 1981.
2. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası (Oqıw qollanba) – Tashkent, 2020.
3. Вафоева Мухайё Йулдошевна Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик таҳлили. Филол.ф. номз. диссертация автореф. – Тошкент. 2009.

**BOLALAR NUTQIDA DASTLABKI BO'G'INLARNING PAYDO BO'LISHI
(CHET EL TADQIQOTLARI NATIJALARI)**

**THE FORMATION OF INITIAL SYLLABLES IN CHILDREN'S SPEECH
(RESULTS OF FOREIGN RESEARCH)**

Saidaxmedova Odinaxon Ibroximjon qizi,
Toshkent amaliy fanlar universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasasi dots.v.b.
saidaxmedovaodinaxon@gmail.com
[doi.10.52773/tsuull.conf.2025/KTKI9132](https://doi.org/10.52773/tsuull.conf.2025/KTKI9132)

Annotation. *The article presents the state and time of children's acquisition of sounds, the emergence of the first syllable and the factors that cause its emergence. Conclusions are made regarding the sequence of sounds acquired.*

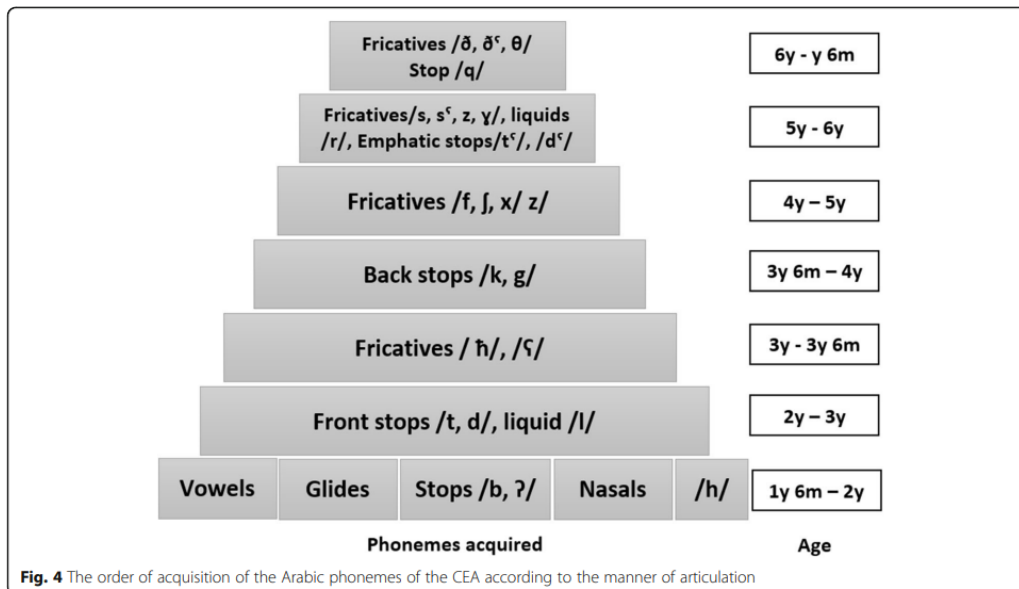
Key words. *language acquisition, sound order, target phoneme, plosives and glides, vowels, consonants*

Bolalar nutqini kuzatishda dastlab ular nutqida faqat unli tovushlarning bo'g'in sifatida gugulash holati, keyinroq CV (undosh+unli) tarkibli bo'g'in yuzaga kelish holati uchraydi.

CV gipotezasi bir nechta tadqiqotchi tomonidan tekshirilgan, xususan, Jean-Re'my Hochmann, Silvia Benavides-Varela, Marina Nespor and Jacques Mehler [Jean-Re'my Hochmann, Silvia Benavides-Varela, Marina Nespor and Jacques Mehler. Consonants and vowels: different roles in early language acquisition. *Developmental Science* 14:6 (2011), pp 1445–1458. DOI: 10.1111/j.1467-7687.2011.01089.x] tadqiqotida bolalar leksikani o'zlashtirishda undosh tovushlarga tayanishini, sintaktik shakllarni egallashda esa unilarga tayanishini tajribalar orqali ko'rsatilgan. 23 ta bola uchun o'rtacha yosh ko'rsatkichi 12 oy 6 kunlik bolalar bilan tajriba sinov olib borilgan. 1 yoshli bolalar so'zlarni aniqlashda ko'proq undosh darajaga tayanishini (1-tajriba), lekin takrorlashga asoslangan tuzilmalarni vokal sathda ajratib olish va umumlashtirilgan, ohang ifoda jihatdan hukmni ifodalashga xizmat qilgan (2-tajriba). Bu natijalar chaqaloqlar leksikonni egallashni boshlagan yoshda undoshlar va unililar o'rtasidagi funksional farqlardan foydalana olishlarini ko'rsatadi va nutqning asosiy toifalari tillarni erta o'zlashtirishni ta'minlaydigan turli xil o'rganish mexanizmlari bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

Misr arab lahjasida ham tovush tizimini o'zlashtirishda muayyan tartib mavjud ekani qayd etilgan [Amayreh M, Dyson A (1998) The acquisition of Arabic consonants. *J Speech Lang Hear Res* 41(3):642–653. <https://doi.org/10.1044/jslhr.4103.642>; Ammar W, Morsi R (2006) Phonological development and disorders: Colloquial Egyptian Arabic. In: Hua Z, Dodd B (eds) *Phonological Development and Disorders in Children: A multilingual perspective*. Multilingual Matters, Clevedon, UK. <https://doi.org/10.21832/9781853598906-011>; Saleh M, Shoeib R, Hegazi M, Ali P (2007) Early phonological development in Arabic Egyptian children: 12-30 months. *Folia Phoniatrica et Logopedica* 59(5):234–240. <https://doi.org/10.1159/000104461>; Ayyad, H. S., Bernhardt, B. M., & Stemberger, J. P. (2016). Kuwaiti Arabic: Acquisition of singleton consonants. *International Journal of Language & Communication Disorders*, 51(5), 531–545]. Jumladan, 1,6 yoshdan 7,4 yoshgacha bo'lgan misr-arab lahjasida gapiradigan, sog'lom rivojlanayotgan 360 misrlik bolalar orasida arab fonemalarining rivojlanishini o'rganishga qaratilgan tadqiqot o'tkazilgan [Dina Ahmed Elrefaie, Mona Abd El-Fattah Hegazi, Marwa Mohammed El-Mahallawi and Mona Sameeh Khodeir. (2021) Descriptive analysis of the development of the Arabic speech sounds among typically developing colloquial Egyptian Arabicspeaking children. *The Egyptian Journal of Otolaryngology* (2021) 37:38

<https://doi.org/10.1186/s43163-021-00094-w>]. Natijalar bolalarning 93 ta rasimga nom berish testi natijalari bo'yicha tahlil qilingan. Bolalarning 90% maqsadli fonemani barcha so'z o'rinlarida to'g'ri talaffuz qila olsa va 100% bolalar barcha so'z pozitsiyalarida maqsadli fonemani to'g'ri talaffuz qila olsa, fonema o'zlashtirilgan deb hisoblangan va fonemalarning o'zlashtirish tartibi quyidagicha ekani belgilangan:

Natijalar 1,6-2,0 yoshda 6 ta cho'ziq unli va /h/, /ʔ/, /b/, /w/, /j/, /m/ va /n/; /t/ va /d/ tovushlari 2,6 yoshda, /l/ tovushi 3,0 yoshda; /ħ/, /ʕ/, /k/ va /g/ tovushlari a 3,0 va 3,6 yoshda; 4,6 yoshda /x/ va /ʃ/ tovushlari, keyin /s/, /sˤ/, /tˤ/, /dˤ/ 5,0 yoshda /f/ tovushi; 5,6 va 6,0 yoshda /ʒ/, /r/ va /z/; /q/, /th/, /ð/ va /ðˤ/ tovushlari 6,0-6,6 yoshda o'zlashtirilishini ko'rsatgan.

Ushbu tadqiqotlarda portlovchi, nazal hamda bog'iz tovushlari sirg'aluvchi tovushlardan avvalroq o'zlashtirilishi aniqlangan. Yon sonor /l/ tovush o'zlashtirishning dastlabki vaqtida nutqda mavjud ekani aniqlangan bo'lsa, titroq sonor /r/ tovushi 5-6 yoshda o'zlashishi kuzatilgan. Unli tovushlar undoshlardan avvalroq o'zlashtiriladi. Tadqiqotchilarga ko'ra, bola dastlab unli va undosh orasidagi farqni qiyoslaydi. Shuningdek, Misr tilidagi arab tilida so'zlashuvchi bolalar tomonidan o'zlashtirilgan va o'zlashtirilgan dastlabki fonemalar orasida /b/, /ʔ/, /m/, /j/, /w/, /n/ va /h/ /t/, /d/ va /l/ tovushlari bor. Boladagi ikkinchi xususiyat – labial boshlanadigan og'zaki va burun tovushlarini farqlash (burun labial /m/; og'zaki labial /b/). Shundan so'ng labial va tish tovushlarining kontrast xususiyatlarini aniqlash boshlanadi hamda bolaning repertuariga /t/, /d/ va /n/ tovushlari qo'shiladi. Bolaning undosh va unli tizimlari turli xil va farqlanishda davom etadi, chunki bola yangi xususiyat kontrastlarini o'rganadi. Shu bilan birga, portlovchi, nazal, labial hamda til oldi undoshlarni sirg'aluvchi, qorishiq hamda titroq tovushlardan avvalroq o'zlashtirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jean-Re'my Hochmann, Silvia Benavides-Varela, Marina Nespor and Jacques Mehler. Consonants and vowels: different roles in early language acquisition. *Developmental Science* 14:6 (2011), pp 1445–1458. DOI: 10.1111/j.1467-7687.2011.01089.x
2. Amayreh M, Dyson A (1998) The acquisition of Arabic consonants. *J Speech Lang Hear Res* 41(3):642–653. <https://doi.org/10.1044/jslhr.4103.642>; Ammar W, Morsi R (2006)

Phonological development and disorders: Colloquial Egyptian Arabic. In: Hua Z, Dodd B (eds) *Phonological Development and Disorders in Children: A multilingual perspective*. Multilingual Matters, Clevedon, UK. <https://doi.org/10.21832/9781853598906-011>.; Saleh M, Shoeib R, Hegazi M, Ali P (2007) Early phonological development in Arabic Egyptian children: 12-30 months. *Folia Phoniatrica et Logopedica* 59(5):234–240. <https://doi.org/10.1159/000104461>.; Ayyad, H. S., Bernhardt, B. M., & Stemberger, J. P. (2016). Kuwaiti Arabic: Acquisition of singleton consonants. *International Journal of Language & Communication Disorders*, 51(5), 531–545.

3. Dina Ahmed Elrefaie, Mona Abd El-Fattah Hegazi, Marwa Mohammed El-Mahallawi and Mona Sameeh Khodeir. (2021) Descriptive analysis of the development of the Arabic speech sounds among typically developing colloquial Egyptian Arabicspeaking children. *The Egyptian Journal of Otolaryngology* (2021) 37:38 <https://doi.org/10.1186/s43163-021-00094-w>

QARAQALPAQ XALIQ JAÑILTPASHLARI TILINDE KÓRPE-TÓSEK, KESTELEW HÁM TIGIW BUYIMLARI ATAMALARINIŇ QOLLANILIWI

THE USE OF TERMS FOR BEDDING, EMBROIDERY, AND SEWING ITEMS IN THE LANGUAGE OF KARAKALPAK FOLK TONGUE TWISTERS

Allamuratova Dinara Xayratdinovna,
Ájiniyaz atındaǵı NMPI tayanış doktorantı
allamuratovadinara217@gmail.com
doi.10.52773/tsuull.conf.2025/JVEN7260

Annotation. *The article examines the lexical and stylistic features and distinctive features of household items related to bedding, embroidery, and sewing in the language of Karakalpak folk tongue twisters. Their function, as well as their figurative usage within idioms and proverbs, will be analyzed scientifically based on relevant examples.*

Key words. *language of folklore works, tongue twisters, household items, phraseological units, proverbs and sayings, figurative meaning.*

Kúndilikli turmısımızda keń qollanılatuǵın atamaların biri – úy tutınıw buyımları atamaları. Olar insannıń kúndelikli turmıs tirishiligindegi payda bolatuǵın túrli zárúrlıklar tıykarında kelip shıqqan. İnsan tirishiligi dawamında hár qıylı mıtájliklerge baylanıslı qollanıladı. Qaraqalpaq xalqınıń úy tutınıw buyımları atamaları ózine tán mánige hám óz ornına iye bolıp, túrli maqsetlerge muwapıq xızmet atqaradı.

Úy tutınıw buyımları atamaların bir qansha túrleri bar bolıp, olardıń biri kórpe-tósek atamaları bolıp tabıladı. Olar tósew ushın, jamılıw hám dastanıw ushın qollanılıp, hár qıylı gezleme hám qol miyneti járdeminde jasaladı. Kórpe hám tósek atamaları eki túrli mánige iye, degen menen derlik kópshilik orınlarda kórpe-tósek formasında kelip, ulıwmalıq bir uǵımdı bildiriw ushın jumsaladı. Qaraqalpaq xalqı kúndelikli turmısında erte dáwirlerden berli paydalanılıp kiyatırǵan bir neshe kórpe-tósek atamaları bar. Olardan kiyiz, alasha, boyra, shıpta, tekiymet, boǵjama, dastıq hám basqalardı ushırıatıwımızǵa boladı. Bul atamalar balalardıń tilin rawajlandırıwǵa, sózlerdi durıs aytıwǵa, tez sóylewge hám jańılmay aytıwǵa úyretetuǵın jańıltpashlar tili quramında da ushırasadı. Mısalı:

Bozda boyan izi bar,
Qumda qoyan izi bar,
Erimbet aǵamın úyinde,
Nar túyedey qızı bar,
Barayın desem iyti bar,
Tóseginde biyti bar (440-bet).

Tósek – adamlardıń astına tóseytuǵın, jatatuǵın, otırıp dem alatuǵın hár túrli materiallardan islengen zat [1:212,213]. Jańıltpashlar tilinde tósek sózi tikkeley óz xızmetinde yaǵnıy adamlardıń astına tóseytuǵın buyım mánisinde qollanılǵan. Tósek ataması frazeologizmler quramında da gezlesedi. Mısalı: Kúni-túni úyden shıqpay, tósek tartıp jatıp aldı [Bekimbetov]. Bunda tósek tartıp jatıp alıw – nawqaslanıw, awırıw mánilerinde jumsaladı. Bul atama kópshilik folklorlıq dóretpeler hám kórkem shıǵarmalar tilinde «óz úyim – óleń tósegim» formasında ushırasıp otıradı. Bul gápte

óleń tósek – jumsaq, qolaylı, jaǵdaylı tósek mazmunında kelip, óz úyińnen jıllı jer joq ekenligi, basqa jerge úyrenise almaw, óz úyińdı saǵınıw sıyaqlı mánilerde jumsaladı. Sonday-aq, tósek atamasına keltirilgen jańıltıpaşqa uqsas Jiyen Jıraw Taǵay ulıńnıń «Posqan el» shıǵarmasınan tómendegi qatarlardı keltiremiz:

Sawarına sawın bar,
Isherine tamaq bar,
Kiyerine kiyim bar,
Tóserine tósek bar.

Jańıltıpaşlar quramında kórpe ataması qatnasqan qatarlardı da ushıratamız. Mısalı:
Etigimniń bası qayqayar, qayqaymas.

Bazardan aldım kórpe,
Kórpeniń ishi sirke,
Sirkeni men qırıq sıqtım,
Sirke meni qırıq sıqtı (439-bet).

Qurban apam quraq quradı,
Quraq qurap kórpe kókledi,
Qırıq quraqlı kórpe kókledi (455-bet).

Kórpe – ishine paxta yamasa jún salıp adam jamılıw ushın qolaylastırıp, astı-ústi qaplanıp sırilǵan múlkk [2:224]. Bunda kórpe-tósek buyımlarınıń bir túri esaplanǵan quraq kórpe ataması jumsalǵan. Quraq kórpe hár qıylı materiallardıń qıyındılarınan jasalıp, túrli naǵıslar menen bezetiletuǵın bolǵan. Xalqımız arasında quraq kórpe menen bir qatar quraq kórpeshe, quraq kópshik hám quraq dásturxan atamaları da ushırasıp, olar quralıp, úbirli-shúbirli bolıp, iz ayaǵı jarasıp ketsin degen jaqsı niyet penen ırımlap tigiletuǵın bolǵan. Házirgi kúnde de sol ırım saqlanıp qalǵan. Kórpe buyımı ataması awıspalı mánilerde de ushırasadı. Mısalı: Tún kórpesin jamılǵan bul qala, Bas qatırǵan waqıt ótti mol ǵana, Jańa ǵana qaytıp kelip úyine, Birew otır stolında tolgana [Seytjanov]. Tún kórpesin jamılıw – qarańǵı túsken waqıt, tún waqtı. Qanday sulıw! Ol dalanı jaynatqısh, kók kórpesi formalardı quwantqan (Á. Shamuratov). Kók kórpe – tegis ósip turǵan kók shóp. «Kórpege qarap ayaq uzat» degen eken (qq.x.e.). Kórpege qarap ayaq uzatıw – óz jaǵdayına, turmısına, halına qaray háreket etiw. Naqıl-maqallar quramında da qollanıladı. Mısalı: Kórpe juqası tozdıradı, kewil juqası azdıradı.

Bazardan aldım ala boǵjama,
Ol boǵjamanı men boǵjamalay,
Kim boǵjalaydı (454-bet).

Boǵjama – alashadan tórt múyeshli etip islengen, tórt múyeshine baw taǵıp, ishine kiyim-kenshek salıp baylap qoyılatuǵın zat [3:156]. Mısalı: Apam arshanıń ústindegi qarshın, boǵjamalardı jıldam-jıldam alıp jerge qoyıp atır (T.Qayıpbergenov). Házirgi kúnde qollanıwıdan shıǵıp qalǵan gónergen sózler qatarına kiredi.

Kórpe-tósek atamaları qaraqalpaq xalqı kúndelikli turmısında áhmiyetli orınǵa iye. Qaraqalpaq xalqı hayal-qızlarınıń qolı gúl, sheber ekenligi olardıń qol miyneti járdeminde islegen buyımları arqalı kózge taslansa, milliyligimiz milliy qaraqalpaq naǵısları arqalı kórinedi. Kórpe-tósek atamaları arqalı «uzatılıp atırǵan qızǵa kórpe-tósek beriw, kishkeneliginen kórpe-tósegin

tayarlaw, quralıp ketsin degen ırım menen quraq kórpe, kópshik hám kórpeshe tigiw, kúyew balanıń astına quraq kórpeshe salıw» sıyaqlı ırım hám dástúrler, sonday-aq, qollanılawdan shıǵıp qalǵan sózler menen jaqınnan tanısıp, maǵlıwmatlar alamız.

Qaraqalpaq hayal-qızları sheber, on barmaǵı ónerli bolıp, erte dáwirlerden baslap kestelew hám tigiw óneri menen shuǵıllanǵan. Olar kúndelikli turmısımızda qollanılatuǵın kerekli dáskelerdi hám kiyim-kensheklerdi tigetuǵın bolǵan. Qaraqalpaq xalıq jańıltıwshıları quramında kestelew hám tigiwge baylanıslı eń áhmiyetli buyımlar esaplanatuǵın qayshı hám sabaq atamaları qollanılgan. Mısalı:

Juwan shuwda sabaq,

Shuwdalanǵan, sarı aq sabaq (449-bet).

Sabaq – kiyim hám basqa da nárselerdi tigiw ushın arnalıp islengen jıńshke jip [4:146]. Bul mısalda tigiw ushın arnalǵan sabaq reńi arqalı keltirilgen. Sabaq ataması bir qansha mánilerde de jumсалadı. Ol úlgi bolatuǵın, turmıs tájiriyesin asıratuǵın is, oqıtılatuǵın pán, sabaq hám jıńshke paqal, pálek mánilerinde ushırasadı. Mısalı: Taza sabaq ótip, sonı birazǵa deyin túsındirdi (T. Qayıpbergenov, pán mánisinde). Bul nárese sońǵılıqta ózińizge úlken sabaq boladı (A. Bekimbetov, úlgi, ibrat bolıw awıspalı mánisinde). Isler kók talshıqlı tiri sabaqtan, Móldir suw betine órmegin shalıp (I. Yusupov, jıńshke paqal mánisinde). Sonıń menen birge, frazeologizmler quramında orın alǵan. Mısalı: Ğarrı bir sabaqqa ilinip jatır edi [Nızanov]. Bunda sabaqqa iliniw frazeologizmi ómir kúniniń tawsılıwı hám ájeliniń jetiwi mazmunında qollanılgan.

Bir nárseni kesiwde hám qıyıwda paydalanılatuǵın eń kerekli qurallardıń biri – qayshı. Mısalı:

Jaqsı qayshı,

Qaysı qayshı? (450-bet)

Bunda qayshı sózi tikkeley óz wazıypasın atqarıw maqsetinde jumсалǵan. Qayshı sózi túrkiy tillerdegi qiy, qıy, gıy «kesiw, qıyıw» túbirine -chi, -chı, -shı>qiy+chi, qıyshı, ǵıychı kórinislerinenqaychi, kayshı, gaychı túri rawajlanǵan dep qaraw múmkin [5:23]. Qayshı ataması qayshı pikir, qayshı gáp hám qayshı is-háreket sıyaqlı awıspalı mánilerde jumсалıp, qarama-qarsı degen mazmundı ańlatadı. Mısalı: Eger óytsem musulmanlıqqa da qayshı háreket bolar edi (T. Qayıpbergenov, «Tánha ózińe málím sır»). «Qayshı qulaq» sóz birikpesi túrinde frazeologizmlerde de ushırasıp, ushı súyir, qıyqshıllaw kelgen tik qulaq mánisin bildiredi [2:321]. Mısalı: Onıń izindegi: biyǵam, qayshı qulaq qońır atınıń bir gez moynı joldaslarınan alǵa ozıp kiyatırǵan duwqat shapanlı, jalın reń árebi qurashlı kisi Esengeldi biydiń ózi (T. Qayıpbergenov). Sonday-aq, qaraqalpaq tiliniń dialekt hám sóylesimlerinde de awqat atamasına baylanıslı qayshı gúrtik túrinde qollanılganlıǵın kóriwimizge boladı. Xojeli sóylesiminde góshi joq, máyek salıp pisirilgen gúrtikti qayıs gúrtik, ayırım orınlarında qayshı gúrtik dep ataydı [6].

Jańıltıwshılar quramında kestelew hám tigiwge baylanıslı atamaları qollanıw arqalı ázelden paydalanılıp kiyatırǵan tigiwge baylanıslı qurallar menen tanıstırıw, olardıń qanday xızmet atqaratuǵınlıǵı hám basqa da mánilerdi bildiriwi tuwralı maǵlıwmatlar keltiriledi.

Ulıwma alǵanda, jańıltıwshılar tilinde kórpe-tósek, kestelew hám tigiwge baylanıslı atamalarıń beriliwi balalardı ata-babalarımız paydalanǵan eski buyım atamaları, qol óneri, ırım hám dástúrleri menen tanıstırıwda hám olardıń qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerde, naqıl-maqallarda hám awıspalı mánilerde jumсалıwında úken xızmet atqaradı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Jetinshi tom. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2023, 504 b.
2. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Tórtinshi tom. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2023, 400 b.
3. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Ekinshi tom. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2023, 400 b.
4. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Altınshı tom. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2023, 400 b.
5. Dosjanova G. Qaraqalpaq tilinde úy buyımları atamalarınń semantikalıq hám morfologiyalıq ózgeshelikleri (monografiya). – Nókis: Ilimpaz, 2021, 80 b.
6. t.me/tashkent_sovxoz

MUHAMMAD ALINING "KLEOPATRA" ROMANIDA IJTIMOY-SIYOSIY TERMINLARNING QO'LLANILISHI

THE USE OF SOCIO-POLITICAL TERMS IN MUHAMMAD ALI'S NOVEL "CLEOPATRA"

Muzaffarov Kamoliddin Abdusalom o'g'li,
Toshkent amaliy fanlar universiteti
"O'zbek tili va adabiyoti" kafedrası
katta o'qituvchisi
kamoliddinmuzaffar0990@gmail.com
doi.10.52773/tsuull.conf.2025/BYSS4353

Annotation: *This article analyzes the semantics of the socio-political lexeme system used in Muhammad Ali's work "Cleopatra".*

Key words. *Lexeme, archaic, term, dictator, emperor, king(s), senate, goddess, text, republic.*

Bugungi o'zbek tilshunosligida muayyan manba so'z boyligini atroflicha o'rganish yangi bosqichga chiqdi, umuman olganda barcha tillarda o'z va o'zlashma qatlam ularning asosiy boyish manbayi hisoblanadi. Bundan tashqari, tilning boyishi va uning taraqqiyotida shu tilda ijod qiluvchi shoir hamda yozuvchilarning asarlari muhim o'rin egallaydi. Zero ular qo'llagan so'zlar tilning yashovchanligiga muhim ta'sir o'tkazadi. Shu nuqtayi nazardan o'zbek tilshunosligida shoir va yozuvchilar asarlarini til xususiyatlarini o'rganish yangi bosqichga chiqib ulgurdi, desak xato bo'lmaydi. O'zbek tilshunosligida badiiy asarlarning til xususiyatlari, so'z boyligini tadqiq qilish o'zbek tilining naqadar betakror, jozibador ekanlini ko'rsatib kelmoqda. Asarlarda ishlatilgan ijtimoiy-siyosiy terminlar leksik boylikning muhim qirralaridan hisoblanadi.

Muhammad Alining "Kleopatra" romanidagi ijtimoiy-siyosiy terminlarning ma'no nozikliklarini tahlil natijasida adibning so'z qo'llash mahoratini ochiqlash mumkin. O'zbek tilidagi ijtimoiy-siyosiy terminlarni bir qancha olim va olimalarimiz tadqiqotlar olib borishgan. O'zbek tilshunosligida ijtimoiy-siyosiy terminlarni H.Dadaboyev, B. Abdushukurov, Z.Xolmanova, M. Xolmuradova, Sh. Xo'janiyozova, S. Ziyotova va boshqa tilshunos olimlarimiz ishlarida tahlilga tortilgan. Ijtimoiy-siyosiy terminlarning shakllanishi haqida professor Hamdulla Dadaboyev quyidagicha fikr bildiradi: Ijtimoiy-siyosiy leksemalarning shakllanishi jamiyat a'zolarining mehnat faoliyatida, jamiyat ishlariga faol aralashuvda, ularning o'zaro bir-birlari bilan munosabatlari bo'y ko'rsatadi. Ijtimoiy-siyosiy terminologiya leksikaning faol qo'llanuvchi qatlamlaridan biri bo'lib, u ma'lum bir tarixiy formatsiyani belgilab beruvchi tarixiy ijtimoiy, iqtisodiy-siyosiy, madaniy, din kabi bosh omillar ta'sirida shakllanadi va rivojlanadi [Дадабоев 1991;68]. Biz o'rganishni maqsad qilgan asar, yozuvchi Muhammad Alining "Kleopatra" romani bo'lib, bu asarda tarixda mashhur bo'lgan qadimgi Misr malikasining hayot yo'li yoritilgan. Bu tarixiy shaxsning shaxsiyati yoritilgan adabiyotlar ingliz va rus tillarida anchayin tadqiq qilingan manbalardan biri hisoblanadi. O'zbek adabiyotida ham turli tarixiy shaxslar va ularning hayoti, tarixdagi qahramonlik va ba'zilarining salbiy qirralari ham yoritilgandir. Muhammad Alining Dukchi Eshon she'riy romani, Temuriylar, Sarbadorlarga bag'ishlab yozilgan tarixiy asarlari mavjudki, bu asarlar o'zbek adabiyotida nodir durdonalardan biri hisoblanadi. Muhammad Alining Kleopatra asari ana shu nodir durdonalarni boyitgan asar bo'lib, ushbu asarda yuqorida tilga olingan malika Kleopatra obrazi bosh mavzuga aylangan. O'zbek tilshunosligida bir qancha tarixiy asarlar leksikasi tadqiq qilingan bo'lib, bu tadqiqotlar yozuvchining o'zbek tili leksikasidan qanchalik mohirona foydalanganligi hamda o'zbek tilining boyligini ko'rsatib bergan. Muhammad Alining bir necha yillar davomida yurtdan uzoqda, Xorijiy universitetlarda saboq berganligi ham

adib asarlar tilining jozibadorligi, mukammalligini oshirishga xizmat qilgan. Muallifning yutuqlaridan biri asar yozilgan davr tili va shu davr ijtimoiy-siyosiy terminlari, leksik fondidan mohirona foydalanganligidir. Biz tadqiqotimizning boshida adibning Kleopatra asarida ham bir qator qadimgi Misr ijtimoiy-siyosiy hayotini, til xususiyatlarini ochib beruvchi leksemalar tahliliga bag'ishlangan. Adib qo'llagan leksemalarning ayrimlari tarixiy taraqqiyot davomida o'z ma'nosini o'zgartirgan, ayrimlari o'z ma'nolarini yanada kengaytirgan. Asarda gumashta, falloh, podsho, muhib, imperator, diktator, triumvir, senat kabi ijtimoiy-siyosiy leksemalar uchraydi, bu so'zlar bugungi kunda o'z ma'nosidan tashqari bir qancha ko'chma ma'noda ham qo'llanishga ko'chgan.

Mansab va lavozimni ifodalovchi leksemalar

Asarda eng ko'p uchraydigan ijtimoiy-siyosiy leksemalardan biri bu- **diktator**. "*Diktator*" atamasi lotincha "dictator" so'zidan olingan bo'lib, "dictare" (*takroran aytmoq, buyurmoq*) fe'lidan kelib chiqqan. Qadimgi Rimda *diktator* favqulodda holatlar yuz berganda olti oy muddatda, cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lgan hokim, yakka hukmdor, hokimi mutlaq, biror sohada, masalada o'z hukmini, so'zini o'tkazuvchi shaxs ma'nosida qo'llangan [O'TIL 2006;611]. Asarda bu leksema birinchi qo'llanishda, rimliklar nutqida salbiylikni ifodalamaydi va o'z asl leksik ma'nosida qo'lladi. "...bundan yigirma yillar muqaddam Rim diktatori Sulla saltanatning qonuniy vorisi sifatida yosh Ptolemey XI ni (uni Aleksandr II ham deyishardi), Misr taxtini egallashga yubordi".(1:28) Qadim Rim Diktatori Yuliy Sezar hukmronligi boshlanguncha shunday davom etadi, biroq Sezar hukmronligi yillarida bu atama o'zida salbiylikni ifoda eta boshlaydi. Ayniqsa, Qadimgi Misr podshohlari va xalqi nutqida salbiylikni eng yuqori nuqtasiga yetadi. Masalan, "*Rim diktatori Sezar daxshatli jangda yengilib qochgan Pompeyni quvib... Misrga kelmoqda ekan!*" (1:121) bu matndan anglashiladiki *diktator* so'zi birinchi marta salbiy boshqaruvchi ma'nosida qo'llanyapti. Keyinchalik Qadimgi Rim senati orasida ko'chma ma'noda qo'llanilib, uzoq muddatli yakka hukmronlikni anglata boshlaydi. "Lepid, Pompey, Krass, Brut, Kassiy, Antoniy, Dolabella singari davlat arboblari, har biri xayolida o'zini ertangi diktator maqomida ko'rishga ishqiboz konsul, prokonsul, senator, pretor, kvestorlar goh, bir-biri bilan birlashib qilich ko'tarib, goh, pinxona sirlashib, kechagi do'stiga qarshi fitnalar uyushtirib, maxv etish, mamlakatning turli puchmoqlarida o'lar-tirilariga qaramay kurash olib borishardi.(1:61) Bugungi tilshunoslikda "diktator" atamasi cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lgan, odatda avtoritar yoki repressiv uslubda boshqaradigan siyosiy yetakchini anglatadi. Bunday rahbarlar ko'pincha saylovlarni to'xtatib qo'yish, fuqarolik erkinliklarini cheklash, favqulodda holatlarni e'lon qilish va siyosiy muxolifatni bostirish kabi xatti-harakatlar bilan tavsiflanadi. Hozirgi kunda bu atama ko'chma ma'noda ham qo'llanilib, Biror tashkilot, muassasa rahbarining xodimlarini qattiqqo'llik bilan boshqarishiga nisbatan ham qo'llaniladi.

Imperator atamasi lotin tilida "buyruq beruvchi", "hokimiyatga ega shaxs" degan ma'nolarni anglatgan. Imperator (lot. imperator – hukmdor) – ba'zi monarxlarga berilgan unvon. Dastlab, Rim lashkarboshilari (mas, Yuliy Sezar va b.) ga berilgan. Rimda Respublika tartibi tugatilib, monarxiya o'rnatilgach, davlat tepasiga kelgan har bir merosxo'r imperator deb atalgan [O'TIL 2006;149]. Rim Respublikasi davri (miloddan avvalgi III-I asrlar): Imperator so'zi muvaffaqiyatli harbiy qo'mondonlarga legionerlar tomonidan sharaf sifatida berilgan. Rim Imperiyasi davri (miloddan avvalgi 27-yildan boshlab): Avgust (Octavian) tomonidan bu unvon rasmiy ravishda Rim hukmdorlarining asosiy unvoniga aylantirilgan. Hozirgi kunda bu unvon ayrim mamlakatlarda qadriyat va ramziylikni ifodalash uchun saqlanib qolgan. Masalan, Yaponiyada milliylik va qadimiy an'analarning ramzi sifatida davlat boshqaruvida saqlangan. Bu atama Yevropa mamlakatlariga faol foydalanilgan, sharq mamlakatlarida esa podsho atamasi keng qo'llanib kelingan. Imperator atamasini ko'proq kuchli sulolalar o'ziga nisbat qilib olgan. "Bu yerni ziyorat etmoq, Rim imperatorlari uchun odat tusiga kirgan (1:14). Asarda adib imperator atamasini faqat Rim rahbarlariga nisbatan ishlatadi. Misr va boshqa davlat rahbarlariga esa *podsho* leksemasini qo'llashni ma'qul topadi. Quyidagi misolda ham

Kleopatraning Sezarga murojaatida imperator termini podsho terminidan yuqoriroqda turishini tushunish mumkin. “Mening imperatorim Sezar, esingda tut: menga uylanmasang, tug'ilajak o'g'limiz, Ptolemey-Sezarion: tan olinmagan o'g'ilday xorlikka yuz tutadi...” (1:178) Bugungi kunda “imperator” atamasi tarixiy matnlarda tarixiy so'zlar ma'nosida ishlatiladi va ko'proq monarxik boshqaruv shakllari yoki o'tmishdagi imperiyalarga nisbatan qo'llaniladi.

“*Triumvir*” lotinchadan olingan bo'lib, “tres” (uch) va “vir” (erkak) so'zlarining birikmasidan hosil bo'lgan. Qadimgi Rimda bu atama uch kishidan iborat bo'lgan komissiya yoki kengash a'zolarini anglatgan. “*Triumvirlar, senatorlar, o'zlarini asl rimlikman deb, ko'kragiga urgan vatanparvar patriitsylar jim turarmikinlar?*” (1:29) Eng mashhur triumvirlik ikki marta tashkil etilgan:

Birinchi triumvirlik (miloddan avvalgi 60-yil): Giney Pompey, Yuliy Sezar va Mark Krasus o'rtasidagi norasmiy siyosiy ittifoq. “Nufuzi kuchli siyosatchilar Buyuk Giney Pompey, Mark Krass va Gay Yuliy Sezarlar birgalikda tuzishgan birinchi triumvirat, ya'ni uch arbob ittifoqi senatda davlat ishlarini boshqarishda katta e'tibor qozondi”. (1:63) Bu uch siyosiy ittifoq boshlanishida katta muvafaqqiyat qozonadi, lekin keyinchalik siyosiy manfaatlar natijasida parchalib ketadi.

Ikkinchi

triumvirlik (miloddan avvalgi 43-yil): Oktavian (keyinchalik imperator Avgust), Mark Antoniy va Mark Emiliy Lepid o'rtasidagi rasmiy ittifoq. “Siyosiy kuchlar ikkiga bo'linib ketdi: Sezar tarafdorlari Antoniy, Oktavian, Lepidlar ikkinchi triumviratni tuzdilar. Muxolifatchi Brut, Treboniy, Kassiyar ularga qarshi chiqdilar (1:247). Bu ikki triumvirning tashkil topishiga asl sabab hokimiyatda uch siyosiy shaxsning kuchining tengligidir. Bugungi kunda “triumvir” atamasi kamdan-kam qo'llaniladi va asosan tarixiy kontekstlarda uch kishilik boshqaruv organini ifodalash uchun ishlatiladi. Bu atamaga sinonim leksimalar: “Council” (kengash) – Konsul (Kengash) “Triad” (uchlik) - “Uchlik”; antonim birikmalar esa “Monarch” (monarx) - “Monarx”, “Sole leader” (yagona rahbar) - “Yagona rahbar” leksemalari sanaladi. Bu atama ma'lum bir davrda qo'llangan va hozirgi kunda arxaik birlikka aylanib ulgiran.

Podshoh (F >باد شاه a hukmdor + شاه ulug', buyuk) Ba'zi Sharq mamlakatlarida: mutlaq hokimlik qiluvchi hukmron unvoni va shunday unvonga ega shaxs, shoh. Sosoniylar davridan boshlab, bu termin hukmdorlarning unvoni sifatida qo'llanilgan [O'TIL 2006;282]. Adibning “Kleopatra” romanida bu termin Rim imperatorlari kuch-qudratini o'zidan past ko'rgan yoki bosib olishni rejalashtirgan davlat rahbarlariga nisbatan ishlatgan. “Misr podshosi Ptolemey XII ga qarshi qurol ko'tardimi, tamom, yo'lida kim bo'lsa ham jazolanmog'i shart, chunki bu Ptolemey XII ga emas, Misrga qo'l ko'targan hisoblanadi (1:21). Adibning qadimgi Rim hukmdorlariga nisbatan imperator, boshqa mamlakatlar hukmdorlariga nisbatan podsho termini qo'llashi ham asardagi leksemalarning o'rinli qo'llanilganligini namoyon etadi. “Ey, muhtaram podshohim! Nima uchun ajdodlarimizda aka singlisiga uylanadi? Bu to'g'ri emas-ku... Yunonlar, rimliklar shu tufayli misrliklarni yomon ko'rishadi, xatto la'natlashadi... Nega? Ptolemey XII uyga chumdi. – Rost aytasan. Bu fir'avn bobolardan meros, an'ana, urf-odat... –ma'yus yerga qaradi u. – Urf-odat joyida tursa yaxshi, qonunga aylanib qolsa yomon zaxmat bo'lur (1:38). Asarda podsho termini uslub jihatdan imperator terminidan biroz pastroq leksik ma'noni ifodalagani matnda aks etgan. Bugungi o'zbek tilshunosligida “podsho” termini, asosan, tarixiy matnlarda qo'llaniladi va monarxik boshqaruv shakllarini ifodalashda ishlatiladi. Shuningdek, bu so'z ko'chma ma'noda “eng yaxshi” yoki “sara” ma'nosida ham qo'llaniladi.

Senat (lotincha. Senatus-keksa) – 1) Qadimgi Rim Respublikasi davrida oliy hokimiyat organi; 2) Rossiyada 1711-1917-yillarda qonun chiqaruvchi va davlatni boshqaruvchi oliy davlat organi hisoblangan [O'TIL 2006;295]. Ko'rinib turibdiki demoratik davlatga oid ilk leksemalar Qadimgi Rimda paydo bo'la boshlagan. Imperiyadagi muhim masalalar muhokama qilingan. Senatorlarning roziligi bilan harbiy yurishlar amalga oshirilgan. ...go'yo Misrda Rimdagidek lotin tili joriy etilsin emish. Misrning o'zidan bir guruh, odamlar Rim senatiga shunday taklif bilan xat yozishganmish... Yosh malika buni eshitib, juda g'azablendi va hech qachon shunday noxush ishga

yo‘l bermaslikni ko‘ngliga tugib qo‘ydi.(1:45) Bizga ma‘lumki, tilshunoslikda so‘zlar ikki xil yo‘l bilan eskiradi. O‘zi ifodalayotgan ma‘no bilan birga. Masalan: Qozi, yuzboshi, mingboshi va h.k;

O‘zi ifodalayotgan ma‘no saqlanib shakl eskiradi. Senat terminida shakl saqlanib, u ifodalayotgan ma‘no o‘zgarishga uchragan Hozirda senat a‘zosi bo‘lishi uchun O‘zbekiston hududda 5 yil muqim yashagan, 25 yoshga to‘lgan bo‘lishi kerak. Bunday ma‘no o‘zgarishlari asarda qo‘llangan leksemalarning aksariyatida uchraydi.

Ma‘buda (معبودة; mahbuba) Ayol obrazida tasavvur qilingan xudo. Afrodit muhabbat va go‘zallik ma‘budasi [O‘TIL 2006;563]. Bu leksemaning shakllanish tarixi asl arab tiliga mansub bo‘lsa-da, u, asosan, islomiy adabiyotlarda kam ishlatilgan, chunki islom dini yagona Allohga sig‘inishni targ‘ib qiladi. “Ma‘buda” tushunchasi islomdan avvalgi davrlarga, xususan, qadimgi Misr, Yunon, Rim, Hind va boshqa sivilizatsiyalar tarixiga borib taqaladi. Bu madaniyatlarda ayol xudolar (Afina, Afrodit, Ishtar, Bastet, Lakshmi va boshqalar) muhim rol o‘ynagan. Bu atama ko‘proq ilmiy, falsafiy, diniy va badiiy adabiyotlarda uchraydi. Ammo keng xalq tilida unchalik faol ishlatilmaydi. “Men hech qachon taqdiridan. To‘le ma‘budasidan bir himmat kutib, qarab turmayman! Barini o‘zim izlayman, o‘zim topaman, jonim malikam! – dedi, Sezar bir kun Kleopatraga(1:161). Ma‘buda leksemasi adabiyotda ayol go‘zalligi, ilohiylik va muqaddaslik bilan bog‘liq sifatlarda qo‘llangan. Ba‘zi o‘rinlarda go‘zal, sevikli, qatiyatli ayol obrazini ifodalash uchun ham “ma‘buda” atamasi ko‘chma ma‘nolarda qo‘llangan. Kleopatra romanida bu quyidagicha tasvirlanadi:

– Kleopatra malika! Ma‘buda malika!

– G‘amxo‘rimiz Kleopatra Filopator!

– Iloha malika! Malika iloha!..

– Kleopatra ilohamiz!... – qichqirardi odamlar (1:166). Bu yerda Misr xalqi Kleopatrani ma‘budadek ko‘radi. Mana shu jarayonda ma‘buda leksemasi ma‘no ko‘chish hodisasiga uchragan va ko‘chma ma‘noda qo‘llanmoqda. Bu so‘z, asosan, yozma nutqda uchraydi ma‘nosi matnga qarab o‘zgarishi mumkin. Asardagi leksemalarning darajalanish jihatdan qo‘llanishi asarning adabiyot va tilshunoslik nuqtayi nazaridan ilmiy qiymatini yanada oshirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Muhammad Ali. Kleopatra romani. – Toshkent: Mashhur-Press, 2023.
2. Дадабоев Х. Алишер Навоий асарларидаги ижтимоий-сиёсий терминларнинг эски туркий обидалар лексикасига муносабати // Алишер Навоий туғилганлигининг 550 йиллигига бағишланган илмий конференция тезислари. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 68.
3. Abduvahob Madvaliyev tahriri ostida. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.
4. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2000-2006.

LINGVOPSIXOLOGIIYANING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI THE SPECIFIC CHARACTERISTICS OF PSYCHOLINGUISTICS

Boltayeva Lobar Mahmudovna,

Ilmiy tadqiqodchi

Lobarboltayeva101@gmail.com

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/MWST2823

Annotation. *This article discusses psycholinguistics, also known as linguistic psychology, focusing on the conditions under which this field emerged, its distinctive features, and its relevance today. Its role in the processes of perceiving and understanding text has not yet been sufficiently studied, which, in turn, necessitates serious attention to identifying the rules of text analysis and semantic perception.*

Key words. *psycholinguistics, linguistic psychology, speech, speech pathology, language, speech genesis, text, recipient.*

KIRISH

Til nutqiy faoliyatda yuzaga chiqqani tufayli tilshunoslikda ham, psixologiya fanida ham tekshirish obyekti hisoblanadi. Shunga asosan, bu ikki fanning sintezi sifatida, kesishgan nuqtada psixolingvistika (lingvopsixologiya) yo'nalishi yuzaga keldi. U ichki nutqni tekshirish jarayoni, nutqni qabul etish, tilni egallash kabi masalalarni o'rganadi. Ushbu atama dastlab 1946-yilda amerika psixologi N.Pronko tomonidan qo'llangan bo'lib, XX asrning 50-yillaridan keng yoyildi. Psixologik yo'nalish bilan bog'liq muammolar tilshunoslikka naturalistik va logik ta'lim egalarining g'oyalari bilan bog'liq ravishda kirib kelgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Bu borada V.fon Gumboldtning semantik qurilishda nutqiy ijodiy yondashuv xususidagi konsepsiyasi e'tiborga loyiq. Tilshunoslikdagi psixologizm oqimi naturalizmni qattiq tanqid ostiga oladi, ular tilning taraqqiyotini shaxs tafakkuri, ruhiyatidagi taraqqiyot bilan bog'liq, deb hisobladilar. Uning ildizlari XIX asrda qiyosiy-tarixiy tilshunoslik negizida vujudga kelgan psixologizm oqimiga borib taqaladi. Berlin universiteti professori Geyman Shteyntal (1823-1899) psixologizm ta'limotining asosiy namoyandasidir. U V.Gumboldt va psixolog Iogann Gerbertning shogirdi hisoblanadi. Shteyntal ta'limotidagi eng muhim g'oya nutq, tilni tafakkur quroli, fikr ifodalash vositasi, deb qaraganligida, biroq psixologizm tilning ijtimoiy hodisa ekanligini inkor qiladi. Shteyntal ilmiy qarashlariga Potebnya va Paul, Boduen de Kurtene ham Sosyur, Sepira va Shcherbalar e'tibor qaratadi. Psixologik tushunchalar til aloqasining shaxs va xalqqa bog'liqligini, shuningdek, tilning tarixiy-madaniy faktor ekanligini ifoda etadi. Shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, lingvistik biologizmning o'ziga xos xususiyatlari Shleyxer ta'limotida o'z ifodasini topgan bo'lsa, logik grammatizm Bekker ta'limotida jonlantirildi. Shteyntal esa o'z ijodiy ishlarida bu jaryonni individning xatti-harakati va xalq psixologiyasi taraqqiyotiga tayanib o'rganadi. Biroq psixolingvistika bir xalq misolida rivojlangan emas [2, B. 83-84]. Psixolingvistika tilshunoslik ilmiga xos bo'lgan qator yangi sohalardan biri bo'lmish kommunikativ tilshunoslik va matn lingvistikasi, matnni o'rganishdagi antroposentrik yondashuv, kognitiv tilshunoslik, pragmalingvistika, lingvokulturologiya, sotsiolingvistika, lingvoo'lkashunoslik, etnolingvistika sohalariga oid masalalarni tahlil qilish yo'nalishidagi tadqiqot ishlari bilan chambarchas bog'liq.

NATIJA VA MUHOKAMA

Tilshunoslik nafaqat individning psixologik xarakterini, balki uning nutqini ham tadqiq etadi. Qariyb yuz yildirki, psixologiyaning turli xil aspektlarida nutq o'zlashtirishning nutqiy ijodiy yondashuvdagi suhbat me'yorlari faoliyatiga aloqadorligi alohida o'rganilgan. Inson ma'lum miqdordagi tajriba, qoidalar yordamida yangidan yangi jummalarni yaratish qobiliyatiga ega. Psixolingvistika sohasidagi nazariy va amaliy xarakterdagi ayrim umumiy hamda xususiy masalalar bugungi kunda dolzarb ahamiyatga ega. Birinchidan, matnning semantik tuzilishini modellashtirish, qabul qiluvchi va matnning o'zaro ta'sirida shakllanadigan matn tushunchasini yetarli darajada aks ettirish muammosini hal qilish zarur. Ikkinchidan, matnning semantik tuzilishini shunday o'rganish kerakki, ushbu tadqiqot natijalari aloqa jarayonini optimallashtirish, semantik ma'lumotlarni mashinada qayta ishlash, chet tillarini o'qitish usullari va tarjima faoliyatini optimallashtirish uchun pragmatik ahamiyatga ega. Psixolingvistik tadqiqotlar rus psixologiya maktabi doirasida L.S.Vigotskiy (1956), A.A.Leontyev (1977, 1981) va A.R.Luriya (1959, 1962, 1975, 1979) tomonidan ishlab chiqilgan nazariy tamoyillarga asoslanadi. Psixologik maktab XIX asrning birinchi yarmi va XX asr boshlarida vujudga kelgan bo'lib, til va nutq muammosiga doir tilning funksional (vazifaviy) belgilarini, shuningdek, til qurilishini va nutqiyijodiy yondashuvni o'rgangan edi. Ma'lumki, vazifaviy-struktur yo'nalish psixolingvistika uchun muhim. Psixolingvistika tarafdorlari o'z e'tiborlarini tilning ichki tomoniga, jonli nutqqa, bevosita nutqiy jarayonga, so'z va gaplarning ma'no tomoniga qaratib, assotsiativ psixologiya tushunchalarini va amalini kiritishga harakat qildilar. Psixolingvistikaning o'rganish obyektiga quyidagilar kiritilgan [1, B. 70]: 1. Nutq faoliyatning vujudga kelish mexanizmi. 2. Bolalar nutqining shakllanish jarayoni. 3. Muayyan nutqiy vaziyatlarda so'zlovchi bilan tinglovchi o'rtasidagi munosabatlar. 4. Nutqning axborot tashish funksiyasini o'rganish va boshqarish. Hozirgi kunda tilshunoslikning ushbu yo'nalishi yanada kengaygan bo'lib, nutqdagi inson omili, individuallik, ichki nutq va tashqi nutq masalalari keng o'rganilmoqda. Psixolingvistik tadqiqotlar, birinchi navbatda, matn semantikasini eksperimental o'rganishga, matn mazmunini uni qabul qiluvchi tomonidan semantik idrok etish kontekstida shakllanishi va tuzilishini o'rganishga qaratilgan. A.A.Leontyevga ergashgan holda biz matnni aloqa aktining (muloqot holati) obyektivlashtirilgan shakli sifatida tushunamiz, uning tarkibiy qismlari aloqa predmeti, muallif va qabul qiluvchi [6]. Matn esa o'z navbatida: 1) hosila sifatida (shakl sifatida); 2) bu shaklda ifodalangan qandaydir tushuncha sifatida qaraladi. Psixolingvistika fani tilning real psixik birligi muammosi, nutq hosil qilish modeli: nutq madaniyati, nutq patologiyasi, fikr va nutq o'rtasidagi o'zaro munosabat, nutq genezisi yoki nutqning paydo bo'lishi kabi masalalarni ham o'rganadi. Shveysariyalik tilshunos Sharl Ballining (1865–1974) nomi dunyo tilshunoslari uchun yaxshi tanish. Uning ta'limotida hayajonli nutq holatini o'rganish masalasiga alohida e'tibor qaratilgan. Olimning fikricha, tilda affektiv (hayajonli) vaziyatning yuzaga kelishi ikki asosiy maqsadni ko'zlaydi: 1) so'zlovchining his-tuyg'usi, kayfiyatini ifodalash hamda ma'lum qilinayotgan axborotga baho berish; 2) muloqot ishtirokchilariga ta'sir o'tkazish maqsadida ma'lum turdagi lisoniy vositalardan foydalanish [Qarang: 4, B. 60, 68]. Umuman olganda, Sh.Balliga tegishli tilning ta'sir etish vositasi sifatidagi fikrlari diqqatga sazovor. Hozirgi kunda bu fikr-mulohazalar psixolingvistika, kommunikativ tilshunoslik, pragmatolingvistika kabi yo'nalishlarda faollashgan qator muammolarni muvaffaqiyatli hal qiluvchi ahamiyatga ega. Sh.Balli lisonda intellektual va affektiv xususiyatlar munosabatini aniqlashda psixologiya fanida ushbu xususiyatlarning inson ongida alohida aks etishi haqidagi g'oyaga asoslanadi. Tafakkur faoliyati hamda ongda bunday ikki tomonlamalik to'g'ridan to'g'ri til tizimiga ham ko'chadi va Balli "intellektual" va "affekt" tillarini farqlaydi. Tilning hayajonli-affektiv xususiyatlari haqidagi Ballining fikrlari ekpressivlikning nutqiy faoliyatdagi o'rnini aniqlash uchun muhim. Olim hayajonli nutq faoliyati tadqiqiga sotsiologik nuqtayi nazardan yondashadi. Bunday yondashuv o'sha davr uchun yangilik

edi va shu asosda tilshunoslikda tamoman yangi yo'nalish – lingvostilistika yuzaga keldi. Lingvostilistikaning til tizimi va nutqiy faoliyatni funksional jihatdan tadqiq qilish borasidagi mahsulдор natijalari barchaga ma'lum [4, B. 68]. Semantik-psixologik qarashlarda nutqiy jarayoni aynan nutqning qurilishi, nutqning vaziyati, shuningdek, nutqning kontekstda tutgan o'zni masalalari to'laqonli ravishda o'rganilgan va o'rganilib kelinmoqda. Tilshunoslikda matn mohiyati, unga xos bo'lgan asosiy belgilar haqida mavjud bo'lgan fikrlar matnni psixolingvistik aspektda o'rganan tadqiqotchilar tomonidan ham e'tirof etiladi. Jumladan, yaxlitlik, informativlik, bog'lanishlik kabi xususiyatlar matnning asosiy belgilari ekanligi bir qator psixolingvistlarning ishlarida ham qayd etib o'tilgan [3, B. 8-13; 7, B.10; 8, B. 15]. Shu bilan birga, ushbu tadqiqotchilar matnning psixolingvistik o'ziga xosligi haqida ayrim qarashlarni ham ilgari surdilar. Jumladan, matnni psixolingvistik aspektda o'rganan Yu.A.Sorokin uning bog'lanishlik va yaxlitlikdan iborat belgilariga quyidagi tarzda yondashadi: "Matn yaxlitligi psixologik nuqtai nazardan retsipient va matnning o'zaro munosabati jarayonida yuzaga keluvchi yashirin proeksion (konseptual) holatdir, shuningdek, bog'lanishlik til /nutq qurilishi unsurlari barobarida uning qurilish unsurlari bo'lmagan qismlarning o'zaro hamkorligi natijasi hamdir [9, B. 61-73]. Yana bir tilshunos A.I.Novikovning fikriga ko'ra esa matn yaxlitligi faqat uning mazmuniy tuzilishiga xosdir [7, B. 10]. A.I.Novikovning ushbu xulosasi psixologik va kognitiv nuqtayi nazardan to'g'ri bo'lsa-da, matnning tashqi tuzilishi – sintaktik-struktur jihatini e'tiborga olmaganligi bilan munozaralidir. Psixolingvistik tadqiqotlarda matnning "matn tuzuvchi – matn – retsipient" dan iborat uchlik [5, B. 318] nuqtayi nazaridan tadqiq etilishi unda shaxs omilining rolini chuqur o'rganishni taqozo etadi. Ma'lumki, matn inson tomonidan inson uchun yaratiladi. Bu matn yaratilishi va uning idrokidan iborat faoliyat zanjirining antropotsentrik xususiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. Psixolingvistik tahlilda muallif-retsipient munosabatlarida amal qiluvchi lisoniy va nolisoniy omillar borki, ularni o'zaro uyg'unlikda tadqiq etish kutilgan natijalarni olishga imkon yaratadi. Psixolingvistikaga doir ko'plab tadqiqotlar yaratgan rus tilshunosi va psixologi V.P.Belyanin "Основы психолингвистической диагностики (модели мира в литературе)" nomli asarida matnga lingvistik va psixologik yondashuv haqidagi o'z konsepsiyasini yaratdi. Olimning mazkur kitobdan o'rin olgan, matn haqidagi qarashlarini aks ettiruvchi quyidagi 5-6- banddagi fikrlari bu borada alohida e'tiborga loyiq: (5) Matn voqelik – ong – olam manzarasi – til – matn tuzuvchi – retsipient – matn proeksiyasidan iborat tizim unsuri hisoblanadi (V.P.Belyanin ushbu bandda matn yaratilishi va idrokining barcha lisoniy va nolisoniy omillarini qayd etgan). (6) Retcipientning badiiy asar haqidagi o'z talqini bo'lishi mumkin. Bu talqin matn bilan birga retsipientning psixologiyasiga ham bog'liq bo'ladi [3, B. 8-9]. (Bu bandda V.P.Belyanin matn idrokining xususiy hodisa ekanligini ta'kidlagan)[2, B. 86-87]. Demak, insonning ijtimoiy-siyosiy qarashlarida tildan va uning elementlaridan foydalanishi muhim. Bunda til elementlari yordamida hosil qilingan ma'nolar til belgilari yordamida ma'no hosil qilib, ular ayni zamonda inson xatti-harakatiga xos tushunchalarni tushunish imkonini beradi.

XULOSA

Xullas, lingvistik psixologizmning paydo bo'lishida naturalizm va logizmning alohida o'zni bor. Psixologiya ana shu jarayonlarning bir ko'rinishi bo'lib, psixolingvistika tilning boshqa xususiyatlarini, xususan, til birliklaridan nutqiy jarayonda foydalanish va ularda shaxsning xususiyatlari, ruhiyati va tafakkuri, xarakteri va kayfiyati bilan bog'liq ma'no, tushuncha ifodalanishi kabi masalalarni o'rganadi. Til va millat, til va xalq, til va shaxs, til va tafakkur, til va jamiyat kabi tushunchalar birbiridan ajralmas, bir-biriga ma'no jihatdan bog'langan bo'lish bilan birlikda, bir-birini boyitib, to'ldirib boruvchi hodisalardir. Kishilar til yordamida fikr almashadilar. Til tafakkur bilan chambarchas bog'liq bo'lib, fikrni moddiylashtiradigan, reallashtiradigan vositadir. Tafakkur inson oliy nerv sistemasining faoliyati bo'lib, tilda o'z ifodasini topadi. Uning

moddiy qobig'i tildir. Demak, til materiallarisiz fikr yuzaga chiqmaydi. Til bilan tafakkur murakkab qaramaqarshiliklarga boy bo'lgan dialektik birlikni tashkil etadi. Ko'rinadiki, til jamiyatning asosiy aloqaaralashuv vositasi sifatida tushuniladi, shuning uchun tilni har tomonlama o'rganish va tahlil qilish lozim. Qolaversa, matnning tuzilishi va semantik idrok etish mezonlarini aniqlash, birinchi navbatda, nutq faoliyatining operativ tarkibini psixolingvistik tahlil qilish asosida matn strukturasining tarkibiy qismlarini o'rganish bilan bog'liq bo'lib, u hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Madjidova R.U., Muxitdinova X.S., Sultonova Sh.M. Umumiy tilshunoslik fanidan ma'ruzalar matni. – Toshkent. 2016.
2. Primov A., Qodirova X. Tilshunoslikning dolzarb muammolari. O'quv-uslubiy qo'llanma.
3. Белянин В.П. Основы психолингвистической диагностики (модели мира в литературе). – М: Тривола, 2000.
4. Каримов С.А. Назарий тилшунослик масалалари. – Самарқанд. 2012.
5. Ковшиков В.А., Пухов В.П. Психология. Теория речевой деятельности: Учебник для вузов. – М.: Астрель, АСТ, 2007.
6. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. – М.: Наука, 1969.
7. Новиков А.И. Текст как объект исследования лингвопсихологии // Методология современной психолингвистики: Сб. статей. – Москва; Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003.
8. Пешкова Н.П. Психолингвистические аспекты типологии научного текста: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Уфа: БашГУ, 2002.
9. Сорокин Ю.А. Текст: цельность, связность, эмотивность // Аспекты общей и частной теории текста. – М., 1982.
10. Юлдашев М.М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тад и и: Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 2009.

PARSELLYATIV QURILMALI GAPLARNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI
PRAGMATIC CHARACTERISTICS OF THE SENTENCES WITH PARSELLATIVE
DEVICE

Nurillayeva Shoxsanam Anvarovna,

ToshDO'TAU tayanch doktoranti

e-manzil:shnurillayeva@gmail.com.

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/MGXK8872

Annotation. *Parsellative devices are one of the topical issues for the field of pragmatics of linguistics. This article analyzes the unique aspects of constructions with the parsellative devices in the works of Erkin Azam.*

Key words. *proposition, presupposition, modus, parcellation, pragmatic sign, syntagmatic relation.*

Yurtimizning jadal taraqqiyot yo'lidan borayotganligi davlat tiliga bo'lgan e'tiborni oshirdi. Tilimiz, tilshunosligimiz rivoji uchun yaratilayotgan shart-sharoitlarning natijasi o'laroq, tilshunoslikning dolzarb masalalari ustida ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Zamonaviy tilshunoslik sohalaridan bo'lmish pragmatikaning muhim muammolari bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar ham e'tirofqa loyiq. XXI asr boshidan o'zbek tilshunosligi tadqiq obyektiga aylangan parsellyatsiya hodisasi dunyo tilshunosligida o'tgan asrning 30-yillaridan o'rganila boshlangan. So'nggi yillardagi tadqiqotlar, jumladan, Sh. Haydarovning badiiy matnda parsellyativ konstruksiyalarning qo'llanishi ustida olib borgan nomzodlik dissertatsiyasi mavzuning dolzarbligini ko'rsatadi.

Parsellyativ qurilmalar so'zlovchining xohishi bilan nutq jarayonida atay gap tarkibidan uzib olingan bo'laklar bo'lib, ular gapda alohida ta'kid bilan aytiluvchi muhim axborotni ifodalashga xizmat qiladi. Og'zaki nutqda so'zlovchi ta'kidlab ko'rsatmoqchi bo'lgan axborotini mantiqiy urg'uga olish, intonatsiya, pauza orqali ifodalash imkoniyatiga ega, yozma nutqda esa bunday imkoniyat mavjud emasligi bois bu vazifa parsellyat yordamida yuzaga chiqadi.

"Parsellyatsiya gapning shunday bo'linishiki, unda ifodaning mazmuni bitta emas, balki ikki va undan ortiq intonatsion-ma'noviy nutqiy birliklarda anglashiladi. Bunday birliklar biri ikkinchisidan so'ng ketma-ket keladi" [Hojiyev 2001: 80]. Anovi orolliklari manovi olazarak bashang zanjidan boshqa yana ikki kishigina qolgan: men-u tovarish Baxtiyor. Butun boshli restoranda. Yo'q butun boshli musofirxonada. Ikki qanotdan iborat, qirq besh qavatli osmono'par azamat binoda. Poytaxtdagi eng ma'lum-u eng mashhur musofirxonada (E. A'zam. Chapaklar va chalpaklar mamlakati 2-bet).

Besh komponentni o'z ichiga olgan yuqoridagi parsellyatli kompleksning birinchi gapi asos qism, qolganlari esa parsellyat sanaladi. Ushbu konstruksiyada parsellyat bo'lakning birdan ortiq ekanligi ma'noni yanada ta'kidlashga, bo'rttirishga xizmat qilgan.

Parsellyativ tuzilmalarni ilova qurilmalar, ajratilgan bo'laklar va segmentatsiya kabi sintaktik hodisalardan farqlash lozim. Parsellyativ birliklar ilova qurilmalar va ajratilgan bo'laklardan alohida intonatsiya va pauza bilan talaffuz etilishi, alohida kommunikativ birlik maqomini olishiga ko'ra farqlanadi.

Ertaga Bryusselgami, Kopengagengami uchishi kerak. Kinofestivalga! (E.A'zam. Chapaklar va chalpaklar mamlakati 4-bet).

Yuqoridagi gapdagi parsellyat bo'lak bir qarashda ajratilgan bo'lakka o'xshaydi. Odatdagi tartibni osongina tiklash mumkinligi, mantiqiy urg'u olishi, joylashuv o'rni inversiya orqali ajratilgan

bo‘lakni eslatadi. Biroq mikromatn tarkibida nuqta bilan formatlanganiga ko‘ra farqlanadi. Adresant parsellyat bo‘lak yordamida kinofestivalning har kim ham borolmaydigan hodisa ekanligiga ishora qiladi. Bu tuzilma so‘zlovchi e’tirof etayotgan kishining naqadar ahamiyatga molik shaxs ekanligini ko‘rsatish illokutiv aktiga xizmat qilgan.

Parsellyatsiyaning mohiyati muhim sanalgan bo‘lakning alohida ta’kidlab ko‘rsatilishi ekanligiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, segmentatsiya hodisasi bilan mushtaraklikka guvoh bo‘lamiz. Ba’zi olimlar parsellyatsiyani segmentatsiyaning bir turi sifatida ta’riflashadi [Зелепукин 2007: 25]. M.Umurzoqova “... turg‘unlashgan qarashga asosan, segmentatsiya ajratilgan bo‘lakni oldiga chiqaradi va u har doim ot xarakteridagi so‘zdan iborat bo‘lib, bosh kelishikdagi so‘z bilan ifodalanadi. Parsellyatsiyada esa parsellyat asosiy gapdan keyin kelib, morfologik jihatdan har xil bo‘lib, turli gap bo‘laklari maqomida bo‘ladi”, - deya segmentatsiya va parsellyatsiyaning farqli jihatlari haqida ma’lumot bergan. [Umurzoqova 2020: 38]

Mana, bugun men ketaman, biz ketamiz, bu go‘dak, bu norasida qoladi – shu hovli, shu ko‘y, shu yurtda. Umrbod (E. A’zam. Chapaklar va chalpaklar mamlakati 32-bet).

Yuqoridagi jumla deparsellyatsiyalanganda parsellyativ bo‘lak hol sintaktik vazifasini bajaradi. So‘zlovchi kommunistik jamiyatda yashaydigan qizaloqning taqdiri haqida so‘zlarkan, uning umrbod o‘sha davlatda yashashga mahkum ekanligini ajratib ko‘rsatish, ta’kidlash maqsadini yuzaga chiqarish uchun hol vazifasidagi so‘z gap tarkibidan uzib olingan va parsellyatsiyalangan. Endi quyidagi gapga e’tibor qaratsak: Taom oldidan qo‘llarimizni pokizalab olishimiz lozim. Durust. O‘zimizdagidek (E. A’zam. Chapaklar va chalpaklar mamlakati. 2-bet). Adresant taom oldidan qo‘llarni pokizalab olish mehmonga borgan yurtining odati ekanini yozadi. So‘zlovchi bu odatning o‘zimizning ham azaliy qadriyatimiz ekanini ta’kidlashni maqsad qilgan va bu illokutiv akti parsellyativ bo‘lak yordamida yuzaga chiqargan.

Keyingi namunalarda ham shunga o‘xshash holatni kuzatishimiz mumkin: So‘zlovchi uzatayotgan axborot uning mezbon yurt vakili bilan qadrdon bo‘lib qolgani haqida. Bu qadrdonlikning keyinchalik emas, birinchi kundanoq paydo bo‘lgani esa adresant uchun muhim, va bu axborotni u alohida ta’kidlab ko‘rsatishni joiz topgan: Biz u bilan allanechuk qadrdon bo‘lib qolganmiz. Birinchi kundanoq (E. A’zam. Chapaklar va chalpaklar mamlakati 2-bet). Tahlilga tortilgan asarda so‘zlovchining alohida intonatsiya va pauza bilan talaffuz etiluvchi, alohida kommunikativ birlik sanalgan parsellyatsiyadan foydalanishi o‘ziga xos ifoda uslubini yaratishda qo‘l kelgan. Bunday qurilmalar asosan og‘zaki nutqqa xos bo‘lib, yozuvchi qahramon nutqini jonli xalq nutqiga yaqinlashtirishda asosiy vosita sanaladi. Parsellyativ qurilmalar subyektiv baho ifodalash imkoniyatiga ega ekanligi bilan ham pragmatik ahamiyat kasb etadi.

Xulosa o‘rnida aytishimiz mumkinki, parsellyatsiya nutqning ekspressivligiga xizmat qiladi. Parsellyatsiya yordamida so‘zlovchi uzatayotgan axborotning eng muhim qismiga tinglovchining e’tiborini qaratish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Parsellyatsiya haqida bilimga ega bo‘lib, uni nutqda to‘g‘ri qo‘llay olish so‘zlovchi uzatayotgan axborotning tinglovchi tomonidan to‘g‘ri tushunilishi va adresantning maqsadini anglashda muhim rol o‘ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
2. Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изохли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2001.
3. Хайдаров Ш. Бадий матнда парцеллятив конструкцияларнинг қўлланилиши. Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2011. – 146 б.

4. Зелепукин Р.О. Парцелляция в художественной прозе В.Токаревой: структура, семантика, текстообразующия функции. Дисс. канд. филол. наук. – М., 2007.
5. Umurzoqova M. Segmentatsiya va parsellyatsiya munosabati. – Toshkent, 2020. – B. 37-42.
6. O‘ralova N. O‘tkir Hoshimov asarlarida parsellyatsiyaning o‘rni.
<https://doi.org/105281/zenodo.13853923>
7. Madaminova, M. Matn pragmatik tavsifida sintaktik birliklarning o‘rni. – Toshkent, 2023.

O'ZBEK TILI TA'LIMYIY KORPUSIDA SHAXS MA'NAVİYATINI IFODALOVCHI BIRLIKLARNING BERILISHI

PRESENTATION OF UNITS EXPRESSING THE SPIRITUALITY OF THE INDIVIDUAL IN THE EDUCATIONAL CORPUS OF THE UZBEK LANGUAGE

Ibodova Malika Gulmurodovna,

QarDU tayanch doktoranti

malikaibodova98@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/SCLF2977

Annotation. *This article is devoted to the linguistic and pragmatic analysis of linguistic units expressing the spirituality of the individual in the educational corpus of the Uzbek language. It analyzes the mechanisms of representation of semantic units reflecting personal and social identity, their connotative and denotative layers, as well as the role of these units in discursive structure and communicative situations based on corpus linguistics methods. The article combines functional-pragmatic, linguocognitive, semantic, and discursive approaches.*

Key words. *individual morality, corpus linguistics, semantic units, discourse, language and mentality.*

Zamonaviy tilshunoslikda tilning nafaqat kommunikativ, balki ijtimoiy-psixologik va madaniy konstruktiv funksiyalari ham alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, axloqiy qadriyatlar, shaxs fazilatlari kabi ma'naviy tushunchalarning til orqali ifodalanishi lingvistik va sotsiokognitiv tadqiqotlarda dolzarb mavzulardan biridir. Ushbu maqolada o'zbek tili ta'limiy korpusida shaxs ma'naviyatini ifodalovchi birliklarning ko'p qatlamli tahlili olib boriladi. Korpus lingvistikasi metodologiyasidan foydalangan holda, til birliklari jamiyatdagi axloqiy va madaniy me'yorlarni aks ettiruvchi vositalar sifatida tahlil qilinadi. Korpus lingvistikasi, ayniqsa parallel korpuslar, tilshunoslikdagi muammoli tomonlarni aniqlash, elektron lug'atlar yaratish va avtomatik tarjima tizimlarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega [Shakirov 2023]. Korpus lingvistikasi va parallel korpuslar xususida. Innovative Development in Educational Activities, 2(11), 173–176] Korpus lingvistikasi turli sohalarida – til o'qitish, tarjima, til texnologiyalari, lug'at tuzish va nutqni avtomatik tahlil qilishda keng qo'llaniladi. Bu soha tilshunoslikni an'anaviy intuitiv yondashuvdan ilmiy-empirik asosga o'tkazishda muhim rol o'ynaydi. Korpus lingvistikasi lisoniy korpuslar yaratish orqali til tadqiqini amalga oshiradigan tilshunoslikning alohida sohasi bo'lib, bu metodlar til leksik qatlamining boyishiga oid tadqiqotlarda muhim o'rin tutadi. [Ataboyev (2024). Korpus lingvistikasi: korpus tahlil metodlari yordamida til leksik qatlamining boyishi tadqiqi. Scientific Reports of Bukhara State University, 1, 1–5.] Quyidagi jihatlar yordamida metodlarni tahlil qilish maqsadga muvofiq bo'ladi:

1. Lingvistik-psixologik nuqtai nazar.

Shaxsiy fazilatlarni bildiruvchi birliklar til orqali ongda shakllangan qadriyatlarni ifodalaydi. Ularning semantik bazasida madaniy-milliy psixotiplar yotadi. O'zbek tilidagi ma'naviyatga oid birliklar ko'pincha milliy va madaniy psixologiya bilan chambarchas bog'langan. Masalan, «oriyat» va «izzat» so'zlari, o'zbek xalqining o'zi uchun muhim bo'lgan shaxsiy va ijtimoiy qadriyatlarni ifodalaydi. Bu birliklar orqali shaxsning ijtimoiy maqomi va axloqiy holati aniqlanadi. Aytish mumkinki, til orqali aks etgan psixologik tiplar va shaxsiyatning ma'naviy fazilatlari jamiyatdagi axloqiy normalarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Psixologik jihatdan bu birliklar shaxsning ongida, o'zligini anglashda, uning o'zini ijtimoiy

doiradagi o'rnini tushunishida ahamiyatga ega. Misol uchun, «xushmuomalalik», «sadoqat» va «kamtarlik» kabi birliklar nafaqat ijtimoiy munosabatlarni, balki ichki ruhiy holatni ham aks ettiradi. Bu tahlil orqali, tilning shaxsiy fazilatlarini ifodalashda qanday ishlatilishini va psixologik jihatdan uning qanday omil sifatida namoyon bo'lishini ko'rish mumkin.

2. Korpus lingvistikasi va ma'naviy birliklar.

Korpus tahlili orqaligina til birliklarining real kontekstlardagi taqsimoti va chastotasi aniqlanadi. Masalan, «sadoqat» so'zi ko'pincha oila va do'stlik diskursida, «halollik» so'zi esa ishbilarmonlik va qonun ustuvorligi bilan bog'liq kontekstlarda ishlatiladi. Shuningdek, ma'naviy birliklarning diskursdagi o'rnini, ijtimoiy munosabatlarni qanday ifodalashini va ularning tildagi ta'sirini tahlil qilish orqali jamiyatdagi ma'naviy normativlarning qanday shakllanishini ko'rish mumkin.

3. Semantik klasterlash va qiymat zonalari.

Ma'naviyatga oid birliklar quyidagi asosiy klasterlarga bo'linadi:

Ijtimoiy fazilatlar: Bu klasterda «axloqlilik», «halollik», «tovba» kabi birliklar jamiyatda axloqiy xulq-atvorni belgilaydi.

Diniy-axloqiy qadriyatlar: «Himmat», «shukronalik», «sadoqat» kabi birliklar diniy qadriyatlar bilan chambarchas bog'langan.

Shaxsiy intizom birliklari: «Kamtarlik», «sabrlik», «ishonch» kabi birliklar individning ichki ijtimoiy intizomi va o'zini tutish tarzini ifodalaydi.

Semantik klasterlar tahlili, o'zbek xalqining axloqiy qadriyatlari va tildagi ifodalari qanday qilib jamiyatning umumiy ma'naviyatini aks ettirishini ko'rsatadi. Tahlil qilingan birliklar til orqali axloqiy me'yorlarning dinamikasini va o'zgarishini ifodalaydi.

4. Diskursdagi ijtimoiy identifikatsiya.

Shaxs ma'naviyatini ifodalovchi birliklar diskursda faqat shaxsiy sifatlarni ta'kidlash uchun ishlatilmaydi. Ular ijtimoiy identifikatsiyani belgilashda ham muhim rol o'ynaydi. Diskursda ma'naviy birliklar yordamida shaxs yoki guruh o'zining jamiyatdagi o'rnini va maqomini bildiradi. Misol uchun, «halollik» so'zi nafaqat shaxsiy axloqiy sifatni, balki o'z vaqtida ijtimoiy etika va qonunlarga sodiqlikni anglatadi. «U halol inson edi» iborasi shaxsning jamiyatdagi ijobiy pozitsiyasini belgilaydi. Shuningdek, diskursda ijtimoiy identifikatsiyaning shakllanishi jamiyatda ustuvor bo'lgan qadriyatlarning til orqali tarqalishini ko'rsatadi. Misol uchun, «axloqsizlik» yoki «beparvolik» kabi ifodalar ijtimoiy past darajadagi sifatlarni o'rnida ishlatiladi. Diskursdagi identifikatsiya faqat shaxsiy xususiyatlar bilan chegaralanmaydi, balki ular jamiyatda to'g'ri yoki noto'g'ri, yaxshi yoki yomon sifatlarni sifatida tasniflanadi. Shu bilan birga, jamiyatda shakllangan ijtimoiy identifikatsiya va ma'naviy qadriyatlar orasidagi aloqani o'rganish, tilning pragmatik ahamiyatini chuqurroq anglashga yordam beradi.

5. Pragmatik tahlil: kommunikativ kontekst va axloqiy qadriyatlar.

Pragmatik tahlil shaxs ma'naviyatini ifodalovchi birliklarning jamiyatdagi kommunikativ roli va ahamiyatini o'rganadi. Shaxsiy va ijtimoiy fazilatlarini ifodalovchi birliklar kommunikativ holatlar doirasida tahlil qilinganida, ularning o'zgaruvchanligi va kontekstga bog'liqligi aniq ko'rinadi. Misol uchun, «kamtarlik» so'zi odatda ijtimoiy maqomni ifodalashda ishlatiladi, lekin uning pragmatik qiymati o'zgarmaydi. Shu bilan birga, tilning kommunikativ holatlaridagi o'rnini va semantik xususiyatlar, bu birliklarning ijtimoiy ahamiyatini va axloqiy maqsadlarni ifodalashda qanday muhim rol o'ynashini ko'rsatadi.

6. Til va mentalitet bog'liqligi.

Til va mentalitetning o'zaro bog'liqligi shaxsning ma'naviy fazilatlarini ifodalovchi birliklarning shakllanishi va o'zgarishiga ta'sir qiladi. O'zbek tilida «ko'ngil», «oriyat», «izzat» kabi birliklar nafaqat shaxsiy sifatlarni, balki o'z xalqining qadriyatlari va psixologiyasini aks

ettiradi. Bu birliklar milliy mentalitetni va axloqiy me'yorlarni tushunish uchun muhim ahamiyatga ega. Misol uchun, «oriyat» so'zi o'zbek xalqining shaxsiy axloqiy holatiga bo'lgan yuqori talablari bilan bog'lanadi va uning til orqali ifodalanishi xalqning mentalitetidagi qadriyatlarni aks ettiradi.

7. Qadriyatlar evolyutsiyasi.

Zamonaviy va tarixiy matnlarni taqqoslash orqali ma'naviy birliklarning konnotatsiyasidagi o'zgarishlar kuzatiladi. Masalan, «sabr», «himmat», «shukronalik» kabi birliklar vaqt o'tishi bilan yangi ma'nolarni qamrab olgan. Korpusdagi tarixiy matnlar bilan zamonaviy materiallar taqqoslanganda, bu birliklar o'zining ijtimoiy ahamiyatini o'zgartirganini ko'rish mumkin. Misol uchun, «himmat» so'zi tarixiy jihatdan o'zbek xalqining milliy ozodlik kurashi bilan bog'liq bo'lsa, bugungi kunda u jamiyatda rahm-shafqat va yordam berish fazilatini ifodalovchi birlik sifatida ishlatilmoqda.

8. Emotsional-intellektual leksikalar.

O'zbek tilidagi emotsional-intellektual birliklar, masalan, «mehribonlik», «tashakkur», «xayrixohlik» kabi so'zlar, shaxsning hissiy va intellektual holatini ifodalaydi. Ushbu birliklar ko'pincha bolalar ta'limi, ijtimoiy munosabatlar va oilaviy diskurslarda keng qo'llaniladi. Bu birliklarning til orqali ifodalanishi shaxsning hissiy holatini aks ettiradi, shu bilan birga, jamiyatdagi axloqiy va madaniy normativlarni ham o'zida aks ettiradi.

9. Metaforik konseptlar.

Metaforik konseptlar orqali ma'naviyat va axloqiy qadriyatlar yanada chuqurroq va abstrakt shakllarda ifodalanadi. Masalan, «ko'ngil ko'zgusi», «niyat oynasi» kabi iboralar shaxsiy axloqiy fazilatlarni anglatishda ishlatiladi. Bu iboralar til orqali ma'naviyatning vizual va tasavvuriy tasvirlarini yaratadi. Metaforik konseptlar orqali til nafaqat axloqiy qadriyatlarni, balki shaxsning ichki dunyosini va uning yuksaklik darajasini tasvirlashga imkon beradi.

10. Genderlik yondashuvi.

O'zbek tilida erkak va ayollarni tasvirlovchi ma'naviy birliklar orasida farqlar mavjud. Misol uchun, «mehribon», «tashvishli» kabi birliklar ko'pincha ayollarga, «jasoratli», «bardam» kabi birliklar esa erkaklarga nisbatan ishlatiladi. Bu farq til orqali jamiyatdagi gender rollarini va ular bilan bog'liq qadriyatlarni aks ettiradi. Diskursda genderlik yondashuvi, ayollar va erkaklar o'rtasidagi ma'naviy fazilatlarning qanday ifodalanishini tahlil qilish, jamiyatdagi gender me'yorlarini tushunishga yordam beradi.

11. Ma'naviyat va madaniyat: lingvistik birikmalar orqali shakllanish.

Ma'naviyat va madaniyat o'rtasida o'zaro aloqalar til orqali keng ifodalanadi. O'zbek tilidagi axloqiy birliklar ko'pincha milliy madaniyatning muhim aspektlarini aks ettiradi. Misol uchun, «mehmondo'stlik», «xushmuomalalik», «sadoqat» kabi so'zlar nafaqat shaxsiy fazilatlarni, balki o'zbek xalqining madaniy urf-odatlarini, milliy qadriyatlarini ham ifodalaydi. Bu birliklar orqali til jamiyatning ma'naviy asoslari va ijtimoiy munosabatlar tizimini shakllantiradi. O'zbek tilida madaniy me'yorlar va urf-odatlarni aks ettiruvchi leksik birliklar, asosan, oilaviy va ijtimoiy diskurslarda ishlatiladi. Shuningdek, tilning madaniyatni shakllantiruvchi rolini anglash, bu birliklarning kommunikativ vazifalarini va ularning ta'sirini ko'rsatishga yordam beradi.

12. Shaxs ma'naviyatining tarixiy o'zgarishi.

O'zbek tilidagi shaxs ma'naviyatiga oid birliklar tarixan o'zgarib borgan. Bu o'zgarishlar til va jamiyatning rivojlanishi bilan bog'liq. Masalan, XIX asrda yozilgan adabiyotlarda «sadoqat», «halollik», «ustuvorlik» kabi birliklar milliy ozodlik va ijtimoiy adolatni anglatgan. Bugungi kunda esa bu birliklar, asosan, shaxsiy axloqiy fazilatlarni, ijtimoiy qadriyatlarni ifodalashda ishlatilmoqda. Tarixiy materiallar bilan zamonaviy adabiyotlarni taqqoslash, bu birliklarning ijtimoiy ma'nosining qanday o'zgarishini ko'rsatadi. Shuningdek, til va

madaniyatning o'zgarishlari, shaxs ma'naviyatining evolyutsiyasi hamda yangi semantik ma'nolarning shakllanishi tahlil qilinadi.

13. Korpus metodologiyasining afzalliklari.

Tilshunoslikda korpus- bu lingvistik tahlil va tavsif uchun asos bo'lib xizmat qiluvchi yozma matn yoki transkripsiyalangan nutq to'plami sanaladi. Shuningdek, korpus elektron ma'lumotlar bazasidagi matnlar to'plami bo'lib, lingvistik tahlil uchun maxsus tuzilgan matn to'plamlaridan iborat. Bu butun matnlardan olingan uzluksiz matn namunalari iborat bo'lishi, ba'zan iqtiboslar to'plamidan ham tuzilishi mumkin. Korpus nafaqat biz tilda foydalanadigan tizimlarni tashkil etuvchi tizimli elementlar va namunalarni aniqlash uchun, balki ushbu tizimlardan foydalanishimizni xaritalash uchun ham empirik asosdir. Korpuslarni tahlil qilish va boshqa korpuslar bilan solishtirish orqali tildagi o'zgaruvchanlikni samarali o'rganishimiz mumkin. Masalan, tildagi muayyan fonologik, leksik, grammatik, nutqiy yoki pragmatik xususiyatlar qanchalik tez-tez va qayerda sodir bo'lishini korpus tahlili orqali o'rganamiz. [Nargiza Kaxorova Nusratovna "Korpus lingvistikasi metodologiyasi va matn tahlili" Development of Pedagogical Technologies in Modern Sciences 2024 26-29b] Korpus metodologiyasi, xususan, lingvistik birliklarning chastotasi va kontekstda qo'llanilishiga oid tahlillar, tilshunoslarga tilning haqiqiy ishlatilishidan batafsil tasavvur olish imkonini beradi. Korpus tahlili yordamida ma'naviy birliklarning qanday kontekstda va qanday tezlikda ishlatilishi aniqlanadi. Korpus metodologiyasining eng katta afzalligi, tilning dinamikasini kuzatish va haqiqiy nutqdagi o'zgarishlarni o'rganishda samarali vosita bo'lishidir. Ma'naviy birliklarning biror bir soha yoki mavzuda qanday ishlatilishini, qaysi kontekstlarda ularning ma'nosi o'zgarishini aniqlash, tildagi ijtimoiy normativlarning va ularning jamiyatdagi rolini chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi.

14. Ta'lim tilida ma'naviyatni ifodalash.

Ta'lim tizimida ma'naviyatni ifodalovchi birliklarning o'rnini alohida ahamiyatga ega. O'quv materiallarida, o'qituvchilarning so'zlashuvida, shuningdek, ta'lim jarayonida talabalarning nutqida ma'naviy qadriyatlar aks etadi. «Kamtarlik», «sabrlik», «qadriyatlar» kabi so'zlar o'quvchilarga shaxsiy ma'naviy rivojlanishni ta'minlashda ishlatiladi. O'quv tilida ishlatiladigan bu birliklar talabalarga axloqiy, ijtimoiy va madaniy normativlarni o'rgatishda yordam beradi. Shuningdek, ta'lim tilidagi ma'naviy birliklar o'quvchilarda yuksak shaxsiy sifatlarni shakllantirishga, ularni jamiyatda o'z o'rnini topishga undaydi. Korpus lingvistikasi yordamida ta'lim tili va uning axloqiy-psixologik funksiyasini tahlil qilish orqali, o'quv materiallarining ijtimoiy va ma'naviy ta'sirini o'rganish mumkin.

Xulosa qilib aytish mumkinki, o'zbek tilidagi ma'naviy birliklar nafaqat shaxsiy axloqiy qadriyatlarni, balki milliy madaniyat, ijtimoiy norma va mentalitetni ifodalashda ham muhim rol o'ynaydi. Shaxs ma'naviyatini ifodalovchi leksik birliklar tildagi semantik, pragmatik va diskursiv qatlamlar orqali o'zgarib boradi. Ushbu birliklar diskursda ijtimoiy identifikatsiya, axloqiy ma'naviyat va madaniy qadriyatlarni shakllantirishda o'ziga xos ahamiyatga ega. Tahlil qilingan korpusda ijtimoiy fazilatlar, diniy-axloqiy qadriyatlar, shaxsiy intizom birliklari va boshqa ma'naviy sohalariga oid birliklar orasida o'zgarishlar va evolyutsiya jarayonlari aniq ko'rinadi. Shuningdek, til va mentalitetning o'zaro aloqasi til orqali namoyon bo'ladigan shaxs ma'naviyatining shakllanishi jarayonini chuqurroq tushunishga yordam beradi. O'zbek tilining korpus tahlili shaxsiy va ijtimoiy ma'naviyatni aks ettiruvchi lingvistik birliklarning mavjudligini ko'rsatadi va ularning o'zgarishini, zamonaviy axloqiy diskursni shakllantiruvchi omil sifatida tilning qanday muhim rol o'ynashini isbotlaydi. Yuqoridagi tahlillar, tilshunoslik, korpus lingvistikasi va pragmatika sohalarida yangi yondashuvlarni tatbiq qilishga xizmat qiladi. O'zbek tili ta'limiy korpusida ma'naviyatni ifodalovchi birliklarni o'rganish, nafaqat lingvistik, balki

madaniy, ijtimoiy va psixologik jihatlardan ham muhim ilmiy ahamiyatga ega. Bu tahlil tilning jamiyatdagi ijtimoiy va madaniy funksiyalarini o‘rganishga, ma’naviy qadriyatlar va shaxs fazilatlarini til orqali aks ettirishning yangi yo‘llarini aniqlashga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G‘ulomov, A. Korpus lingvistikasi: nazariya va amaliyot. – Toshkent: O‘qituvchi. 2005.
2. G‘ulomova, M. O‘zbek tilining kommunikativ funksiyalari. – Toshkent: Fan va texnologiya. 2012.
3. Kamilov, K. Shaxs ma’naviyati va axloqiy birliklar. – Toshkent: Adabiyot va san’at. 2011.
4. Mirzaev, F. O‘zbek tilida pragmatik yondashuvlar va diskurs tahlili. – Toshkent: O‘qituvchi. 2017.
5. Yuldashev, B. Korpus lingvistikasi: O‘zbek tili materiallari bo‘yicha tahlil. – Toshkent: Akademnashr. 2015.
6. Babadjanova, L. O‘zbek tilida semantik va pragmatik yondashuvlar. – Toshkent: Fan. 2014.
7. Halliday, M. A. K. An Introduction to Functional Grammar. Routledge. 2014.
8. Chomsky, N. Language and Mind. Cambridge University Press. 2006.
9. Tannen, D. Framing in Discourse. Oxford University Press. 1993.

SHEVAGA OID GASTRONOMIK BIRLIKLARNING LEKSIKOGRAFIK TADQIQI LEXICOGRAPHIC STUDY OF DIALECT-RELATED GASTRONOMIC UNITS

Temirova Kamola Baxtiyor qizi,

Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/MKZF4011

Annotation. *This article provides information about lexicography, one of the developing areas of linguistics, and dictionaries as its object of study. It also discusses the stages of creation of the explanatory dictionary of the Uzbek language, the presentation of gastronomic units expressed in them, and also dwells on dialect, which is considered a branch of the national language specific to a certain region, and the gastronomic units specific to dialects included in the explanatory dictionary are studied from a lexicographic point of view and described from a semantic point of view.*

Key words. *lexicography, dictionary, explanatory dictionary of the Uzbek language, dialect, gastronomic units, names of dishes: barak, gelagay, kurdik; bread and bakery products: kotirmoch, chapati; drinks: aqchoy, chalob; sweets: melon, talla; food products: tikach, ko'nak, etc.*

Har qanday tilning so'z boyligi u tarixiy yoki zamonaviy ko'rinishda bo'lmasin, insonlar tomonidan tuziladigan rang-barang lug'atlarda ma'lum darajada aksini topadi. Bugungi kunda muayyan tilshunoslikning qay darajada rivojlangani, takomil topgani ayni tilda yaratilgan lug'atlarning turi, miqdori va sifati bilan o'lchanmoqda. Hozirgi kunda leksikografiya masalalari, lug'at tuzish an'analari, til o'rganishning o'ziga xos qulay va samarali, sinovdan o'tgan usullarini joriy etish kabi masalalar tilshunoslar e'tiborini tortmoqda. Hayot turmush tarzi, taraqqiyot va kashfiyotlar yangi-yangi so'zlar, tushunchalarni dunyoga keltiradi, ba'zi so'zlar esa eskirib, iste'moldan chiqadi. Buning ta'sirida lug'atshunoslik ham rivojlanib, boyib boradi. Dastlabki tuzilgan lug'atlar umumlashgan, universal xususiyatga ega bo'lgan. Lug'atlarning turli shakllari, ko'rinishlari soha taraqqiyotining keyingi davrlarida yuzaga kelgan. "O'zbek tili leksikografiyasi o'n uch asrlik taraqqiyot tarixiga ega, unda davrlar osha katta miqdor va sifat o'zgarishlari sodir bo'lgan. O'zbek leksikografiyasi o'zining bir qancha taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tdi. Shunday bo'lsada, bugungi kunda o'zbek tilining zamonaviy lug'atlarini tuzish vazifalari dolzarb masalalardan biri bo'lib turibdi" [Shofqorov, 2021: 58].

O'zbek tilshunosligida leksikografiya sohasi kundan kunga taraqqiy etmoqda. Leksikografiyaning o'rganish obyekti lug'atlar sanalib, bu lug'atlarning eng cho'qqisi sifatida "O'zbek tilining izohli lug'ati" (O'TIL) ni ko'rsatish mumkin. Ushbu lug'at bugungi kungacha to'rt marta nashr qilindi. 1981-yilda oltmish ming so'z va birikmalarini qamrab olgan ikki jildli lug'at, 2006-2008 yillarda sakson mingdan ortiq so'z va so'z birikmalarini qamrab olgan besh jildli lug'at yuzaga keldi. Ushbu besh jildli lug'at 2020-yilda qayta nashr etildi. 2022-yilda nashr etilgan 6 jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati" avvalgi nashrlardan farqli ravishda lotin yozuviga asoslangan dastlabki nashri hisoblanadi. Lug'at hozirgi o'zbek adabiy tilida keng iste'molda bo'lgan 80000 dan ortiq so'z va so'z birikmalarini, fan, texnika, san'at, madaniyat sohalariga doir terminlarni, bir necha shevada qo'llanadigan so'zlarni, ba'zi tarixiy va eskirgan atamalarni o'z ichiga oladi. Lug'atning ushbu yangi nashri 3 mingdan ziyod yangi lug'aviy birliklar, jumladan, xalq shevalari, xalq so'zlashuv tilidan hamda boshqa davlatlar bilan o'zaro iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqalar natijasida o'zbek tiliga xorijiy tillardan kirib kelgan so'zlar bilan ham boyitilgan.

Barcha tillardagi kabi o‘zbek tilida ham maishiy turmush, shaxsga xos xususiyatlar va harakatlar, ijtimoiy munosabatlar, asosiy xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liq so‘zlar kundalik nutqda faol qo‘llanadi. Bu esa mazkur leksik-semantik guruhga oid so‘zlarning nutq jarayonidagi, demakki, til leksikasidagi ahamiyatini tavsiflashga xizmat qiladi. Adabiy tildagi leksik bo‘shliqlarni to‘ldirishda ham mazkur jihatlarga e‘tibor qaratish katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, adabiy tildagi leksik bo‘shliqning shevaga xos so‘zlar bilan to‘ldirilishi adabiy tilning til egalari lisoniy ehtiyojlariga yanada muvofiqlashishini ta‘minlaydi.

Hozirgi, ya‘ni ilmiy-texnik taraqqiyot davrida, axborot texnologiyalari hayotning barcha jabhalariga jadal sur‘atlar bilan kirib borayotgan XXI asrda adabiy tilning xalq tiliga, dialektlarga ta‘siri katta bo‘ladi. Bu, o‘z navbatida, xalq tilida mavjud bo‘lgan ba‘zi vositalarning unutilib ketishiga, ularning asta-sekin yo‘qolib borishiga sababchi bo‘ladi. Shunday leksik qatlamlardan biri, shubhasiz, o‘zbek tilidagi gastronomik birliklar (taom nomlari, oziq-ovqat mahsulotlari, uy-ro‘zg‘or buyumlari, ingrediylar) dir. Shevalar har bir milliy tilning asosini tashkil etadi hamda u milliy-ma‘naviy qadriyat hisoblanib, milliy tilning quyi bosqichi, o‘zbek tilining kichik hududdagi muomala vositasi sanaladi. [Ashirboyev 2021; 3]. Professor Zulxumor Xolmanovanning fikricha: sheva – tilni oziqlantiruvchi ildiz sanaladi [Xolmanova 2022].

O‘zbek tili boshqa turkiy tillardan ko‘p shevaliligi bilan farqlanadi. O‘tgan tarixiy davr ichida o‘zbek shevalari to‘xtovsiz taraqqiy etdi. Prof.V.V.Reshetov o‘zbek tili dialektal kartasining rang-barangligini uning etnogenezisidan qidirish lozimligini uqtiradi. Tariximizga oid adabiyotlar qadimda turkiy urug‘ va qabilalar miqdori ancha ko‘p bo‘lganligi to‘g‘risida xabar beradi. Ular ichida o‘zbek tili va uning shevalari shakllanishida qarluq, chigil, uyg‘ur, qipchoq, o‘g‘uz urug‘lari, qang‘li, qatag‘on urug‘ va qabilalari birlashmalarining tarixiy taraqqiyoti katta rol o‘ynagan [Ashirboyev 2021].

Xalq jonli so‘zlashuv tilida, ya‘ni shevalarda minglab so‘zlarni uchratish mumkin. Lug‘atlarda (O‘TIL, 2022) o‘z va o‘zlashma qatlamga doir gastronomik birliklarning berilishi bilan birgalikda o‘zbek xalqining o‘zigagina xos bo‘lgan, ma‘lum bir hududda ifodalanadigan sheva asosida vujudga kelgan gastronomik birliklar ham uchraydi. O‘rganishlarimiz davomida lug‘atda (O‘TIL.2022) shevaga oid 50 ga yaqin gastronomik birliklar berilgan bo‘lib, biz ularni semantik jihatdan quyidagicha tasnifladik (1-jadvalga qarang).

№ Gastronomik birliklar

1	Taom nomlari	barak, biqtirma, gelagay (kelagay), kurdik (kurtik), kucha, go‘mma, tuxumbarak, qayish, qurtava (qutoba), unoshi, chalpak, yovg‘onosh
2	Non va mahsulotlari	qatirmoch (qotirmoch), qotir, tovatosh, to‘qoch, chapati (chavati)
3	Ichimliklar	oqchoy, chalob, g‘o‘linob
4	Shirinliklar	qovunqurut, qoramayiz, salla
5	Oziq-ovqat mahsulotlari:	do‘lta, do‘g‘ov, maska, namak, nozbo‘y, sarimoy, yumurtqa, chaqich, kadi, hulvo
6	Uy-ro‘zg‘or buyumlari:	dabla, ko‘nak, lagan, surpa, tikach toboq (tovoq), chapyra, cho‘lpi, yog‘chova, zarik, keli, kelisop, obdish, saba

1-jadval. Shevaga doir gastronomik birliklarning semantik jihatdan tavsiflanishi

(O‘TIL. 2022-yilgi nashri asosida)

Lug‘atdan o‘rin olgan yuqoridagi gastronomik birliklarni leksikografik jihatdan tadqiq qilib, ularning etimologiyasi, semantikasi va hududlarda nomlanishi haqida batafsilroq ma‘lumot qoldirmoqchimiz.

Taom nomlari: biqtirma – go’shtni past olovda qaynatib tayyorlanadigan taom (O‘TIL, I.473); kelagay, gelagay – yangi tug‘gan sigir suti; og‘iz (O‘TIL, II.207); go‘mma – ichiga go’sht yoki ba’zi sabzavotlar solinib, yog‘da pishiriladigan yegulik (O‘TIL, II.274); kurdik – xamir ovqatning bir turi (jo‘xori unidan qilingan xamirni uzib-uzib, qozonga solib pishiriladi (O‘TIL, II.946); kucha – ko‘cha oshi, aynan go‘ja (O‘TIL, II.477); qayish – xamir ovqatning bir turi: suvda pishirilgan xamirni suzma yoki qatiq bilan aralashtirib yeyiladi (O‘TIL, IV.104); qurtava, qurtoba – qurut yoki suzmani qaynagan suvda ezib tayyorlangan, ayronidan quyuq parhez ovqat (O‘TIL, IV.291); tuxumbarak – xamir ichiga tuxum solib, qaynatib pishiriladigan ovqat turi (O‘TIL, V.463); unoshi – uzun va ingichka kesilgan xamir solib tayyorlangan, ugraga o‘xshash qatiqli suyuq taom (O‘TIL, V.582); chalpak – xamirni yupqa yoyib, yog‘da pishiriladigan yegulik (O‘TIL, VI, 715); yovg‘onosh – ayn yovg‘on – go’shtsiz, ziravorlarsiz suyuq ovqat; faqirona ovqat (VI.247) va hokazolar.

Gelagay (kelagay) – shevalarda ishlatiladi. Yangi tug‘gan sigirning suti; og‘iz. Og‘iz oshi – yangi tug‘gan sigirning dastlabki uch kunlik sutidan tayyorlanadigan taom. Shevalarda dalama, gelagay, palla kabi nomlar bilan ataladi [“O‘zME”, II.207]. Hududlar miqyosida o‘rganib chiqilganda gelagay og‘iz (Toshkent), o‘g‘iz (Farg‘ona), gilagay yoki og‘iz (Surxondaryo), uvuz (Andijon), uvuz, palla (Namangan), ayrim joylarda 3 kungacha sutini kelagay, 1-sog‘ilgan sutdan tayyorlangan taomni qaqanoq deyishadi. Xorazmning Yangibozor tumanida gilagay taom yo‘qligi, uning o‘rniga uvuz bo‘rak taomi borligi haqida ma‘lumot beriladi. Samarqandning ayrim joylarida uvuz sutini pishirib, shakar solib tayyorlanadigan quyuq taomga gilagay deyiladi. (Dala yozuvlari). Ushbu taom haqida M.Fayzullayeva o‘zining “O‘zbek milliy taomlari va tanovul madaniyati” nomli ilmiy ishida quyidagilarni qayd etadi: sigir buzoqlagandan so‘ng, uch kungacha sarig‘i arimagan quyuq sut Surxondaryo vohasi o‘zbek va turkmanlarida uvuz, ovuz, og‘iz va o‘g‘iz, voha tojiklarida fala deb atalgan. Og‘iz suti sog‘ib olingandan so‘ng, undan birinchi taom uvuz, qatron, qotirma tayyorlangan. Og‘iz suti oddiy sutga aylanguncha, undan tayyorlangan ikkinchi taom voha o‘zbeklarida gilagay, kelagay, voha tojiklarida va O‘zbekistonning ba’zi hududlarida dalama deb atalgan. Boysun tumani qishloqlarida ovuzni qag‘anoq deb ataydilar. [Fayzullayeva 2021. 116].

Qurtava, qurtoba – qurut yoki suzmani qaynagan suvda ezib tayyorlangan, ayronidan quyuq parhez ovqat (O‘TIL, IV.291); Bahor va yozda tog‘ oldi qishloqlarida ko‘p tayyorlanadigan, bahor ne‘matlaridan kovrak ham solinadigan taom, shevalarda ifodalanadigan qurtobani bugungi kunda salat ham hisoblaydilar. Qurtoba hozirda tojik milliy taom hisoblanadi, lekin uning kelib chiqishi turkiy qabilalarga borib taqaladi: ko‘chmanchilar suzmani yumaloqlab, quritib olib yurgan (“qurut” so‘zi ana shundan), chanqaganda qurutlarni suvda ivitib ichishgan, bu dashtdagi jaziramadan asragan. Qurtoba so‘zi ikki komponentdan iborat: o‘zbekcha “qurut” – “quritilgan suzma, qurut” va tojikcha “ob” – “suv”. Shuningdek, ba’zi joylarda “kashkob” deyiladi (tojikcha “kashk” – “qurut”). Ilgari ishtaha ochar xushxo‘r taom qurtoba (qurtava) asosan qishda qurutdan tayyorlangan. [Fayzullayeva 2021. 91-92].

Jo‘xori unidan tayyorlanadigan taomlardan biri jugari kurtik deb nomlangan. K.Mahmudov “O‘zbek tansiq taomlari” da xorazmcha qurduq, deb beradi. [Mahmudov 254]. Kurtikning Xorazm, Qoraqalpog‘iston viloyatlarida solinadigan masallig‘iga va tayyorlanish uslubiga qarab: bug‘doy kurtik, qayish kurtik, iri kurtik, ot go’sht solingan kurtik, qo‘y go’sht solingan kurtik, tovuq go’sht solingan kurtik kabi turlari bor. Kurtik taomining xamirini solish jarayoniga ko‘ra solma kurtik, taomni yog‘da dog‘lab tayyorlanish jarayoniga ko‘ra jazli kurtik, taomni suvda qaynatib tayyorlash jarayoniga ko‘ra osma kurtik deb ataladi. M.Xudayarova o‘z ishida xamirdan tayyorlanadigan suyuq taom nomlari sirasiga kiruvchi yuqoridagi kurtik turlari bilan birga mayda kurtikka quyidagicha ta’rif beradi: mayda kurtik (sho‘rvaga xamiri mayda to‘rtburchak shaklda qirqib solinadi va suyuq holda iste’mol qilinadi. O‘g‘uz shevasiga xos bo‘lgan tumanlarda mayda

qayish; turkman tilida mayda gayish kabi qo‘llanadi. Bu taom boshqa viloyatlarda manpar deb ataladigan ovqatga o‘xshaydi, lekin o‘rganilayotgan hududda manpar atamasi umuman ishlatilmaydi [Xudayarova 55. 66].

Xamirdan tayyorlanadigan suyuq taomlar turkumiga kiruvchi unashi (go‘sh, piyoz, sabzi, kartoshka jazlanib, suv solinadi. Sho‘rvasi qaynagach, ichidagi masalliq-lari pishgandan so‘ng, xamiri uzun-uzun mayda kesilib, sho‘rvaga solinadi. Bu taom masallig‘iga qarab suti, qatiqli, qavaqli unashi, tavuq gosh sag‘an unashi kabi nomlanadi [Xudayarova 55]. O‘zbekistonning boshqa viloyatlarida ham xuddi shunday usulda xamirli taom tayyorlanadi. Bunday tayyorlanadigan taom Xorazmda unashi [Abdullayev 1981.112.], qoq o‘rikli unoshi [Do‘stjanov B. 1994.32], Buxoro viloyatida un oshi [Qurbonova 1994.49], Surxondaryo viloyatida keskanosh [Fayzullayeva M.2021], Toshkentda ugra oshi [Mahmudov 1989. 228], qoraqalpoq adabiy tilida kespas//kesbas shaklida qo‘llanadi [Xudayarova 2009. 56].

Non va non mahsulotlari: qatirmoch, qotirmoch – tovada pishgan non (O‘TIL, IV. 85); qotir – aynan qatlama – oddiy xamirdan yupqa yoyib, yog‘da pishiriladigan taom, boshqa shu kabi pishiriqlardan qatlamligi bilan ajralib turadi (O‘TIL, IV.241); tovatosh, tobatosh – chorvador oilalarda ayollar non pishiradigan dumaloq yassi tosh (O‘TIL,V.365); to‘qoch –1 katta bo‘g‘irsoq. 2 kulcha non (O‘TIL, V.521); chapati, chavati – yupqa qatirma non; lochira (O‘TIL, 727) va hokazo. O‘rganishlarimiz davomida non turlari, shakli va tayyorlanish jarayonlari haqida farqlanishlar kuzatildi. Lochira, patir, qatlama, qatlama patir, qotirma, ko‘pkan non, kulcha, tosh patir tandirda; chalpak qozonda, yog‘da; yupqa qozonda, ko‘moch cho‘g‘da tayyorlanadi. Surxon vohasining ba‘zi chekka qishloqlarida “tovatosh” da non pishirish an‘anasi saqlanib qolgan. Tovatosh nonlar shunday xususiyatga ega bo‘lganki, ular o‘n kun tursa ham qotib qolmagan hamda kuchli va yedirimli bo‘lgan. Ikkinchidan nonning ikkala tomoni nonda qolgan bosh barmoq izidan bilinib turadi. Tovatoshda pishgan non aholi orasida tovatosh non deb nomlanadi. [Fayzullayeva. 2021.189].

Ichimliklar: oqchoy – ko‘k choy (O‘TIL,III.513); chalob – suzma yoki qatigdan tayyorlangan chanqovbosdi ichimlik (O‘TIL, VI. 714); g‘o‘linob –g‘o‘lin suvi; quritilgan o‘rikdan tayyorlangan sharbat, kompot (O‘TIL, VI. 557).

Hozirgi kunda aholi taomnomasidagi qandolat mahsulotlari va pishiriqlariga turli holva, zefir, pastila, pomadka, yong‘oqli shirinliklar, quruq mevali shirinliklar, pahlavalar, qovurma shirin pishiriqlar, pechenye va tortlar kiradi. O‘TIL da shevaga oid quyidagi shirinliklarga ta‘rif berilgan: qovunqurut – qovunning qaynatib quyultirilgan shinnisini dasturxon yoki mato ustiga cho‘michlab quyib, quritib tayyorlanadigan jigarrang tusli shirinlik; pastila (O‘TIL, IV.246); qoramayiz – qora kishmishni quritib tayyorlangan mayiz turi (O‘TIL, IV.227); salla – ma‘rakamarosimlarda tuxumga qorilgan xamirdan salla shaklida o‘rab, yog‘da pishiriladigan milliy pishiriq; o‘rama (O‘TIL, IV. 504).

So‘rovnomalarda aniqlanishicha salla shirinligi Toshkentda, Buxoroning ayrim hududlarida o‘rama, Farg‘onada vazziq, Samarqand, Pastdarg‘om tumanida g‘avvozdoq (g‘avvoslar suvda suzganiga o‘xshab ko‘p yog‘da suzdirib pishirilganiga nisbat berilgan), Surxondaryoda salla, Namangan viloyati Mingbuloq tumani “y” lovchi qipchoq areallarida “zong-zong” deb ataladi. Toshkentda bu pishiriq o‘ramali qush tili deyilishi, ustini xo‘rozqand va shirinliklar bilan bezatib, asal surtib qilinishi, odatda, hayit bayramida tayyorlanishi haqida ma‘lumotlar bor. (dala yozuvlari). Buxoroning ayrim hududlarida 30-35 yillar ilgari barcha to‘ylar, bayramlarda dasturxonga tortilishi, buning nomi “o‘rama” deb nomlanishi, hatto Buxoroda salla degani faqat va faqat boshga o‘rab bog‘langan mato tushunilishi, hatto kelinchaklarga salla bog‘lash marosimi “sallabandon” urfda ekanligi ta‘kidlangan (dalayozuvlari). Ayrim viloyatlarda hozir salla nomi pishirig‘i o‘rniga chak-chak shirinligi qilinishi ta‘kidlangan.

Oziq-ovqat mahsulotlari: do‘lta – qaymoqni qizdirib, yog‘ini olgandan keyin qozonda qoladigan jizzasimon yeyishli qismi (O‘TIL, 1.951), do‘g‘ov – sut-qatiq zardobi (O‘TIL, 1.961); kadi – birinchi ma‘nosi qovoq. oshqovoq bilan sinonimlikni tashkil etsa, ikkinchi ma‘nosi shevada suvqovoqdan tayyorlangan idish, suv kadi, qimiz kadi (O‘TIL, II. 709); maska – sariyog‘; sarimoy – ayn sariyog‘ (IV.542), namak – tuz (O‘TIL, III.331), nozbo‘y – shevada aynan rayhon – labguldoshlarga mansub, oshko‘k uchun ekiladigan bir yillik xushbo‘y o‘simlik (O‘TIL, IV.405); hulvo shevada aynan yalpizga nisbatan qo‘llaniladi: Xalqimiz orasida “pudina” va “hulvo” deb ham ataladigan yalpizning shifobaxshligini Abu Ali ibn Sino quyidagicha ta’riflaydi: “Bir necha kungacha uni yeb, ketidan suzma zardobi ichib turilsa, qon tomirlarini kengaytiradi.” Gazetadan (O‘TIL, II. 440); yumurtqa – tuxum (O‘TIL, VI. 275) va hokazolar.

Oziq-ovqat mahsulotiga kiruvchi tuxumdan turli xil taomlar tayyorlashda foydalanamiz. “Tuxum” adabiy tilga xos bo‘lib, fors-tojik tilidan olingan. Uning shevalarda yumurtqa, jumurtqa, moyak kabi nomlanishlari mavjud. Qoraqalpog‘iston taom nomlari ustida ilmiy ish amalga oshirgan M.Xudayarova bu atama Qoraqalpog‘iston o‘zbek shevalarida “yumirta, yimirta” (To‘rtko‘l, Ellikqal’a tumanlarida), “jumurta, jumurtqa, mayak, mayek” (Amudaryo, Xo‘jaylim, Qo‘ng‘irot tumanlarida) tarzida qo‘llanishi haqida ta’kidlab o‘tgan. Tuxumdan tayyorlanadigan taom nomlariga: yumirta qavurdaq// mayak qovurdaq, quymaq//quyman, yumirta barak//mayak barak, sariyag‘li yumirta barak, piyazli yumirta barak, qotir barak kabilar kiradi [Xudayarova 2009. 11].

Uy-ro‘zg‘or buyumlari: dabla – yog‘ saqlashga mo‘ljallangan xum yoki temirdan yasalgan idish (O‘TIL, II.736); ko‘nak – qimiz solib qo‘yish uchun teridan yasalgan idish; katta sanoch (O‘TIL, II.989); lagan – kosadan katta, ichi chuqur sopol idish; tovoq (O‘TIL, III. 9); tikach – nonpar, chakich (O‘TIL, V.250); tovoq, toboq – lagan (O‘TIL, V.368); chapya – sut, qatiq, suyuq ovqat solish uchun ishlatiladigan sopol idish; xurmacha (O‘TIL, VI. 729); cho‘lpi – aynan chovli – novda yoki simdan to‘qilgan, ugra, shilpildoq va shu kabi xamir ovqatlarni suzib olish uchun ishlatiladigan cho‘michsimon ro‘zg‘or asbobi (O‘TIL, VI. 261); yog‘chova – suvqovoqdan qilingan yog‘ idish (O‘TIL, VI. 261), zarik – xurmacha (O‘TIL, VI.349), obdish – choydush, chovgun (O‘TIL, III.424); saba – mesh, sanoch (teridan yasalgan, qimiz solinadigan idish (O‘TIL, IV.479). Tikach shevada nonpar, chakich deb nomlanadi. Nonning yuziga chakich (xorazmcha “tikach”), qirg‘og‘iga pichoq bilan gul qilib tandirga yopiladi. I.Jabborov, O‘zbek xalq etnografiyasi. (O‘TIL, V. 250). O‘zbekistonning ko‘plab viloyatlarida, jumladan, Samarqand, Qashqadaryo, Navoiy, Surxondaryo viloyatlarida nanpar, nonpar; Andijon, Toshkent viloyati, Namangan viloyati, Farg‘ona (Buvayda, Quva, Marg‘ilon), Xorazm viloyatlarida chekich, chakich shaklida ifodalanadi. Samarqand, Kattaqo‘rg‘on tumanida nonpar nonga ishlov berish uchun patdan qilinadigani bo‘lgan. Chakich esa behi daraxtining shoxlaridan yasalgan. Navoiy (Nurota) da naxzanak, Buxoro viloyati Jondor tumanida tikanch yoki tikanj, Xorazm, Urganch tumanida esa tukach deb nomlanadi. (dala yozuvlari).

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati” ni adabiy tilning boyishda ichki manba bo‘lgan dialektizmlar hisobiga boyitish eng asosiy vazifalardan biridir. Bunday lug‘atlardagi so‘zlarning izohlanishini lingvistik tahlil qilib borish esa ularning takomillashish kaliti vazifasini bajarishi tabiiydir. Fan-texnika yuksak darajada taraqqiy etayotgan shiddatli va tezkor davrda o‘zbek tilshunosligining barcha sohalari kabi leksikografiyada ham eng so‘nggi yutuqlardan foydalanib, zamonaviy, ta’lim sifati samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi lug‘atlarni yaratish davr taqozosi hisoblanadi. Bunday lug‘atlarni dialektal leksika bilan boyitish muhim hisoblanadi. Bu esa dialektal leksikaning yashovchanligini ta’minlashga xizmat qiladi. Shuningdek, tilning lug‘at boyligini oshiradi, adabiy tilning ichki manba hisobiga boyishiga xizmat qiladi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlab o‘tish mumkinki, o‘zbek shevalaridagi gastronomik birliklar, oziq-ovqat, taom nomlari bilan hozirgi o‘zbek adabiy tili, ayrim o‘zbek shevalarida qo‘llanadigan shunday nomlarni qiyoslar ekanmiz, ko‘p yillik davr ichida taom nomlari takomillashib borganini kuzatamiz. Bu takomillashish tilning ichki taraqqiyot qonuniyatlari asosida va boshqa tillarning ta’siri ostida ro‘yobga chiqqanligiga guvoh bo‘lamiz. Ayniqsa, arab, fors-tojik va boshqa tillardan o‘zlashgan taom nomlari o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Ushbu maqolamiz shevaga oid gastronomik birliklar to‘planib, lug‘at shaklida keltirilishiga va soha taraqqiyotiga o‘z hissasini qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2021. B. 175.
2. Abdullayev F. Xorazm shevalari. – Toshkent, 1981. T.I. – B. 112
3. Do‘stjanov B. Xorazm taomlari. – Toshkent: O‘zbekiston, 1994. – B.32
4. Qurbonova M. Buxoro vohasi o‘zbek va tojiklarining an’anaviy taomlari: Tarix fanlari nomzodi... dis. – Toshkent, 1994.
5. Mahmudov K. O‘zbek tansiq taomlari. – Toshkent: Mehnat, 1989. – B.228.
6. Xudayarova M.T. O‘zbek tilidagi taom nomlarining lingvistik tahlili (Qoraqalpog‘iston hududi materiallari asosida). Nom.diss.qo‘lyozmasi. – Toshkent, 2009.
7. O‘zbek shevalari, tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv” mavzusidagi respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari. – Toshkent. 2022-yil 21-may].
8. Fayzullayev M. O‘zbe milliy taomlari va tanovul madaniyati. – Toshkent, 2021.
9. Махмудов К. Қизикарли пазандалик. – Тошкент, 1987.
10. Махмудов К. Очил дастурхон. – Тошкент, 1988.
11. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. VI jildli. I– IV jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2022.

**MEDIA-INTERNET PUBLITSISTIKASIDA MILLIY-MADANIY KODNING
REALIYALARDA VOQELANISHI**

**THE REALITY OF THE NATIONAL-CULTURAL CODE IN MEDIA AND INTERNET
JOURNALISM**

Narziyeva Gulnoza Akbarovna,

Toshkent axborot texnologiyalari

Samarqand filiali Katta o'qituvchisi

ngulnoza1985@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/VVNC4595

Annotation. *The article examines the manifestation of the national-cultural code through lexical realities in online media publications, focusing on the Uzbek context. Realities, as unique lexical elements without full equivalents in other languages, serve as important tools for reflecting national identity, cultural values, and historical traditions. The study highlights their significance in creating cultural nuances in media texts and their role in encoding cultural meaning.*

Key words. *national-cultural code, realities, Uzbek culture, online media, cultural heritage, language and culture, symbolic means, media text, cultural identity, globalization, Uzbek traditions.*

Realiyalar har bir madaniyatga xos bo'lgan ijtimoiy munosbatlar, odamlar tomonidan ishlab chiqilgan me'yoriy va baholash mezonlari tizimi hamda qadriyatlari, milliat va elat qoidalari to'plamini belgilab beradi. Realiyalar urf-odatlar, din yoki boshqa madaniyatda mavjud bo'lmagan leksika bilan bog'liq tushunchalarni tavsiflovchi so'zlarni o'z ichiga oladi. O'zbek tilshunos olimi Z.Sodiqov o'z tadqiqotlarida realiyalarga "xos so'z, milliy o'ziga xoslik, milliy kolorit, tarixiy-milliy xos xususiyat, imo-ishora va turq-tarovatga oidlik, g'ayrilisoniy vositalar" kirishini ta'kidlaydi. Aslida, realiyalar muqobilsiz leksikaning tarkibiy qismi bo'lib, boshqa tilda to'liq yoki qisman muqobil bo'lmagan leksik birliklardir. "Realiyalar – muayyan bir xalqning hayoti, turmushi, urf-odatlari, madaniyati, ijtimoiy taraqqiyotiga oid narsa, predmet, voqea-hodisalarni ifodalovchi so'z va so'z birikmalari bo'lib, ular milliy va davriy xususiyatlarga ega" [Садиков 2021: 4]. Ularda milliy-o'ziga xoslik aks etib, xalqning moddiy va ma'naviy madaniyati ifodalanadi.

Muqobilsiz leksika – murakkab ma'noga ega bo'lgan va ma'nosini yo'qotmasdan boshqa tilga aniq tarjima qilib bo'lmaydigan o'ziga xos leksik birliklar hisoblanadi. Bunday leksika milliy madaniyatning muhim elementi sanalib, xalq mentaliteti, uning tarixi bilan mustahkam aloqada bo'ladi [Турсунов 2016: 35]. Ular olamning lisoniy manzarasida asosiy elementlardan biri bo'lib, har qanday uslub va janrdagi matnlarning milliy va madaniy bo'yoqlarini yaratishga yordam beradi [Хоссейн Джахангири Азар.1999: 132]. Darhaqiqat, realiyalar lisoniy hodisa hisoblanar ekan, o'zida milliy-madaniy leksikani aks ettiruvchi lisoniy vosita sifatida ham muayyan jamiyatning tarixiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy taraqqiyotida o'ziga xos muhim rol o'ynaydi va jamiyatdagi o'zgarishlarga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Milliy va madaniy belgiga ega bo'lgan realiyalar onlayn nashrlarda voqelanishi jamiyatning tili va madaniyatini singdirishda muhim vositalardan biridir. Milliy-madaniy kodni namoyon qiluvchi so'zlar – bu ma'lum bir millat yoki jamiyatga tegishli o'ziga xos madaniy, ijtimoiy, siyosiy, tarixiy, diniy qadriyatlar va boshqa shu kabi ma'nolarni o'z ichiga oluvchi tushunchalar bo'lib, bu so'zlar ma'lum bir madaniyat yoki an'ana bilan bog'liq semantik yukni ko'taradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, onlayn nashrlarda

milliy o'ziga xoslik va madaniy merosning asosiy jihatlariga murojaat qilish uchun bunday so'zlardan faol foydalaniladi. Zero, "... ma'lum bir xalqning turli urf-odat, udum, irim-sirim va turq-tarovatlarining muayyan matnda ifodasi haqida gap borganda, bunday xosliklarga nisbatan S.Vlaxov va S.Florinlar "situativ realiya" terminini qo'llashni tavsiya etadilar" [Влахов С.И., Флорин С.П.2009:157]. Situativ realiya tushunchasini Z.Sodiqov o'zbek tiliga "holat realiyalari" deb tarjima qilishni ma'qul ko'rgan[Қадимги туркий реалиялар таржимаси. Садиқов З. 2021:21]. Biz ham olimning fikrini ma'qullagan holda mediamatnda voqelanadigan realiyalarga holat realiyalari sifatida qaraymiz.

Ta'kidlash lozimki, onlayn nashrlarda milliy va madaniy belgilarga ega bo'lgan so'zlarning qo'llanilishi jamoatchilik fikri va ayrim voqea yoki hodisalarni idrok etilishida sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu, ayniqsa, ijtimoiy-siyosiy xabarlar, madaniy harakatlar yoki ijtimoiy o'zgarishlar kontekstida namoyon bo'ladi. Biz ushbu maqolada O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan va o'zbek mental mediamakonida shakllanayotgan ingliz va rus onlayn nashrlariga murojaat qildik hamda realiyalarni milliy-madaniy kod voqelanishidagi rolini ochib berishga harakat qildik. Ma'lumki, matbuotda o'zbek mentalligi va madaniyatini ochib berishda realiyalardan foydalanish muayyan davlat til siyosatining bir qismi sifatida qaraladi. Bu madaniy merosni saqlash bilan birga, ushbu turga kiruvchi leksik birliklarning o'ziga xosligi ular orqali ma'lum qadriyatlar, urf-odatlar, an'analar, bayramlar, madaniyat, san'at, milliy yoki tarixiy voqealarni aks ettirishi bilan belgilanadi. Zero, "... tillar orasidagi farqlar, odatda, madaniyatlar orasidagi farqlar bilan asoslaniladi. Jumladan, muqobilsiz leksika deb atalgan birliklar muayyan xalq milliy madaniyatiga xos hodisalarni aks ettirishiga ko'ra belgilanadi..." [Жамолитдинова 2021: 54].

Ingliz va rus tilida faoliyat yuritayotgan onlayn nashrlari matnida milliy-madaniy kodni namoyon qiluvchi realiyalar emotsional ahamiyatga ega bo'lib, ularni mediamatnda qo'llash ta'sirchanlikni oshirishga xizmat qiladi. Realiyalarni mediamatnda voqelanishi ingliz tildagi onlayn nashrlarda quyidagicha ifodalangan:

"Artisans Malika Poshshoyeva and Sanobar Oripova introduced the youth to different types of crafts, in particular, they spoke in detail about Uzbek national embroidery. Experienced artisans shared the secrets of sewing various items such as suzane, palak, zardevor, and duppi"; "The restored memorial complexes of Hazrati Imom (Hastimom), Shaihi Zayniddin-bobo, Yunushon, Kukaldosh madrasah and other cites added a unique charm and beauty to the megalopolis" va h.k. Rus elektron matbuotida ham milliy-madaniy kodga doir realiyalar qo'llanishi kuzatiladi. Jumladan, "mahalla" leksemasi o'zbek hamjamiyatida o'ziga xos ahamiyatga ega. Shu bois bu leksikaning rus tilidagi onlayn matnlarda qo'llanilishida milliy-madaniy kod namoyon bo'lishi kuzatildi. Masalan, sarlavhalarda: "Payme Mahalla – удобный способ делать добрые дела"; "Махалля - государство в одном квартале"; "Об этом знает вся махалля"; "Центром махалли считается мечеть или чайхана. Когда-то размер махалли определялся по голосу муэдзина, который звал с минарета жителей на молитву: те дома, куда доносился его голос считалось территорией махалли".

Simvolik vositalar ham milliy-madaniy kod sifatida realiya bo'lishi mumkin: "Uloq competitions are timed to big national festivities – Navro'z or harvest festival, though they can be organized on family occasions: weddings or birth of a heir"; "...and the national ballet "Lazgi - Dance of Soul and Love..." va h.k.

Internet bosma mediasida o'zbek milliy-madaniy kodini ifoda etishda realiyalar matnga milliy ruh beradi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, O'zbekiston aholisining ko'p millatlilikini hisobga olgan holda, shuningdek, mamlakat haqida kerakli ma'lumotni olish istagida bo'lganlar rus va ingliz tilida beriladigan axborotdan foydalanishlari mumkin.

Milliy-madaniy kod sifatida realiyalarning media-internet matnida qo‘llanishi o‘zbek tili va madaniyatini o‘zga madaniy jamoa tomonidan qabul qilinishiga, realiye ma’nosi asosida o‘zbekona olam manzarasini idrok etishga hamda tushunishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Садиқов З. Қадимги туркий реалиялар таржимаси. Монография. – Наманган: Vodiy Media, 2021. – Б.4.
2. Влахов С.И., Флорин С.П. Непереводимое в переводе. – М.: Р.Валент, 2009, – С.157. – 345 с.
3. Турсунов Ф.М. Сопоставительное исследование безэквивалентной лексики в лингвокультурном и переводческом аспектах (на материале английского и таджикского языков): Дисс.... д-ра филол. наук. – Душанбе, 2016. – С. 35-66
4. Жамолиддинова Д.М Терминларни антропоцентрик аспектда тадқиқ этиш хусусида баъзи мулоҳазалар // Istiqlol davri o‘zbek tilshunosligi, adabiyotshunosligi va folklorshunosligining dolzarb masalalarimavzusidagi respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. – Toshkent, 2021. – Б.54-60.
5. Хоссейн Джахангири Азар. Безэквивалентная лексика как свернутый дискурс: Дисс. ... канд. филол. наук. – М. 1999. – 132 с. // <https://www.dissercat.com/content/bezekvivalentnaya-leksika-kak-svernutyi-diskurs>.

HOJI MUIN PUBLITSISTIKASIDA ARABCHA O'ZLASHMALAR VA ULARNING
MAVZUIY TASNIFI
ARABIC WORDS IN HAJI MUIN'S PUBLICISTICS AND THEIR THEMATIC
CLASSIFICATION

Doniyor Tojiboev,

ToshDO'TAU mustaqil tadqiqotchisi

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/UDNA6641

Annotation. *The article discusses the Arabic words of the assimilation layer in the journalism of Haji Muin, their thematic classification and their grammatical features.*

Key words. *lexical fund, assimilation layer, grammatical elements, neologism, extralinguistic factor, Arabism, language level, anthroponym, term.*

O'zbek tili o'zining uzoq tarixiy tadrijiy taraqqiyotiga ega tillardan hisoblanadi. Davrlar mobaynida o'zbek tilining lug'aviy tarkibi boyib, rivojlanib borishida ikki asosiy omil, ya'ni tilning o'z ichki qonuniyatlari, imkoniyatlari asosida yangi so'zlar hosil qilish hamda o'zga tillardan so'z o'zlashtirish omili muhim rol o'ynagan. Bu ikki omil ma'lum ehtiyoj, zaruriyat tufayli amalga oshadigan murakkab jarayon bo'lib, unda turli xil lisoniy va nolisoniy (ekstralingvistik) omillarning ta'siri seziladi. Xalqlarning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-madaniy, ma'rifiy sohadagi o'zaro aloqasi ularning tiliga ham ma'lum darajada o'z ta'sirini o'tkazadi, muayyan tilning deyarli barcha sathlarida o'zgarishlarni yuzaga keltiradi. Biroq tildagi bunday o'zgarish boshqa sathlarga nisbatan leksik sathda kuchliroq namoyon bo'ladi. Tilshunosligimizda arabcha lug'aviy o'zlashmalarni tavsiflash va tasniflash, ularning lug'aviy-ma'noviy xususiyatlari, mavzuiy guruhlari, ushbu o'zlashma qatlamning o'zbek tiliga kirib kelish sabablari bir qancha tadqiqotlarda obyekt bo'lgan [1,2,4]. Shuningdek, o'zlashma so'zlarning tarixiy taraqqiyoti va me'yorlashuvi masalasiga bag'ishlangan ayrim tadqiqotlarda o'zbek tilidagi arabcha o'zlashmalarining o'zlashuv jarayoni davrlashtirishgan, ularning sotsiolingvistik va lingvokulturologik qirralari asoslab berilgan [5;233]. Hozirgi o'zbek adabiy tilini shakllantirgan lug'aviy o'zgarishlar XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan bo'lib, XX asrning birinchi choragida yakunlangan. "O'zbek tili leksikasidagi bu o'zgarish XIX asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyoning chor Rossiyasiga qo'shib olinishi natijasida mamlakat hayotida yuz bergan siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar hamda o'zbeklarning ruslar bilan bevosita aloqaga kirishuvlari bilan bog'liq edi" [5;233]. O'zbek milliy adabiy tilining XX asr boshlaridagi taraqqiyot bosqichida boshqa tillarga oid o'zlashmalar bilan bir qatorda, arab tiliga oid o'zlashmalarining ham salmog'i katta bo'lgan. Mazkur davr so'zlashuv nutqida ham, badiiy, ilmiy, publitsistik asarlar tilida ham arabcha o'zlashma qatlamga mansub leksemalar miqdori ko'p. Ularning o'zbek tili so'z yasaliishi tizimida faol motivlovchi asos sifatidagi roli ham faol bo'lgan. Kuzatishlarimizni ma'rifatparvar jadid adibi Hoji Muin publitsistikasi misolida olib borar ekanmiz, adabiy tilning rublitsistik uslubi shakllanayotgan mazkur davr matbuot uslubi tilida arabcha o'zlashmalar XX asr boshlaridagi o'zbek tili lug'at boyligida faol qo'llanganligini ko'ramiz. Borliqning inson ongidagi manzarasi lisoniy vositalar orqali voqelanar ekan, bu jarayon turli tillarda xilma-xil tarzda o'z ifodasini topadi. Aynan xalqlararo o'zaro munosabatlar ta'siri o'laroq bir tildagi leksema ikkinchi til lug'aviy fondiga o'tadi. Hoji Muin publitsistik asarlari matnida qo'llangan arabcha leksemalarning katta miqdori ot turkumiga mansub. Ish-harakat, belgi-xususiyat ifodalovchi leksemalar miqdori ot turkumidan ancha kam bo'lsa-da, ravish, olmosh, qisman son turkumiga daxldor birliklardan ko'proqdir. Ot turkumiga tegishli arabizmlarni

ma'no xususiyati, morfologik strukturasidan kelib chiqib quyidagicha guruhlashtirish mumkin: 1) turdosh otlar: rishvat, ahl, aysh, barq, visol, dol, jazba, zuhr, iyd, la'l, murod, nazm, olam, rahim, sabr, toat, unsur, firoq, xalq, sham', qabr, qalb, hilol kabi; atoqli otlar: Ali, Muhammad, Iso, Muso, Nuh, Sulaymon, Bilqiys, Surush va boshqalar; 3) aniq otlar: majalla, soat, qasr, tiftl (bola), jism, jamol, qotil, qalam, muallif, shu'la, safih kabi; 4) mavhum otlar: ishq, ko'ngul, e'tibor, duo, fano, zohir, shukur, iltijo, umr, xotir, vafo, jafu, inkor, afsun, kofir, kufr, aql, rahmat, g'azab, furqat, hosil, musohala, mubohasa va b. 5) -lik (-lig', -liq) qo'shimchasi bilan yasalgan otlar: musulmonlig', kofirlik' kabi; 6) o'zbek tilidagi lug'aviy ma'nosi fe'lning harakat nomiga yaqin bo'lgan otlar. Harakat nomi shakllari arab tili morfologiyasida ism sifatida e'tirof etilgani bois bunday leksemalarni ot turkumi tarkibiga qo'shish mumkin: murattib (tartiblamog'), musarrif (sarflamog'), tafriqa (ayriluv) kabi; 7) izofali qurilma asosida shakllangan arabcha otlar: dajjoli lain, sui tafsir, shu'lai inqilob, quvvai qalamiya kabilar.

Publitsistik maqolalar tilidagi ish-harakat leksemalarining barchasi qo'shma fe'l shaklida bo'lib, ot + ko'makchi fe'l qolipidagi qurilmadan tashkil topgan. Ularning yetakchi komponenti arab tiliga tegishli ot bo'lsa, ikkinchi komponenti esa sof turkiy ko'makchi fe'l hisoblangan qilmoq, bo'lmoq, aylamoq, etmoq singari leksemalardir: ta'mir etmoq, tarahhum aylamoq (rahm aylamoq), nafi qilmoq (surgun qilmoq) kabi.

Arabizmlar ichida sifat turkumiga oid lug'aviy birliklar esa boshqa bir so'zning aniqlovchisi vazifasini bajargan: mutaalluq (taa'lluqli), abad – abadiy, doimiy, abtar – baxtsiz, buzuq, ajab – qiziq, taajjub, azim – ulug', katta, ayon – ochiq, oshkor, anvar – nurli, ravshan, asir – tutqin, ashraf – sharofatli, zotli, eng sharafli; basir – sezgir, bakiy – yig'loqi, jozib – jozibali, jofiy – jafokor, takabbur – kibrli va b.

Hoji Muinning publitsistik nutqida qo'llangan arabiy so'zlarni quyidagi mavzuiy guruhlariga ajratish mumkin:

1. Diniy-afsonaviy tushuncha va tasavvur nomlari: mahsharasar, sui tafsir, ulamoi islom, fol, abul bashar, ahodis, vahdat, vojib, vojib ul-vujud, zulfiqor, kalomi qadim, kuffor, muvahhid, mushrik, sahoba, sirot, sunniy ul-mazhab, tavid, xatmi Qur'on, maobir ul anbiyo, dajjoli lain, mahkamai sha'riya kabilar.

2. Ilm-fan bilan bog'liq tushunchalar nomi: quvvai qalamiya, sahf, kutub, manqaba, maoniy, muxobara, sanoe', tadvin, funun, ariza, fan, qalam, madaniyat, ilm, sahna, san'at, sahifa, mad usuli, quvvai tahririya, bolog'oti qalamiya, tadqiq, orif, tabobat.

3. Makon-zamon tushunchalari bilan bog'liq so'zlar: rishvat, azal, aknof, alhol, arz, aflok, kurrai arz, mavzi', maqarri hukumat, tavorix, Mag'rib, Mashriq, mamlakat, qal'a, masjid, zamoni musaid.

4. Belgi-xususiyat anglatuvchi so'zlar: mufrat, majjoni, muflis, zolim, mazlum, munis, qallob, faqir, aziz, ahmoq, mag'rur, asir, mag'lub, asabiy, qimmat, vahshiy, g'ofil, miskin, mushtafiq, musorif, mustajrin.

5. Antroponim va toponimlar: Fir'avn, Mashrab, Laylo, Ra'no, Adan, Rasul, Huvaydo, Sulaymon, Misr, Ayman, Rahim, Shirin, Ka'ba, Shom, Sa'diy, Odam, Ismoil, Umar, Usmon.

6. Mavhum tushuncha ifodalovchi so'zlar: sharorat, hasorat, safohat, rayosat, manfaat, muhabbat, davo, xayol, qimmat, ittihad, mazorat, hayot, qadr, hol, haq, la'nat, fikr, ta'sir, nur, alam, zulm, muqaddas, saodat, fisqi fujur, amniyat.

7. Mansab, unvon, kasb-hunar tushunchalarini anglatuvchi so'zlar: taodudi zavjat, tolib, kotib, sulton, hoji, noshir, xodim, tujjor, muxbir, jarroh, muhandis, hakim, muallim, muhandis.

8. Inson tomonidan yaratilgan narsa-buyumlar nomi: libos, xamir, shakar, atlas, mato, sikka marqat, ma'vo, ma'kulot, qabr, rasm, taom, sandal, imorat, sandiq, kabob, mansujot, ikmol.

9. Qush, parranda va hayvon nomi: bulbul, tovu, hayvon, mijoz, qanot.

10. O'simlik va daraxt nomlari: sunbul, rayhon,
11. Inson va jamiyat tushunchasi bilan bog'liq so'zlar: anom, a'lam, ahkom, ahvod, mannuha, ma'shar, millat, ism, odam, inson, majlis, xalq, xaloyiq.
12. Etikaga oid nomlar: tasadduq, takalluf, shukur, hazrat, taklif, tabassum, va'da, muborak, hurmat, xayr, marhamat.
13. Tilshunoslik va adabiyotshunoslik terminlari: notiq, alfoz, lafz, lison, sukun, tavzih, hikoyat, taxallus, alifbo, ijod.
14. Harbiy terminlar: asbobi harb, zobit, muxoraba, muhosara, muqofizat, solor, g'oziy, sayf.
15. Ijtimoiy-siyosiy terminlar: ta'rix, moziy, istiqbol, tanazzul, inqiroz, ahkom (hukm, farmon), isyon, hukamo, fuqaro, huquq, musaxxar (bo'ysundirilgan, zabt etilgan), istilo (bosib olingan), qadimiyat, taraqqiy, majlis, jamiyat, arbob, zolim hukumat, siyosat, sinoat, mustabid, hurriyat, mazlumlari, ishtirokiy va b.
16. Yorug'lik (nur) tushunchalari nomi: ziyo, munavvar, ravshan, nur kabi.
17. O'lchov, miqdor birliklari nomi: jam'i, vasi' (keng), qimor va b.

Adib publitsistik maqolalari matnida qo'llangan bu kabi arabcha o'zlashmalarning ayrimlari mazkur davrda neologizm maqomida bo'lgan va hozirda ham keng iste'molda. Ayrimlari esa keyinchalik norma sifatida qabul qilinmay iste'moldan chiqqan. Shuningdek, ular orasida asta-sekin o'zbek tili qonuniyatlari asosida qayta shakllanganlari, so'z yasash tizimida faol ishtirok etganlari ham mavjud. Manbalarda ko'rsatilishicha, "arabcha lug'aviy o'zlashmalar o'zbek tili so'z yasalihi jarayonlarida ikki xil holatda ishtirok etadi: bevosita hamda bilvosita" [3;10]. Kuzatildiki, biz hahlil qilayotgan arabcha lug'aviy o'zlashmalar orasida o'zbek tili so'z yasalihi jarayonida bevosita ishtirok etgan, o'zbek tiliga mansub motivlovchi vosita, ya'ni affiksali morfemalar bilan so'z yasash munosabatiga kirishishidan hosil bo'lganlari ham bor: siyosat+chi, oila+li, shafqat+siz kabilar. Shuningdek, so'z yasash jarayonida bilvosita ishtirok etgan, ya'ni motivlovchi asos maqomidagi uzvning o'zi yasama leksemalik xarakteriga ega bo'lib, uning yasalihi qolipi o'zbek tiliga emas, boshqa tilga xos bo'lganlari ham mavjud: dindor+lik, mansabdor+lik, zamonasoz+lik, bexabar+lik, barkamol+lik kabilar.

Umuman olganda, o'zbek tilida o'tmishda arab tilidan o'zlashgan salmoqli so'zlar qatlami mavjud. Yuqorida kuzatilganidek, ushbu o'zlashmalar, asosan, ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-ma'rifiy, shuningdek, diniy hamda konkret va mavhum tushunchalar nomidan iborat. Tilimizdagi arabcha lug'aviy o'zlashmalar salmog'i jihatdan fors-tojikcha o'zlashma leksik qatlamdan keyingi o'rinda turadi. Bizning kuzatishlarimizga ko'ra, XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi davr adabiy tining boshqa funksional uslublari qatorida publitsistik nutq va uslub tilida ham bunday o'zlashmalar faol qo'llanishda bo'lgan. Hozirda bu leksemalarning ba'zilari iste'moldan chiqqan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаев Ф. Арабизмы в узбекском языке: Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1945.
2. Раҳмонов Т. Ҳозирги ўзбек тилидаги арабча ўзлашма сўзлар семантик тузилишидаги ўзгаришлар: Филол. фанл. номз. ... дисс. – Тошкент, 1994 – 120 б.
3. Ҳасанова Д. Арабча луғавий ўзлашмаларнинг ўзбек тили номинатив ва дериватив тизимидаги ўрни: Филол. фанл. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2011. – 27 б.
4. Рашидова Н. Лексико-семантический анализ арабизмов сфере образования Узбекистана: Дисс. ... док. филол. наук (PhD). – Ташкент, 2021. – 185 с.
5. Qo'ziyev U. O'zbek tilida o'zlashma so'zlarning tarixiy taraqqiotti va me'yorlashuv omillari: Filol. fanl. dokt. (DSc) ... diss. – Andijon, 2025. – 233 b.
6. Усмонов О., Ҳамидов Ш. Ўзбек тили лексикаси тарихидан. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 3

VIZUAL KOMMUNIKATSIYANING MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARI

NATIONAL AND CULTURAL CHARACTERISTICS OF VISUAL COMMUNICATION

Berdimuratova Madina Xayrullayevna,

Jizzax davlat Pedagogika universiteti tayanch doktorant

Madinaberdimuratova@65g.mail.com

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/TEXP2611

Annotation. *This article discusses the national, cultural characteristics of visual communication, as well as general characteristics of culture and language. Language and culture have many things in common. The connection between them is natural and inseparable. In addition, in linguistic and cultural studies there is the term code, which is one of the fields. The article classifies the code-language-culture triangle into several classes. The main source is scientific research by international and Uzbek scientists.*

Key words. *Linguistic culture, communication, culture, code, cultural code, nonverbal medium.*

Til va madaniyat chambarchas bog'liqdir. V.N.Teliya "madaniyatning o'z "tili" bor - u biz bilan me'morchilik, rasm, musiqa, raqs, adabiyot va boshqa aql, iste'dod va inson qo'lining boshqa asarlari orqali gapiradi", deb ta'kidlaydi. Fikrini davom ettirib olim shunday yozadi: "madaniyat til"i ma'nolarini ifodalashning eng universal vositasi bu tabiiy tildir. Bu vositadan foydalangan holda, inson unda jamiki - olam haqida aytilishi, qayta aytilishi va idrok qilinishi mumkin bo'lgan narsalarni mujassam etadi [Teliya 2006:12]". Shu nuqtai nazardan, har bir millat o'ziga xos milliy tili, urf-odat va qadriyatlariga ega.

Milliylik – muayyan xalqqa, millatga xos bo'lgan, uni boshqalardan farqini ko'rsatuvchi xususiyatlar majmui. Milliylik millatning tarixi, qadriyatlari, an'analari, madaniyati, yashash tarzida yaqqol namoyon bo'ladi [Internet tarmog'idan]. Madaniyat inson faoliyati va shu faolliyatning ahamiyatini belgilovchi ramziy qurilmalar va asarlar majmuidir. Madaniyat musiqa, adabiyot, badiiy tasvir, me'morchilik, teatr, kinematografiya, turmush tarzi kabi faoliyatlarda namoyon bo'lishi mumkin. Antropologiyada "madaniyat" atamasi ostida mahsulotlar va ularni ishlab chiqarish, estetik ma'no berish hamda shu jarayonlarga bog'langan ijtimoiy munosabatlar tushuniladi [Internet tarmog'idan]. Shundan kelib chiqib, madaniyat – jamiyatning mahsuli, ijtimoiy hayotning eng muhim jabhalaridan biridir. Jamiyatning ijtimoiy-ma'naviy, axloqiy mohiyatni o'zida mujassamlashtirgan odamni anglatuvchi tushuncha esa shaxsdir. Shaxs madaniyat bilan quyidagi sohalarida munosabatda bo'ladi: birinchidan, madaniyat ta'sir etish obyekti sifatida uni o'zlashtiradi; ikkinchidan, madaniy qadriyatlarni tashuvchi va ifodalovchisi sifatida konkret madaniy muhitda faoliyat ko'rsatadi; uchinchidan, madaniy ijodiyot subyekti sifatida madaniyatni rivojlantiradi. Demak, shaxsning moddiy madaniyati (genetik (irsiy), jismoniy (somatik), tibbiy-biologik) haqida fikr yuritganimizda, somatik moddiy madaniyatda vizual milliy-madaniy kod yuzaga chiqadi.

Madaniyat va tilning umumiy tomonlari juda ko'p: 1) madaniyat va til – ong shakllaridan bo'lib, insonning dunyoqarashini aks ettiradi; 2) madaniyat va til bir-biri bilan muloqotda bo'ladi; 3) madaniyat subyekti va til – doim individ yoki sotsium, shaxs yoki jamiyat muloqotidir; 4) madaniyat va til me'yoriylik bilan tavsiflanadi; 5) madaniyat va til tarixiylik bilan bog'langan; 6)

madaniyat va tilga antinomiyaga xosdir "dinamika - statika". Til, madaniyat va muloqot o'rtasidagi bog'liqlik tabiiy va uzviydir [Vereshagin, Kostyumarov 1990:246, Minasova 2000:146].

Madaniyat va kommunikatsiyaning milliy xususiyatlari ikki xil aspektida namoyon bo'ladi, birinchidan, bu til, tafakkur, xotira, muloqot o'rtasidagi munosabatlardir, umuman, insonning turli faoliyatini tilning o'rni, ikkinchidan, bu milliy o'ziga xosliklarga ega bo'lgan jarayonlar va aloqa vositalaridir. Milliy buyoqqa ega bo'lgan madaniy komponentlarga quyidagilarni kiritish mumkin: a) an'analar, urf-odatlar, marosimlar; b) kundalik (an'anaviy-kundalik) madaniyat; c) kundalik xulq-atvor, shuningdek, mimika va pantomimik kodlar, d) badiiy madaniyat [Mikaberidze 2008:6].

Har bir inson esa o'sha urf-odat, qadriyatlarning ma'lum bir bo'lagini o'zida, xulq-atvorida, kiyinishida, harakatlari va so'zlashuvda tashiydi. Demak, insonlar bir-biri bilan uzviy bog'liqlikda, bir-biri bilan axborot almashib yashaydi. Umuman olganda, noverbal vositalar individual, ijtimoiy va milliy xarakterdagi ma'lumotlarni tashiydi, ya'ni, uchta sohani qamrab oladi: 1) shaxslarning shaxsiy xususiyatlari; 2) ijtimoiy guruh xususiyatlari; 3) so'zlovchining milliy yoki hududiy atributlari [Chanisheva 1979: 180].

Shaxs ijtimoiy hayotida axborot almashishning muhim sharti esa muloqotdir. Muloqotning verbal va noverbal turlari kommunikatsiyada farqlanadi. Verbal muloqot so'zlar yordamida ifodalansa, noverbal muloqot xatti-harakatlar, mimika va imo-ishoralar, jestlar orqali ifodalanadi. Ikkala holatda ham muloqot xatti-harakatlarning milliy va madaniy asosiga ega bo'ladi. Har bir millat, mamlakat kishilari o'z madaniy, milliy xususiyatlariga mos ravishda yurish-turish, turli imo-ishoralar, tana harakatlari, mimikalardan iborat bo'lgan noverbal xatti-harakatlar tizimiga ega [Sayfullayeva 2022: 86]. Imo-ishoralar fikr ifodalashda nutq uchun yordamchi vosita bo'lish bilan birga o'zbek xalqining o'ziga xos mentalitetini ko'rsatuvchi yorqin dalil hisoblanadi.

Noverbal muloqotda madaniyatlararo pragmatik muvaffaqiyatsizliklar turli sabablar natijasida sodir bo'lishi mumkin. Madaniyatlararo muloqotda madaniy farq juda muhimdir, ayniqsa, noverbal muloqotda bu yaqqol namoyon bo'lib, imo-ishoralar orasidagi madaniy o'ziga xosliklar va qadriyatlarda farqlanishni ko'rish mumkin. Chunki muloqot ishtirokchilari bir-birining qadriyatlarini va ijtimoiy, madaniy kelib chiqishini tushunmasligi natijasida turli tushunmovchiliklar va muloqot to'siqlari paydo bo'ladi. Larri Samovarning ta'kidlashicha, bitta madaniyatga xos bo'lgan noverbal vositalarining asosiy namunasini tushunish orqali insonlar madaniy tuzilma va qiymatni o'rganishlari mumkin [Xasanova 2023: 88].

Noverbal vositalar nutqqa hamrohlik qilishi, uni to'ldirishi va ba'zi hollarda ma'lumot tinglovchiga "so'zsiz tushunarli" bo'lishi mumkin. Noverbal muloqot so'zlarga tayanmaydigan holda yoki u bilan bigalikda turli imo-ishoralar va jestlardan iborat bo'lgan barcha shakllarni o'zida mujassam etgan tildir. Ana shu tizim yuqorida ta'kidlaganimizdek, milliy-madaniy yuk tashiydi. Til va noverbal kommunikatsiya o'rtasidagi o'zaro ta'sir tilning umuminsoniy va milliy pragmatik tabiati asosida shakllangan. Buni esa, alohida fan sifatida ajralib chiqqan lingvomadaniyatshunoslik o'rganadi. "Lingvomadaniyatshunoslik fanga lingvomadaniy birlik, lingvomadaniyat, lingvomadaniy hamjamiyat, milliy-madaniy konnotatsiya, madaniy sema, pretsedent birliklar, lisoniy ong, olamning lisoniy manzarasi kabi bir qator yangi tushunchalar olib kirdi. Ular qatorida madaniyat kodlari tushunchasi alohida mavqega ega [Xudayberganova 2009: 34]".

Lingvomadaniyatshunoslikning asosiy tushunchalaridan biri – madaniy kod semiotik tizim nuqtai nazaridan, tabiiy tilning belgilar va ma'nolari orqali sintezlanadi. Kod belgilar tizimi o'zgarmas bo'lib, u yoki bu madaniyat qoidalarini bildiradi va kod-til-madaniyat uchburchagini hosil qiladi, bir necha sinfga tasnif qilinadi.

Lugʻatlarga eʼtibor qaratsak, kod haqida quyidagicha taʼriflar mavjud: Kod (frans. code, lot. codex — qonunlar majmui) –1) turli axborotlarni ifodalovchi shartli belgilar (timsollar) tizimi. Kod soʻzlarida foydalaniladigan turli timsollar soni uning asosi deyiladi [Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi 2000].

Kod [fransuzcha kode, lotincha kodeks – qonunlar majmuyi]. Aloqa [telegraf, telefon, radio va sh. k], avtomatik boshqarish tizimlarida, EHM (electron-hisoblash mashinalari)da istalgan axbrotni uzatish, qayta ishlash va saqlash uchun qoʻllanadigan, maʼlum tartibdagi tartibdagi shartli belgi, ramz (simvol)lar yoki signallar tizimi. Telegraf kodi [Oʻzbek tilining izohli lugʻati 2006: 100].

Tilshunoslikda kod va belgi tushunchalari belgilarni oʻrganuvchi fan semiotikaning markaziy tushunchalari hisoblanadi. Kod keng maʼnoda astronomiya, matematika, informatika sohalarida ham oʻrganiladi. Shu sababli ham kodga tilshunoslik nuqtai nazardan eʼtibor qaratish lozim. Maʼlumki, axborot soʻzlovchi tomonidan kodlashtirib uzatiladi va bu axborot dekodlanishi shart boʻladi. Bu borada M.L.Kovshovaning izohi diqqatga sazovor: “Semiotikada kod belgilar tizimi hamda ularning interpretator tomonidan “oʻqilish” qoidalarini ifodalaydi,” ular oʻz navbatida, u yoki bu sohadagi bilim, u yoki bu madaniyat bilan, interpretatorning kommunikatsiyasi shartlangan boʻladi shunday qilib, semiotikada belgi hamda uni mazmunan toʻyintiruvchi interpretator uchun shifrlangan axborotni “oʻqish imkonini beruvchi kod ajratiladi [Kovshova 2013: 169]”.

Lingvomadaniyatshunoslikning muhim tushunchalaridan sanalgan lingvomadaniy (noverbal kodlar) kodlar, jumladan, vizual noverbal vositalarni aks ettiruvchi kodlar millat hayotida muhim oʻrin egallaydi.

D.B.Gudkov va M.L.Kovshova, ayniqsa, “madaniy kod bu moddiy va maʼnaviy olam belgilari tizimi boʻlib, insonning olamni tadqiq etishi jarayonida madaniy maʼnolar ushbu belgilarda gavdalanadi va maʼlum bir maʼno belgilarda “oʻqiladi [Gudkov, Kovshova 2013: 169]”. Madaniy kodi madaniyat tomondan “tashlangan” “toʻr” sifatida tevarak-atrofdagi olam va uni segmentlarni oʻrganadi, toifalarga ajratadi, tuzadi va baholaydi. Madaniy kodlar insonning eng qadimgi arxetip tasavvurlari bilan bogʻliq boʻlib, aslida, mazkur tasavvurlarni “kodlaydi” [Krasnix 2002:297-298]. Tilshunos olim Yu.M.Lotmanning fikricha, maʼlum bir madaniyatda kod virtual (xayoliy) voqelik obyektlarining paralelligini oʻrnatgan mifologik ong taqqoslash va tafakkur qilishga tayanadi [Pimenova 2018].

Koʻrinib turibdiki, birinchi navbatda, noverbal vositalar milliy va ijtimoiy xarakterga ega boʻlgan maʼlumotlarni ifodalaydi, garchi, ulardan foydalanishning individual variantlari ham mavjud. Sh.Balli bu fikrni aniq va sodda ifodalagan: “Imo-ishoralar, tana harakatlari, poza va ayniqsa, yuz ifodalari tilning boshqa belgilari kabi aniq va umumeʼtirof etilgan maʼnolarga ega: shubhasiz, hatto alohida individual shakllar mavjud. Mimikalar musiqa kabi maʼlum bir shakllarda namoyon boʻlib, har bir til guruhining anʼanalariga koʻra belgilanadi [Balli 1986: 17]”. Ushbu “umumiy” vositalar maʼlum axborotlarni oʻzida tashiydi. Ular kodlangan mundarijaga ega boʻladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Большой фразеологический словарь русского языка / Отв. ред. В.Н.Телия. – М., 2006.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: ИЛ, 1955. – 416 с.
3. Кимпо Г. Аналитизм и его особенности в русском языке (системно-типологический аспект). Авторефер. дис. канд-та филол.наук – М.: УДН, 1986.
3. Гудков Д.Б., Ковшова М.Л. Телесный код русской культуры. – М., 2007. – С. 9.

4. Ковшова М.Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии. Коды культуры. Изд. 2-е. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – С. 169.
 5. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. – М., 2002. – С. 297-298.
 6. Пименова В.М. Коды лингвокультуры: Учебное пособие. – М., 2018.
 7. Sayfullayeva S. O‘zbek va ingliz tillarida nutqiy etiketlarning lingvomadaniy xususiyatlari: Filol.fan.b.fals.dokt. diss. avtoreferat. – Samarqand, 2022. – B.86.
 8. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – Москва, 2000. – С. 1469.
 9. Верецагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Методическое пособие. – Москва, 1990. – С. 246.
 10. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М., 2000. – С. 146.
 11. Xasanova G.X. Dialogik nutqda noverbal vositalarning pragmatik xususiyatlari. – Samarqand, 2023. – B. 88.
 12. Худойберганава Д. Лингвокультурологияда маданият кодлари тушунчаси ва талқини //
 13. Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2009. – № 3. – Б. 34.
 14. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent, 2000.
 15. Ўзбек тилининг изохли луғати. 5 томлик, 2-том. – Тошкент, 2006. – Б. 100.
- <https://www.google.com/search?q=milliylik+nima&oq=milliylik>
<https://uz.wikipedia.org/wiki/Madaniyat>

FAXRIYOR IJODIDA DEALIKTIZM
THE USE OF DIALECTS IN FAKHRIYOR'S WORKS

Ergasheva Habiba O'ral qizi,

ToshDO'TAU tayanch doktorant

habibaergasheva23@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/LUPS9621

Annotation. *This article examines the use of words by Fakhriyor, a representative of modern Uzbek poetry, in particular, the level of use of dialect words. Fakhriyor's poems mainly use dialect words in the verb, noun, and adjective categories. The examples show that the poet used dialect words to enhance the meaning of the word and increase the impact of the poem.*

Key words. *tinjiramoq, to'killamoq, movush, cho'hnamoq, elanmoq, cho'ponallovich, ko'kjiyak*

Badiiy asar tili – obrazli til. Yozuvchi o'z asarida bir qancha yo'llar bilan tilning obrazlilikiga, ta'sirchanligiga erishadi. Shulardan biri maxsus badiiy tasviriy vositalarini, maxsus leksik resurslarni, poetik figuralarni, so'z o'yinlarini mohirona qo'llash yo'li bilan asar tilining obrazlilikiga erishish badiiy asar tilining poetikligi, obrazlilik, tasviriyligi, asar g'oyasini, shuningdek qahramon xarakterini jozibali qilib ochishga xizmat qiladi.

Badiiy asar tili ko'plab o'xshatish va tasviriy vositalarga boy va his-tuyg'uga to'la bo'ladi. Ilmiy asar tili esa teskarisi. Unda aytilayotgan fikr aniq, ravon bo'lishi, hech qanday his-hayajonli so'zlar ishlatilmasligi talab qilinadi. Shuning uchun ham badiiy til badiiy vositalarga boy bo'ladi. Asar tili ijodkor uslubini belgilab beruvchi eng muhim mezon sanaladi. Masalan, Tog'ay Murod asarlari tili ixcham jumalardan iboratligi, takrorlarni qo'llash bilan xususiyatli bo'lsa, Said Ahmadda piching, kesatiq, haqiqatni achchiq kulgu – satira orqali ifodalash ustunlik qiladi, Abdulla Qahhor tilida esa qisqa so'zda ulkan ma'no ifodalash holatlarini ko'rishimiz mumkin. Bu bilan har bir ijodkor o'z ona tilining boy imkoniyatlarini namoyon etadi. Bu borada To'xta Boboyevning quyidagi fikrlari o'rinlidir: “Yozuvchi o'z asari uchun umumxalq tili lug'ati xazinasidan so'z olishda san'atning tipiklashtirish qonuniyatiga amal qilar ekan, ana shundagina haqiqiy san'at asari paydo bo'ladi. Shunisi ham e'tiborliki, har bir yozuvchi asarida so'z qo'llash jarayonida ham o'z uslubini namoyon qiladi – natijada bir yozuvchining tili ikkinchi yozuvchining tilidan ozmi ko'pmi farqlanib turadi” [Boboyev 2002:160]. Demak, umumxalq tilidan oziqlangan tilda asarlar yaratgan ijodkorlarning asarlari hamisha o'quvchini o'ziga jalb qiladi. Shuning uchun Muhammad Yusuf, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov kabi shoirlar lirikasi xalq ko'nglidan joy egallagan.

Faxriyor she'rlarini tahlil qilish jarayonida shoirning badiiy til mahorati, leksik boyligi haqida alohida to'xtalishimiz zarur. Chunki shoir ijodida o'ziga xos so'z o'yinlari, so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalarning imkoniyatlaridan keng foydalanish, o'ziga xos topilma so'zlarni qo'llash, xalq og'zaki ijodiga murojaat etish holatlariga ko'plab guvoh bo'lamiz. Asar tili ijodkor uslubini belgilab beruvchi eng muhim vosita bo'lganligi sabab badiiy tahlilda til masalasiga alohida e'tibor qaratish o'rinlidir. Faxriyor she'riyati degan jumlaning eshitganimizdayoq shoirning ijodiy uslubi ko'z oldimizda gavdalanadi. Chunki shoir o'zbek she'riyatida o'z so'zi va yo'nalishiga egadir, u boshqalarni takrorlamadi, alohida o'ziga xos uslub yaratdi. “Uslubni ataylab yaratib bo'lmaydi. Mehnat va qunt tufayligina haqiqiy ijodkor ruhining shakli yozganlarida ufura boshlaydi. Uslub – iste'dodning ko'rinishi” [Usmon Azim 2020:226]. Adabiyotshunoslikda J.Byuffonning “uslub – odam” degan jumlasiga keng ommalashgani ham bejiz emas. Faxriyor

she'rlarida so'zning ma'no nozikliklari, maqol va iboralardan o'rinli foydalanilgan. Jumladan, misralarda umtilish (intilmoq, harakat qilmoq), ayroliq (ayriliq), eminlik (erkin, tinch holatli), oqiziq, uchoq (mustaqillikning dastlabki yillarida samolyot so'ziga muqobil tarzda qo'llangan, ammo vaqtlar o'tib o'zini oqlamagan), dabdirash (dovdirash, kutilmagan holatda hayajonga tushib qolish) kabi bir qancha so'zlarni qo'llaydiki, bularning ayrimlari shevaga xos so'zlar bo'lsa, qolganlari shoirona topilma mahsulidir. Shuningdek, she'rlarda Sharq, G'arb, Shimol va Janub so'zlariga nisbatan Chiqish, Botish, Kungay, Tersgay so'zlarining qo'llanilishi ham ijodkorning o'ziga xos uslubidir.

Ijodkor badiiy tilining yana bir o'ziga xosligi shundaki, she'rlarida o'z shevasiga oid so'zlardan foydalanib, ularga qo'shimcha izoh berib ketadi. Quyida ana shunday shevaga oid so'zlar bilan tanishamiz: "Bahor kelar dalalarga to'killab" [Faxriyor 2017:45]. Bu so'z boshqa uyga kelin bo'lib ketgan qizning ota uyiga ilk marta mehmon bo'lib kelish holatini izohlaydi. She'rda bahorning kelishi ayni shu holatga qiyoslanadi. Kelin bo'lib ketgan qizni sog'ingan oila a'zolarini uni intiq kutib, kelganda behad quvonishadi. Qahraton qishdan chiqqan inson ko'ngli ham bahorni orziqib kutadi. Bu qiyosiylikning o'zi shoirona bir topilma bo'lsa, uning shevadagi so'z yordamida ifodalanishi she'rdan olinadigan estetik zavqni yana-da oshiradi.

"Sopol sinig'iday tinjirar hayot" [Faxriyor 2017: 55] yarqiramoq, jilvalanmoq ma'nolarini ifodalovchi ushbu so'zni ishlatilishidan maqsad shuki, hayotga nisbatan yarqiroq sifatlashini qo'llanishi biroz g'alizdek tuyuladi, ushbu g'alizlikni berkitish uchun muallif so'zning sheva variantidan o'rinli foydalandi. Tinjiramoq so'zini xalq og'zaki ijodida ham uchratamiz, ya'ni "Ravshan" dostoni qahramoni Zulxumorning ta'rifida "Jamoli chillaning qoriday tinjirab, yaltirab o'tirur" tarzida qo'llanilgan.

"Men senga yomg'irlar bo'lib elandim" [Faxriyor 2017: 57], "Ne deb elanay" [Faxriyor 2000:84] misralarida yalinmoq so'zining shevadagi variantidan foydalanilgan. She'rda elanmoq so'zi yalinmoq so'ziga nisbatan yalinish ma'nosini bo'rttirib tasvirlaydi, natijada so'zning ekspressivligi – hissiy ta'sir etishi yana-da oshadi.

"Parvoz chizig'ini ming bor sindirar cho'ponallavich" [Faxriyor 2017: 112] – cho'ponni aldovchi qushning shevadagi variant. Shoirning "Geometrik bahor" she'rida uchraydigan ushbu so'z mant kontekstida atrofidagi ramziy va tasviriyl ifodalar bilan birgalikda o'ziga xos poetik mazmun ifodalashga xizmat qilgan.

"Xudoga qadrlar tilab tovungan", "Sen kimsan – bir osiyligin eskartib" [Faxriyor 2017: 226] – topinmoq va eslatmoq so'zlarining shevaga xos variantidan foydalanilgan. "Yuragimni armon yolmadi" [Faxriyor 2017: 98] misrasida adabiy tildagi yamlamoq so'zining ijodkor shevasiga xos vaarianti qo'llangan. E'tiborimizni tortgan yana bir so'z borki, bugungi kungacha hech bir badiiy asarda uchratmagandik:

"nur har kechqurun xazonlanar

zanglab qoladi

to'kiladi voajabki ko'kjiyakka" [Faxriyor 2023: 341]

Bu misrada ko'kjiyak so'zi ufq so'zining shevadagi shakli ekan. "Yigirma yo o'ttiz chaqirim naridagi o'lahatdan ham" [Faxriyor 2023:350] bu yerdagi o'lahat so'zi shevada sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullanadigan qishloqlar ma'nosini anglatarkan. "Ko'kka cho'pchib ketdi o't-o'lan" [Faxriyor 2023:352] adabiy tildagi sakramoq fe'li ayrim shevalarda cho'pchimoq tarzida uchraydi.

Bir o'rinda "Azizam" undalmasini "Movushim" [Faxriyor 2004:142] tarzida kelishi diqqatimizni tortdi. She'rda muallif bu so'zga shunchaki "azizam" deb izoh bergan, lekin uning qaysi qatlamga mansubligi, shevaga xos so'zmi yoki yo'q bular izohlanmagan. So'zning bu jihati biz uchun ham mavhum. "Umri qisqa ekan she'rining, chehnabdi" [Faxriyor 2004:142]. Bu

misradagi chehnamoq so‘zi shevada chaqaloqning o‘limiga nisbatan qo‘llanilar ekan. She’rda iste’dodsiz ijodkorlarning shon-shuhratga berilib, qarsaklardan havolanib ketishi haqida so‘z yuritayotib, shu turdagi shoirlardan birining (ma’nisiz, qofiyabozlikka asoslangan) she’rlari o‘zidan oldin o‘lib bo‘lishi holati tasvirlanganda yuqoridagi jumla keltirilgan. Nega aynan chaqaloqning o‘limi? Dunyoga kelib, bu dunyoning issiq-sovug‘ini ko‘rmasdan, achchiq-chuchugini tuymasdan bevaqt olamdan ko‘z yumushi iste’dodsiz “shoir”ning yozgan she’riga qiyoslanishi kutilmagan tashbeh desak o‘rinli bo‘ladi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, bunday misollar Faxriyor ijodida ko‘plab topiladi. Zero, ifoda ta’sirchan chiqishi uchun har qanday ijodkor o‘z tilini nafaqat adabiy tildagi, balki shevaga oid so‘zlar, shoirona topilmalar yordamida ham boyitadi. Chunki, sof adabiy tilda yozilgan asar sun’iylikka yuz tutib, o‘quvchini zeriktiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
2. Усмон Азим Сўнгсўзлар. – Тошкент: Илм-зиё-заковат, 2020.
3. Фахриёр. Аёлғу. – Тошкент: Шарқ, 2000.
4. Фахриёр. Геометрик баҳор. – Тошкент: Маънавият, 2004.
5. Фахриёр. Излам. – Тошкент: Akademnashr, 2017.
6. Faxriyor. Izlam. – Toshkent: Akademnashr, 2023.

SHAFOAT RAHMATULLA TERMIZIY IJODIDA DIALEKTIZMLARNING
QO'LLANILISHI
THE USE OF DIALECTISMS IN THE WORK OF SHAFOAT RAHMATULLA
TERMIZI

Xushboqov Qobilbek Shokirovich,

Denov tadbirkorlik va pedagogika
instituti katta o'qituvchisi

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/NWGD8953

Annotation. *The article discusses the use of words from other Uzbek dialects in the works of Shafolat Rahmatulla Termiziy, in addition to words specific to the Surkhondaryo dialect. These words bring the poet's artistic images to life and leave an even deeper impression on the reader.*

Key words. *Surkhondaryo dialect, Fergana dialect, Samarkand dialect, Bukhara dialect*

Shafolat Rahmatulla Termiziy ijodida Surxondaryo shevasiga xos bo'lgan so'zlardan tashqari, boshqa o'zbek shevalaridan ham ba'zi so'zlar ishlatilgan. Quyida, Surxondaryo, Farg'ona, Samarqand va Buxoro shevalariga xos so'zlar va ularning ma'nolari keltirilgan:

1. Qovunxo'r (Surxondaryo shevasi)

Ma'nosi: Qovun yetishtirish bilan shug'ullanuvchi kishi, agrar iqtisodiyotda muhim rol o'ynaydigan, qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadigan odam.

Misol: "Qovunxo'rlar mehnat qilur, Yurtimizning haqiqiy yuzlari." Bu misra Termizning agrar hayoti va qishloq mehnatini tasvirlaydi.

2. Gapdon (Farg'ona shevasi)

Ma'nosi: Ko'p gapiruvchi, o'z fikrini boshqalarga yetkazishga intiluvchi odam.

Misol: "Gapdonlar gapirganida, Birovni eshitmas bo'lur o'ta." — Bu misrada odamlar orasidagi ko'p gapirishni va ijtimoiy qarama-qarshilikni tasvirlash uchun ishlatilgan.

3. Sholiy (Surxondaryo shevasi)

Ma'nosi: Guruch, Surxondaryo hududida guruchning nomi.

Misol: "Sholiylar maydoni go'zal,

Bahor fasli o'ziga xos."

— Shoir bu so'z orqali qishloq xo'jaligiga e'tibor qaratadi.

4. To'nka (Samarqand shevasi)

Ma'nosi: Tanqidiy yoki qattiq so'z ishlatish, biror kishini qoralash yoki unga qarshi chiqish.

Misol: "To'nka so'zlari ularning,

Yomonliklarni to'g'ri bildi."

— Bu misra odamlar orasidagi qarama-qarshilik va tanqidiy nutqni aks ettiradi uchun ishlatilgan.

5. Aroyi (Buxoro shevasi)

Ma'nosi: Ayol, xotin.

Misol: "Aroyi kelib, ko'rdim shodlik,

Har bir so'zida ehtiyot."

— Buxoro shevasidagi bu so'z ayolning yuksak mavqei va muhim roli haqida hikoya qiladi.

6. Xo'ja (Farg'ona shevasi)

Ma'nosi: Hurmatli odam, peshqadam, ya'ni yaxshi obro'ga ega bo'lgan kishilarni ifodalovchi so'z.

Misol: "Xo'jalar gapiradi,

O'zini ko'rsatganlar."

— Farg'ona shevasidagi bu so'z yuqori mavqega ega bo'lgan shaxslarni ta'riflaydi.

7. Bo'rtoq (Samarqand shevasi)

Ma'nosi: Bo'rtib chiqadigan, yirik, og'ir.

Misol: "Bo'rtoq yerda yotar, Kunlar o'chgan shu zayl." – Shoir bu so'z orqali o'sha hududning tabiiy holatini ifodalaydi, yerning yirikligi va uning yuksakligini ta'kidlaydi.

8. Qo'shni (Samarqand shevasi)

Ma'nosi: Qo'shni, ya'ni yon-atrofdagi odamlar yoki hududlar.

Misol: "Qo'shni bilan birga yashab, Dunyoni angladim shu safar." – Bu misra orqali samarqandliklarning bir-biriga yaqinligi va ular orasidagi ijtimoiy munosabatlar aks ettiriladi.

9. Daraxton (Buxoro shevasi)

Ma'nosi: Daraxt, odatda, mevali daraxtlarni anglatadi.

Misol: "Daraxtonlar mevali, Quvnoq kuzlar kelar." – Buxoro shevasiga xos bo'lgan bu so'z orqali shoir jismoniy tabiiy muhitni va tabiatdagi o'zgarishlarni tasvirlaydi.

10. Yashik (Surxondaryo shevasi)

Ma'nosi: Qutichada saqlanadigan yoki saqlash uchun ishlatiladigan idish.

Misol: "Yashikdan chiqib, ko'rganlar o'rganar,

To'rttadan bitta bo'lsa-da."

— Bu so'z orqali Termizning qishloq hayoti va uning oddiy mehnatini tasvirlash mumkin.

11. "Qishloqning abadiy tomoni"

Bu she'rda Aroyi so'zi ishlatilgan. Shoir qishloq hayoti va ayolning o'rnini tasvirlaydi. Misralarda quyidagicha ifodalangan:

"Aroyi kelib, ko'rdim shodlik, bir so'zida ehtiyot." Aroyi so'zi ayolning hurmatli va ehtiyotkorligini aks ettiradi. Shoir bu so'z yordamida ayolning ma'naviy ahamiyatini va jamiyatdagi o'rnini ta'riflaydi.

12. "Xo'ja va xalq"

Farg'ona shevasiga xos Xo'ja so'zi she'rda ishlatiladi. Bu so'z yuqori mavqega ega shaxsni ifodalaydi:

"Xo'jalar gapiradi, O'zini ko'rsatganlar." Bu misra Xo'ja so'zi orqali ijtimoiy mavqega ega bo'lgan kishilarning jamiyatdagi roli tasvirlanadi. Shoir bu so'z yordamida o'zining ijtimoiy muhitni yanada aniqroq ifodalaydi.

13. "Bo'rtoq yeri"

Bo'rtoq so'zi samarqand shevasiga xos bo'lib, yirik va kuchli tasvirlarni yaratishda ishlatiladi:

"Bo'rtoq yerda yotar,

Kunlar o'chgan shu zayl."

Shoir bu misrada Bo'rtoq so'zi orqali tabiiy muhitni va yerning ulug'vorligini tasvirlaydi.

"Daraxton"

Daraxton so'zi Buxoro shevasiga xos bo'lib, bu so'z tabiiy boylikni va muhitni tasvirlashda ishlatiladi:

"Daraxtonlar mevali, Quvnoq kuzlar kelar."

Shoir bu misrada mevali daraxtlar orqali tabiatning go'zalligini, vaqt o'tishi bilan o'zgarishini ifodalaydi.

Shafolat Rahmatulla Termiziy ijodida dialektizmlar faqat Surxondaryo shevasiga xos bo'lgan so'zlar bilan cheklanib qolmaydi, balki o'z asarlarida turli hududlarga xos bo'lgan so'zlarni ham ishlatgan. Farg'ona, Samarqand, Buxoro va boshqa shevalarga xos bo'lgan so'zlar Termiziy she'rlarida jamiyatning turli qatlamlarini, tabiatni va ruhiyatni aks ettirishda xizmat qiladi. Bu so'zlar orqali shoirning badiiy tasvirlari jonlanadi va o'quvchiga yana ham chuqurroq taassurot qoldiradi.

Dialektizmlar she’rning haqiqiyligini oshiradi, har bir so‘zning o‘ziga xos ma’nosi esa o‘quvchini tasvirlangan dunyoga yanada yaqinlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shafoat Rahmatullo Termiziy. To‘rtliklar.
2. Axtamquli. Ko‘rinmay gullagan shoir
3. Shafoat Rahmatullo Termiziy. Do‘mbira mening ilk ustozim. She’rlar.
4. Shafoat Rahmatullo Termiziy. Termiziyga bag‘ishlov
5. Shafoat Rahmatullo Termiziy. Yeseninday samimiy
6. Shafoat Rahmatullo Termiziy, Saylanma, – Toshkent, 2024. 227.

4-SHO'BA. O'ZBEK FOLKLORSHUNOSLIGINING DOLZARB MASALALARI VA O'RGANILISH TARIXI

TURKIY XALQLAR FOLKLORIDA OLQISH VA QARG'ISHLARNING QIYOSIY TIPOLOGIK TAHLILI COMPARATIVE TYPOLOGICAL ANALYSIS OF APPLAUSE AND CURSING IN THE FOLKLORE OF TURKIC PEOPLES

Emek Ushenmez

Istanbul universiteti professori, filologiya fanlari doktori,

Aliqulova Hulkar Qahramonovna

ToshDO'TAU katta o'qituvchisi, f.f.f.d. (PhD)

e-mail: hulkaraliqulova79@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/QRRZ6140

Annotation. Folklore genres related to the magic of behavior, eyes and words occupy a large place in the oral creativity of Turkic peoples. Kinna, badik, applause, cursing, spells, and other sayings related to various rituals are among these. As long as such traditional, active genres have been living as the creations of distant ancestors, of course, their organic layers related to social life are noticeable. In addition to the verbal expression of applause and cursing, the range of influence on such life events is also unique. In this sense, examples of this type are called genres based on word magic. Genres based on the magical power of words are characterized by a relatively full reflection of the people's ancient beliefs and demonological views. Expressions related to widely performed applause, prayers, and wishes bring positive psychological pleasure to all nations, but cursing, on the contrary, is a factor that has a negative effect on the psyche and can derail a person's life. In the folklore of sister nations such as Uzbek, Turkish, Kazakh, Karakalpak, and Turkmen, commonality and uniqueness are determined when the genre features of applause and cursing are compared. Applause and cursing have a purely practical function due to the fact that they bring benefit or harm to a person. The continuity and stability of this task ensures the survival of these genres. How the life changes and stages of development that occurred in the process of such continuity were reflected in applause and cursing. In the article, the local characteristics of applause and cursing performed by any person, not by special performers, in the oral art of the brotherly nations, the level of activity, the mythopoetic layer, the portability of the national color, the magical effect of the chosen word, the performance itself and its significance were studied, analyzed comparatively typologically on the basis of samples.

Key words. *Turkish folklore, genre feature, comparative analysis, ritual, applause, curse, magical effect, word magic, stage of activity.*

Kirish. Dunyo xalqlari folklorida alohida o'ringa ega bo'lgan olqishlar va qarg'ishlar qadimiyligi va an'anaviyligi, umumfolklor janri ekanligi bilan diqqatni tortadi. Olqishlar va qarg'ishlar qadimgi insonlarning so'z sehriga ishonchi, o'zga dunyo, ruhlari olami, homiy kultlar bilan bog'liq mifologik tasavvur tushunchalari, diniy-e'tiqodiy qarashlari asosida kelib chiqqan bo'lib, xalq ijodkorligining muhim badiiy shakllaridan biri sifatida to hozirgacha yashab kelmoqda. Biron-bir xalqning o'ziga xos milliy koloritini ochib beruvchi unsurlar sirasiga – duo, olqish va qarg'ish so'zlarini ham kiritish mumkin. U asarning ajralmas bo'lagi bo'lib, o'sha millatning madaniyatini, nutqini, mentalitetini yuzaga chiqarish uchun xizmat qiladi. Bunday so'zlar har bir tilda mavjuddir. So'z buyuk qudratga ega. Uning ana shu xususiyatini insonlar juda qadimdan ilg'aganlar. So'zda sehr, magik kuch bor deb qaragan ibtidoiy odamlar undan goh yaxshi niyatga yo'g'rilgan olqishlar aytishda, goh esa aksincha, yomonlik, o'lim tilash maqsadida qarg'ish yo'llash uchun foydalanishgan. Folklorshunos B.Sarimsoqov qarg'ish va olqishlarni bir-

biriga zid janrlar ekanligi haqida shunday fikr bildiradi: “So‘zning sehr-jodu qudratidan qo‘rqish hamma vaqt so‘zga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lish folklor janrlari sostavida bir-biriga mohiyatan tamomila qarama-qarshi bo‘lgan janrlarning vujudga kelishiga sabab bo‘lgan. Olqish va qarg‘ishlar ana shunday bir-biriga zid janrlar sanaladi”[1, 143].

Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘at it-turk” asarida olqish: “...bu janr lug‘aviy jihatdan “olqish”, “maqtash”, “duo qilmoq”, “madhiya aytmoq”, “tabriklamok” ma’nolarini bildirishi ta’kidlangan va uning Tangriga maqtoqlar, biror qahramon yoki hukmron nomiga olqishlar kabi turlaridan namunalar keltirilgan”, qarg‘ish esa “qarg‘ish qilmoq, la’natlamoq” shaklida keladi [2, 123]. Ko‘rinib turibdiki, so‘zning ikki maqsadda ishlatilishi, uning ta’sir doirasini ham belgilab beradi. Olqish va qarg‘ishlarning so‘z bilan bog‘liq ifodasidan tashqari, ana shunday hayotiy hodisalarga ta’sir doirasi ham o‘ziga xos. Shu ma’noda, bu tipdagi namunalar so‘z sehriga asoslangan janrlar deb yuritiladi. So‘z magik qudratiga asoslangan janrlar xalqning qadimgi e’tiqodiy tasavvurlarini, demonologik qarashlarini nisbatan to‘la aks ettirishi bilan ajralib turadi. Keng ommaviy ijro etiluvchi olqish, duo, tilak bilan bog‘liq ifodalar barcha xalqlarda ijobiy psixologik zavq ulashsa, qarg‘ishlar esa, aksincha, ruhiyatga salbiy ta’sir etuvchi, insonning hayotini izdan chiqarishi ham mumkin bo‘lgan omildir. O‘zbek, turk, qozoq, turkman, ozorbayjon kabi qardosh xalqlar folklorida olqish va qarg‘ishlarning janr xususiyati qiyoslanganda umumiylik va o‘ziga xosliklar aniqlanadi.

Har bir xalqning adabiy merosi uning dunyoqarashi, maishiy turmush tarzi bilan uzviy bog‘liq holda shakllanadi. Og‘zaki ijod namunalarining taraqqiyot bosqichi ham xalq hayotining o‘zgarishiga, takomillashuviga qarab variantlashib boraveradi. Ammo ularning ota ildizida an’anaviylik, insonning ilk tasavvurlari bilan bog‘liq qarashlar saqlanib qoladi. Shu ma’noda, aksariyat olqish va qarg‘ishlarda mifologik obrazlar yetakchilik qiladi. Mifologik obrazlar qaysi davr, qaysi diniy qarashlar hukmronligi bo‘lmasin, olqish va qarg‘ishlar mazmunini, g‘oyaviy yo‘nalishi va tuzilishini belgilab beradi. Tahlillarda olqish va qarg‘ishlarning obrazlar tizimiga qarab ikki guruhga ajratiladi:

1. Mifologik olqish va qarg‘ishlar.
2. Real hayotiy olqish va qarg‘ishlar [3, 41-44].

Mifologik qarash va tasavvurlar asosidagi obrazlar ishtirok etgan olqish va qarg‘ishlar uzoq ajdodlar tomonidan allaqachonlar yaratilgan bo‘lsa ham, biroq hozirga qadar ularning mazmun va vazifalarida jiddiy o‘zgarishlar ko‘zga tashlanmaydi. Masalan, xalq orasida to‘yda, motamda, yoki biror bir yangi vazifalarni bajarishdan oldin “ota-bobolar ruhi qo‘llasin” degan olqishning aytilish, “arvoh ursin” degan qarg‘ishlarning mavjudligi buni asoslaydi. Ruhlar haqidagi mifologik qarashlar, ularning yaxshilik qilish haqidagi tasavvurlar xalq o‘rtasida olqish bilan bir qatorda uning butunlay aksi bo‘lmish qarg‘ishlarni ham keltirib chiqaradi. Mifologik obrazlardan xizir, chiltonlar, choryorlar, farishtalar, pari, jin, balo, alvasti, ajal kabilarning xalq qarg‘ishlari tarkibida eng ko‘p uchraydi. Ammo ularning mazmun-mohiyatiga qarab vazifalari nisbatan aniqlanadi. Xizir, chilton, choriyor, farishta kabi obrazlar asosan olqishlar janrida qo‘llansa, jin, alvasti, balo, ajal kabi mifologik obrazlar vazifa tizimiga qarab qarg‘ishlar tarkibida keng qo‘llaniladi. Shu kabi holatlarning turkiy xalqlar olqish va qarg‘ishlarida qanday ifodalanishi, ularning vazifa shakllari qay tarzda aks etishi tadqiq etilsa, kichik janrlarning umumturkiy o‘ziga xos xususiyatlari oydinlashadi.

O‘zbeklarda “olqish”, “qarg‘ish”, “duo”, “duoyiband” leksimalari mavjuda bo‘lsa, turklarda “iyi dilek” (yaxshilik tilash), “dua”, “kötü dilek” (yomonlik tilash), “beddua” birikmasi ishlatilgan. Qozoqlarda “алғыс” (batasöz), “қарғыс” shaklida, qirg‘izlarda “alkış”, “karğamak”, “kargış”, ozorbayjonlarda “alqış”, “qarqış”, turkmanlarda “alkyş-dilegler”, uyg‘urlarda “alkış: alkış”, “kizgin alkış: gürültülü alkış”, “gülduras alkış: gürültülü alkış”, “alkışlar eytmak: övgüler söylemek, övmek”, “ga(r)ğış”, tatarlarda “alkaş”, “quargış” deb nomlanadigan bu aytimlar real hayotning aniq bir vaziyatiga (aynan ruhiy holat bilan bog‘liq daqiqalar uchun) xizmat qilishi aniq. B.Sarimsoqov ham qarg‘ish va olqishlarni bir-biriga zid janrlar ekanligi haqida shunday fikr

bildiradi: “So‘zning sehr-jodu qudratidan qo‘rqish hamma vaqt so‘zga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lish folklor janrlari sostavida bir-biriga mohiyatan tamomila qarama-qarshi bo‘lgan janrlarning vujudga kelishiga sabab bo‘lgan. Olqish va qarg‘ishlar ana shunday bir-biriga zid janrlar sanaladi” [1, 143]. Turk olimi Usmon Jiloji Turkiyada nashr etilgan “Islom ensiklopediyasi”ga yozgan “Duo” maqolasida shunday yozadi: “Bir mavzuda Allohdan so‘raladigan istak va niyatlarni ifoda etadigan “duo” so‘zi “chaqirmoq, murojaat, istamoq, yordam so‘ramoq” ma‘nolaridagi “da‘vat” va “da‘vo” so‘zlari kabi masdardir va “kichikdan ulug‘ga, pastdan yuqoriga yo‘naladigan talab va niyoz” mazmunidagi so‘zdir. Duolarning asosiy maqsadi Allohga arzi hol qilmoqdir” [4, 529]. Shu ma‘noda olqish va qarg‘ishlarning tipologik xususiyati ham mifologik dunyoqarash bilan uzviy bog‘liq holda shakllanadi. Turkiy zabon xalqlarning aksar olqish va qarg‘ishlarida so‘z magiyasi (so‘zning sehrli ta‘siri) asosida shakllangan birliklar doim faol ekanligi, yuqoridagi fikrlarni bir oz bo‘lsa-da dalillaydi.

Turkiy xalqlar lingvomadaniyatidagi tilak / olqish / duolarning o‘zini tematik tasnif qilish masalasiga ham filologlar muntazam e‘tibor qaratib keladi. Mazkur birliklarni tasnif qilishda, asosan, quyidagi omillar diqqatga olingan: kundalik so‘zlashuv va muomalada, adabiyot va san‘atda, urf-odatlarida, muhim marosim va tantanalarda, xursandchilik va tashvishli kunlarda qilinadigan tilak / olqish / duolar [5, 127]. Maishiy hayot tizimining kundalik so‘zlashuvida faol olqish va qarg‘ishlar kutilmaganda ijro etilishi bilan ahamiyatlidir. Insonning kuchli quvonchi yoki iztirobi natijasi o‘laroq, so‘zlarning qarama-qarshi mohiyat kasb etishi har ikki janrning faollik darajasini belgilab beradi. Ijtimoiy hayotda olqishlar ma‘lum ma‘noda qarg‘ishlardan o‘ziga xosligi bilan ajralib tursa-da (so‘rab olinishi, to‘y marosimlarining bir uzvi bo‘lishi, biron-bir yangi ish yoki yangi natija uchun aytilishi, yoshi kattalarning ijro etishi), ammo so‘zning ta‘sir kuchiga qarab umumiylik kasb etadi. Olqishlarning ijro o‘rni, ijro usuli (duo shakli), ijrochisi, ijro ta‘siri nisbatan aniqroq, qarg‘ishlar esa kutilmaganda, ziddiyatli voqeliklar tizimida, ijrochilar tanlanmagan holda (maxsus duoyiband qiluvchilardan tashqari), ijro o‘rni tanlanmasdan faollashadi. Har ikki janrning ham umumiy va o‘ziga xos xususiyatlari mavjud ekan, ularning bir-biriga ta‘sir xususiyatlari ham yo‘q emas. Ba‘zida xalq tilida “O‘zingdek farzanding bo‘lsin”, “O‘zingga o‘xshagan kelin qilgin” kabi ifoda shakli olqish bo‘lgan iboralarni eshitamiz. Ularning tag ma‘no tizimida norozilik (qarg‘ish) ifodasi ko‘zga tashlanadi. So‘zning poetik shakli uning vaziyat turi bilan tahlil etilganda, kutilgan mazmun oydinlashadi. Qarg‘ishlarda bunday ifoda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ma‘lumki, qarg‘ish xalq og‘zaki ijodida o‘ziga xos o‘rin tutib, u muayyan ijtimoiy-maishiy sabablar orqali yuzaga keladi. Xalqimiz orasida paydo bo‘lgan ba‘zi qarg‘ishlarning mohiyati turli davrga oid diniy-axloqiy, badiiy-estetik qarashlar ta‘sirida o‘zgarishga uchragan. Masalan, qarg‘ishlarda doimiy mavzuga aylangan o‘lim bilan bog‘liq an‘anaviy ifodalarning badiiy evolyutsiyasi natijasida ba‘zi bir o‘zgarishlarni ko‘rish mumkin. O‘lim bilan bog‘liq “o‘ligini it-shag‘allar chaqalasin”, “o‘ligini it yesin”, “sag‘anada qolgin”, “ko‘kini kiysin”, “o‘ligi ko‘chada qolsin”, “yer yutsin” kabi aytimlar tipologik tahlil etilganda davriy o‘zgarishlar ta‘sirida mazmun-mohiyatning yangicha qatlamga ko‘chib qolgan holatlari mavjud. Oneskrit baqtriyaliklar urf-odati haqida shunday yozadi: Ularning urf-odatiga ko‘ra, qarigan kishini o‘lmasa ham tirik holda itlarga berilgan [6. 158]. Baqtriyaliklar xonadonida ana maqsadda maxsus itlar saqlangan. Boy badavlat, o‘ziga to‘q girkaniyaliklar ham o‘zlarining oxiragini o‘ylab, avvaldan uyda it boqishgan. Yoki, N.F.Katanovning aniqlashicha, “Tarbagatiy shahri aholisi marhum jasadini ustiga moy qo‘yib maxsus joyga chiqarib qo‘yadilar. Chunki moy quyilgan murda go‘shini itlar tezda yeb ketisharmish. Itlar jasad go‘shini qanchalik tez yeyishsa, o‘lgan kishining qarindoshlari shuncha xursand bo‘lisharmish” [7. 45-48].

Dafn marosimlarida itning ishtirok etishi zardo‘shiylik dini va mifologik qarashlari bilan bog‘liq. “Avesto”da it muqaddas hayvon sifatida ta‘riflangan. Zardo‘shiylik ta‘limoticha, bu jonivor yovuz kuchlarning ashaddiy dushmanidir. Shu ma‘noda “o‘ligini it-shag‘allar chaqalasin”, “o‘ligini it yesin” kabi aytimlarning tarixiy-genetik asoslari ana shu magik qarashlarga bog‘lanadi. O‘z davrida bu aytimlar marosim tizimida marhumning keyingi hayoti uchun olqish vazifasini

o‘tagan bo‘lsa, bugungi kunda qarg‘ish aytimiga aylangan. Bunday mifologik qarashlar olqish va qarg‘ishlarning faollik darajasini ham belgilab beradi. Turklarning “Çigninde mezara gidim” qarg‘ishi ayni zamonda olqishni ham anglatadi. Chunki odatda o‘g‘ilga aytiladigan bu qarg‘ishda sening qo‘lingda (yelkasida) qabrga ketaman, aslida o‘ziga qarg‘ish bo‘lsa-da, o‘g‘liga uzoq umr tilash (olqish, duo) ifodasi ko‘rinadi.

Qardosh xalqlar folklorida olqish va qarg‘ishlarning mavjud variantlari uning so‘z magiyasi bilan bog‘liq xususiyatlarni ham asoslaydi. Olqishlarning mazmun-mohiyati aytilgan so‘zning ta‘siri (kuch olish, ruhlanish, xursand bo‘lish, umid qilish, ishonish) yoki qarg‘ishlarning ruhiy ta‘siri (lanatlanishdan qo‘rqish, omadsizlikka uchrash, duoyiband bo‘lish kabi) magik jarayonlarga xizmat qiladi. Shuning uchun ham bu ikki janrning o‘ziga xos xususiyati mifopoetik ijrolarda ko‘rinadi.

Olqish va qarg‘ishlarning qiyosiy tahlilida deyarli barcha turkiy xalqlarda hayot va o‘lim bilan bog‘liq ijrolarning asosida tangriga murojaat shakli ustuvor ekanligini ko‘rish mumkin. Masalan quyidagicha:

Olqishlar

№	O‘zbeklar	Turklar	Ozorbayjonlar
1	Alloh asrasin	Allah senden razi ola	Allah saxlasin
2	Alloh do‘stu birodardan ayirmasin	Allah altı dosttan ayirmasin	Allah seni nâmert qapısına göndermesin
3	Alloh ikki dunyo saodatini bersin	Allah iki cihanda yüzünü güldüre	Allah taala seni güldürsün
4	Alloh birni o‘rniga ming bersin	Allah birini yerine bin versin	Allah qoluna quwet, süfrene bereket versin
5	Alloh do‘stga zor, dushmanga xor qilmasin	Allah dostunu var düşmanını yok etsin	Allah seni düşmene güldürmesin, düşmene möhtaç elemesin
6	Alloh dardi bedavodan asrasin	Allah dermanı olmayan dert vermesin	Allah-taala başının üstünden eskik ohnasin
7	Alloh tanu joningni salomat qilsin	Allah canına bedenine sağlık versin	Allah canına sağlıq versin
8	Alloh ota-onasi bilan bersin	Allah analı-babalı büyütsün	Allah seni ata-anana çox görmesin
9	Alloh farzand dog‘ini ko‘rsatmasin	Allah evlat acısı göstermesin	Allah balalarını saxlasin
10	Alloh nomardga muhtoj etmasin	Allah nâmerde muhtaç etmesin	Allah seni nâmert qapısına göndermesin

Qarg‘ishlar

№	O‘zbeklar	Turklar	Ozorbayjonlar
1	Alloh farzand bermasin	Allah, zürriyet vermiye	Allah sene qotur versin, dırnak vermesin
2	Alloh joningni olsin	Allah, o canın ala	Allah öldürsün seni
3	Alloh joningni olsin, men ko‘ray	Allah, canın ala, acın bize göstere	Allah seni oğuldan yandırsm
4	Alloh qabul etmasin	Allah qabul etmiye	Allah seni peşman elesin

5	Allohdan o‘lim tilayman	Allah sana bir meftirfici vere sana	Allah ömründen kessin
6	Alloh jazo bersin	Allah cezani vermesin	Allah sene zülm elesin

Umuman olganda olqish va qarg‘ishlarni ma‘lum bir millatning urf-odati, an‘analari va kundalik hayoti bilan bog‘liqlikda o‘rganishda ularning mazmun-mohiyati – semantikasi muhim hisoblanadi. Tilak va duolar ma‘lum bir marosim bilan aloqalantirilganda ularning so‘z repertuarida o‘sha marosimga mos birliklar qo‘llanadi. Homilador ayollar va chaqaloqlar uchun aytiladigan, to‘y-hashamlarda aytiladigan, tabiat hodisalari va maishiy marosimlar bilan bog‘liq, aza va ta‘ziyalarda aytiladigan hamda diniy tushunchalar bilan bog‘liq duolarning har biri o‘ziga xos leksik-semantik repertuarga ega. Qarg‘ishlar va olqishlardagi qisqa va diqqatga sazovor iboralar, evfemizmlar, arxaik so‘zning qo‘llanilishi, she‘riy til va boshqalar ushbu turdagi asosiy maxsus kodlardir. Ko‘pchilik an‘analarda mavjud bo‘lgan metaforaviy qo‘llanishlar ham estetik ijodning markazida turadi. Bu olqishlar va qarg‘ishlarning asosiy xususiyatlaridan biri bo‘lib, uning muhim kalitlari hisoblanadi. Har bir xalq o‘z mentaliteti, turmush tarzi, e‘tiqod qiluvchi diniga ko‘ra duo, olqish yoki qarg‘ish so‘zlarini yaratadi va qo‘llaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Саримсоқов Б. Олқишлар ва қарғишлар // Ўзбек фольклори очерклари. I жилд. – Тошкент: Фан, 1988.
2. Кошғарий М. Девону луғот ит-турк. II жилд. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов). – Тошкент: Фан, 1961.
3. Қўчқоров Н. Халқ олқиш ва қарғишларининг тарихийлик принциплари. Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2023. – № 4.
4. Osman Cilacı, “Dua”, İslam Ansiklopedisi, C. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
5. Жуманазарова Г.У. Фозил Йўлдош ўғли Достонлари тилининг лингвопоэтикаси (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик таҳлили): Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошент, 2017.
6. Бойназаров Ф. Ўрта Осиёнинг антик даври. – Тошкент, 1991.
7. Эшбоева Ф. Қарғиш ва унинг достон таркибидаги бадий талқини (“Нурали” достони мисолида). Ўзбек тили ва адабиёти, 1998, –№ 5.
8. Арипов М.А. Туркча тилак, олқиш ва дуоларнинг функциялари ва хусусияти // XXI аср: фан ва таълим масалалари. – 2020. № 3.

“XOLDORXON” DOSTONI – JANGNOMA EPOS SIFATIDA
THE EPIC OF "KHOLDORKHAN" – A WAR EPIC

Sayitqulov Ilhom Abdusalamovich,

ToshDO‘TAU

Folklorshunoslik va dialektologiya kafedrasi dotsenti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/KPWY8251

Annotation. *This article examines the characteristics of jangnoma epics and the significance of the "Kholdorkhon" epic as a jangnoma epic. It analyzes the literary features, historical and cultural context of the epic, as well as its place in Uzbek folk epics and folklore. The article highlights the main characteristics of the jangnoma genre and the specific traits of the Kholdorkhon epic within this genre. Thus, this article contributes to a deeper understanding of the epic traditions in these epics.*

Key words. *Kholdorkhon epic, jangnoma, national epic, epic genre, folklore, historical epic*

Tarixdan ma'lumki, qadimdan turkiy xalqlar o'zlarining jangovar ruhi, qat'iyati, yengilmas irodasi bilan butun dunyoga mashhur bo'lgan. Ular tomonidan yaratilgan imperiyalar albatta, jang bilan qurilgan. Bunday xalqning og'zaki ijodida jangnoma dostonlarning ahamiyatini yuqoridagi rmillardan bilsak bo'ladi. Turkiy sultonlar jangchilarni jismonan chiniqtirish bilan birga ruhan yengilmas qilib tarbiyalashga alohida e'tibor qaratishgan. Bu jarayonda albatta, jangnoma dostonlarning ham ahamiyati katta bo'lgan. Shu bilan birga janglarda ko'rsatilgan qahramonliklar, alplarning ko'rsatgan jasorati og'izdan og'izga o'tib, badiiy ko'rinish olgan va jangnoma doston sifatida baxshilar tomonidan kuylangan.

Jangnoma doston - xalq og'zaki ijodining epik janri bo'lib, asosiy mavzusi qahramonlik, vatan himoyasi, erkinlik va adolat uchun kurash, urush va jangovar voqealar hisoblanadi. Bu turdagi dostonlarda asosiy e'tibor qahramonlarning mardligi, jasorati, dushmanga qarshi kurashi, xalq manfaatini himoya qilish kabi motivlarga qaratiladi. Jangnoma dostonlarda voqealar markazida katta urushlar, qo'shinlar to'qnashuvi, qahramonlar o'rtasidagi duellar, g'alaba va mag'lubiyatlar, va bu jarayonda qahramon xarakteri keng yoritiladi.

Folklorshunos olimlar jangnoma dostonlarni xalqning milliy o'zligini, tarixiy xotirasini, vatanparvarlik va mardlik g'oyalarini ifodalovchi muhim adabiy meros sifatida baholaydilar. Masalan, o'zbek folklorshunosligi asoschisi H.Zarifov jangnoma dostonlarni xalqning erkinlik va baxt uchun kurashi, milliy g'ururi va orzu-umidlarining badiiy ifodasi sifatida ta'riflaydi. Olimning ta'kidlashicha, jangnoma dostonlarda voqealarning keng ko'lami, qahramonlar galereyasi va badiiy ifoda vositalari xalqning hayotiy tajribasi va orzularini aks ettiradi. Dostonlarni tasnif qilgan olimlar jangnoma dostonlarning asosiy xususiyati sifatida quyidagilarni ko'rsatadilar:

voqealar markazida urush, jangovar harakatlar, qahramonlar o'rtasidagi kurashlar bo'lishi; asardagi qahramonlar orqali xalqning milliy ideallari, vatanparvarlik va jasorat g'oyalari tarannum etishi;

jangnoma dostonlarda badiiy takrorlar, epitelar, qiyoslar va boshqa poetik vositalar keng qo'llanilishi;

dostonlarda xalqning tarixiy xotirasi, milliy an'analar va qadriyatlar mujassam bo'lishi. Mazkur sifatlarni o'zida namoyon etgan ostonlar sifatida “Yusuf va Ahmad” va “Alibek va

Bolibek” dostonlarini misol qilib ko‘rsatishadi. Bu dostonlar H.Zarifov va Jirmunskiy, M.Saidov, T.Mirzayev tasniflarida ham keltirib o‘tilgan. Lekin bizningcha ularni tom ma’noda jangnoma doston deb atab bo‘lmaydi. “Yusuf va Ahmad” dostoni janglar ko‘lami, asar o‘q syujet chizig‘ida janglarning ahamiyati, botir qahramonla tasviri, voqeilikning bevosita janglar asnosida rivoj topishi, jang sahnalari tasviridagi badiiy mukammallik ko‘zga tashlanmaydi.

“Go‘ro‘g‘li” turkum dostonlarida jangnoma dostonlar ham alohida ahamiyat kasb etadi. Yuqorida biz sanagan sifatlarning “Xoldorxon” dostonida o‘z aksini topganligi mazur dostonni jangnoma doston sifatida tadqiq qilishimizga imkon beradi.

“Xoldorxon” dostoni o‘zbek xalq eposidagi yirik jangnoma dostonlardan biri bo‘lib, unda quyidagi jangnoma xususiyatlari yaqqol namoyon bo‘ladi:

Voqealar markazida - jang va kurashlarning asosiy planga chiqarilganligi. Bunda dostonning asosiy voqeasi Go‘ro‘g‘li va uning o‘g‘li Avazxonning Qrim xoni Xoldorxon bilan bo‘lgan jangi va undan kelib chiqqan voqealarga bag‘ishlangan. Go‘ro‘g‘lining Qrimga borishi, u yerdagi kelishmovchilik, Chambilga hujum, katta lashkarlar o‘rtasidagi urushlar, qahramonlarning jasoratli kurashi va g‘alaba - bularning barchasi jangnoma dostonlarga xos hisoblanadi.

2. Qahramonlarning jangchi sifatidagi obrazlari. Dostondagi Go‘ro‘g‘li, Avazxon, Shodmon mergan, Hasan obrazlari, qirq yigitlar, qirg‘iz eli botirlari, dushman qo‘shini sarkarda va jangchi obrazlari chinakam janchi sifati tasvirlangan.

3. Jang sahnalari va poetik vositalar. Asarda urush, qo‘shinlar to‘qnashuvi, ot chopish, maydondagi kurash, qurbonlik va g‘alaba epizodlari realistik va ta’sirchan tarzda yoritilgan. Simmetrik takrorlar, ovoz va so‘z o‘yinlari, xalqona iboralar jang sahnalariga ruh va ohang bag‘ishlaydi. Shuningdek, asarda jang sahnalari bilan bog‘liq bir qancha epizodlar borki, bu tasvirlar faqatgina jangnoma dostonlar xos hisoblanadi. Xususan, qo‘shin yig‘ish va jang safari tasvirlari Go‘ro‘g‘lining katta lashkar tuzib, Xoldorxon yurtiga yo‘l olishi, Chambil himoyasini esa Berdiyov va Askar yigitlariga topshirib ketishi sahnalarida qo‘shin yig‘ish, jangovar tayyorgarlik va harbiy safarning barcha bosqichlari xalq eposiga xos ruhda tasvirlangan. Dostondagi urush sahnalari keng epik ko‘lam, kuchli dramatism va badiiy ta’sirchanlik bilan tasvirlanadi. Qo‘shinlar to‘qnashuvi, maydondagi urush, ot chopish, qurbonlik va g‘alaba kabi epizodlar xalq eposining an’anaviy uslubida yoritiladi.

Bu misollardan ko‘rinib turibdiki, urush sahnalarida qo‘shinlarning aralashib ketishi, shovqin-suron, odamlar qurboni, maydondagi qahramonlik va jasorat realistik va ta’sirchan tarzda berilgan. Dostonda jangning eng qizg‘in nuqtalari – qahramonlarning yakkama-yakka jangi va bu jarayonda ko‘rsatgan jasoratlari tasvirida namoyon bo‘ladi. Masalan, Shodmon merganning ko‘pkaridagi g‘alabasi, Avazxonning dushman bilan to‘qnashuvi, Chambil himoyachilari Berdiyov va Askarning mardonavor kurashi, botirlarning yakkama-yakka janglari dostonning dramatik ruhini yanada oshiradi.

4. Vatanparvarlik va or-nomus masalasi. Dostonning asosiy g‘oyasi – yigitning, jangchining or-nomus yo‘lida kurashishdir. Dostonda jangning bosh sababi – Qrim xoni Xoldorxonning Go‘ro‘g‘liga elchi yuborib, uni mehmonga chaqirishi va bu taklifga Chambildan faqat to‘rt kishi borishi bilan boshlanadi. Qrimliklar buni haqorat deb qabul qiladi va ko‘pkarida chambilliklar g‘olib chiqqani ortidan kelishmovchilik, haqorat va ayblovlar paydo bo‘ladi. Bu nizo ikki tomon o‘rtasida katta urushga olib keladi. Kelishmovchilikdan keyin Avazxon Chambilga qaytib, bo‘lgan voqealarni otasi Go‘ro‘g‘liga aytadi. Go‘ro‘g‘li katta lashkar tuzib, Xoldorxon yurtiga yo‘l oladi. Chambil himoyasini esa Berdiyov va Askar yigitlariga topshirib ketadi. Bu yerda qo‘shin yig‘ish, jangovar tayyorgarlik va harbiy safarning barcha bosqichlari xalq eposiga xos ruhda tasvirlangan. Qahramon g‘ururining toptalishi, butun xalqining kamsitilishi ortidan

dushmani tor-mor etish uchun jangga kirishadi. Bu g‘oyalar jangnoma dostonlarga xos bo‘lgan vatanparvarlik ruhini mustahkamlaydi.

5. Badiiy uslub va takrorlar. Asarda jang va kurash voqealari nafaqat mazmun, balki badiiy ifoda vositalari orqali ham kuchli ta’sir uyg‘otadi. Simmetrik takrorlar, anaforik va epiforik shakllar, xalqona so‘z va iboralar dostonning jangnoma janridagi ta’sirchanligini yanada oshiradi. Jangnoma doston – xalq og‘zaki ijodining qahramonlik, vatanparvarlik va erkinlik g‘oyalarini yorqin ifoda etib, xalqning tarixiy xotirasi, milliy g‘ururi va orzu-umidlarining badiiy ifodasi hisoblanadi “Xoldorxon” dostonida jang sahnalari nafaqat voqealar rivojining markaziy qismi, balki xalqning qahramonlik, mardlik va vatanparvarlik ideallarini ifodalovchi badiiy vosita sifatida ham katta ahamiyatga ega. Jangga sabab bo‘lgan omillar, qo‘shin yig‘ish, urushga tayyorgarlik, jang safari, qahramonlarning yakkama-yakka jangi va jangchilarning sifatlari epik kenglik va ta’sirchanlik bilan yoritilgan. Bu jihatlar “Xoldorxon”ni o‘zbek xalq jangnoma dostonlarining yorqin namunasi sifatida namoyon etadi. Dostonlarning bu turini monografik planda tadqiq qilish folklorshunoslikda doston nazariyasi bilan bog‘liq yana bir muammoga yechim beradi.

BOLALAR FOLKLORINING TARAQQIYOT BOSQICHLARI VA O'RGANILISHI

STAGES OF DEVELOPMENT AND STUDY OF CHILDREN'S FOLKLORE

Aliqulova Hulkar Qahramonovna,

ToshDO'TAU katta o'qituvchisi, fil.f.f.d. (PhD),

E-mail: hulkaraliqulova79@gmail.com

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/PZHG6940

Annotation. *The presence of songs, play songs, songs and subgenres in the Uzbek children's folklore, which are distinguished by their extraordinary diversity, can become a new object of scientific research for folklore studies. In particular, the processes associated with the stage of development of children's folklore are reflected in the performers and methods of performance of genres, the place of performance, and the features associated with ritual folklore. The article analyzes the stages of development of these genres of children's folklore, their significant aspects in the performance of adults and children, their changes associated with the development of social life, and the issues of collection and publication.*

Key words. *children's folklore, genre, play songs, rhymes, numbers, subgenres, symbol, artistic expression.*

O'zbek bolalar folklorini o'rganish va tadqiq etish ma'lum ma'noda XX asrda boshlangan bo'lsa, mustaqillikdan keyingi davrda esa yangicha tamoyillar asosida ancha jadallashdi. Bu davrga kelib bolalar folklorining genezisi, uning obyekti va predmeti, o'ziga xos janrlari ilmiy asosini topib ulgurgan edi. Shu bois bolalar poetic ijodining yangi taraqqiyot bosqichi shakllana boshladi. Bolalar folklorining alohida tarmoqlari, har bir janrining o'ziga xos xususiyatlari hamda ma'lum hudud doirasidagi lokal jihatlari tadqiq etildi. Ma'lumki, bolalar folklorining asosini o'yin va qo'shiqlar tashkil etadi. Chunki bu janrlar bolalarning o'z ijodkorligi va ijrochiligi asosida yuzaga kelgan. O'yin va qo'shiqlarning ham hajman, ham mazmunan yetuk darajada to'planganligi ularni alohida tadqiq etish uchun zamin yaratdi. O'zbek bolalar folklorining janrlar tasnifi, o'yinlari va o'yin qo'shiqlari tabiati olimlar G'.Jahongirov, O.Safarov, Sh.Galiyev, Z.Xusainova, M.Afzalovlar tomonidan to'plandi va o'rganildi. Folklorshunos olim N.Safarova "O'zbek bolalar o'yin folklorining janriy tabiati, genezisi va badiiy xususiyatlari" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilib, o'zbek bolalar o'yin folklorining o'ziga xos xususiyatlari va tarixiy asoslarini aniqlab, bolalar o'yinlarining yangi tasnifini yaratdi.

Mustaqillik yillarida o'zbek bolalar folklorining lokal xususiyatlarini o'rganishga ham alohida e'tibor qaratildi. Tadqiqotchi Sh.Turg'unov Namangan bolalar folklorining o'ziga xos lokal xususiyatlarini, Xorazm vohasi bolalar poetik folklorining tadqiqotchisi H.Ro'zmetov Xorazm bolalar folklorining mahalliy xususiyatlari, tasnifi va badiiyatini tadqiq etdi.

Bolalar folklorida sanama janrini o'rgangan S.Avezov sanamalarining janr tabiati va badiiyatini tadqiq etadi. Sanamalarining o'yin qo'shiqlari bilan uyg'unligi alohida e'tiborga molik.

O'yinlar bolalarda burch va mas'uliyatni tarbiyalaydi, ularda huquqiy ong shakllanishiga zamin hozirlaydi. Shuning uchun o'yinlar go'yo turmush darsligi sifatida namoyon bo'ladi. Bolalar o'yin vositasida hayotni taniy boshlaydilar. Shu jihatdan o'yinlar yuksak etnopedagogik mohiyat kasb etadi va ko'p vazifaviyligi bilan ajralib turadi.

O'zbek bolalar o'yinlarini to'plash va ulardan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish, o'yinlarning etnopedagogik mohiyatini baholashga urinish aslida ancha ilgari boshlangan. Dastlab buni qahramonlik, jasurlik, donolik ulug'langan yoki jang-u jadallarda jasorat ko'rsatgan tarixiy shaxslarni sharaflash uchun yaratilgan epik folklor namunalari syujetiga, keyinchalik esa ayrim

tarixiy manbalar mazmuniga singdirilgan u yoki bu o'yin namunasi misolida kuzatish mumkin. Jumladan, "Alpomish", "Go'ro'g'li" turkumi, "Oychinor" kabi bir kator dostonlarda, "Lo'nda polvon", "Ziyod botir", "Paxlavon Rustam", "Aqli qiz" kabi turli mavzulardagi ertaklarda, xalq diniy qissalarida, shuningdek, Mahmud Koshg'ariy, Unsurul Maoliy Kaykovus, Sharafiddin Ali Yazdiy, Zahiriddin Bobur, Zayniddin Vosifiy asarlarida an'anaviy xalq o'yinlariga oid ba'zi ma'lumotlar, ayrim o'yinlarning o'ynalish tafsiloti uchraydi. Aytaylik, M.Qoshg'ariyning "Devonu lug'oti-t-turk" asarida chavgon, "Oltin qovoq", "Ko'chirma o'yin", "Qorag'uni", "Yaligu", "Munguz-mo'ng'uz" kabi qator qadimgi bolalar o'yinlaridan namunalar keltirilgan va ular asosida u yoki bu asl turkiy so'zning ma'nolari izohlab o'tilgan. Kaykovusning "Qobusnoma" asarida esa merganlik, chavandozlik, tirandozlik bilan bog'liq ayrim o'yinlarning qoidalari tarbiyaviy maqsadda tavsiflangan. Boburning "Boburnoma" asarida muallaqchilikka oid, Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye" kitobida kurash tushishga aloqador o'yinning mohiyati izohlangan. Bu manbalarda kurash o'yiniga harbiy chiniqtirish mashg'uloti sifatida qaralganligini sezish qiyin emas.

Bolalar o'yinlarini ta'lim-tarbiyaviy maqsadlarda to'plash, ularni darslik va qo'llanmalar tarkibiga kiritishda ustod Ayniy alohida tashabbus ko'rsatdi. U 1931 yilda 2-sinf o'quvchilari uchun tartib bergan "Yangi yo'l" ("Rohinav") darsligiga Buxoro va Samarqand bolalari repertuarida keng tarqalgan 14ta o'yinni kiritgan edi. Bu an'ana XX asrning 60-80-yillarida maktabgacha yoshdagi muassasalar hamda maktab va oliy o'quv yurtlaridagi jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida bolalar o'yinlaridan ijodiy foydalanish va ularning bolalarni jismoniy chiniqtirishdagi etnopedagogik va etnopsixologik xususiyatlarini ilmiy-amaliy asoslashga oid tadqiqotlar va turli-tuman o'yin majmualarini yaratish bilan davom ettirildi.

"Oq terakmi, ko'k terak..." o'yin-qo'shiq bo'lib, uzoq zamonlardan beri bolalar repertuarida yashab kelmoqda. Bu o'yin haqida o'zbek bolalar folkloriga bag'ishlangan deyarli har bir ishda ma'lum fikr bildirib o'tilgan. "Oq terakmi, ko'k terak..." o'yini haqidagi dastlabki ma'lumot XIX asrning II yarmida yurtimizga tashrif buyurgan rus o'lkashunoslari er-xotin N. va M.Nalivkinlarning Farg'ona vodiysi ayollarining turmush tarzi va urf-odatlariga bag'ishlangan kitobida uchraydi. Nalivkinlar kitobda bu o'yinning tuzilishi, mazmun mohiyati haqida axborot beradilar.

XX asrning boshlarida etnograf E.M.Peshcherova "Oq terakmi, ko'k terak" o'yinini "Чью душу желаете?" deb nomlanuvchi rus bolalar o'yini bilan qiyoslab o'rganadi va u ikkala o'yinning o'zaro o'xshash tomonlarini aniqlashga harakat qiladi. Folklorshunos G'.Jahongirov esa o'yinning tarixiy-genetik ildizlariga nazar solishga urinib, uning kelib chiqishini qabilachilik davridagi kishilarning turmush tarzi bilan bog'laydi. Olimning fikricha, o'yinning kelib chiqishiga qabilachilik davridagi jang ko'rinishlari, uning qoidalari ta'sir ko'rsatgan. O'zbek bolalar o'yin folklorining yana bir ko'zga ko'ringan tadqiqotchisi Sh.Galiyev ham Q.Jahongirov mulohazalarini qo'llab-quvvatlagan holda "Oq terakmi, ko'k terak..." o'yini qabilachilik davridagi tuzilish, ya'ni qabila ichidagi fratriyalarning o'zaro bahs-munozaralari asosidagi ramziy janglarini namoyish etganligi, qadimiy marosimlar asosida kelib chiqqanligini ta'kidlaydi.

Tatar folklorshunosi R.Yagfarov "Oq terakmi, ko'k terak..." o'yinining tarixiy ildizlari "og'och kulti"ga borib taqalishiga ishonadi. U turkiylar yashaydigan ko'p joylarda "terak" nomi bilan bog'liq toponimik atamalar keng qo'llanganligining sababi ham shunda deb qaraydi.

Terak daraxtining maishiy hayotda tutgan o'rniga qaralsa, uning qo'shiq matnidagi badiiy ifodasi yanada o'zgarishi ham mumkin. Ovul va qishloqlarda bir hududni alohida o'rab olish uchun zich qilib terak ekilgan. Mahalliy to'siq(devor) vazifasini o'tagan. O'yindagi bolalarning ikki guruhga bo'linib, bir-birlarini qo'llarini mahkam ushlab, raqib tomondan kelgan bolani to'sib ushlab qolishligi ma'lum ma'noda terakning maishiy hayotdagi birlamchi vazifasiga o'xshashdir.

O'zbek folklorshunosi O.Safarov esa "Oq terakmi, ko'k terak..." o'yinining o'nlab variantlarda yaratilganligini, ularning lokal xususiyatlarga egaligini aniqlaydi va o'zi to'plab, nashr ettirgan "Boychechak" nomli bolalar folklori namunalari to'plamida o'yinning yettita poetik

tugal badiiy matnini keltiradi. O‘yinning turli regionlarga xos lokallik va turli davrlardagi tadrijiga xos transformatsion jarayonlar va xususiyatlarini aniqlab, xalqimiz turmushining ma’lum bir bosqichida avj olgan paxta yakka hokimligi ta’sirida o‘yinning verbal qismidagi qo‘shiq matnida bosh so‘z sifatida ham g‘oya, ham qofiya ohangdoshligini ta’minlab turuvchi “terak” so‘zi o‘rnida unga ohangdosh “ko‘rak” so‘zining zo‘rma-zo‘raki ishlatilganligi holatini ham alohida qayd etadi. Binobarin, o‘yin kechirgan transformatsion jarayonlar turli regionlarda yashovchi aholining xilma-xil kasb-korlariga aloqadorlikda chuqurlasha borishi natijasida yuzaga kelgan yangidan-yangi nusxalari bolalarda u yoki bu mehnat qo‘shiqlarini shakllantirishda ayricha hayotiy eksperiment vazifasini bajarib kelmoqda. Bu holat bolalar folklorini to‘plash bilan bog‘liq jarayonlarda ko‘zga tashlanadi. Ularning variantlari ba’zida lokal xususiyatini aniqlashga xizmat qilsa, ba’zida bolalar janrlarining taraqqiyot bosqichlarini ham belgilab beradi.

Umuman olganda, bolalar folklorining o‘rganilishi yigirmanchi asrning 20-30-yillaridan boshlangan bo‘lib, bu davrda asosiy izlanishlar to‘plovchilik faoliyatidan iborat bo‘lgan. 60-70-yillarda esa yanada samarali ishlar amalga oshirilgan. G‘. Jahongirov, Sh. Galiyev, N. Qurbonova, O. Safarovlarning monografik tadqiqotlari fikrimiz isbotidir. Olimlar tomonidan bolalar folklorining alohida yo‘nalish ekanligi, kelib chiqishi hamda o‘ziga xos janriy tabiati nazariy jihatdan isbotlandi. Yangi taraqqiyot bosqichi esa mustaqillikdan keyingi yillarga to‘g‘ri keldi. Bu davrda bolalar folklorining areal-lokal xususiyatlari, janrlar poetikasi, boshqa fan tarmoqlari bilan integratsiyasi, tarixiy-tipologik, antropologik yo‘nalishlari, postfolklor bilan bog‘liq jihatlari tadqiq etildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Avezov S. Sanama janri tabiati va badiiyati. – Toshkent, 2004. – 81 b.
2. Galiyev Sh. O‘zbek bolalar o‘yin folklori. – Toshkent: Fan. 1998. – 96 b.
3. Jahongirov G‘. O‘zbek bolalar folklori. – Toshkent: O‘qituvchi. 1975. – 102 b.
4. Safarov O. Safarova N. O‘zbek bolalar o‘yin folklorini o‘rganish masalalari // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent. 2010.
5. Safarova N. O‘zbek bolalar o‘yin folklori tabiati va badiiyati. – Toshkent, 2006. – 51 b.
6. Turg‘unov Sh. Sanamalarining ayrim xususiyatlariga doir // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2011. – B. 85-87.

XALQ OG'ZAKI IJODIDA SHIR-U SHAKAR QO'SHIQ NAMUNASI
EXAMPLE OF A SHIR-U SHAKAR SONG IN FOLK ORIGIN

Madina Vahobova,

Masofaviy ta'lim kafedra o'qituvchisi

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/DAUZ7123

Annotation. *This article describes the songs characteristic of folk oral creativity. One of the unique found songs that is still sung today is analyzed. The name of the song is "Murg'ak", and one line of it is described in Tajik and the other in Uzbek.*

Key words. *Folk oral creativity, folk songs, shir-u shakar song, tashbeh.*

Xalq og'zaki ijodining qadimiy turlaridan biri xalq qo'shiqlaridir. Tarixiy badiiy-estetik hodisa sanaluvchi qo'shiqlar millatning poetik xotirasi, bilimlar qomusi, tuganmas ma'naviy boyligi sifatida juda qadim zamonlardan to hozirgacha yaratilib, kuylab kelinmoqda. Xalq qo'shiqlarida insonning ruhiy olami, ichki kechinmalari, turmushda sodir bo'ladigan ko'ngilli va ko'ngilsiz voqealar, mehnat mashaqqatlari his-tuyg'ular orqali badiiy obrazlarda gavdalandiriladi.

"Qo'shiq" atamasi ilmiy istiloh sifatida ko'p asrlardan buyon qo'llanib kelinadi. Bu janr keng ma'noda xalq poeziyasini anglatadi, tor ma'noda xalq lirikasini ifodalaydi. Mazkur termin tojikchada "surud", qoraqalpoqchada "Qo'shiq", ozarbayjonchada "Qo'shma", uyg'urchada "Qo'shoq" deb nomlanadi. Umuman, qo'shiq atamasi turkiy "qo'shmoq" fe'li o'zagidan yasalgan bo'lib, *satrni satrga qo'shib aytish va kuylash* ma'nolarini anglatadi.

Zero, xalq qo'shig'i kuy bilan birga tug'iladi va shu xususiyati bilan yozma adabiyotdagi she'riyatdan farq qiladi. Bu qo'shiqlar mehnat, lirik, tarixiy qo'shiqlar, termalar kabi bir necha ko'rinishlarga ega. Bundan tashqari, xalq qo'shiqlarining yana shunday turi ham mavjudki, bu "Shir-u shakar qo'shiq" deb ataladi. Bunday qo'shiqlar xalq og'zaki ijodiyotida juda kam uchraydi. Sababi, shir-u shakar qo'shiqlar, asosan, ikki tilli aholi yashaydigan hududlardagina yuzaga keladi, kuylanadi. Ilmiy izlanishlarimiz davomida xuddi shunday qo'shiq namunasini 2016-yil 19-iyun kuni Buxoro viloyati G'ijduvon tumani, Sarmijon qishlog'ida istiqomat qiluvchi Ostonov Rizo otadan yozib oldik. Quyida qo'shiq matnini keltiramiz:

In xonaki murg'imo shonacha shavad bar kelini xola,
Xola aytadur yona – buzg'ola, buzg'olacha bir yona.
In chashmaki murg'imo oynacha shavad bar kelini xola,
Xola aytadur yona – buzg'ola, buzg'olacha bir yona.
In nulaki murg'imo surmadon shavad bar kelini xola,
Xola aytadur yona – buzg'ola, buzg'olacha bir yona.
In paraki murg'imo parbolin shavad bar kelini xola,
Xola aytadur yona – buzg'ola, buzg'olacha bir yona.
In qanataki murg'imo bodbezak shavad bar kelini xola,
Xola aytadur yona – buzg'ola, buzg'olacha bir yona.
In poyaki murg'imo Sava cho'pcha shavad bar kelini xola
Xola aytadur yona – buzg'ola, buzg'olacha bir yona.
In dumaki murg'imo jo'robcha shavad bar kelini xola,
Xola aytadur yona – buzg'ola, buzg'olacha bir yona.
In kunaki murg'imo nostufkun shavad bar kelini xola,
Xola aytadur yona – buzg'ola, buzg'olacha bir yona.
In po'staki murg'imo ostincha shavad bar kelini xola,
Xola aytadur yona – buzg'ola, buzg'olacha bir yona.
In tuxumaki murg'imo mo'l bachcha shavad bar kelini xola,
Xola aytadur yona – buzg'ola, buzg'olacha bir yona.

“Murg‘ak” (“Tovuqcha”) deb nomlanuvchi bu qo‘shiq shir-u shakar usulida, (Rizo ota izohlari) ya‘ni ikki tilda: forsha-o‘zbekcha jumalardan yaratilgan. Qo‘shiq forsiy misra bilan boshlanadi:

“In tojaki murg‘imo shonacha shavad bar kelini xola”.

Yuqoridagi misrada tovuqning boshidagi toj kelinning tarog‘iga qiyoslangan Tovuqning toji - ramziy ulug‘vorlik ma‘nosini anglatgan. Qo‘shiqning boshlanishi yangi kelin tushgan xonadonda qo‘ni-qo‘shni, kuyovning qarindoshlari tomonidan aytilgandek taassurot uyg‘otadi. Biroq uning naqaroti boshqa mazmunni ifodalaydi:

Xola aytadur yona – buzg‘ola, huzg‘olacha bir yona.

Bunda kelinidan ko‘ngli to‘lmagan xolaning kechinmalari aks etgan. Kelin buzg‘ola, ya‘ni echkining bolasiga qiyoslangan. Xola bir yon-u, echki deyilayotgan kelinchak bir yon degan mazmun kelib chiqadi. Qo‘shiq shu yo‘sinda hayot tajribasiga ega insonlarning yosh kelinchakka muloyim tarzda tushuntirgan yashirin pand-u o‘giti tarzida davom etadi.

Qishloq ayollari qaynona va kelinning o‘zaro munosabatlaridan kelib chiqib, shunday qo‘shiq yaratishgan va ko‘chada doira jo‘rligida kuylashgan. Yosh bolalar davrada o‘yinga tushishgan. Aslida, xalq qo‘shiqlarining ijro etilishi 3 ga bo‘lingan: 1)aytmoq; 2) kuylamoq; 3)ijro etmoq. Bular esa, o‘z navbatida, qay tarzda ijro etilishiga ko‘ra, yakka (solo) va jamoa, sozli va sozsiz kabi turlarga bo‘lingan. “Murg‘ak” ham jamoa bilan aytilgan. Qo‘shiq nega aynan “Murg‘ak” deb nomlangan? “Murg‘ak” nima o‘zi? Qanday ma‘noni anglatadi?

Murg‘ forshada “tovuq” degan ma‘noni anglatadi, bunda -ak qo‘shimcha bo‘lib, -gina kichraytirish ma‘nosida keladi. Qo‘shiqda g‘oz, o‘rdak emas, balki tovuqning badiiy obraz sifatida olinishining hayotiy asoslari bor.

Birinchidan, tovuq - uy parrandasi. U o‘z sohibiga itoat qiladi, devor oshib boshqa joylarga qochib ketmaydi, xonadon ichida aylanib yuradi.

Ikkinchidan, tovuq – yetti xazinaning biri. Qizig‘i shundaki, qo‘shiqning har bir misrasida shu tovuqning qayeridir xolaning keliniga bir buyum bo‘lsin, deb tilak qilinadi va bundan tovuq a‘zosining biror yeri ham chetda qolmaydi. Qadimda qaynonasining ko‘ngli to‘lmagan kelinchakka opalar ushbu qo‘shiq bilan ishora berishgan.

Qadimdan xalqimizda yarashtiruvga, qaynona-kelin munosabatlarni yaxshilashga juda katta e‘tibor berilgan. Mazkur qo‘shiqda ham xolaning yongan holati aytilyapti-da, unga tasalli berib, kelinga esa echkidek bo‘lmaslik pandlari “tovuq” ramziy o‘xshatmasi asosida beriladi. Qo‘shiqda tovuqning toji - kelinchak uchun taroq, ko‘zi - oyna, tumshug‘i - surmadon, mayin patlari - paryostiqlik, qanotlari – yelpig‘ich, oyoqlari – savacho‘p, po‘sti - ostincha, tuxumi esa ko‘p farzand nishoni o‘laroq go‘zal tilaklar orqali tasvirlangan.

Qo‘shiqning jozibadorligi, ta’sirchanligini ta’minlash uchun bu kabi tashbeh – o‘xshatishlardan foydalanilgan. Qo‘shiqda ozgina yumoristik ruh ko‘zga tashlansa ham, ammo uning tub mohiyatida chuqur didaktik ma‘no yotadi. Shu bilan birga, xalq og‘zaki ijodiyotidagi shir-u shakar namunasi bo‘lgan “Murg‘ak” qo‘shig‘i axloqiy-estetik mazmun tashiydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – Toshkent: Musiqi, 2010.
2. Имомов К. Ўзбек халқ прозаси поэтикаси. – Тошкент: Фан, 2009.
3. Асқап Мўсақулов. Ўзбек халқ лирикаси. – Тошкент: Фан, 2010.

TURKIY XALQLAR ALLALARIDA BSHIK OBRAZI THE IMAGE OF THE CRADLE IN THE LULLABIES OF TURKIC PEOPLES

Egamberdiyeva Shamsiya Mamajonovna,

NamDu doktoranti

Shamsiyaegamberdiyeva8@gmail.com

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/QCJR2368

Annotation. *A lullaby is a heartfelt expression flowing from the depths of a mother's soul for her child. The emotions of Turkic mothers are alike – their sorrows resonate, and their joys are shared. While singing lullabies, they not only express their hopes and dreams for their children but also introduce them to the world and the material surroundings. The image of the cradle as the child's first dwelling comes to life in these maternal songs.*

Key words. *Swaddle, wristband, fruit tree, white cradle, glass cradle, pine tree*

Beshik–turkiy xalqlar uchun umumiy madaniy yodgorlikdir. Beshik atamasining genezisi qadimgi turkiy tilga borib taqalib, “yo‘rgak” ma’nosini anglatgan be: otiga -shi qo‘shimchasini qo‘shib yasalgan fe‘ldan -k qo‘shimchasi bilan yasalgan (ЭСТЯ, II, 123); keyinroq ye: unlisi – ning cho‘ziqlik belgisi yo‘qolgan (Devon, I, 386; DS, 97:) (be: + shi = be:shi-) + k = be:pshek > beshik[5]. Shu sabab bu so‘zning turkiy xalqlar leksikasida turli tovush o‘zgarishlari bilan uchrashini ko‘rishimiz mumkin.

Beshik–go‘dakning maskani, bola bu yerda orom oladi, u–onaning yordamchisi, ona bu paytda uy yumushlarini bajarib oladi.

Momo va buvilarimiz bolani beshikka belash jarayonini marosim tarzida tashkil qilishgan. Birinchi marta belanayotgan bolani beshikka belashdan oldin bir kayvoni onaxon bolani olarkan, beshikka teskari yotqizib “Shunday belaymi?”– deb so‘raydi. Ayollar “Yo‘q, yo‘q“, – deb javob beradi. Ayol yana bolani chalqanchasiga yotqizib, “bunday belaymi?”– deb so‘raydi. Ayollar yana “Yo‘q, yo‘q!” , – deb javob beradi. Uchinchi marta ayol bolani beshikka to‘g‘ri yotqizib “Shunday belaymi?” – deb so‘raydi. Ayollar “Xa, xa!” deb javob berishadi. Ana shundan keyin bola beshikka duo bilan yotqizilib, qo‘lbog‘lari bog‘lanadi.

Andijon viloyati Shahrison tumanida yashovchi 85 yoshli Maqsudaxon G‘ofurova bolani ilk beshikka belash jarayonida ikki kayvoni onaxon biri qo‘liga bolani, yana biri toshni olgan holda beshik talashishini aytadilar. Beshikka men bolamni qo‘yaman desa, ikkinchisi yo‘q men tosh bolamni qo‘yaman deydi. Uchinchi martada bola beshikka qo‘yiladi va duo o‘qib belanadi. Maqsad bolani “beshikning haqiqiy egasi ekanligini bildirish”, bolani toshday mustahkam, metin bo‘lib o‘sishini niyat qilish deydi Ruqiya opa Misirova.

Namangan viloyati Kosonsoy tumanida yashovchi 75 yoshli Odina Nasriddinova

“Shayton chiqsin eshikka,

Egasi kirsin beshikka,

Beshik bolasi- bek bolasi” deb beshikka belaymiz, deb ma’lumot beradilar.

Namangan viloyati, Pop tumani, G‘urumsaroy qishlog‘ida yashovchi 88 yoshli Soliyeva Hukumniso momo nevaralarini beshikka belash jarayonidagi aytimlarini biz bilan bo‘lishdilar.

“Alla, alla, ahdi bor

Beshigida baxti bor.

Yayrab-o‘ynab yotsin,

Katta yigit bo‘lsin.

Egalari keb qoldi,
Kuchuklari qochib qolsin.” [8]

Momo: “Kuchuklari biz kampirlarda bolam, yigitlar katta bo‘lgan sari, qochib bir burchaklarga ketamiz, – deb kuladilar.

O‘zbeklar qadim zamonlardan beri beshikning qanday materialdan yasashiga, pardoziya alohida e’tibor berganlar. O‘tmishda, asosan, uni tut, o‘rik va yong‘oq kabi mevali daraxtlardan yasaganlar. Beshikning mevali daraxt tanasidan yasashiga insonning sermeva – serfarzand bo‘lishiga oid istakni ramzan nazarda tutganlar. Namangan shahri, “Kurashxona” MFY, Yekchi ko‘cha 67-xonadonda yashovchi beshikchi usta Anasxon ota tut daraxti yog‘ochiga qurt tushmasligi, shuning uchun aksar hollarda beshik materialini tutdan qilishlarini aytib o‘tadilar. Beshikning tutqichi-kungurasi toldan, pastki qismi tutdan yasaladi. Tol yog‘ochi yengil bo‘lganidek, tut yog‘ochi tolga nisbatan ancha og‘ir, bu esa beshik muvozanatini yaxshi ushlashga yordam beradi.

Tol yog‘ochdan beshiging, bolam, alla
Talpinsang olar otang alla.
O‘rik yog‘och beshiging, alla,
O‘rgilib kelar otang, alla.
Tut yog‘ochdan beshiging, bolam, alla
Turondan bo‘lar otang, bolam, alla
Yong‘oq yog‘och beshiging, bolam, alla
Yov kelsa quvar otang bolam, alla.[9]

Ushbu alla matnining o‘zbek xalqi orasida bir necha xil variantlari bor. Turk onalari tilidan kuylangan va shu kabi beshik ta’rifidagi allalarning variantlari bilan mazmunan mos keluvchi ninnilar talaygina.

Erik ağacından beşiğin, ninni,
Kurban olsun annen, ninni,
Dut ağacından beşiğin, ninni,
Bakıp dursun annen, ninni. [www.okumay:66]

Ushbu turk alla matnidagi qaytariqlarda o‘zbek allasidagi kabi alliteratsiya san’ati saqlanmagan bo‘lsa ham, mazmun jihatdan to‘la mos kelishi kuzatiladi.

Qirg‘iz xalq allalarida esa beshikni archadan, jiydadan tayyorlanishiga urg‘u beradilar:

Уктай гой балам, апакен дагы эс алсын,
Деминен сенин буткул ай алам тынч алсын.
Ак тилек айтып терметсем арча бешигин,
Периштелерда алдейлеп назик куу чалсын
Алдей, алдей, алдей, алдей, алдей [13]

Ona nafaqat o‘z go‘dagiga sokinlik tilaydi, balki butun olamga tinchlik sog‘inadi. Farishtalarning nozik kuy chalishi onaning hazing tuyg‘ulariga hamohang jaranglaydi.

Yana bir qozoq allasida esa archa, jiyda bilan birga o‘rikdan qilingan beshik obrazi keltirilgan:

Арша ма екен бесірі? --- Archadanmi beshigi
Ала ма екен әкесі? -----Olganmikin otasi
Өрік пе екен бесірі? -----O‘rikdanmi beshigi
Сүйе ме екен әкесі? ----- Suyganmikin otasi
Жиде ме екен бесірі? ----- Jiydadanmi beshigi

Жигит не екен әкесі? ----- Yigitmi ekan otasi[12]

Turk allalarida esa beshikning ostki qismi shishadan ekanligi ta'kidlab o'tiladi.

Beşigimin altı şişe,
İçinde yatar paşa,
Ninnilerle uyusun ninni,
Beşikten kalksın büyüsun ninni! [www.okumay:66]

O'rta asrlarda shisha hashamat va qudrat timsoli hisoblangan. Yevropa darvozasi hisoblangan Turkiyada ham ko'r-ko'rona g'arbga taqlid unsurlari ko'zga tashlanib turgan. Shishadan yasalgan beshiklar unchalik urfda bo'lmasa ham, undagi soflik va shaffoflik boladagi samimiylik bilan qorishib mukammal bir kompozitsiyani hosil qiladi.

Yüce dağ başında höllük eleseydim
Aynalı beşiğe oğlan beleseydim.
Al bayrak dike esdireydim
Emmisin dayısın küstüreydim [www.okumay:66]

Ulug'vor tog' boshida iflosliklarni bartaraf etishni niyat qilgan ona, endi osti shisha beshik bilan kifoyalanmay, oynali beshikni orzu qila boshlaydi. Qizil bayroq-g'alaba, muvaffaqiyat ramzi. Oynali beshikka sazovor bo'lib, g'alabaga erishgan ona endi bolaning amakisi va tog'asidan ham yaxshiroq hadyadan umidvor bo'ladi.

Nenni nenni neledim
Kırmızı beşiğe beledim
Uyusun diye Allah'tan diledim
Nenni bebeğim nenni. [www.okumay:66]

Qizil bayroq ko'tarib g'alabaga erishgan ona farzandini qirmizi beshikka belashni istab qoladi. Qirmizi rang qon bilan, tomirlarda oqqan hayot suvi bilan aloqador, hayotning mo'l-ko'llik va barokat rangi sifatida qabul qilinadi. "Türklerde kırmızı rengin bir ergenlik sembolü olarak geleneklere yansımış halleridir" [Ögel 1991:275]

Bebeğimin beşiği çamdan
Yuvarlandı düştü damdan
Bey babası gelir şamdan
Nenni nenni, nenni nenni
Nenni nenni, nenni bebek oy. [www.okumay:66]

O'zbek allalaridan farqli ravishda turk ninnilarida qarag'aydan qilingan beshiklarga duch kelamiz. Qarag'ay yog'ochi o'zining mustahkamligi, tabiiy naqshi bilan ajralib turadi.

Ko'rpa tikdim parchadan,
Beshik qildim archadan.
Qo'lgining kuymasin deb,
Qo'lqop eshdim pilladan.

"Archa" –uzoq umr ko'rish, avlod davomiyligiga ishoradir. Tabiatda archa ming yildan ortiq umr ko'rishi isbotlangan. Farzandiga eng qimmat matodan ko'rpa tikkan ona, yana farzandini avaylashda davom etadi. Farzandi qo'llariga pilladan qo'lqop to'qiydi.

Ona uchun farzandi dunyoning eng qimmatlisi, shuning uchun uning oshyoni beshikni ham oltindan, kumushdan tayyorlanishi ona uchun tabiiy bir hol. shahzodaday farzandi har qancha qimmatbaho zar-zebarlar ichra orom olsa arziydi.

Oltin beshik egasiyo allayo alla,
Gulbog'imning lolasiyo allayo alla.
Qandak o'rik donasiyo allayo alla,
Bolaginamning bolasiyo allayo alla.[10]

Albatta, ona oltin beshik epitetini qo'llar ekan, oltinning qimmatbaholik darajasidan yuksaltirib, muqaddaslik pog'onasiga ko'taradi.

Onasining gul yuzlari, alla-yo alla
Dadasining armoni, alla-yo alla
Beshiklari lolazor, alla-yo alla
Ichida dona rayhoni, alla-yo alla [11]

O'zbek beshiklariga nazar solinsa, atrofidagi to'sinlariga gullar chekilganligini guvohi bo'lamiz, beshik ichidagi go'dak esa gulzordagi dona rayhonga tashbehlanmoqda.

Beshik obrazi barcha turkiy xalqlar uchun umumiy obrazdir. Barcha turkiy xalqlar allalarida beshik so'zi aynan bir leksema sifatida keltiriladi. Shuningdek qozoq va qirg'iz xalqi folklorida "Oq beshik" obrazi uchraydi. Bu o'z-o'zidan beshikning anjomlarining oq matodan tayyorlanishiga ishoradir.

Алдей, алдей ак балам,
Ак бешикке жат балам.
Умай энең кайтарсын,
Душманыңды майтарсын. [13]

Bolani ham, beshikni ham OQqa belagan bu qirg'iz allasida Turkiy xalqlarning muqaddas tangrisi hisoblangan Umay Ona obrazi tilga olingan. Umay Ona Markaziy Osiyoda turk ayollarining jamiyatdagi mavqeyini ochib beruvchi afsonalardan biri. Oltoyda arxeologlar tomonidan topilgan sopol buyumlardagi rasmlarga ko'ra, Umay Ona uch shoxli tasvirlangan. Shox, ayniqsa, qirg'izlarda hokimiyatni ifodalaydi. Ko'pincha oq, kumush yoki sariq sochli deb tasavvur qilingan va u qush qanotli ayol shaklida tasvirlangan.

Әлди-әлди, ақ бөпем,
Ақ бесікке жат, бөпем!
Жылама, бөпем, жылама,
Жілік шағып берейін.
Байқұтанның құйрығын
Жіпке тағып берейін.[12]

Qozoq allalarida ham huddi shu syujet takrorlanib, oqqa belangan bola tilsolidan oq beshikning tavsifiga ko'chadi. O'zbek allalarida ona bolasini to'tiqush bolasi siymosida erkalaganda, beshik "qamish qal'a" ga aylanadi:

To'tiqushning bolasi,
Qamishdandir qal'asi,
Uchib ketsa onasi,
Javlon urar bolasi
Alla, jonim, alla

Farzandini bulbul bolasiga qiyoslaganda esa beshikning "oltin qal'a" bo'lishini havas qiladi.

Bulbul qushimning bolasi,
Oltindandir qal'asi.
Alla-yo alla.

Bu parchada onada boylikdan ko‘ra arzandasining farovonligini o‘ylash istagi balandroq ekanligi anglashilib turibdi. Oltin beshik bu onaning farzandi uchun tayyorlagan yorqin kelajagi, cheksiz mehr-muhabbati va orzu-umidlari ramzidir. Bulbul–xalq folklorida o‘limlarni qochiruvchi, hayot bag‘ishlovchi, baxt va najot qushidir. Turkiy xalqlar onalari bulbulday kuylab, farzandlariga yaqinlashgan o‘lim farishtasini quvadilar, muhabbatlari bilan oltindanda qimmatliroq qo‘rg‘on hosil qiladilar. Darhaqiqat, tarixi, ildizi, an‘analari bir bo‘lgan xalqlarning madaniy va ma‘naviy merosi ham o‘zaro uyg‘un hamda mushtarakdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alaviya M. O‘zbek xalq marosim qo‘shiqlari. – Toshkent: Fan, 1974. – B. 51.
2. Safarov O. O‘zbek bolalar folklori. – Toshkent: 2007. – B.14.
3. Eng sara allalar. Nashrga tayyorlovchi Tilovov A. – T.: Adabiyot uchqunlari, 2017
4. Mirzayeva S.Eshonova Z. Osmondagi yulduzim, alla. – Andijon: 2015. 108b.
5. Ögel, Bahaeddin (1991), Türk Kültür Tarihine Giriş VII, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara. S-275
6. www.okumay.isev.com.TÜRK NİNNİLERİNDEN SEÇMELER.isev.org.tr. – S. 47
7. <https://etimlugat.uzbekcorpus.uz/ru/etnosport/131>
8. Namangan viloyati, Pop tumani, G‘urumsaroy qishlog‘ida yashovchi 88 yoshli Soliyeva Hukumniso momodan 2024-yil Shamsiya Egamberdiyeva tomonidan yozib olingan.
9. Farg‘ona shahri, Gulshan MFY, 364 uyda yashovchi 59 yoshli Muhabbat Hamid jonovna Sharipova dan 2024 yil Shamsiya Egamberdiyeva tomonidan yozib olingan.
10. Toshkent viloyati, Olmaliq shahrida yashovchi 56 yoshli Dilorom G‘oziyevadan 2024-yil Shamsiya Egamberdiyeva tomonidan yozib olingan.
11. Namangan viloyati, Pop tumani, To‘da qishlog‘ida yashovchi 62 yoshli Mahbuba Tursunovadan 2024-yil Shamsiya Egamberdiyeva tomonidan yozib olingan.
12. https://vk.com/wall-45517482_10186?ysclid=malzn7fyfb65319641
13. <https://sputnik.kg/20210917/beshik-ylary-tekst-salt-sanaa-1053932779.html>

ÖZBEK VE TÜRK BİLMECELERİN TİPOLOJİSİ VE AKTARMASI

TYPOLOGY AND TRANSMISSION OF UZBEK AND TURKISH RIDDLES

Hojiyeva Oynisa,

ToshDO'TAU o'qituvchisi

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/ISRQ7179

Annotation. *Uzbek and Turkish peoples are two brother nations with similar languages, literatures and worldviews. These common aspects are also reflected in the riddles of the two peoples. In riddles, which are considered the oldest type of folk literature, it is possible to see the common culture of brother peoples as well as the unique characteristics of each nation. For this reason, in this article, we have divided Uzbek and Turkish riddles into several groups according to their form and content. The first group includes riddles that are exactly the same as each other, such riddles are considered the common heritage of the Turkish people. The second group includes riddles that are very similar to each other in terms of content and scope. These riddles have similarities as well as differences. The national identity of the riddles was revealed by analyzing them through examples. The riddles in the third group are riddles that do not repeat each other and emerged as a result of various geographical, political and social influences. Another group includes riddles related to numbers. The article specifies the translations and alternatives of the proverbs belonging to the above groups, and explains their importance in language teaching. This article examines the role of riddles in teaching Turkish, especially in higher education institutions in Uzbekistan.*

Key words. *riddle, higher education, translation, folklore.*

Giriş

Bilmeceler tüm halkların ortak en eski folklor türüdür. Hem Özbek halk edebiyatının hem de Türk halk edebiyatının ilginç bilmeceler bakımından zengin olduğu görülmektedir. Özbek ve Türk halk bilmecelerinin bilimsel temelde incelenmesi sürecinde her iki halkın millî kimliği, değerleri, gelenekleri ve zihniyeti hakkında genel bir anlayış elde etmek mümkündür. Özbek halkının folkloru diğer Türk halklarının folkloruna benzemektedir. Aynı zamanda özgün ve farklı yönlerinin de varlığına tanık olduk. Bu yazıda Özbek ve Türk bilmecelerinin yapısını, içeriğini ve çeşitli sanatsal tekniklerini inceleyeceğiz. Makalemizde ayrıca Özbek Türkçesinden Türkiye Türkçesine ve Türkiye Türkçesinden Özbek Türkçesine bilmece aktarımında önemli hususlar, başarılar ve eksiklikler vurgulanmaktadır. Bulmacaların yükseköğretimde uygun ve etkili bir şekilde kullanılmasının yollarının belirlenmesi de önemlidir.

Bilmece Terimi

Bilmeceler, insanlığın kelimelerin büyüsunü ve gizemini anlama isteğinden doğmuştur. İşte bu yüzden insanlar bilmecelerde yeni metaforlar ve beklenmedik benzetmeler kullanarak zihinlerini keskinleştirmişlerdir. İnsanları düşünmeye ve yaratıcı olmaya teşvik eden bilmeceler, farklı dönemlerde farklı isimlerle anılmıştır.

Özbek folklorunda “topmoq” (bulmak) fiilinden türetilen “topishmoq” terimi, bilmeceyi ifade eden edebî bir terim olarak kabul edilir. Türk halk edebiyatında bu tür, “bilmek” fiilindeki “bil-” ile oluşturulmuş ve “bilmece” adıyla anılmıştır. Ancak her iki millette de bilmecenin adları burada bitmiyor. Özbek halkı bu bilmeceye çeşitli isimler takmıştır, örneğin: *topishmoq*, *topishmchoq*, *topmacha*, *topar cho'pchak*, *top-top*, *top-top cho'pchak*, *top-top matal*, *cho'pchak*, *jumbok* (*jummok*, *jumok*), *matal*, *masala*, *ushuk*, *chiston*, *lug'uz*. Özbeklerde bilmeceler için “*nihoyat darajada ko'p* (çok fazla)” (Husainova, 1960: 28) terim bulunduğunu belirtiyor Özbek

bilmeceleri uzmanı Zubayda Husainova. Türk halkları arasında bulmacayı adlandırmak için çeşitli alternatif isimler de görülmektedir: *masal, mesel, matal, hikaye, bulmaca, söz, dele, fıcık, gazelleme*.

“Türk bilmeceleri” adlı kitabında, Türk halk edebiyatı uzmanı Şükrü Elçin bilmecelerin büyük ile küçüklerin akılda, bilgide ve zekada üstünlüğünü sınamak için kullanıldığına değinirken, aynı zamanda *devletin insanları arasında gizli bir iletişim yönteminin* olduğunu da kaydediyor (1989: 1).

Batı Türklerinde “**bilmece**”, Kuzey ve Doğu Türklerinde ve Azerbaycanlılarda “**tabzuğ**” ve “**tabmaca**”, Karakalpaklar ve Çuvaşlarda **jumbok**, Kırgızlarda **matal**, Başkurtlarda **yomak** (**yommak, yombak**), Tatarlarda **tabışmak** gibi terimler bilmeceyi anlatıyor.

1. Yüksek öğretimde bilmecelerden yararlanmak

Bilmeceler, dünyadaki tüm halklar arasında eşit derecede popüler olan ve insanların yaşam tarzını, yaşam deneyimini ve ilgi alanlarını yansıtan bir türdür. Bilmecelerde bir nesne, kişi, olay ismiyle anılmaz, çeşitli metaforik tanımlarla, ince ipuçlarıyla, benzeri başka şeyler, olaylar veya durumlar ile anlatılır ve cevabı bulmaya teşvik edilir. Her bilmecenin temelinde cevaplanması gereken bir soru vardır. Bu nedenle bilmeceler iki ana bölüme ayrılabiliriz: bir bulmaca (soru) ve bir cevap bölümü. Bilmece cevabıyla bir bütün oluşturur.

Konuşma bozukluğu olan çocukların gelişiminde bilmecelerin etkili bir şekilde kullanılması günümüzün en önemli sorunlarından biridir. Bu amaçla sadece bilmeceler değil, halk sözlü sanatının diğer örnekleri de kullanılabilir. Ayrıca bilmecelerin yükseköğretimde kullanılması, eğitimin etkinliğine ve geleceğin uzmanlarının mesleki gelişimine de katkı sağlamaktadır.

1.1. Aynı Bilmeceler

Türk ve Özbek bilmeceleri yapı, biçim ve içerik bakımından birbirine çok benzer. Dolayısıyla bu iki halkın edebiyatında az da olsa aynı bilmecelere rastlanmaktadır:

1. Çarşıdan aldım bir tane, eve geldim bin tane.
Bozordan oldim bir dona, uyga keldim ming dona.
(nar – anor)
2. Gökte gördüm köprü, rengi yedi türlü.
Ko'kda ko'rdim ko'prik, rangi yetti turlik.
(gökkuşağı – kamalak)
3. Üstü mermer altı mermer, içinde gelin oynar.
Usti marmar, osti marmar, ichida bir kelin o'ynar.
(dil – til)

2.2. Benzer Bilmeceler

Bu tür bilmecelere sadece Özbek ve Türk halk edebiyatında değil, aynı zamanda birçok Türk halkının edebiyatında da rastlanmaktadır. Bunların çoğunda aynı nesne gizlidir, ancak imgeler ve metaforlar biraz farklıdır. Bunu aşağıdaki örneklerde görebiliriz:

Göz hakkında bilmeceler

Özbek Türkçesi: İkki aka-uka bir-birini ko'rmaydi (İki kardeş birbirini görmez).

Kazak Türkçesi: Eki bala qatar tursa da, birin-biri krmaydi (Alptekin, 1996: 198) (İki kardeş yan yana dursa da birbirini görmez).

Azerbaycan Türkçesi: Evleri yanaşı iki gardaşım var, Her şeyi görürler, birbirini görebilmirler (Sakaoğlu ve diğerleri, 1992: 124) (Evleri yan yana iki kardeşim var, Her şeyi görürler, birbirini görmezler).

Türkiye Türkçesi: İki kardeş uğraşır, uğraşır, birbirini görmez (Başgöz, 1993: 237).

2.3. Chaldirmoq – Şaşırtmacı Bilmeceler

Folklorcu bilim adamı Şomirza Turdimov, şimdiye kadar Özbek folklorunda bilmeceler sırasından sayılan bazı örnekleri “chaldirmoq” olarak adlandırmının yerinde olduğunu

vurguluyor. Çaldirmoq, bir fikrin, şeyin, durumun, sayının yanıltıcı bir şekilde söylendiği ve rakibin bunu tespit edip söylemesinin istendiği soru cevap şeklindedir (Özbek folklori, 2021: 172).
Örneğin,

“Genç bir adam atının üzerinde bir kızla birlikte biniyordu. Önüne lakak (çillak)²⁴ oynayan bir grup çocuk çıktı. Bunun üzerine çocuklardan biri arkadaşlarına şöyle dedi: “Bakın, genç adam birinin kızını alıp kaçıyor”. Bunu duyan kız oğlana cevap verdi:

– Canımın cananı,
Başımın pervanesi,
Bu adamın annesi
Annemin kayınvalidesi”.

Kızın sorusundan bu adamın kızın amcası olduğu ortaya çıktı.

Benzer örneklerinin Türk bilmecelerinde de varlığına tanık oluyoruz ve bunlara Türk folklorunda “Şaşırtmacı Bilmeceler” adı veriliyor. Bazı örnekler konumuza açıklık getirecektir:

“Havada uçan kazlara yerdeki total kaz bağırarak “Ey yüz kazlar!” demiş. Cevap veren kazlardan biri “Biz yüz kaz değiliz, bizim kadar olsa, yarımız kadar olsa, bir de çeyreğimiz olsa, bir de sen total kazla birlikte yüz olacağız.”

Bu tarz çaldırmaklara Özbek folklorunda da rastlamak mümkündür.

“Bir kaz uçup geldi ve tepede oturan kazlara şöyle dedi:

“Merhaba, yüz kaz”. Oturan Kazlar:

– Hayır, bizim adetimiz yüz değil, yüz olmak için daha bizim kadar olsa, yarımız kadar olsa, bir de çeyreğimiz olsa, bir de sen bize katılırsan yüz oluruz, dedi.

– Yerde kaç kaz oturuyor?

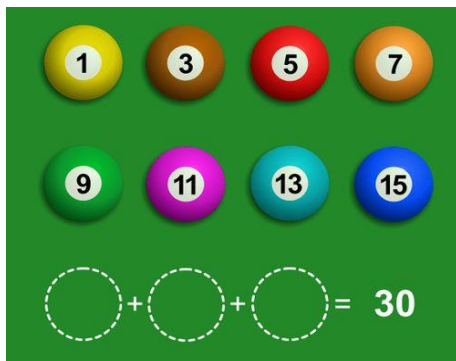
Cevap: 36 (36+36+18+9+1).

Türk halk bilimcisi İlhan Başgöz de buna Hesap Bilmecesi adını vermektedir (1993: 666).

2.4. Resimli Bilmeceler

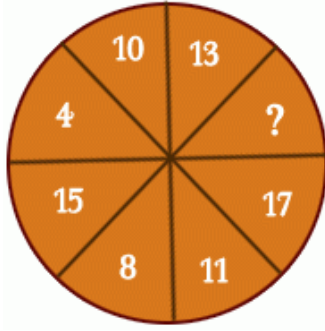
Modern bilmeceler arasında resimlerle ilgili bilmeceler giderek daha popüler hale geliyor. Bu tür bilmeceler daha ilginç ve dikkat çekicidir. Basit bilmecelerden daha eğlencelidir. Genç nesil bu tip bulmacalara daha çok ilgi duyuyor. Genellikle resimli bulmacalar hem matematiksel hesaplama hem de mantıkla ilgilidir. Bu nedenle yükseköğretimdeki eğitimciler bu tür bilmeceleri öğretim süreçlerinde kullanabilirler. Aşağıdaki resimli bulmacalardan bazılarını göz atalım:

Elinizde 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13 ve 15 yazan toplar var. Bu toplardan sadece üç tanesini kullanarak 30 sayısını elde etmelisiniz. Nasıl yapabilirsiniz?

Cevabı: 9 olan topu cevirin ve 6 olsun. Şimdi 11+13+6=30 ile doğru cevabı bulacaksınız. Bu pastada soru işareti olan yere hangi sayı gelecektir?

²⁴ Özbek halk oyunu

Cevabı: Dikkatli bakarsak tüm sayılar 21 oluyor. $15+?=21$ yani soru işaretine “6” gelecektir.

Resimdeki t-shirt'te kaç tane delik vardır?

Cevabı: 8 tane. İki kolu, yakası, etek ve her iki tarafta 2 yırtıktan 4 tane yırtık, hepsi 8 tane.

2.5. Matematiksel Bilmeceler

Her iki halkın folklorunda sayılarla ve hesaplamalarla ilgili bilmeceler vardır. Biz bunlara şartli olarak **matematiksel bilmeceler** adını verdik. Bu tür bilmeceler esas olarak okul çocuklarına yöneliktir; öğrencilerin zekasını artırır, konsantrasyonunu ve mantıksal düşünmesini güçlendirmek için kullanılır.

Bu gibi modern bilmeceler aynı şekilde Özbek folklorunda ve medyasında da bulunmaktadır. Matematik bilmeceleri okullardaki edebiyat dersleri ve matematik dersleri için aynı derecede faydalıdır. Bu nedenle bunların yaygın olarak kullanılması önerilir:

İki baba ve iki oğlu kahvaltıda yumurta yemektedirler, tam olarak 3 yumurta yediler, hepsinin 1 yumurtası vardı.

İki baba ve iki oğlu nasıl 3 yumurtayı yemektedir?

Cevap: Babalardan biri Büyük Babadır, bu sebeple çocuğun babası hem büyük babanın oğlu iken hem de oğlunun babasıdır.

Böylece iki baba iki oğlu olmaktadır.

Bu bilmecenin bir benzerine Özbek halk edebiyatında da rastlanır:

Uch odam ketmoqda: 2 ota va 2 o'g'il. Bu qanday qilib bo'lishi mumkin?

Javob: Bu bobo, ota va o'g'il edi. Bobo va ota – ikki ota, ota va o'g'il – ikki farzand sifatida.

Aktarması:

Üç kişi gidiyor: 2 baba ve 2 oğlu. Bu nasıl olabilir?

Cevap: Dede, baba ve oğuldu. Büyükbaba ve baba – iki baba, baba ve oğlu – iki çocuk olarak.

Başka bir örnek:

3 ta archa o'sardi. Har birida 7 tadan shox mavjud. Har bir shoxda 3 tadan olma bor. Barcha daraxtning jami mevalari soni nechta bo'ladi?

Javob: Bitta ham emas. Archa olma meva bermaydi.

Aktarması:

3 köknar ağacı var. Her birinin 7 dalı vardır. Her dalda 3 elma vardır. Bütün ağaçların toplam meyve sayısı kaçtır?

Cevap: Bir tane bile değil. Köknar ağaçında elme meyvesi olmaz.

Bazı bilmecelerde atasözleri ve deyimlerden de etkili bir şekilde yararlanılır: Altın pas tutmaz, Altın yere düşmekle pul olmaz. Altının paslanmayacağına dair Özbek Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde çeşitli atasözleri vardır (Xojiyeva, 2023: 318).

3. Bilmecelerin Aktarması

Aktarma, bir toplumun edebiyatının başka bir topluma ulaşmasının başlıca yoludur. Özbek halk sözlü edebiyatının örnekleri de aktarılacak diğer kardeş halkların okuyucularına sunulmaktadır. Ne yazık ki bugüne kadar Özbek bilmecelerinin Türkiye Türkçesine aktarması pek fazla bulunmamaktadır. Feridun Tekin'in "Özbek Bilmeceleri" adlı kitabı, bu konudaki ana kaynaklardan biri olmaya devam ediyor. Bu kitabın yanı sıra Muhammed Kayum Azizi ve Timur Kocaoğlu'nun "Binbir Bilmece" adlı kitabı da bulunmaktadır. Bu kitapta Afganistan Özbek lehçelerine ait 1001 bilmecenin aktarması yer almaktadır (Kocaoğlu, 2019: 1).

Kitap dört bölümden oluşuyor: metin (çeviriyazı / transkripsiyon), Türkiye Türkçesine aktarma, Sözlük ve Dizinler.

Afganistan'daki Özbek ağızlarından derlenmiş bilmeceler üzerindeki bu çalışma iki bölümden oluşuyor: biri Türk Latin alfabeli, ikincisi Arap Özbek alfabeli. Özbek bilmecelerinin her biri üç ayrı sırada veriliyor. Özbek Türkçesindeki metin (transkripsiyonda), Türkiye Türkçesine aktarması, aktarıcı (ravi) adı. Kitabın özelliği bilmeceler Özbekistan'daki Özbek ağızlarıyla değil, Afganistandaki Özbek ağız özellikleriyle derlenmiştir. Ama derlenmiş bilmeceler Özbekistan'daki Özbekler arasında da yaygın olduğunu da unutmamamız lazım. Aynen bu yüzden bu kitap bizim için de önem taşıyor. Aktarma kuramı ile ilgili konularda aktarma kuramının uygun biçimde kullanılması eğitimin kalitesinin artmasına yardımcı olabilir. İşte kitaptaki bilmecelerden bazı örnekler:

Kündüz izzetke, kéçe xızmetke. (körpe)

Gündüz izzette, gece hizmette. (yorgan)

Saliha Habibullaqızı, Serpul şehri (Kocaoğlu, 2019: 93)

Tillâ sanduq açıldı, içiden zer saçıldı. (âftâb)

Altın sandık açıldı, içinden altın saçıldı. (güneş)

Nesime Muxıqızı, Şıbırğan şehri (Kocaoğlu, 2019: 130)

Bası tarâğ, dummı orâğ. (xorâz)

Başı tarak, kuyruğu orak. (horoz)

Seyyiddavud Seyyidismailoğlu, Serpul şehri (Kocaoğlu, 2019: 40)

Yukarıdaki örnekler Özbek folklorunda da aynı şekilde mevcuttur. Bu tür bilmeceler kitapta çoğunluktadır. O yüzden bu kitap da Özbek bilmecelerinin aktarması önemli yer almaktadır.

Kitaptaki bilmecelerin aktarmasında herhangi bir hatanın bulunmadığı söylenebilir. Kitap üzerinde çalışan her iki uzmanın da Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesini çok iyi bildiği aktarmasına yansımış diyebiliriz.

3.1. Bilmecelerin Aktarmasındaki Başarılar

Özbek folklorunda bilmeceler üzerine geniş çaplı araştırmalar yapan ilk isimlerden biri olan bilim adamı Zubayda Husainova'nın "Özbek Bilmeceleri" (1966: 3) adlı kitabındaki bilmecelerin çoğu Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Dr. Feridun Tekin'in "Özbek Bilmeceleri" adlı kitabında 952 bilmecenin aktarması yer alıyor. Yazar, kitabın önsözünde bunu şöyle vurguluyor:

“Çalışmamızda yer alan 952 bilmececin büyük bir kısmını “O‘zbek topishmoqlari”, “O‘qituvchi” Nashriyati, Tashkent, 1991.”, “HÜSAİNOVA Z., O‘zbek Topishmoqlari, Tashkent, 1966.” adlı eserlerden seçilmiş olanlar oluşturmaktadır” (Tekin, 2008: Önsöz).

Feridun Tekin’in bu kitabı 4 bölümden oluşmakta, kitabın ilk iki bölümünde bilmecelerin özellikleri folklorik ve dilsel açıdan incelenmektedir. Kitabının “Metin (Transkripsiyon ve Türkiye Türkçesine Aktarma)” başlıklı üçüncü bölümünde 952 Özbek bilmecelerinin orijinal transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarması sunuluyor. Araştırmacı 18 konu üzerinde Özbek bilmecelerini sunuyor.

Bazı Özbek terimleri ve kavramlarının gerekli yerlerde açıklanması dikkat çekicidir.

Örneğin,

Tepämdä kök дәsturxân,

Dәsturxändä şirmây nân.

Şirmây nân bir dānādir,

Sindirilmäs heç qaçân.

(Āsmân, āy)

Tepemde mavi örtü,

Sofrada şirmay nan.

Şirmay nan bir tanedir,

Sindirilmez hiçbir zaman.

(Gökyüzü, ay)

Araştırmacı “shirmoy non” sözcüğünü Türkiye Türkçesine aktarmada aynen veriyor. Anlamını netleştirmek için şu açıklamayı yapıyor: **“Yüksek kaliteli una nohut unundan karıştırıp, süt ve yağ ilave edilerek hazırlanan ekmek”** (Tekin, 2008: 35).

Başka bir örnek:

Çāngarâqdä qoş çirâq,

U ne boldi, bâlqantöz?..

(Çāngarâqdä qoş çirâq –

Köz degäni emäsmi?)

Bu Özbek bilmecesinin başındaki “çāngarâq” (çengarak) kelimesinin şu önemli açıklaması vardır: **“Otağ ya da evin kümbetinin dairevi tepe kısmı”** (Tekin, 2008: 59).

Feridun Tekin’in bilmecelerin aktarmasında ciddi bir şekilde kafiye ve ahengi korumaya çalıştığı açıktır. Hatta bazı yerlerde Özbek bilmecelerinin Türkiye Türkçesine aktarması orijinalinden daha güzel bir ritmik ahenk kazanıyor:

Tinmäs bittä,

Tiñlär miñtä.

(Radio)

Susmaz biri,

Dinler bini.

(Radyo)

Aktarmada bilmecenin hem kafiyesi hem de şiir ölçüsü korunmuştur (her iki bilmecede de dizeler 4 heceden oluşur). Üstüne üstlük “i” sesi yardımıyla aliterasyon sağlanmaktadır. Bu bulmacanın çekiciliğini arttırıyor.

Bazı bilmecelerdeki mecaz kelimeler Türkiye Türkçesine aktarmasında daha anlaşılır olması açısından kendi anlamlarıyla verilmiştir:

Buxârädän kelgan minâr,

Kelib, kelib on qolgä qonär. (Xinä)

Buhara’dan gelen minare,

Gelip, gelip on parmağa konar. (Kına)

Özbek dilinde sözdizimi türünde bir anlam aktarımı görmekteyiz. Buluntudaki on el (tam), on parmağı (yani parçayı) temsil eder. Çevirmen, bilmecenin (parmak üzerindeki) anlamının anlaşılmasını kolaylaştırmak için yan anlam sözcüğünün anlamsal anlamını kullanmıştır. Önemli olan içeriğin zarar görmemiş, aksine daha popüler hâle gelmiştir.

3.2. Aktarma Hataları

Feridun Tekin'in bilmecelerin aktarmasına özel önem verdiği, mümkün olduğu kadar Özbek halkının milliyetini yansıtan kelimeleri Türkiye Türkçesine aktarmadan, anlamlarını yorumlarla açıkladığı görülmektedir. Ancak yine de bilmecelerin aktarması kusursuz değildir.

3.2.1. Transkripsiyon Hataları

Bazı yerlerde kelimelerin transkripsiyon ve yazımıyla ilgili hatalar görülüyor. Bunlar ilk bakışta küçük ve önemsiz hatalar gibi görünse de, bu ince hatalar aktarma sürecinde içeriğe ciddi zararlar verebilir. Bunu aşağıdaki örnekle görebiliriz:

Qârâ bâtir âtdân tüşdi,
Âskârlâri örâb âlišdi.
(Qâzân, tâvuq, kâsâ)

Kara bahadır attan düştü
Askerleri kuşatıp aldı.
(Kazan, tavuk, kase) (Tekin, 2008: 113)

“tovoq” kelimesinin transkripsiyonunda “o” harfini temsil eden â yerine u kullanılmaktadır. Sonuç olarak “tavuq” kelimesi “tavuk” olarak okunmuş ve aktarmada yanlışlıkla “tavuk” olarak verilmiştir. Aslında bu kelimeyi “tabak” olarak aktarmak lazım. Veya aşağıdaki bilmecenin aktarmasında da transkripsiyondaki küçük bir hata nedeniyle ciddi anlam değişiklikleri meydana geliyor:

Yaşâb yetmiş yetti kün,
Kiyâr yetmiş yetti tün,
Küzdâ üzib âlınar,
Âvqatlârgâ sâlinâr.
(Kârâm)

Yaşayıp yetmiş yedi gün,
Giyer yetmiş yedi gece,
Güzün üzüp alınır,
Yemeklere koyulur.

(Lahana) (Tekin, 2008: 113)

Bu bilmecedeki Özbek Türkçesindeki “to’n” kelimesi transkripsiyonda “tön” şeklinde değil “tün” şeklinde verilmiştir. Bu kelime Türkçeye “gece” olarak çevrilmiştir. Sonuç olarak bilmecenin anlamı tamamen değişti. Çünkü bu bilmecedeki Özbek Türkçesindeki “to’n” kelimesinin anlamı “kaftan”dır. Bilmece de “kat kat kaftan giymek” metaforu üzerine kurulu. Halk arasında lahana hakkında “Kısacık boyu var, yedi kat kaftanı var” gibi bilmecelerin bulunmasının da nedeni budur. Küçük bir dikkatsizlik nedeniyle bilmecenin ana anlamı kaybolmuştur.

3.2.2. Kelimelerin Aktarmasıyla İlgili Hatalar

Yukarıdaki örneklerde hatanın transkripsiyondaki küçük bir yanlışlıktan kaynaklandığını görüyoruz. Ancak kitapta kelimelerin doğrudan aktarmaktan yapılan ciddi hatalar var. İşte bazı örnekler:

İzlâsân izi yoq, Soysañ qâni yoq. (Qayıq)
İzlesen izi yok, Soysan kanı yok. (Kayık) (Tekin, 2008: 135)

Bu bilmecenin aktarmasında aynı anda iki kelimenin yanlış çevrildiğini görüyoruz. Özbek bulmacasındaki “so’ymoq” kelimesi Türkiye Türkçesindeki “soymak” fiiliyle verilmektedir. Fakat

Türkiye Türkçesindeki “soymak” kelimesinin anlamı Özbek Türkçesinde “so‘ymoq” kelimesi ile aynı değildir. Sözlükte “soymak” sözünün anlamları şöyle açıklanmıştır:

1. -i Bir şeyin üzerinden kabuk, deri, zar vb.ni çıkarmak:

“Takkesini geçirmiş, entarisini kuşanmış, elma soyuyordu.” – Aka Gündüz

2. -i Birinin giysilerini çıkarmak:

“Yaralıyı soyuyor ve ilk tedaviye başlıyorum.” – Reşat Nuri Güntekin

3. -i Birinin üstünde, yanında veya bir yerde bulunan şeyleri çalarak alıp götürmek; dızlamak. (<https://sozluk.gov.tr/>)

“soymak” fiili yerine “kesmek” fiili kullanması daha doğrudur. “kesmek” kelimesinin anlamı Özbek Türkçesinde “so‘ymoq”la uygundur.

Bilmecedeki yanlış aktarılan ikinci söz “izlemek”tir. Özbek Türkçesindeki “izlemek” sözü Türkiye Türkçesinde “aramak” kelimesiyle eşit anlam taşır. Ama kitapta bu söz “izlemek” diye yanlış aktarılmıştır.

Qārā biyām qalt etdi,

Qābirgasi yalt etdi.

(Qılıç)

Kara devam kalt etti,

Kaburgası yalt etti.

(Kılıç) (Tekin, 2008: 136)

Bu bilmecede “biya” kelimesinin yanlış aktarıldığını görüyoruz. Biya’nın “dişi at” anlamına geldiği bilinmektedir. Ancak tercüman bu kelimeyi “deve” olarak aktarmıştır. Sonuç olarak bilmecenin metninde “kara deve” şeklinde tuhaf bir cümle ortaya çıkmış.

Kitapta buna benzer çok sayıda karışıklık gördük ve gelecek baskıların hataları düzelterek daha mükemmel aktarmalar sunulacağını umuyoruz. Bu nedenle hepsini tek tek sıralamaya gerek duymadık.

Sonuç

Yukarıdaki tetkiklerden de anlaşılacağı üzere Özbek ve Türk halk bilmeceleri her bakımdan birbirine benzer ve birbirini tamamlar. Genel olarak Türk halklarının bilmeceleri arasında büyük sınır inşa etmek doğru değildir. Bunların ortak özellikleri dikkate alınarak çalışılması ve analiz edilmesi uygundur. Bu süreçte aktarma ve fonetik alanında çalışanların yararlanabileceği çok güzel bir örnek teşkil edecek bir model elde etmiş olacağız. Bilmecelerin ve halk sözlü sanatının diğer örneklerinin yüksek öğrenimin geliştirilmesinde kullanılması eğitimin etkinliğini artırmaya hizmet eder.

Bu tür araştırmaların sonucunda bizim için önemli olan şu sonuçları öğrenebiliriz:

1. Özbek halkının bilmeceleri Türk kardeşlerimize, Türk halk bilmeceleri ise bilge ülkemize yabancı değildir. Her iki halk bilmecesi de bir veya başka bir dile aktarılabilir, edebiyatta ve ders kitaplarında kullanılabilir. Bu, her iki ulusun edebî hazinesini zenginleştirmeye hizmet ediyor.

2. Bilmeceleri anlamak, sindirmek ve cevap bulmak her iki ulusun temsilcileri için de zor değil. Tam tersine birbirlerini tamamlıyor ve zenginleştiriyorlar.

3. Bazı bilmecelerdeki yer adları kardeş Türk halkının kültürü, tarihi ve coğrafyasına ilişkin algımızı zenginleştirir ve Türkiye topraklarını derinlemesine incelememize yardımcı olur.

4. Bu güzel folklor türü, kardeş halkların birbirine yakınlaşmasına yardımcı olur. Yüzyıllardır onları birbirine bağlayan ortak edebî miras, ortak kültürlerini temsil etmekte ve ortak Türk değerlerinin unutulmamasına neden olmaktadır.

Kaynakça

Alptekin, Ali Berat (1996), Kazak Türkleri’nin Bilmecelerinden Örnekler. 50, Kültür ve Sanat Yılında Dr. Mehmet Öndere’e Armağan (Millî Kültür Araştırmaları), Ankara, TC Kültür Bakanlığı Yayınları. s. 189-204.

- Başgöz, İlhan (1993), Türk bilmeceleeri, Ankara, Kültür Bakanlığı, s. 666.
- Bakirov, Marsel (1928), Tatarskiy folklor, Moskva, s. 217.
- Husainova, Zubayda (1960), Topishmoq terminlari, O‘zbek tili va adabiyoti masalalari, 3-son, s. 28.
- Husainova, Zubayda (1966), O‘zbek topishmoqlari, Toshkent, Fan.
- Kocasoğlu, Timur, Azizi Muhammed Kayum (2019), Birbir Bilmece: Afgaistan Özbek Ağızlarından, İstanbul, Uluslararası Türk Akademi Yayınları.
- Mirzayev, To‘ra va boshqalar (2021), Özbek folklori, darslik, Almatı, SSK, s. 172.
- Şükrü, Elçin (1989), Türk bilmeceleeri, Ankara, Kültür bakanlığı yayınları.
- Tilavov, Abdumurod (2019), Bilmeceleer Topishmoqlar Topishmoqlar Zagadki, Toshkent, «Sano-standart», s. 7.
- Tekin, Feridun (2008), Özbek Bilmeceleeri, Uşak, Elik Yayınları.
- Xojiyeva, Oynisa (2023), Jumboqlar jozibasi (O‘zbek va Turk topishmoqlari misolida), International Journal of Education, Social Science & Humanities. Finland Academic Research Science Publishers, Volume-11| Issue-12, s. 314-320.
- <https://sozluk.gov.tr/>

SHOMUROD BAXSHI DOSTONLARIDA QOFIYA VA BADIY TAKROR
("Ovsar dev bilan Gupsar dev" dostoni misolida)

RHYME AND ARTISTIC REPETITION IN THE EPISTLES OF SHOMUROD
BAKHSHI

(On the example of the epic "Ovsar Dev and Gupsar Dev")

Egamqulov Kamoliddin Samad o'g'li,

TAFU O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/CZAH3176

Annotation. *This article analyzes the rhyme scheme of epic poetry in the epics of the poet Shomurod, a representative of the Chirraqchi school of epic poetry. The epic "Ovsar Dev and Gupsar Dev" is taken as the object of this article.*

Key words. *rhyme, tirade, ridf, tavjih, narrator, majro, wasl, nafaz, huruj, mazid, terma.*

Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, qofiya arabcha "qafo" (قفا) so'zidan olingan. Xususan, Shamsiddin Muhammad binni Qays ar-Roziyning "Ajam she'riyati lug'ati" ("Al mu'jam fi maori ash'or ul-Ajam – المعجم في المعار اشعار العجم") Bahrom Sirusning "Tojik she'riyatida qofiya" ("Qofiya dar nazmi tojik") va Bibi Karimjonovanning "Qirg'iz she'r tuzilishining ba'zi bir masalalari" kabi tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, "qafo" biror narsa yoki odam izidan ketma-ket yurish degan ma'noni anglatadi.

O'zbek xalq og'zaki ijodida qofiya she'riy band tashkil etishning asosiy vositasi bo'lib, xilma-xil ko'rinishlarga ega. Agar klassik adabiyotda bandning olti turi (masnaviy, musallas, murabba', muxammas, musaddas, musamman) va shunga mos qofiya sistemasi mavjud bo'lsa, xalq og'zaki ijodida, xususan dostonlarda bandlar va unga mos qofiya sistemasi nihoyatda erkindir. Xalq dostonlarida personajlar holati, qahramonlarning yor izlab o'zga yurtlarga safari, yo'l taassurotlari, jang momentlarini berishda misralarning ketma-ket qofiyalanishi muhim o'rin tutadi. Bunday qofiyalanish dostonlarda 7-8 misradan tortib, 30-40, ba'zan esa, undan ham ortiq satrlardan tashkil topadi. Dostonlarda yettilik, sakkizlik, hatto o'nlik bandlar mavjud.

Dunyo folklorshunosligida sintaktik parallelizm va badiiy tasvir vositalari bilan bir qatorda she'riy band, vazn va qofiya ham epos badiyatini shakllantiruvchi muhim uzvlar sifatida asoslanadi [Раимова 2023; 3]. V.M. Jirmunskiy o'zining "Ritmik-sintaktik parallellizm – qadimgi turkiy xalqlar epik she'riyatining asosi sifatida" deb nomlangan maqolasida turkiy epik she'riyat qonuniyatlari haqida ancha mukammal fikrlarni kun tartibiga qo'yadi. U polyak olimi T. Kovalskiyning she'riyatdagi sillabik tenglik takror va parallellizm asosida rivojlangan, degan fikrini yanada takomillashtirgan holda turkiy she'riyatning kamol topishidagi yangi omillarni aniqlashga harakat qiladi. Agglyutinativ tillarga xos alliteratsiya bandlarni birlashtirishini ta'kidlaydi.... Tadqiqot muallifi T. Kovalskiyning parallelizmlar asosiga qurilgan ikki va to'rt misralik she'rlar turkiy xalqlar she'riyatining asosini tashkil etadi, degan fikri unchalik to'g'ri emasligini, turkiy epik she'riyatda bu shaklga hamma vaqt ham rioya etilavermasligini uqtirib o'tadi. Bunga misol sifatida dostonlarda o'zaro turli tarzda qofiyalanib, ikki misradan o'n misraga birlashib, tirada (birikma) hosil qiladigan parchalarni ko'rsatib o'tadi. "Alpomish" da 77 she'riy misrada 9 ta qofiyaviy guruh mavjudligini dalil sifatida keltiradi. Maqolada jamiyat taraqqiyoti bilan birgalikda she'riy parchalarning metrik tizimi mukamallashib borgani, qofiya elementlari mustahkamlanib, alliteratsiya va parallelizm asta-sekin kamayish sari yuz tutganligiga e'tibor

qaratiladi. Shuningdek, 7-8 bo'g'inlik she'riy vaznlar o'rnini 9-11 bo'g'inli vaznlar egallay boshlaganini qayd etiladi [Раимова 2023; 15].

Sinkretik she'r tuzilishi belgilari misradorlik, misralarning bo'g'in guruhlariga bo'linishi, urg'usiz, qisqa ochiq bo'g'inlarning tartibli kelishi, o'Ichovdorlik ritm, jihatdan ravshanlik: shular natijasida paydo bo'lgan band modellari, mutanosiblik va uyg'unlikdir. Turkiy she'r sillabika (barmoq sistemasi) dan boshlanmagan, balki ana shu sinkretik she'r tuzilishidan boshlangan, unda aruz xususiyatlari barmoq sistemasi xususiyatlari bilan qorishiq holda edi [Раимова 2023; 15].

B. Rahmonov "Xalq epik she'riyatining o'ziga xos xususiyatlari" nomli yana bir maqolasida yuqorida ta'kidlangan fikrlarni yanada konkretlashtiradi. Maqola muallifi ushbu tadqiqotida "Xalq she'ri" va "Epik she'r" atamalarini farqlash lozimligiga asosiy urg'u beradi. Uning ta'kidlashicha, "xalq she'ri" xalq qo'shiqlariga xos turli janriy ko'rinishlarni o'zida jamlaydi. "Epik she'r" esa voqeabandlikka daxldor bo'lib, eposga aloqadordir. Xalq epik she'rining birinchi va bosh belgisini uning voqeabandligidir [Рахмонов 1996; 26].

Shomurod baxshi Tog'ayev kuylagan "Ovsar dev bilan Gupsar dev" dostonidagi tiradalar soni 10 tani tashkil etmoqda, ya'ni shoir asar ijrosi davomida 10 marotaba she'riy misralardan foydalangan.

Epik she'rlarning umumiy qiymati 393 misrani tashkil etmoqda. Misralarni shartli ravishda 47 bandga ajratdik.

Xususan, Go'ro'g'lining Avazga aytgan so'zlarini ifodalovchi dostonidagi dastlabki tirada 20 misradan iborat. Uni shartli ravishda to'rt bandga ajratish mumkin. Qofiyalanish tartibi va turoqlar soni esa ancha erkin ko'rinish hosil qilgan. She'riy qism "Oyag'imdi qo'yamana, zinamaya bo'l zina, // Menga ixlas, mo'minlarga tag'in bermagin guna" satrlari bilan boshlanadi. Parallelizm hodisasi tufayli masnaviy qofiyani (a a) tashkil etgan ushbu misralarda hijo va turoqlar soni ham o'zaro muvofiqlikni hosil qilgan. Ya'ni, umumiy hisobda har biri 15 bo'g'indan iborat satrni 8+7 tarzida turoqlarga ajratish mumkin. O'zaro qofiyalangan "zina" va "guna" so'zlaridagi "n" harfi raviy vazifasini bajargan bo'lsa, uning ortidagi "a" tovushi majro funksiyasini ado etgan. Biroq, "i" va "u" fonemalarida ohangdoshlik yo'qligi sababli ularni tavjih sifatida ko'rsatish noo'rin bo'ladi. Shu o'rinda "guna" – adabiy tilimizdagi "gunoh" so'zining shevadagi varianti ekanini aytib o'tish joiz. Binobarin, qofiya shevadagi variantni qo'llashni taqozo etadi.

Ammo bandning keyingi o'rinlarida qofiyalanish tartibi o'zgargan. Ya'ni, qolgan uch misra quyidagicha ko'rinish olgan.

Rasul egam chiqar bir kun Meraja,

Ravza-ya pakinga-ya qo'shilsa tanama-ya bul tanang,

Otingnan aylanay, yo Muhammad Mustafo.

Ko'ringanidek, uchinchi va beshinchi misralarning oxirida keluvchi so'zlarda (Meraja // Mustafo) so'zlarida qofiya yo'qdek ko'rinadi. Shunday bo'lsa-da, og'zaki ijroda bu kamchilik unchalik sezilmaydi. Adabiyotshunoslik ilmida bu holat ikfo deb nomlanib, radifdagi nomuvofiqlik kelib chiqadi. Ammo to'rtinchi misra oxirida keluvchi "tanang" so'zi birinchi va ikkinchi misralar so'ngidagi "zina" va "guna" so'zlariga ohang jihatidan muvofiq keladi. Bizningcha, "guna" va "tanang" so'zlari och qofiyani hosil qila oladi. Shunday ekan, ilk tiradaning dastlabki bandi a a b a b tartibida qofiyalangan desak, xato bo'lmaydi. Biroq bo'g'inlar soni va turoqlanish tartibidagi nomuvofiqlik ritm va intonatsiyaga ta'sir o'tkazmasdan qolmagan.

She'riy qismning ikkinchi bandida esa o'ziga xos shakliy izchillik ta'minlanganini ko'rish mumkin.

Chechanlikdan gapdi gapga ulayman,

Oqshom jotib, erta-sahar turg'ayman,

Yaratgannan murodingdi tilayman.

Quloq sog'in, Avaz bolam so'zimg'a,
Aytgin senga qanday eldan bir yorni-ya tilayman.

Albatta, uchinchi va beshinchi misralarda bir xil – “tilayman” so'zining keltirilgani qofiyalanish tartibiga zid. Balki, ushbu dostonning boshqa ijrolarida ushbu tautologik nuqson bartaraf etilgandir. Har holda nutqimizda “ulayman”, “turg'ayman”, “tilayman” so'zlariga qofiya bo'la oldigan ohangdosh so'zlar talaygina.

Umuman olganda, “Chechanlikda gapni gapga ulamoq” birikmasi bilan boshlanadigan bandlar xalq dostonida ko'p uchraydigan, o'ziga xos formula hosil qila oladigan jumladan sanaladi. Shu sababdan ham ushbu parchada, nafaqat qofiya talablari to'liq ado etilgan, balki misralardagi bo'g'inlar soni bir-biriga muvofiq kelib, turoqlanish tartibiga rioya qilingan.

Xususan, banddagi dastlabki to'rt misraning barchasi 11 bo'g'indan iborat. Ularni 4+4+3 tarzida turoqlarga ajratish mumkin. Qofiyalanish tartibini esa biz shartli ravishda a a a b a tarzida belgiladik. Birinchi va uchinchi misradagi “ulayman” va “tilayman” so'zlari mutlaq qofiyani hosil qilgan. Ya'ni, ohangdosh so'zlarda raviydan so'ng ham majro, vasl, huruj, nafoz, mazid singari bir nechta elementlar ishtirok etgan. Agar mazkur so'zlardagi “l” tovushi raviy vazifasida kelgan bo'lsa, raviydan keyingi “a” tovushi majro o'rnida qo'llangan. Undosh tovush “y” harfini esa vasl sifatida ko'rsatish mumkin. Huruj vazifasini esa bu misralarda “m” fonemasi bajargan. E'tiborli tomoni shundaki, ushbu misraning qofiyalanuvchi so'zlarida hurujdan so'ng yana bir unli tovush keltirilgan. Qofiya ilmida majrodan keyin kelgan unilarning barchasi nafoz atamasi bilan nomlanadi. Demak, bu o'rindagi “a” nafozdir. Qofiyadosh so'zlar “n” tovushi bilan yakunlanadi. Mavjud tartibga ko'ra, hurujdan keyin kelgan undosh mazid deb nomlanadi. Demak, so'z oxiridagi “n” mazid vazifada kelgan va “ulayman // tilayman” so'zlari esa mazidli mutlaq qofiyani yuzaga keltirgan. Bandning ikkinchi misrasini yakunlagan “turg'ayman” so'zida ham raviydan tashqari barcha elementlar yuqoridagi ikki so'zning tovushlariga mos keladi. Biroq raviydan oldingi tovushlarda umumiylik yo'q. Shu sabab tavlaj yoki ridf kabi elementlar haqida gap-so'z bo'lishi mumkin emas.

Keyingi band yuqoridagilardan farqli ravishda a b s b tarzida qofiyalangan.
Meniyam-seniyam yaratgan-a Xudoyim,
Olladan men senga-ya baxtingdi-ya tilayin.
Shamchirog'ing yondirayin bolam-a,
Chambil-bilda betibe yurganingdi ko'rmayin.

Ikkinchi va to'rtinchi misralarni yakunlagan “tilayin” va “ko'rmayin” so'zlaridagi raviy (l/m) mos kelmaydi. Ammo raviydan keyingi tovushlar belgilangan tartibda keladi. Jumladan majro vazifadagi “a”, vasl o'rnidagi “y”, nafoz bo'lib kelgan “i”, huruj funksiyasini bajargan “n” fonemalari ohangdoshlikni ta'minlagan. Dastlabki tiradaning so'nggi bandida esa qofiyadosh so'zlardan foydalanilmagan.

Niyatingni aytgin o'zing Yaratganga – Ollag'a,
Go'ro'g'liman, otang endi bo'laman.
El oralab dunyoniya kezganman,
Ikkam ellik shaharni-ya din islomdi yo'lig'aya sog'anman.
Yolg'izman-a, bolam dedim seni-ya,
Aytgin-ey qaysi eldan senga-ya bir parini olibgina beraman?

Olti misradan iborat bandda hijolar soni hamda turoqlanish tartibida ham nomuvofiqlik kuzatilgan. Og'zaki ijroda sezilmaydigan bu saktalik yozma matnda yaqqol ko'zga tashlanadi. Ikkinchi tirada ikki banddan tashkil topgan. Satrlarning umumiy hajmi 11 misrani tashkil etadi. Mazkur tirada ham an'anaviy formula bilan boshlanadi. (Chechanlikdan gapdi gapga ulayman, //

Suloymondan, payg'ambardan murodimdi tilayman). Uchinchi va to'rtinchi misralar so'ngida kelgan so'zlar esa qofiyadosh emas. (Yunisminan Misqal yorim chiqqin-a, // Bugun-ey Chambil-bildan kechgayman). Keyingi misralar esa a b a b tarzida qofiyalangan. Ya'ni, birinchi misradagi "oylarim" so'zi uchinchi satrdagi "yorlarim"ga; ikkinchi misradagi "naylayin" so'zi esa to'rtinchi satrdagi "oytayin"ga qofiya tarzida keltirilgan. E'tiborli tomoni toq satrlardagi qofiyadosh so'zlarda raviy mos kelmasa-da, ridflar muvofiqlik hosil qilgan.

Raviydan keyingi elementlar ham to'la mos keladi. Ya'ni, vasl o'rnida kelgan "i" undoshi, nafoz vazifasini bajargan "a" va "i" fonemalari, huruj sifatida qo'llangan "r" tovushi, mazid bo'lib kelgan "m" tovushi to'la mos keladi. Binobarin, "oylarim" va "yorlarim" so'zlari mazidli mutlaq qofiyani hosil qilgan.

O'n beshida to'ladi-ya osmonimda oylarim,

Eko'yingdi suydin endi naylayin.

Chambildan-a ketar bo'ldi yorlarim,

Yuragimdi sizlarga-ya oytayin.

Bandning ikkinchi va to'rtinchi misralari so'ngida qo'llangan "naylayin" va "oytayin" so'zlarida raviyda nomuvofiqlik (l/n) kuzatiladi. Ammo ridf vazifasida kelgan "y" tovushi ikkala misrada ham takrorlanadi. Raviydan keyingi elementlarda esa to'la muvofiqlik mavjud: majro (a), vasl (y), nafoz (i), huruj (n) o'z o'rnida qo'llangan.

Tiradaning 7 misradan iborat ikkinchi bandida "tayladi", "tushadi", "bo'ladi", "qoladi" kabi so'zlar ohangdosh sifatida keltiriladi. Bizningcha, bu so'zlarni qofiyadosh sifatida tahlilga tortish o'zini oqlamaydi. Zero, "tayladi" va "tushadi" so'zlari qofiya elementlari ishtirok etmagan. Biroz bo'lsa-da, uyqashlik hosil qiladigan "bo'ladi" so'zi to'rtinchi misrada, "qoladi" so'zi esa yettinchi misrada keltiradi. Shu sababli mazkur so'zlarni ham qofiya sifatida baholash noo'rin.

Uchinchi tiradaning dastlabki bandida anafora uslubidan foydalanilganini ko'rish mumkin. "Xush qolinglar" birikmasi ketma-ket besh misraning avvalida qo'llanib, xushohanglikning oshishiga hamda qahramon ruhiy holatini yorqinroq tasvirlashga va uning ruhiy kechinmalarini ta'sirchan usulda aks ettirishga mo'ljallangan.

Xo'sh qolinglar, Chambil ellar,

Xo'sh qolinglar, Besh bulog'-a dashlara.

Xo'sh qolinglar, Asqar to'vlar,

Xo'sh qolinglar, Havdar ko'llar.

Xo'sh qolinglar, Chambildaya elatim...

Biroq, mazkur misralarda va bandning keyingi satrlarida qofiya elementlari ishtirok etmagan. Darhaqiqat, keyingi o'rinlarda kelgan "sultan-a", "himmatim", "o'zimni", "Xudo-ya", "quvatim", "Xudoyjon", "Olloyim" so'zlaridan biror ohangdoshlikni topish mushkul.

To'rt baddan iborat ikkinchi band esa a b a b tarzida qofiyalangan.

Buyrug' berdi sayislarning zo'rig'a,

Aqilxon-ey to'ra keldi oldig'a.

To'ram olib kelgin menga G'irotti,

Ketaman-a Kuyiqopga davlarninga eliga.

Misralar so'ngida kelgan "zo'rig'a", "oldig'a", "eliga" so'zlarida qofiyaga xos unsurlarni ilg'ash mumkin. Ammo bu so'zlarda ham raviyning nomuvofiqligi kuzatilmog'da. Shu sabab ularni mukammal qofiya sifatida baholash noto'g'ri bo'ladi. Ammo raviydan keyingi elementlar bir-birini takrorlaydi. Ya'ni majro, vasl va nafozlar to'la mos keladi.

O'n misradan iborat uchinchi badda qofiya elementlari uchratish mushkul. Shu sababdan bu misralarni tahlilga tortmaslikka qaror qildik. To'rtinchi badda esa epik she'r talablari to'la bajarilgan desak, xato bo'lmaydi. E'tiborli tomoni shundaki, quyidagi badda misra poyonidagi

so'zlar fe'l bilan yakunlanmaydi. Ot turkumiga oid so'zlarda raviydan oldingi elementlar ham ishtirok etgan. Shuningdek, qofiyalangan so'zlarga qo'shilgan -a yuklamasi qo'shilgani bois bu holatda ham mutlaq qofiya hosil qilingan.

Oy qarang'i jelar bo'ldi tuman-a,
Chambilbildi ko'rishlarim gumon-a.
O'z bolam Avazxon-a bolam-a,
Qariliqda boshimga soldi oxir zamon-a.

Band a b s b tarzida qofiyalangan bo'lsa-da, birinchi va ikkinchi misralarda ham o'zaro ohangdoshlik yuzaga kelgan. Xususan, "tuman-a" va "gumon-a" so'zlarida raviy (n) vazifasini o'tagan tashqari (m) tovushi ham mos keladi. Ammo ishbo vazifasida kelishi kutilgan unlilarda (a/o) nomuvofiqlik kuzatilmoqda. Shu sababli "m" tovushini daxil sifatida tahlilga tortolmaymiz. Undan oldin kelgan yuqori til orqa "u" fonemasi ham misralarda bir-birini takrorlaydi.

Bandning to'rtinchi misrasida kelgan "zamon-a" so'zidagi deyarli barcha tovushlar ikkinchi misra oxiridagi "gumon-a" so'zidagi fonemalarga muvofiq keladi. Biroq "m" undoshi doxil vazifasida kelmagani, undan keyin qo'llangan "o" cho'ziq unlisini ridf sifatida baholash lozim bo'ladi. Sakkiz misradan beshinchi bandda faqatgina beshinchi va oltinchi misralar o'zaro qofiyadoshlik hosil qilgan.

Dumog'i bor suyagi-ya tilidan,
Bulbul qo'nar bog'lardi-ya gulidan.

Ko'ringanidek, "tilidan" va "gulidan" so'zlarining o'zagi ham qofiyadosh. Bu o'rinda raviy vazifasini "l" tovushi bajarayotgan bo'lsa, tavjiz o'rnida kelgan "i" va "u" qisqa unlilarida nomuvofiqlik kuzatilmoqda. Biroq, raviydan keyingi elementlarda kompozitsion tugallikni ko'rish mumkin. Ya'ni, majro, vasl, nafoz va huruj o'rnida kelgan tovushlar bir-biriga to'la mos keladi. Binobarin, ushbu holatni hurujli mutlaq qofiya sifatida baholash mumkin. Keyingi bandda ham bir qator e'tiborga molik jihatlarni ko'rish mumkin. Aniqrog'i, 20 misradan iborat she'riy qismning birinchi va ikkinchi hamda beshinchi va oltinchi satrlari o'zaro qofiyalangan.

Izangiga oyag'ini tiradi,
Yaratgandan murodini tiladi.

* * *

Chor aylana chachkayinga tortadi.
Qalqonniya jelkagaya ortadi.

Band avvalidagi ikki misra so'ngida kelgan "tiladi" va "tiradi" so'zlarida raviy mos kelmaydi. Ammo daxil va ishbo bir-birini takrorlaydi. Raviydan keyingi elementlar (majro, vasl va nafoz) ham to'la muvofiqlik hosil qilgan.

Keyingi misralarda kelgan "tortadi" va "ortadi" so'zlarida, nafaqat raviy (t), balki, undan oldingi va keyingi elementlar ham bir-biriga to'la mos keladi. Xususan, hazv o'rnidagi "o", qayd vazifadagi "r", majro bo'lib kelgan "a", vasl funksiyasini bajargan "d", nafoz sifatida keltirilgan "i" to'la muvofiqlikni hosil qilgan. Natijada qaydli mutlaq qofiya yuzaga kelgan.

Keyingi banddagi qofiyani hosil qilgan "demadi" va "kemadi" so'zlaridagi elementlar tavjih (e), raviy (m), majro (a), vasl (d) va nafozdan (i) iborat.

Kecha-kunduz demadi,
Charchash, kayish hech ko'ngliga-ya kemadi.

Keyingi o'rinlardagi qofiyadosh so'zlarda ham sheva talablariga rioya qilingan.

O'ynatib G'irotti,
Ko'ring Go'ro'g'li martti.

Tervatib karkan davlatti.

Qofiyadoshlikni yuzaga keltirilgan “g’irotti”, “martti” va “davlatti” soʻzlarida raviy va undan keyingi elementlarga muvofiqlik hosil qilgan. 12 misradan iborat 10-bandda ham izchil qofiyalanish tartibini koʻrmaymiz. Ammo 6–9 misralarda oʻziga xos qofiyalanish tartibiga yuzaga kelganini ilgʻash mumkin.

Joʻlbars jurgan joʻllardan
Joʻlbarsdayin joʻrtadi.
Boʻri jurgan joʻllardan
Boʻridayin boʻrtadi.

Xususan, yettinchi va toʻqqizinchi misralarning soʻngida kelgan “joʻrtadi” va “boʻrtadi” soʻzlarida raviydan oldingi elementlardan hazv va qaydni, raviydan keyingi unsurlardan majro, vasl va nafozni koʻrish mumkin. Natijada qaydli mutlaq qofiya tizimi yuzaga kelgan.

Tiradaning soʻnggi – 11-bandidagi besh misra a a a b a tarzida qofiyalangan.

Oradan olmish uch kecha-kunduz oʻtti,

Chirgilikdan tellab yana qotti.

Koʻring Goʻroʻgʻli martti,

Oʻynatib Gʻirotti-ya koʻring-a

Badbaxt degan tovga jetti.

Qofiyalangan soʻzlarda raviydan (t) tashqari, vasl va nafoz kabi undan keyingi elementlar ham ishtirok etgan. Uchinchi misrada esa satrni ot turkumiga oid soʻz yakunlagan.

Olti banddan iborat toʻrtinchi tiradaning dastlabki bandida 22 misradan tashkil topgan. Ammo undagi faqatgina 12-misra soʻngidagi “bogʻidan” va 14-satr oxiridagi “oʻgʻidan” soʻzlarigina ohangdoshlik hosil qilgan.

Birimizdi olding Kuyiqopidan,

Birimizdi olding Eram bogʻidan.

Harkim qoʻrqar erdi ovzi, juni-jobingdan,

Qir jigiting qaytmar edi Tangir oʻgʻidan.

Ularda ham tavjid borasida nomuvofiqlik kuzatiladi. Raviydan keyingi elementlar esa oʻzaro muvofiqlik mavjud. Boshqacha aytganda, majro (i), vasl va nafoz (i) ishtirok etgan soʻz huruj (n) elementi bilan yakunlangan. Bu holat oʻz navbatida hurujli mutlaq qofiyani yuzaga keltiradi.

Tiradaning ikkinchi bandi esa oʻziga xos formula hosil qilgan “Uchar erding, qanotingdan qayrilding, // Yurar eding, qariliqda oyagʻingdan tayrilding” misralari bilan boshlanadi. Bandning keyingi toʻrt misrasida qofiyadosh soʻzlar uchramaydi.

“Qayrilding” va “tayrilding” soʻzlarida bir nechta qofiya elementlari, xususan, ridf oʻrnidagi “y”, raviy vazifasidagi “r”, majro vazifasi ado etgan “i”, vasl funksiyasidagi “l”, huruj boʻlib kelgan “d”, nafoz vazifasini oʻtagan “i”, mazid joyida qoʻllangan “ng” fonemalari ishtirok etgan.

Binobarin, ushbu kompozitsiyani ridf-i mufrad va mazidli qofiya sifatida baholash mumkin.

Uchinchi bandda ham faqat ikki misra qofiyadosh soʻzlar bilan yakunlangan. Qolgan misralarda esa ohangdosh soʻzlar ishtirok etmagan.

Besh yoshingda qoʻyding maktabga qadam,

Olti yoshda solding qoʻyningga todam.

Muqayyad – o'zak qofiya hosil qilingan ushbu so'zlarda elementlar raviy bilan yakunlangan. Bundan tashqari, daxil va ishbo ham o'z o'rnida. Faqatgina ta'sisda boshqa-boshqa fonemalarning ishtiroki ta'minlangan. Bizningcha, bu holat tirada ritmiga salbiy ta'sir ko'rsatmaydi. To'rtinchi, beshinchi va oltinchi bandlarda esa qofiyadosh so'zlarni uchratmadik. Keyingi, hisob bo'yicha beshinchi tirada islom dunyosida shuhrat qozongan ulug' zotlar ta'rifi bag'ishlangan band bilan boshlangan.

Otingdan aynalay, oy bilan osmon,
Abubakir Siddiq, Umbar, Usmon, Ali.
Madad berar kuning bo'ldi hali,
Makkani soldi Ibrayim Xalil.

Ohangdoshlik faqat uch unsur – tavjih, raviy va majro yordamida hosil qilingan. 33–34-misralar esa “Oy qarang'i jellar bo'ldi tuman-a, // Bu dayradan qutilishim guman-a” tarzida qofiyalangan. Agar “tuman-a” va “guman-a” so'zlarida “n” tovushi raviy vazifada kelgan. Shuningdek, “u”, “m” va “a” tovushlari ham bir-biriga muvofiq keladi. Biroq “u” fonemasi qisqa unli bo'lgani sababli uni ta'sis sifatida baholay olmaymiz. Shu sababli mazkur kompozitsiyani ridf-i asliyli mutlaq qofiya sifatida baholash o'zini har jihatdan oqlaydi.

Biroq 36 misradan iborat she'riy qismda o'zaro qofiyalangan boshqa so'zlarni topa olmadik. Umumiy hisobda, 17 misradan iborat 6-tirada qofiyadosh so'zlardan butunlay xoli. Undan keyingi 7-tirada esa 6 banddan iborat va unda ohangdosh so'zlar talaygina.

– Palaktiya qilsa bo'lar yagana,
Masqa pari kelag'aygin dugana.

Ushbu misralarning yakunida kelgan “yagana” va “dugana” so'zlarida raviydan oldingi ikkita tovush (“g” va “a”) bir-birini takrorlaydi. Ammo “g” fonemasini qofiya elementi sifatida baholay olmaymiz. Shunday ekan, “a” qisqa unlisi tavjih sifatida kelganini e'tirof etish joiz.

– Bayon ayla o'zing kimlar bo'lasan,
Ne sababdan otimga-ya duo berib turasan?

Mazkur misralardagi qofiyalanuvchi so'zlarda raviy (l/r) va tavjihda (o'/u) nomuvofiqlik seziladi. Majro (a), vasl (s), nafoz (a) va huruj (n) esa to'la mos keladi. Shu sababli biz ushbu majmuani hurujli mutlaq qofiya sifatida belgiladik.

Sakkizinchi tirada ikki banddan tashkil topgan bo'lib, umumiy hisobda 29 misradan iborat. Birinchi bandning uchinchi va to'rtinchi bandlarida o'zaro qofiyadosh so'zlarni uchratish mumkin. Bir ko'k otti minibgina keladi,

Besh yuz davdi kallasini chapchaday qib juladi.

Misra so'ngidagi so'zlarda tavjih o'zaro muvofiq kelmagan, raviy va undan keyingi elementlar esa to'la mos tushadi. Mutlaq qofiya hosil qilgan so'zlar fe'l turkumiga oid.

To'qqizinchi tiradaning birinchi bandi a b s a tarzida qofiyalangan. Aniqrog'i, birinchi misradagi “bildiray” va to'rtinchi misradagi “to'ldiray” so'zlarida raviydan oldingi uchta tovush (“l”, “d”, “i”) o'zaro muvofiqlik hosil qilgan. Ammo biz ularning faqat bittasini, ya'ni qisqa “i” unlisinigina qofiya elementi sifatida belgilashimiz mumkin. Tavjih vazifasida bajargan fonemadan oldingi tovushlar qofiya talablariga mos kelmaydi.

Bilmaganing bildiray,
Ajal yetib seni-ya
Davlar poymanangdi-ya
Avazman-a to'ldiray.

Raviydan keyingi elementlarda esa to'la muvofiqlikni ko'rish mumkin. Ya'ni, majro “a” va vasl “y” ohangdorlikni ta'minlagan.

Oxirgi – o‘ninchi tiradada ham qofiyadosh so‘zlardan tashkil topgan misralar u qadar ko‘p emas. Umumiy hisobda 7 band va 25 misradan iborat she‘riy qismda bor-yo‘g‘i ikki misra o‘zaro qofiyalangan. Aniqrog‘i, birinchi baytning dastlabki ikki misra “Tag‘dir qurg‘ir bilmaganim bildirdi, // Ajal jetib poymanamdi to‘ldirdi” tarzida to‘rtinchi bandning ilk satrlari esa “Mana dunyo olmamisan normisan, // Zimistonda cho‘gib jotgan qormisan” tarzida ohangdoshlik hosil qilgan.

“To‘ldirdi” va “bildirdi” so‘zlarida xuddi biz yuqorida ko‘rib o‘tganimiz kabi fe‘lli mutlaq qofiya yuzaga kelgan. Raviy hisoblanmish “r” tovushidan oldingi “i” fonemasi tavjih vazifasida kelgan. Raviydan keyingi elementlardan esa vasl o‘rnidagi “d” va nafoz funksiyasidagi “i” ohangdorlikni kuchaytirishga xizmat qilgan.

“Normisan” va “qormisan” so‘zlarida so‘z markazidagi “r” tovushi raviy vazifasida kelgan bo‘lsa, undan oldingi “o” fonemasi ridf o‘rnida qo‘llanilgan. Raviydan keyin esa vasl (m), nafoz (i va a) va mazid (n) kabi elementlarning ishtiroki ta‘minlangan. Shu bois ushbu kompozitsiyani ridf-i asliy va mazidli mutlaq qofiya sifatida baholash maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Umuman olganda, “Ovsar dev bilan Gupsar dev” dostonida 25 qofiya kompozitsiyasi qo‘llangan. Ularda 58 ta so‘z o‘zaro ohangdosh sifatida qo‘llanilgan. Aniqroq aytadigan bo‘lsak, faqat bir o‘rinda to‘rtta so‘z bir bandda “o‘tti // qotti // martti // jetti” tarzida o‘zaro qofiyalangan. yetti o‘rinda esa ohangdoshlik hosil qilish uchun uchtdan so‘zga murojaat qilingan.

Misol uchun, birinchi kompozitsiyada “zina // guna // tanang” so‘zlari, ikkinchi kompozitsiyada “ulayman // turg‘ayman // tilayman” so‘zlari, oltinchi kompozitsiyada “zo‘rig‘a // oldig‘a // eliga” so‘zlari misra so‘ngida kelib, ohangdoshlikni yuzaga keltirgan.

Shuningdek, yettinchi kompozitsiyada “tuman-a // gumon-a // zamon-a”, 12-kompozitsiyada “g‘irotti // martti // davlati”, 18-kompozitsiyada “Ali // hali // Xalil” so‘zlari o‘zaro qofiyalangan. Qolgan 17 kompozitsiyada ikkitadan so‘z o‘zaro qofiyalangan. Qofiyalanish tartibi haqida gapiradigan bo‘lsak, ushbu dostonda a a ko‘rinishidagi masnaviy qofiyalar 11 marta qo‘llangan. Uch marta a b s b tarzidagi qofiyalarga murojaat qilingan. Ikki o‘rinda esa a a a ko‘rinishidagi tartiblardan foydalanilgan. To‘rtlikni yuzaga keltirgan a a b a ko‘rinishidagi qofiyalar ham ikki o‘rinda qo‘llanilgan. Shuningdek, a a a b a tartibidagi qofiyalar ham shunchani tashkil etmoqda. Bundan tashqari, a b b b, a b s a tarzidagi qofiyalardan ham unumli foydalanilgan. Doston qofiyalarida ridf, tavjih, raviy, majro, vasl, nafoz, huruj, mazid kabi elementlaridan foydalanilganini ko‘rish mumkin.

Albatta, bu kabi tahlilni shoirning barcha dostonlari borasida olib borish maqsadga muvofiq. Ammo hajm borasidagi imkoniyatlarimiz cheklangani bois faqat bir doston tahlili bilan cheklandik.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мамашукуров Қ. Нурали туркум дostonлари ҳақида. //XX аср ўзбек фольклоршунослиги антологияси. – Тошкент: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017.
2. Ergashev A. Qashqadaryo-Surxondaryo dostonchiligi. – Toshkent: Fan, 2008.
3. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Тошкент, 1979.
4. Мирзаева М. Халқ дostonларида туркумлик масаласи // Ўзбек халқ ижоди. – Т.: Фан, 1967.
5. Egamqulov K. Janubiy O‘zbekiston dostonchilik maktablarining o‘ziga xos xususiyatlari. – Toshkent: Til va adabiyot uz., 2023. 4-son
<https://www.youtube.com/watch?v=GGQqWto-Qac>

TOHIR MALIKNING «ODAMIYLIK MULKI» ASARIDA FOLKLORIZM
FOLKLORISM IN TAHIR MALIK'S "THE PROPERTY OF HUMANITY"

Umurzaqova Nargiza Abdurashidovna,
ToshDO 'TAU tayanch doktoranti
ilmiy rahbar: f.f.n. dots. Abdumurod Tilavov,
umurzoqovanargiza26@gmail.com
doi.10.52773/tsuull.conf.2025/QPNX3182

Annotation. *In the article, we discussed the role of folklorism in illuminating the moral issues presented in Tahir Malik's "The Property of Mankind." We studied the reasons for the use of folklorisms found in "The Property of Mankind" and tried to determine their place in the work.*

Key words. *folklore, proverbs, wise sayings, stories, scientific research, ethics, humanity, wisdom, classification, enlightenment.*

Folklorizm yozma adabiyotda qo'llangan poetik ijod namunalari bo'lib, ilmiy adabiyotlarda folklorizm atamasi bilan yuritiladi. Yozma adabiyotda muallif yoki qahramon nutqida qo'llangan xalq maqollari, masallar, iboralar folklorizm hisoblanadi. Ijodkorning folklorga xos tasvir uslubiga ergashishi, folklor namunalaridan o'z asarida foydalanishi, folklorga oid syujet yoki motivni asariga olib kirishi va boshqalar murakkab folklorizm hisoblanadi.

Bu atamani ilmiy muomalaga olib kirganlardan biri - rus olimi V.P. Anikin bo'lib, u folklorizmni "xalq og'zaki ijodining professional adabiyot va boshqa san'at turlarida qo'llanishi" deb ta'riflaydi. Shuningdek, u bu atamani "folklor materialining yangi madaniy kontekstga ko'chirilishi va unda qayta talqin qilinishi" deb izohlaydi [2].

O'zbekistonda folklorizm masalasini chuqur o'rgangan va ilmiy asosda tahlil qilgan olimlardan biri – Karimov Yoqubjon bo'lib, u bu tushunchani keng yoritgan. Tadqiqotchi o'zining "G'afur G'ulom: hayoti va ijodi" nomli monografiyasida "Folklorizm – bu xalq og'zaki ijodining professional adabiyotda va boshqa san'at turlarida modifikatsiyalangan (ya'ni o'zgargan) shaklda mavjud bo'lishi, uning adabiy-badiiy matn tarkibida qayta ishlanishi yoki stilistik, ideologik va funksional o'zgarishlarga uchrashi jarayonidir" deb folklorizmga ta'rif bergan. Olim bu asarida folklorizm tushunchasi uch asosiy yo'nalishda o'rganiladi:

Folklor motivlarining adabiyotga kirib kelishi (syujet, obraz, stilistika jihatdan).

Folklor janrlarining badiiy asarlarda o'z aksini topishi (masalan, dostonlar, ertaklar, maqollar).

Folklorning adabiyotda stilistik vosita sifatida ishlatilishi (badiiy tasvir vositasi sifatida) [4. 73]. Shuningdek, o'zbek adabiyotida Asqad Muxtorning «Chinor», Turob To'laning «Suyuk momo», Erkin Vohidovning «Ruhlar isyoni», Abdulla Oripovning «Qasam dara», O'tkir Hoshimovning «Parvona kuni» asarlarida folklorizmning yorqin namunalarini ko'ramiz. Folklorizmlar madaniy hayot rivojining hozirgi bosqichida adabiyot va san'atning g'oyaviy- badiiy jihatdan uzluksiz taraqqiyotini ta'minlovchi bosh omilga aylandi. Shu bois ham bugungi kunda zamonaviy adabiyotda folklorizmning roli tobora ortib bormoqda. U xalqning tarixi va madaniy me'rosini saqlab qolishga xizmat qiladi. Shu bilan birga ijodiy yangilik kiritish imkonini ham beradi. Adabiyotning xalq qalbi bilan bog'lanishi, uning ildizini xalq og'zaki ijodida topishi qadimiy an'anadir. Tohir Malikning "Odamiylik mulki" asari ana shu an'anaga sodiq holda yozilgan bo'lib, unda folklor namunalarining o'rinli qo'llanilishi orqali asarning ma'naviy va badiiy salmog'i yanada oshgan. Bu asar nafaqat nasihatli hikoyalar to'plami, balki xalq donishmandligining kitobiy timsolidir.

Folklorizmning zamonaviy o‘zbek adabiyotidagi o‘rni xalq an‘analarini zamonaviy asarlar bilan uyg‘unlashtirishda namoyon bo‘ladi. Tohir Malik ham o‘zining «Odamiylik mulki» asarida folklorizimga murojaat qilishdan maqsadi sharqona tarbiya ildizidan zamonamizni sug‘orish edi. Asarda folklor namunalarining o‘rinli qo‘llanilishi orqali asarning ma‘naviy va badiiy qiyamati yanada oshgan.

Quyida Tohir Malikning «Odamiylik mulki» asarida folklorizmlar o‘rganildi. Ularning asardagi o‘rni belgilandi va bugungi kun didaktik mazmundagi asarlar tilida folklorizimning aks etish darajasi belgilandi.

Folklorizmlarning barcha didaktik asarlarda uchrashi tabiiy. Sababi, axloqiy- didaktik asarlar xalqona donishmandlik, milliy qadriyatlarni o‘zida jamlagan nodir asardir. Shunday asarlardan biri Tohir Malikning «Odamiylik mulki» asari bo‘lib, xalq og‘zaki ijodining ayrim shakllari — maqollar, aforizmlar, xalqona ifodalar orqali muallif o‘z fikr-mulohazalarini dalillaydi. Bu o‘z navbatida ma‘no va mazmunning kuchayishini ta‘minlaydi. Quyidagi berilgan jadvalda Tohir Malikning «Odamiylik mulki» asarida uchragan folklorizmlarni turlarga ajratib, ularning asardagi o‘rnini belgiladik. Ushbu tadqiqotni Tohir Malikning “Odamiylik mulki” asarining 2018-yil “Sano standart” nashriyoti tomonidan amalga oshirilgan 3 ta kitobdan iborat nashrining 1-kitobi asosida olib bordik.

№	Folklor namunalarining turi	Asarda qo‘llanilish maqsadi	Asarda nechi o‘rinda qo‘llangan va soni
1.	Maqollar va matallar	Asarda xalq maqollari juda ko‘p uchraydi va ular odatda fikrni mustahkamlovchi, xulosa chiqaruvchi vosita sifatida ishlatiladi	26 o‘rinda jami 588 ta maqol
2.	Hikmatli so‘zlar	Hikmatli so‘zlar ham ushbu asarda salmoqli o‘rinlarga ega bo‘lib, ular yozuvchi fikrini dalillash va asarning badiiy qiymatini oshirishga xizmat qiladi.	90 ta o‘rinda 90 ta hikmat
3.	Rivoyatlar	Asarda qo‘llangan rivoyatlar berilgan voqea yoki illat qadimdan mavjud ekanini asoslash uchun xizmat qilgan.	92 o‘rinda 92 ta rivoyat
4.	Diniy hikoyatlar	Asarda islomiy manbalarga asoslangan rivoyatlar ko‘p keltirilgan.	14 o‘rinda 14 hikoyat
5.	Afsona va ertaklar ruhidagi tasvirlar	Ba‘zi boblarda yozuvchi voqealarni xalq afsonalari kabi tasvirlaydi.	5 o‘rinda afsona va 3 o‘rinda ertaklar ruhidagi tasvirlar
	Marosim va urf- odatlarga oid unsurlar	Asarda “silai rahm”, ya’ni qarindoshlar bilan aloqani uzmaslik g‘oyasi keng ochib beriladi. Bu xalq urf-odatlari va diniy qadriyatlarning folkloriy ifodasi hisoblanadi. Keksalarga hurmat, mehr-oqibat, bayramlar va duolar — bular barchasi o‘zbek xalqining og‘zaki an‘analariga tayangan holda yoritiladi.	5 o‘rinda marosim va 7 o‘rinda urf-odatlarga oid unsurlar

Ushbu tahlil jarayonidan biz Tohir Malik xalq maqollarini qo‘llashda faqatgina o‘zbek xalq maqollaridan foydalanibgina qolmay, arab, arman, xabali, abxaz, gruzin, qozo, turk, turkman, yapon, rus, bengal, vietnam, olmon, daniya, chex, qoraqalpoq, tojik, xitoy, ingliz kabi ko‘plab dunyo xalqlari maqollarini ham namuna sifatida keltirib, o‘z fikr-mulohazalarini dalillashganini ko‘ramiz. Bu esa odob-axloq me‘yorlari nafaqat sharq xalqlarida, balki, butun dunyo xalqlari madaniyatida o‘z aksini topgan insoniylik omili ekanini ko‘ramiz. “Odamiylik mulki” asarining ba’zi boblarida yozuvchi voqealarni xalq afsonalari kabi tasvirlaydi. Masalan: “Yaxshi insonning ishi o‘zidan oldin boradi” degan g‘oya asosida qurilgan hikoyalarda insoniy fazilatlar ertakona uslubda, soddalik va ta’sirlilik bilan berilgan [5].

Shuningdek, asarda “silai rahm”, ya’ni qarindoshlar bilan aloqani uzmaslik g‘oyasi keng ochib beriladi. Bu xalq urf-odatlar va diniy qadriyatlarning folkloriy ifodasi hisoblanadi. Keksalarga hurmat, mehr-oqibat, bayramlar va duolar - bular barchasi o‘zbek xalqining og‘zaki an‘analariga tayangan holda yoritiladi.

Tohir Malik folklor elementlaridan shunchaki “bezak” sifatida emas, balki mazmuniy-g‘oyaviy qiymatni ta’minlovchi vosita sifatida foydalanadi. Bu unsurlar orqali muallif asarning xalqchilikni oshiradi, g‘oyalar hayotiy va o‘quvchiga tanish kontekstda berilishini ta’minlaydi, o‘quvchini ichki mulohazaga undaydi. Masalan, “Ko‘ngil – Xudoning uyi” degan fikr orqali yozuvchi xalq orasida mashhur bo‘lgan, ammo chuqur ma’naviy ildizlarga ega tasavvufiy qarashni yoritadi.

Darhaqiqat, ko‘ngilga ozor yetkazish katta qabohat, unga shodlik bag‘shlash ulkan saxovat, savob ekani o‘zbek xalq maqollarida eslatiladi: “Bir ko‘ngil imorati – ming Makka ziyorati” [8].

Xulosa qilib aytganda, Tohir Malikning “Odamiylik mulki” asari — bu xalq donishmandligi, diniy-ma’naviy qadriyatlar va zamonaviy insoniylik tushunchalarining uzviy uyg‘unligini aks ettirgan axloq kitobidir. Undagi folklorizm unsurlari asarga g‘oyaviy yetuklik, xalqchil ruh, hayotiylik baxsh etadi. Bu asarni nafaqat adabiy, balki etnografik, axloqiy va pedagogik nuqtayi nazardan ham bebaho manba deb baholash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Muxtor A. Chinor. – T.: Yoshlar nashriyot uyi. 2018. – 446 b.
2. Аникин В.П. Русский фольклор Песни, сказки, былины, прибаутки, загадки, игры, гадания, сценки, причитания, пословицы и присловья. Классики и современники. – М.: 1985.
3. Vohidov E. Ruhlar isyoni. – T.: Adabiyot va san’at. 1980. –142 bet
4. Karimov Yoqubjon. G‘zfur G‘ulom: hayoti va ijodi. – T.: G‘afur G‘ulom. 2008.
5. Malik Tohir. Odamiylik mulki. –T.: Sano standart. 1- kitob. 2018. – 784 b.
6. Oripov A. Onajonim. – T.: Sharq. 2004. – 96 b.
7. Umurov Hotam. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – T.: Xalq me’rosi. 2004. – 246 b.
8. O‘zbek xalq maqollari. – T.: Sharq. 2004.

XALQ OG'ZAKI IJODIDA DEV VA YALMOG'IZ KAMPIR OBRAZLARI SEMANTIK TAHLILI

SEMANTIC ANALYSIS OF THE IMAGES OF THE GIANT AND THE LITTLE OLD WOMAN IN FOLK FOLK LITERATURE

Ubaydullayeva Maftuna,

Samarqand davlat universiteti o'zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti

Nazimova Himmatoy,

Samarqand davlat universiteti,

o'zbek tili va adabiyoti kafedrasida magistri

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/XINL7690

Annotation. *In this article, one of the brightest and most interesting images in Uzbek folk oral creativity, dev and yalmogiz are devoted to analyzing the origin, features, functions and semantic essence of the old woman's images. In the course of the study, the manifestation of these images in Uzbek fairy tales and epics, their cultural codes and archetypes, as well as their interpretation in modern culture are considered.*

Key words. *dev, yalmaqiz, Zoroastrianism, semantic analysis, ancient folklore.*

Dev obrazi o'zbek xalq og'zaki ijodida qadimdan mavjud bo'lib, uning kelib chiqishi uzoq o'tmishga borib taqaladi. "Dev" so'zining ildizlari qadimgi turkiy tillarga borib taqaladi va "ulkan", "kuchli", "qudratli" ma'nolarini anglatadi. Mifologik va diniy manbalarda devlar ko'pincha tabiat kuchlarining timsoli sifatida tasvirlangan. Ular tog'lar, o'rmonlar, daryolar va boshqa tabiiy obyektlarning egalari sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Qadimgi turkiy tasavvurlarda devlar insonlarga dushman bo'lgan, ularga zarar yetkazishga intilgan mavjudotlar sifatida tasvirlangan. Shunga qaramay, ba'zi hollarda devlar donolik va adolat timsoli sifatida ham namoyon bo'lgan. Dev obrazining shakllanishiga turli mifologik va diniy ta'sirlar sezilarli bo'lgan. Jumladan, zardushtiylik, buddizm va islom dinlarining ta'siri dev obrazining xususiyatlariga o'z ta'sirini ko'rsatgan. Zardushtiylikda devlar yorug'lik va zulmat o'rtasidagi kurashda zulmat tomonida turuvchi mavjudotlar sifatida tasvirlangan. Buddizmda devlar insoniy istaklardan xalos bo'lmagan, azob chekuvchi mavjudotlar sifatida tasvirlangan. Islomda esa devlar Allohga itoat etmagan, insonlarni yo'ldan ozdirishga intiluvchi shaytoniy maxluqlar sifatida tasvirlangan. Xalqimiz tasavvurlari va maishiy hayotida dev obrazi bilan bog'liq ko'plab muhim an'ana va odatlar, marosimlar, tariximizning muhim sahifasi bo'lib kelayotga arxiologik topilmalar borki, ular xalq ijodidagi dev obrazi faqatgina poetik tafakkur mahsuli emas, balki ma'lum bir jihatlari, xususan, genezisiga ko'ra o'ziga xos tarixi asoslarga ham egaligidan dalolat beradi [1.B.11]. O'zbek xalq og'zaki ijodida dev obrazi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, u turli ertak va dostonlarda turlicha talqin etiladi. Ba'zi ertaklarda devlar vahshiy va qasoskor mavjudotlar sifatida tasvirlansa, boshqa ertaklarda ular donolik va adolat timsoli sifatida namoyon bo'ladi. Dostonlarda devlar ko'pincha bosh qahramonning asosiy dushmani sifatida tasvirlanadi va uning kuchini sinovdan o'tkazadi.

Xalqimiz orasida ezgulik va yovuzlik olami bilan aloqador deb tasavvur qilinadigan Xizr, ruh, arvoh, maloyika, lashkar, alomon, alvasti, ajina, jin, dev, pari, yalmog'iz, ajdar, sariqiz, chilton, childuxtaron, momo kabi mifologik obrazlar to'g'risida turli-tuman qarashlar mavjud [2.B.13].

Xususan, “Yalmog‘iz” so‘zining kelib chiqishi va ma‘nosi ham qadimiy ildizlarga ega. Bu so‘z turkiy tillarda “yovuz ruh”, “jin”, “ayyor” ma‘nolarini anglatadi. Kampir obrazi esa ko‘plab madaniyatlar mifologiyasi va folklorida uchraydi. U ko‘pincha oila, jamiyat va tabiat bilan bog‘liq bo‘lib, o‘tmish va kelajak o‘rtasidagi bog‘lovchi rolini o‘ynaydi. Qadimgi turkiy e‘tiqodlarda yalmog‘izlar odamlarga zarar keltiruvchi, ularni yo‘ldan ozdiruvchi yovuz ruhlar sifatida tasvirlangan. Yalmog‘iz kampir obrazi turli xalqlar mifologiyasida turlicha talqin etiladi. Ba‘zi madaniyatlarda yalmog‘iz kampir o‘lim va qayta tug‘ilish timsoli sifatida tasvirlansa, boshqa madaniyatlarda u donolik va sirli bilimlar egasi sifatida namoyon bo‘ladi. O‘zbek xalq og‘zaki ijodida yalmog‘iz kampir obrazi ko‘pincha yovuzlik, ayyorlik va sehrgarlik bilan bog‘liq. U ertaklarda bosh qahramonning asosiy dushmani sifatida namoyon bo‘ladi va unga turli sinovlarni yuboradi. Folklorshunos olim Mamatqul Jo‘rayev shunday deb ta‘kidlagan: “Ertak va qahramonlik eposi saqlab qolgan qadimgi mifologiya an‘analari poetik tafakkurning shakllanishida katta ro‘l o‘ynaydi” [3.B.87].

Yalmog‘iz kampir obrazining shakllanishiga qadimgi turkiy e‘tiqodlar, shuningdek, mahalliy urf-odatlar va an‘analar sezilarli ta‘sir ko‘rsatgan. Qadimgi turkiy e‘tiqodlarda yalmog‘izlar odamlarga zarar keltiruvchi, ularni yo‘ldan ozdiruvchi yovuz ruhlar sifatida tasvirlangan. Mahalliy urf-odatlar va an‘analarda esa kampir obrazi oila va jamiyatdagi o‘rni bilan bog‘liq bo‘lib, u ko‘pincha donolik va hayotiy tajriba timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. “Ertaklarda ifodalanayotgan har bir obraz o‘ziga xos ichki va tashqi adabiy portretga ega bo‘lib, ular asar qahramonlarining ichki va tashqi qiyofasini ochib berishda, o‘quvchi tasavvurini boyitishda muhim rol o‘ynaydi” [4. B. 105]

Devlar o‘zbek ertak va dostonlarida ulkanligi, kuchliligi va qo‘rqinchliligi bilan ajralib turadi. Ularning tashqi ko‘rinishi ko‘pincha vahshiyona va jirkanchli bo‘lib, katta tishlar, uzun tirnoqlar va g‘alati shakldagi tanalari bilan tasvirlanadi. Devlar juda katta kuchga ega bo‘lib, ular tog‘larni ko‘chirish, daryolarni to‘xtatish va hatto osmonni ushlab turish qobiliyatiga ega. Bundan tashqari, devlar turli sehrli qobiliyatlarga ham ega bo‘lishi mumkin, masalan, ular shaklini o‘zgartirish, ko‘rinmas bo‘lib qolish yoki olovni boshqarish qobiliyatiga ega. Devlarning xarakteri ko‘pincha vahshiylik, qasoskorlik va shafqatsizlik bilan ajralib turadi. Ular odamlarga nisbatan dushmanlik kayfiyatida bo‘lib, ularni o‘ldirish, yeyish yoki qul qilishga intiladi. Shunga qaramay, ba‘zi hollarda devlar donolik, adolat va hatto saxovatlilik xususiyatlariga ham ega bo‘lishi mumkin. Bunday devlar odamlarga yordam berish, ularni himoya qilish yoki ularga to‘g‘ri yo‘lni ko‘rsatishga tayyor bo‘ladi.

Ertak va dostonlarda devlarning roli turlicha bo‘lishi mumkin. Ko‘pincha devlar bosh qahramonning asosiy dushmani sifatida namoyon bo‘ladi va uning kuchini sinovdan o‘tkazadi. Bunday hollarda devlar antagonist rolini o‘ynaydi va ertak sujetining asosiy harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi. Boshqa hollarda devlar bosh qahramonga turli sinovlarni yuboradi va uning xarakterini shakllantirishga yordam beradi. Bunday hollarda devlar sinovchi rolini o‘ynaydi. Ba‘zan devlar bosh qahramonga yordam berish, uni himoya qilish yoki unga to‘g‘ri yo‘lni ko‘rsatishga tayyor bo‘ladi. Bunday hollarda devlar yordamchi rolini o‘ynaydi.

Yalmog‘iz kampirlar o‘zbek ertak va dostonlarida qo‘rqinchli, jirkanchli va sirli tashqi ko‘rinishi bilan ajralib turadi. Ularning tashqi ko‘rinishi ko‘pincha g‘alati va vahshiyona bo‘lib, katta burun, uzun soqol, egri tishlar va ajinli yuzlari bilan tasvirlanadi. Yalmog‘iz kampirlar yovuzlik, ayyorlik va sehrgarlik xususiyatlariga ega. Ular odamlarga nisbatan dushmanlik kayfiyatida bo‘lib, ularga turli yomonliklar qilishga intiladi. Yalmog‘iz kampirlar sehrli qobiliyatlarga ham ega bo‘lishi mumkin, masalan, ular shaklini o‘zgartirish, uchish, g‘oyib bo‘lish yoki turli afsunlar qilish qobiliyatiga ega. Yalmog‘iz kampirning xarakteri ko‘pincha yovuzlik, ayyorlik va shafqatsizlik bilan ajralib turadi. Ular odamlarga nisbatan dushmanlik kayfiyatida

bo'lib, ularga zarar yetkazishga intiladi. Shunga qaramay, ba'zi hollarda yalmog'iz kampirlar donolik, maslahatchilik va hatto saxovatlilik xususiyatlariga ham ega bo'lishi mumkin. Bunday yalmog'iz kampirlar bosh qahramonga yordam berish, uni himoya qilish yoki unga to'g'ri yo'lni ko'rsatishga tayyor bo'ladi.

Ertak va dostonlarda yalmog'iz kampirning roli turlicha bo'lishi mumkin. Ko'pincha yalmog'iz kampirlar bosh qahramonning asosiy dushmani sifatida namoyon bo'ladi va unga turli sinovlarni yuboradi. Bunday hollarda yalmog'iz kampir antagonist rolini o'ynaydi va ertak sujetining asosiy harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi. Boshqa hollarda yalmog'iz kampirlar bosh qahramonga maslahat berish, unga yordam berish yoki uni himoya qilishga tayyor bo'ladi. Bunday hollarda yalmog'iz kampirlar maslahatchi rolini o'ynaydi.

Dev va yalmog'iz kampir obrazlari o'zbek xalq ertaklarida keng tarqalgan bo'lib, ular turli ertak sujetlarida muhim rol o'ynaydi. Devlar ishtirokidagi eng mashhur o'zbek ertaklaridan biri "Alpomish" ertagidir. Bu ertakda Alpomish ismli botir devlarni yengib, o'z yurtini dushmanlardan himoya qiladi. Yalmog'iz kampir obrazi uchraydigan ertaklarga "Zumrad va Qimmat" va "Kenja Botir" ertaklari misol bo'ladi. Bu ertaklarda yalmog'iz kampirlar bosh qahramonga turli sinovlarni yuboradi va uning xarakterini shakllantirishga yordam beradi. Dev va yalmog'iz kampir obrazlarining ertak sujetlariga ta'siri juda katta. Bu obrazlar ertakning asosiy konfliktini yaratishga, sujetni rivojlantirishga va bosh qahramonning xarakterini ochib berishga yordam beradi. Devlar ko'pincha bosh qahramonning kuchini sinovdan o'tkazadi, yalmog'iz kampirlar esa uning aqlini va donoligini sinovdan o'tkazadi. Dev va yalmog'iz kampir obrazlari o'zbek xalq ertaklarida muhim tarbiyaviy ahamiyatga ega. Bu obrazlar yosh avlodni jasurlik, qahramonlik, aql-zakovat, donolik va mehnatsevarlik kabi fazilatlariga o'rgatadi. Ertaklarda devlar yovuzlik va zulm timsoli sifatida tasvirlansa, bosh qahramon ularni yengib, yaxshilik va adolatni qaror toptiradi. Yalmog'iz kampirlar esa sinovchi rolini o'ynab, bosh qahramonning xarakterini shakllantirishga yordam beradi. Dev va yalmog'iz kampir obrazlari o'zbek dostonlarida ham muhim rol o'ynaydi. O'zbek dostonlarida devlar ko'pincha bosh qahramonning asosiy dushmani sifatida namoyon bo'ladi va uning kuchini sinovdan o'tkazadi. "Alpomish" dostonida Alpomish devlarni yengib, o'z yurtini dushmanlardan himoya qiladi. "Go'ro'g'li" dostonida Go'ro'g'li devlarni yengib, o'z xalqini zulmdan ozod qiladi. Yalmog'iz kampir obrazi "Ravshan" dostonida uchraydi. Bu dostonida yalmog'iz kampir Ravshanga turli sinovlarni yuboradi va uning xarakterini shakllantirishga yordam beradi.

"Biz o'z tariximiz bilan, ma'naviy, milliy merosimiz bilan xaqli ravishda faxrlanamiz. Vatanimizning turli burchaklarida qad rostlagan minoralar, osori atiqalarnafaqat o'tmishdagitariximizning ko'rki, balki kelajak avlodlarimizning ham faxri, g'ururi buyukligini namoyish etuvchi tarixiy obidalaridir. Xuddi ana shu minoralar kabi asrlarga bo'y berib turgan bizning yuzlab dostonlarimiz ham mavjud. Bu ulkan badiiy obidalar jahon madaniyatida o'zining munosib o'rniga ega" [4. B. 69].

Dostonlardagi dev va yalmog'iz kampirlarning epik ahamiyati juda katta. Bu obrazlar dostonning asosiy konfliktini yaratishga, sujetni rivojlantirishga va bosh qahramonning xarakterini ochib berishga yordam beradi. Devlar ko'pincha bosh qahramonning kuchini sinovdan o'tkazadi, yalmog'iz kampirlar esa uning aqlini va donoligini sinovdan o'tkazadi. Dostonlardagi dev va yalmog'iz kampirlar obrazi o'zbek xalqining qahramonlik ruhini, ozodlikka intilishini va adolatga ishonchini aks ettiradi. Dostonlarda dev va yalmog'iz kampirlar obrazi ko'pincha mifologik va diniy tasavvurlar bilan bog'liq bo'ladi. Devlar tabiat kuchlarining timsoli sifatida tasvirlansa, yalmog'iz kampirlar qadimgi e'tiqodlar va sirli bilimlar egasi sifatida namoyon bo'ladi. Bu obrazlar dostonlarga sirli va fantastik ruh bag'ishlaydi va ularning badiiy qiymatini oshiradi. Dev obrazi o'zbek xalq og'zaki ijodida kuch, qudrat, tabiat kuchlari timsoli sifatida namoyon bo'ladi.

Devning ulkanligi va kuchliligi uning tabiat kuchlariga bo'ysunmasligini va insoniyatga xavf solishini anglatadi. Devning vahshiyliги va shafqatsizligi esa uning tartibsizlik timsoli ekanligini ko'rsatadi. Shunga qaramay, ba'zi hollarda devlar donolik va adolat timsoli sifatida ham namoyon bo'lishi mumkin. Bunday hollarda devning obrazi insoniyatga to'g'ri yo'lni ko'rsatuvchi, adolatni qaror toptiruvchi kuch sifatida talqin etiladi. Yalmog'iz kampir obrazi qadimgi e'tiqodlar, sirli bilimlar va ayollar qudrati timsoli sifatida namoyon bo'ladi. Yalmog'iz kampirning sirli va qo'rqinchli tashqi ko'rinishi uning qadimgi e'tiqodlar va sirli bilimlar bilan bog'liqligini anglatadi. Yalmog'iz kampirning sehrli qobiliyatlari esa uning ayollar qudratini va insoniyatga ta'sir o'tkazish qobiliyatini ko'rsatadi. Shunga qaramay, ba'zi hollarda yalmog'iz kampilrlar yovuzlik va ayyorlik timsoli sifatida ham namoyon bo'lishi mumkin. Bunday hollarda yalmog'iz kampirning obrazi insoniyatga xavf soluvchi, ularni yo'ldan ozdiruvchi kuch sifatida talqin etiladi.

Dev va yalmog'iz kampir obrazlarining madaniy kodlari va arxetiplari o'zbek xalq og'zaki ijodida muhim rol o'ynaydi. Bu obrazlar o'zbek xalqining qadimgi e'tiqodlarini, urf-odatlarini va an'analarini aks ettiradi. Dev va yalmog'iz kampir obrazlari o'zbek xalqining madaniy merosining muhim qismi hisoblanadi. Dev va yalmog'iz kampir obrazlari zamonaviy madaniyatda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Adabiyot, kino, teatr va tasviriy san'atda dev va yalmog'iz kampir obrazlari turli talqinlarda namoyon bo'ladi. Zamonaviy adabiyotda dev va yalmog'iz kampilrlar ko'pincha insoniyatning ichki kurashlari, qo'rquvlari va umidlari timsoli sifatida tasvirlanadi. Zamonaviy kinoda dev va yalmog'iz kampilrlar ko'pincha fantastik va sarguzashtli filmlarda uchraydi va tomoshabinlarni o'ziga jalb qiladi. Teatrda dev va yalmog'iz kampilrlar ko'pincha folklor spektakllarida namoyon bo'ladi va tomoshabinlarni o'zbek xalq og'zaki ijodining boy merosi bilan tanishtiradi. Tasviriy san'atda dev va yalmog'iz kampilrlar ko'pincha milliy uslubda yaratilgan asarlarda uchraydi va o'zbek xalqining madaniy o'zligini aks ettiradi.

Dev va yalmog'iz kampir obrazlarining zamonaviy jamiyatdagi ma'nolari va dolzarbligi hamon saqlanib qolgan. Dev obrazi zamonaviy jamiyatda kuch, qudrat va agressiya timsoli sifatida talqin etiladi. Yalmog'iz kampir obrazi esa yovuzlik, ayyorlik va manipulatsiya timsoli sifatida talqin etiladi. Shunga qaramay, zamonaviy jamiyatda dev va yalmog'iz kampir obrazlari ko'pincha insoniyatning ichki kurashlari, qo'rquvlari va umidlari timsoli sifatida ham talqin etiladi.

Bolalar adabiyotida dev va yalmog'iz kampir obrazlarining tarbiyaviy ahamiyati katta. Bolalar adabiyotida dev va yalmog'iz kampilrlar ko'pincha yovuzlik timsoli sifatida tasvirlanadi va bolalarni yaxshilikka, adolatga va mehnatsevarlikka o'rgatadi. Bolalar adabiyotida dev va yalmog'iz kampilrlarni yengish orqali bolalar jasurlik, qahramonlik va aql-zakovat kabi fazilatlarni o'rganadi. Dev va yalmog'iz kampir obrazlari o'zbek xalq og'zaki ijodida muhim o'rin egallaydi. Bu obrazlar o'zbek xalqining qadimgi e'tiqodlarini, urf-odatlarini va an'analarini aks ettiradi. Dev va yalmog'iz kampir obrazlari o'zbek xalqining madaniy merosining muhim qismi hisoblanadi. Dev va yalmog'iz kampir obrazlarining kelajak avlodlarga yetkazilishi va saqlanishi muhim ahamiyatga ega. Bu obrazlar yosh avlodni o'zbek xalq og'zaki ijodining boy merosi bilan tanishtiradi va ularda milliy o'zlikni anglash tuyg'usini shakllantiradi. Dev va yalmog'iz kampir obrazlarini saqlash va kelajak avlodlarga yetkazish uchun ularni adabiyot, kino, teatr va tasviriy san'at asarlarida aks ettirish, shuningdek, ularga bag'ishlangan tadqiqotlar o'tkazish zarur.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ushbu tadqiqotimiz natijalari o'zbek xalq og'zaki ijodini o'rganish, uni saqlash va kelajak avlodlarga yetkazishda amaliy ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Tadqiqot natijalari o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchilari, folkloristlar, etnograflar va boshqa mutaxassislar tomonidan o'z ishlarida foydalanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Eshonqulov Jobbor Soliyevich “O‘zbek folkloriida dev obrazining mifologik asoslari va badiiy talqini”. Filologiya fanlari bo‘yicha nomzodlik dissertatsiyasi. – Toshkent. 1996.
2. Qayumov Olim Sadriddinovich “O‘zbek folklorida Pari obrazi”. Filologiya fanlari bo‘yicha nomzodlik dissertatsiyasi. – Toshkent. 1999.
3. Mamatqul Jo‘rayev, Manzura Narzuqulova “Mif, folklor va adabiyot”. Mif va yozma adabiyot. Miflarning yozma adabiyotga munosabati. – Toshkent. 2006.
4. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsaqov B. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – Toshkent, 1990.
5. Tilavov Abdumurod “Dostonlardagi ot obrazining tarixiy ildizlariga doir”. “O‘zbekiston turkshunoslarining I forumi”. – Toshkent. 2024.

O'ZBEK BOLALAR FOLKLORIDA MAVSUMIY MAROSIM QO'SHIQLARI

SEASONAL RITUAL SONGS IN UZBEK CHILDREN'S FOLKLORE

Jo'rayeva Saodat Ulug'bek qizi,

ToshDO 'TAU stajyor-o'qituvchisi

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/EFYL7394

Annotation. *This article is devoted to the specific features of Uzbek children's folklore, and the role of thematic rituals in children's folklore is analyzed.*

Key words. *Intangible heritage, ritual, theme, yalinmachok, judge.*

Yurtimizda nomoddiy madaniy merosimizni, jumladan, bolalar folklorini ham barcha hududlar bo'yicha to'plash va tadqiqot obyekti sifatida tahlil etish bugungi folklorshunosligimiz oldida turgan dolzarb masalalalardan biri bo'lib qolmoqda. "Folklorshunoslik san'ati... bu – insoniyatning bolalik qo'shig'i"²⁵1 sifatida o'z kelajagimizni kafolatlashda, yoshlarimizni milliy va umumbashariy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda bolalar folklori namunalari ham o'ziga xos janrlari, yaratilishi va ijro xususiyatlari, tarbiyaviy-estetik mohiyati, bolalarning olamni badiiy anglashga bo'lgan poetik belgilari bilan alohida tizim sifatida namoyon bo'ladi. Unga xos janrlar nafaqat xilma-xilligi, balki har bir janrining spetsifikasi bilan ajralib turadi. Ayni paytda bolalar folklori namunalari har bir hududda ma'lum lokal xususiyatlarga ega. Ushbu jarayonlarni har tomonlama o'rganish esa folklorshunosligimizning dolzarb vazifalaridan bo'lib, Toshkent viloyati bolalar folklori janrlarining lokal xususiyatlari va hududiy rang-barangligini asoslash imkonini beradi.

Qadimdan insoniyat badiiy tafakkurining ilk ko'rinishlari sifatida bolalar folklori xalq og'zaki ijodining tarkibiy qismi sifatida shakllana boshladi. Bunda bolalar ma'lum jamiyatning a'zosi sifatida kattalar turmush tarzi, mehnati, turli marosimlari ishtirokchisi sanalgan. Bu jarayonda bolalar kattalar bilan birga harakatda bo'lishgan. Xususan, kattalar mehnatiga yordamchi, marosimlarda ishtirokchi va h.k. Natijada bolalar tafakkurida olam va odam, jamiyat va turli marosimlar haqida tasavvurlar paydo bo'la boshlagan. Bu jarayon bolalar uchun ba'zan o'yin tarzida kechsa, ba'zan majburiy mehnat shaklida kechgan. O'yin tarzida kechganida bolalar ehtirolarga to'lib-toshib, o'z zavqlarini jo'shqin va samimiy ohanglarda kuylay boshlaganlar; majburiy mehnat tarzida kechinganida esa undan og'rinishlarini horg'in va alamli qo'shiq pardalarida taratgan paytlari ko'p bo'lgan. Shu tariqa bolalarning o'z folklorlari paydo bo'la boshlagan. Bolalar folklorining paydo bo'lishida kattalar ham, bolalar ham bab-baravar hissa qo'shganlar. Kattalar tomonidan bolalarni erkalash bilan bog'liq poeziya, ajoyib-g'aroyib ertaklar, bolalar zehniini charxlovchi topishmoqlar, nutqini ravonlashtiruvchi tez aytishlar, bolalarning chaqqon va epchil bo'lishlarini ko'zlab, xilma-xil o'yinlarni ijod qilganlar.

Bolalar esa o'zlarining xilma-xil o'yinlari va rang-barang janrdagi qo'shiqlarini yaratganlarki, ularda bolalarning borliqni anglash jarayoni, qalb tebranishlari, qiziqish va ehtirolari, voqelikka munosabatlari aks etgan. Ana shu taxlitda o'yinlar, qo'shiqlar, og'zaki nasr, muqallid yoki og'zaki teatr tarzida tarmoqlangan va o'zaro chambarchas bog'lanib, bir butunlik holatiga kirgan o'zbek bolalar folklori shakllanib ulgurgan.

Bolalar folklorida shunday qo'shiqlar silsilasi ham borki, ularni kattalar qachonlardir u yoki bu munosabat bilan to'qiganlar. Bular **marosim va mavsum taronalari** bo'lib, davr o'tgani sayin yangicha ijtimoiy o'zgarishlar taqozosiga ko'ra ijtimoiy-estetik mohiyati va mavqeyi o'zgarib turgan, aniqrog'i, ijtimoiy-ma'naviy ehtiyojga ko'ra kattalar repertuaridan bolalar repertuariga o'tgan: "Boychechak", "Chittigul" mavsumiy va "Yo Ramazon" hamda hayitlik-

²⁵Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг халқаро бахшичилик санъати фестивали очилишига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи // Халқ сўзи. – Тошкент, 2019. 7 апрель. – № 68.

marosimiy qo'shiqlari kabi. Natijada, bolalar taqvim folklorini tashkil etuvchi mavsum va marosim taronalari yuzaga kelishiga asos solingan.

Shu bilan birga, kattalar safida o'sha marosimlarga qatnashgan bolalarning o'zlari ham talay taqlidiy qo'shiqlar ijod etganlar, bolalikning o'ziga xos mavsumiy an'alarini yaratganlar [Vinogradov 1924;55-89] va shu mavsumlar mohiyatiga munosib badihalar, yalinchoqlar, hukmlagichlar to'qiganlar. Shu tariqa kattalar rahnamoligida, aniqrog'i, ular bilan bevosita *hamkorlikda* bolalarning o'z mavsum va marosim taronalari yuzaga kelgan. Bularda xalq etnografiyasining tarixiy ildizlari saqlab qolingani va shular ta'sirida bolalarning kattalarnikidan farq qiladigan etnografiyasi va taqvimi (kalendari) yuzaga kelgan.

O'zbek bolalarining mavsumiy an'alarini maxsus o'rganilmagan. Biz bu haqda quyiroqda batafsil to'xtalamiz. Zotan, prof. V.G.Vinogradovning rus bolalari mavsum an'alariga oid tadqiqotining o'ziyiq bolalar kashf etgan mavsumiy an'alar, marosimiy muqallidlar anchagina ekanligini, bular har bir xalqning o'z milliy an'alariga yo'g'rilgan holda yashayotganligini ravshan ko'rsatib turibdi. Rus folklorshunosligidagi «zaklichka» deb yuritiluvchi mazkur janr mafhumini ifodalovchi atama o'zbek tilida yo'q. O'zbek folklorshunoslari mazkur janr namunalarini farqlamaydilar va umuman qo'shiq sifatida qarash bilan cheklanadilar. Xalq og'zaki poeziyasining o'z xususiyatlariga ega bu janrni umuman qo'shiq tarzida qarash bir tomonlamadir. Bu o'zbek mavsum, marosim qo'shiqlarining janriy arsenalini qashshoqlashtiradi. Shunday ekan, bu tipdagi qo'shiqlarga mustaqil janr sifatida qarash shart. Bunda zaklichka mavhumi kalka usulida o'zbekchalashtirilsa, shu folklorshunoslik istilohiga ma'no va estetik mohiyat jihatdan teng keladigan "yalinchoq" atamasi yuzaga keladi. Bu mazkur folklor hodisasi tabiatini to'la ifoda etadi va ilmiy taomil uchun g'oyat qulaydir. Shunisi ham borki, B.Shermuhamedov bu tipdagi tojik bolalari qo'shiqlarini maxsus janr shaklida xarakterlamasa-da, tabiat haqidagi qo'shiqlarning bir turi va hayvonlar, hasharotlar, qushlar haqidagilarini esa boshqa bir turi tarzida ikki guruhga taqsimlab o'rganishga majbur bo'lgan. Biz rus folklorshunosligidagi tasnifga va istilohga suyanib, shunday majburiyatni yengishni ko'zladik. Shu sababli tabiat hodisalari bilan bog'liq bo'lib, ibtidoiy animistik qarashlar zahirida vujudga kelgan va shakllangan qo'shiqlarni yalinchoq mafhumi ostida hayvonlar, qushlar, hasharotlarga daxldor bo'lib, ibtidoiy totemistik qarashlar zahirida yuzaga kelgan mavsum-marosim qo'shiqlarini hukmlagichlar mafhumi ostida har birini o'z xossalari ega folklor janri sifatida xarakterlashga azm etdik.

Bolalar so'z bilan o'ynab, ma'naviy kamolot pillapoyalaridan ildamlaydi. Bola o'z kamolotining ilk bosqichida so'z ma'nosini anglashdan yiroq turadi. Biroq so'zning sehrli olamiga u bilan o'ynab turib kira boradi. Onalar allalarining nazokatli ohangi bilan tanglayi ko'tarilgan bolakay endi tovushlarning mo'jizakor ohanglaridan huzurlana boshlaydi. Eng muhimi, shunday huzurlanish zavqini o'zi uchun o'zi kashf etishga intilib, asta-sekin so'zlar hosilasidan tug'ilgan ritmlarning harakatga yoki fikrga uyg'un tarovatidan ma'no uqishga mayli kuchaya boradi. Kattalar bolalardagi bu ma'naviy ehtiyojni qondirishni ko'zlab, qachonlardir topishmoq tez aytish singari so'z o'yinlarini o'ylab topganlar. Bolalarga bular g'oyat maqbul tushdi va ularni chinakamiga o'zlashtirib, hatto "o'zlariniki" qilib oldilar. Ayni chog'da o'zlari ham guldur-guplarni, bir-birlarini so'zda chandishni chinakam ma'naviy o'yin darajasiga ko'tardilar, shuningdek, so'zlarni singdirib ma'no uqish mashqlaridan iborat sirli yashirin tilning xilma-xil ko'rinishlarini o'ylab topdilar.

Albatta, bu tasnif hali to'lisha borar. Chunki o'zbek bolalar folklori namunalarining yanada ko'proq yozib olinishi, chuqurroq tadqiq etilishi uning janriy tarkibini yanada mukamallashtirishiga shubha yo'q.

Shunday qilib, o'zbek bolalar folklori xalq ijodining tarkibiy qismi sifatida qadimgi zamonlarda yuzaga kelgan va asrlar davomida yangi-yangi bo'yoqlar va shakllarda rivojlanishda davom etgan hamda boyib borayotgan yaxlit bir tizimdirki, bunda janrlar rang-barangligi, asarlar xilma-xilligi muhim o'rin tutadi. Xuddi shu rang-baranglikning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatish, ularning muayyan ijtimoiy-maishiy turmush sharoitlari bilan shartlanganligi mohiyatini

ochish, badiiy-estetik, ijtimoiy-g'oyaviy vazifalarini belgilash va umumlashtirishning asosiy mazmunini tashkil etadi.

Yalinchoqlar. Bolalarning quyosh, oy, kamalak, shamol, yomg'ir va tabiatning boshqa hodisalariga poetik munosabatlarni ifodalovchi qo'shiqlar – yalinchoqlar deyiladi. Yalinchoqlar mavsum va marosim folklorining mustaqil janri bo'lib, ularning zamirida ibtidoiy odamlarning animistik e'tiqodi qoldiqlari saqlangan. O'zbek folklorshunosligida bu tipga mansub asarlarni to'plash "Oftob chiqdi olamga" yalinchoq'ining bir necha variantlarini yozib olish bilan XX asr boshlarida boshlanadi [Peshchereva 1923;96]. Shuni aytish kerakki, Y. M. Peshchereva "Oftob chiqdi olamga" yalinchoq'ini qish mavsumiga daxldor sanasa, [Peshchereva 1923; 96] professor H. Razzoqov: "Boychechak", "Oftob chiqdi olamga", "Laylak keldi" kabi bolalar yumori – bolalarning bahor oylaridagi shodligi, xursandchiligining samimiy, beg'ubor ifodasidir", [Razzoqov 75] – deya bahor mavsumi taronalari sirasiga qo'shadi. G'. Jahongirov bu masalani chetlab o'tishni ma'qul ko'radi. Xalq qo'shiqlarida parallellizmlar motiv mohiyatini mantiqiy qarama-qarshilikda ochishi qonuniyati inobatga olinsa, Y. M. Peshchereva haq bo'lib chiqadi, chunki yetimlik va o'gaylik fojeasini qishga qiyoslash an'anasi mavjud, qishning shafqatsizligi fonida o'gaylik munosabatlarining mohiyati ravshanroq ko'rinadi.

Hukmlagichlar. Qishloqlarda bolalar har xil hayvonlarni, qushlarni, hasharotlarni ko'rib yashaydilar. Bular tashqi ko'rinishlari, rang-barangligi va ovozlarning turli-tumanligi bilan bolalar diqqatini tortmay qo'ymaydi. Aslida, bolalar onalarning allasidayoq ayrim uy hayvonlari yoki qushlarning nomlarini eshitishadi, tillari chiqayotganda esa ularning ba'zi birlari ovozlarni ifodalovchi taqlidiy so'zlar orqali o'zlarini bilib olishgan bo'lishadi. Xuddi shu paytdan boshlab, bolalarda bu sehrli olamga nisbatan alohida qiziqish uyg'onadi. Bu jarayon chuqurlasha borgani sayin "Bolalar insonlar (aniqrog'i, o'zlari) bilan hayvonlar o'rtasidagi farqni his etolmay qolishadi va hatto gohida o'zlaridan ko'ra hayvonlarni aqlliroq, mug'ombirroq hisoblashadi, – deb yozgan edi Ivan Franko. – Bolalar sizga o'z o'yinlari haqida hikoya qilisha turib, it, mushuk yoki boshqalarning hayvonligini ham unutib, xuddi o'z o'rtog'i haqida gapirishgandek so'zlashadi: "Biz tulki bilan qayoqqadir bordik" va h.k. Shu tariqa, bolalarning hayvonlarga, qushlarga, hasharotlarga munosabati o'yindan, taqliddan, muloqotdan iborat jo'shqin va faol jarayonga aylanib, ular poetik zavqini qo'zg'aydi. Buning oqibatida bolalar repertuarida hayvonlarga, qushlarga va hasharotlarga murojaat xarakteridagi qo'shiqlar silsilasi yuzaga kelganki, ularni hukmlagichlar deb atash va mavsum-marosim folklorining mustaqil janri sifatida nazardan o'tkazish lozim.

Xulosa o'rnida shuni aytish o'rinli o'zbek bolalar folklorida mavzumiyl marosim folklorini o'rganishga ehtiyoj yuqori bo'lib, globallashtirish jarayonida bolalarni texnika inqilobi ortidan kelayotgan bolalar inqirozlari ya'ni bolalik buzilishlaridan bir qancha himoya qilgan bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Safarov O. Qizaloqlarning bahoriy o'yinlari. // Boshlang'ich ta'lim. – Toshkent, 1998. – № 3. – B. 20-21.
2. Sarimsoqov B. O'zbek marosim folklori. – Toshkent: Fan, 1986. – 216 b.
3. Alaviya M. O'zbek xalq marosim qo'shiqlari. – Toshkent: Fan, 1974. – 222 b.
4. Madayev O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. – 232 b.
5. Safarov O. Chandishlar // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1983. – № 4. – B. 42-46.
6. Turdimov Sh. Boychechak marosimi // Maktabgacha tarbiya. – Toshkent, 1992. – № 3-4. – B. 40-41.

TURKIY XALQLAR FOLKLORIDA BO'RI OBRAZI
THE IMAGE OF THE WOLF IN THE FOLKLORE OF TURKIC PEOPLES

Mo'minova Moxitabon Bahodir qizi,

FarDU tayanch doktoranti

mominovamohitabon@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/OCVR1385

Annotation. *This article analyzes the image of the wolf in the folklore and mythological thinking of Turkic peoples within the framework of ancient religious beliefs such as totemism and animism.*

Key words. *totemism, wolf, animism, Turkic peoples, myth, folklore, mythology, ancient belief.*

Turkiy xalqlar folklori bilan urf-odatlarida izlari saqlanib qolgan animistik va totemistik qarashlar qadimiy tasavvurlar sistemasini tashkil etadi. Ma'lumki, ibtidoiy inson o'ziga noma'lum bo'lib ko'ringan tabiat kuchlaridan talvasaga tushar ekan, ayni paytda ularni yengishga harakat qilgan. Buning uddasidan chiqa olmay, ilojsiz qolish tabiatga sig'inish, notabiiy ko'ringan hodisalarga topinish, ularni madaniyat darajasiga ko'tarishga olib kelgan. Bu hol tabiat va jamiyat hodisalariga qarashda g'ayri ilmiy (ibtidoiy inson nazarida haqiqiy) animistik va totemistik tasavvurlarni tug'dirgan. [www.ziyo.uz]

Totemizizm – (Shimoliy Amerika hindularining o'jibve qabilasi tilidagi “totem” – “uning urug'i” so'zidan olingan) dinning insoniyat tarixida bundan 30-40 ming yil, balki bundan ham avvalroq yuzaga kelgan ilk shaklidir. Totemizmga sig'inuvchi xalqlar o'zlarini biror bir hayvon, o'simlik yoki jonsiz narsadan paydo bo'lgan deb tushunadilar. Turkiy xalqlar o'zlarining otabobolari ho'kiz, ot, ilon, bo'ri, it, bug'u kabi hayvonlardan kelib chiqqan deb tushunishgan va ularga e'tiqod qo'yishgan.

Gerodotning “Tarix” kitobida skiflarning birinchi ajdodlari dunyoga kelishi bilan bog'langan afsonalar totemizmnining yorqin namunasidir [Abdurahmonov 2006: 14].

Turkiy qabila va urug'lar tarixiga nazar tashlanadigan bo'lsa, tibetlar otabobolarimiz erkak maymundan va ayol o'rmon ruhidan, mo'g'ullar kulrang bo'ri va bug'udan, tulislar bo'ri va xun amaldorlarining qizidan, ashin urug'i xun shahzodasi va urg'ochi bo'ridan kelib chiqqanmiz, deb aytganlar. Enasoy afsonalarida yosh bolalarga bug'u onalik qilgan. Qirg'iz qabilasidan qolgan ikki bolani Cho'tir baymoq kampir Enasoy daryosiga tashlab yuborayotganda ularni bug'u qutqarib qoladi. Gumilyovning “Qadimgi turklar” kitobida ham ushbu masalaga to'xtab o'tilgan. Bunday totemistik dunyoqarash qadimgi dunyo odamlarining olam va borliq, tabiat va boshqa narsalar bilan munosabatini anglashga nisbatan, o'zining kelib chiqishi, ibtidosiga bo'lgan qiziqishi tufayli shakllangan. Ashin qabilasini xitoylar Tu-kyu deb ataganlar. “Turk...atamasi, kuchli, mustahkam, demakdir. Ashina esa bo'ri degani Ashina – himmatli, mard bo'ri degan ma'nodadir” [Rahmonov 1993: 43].

Hayvonlarga sig'inish qadimiy diniy marosimlardan biri bo'lgan. Buning negizida bo'ri afsonaviy qobiliyatlarni ato qilishi, tabiat hodisalariga ta'sir o'tkazishi, inson taqdirini oldindan aytishi yoki unga salomatlik ato etishi kabi e'tiqodlar yotadi. O'z navbatida bu e'tiqod totemizm bilan bog'liqdir. Bo'riga e'tiqod qilishning sabablaridan biri, undagi dushmani taqib qilishdagi jasurlik, badjahllik, shafqatsizlik, o'z avlodi haqida qayg'urish kabi xususiyatlardir. O'rta Osiyoda ko'p xalq nomlari “bo'ri” sifatida tarjima qilingan, hatto qabila ajdodi sifatida qadrlangan.

Turkiy xalqlarning ajdodi bo‘ri bo‘lganligi haqidagi mashhur “Bo‘ri urug‘lari afsonasi” mavjud. Unda aytilishicha, g‘arbiy dengiz qirg‘og‘ida yashagan turkiylarning ota-bobolari qo‘shni qabilalar tomonidan qirib tashlandi. Faqat o‘n yoshli bola yashirib tirik qoldi. O‘sha yerlarda yashaydigan urg‘ochi bo‘ri unga xotin bo‘ldi. Ochlikdan qutqarish, dushmanlardan yashirinish uchun bo‘ri o‘sha bolani olib Turfon tog‘lariga qochib ketdi. Tog‘da bir g‘or bor edi. U yerda urg‘ochi bo‘ri o‘nta bola tug‘di. Bolalarning otasi o‘sha qutqarilgan turk edi. Bo‘ri bolalari Turfondagi ayollarga uylandi. Har bir boladan bir urug‘ kelib chiqdi. O‘g‘illaridan birining ismi Ashin edi [Rahmonov 1993: 42].

Bo‘ri totemiga ishonch nafaqat turkiy xalqlar, balki Yevropadagi ayrim xalqlar orasida ham uchraydi. Antik davrda bo‘ri muqaddas hayvon sifatida paydo bo‘ldi. Romul va Rem afsonasi bunga misol bo‘la oladi. Qadimgi rimliklarning ishonchiga ko‘ra, Rim asoschilari bo‘lgan Romul va Remni ona bo‘ri emizgan. Rimliklarning ilohiy ajdodi – Mars ham bo‘ri shaklida tavsiflangan. Bu haqida Chingiz Aytmatov quyidagicha bayon qiladi:

“Men ko‘pgina xalqlarning afsonalarini, ertaklarini eslayman: ularning aksariyatida bo‘ri insonga yordam beradi yoki bosh bo‘g‘in ota-onalaridan biri bo‘ladi. Masalan, sakkizta emchagi bor mashhur ona bo‘ri abadiy shahar bo‘lmishning asoschilarini Rim-Romul-Remni parvarish qiladi. ... Ular voyaga yetgach, ko‘plab jasorat namunalarini namoyon etadilar va oxir oqibat, hokimiyatni egallaydilar. Afsonada aytilishicha, o‘sha og‘a-ini qadimiy Rim shahriga asos soladilar [Aytmatov, Shoxonov 1998: 147].

Demak, bu afsonada bo‘ri obrazi bosh bo‘g‘in sifatida ishtirok etadi. Ya‘ni u bolalarga ota-onaga bo‘ladi. Shu sababdan ham keltirilgan afsona Rim aholisining bo‘riga e‘tiqod qo‘yishiga asos bo‘lgan. Rim shahrida joylashgan bo‘rining bolalar bilan ishlangan haykali buning dalilidir. “Oq kema” qissasida ona bug‘u, Romul va Rem afsonasida esa bo‘ri ikki bolani qutqarib qoladi. Bu qissa va afsonadagi bolalarning ikkisi ham o‘limga mahkum etilgan edi. Shuning uchun ham ona bug‘u qirg‘iz xalqida qanchalik e‘zozlansa, bo‘ri ham rimliklarda shunday e‘zozlanadi. Rim afsonalarida bo‘ri ayol sifatida namoyon bo‘lsa, turkiy xalqlar afsonalarida esa ham erkak, ham ayol bo‘ri sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, turkiy xalqlarning qadimiy e‘tiqod tizimida bo‘ri obrazi faqat hayvon sifatidagina emas, balki ajdod, homiy va timsol darajasiga ko‘tarilgan muqaddas mavjudot sifatida namoyon bo‘lgan. Totemistik qarashlar asosida shakllangan bu obraz, turkiy xalqlarning kelib chiqishi, jamiyatdagi birlik va qahramonlik timsoli sifatida folklor, afsonalar va diniy marosimlarda keng o‘rin egallagan. Bo‘rining jasorat, fidoyilik, himoyachilik kabi fazilatlari uni turkiy qabilalar ongida ijobiy obraz sifatida mustahkamlagan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmonov A. Turkiy xalqlar og‘zaki ijodi. – Samarqand, 2006.
 2. Раҳмон Н. Турк ҳоқонлиги. – Тошкент, 1993.
 3. Aytmatov Ch, Shoxonov M. Cho‘qqida qolgan ovchining ohi-zori. – Toshkent: Sharq, 1998.
- www.ziyo.uz

BERUNIY ILMIY MEROSIDA XALQ OG'ZAKI IJODI VA ADABIYOTNING O'RNI THE ROLE OF FOLK ORAL ART AND LITERATURE IN BERUNIY'S SCIENTIFIC HERITAGE

Norboboyeva Maftuna Abdusalom qizi,

O'zMU tayanch doktoranti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/KMER8401

Annotation. *This thesis examines the ideas of Abu Rayhan Beruni regarding literature, artistic expression, and historical and cultural heritage in his scientific heritage. The ideas about language, style, and folklore in his works are analyzed from the point of view of literary criticism.*

Key words. *Beruni, myth, harmony of science and literature, folklore, artistic and aesthetic thought, poetic fragments.*

Sharq uyg'onish davri mutafakkiri Abu Rayhon Beruniy nafaqat buyuk olim, balki ko'p qirrali mutafakkir sifatida ham jahon ilm-fan tarixida chuqur iz qoldirgan shaxslardan biridir. Uning ilmiy merosi astronomiya, matematika, geodeziya, tarix, geologiya, farmatsiya, falsafa kabi fanlarni qamrab olgan bo'lsa-da, bu asarlarda adabiyot bilan bevosita yoki bilvosita bog'liq jihatlar ham mavjud. Ayniqsa, Beruniyning til, uslub, badiiy ifoda va madaniy merosga munosabati adabiyotshunoslik uchun alohida ahamiyatga ega. Beruniy o'zining ilmiy merosida badiiy-estetik tafakkurni ilmiy qarashlar bilan uyg'unlashtirgan yirik mutafakkirdir. Uning "Al-Ofosu-l-boqiya" ("O'tmish yodgorliklari"), "Hindiston", "Mineralogiya" kabi asarlarida turli adabiy janr elementlari – tarixiy hikoya, afsona, falsafiy mulohaza, nasriy bayon, hatto dialog shaklidagi tafakkur namunalariga duch kelamiz. Bu holat Beruniy ijodining faqat ilmiy emas, balki adabiy qirralarini ham ochib beradi. Ushbu o'zining tarixiy va ilmiy ahamiyati bilan juda katta qadriyatlariga ega. Asarda qadimgi xalqlarning, xususan, vatanimiz hududidagi sug'dlar, xorazmlilar, va undan tashqari musulmonlar, xristianlar, yahudiylarning bayramlari, urf-odatlar, turli mamlakatlarda hukm surgan podshohlar, imperatorlar, sulolalari, haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Xususan, ilmiy ma'lumotlar o'quvchini zeriktirmasligi uchun afsona, rivoyat, hikoyat va she'riy parchalar bilan bezalgan. Beruniyning qadimgi xalqlarning adabiy merosiga bo'lgan e'tibori ilmiy tahlillari orqali namoyon bo'ladi. Qadimgi xalqlarning og'zaki adabiyoti, mifologiyasini o'rganadi va asarni boyitadi. Beruniy ilmiy tafakkur bilan birga, adabiy til, badiiy ifoda va xalq og'zaki ijodiga katta e'tibor bergan. Ayniqsa, "Al-Ofosu-l-boqiya" asarida ilmiy tushunchalarni bayon etish bilan birga turli afsona va rivoyatlarni keltirishini shunday izohlaydi: "Garchi biz [bu kitobning] ba'zi joylarida turli fanlarga o'tib, bayonimizga aloqasi uzoq [masalalarga] kirishib ketsak ham, bu gapni cho'zish va ko'paytirish maqsadida emas, balki o'quvchini zeriktirmaslik uchundir. Chunki doimo bir xil narsaga qarayverish malollik va sabrsizlikka olib keladi. [O'quvchi] fandan-fanga o'tib tursa, turli bog'larda yurganga o'xshaydi, birni ko'rib ulgurmay, boshqasi boshlanadi va u kishi "har bir yangi narsada lazzat bor" deyilganidek, ularni [ko'rishga] qiziqadi va ko'zdan kechirishni istaydi" [Beruniy 2020; 130].

Uning fikricha ilm va adabiyot bir-birini to'ldiruvchi, inson tafakkurini tarbiyalovchi asosiy omillardir. Shu sababli, u badiiy va ilmiy asarlarni bir-biridan ajratmagan, balki ularni yagona ma'naviy meros sifatida baholagan. Beruniy ilmiy merosida adabiyot bevosita markaziy mavzu sifatida ko'tarilmasa-da, uning asarlarida adabiyotshunoslikka oid ko'plab muhim g'oyalar, badiiy ifoda vositalari va madaniy-estetik qarashlar mujassamdir. Bu esa Beruniy merosining adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan ham chuqur o'rganilishini taqozo etadi.

Beruniy asarlarining matni faqat faktlar ketma-ketligidan iborat emas, balki unda tarixiy, madaniy, falsafiy hamda badiiy tafakkur uyg'unlashgan. "Osor ul-boqiya" asarida vaqt va taqvim tizimlarini bayon qilish bilan birga, turli xalqlarning bayramlari, e'tiqodlari, urf-odatlar haqida tarixiy rivoyatlar, folkloriy manbalar asosida hikoya yuritadi. Beruniy o'z ilmiy g'oyalarini keng ommaga tushunarli qilish uchun badiiy tasvir vositalariga, obrazli tafakkurga murojaat qiladi. Ayniqsa, "Hindiston" asarida hind xalqi madaniyati, falsafasi, diniy qarashlari haqida yozar ekan, o'zini bir mushohida yurituvchi sifatida ko'rsatadi. Asarda muallif bilan o'quvchi o'rtasida noan'anaviy "dialog" yuzaga keladi. Bu holat, zamonaviy nuqtayi nazardan qaranganda, adabiy janrlarning shakliy o'zgaruvchanligi va interaktiv bayon uslubi sifatida ko'riladi.

Beruniyda tarixiy hikoya janri bilan bir qatorda, falsafiy-nazariy mulohaza ham muhim o'rin egallaydi. U o'z fikrlarini aniq, dalillarga asoslangan holda bayon etadi, lekin ayni vaqtda uslubda sodda, shirali va obrazli tilda yozishga intiladi. Bu uning adabiy didi, til sezgirligi va o'quvchiga estetik zavq berish niyatini bildiradi. Uning asarlarida xalq og'zaki ijodi elementlari – afsona, rivoyat, she'riy parchalar, xalqona iboralar tez-tez uchraydi. U bularni faqat madaniy manba sifatida emas, balki xalq tafakkurining mazmunli ifodasi deb ko'radi. Natijada, Beruniy merosida ilmiylik va badiiylik o'zaro uyg'unlashgan kompleks bir janr tahlili paydo bo'ladi. Qadimiy xalqlarning bayram va urf-odatlar haqida hikoya qilarkan, ularni tarixiy dalillar bilan tasdiqlab, adabiy uslubda tasvirlaydi.

Beruniy ilmiy asarlarida turli she'riy parchalarni ham keltirib o'tadi. Beruniy o'z asarlarida ba'zi she'riy parchalardan foydalanishi, aslida, uning ilmiy yondashuvining badiiy jihatdan boyitilishiga olib kelgan. Masalan, "Osor ul-boqiya" asarida tarixiy va ilmiy materiallarni bayon qilishda, Beruniy ba'zan she'riy uslubni ham qo'llaydi. Bu asar ko'proq tarixiy ma'lumotlarni, xalqlarning taqvim tizimlarini va diniy e'tiqodlarini yoritadi, lekin shu bilan birga she'riy shakllar ham qo'llanadi. Beruniyning asarlaridagi she'riy elementlar o'zining ilmiy asarlari uchun qo'shimcha badiiy chiroy yaratadi. Bu uning asarlarini nafaqat ilmiy, balki estetik nuqtai nazardan ham boyitadi. Aziz Qayumov "Beruniy va adabiyot" asarida keltiradi: "Beruniy o'z fikrlarining isboti uchun ularga juda monand keladigan she'riy parchalarni topadi. Ular olimning har bir xulosasiga mos kelgan badiiy lavhalar bo'lib xizmat qiladi. Buning sababi olimning hech qachon hayot haqiqatidan chekinmaganidir. U she'rdan ham shuni talab qilar edi. Hayot ko'rinishlarini rostgo'ylik bilan aniq ko'rsatuvchi ilmiy xulosalar ana shunday asosda yaratilgan badiiy ijod namunalari bilan qorishib ketadi" [Qayumov 1974; 112]. Bu to'g'rida Beruniyning o'zi bunday deb yozgan edi: "Voqelikda unga o'xshagan biror narsani kuzatish mumkin bo'lmagan taqdirda uni u yoki bu holatda tasavvur qilish, yoki to'lasicha, yoki qisman tasavvur qilish mumkin bo'lmasa kerak. Ammo barcha qismlarini bir butunicha tasavvur qilish, garchi u butunisicha odatdagi hayotda uchramasa ham, mumkindir" [Beruniy 2020].

Beruniy ilmiy ma'lumotlarni berish barobarida xalq og'zaki ijodiga oid bo'lgan parchalar yoki shoirlarning she'rlaridan keltirib o'tadi. Navro'z bayrami haqida bir necha she'riy parchalarni keltirgan.

Navro'z kuni o'z vaqtiga – Ardasher,
Belgilangan kunga qaytdi
Sen uni avvalgi holatiga aylantirding,
U hayron bo'lib aylanib yurardi.
Navro'zda hiroj olishga buyurding –
Xalq uchun esda tutiladigan yangilik bo'ldi.
Xalqdan hamd va sano aytish sendan esa

Ularga adolat yurgizish va minnatdor etadigan in'om berish [Beruniy 2020].

Ushbu she’riy parchani atqli arab shoiri Al-Buxturiy yozgan deb keltiradi Beruniy. Al-Mutavakkil ismli podshoh uchun yozligan qasidada Navro‘z bayramini kechiktirish va xalqdan yig‘iladigan hirojni ortga surilganligini aytib o‘tadi. Bu bilan olim Navro‘z bayramining kelib chiqishini faqat afsona emas, balki ilmiy va atrixiy asosga ega urf-odat sifatida ko‘rsatadi. Bu she’riy parchalar bilan xalq og‘zaki ijodiga yaqinlashganligi va ilmiy-falsafiy mazmun xalqona, obrazli qilib beriladi.

Bundan tashqari Beruniy o‘zining ilmiy-falsafiy asarlarida qadimgi xalqlar tarixi, taqvimi, urf-odatlar, dinlari va e’tiqodlarini yoritishda ko‘plab afsona va rivoyatlarga murojaat qiladi. U keltirgan afsonalar ko‘pincha xalq og‘zaki ijodining mahsuli bo‘lib, bu afsonalar orqali u ilmiy tushunchalarni ommaga tushunarli va obrazli tarzda yetkazishga erishadi. Jamshid, Iskandar Zulqarnayn, Qayumars kabi timsollarni turli afsonalar orqali bayon etadi.

“Hindiston” kitobida ko‘pgina afsonalarni keltiradi. Bu orqali hind adabiyoti, Hindiston xalqining og‘zaki ijodi va she’riyati to‘g‘risida qimmatli ma’lumotlarni keltiradi.

Xulosa qilib aytganda, Beruniy asarlarida uchraydigan afsonalar ilmiy tafakkur bilan adabiy-estetik ifodaning uzviy uyg‘unligini namoyon etadi. U keltirgan rivoyatlar – xususan, Jamshid va Navro‘z, Ahuramazda va Ahriman, Siymurg qushi haqidagi afsonalar – nafaqat tarixiy-madaniy ma’lumot manbai, balki xalq dunyoqarashi, qadriyatlar va e’tiqodlarini aks ettiruvchi badiiy vositalardir. Beruniy bu afsonalarni she’riy parchalar bilan bezab, murakkab ilmiy tushunchalarni xalq ongiga yaqinlashtiradi, ilm-fan bilan badiiyat o‘rtasida ko‘prik vazifasini bajaradi. Afsonalarning matndagi funksiyasi ikki tomonlama: birinchidan, ular tarixiy va diniy haqiqatlarni ramziy shaklda tushuntirishga xizmat qiladi; ikkinchidan, ularni adabiy tilda bayon qilish orqali estetik zavq uyg‘otadi. Shunday qilib, Beruniy ijodida afsonalar — ilmiy asarning badiiy boyligi, xalqona uslubning namoyoni va madaniy xotiraning barqaror ifodasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qayumov A. Beruniy va adabiyot/Asarlar. 9-jild. – T.: MUMTOZ SO‘Z, 2014.
2. Karimov N. Hindiston, Homer va Beruniy/Adabiyot va tarixiy jarayon. – T., 2012
3. Beruniy. Hindiston. – T.: Fan, 1965.
4. Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. – T.: O‘zbekiston, 2020.
5. Qayumov A. Beruniy va adabiyot. – T. 1974.

BIR OLQISH ETNOGENEZISI THE ETHNOGENESIS OF A BLESSING

Shohruh Tursunmurodov Uralovich,

ToshDO'TAU tayanch doktoranti

Shohruhtursunmurodov1994@gmail.com

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/TZJO9926

Annotation. *This article discusses the genre of blessing (olqish) that enhances the folklore elements in Azim Suyun's works, particularly through the narrative of "Qul Shirin," which contributes to the artistic vitality of his poetry. It explores how this genre serves to reveal the core idea of the poem. Furthermore, the ethnographic characteristics of folkloric elements in the poet's creative works are analyzed through his narrative poem "Imorat va yoki bir tomchi dengizga aylangan kecha" ("The Fortress or a Night Turned into a Drop of Sea").*

Key words. *Blessing, curse, folklorism, genre, ethnography, genesis, nationality, values, history, literature.*

Ma'lumki, ijodiy barkamollik kasb etgan taniqli shoirlar ijodidagi original tashbehlar, takrorlanmas poetik topilmalar, dominant obrazlar bevosita shu shoirning ona yurti – tug'ilib o'sgan zamini bilan mantiqiy-uzviy aloqadorlikda hosil bo'ladi. Bu poetik arreallik belgisi demakdir. Xuddi shunday ijodkorlardan bir andiz kuychisi – Azim Suyun bo'lib, u o'z ijodida nafaqat ona zamini tabiati, tog'lari-yu bog'lari, balki xalq og'zaki ijodiga ham katta e'tibor qaratgan. Uning folklor ta'sirida yaratilgan eng nodir asar "Imorat va yoki bir tomchi dengizga aylangan kecha" dostoni hisoblanadi. Bu dostonida shoir folklorning maqol, matal, rivoyat, afsona, olqish va qarg'ish kabi janrlaridan unumli foydalana olgan. Ijodkor bu janrlardagi folklor namunalarini muayyan asar matniga shunchaki olib kirmaydi. Ularni asar g'oyasini, asosiy mazmunini ochib berishga xizmat qiluvchi intermatn sifatida qo'llaydi. Bunday folklor namunalari Azim Suyun asarlarining ma'no olamida yaxlitlanib, ajralmas butunlik hosil qiladi. Shuningdek, xalqimizning milliy o'zligini namoyon qiluvchi xalq qadriyatlarining yozma adabiyot orqali badiiy yashovchanligi ta'minlanadi. Xususan, Azim Suyun "Imorat va yoki bir tomchi dengizga aylangan kecha" dostonida olqish janrining ajoyib namunalarini keltirgan bo'lib, ular aksiologik jihatdan o'zbek xalqining qadimiy etnografiyasi va boy madaniy merosining tarixiylikini o'zida ifodalay olgan. Masalan, shoirning mazkur dostonidagi "Qul Shirin" rivoyati tarkibidagi olqishda bir qancha o'ziga xosliklar mavjud:

Bor ekan-da, yo'q ekan, och ekan-da, to'q ekan. Qadim-qadim zamonda Iskandar kelmasdan burun Nurotaning bir podshosi o'tgan ekan. U paytlar Nurota Nur qal'asi deb atalgan ekan. Podshohning Shirin degan quli bo'lib, sayislik qilar ekan. Lekin juda-juda dehqonchilik qilishga orzumand ekan. O'ng-u xushida bu o'y-hayol unga tinchlik bermabdi. Kunlardan bir kuni qul Shirin podshoga shikoyat qilibdi:

"Podshohim, bir qoshiq qonimdan o'ting, otboqarlikdan bo'shating, otam dehqon o'tgan, uning kasbi mening qo'llarimni tun-u kun qichitadi, ketmon dastasini sog'ingan, bir umr oyog'ingizni o'pay, ekinchilikga ruxsat bering, xazina-yu dafinangizni to'ldiray"...

Podsho g'azabga kelibdi, biroq bildirmabdi, bu qulni bir boplay debdi va vaziriga: "Noshukrni qush uchsa qanoti kuyadigan Nurning sahro tomoniga hayda, u yerdan joy ko'rsat, qovun-tarvuz ekib, dehqonchilik qilsin. Qovun pishig'ida boramiz, qo'lidan kelmasa kallasini olamiz!" - debdi.

Podsho amri - vojib. Qul Shirinni cho'lning o'rtasiga bir yantoqzor joyga olib borib tashlabdi. Ko'klam o'tib, yoz kelib. Podshoning diliga qo'l tushib " o'lib ham ketgan bo'lsa kerak", deb o'ylabdi-yu, ammo vaziriga " boramiz" deb aytib qo'yganman, qani bir borsam-boray, deb shikor bahonasida yo'lga ravona bo'libdi.

Podsho ne ko'z bilan ko'rsinki, yo'l yurib, mo'l yurib kelsa, qul Shirin cho'l o'rtasiga chayla tikib, yuz xil qovunni isini anqitib, xarsangday-xarsangday yo'lbars tus tarvuzlarni dumalatib, yonboshlab yotgan emish. Qul Shirin podshoni rosa mehmon qilibdi: qovun-tarvuzning sili podsho tilini tars yoribdi. Podsho yeb bo'lib, kekirib olib, mard podsho ekan-da, shunday fotiha qilibdi:

Mazgil obod,
Shirin ozod.
Ekkan-tikkaning
Ota-bobosiga rahmat.
Ovmin!

Alqissakim, Shirin nima qilgan ekan, deng? U qovun, tarvuz urug'ini cho'ldagi yantoqlarning ildiz poyasini yorib, ularning ichiga ekkan ekan. Bilasizlar, yantoqlarning tomirlari suvga yetmasa ko'karmaydi...

Shunday qilib, qul Shirin aqli, mehnati sabab, qovun-tarvuzning shirin-shakar sharbati bilan qullikdan ozod bo'lgan ekan. [2.35]

Ma'lumki, olqishlar va qarg'ishlar folklorning muayyan xalq turmush-tarzi, diniy e'tiqodidan darak beruvchi, etimologik, etnografik, aksiologik, tarixiy, badiiy, ma'naviy janrlaridan biri sanaladi. Shuning uchun yuqoridagi olqishni Azim Suyun voyaga yetgan Nur- Ota tog' tizmasiga yondosh cho'llik qipchoq elatlarining etomadaniy etnogenezi deyish mumkin. E'tibor qaratilsa, mazkur olqish dostonidagi ertak-rivoyatning ajralmas tarkibida qo'llanilib, o'zida muhim etnomadaniy axborotni tashimoqda: "Mazgil obod", – deyilganda qul Shirinni surgun qilgan podsho tashrif buyurganda o'z qulining yangi manzili obod ekanligi, "Shirin ozod", – deyilganda yantoqning ildiziga ekilgan palakning hosilidan, mazasi-yu lazzatidan hayratlangan podsho qul Shirinni qullikdan ozod etayotganligi nazarda tutilmoqda.

Demak, bugungi kunda ham Samarqand, Jizzax, Navoiy viloyatlarida keng nutqiy iste'molda bo'lgan bu olqishning o'z tarixi, etnogenezi mavjud. Bu etnomadiylik og'zaki adabiyotdan yozma adabiyotga kirib kelgan bo'lsa-da, bugungi kunda ters ko'rinishda, ya'ni yozma adabiyot orqali badiiy yashovchanlik hosil qilmoqda.

Odatda poliz mahsulotlari, aniqrog'i, tarvuz-qovun yeyilganda aytiladigan bu olqishning mazmunini teran ochib beruvchi rivoyat o'zida quyidagi milliy an'analar tarixiylikni tashimoqda:

1. Garchi improvizatorlik omillari mavjud bo'lsa-da, Aleksandr Makadonskiy bosqinigacha yaratilganligi. Bu- tarixiy dalillanish.

2. Voqelikning Nurota cho'llarida yuz berganligi. Bu - folklor geografiyasining konkretlashuvi demakdir.

3. Tarvuz-qovun iste'molidan keyin aytilishi. Bu - etnografik asoslanishidir.

4. Yontoqqa palakning payvand qilishi. Bu – agrar etnografiyadagi milliylik demakdir.

5. Mirishkor qulning mohirligiga podshoning xolis bahosi – ozodlik berilishi. Bu – milliy o'zligimizdagi tantilik, bag'rikenglik, sahovat belgilarining genezisiga ishora.

Shuningdek, mazkur rivoyat bilan tanish bo'lmagan kitobxon yoki har qanday tinglovchi "Shirin ozod" jumlasidagi "Shirin" antroponimini sifat turkumiga mansub so'z deya xato talqin qilishi mumkin. Rivoyat matni esa qul Shirinning tadbir-u takbir bilan ozodlikka erishganligini ifodalab turishi bilan ahamiyatli sanaladi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, ba'zi olqishlar yuqoridagi kabi rivoyatlar tarkibida kelishi bilan janr ichidagi janr sanalishi mumkin

Qadimda insonlar so‘zning sehrli qudratiga ishonishgan. Shu bois tilak, istak va yaxshi niyatlarni olqish tarzida aytgan. Keyinchalik bu ilohiy qadriyat islomiy qiymat kasb etgan. Olqishning ilohiylashtirilishi islom dini bilan uzviy bog‘liq. Islom dinidagi oyat va suralarning olqish o‘rnida aytilishi folklor namunalari sanalmaydi. Yuqoridagi olqish yaratilishi jihatidan islomgacha bo‘lgan davrga taalluqli, ammo matnida g‘ayri dinlik belgisi yo‘qligi shuni ko‘rsatadiki, bu olqish improvizatorlik natijasida islom dini kirib kelgandan keyin ham shakllantirilgan bo‘lishi mumkin. Negaki risqqa, taomga shukronalik mazmunidagi tilovatlar islom dinida bir qadar mukammal shakllantirilgan.

Dasturxon olqish aytimlari odatda 3 holatda aytilishi kuzatiladi: dasturxon atrofida tanovvul qilish uchun o‘tirishgan vaqtda;

ovqatlanib bo‘lingach, dasturxon yig‘ishtirib olayotganda;

v) dasturxonda qolgan ovqat qoldiqlari-yu non ushoqlarini qoqayotganda.

Dasturxon olqishlarini bir kishi aytadi, qolganlar uni tinglab turadi va oxirida hamma “omin” deya aytuvchining fikrini ma’qullab, yuzlariga fotiha tortishadi. Shuning uchun dasturxon olqishlari mazmunan barchaga aloqador bo‘ladi. “Qul Shirin” rivoyati tarkibidagi olqish bu jihatdan taom tanovvul qilib bo‘lingach aytiladigan olqish hisoblanadi. Ammo qipchoq xalqlarida taomga alohida, tarvuz yoki qovunga alohida duo aytish holati mavjud. Bu jihat “Qul Shirin” rivoyati tarkibidagi olqishning o‘rganilishi kerak bo‘lgan yana bir etnografik xususiyatini namoyon qiladi.

Xullas, Azim Suyun ijodida olqish janridan samarali foydalanish orqali xalq og‘zaki ijodi, etnografik qadriyatlar va milliylik badiiy ifoda topgan. “Qul Shirin” rivoyatidagi olqish namunasi o‘zbek xalqining tarixiy, madaniy va axloqiy merosini yozma adabiyotga olib kirib, uni badiiy yashovchanlikka erishtirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Суюн А. Ўзлик. – Тошкент: Шарқ, 1999. 443 б.
2. Суюн А. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 2018. 448 б.
3. Суюн А. Эй дўст ёхуд Азимнома. – Тошкент: Akademnashr, 2018. 448 б.
3. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. 558 б.
4. Madayev O., Sobitova T. Xalq og‘zaki poetik ijodi. – Toshkent: Sharq, 2010. 207 b.
5. “Ravshan” dostoni. – Toshkent: Oltin qalam, 2024. 247 b.

“ALPOMISH” DOSTONI BEKMUROD JO‘RABOY O‘G‘LI TALQINIDA
THE EPISTLE “ALPOMYSH” INTERPRETED BY BEKMUROD JURABOY OGL

Rahmatova Mohinabonu Rajabovna,

O‘zMU tayanch doktoranti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/KQIU6357

Annotation. *Today, more than 40 variants of the epic poem "Alpomish" are known to scientists. But folklore has not stopped yet. The main goal of our article is to show through this study that Uzbek folklore continues to exist even in the era of the developed Internet and to introduce another classic variant to the Uzbek variants of the epic poem "Alpomish".*

Key words. *Alpomish, Karaolchin, Toychixon, variant, version, Godarqul, Jontugal oyim.*

O'zbek folklorining eng yirik janrlaridan biri dostonlardir. O'zbek xalq baxshilaridan yuz ellikdan ko'proq syujetga bo'lingan to'rt yuzdan ortiq doston yozib olingan. Bu dostonlar nihoyatda ko'p tarmoqli va mavzuli bo'lib, uzoq asrlar davomida yaratilgan va turli ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda kuylanib kelingan. Ularning qadimiy namunalaridan biri qahramonlik dostonlaridir.

Taraqqiyotning muhtasham davriga qadam qo'ygan mamlakatimizda xalqning milliy ruhiyati va ma'naviyatini o'zida mujassamlashtirgan baxshichilik an'analari va epik asarlarni tadqiq va targ'ib etishga alohida e'tibor berilmoqda. Zero, "Har qaysi xalqning azaliy tarixi va madaniyati, eng avvalo, uning og'zaki ijodi folklor san'atida, doston va eposlarida mujassam topgan bo'lib, ular millatning o'zligini anglash, uning o'ziga xos milliy qadriyatlari va an'alarini saqlash va rivojlantirishda bebaho manba hisoblanadi" [Mirziyoyev 2019]. Ana shunday hayotbaxsh qadriyatlarni tarannum etish orqali xalqimiz ma'naviy kamolotiga xizmat qilib kelayotgan bebaho eposlardan biri do'stlik-birodarlik, mehr-muruvvat, qadr-qimmat, oliyjanoblik va mardlik ulug'langan "Alpomish" dostonidir. "Alpomish" dostoni mumtoz eposning yorqin namunasi va millat o'zligini namoyon etadigan adabiy-estetik obida bo'lgani uchun unda xalqning ma'naviy-ruhiy qudrati, madaniyati, mustahkam, irodasi, yuksak ideallari ifodasi mujassamlashgan. Ushbu doston servariantliligi, muayyan bir versiyalarga egaligi bilan ham ajralib turadi. Birgina o'zbek variantlarining o'zi 40 dan oshadi. Folklorshunoslikda har bir doston varianti yoki variantlariga biri ikkinchisining qaytarig'i, aynan takrori sifatida qaralmaydi, balki muayyan syujetning bir ijodiy ijrodagi ko'rinishi, uning yozib olingan aniq bir matnda namoyon bo'lishi tarzida baholanadi. Bundan u yoki bu dostonning hamma variantlari ham bir xil badiiy qimmatga ega ekan, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. Chunki ulardan qay birlarining epik an'alarini saqlash darajasi, aytuvchining (baxshining) an'anaviy matnga ijodiy munosabati jihatidan muayyan ustunliklari, g'oyaviy-badiiy afzalliklari bo'lishi tabiiydir. Maqolamiz mavzusi bo'lgan Bekmurod Jo'raboy o'g'lining "Alpomish" dostoni doston variantlaridan eng go'zal namunalaridandir.

Nurota dostonchilik maktabi vakili Bekmurod Jo'raboy o'g'lining "Alpomish" dostoni varianti esa ilk bor To'ra Mirzayev tomonidan o'rganilgan. Olimning bir qator maqola va so'zboshilarida mazkur variantning o'ziga xos jihatlari qalamga olingan. Mazkur doston Mansur Afzalov tomonidan 1944-yilda yozib olingan 1946-yilda "Sharq yulduzi" jurnalining 4-5-sonlarida ma'lumot berilgan. Doston 2012 va 2016-yillarda "O'zbek xalq ijodi yodgorliklari" 100 jildligi tarkibida nashrdan chiqdi va keng ommalashdi.

Bekmurod Jo'raboy o'g'li o'zbeklarning qarluq urug'idan bo'lib, 1878-yil Nurota tumani Qo'tir qishlog'ida tug'ilgan, savodsiz, dostonlarni o'zbek, qozoq, qoraqalpoq tillarida kuylay olgan. U

“Bekmurod jirov”, “Jirov bobo” nomi bilan Konimix, Karmana, Tomdi atroflarida tanilgan. Bu to‘g‘rida folklorshunoslar M.Afzalov, Z.Husainovalar, baxshining amakivachchasi Ergash Asoboyev (Nurota tumani markazi, 1900-yilda tug‘ilgan) va shogirdi qoraqalpoq Qurbon Navro‘zovlar (Konemeks tumani, 1929-yilda tug‘ilgan) guvohlik berishgan [Alpomish 1999; 6]. Baxshi laqay do‘mbirada 6 – 7 kuy bilan do‘mbira chertish bilan birga qo‘biz ham tortgan. Hatto uning Nurota tojiklari orasida tojik tilida ham doston kuylaganligini naql qiladilar. Uning shogirdlaridan biri Tursun jirov Sherov (1898 – 1977, Nurota tumani markazi) yerlik tojiklardan bo‘lib, termalarni o‘zbekcha va tojikcha kuylay olgan. Bekmurod Jo‘raboy o‘g‘lining ustози Mozor qishloqlik (Nurota tumani) o‘zbek dostonchisi Qurbon jirovdir. U 30-yillarning boshlarida vafot etgan. Baxshi epik bayon izchilligiga e‘tibor bermay, qarama-qarshilikka yo‘l qo‘ygan, ya‘ni Boysari bir tomondan, Boybo‘rining do‘sti va u bilan teng biy (Boysari Boybo‘riga: “Siz biy bo‘lsangiz, men ham biy. Zakotni kambag‘allarga o‘z qo‘lim bilan beraman”, – deydi) sifatida talqin qilinsa, ikkinchi tomondan, Boybo‘rining ukasi deb izohlanadi.

Professor T.Mirzayev bunday holatlarni epik bayon izchilligining buzilishi tarzida talqin qilish to‘g‘ri emasligini ta‘kidlaydi [Alpomish 1999; 9]. Chunki bir motiv bayonini ikkilantirish, hatto uchlantirish xalq og‘zaki ijodiga xos xususiyatdir. Bu narsa Bekmurod Jo‘raboy o‘g‘lining o‘zbek dostonchilik an‘analariga qat‘iy amal qilish bilan birga o‘zi yashagan davr og‘zaki adabiy-tarixiy muhiti ta‘sirida beixtiyor qoraqalpoq epik an‘analaridan ham foydalanganligini ko‘rsatadi. Bekmurod Jo‘raboy o‘g‘li variantida dostonning birinchi qismi ancha qisqa aytilgan. Asar umumiy hajmining uchdan bir qismini tashkil etadi. Shu munosabat bilan Qultoy va Qaldirg‘och obrazlaridagi faollik susaygan.

Alpomish Barchin xabarini charxi singan kampirdan eshitadi. Otasi avval o‘gliga javob bermaydi, ammo uning mardligini ko‘rgach, ruxsat etadi. Tayyor ot yo‘qligi uchun otasining maslahati bilan yilqidan Boychiborni tanlaydi ot tanlashda Qultoy ishtirok etmaydi). Bu yerda ham epik voqelik bayoni izchilligi buzilgan, ya‘ni Barchinning xabar yuborishi motivlashtirilmagan holda qahramon Qultoyga undan xat keldi, - deydi. Otasiga esa, karvonlar xabar keltirdi, – deb aytadi. “Alp bo‘lsang, qirq quloqch arqonni uz”, – deb aldov bilan uning ikki qo‘lini bog‘laydi. Alpomish qanchalik urinmasin, ipak arqonni uza olmaydi. Qorajon botirni chopmoqchi bo‘lganda, orqadan: “Qo‘lingni tort”, – degan tovush keladi. Shunda Qorajon: “Alpomish egalik polvon ekan”, – deb uning qo‘lini yechadi va u bilan do‘stlashadi. Bu variantda shart ikkita: poyga va kurash. Uni ham Toychixon qo‘yadi. Alpomish Barchinni olib qaytadi. Qorajon uch oydan keyin borajagini aytib qoladi. Alpomish Barchin bilan o‘z yilqisi oldiga borib: “Qultoy bobom kelib Boysinga xabar bergach, boramiz” – deb shu yerda turib qoladi. Bu orada Toychixon Boysari boshliq besh ming uyli boysinliklarni o‘ldiradi. Karvonlar orqali bu xabarni eshitgan Alpomish yorini yilqining boshida qoldirib, Qo‘ng‘irotda bormay, yana Kashalga safar qiladi.

Xulosa sifatida aytganda, mazkur variantda epik bayon izchilligining buzilishi, dostonda Alpomishning raqibi sifatida faqat Toychixonning ko‘rsatilishi, Barchin uchun kurash shartlarinin ham Toychixon tomonidan qo‘yilishi, Qultoy va Qaldirg‘och obrazlarida faollikning susyaishi, Kayqubod va Tovka bilan bog‘liq komik holatlarning kuchaytirilishi, Qorajonning do‘st – xiyonatchi sifatida tasvirlanishi va boshqalar Bekmurod Jo‘raboy o‘g‘li varianti syujet qurilishidagi o‘ziga xos xususiyatlardir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston baxshichilik san‘atini rivojlantirishga bag‘ishlangan Xalqaro festevalning ochilish marosimida so‘zlagan nutqi. – Termiz, 2019, 5-6 aprel.

2. Mirzayev T. O‘zbek dostonchiligi va “Alpomish” dostonining Bekturod Jo‘raboy o‘g‘li varianti haqida.
3. Alpomish. Doston. Bekturod Jo‘raboy o‘g‘li varianti. – T.: 1999.
4. Алпомиш – Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси. – Т.: Фан, 1999.
5. Жуманазаров У. Ўзбек фолклори ва тарихий воқелик. – Тошкент: Фан, 1995. – 144 б.
6. Мирзаев Т. «Алпомиш» дostonининг ўзбек вариантлари. – Тошкент: Фан, 1968. – 168 б.
7. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репуртуари. – Тошкент: Фан, 1979. – 152 б.
8. Мирзаев Т. «Алпомиш» қаҳрамонлик эпоси ва ўзбек дostonлари //«Алпомиш». – Тошкент: Фан, 1999. – Б. 7-49.
9. Алпомиш. Дoston. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси / Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Тузувчи ва нашрга тайёрловчи То‘ра Мирзаев. – Тошкент: Фан, 1999. – 832 б.

“LAYLI VA MAJNUN” DOSTONI: AN’ANAVIY SYUJET VA O’ZIGA XOSLIK
THE STORY OF LAYLI AND MAJNUN: TRADITIONAL PLOT AND UNIQUENESS

Isaqova Ellora Madamin qizi,

ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

isaqovaellora@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/BJBN5761

Annotation. *This article analyzes the Fazil Yuldash oglu version of the epic poem “Layli and Majnun” in a comparative aspect with Navoi’s epic poem “Layli and Majnun”. In this article, the plot, some motifs, and the ideological and artistic features of both epics are studied.*

Key words. *epic, folklore, written literature, verse, motif, bakhshi, story, plot, variant*

Xalq badiiy tafakkuri bosqichlari va rivojlanish tarixiga nazar solinsa, so‘z san’ati dastlab folklor bilan boshlanganini va uning yozma adabiyotni yuzaga kelishi, shakllanishi hamda taraqqiyotiga zamin bo‘lganini ko‘ramiz. Ayni vaqtda yozma adabiyot ham xalq og‘zaki ijodi takomiliga samarali ta’sir eta olgan. Folklor va yozma adabiyotning o‘zaro munosabati so‘z san’atining asriy taraqqiyoti davomida muttasil rivojlanib kelgan ijodiy jarayon sanaladi.

Alisher Navoiy ijodi xalq baxshilari repertuarining boyib borishi, ularning poetik mahoratini rivojlantiruvchi muhim manbalardan biri vazifasini bajarib kelgan. Ayniqsa, savodli baxshi va qissaxonlar Navoiy asarlarini sevib mutolaa qilganlar hamda ularning mazmunini folklorga o‘ziga xos tarzda olib kirganlar. Shu tariqa ulug‘ shoir yaratgan dostonlarning xalq og‘zaki ijodiga o‘tish jarayoni ro‘y bergan. Jumladan, “Xamsa” dostonlari tarkibidagi hikoyalar ham xalq og‘zaki badiiy ijodiyoti epik janrlarining syujet silsilasini boyitishga, to‘ldirishga xizmat qilganligi mutaxassislar tomonidan tan olingan.

Sharq xalqlari adabiyotida “Layli va Majnun” mavzusidagi dostonlar, qissalar ko‘p uchraydi. Ular o‘zining yaratilish davri, muhiti, adabiy hayotdagi o‘rni bilan farqlansa-da, mazmun va syujet jihatdan bir-biriga o‘xshab ketadi. “Layli va Majnun” syujeti yozma adabiyotdan alohida ravishda xalq orasidagi talantli baxshilar va qissaxonlar tomonidan doston sifatida qayta yaratilgan. Xalq baxshisi Fozil Yo‘ldosh o‘g‘lidan yozib olingan “Layli va Majnun” dostoni shunday asarlardan biridir.

“Layli va Majnun” afsonasi forsiy va turkiy tillarda o‘nlab dostonlarga mavzu bo‘lgan. Ammo ularning har biri o‘ziga xos, betakror ma’no qatlamlaridan so‘zlaydi. Bu dostonning asosiy xislati - Majnun ham, Layli ham bir-biriga teng oshiq, teng ma’shuq. Bu doston ikki oshiq insonning haqiqiy ishqni anglab yetmaganlar orasidagi foje holati tasviriga bag‘ishlangan, deyish mumkin [Istiqlol davri o‘zbek navoiyshunosligi, 8-jild 2021:247]. Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li ijod qilgan og‘zaki variant esa butunlay qayta ishlangan syujet asosiga qurilgan va badiiyat jihatidan an’anaviy og‘zaki dostonlar bilan ma’lum o‘xshash xususiyatlarga ega. Uni shoir xalqchil til, boy, rang barang tasviriy ifodalar asosida, original tarzda yarata olgan. Fozil shoir asarni tom ma’noda xalqchil uslubda yaratdi. Uning tarkibida saj’, turli stilistik formulalar, maqollar sheva elementlari ko‘plab uchraydi. “Jarlig‘a bola berar- yarim jonin ola berar”, “Yomon aytmay, yaxshi yo‘q”, “Qizi borning nozi bor”, “Qizni kim aytmaydi, qimizni kim ichmaydi”, “Mehnat bilan topgan narsa shirin bo‘lar”, “Mehnat tortmagan, jafo chekmagan ishning payomi bo‘lmas” kabi maqollar dostonning xalqchilligini yanada oshirgan.

Hatto asarning urush sahnasida qahramonlik eposlariga xos stilistik ifodalar ham ko‘plab qo‘llanilgan. Urush sahnasi tasvirida 7 va 8 bo‘g‘inli she’riy parchalarning kelishi dostonning o‘qilishini tezlashtiradi va o‘quvchi yoki tinglovchiga ta’siri tezroq anglashiladi:

So'z aytadi alvon-alvon,
Bo'lib qoldi, ajab maydon,
Urushding qizig'i bilan,
Hali qilmaydi pushaymon,

Ayрилgan yo'q, hech bilmaydi,
Kim o'lib, kimlar qolgan,
Shunday urush bo'lib yotdi. [Afzalov, 1968:
47]

Fozil shoir asar tilini ishlaganda xalq orasida og'zaki tarqalgan dostonlardagi an'analar bo'yicha ish ko'radi. O'xshatish va sifatlashlarda tabiat hodisalari, turli hayvonlar, parrandalar, o'simliklar, narsa-predmetlarni obyekt sifatida tanlaydi. Xususan, Layliga beraypotgan ta'rifda uning ko'zini quyidagicha tavsiflaydi:

U vahshiy kiyikday jodu ko'zlari,

Oti Layli Arabiston qizlari [Afzalov, 1968:23]

Ushbu o'rinda Laylining ko'zi vahshiy kiyikday deb ta'riflanmoqda.

Shuningdek, dostonda xalqona mubolag'alar, ramziy ifodalardan o'rinli foydalanadi. Shoirning mahorati asar tilida ishlatilgan tazod san'atida, sinonimik ifodalarni tanlashda o'zining yuksak mahoratini namoyish qiladi. Bu toifa ifodalarni baxshi inson ruhiyati bilan uzviy aloqador holda juda o'rinli ishlatadi. Bu holat badiiy nutqning bo'yoqdorligini yanada oshiradi.

Fozil Yo'ldosh o'g'li talantli baxshi, an'anaviy dostonlarning mohir ijrochisi bo'lganligidan tilning og'zakilik xususiyatlariga tayanib morfologik vositalardan ham unumli foydalanadi. Uning ushbu xalq tiliga xos mahorati juft so'zlardan, ko'makchi so'zlardan, fonetik ohangdorlikdan ijodiy oziq olganligida ko'zga tashlanadi. Laylining Majnunni o'ylayotgandagi holatida takror va juft so'zlarning ko'p uchrashi dostonning badiiy qiymatini yanada oshirishga xizmat qilgan:

Menga qo'yib bunday dog'ni,

To'layozdimi paymona,

Bilmadim, uning so'rog'in,

Xohi oshna, xoh begona,

Ishq o'tida yona-yona,

Meni bilmas ota-ona... [Afzalov, 1968: 78]

Havo-falak do'na-do'na.

Shoir asardagi she'riy parchalarni 7, 8, 11 bo'g'inli vaznlarda yaratgan. She'rlarning 7, 8 bo'g'inli vaznlari asosan ruhiy kechinmalarni ifodalashda, 11 bo'g'inli vaznlar esa epik tasvirlarda istifoda etilgan. Ba'zan asarda mumtoz adabiyotdagi murabba'larga o'xshagan shakllar ham uchrab qoladi. Binobarin, Fozil shoir varianti o'zining xalqchil tili, baxshiyona ifodalari, an'anaviy dostonlarga xos uslubiy ko'rinishlari bilan alohida e'tiborga loyiq.

Boshqa dostonlarda ham ko'zga tashlanadigan milliy an'analardan dalolat beruvchi mehmon kutib olish holati ushbu dostonda ham bor. Novpal (dostonda shundan keltirilgan) yuborgan elchi-sovchilarni Laylining otasi kutib olishida shunday tasvirni uchratamiz: "Shunda bularning qanday odam ekanini bilmay, otini ushlab, otdan tushirib, makon joyga boshlab, ostiga libos tashlab, ko'nglini xushlab, dasturxon yozib, oldiga taom tashlab, xush keldingiz, mehmonlar, deb o'tirdi" [Afzalov, 1968: 39]

Fozil shoirning maqsadi Navoiy dostoni asosida ilgaridan ma'lum bo'lgan asarni takrorlash emas, balki mustaqil versiyani yaratish edi. Shuning uchun ham xalq dostonida voqealarning asosiy yo'nalishlari biroz soddalashtirilib, xalqona ruh kuchaytirilgan. "Layli va Majnun" dostonining Fozil shoir repertuaridan joy olishini Alisher Navoiy yaratgan "Layli va Majnun" asaridan bevosita ta'sirlanish deb baholamaslik ham kerak. Bunda yozma adabiyot bilan folklordagi epik an'ana o'rtasida turadigan "oraliq shakl"ning badiiy o'rnini ham nazardan qochirmaslik lozim.

Fozil Yo'ldosh o'g'li repertuaridagi og'zaki variantda A.Navoiy va Umar Boqiy asarlarining ta'siri beqiyosdir. Layli va Majnun bayon etilgan asarlarda mavzu bir bo'lsa-da, matniy, voqealar bayoni jihatdan farqlar bo'lishi mumkin. Bunga har bir ijodkor o'z davri ijtimoiy muhitidan kelib chiqib yondashishi hamda asrlar davomida og'izdan-og'izga o'tish jarayonidagi

o‘zgarishlarni sabab sifatida keltirish mumkin. Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li variantida shevaga oid so‘zlarning ko‘p uchrashini ko‘ramiz. Bu esa asarning qiymatini yanada oshirgan deb ayta olamiz. Navoiyning dostonidan farqli ravishda Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li variantida dostonga Horuni Rashid obrazi bilan bog‘liq o‘rinlar kiritilgan. Ushbu obrazning kiritilishi Majnun ishqining haqiqiyligini yanada isbot etish uchun xizmat qiladi. Boisi, Horuni Rashid Majnunning ishqda sargardon, ko‘chalarda behol bo‘lib yurganini ko‘rib, unga bu holatni ravo ko‘rolmay 500 kanizagidan istaganini tanlashini aytadi. Majnun esa buni rad etadi. Bu holat Majnun ishqining avom ishqiy emasligini ko‘rsatishga xizmat qilgan.

“Layli va Majnun” dostonlari badiiyatning ham yuksak namunasi sanalib, shoir iqtidorining benazir ko‘zgusi deyish mumkin. Ana shu ko‘zguda yuksak mahorat bilan aks ettirilgan tush lavhalarining go‘zal tasvirlariga ham duch kelamiz. Ma‘lumki, xalq og‘zaki ijodi asarlari bo‘lsin, yozma adabiyot bo‘lsin – asar qahramonlari taqdirida tush muhim o‘rin tutadi. Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li varinatida Laylining o‘ldirilishi mumkinligi haqida Majnun tush vositasida xabar topadi va Novpalni urushni to‘xtatishini so‘raydi. Shu o‘rinda tush kelajakda bo‘lishi mumkin bo‘lgan hodisani oldindan aytish vositasida sifatida ishlatilgan. Navoiyning “Layli va Majnun” dostonida Majnun ikki tush ko‘radi va uning tushlari voqeligi, g‘oyasi bilan bir-biriga o‘xshash. Ikkala o‘rinda tushlar noxushlik alomatini bildirish vositasi bo‘lgan. Birida baxtsizlikning oldini olish uchun tush ayon bo‘lsa, ikkinchisida baxtsizlik, ayriliq, ota-ona qismati ayon bo‘ladi. “Layli va Majnun” ning XXIII bobidagi tush lavhasi dostonidagi birinchi tush sanaladi. Navfal qo‘shinlariga bas kelolmasligini anglagan Laylining otasi nomusdan Laylini o‘ldirish fikrini eshitib qolgach Majnun tushida bu ayon bo‘ladi. Tushda Layli alifdek qomatini dol kabi egib, Majnun oyoq‘ini o‘padi. Shu tarzda Layli zor-zor yig‘lab, seviklisi Majnunga otasining maqsadini so‘zlaydi. Layli seviklisi Majnun ishqida qurbon bo‘lishni istar edi, Davron uni shu orzusiga, ishq bobidagi maqsadiga yetishtirganligidan xursand, shod. Majnun ham goh hush, goh behush faqat Layli haqida o‘ylar, uning xayoli bilan yashar, goh xayoliy visoldan xursand, goh hijron dardidan parishonxotir ekan, seviklisi hayotiga yetayotgan xavfdan tushida ogoh bo‘ladi va o‘ngida buning oldini oladi. Shu o‘rinda har ikki dostonidagi Layli obrazidagi asosiy farqlar ko‘zga yaqqol tashlanadi. Fozil shoir variantida Layli Majnun ishidan ranjib, oshiqlar bir-birining qasdidan bo‘lmasligini aytsa, Navoiy hazratlarining Laylisi esa Majnun uchun qurbon bo‘lishni o‘ziga sharaflar deb biladi. Navoiyning Laylisi ishqda yetuk va pok qalbli. Uning faolligi ko‘p o‘rinlarda ko‘zga tashlanadi. Ikkinchi tush majnun ota-onasi vafoti bilan bog‘liq. O‘g‘lining “telbanamo” ahvolini ko‘rib, ming jafolar chekkan ota-ona hasrat va qayg‘uda olamdan o‘tadi. Bu vaqtda Najd tog‘ida sargardon yurgan Majnun ularning vafotidan tushida voqif bo‘ladi. Ko‘rinadiki, har ikki shoir mana shu tush syujeti orqali, eng go‘zal tashbehlar vositasida Majnun butun qismatini yuksak mahorat bilan ramziy tarzda ifoda eta olgan.

“Layli va Majnun” dostonidagi sahro xronotipi oshiq (Majnun) yo‘lining muhim bosqichi hisoblanadi. “Xamsa”ning umumkonseptual sathida sahro xronotipi uzlat, jamiyatdan qochish ma’nolarini ifodalab keladi [Istiqlol davri o‘zbek navoiyshunosligi, 21-jild 2021:110]. Majnun o‘zining ishqiy tufayli boshqalardek moddiy dunyo illatlari bilan zararlanmagan. U nafs, ochko‘zlik, ikkiyuzlamachilikva munofiqlikdan uzoq. Shuning uchun uni jamiyat o‘ziga begona deb bildi. Lekin tabiat unga o‘z quchog‘ini ochdi. Sahro, tog‘, adirlarda o‘zini erkin his qilib yurdi. Ushbu holat har ikki dostonida ham mavjud. Navoiy dostonida berilgan sahro va tog‘ xronoti majoziy ma’no kasb etsa, Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li Navoiydan bevosita ta’sirlanganini payqashimiz qiyin emas. Boisi, Navoiyda syujetda sabab-oqibat masalasi juda aniq faktlar bilan beriladiki, bunga o‘quvchi hayron qolmaydi, unga ishonadi.

Navoiy qalamidagi dostonida Majnun hayotining dastlabki paytlaridayoq boshqalardan ajralib turganiga guvoh bo‘lamiz. Uning boshqa chaqaloqlarga o‘xshab ochlikdan yoki biror

ehtiyojdan yig‘lamasligi, boshqalardan ko‘ra tilining erta chiqishi, tilidan odatiy so‘zlar emas, hikmatlar yog‘ilishi kabi xislatlari uni oddiy odamlardan ustun qiladi. Mana shu ustunlik, ya‘ni barchaga ham nasib qilmaydigan Ilohiy ishq uni sahro tomon yetaklayveradi. Layli bilan bog‘dagi uchrashuv esa uni sahro odamiga aylantiradi. Jamiyat qonunlariga rioya etmay, odamlar bilan muloqotni uzadi. Shu sababdan unga an‘anaga ko‘ra (otasi o‘z otasini nomini bergan) berilgan ismi unutilib Majnun nomini oladi. Dostonda aynan sahro xronotipi tasviri Majnun iztiroblari bilan bog‘liq ravishda kechadi. Boisi, sahro va oshiq o‘rtasida ma‘lum o‘xshashliklar bor: yolg‘izlik, harorat, cheksizlik va rangda ham ma‘lum o‘xshashliklar mavjud. Navoiyning qalamida yuzaga kelgan ushbu dostondagi o‘lim bu oddiy o‘lim emas. U Haqqa yetishish vositasi. Zero, “Ayni nuqtayi nazardan “Xamsa” universal xronotipi tarkibida “avvalgi” va “quyi” olamlar chegarasida turuvchi “o‘rta olam”, ya‘ni zamin hayotini ifodalaydi. Bunga ko‘ra Majnun obrazi Alloh jamolini bir bor ko‘rib oshiqqa aylangan Odam alayhissalom va butun umr (“o‘rta olam”da kechgan hayoti davomida) viso orzusida iztirob chekayotgan Odam avlodlari timsoliga aylanadi... Nihoyat, o‘lim “o‘rta olam”ni azaliy orzu bo‘lmish “avvalgi olam” bilan tutashtiradi. Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li variantida esa doston o‘lim bilan tugamaydi. Laylining holatini anglagan onasi Majnun kelishiga umid qiladi, ayni shu paytda tog‘da yurgan Majnun ham Laylini o‘zi kelmasligini bilib qidirib keladi. Shundan so‘ng ularning to‘yi bo‘ladi va doston shu bilan yakunlanadi.

Navoiyning “Layli va Majnun”i o‘zbek adabiyoti uchun yangi davrni ochgan asar bo‘lib, uning tili boy, ravon, badiiyati yuksak. Fozil Yo‘ldoshning dostoni esa sodda, tushunarli tilga ega bo‘lib, xalq og‘zaki ijodining ta’sirini ko‘proq aks ettiradi. Har ikki doston ham asosan Layli va Majnun muhabbat sarguzashtini hikoya qiladi, ammo syujetning rivojlanishi va voqealarning tartibi jihatidan farqlar mavjud. Navoiyning dostoni kengroq ko‘lamga ega bo‘lib, qo‘shimcha voqealar va personajlarni o‘z ichiga oladi, majoziy ishq asosiy o‘rinda turadi. Fozil Yo‘ldoshning dostoni esa asosan Layli va Majnun muhabbatiga e‘tibor qaratadi, boshqa xalq dostonlari kabi u ham an‘anaviy tarzda yakun topadi. Navoiyning dostonida chuqur falsafiy ma’nolarni uchratish mumkin, Fozil Yo‘ldoshning dostoni esa ko‘proq his-tuyg‘ularga va voqealarga qaratilganligi bilan ham ahamiyatli.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ikki doston ham “Layli va Majnun” afsonasining turli talqinlarini namoyish etadi. Navoiyning dostoni adabiy tilning yuksak namunasi bo‘lsa, Fozil Yo‘ldoshning dostoni xalq og‘zaki ijodining ta’sirini ko‘rsatadi. Ularning har biri o‘ziga xos badiiy qadriyatlarga ega bo‘lib, o‘zbek adabiyoti xazinasiga uchun bebaho hissa qo‘shgan. Ularni qiyoslash orqali biz o‘zbek adabiyotining boyligi va xilma-xilligini yanada chuqurroq anglaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Istiqlol davri o‘zbek navoiyshunosligi. 30 jildlik. – Toshkent: Tamaddun, 2021. 8-jild.
2. Istiqlol davri o‘zbek navoiyshunosligi. 30 jildlik. – Toshkent: Tamaddun, 2021. 21-jild.
3. Лайли ва Мажнун. Нашрга тайёрловчи М. Афзалов. – Тошкент: Фан, 1968
4. Sirojiddinov, Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. Darslik. – Toshkent: Akademnashr, 2020.
5. Yusupova D. O‘zbek mumtoz va milliy uyg‘onish adabiyoti (Alisher Navoiy davri). – Toshkent: Tamaddun, 2016.
6. Navoiy Alisher. Layli va Majnun. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. – Toshkent: Fan, 1992. 9-jild.
7. Aliqulova H. Folk fantasies related to national dress artistic interpretation in the yor-yor. Eurasian journal of Academy research. Volume 2 Issue 12, November 2022. N <https://doi.org/10.5281/zenodo.7397165>. - B. 1243-1246.

O'ZBEK VA TURK XALQ SEHRLI ERTAKLARIDA HOMIY OBRAZLARNING
POETIKASI VA FUNKSIONAL TAHLILI

THE POETICS AND FUNCTIONAL ANALYSIS OF HELPER FIGURES IN UZBEK
AND TURKISH FOLK FAIRY TALES

Saydullayeva Aziza Ubaydullayevna,

ToshDO'TAU tayanch doktoranti

azize.uz24@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/MISA3720

Annotation. *This article analyzes the historical development stages of the **helper** figures in Uzbek and Turkish folk fairy tales, their poetic functions, their role in the hero's progression, and their symbolic meanings in the cultural context. Through this analysis, it becomes possible to observe the inner structure of folk tales, their spiritual-aesthetic value, and how they have transformed over time.*

Key words. *helper figure, magical helper, magical fairy tale, poetic function, Uzbek folk tale, Turkish folk tale*

Xalq og'zaki ijodi insoniyat tafakkuri, qadriyatlari va estetik qarashlarining bebaho manbai hisoblanadi. Ayniqsa, ertaklar milliy ong va axloqiy tarbiyaning shakllanishida muhim o'rin egallaydi. Ertaklar orqali avloddan-avlodga o'tib kelayotgan obrazlar orasida homiy (yordamchi) kuchlar alohida ahamiyat kasb etadi. Ular qahramonning yo'lini yorituvchi, sinovlardan muvaffaqiyatli o'tishiga ko'maklashuvchi vositachilar sifatida namoyon bo'ladi. Homiy obrazlarning shakllanishi xalqning tarixiy taraqqiyoti, diniy e'tiqodi va dunyoqarashidagi o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liq. Ular ertak strukturasining ajralmas qismi sifatida qahramonning harakatlarini yo'lga qo'yadi, unga sinovlardan o'tishda yordam beradi va oxir-oqibat yutuqqa erishishiga sabab bo'ladi. Turli davrlarda yaratilgan o'zbek va turk xalq sehrli ertaklarida homiy obrazlar o'ziga xos shakl va mazmunga ega bo'lib, ertak syujetida ma'lum bir vazifani bajarishga xizmat qilgan. Dastlab bu obrazlar hayvonlar va tabiat kuchlari orqali ifodalangan bo'lsa, keyinchalik diniy-mistik tushunchalar, epik qahramonlar va hatto zamonaviy ramziy timsollar bilan boyitilgan. Ertaklardagi homiy obrazlar eng boshda tabiat kuchlari, hayvonlar yoki ajdodlar ruhi sifatida paydo bo'lgan. Bu davrda odamlar tabiat bilan uyg'un yashagan, shuning uchun homiylar ko'pincha muqaddas hayvonlar (masalan, qush, ot, bo'ri, pari) yoki ajdodlar ruhi bo'lgan. Ular odatda tabiat kuchlari bilan bog'liq sirli mavjudotlar bo'lib, qahramonga yo'l ko'rsatadi, xavf-xatarni oldindan sezadi yoki unga sehrli kuch ato etadi.

Masalan, bo'ri va ot obrazi – ko'plab o'zbek va turk ertaklarida donishmand, sehrli yordamchi sifatida ishtirok etadi. J.Asqarova o'zining “O'zbek xalq sehrli ertaklarida homiy obrazi haqida”gi maqolasida pari obrazi haqida quyidagi ma'lumotlarni keltirib o'tadi: “Sehrli ertaklarda yigit qahramonga hayvon yoki qush shakliga evrila oladigan homiy – pari obrazi uchraydiki, uning genetik asoslari haqida ko'plab folklorshunos olimlar fikr bildirishgan. Xususan K.Imomov parini “suv kulti, suv ma'budasi Anaxita ta'siriga borib taqaladi. Binobarin u suv stixiyasining obrazli ifodasi. Uning qadimgi manbai O'rta Osiyodagi dastlabki dinning urug' e'tiqodi shakli, suv stixiyasining antropomorf qiyofali ma'budasi (Anaxita) paydo bo'lmasdan avvalgi ibtidoiy qatlamga borib taqaladi. Uning epik namunasi esa pari yoki suv parisi shaklida faoliyat ko'rsatadi” deya ta'kidlasa, O.Qayumov “pari O'rta Osiyo xalqlarining zardo'shtiylikdan burungi e'tiqodiy qarashlari, hosildorlik kultlari, go'zallik va muhabbat ilohasi bilan bog'liq tasavvurlar asosida kelib chiqqan sof mifologik obrazdir” degan fikrni bildiradi.” [Asqarova, 2024:127]

Islom madaniyati keng tarqalgan davrlarda homiy obrazlar ko'pincha avliyolar, nuroniy kishilar, darveshlar kabi mistik shaxslar sifatida paydo bo'lgan. Ular qahramonni yo'lga soladi,

maslahat beradi yoki sehrli buyumlar orqali yordam beradi. Bu obrazlar ko'pincha tajriba, donolik, halollik kabi qadriyatlarni ifodalaydi. Vaqt o'tishi bilan homiy obrazlar oddiy xalq vakillari – kambag'al, ammo dono dehqon, mehribon kampir, beg'ubor bola shaklida ko'rinadi. Ular jamiyatdagi insoniylik, sadoqat, mehnatsevarlik kabi qadriyatlarni targ'ib qiladi.

Ertak janrida homiy obrazlar nafaqat voqea rivojiga turtki beruvchi kuch sifatida, balki muayyan badiiy, estetik va semantik vazifalarni ham bajaradi. Ular xalq og'zaki ijodining ramziy, falsafiy qatlamlarini ochishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Homiy obrazlarning poetik funksiyalarini quyidagi yo'nalishlarda ko'rish mumkin:

1. Voqeani harakatga keltirish funksiyasi. Homiy obrazlar ko'pincha qahramonning harakatlarini yo'lga qo'yuvchi turtki sifatida paydo bo'ladi. Ular orqali ertakda harakat boshlanadi yoki muhim burilishlar yuz beradi. Bu obrazlar orqali qahramon sinov maydoniga kiradi va sarguzasht boshlanadi. Masalan, "Zumrad va Qimmat" o'zbek xalq ertagida sehrar kampir (homiy) Zumradni sinaydi, u mehribonlik va itoatkorlik ko'rsatadi. Kampir unga mo'jizaviy sovg'alar beradi. Bu yordam orqali Zumradning hayoti o'zgaradi va ertak voqealari rivojlanadi. Turk ertagi "Keloğlan ve Devler"da Kalog'lan devlardan qochayotganida yo'lda bir keksani (homiy) uchratadi. U unga sehrli xat va qamchi beradi. Shu yordam bilan Keloğlan devlarni aldab, ularni yengadi.

2. Qahramonning ichki o'sishini aks ettirish. Homiy obrazlar ko'pincha qahramonning ichki o'sishini, axloqiy kamolotini namoyish etish vositasi sifatida xizmat qiladi. Homiy bilan to'qnashuv yoki yordam olish jarayonida qahramon sabr, donolik, jasorat kabi fazilatlarni egallaydi.

3. Ramziy ma'no berish. Homiy obrazlar ko'pincha ramziy (alegorik) ma'noga ega bo'ladi. Ular ba'zida ilohiy kuchlarni, ba'zida bilimni, ba'zida esa ichki sezgi yoki imonni ifodalaydi. Shu orqali ular ertakning chuqur falsafiy qatlamlarini yaratadi. Masalan, gapiruvchi qush — dono fikr, timsoli sifatida talqin qilinadi.

4. Ma'naviy mezonga aylanish. Ko'plab ertaklarda homiy obrazlar voqelikdagi ezgulik va yovuzlik orasidagi mezon sifatida namoyon bo'ladi. Ular yordam bergan qahramonlar odatda ezgu yo'lni tanlagan bo'ladi, yordam bermaganlarga esa yovuzlik jazoni keltiradi. Bu orqali ertakda ijtimoiy-axloqiy qadriyatlar mustahkamlanadi.

5. Estetik yuksaklik kiritish. Homiy obrazlar ertakka estetik zavq olib kiradi. Ular ko'pincha sehrli, hayratlanarli, noodatiy shaklda bo'ladi va shu orqali ertakning badiiy qiymatini oshiradi. Bunday obrazlar bolalar va kattalar tasavvurini boyitadi.

Homiy obrazlar xalq ertaklarida doimo o'zgarib, xalqning diniy, ijtimoiy va madaniy tafakkuri bilan birga rivojlanib kelgan. Ular orqali har bir davr o'zining qadriyatlarini ifoda etgan. O'zbek va turk xalq sehrli ertaklarida homiy obrazlar ertak tuzilmasining ajralmas qismi bo'lib, ular nafaqat qahramonning muvaffaqiyatiga, balki ertakning umumiy estetik va axloqiy mazmuniga xizmat qiladi. Bu obrazlar orqali xalq o'zining qadriyatlarini, ezgulikni yuksaltirish g'oyasini yosh avlodga yetkazadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Asqarova J. (2024/4). O'zbek xalq sehrli ertaklarida homiy obrazi haqida. Maqola. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar.
2. Boratav, P. N. (2009). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
3. Jalolov G'. (1987). "O'zbek xalq sehrli ertaklarining genezisi va poetikasi" doktorlik dissertatsiyasi.
4. Propp, V. (2000). *Masalning Biçimbilimi*, İmge Kitabevi.
5. O'zbek xalq ertaklari. (2014). I II III qismlar. T: "O'qituvchi".
6. *Keloğlan Masalları*. (Derleyen: Naki Tezel, 1974). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

“GO‘RO‘G‘LI” TURKUM DOSTONLARINING O‘RGANILISHI
STUDY OF THE “GOROGLI” EPICS

Xidirova Farangiz Rustam qizi,

O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti, tayanch doktranti

simbadfar98@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/JEQP9611

Annotation. *This article discusses what aspects of the “Gorogly” series of epics have been studied by international and Uzbek scholars.*

Key words. *folklore, epic poems, myth, epic images, alps, alpinism system.*

Yer yuzida yuzdan ziyod xalqlar bor. Har bir xalqning o'ziga xos tarixi, tili, adabiyoti va urf-odatlar bor. Bu xosliklarining barchasi xalqlarning folklorida o'z ifodasini topadi. Olimlarga ma'lumki, epos har qanday millatda bo'lavermaydi. Epos- juda katta badiiy va amaliy hodisa. Barcha keng ko'lamli asarlar kabi eposlar ham bir inson tomonidan emas, balki butun bir xalq tomonidan asrlar davomida yaratiladigan va rivojlanishni davom etadigan asardir.

Ma'lumki o'zbek xalq og'zaki ijodi namunalarini yig'ish, yozib olish va ularni chop etish ishlari 19-asrning 2-yarmidan boshlangan, 1919-yildan esa bu ishlar keng yo'lga qo'yila boshlandi. Yangicha yo'nalishda shakllana boshlagan o'zbek folklorshunosligining dastlabki bosqichi (1918—1925 yillar) o'sha davr sharqshunosligi va o'lkashunosligi erishgan yutuqlarni izchillik bilan o'zlashtirishga intilish, folklor materiallarini jadal jamlash, xalq hayoti va maishiy turmushining barcha tomonlariga kirib borishga urinish bilan ajralib turadi. Bunda G'oz Olim, G'ulom Zafariy va Elbeklarning faoliyatlari muhim ahamiyatga ega bo'ldi. 20-yillarning 2-yarmidan boshlab yana ham jiddiy yutuqlar qo'lga kiritildi. Ergash Jumanbulbul o'g'li, Fozil Yo'ldosh o'g'li, Po'ltan shoir kabi atoqli dostonchilar aniqlandi. Ular ijrosida birinchi marta epik asarlar to'la yozib olina boshladi, xalq san'atkorlariga ijodkor sifatida qarab, ilmiy izlanishlar olib borila boshlandi. Bu ishda o'zbek folklorshunosligi o'zining mustahkam ilmiy yo'nalishiga ega bo'ldi, uning asosi yaratildi.

30-yillarda Folklorshunoslikga B.Karimov, Sh.Rajabov, M.Afzalov, M.Alaviya, Z.Husainova kabi folklorshunoslar kelib qo'shildilar. Folklori to'plash va o'rganishga, bir qancha epik asarlar hamda xalq ijodi namunalarini nashr etishga alohida e'tibor berildi, folklor bo'yicha xrestomatiya va o'quv qo'llanmalari tuzildi. Bu davrda xalq teatri, raqsi va tomosha san'ati (sirki)ni o'rganish boshlandi. G'.Zafariy, A.Qodiriy, M.Gavrilov, A.Borovkov, A.Troitskaya va boshqalar bu soxada samarali ijod qildilar. Musiqa xalq san'atini o'rganishda esa V.Uspenskiy, Y.Romanovskaya, N.Mironov, Ilyos Akbarov, Yunus Rajabiy va boshqalarning hissalar katta.

Ikkinchi jahon urushi yillarida jangchilarni vatanparvarlik va qahramonlik ruhida tarbiyalashga xizmat qiluvchi folklor asarlariga katta ahamiyat berildi, bu davrda V.M.Jirmunskiy va H.Zarifovlarning “O'zbek xalq qahramonlik eposi” (rus tilida) kitobi yaratildi va Moskvada nashr etildi (1947) mufassal bayoni 1958-yilda Germaniyada nemis tilida ham bosilib chiqdi. Ayni asarni o'zbek folklorshunosligining tamaltoshi desak adashmagan bo'lamiz. O'zbek “Go'ro'g'li” turkum dostonlari haqidagi dastlabki ilmiy izlanishlarni ko'rishimiz mumkin. Olimlar XVII asr boshlari XIX asrning birinchi yarmi davomida “Go'ro'g'li” turkum dostonlari mavjud epik an'analar asosida to'liq shakllandi, deb ko'rsatishgan. [B.M.Жирмунский, X.Зарифов 1947:192].

“Go'ro'g'li” dostoni haqidagi ilmiy qarashlarni folklorshunos olim T.Mirzaev fikrlari bilan davom ettiramiz. Olim “Xalq baxshilarining epik repertuari” kitobida o'z fikrlari bilan birga

H.Zarifovning og'zaki mulohazalarini ham keltirib o'tadi: "Qandaydir bir xalq bahodiri haqida ilgaridan dostonlar kuylanib kelingan. XVI–XVII asrlardan boshlab Ko'ro'g'li va uning nomi bilan bog'liq dostonlar mashhur bo'la boshlagach, ilgaridan mavjud dostonlarga yangidan yaratilganlari ham qo'shilib, Go'ro'g'li nomi atrofida turkumlasha boshlagan. Ilgarigi qahramon nomi ham Go'ro'g'li bo'lgan bo'lishi mumkin. Biroq qadimiy turkiy go'r-ko'r so'zining botir, mard, bahodir ma'nolari arxaiklashib, qahramonning g'ayritabiiy tug'ilishi motivi formalariga ham o'zgarishlar kiritilgan va qahramon nomi «go'rda tug'ilgan o'g'il» ma'nosini kasb etgan. Shu bilan birga ayrim variantlarda «botir o'g'li» degan qadimiy ma'no ham parallel ravishda saqlangan. Turkumning so'nggi dostonining «Ero'g'li» deb atalishi buni tasdiqlaydi.

Atoqli olimning bu mulohazasi qanchalik original va xayratomuz bo'lishiga qaramay, qo'shimcha tekshirishlarni talab qiladi. Bizningcha, "Go'ro'g'li" turkumidagi dostonlarning muayyan qismi ikki joyda, ikki xil ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda yaratilib, mustaqil rivojlanishda davom etgan. Eposning keyingi taraqqiyot bosqichlarida etnogenetik jarayonlar bilan bog'liq ravishda ular orasida qo'shilishlar, birlashishlar, ba'zan ajralishlar, motiv va syujet almashtirishlar sodir bo'lgan. Bu murakkab jarayon turkum to'la shakllanguncha uzluksiz davom etgan. Turkumning barcha versiya va variantlarini keng planda qiyosiy o'rganish bu masalaga yanada oydinlik kiritishiga aminmiz." [Mирзаев Т 1979:132]. Bu kabi og'zaki mulohazalarning ilmiy asarlarga kiritilib, tahlil qilish keyingi avlod izlanuvchilar uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur asarda muallifning doston haqidagi shaxsiy qarashlari ham bayon qilingan: "Janubiy Kavkaz va Yaqin Sharq versiyalariga xos bo'lgan umumiy xususiyatlar "Go'ro'g'li"ning ozarbayjon variantlarida o'z ifodasini topgan. Unda tasvirlanishicha, Ko'ro'g'li 40 yigitga bosh bo'lib, adolatsiz tuzumga qarshi chiqadi. Dushman savdogarlari karvoniga kutilmaganda hujum qiladi, nodo'st podsholiklar bilan bo'lgan janglarda ajoyib jasorat va qahramonliklar ko'rsatadi. Cho'pon, otboqar, darbadar baxshi, duoxon, folbin qiyofalarida dushman ichiga kirib, asir tushgan yigitlariga tadbirkorlik bilan yordam beradi, o'ziga va yigitlariga ma'qul bo'lgan go'zal parilarni olib qochadi. Go'ro'g'lining jasorati va mardliklari haqidagi hikoyalar yarim tarixiy, yarim afsonaviy harakterga ega bo'lib, mustaqil podsholiklardagi turli nayrangbozliklar, hukmdorlar hayoti, katta karvon yo'llaridagi janglar ozarbayjon variantlarining tarixiy mavzusi hisoblanadi. Bu versiyaga ko'ra, Ko'ro'g'li, Eron shohi Abbos I ning (1585–1628) zamondoshi qilib ko'rsatiladi. Chindan ham, arman tarixchisi Arakel Tavriziy (1670-yil vafot etgan) ning ko'rsatishicha, Eron shohi Abbos I va Turkiya sultoniga qarshi qo'zg'olon ko'targanlarning boshliqlari orasida Ko'ro'g'li degan shaxs bo'lgan. Ozarbayjon variantida aniq shaxs va davr bilan bog'liq voqealar tengsiz kuch-qudrat va shijoat tasviri bilan uyg'un holda bayon etiladi. Ammo bunda umumlashtirish va ramziylashtirish muayyan davr va tarixiy voqealarni inkor etish darajasida emas.

Markaziy Osiyo versiyalari, xususan, o'zbek versiyalarida umumlashtirish va ramziylashtirish yuqori darajaga ko'tarilgan. Bunda qahramonona o'tmish aniq tarixiy voqealar ko'lamida emas, balki orzu darajasida, xalqning yuksak maqsadi ko'lamida tasvirlangan. O'zbek dostonlarida Go'ro'g'li turkman va o'zbeklarning begi, qonuniy hukmdor, o'z xalqi, vatani uchun qayg'uruvchi va uni dushmanlardan qimoya qiluvchi yengilmas bahodir, ko'plab xalq botirlarini tarbiyalab yetishtirgan murabbiy sifatida tasvirlangan

"Go'ro'g'li" turkumi o'zbek dostonchiligida juda kam uchraydigan noyob hodisalardandir. O'zida qamrab olgan voqelik va g'oyaviy-badiiy xususiyatlari, yuzaga kelgan shart-sharoiti, o'rni va yaratilish davri jihatidan xilma-xil xarakterga ega bo'lgan, turli-tuman ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda ko'plab baxshilarning ijodiy quvvati bilan yaratilgan nisbatan mustaqil dostonlarning turkumlashishning murakkab prinsiplari asosida bir qahramon atrofida muayyan sikl sifatida birlashishi dunyo folklorida ham favqulodda hodisa hisoblanadi. Agar bu

silsila dostonlar bir jild ostiga to'plansa, yarim millionga yaqin she'riy va nasriy satrlardan iborat bo'lardiki, bu beqiyos epik ijodiyot xalqimizning yuksak ijodiy geniysidan dalolat berardi. Turkum dostonlari xalq hayoti, turmushi va maishatini, orzu-umidlari va ideallarini, axloqiy-estetik va ijtimoiy qarashlarini keng planda tasvirlovchi buyuk epopeyadir" [Mirzaev T 1979: 140].

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, T.Mirzayev orzu qilganidek, mazkur silsila dostonlar bir to'plam ostiga yig'ilyapti. Olim bu haqida 1979-yilda yozyapti, mana oradan 44 yildan ziyod vaqt o'tdi va bu ish amalga oshdi. "Go'ro'g'li" turkum dostonlari "O'zbek xalq ijodi yodgorliklari" 100 tomlik to'plam tarkibida nashr etilyapti. To'plamda eng katta joyni, shubhasiz, "Go'ro'g'li" turkum dostonlari olgan.

"Go'ro'g'li" dostonlarini ta'tqiq qilishda faqat o'zbek olimlari bilan cheklanib bo'lmaydi, chunki doston judda katta hudud bo'ylab tarqalgan. Folklorshunos olim Sh.Turdimov o'z tadqiqotida qozoq shoiri O'ljas Sulaymanov va ozarbayjonlik folklorshunos Mirali Seyidovning "Go'ro'g'li" haqidagi qiziq qarashlarini keltirgan. O'.Sulaymanov Go'ro'g'li so'zini "Quyosh o'g'li" deb talqin etadi va bu obrazni qadim Misrdagi quyosh o'g'li haqidagi miflar bilan bir o'zakdan ungan deb ko'rsatadi. M.Seyidov esa Go'ro'g'li nomini "tog' o'g'li" deb talqin qilib, bu obraz "olov" va "quyosh" bilan ham bog'liq, bevosita o'lib tiriluvchi tabiat haqidagi miflar asosida shakllangan, deb yozadi va Go'ro'g'li obrazi eramizdan avvalgi IV yuz yilliklarda vujudga kelib, eramizning XVI-XVII asrlarida yanada kuchaygan, degan fikrni o'rta tashlaydi [Турдимов Ш. 2011:8].

Folklorshunos olim Sh.Turdimov ilmiy ishida birinchilardan bo'lib "Go'ro'g'li" dostonlarining kelib chiqishini, ya'ni genezesini o'rgandi. Olimning "Go'ro'g'li" dostonlarining genezesi va tadrijiy bosqichlari" nomli ilmiy asarida bir qator muhim masalalar ko'rib chiqilgan. Alpik tizimi Go'ro'g'li va boshqa qahramonlar timsolida atroflicha tadqiq qilingan. Turkiy xalqlar uchun qadimda alp obrazi qanchalik muhimligi ochiqqlangan. "Go'ro'g'li" dostonining kelib chiqishi, mifdan butun bir silsila dostoniga qanday aylanganligi, rivojlanganligi va doston tarkibidagi har bir obrazga alohida e'tibor berilib, tahlil qilingani tahsinga sazovordir. Monografiyada "Go'ro'g'li" dostonlarining qaysidir bir dostonchilik maktabiga oid bo'lgani emas, balki barcha variant va versiyalaridan tadqiqot obyekti sifatida foydalanilgan. Folklorshunos xulosa sifatida, "Go'ro'g'li" dostonining yadrosi, syujeti va obrazlar tizimining mifologik hamda tarixiy asoslari qadim-qadimda Turkiston kengliklarida yashab kelgan ajdodlarimizning tasavvurlari, dunyoqarashlariga bog'liq sak, massaget va o'g'uz epik an'analari asosida eradan avvalgi ming yilliklarda yaratilib, bosqichma bosqich sayqal topib, to'liq badiiy-estetik sathga o'tdi. Arxaik eposning navbatdagi talqinlaridan bir shoxobchasi Markaziy Osiyodan Kavkaz va Kichik Osiyoga ko'chgan o'g'uz qabilalari bilan u hududlarga ham tarqaldi, yangilandi. So'ngi talqinlar o'zaro madaniy-adabiy aloqalarnatijasida Markaziy Osiyo versiyalariga ham ma'lum ta'sirini o'tkazdi. O'zbek "Go'ro'g'li" dostonining qahramon tug'ilishi tabiiy homila talqinini olgan versiyalarida bu holat aniq sezilsa-da, tug'ilishi g'ayritabiiy homila talqinini olgan versiyalar qadimiy o'zandan rivojlanib, ta'sirlardan holi qoldi. Ushbu versiyalarda saqlangan qadimiy motiv va unsurlar doston genezesini aniqlashda tayanch omil bo'ldi, -deb ta'kidlaydi. [Турдимов Ш. 2011:219]

Monografiyada tahlil qilingan Soqibulbul, G'irko'k, Yunus-Misqol parilar, ko'makchi devlar va Ahmad sardor kabi obrazlarning har biri alohida izlanishlar uchun mavzu bo'la oladi. Olim bu obrazlarning tahlili jarayonida yosh olimlarga yo'l ko'rsatuvchi- mayoq vazifasini o'tagan. Biz ham o'z ishimizning obyekti bo'lgan Ahmad sardor obrazini tahlil qilishda Sh.Turdimovning tadqiqotlariga suyanamiz.

Eposlarni alp va uning yo‘ldoshi bo‘lgan otsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Bu obrazga olimlar o‘z ishlarida to‘xtalib o‘tgan. Folklorshunos, adabiyotshunos olim A.Tilavov o‘zining “O‘zbek xalq dostonlaridagi ot obrazining tarixiy asoslari va badiiy talqini” nomli ishida ot obrazini yetarlicha tahlil qilgan deya olamiz. Olim ot obrazini tahlil qilishda faqat folklor asarlariga emas, balki badiiy adabiyot namunlari va real hayotdagi ot bilan shug‘ullanuvchi insonlardan olgan ma’lumotlariga ham tayanadi. Ish bilan tanishish jarayonida odamda qiziq holat ro‘y beradi, ya’ni biz tadqiqotni ot obrazini to‘liqroq o‘rganish uchun o‘qiymiz, lekin ot haqidagi ba’zi ma’lumotlardan yanada ko‘proq o‘ylanib qolamiz. “Go‘ro‘g‘li” turkum dostonlari butun dunyo olimlari shu jumladan, o‘zbek olimlari tomonidan ham doimiy ravishda o‘rganilib kelinmoqda. Maqolada ayni doston haqida qilingan ba’zi ishlargagina to‘xtalib o‘tdik. Izlanishlarimiz davomida bu mavzuni yana davom ettirishga harakat qilamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Жирмунский В.М. Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. – М.: ГИХЛ, 1947.
2. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Тошкент, 1979.
3. Турдимов Ш. “Тўрўғли” дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари. – Тошкент: Фан, 2011.
4. Тилавов А. Ўзбек халқ дostonларидаги от образининг тарихий асослари ва бадий талқини дис. ... филология фанлари номзоди. – Тошкент.
5. Aliqulova H. Folk fantasies related to national dress artistic interpretation in the yor-yor. Eurasian journal of Academy research. Volume 2 Issue 12, November 2022. N <https://doi.org/10.5281/zenodo.7397165>. – B. 1243-1246.

5-SHO'BA. FOLKLOR VA ADABIY ALOQALAR

FALAKDAN YASHINDAY YENGAN BEDOVSAN... (Mif va epos munosabatiga oid ayrim qaydlar)

YOU ARE A SILENT OVERCOME FROM THE SKY... (Some notes on the relationship between myth and epic)

Abdumurod Tilavov,

ToshDO'TAU dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/GDLI9017

Annotation. This article is devoted to the image of the horse in Uzbek epic poetry and the mythical origins of this image. The article analyzes research related to the image of the horse from the time when folk epics were written down to the present day.

Key words. Horse, image, myth, star, cholpon, topqir, epic.

Dostonlarimizda qahramon oti ko'k-yulduz bilan ham bog'lanadi. Bu ot "yulduzni ko'zlovchi", "ko'kka qarab intiluvchi", "uchishga shay qush", "falakdan yashinday engan bedov" ("Qunduz bilan Yulduz") deya ta'riflanadi. Qardosh xalq eposida ba'zan qahramon otining yulduzga aylanishi uchraydi. Bu holat ko'pincha jangovar ot egasiga yordam berishga o'zlik qilgan paytda yuz beradi. Masalan, oltoy eposida Temichi-Eren ismli ot Oq Cho'rmon yulduzi qiyofasiga kirib osmonga "singib ketadi", keyin esa, yana qaytib keladi [Никифоров 1915; 28]. Qardosh yoqut eposida bunday lavha bor: "Obratil svoyu loshad Severnoy Medveditsey (Arangas Sulus), uzdu poruchil Pleyadam (Yurgyal), sedlo poruchil blujdayushiey zvyozde (Nyndys), nedouzok poruchil venere (Cholpan)" [Худяковым 1980; 108].

Hodi Zarifov otning yulduz bilan bog'lanishi masalasi ustida uzoq to'xtalmaydi: "Otning yulduzga intilishi uning eng yaxshi xosiyati – chopqirlik, uchqurlik belgisi sifatida ko'rinishi mif bilan bog'liq ekanidan dalolat beradi. "Oqbo'zot", "Ko'kbo'zot" deb atalgan yulduzlar haqidagi miflar bu masalani kengroq yoritishga yordam beradi" [Зарифов 80]. O'rta Osiyo xalqlari orasida keng tarqalgan bu mifda osmondagi ikki yulduz-ikki otni yetti yulduz²⁶ - yetti bo'rini quvadi. Lekin bu otlarni tuta olmaydi.

Hurmatli olimimizning fikrlariga ilova o'laroq, Kichik ayiq burjining oq va bo'z otlar tomonidan tortilganligi, turkning ko'kdan otda tushganligi, hatto yoqutlarda ilk insonning ko'k yuzidan tushgan yarmi ot, yarmi inson vujudli maxluqdan tarqalganligi haqidagi miflar ham mavjudligini aytish mumkin. Sulaymoniya kutubxonasidagi XIX asrga oid bir baytarnomada "Turkning qanoti bo'lgan ot, Tangrining buyruqlari ado etilsin, Turk budunining shon-shuhrati yo'qolmasin, buduni doim budun bo'lib qolsin, deya qog'onga ko'kdan yuborilgan yordamchilardan biri edi", deyiladi.

Oltoy va Sibirdagi turkiy qavmlarning ilk dinlari bo'lmish shomonlikda ham otning ko'klardagi quyosh o'lkasidan kelganligiga ishonilgan²⁷.

Ot bilan bog'liq bu kabi mifologik tasavvurlar, ishonch, e'tiqodlar dostonlardagi ot obrazining tub asosida turganligi tabiiy.

Ot obrazining bevosita yulduzga bog'liq holda tasvirlanishini qadimiy diniy tushunchalar orqali ham aniqlashtirib olish mumkin. Chunonchi, qadim ajdodlarimiz tangrini osmonda-yulduzda deb

²⁶ Халкимизда бу юлдузлар "етти қарокчи юлдуз" дейилади.

²⁷ Қиёсланг: "Фалакдан яшиндай энган бедовсан" ("Қундуз билан Юлдуз" достонидан).

bilishgan: “Xalq og‘zaki ijodida shakllangan ta’birlarga ko‘ra, har insonning ko‘kda bir yulduzi bor. Tangrilarning bir qismi ko‘kda, yulduzlarda, bir qismi yer ostida, dengizlarda yohud yuksak tog‘larda qo‘nim topgan”[Mypor 1991]. Tarixchilar tomonidan ajdodlarimizning eng qadimiy dini deb ko‘rsatilayotgan Ko‘k-Tangri dinining asoslari ham dostonlarimizdagi “ot-ko‘k” motivini oydinlatishga yordam beradi.

Butun kuchlar va butun go‘zalliklar bir narsada, ya’ni ko‘kda to‘plangan edi. Ko‘kning parchasi yo‘q edi. Bir xil rangda, moviylikda to‘plangan bir butun. Muqaddaslarning muqaddasi, go‘zallarning go‘zali va yana bir bo‘lgan ko‘k edi. Shuning uchun otli turkiylarning tangrilari ham yagona, faqat ko‘k kabi buyuk edi”[Ўгал 1991; 68].

Turkiy xalqlarning eng qadimiy yodgorliklaridan bo‘lgan “O‘g‘iz dostoni”da O‘g‘iz xon el (yurt)ga katta ziyofat bergach o‘g‘illariga qarab shunday deydi:

...Ey o‘g‘illarim!
Ne janggohlarni ko‘rdim! Ne hududlardan oshdim!
Ne kargilar²⁸ bilan ne o‘qlarni otdim!
Ot bilan qancha yurdim! Ne dushmanlarni yig‘latdim.
Qancha do‘stlarni kuldirdim!
Men to‘ladim ko‘p shukr –
Qarzimni Ko‘k Tangriga!

Demak, dostonlarimizdagi “ot-ko‘k” detali biz yuqorida qisman izoh berganimiz Ko‘k-Tangri ishonch-e‘tiqodining xalq og‘zaki ijodidagi tajalliysi, binobarin, baxshi tomonidan ot obrazini ilohiylashtirish uchun qo‘llangan usullardan biri bo‘lishi mumkin. Qahramonlik tipidagi “Go‘ro‘g‘li” turkumi dostonlarida mifik G‘irotning “G‘irko‘k”, “Ko‘kg‘irot” deb aytilishi fikrimizga ancha aniqlik kiritadi. Bu nom tarkibidagi “ko‘k” so‘zi otning ranginigina ifodalamaydi. Shubhasiz, bu ham Ko‘k-Tangri dinining asoslari, ko‘k so‘zining etimologiyasi bilan bog‘liq. Avvalo shuni ta’kidlash o‘rinliki, “ko‘k-turk” birikmasi tarkibidagi “ko‘k”, “ko‘k osmon”, ya’ni samoviy degan ma’noni ham bildiradi.

Demak, baxshi tasvirlayotgan qahramon oti oddiy emas, samoviy otdir. Samoviy otlar haqidagi tushuncha esa real asoslarga ega. Chunonchi, O‘rta Osiyoda, xususan Farg‘ona vodiysida yetishtirilgan naslli otlarni chet elliklar “qon terlaydigan samoviy otlar” deya ta’riflashgan. Xitoy hukmdorlari bu otlardan olib kelish uchun Farg‘ona vodiysiga maxsus odamlarni ko‘p miqdordagi oltin va kumush bilan jo‘natgan.

Ko‘k rangi turkiy mifologiyada go‘zallik ramzi va qadim ajdodlarimiz e‘tiqod qilgan ko‘k tangrining rangi tarzda talqin etiladi. Turklarning totem hisoblaganlari bo‘riga “ko‘k” so‘zini qo‘shib “ko‘k bo‘ri” deyishlari ham xarakterli. Bu faqat bo‘rining rangini ko‘rsatish uchungina emasdi, albatta. Ajdodlarimizning qadimgi inonchlari bo‘yicha, biror narsani ko‘k rangga bo‘yash yoxud “ko‘k” so‘zi bilan birga aytish, o‘sha narsani muqaddas deb bilish, uni ilohiylashtirish edi. Chunonchi, dostonlardagi jangovar ot obrazi bu jihatdan ota-bobolarimizning ot bilan bog‘liq ishonch-e‘tiqodlariga muvofiq kelmoqda. Xalqimiz orasida ko‘pni ko‘rgan, tajribali, keksa kishilarga hurmat yuzasidan “Oq soqol” deyishadi. Qardosh qirg‘iz xalqining “Manas” dostonida bosh qahramon – Manasning o‘g‘liga ism qo‘yish uchun paydo bo‘lgan Xizrga nisbatan “Ko‘k soqolli” iborasi qo‘llanilgan. Uyg‘ur harflari bilan yozilgan “O‘g‘iznoma”da O‘g‘iz xonga yo‘l ko‘rsatgan bo‘ri “ko‘k tukli”, “ko‘k yolli”, deya sifatlanadi. Qirg‘iz xalq dostonlarida “kok jal”, ya’ni ko‘k yolli (bo‘ri) eng jasur bahodirlarga beriladigan unvondir. “Ko‘k” so‘zining yo‘l ko‘rsatuvchi, yo‘l boshlovchi (“Oq soqol” kabi. – A.T.) ma’nolari ham bor. Qo‘y va echki suruvlarini boshqaruvchi taka yo serkalarga, uning rangi qanday bo‘lishidan qat’i nazar, qirg‘izlar “ko‘k serke” deyishadi. O‘rta Osiyo xalqlarining ba’zi ertaklarida egasiga sodiq va uni bir necha falokatlardan qutqargan vafodor itlarga nisbatan “ko‘k dumli it” iborasi ishlatilgan[Радлов 304].

²⁸ Карги – учи қайрилган найза; жанг қуроли.

“O‘g‘iznoma”da yer-suv tangrilardan kelgan va Ko‘k Xon, Tog‘ Xon va Dengiz xonlarini tuqqan afsonaviy qiz ko‘zining rangi ko‘k ekanligi alohida aytib o‘tiladi: “Anung ko‘zi ko‘kten ko‘krak edi”[Турк мифологияси 136]. “Manas” dostonida endigina tug‘ilgan, bo‘lajak qahramon Manas uchun “ko‘zlari qizil-qizil, yuzi esa ko‘m-ko‘k edi”, deyiladi.

Demak, G‘irotga “ko‘k” so‘zining qo‘shilishini tarixiy asoslarga suyanib, otning qahramonga homiyligi²⁹, otning mifologiyasida muqaddasligi, samoviyligiga ishora deb tushunish mumkin.

Yuqorida bayon etilgan ilmiy mulohaza va ashyoviy dalillarga tayanib, quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

O‘zbeklar turkiy xalqlar tarkibida yashagan qavm sifatida “Avesta”, “O‘g‘iznoma”, “Kitobi Dada Qo‘rqut” kabi tarixiy-adabiy yodgorliklardan o‘rin olgan totem, fetish, anim tushunchalariga an‘anaviy yo‘sinda e‘tiqod bilan munosabatda bo‘lganlar.

Birorta totem hayvon tushunchasi xalq hayotidan tasodifiy o‘rin olganligi ma‘lum emas. Muqaddas hayvonga aylangan totemlar, albatta, tabiiy xususiyatlari jihatidan insondan yuqori turgan va inson uning mazkur fazilatini o‘ziga mezon sifatida qabul qilgan. Bo‘rining kurashchanligi, otning masofani tez bosib o‘tishi, aqlliligi, hushyorligi, tuyaning chidamliligi kabi o‘lchovlar xalq tomonidan bu hayvonlarning totem sifatida qabul qilinishiga asos bo‘lgan.

Umuman turkiy xalqlar, xususan, o‘zbeklar otning har bir xususiyatini alohida-alohida namoyon etish uchun vositalar kashf etganlar va bu vositalar orqali otning asosiy fazilatlarini avlodlardan avlodga madaniy meros tarzida an‘ana bo‘lib o‘tgan.

Otning totem sifatida xalq ishonchlarida saqlanib qolishida juda ko‘p san‘at turlarining ta‘siri bor. Ayniqsa, so‘z san‘ati, haykaltaroshlik, tasviriy san‘at, amaliy san‘at, me‘morlik obidalarida boshqa totem hayvonlar qatori otning alohida o‘rin olgani fikrimiz dalilidir.

Tabiiyki, tarixiy obidalarda totem o‘laroq madh etilgan ot ko‘p jihatdan hayotiy asosga ega bo‘lgan hikoyalar, rivoyatlar, afsonalar bilan tasdiqlanishi lozim. Shuning uchun mavzu yuzasidan 7-8 yil mobaynida olib borilgan kuzatishlarimizda Farg‘ona, Andijon, Namangan, Qashqadaryo, Surxondaryo, Samarqand, Navoiy viloyatlarida istiqomat qiluvchi mahalliy xalq orasida ot bilan bog‘liq hayotiy hikoyalarning hozirgi paytda ommaviy tarzda yashab kelayotgani mantiqan asoslangandir.

Turkiy xalqlar hayotida hozirga qadar saqlangan ayrim urf-odatlar va irim-sirimlarda otga e‘tibor o‘z ifodasini topgani ma‘lum bo‘ldi.

Turkiylarda otga munosabatning ildizlari xususidagi talqinlarimiz ot obrazining xalq og‘zaki ijodida o‘z badiiy ifodasini topishi uchun naqadar hayotiy asosga egaligini yaqqol ko‘rsatadi.

Qahramonlik tipidagi o‘zbek xalq dostonlarida tasvirlangan ot obrazi xalqimizning mifik dunyoqarashi, ishonch-e‘tiqodlarini o‘zida mujassam etgan obraz sifatida xarakterlidir. Binobarin, ajdodlarimizning ot bilan bog‘liq totem tasavvurlari xalq og‘zaki ijodidagi ot obraziga ko‘chib o‘tganligi ma‘lum bo‘ldi. Qahramon otining dostonlarda suv, yulduz – ko‘k bilan bog‘liq holda tasvirlanishi fikrimizni dalillaydi.

Ot obraziga mifik belgilarning kirib qolishi tarixiy va hayotiy asoslarga ega. Ot obrazining bu jihatini yoritish uchun ana shu tarixiy vva hayotiy asoslarini tashkil qiluvchi ma‘lumotlardan xabardor bo‘lish maqsadga muvofiqdir.

Yuqorida qayd etilgan xulosalar xalq dostonlarida ot obrazining atroflicha yoritilishi uchun hayotiy zaminni tug‘dirgan. Shuning uchun ham o‘zbek xalq epik ijodida, xususan, dostonlarda ot obrazining badiiy jihatdan mukammal tasvirlanishi xalq so‘z san‘atida qonuniy o‘rin egallagandir.

Ot obrazining bu jihatini yoritish uchun ana shu tarixiy vva hayotiy asoslarini tashkil qiluvchi ma‘lumotlardan xabardor bo‘lish maqsadga muvofiqdir.

²⁹ Бу хусусият қаҳрамонлик типидagi бутун дostonларимизда ўз ифодасини топган. Шу сабаб, биз бу ҳақда кенг тўхталиш, мисоллар келтиришни лозим топмадик.

Yuqorida qayd etilgan xulosalar xalq dostonlarida ot obrazining atroflicha yoritilishi uchun hayotiy zaminni tug‘dirgan. Shuning uchun ham o‘zbek xalq epik ijodida, xususan, dostonlarda ot obrazining badiiy jihatdan mukammal tasvirlanishi xalq so‘z san’atida qonuniy o‘rin egallagandir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Радлов В. “Proben der Volksliteratur der turkischen Stamme Sudsibiriens”. V. 304-бет. St., Pdg.
2. Турк мифологияси. 1-жилд. – Б. 136.
3. Мурот Ўроз. Турк асотирлари // Сирли олам. – 1991. – №2.
4. Ўгал Б. Турк маданияти тарихига кириш // Туркларда қишлоқ ва шаҳар ҳаёти (Кўктурклардан усмонлиларгача). 1-жилд. – Анқара, 1991. – Б. 68.
5. Зарифов Ҳ. Жанговар отнинг қадимий асосларига доир // Пўлкан шоир. – Б. 80.
6. Худяков-Верхоянский сборник. Якутские песни, сказки, загадки и пословицы, а также русские сказки и песни, записанные в верхоянском округе И.А.Худяковым. – Иркутск, 1890. – С. 108.
7. Аносский сборник. Никифоров Н.Я. Собрание сказок алтайцев с примеч. ГН.Потапина. Зап. Всорго. – Омск, 1915. т. XXX`VIII. – С. 28.
8. Aliqulova H. Folk fantasies related to national dress artistic interpretation in the yor-yor. Eurasian journal of Academy research. Volume 2 Issue 12, November 2022. N <https://doi.org/10.5281/zenodo.7397165>. - B. 1243-1246.

“SHIRIN BILAN SHAKAR” DOSTONONING GENEZISIGA DOIR MULOHAZALAR REFLECTIONS ON THE GENESIS OF THE EPIC “SHIRIN BILAN SHAKAR”

Madraximova Nazira Yaqubovna,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,

Urganch Ranch texnologiya universiteti,

nmdraximova100@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/YLCN7910

Annotation. *In this article, the versions and variants of the epic “Shirin bilan Shakar”, which is widespread in the folklore of Turkic peoples, are comparatively and typologically researched. In the research, based on ethnographic data, reasonable ideas about the genesis of this saga were revealed.*

Key words. *folklore, version, variant, plot, motive, mythology, fabula.*

Turkiy xalqlar ijodiyotidagi maishiy-romanik xarakterdagi dostonlarning tarqalish doirasi keng bo‘lib, shakllanish davri uzoq tarixiy jarayonlar bilan bog‘lanadi. Xususan, “Shirin bilan Shakar” dostoni ana shunday asarlar sirasiga kiradi. Bu dostonning syujeti O‘rta Osiyoda yashovchi deyarli barcha turkiy xalqlar eposida uchraydi. Masalan, qozoqlardagi “Shirin-Shakarot”, qirg‘izlardagi “Jonish-Boyish”, qoraqalpolardagi “Shirin-Shakar” kabi nomlangan dostonlar syujet va motivlariga ko‘ra, bir-biriga juda yaqin bo‘lgan epik ijod namunalari. Qoraqalpoq olimi K. Maqsetov “Shirin bilan Shakar”ni qozoq xalq dostoni “Mungliq va Zorliq”, “Shahriyor” kabi dostonlarga syujet jihatidan yaqinligini qayd etadi [1,171]. Biroq “Mungliq va Zorliq” dostonining Murod Otaboy o‘g‘li variantidagi voqealar yo‘nalishi biz tadqiq qilayotgan doston syujetiga u qadar yaqin emas.

“Mungliq va Zorliq”, “Shahriyor” kabi dostonlarda dushmanlik yoki tuhmat avvalo, bolalarning onasiga nisbatan qilinadi. Ya‘ni bolalar o‘gay ona yoki onasining kundoshi bilan bevosita konfliktga kirishmaydilar. Balki hali endigina dunyoga kelishlari bilan onalariga qilingan dushmanlik tufayli ota va ona diydoridan benasib bo‘ladilar. Eng muhim farqli jihatlaridan yana biri esa bu dostonlarda aka-singil egizaklarning sarguzashtlari va o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi. “Shirin bilan Shakar” dostoni va uning mavjud versiyalarida esa aka-uka tipidagi egizaklar yoki ko‘kaldoshlar bevosita o‘gay ona bilan ziddiyatga kirishadilar, asosiy jabrlanuvchi sifatida bolalar namoyon bo‘ladi, kundosh tomonidan otilgan tuhmat toshlari bolalarni nishonga oladi. Keltirilgan dalillar shuni ko‘rsatadiki, syujet tarmoqlari masalasiga kelganda esa “Mungliq va Zorliq” tipidagi dostonlar o‘ziga xos syujet chizig‘iga ega bo‘lganidek, “Shirin bilan Shakar” va uning versiyalari alohida voqealar yo‘nalishi bilan ajralib turadi. “Shirin bilan Shakar” dostonini atoqli baxshi Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li va va uning zamondoshlari Po‘lkan shoir, Bekmurod Jo‘raboy o‘g‘li, Yorlaqab shoir Beknazar o‘g‘li [2,71], Saidmurod Panoh o‘g‘li [3,5] singari dostonchilar ham kuylab kelishgan. Shuningdek, xorazmlik baxshi Matnazar Jabbor o‘g‘li repertuarida kuzatilgan bu doston baxshining qoraqalpoq jirovi Qurbonboy Tojiboyevga shogird bo‘lganligi bilan izohlanadi [4,1-2]. Dostonning yuqorida nomlari zikr qilingan baxshi-shoirlardan faqat Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li repertuaridagi namunasigina yozib olingan. Kuzatishlarimiz shuni ko‘rsatadiki, “Shirin bilan Shakar” hozirgi dostonchiligimizdan ham o‘rin olgan. Jumladan, Qashqadaryo viloyatining Qirqquloch qishlog‘idan Ro‘za baxshi Qulto‘ra o‘g‘li bu dostonni to‘y-u tomoshalarda yaqin yillargacha kuylab kelgan. Qarshi davlat universitetining dotsenti,

Surxandaryo-Qashqadaryo vohasi xalq dostonlarining tadqiqotchisi Abdumo‘min Qahhorovning o‘tgan asr 90-yillarida bergan ma‘lumotlarga ko‘ra, dostonning “Erali va Sherali” deb nomlangan va Islom shoir Nazar o‘g‘li repertuaridan o‘rin olgan yana bir varianti dehqonobodlik Ismoil baxshi Rajab o‘g‘li repertuarida kuzatilgan. “Erali va Sherali” [5] va “Shirin bilan Shakar” [6] dostonlarining tasviridagi hajmiy farq juda kata bo‘lib, bu farqni “Erali va Sherali” da mavjud, ammo “Shirin bilan Shakar”da uchramaydigan epizodlar Islom shoirning dostonchilikdagi qo‘shaloqlashtirish usulini bir necha o‘rinda qo‘laganlligi kabi omillar yuzaga keltirgan. Shuningdek, “Erali va Sherali” dostonidagi bir qancha motivlar “Shirin bilan Shakar” dostonida uchramaydi. Bu dostonlardagi xarakterli o‘xshash va farqli syujet, motivlarni quyidagicha ko‘rsatish mumkin.

“Shirin bilan Shakar” Xon va vazir befarzand. Qahramonlarning tug‘ilishida so‘zning magik qudrati yetakchilik qiladi. Shirin va Shakar – ko‘kaldosh. Qahramonlarning ta‘lim olishi haqida qisqacha bayon beriladi. Qahramonlar yetti yoshida ovga otlanishadi. Kichik xotin ov sharafiga berilayotgan ziyofat ustiga kelib, bolalarga tuhmat qiladi. “Erali va Sherali” Xon befarzand. Qahramonlarning tug‘ilishida xonning diniy arboblarga sig‘inishi sabab sifatida talqin qilingan. Erali va Sherali bir ota-onaning farzandlari. Qahramonlarga ham nom berish motivi keng tasvirlanadi. Qahramonlarni ota va ona maktabga olib borib, domlaga topshirishi ona tilidan ta‘limning ahamiyati haqidagi didaktik fikrlar bayon etiladi. Noyob talantli usta tomonidan yasalgan jang qurollari (o‘q-yoy va qilich) ga qahramonlarning ega bo‘lishi tasvirlanadi. Qahramonlar to‘qqiz yoshda ovga chiqishni ixtiyor qilishadi. Qahramonlar bog‘bon, ona va yaqin do‘stidan ruxsat so‘rab, ularning oq fothalarini olib ovga ketishadi. Kichik xotinning tuhmati qahramonlarning tushida ayon bo‘ladi. Kichik xotin – onaning kundoshi tomonidan tuhmat qilinishi bolalarning tushida ayon bo‘lgach, bolalar machitga – ustozlari oldiga borishdi va jallodlar ularni machitdan olib ketishadi va h.k. “Erali va Sherali” hamda “Shirin va Shakar” dostonlari o‘rtasida syujet va motivlarda katta farq mavjudligini, bizningcha, yuqoridagi qisqacha qiyosdan ham tasavvur qilish mumkin. Endi har ikkala dostonidagi epizodik obrazlar salmog‘iga e‘tiborni qaratamiz:

“Shirin bilan Shakar”

Suyovjon – Qosimxonning vaziri.

Oqqiz – Gulgunning kanizi.

Oqbadan – Qoraxonning qizi.

Xolyor bobo – Qoraxonning xizmatkori.

Odil – usta

Nur, Azamat – qushbonlar

Qurbon – Baqqol

Qambar – zargar va h.k

Erali va Sherali dostonida keltirilgan epizodik obrazlardan tashqari yana bir qator obrazlar borki, bu obrazlar qahramonlar harakatlari va xususiyatlarining ochilishida ma‘lum ahamiyatga egadir. Jumladan, Hamro bog‘bon qahramonlarning maktabdosh do‘sti Umar, Qambar zargarining qizi Oqila, Ishqamsal shahrining polvoni G‘avir singari obrazlar qahramonlar insoniy qiyofalarining tinglovchi tasavvurida to‘laqonli gavdalanishida xizmat qiladi.

Epik makonning nomlanishida ham farqlilik kuzatiladi. Masalan, Shirin bilan Shakar dostonidagi epik makonlar Quyonki shahri, Zebit cho‘li, Chibich ko‘li, Haqiq tog‘i, Zil tog‘i, Ko‘kgumbaz singari nomlansa, “Erali va Sherali”da Bulg‘or, Bog‘dod, Ishqamsal kabi shahar

nomlari Arpali cho'li, Ulug' tog'i, Yulduz tog'i, Qaynarbuluq tarzidagi epik nomlar mavjud. Dostonning o'zbek versiyalari bilan "Shirin-Shakar" tarzidagi nomlangan qoraqalpoq versiyasini o'zaro qiyoslaganda versiyalararo tipologik hamda farqli jihatlar ko'zga tashlanadi. Jumladan, Fozil Yo'ldosh o'g'li variantidagi qahramonlardan birining xon, birining vazir farzandi sifatida talqin etilishi, vazirning xotini vafot etib, uning o'g'lini ham xon o'z tarbiyasiga olishi, asar xotimasida zulumkor otaning farzandlari tomonidan kechirilishi kabi motivlarda dostonlarning Qoraqalpoq versiyasi bilan mushtaraklik kuzatiladi. Islom shoir Nazar varianti dostonning qoraqalpoq versiyasiga bir necha epizod va motivlarda xamohang keladi. Bu esa Fozil Yo'ldosh o'g'li variantiga nisbatan Islom shoir variantining qoraqalpoq versiyasiga ancha yaqinligidan darak beradi. Jumladan, Islom shoir Nazar o'g'lida qahramonlarning tug'ulishi motivida Oppoxo'ja eshon tomonidan xonga berilgan olma detali muhim ro'l o'ynasa, Qurbonboy qirovda Ayyor bobo xonga anor beradi. Qahramonlarga ism qo'yilishi motivida versiyalararo o'xshashlik yaqqolroq ko'rinadi. Shuningdek, ikkala versiyada ham Qalandar yoki gado qiyofasidagi aslida qahramonlarga doimiy homiylik qiluvchi obraz bolalarga ism qo'yadi. Qahramonlarning ovga ketishi oldidan ruxsat so'rash motivi qoraqalpoqcha versiyada ham mavjud bo'lib, Islom shoir Nazar o'g'li variantida bog'bon ona va yaqin do'stdan ruxsat hamda oq fotiha olinsa, Qurbonboy jirovda ota – xonning o'zidan ruxsat so'raladi.

Dostonning barcha versiya va variantlarida ov bilan bog'liq epizod keltiriladi. Ba'zi versiyalarida, xususan, qoraqalpoq versiyasida Shakar g'ozni otmaslik lozimligini aytsa, o'zbekcha versiyada buning aksi kuzatiladi. Shirin g'ozni otish taklifiga qarshi chiqadi va akasiga bu ish yaxshilikka olib bormasligini uqtiradi. Xuddi shu motiv, yani g'ozni otish yaxshilikka olib bormasligi mumkinligi xususidagi mulohazalar Alpomish xalq qahramonlik eposi qahramonlari tilidan ham bayon etiladi. "Alpomishda"da tasvirlanishicha, zindonda yotgan Alpomish singlisi Qaldirg'ochga xat yozib, bu xatni g'ozning qanotiga bog'laydi va g'oz Alpomishning yurti tomon parvoz qilib ketadi. Shakaman tog'ida yashovchi bir yigit bu g'ozni otmoqchi bo'ladi. Shunda onasi o'g'liga g'ozni otish xosiyatsiz bo'lishini aytib, uni bu niyatidan qaytishga undaydi. O'g'il esa onaga shunday deydi:

O'tirishda saning ko'ngil hushingmi,

Shu yolg'iz g'oz, yo ena, o'ynashingmi? [7, 53].

Etnografiyaga oid manbalar shuni qayd etadiki, g'oz, o'rdak singari qushlar dunyo mifologiyasida, xususan, O'rta Osiyo xalqlari mifologiyasida alohida mavqega ega deb qaralgan. Umuman, qush obrazining inson tomonidan qandayq abul qilinganligi xususida L.I.Rampeli quyidagi mulohazalarini aytib o'tadi: "Qush-o'zida insoniy tuyg'u va tasavvurlarning moddiy va ma'naviy dunyosini keng aspektida mujassamlantirgan koinot va tabiatning belgisi, ramziy-hissiy obrazi". [8,31]. Tadqiqotchining bu fikrlarini "Alpomish" dostonidagi yuqorida eslatilgan epizodlar, shuningdek, "Shirin bilan Shakar"da Kenja oyimning g'ozni o'z ko'rparasiga olib yotishi kabilar muayyan ma'noda tasdiqlaydi. G'oz, o'rdak kabi parrandalar azal-azaldan O'rta Osiyo va turkiy xalqlar folklorida oshiq timsoli bo'lsa, o'rdak qiz - ma'shuqa timsolida aks ettiriladi. Oshiq turkumiga kiruvchi Xorazm xalq dostonlarida ham bunday ramziylik kuzatiladi. R.I.Rempel XI-XIII asrlarda o'rdak, g'oz, qirg'ovul, tovus kabi qushlar tasviri gazmollar, metal buyumlar va devorlarga bezak sifatida tushirilganligini qayd etadi [8,32]. Xalq qo'shiqlaridagi poetik ramzlarning tadqiqotchisi Sh.Turdimov "Qadim xalq tasavvuri bo'yicha g'oz ezgu ruh timsoli va elchisi" degan xulosaga keladi [9]. "Shirin bilan Shakar" dostonidagi Kenja oyimning g'ozni o'z ko'rparasiga olib yotishi hodisasi bu ramzning xalq mifologiyasida faqat oshiq ma'shuqa sifatida keltirilmasdan, balki ayrim hollarda farzand o'rnida ham qaralganligini ifodalaydi.

Bu esa o‘z navbatida, g‘oz obraziga xalq mifologik tasavvurida asosan ijobiy qaratilganligi xususidagi mulohazalarni quvvatlaydi. “Shirin va Shakar” dostoni fabulasida g‘ozning otilishi bilan bog‘liq bu epizod muhim ahamiyatga ega bo‘lib, asardagi keyingi voqealar yo‘nalishini belgilaydi.

“Erali va Sherali”da Eralini – akani karvonboshi karvoniga qo‘shib olib ketsa, “Shirin bilan Shakar”da Abdulla karvon Shirinni – ukani olib ketadi. Bag‘dod shahrining xoni vafot etib, davlat qushini uchirish vositasida yangi xonni saylash marosimiga qahramonlarning duch kelib qolishi va uch marta uchirilgan davlat qu‘shining har gal Eralini tanlash epizodi bilan “ShirinShakar”ning qoraqalpochka variantida (Qurbonboy jirov o‘zbekcha kuylangan variantda bu epizod boshqacha talqin etiladi) Shohi O‘sson uchirgan ov qushining Shakar boshiga qo‘nishi epizodida tipologik jihatlar ko‘zga tashlanadi.

Umuman olganda, “Erali va Sherali” dostoni bilan “Shirin va Shakar” o‘rtasidagi eng muhim o‘xshashlik aka-ukalarning boshidan kechirgan voqealarning alohida syujet linyasida ifodalanishi bo‘lib, bu hodisa Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li variantida ko‘rinmaydi. Ya‘ni asosiy voqealarda faqat Shakar ishtirok etadi. Shirin obrazi esa Shakarning Gulgun parini izlab topishida yordamchi obraz darajasida tasvirlanadi. Kuzatish va tadqiqotlar natijasida versiyalararo asosiy qahramonlar va ayrim obrazlarning xatti-harakatlari ifodasida ham tipologik, ham farqli xususiyatlar mavjudligi o‘z isbotini topdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Максетов К. Каракалпакский эпос. – Т., Фан, 1976.
2. “Shirin bilan Shakar” // O‘zSE, 14 tomlik. T.13. – Т., O‘zSE bosh redaksiyasi, 1979.
3. Odilxon. Dostonlar, termalar. Aytuvchi Saidmurod Panoh o‘g‘li. – Т.: Fan, 1972.
4. Qurbonbek. Doston. Aytuvchi Matnazar baxshi Jabbor o‘g‘li. Yozib oluvchi Nasrullo Saburov. 1962-yil, mart-aprel. ZO‘FA. Inv. № 1589.
5. Erali va Sherali. Doston. Aytuvchi Islom shoir Nazar o‘g‘li. – Т.: Fan, 1967.
6. Shirin bilan Shakar. Doston. A-chi F. Yo‘ldosh o‘g‘li. O‘zbek xalq dostonlari. – Т., Fan, 1958.
7. Alpomish. Doston. O‘zbek xalq dostonlari. 2-jild. – Т., O‘zbekiston, 1993.
8. Ремпель Л. И. Цеп времен: вековые образы и брядчие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. Т., Изд-во лит. и ис-ве, 1987.
9. Turdimov Sh. O‘rdagimiz qoz o‘ldi... // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati, 1985, 19-iyul.

ABDULLA QAHHOR ASARLARIDA XALQ MAQOLLARINING QO'LLANILISHI THE USE OF FOLK PROVERBS IN THE WORKS OF ABDULLA QAHHOR

Yulduz Nurjanova,

Qoraqolpoq davlat universiteti dotsenti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Saparboyeva Sojida,

Qoraqolpoq davlat universiteti talabasi
Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/NIPA3115

Annotation. *This article studies the use of folk proverbs in the works of Abdulla Qahhor and their incorporation into the artistic text. The article analyzes the contribution of the author's methodological approach to artistic expressiveness. The reflection of the oral creative heritage, in particular, folk proverbs in the works of Abdulla Qahhor and their spiritual and philosophical significance are revealed.*

Key words. *oral folk art, folk proverbs, creative style, artistic expressiveness, oral creative heritage.*

Xalq o'zining asrlik tajribasidan olgan xulosalarini, hayot va jamiyat haqida to'plagan saboqlarini, nafaqat tarix sahifalarida, balki og'zaki ijod orqali ham avloddan-avlodga yetkazib kelgan. Ularning eng yuksak badiiy va falsafiy ifodasi esa maqollarda mujassam. Har bir maqol - bu ming kitobning xulosasi, ming voqeaning sabog'i. Ular xalq tafakkurining qisqa va hikmatli shakli, hayotning sinovlarida chig'iriqlardan o'tgan, amalda sinalgan qonunlardir. Bu bebaho xazinaning eng jozibali jihati shundaki, ularni san'atkorona qo'llagan adiblarning asarlari doimiy hayotiylik kasb etadi. Har bir maqol xalqning hayotga, insonlarga, ijtimoiy voqelikka munosabatini yuksak badiiylik bilan ifodalaydi. Bu borada Abdulla Qahhorning "Gap qancha yaxshi bo'lsa, u shuncha qisqa bo'ladi" degan fikri bejiz aytilmagan. Maqollar ham aynan shu jihati bilan badiiy asar matniga kuchli ta'sir bag'ishlaydi.

Abdulla Qahhor asarlari - go'yoki bir muqaddas sahifalar to'plami: unda har bir hikoya, har bir satr hayotning o'zidan, xalqning yuragidan chiqqan. Yozuvchi bu sahifalarga xalq maqollarini nihoyatda tabiiy va samimiy tarzda joylaydi. Ayniqsa quyidagi maqollar uning qator hikoyalarida chuqur g'oyaviy bezak bilan xizmat qilgan.

Darhaqiqat, uning "So'ngan vulqon" hikoyasidagi "Isoning alamini Musodan oladi" deya ishlatilgan maqoli insonlarning adolatsizligini, g'azabini noto'g'ri joyda chiqarishini tanqid qiladi. Adib bu maqol orqali jamiyatda ruhiy bosimga uchragan, so'nib borayotgan insonlar qalbini ochadi. Asardagi obrazlar hayotda javobini topolmagan alamini boshqadan chiqaradigan zaif, ammo achchiq haqiqatni bildiradi. Bu maqol bitta voqeani emas, butun jamiyatdagi xatoni ko'rsatadi. "Yer tepganni, el tepadi" maqoli ogohlantiradiki: kim o'z aybini tan olmasa, o'zini tutolmasa uni xalq jazolaydi. Adib obrazlarida bu maqol bilan insofsizlik, mag'rurlik va yetkazilgan adolatsizlikka javoban tabiatning o'zi jazo berishini ko'rsatadi. "Sendan ugina, mendan bugina" maqoli orqali esa ikkiyuzlamachilik, bo'hton va yovuz niyatli insonlarning o'zaro bir-birini ayblab, haqiqatdan qochishini fosh etadi. U bu maqolni jamiyatdagi qusurlarni ochish, ikkiyuzlamachi insonlarning niqobini yechish uchun ishlatadi.

Adibning "Ikki yorti - bir butun" hikoyasida qo'llangan maqollarga kelsak, "Eshakni yashirsang, hangrab sharmanda qiladi" maqoli insoniyatning asl mohiyati, kimligini hech yashirib bo'lmasligini bildiradi. Yozuvchi bu maqolni bejiz ishlatmaydi. Asardagi obrazlar nafaqat

o'zlarini, balki yomon niyatlarini ham yashira olishmaydi. Chunki haqiqat baland ovoza gapiradi. Bu nafaqat inson haqida, balki siyosiy yoki ijtimoiy illatlar haqida ham bo'lishi mumkin. Ya'ni u yashirilsa-da, bir kun fosh bo'ladi degan ma'noni anglatadi.

Bundan tashqari "Bemor" hikoyasida qo'llangan, "Osmon yiroq, yer qattiq" - umidsizlik, nochorlik holatining badiiy ifodasidir. Bu maqol orqali muallif hayotda o'zini yordamga muhtoj, ammo hech qayerdan najot topolmayotgan odamlar ruhiyatini gavdalantiradi. Maqol insondagi chidam va tavakkalni so'zsiz tasvirlaydi. "Yo'g'on cho'ziladi, ingichka uziladi" maqoli esa bu adolatning yo'qolganligini, kuchlilarning doim omon qolishini, zaiflarning esa ezilishini ifodalaydi. Hikoyachi bu maqol orqali sinfiy ijtimoiy tengsizlikni, muhtojlarning nolasi eshitilmay qolayotganini tahlil qiladi.

"Boshsiz odam" hikoyasida qo'llangan yagona maqol "Xotinning urug'i Hirotdan kelgan emas". Bu maqol ayollarning jamiyatdagi o'rnini yerga uruvchi, kamsituvchi qarashlarni ko'rsatib beradi. Aynan hikoya qahramoni ham bu ta'riflarga mos keladi, u o'zining shaxsiy fikri yo'q va otasining gapi bilan yuruvchi, ayolini odam o'rnida ko'rmaydigan inson. Yozuvchi uni bevosita tanqidiy maqsadda ishlatgan - ayolni yengil ko'rgan jamiyatni, uning qat'iyyati va jasoratini tan olmaydigan muhitni ochib beradi.

"O'g'ri" hikoyasida esa oltita maqolni uchratamiz. Jumladan, "Otning o'limi - itning bayrami" maqoli jamiyatdagi quvonch va qayg'ular teng bo'lmasligini anglatib, kimdir uchun fojia bo'lgan narsa, boshqaga foyda keltirishi mumkinligini anglatadi so'z san'atkori buni noteng jamiyat, adolatsizlik, vafo yo'qotilgan holatlarni ko'rsatish uchun ishlatadi. "Begim deguncha, belim sinadi" maqoli esa manman, haddan oshgan insonlarga xizmat qilganlarning chekadigan azobini ifodalaydi. Yozuvchi bu maqol orqali insonlarning muhtojlikdan boylarga yon bosishini, ammo hech qachon qadrlanmasligini aytadi. "Tekinga mushuk oftobga chiqmaydi" maqoli ham ishlatilgan. Bu yerda insonlarning bir-biriga foyda evaziga yaqinlashishini ifoda etadi. Samimiyat yo'qolgan joyda bu maqol jonli bo'lib qoladi. Hikoyachi esa buni shunchaki hazil emas, balki achchiq haqiqat sifatida ko'rsatadi. "Berganga bitta ham ko'p, olganga o'nta ham oz" maqoli esa ochko'zlik, noshukurlik haqida. Adib bu maqol orqali zamonaviy hayotda odamlarning qanoatsizligini, ko'ngil torligini tanqid qiladi. "Quruq qoshiq og'iz yirtadi" maqoli va'da bo'sh, amalda hech narsa yo'q, buni zimmasiga baland gaplarni olgan, ammo amalda hech narsa qilmaydigan obrazlar orqali ochib beradi. Hikoyada qo'llangan "O'ynashmagil arbob bilan, seni urar har bob bilan" so'nggi xalq maqolini ham uchratamiz.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, Abdulla Qahhor xalq donishmandligini adabiy asarlar ruhiga singdirgan, har bir hikoyasida maqollar orqali minglab hayotiy haqiqatlarni soddagina, ammo ta'sirli tarzda taqdim etgan yozuvchidir. U xalq maqollarini faqat bezak sifatida emas, balki har bir voqeaning asosiy kalit so'ziga aylantirgan. Maqollar orqali u nafaqat obraz yaratadi, balki hayotning ichiga kiradi, zamonning achchiq haqiqatlarini badiiy tarzda fosh etadi. Va eng muhimi bu maqollar asarlarida yashamaydi, ular o'quvchining qalbida hayot boshlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Madayev O., Sobitova T. Xalq og'zaki poetik ijodi: Akademik litseylar uchun darslik. – Toshkent. 2010.
2. Abdulla Qahhor. Anor. Qissa va hikoyalar. – Toshkent. 2012.
3. Omonulla Madayev. O'zbek xalq og'zaki ijodi. Universitetlarning Til va adabiyot fakultetlari uchun o'quv qo'llanma. – Toshkent, 2010.

OQ ILON TIMSOLINING BADIY ASARLARDA QO'LLANILISHI
THE USE OF THE WHITE SNAKE SYMBOL IN ARTISTIC WORKS

Usmonova Sofiyaxon Alimovna,

Qo'qon davlat universiteti Filologiya fakulteti dotsenti

e-mail: sofiya.usmonova.72@gmail.com

Sotiboldiyev Dilhayot Qobuljon o'g'li,

Qo'qon davlat universiteti Filologiya fakulteti talabasi

dilhayotsotiboldiyev5@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/RQBZ1344

Annotation. *This article attempts to summarize the positive aspects of snakes, which are depicted in many works, mainly in a negative way - using folklore, works of art, and hadiths, especially brief information about white snakes.*

Key words. *Snake image, white snake, dog image, figurative thinking, negative image, positive image.*

San'atkor badiiy obraz vositasida dunyoni anglaydi, o'zi anglagan mohiyatni va o'zining anglayotgan narsaga hissiy munosabatini ifodalaydi. Shu ma'noda obraz adabiyot va san'atning fikrlash shakli, usuli sanaladi; obrazlar vositasida fikrlagani uchun ham adabiyot va san'atga xos fikrlash tarzi "obrazli tafakkur deb yuritiladi [5:63].

Badiiy asarlarda hayvonlar obrazidan foydalangan holda, nafaqat, hayvonot dunyosiga murojaat etiladi, balki ba'zi insonlarning chirkin dunyolari ham ochib beriladi. Shuning uchun ham ba'zi insonlarni tulkidek ayyor bo'lgani uchun tulki, tilidan bol o'rniga zahar-zaqqum tomadigan insonlarni ko'rganimizda esa ilon, chayon deya atash odatiy holga aylangan. Salbiy jihatdan qo'llaniluvchi obrazlar ichida "it", "bo'ri", "to'ng'iz", "eshak" kabi obrazlar ham o'rin olgan. Xalq og'zaki ijodi namunasi maqollar ichida ham shunday maqollarni uchratishimiz mumkin. **It vovullab qariydi.** Var: "It qarisa, yotgan joyidan huriydi"; "Bir it ko'rib huriydi, Bir it ko'rmay huriydi"; "It tushida ham akillaydi". Bu maqollarni dilozor, har kimni bo'lar-bo'lmasga so'kib, haqorat qiladigan, hatto qariganda ham bu it fe'llarni dilozor odamlarga nisbatan aytadilar. [14:163-164] **It gadoy bilan chiqishmaydi.** Bu bilan majozan: "Qizg'anchiq, baxil odam bir nima so'rab keladigan odamni yoqtirmaydi, bunday odamni also chiqishtirmaydi", deyilmoqda. [14:164] **It: "yozga chiqsam, suyakdan saroy solaman", der.** "Ishyoqmas, dangasa yozda (umuman, qulay imkoniyat bor bo'lgan g'animat kunlarda) "qo'lini sovuq suvga urmay", qish g'amini yemay, tirikchiligi uchun kerakli bo'lgan narsalarni jamg'armay, yalqovlanib yuradi-da, qish-qirovli kunlarda tirikchilikdan qiynalib, jon-jonidan o'tib ketganda: "Endi yozga chiqsam ana unday qilaman, mana bunday qilaman", deb ko'ngliga tugib qo'yadi yon atrofdagilarga shunday deb keriladi. Lekin, yozga chiqqach, qishda ko'rgan qiyinchiliklarini unutib, yana yalqovlanib yuraveradi", degan ma'noda qo'llaniladi [14:164]. **It it bilan quda bo'lsa, o'rtaga suyak qo'yadi.** Bu bilan: "Pastkash odam hamma vaqt va hamma yerda pastkashligini qiladi, hatto aziz mehmonini ham durustroq siylamaydi" demoqchi bo'ladilar. "It bilan quda bo'lguncha, mushuk bilan qudag'ay bo'l", degan maqol ham bor (qudag'ay – xotin quda) [14:164]. Bu qatorni yana ko'plab xalq og'zaki ijodi namunalari, badiiy asarlar orqali ham davom ettirish mumkin. Ya'ni

“it” obrazi orqali salbiy jihatlar ochib berilganini ko‘plab badiiy asarlar orqali ko‘rishimiz mumkin.

Haqiqiy so‘z san’atkorlari – hayotni teran kuzatadi va o‘z asarlarida salbiy jihatdan ko‘p foydalanilgan obrazlarni ijobiy obraz sifatida qo‘llaydi, ya’ni ijobiy tomonlarini ochib beradi. Said Ahmadning “Qo‘rako‘z majnun” hikoyasidagi Saodat ayaning o‘limidan faryod chekkan “Qorako‘z majnun” obrazi orqali mehrsiz, imonsiz inson bolasida bir itchalik ham ko‘ngil yo‘qligi, inson bolasidan ko‘ra itning vafodorligi; Yeseninining “It haqida doston” asaridagi ona it obrazi, Erkin Malikning “Champo otli ilon” asaridagi Oqtosh obrazi orqali bir hayvonning o‘z bolasi uchun qayg‘urishi va Oqtosh obrazining bolalari o‘limidan so‘ng g‘am-anduhga chiday olmay o‘lishi tasvirlanishi ba’zi insonlardan ko‘ra bir itda qancha mehr borligidan dalolat beradi.

Ilon so‘zi ishlatilganda, beixtiyor badanlar jimirlaydi, yuzga xavotir soya soladi. O‘zbek tilining izohli lug‘atida ilon so‘ziga shunday ta’rif beriladi: ilon – sudralib yuruvchi, oyoqsiz, tanasi ingichka va uzun, ko‘zlari shaffof qovoqlar bilan qoplangan jonivor [12:198]. Ilonlarning tanasi egiluvchan bo‘lib, qo‘l-oyog‘i bo‘lmaydi. Ular ba’zan arqonday egilib, gohida kutilmagan kuch bilan, qad rostlab yer bag‘irlab buralganicha “yugurishi” mumkin. Ilon qovurg‘alarining uchiga tayanib, qorin tangachalar yordamida yerda sudralib yuradi. Tangachalariga tayanmasdan ilon sudrala olmaydi. Shuning uchun ham u oyna ustida o‘z o‘rnidan jilolmaydi. Ammo daraxtga sudralib chiqishga mohir, bunga uning kuchli muskullari yordam beradi. Ilon tuxum qo‘yadi va ulardan ilonchalar chiqadi [1: 205- 206]. Ma’lumotlarga qaraganda, ilonlar tufayli ko‘pgina insonlar bu hayotdan ko‘z yumadi. Odam uchun kapcha ilon, qora ilon, mamba va shaqildoq ilonlarning chaqishi juda xavfli hisoblanadi. Mambani hisobga olmaganda yuqorida keltirilgan zaharli ilonlar Respublikamizning cho‘l va tog‘li hududlarida tarqalgan. MDHda yana chipor ilonlar va suv ilonlari keng tarqalgan. Ilonlar turli xil hayvonlar, ya’ni kemiruvchilar, mayda kaltakesaklar, baqalar va hasharotlar bilan oziqlanadi. Ilonlar tuxum qo‘yib yoki tirik tug‘ib ko‘payadi. MDHda ilonlarning 60 taga yaqin turlari uchraydi, shu jumladan, O‘zbekistonda 6 ta oilaga kiruvchi 21 ta tur ilonlar uchrashligi aniqlangan [7, 232]. Ilonlarning zahari yirtqich hayvonlarning o‘tkir tirnoqlari va qoziq tishlaridek ularning himoya va ov quroli hisoblanadi. Zahar boshining ikki yonidagi alohida bezlarida ishlab chiqiladi. U yerdan kanallar orqali zahari tishlariga o‘tadi. Ilonlar chaqmaydi, balki tishlaridan zahar chiqarib “cho‘qiydi”. Ilonlarning og‘zidan chiqib turadigan uchi ayri tili zaharli emas. Til yordamida ilon atrofidagi hamma narsani paypaslaydi – bu uning sezish organi. Ilonlar juda foydali hayvon. Ular kemiruvchi zararkunandalarni ko‘plab qirishadi. Ilon zaharidan qimmatbaho dorilar tayyorlanadi. Ilon zahariga qarshi maxsus zardoblar tayyorlangan. Ilon zaharini olish uchun endilikda qo‘riqxonalarda ko‘paytirilmoqda [1, 206].

Ilonlarning turiga qarab badiiy adabiyotda ijobiylik, salbiylik farqlanadi. Nosiruddin Burhoniddin Rabg‘uziyning “Qissasi Rabg‘uziy” asarida ilonning nima uchun xunukligi va yoqimsizligiga izoh beradi:

“Shayton aytar ediki: “Men Odam tufayli bihishtdan quvildim, u bo‘lsa, bihishtda rohat-farog‘atda yashab yuribdi. Endi men ham uni o‘zimdek qilaman”, deb qasd qildi. Yer yuzidan osmonga chiqdi, Jannat eshigiga bordi. Uch yuz yil o‘tirdi. Bir kuni tovusni ko‘rib qoldi va o‘ziga chorladi. Aytldi:

- Men ko‘p toat qiluvchi bihishtga kiradi deb eshitdim. Zero, behishtni bir ko‘rsam ko‘proq ibodat qilar edim. Senga uch narsa o‘rgataman, birini o‘qisang, hargiz o‘lmassan, birini o‘qisang,

hargiz osiy bo'lmassan, yana birini o'qisang, hargiz jannatdan chiqmassan. Bu so'zim yolg'on emas.

- Bu ish mening qo'limdan kelmaydi. Bir birodarim bor, uning qo'lidan keladi.

So'ng ilonni chorlab keldi. Ilonni ham firib (aldadi) qildi. Ilonning og'ziga kirib, bihishtga kirib oldi. So'ngra hazrat odam va Havvo oldilariga keldi. Bular bilan do'stlashib oldi... Va bu orqali Odam alayhissalom va Momo Havvolarni gunoh ish qilishga, taqiqlangan mevani yeyishga undadi [6:25]. Tovus shaytonga xizmatkorlik sababidan bihishtdan quvildi. Navbat ilonga keldi, ilon ham nihoyatda ko'rkli edi. Uni ham shaytonga xizmat qilib, og'zida olib kirgani uchun og'ziga zahar solib, bihishtdan quvlashdi. Xitobi ilohiy bo'ldiki, "Ey ilon, bu baloning boshi sen bo'lding, hech odam farzandi seni do'st tutmasin, makoning eski devorlar orasidagi kesak, tuproqlarda bo'lsin, boshingni tik ko'tarib uxlagin, ko'ksing bilan sudralib yurgin, seni qayerda ko'rsalar boshingni yanchsinlar". Oyoqlarini kesib, uni ham jannatdan quvlab chiqardilar [6:27]. Farishtalar har gunohkorni yerga tashladilar. Odam alayhissalom Sarandib tog'iga tushdilar. Tovus Qobulga tushdi. Ilon Basraga tushdi. Shayton alayhilla'na Isfaxonga tushdi. Shuning uchun hamma yomon ishlar shu yerdan yoyilgandir [6:28]. Xuddi shu voqealar Erkin Malikning "Shaytonvachchaning nayranglari" asarining 1- qismida ham uchraydi.

Eshqobil Shukurning "Morboz" hikoyasida ham ilonlarning ichki dunyosi ochib berilgan va "Dorboz dordan, morboz mordan o'ladi" maqoliga ishorat berilgandek go'yo. Asar ikki namozshomning orasida uxab qolib og'zidan ichiga ilon kirib ketgan ayolni qutqargan morbozning tafsilotlari bilan boshlanadi va morbozning o'limi bilan yakunlanadi. Asarda ilonlar haqida shunday ma'lumotlar uchraydi: "Naqshinkor qamchiday guldor chipor ilon morboz qo'lida sut hididan mast holda gajak-gajak bo'lib buralib, erkalanardi. U bu xildagi ilonlarning turmush tarziyu, fe'l atvorini yaxshi biladi. Bunday ilonlarning olaboshligi va qoraboshligi bo'ladi. Ayolning ichidan chiqqan ilon qoraboshli edi. O'zi beozorgina narsa. Aslida u uy iloni, odamlarning atrofida o'ralashib yuraveradi. Lekin, qurg'ur nimagadir go'dak hidini juda yaxshi ko'radi. Chaqaloq isini tuydimi, bas, hech o'zini ushlab qololmaydi. Xavf-xatarni ham unutib, goho beshikka kirib yotib oladi, goho go'dakning qorni ustida o'ralib mast bo'lib, hushini yo'qotadi. Ammo, morboz shu paytgacha bu ilonning biron-bir chaqaloqqa ozor berganini eshitgan emas. Guldor chipor ilon hatto ayol qornidagi homila hidini ham sezadi... Morbozning urg'ochi Sadaf va erkak Umbar nomli bo'g'ma ilonlari bo'lib, asarda ularning haybatidan ot qo'rqishi yozilgan. Ushbu bo'g'ma ilonlar "o'lik o'ljani xush ko'rishmas, o'z qurbonlarini o'zari qatl etib, tanovul qilishni afzal bilishi", "Bir gal morbozning katta o'g'li Umbarning qafasiga ikkita tovuqni tashlashdan oldin, sinash uchun tovuqlarning bittasini o'ldirib va bittasini tirik qoldirib, ichkariga irg'itdi. Umbar tirik tovuqni bo'g'ib o'ldirib, yutib yubordi. Lekin, o'lik holda tashlangan tovuqqa qayrilib ham qaramadi." Asarda morboz shu darajada ilonlarni yaxshi ko'radiki, hatto, men ham ilonman, qarigan sayin ilonga aylanib borayapman deydi. "Ilonning manglayida yozuvga o'xshagan qandaydir belgi bor ekan. Morboz shu paytgacha bu belgini payqamabdi. U ayni paytda xuddi shu yozuvning siri bilan qiziqib qoldi va Umbarning peshonasiga qaradi. Uning manglayida ham yozuv bor edi, lekin bu belgining shakli boshqa". Insonlardan ko'ra ilonga muhabbat qo'ygan morbozning ilonga muhabbati shunday tasvirlanadi: "Morboz o'z ilonlari orasida Sadaf kabi latofatlisini ko'rmagan, unga ayrica mehr qo'ygan, uni bir kun ko'rmasa ham turolmaydigan bo'lib qolgan edi. Morbozning ko'ziga Sadaf ilonlarning eng ko'rkam parisi bo'lib ko'rinardi. Kim kimni avragan, kim kimning jodusiga giriftor bo'lgan? Morboz ilonnimi, ilon morboznimi? Buni Xudo biladi"

Asar yakunida esa baxtsiz hodisa tufayli o'lgan Sadafning o'chini uning jufti Umbar Morbozdan oladi. "Umbar morbozga erkalanganday bo'ldi. U sohibining qo'llarida eshilib uzoq o'ynadi. So'ng morbozning bo'yniga o'raldi-da, kutilmaganda qattiq qisdi. Morbozning bo'yin suyaklari qisirlab ketdi. Morboz hatto tovush ham berolmay, gursillab yerga quladi" [4].

Qolaversa, O'zbek xalq maqollarining izohli lug'atida quyidagi maqollar uchraydiki, ilonlar haqida oz bo'lsada ma'lumotlarga ega bo'lamiz:

Ilonning suymagan o'ti inining og'zida bitadi. Kishining sevmagan, yoqtirmagan, yomon ko'rgan odami zamonaning zayli bilan qo'shni, hamroh (yo'ldosh) kuyov, kelin bo'lib qolsa, to'y-ziyofatda yonma-yon o'tirib qolsa va h.k, shunday paytda mazkur maqolni aytadilar. "Ilon yalpizdan qochadi" degan maqol ham borki, bu yuqoridagi maqolda "suymagan o'ti" deyilganda yalpiz nazarda tutilganidan dalolat beradi [14;158]. **Ilonning boshi yanchilsa ham, quyrug'i qimirlaydi.** Var: "Ilonni uch kesganda kajratgulik holi bor" (kajratgulik – qimirlagulik); "Ilonni uch kessa ham, kaltakesakcha holi bor"; "Yaralangan ilondan hazar qil"; "O'lik ari nayzasida zahar saqlaydi"; "Ilon o'lsa ham, zahri tishida qoladi"; "Ilon po'stini tashlasa ham – ilon" (ilon qishdan chiqqach, po'stini tashlaydi. Bu bilan majozan: "Dushman har xil "rangga bo'yab ko'rsatsa ham, baribir dushmanligicha qoladi", deyilmoqda) [14;157]. **Ilonni tushda ko'rsang – ganj, o'ngda ko'rsang – yanch!** E'tiqodiy tushunchaga ko'ra, agar kishi tushida ilon ko'rsa, ganjga, xazinaga yo'liqarmish. Maqolning birinchi qismida shunga shama qilingan. Ikkinchi qismida esa: "Dushmanni, qora niyatli odamni ko'rib qolsang, unga e'tiborsizlik bilan qarama, ta'zirini ber" deyilmoqchi [14;157]. **Ilon tutuvchini ilon bo'g'ib o'ldirar.** Var: "Qilich tutgan qilichdan o'ladi". Bu maqollar bilan: "Havf-xatarli ish qiluvchi odam bir kunmas-bir kun o'zi ham xavf-xatarga uchrab, qattiq shikast yeydi, hatto halok bo'ladi" deyilmoqda [14;156].

Biz badiiy asarlarni o'rganish jarayonida, san'atkorlar ilon obrazidan faqatgina salbiy jihatdan emas, balki ijobiy jihatdan ham foydalanganiga guvoh bo'ldik. Xalq og'zaki ijodi namunalari, xususan, asotirlar va rivoyatlar; hadislar, she'rlar hamda Erkin Malikning asarlarida oq ilonlar haqida ijobiy ma'lumotlar beriladi va biz ushbu ta'riflarni bir manbaga to'plashga harakat qildik.

Oq ilon, chipor ilon (*Coluber ravergeri*) – suvilonsimonlar oilasiga mansub tur. Gavdasining uzunligi 1-1,5 m. Terisi kulrang, ba'zan sarg'ish, yashil tusda tovlanadi. Kaltakesaklar, qushlar va kemiruvchilar bilan oziqlanadi. Kunduzi devor yoriqlarida, toshlar tagida, turli kemiruvchilar inida, ba'zan odam yashaydigan binolarda yashirilib yotadi, ertalab va kechqurun faol. Urg'ochisi iyun-iyul oylarida 5-20 ta tuxum qo'yadi. Tuxumdan bolasi avgust-sentabrda chiqadi. Oq ilon aprel-may oyida po'st tashlaydi. Misr, O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekiston, Kavkazorti, shimoliy-g'arbiy Hindistonda tarqalgan. O'zbekistonda tipik kenja turi uchraydi. Zaharsiz, bezovta qilinsa, tishlaydi [13:301].

Oq ilonlar haqida turli xil rivoyatlar va asotirlar mavjud. "Ilon zahri" deb nomlangan bir rivoyat shunday boshlanadi: "Abu Ali ibn Sino o'z davrida ko'rmagan kasal, shifolamagan xastalik qolmagan ekan. Hamma dardga davo topgan ekan-u, ammo ikki xastalikka – ishq-muhabbat kasali bilan o'limga shifo topa olmagan ekan. Ulug' tabib davolagan xastalarning barchasi tuzalib, oyoqqa turib ketar ekan. Ammo bir yigitni tabib davolamay, u o'zini o'zi davolagan ekan" [10, 49]. Rivoyat bayonida bir chol bilan bir kampirning yolg'iz farzandi bo'lib, u og'ir dardga chalinib qolgan, chol va kampir oxirgi umid sifatida Abu Ali ibn Sinoning yoniga olib borishgan, biroq tabib ham qancha urinmasin, yigitni davolay olmagan. Oxiri tabib bemorga

oq ilonning zaharini berish kerakligini, oq ilonning zahari ham foyda bermasa, bemorning o‘limi muqarrarligini aytgan va oq ilon zahrini topish uchun ketgan. Bemor o‘zining dardiga davo yo‘q deb o‘ylab, o‘zini o‘ldirishga qaror qilibdi. “Bir oq ilon shiftidan kelib, osig‘liq xurmachadagi qatiqqa boshini bir-ikki suqib olibdi. Keyin iziga qaytib, tomning shiftida ko‘zdan g‘oyib bo‘libdi” [10, 50-51]. Bemor yigit qatiqqa ilon zaharini solib ketganligiga ishonadi va qatiqni ichib o‘limini kutadi. Biroq “bola asta-sekin, kunma-kun darmonga kirib, sog‘aya boshlabdi. Tabib kishiga yaqin butunlay sog‘ayib, o‘zi o‘ltirib ovqat yeydigan, ochilib-sochilib gapiradigan bo‘libdi” [10:51]. Ushbu rivoyatdan shuni bilib olishimiz mumkinki, o‘lim bo‘sasida turgan yigitga oq ilonning zahri davo bo‘lgan va bola butunlay sog‘ayib ketgan. “Ibn Sino bilan ilon” rivoyatida yoshligidan tabib bo‘lishga qiziqqan, biroq tabiblik sohasida hech narsani o‘rgana olmayotgan Ibn Sinoning tushiga ilonlar kiradi: Tushida ilonlar ko‘p bo‘lgan “Ilon o‘rda”da yurgan emish. Oq ilon unga oq suv berib, u dardga davo dermish; qizil ilon unga qizil suv berib bu dardga davo dermish; qora ilon Ibn Sinoga qop-qora sut berib, falon kasalga davo dermish” [10:99]. Ushbu tushdan keyin Ibn Sino ilon zahri bilan odamlarni davolab, yetti yoshidayoq mashhur tabibga aylanibdi. “Ibn Sino “tabiblar tabibi degan unvonga sazovor bo‘libdi. Keyin o‘ylab-o‘ylab, tibbiyot timsoli sifatida ilon bilan uning zaharini tanlabdi. [10: 99].

Imom al-Buxoriyning “Al-Jome‘ as-sahih” asarlarida oq ilonlar haqida shunday hadislar keltirilgan. Ibn Abu Mulayka rivoyat qiladilar: “Ibn Umar ilonlarni o‘ldirar erdilar, keyin bunday qilmoqdan qaytarildilar. Ibn Umar bunday dedilar: “Rasululloh sallallohu alayhi va sallam uylarning devorlaridan birini buzganlarida kesaklar orasidan ilon po‘stini topib oldilar, shunda ul zot sahobalarga: “Qidiringlar-chi, o‘zi qayerda erkan?” – dedilar, sahobalar uni kesaklar orasidan izlab topishgach: “Uni o‘ldiringlar!” – deb amr qildilar. Shuning uchun men uni o‘ldirgan edim. Keyin, men Abu Lubobani uchratdim, shunda u menga bunday dedi: “Rasululloh sallallohu alayhi va sallam: “Jinlardan (xonaki oq ilonlardan) bo‘lak har qanday dumi kalta, ustida xurmo bargi yanglig‘ ikki oq alomati bor ilonlarni o‘ldiringizlar, chunki bunday ilonlar homilani tushirib, ko‘zni ko‘r qilur, ularni o‘ldiringizlar!” – deb aytdilar [9: 287-288]. Abdulloh raziyallohu anhu bunday deydilar: “Bir mahal men bir ilonni o‘ldirmoqchi bo‘lib ta‘qib qilayotgan erdim, Abu Luboba menga: “Uni o‘ldirma!” – deb qichqirdi. Men: “Axir, Rasululloh sallallohu alayhi va sallam ilonlarni o‘ldirmoqni amr qilganlar-ku?!” – dedim. U: “Shundan keyin, ul zot xonaki (oq) ilonlarni o‘ldirmoqdan qaytarganlar, ular uylarda yashovchi jinlardir”, – dedilar [9:286].

O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi, shoira Zulfiya Mo‘minovaning “Oq ilon” she‘rida oq ilon obrazi orqali yorga murojaat etiladi.

Oq ilon, oppoq ilon,
Oydinda yotgoning qani?
Men yomondan ayrilib,
Yaxshini topgoning qani.

(Xalq qo‘shig‘i) [11:31]

Zulfiya Mo‘minova suhbat jarayonida “Oq ilon” she‘rining yaralish tarixi va she‘rning asl ma‘nosi haqida shunday so‘z yuritadi: “Ayollarimiz – vafodor ayollar, eridan Ollohdan qo‘rqqandek qo‘rqadigan ayollar. Oq ilon deb ilonga aytmayapdi, bevafo insonga aytayapdi. O‘shaniyam aytayapdiki, sen qora emassan deb aytayapdi. Sen oq ilon, nima uchun qorong‘iga qarab ketayapsan, oydinga kel, yorug‘likka kel, lekin bilib qo‘y, sen mendan yaxshisini topa

olmayсан. Agar yaxshisini topsang menga ko'rsat" [8]. Demak, ushbu she'rda "oq ilon" obrazi vafosiz erkaklar timsolini gavdalantirgan.

Hoy oq ilon, oppoq ilon,
Bu yo'ldan yig'lab qaytdim:
Tushlar ko'rdim men yomon,
Tushimni suvga aytdim.

Baridan to'ygan jonday,
Tonglar tushlarim oqdi.
Suvga tashlangan nonday,
Aqlu xushlarim oqdi.

Anavining tili uzun,
Mening dilim uzundir.
Anavining qo'li uzundir
Mening yo'lim uzundir.

Uzun-uzun ishonchlarim,
Jon-joyidan uzildi.
Yurakdagi ishonch yo'li
Tiklanmasdan buzildi.

Hoy oq ilon, oppoq ilon
Tishingdagi zaharmi?
Qon yig'ladim men yomon,
Kuldirganing saharmi?...

Hoy oq ilon, oppoq ilon, [1:31-32]

Badiiy obrazning muhim xususiyatlaridan yana bir uning metaforikligi sanaladi. Bu o'rinda "metaforiklik"ni keng ma'noda tushunish, uni "o'xshashlik" ning o'zi bilangina bog'lab qo'yimaslik lozim. Ya'ni, "metaforiklik" deganda badiiy obrazning bir narsa mohiyatini boshqa bir narsa orqali ochishga intilishi, san'atga xos fikrlash yo'sini tushuniladi. Chinakam san'atkor nigohi mohiyatga qaratilgan bo'lib, u voqelikdagi narsa-hodisalarning barchamizga ko'rinib turgan tashqi o'xshashligi emas, bizning nigohimizdan yashirin ichki o'xshashligiga tayangan holda fikrlaydi. San'atkor biz uchun kutilmagan ichki o'xshashlikni inkishof etadiki, natijada o'sha biz bilgan narsa-hodisa ko'z oldimizda butkul yangicha bir tarzda suratlanadi, o'zining bizga noayon qirralarini namoyon etadi. [5: 67].

Erkin Malikning "Sajdada orom bor" nomli asarida bir savdogarning kenja qizi oq ilon boqishi tasvirlanadi. "Qiz ilonni un bilan boqarkan. Ilon kun bo'yi inida yotib, kechasi xonani aylanib, qusib chiqarkan. Qusig'idan shunday bir ifor taralar ekanki, qiz aloq-chaloq tushlar ko'rmasdan, bosinqiramasdan maza qilib uxlarkan... Xullas, bir dardi bor odam uning xonasiga kirsayoq sog'ayib chiqarkan." [3:173-175] "Payg'ambarimiz alayhissalom aytganlar-ku, sariq ilon, oq ilonlarni ko'rsangiz, o'ldirmanglar, ular birodarlaringiz – musulmon jinlardir deb. Men

To'ningni tashlab ketma.
Olib-olib menga yomon
Kuningni tashlab ketma.

Gumonlarda adashtirding,
Kulgum yoshga burildi.
Tumanlarda adashtirding,
Boshim toshga urildi.

Boshidan qon oqqanlarning
Izi ham qizil bo'lur.
Izidan qon oqqanlarning
So'zi ham qizil bo'lur.

Qizg'aldoqman, qarab qolgin
Yalov bo'lib o'taman.
Aravangni chetga olgin,
Olov bo'lib o'taman.

Eshiklarni yig'lab yopdim,
Eshigingni yopgin, yor.
Men-ku, seni sevib topdim,
Topganingdan topgin, yor.

o‘z birodarimga xonamdan joy berdim, uni har kuni o‘zi sevgan taomi – un bilan siylayman. U bo‘lsa buning evaziga har kuni tunda shifobaxsh atir hadya qiladi” [3: 175]

Erkin Malikning “Champo otli ilon” asarida ham oq ilonlar haqida ma’lumot beriladi. “Bu uyning oq iloni bor ekan. Adam va ammalarim qo‘rqishsa, buvamlar qo‘rqmanglar, bu sizlar o‘ylaganchalik ilonmas, jinlarning musulmoni, uning uyda bo‘lishi juda yaxshi, kofir jinlarni yo‘latmaydi, uni har zamonda bir kaft un bilan siylab tursa bo‘ldi, deydilar. Oq ilon un yalagan kunlari hamma uxlaganda xonani aylanib chiqar, qusar, uy xushbo‘y iforga to‘lar ekan. Uydagilar shunaqangi ajoyib-g‘aroyib tushlar ko‘rib uyg‘onisharkan-ki... Xuddi gulzor ichida uxlab, gulzor ichida uyg‘ongandek. Ifor hidi uyda anchagacha saqlanib turar, bosh og‘rigan, tumov bo‘lgan odam bu xonaga kirsar, dardi arib, vaqti chog‘ bo‘lib chiqib ketar ekan... Oq ilonning ana shunaqa fazilatlar bor ekan. Bekorga oq ilon, oppoq ilon, oydinda yotganing qani, deb qo‘shiq qilib aytishmas ekan-da.” [2:327] Asar davomida bir qahramon oq ilonni belidagi chopqisi bilan ikkiga bo‘lib qo‘yadi va chinqiriq eshitiladi. Keyinchalik oq ilon o‘ldirilgan makonni zaharli ilonlar bosib ketadi va aholi bu manzilda qola olmay qolishadi. Asarda yana shunday ma’lumotlar keltiriladi. Oq ilonlar musulmon jinlardir. Musulmon jinlarning odamlarga zarari tegmaydi. Ular dindosh birodarlarimiz-da, axir. Kofirlari yomon bo‘ladi, nuqul shaytonga malaylik qilishadi. Folbin-u jodugarlarning tegirmoniga suv quyishadi. [2: 329] Oq ilonlar makon qurgan joyda kofir jinlar bo‘lmaydi, zaharli ilonlar ham. [2: 330]

Xulosa qilib aytganda, badiiy asar, asotir, rivoyat, muborak hadis va xalq og‘zaki ijodi manbalarini atroflicha o‘rganish, tadqiq qilish dolzarb masalalardan ekanligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bolalar ensiklopediyasi. – Toshkent, 2000- yil.
2. Erkin Malik. “Champo otli ilon” (qissalar). – Toshkent, 2006.
3. Erkin Malik. “Sajdada orom bor” (yangi hikoyalar). – Toshkent, 2021.
4. Eshqobil Shukur. Morboz (hikoya). Telegraph.
5. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent, 2007.
6. Rabg‘uziy “Qissasi Rabg‘uziy”. – Toshkent, 2018.
7. Dadayev S., Saparov Q. Zoologiya (Xordalilar 2- qism), – Toshkent, 2011.
8. Абу Абдуллох Мухаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомийъ Ас-Сахих (Ишонарли тўплам). – Тошкент, 1997.
9. Асотирлар ва ривоятлар. Тошкент: “Ёш гвардия”. 1990
10. Мўминова З. Бешикларни асрагин, дунё. Шеърлар. – Тошкент. 1988.
11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-7 jildlar. – Т., 2020.
12. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. О ҳарфи. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”
13. Давлат илмий нашриёти. Тошкент.
14. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Тошкент, 1990.

XX ASR SHE'RIYATIDA FOLKLORIZMNING TUTGAN O'RNI
THE PLACE OF FOLKLORISM IN 20TH CENTURY POETRY

Ashurova Parvina Nurbobo qizi,

O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti

E mail: ashurovap27@gmail.com

Ilmiy rahbar: Nasimxon Rahmonov Asqarovich,

Filologiya fanlari doktori, professor

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/VISL4932

Annotation. *The article discusses the relationship between oral and written literature, literary life at the beginning of the 20th century, the essence of folklorism, the place of folklorisms in poetry, types of folklorisms, their place in poetry. The theory of the origin and development of folklorisms is also presented in the article. In illustrating the theory, the work of its bright representatives of Uzbek poetry is illustrated by the example of their work. The poems of Muhammad Yusuf, Anvar Obidjon, Abdulla Oripov are referred to. The research of B. Sarimsakov is based on. The different aspects of proverbs and aphorisms are revealed. The nature of ordinary folklorisms is illustrated by the example of poems.*

Key words. *folklore, folklorism, genetic relatedness, simple folklorism, complex folklorism, analytical folklorism, synthesized folklorism, stylized folklorism, proverb, saying, aphorism, traditional parable.*

XX asrda xalqimiz ko'p qora kunlarni boshidan kechirdi. Badiiy adabiyot ham o'z o'rnida nur va zulmat ichida ta'sirini yo'qotganicha yo'q. XX asrning birinchi yarmidagi she'riyatimiz manzaralari Furqat va Muqimiyning jozibali va hajviy g'azallarida, Hamza va Avloniyning goh millatparvar, goh mafkuraviy taziyoqlar ta'siridagi siyosiy-ijtimoiy she'rlarida, Cho'lpon va Fitrat timsolidagi jadid adabiyotining ham shakl, ham mazmun jihatidan she'riyatimizda o'ziga xos burilish yasagan asarlarida, Hamid Olimjon, Oybek, G'afur G'ulomning tuzum asoratida nochor qolgan, shunda ham davrga mos tarzda mehnat kishisini kuylagan manzumalarida, Shayxzoda va Mirtemir, Asqad Muxtor va Shukrullo, Mirmuhsin va Husniddin Sharipovning sevgi, do'stlik, insonparvarlik tuyg'ulari ham yoritilgan, shuningdek, partiya va Leninni, jamiyatni ulug'lagan, paxta rejalari-yu ijtimoiy mehnatni bamisli hayotdan ustun qo'yib yashagan qahramonlar tasvirlangan rang-barang asarlarda namoyon bo'ladi.

Qator ajoyib asarlar yaratilishiga qaramay, XX asr she'riyatimiz mohiyat e'tibori bilan, asosan, ijtimoiy-siyosiy va mafkuraviy ruhdagi she'rlar tashkil etadi. Ijtimoiy tuzum talabi bilan, shoirlarga o'tkazilgan tazyiq orqali she'riyatimizda uchragan turli obrazlar, betakror she'riyatimizni tumanli pardaga o'rab tashlagan edi. Bu davrga kelib adabiyotimiz siyosatdan holi musaffo she'riyatga muhtoj bo'ldi. Aynan shu muhtojlik milliy ma'naviyatimizga qaytishga, urf-odatlarimizga, udumlarimizga murojaat qilishni taqazo etdi.

Xalqimiz o'zining boy madaniyati va ma'naviyati bilan urf-odatlari-yu, udumlari orqali yozma adabiyotni har tomomlana jilolantira olgan. Xalq og'zaki ijodi qadimdan yozma adabiyotga o'z ta'sirini o'tkazib kelgan. Zero, "So'z san'atining boshi folklordadir" – deb bejiz aytmagan Gorkiy. Yozma adabiyot ham xalq og'zaki ijodidan suv ichgan holda undan madad va kuch oladi. Folklorizmlarning she'riyatda tutgan o'rnini haqida gapiradigan bo'lsak, boshqa davrlarga qaraganda XX asrning ikkinchi yarmi o'zbek she'riyati O'zbekistonni, o'zbekni tarannum etgan, istiqlolni orzulagan, erkni kuylagan, shu yo'lda bor kuchini sarflagan she'riyat

bo‘lib, mustabid tuzum tazyiqidan folklor yordamida himoyalandi. Fikrni ifodalashning bunday usuli badiiylilikni ham oshirdi.

XX asr she‘riyatining yana bir o‘ziga xos jihati, bu davrda kelib aruz vaznidan chekinib barmoq vaznida samarali ijod qilindi. Xalq tiliga yaqinlashuv, xalq dardini tarannum etgan she‘rlar vujudga kela boshladi. Milliy qadriyatlarimizga e‘tibor kuchaydi. Xalq tiliga yaqinlashuv natijasida dono xalqimizga xos bo‘lgan fikrini dallillash uchun maqol, matallardan, naqldan foydalanish hollari she‘riyatimizda ham uchray boshladi. Xalq og‘zaki ijodi merosi bo‘lgan ming yillik afsona rivoyatlar XX asr she‘riyatida o‘ziga xos estetik, didaktik vazifalarni bajardi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Og‘zaki adabiyot namunalarini ma‘lum bir ijodkor o‘z uslubiga solib, yozma adabiyotga o‘zlashtirilsa folklorizm hodisasi vujudga keladi. Folklorizm dastlab jahon adabiyotshunosligida keng ko‘lamda o‘rganilib, qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Folklorizm istiloh sifatida ilk bor XIX asrda fransuz folklorshunosi Sebiyo tomonidan qo‘llanilib, “folklor bilan qiziqish va shug‘ullanish” degan ma’noda ifodalangan. Rus adabiyotshunosligida XX asrning 30 – yillariga kelib M.K.Azadovskiy badiiy adabiyotda va publitistikada folklordan foydalanishni folklorizm. [Азадовский 1960;128] deb atadi. Keyinchalik bu atama 60 – yillarga kelib xalqaro tus oldi.

Bu istiloh o‘zbek adabiyotida o‘tgan asrning 80 – yillarida kirib keldi. Bahodir Sarimsoqov o‘z tadqiqotida uning mohiyatini yoritdi va shundan kelib chiqib tasnifladi. Tadqiqotdan anglashiladiki, xalq og‘zaki ijodi namunalarining yozma adabiyotga ko‘chishi – folklorizmni tashkil qiladi. Folklor va yozma adabiyot o‘rtasidagi munosabatda ikki jihatni farqlaydi: a) folklor va adabiyot o‘rtasidagi genetik (bevosita) aloqadorlik; b) har ikkisining bilvosita – folklorizmlar orqali aloqasi. Adabiyot va folklor o‘rtasidagi genetik aloqadorlikni o‘rganish, folklorizmga qaraganda ancha mushkul negaki, folklorizm individual ijodkor tomonidan o‘zlashtirilib, folklorga xos poetik vositalarni ongli ravishda – izchil g‘oyaviy badiiy maqsadlarda qo‘llanilishi orqali amalga oshiriladi. Genetik aloqadorlikda bu holat kuzatilmaydi. Unda yaratilgan asarlarni asosini tashkil qilgan badiiy obrazlar so‘z san‘atini aynan qaysi tipidan (ya‘ni folklordanmi yo adabiyotni o‘zidanmi?) tajriba alamashilganligi xususida mulohaza yuritiladi. Og‘zaki ijodning nisbatan qadimiyligi ko‘proq folklordan yozma adabiyotga o‘tganligini ko‘rsatadi. Biroq yozma adabiyot tomonidan qabul qilingan har qanday tajriba ko‘p yillik adabiyot tomonidan qabul qilingan har qanday tajriba ko‘p yillik adabiy ijodiy jarayonda shu darajada rivojlantirilib, shu qadar o‘zlashib ketdiki, hozir ana shunday “adabiyotlashgan” tajribalarni folklorizmga kiritib bo‘lmaydi bunga asos ham yo‘q.

M.K. Azadovskiy folklorizmni ilmiy folklorizm va badiiy folklorizm tarzida ikki guruhga ajratdi. Bu esa folklorizmni o‘rganish jarayonidagi ilk ilmiy tasnif edi. Qo‘llanilishi o‘rniga ko‘ra folklorizmlarni turli aniqlovchilar bilan birga ifodalanadi va ilmiy tamoyilga aylanib ulgurgan. Jumladan, “etnografik folklorizm”, “oddiy folklorizm”, “murakkab folklorizm”, “analitik folklorizm”, “sintezlashgan folklorizm”, “stilizatsiyalashgan folklorizm” kabi atamalar bilan qo‘llanilishi orqali hodisaning naqadar serqirra va murakkab, keng qamrovli ekanligini ilg‘ash mumkin. Bahodir Sarimsoqov folklorizmlarni struktura hamda badiiy asar to‘qimasida bajargan funksiyasi jihatdan ikki tipga ajratadi:

Oddiy folklorizmlar;

Murakkab folklorizmlar [Саримсоқов 1980;41].

Yozma adabiyotda qo‘llanilishi jihatidan folklorizmlarning eng faoli oddiy folklorizmdir. Yuqorida ta‘kidlab o‘tganimizdek, oddiy folklorizmlarga maqol, matal, yumuq iboralar va og‘zaki nutqqa xos oborotlar kiradi. M.Hakimov “Yozuvchi va xalq tili” monografiyasida maqol va aforizmlarning o‘zbek yozuvchilari ijodida qo‘llanilishiga oid quyidagi fikrni

bayon etadi: “Yozuvchi umumxalq tili asosida badiiy obraz va xarakterlar yaratadi. Obraz va xarakterlarning tipik va individual bo‘lishi ularning turli-tuman tasviriy vositalar, shu jumladan, jonli tilning qaymog‘i bo‘lgan xalq aforizmlari – maqol, matal, hikmatli so‘zlar, iboralar badiiy-tasviriy qurol bo‘lib xizmat qiladi” [Hakimov 22]. Bu o‘rinda olimning “xalq aforizmlari” iborasi deya e’tirof etilishi biroz noo‘rin, negaki, aforizmlar, hikmatli so‘zlar ma’lum individual ijodkor ijodi mahsuli sifatida unga xalq iborasini qo‘shish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Holbuki, adabiyotshunoslikka oid lug‘atida aforizmlarga shunday ta’rif beriladi: “Aforizm (grekcha “aphorismos”) avtor ma’lum bo‘lgan, chuqur mazmunli, aniq va ixcham shaklli hikmatli so‘zlardir” [Хотамов, Саримсоқов 1979;37]. Demak, aforizm muallifining aniqligi bois, folklorga tegishli emas, “xalq aforizmi” deyiz nojoiz. Aforizm maqol uslubida va shaklida yaratiladi, xolos. Maqollar haqida Tolstoy o‘zining quydagi fikrlarini keltirib o‘tadi: “Xalqning 100 yillar mobaynida hayotiy kuzatish natijasida yaratgan maqollari va aforizmlari kulgi qo‘zg‘atuvchi so‘z va qochiriqlari murakkab hodisalar mohiyatini va xalq dunyoqarashini ifodalay olish qudratiga egadir. Shu vajdan ham jahon adabiyoti klassiklari xalq maqollari va xalq ijodining boy va go‘zal tiliga yuksak baho berib keldilar. Har bir maqolda men shu maqolni yaratgan xalqning siymosini ko‘raman”. Haqiqatdan ham maqollar o‘z zimmalariga katta ma’noni ko‘tarib turuvchi xalq og‘zaki ijodining noyob turidir. Unda xalqning dardu ahlamlari, chuqur falsafalari mujassam. She’riyatda ko‘chganda esa, she’ning jozibasini, estetikasini va ruhiyatini ko‘taruvchi vositadir.

Natijalar

XX asr she’riyati o‘ziga xosligi, badiiyati, folklor materiallaridan keng foydalanilganligi alohida e’tiborga sazovordir. O‘zining xalqqa yaqinligi, xalqchilligi bilan ajralib turadigan shoir Muhammad Yusuf, o‘z ijodida xalq maqol va matallaridan unumli foydalangan:

O‘nta bo‘lsa o‘rni boshqa uning-chun:

O‘g‘lim otashimdan yaralgan uchqun,

Qizim parilardan chehrasi gulgun,

Yuzlari lolam deb yashaydi o‘zbek. [Muhammad Yusuf 2002;189]

O‘zbek xalqi bolajon millat bo‘lgani uchun xalq orasida “o‘nta bo‘lsa o‘rni boshqa” degan maqol bor. Bu maqolda farzand son jihatdan ko‘p bo‘lsa-da, har birining oiladagi o‘rni, qiligi, xarakteri, fazilati alohidaligi ta’kidlanadi.

Shoirimiz ijodini tahlil etar ekanmiz, kutilmagan tarzda poetik talabga muvofiq o‘zgartirilgan xalq maqollari, matal va iboralarini uchratamiz.

Oddiy folklorizmlarni Isomiddin Yormatov ikki turga ajratadi: 1. Asl oddiy folklorizmlar; 2. Qayta ishlangan folklorizmlar. Asl oddiy folklorizmlar deb individual ijodkor tomonidan ongli tarzda ma’lum g‘oyaviy-badiiy maqsadda hech qanday o‘zgarishsiz aynan qo‘llanilgan folklorizmlarga aytiladi. Nasriy asarlarda bu voqeaga nisbatan o‘zgarishsiz shaklda beriladi. Bu holatni biz she’riyatda o‘zgacha tarzda uchratishimiz mumkin. Masalan:

Qo‘yma, yorim, kuydirmagin, kuyma, yor,

Bir yaxshiga bir yomon har joyda bor,

Ikki yaxshi yashnagan joy qayda bor?

Ketar bo‘ldim yuzingni bir ko‘rolmay! [Muhammad Yusuf 2004; 53]

Shoir “Ikkiniz ham yaxshi bo‘lganimiz uchun birga yashash nasib qilmadi” tarzidagi armonini ifodalash uchun:

Bir yaxshiga bir yomon har qayda bor,

Ikki yomon bir bo‘lsa kun qayda bor? –

Satrlarida xalq maqolining birinchi qismini aynan, ikkinchi qismini esa o'z maqsadiga moslab qo'llagan. Muhimi, maqol vazni va qofiyasi saqlangan.

Maqollarning qo'llanilishi she'riyatda goh vazn talabi bilan, goh poetik ta'sir o'tkazish maqsadida turlicha o'zgartirilishi mumkin:

Birodar, bunchalar gerdayding nahot,

“O'zgani she'r bilgan” naqlin bilmasang. [Muhammad Yusuf 2004; 251].

Ko'rinib, turganidek “O'zingni er bilsang ham, o'zgani sher bil” maqolini birinchi qismi keltirilmagan, ikkinchi qismi ifodalangan. She'rda ifodalangan naql termini xalqimizda maqol bilan sinonim sifatida ishlatiladi. Lekin folklorning mustaqil janri sifatida bu ikki istiloh tubdan farq qiladi. Naqlning qissadan hissa sifatidagi xulosasigina maqol shaklida ifodalanadi.

Oddiy folklorizm she'riyat badiiyatida o'ziga xos o'ringa ega. O'z davrida hazrat Navoiy ham ko'p o'rinlarda maqol, matal va boshqa folklor elementlaridan unumli foydalana olgan. Xususan, shoir “Favoyid ul-kibar” devonidagi “Ishq aynidin ko'zimni qilmadi yoruq jahon” deb boshlanuvchi g'azalida “It hurar – karvon o'tar” maqolini qo'llaydi:

Borubon ahhobu men g'aflat asiri bo'lmag'im,

Uyladurkim, it uyub qoldiyu ko'chdi karvon [Alisher Navoiy 1990;334].

Alisher Navoiy lirik qahramonga qahramonga itlarning hurishiga e'tibor qilib yo'ldan qolsa, keksalikda og'u fig'on chekishini uqtiradi. Bobokalonimiz o'git bersa, A.Oripov o'kinib yozadi:

Deydilar it hurar,

O'tadi karvon,

Ranju balolardan

Yonmasin joning.

Lekin alam qilar,

Bir umr giryon

Itlar orasidan

O'tsa karvoning [Oripov Abdulla 1987; 445]

Hazrat Navoiy xalq maqolidagi mazmunni tasdiqlasa, A. Oripov hamma vaqt ham shunday bo'lavermasligini, itlar hurgani bilan zarar yetkaza olmay, orqada qolishi, karvon itlarni qoldirib olg'a yurishi holati doimiy emasligini aytmoqda. Demak, vaqt nuqtayi nazaridan ham maqol mazmunini qisman o'zgargan, yoki turli ijodkorlar uni turlicha talqin qilishgan. Ya'niki xalq xulosasiga ko'ra, gohida karvon manzilga yetguncha itlar hurib, tahdid solib turishi mumkinligi ifodalanmoqda.

Yana bir XX asr she'riyati vakili Anvar Obidjon she'rlariga xos jihatlarida biri shuki, sarlavha she'r kompozitsiyasida ochqich vazifasini o'taydi. Bunda she'r sarlavhasi matn bilan birgalikda yaxlit badiiy tizimni tashkil etadi. Ba'zi she'rlarida xalq maqollari sarlavha vazifasini o'taydi. Shoir she'r jozibasini, ta'sir kuchini oshirish uchun folklorning maxsus turi janridan foydalanib, oddiy folklorizmni yuzaga keltiradi.

“Shudgorda quyruq yotganmish...”

Sichqon aytdi ilonga,

Ilon aytdi quyonga.

Quyong aytdi qoplonga,

Qoplon...tushdi qopqonga! [Anvar Obidjon 1987; 86]

Xalqda “Bir balosi bo'lmasa, shudgorda quyruq na qilur” maqoli bor. Maqolda tekin tuyulgan narsa aslida inson uchun xavf-xatar ekani, jon uchun qo'yilgan tuzoq bo'lishini aytib, tog'ri yo'ldan ozmaslik uqtirilgan. Shoir shu maqolni sarlavha sifatida berar ekan, syujetning tuguniga aylantirgan. Shudgordagi quyruqni bir-biriga taklif qilayotgan qahramonlar ismi ohangdorlikka,

qofiyadoshlikka qarab keltirilgan, bola she'rxon uchun qulay bo'lishiga erishilgan. Sichqon, ilon, quyon o'z nafsini tiydi, ammo Qoplon ochko'zligi sabab qopqonga tushdi. Shoir qoplonni yirtqich sifatida jazoga loyiq deb topadi, ayni damda, "qopqon" so'ziga ohangdoshlik qilishi, tovush takrorini yuzaga keltirishi ham inobatga olingan. Xalq maqoli ham sarlavha, ham syujet tuguni sifatida kompozitsion vositaga aylangan.

Muhokama

She'riyatda oddiy folklorizmlardan foydalanish irsoli masal san'atini vujudga keltiradi. Bundan tashqari ruju, ba'zan sifatlash, mubolag'a, tazod, tashbeh kabi badiiy san'atlarni ham o'z bag'riga oladi. Umuman maqollarning she'riyatda qo'llanilishi bir qator funksiyalarni bajardi.

Maqollarning boqiyiligi ta'minlandi;

Maqollarning ko'p ma'nolari ochib berildi, noto'g'ri tahlillar tanqid qilindi;

She'rlarning jozibadorligi oshirildi, xalqqa ruhan yaqinligi kuchaytirildi.

XX asr she'riyatida folklorizmlar tabiatini tekshirar ekanmiz, o'z o'rnida oddiy folklorizmlar bilan bir qatorda murakkab folklorizmlarni ham oz miqdorda uchratdik. Negaki murakkab folklorizmlarni she'rda bir o'qishda topish qiyin. U she'r mazmuniga singdirilishi, yoki ijodkor tomonidan folklor materiali qayta ishlangan bo'lishi, folklor elementlari epizodik vazifa bajarib qolishi mumkin. Buni faqat tadqiqotchi sinchikovlik bilan topa oladi. Adabiyotshunos olim B. Sarimsoqov murakkab folklorizmlarni aynan shu xususiyatlarini inobatga olib, uni uch turga ajratgan: a) analitik folklorizmlar; b) sintezlashgan folklorizmlar; d) stilizatsiya xarakterdagi folklorizmlar.

Analitik folklorizm oddiy folklorizm kabi asl holida yoki biroz o'zgartirilgan holda syujetga singdirilmagan folklor materiali bo'lib, asar tarkibida alohida ajralib turadi. Oddiy folklorizmlarning manbasi maqol, matallar bo'lsa, analitik folklorizmدا rivoyat, afsona, qarg'ish, olqish, qo'shiq to'liq holida hamda doston va qo'shiqlardan parchalarning badiiy asar tarkibida keltirilishidan hosil bo'ladi. Analitik folklorizm o'zbek she'riyatidan ko'ra nasrda ko'p uchraydi. I.Yormatov analitik folklorizmlar ko'rinishlari haqida fikr yuritib, A.Muxtorning "Chinor", Shuhratning "Oltin zanglamas", O'tkir Hoshimovning "Qalbingga quloq sol", "Shamol esaveradi", Tog'ay Murodning "Yulduzlar mangu yonadi" roman va qissa qatorida Komil Yashinning "Ulug' kanal" dramasi dan ham misol keltirib o'tadi. Bu fikri bilan analitik folklorizm nafaqat nasrda, balki dramaturgiyada ham uchrashini aytib o'tadi [Yormatov 1982;52-57]. Analitik folklorizm asar tarkibida kelib, ma'lum bir personaj nutqida ham qo'llanib keladi va bo'layotgan voqea hodisalarning reallashuviga yordam beradi. X.To'xtaboyev yaratgan "Besh bolali yigitcha" romanining "Sarson-sargardon" deb ataluvchi uchinchi qismidagi "Omonga berilgan katta mukofot" bobida ham shu tipdagi analitik folklorizm doirasiga kiruvchi bolalar folklori materiallari mahorat bilan qo'llanilgan:

" – Hoy lo'licha, tag'in bitta o'qib ber, - qichqirdi haligi Zulayhoning ko'ylagidan tortqilagan yangi do'ppili bola. Ukaginam...o'sha tomonga bo'ynini cho'zib, she'r o'qiy ketdi.

-Chaqma chaqar,

Olov yoqar,

Tomga chiqib,

Bitini boqar.

- Yashavor.

- Yana o'qi, lo'li bola.

- Manavi bolaniyam bopla, ikkita non beramiz.

- Lola chaman gul,

Atir upa sur,

Oying kelguncha
Uyni poylab tur”.

Murakkab folklorizmlarning sintezlashgan va stilizatsiya xarakterdagi turlari mavjudki, ularni farqalash tadqiqotchidan anchagina sinchikovlikni talab qiladi. Sintezlashgan folklorizmlar asosida yaratilgan asarlarning poetik tabiati, g'oyasi, mavzu doirasi bevosita folklor ruhi bilan sug'orilgan bo'ladi. [Саримсоқов 1980; 52-54]. Afsona, rivoyat, xalq ertagi va qissasi syujetini yozma adabiyot tomonidan o'zlashtirilib, yozuvchi yaratgan syujetga biriktirib, yedirib yuborilishidan, sintezlashgan folklorizm hosil bo'ladi. To'ra Sulaymonning “Ergash Jumanbulbul yurt kezadi”, A. Oripovning “Hakim va ajal”, Omon Matjonning “Haqqush qichqirig'i”, Xurshid Davronning “Vatan haqida yetti rivoyat” asarlari sintezlashgan folklorizmlarning bir ko'rinishidir. Stilizatsiya so'zi ijodkor tomonidan muayyan adabiy manba ta'sirida o'sha uslubda yangi asar yaratilishi ma'nosida qo'llaniladi. Yozma adabiyotda folklor namunalarini stilizatsiya qilishning g'oyaviy-badiiy qoidalarini ko'proq P.C. Vixodstev tadqiqotlarida uchratamiz. “Adabiyot tarixida, - deb yozadi u, -san'atkor o'z asari tarkibida folklor motivi yoki syujetidagina foydalanib qolmay, ayni paytda, badiiy tasvirning boshqa prinsiplarini ham, shu jumladan, uslubni ham o'zlashtirganligini ko'rsatuvchi misollar oz emas. Bunda muallif u yoki bu ertak, yoki qo'shiqning yozma adabiy variantini yozish maqsadini ko'zlagandek bo'ladi” [Yormatov 1982; 32-33]. H. Olimjonning “Oygul bilan Baxtiyor”, “Semurg”, Sulton Jo'raning “Zangori gilam” kabi asarlari stilizatsiya xarakterdagi folklorizmga misol bo'la oladi.

Xulosa

Bu turdagi folklorizmlarni Adabiyotshunos olim I. Yormatov progressiv va regressiv turlarga ajratadi. Tadqiqotchi Laylo Sharipova esa folklor elementlarini aynan qay turi o'zlashtirilishiga qarab to'rt turga bo'ladi: janr stilizatsiyasi, motiv stilizatsiyasi, obraz stilizatsiyasi va ritm stilizatsiyasi.

Bu kabi tasniflash bir qator chalkashliklarni keltirib chiqargan. Xususan, katta epik asarlar tarkibida uchraydigan kichik janrlarni: maqol, matal, olqish, qarg'ishlarni o'zlashtirish oddiy va analitik folklorizmlarni vujudga keltirish barobarida o'z o'rnida janr stilizatsiyasini ham vujudga keltirib turibdi. Bu esa o'zbek adabiyotida folklorizm hodisasini hali to'la to'kis nazariy asosini topganini ko'rsatmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nazarov B. XX asr she'riyatida Erkin Vohidovning tutgan o'rni. O'zbek tili va adabiyoti / 2-son. 54-60 b.
2. Саримсоқов Б. Фольклоризмлар типологиясига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1980. – № 4. – Б. 40-41
3. Hakimov M. Yozuvchi va xalq tili. – B. 22.
4. Yusuf M. Saylanma. – Toshkent: Sharq, 2002. – 189 b.

HIKOYADA XARAKTER VA PORTRET UYG'UNLIGI THE HARMONY BETWEEN CHARACTER AND PORTRAIT IN A STORY

Azamat Xayrullayev,

ToshDO'TAU katta o'qituvchisi

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/PGGK8907

Annotation. *The article analyzes the stories of the writer Normurod Norqobilov. It discusses the uniqueness of character creation in the story genre. The character of the hero is analyzed through a portrait. It also discusses the poetic features of the portrait according to the requirements of the genre.*

Key words. *story, genre, artistry, image, character, personage, portrait. episode.*

Istilohiy jihatdan hikoya deb atalmish janrning o'zagi, asos-ustuni bu xarakter hisoblanadi. Xarakterni yuzaga chiqarivchi vosita esa portretidir. Xarakter janrning o'zagi, portret esa xarakterni gavdalandirishda muhim ahamiyatga ega. Hikoyada xarakter yaratish xususida Osha shunday yozadi, "Hikoya yozish seni aqldan ozdiray deydi, chunki shuncha personaj sening mehmoning ularning har birida o'ziga yarasha fe'l-atvor bor. Ular yozuvchiga doim ham quloq solavermaydi. Ba'zida birontasining o'z fikri bo'ladi, u yozuvchini ham shu yo'ldan yurishga majbur qiladi... Hikoya yozganda shunday bo'ladi: bir personajni avliyo qilmoqchi bo'lasan, lekin u osiy bo'lib chiqadi [Jahon adabiyoti jurnali, 2022;142]."

Y.Solijonov hikoya janri talablaridan kelib chiqib, xarakter yaratish haqida quyidagilarni yozadi. "...hikoyada bayon qilingan voqelik xarakter orqali rivojlanadi. To'g'rirog'i, asar syujetini xarakter harakatga keltiradi. Shuni hisobga olgan holda hikoya janrining quyidagi uchta asosiy shartini ko'rsatish maqsadga muvofiqdir: 1. Hikoya syujetiga xarakter asos bo'lishi kerak; 2. Unda bayon qilinayotgan voqelik xarakter orqali jonli va tasirchan ifoda etilishi shart; 3. Asarda syujet, xarakter, voqea birligini taminlash yozuvchining badiiy tasvirlash mahoratiga bog'liq. Voqelikning xarakter atrofiga jipslashtirilishi, uning izchil va muntazam rivojlanishi, xarakter bilan voqelikning o'zaro birligi hamda mutanosibligini saqlay bilish ana shu mahoratning qay darajada ekanligini ko'rsatuvchi muhim mezonlar hisoblanadi [Solijonov 2020;13]."

Har bir adib o'z asarida turli yo'llar orqali portret yaratadi. Yaratilgan portret esa o'zida muayyan yukni tashishi kerak. Bu yuk personaj xarakteriga va asarning go'yasi xos bo'lmog'i zarur. Yaratilgan portret asar g'oyasini ochib berishga xizmat qilishi kerak.

Umuman har qanday portret asarning badiiy konsepsiyasini ifoda qilmog'i shart. Portretni o'quvchiga personajlar qiyofasi haqida tasavvur berish bilan birga, asar kompozitsiyasi va xarakterlar mohiyatini anglashda ahamiyati katta.

Xalq og'zaki ijodi va mumtoz adabiyotimizda portretning nisbatan an'anaviy usuli qo'llanilgan. Bu usulni shartli ravishda kontrast usul deb olsak mubolag'a qilmaymiz. Yani go'zallik ziddi hunuklik bilan kontrast munosabatga kirishadi. Bunda ijobiy qahramon qiyofasi go'zal, salbiy qahramon qiyofasi esa hunuk qilib tasvirlanadi. Buning o'ziga xos ma'naviy-ma'rifiy, ijtimoiy-madaniy, etnik sabablari, xalqning muayyan ishonch-etiqodlari bilan bog'liq jihatlari bor.

Xarakter va portret yaratish haqida so'z borar ekan bir misolni keltirishni o'rinli deb topdik. "Uch yuz oltmish mastonning boshlig'ini Momogul maston der edi. Mazgili shahardan tashqaridagi bir g'orda edi. G'orda yotar edi, xurakni baland otar edi, botmon nosvoyni to'rt bo'lib otar edi, yurush turishi odamlarga xatar edi, ne-ne er yigitlarni ikki pulga sotar edi, yaxshilikni uch pulga olmay, qayerda yomonlik bo'lsa-izlab topar edi, qanday odam bo'lsa shu kampirdan hazar qilib uzoqqa qochar edi, yomonlikni izlab kelgan odamning ishi shu mastondan bitar edi... Ular momoning apti, jasadini ko'rdi, shunday: manglaylari cho'tday, ko'zlari o'tday, jag'ining go'shti

qochgan, yon yog'idan tarlon ochgan, yaxshilikdan mudom qochgan [Rustamxon dostini 1942;9-10].” “Rustamxon” dostonidan keltirilgan yuqoridagi parchada xarakter va portretning klassik uyg'unligini ko'ramiz. Umuman xalq og'zaki ijodida qahramonlarning tarifi, yorning xusni-jamolinining ta'rif-tavsifi, shuningdek salbiy tipdagi personajlarning portreti universal darajada tavsirlanadi. Bunday unversallik darajasiga yetishish esa kamdam-kam genial ijodkorlarga nasib etadi. Boshqa bir ijodkorlar esa xalq og'zaki ijodiga yoki genilarga taqlid va ergashish yo'ldan boradi. (Bunday holat yozuvchilarda ko'pincha ijodga kirib kelgan davrda kuzatiladi.) Provvardida esa badiiy asar persanajlari qiyofasi, xarakteri badiiylkdan yiroqlab, soxta bir ko'rinishga ega bo'ladi. Ma'lumki, xalq og'zaki ijodida ba'zan salbiy obrazni asarga kirib kelishi bilanoq uning qiyofasi, xarakterini batafsil yoritish ana'nasi kuzatiladi. Xususan, “Alpomish” dostonida Yortiboy yoki yuqorida keltirilgan “Rustamxon”da Momogul maston va boshqalarni misol qilish mumkin.

A.Qahhor ijodini o'rgangan olima M.Sultonova shunday yozadi. “Abdulla Qahhor ijodining dastlabki yillarida va hatto qalami hiyla o'tkirlashib qolgan davrda yozgan ba'zi bir asarlarida ham portret tasviridan asar g'oyasini ochishda yozuvchining to'la foydalana olmaganligi seziladi.

A.Qahhor salbiy tiplarni hunuk qilib tasvirlashga harakat qiladi. **Natijada hunuklik yomonlikning birinchi shartidek bo'lib qoladi.** Bu yo'lda me'yorning buzulishi esa o'quvchining g'ashiga tegadi. Qiyofasi hunuk qilib tasvirlangan qahramon asarda paydo bo'lishi bilanoq kitobxon uning qanday odam ekanligini bilib oladi, unga bo'lgan qiziqishi ma'lum darajada susayadi [Sultonova 1969;79].”

Bu o'rinda masala salbiy tipning hunuk yoki go'zal qiyofada chizilishida emas balki me'yor masalasida. Yozuvchi dor ustidagi darboz kabi langar cho'pni to'g'ri tutmog'i, tasvirda “oltin o'rtaliq”ni topa bilmog'i zarur. U bir tomondan ijobiy qahramonlarini go'zallikka “burkash”ga, ikkinchi tomondan salbiy qahramonlarni “loyga qormoq”dan o'zi tiya bilmog'i va uchinchi tomondan esa ikki tomonni ham asar konsepsiyasi “pishiq”ligi uchun yo'naltira bilishi lozim.

Hikoya janri o'z tabiatiga ko'ra inson hayotidan bir voqeani, epizodni badiiy aks ettiradi. Normurod Norqobilovning ijodining dastlabki yillarida yozilgan “Do'stlar” hikoyasida ham ikki do'st hayotida sodir bo'lgan bir voqea ifoda etiladi. Asar personajlari Berdi va Salom bolalikdan do'st tutinishgan. “O'sha oqshom ikki bola qishloq oqsoqolining aytganlarini so'zma-so'z takrorlab, bir umrga do'st bo'lishga qasamyod qildilar [Norqobilov 1990;8].”

Keyinchalik Berdi podachilik, Salom shafyorlik bilan tirikchilik qiladi. Salom dashtda yurgan do'sti Berdini oldiga tiz-tez borib turar edi. Berdi tabiatsivar, Salom esa ovchilikka qiziqadi. Bir kuni ular jarlik labidagi tulki iniga tushub tulkini olib chiqmoqchi bo'lishadi. Biroq Salom tasodifan arqonni qo'yib yuboradi. Hikoyada Salom xarakterini ochib berivchi uch muhim epizod mavjud.

Birinchi epizod, stabil holat. Ularning bolalikdan do'stligi.

Ikkinchi epizod, kutulmagan vaziyatni sodir bo'lishi. Berdi jarga qulab tushgandan so'ng Salomning ruhiy holati tasviri. “Berdi bo'z tuproq ustida tosh qotib yotardi. Salom borasolib uning boshini ko'tardi, jon asari sezilmadi. Qo'rquvdan Salomning tizzalari qaltirab o'tirib qoldi. Ko'z o'ngida bundan keyin bo'ladigan voqealar gavdalandi: birinchi bo'lib hassasini to'qillatgancha Berdining otasi Rayim chol yetib keladi, keyin xotini, og'a-inilari... Endi bir umr uning boshi ta'nayu malomatdan chiqmaydi. Hammasidan yomoni Shodi milisa... u oyog'ini yerga tekkizmay milisaxonaga olib ketadi. Aybdor emasligini isbotlab ko'rsin-chi... Shularni o'ylab Salom piqillab yig'lab yubordi. Qeyin birdan hushyor tortib atrofga olazarak nazar tashladi. Ko'ziga biror tirik jon chalinmagach, sakrab o'rnidan turdi-da, do'stining jonsiz yuziga ilkis nigoh tashlab, tepaga shamolday yelib chiqdi. Yerda yotgan multiq va paxtaligini qo'liga olib, jar ichi bilan qishloq sari jadal yurib ketdi [Norqobilov 1990;8].”

Uchinchi epizod, qayta ko'rganda. Kechki payt poda qaytganda Berdini tirik ko'rgan Salomning holati. "Oxiri chidayolmadi. Oqshomga yaqin qishloq yonidagi tepalikka chiqib, Kattatepa tomonga ko'z tashladi. Ko'z tashladn-yu, hayratdan qotib qoldi. Berdi eshakda, dala yo'lidan podani haydab kelayotgan edi. Salom o'zida yo'q quvonib pastga otildi. Biroz yurgach, a'zoyu badani bo'shashib to'xtadi. U butunlay boshqa Berdi ekanligini, endi do'stidan ayrilganini butun vujudi bilan his etib, peshonasinn muzday ter bosdi [Norqobilov 1990;8]." Hikoya semantikkasidan xalqning "Do'st kulfatda sinalar" maqoli anglashilib turadi. Asarda Salom tabiatidagi qurqoqlik, do'stlikka hiyonat mohirona ochib beriladi. Ushbu hikoya syujetiga diqqat qiladigan bo'lsak u hikoya janri tabiatiga mos ravishda voqeadan voqeaga o'tib emas balki, bir epizoddan ikkinchi epizodga o'tib rivojlanib boradi. Uch bosqich aniq aytganda uch epizod orqali qahramonning xarakteri bilan birga portreti ham ochib beriladi. Biroq asosiy urg'u baribir bu yerda portretga tushmoqda. Chunki, Salom portreti dinamik ravishda o'sib borib yozuvchining uslubiy va badiiy mahoratini ko'rsatib beradi.

"Hayotda har bir odamning tili, so'zlash tarzi uning qanday turmush kechirganligi, ma'daniyati ongi, ruhiyati haqida malum tasavvur beradi. Shunga ko'ra badiiy asardagi qahramonlarning nutqlari, so'zlash tarzlari ham turli tuman, o'ziga xos bo'lib, ular xarakterining mohiyatini anglashda muayyan vazifani o'taydi [Xudoyberdiev 1995;70]." Xarakter yaratishda, unga xos belgi va xususiyatlarni chizishda badiiy nutq shakllarining o'rnini katta. Albatta, bu janr bilan, adabiy tur bilan ma'lum ma'noda bog'liqdir. Chunki, qissa yoki roman, aytaylik dramatik turda bo'lganidek hikoyaga monolog, ichki ovoz kabi nutq shakllarini salmog'i tushmaydi. Yozuvchi hikoya janri imkoniyatlaridan kelib chiqib badiiy nutqning asosan dialog va monolog, ichki ovoz kabi shakllaridan o'rnini bilan foydalanadi. N.Norqobilovning "Olim og'il" hikoyasi bugungi kun odamlarining dardlari, iztiroblari, muammolari tasvirlangan, zamon ruhi aks etgan asarlaridan biri. Yozuvchining "O'g'ri", "Yo'lda", "Pivaxonada", "Parvoz" hikoyalarini ham shu qatarda sanash mumkin.

Portret badiiy tasvirning eng muhim vositalaridan biri sifatida N.Norqobilov hikoyalarida katta ahamiyatga ega. U adib hikoyalarida qahramon ruhiyati puchmoqlarini ochishda muhim rol o'ynaydi. "Badiiy asarda portretning vazifalari turlicha bo'ladi. Biroq portretning eng muhim xarakteri, uning ko'proq psixologik portret bo'lishidadir [Shodiev 1977;27]". Psixologik portret N.Norqobilov hikoyalarida qahramonlarning ruhiy olamini ochishda katta o'ringa ega. Yozuvchi hikoyalarida qahramonlarning ko'rinishini ba'zan batafsil chizsa, ba'zan janr talabidan kelib chiqib o'rnini bilan ular qiyofasiga chizgilar beradi. Personaj asarga kirib kelishi bilan chizilgan portret to'liq bo'lmagani holda muallif hikoya davomida qayta yana uning qiyofasini tashqi-ichki tomonlarini chizishi mumkin.

"Judolik quvonchi" hikoyasida portret bilan uyg'unlashib ketgan to'rt xil xarakter bor. Ushbu xarakterlarning har bir o'ziga xos. Bular

- a) bola,
- b) chol,
- v) Yomonqul, Bozorqul, cholning qizi va cholning janazasiga yig'ilgan butun qishloq,
- d) Musoning xarakterlari.

Bola o'z o'y-xayollari bilan o'ziga xos xarakter kasb e'tadi. O'ziga xosligi aynan bolalarcha ayriliqdan quvonch ko'rishi bilan ko'zga tashlanadi. Cholning portreti atrofdagi detalalar bilan uyg'un tasvirlanadi. Tepalikka chiqib o'g'lini kutishi, qotgan non yeyishi, o'limidan so'ng esa chumolilarning nonni olib ketishi.

"Cholning esa bu xil past-baland gaplar bilan ishi yo'q. Kunning tafti sal pasayishi bilan hassasini do'qillatib, qishloq biqinidagi do'nglikka chiqib keladi. Yerga cho'kib, og'ir uh tortarkan, o'zicha g'udranib qo'yadi: «Voy jonimi-iy, tozayam siqilib ketdim-a uyda». So'ng hassasini tizzalari orasiga olib, oshiqmay qo'yniga qo'l yuboradi. Timirskilanib, cho'ntagidan nimadir qidiradi. Chetdan kuzatgan odamga nosqovog'ini izlayotganday tuyulishi mumkin. Yo'q,

cholning qo'lida nosqovoq emas, hamisha suvi qochgan bir bo'lak non bo'ladi. U nonni og'ziga olib borishdan avval obdon o'ngu tersiga razm soladi, puf-puflab gardu gurddan tozalagan bo'ladi, so'ng tishsiz milklari orasiga olib, ko'zlarini yarim yumgancha, tamshanib-tamshanib shimishga tushadi. Namlangan non uvoqlarini yamlamay yutadi [Norqobilov 148]." Mana shu detallar yordamida yozuvchi cholning portretini chizadi.

Umuman adib xarakter yaratishning o'ziga xos yo'lidan boradi. Portret yordamida esa yozuvchi qahramonlarining qaysi ijtimoiy muhitga daxldorligidan tortib, ma'naviy qiyofasigacha batafsil ko'rsatadi. Personaj qiyofasini chizar ekan uning dunyoqarashini, ichki ziddiyatini ochib beradi. Xarakterning boshqalar bilan konfliktini ko'rsatish, ichki kechinmalarini, qo'rquvini, nafratini ko'rsatish uchun portretdan mohirona foydalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. "Rustamxon" dostini Fozil Yo'ldosh og'li. O'zFan Toshkent. 1942.
2. Jahon adabiyoti jurnali 2022- yil, 9-son.
3. Solijonov Y. Adabiyot xiyoboni. T.:2020.
4. Sultonova M. Abdulla Qahhor uslubi 1969.
5. Xudoyberdiev E. Adabiyotshunoslikka kirish. Toshkent: O'qituvchi,1995.
6. Norqobilov N. Tanlangan asarlar. I jild. 2022.

OMONILLA MADAYEV IJODIY MEROSIDA TOPISHMOQLARNING ADABIY- ESTETIK TALQINI

LITERARY AND AESTHETIC INTERPRETATION OF RIDDLES IN THE CREATIVE HERITAGE OF OMONILLA MADAYEV

Mamadaliyeva Mamlakat Qaxramon qizi,

ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/RGMG3758

Annotation. *This article analyzes the scientific and theoretical views of Omonilla Madayev on Uzbek folk art, in particular riddles. The origin of riddles, genre features and their role in the education of the younger generation are discussed.*

Key words. *folk art, tradition, numbers, "history", educational tool*

Xalq og‘zaki ijodining qadimgi va sarmazmun janrlaridan biri topishmoqlardir. U madaniy merosimizning ajralmas qismidir. Topishmoqlar bolalar xotirasini mustahkamlabgina qolmay, xalq dunyoqarashini, mehnat faoliyatini, tabiat va inson munosabatlarini ham o‘zida aks ettiruvchi vosita sifatida ham katta ahamiyatga ega. Mahmud Koshg‘ariy topishmoqni qadimda “tabzug” deyishganini qayd etadi. “Tabzug‘uq tabuzdim” (Men undan bir topishmoqni so‘radim) jumlasini keltiradi [2-78]. Bu janrni ilmiy asoslab o‘rganishda adabiyotshunos, folklorshunos olim Omonilla Madayevning xizmatlari katta. U topishmoqlarni xalq tafakkurining, obrazli fikrlashning va hayotiy tajribalarning ifodasi sifatida talqin qiladi. Folklorshunos bu janr “bolalarni kuzatuvchanlikka, hayotni mukammalroq bilishga, sinchkovlikka o‘rgatadi” – deya ta’kidlaydi [3-42]. Topishmoqlar, faqatgina bolalar uchun emas, chunki topishmoq aytish va uni topish kattalar uchun ham birdek qiziqarli. Bu haqida olim Z. Husainova shunday deydi: “Samarqand viloyatining ba’zi qishloqlarida o‘zbeklar yashagan qishloqlarda to‘yga boshqa qishloqlardan kelgan odamlarni qo‘ni-qo‘shnilarnikiga qo‘ndirganlar. Yig‘ilgan mehmonlar o‘rtasida chaldirmoq (tez aytish) jumboq aytish odati ham bo‘lgan” [1-14]. Bu an‘ana Namanganda ham bo‘lgan, folklorshunos Sherali Turg‘unovning aytishicha: Namanganda azaldan o‘ziga xos folklor namunalari hamda “Shohnomaxonlik”, “Mashrabxonlik”, “Bedilxonlik” kabi xalq qissaxonlik kechalari o‘tkazilgan. Shuningdek, maqol va topishmoqlar, bolalar folklori namunalari mohirona keltirgan namanganliklar tunni tongga ulashgan [4-44]. Omonilla Madayev topishmoqlar qish kechalari zerikmay o‘tkazish uchun ham yordam berganini ta’kidlaydi. Topishmoq aytgan odamning topishmog‘iga javob topilsa, u yutqazgan, topilmasa g‘olib chiqqan hisoblangan. Mag‘lub bo‘lgan taraf g‘azal aytgan, yoki biron hayvonga taqlid qilib ovoz chiqargan, yoki jismoniy ish qilgan [3-43]. Bu ham uzun qish kechalari ilm majlisiga aylanishiga sabab bo‘lgan. Olim topishmoqlarning shakl jihatdan ikki turi borligini aytadi: nasriy va she‘riy. Ba‘zan bu topishmoqlar matniga bir nechta javob mos kelishi mumkinligini ham keltirib o‘tadi. Masalan: “Uzun terak, ichi kovak” topishmog‘ining javobi qamish hisoblanadi, ammo ba‘zan miltiq, ba‘zan mo‘ri javob sifatida qabul qilinaveradi [3-44]. Omonilla Madayev topishmoq aytish musobaqasida ba‘zi an‘analarda ham aytib o‘tadi. Savol berish an‘anasi yashiringan narsani aniqlash uchun bir necha savollar berish mumkin. “Joni bormi, yo‘qmi?”, “yeyiladimi?”, “o‘sadimi, usta yasaydimi?” kabi savollar yordamida javobni topishga uringanlar. Yana bir an‘analardan biri “shahar berish” an‘anasi. Topishmoqlar javobini topa olmagan taraf shahar berib, o‘zining mag‘lub ekanini tan olgan. Shahar so‘zi arab tilidan olingan. Z. Husayinovaning yozishicha, bu

so'z e'lon qilish, mashhur qilish, ma'lum qilish ma'nolarini anglatgan, shahar berish topishmoq javobini topa olmagan odamni elga ma'lum qilish bilan izohlanadi [1-17]. Shuning uchun topishmoqning javobini topish insonning g'ururi, oriyati bilan bog'liq bo'lgan. Binobarin, g'alaba muvaffaqiyat, mag'lubiyat esa katta tashvish hisoblangan [3-45]. Shuning uchun topishmoq aytish musobaqasidagi har bir ishtirokchi ko'p ma'lumotlarni eslab qolishga, har bir so'zga e'tibor berishga, qiziqarli savollar o'ylab topishga harakat qilgan. Olim Omonilla Madayev topishmoqlarning janr xususiyatlariga to'xtalib, quyidagilarni keltiradi.

- 1 Hajm jihatdan qisqa va ixcham
- 2 Shaklan she'riy, nasriy ko'rinishga ega
- 3 Yaratilish maqsadida matnda yashiringan narsani topish vazifasi qo'yiladi
- 4 Mazmunida hayvonot, o'simlik, koinot, maishiy hayotdagi narsalarning xususiyatlari yashirin tarzda ifodalanadi, uni topishga da'vat etiladi
- 5 Topilishi lozim bo'lgan narsa, ko'pincha, bitta, ba'zan ikki va undan ortiq miqdorga ega bo'ladi
- 6 Topishmoqlarda qo'llangan asosiy badiiy san'at istiora (metafora) hisoblanadi

Omonilla Madayev ba'zi topishmoqlarda raqamlar muhimligini misollar yordamida talabalarga aniq va sodda usulda taqdim etgan. Ushbu topishmoqdagi sonlarda ko'plab ma'lumotlar yashirilgan.

Bir yarim quyon,
Uch tulki,
To'qqiz sigir,
Besh echki,
O'n ikki tuya,
O'n yilqi.

Bu topishmoq hayvonlarning necha oyda ko'payishiga ishora qiladi.[2-78] Raqamlar ishtirok etgan topishmoqlar ertaklarda ko'plab uchraydi. Ayoiz ertagida: qiz otasiga ikki pul berib uch xil yeydigan narsa olib kelishini iltimos qiladi. Arzimagan pulga uch xil ovqatni Ayoiz topib beradi, bu handalak bo'lib chiqadi. Handalakning etini qiz va chol, po'chog'ini echki, urug'ini tovuq yeydi [2-80]. Olima Z. Husainova ba'zi topishmoqlarda arifmetik raqamlar sonini topish talab qilinishini yozadi. Masalan: "Bir to'da g'oz uchib borar ekan. Bir g'oz ro'baro' kelib: "Ey yuz g'oz, sog'-salomat bormisiz",- debdi. Shunda ulardan biri aytibdi: "Biz yuz g'oz emasmiz, yana bir miqdori g'oz bo'lsa, yana bizning yarmimiz miqdori va yarmimizning yarmi bo'lsa, u vaqtda sen qo'shilsang, yuz g'oz bo'lamiz", - debdi. Havodagi g'oz qancha edi.?" Javobi: $36 + 36 + 18 + 9 + 1 = 100$ [1-29] "Mumtoz adabiyotdagi chiston, muammo, tarix janrlaridagi boshqotirgich vaziyati xalq og'zaki ijodidagi topishmoqlar bilan mushtarakdir [2-88]. Mumtoz adabiyotimizda oliy sarkardalarning g'alabalari, katta qurilishlarning yakunlanishi, oliy martabali odamlar oilasida farzandning tug'ilishi yoki mashhur olim vafot etishi munosabati bilan shoirlik iqtidori bor adiblar "tarix" yozganlar". Bu Durbek ijodida uchraydi.

"Zod" (ض) edi tarix taqi "he" (ح) yu "dol" (د)

Muddati hijratdin o'tub mohu sol [2-88].

baytda keltirilgan uch harfni qo'shsak, 812 chiqadi. Bu orqali doston shu yilda yozilganini bilishimiz mumkin.

Xulosa qilishimiz mumkinki, topishmoqlar xalqning donishmandligi, o'tkir tafakkuri va hayotiy tajribasini aks ettiradi. Omonilla Madayev ushbu janrni talabalar uchun aniq va ravon shaklda tushuntirgan. Ijodkorning darsliklarida bu mavzuni o'qir ekanmiz, ajdodlarimizning

naqadar dono ekanligiga, ularning fikrlash doirasi kengligiga, topishmoq topish inson g‘ururi bilan bog‘liq ekaniga guvoh bo‘lamiz. Omonilla Madayev topishmoqlarni bolalar tafakkurini rivojlantirish, ularda kuzatuvchanlik, mantiqiy fikrlash va estetik didni shakllantirishda o‘rni alohida ekanligini ta’kidlaydi. Omonilla Madayevning bu boradagi izlanishlari topishmoqlarni nafaqat badiiy, balki tarbiyaviy vosita sifatida ham chuqur o‘rganishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Хусаинова З. Ўзбек топишмоқлари. – Т.: Фан, 1966. – Б. 114.
2. Madayev O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi: universitetlarning Filologiya va Jurnalistika hamda pedagogika institutlarining Til va adabiyot fakultetlari uchun o‘quv qo‘llanma. – T.: Mumtoz so‘z, 2010. – B. 228.
3. Madayev O., Sobitova T. Xalq og‘zaki poetik ijodi: Akad.litseylar uchun darslik. – T.: Sharq, 2010. – B. 208.
4. Turg‘unov. Sh. D. Namangan bolalar folklorining janrlar tarkibi va lokal xususiyatlari nomli ilmiy dissertatsiyasi. – Toshkent. 2019. – B.178.

**QARAQALPAQ XALÍQ QAHRMANLÍQ ERTEKLERINDE SIYQÍRLÍ ZATLARDÍN
QOLLANÍLÍW ÓZGESHELIGI**
**FEATURES OF THE USE OF MAGICAL DEVICES IN KARAKALPAK FOLK
HEROIC TALE**

Kuralbaeva Gulchexra Yusip qızı,
*Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası
Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar
ilimler ilimiy-izertlew instituti doktoranti
kuralbaevagulcehra55@gmail.com
doi.10.52773/tsuull.conf.2025/WJOB2473*

Annotation. *The article analyzes the characteristics and types of magical devices used in Karakalpak folk heroic tales. Their classification in science is studied. In fairy tales, the role and significance of magical objects in the plot structure are discussed. Miraculous elements frequently used in heroic tales are categorized into types.*

Key words. *fairy tale, magical objects, spells, magical chest, magic curtain.*

Búgingi kúnde qaraqalpaq xalıq batırlıq erteklerin izertlew, ondağı sıyqırlı buyımlardıń funksionallıq xızmetin analizew aktual mashqalalardıń biri esaplanadı. Usı kúnge shekem qaraqalpaq folklortanıw iliminde bul boyınsha arnawlı izertlew júrgizilmegen. Qaraqalpaq xalıq erteklerinde qaharmanlar úlken kúshke iye, olar xalıqtı arızıw-ármanına jetkeriwshi ideal obraz. Olar aqıllı, dawjúrek, barlıq tosqınlıqlardı jeńip ótiwshi kúsh sıpatında súwretlenedi. Álbette, bas qaharmanlar óz niyetlerine jetiw jolında olarğa dosları, járdemshi personajlar, sıyqırlı buyımlar, tilsimli kúshler járdemge keledi. Qaraqalpaq folklortanıwında sıyqırlı buyımlar haqqında ilimpaz P.Óteniýzovtıń [Отениязов 2022:34] miyne-tinde sıyqırlı ertekler misalında bayan etilgen. Al, ózbek folklortanıwında bul másele arnawlı túrde Z.Rasulova tárepinen izertlenilgen, biraq bul izertlewde sıyqırlı ertekler misalında bolğan.

Ilimpaz Z.Rasulova ózbek xalıq erteklerin úyreniw dawamında sıyqırlı erteklerde tilsimlilik 6 túrli kóriniste sáwlelengenligin atap ótken. Olar tómendegiler:

Janlı janzat sıpatında súwretlengen ájeptáwir tilsimler;

“Sıyqırlı buyım”lar arqalı;

Dáw, peri, mástan kempir, aydarha sıyaqlı mifologiyalıq obrazlar arqalı;

Ómir inam etetuğın tağamlar arqalı;

Sıyqırlı (epik) mákan arqalı;

Sıyqırlı sóziniń ámel etiw misalında [Расулова 2012:15].

Qaraqalpaq folklorınıń 69-tomında “Úsh aǵa-inili batırlar” [Қарақалпақ фольклоры 2014:219] erteginde de sıyqırlı tilsimler baylanışlı epizodlardı kóriwimizge boladı. Misalı; bul ertekte Qudaynazar hám Baynazar degen eki aǵa-inili adamalar bolğan. Olar jaslayınan atasınan jetim qalğan hám atadan qalğan mal-dúnya ekewine bólip berilgen. Baynazar dıyqansılıq etip, talabı kelisip bayıp ketken, al, Qudaynazar miynet islep kún keshirip júrgen. Qudaynazar jası ótip perzentsizlik azabınan qattı qıynaladı, sol kúnlerdiń birinde úyine “bir aq saqallı ǵarrı” qudayı qonaq bolıp keledi. Qudaynazar onı jaqsılap kútip onıń pátiyasın aladı. Bunnan soń Qudaynazar úsh ullı boladı. Kempir menen ǵarrı kelgen aqsallı ǵarırınıń “Qıdır ata” ekenin soń bileidi. Aradan jıllar ótip Qudaynazardıń bul úsh ullı dawjúrek, márt, hadal bolıp erjetedi

hám ata-anasın murat-maqsetine jetkeredi. “Qıdır ata” obrazi haqqında ilimde kóplegen kózqaraslar bar. Qıdır ata erteklerde, dástanlarda qaharmanlarğa mádet beriwshi, jol kórsetiwshi, perzent inam etiwshi, qıynshılıqlardan azat etiwshi sıpatında súwretlenedi. Belgili alım Ğ.Jalolov ózbek xalıq erteklerin úyreniw barısında: “Qıdır gedey, diywana, sayyah, aq saqqalı ġarrı hám basqa kórinislerde adamlarğa kórininiwin” atap ótedi [Жалолов 1976:90]. Qıdır ata obrazi menen baylanisli bolğan jáne bir fakt ertek hám dástanlarda, ápsanalarda perzentsiz ata-analarğa perzent inam etiw menen birge olardıń keleshegin boljaw hám isim qoyıw motivleri de usı obraz benen parallel júredi. Misalı; joqarıda bayan etilgen erekte de úsh uldıń atı Xojanazar, Qosnazar hám Tóles Qıdır ata tárepinen qoyıladı. Bul bir-birine uqsas epizodlar dástanlarda da ushrasadı: “Professor T.Mirzaev epostağı isim qoyıw motiviniń “Alpamıs” dástanı variantlarındağı kózqaraslarğa názer awdarıp tómendegilerdi jazğan edi: qaharman epikalıq biografiyasında oğan isim qoyıw hám usı menen baylanisli ráwishte duwa qılıw hám onıń keleshegindegi qaharmanlıq jolın aldınnan aytıw tiykarǵı rol oynaydı” [Мирзаев 1968:15].

Qaraqalpaq xalıq batırlıq erteklerinde dáw obrazi da kóp ushırasatuǵın mifologiyalıq obrazlardıń biri. Bul xalıq erteklerinde eki túrli kóriniste súwretlenedi: birinshisi – qaharmannıń dushpanı sıpatında, ekinshisi – qaharmanğa járdemshi obraz sıpatında. Qaraqalpaq xalıq batırlıq erteklerin oqıw dawamında dáw obrazınıń eki kóriniste súwretlengenini kóriwimizge boladı. Qaraqalpaq xalıq batırlıq ertegi esaplangan “Eshmurat batır” erteginde batırğa dushpan hám dos bolğan dáwler obrazi ushrasadı. Onda bir adamnıń qırıq perzenti boladı, eń kishkenesi Eshmurat boladı. Bir kúni olardıń ákesi Qashqar eline saparğa baradı hám sapardan kiyatırıp bir góne tamda túneydi. Bul jerde Sarıdáv hám Qaradáv degen eki dáw boladı. Olar Eshmurattıń ákesine qarap: “Bizge Eshmurattı xızmetke jibermeseń óziń ólimdar bolasań dep aytadı. Buğan ġarrı razı boladı”. Eshmurat eki dáwdiń xızmetin islew ushın keledi hám eki dáw Almas degen patshanıń Bermes degen qızı bar sonı bizlerge alıp keleseń dep shárt qoyadı. Eshmurat dáwlerdiń shártine razı bolıp, jolğa shıǵadı hám jolında túrli qábiiletke iye dáwler menen doslasadı. Birinshisi aspandağı quslardı hám bultlardı qolı menen uslaydı, ekinshisi altı aylıq joldı bir adımlaytuǵın boladı, úshinshisi jol tıńlaytuǵın, tórtinshisi teńizdiń suwın urtlap bir teńizden bir teńizge quyatuǵın qábiiletke iye boladı. Eshmurat usı dáwlerdiń járdeminde Bermes qızdı alıp keledi hám Qaradáv menen Sarıdávdiń zulımlıǵınan qutıladı. Ilimpaz S.Axmedovanıń pikirinshe: “Epikalıq shıǵarma syujetinde járdemshi qaharman payda bolıwı menen bas qaharman “bellesendiligi” páseyedi. Onıń “bellesendi”ligin járdemshi qaharman kóbirek óz moyına aladı. Biraq bas qaharman da waqıyalar sahnasınan tolıq arqağa sheginbeydi. Ásirese eki obraz kúshi birlesip, anıq jeńisti keltirip shıǵaradı”[Ахмедова 2022:13]. Haqıyqatında da, erektegi dáw obrazi bas qaharman menen teńdey háreket etedi, batırdı óz maqsetine jetkeriwine tiykarǵı sebeptilerdiń biri boladı, degen menen batır eń tiykarǵı obraz bolıp qala beredi. Erteklerde hár qıylı obrazlardıń súwretleniwini insannıń dúnyaǵa degen kózqarasın keńeytiwge, jaqsı-jamandı ayırıw, hadallıq, keńpeyillik, mártlik hám dawjúreklikke úyretedi. Ondağı sıyqırlı buyımlar hám tilsimli súwretlewler qaharman obrazın jáne de bayıtıp onıń mánis-mazmunın ashıp beriwge qaratılğan.

Qaraqalpaq xalıq ertegi“Qulamergen” hám “Alatay batır” erteklerinde de dáw obrazi súwretlenedi. Olarda bul obraz qaharmannıń dushpanı retinde bayan etilgen. Qaraqalpaq folklorında dáw obrazi tek ġana ertek janrında emes, bálkim dástanlarda da kóplep ushratamız. Professor Q.Maqsatovtıń “Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń poetikası” miynetinde: “...dáwler menen uzaq hám ólimshi gúres aparıp, Kóbikli, Bóke dáw, Alańgasar Álip dáw, Shariqlı dáw, Qızır dáw, olardı qurtıw, qaynaǵadan kómek alıw, periler mákanın iyelew uqsagan epizodlardıń súwretleniwini “Qoblan” dástanına tiyisli” [Мақсатов 1968:154] – dep kórsetedi.

Joqaridağı dāw obrazi menen qatar tilsimlerge bay bolğan erteklerde mástan kempir obrazi da ushraydı. Ol erteklerde qaharmannıń jolına tosqınlıq etiwshi, batırğa qıyınshılıqlar jaratıwshı retinde súwretlenedi. Bul obraz qazaq foklorında “jalmaıwız kempir”, ózbek folklorında “yo‘lmog‘iz kempir”, “moston momo”, rus folklorında “Баба яга” degen atamalarda ushramız. “Ğiris batır” erteginede mástan kempir obrazi súwretlengen bolıp, batırdıń dushpanı onı óltiriwshı hiyleker insan sıpatında berilgen. Ertekte Ğiris batır márt hám palwan bolıp, bir baydıń kúshli palwanların gúreste jeńip, baydıń qızın ózine hayalıqqa aladı. Bul waqıyadan xabar tapqan dushpanı oğan kúshi jetpeytuǵınlıǵına isenimi kámil bolıp, onı hiyle menen óltirmekshi boladı hám mástan kempirdi Ğiris batırdı óltiriwge jallaydı. Kempirde jigittiń aytqanına razı bolıp, Ğiris batırdıń úyine jol aladı. Mástan kempir bir dáryanıń boyında ózin ayanıshlı jaǵdayǵa salıp otırǵanda Ğiris kelip onı úyine alıp ketedi. Kempir úyge úyreniskennen soń Ğiristiń hayalınan Ğiristiń janınıń qayjerde ekenligin soraydı hám hayalı onıń janı “sarı jayda” dep aytadı. Mástan kempir sarı jaydı alıp suwǵa ılaqtırıp jiberedi, sarı jaydı bir shortan balıq jutıp qoyadı. Mástan kempir jigitte barıp Ğiristiń ólgenigin aytadı hám jigitten sıyıqların aladı. Ertek sońında Ğiristiń dosları bul hiylekerlikten qutqarıp qaladı. Dástanlarda ushrasatıǵın dāw, peri, mástan kempir, jin sıyaqlı ǵayritábiyiy personajlardı ilimiy ádebiyatlarda “demonologiyalıq obrazlar” [Jo‘rayeva M., O‘rayeva D 2020:397] dep te ataydı. “Haqıyqatında, aldınları tek tábiyattıń sırlı kúshlerin ózinde sáwlelendiren fantastikalıq obrazlar keyinsheli jaqsı atributlarǵa aylanıp, tariyxıy kúshlerdiń wákılleri kórinisine kirgenligi sebepli mástan kempirde keyingi basqışlarda túrli qırların payda etken bolıwı múmkin. Ózbek foklorında onıń eki túrli kórinisi ayqın kózge kórinedi. Birinshisi, qaharmanlardıń qawenderi, sıyqırlı buyımlar inam etiwshi, ekinshisi bolsa jas ul hám qızlardı urlawshı, adamlardı tutqınlıqta saqlawshı, qaharmannıń hayalı, sıyqırlı buyımların alıwshı, qalınlıǵı yamasa malikalardı joldan azdırıwshı sıpatında aktiv iskerlik kórsetedi” [Жуманиёзов 1996:15].

Xalıq qaharmanlıq erteklerinde janlı obrazlar menen birge jansız sıyqırlı kúshke iye predmetlerde kóp ushrasadı. Olar qaharmannıń dushpanların jeńiwde járdemshi, olardan qutqarıwshı hám qaharmanǵa tosqınlıq etiwshi bolıp ta súwretlenedi. Qaraqalpaq xalıq erteklerinde sarı jay, sandıq, perde, ayna, júzik, shıbıq, nayza h.t.b predmetler káramatlı kúshke iye bolıp keledi. “Alatay batır” erteginde “shıbıq” sıyqırlı predmet sıpatında qollanılǵan. “Ata, ǵarǵa shaqırıp tur, bul jaw usı dáryadan ótse qalay boladı? – dedi. – Sonday bolǵan waqta meniń qızıl shıbıǵım bar, bul káramatlı maldı jıynap, olardı shıbıq penen ursam boldı, qumalaq boladı da qaladı. Kempir qotır eshek boladı, men qotır taylaq, sen tutqısh, kelin keli, bala kelsap boladı”. Belgili alım E.I.Pomiranceva fantastikalıq epizodlarǵa keń dıqqat awdaradı hám: “Ertektiń xarakterli belgisi onıń fantastiksı dep esaplaydı. Bul bólek kórkem toqımanıń erektegi ornı, funkciyası, sıpatı, dáreje -muǵdarı hár túrli bolsa da, janrdıń tiykarǵı belgisi esaplanadı” [Померанцева 1963:4] – degen pikirdi bildirgen. Álbette, bul belgi barlıq ertek tiplerine tán dep ayta almaymız. Sebebi, sıyqırlı erteklerde bul kóbirek ushrasadı, al qaharmanlıq erteklerde bul tiykarǵı orında turmaydı.

Qaraqalpaq folklorı 69-tomındaǵı “Tórexan hám Aqqozi” atlı ertekte de buyımlarǵa baylanıshlı tilsimlerdi kóriwimizge boladı. Qaharmanlıq ertekerde bilemiz janrdıń baslı belgisi sıpatında qaharmannıń jawǵa qarsı atlanısqa shıǵıwı onıń tiykarǵı belgisi esaplanadı. Sol qatarda qaharman jawdı jeńiwde kópshilik jaǵdayda sıyqırlı kúshlerge, tilsimlerge súyeniwi múmkin, al qaharmannıń qol astında láshkerleri bolıwı yaki solar arqalı jawdı jeńiw epizodları az ushraydı. Biziń pikrimizshe bul birinshiden batırdıń mártligin onıń dawjúrekligin kórsetiw, ekinshiden xalıqtıń tilsimlerge, káramatlı zatlarǵa qızıǵıwshılıǵınan olardı óz oylarınan oylap tapqan hám ertedeги mifologiyalıq áńızlarǵa kóp isengenliginen dep oylaymız. “Tórexan hám Aqqozi” atlı

ertekte de tiykarinan dushpanlardi jeñiwde sıyqırlı “kók sandıq” járdem beredi. Onda bir jádigóy garrı boladı, ol Aqqozıǵa bir kárwan joldı kórsetedi. Ol “Barsakelmes” degen jer bolıp, bul jerden heshkim ele artqa qaytpaǵan, garrı sol jerdiń jádigóyi eken. Aqqozı bul aytqanlardan qorıqpadı hám garrıdan bul jerdiń sırların soraptı. Sonda jádigóy garrı: “- Al, balam, sıyqır menen aman ketseń, aldında bir kempir bar. Onnan aman ketseń, on úsh jasar úh bala bar. Onnan arı ótseń, eki arıslan bar. Olar arıslan emes, al, sıyqırly maqluqlar. Olardıń bárine bolatuǵın qural tek gána mende, anaw túrǵan kók sandıq solardıń jaraǵı”-depti. Aqqozı jádigóy garrını óltirip, kók sandıqtı alıptı, sonıń ishinde tolı kitaptı kóripti hám olardıń ishindegi barlıq tilsimlerdi úyrenip alıptı. Aqqozı Barsakelmeske qaray baǵdar alıp ketipti hám jolında jádigóy garrı aytqan zatlar shıǵıptı, olardıń bárin kók sandıq arqalı jeñip, sońında arıslanlarǵa jolıǵıptı, olar Aqqozıdan janların tilep alıp, pariylar jasaytuǵın jerdi aytıp, perilerdiń perdesin alıwdı aytıptı. Aqqozı sıyqırly perdeni alıp, úyine qaytıptı hám aǵaları óltirgen adamlardıń óstinen jelpipti, barlıq adam qayta tirilip ketipti. Búgan adamlardıń barlıǵı an-tañ bolıp qalıptı, Aqqozı aman saw úyine qaytıp aǵaların jazadan qutqarıp qalıptı.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq xalıq qaharmanlıq erteklerinde xalıqtı sırtqı hám ishki dushpanlardan qorǵaw, qaharmanlıq jaw-jaraqqa iye bolıw, ózine gózzal yar izlew sıyaqlı epizodlardan turıp, onda qaharmanǵa hár qıylı tilsimli “káramatlı” zatlar járdemge keledi. Olar hár qıylı kóriniste boladı: janlı, jansız, predmet, Qıdır ata, Mástan kempir, pariylar, quslar, qumırısqalar, dáwler, qural-jaraqlar, nayza, qılısh, shıbıq, perde, sandıq h.t.b. Bulardıń barlıǵı erteklerde kórkem ózgeshelikke iye bolǵan predmetler esaplanıp, qaharmannıń maqsetine erisiw jolında oǵan tiykarǵı kómekshilik xızmet atqaradı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Jo‘rayeva M., O‘rayeva D. O‘zbek mifologiyasi. – T.: Excellent Polygraphy, 2020.
2. Ахмедова С.Х. Инглиз ва Ўзбек фольклорида эпик кўмакчи талқини спецификаси: Филол. Фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. Автореф. – Бухоро, 2022.
3. Жуманиёзов Б.М. Ўзбек халқ эпосида ялмоғиз образи: Филол. Фанлари номзоди ... дисс. Автореф. -Тошкент, 1996.
4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық 67-76-томлар. – Нөкис: «ИЛИМ», 2014.
5. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы – Ташкент: «ИЛИМ», 1965.
6. Отениязов П. Қорақалпоқ халқ эртакларининг жанр хусусиятлари ва поэтикаси. – Republic of Moldova: GlobeEdit, 2022.
7. Померанцева Э.М. Русская сказки. – М., 1963.
8. Расулова З.Ж. Ўзбек халқ сеҳрли эртакларида ғаройиб буюмлар: Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2012.
9. Мирзаев Т. «Алпомиш» достонининг ўзбек вариантлари. – Т.: «Фан», 1968.
10. Aliqulova H. Folk fantasies related to national dress artistic interpretation in the yor-yor. Eurasian journal of Academy research. Volume 2 Issue 12, November 2022. N <https://doi.org/10.5281/zenodo.7397165>. - B. 1243-1246.

HIKMATNAVISLIK AN'ANASI VA TATAR ADABIYOTI THE TRADITION OF HIKMAT WRITING AND TATAR LITERATURE

Musayeva Mohiraxon Shoxobiddin qizi,
Farg'ona davlat universiteti tayanch doktranti
musayevamoxiraxon024@gmail.com
doi.10.52773/tsuull.conf.2025/FMHC7312

Annotation. *This article explores the tradition of hikmat composition and its reflection in the history of Tatar literature. In particular, it provides a scholarly analysis of the influence of Khoja Ahmad Yasawi and his successor Sulayman Bakirgani on the works of Tatar folk poets, especially Kul Sharif. The study focuses on the stylistic and thematic characteristics of hikmats, highlighting similarities between the hikmats of Yasawi and Kul Sharif.*

Key words. *Hikmat tradition, literary heritage, Yasawi tradition, Tatar literature, Kul Sharif, Sulayman Bakirgani.*

An'ana (arabcha, nasldan naslga o'tuvchi qoida)- hayotda qaror topgan udum, urf-odat va boshqa amallar [Izohli lug'at. A, 83].

Adabiyotshunos olim Dilmurod Quronov an'anaga quyidagicha izoh beradi: "O'tmish adabiyoti to'plagan tajribalar, davrlar o'tishi bilan ahamiyati va dolzarbligini yo'qotmagan, boqiy qadriyatga aylanib, avloddan avlodga o'tib kelayotgan qismi" [Quronov D. 2010:12].

Akademik olim Izzat Sulton an'anaviylikni "Har bir miliy adabiyotda asrlar mobaynida yig'ilib kelgan estetik tajriba - hayotning qanday tomonlarini tasvir etish hamda qanday usullar va vositalar bilan tasvir etish sohasidagi ijobiy yutuqlar" sifatida baholaydi. Demak, adabiy an'ana bu-har bir davrning to'plangan eng yaxshi tajribalari va ularning turli davrlarda ijodkorlar tomonidan davom ettirilishidir [Sulton I. 2005:126].

Xoja Ahmad Yassaviy o'zining irfoniy-tasavvufiy g'oyalarini xalqchil til, ohang va uslubda tarannum etdi hamda o'zining she'rlarini "hikmat" deb nomladi. Uning hikmatlari hayotlik paytidayoq mashhur bo'lib ketdi. Shogirdlari va izdoshlari tomonidan yod olinib, zikr majlislarida jahriy ohangda o'qiladigan bo'ldi. Hikmat aytish hamda ijod qilish yassaviylikning muhim odobiga aylandi. Professor Abduraif Fitrat o'zining "Yassaviy maktabi shoirlari to'grisida tekshirishlar" maqolasida Yassaviyga ergashib hikmatlar yozgan ijodkorlarni "Yassaviy maktabi shoirlari" deb ataydi va bu maktabning nufuzi va ta'siri katta bo'lganini, uning bir qancha shoirlar yetishtirganini alohida ta'kidlaydi [Fitrat A. 2000:35].

Ahmad Yassaviydan so'ng hikmat aytish Yassaviy maktabining odobiga aylandi. Bu an'ana turkiy xalqlar orasida keng tarqaldi. Sulaymon Hakim otadan boshlab hikmatnavislik an'anasi davom etdi. "Devoni hikmat" O'rta Osiyo, Turkiya, Volgabo'yi hududlarida keng tarqaldi. Abduraif Fitratning yozishicha, Ahmad Yassaviydan keyin uning uslubida she'r yozmoq "mo'da" shakliga kirgan. Bular uslub, vazn va mafkura yog'idan Yassaviyni aynan taqlid qilib "hikmat"lar yozg'on va bu hikmatlarni machitlarda jahr kunlarida o'qutg'onlar. Yolg'uz O'rta Osiyoda emas, tatarlar orasida ham Yassaviy bilan uning shogirdi Sulaymon otaning katta e'tiborlari bo'lg'on, ularning hikmatlari xalq orasida qo'ldan qo'lg'a yurib o'qulg'on, hatto necha da'f'alar bosilib tarqatilg'on. Tatarlar orasida juda mashhur va mo'tabar bo'lg'on "Badavom"da Yassaviy hikmatlarining shakli ko'rinib turg'oni kabi Yassaviy ham Sulaymon ota uslublarida xalq she'rlari ham bo'lib o'tgan. Ko'rinadiki, tatar adabiyotiga Yassaviy muridi bo'lgan Sulaymon Boqirg'oniyning ta'siri kuchli bo'lgan.

Boshqa turkiy xalqlar singari tatar xalqi va adabiyoti tarixida ham Ahmad Yassaviy va uning xalifasi Sulaymon Boqirg'oniy alohida o'rin tutadi. Tatar yozma adabiyotining rivoji, aniqrog'i Qul Ali, Qul Sharif, Mavloquli singari tatar xalq shoirlari yassaviylik adabiyotidan ta'sirlangan holda ijod qilgan.

XVI asr tatar adabiyotining taniqli namoyandalardan biri Qul Sharifdir. U o'z davrining taniqli shoiri, madaniyat va din arbobi bo'lishi bilan birga Qozon xonligining elchisi bo'lib xizmat qilgan edi. Shuningdek, Qozon xonligining shayx ul-islomi va sayyidlaridan bo'lib, Qozon va Moskva o'rtasida bo'lgan diplomatik munosabatlarda ishtirok etdi. 1852-yilning 2-oktabrida ruslar yo'lida jonini fido qildi. Ko'rinadiki, Qul Sharif mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotida o'z o'rniga va mavqeyiga ega shaxs bo'lgan. Uning vatanparvarligi ham barchaga ibrat bo'lishga arziydi.

Professor Abdurauf Fitrat yuqoridagi maqolasida Yassaviy hikmatlari ruhida yozilgan Sulaymon Hakim otaning baytlari "Boqirg'on kitobi" ismi bilan 1906-yilda Qozonda bosilganini, 70 betdan iboratligi, bu kitobdagi she'rlarning hammasi Hakim otaga tegishli emasligi haqida yozib, unda Sulaymon Boqirg'oniyning faqat 36 parcha she'ri bo'lib, hammasi 1180 misradan iborat ekanini aytadi. Fitrat ushbu kitobda Qul Sharifning ham 4 parcha, 70 misra she'ri borligini ko'rsatadi. Qul Sharifning she'rlari ushbu kitobga kiritilgani uning xalq orasida mashhur bo'lgani, sevib tinglanganini anglatadi. Shoirlar tomonidan aytilgan hikmatlar el orasida keng tarqalib, ularni ma'rifatga, Haqqa chorlagani shubhasizdir. Qul Sharifning Xoja Ahmad Yassaviy an'analari davomchisi ekaniga yorqin misol Piri Turkistonning hikmatlariga ham shaklan, ham mazmunan o'xshash hikmatlar yozganidir. Jumladan, Xoja Ahmad Yassaviyda:

Qul Xoja Ahmad, tavba qilg'il o'lmas burun,
Haq taolo so'rog'-savol qilmas burun.
Ro'zi mahshar tarozusin qurmas burun,
Amal qilmay o'lub ketsam netgum mano.

Shayx ul-mashoyix Ahmad Yassaviy bu hikmati orqali kelishi muqarrar kun - Ro'zi mahshar, ya'ni Qiyomat kuni kelmay turib, tavba qilish, Haq yo'liga qaytish lozimligini ta'kidlab, bularga amal qilmay o'lib ketishdan ogohlantirmoqda. Ushbu hikmatlar Allohning bandalariga qaratilgan buyuk chaqiriq singari yangraydi. Qul Sharifda quyidagicha:

Yoshim yetib umrim kechib tavba qilmay,
Oxiratg'a ne yuz birla borg'um mano.
Olimlarning nasihatini, pandin olmay,
Oxiratg'a ne yuz birla borg'um mano.

Yoki

Boshing ko'tar g'aflatdin, g'ofil turma "hu" tegil,
Ko'zing ochgil uyqudin, g'ofil turma "hu" tegil...
Ey Qul Sharif tinmag'il, tunlar yonib uyumog'il,
Haq zikrini qo'ymog'il, g'ofil yurma "hu" tegil.

Yuqoridagi hikmatlardan ko'rinib turibdiki, tavba qilmoq, oxirat haqida qayg'urmoq va Haq yo'lini o'ziga kasb qilib olmoq kabi mushtarak mavzular bu ikki ijodkorni birlashtirib turibdi.

Xulosa qilib aytganda, hikmatnavislik anʼanasi nafaqat oʻzbek adabiyoti, balki tatar adabiyotida ham chuqur ildiz otgan. Xoja Ahmad Yassaviy asos solgan hikmat aytish uslubi Qul Sharif kabi shoirlar ijodiga kuchli taʼsir koʻrsatgan. Mazkur anʼana orqali axloqiy va diniy-maʼrifiy gʻoyalar xalqlar oʻrtasida keng yoyilgan. Hikmat shaklida berilgan pand-nasihatlar xalq ruhiyatida oʻz aksini topgan va madaniy qadriyat sifatida asrlar davomida yashab kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qur'onov, Dilmurod. Adabiy jarayon va anʼana. – Toshkent, 2010.
2. Sulton, Izzat. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent, 1972.
3. Fitrat, Abdurauf. Tanlangan asarlar II jild. – Toshkent, 2000.
4. Ahmad Yassaviy. Devoni Hikmat.
5. Boqirgʻoniy, Sulaymon. Boqirgʻon kitobi. – Qozon, 1906.

DURDONALAR JARANGINI ESHITGAN QALB
THE HEART THAT HEARD THE SOUND OF MASTERPIECES

Turdimova Feruza,

ToshDO'TAU tayanch doktoranti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/HXPY4547

Annotation. *This article is devoted to the incomparable role of the hardworking and dedicated scholar Muzayyana Alaviya in Uzbek folklore. She has done significant work in recording, publishing and researching folklore samples. A number of scholars, while collecting samples of folk oral art, have also written poems and epics.*

Key words. *Doston, lapar, ertak, folklore, aytishuv, poet, bakhshi, jirov.*

Zahmatkash va fidoyi olim Muzayyana Alaviyaning o'zbek folklorshunoslikdagi o'rni beqiyos. Folklor namunalarini yozib olish, nashr ettirish hamda tadqiq etishda salmoqli ishlarni amalga oshirgan. Xalq og'zaki ijodi namunalarini yig'ish bilan bir qator olimaning o'zi ham she'r va dostonlar yozgan.

Qayerda doston, lapar yoki ertak aytuvchilar, bir so'z bilan aytganda yaxshi folklor namunasi bor deb eshita, masofaning uzoqligiyo yo'lning zahmatlarini pisand etmasdan, belgilangan manzilga, albatta, borar va borgan joyidan maqsadga erishmasdan qaytmas edi. Folklor namunalarini yozib olish ishlari har doim ham silliq o'tmagani aniq. Yo'lning zahmatiyu masofaning uzoqligidan tashqari tinimsiz qatag'onlarni boshidan o'tkazaverib yuragini oldirib qo'ygan mazlum xalqning ko'ngliga yo'l topish, ularning ishonchini qozonish ham alohida vaqt va mahorat talab qilgan.

Shunday kezlarda Hodi Zarif ta'biri bilan aytganda "Muzayyana xonimning ilmiy ishlari to'y, qo'shiq bo'lgani uchun har vaqt xursandchilikka boshlashi" [Alaviya 2023;435]. qo'l kelgan. Olima dastavval o'zi bilgan o'lan, laparlardan aytib davrani qizdirgan. Olimaning ijrosidan olhomlangan mezonlar ham borini dasturxon qilgan. Aytishuv avj olganida, ishning ko'zini bilgan olim zavqlanib tinglash barobarida qog'ozga tushurishga ham ulgurgan. Xalq og'zaki ijodi namunalarini to'plash, nashr ettirish hamda tadqiq etish faoliyati bilan shug'ullangan olimlarimizning katta tajribaga asoslangan xulosaviy musohazalari mavjud. Muzayyana Alaviya "Durdonalar qolib ketmasin" nomli maqolasida folklor namunalari "xalq orasida qanday aytilib yurilgan bo'lsa, also o'zgartirmasdan, tushirib qoldirmasdan, sheva xususiyatlarini mutlaqo saqlab yozib olinishi" [Alaviya 2023;435]. kerakligiga alohida urg'u beradi. Nazarimizda, olimaning qimmatli fikr-mulohazalari, shu niyatda yo'lga chiqqan talabalar uchun noyob yo'riqnoma sanaladi.

"Xalq og'zaki badiiy ijodi etnografiya bilan mustahkam bog'langan bo'lib, madaniyatning qadimiy qatlamlarining yodgori sifatida muhimdir. Ana shu tomonini hisobga olmay, folklor asarlari ustida har tomonlama ilmiy ish olib borish mumkin emas, albatta. Lekin, shu bilan birga folklorning o'ziga xos xususiyati, badiiy tomonlari, ijodchi va ijrochilarning mahoratlari, aytiladigan payti va kuylanish jihatlarini zo'r bilim, qunt, qiziqish bilan to'plash, o'rganish kerak bo'ladi" [Alaviya 2023;435]. Darhaqiqat, folklor namunalarini tahlilga tortishdagi bunday kompleks yondashuv matnni to'g'ri tahlil qilish va matn tagzaminidagi ma'no qatlamlarini batafsil tushunishda yaxshi natija berishi aniq.

Hayotning murakkabliklarini chuqur anglagan shoir, baxshi, jirov, ertakchi, qo'shiqchi va boshqa san'atkorlar doimo xalqning talab va zavqini hisobga olgan holda, tasvirlagan xarakter va

holatlarning etishmaydigan jihatlarini to‘ldirishga intilganlar. Har qanday individual tarzda boshlangan badiiy asarning o‘ssishi, uning mazmun va shakl jihatdan boyib borishi, aslida, ma’lum bir jamoaning ijodiy mehnati samarasidir.

Xalq og‘zaki ijodining paydo bo‘lishi va rivojlanish jarayonida ononimlik hamda jamoaviylik xususiyatlari muhim o‘rin tutadi. Ushbu jihatlar aynan ijodiy faoliyatda xalqning bevosita ishtiroki orqali namoyon bo‘ladi. Olimaning yuqoridagi fikrlaridan anglashilishicha, matnning qaysi yo‘nalishda rivojlanishi, undagi qaysi jihatlarining kuchayib borishi ko‘p jihatdan tinglovchilar – davradagi auditoriyaning didi, saviyasi va estetik talablari bilan chambarchas bog‘liq. Olima maqolada fikrlarini davom ettirar ekan, quyidagilarni ta’kidlaydi: “...SHoir hech qachon ko‘pchilikdan ajralgan holda ijod qilmaydi. Uning ilhomi, asarining yo‘nalishi xalq orasida, omma ichra shakllanadi. Xuddi shuningdek, baxshi, jirov, ertakchi yoki qo‘shiqchi kabi ijrochilar ham ko‘pchilik yig‘ilgan joylarda, omma e’tiborida o‘z ijod mahsulini taqdim etadilar. Ular eshituvchilarning talablariga e’tibor berib, ko‘pchilikka ma’qul kelgan joylarni yanada jilolab, mustahkamlab boradilar. Aksincha, xalq tomonidan iliq qabul qilinmagan qismlar vaqt o‘tishi bilan o‘z-o‘zidan yo‘qoladi. Natijada, har bir asarda jamoaning umumiy fikri, zavqi va ruhiy holati mujassam bo‘ladi. Ijrochilar aynan shu xalq ruhiyatini, o‘sha zavqni ilhom bilan, shavq bilan tarannum etib kelganlar” [Alaviya 2023;436].

Demak, xalq og‘zaki ijodi – bu alohida bir ijodkor emas, balki ommaning birgalikdagi estetik mehnati, qalb ovozi, tarixiy xotirasidir.

Olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida aniqlanishicha, turli dostonchilik maktablari “Alpomish” dostonini turlicha talqin etib kelganlar. Masalan, Qo‘rg‘on dostonchilik maktabi vakillari ushbu eposni muhabbat ruhida, lirizm bilan kuylagan bo‘lsalar, Bulung‘ur maktabi vakillari esa uni qahramonlik va jasorat ruhi bilan yoritganlar. Ushbu holat shundan dalolat beradiki, baxshi o‘z asarining qaysi jihatlarini kuchaytirishni tinglovchilarning talab va didiga qarab belgilaydi. Ya’ni, dostonning mazkur yoki boshqa bir bo‘limiga badiiy ishlov berishda u, avvalo, xalqning estetik ehtiyojini inobatga oladi.

Olimalar ta’kidlaganidek: “Xalq ijodkorlari tajriba, an’ana va so‘z boyliklari orqali badiiy detallar topadilar, voqeani esa yurakni larzaga soluvchi, qiziqarli faktlar orqali jonlantiradilar.” Bu esa shuni anglatadiki, baxshi asarni nafaqat yoddan aytuvchi, balki uni har bir so‘z, har bir obraz orqali qayta yaratuvchi san’atkordir.

Ijodchi uchun tinglovchi doimo asosiy mezon, eng muhim ilhom manbai bo‘lib xizmat qiladi. Darhaqiqat, baxshi ijro vaqtida — aynan shu lahzaning o‘zida — bir vaqtning o‘zida bir necha san’at turlarini birlashtirgan holda, mahorat bilan o‘zini namoyon etadi. Har bir holatdan boshqasiga o‘tish, dramatik vaziyatlar, lirik to‘lqinlar orasida erkin suzish — bu ulkan san’atkorlik mahoratini talab etadi. Ana shunday paytda baxshi tinglovchilar bilan bir to‘lqinda mavjlanadi, ularning qalb urishini his etadi va shu orqali dostonning eng ta’sirli jihatlarini jilolaydi.

Davra va ijrochi o‘rtasidagi nozik munosabatlar haqida yozar ekan, adiba Muzayyana Alaviya “Durdonalar qolib ketmasin” nomli maqolasida buni o‘ta ta’sirli misol orqali yoritib beradi. Unga ko‘ra, agar tinglovchilar orasida qo‘shiq yoki kuyning nafisligini anglay olmaydigan, badiiy zavqdan mosuvo bir kishi bo‘lsa, buni dostonchi yoki shoir darrov sezadi. Va shu lahzada u aytmoqchi bo‘lgan dostonini imkon qadar tezroq yakunlashga harakat qiladi. Chunki ijrochi – u baxshi bo‘ladimi, shoir bo‘ladimi – auditoriyaning ruhiy holatiga juda sezgir bo‘ladi. Mavzuga doir qarsaklar, olqishlar, hayrat qiyqiriqlari uni ilhomlantirib, ijodiy parvozga eltadi. Ammo buning aksi – befarqlik, diqqatning so‘nishi – uni to‘xtatib qo‘yishi hech gap emas [Alaviya 2023;436]. Bu borada mashhur xalq shoiri Islom Nazar o‘g‘lining eslab aytgan bir voqeasi nihoyatda ibratli: “Kunlarning birida, ko‘pchilik to‘plangan katta to‘yda shavq bilan “Zulfizar

bilan Avazxon” dostonini aytayotgan edim. Odamlar quloq tutib, maftunkor zavq bilan tinglayotgandi. Men ham, tinglovchilar ham go‘yo qaerda ekanimizni unutib, doston voqealari ichida, obrazlar bilan birga yashayotgandek edik. SHu payt, birdan bir odam o‘g‘liga: “Xo‘jamqul, otga em berdingmi?” – deb baqirib yubordi. SHu so‘z meni ham, dostonni ham to‘xtatib qo‘ydi. Do‘mbirani erga qo‘ydim. Boshqalar “attang!” deb o‘sha odamni deyarli eb qo‘yguday bo‘lishdi. O‘sha kuni boshqa hech bir shoir ham aytmedi. SHunda angladimki, bu dunyoda qo‘shiqdan, san’atdan bahra ololmaydigan odam ham bo‘larkan...” [Alaviya 2023;436].

Bu voqea xalq og‘zaki ijodining eng muhim xususiyati – jonli muloqot va tinglovchi bilan ruhiy birlashuv tamoyiliga yorqin misoldir. Baxshi yoki shoir o‘z ijodiy kuchini, ilhomini bevosita xalq bilan hamnafaslikda topadi. SHu sababli ularning har bir aytgan so‘zi, har bir kuy va satrida ana shu ruhiy aloqa yaqqol sezilib turadi. Va bu aloqa uzilsa – asar o‘z qudratini yo‘qotadi.

Muzayyana Alaviya xalq og‘zaki ijodining nafaqat fidoyi tadqiqotchisi, balki uni yuragi bilan his eta olgan, ilmiy tafakkur va badiiy nozikta‘blikni birlashtirgan zabardast olima sifatida o‘zbek folklorshunosligida o‘chmas iz qoldirdi. Uning faoliyati, ayniqsa, og‘zaki ijod namunalari bilan bevosita muloqotda bo‘lgan holda, ularni chin xalq ruhida yozib olish, nashr qilish va ilmiy tahlilga tortish borasidagi fidokorona mehnatlari yurtimiz folklor merosini tizimli o‘rganishda mustahkam zamin yaratdi.

Maqolada ta’kidlanganidek, xalq og‘zaki ijodining eng muhim tamoyillari – jamoaviylik, davra va ijrochi o‘rtasidagi jonli aloqaning mavjudligi, ijodiy jarayonning bevosita tinglovchi bilan bog‘liq ekani – bu janrlarning tabiiy hayotiylikini va o‘zgarmas qadriyat sifatida barhayotligini isbotlaydi. Aynan shunday yondashuv – ya’ni, tinglovchi zavqi va talabiga uyg‘un badiiy ishlov – og‘zaki ijodni oddiy matndan ko‘ra kengroq, chuqurroq ijtimoiy-badiiy hodisaga aylantiradi.

Demak, xalq og‘zaki ijodini o‘rganish – bu nafaqat matnni to‘plash va tahlil qilish, balki xalq ruhiyatini, estetik qarashlarini, tarixiy xotirasini anglash, uni hozirgi zamon madaniy jarayonlariga bog‘lash deganidir. Muzayyana Alaviya ijodi va ilmiy qarashlari bu yo‘lda hozirgi folklorshunoslik ilmi uchun yuksak mezon, xalqona tafakkurga tayangan teran ilmiy maktab namunasi bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alaviya M. Tanlangan asarlar. 1-jild. – Toshkent: Encyclopedia world, 2023. – 448 b.
2. Alaviya M. Tanlangan asarlar. 2-jild. – Toshkent: Encyclopedia world, 2023. – 452 b.
3. Qodirova M. Muzayyana Alaviya // Adabiy portret. – Toshkent, 1968.
4. Oq olma, qizil olma. To‘plovchi M. Alaviya. – Toshkent, 1972.
5. Alaviya M. O‘zbek xalq marosim qo‘shiqlari. – Toshkent: Fan, 1974.
6. Aliqulova H. Folk fantasies related to national dress artistic interpretation in the yor-yor. Eurasian journal of Academy research. Volume 2 Issue 12, November 2022. N <https://doi.org/10.5281/zenodo.7397165>. - B. 1243-1246.

**“MALLA SAVDOGAR” DOSTONI VA “CHOL VA DENGIZ” QISSASI TIMSOLLARI
ORQALI INSON “UMID” INI QIYOSIY TASVIRI**

**COMPARATIVE IMAGERY OF HUMAN "HOPE" THROUGH THE SYMBOLS OF
THE EPIC "MALLA SAVDOGAR" AND THE STORY "THE OLD MAN AND THE
SEA"**

Achilova Zuxra Qurbonovna,

Qarshi davlat universiteti, O'zbek adabiyoti

kafedrasi mustaqil tadqiqotchisi

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/ISZU3764

Annotation. *This article compares the relationship of “hope” between grandfather and grandson Goroguli and Nuralini in the epic “Malla Merchant” and American writer Ernest Hemingway’s “The Old Man and the Sea” between the old fisherman Santiago and his young friend Manolin in “The Old Man and the Sea” and the concept of “hope” is embodied as a spiritual and spiritual need in human relationships.*

Key word. *Malla the merchant, folk epic, Gorogli, Nuralikhan, Ernest Hemingway, work, modern literature, Santiago, Manolin, grandfather, grandson, old man, friend, hope, comparative analysis.*

Asosiy qism. Qiyosiy tahlil — borliqdagi hodisalarni bilish va o'zgartirish bo'yicha metodologiya bosqichlaridan biridir. Qiyoslash metodologiyasi ma'lum bir makon va zamonda mavjud turli jarayonlarni qiyoslash uchun asoslarni shakllantiradi. Shuning uchun ham metodologiyada qiyosiy tahlilning o'rnini aniqlash zaruriyati mavjud.

Ma'lumki, metodologiya ilmiy tadqiqot metodlari haqidagi ta'limotdir. Barcha fanlarda ilmiy tadqiqot metodlari empirik va nazariy metodlarga bo'linadi. Aynan empirik va nazariy metodlar asosida har bir fan, jumladan, adabiyotshunoslik ham o'z tadqiqot usullarini shakllantiradi” deyiladi [1.23-b.].

Qiyosiy uslubiyaning vazifasi tadqiqotda ikki ob'yektini taqqoslash, o'xshash va farqli jihatlarini tahlil qilish imkonini beradi. Qiyosiy uslubiyaning tahliliy irshodi badiyatdagi kutilgan va kutilmagan inkishofni yuzga keltiradi.

Qiyosiy tahlil uchun folklorik janrning eposidan va zamonaviy jahon nasridan birini ob'yekt tarzida tanlab qiyosiy uslubiyaning qonuniyati doirasida ko'rib chiqishda basharning badiyat dunyosi o'zagidan ungan so'z qudrati inkishofi, makon, zamoni, irqi, e'tiqodi, etnik tafakkuriyat qiyosi, qalb kechinmalari va hokozosi mushahadakorlikka undaydi.

Qiyosiy uslubiyaning tahlilida ko'rib chiqish, har ikki yukask badiyatning mifik va reallik o'xshash va farqli jihatlarini, doston va qissadagi motiv detallari yoki sodir etiladigan harakat ta'siri, syujetlarda kechadigan voqelarni qay nuqtaga borishi, shuningdek, “umid” tushunchasining inson taqdiridagi o'rni haqida munosabat va maqsad belgilandi.

Adabiyotshunoslikda motiv (fr. Motif - kuy, ohang so'zidan) ayrim manblarda motiv (lot.moveo- harakatlantiraman) - syujet tarkibidagi halqalardan biri [2.184]. boshqa manbada syujetning oddiy koponenti deya qaraladi. Folklor va mifologik motiv (Yu.E.Beryozkin) - bir nechta folklor va mifologik matnlarda uchraydigan tasvir yoki epizod va yoki tasvirlar va yoki epizodlar to'plami.

Adabiyotshunoslikda motiv termini asarning asosiy mavzu va g'oyasini to'ldirishga xizmat qiluvchi qo'shimcha mavzu yoki g'oyaviy liniyaga (yo'nalish)ga nisbatan qo'llanadi [2.185-b.]. O'zbek xalq dostonchiligida oltmishga yaqin yoki ziyod turkum dostonlarni ichiga oluvchi "Go'ro'g'li" dostoni ummuturkiy ma'navyatning yirik eposi hanuz o'rganilib kelinmoqa. Ana shu doston turkumi tarkibiga kiruvchi "Malla savdogar" dostoni Go'ro'g'li sultonning garchi genetik qondoshlik bo'lmasa-da, ammo, sulton nabirasi davochisi sifatida Avazxonning o'g'li Nuralixon haqida kuylanadi. "Malla savdogar" dostoni Nuralixon haqida suylanishi lozim bo'lgan shoxobcha variantlarini yuzaga keluvchi debochasi va mudarijalarni hosil qiladi. Bundan ko'rinadiki, ulkan eposning uzani tarzida baxshilar dostonchilikning "Nuralixon" tukumi Go'ro'g'lini yashovchanligini davom ettiradi.

"Malla savdogar" dostonidagi motivni yo'nalishi, syujet voqealarini anglamalarida bobo Go'ro'g'li va nabira Nuralixon munosabatida "umid" rishtasini tutashtiruvchi jihatlar ilga'anadi. Inson tug'ilish va o'limga qadar umid bilan yashaydi. Umid insonni tayanadigan, orzu murodiga yetkazadigan mayoq vazifasini o'taydi.

J. Leopardini: "Hatto juda keksayib qolgan odamlar ham umid bilan yashaydilar va o'z ahvollarini yaxshilash uchun rejalar tuzadilar", Senekaning: "Inson tirik ekan, hech qachon umidsizlanmasligi kerak" deyishgan oqilona fikrlari yodga tushadi.

Dostonda Go'ro'g'li bobo sifatida nabirasi Nuralixonda sulola taqdiri, Chambil yurti va elining kelajagini "umidi" ekanligini payqay bilgan. Baxshi Jo'ra Eshmirza variantidagi "Malla savdogar" dostonida yosh Nuralixonni Go'ro'g'lini tog'asi Ahmad vazirning nayrangli zulmiga duchor bo'lishi; uyidan haydalishi, onasi Juzumko'z, opasi Gulnor bilan birgalikda bozorda qul qilib sotilishi, Malla savdogarni insoniylik marhamatidan panoh topishi, biroq yo'lda qaroqchi Bektosh kofir Malla savdogarni o'ldirgach o'zga elda qul bo'lib ko'p aziyat chekishi, lekin, otasi Avazxon albatta uni, onasi va opasini zulm isknjasidan olib ketishiga "umid" qilishi tirik tutadi. Yosh boshiga neki sinov kelsa irodasini bardam ushlaydi.

Doston motivi Chambilga xat yetkazuvchi mehmon Oydon qiz sabab harakatga keladi. Syujetdagi voqelar manzarasi tizimi hosil bo'lib boraveradi.

Syujet (fr. Sujet- predmet, asosga qo'yilgan narsa) - badiiy shaklning eng muhim elementlaridan biri, asardagi bir-biriga uzviy bog'liq holda kechadigan, qahramonlarning xatti-harakatlaridna tarkib topuvchi voqelar tizimi [4.288].

Ahmad vazir xat keltirgan odam bolasi ayol jinsiga xosligini payqashi va Go'ro'lidan ijozat olib, o'z uyiga mehmodorchilikka olib ketishi, mehmonni qiz bola ekanligini oshkor etishi, nafs qutqusiga berilishi, ammo qiz ustalik bilan vazirni changalidan qutulishi, so'ng yurtiga ketar oldidan Avazxonni uyiga borib, darvoza ostonasida turib uni nafsoniyatiga tegadigan achchiq so'zlarni aytib ot chop ettirib ketishidan syujet voqelari jonlanadi. Avzxon oriyati quzib, G'iro't bilan quvib ketishi safar sarguzashtini boshlab beradi.

Dostonda Avazxonni Go'ro'liga yomonotliq qilish imkoni paydo bo'lgani Ahmad vazirga qul keladi. Chunki, Avazxonni sultonni asrandisi ekanligi, Chambil eliga begona deb xushlamasdi. Go'ro'g'li tog'asi Ahmad vazirni yolg'oniga ko'nadi.

Darqahr bo'lgan Go'ro'g'li "– Ey, Ahmad tog'a, ko'zimni oqu qorasi, yuragimni sadporasi, Chambilning egasi, "Agar Avaz shu ko'ngilda ketgan bo'lsa, undan ilgariroq ko'nlimga kelgan gapni qilib turayin. Xayr, Ahmad tog'a, shu bugundan Chambilning ixtiyorini berdim. O'z qo'ling bilan bir og'iz non bersang, davlatingdan yeb yotayin. Chambilning ixtiyorini berganning bolasi: uning aslini jismi, bir baytallik qul. O'g'liyu, qizi, xotinini moliyu dunyosini turmanga talon qildirib, joyu manzilini xarob qildirib, Chambilni bozoriga uchovini chiqarib, bir baytalga alishib kel; ..." [4.322-b.].

Amru ixtiyorni qabul qilgan Ahmad vazir Avazxonni manziliga qirq yigiti bilan boradi. Juzumko'zga Avazxonni geyoki Bag'dodda bek bo'lganini, qutlash uchun uni oilasiga kelganini aytib, yetti yoshli Nuralixonni so'raydi. Juzumko'z kanizi Qultonni madrasaga yuboradi. Kanizak qiz xabaridan so'ng, domlasidan ijozat olib uyga o'tlanadi [4.323-b.].

Nuralixonni Ahmad vazirni yomon niyati Nuralixonga tushdek ayon bo'lganini onasi Juzumko'zga shunday so'z aytadi:

O'ylasam Chambilda yurmoq gumon
Noxosdan mehmon bo'lib kelibdi
Azozil Ahmad beimon,
Menga shul kun oxir zamon,
Mehmon emas, asl dushman,
Bergan sutingdan bo'l rozi [4.325-b.]

Nuralixon onasini nasihatiga kirib, Ahmad vazir uchun ziyofat tortar vaqtida duoyi salomini olmoqqa ko'nadi. Vazirni ilhaq qilgan Nuralixonni malomat qiladi. To'qqiz turli taom tortib, qo'l qovushtirib turgan chog'ida Ahmad vazir joyidan turib, Nuralixonni ikki kokilidan bir-ikki o'rab, yerga o'tiradi. Og'riqdan Nuralixon chinqirab yig'lab yuboradi [4.326-b.].

Opang o'lsin, og'am deb
Oq yuziga tirnoq solib,
Sumbul sochini yulib,
Ustiga kelib tayladi.
Ahmadxon joyidan turib,
Chirqiratib, zor yig'latib,
Buni ham qo'shib boyladi.

.....

Ikki bolasini chinqirig'idan Juzumko'z xatokashligidan yozg'iradi
Ochilsa gulning dastiga,
Qarang dushmanning qasdiga,
Enang o'lsin, qo'sh bolam, deb
Tashladi ikkoviga Juzumko'z,
Ikki bachaning ustiga.

Bolalar onasini ham qo'shib boylashashib, Chambil bozori tomon haydab ketishadi [4.327-b.]. Nuralixonni qiyin kunlari shu tazda boshlanadi. Onasi, opasi bilan birgalikda Chambil bozoriga qul qilib sotilishi, ularni sotib olgan eronlik Malla savdogardan marhamat ko'rishi, uzoq safar tadorigi bilan uchovini Chambildan olib chiqishi, ancha kunduz-kechani yo'lini bosib o'tib, tin olmoq uchun Qizilsuv chashmasiga yetgan savdogarni, qaroqchi Bektosh kofir tomonidan o'ldirilishi, karvoni talosh bo'lishi, Avazxonni oilasi esa qul etilishi, yot yerlarda ko'p aziyat, xo'rlanishga giriftor qilinishi dostonida syujetlarida baxshi mahoratini namoyonlab boradi. Yosh bo'lishiga qaramay Nuralixondagi umid va iroda zulmga yangilmaslikka o'rgatadi. Albatta otasi Avazxondan najot kutadi. Qullik, ochlik, azob iskanjasidan qutilishiga botinan umidlanadi. Bu vaziyat yosh Nuralixonni nohaqlikka ko'nikmaslik isyoni, er yigitga xos jumardlik, adolatpeshalik talabi yashirin ulag'aya boradi. Uni kamolotga yetgazadigan botiniy kuchi "umid"i edi.

Doston motivida Avazxon ruhiyatida ham "umid" kuchi gavdalanadi. Syujetdagi voqealar jarayonida "umidli o'ylar", "umidli harakatlar" bilan ko'pgina sinovli sarguzashtlarni boshidan kechiradi. Nihoyat ayoli, qizi, o'g'lini yashayotgan manzilni topib boradi va ularni qaroqchi Bektosh kofirni mavh etib qutqaradi.

Jahon adabiyotidagi amerikalik adib qalamiga mansub Ernest Xemegueyning “Chol va dengiz” asaridagi personajlar baliqchi chol Santyago va uning yosh do’sti Manilon ruhiyatida, hayotiy kechinmalarida ana shu yashovchan “umid” ko‘rinadi.

Keksa baliqchi Santyago Kubadagi bir qishloqchada istiqomat qiladi. Deyarli uni hayoti dengiz havosida, baliqlar va qushlar, shogird bolalakay Manolin personasi orqali gavdalanadi. Qissa matni “Chol qayiqda yolg‘iz o‘zi Golfstrimda baliq ovlardi. Dengizga chiqayotganiga mana sakson to‘rt kun ham to‘ldi, ammo hali bironta baliq tutganicha yo‘q. U bilan qirq kun bola birga bo‘ldi. Hadeganda qo‘li quruq qaytaver-gach, ota-onasi unga endi cholning o‘ta-ketgan Salao, ya’ni “o‘lguday omadi yurishmagan odam” ekanini aytib, bundan buyon boshqa qayiqda dengizga chiqish kerakligini qulog‘iga quy-dilar.” boshlanadi [5. 1-b.].

Asardagi “qirq kun”ni so‘zini qiyosiy izohiga to‘xtalsak. “Malla savdogar” dostonida keltirilgan qirq raqami bilan bog‘liq; qirq yiyitni sadoqatli xizmati yoki qirq chilton syujetida osiyolik odamning g‘ayrikuchlarga ishonchi voqelangan bo‘lsa, “Chol va dengiz” qissasida ovrupalik odamning esa diniy e’tiqodidan kelib chiqqan holda qirq kun – Iso Masih sahroda Shaytonni yengishi uchun ajratilgan vaqt ishoratida “Qirq kundan keyin Manolinning ota-onasi chol hozir aniq Salao, bu omadsizlikning eng yomon shakli” deb qaror qilishgani bayon qilinadi. Biroq, muvaffaqiyatsizlikka shayton yuz tutishida ishorat borligi ayon bo‘ladi. Bu qarash o‘zbekcha “noumid shayton”, “umidingni uzma” tasalisini eslatadi. Ya’niki shayton Yaratganning marhamatidan mosuvo qilingan xatokor farishtaligi, bunga esa tuproqdan yaralgan Hazrati Inson sababkor bo‘lgani tufayli to qiyomat qadar ikki mahuqot o‘rtasida ziddiyatlar kechishi musulmon e’tiqodida ham ang-lanadi.

Syujet atmosferasida yolg‘izlangan cholning insoniyligida dengiz tabiati bilan uyg‘unligi, uni Xudo yaratgan borliqqa munosabati bolalarcha sof qalbida namoyon bo‘ladi. Hatto dengiz olami uni ruhiyatini ang-laydi.

Cholning yosh Manolin bilan bo‘lgan munosabatda ham do‘stona va insoniy mehr chizgilari qissa uqirmanini o‘ziga tortadi. Baliq ovlashni o‘rgatgan Santyagoni bola ham yaxshi ko‘radi, azaldan qashshoqlikka ko‘nikib yashagan cholga yordam berishga harakat qiladi. Dengizdan har kuni quruq qo‘l bilan qaytib kelayotgan qariya baliqchiga albatta bolakay Manolin ich-ichdan achinadi. Lekin, qiyosiy talqinda qissada ham tush syujeti mavjudki, bu “umid”ning ta’biri edi. Chol kechasi yoshligidagi Afrikani va “qirg‘oqqa chiqqan sherlarni” tushida ko‘radi. Chol dengizga yolg‘iz chiqadi. Dengizda uni umid va kurash kutardi. Adib Xemenguey keksa qahramonning dengizdagi mashaqatini, irodasidagi metinligini, umid va ishonch tufayli ulkan baliqni qo‘lga kiritishini musavvirona chizib bergan. Chol timsolida insonga so‘nggi nafasi qadar umid tirkak ekanligi, botindagi umid istakka yetkazihini isbotlagan guyo.

Asarda cholni o‘z-o‘zi bilan suhbatida umid haqidagi shunday gapi bor. “Umidsizlik -halokat – deb o‘ylardi u. – buning ustiga, fahmimcha, umidsizlik hatto – gunoh [5.35-b.].

Choldagi bu holat garchi yosh yigit kuchi bo‘lmasa-da, tajriba va umid donishmandligi aks etgandi.

Chol akulalar hujumidan omon qolgan ulkan baliqning ma’lum qismini kechqurun ko‘rfazdagi kulbasiga qaytadi. U Terrasga qaytgan chog‘ allaqachon hamma uquga shung‘igan edi. Cholni charchoq holsizlantirganidi, amallab ishini yakunlab, kulbasidagi simyotog‘iga tushalgan gazeta-ga yuz tuban jasadin tashlab uyquga ketadi. Ertasi uni ahvolidan yosh do‘sti xabar oladi. Chol hanuz uyquda edi.

“Cholning nafas olayotganiga o‘z ko‘zi bilan ko‘rib ishonch hosil qildi-yu, ammo nazari uning qo‘llariga tushgandan keyin yig‘lab yubordi. U kofe keltirish uchun kulbadan ohista qadam tashlab chiqdi va butun yo‘l bo‘yi yig‘lab bordi”.

Santiago va Manolin o'ratsidagi ustoz-shogirdlik, do'stona samimiylilik, bir-birini oqibatli tengdoshdek tushunishlarida ham beta'ma "umid va ishonch" o'rnatilgandi. Bolakay cholga omad keltirishni istaydi.

Qissa so'ngida qayiq tevaragida ko'p baliqchilar to'plangani, bir baliqchi baliq suyagini o'ylachayotgani, Terrasada kelgan bir guruh sayyohlarni ham chol keltirgan ulkan baliqni suyaklari ajablantirardi.

Bu paytda "...o'z kulbasida, chol hamon uxlab yotardi. U yana muk tushib uxlar, bola esa yonida o'tirib unng uyqusini ardoqlardi. Cholning tushiga arslonlar kirar edi" [5.43-b].

"Malla savdogar" dostonidagi bobo Go'ro'g'li va nabira Nuralixon, "Chol va dengiz" qissasidagi baliqchi chol Santiago va shogird bolakay Manolin qiyosida keksaygan og'ochning ildizi butunlay so'nmagani va undan "umid niholi"ni unayotganligidan muqoyasa yasaydi.

Go'ro'li bobo sifatida nabirasi Nuralixonni Chambil yurtini va elini adolatli egasi bo'lishiga amin bo'lsa, chol Santiagoda bolakay Manolinda tiriklikning oddiy va umidli go'zaliklarini ko'radi. Demak, "UMID" – hayot simvoli!

Doston va qissani mifik xususiyatlari ham mavjudki, mifik ishoralarda musavvir shtixlarini eslatuvchi tagma'nolar yotadi. Bu jihatdan ham "Malla savdogar" dostonidagi mifik genezislarni "Chol va dengiz" qissasi bilan qiyosiy tadbiq etish kerak. Mifik tafakkurning eskirmas va har qanday zamonda bani bashariyat shuurini turtkilaydigan, taxayulini boyitadigan ma'naviy qiyoslar yuzaga kelishi mumkin.

Doston va qissaning qiyosiy kulminasiyasi inson umidining nimalarga qodirligini isbotlaydi. Ana shu umid ijodkorlar tafakkurida inson farzandini har qanday vaziyatda chora ko'ra bilishga imkoni borligi, hayot zarbalariga mag'lub bo'lmaslikni targ'ib etadi.

Dostonda yosh bo'lishiga qaramay umidning sabru-matonati qiyosida Nuralixon asosiy figura bo'lsa, qissada qariya Santiago jisman quvvatsiz ko'rinsada, umidning bukilmas irodasi, bardoshi bo'lib gavdalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xayrullayeva G. Qiyosiy adabiyotshunoslik. – Toshkent: "Akademnashr", 2020.
2. Hotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining Ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi nashriyoti, 1979.
3. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
4. "Malla savdogar" dostoni. Jo'ra Eshmirza kuylagan variant. – Toshkent. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.
5. Ernest Xemenguey. "Chol va dengiz" qissasi. – Toshkent: Yosh gvardiya nashriyoti, 1986.

QARAQALPAQ XALÍQ DÁSTANLARÍNDÁ NAQÍL-MAQALLARDÍŇ TUTQAN ORNÍ
(Er Ziywar dástanı mısasında)
THE ROLE OF PROVERBS AND SAYINGS IN KARAKALPAK FOLK EPICS (A case
study of the Epic Er Ziywar)

Jiemuratova Feruza Erejepovna,

Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası
Qaraqalpaqstan bólimi, Qaraqalpaq gumanitar
ilimler ilim izertlew instituti tayanish doktoranti
jiemuratovaferuza@gmail.com
doi.10.52773/tsuull.conf.2025/YMKD4164

Annotation. *This article provides literary and scholarly insights into the role and artistic function of proverbs and sayings in the Karakalpak folk epic Er Ziywar. Selected excerpts from the epic are analyzed to explain the meanings and functions of the proverbs within the narrative.*

Key words. *Folklore, proverbs, epic, art, aesthetics, ethics, plot.*

Xalıq awızeki dóretpeleriniń ayırıqsha janrlarınan biri bolǵan naqıl-maqallar óziniń qısqa, ıqshamlıǵı menen birge tereń mazmunǵa iye bolıwı arqalı ajıralıp turadı. Qaraqalpaq folkloristikası ilimine úlken úlesin qosqan ullı ilimpaz N.Dawqaraev aytqanınday: “Naqıllar dara adamnıń emes, jámáátlik pikirdi bildirip, túrli sıpatlardı, social baylanıstı, jámiyetlik moral normaların hám shártlerdi jıyınalap toplaydı. Naqıllar tolıq pikirdi mısıl retinde bildirip aql aytıw menen pitedi”. [Dawqaraev N., 1977 – 156] Ózbek folklortanıwshısı, ilimpaz O.Safarov pikirinshe: “Naqıl-maqallar forması boyınsha ıqsham bolsa da, kórkemligi boyınsha joqarı obrazlılıqqa iye.” [O.Safarov 295-b] Al, Qazaq xalqınıń kórnekli alımı M.Álimbaev naqıl-maqallar haqqında bılay deydi: “Xalıq zerdesi ásirler boyı waqıt eleginen ótkizip, ekshep, tańlap kóziniń qarashıǵınday, kir juqtırmay saqlap kelgen qımbatlı baylıq tozıwdıń ne ekenin sirá bileme eken. Maqal – sayrap turǵan shejire” [Álimbaev M 1967:164]. Haqıyqatında da, adamzat basınan ótkergen barlıq tariyxıy dáwirler qaysı xalıqtıń bolmasın naqıl-maqallarında belgili dárejede iz qaldıradı.

Naqıl-maqallar basqa janrlar menen tikkeley baylanıslı bolıp, olardıń barlıǵı xalıq oy-pikiriniń nátiyjesi sıpatında payda bolǵan. “Naqıl-maqallar ádebiyattıń qay janrı bolsa da sheksiz qımbat: Ol – kóp sózlerdiń kóp oylardıń duzlıǵı jáne tınıǵı sıyaqlı. Lirikalıq qosıqlarda naqıl-maqal epigraf rólinde júredi... úlken prozada naqıl-maqal sheshen adamlardıń awzınan aytıw arqalı shıǵarma tiliniń sheshenligin, mánisiniń anıqlıǵın arttıradı til boyawın órlendiredi. Sonıń menen qatar personajlardıń obrazın anıqlap ashadı, yaǵnıy minezlik, tiplik sıpatlama bola aladı... Mine usılardıń bárin túsine bahalay otırıp, naqıl-maqallardıń xalıqlıq aforizmnıń dramalıq túrdegi ádebiyatta alatuǵın ornı ayırıqsha ekenin moyınlawımız kerek” [Tájibaev Á. 1969:151]. Haqıyqatında da, jazıwshı, shayırlar hám juwbiylardıń sóz baylıǵın arttıradı, olardıń shıǵarmaların kórkemlik jaqtan júdá ótkir, tásirli qıladı. Kóplegen folklorlıq janrlarda naqıl-maqallar qatnasadı yamasa olar menen bekkem baylanısıp ketken. Máselen, naqıl-maqallar basqa folklor janrları – ertekler, dástanlar, ańız, ápsanalar hám jumbaqlar menen úzliksiz qatnasta bolıp, olar menen mánisi, wazıypası jaǵınan óz-ara baylanıslı boladı.

Biz bul maqalada qaraqalpaq xalıq dástanlarında, sonıń ishinde “Er Ziywar” dástanında qollanılgan naqıl-maqallardıń tutqan ornı, óz ara múnásibeti haqqında aytıwdı jón kórdik. Xalıq dástanlarında naqıl-maqallar kóbinese qaharmanlardıń pikirin, ishki oy-sezimlerin obrazlı tárizde túsindiredi. Sonıń menen birge sol dáwirdegi xalıqtıń dúnyaqarası, qádiriýatları hám ádep-

ikramlilq qag'iydalar haqqida mag'liwmat beredi. Dastanlarda batirlardin soylewinde naqillar kop qollaniladi. Bul olardin pikirlerin tasirli ham tabiiy korsetedi. Misali, "Er Ziywar" dastanida tomendegishe naqil-maqallardi koriwimizge boladi.

Er Ziywardin atası Hásen xangá aytqanı:

Bos uslasań qamıstı,

Ata jan, qıyar qolındı

Jawdan qashpaq namıstı,

Jawdın kúshin kóreyik

Attın jalın óreyik. [Qaraqalpaq folklorı 1978:26]

Taxtapolat xannın biylerine aytıp turǵanı

Qoldı qıyar bos uslasań qamıstı,

Xan aldına tiri barıw namsıtı. [Qaraqalpaq folklorı 1978:82]

Joqarıda keltirilgen naqıl tiykarında qamıstı bos uslasań qolındı qıyadı tárizinde bolıp, eki misalda da sózler orınları almasırılıp uyqasqa maslap qollanılǵan. Degen menen mazmun saqlanıp birdey túsinikti ańlatıp turıptı. Yaǵnıy, birinshisinde Ziywar atasına jawǵa urıssız baǵınsa onnan keyin de zulımlıqları dawam eteberiwin aytpaqshı bolsa, ekinshisinde Taxtapolatın biyleri gápine kirmegenlikten olarǵa qarata giyne menen aytqanı obrazlı bayanlangan.

Hásen xannın Taxtapolat xandı kórgeninde aytqan sózleri:

Úsh júz alpıs biylerdın,

Aytqanına júrmegen,

Shash al dese bas alǵan,

Aybatlı arıslan shermiseń? [Qaraqalpaq folklorı 1978:87]

Bunda qollanılǵan shash al dese bas alǵan qatarı xalqımızdın "shash alaman dep, bas alǵannan saqlan" degen eskertiw mánisindegi naqıldın tiykarında kelip shıqqan.

Taxtapolat xannın Hásen xangá aytqanları:

Atańa ne qılsa aldına keler,

Batır bolsań meniń menen oynama. [Qaraqalpaq folklorı 1978:89]

Yaǵnıy, Hásen xan Taxtapolat xandı jeńgennen keyin, onın menen júzbe-júz sóylesip turǵanda Taxtapolatın atańa ne qılsań aldına keler degende, Hásen xannın xalıqtı jiynap, shermedesin shıǵarıp óltiriwinen qorqıp, birewge ne qılsań aldına sol keledi, óltirseń óziń óltir, xalıqtın kózinshe emes degen maqsette aytqanları edi.

-Bizge xızmet ettiń, - dep,

Sabır túbi sarı altın,

Maqsetińe jettiń, - dep, [Qaraqalpaq folklorı 1978:100]

Bul Hásen xannın Abaqan wázirge qaray aytqanı bolıp, Taxtapolat xan jeńilgen soń, Abaqan da eli aman qalıwı ushın Hásen xangá járdem beredi. Bul qollanılǵan maqal arqalı xan Abaqannın miynetin bahalap bir qatar menen kórkem ham ıqsham formada jetkergen.

Qorqaq jigit jigit pe,

Elin jawdan baqpaǵan,

Esaplı kúnde er Ziywar,

Elin jawdan saqlaǵan. [Qaraqalpaq folklorı 1978:115]

Xalqımız arasında batır bolǵanı qaysı, jawdın únin óshirmegen soń naqılı kop aytilatuǵın bolǵan. Joqarıda keltirilgen qatar dál usı mazmun menen únles qollanılıp, sońǵı eki qatarında Ziywardı kóptin ishinen ayırıp batırlıǵın kórkem obraz arqalı tasirli súwretlegen.

Hásen xan qalmaq eline Abaqandı xan saylap Xorezmge qaytar aldında ayılǵan qatarlarda tomendegishe qollanılǵan naqıl-maqallardi kóremiz.

Jaqsiniñ sózi jandaydı,
Jamanniñ sózi qandaydı, - qatarları xalqımız arasındaǵı jaqsiniñ sózi tatlı,
jamanniñ sózi qattı naqılı menen únles.

Námárt tuwǵan jigitle. [Qaraqalpaq folklori 1978:116]

Haqıyqat sózge inanbaydı - qatarları jaman adamǵa sóz aytsań, aldaydı dep inanbaydı
naqılına únles tárizde qollanılsa,

Eki jaqsı qosılsa,
Sheker menen paldaydı,
Eki jaman qosılsa,
Suwdan shıǵarıp taslaǵan

Jaman jeke saldaydı, [Qaraqalpaq folklori 1978:117] qatarları xalqımız arasında ayılıp
júrgen naqıl sózler bolıp esaplanadı. Bul naqıllar arqalı dástan syjeti jáne de anıq hám tásirli
súwretlengen.

Naqıl-maqallar obrazlı, uyqasqan hám ırǵaqlı bolıwı menen ajıralıp turadı. Sonday-aq, adamlardı
jaqsılıqqa, miynetkeshlikke, doslıq hám hadallıqqa úgitleydi.

Jaqsı adam tústi jaman jorımas,
Bergen menen xan qaznası qurımas,
Baydıń asın bayǵus qızǵanar degen,

Xan esigin datqashıǵa qorıtpas. [Qaraqalpaq folklori 1978:133]

Sipsekesh qálenderdiń Hásen xan menen Ziywarǵa óziniñ arızın aytıp turǵan jeri. Bunda
qollanılgan naqıl arqalı jarlı xalıqtıń kún kórisin esletip, jarlınıń baydıń malına qızǵanısh penen
qaraytın, sol sebepli kewilsizliklerdi boldırmaw ushın jarlılarǵa da óz kúniń kóriwinde járdem
beriwın aytpaqshı bolǵan.

Hámirińdi tuttı xızmetkerińiz,
Siziń de tarqaydı qayǵı-sherińiz,
“Atımdı ata, sıbaǵamdı iytke sal”,

Degen xanı, bizge inam berińiz. [Qaraqalpaq folklori 1978:186]

Bunda qanshayım qızǵa xızmetkeriniń atımdı atasań, payımdı iytke sal degenin esletip,
ózlerine úlesin beriwin obrazlı túrde soraydı.

Joqarıda kórip ótkenimizdey, naqıl-maqallar kórkem teksttiń ishinde de ayrıqsha
kórkemlikke iye. “Naqıl-maqal aralaspaǵan birde janr hám onnan paydalanbaǵan birde jazıwshı,
shayır joq dewge boladı. Qaraqalpaq ádebiyatı klassikleriniń shıǵarmalarında da bul dástúr keń
orın alǵan. Olar óz shıǵarmalarında qaraqalpaq folklorındaǵı eń jaqsı dástúrlerden meylinshe
paydalanıp báhá dóretywshilik baylanıs jasap otırǵan”. [Niyetullaev T. 1982:73] Haqıyqatında da,
naqıl-maqallarda ayılmay qalǵan tarawdıń ózi joq. Sol ushın hárbir dóretywshi, ol xalıq bolsın,
shayır, jazıwshı bolsın óz sózin tastıyıqlaw yamasa kórkem obrazlıǵın támiyin etiw ushın naqıl-
maqallardan jiyi paydalanadı.

Juwmaqlap aytqanda, dástan hám naqıl-maqallardıń ulıwmalıq xızmeti birdey bolıp ekewi
de xalıq oy-órisin keńeyiwine úles qossa, al biri keń kólemliligi ekinshisi qısqa hám ıqshamlılıǵı
tárepinen úlken ayırmashılıqqa iye. Degen menen dástanlarda naqıl-maqallardıń tutqan ornı úlken
áhmiyetke iye ekenligin kórdik. Ondaǵı qaharmanlardıń ishki oy-sezimlerin ashıp beriwdе,
pikirlerin jáne de tolıq jetkerip tastıyıqlawda, shıǵarmanıń kórkemligin kúsheytip tásirli
bolıwında ayrıqsha xızmet atqaradı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Әлімбаев М. Өрнекті сөз – ортақ қазина. Алматы, «Ғылым», 1967.
2. Даўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы, II-том. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977, 156-b.
3. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық IV-том. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.
4. Қарақалпақ фольклоры. 88-100 томлар. Нөкис, Илим, 2015.
5. Нийетуллаев Т. Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1982.
6. Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. Toshkent, Musiqa, 2010, – 295 b.
7. Тәжибаев Ә. «Жұлдыз» журналы, – №4. 1969, – 151 б.
8. Aliqulova H. Folk fantasies related to national dress artistic interpretation in the yor-yor. Eurasian journal of Academy research. Volume 2 Issue 12, November 2022. N <https://doi.org/10.5281/zenodo.7397165>. - B. 1243-1246.

“BOBURNOMA” STRUKTURASIDA MAQOLLARNING O‘RNI
THE ROLE OF PROVERBS IN THE STRUCTURE OF THE “BOBURNOMA”

Qozaqova Sayyora Sobitxon qizi,

Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi

sayyora19900309@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/BVZE7725

Annotation. *In this article, some of the proverbs used in the text of the “Boburnoma” are subject to analysis, with a special emphasis on their place in the structure, plot and composition of the work.*

Key words. *proverb, author hero, “Deh kujovu darakhton kujo”, “the ignorant az injo ronda and az onjo monad”, “do not believe your friend, straw-tie bark”, “if he does not cover the bag, he will grieve until old age”.*

Xalq maqollari bu xalqning donoligini, tajribasini va hayotiy ko‘nikmalarini ifodalovchi qisqa, lekin ma’noli iboralardir. Ular asosan og‘zaki ravishda avloddan avlodga o‘tib keladi va turli hayotiy vaziyatlarda qo‘llaniladi. O‘zbek maqollari ko‘pincha shaxsiy, ijtimoiy, axloqiy, va tabiat bilan bog‘liq masalalarni qamrab oladi.

Maqollar odatda qisqa va lo‘nda bo‘lib, ularning ma‘nosi tezda anglash mumkin. Ular xalqning uzoq yillik tajribasini aks ettiradi va ko‘pincha hayotiy saboqlarni o‘z ichiga oladi. Ba’zi maqollar ritmik tuzilishga ega bo‘lib, ularni eslab qolishni osonlashtiradi. Maqollarda ko‘pincha tasviriy ifodalar va metaforalar ishlatiladi, bu esa ularni yanada qiziqarli qiladi.

Xalq maqollari nafaqat xalq madaniyatining bir qismi, balki ta’lim va tarbiya jarayonida ham muhim rol o‘ynaydi. Ular bolalarga axloqiy qadriyatlarni o‘rgatish, hayotiy saboqlar berish va madaniy merosni saqlashda yordam beradi.

“Boburnoma” matnida ham juda ko‘p maqollar, hikmatli so‘zlar ishlatilgan bo‘lib, bu haqida adabiyotshunos olim V.Zohidov shunday degan edi: “Bobur ularni muvaffaqiyatli ravishda tanlaydi, predmetning mohiyati va katta ijtimoiy masalalar bilan bog‘laydi. Shunday qilib, ulardan ko‘pincha, ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan muhim xulosalar chiqaradi” [Zohidov, 1960:25].

Asar matnida o‘zbek va fors tillarida jami 20 ga yaqin maqol qo‘llanilgan bo‘lib, ushbu maqollar asar strukturasi va kompozitsiyasida o‘ziga xos o‘ringa ega hisoblanadi.

Asar matnidagi dastlabki maqol Farg‘ona qasabalari – shaharchalari tasvirida, ya’ni Axsi tasvirida berilgan bo‘lib, “Deh kujovu daraxton kujo”, ya’ni “Qishloq qayda-yu, daraxtlar qayda” maqolidir [Бобурнома 2002:31]. Axsi shahrida mahallalar qo‘rg‘ondan yiroq joylashgani uchun asar matnida ana shunday maqol qo‘llaniladi.

Asar matnida muallif qahramon Bobur ruhiyatini, u tushib qolgan vaziyat va holatni ifodalaydigan maqollar ham talaygina. Ana shunday maqollardan biri Bobur Andijonni deb Samarqandni qo‘ldan boy bergan, aksiga olib Andijon ham qo‘ldan chiqqan paytdagi holatni ifodalash uchun qo‘llaniladi. “G‘ofil az injo ronda va az onjo monda”, ya’ni “G‘ofil u yerdan quvilgan va bu yerdan ayrilgan” maqoli Bobur tushib qolgan vaziyat va aro yo‘lda sarson bo‘lgan holatni ifodalash uchun qo‘llanilgan [Бобурнома 2002:61]. Ko‘p mushkul va mashaqqatda qolgan, podshoh bo‘lganidan beri bunday navkar va viloyatdan ayrilmagan Bobur holati ushbu maqol orqali ro‘yi rost ko‘rsatib berilgan. “Boburnoma”da tasvirlangan Koson yaqinida janglarning birida, qo‘li baland bo‘lishiga yaxshi sharoit bo‘lganda, Ahmad Tanbal qo‘shini ustiga Bobur yurish qilmoqchi bo‘ladi. Ammo Vays Log‘ariy va boshqalar bugun kun kech bo‘ldi, ertaga

ertalab jang boshlaylik, deb maslahat beradilar. Bobur ularning soʻzlariga amal qiladi. Lekin ertalab Ahmad Tanbalning qoʻshini gʻoyib boʻlganini koʻrib afsuslanadi va Bobur bu haqida shunday yozadi: “Ushundoq qopuda kelgan gʻanim hech nav’ mutazarrir boʻlmay ajrashti. Masal borkim, “Qopudagʻini qopmasa, qariguncha qaygʻurur”. Bayt:

Korhoro bevaqt boyad just,

Kori be vaqt sust boshad sust! [Бобурнома 2002:77]. Maʼnosi: Ishlar oʻz vaqtida bajarilishi kerak, vaqtida bajarilmagan ish sust boʻladi, sust! Asar matnidagi usbu maqol orqali oʻz vaqtida amalga oshirilmagan chora-tadbir tufayli umrbod afsuslanish befoydaligini yuqoridagi maqol orqali ifodalaydi. Bugungi kunda ham ushbu maqol mazmunini beruvchi “Temirni qizigʻida bosish kerak”, “Keyingi pushaymon – oʻzingga dushman” maqollari nutqimiza uchrab turadi. Ammo “qopu” – “eshik” soʻzi bilan boshlanuvchi qadimiy maqol bugungi kunda ishlatilmaydi.

Ushbu maqol asarning “Toʻqqiz yuz beshinchi yil voqealari” qismida berilgan boʻlib, Bobur xalq maqollariga amal qilmoqlik foydadan xoli boʻlmasdi, degan xulosaga kelganini yuqoridagi soʻzlaridan bilsak boʻladi.

Asarning xuddi shu qismida bir turkiy maqol, yaʼni “Ishonmagin doʻstingga, somon tiqar poʻstingga” maqoli keltiriladi [Бобурнома 2002:75]. Bu maqol Qanbar Ali oʻz viloyati Xoʻjandni Tanbalga ishonib lashkar maslahatini soʻrash uchun Axsiga kelgani va Tanbal uni qoʻlga olib, viloyatlarining ustiga yurganini bayon qilish asnosida keltiriladi. Bu bilan Bobur Ahmad Tanbalday kishiga ishonib boʻlmasligini yana bir marta eslatib oʻtadi. Ahmad Tanbalning nomardligini – doʻst deb kelgan kishini bandi qilib, yurtiga bostirib borishini asar matnidagi yuqoridagi turkiy maqol bilan aniq tasvirlab berilgan.

Shuningdek, ushbu voqealar davomida Ali Doʻstning qoʻliga kuydirgi chiqib oʻlgani, Muhammad Doʻst oʻzbekka qoʻshilgani, lekin u yerdan ham koʻrnamaklik qilib qochib, Andijonning togʻ etaklariga borib, yovliklar va fitnalar uyushtirgani, oxiri oʻzbeklar qoʻliga tushib, koʻzlarini koʻr qilganliklari bayon etiladi. Xuddi shu oʻrinda koʻrnamaklik qilganlarning jazosi albatta berilishini bir maqol bilan isbotlaydi: “Koʻzlarini tuz tutti” maqolining maʼnosi shu boʻlsa kerak deb [2].

Boburnomaʼning “Toʻqqiz yuz sakkizinchi (1502-1503) yil voqealari” bayonida “Magʻlub safga bir “Hay!” soʻzi kifoyadir” maqoli qoʻllaniladi. Bu maqol Boburning quvgʻinda yurgan, bir oʻzi dushman qoʻlida asir tushib, oʻlishiga bir bahya qolgan paytdagi vaziyatini ifodalash maqsadida aytilgan [Бобурнома 2002:89]. Shuningdek, asarda “Dushman ne demas, tushga ne kirmas“, „Shahar darvozadini yopib boʻladi, dushman ogʻzini yopib boʻlmaydi“ kabi maqollar ham qoʻllanilgan boʻlib, bu maqollar Bobur Xisravshoxni yengib, Kobulni egallab hukmronlik qilayotgan kezlarda „Oʻzi va andijonliklardan oʻzgaga eʼtibor qilmaydi“, deb gʻiybat qilganliklari sababli qoʻllaniladi [“Бобурнома”, 2002:101]. Insoniyatga yaxshilik qilishdan charchamaydigan Boburday zot ham odamlarni aslo rozi qilib boʻlmasligiga bir necha bor amin boʻlganki, shunday maqollarni qoʻllagan. Asar voqealari rivojida Boburning ovqatga ogʻu solib, zaharlashgandagi holati “Boburnoma”da shunday tasvirlanadi:

Rasida bud baloye, vale baxayr guzasht

(Maʼnosi: Bir balo eshitgan edi, biroq yaxshilik bilan kechdi).

Tengi mangga boshdin jon berdi. Ul dunyodin keladurmen onadin emdi tugʻdum. Men xasta oʻlub edim, tirildim. Jon qadrini, billoh emdi bildim... Jon mundoq aziz nima emish, muncha bilmas edim, ul misra borkim: “Kim oʻlar holatqa yetisa, ul bilur jon qadrini” [Бобурнома 2002:195]. Ushbu maqol orqali bu bebaqo dunyo tuhmat-u boʻxtonlarga, insofsiz va diyonatsiz odamlarga toʻla boʻlsa ham insonning joni baribir ham shirinligi, hayotga toʻymasligi, umid uzolmasligi tasvirlangan.

Boburning Samarqandni tashlab chiqib, Andijonga kira olmay yurgan vaqtlari “Boburnoma”da shunday tasvirlanadi: “... har tarafda kuchluk g‘animlar Andijong‘a evrushub, tole hech madad qilmadi. Samarqandg‘a ilik qo‘yub, hech ish ochilmadi. Zaruratini sulh guna qilib Pashog‘ardin murojaat qilildi”. Ana shunday ovoragarchilik va sayoqlik holatini tasvirlab Bobur quyidagi baytni keltiradi:

Bormoqqa ne maskan muyassar,

Turmoqqa ne davlat muqarrar [Бобурнома 2002:64].

Asar matnida, shuningdek, muallif davrida mashhur bo‘gan, lekin bugungi kunga biroz o‘zgarishlar bilan yetib kelgan maqollarga duch kelamiz: “Yana Xoja Ismoil va Dasht, Duki va Afg‘oniston tog‘lari bir yo‘sinluq tog‘lardur. Past-past, o‘ti oz, suyi tanqis, yig‘ochsiz, badnamoy, nechukkim “teng bo‘lmag‘uncha, to‘sh bo‘lmas” debturlar. Olamda mundoq yaramas vaz‘liq tog‘lar kam bo‘lg‘ay” [Бобурнома 2002:114]. Ushbu parchada afg‘on tog‘larini ta‘riflash asnosida, maqol keltirish orqali afg‘on qavmlarining ham nomatlub fe‘l-atvori ham tasvirlanadi.

Asar matnida “Uzrash batar az gunoh” maqoli ham o‘z o‘rnida qo‘llanilgan bo‘lib, ushbu maqol uzri gunohidan battar bo‘lgan Shayboniyxonning hech qachon oqlab bo‘lmaydigan ishini – Xo‘ja Ahror valiy avlodlarini o‘ldirganini ifodalash uchun qo‘llaniladi.

“Boburnoma”da matnida shuningdek, “On guzarro ob burd”, (“U kechuvni suv olib ket-gan “), “Xotirg‘a kechtikim, ul masal borkim, “gah yozdah beh, gah nuh” (Goh o‘n bir yaxshi, goh to‘qquz) kabi maqollar ham qo‘llanilgan bo‘lib, har bir maqolning qo‘llanilishi o‘ziga xos tarixga ega hisoblanadi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, “Boburnoma”dagi maqollarni o‘rganish jarayonida biz asar ichiga yanada kirgan hamda xalqimiz ma‘naviyati sarchashmasidan yana bir bora bahramand bo‘lgan bo‘lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. V.Zohidov. Boburning faoliyati va adabiy-ilmiy merosi. Boburnoma. – T., 1960. – B. 25.
2. Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. – Т.: Шарк, НМАК, 2002
3. Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – T.: O‘qituvchi, 1986. – 183 b.
4. В.Й.Зоҳидов. Бобирнинг фаолияти ва адабий-илмий мероси, Бобурнома. – Т., 1960. с. 25.
5. Бартольд В. В. История культуры мусульманства. – С.Петербург. 1918.
6. Новейший философский словарь. Постмодернизм. – М., 2007. С.636.
7. Болтабоев Х. Адабиётшунослик ва структурал методлар. Ўқув-услубий мажмуа. – Т., 2012.
8. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Пер. с фр., вступ. ст. и коммент. Г.К. 9. Косикова. – М.: Прогресс, 1989. – С. 360.

ZAMONAVIY JAMIYATDA O'ZBEK XALQI ISM TANLASHIDAGI MOTIVLAR TAHLILI

ANALYSIS OF MOTIVES IN THE CHOICE OF NAMES BY THE UZBEK PEOPLE IN MODERN SOCIETY

Melibayeva Soxibaxon Adxammirza qizi,

ToshDO'TAU doktoranti

Email: melibayevasohiba1893@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-8993-553X>

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/MYKW4443

Annotation. *This article discusses the role of anthroponyms in the national-cultural life of the people, the process of naming people with some motive since the formation of naming, the constant change and development of this process, which is directly related to historical developments, changes in social life and the worldview of people. The article presents modern motifs in the anthroponymy of the Uzbek people in groups, each modern motif is explained by examples.*

Key words. *anthroponyms, national-cultural trait, motive, social change, motivation, fashion, euphony, religious values, name of Heroes of fiction, name of Heroes of the series.*

Zamonaviy antropotsentrik ilmiy paradigma doirasida motivatsiya muammolarini va so'zning ichki shaklini o'rganish yangi leksemaning paydo bo'lish mexanizmlarini aniqlashga, nomlashning lingvistik-madaniy jihatlarini aniqlashga imkon beradi.

"Insonning nomlanishi har bir xalqda o'ziga xos tarzda ifodalanadi, har bir milliy antroponimikoning o'ziga xos milliy xususiyatlari bor – masalan, islandiyaliklarning familiyalari yo'q, chexlar, polyaklar va bolgarlar otasining ismi bilan nomlanmagan – va har qanday til va odamlarga xos bo'lgan odatiy, universal xususiyatlar antroponimlar tizimida aks ettirilgan [Кисель 2009:21]. Ismlarning aksariyati xalqning diniy e'tiqodlari yoki ularning etnik ildizlari bilan bog'liq. Ba'zi nomlar turli geografik kontekstlar yoki turli tillar uchun umumiydir [Дубских 2014: 24].

A. V. Superanskaya o'z ishida "Har bir madaniyat o'ziga xos nomlarning o'ziga xos turlarini keltirib chiqaradi, har bir nom ma'lum bir madaniyatning qismlarini aks ettiradi" deb ta'kidlaydi [Суперанская 1973:129.]. Masalan, Roland Bykovga ota-onasining Romain Rollanga bo'lgan ulkan sevgisi tufayli Roland nomi berilgan, ammo ushbu antroponim haqida aniq yetrlicha ma'lumotga ega bo'lmaganliklari, ularga qiyinchilik tug'dirgan [Дубских 2019:390-393]. Ushbu misol, nom berish jarayonida chet eldan kelib chiqqan ismlardan foydalanilganda tilning fonetik, grammatik, leksik tizimiga moslashtirilishi kerakligini aniq ochib beriladi.

Umuman olganda, nomlash amaliyoti odamlar hayotida juda muhim va ma'lum darajada ularning bolalar va oilaviy aloqalar haqidagi tasavvurlarini belgilaydi. Ism va o'ziga xoslik o'rtasidagi bog'liqlikni har qanday lingvistik va madaniy an'analarda topish mumkin.

Tilning antroponimik qatlami davr, jamiyat, tuzum, diniy qarashlar va odamlarning dunyoqarashi o'zgargan sari o'zgarib boruvchi xususiyatga ega. Har qanday xalqning antroponimiyasini tarixiy ko'rinishidan tortib bugungi davrgacha bosib o'tgan, shakllangan jarayonini tahlil etilar ekan, har davrning o'ziga xos ismlari, har bir tuzumga moslashgan nomlash an'analari ko'rishimiz mumkin. Qadimgi turkiy, xususan, o'zbek xalqining nomlash tizimida

soʻzning sehriga ishonish orqali asosan, totemistik va animistik ruhdagi motivlar asosida ism berilgan. Sekin-asta tarixiy rivojlanishlar, jamiyatdagi oʻzgarishlar va insonlarning tafakkuri oshgan sari bu kabi motivlarning ahamiyati kamayib, yangidan-yangi motivlar shakllangan. Antroponimlarni davrlashtirish ham aynan mana shu jihat nuqtayi nazaridan amalga oshirib tahlil etiladi.

Tilshunosligimizda ismshunos olimlar ismlarni motivlanishiga koʻra turli guruhlariga boʻlib tadqiq etishgan. Vaqt oʻtib, zamon oʻzgargan sari insonni nomlashdagi motivlar ham maʼlum maʼnoda oʻzgarib turganligi uchun, ushbu maqolada hozirgi zamonaviy oʻzbek antroponimiyasidagi motivlarni quyidagicha guuhlarga ajratdik.

- 1) moda;
- 2) qarindosh sharafiga ism qoʻyish;
- 3) taniqli tarixiy yoki siyosiy shaxs sharafiga ism qoʻyish;
- 4) jamiyatdagi mashhurlikka erishgan kishilar nomini qoʻyish;
- 5) xalq dostoni qahramoni nomi bilan nomlash;
- 4) xorijiy va jarangdor (evfonik) ism berish;
- 5) toponim (biror mashhur joy nomlari sharafiga ism qoʻyish);
- 6) diniy qadriyatlar nomi (Allohning sifatleri, Paygʻambarlar nomlari, diniy ulamolar, diniy bayramlar nomini ism sifatida qoʻyish);
- 7) biror badiiy asar qahramoni yoki kino qahramoni ismini ism sifatida qoʻyish;
- 8) boshqa.

Ism tanlash motivlarida modaning taʼsiri juda katta. Odamlar farzandga nom berayotganda, odatda, yangi, zamonaviy va keng tarqalgan ismlarni tanlashga harakat qiladi. Har bir davrning oʻziga yarasha “moda”ga ayangan ismlari mavjud boʻladi. Har qanday xalq vakillari orasida ushbu ismlar kishilar tomonidan juda koʻp farzandlarga qoʻyiladi. Zamonaviy oʻzbek antroponimiyasida Muhammad, Imron, Abdulloh kabi oʻgʻil bolalar; Soliha, Iymona, Yasmina kabi qiz bolalar ismlari bugungi davrda anʼnana tusiga kirgan ism sifatida keltiriladi.

Oʻzbek xalqida ism tanlash motivlaridan biri qarindosh sharafiga ism berish boʻlib, bunda yangi tugʻilgan chaqaloqni qarindosh-urugʻlarda avval vafot etgan yoki hayot boʻlgan biror kishi nomini berish qadimiy anʼanalarning bugungi kunda ham rivojlanib borayotganligi koʻrish mumkin. Bunda ism qoʻyuvchining maqsadi biror qarindosh nomini doimiy eslash, ulugʻlash yoki shu insonga oʻxshab yurishini niyat qilib nomini yangi tugʻilgan chaqaloqqa berish anʼanasi mavjud. Xalqimizda oʻgʻil bolalarga bobosining ismini berish holati ham koʻp oilalarda kuzatiladiki, natijada farzandning familiyasi va ismi bir xil shaklga ega boʻladi. Masalan: Toʻychiboyev Toʻychiboy, Sotimov Sotimboy.

Xalqimizda taniqli shaxslar, siyosiy kishilar sharafiga ism berish motivi juda uzoq muddatdan beri saqlanib kelmoqda va oʻz dolzarbligini yoʻqotmagan. Zamonaviy oʻzbek antroponimiyasida ism tanlashga taʼsir qiluvchi ushbu motiv jamiyatdagi siyosiy taniqli shaxslar, adabiyot, sport, musiqa va boshqa jabhalarda mashhurlikka erishgan, hayotda insonlar orzu-havas qilgan muvaffaqiyatlar egalari yoki taniqli shaxslarni havas qilish, farzandning shunday insonlarga oʻxshashini niyat qilgan holda beriladi. Masalan, Sobiq ittifoq davrida Marks, Engels, Lenin, Stalin ismlari yoki ushbu ismlarning bosh harfi yoki boʻgʻinlaridan hosil qilingan ismlar, masalan, Mels ismi, 2021-yil 24-iyul kuni Toshkentda 3 nafar egizak chaqaloqlar dunyoga kelgan va Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning tavallud kunida tugʻilgani uchun ushbu farzandlarga otionalari tomonidan Shavkat, Miromon, Mirziyo ismlari, yoki Islom Karimov sharafiga Islom ismining oʻgʻil bolalarga berilishi holatlari koʻp kuzatiladi.

Xalq og‘zaki ijodiga mansub xalq dostonlari xalqimizning qadimiy boy ijodiy, ma’naviy merosi bo‘lib, necha ming yilliklardan beri og‘izdan og‘izga, avloddan avlodga o‘tib kelmoqda. Ushbu dostonlar qahramonlik, sevgi-muhabbat mavzularida bo‘lib, bosh qahramonlari nomi ham butun xalqimiz tomonidan alohida e‘zozlanib, ko‘plab farzandlarga mana shunday xalq dostonlari qahramonlari nomi qo‘yiladi. Masalan, Alpomish, Barchinoy, Rustam, Ravshan kabi ismlar shular jumlasidandir

O‘zbek antroponimiyasidagi ism qo‘yish motivlarining zamonaviy ko‘rinishlaridan biri bu chetdan ismlarni olib kirish va evfonik (jarangdor), ya’ni o‘zbek antroponimikonida mavjud bo‘lmagan zamonaviy, yangi chat tilidagi nomlar bilan farzandni nomlash. Masalan, Sevilya, Milena, Milana va boshqalar.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, ko‘plab kitobxonlar, tomoshabinlar uchun badiiy asar, film yoki seriallarning ta’sir darajasi yuqori. Odamlar rang-barang sujetlardan o‘z hayotini qidiradi, kinoqahramon yoki badiiy qahramonga ergashadi, mehr qo‘yadi va hatto hamdard bo‘ladi. Dunyo miqyosida mashhur badiiy asarlar, filmlar qahramonlarining ismlarini farzandlariga qo‘yadigan ota-onalar juda ko‘p uchraydi. Jumladan, o‘zbeklar ham bu tendensiyadan xoli emas. Masalan, yozuvchi Abdulla Qodiriyning mashhur romanlari qahramonlari barcha uchun birdek tanish. O‘zbek xalqi orasida farzandlariga Otabek, Kumush, Anvar, Ra’no kabi ismlar, yoki Tohir Malikning “Shaytanat” romani chop etlgan va kitobxonlar orasida qo‘lma-qo‘l bo‘lib, hatto film suratga olingan davrda xalqimizda Asadbek ismining farzandlarga juda ko‘p miqdorda qo‘yilishi mana shu motivga dalildir.

Turli chet xorijiy yoki milliy kino, filmlarimiz, seriallarning qahramonlari nomini farzandiga qo‘yish ham madaniy, milliy dunyoqarashni aks ettiradi. Turk seriallarining bosh qahramonlari bo‘lgan Bahor, Kumush, Malaksiymo, Mehrimoh kabi qiz bolalar ismlari, Ibrohim kabi ismlar bugungi zamonaviy o‘zbek antroponimiyasidagi zamonaviy motivlarni o‘zida aks ettiradi.

Xulosa sifatida shuni aytmoqchimizki, jamiyatda ro‘y berayotgan o‘zgarishlar, kishilar turmush-tarzining doimiy o‘zgarib borishi antroponimlarning motivatsiyasida ham o‘z aksini topadi. Insonlar yangi tug‘ilgan chaqaloqqa o‘z davri uchun dolzarb bo‘lgan motivlar orqali nom berishadi. Va bu kabi motivlarda xalqning milliy-madaniy hayoti, an’analari va milli dunyoqarashi mujassamlashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Дубских А. И. Реализация коммуникативной стратегии самопрезентации личности в масс-медиаальном дискурсе (на материале «звездных» интервью): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. Челябинск, 2014 24 с.
- 2.Дубских А. И. Межъязыковые трансформации личных имен // Вопросы лингводидактики и межкультурной коммуникации в контексте современных исследований: сб. науч. ст. XI междунар. науч.-практ. конф. / отв. ред. Н. В. Кормилина, Н. Ю. Шугаева. 2019 С. 390-393.
- 3.Кисель О. В. Коннотативные аспекты семантики личных имен: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. Челябинск, 2009 21 с.
- 4.Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. М.: Наука, 1973 с. 129.

IERONIM MEGIZERNING “TURKIY TIL NEGIZLARI” ASARI VA UNDAGI
MAQOLLARNING IFODALANISHI

IERONIM MEGIZER'S WORK "FUNDAMENTALS OF THE TURKISH LANGUAGE"
AND THE MEANING OF THE PROVERBS IN IT

Mahkamova Dilafruz Shavkat qizi,

@mail:dilafruz-mahkamova@mail.ru

ToshDO‘TAU tayanch doktoranti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/ENDJ3833

Annotation. *The article is dedicated to analyzing a work published four centuries ago in Leipzig, printed using the press, and authored by Hieronymus Megiser. The book is focused on teaching European readers the Turkic languages, offering a grammar of Turkic languages, an overview of the culture, political relations, and literary genres of Turkic peoples. Notably, it includes examples of proverbs from the vernacular language of the 17th century. This work is highlighted as a significant innovation for Turkology. The publication plays a crucial role as a primary source in the study of Turkic heritage from the medieval period, including inscriptions, lithographs, and early Turkic printed books. It is of great value in comparing the results of ancient and contemporary research.*

Key words. *Hieronymus Megiser, "Foundations of the Turkish Language," proverbs.*

Turkiy til grammatikasini bosma shaklda nashr qilgan ilk yevropalik tadqiqotchi Ieronim Megizer sanaladi. To‘rt kitobdan iborat “Turkiy til negizlari” asari — Institutionum linguae Turcicae libri quatuor — 1612-yilda Leyptsigda lotin tilida nashr etilgan va hozirda Leyptsig universiteti kutubxonasida saqlanmoqda. Ieronim Megizer 1554-yilda Shtutgart shahrida tavallud topgan, 1571-1577-yillarda Tyubingenda tahsil olgan va pedagogika bilan shug‘ullangan. 1582-yilda Paduyada huquq sohasida ta‘lim olgan. Uning hayoti va ilmiy faoliyati haqida tadqiqot olib borgan T. Eltsening yozishicha, Megizer tarixda bilimdon va tajribali sayohatchi sifatida ham tanilgan bo‘lib, Italiya, Malta, Angliya, Gollandiya kabi mamlakatlarga safar qilgan [1, 183–185 b.]. U o‘z zamonasining yetuk tarixchisi, tarjimoni va filologi bo‘lgan, shuningdek, tarixiy, falsafiy, geografik va poetik asarlarni nashr etgan noshir sifatida ham mashhur bo‘lgan. Marko Poloning sayohatnomasini nemis tilida birinchi nashr qilgan, Sibir haqidagi hikoyalar va sayohatnomalar, shuningdek, ilk ma‘lumotnoma sifatida kichik formatdagi qo‘l kitoblarini chop etgan. Bundan tashqari, u astronomiya va kartografiya sohalari bilan ham shug‘ullangan. 1590-yilda Grats shahrida erchgertsog Karlning tarixchisi, 1593–1601 yillarda esa Klagenfurt shahridagi protestant maktabining direktori bo‘lgan. Frankfurtga qaytgach, Leyptsig universitetida professor, 1612- yilda Linz shahridagi shahar kutubxonasiga rahbarlik qilgan. U 1619-yilda Avstriyaning Linz shahrida vafot etgan.

Ieronim Megizer ko‘p tillarni bilgan, ularning orasida turkiy tillar ham bo‘lgan. “Turkiy til negizlari” (Institutionum linguae Turcicae libri quatuor) asari ana shu bilimlarning natijasi hisoblanadi. Bu asar turkiy olam olimlarning e‘tiboridan chetda qolmagan. Uni birinchi bo‘lib turk olimi A. Dilachor o‘rgangan [2, 197–210 b.]. MDH hududida esa ushbu asarni dastlab tatar olimlari A. Karimullin va X. Mahmudov tadqiq etgan. 2012-yilda tatar olimlari ushbu asarni tatar va rus tillariga tarjima qilib, alohida kitob holida chop etganlar [3]. Ushbu nashrga Tatariston xalq

shoiri, Tatariston Respublikasi Davlat Kengashining madaniyat, fan, ta'lim va milliy masalalar qo'mitasi raisi Razil Valiev so'zboshi yozgan. Mazkur nashr Tatariston Respublikasi va Erkin Saksoniya davlati o'rtasida tuzilgan kelishuv doirasida, Tatar xalqining birinchi Prezidenti Mintimer Shaymiyevning bevosita ko'magi bilan chop etilgan. Reproduksiya (reprint) shaklida tayyorlangan ushbu kitobda "Turkiy til negizlari" asarining faksimile nusxasi, shuningdek, uning tatar va rus tillariga qilingan tarjimalari birgalikda berilgan.

Ieronim Megizer asarning kirish qismida uni muayyan shaxsga bag'ishlash orqali boshlaydi. Bag'ishlovda quyidagilar ta'kidlanadi: "Vengriya, Bogemiya, Dalmasiya, Serbiya, Sloveniya qiroliklarining hukmdori, Burgundiya, Shtiriya, Karintiya, Karniola, Vyurtemberg, Sileziya yerlarining boshqaruvchisi, Moraviya va Lujitsa markazining hukmdori, Gabsburg va Tyrol grafliklarining vorisi, Muqaddas Rim Imperiyasi imperatori Rudolf II ning ukasi (yoki akasi), imperator Maksimilian II ning o'g'li, Karl V va Ferdinand II ning nabirasi, Maksimilian I ning evarasi, Fridrix III ning naslidan bo'lgan, oliy hazratlari, qudratli hukmdorim Matvey II ga ushbu turkiy tillarning negizlariga oid asarimni bag'ishlayman." Muallif ushbu bag'ishlovda o'zining birinchi marotaba ilmiy jihatdan turkiy tilni o'rganishga kirishganini ta'kidlaydi. U xorijiy tillarni bilish zaruriyatini, xususan, harbiy va tinchlik sharoitlarida til bilishning strategik ahamiyatini asoslab beradi. Turkiy tilda so'zlashuvchilarni "jangda ilg'or xalqlar" deb atashiga qaramay, muallif imperator Matvey II ning uzoq yillar turklar bilan olib borgan urushlaridagi muvaffaqiyatlarini yuqori baholaydi. U til bilishning dushman bilan aloqalarda hal qiluvchi omil ekanligini tarixiy misollar bilan asoslaydi. Jumladan, Rim imperatori va Germaniya qiroli Otton II ning yunon tilini bilgani uchun asirlikdan ozod bo'lganini, Panoniyada usmonli turklar qo'liga tushgan Yaorin ismli shaxs esa turk tilini biroz bilganligi sababli hayotini saqlab qolganini keltirib o'tadi [3, 11–20 b.]. Mazkur asar XVII asrda Kichik Osiyoda yashagan turkiy xalqlarning og'zaki nutqiga asoslanib turkiy tillarni grammatik tavsiflaydi. Tatar olimi D.M. Nasilov bu grammatikani o'sha davrdagi Kichik Osiyoda shakllana boshlagan adabiy til (koyne) ning yetib kelgan namunalardan biri sifatida baholaydi. [4, 7 b.]

Ieronim Megizer tomonidan yozilgan turkiy til grammatikasi lotin tilidagi grammatikalarga asoslangan holda tuzilgan. Asar olti kitobdan (bo'limdan) iborat. Birinchi kitob "Turkiy tillarning asosiy qoidalar yoki turkiy grammatikaning negizlari" deb nomlanadi. Lotin tilidagi nomi De Orthographia Turc-Arabica bo'lib, o'sha davrda "kitob" deb atalgan bo'lsa-da, bugungi talqinda bu birinchi bo'lim sifatida qaraladi. Ushbu bo'lim fonetika bag'ishlangan bo'lib, olti kichik bo'limdan iborat. Birinchi kichik bo'limda muallif: "Turkiy til, asosan, fors va tatar tillariga o'xshash bo'lib, arab tilidan farq qiladi", — deb yozadi. Namozda ibodat qilganda turklar arab tilidan foydalanadilar, chunki Qur'on arab tilida yozilgan, deya tushuntiradi. Arablar qanday harflardan foydalansa, turklar ham shularni, jumladan nuqtali va unli belgilarni ishlatadilar. Megizer turkiy arab alifbosidagi harflar sonini 31 ta deb ko'rsatadi. Arab alifbosini turkiy fonetika moslashtirish orqali, arab harflariga maxsus belgilar qo'shib, turkiy tilga xos tovushlarni (masalan, sh, ch, ng) qanday ifodalaganini ko'rsatadi: گ, چ, پ.

Oltinchi bo'limda turkiy tilni o'rganish uchun 45 ta mashq taqdim etilgan. Ulardan biri:

دُق تَبَرُ جُم فُم اَمْسِيلُ وُلُ تَفَقَّح دَهْن اَكْس مُوَكْ

Lotinchaga transliteratsiyasi: muflišem ol hak katinde exigum gokdur benum. Tarjimasi: "Men Haq huzurida nochorman, kamchiliklarim ko'p."

Bu mashqlar orasida hozirgi zamon turkiy tillarida maqol shaklida uchraydigan namunalar ham mavjud. Quyida maqollarning turkiy, tatar, rus va o'zbek tilidagi variantlari keltirildi [3]:

Таңеден гайири кимсейе дапмасум.
Тәңредән башка беркемгә дә табынмыйм.
Я не поклоняюсь никому кроме Бога.
Tangridan o‘zga hech kimga topinmayman.

Бирким секги билди гендузини, инди такхик билди Теңрисини.
Үзен тулаем белгән Тәңресен таныр.
Кто себя самого целиком узнал, Бога своего познал.
O‘zini yaxshi bilgan Tangrisin tanir.

Адем тетбүр эдер, Аллах тала тагтур эдер.
Адәм тәдбир итәр, Аллах тәгалә тәкъдир итәр.
Человек предполагает, Бог располагает.
Odam tadbir etar, Alloh taolo taqdir etar.

Тагтур тетбири босар.
Тәкъдир язмышны бозар.
Божья воля меняет человеческую.
Taqdir tadbirni buzar (o‘zgartirar).

Йазилон гелүр базаына.
Язган башыңа килер.
Предписанное явится на голове.
Yozilgani boshingga kelur.

Йанилмас бир Аллах.
Бер Аллах кына ялгышмас.
Один Бог не согрешает.
Yanlishmas bir Alloh.

Кумшы хакир, Теңри хаки.
Күрше хақы, Тәңре хақы.
Добро, которое делаешь ближнему своему, Богу делаешь.
Qo‘shni haqi – Tangri haqi.

Кумшы хаки тахогтур.
Күрше хақы өстен торыр.
Сосед более прав.
Qo‘shni haqi doim ustun

Эл муслимумен селлимел муслимуне мин йедиһи велиһаниһи.
Мусулман олдурки, куртулды мусулманнар ануң элинден даһи дилинден.
Мөселман шулдыр, мөселманнарға кулыннан һәм теленнән зыян китермәс.
Тот настоящий правоверный, кто не навредит ни рукой, ни языком другому верующему.
Musulmon uldirki, musulmonlarga qo‘lidan ham, tilidan ham ziyon keltirmas.

Башле йасудур гелен, тагтири һагтур чарине?
Башка язылган килә, чиренә тәкъдире хактыр.
Какие могут быть лекарства от того, что предназначено нам самим Богом?
Boshga yozilgani kelar, taqdir haqdir.

Насуб олан гелүр.
Насыйп булган житәр.
Предназначенный жребий когда-нибудь да найдет тебя. Что должно быть, не преминет случиться.
Nasib bo'lgan kelur. (Yoki atalgan qur'a seni, albatta, topadi.)

Нерне эйлерсен акилане эйле насаре эйле соңыны.
Нәрсә эшләсәң дә, акыл белән, соңын уйлап эшлә.
Что бы ты не делал, делай разумно и предусматривай конец.
Har ne qilsang ham, aql bilan, oxirini o'ylab qil.

Ыптида аһиериң фикүр эйле андан ишле.
Башлаганда ахырын уйла, аннан эшлә.
Думай о конце.
Boshlaganda oxirin o'yla, so'ng bajar.

Һәрнәрсе оранилле.
Һәрнәрсә урыны белән.
Во все делах умеренность лучше всего.
Har narsa o'rni bilan.

Маслахатлериң хайирлуси ортасыдур
Яки гарәпчә һайрулумури эусатһуһа.
Мәслихәтләрниң хәерлесе – урталык.
Лучше всего – умеренность.
Maslahatlarning xayrlisi – o'rtasidir.

Арюф олан киши һәрнесависи сынап олур.
Укыган кеше һәрнәрсәне сынап карар.
Благоразумный человек всугда сначала все проверяет.
O'qigan kishi har narsani sinab ko'rar.

Адамден адама аркы бар.
Адәм белән адәм арасында аерма бар.
Существует разница между людьми.
Odamdan odamning farqi bor.

Соус сиффатидур сойлейенүң.
Сойләүченең сүзе – аның сыйфатдыр.

Такова речь людей какова их жизнь.
So'z – so'zlaguvchining sifatidir.

Йемишден агачы билемур.
Жимештэн агачы беленер.
По плоду дерево узнается.
Mevasidan daraxti bilinur.

Пенд гур эс мессаиби дигеран, та ситү пенд не гирент дигеран. Башкалар синең хатаңнан өйрәнмәсен дисең, узең башкалар хатасында өйрән. На ошибках других нужно учиться, дабы другие не учились на наших.

Boshqalar sening xatongdan o'rganmasin desang, sen boshqalar xatosidan o'rgan. Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati turkiy tillar leksikologiyasi va leksikografiyasi, lingvoma'naviyatshunoslik, eski o'zbek adabiyoti, folklorshunoslik, parameologiya sohalari bo'yicha nazariy manba yaratishda, darslik hamda qo'llanmalarni takomillashtirishda, maxsus kurslar uchun qo'shimcha materiallar berishda, turkiy tillarning zamonaviy, akademik va o'quv lug'atlarini takomillashtirishda foydalanilishi bilan izohlanadi. Tadqiqot natijasida olingan nazariy xulosalar turli qurilishli tillar ichki sistemalarida ijtimoiy tarmoqlardagi konseptual maydonini tadqiq qilishda ilmiy manba sifatida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Elze T. Ieronim Megizer. Umumiy nemis biografiyasi (Allgemeine Deutsche Biographie). – Jild XXI. – B. 183–185.
2. Dilichar A. 1612 yilda Yevropada nashr etilgan ilk turkiy grammatikaga oid xususiyatlar. – IDAYB, 1970. – B. 197–210.
3. Ieronim Megizer. Turkiy tilning asoslari / Основы тюркского языка. – Qozon: Magarif-Vakyt, 2012.
4. Nasilov D.M. Ieronim Megizer grammatikasining nashriga doir. // Ieronim Megizer. Turkiy tilning asoslari / Основы тюркского языка. – Qozon: Magarif-Vakyt, 2012.
5. Budagov L.Z. Turkiy-tatar lahjalarining taqqoslama lug'ati. – II jild. – Sankt-Peterburg, 1871.
6. Vinogradov V.A., Ganiyeva T.A. Lingvistik ensiklopedik lug'at. – M.: Sovet ensiklopediyasi, 1990.
7. Varbot J.J. Lingvistik ensiklopedik lug'at. – M.: Sovet ensiklopediyasi, 1990.
8. Nuriyeva F.Sh., Petrova M.M., Sungatullina M.M. Ieronim Megizerning turkiy-lotin grammatikasiga (1612) izohlar. // Ieronim Megizer. Turkiy tilning asoslari / Основы тюркского языка. – Qozon: Magarif-Vakyt, 2012.

<https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1750/1676>

ABDUQAYUM YO'LDOSH IJODIDA FOLKLORIZM MASALASI
THE ISSUE OF FOLKLORISM IN THE WORK OF ABDUQAYUM YOLDOSH

Zaripova Shukurjon Otajon qizi,

UrDU "O'zbek va xorijiy filologiya" kafedrası stajyor-o'qituvchisi

UrDU doktranti

shukurjonzaripova2@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/UXGL7300

Annotation. *The question of folklorism in the work of Abduqayum Yoldosh, as a unique and interesting phenomenon, shows the connection between literature and folklore. The article analyzes how folklore is reflected in the works Abduqayum Yoldosh, and how it affects his art through folklore motifs and images. The author enriches Yoldosh's work with examples and highlights the importance of folklore elements in his works in preserving the aesthetic aspects, folk traditions and values. The article also discusses the impact of folklore on modern literature and analyzes the innovative approaches in the creative direction of Abduqayum Yoldosh. As a result, the role and importance of the issue of folklorism in literary processes is revealed in depth.*

Key words. *Abduqayum Yoldosh, folklorism, traditional value, motive, cultural context, archival material, role of folklorism.*

Kirish

Folklorizm adabiyotshunoslikda xalq og'zaki ijodi elementlarini adabiy asarlarda qo'llash jarayonini ifodalaydi. Xalq og'zaki ijodi – bu milliy madaniyatning muhim qismi bo'lib, unda xalqning dunyoqarashi, qadriyatları, hayotiy tajribalari va badiiy estetik qarashlari mujassamdir. Zamonaviy adabiyotda folklorizmning roli tobora ortib bormoqda, chunki u xalqning tarixiy va madaniy merosini saqlab qolishga xizmat qiladi hamda ijodiy yangilik kiritish imkonini beradi. Shu sababli zamonaviy folklor elementlarini tahlil, ularning asarlarda qanday ishlayotganini va qaysi yo'nalishlarda rivojlanayotganini o'rganish dolzarb masalalardan biridir [Jalolov 2018;67].

Abduqayum Yo'ldosh – o'zbek adabiyotining yorqin namoyandalaridan biri bo'lib, uning ijodida folklor unsurlari, an'anaviy qadriyatlar va xalq madaniyati muhim o'rin tutadi. Abduqayum Yo'ldosh 1962 yil 29 fevralda Samarqand viloyatining Qo'shrabot tumanida tug'ilgan. Toshkent Politehnika institutini (hozirgi Texnika universiteti) bitirgan (1985). «Qaro ko'zim. Shayx ur-ra'is» [Qaro ko'zim. Shayx ur-ra'is 1990], «Sunbulaning ilk shanbasi»[1998], «Timsohni ko'z yoshlari» [2003], «Parvoz»[2004], «Bir tun va bir umr» [Sunbulaning ilk shanbasi 1998] kabi kitoblari nashr etilgan.

R. Bredberi, A. Kristi, F. Braun, E. Potter hikoyalarini, Ye. Berezikovning «Buyuk Temur» romanini (H. Shayxov bilan hamkorlikda), P. Shermuxamedovning «Buyuk Xorazmiy» romanlarini o'zbekchaga tarjima qilgan. «Shuhrat» medali bilan taqdirlangan (1999).

Folklorizm masalasi, ya'ni xalq og'zaki ijodini adabiyotda aks ettirish, Yo'ldoshning asarlarida o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Ushbu maqolada Abduqayum Yo'ldoshning ijodida folklorizmning roli va ahamiyatini tahlil qilamiz.

Tadqiqotning usullari

Abduqayum Yo'ldosh ijodida folklorizm masalasi bo'yicha tadqiqot o'tkazish uchun quyidagi tadqiqot usullarini qo'llashimiz mumkin:

1. Tahliliy usul: Abduqayum Yo'ldoshning asarlarini chuqur tahlil qilish orqali folklor unsurlarining qanday ifodalanganini, ularning ijodiy kontekstda qanday rol o'ynashini o'rganish.

2. Komparativ usul: Folklor va Abduqayum Yo'ldoshning asarlari o'rtasidagi aloqalarni taqqoslash. Boshqa folklor manbalariga, masalan, xalq og'zaki ijodiga yoki boshqa shoirlarning ijodiga nisbatan tahlil o'tkazish.

3. Intervyu va so'rovнома: Folklor masalalari bo'yicha mutaxassislar, adabiyotshunoslar yoki talabalar bilan intervyu o'tkazish orqali ularning fikr va mulohazalarini to'plash.

4. Sahnalashgan tadqiqot: Abduqayum Yo'ldosh asarlarini sahnalashgan holatda ko'rib chiqish va folklor elementlarini qanday qilib sahna ko'rinishida aks ettirish mumkinligini o'rganish.

5. Arxiv materiallari va manbalarni tahlil qilish: Abduqayum Yo'ldosh ijodi bilan bog'liq arxiv materiallari yoki tarixiy manbalarni o'rganish orqali folklorizmning tarixiy kontekstini aniqlash.

6. Etno-sotsial tadqiqot: Abduqayum Yo'ldoshning asarlaridagi folklor unsurlarining ijtimoiy va madaniy kontekstdagi ahamiyatini o'rganish, xalq hayoti bilan bog'liqligini tushunishga harakat qilish.

7. Teoretik asoslarni rivojlantirish: Folklorizm nazariyasi doirasida mavjud bo'lgan asosiy tushunchalarni ko'rib chiqish va ularni Abduqayum Yo'ldosh ijodi bilan bog'lash.

Natijalar

Folklorizm – bu xalq og'zaki ijodining elementlarini, urf-odatlar va an'analarni adabiy asarlarda aks ettirish jarayonidir. Bu jarayon orqali yozuvchi yoki shoir xalqning ma'naviy merosini yangicha talqin etadi hamda uni zamonaviy kontekstga moslashtiradi. Folklor unsurlari asarlar orqali avloddan-avlodga o'tib, milliy identitetni mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi.

Abduqayum Yo'ldosh asarlarida folklor unsurlarining keng tarqalganligi ko'zga tashlanadi. Uning ijodida xalq an'analarga asoslangan motivlar va obrazlar ko'p uchraydi. Misol uchun:

1. Urflar va an'analar: Abduqayum Yo'ldosh o'z asarlarida milliy urf-odatlarini yoritish orqali o'zbek xalqining tarixiy va madaniy merosini saqlaydi. Uning qahramonlari an'anaviy qoidalar asosida harakat qiladi, bu esa ularning ichki dunyosini ochishga yordam beradi.

2. Xalq qahramonlari: Yo'ldoshning asarlarida ko'plab folklor qahramonlari – dostonlardan tanish bo'lgan obrazlar mavjud. Ularning xarakteri va qobiliyatlari orqali yozuvchi xalq ruhiyatini ifodalashga harakat qiladi.

3. Og'zaki ijod uslubi: Abduqayum Yo'ldosh she'rlarida ko'pincha xalq qo'shiqlaridan ilhomlanib, ularga xos ritm va ohanglarni qo'llaydi. Bu esa uning asarlariga o'ziga xos folklor rang berish bilan birga, ularni keng ommaga yaqinlashtiradi.

4. Tabiat bilan bog'liqlik: Folklorda tabiat tasvirlari alohida e'tiborga sazovor bo'ladi. Abduqayum Yo'ldosh ham tabiatni yuksak ma'noda tasvirlaydi: qushlar, gullar, suv manbalari kabi elementlarga e'tibor berishi orqali inson ruhiyatidagi his-tuyg'ularni ifoda etadi.

Adibning "Yulduzning yo'li" qissasini tahlil qilar ekanmiz, quyidagi folklor unsurlarini uchratishimiz mumkin: bosh obraz Sadridin Mehridinov Samadning kursdoshi Komila tomonidan aytilgan fikrlarga beparvoligi quyidagi ibora orqali chiroyli ko'rsatilgan.

"Aftidan, yigit ko'p bor davralarda o'zining bu da'vosini aytgan va mazaxlarga, oshkora bepisand munosabatlarga xo'b duch kelaverib yo o'rganib qolgan, yo terisi qattiqlashgan, shekilli, Komilaning haqoratini quloqlari tagidan o'tkazib yubordi-da hech narsa bo'lmaganday yana torini qo'lga oldi va berilib sho'x bir musiqani chala ketdi".

"Hofiz ortiqcha mulozamat kutib o'tirmasdan darrov ko'rsatilgan joyiga borib o'tirdi. Unga go'yo "Senlar bizning san'atimizning qadriga yetmadilaring" deyayotgandek hamon qovog'idan qor yog'ayotgan doirachisi ergashdi.

"-Bemaza qovunning urug'i ko'p. Artist degani bosib ketgan hamma yoqni."

“-Sichqon sig‘mas iniga...” kabi.

Xulosa

Umuman olganda, Abduqayum Yo‘ldosh ijodida folklorizm masalasi juda muhimdir. Uning asarlaridagi folklor unsurlari nafaqat o‘zbek xalqining madaniyati va urf-odatlarini saqlashga xizmat qiladi, balki zamonaviy adabiyotda yangi talqinlar yaratishda ham muhim rol o‘ynaydi. Folklorizm orqali u avlodlarga ma’noli meros qoldiradi va milliy identitetni mustahkamlashda yordam beradi.

Bu maqola orqali biz Abduqayum Yo‘ldoshning ijodidagi folklorizm masalasini tahlil qilib chiqdik hamda uning xalqqa yaqinlashuvi qanday amalga oshirilayotganini ko‘rsatdik. Adabiyotimizdagi bunday namoyandalar kelajak avlod uchun katta ilhom manbai hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov N. Abduqayum Yo‘ldoshev ijodida zamonaviy qahramon talqini. O‘zbek tili va adabiyoti, 2018. 3, 45-52.
2. Abdullayev R. Folklorizmning adabiyotda yangicha talqini. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 2020, 225 b.
3. Bakiyeva G. Zamonaviy O‘zbek adabiyoti va folklor. – Toshkent: Sharq, 2020, 128-b.
4. Jalolov J. O‘zbek xalq og‘zaki ijodiyoti. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2018, 45–67-betlar.
5. Jalolov M. O‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: Ma’naviyat, 2016, 189–205-betlar.
6. Mahkamov T. "Zamonaviy adabiyotda folklor va adabiy an'analar." Toshkent: Ilm-fan, 2019, 101–118-betlar.
7. Rahmonov I. Xalq og‘zaki ijodi va zamonaviy o‘zbek adabiyoti. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017, 134–149-betlar.
8. Saidaliyev S. "Folklorizm va milliy madaniyat." O‘zbekiston adabiyoti, 2019, 55–70-betlar.
8. Yuldashev A. "Folklorizmning zamonaviy adabiyotga ta'siri." O‘zbek tili va adabiyoti, 2021, 73–92-betlar.

QUTBNING “XUSRAV VA SHIRIN” DOSTONIDA MAQOLLARNING ISHTIROKI

THE USE OF PROVERBS IN QUTB'S POEM “KHOSROW AND SHIRIN”

Shamsimatova Maxfuza Baxtiyor qizi,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
mustaqil tadqiqotchisi
e-mail: mahfuzairismatova63@gmail.com
doi.10.52773/tsuull.conf.2025/DPKL3809

Annotation. *The literature of Turkic peoples possesses not only an ancient history but also a rich literary heritage. A significant part of this heritage is directly associated with the names of Khwarezmian authors. One of the prominent representatives of classical Uzbek literature is undoubtedly Qutb Khwarizmi. His poem “Khosrow and Shirin” is considered one of the important works in our literary tradition. To this day, several studies have been conducted on this work, which was translated into the Turkic language.*

This article focuses on the proverbs used in “Khosrow and Shirin”, created by Qutb Khwarizmi. Moreover, it presents examples of these proverbs found in the poem and provides an in-depth analysis of them.

Key words. *folklore, Qutb Khwarizmi, oral folk literature, proverb, semantics, style.*

Har bir millatning o'ziga xos urf-odatlar, an'analar, rasm-rusumlari bor. Bular xalqning madaniyatini o'zida aks ettiruvchi muhim jihatlardan hisoblanadi. Bu qadriyatlar xalqning san'atida, adabiyotida ham o'z ifodasini topgan bo'ladi. Adabiyot va san'atda “folklor” atamasining alohida tur sifatida qaralishi ham bejiz emas.

Xalq og'zaki ijodining o'ziga xos janr turlaridan biri bu, shubhasiz, maqol, matal, hikmatli o'gitlar, bir so'z bilan aytganda aforizmlardir. Albatta, aforizm termini adabiyotshunoslik va tilshunoslikda keng ma'noni ifodalaydi. Mazkur termin, birinchidan: xalq jonli tilidagi maqol, matal, ta'bir, ibora kabilarni bildirsa; ikkinchidan: yozma adabiyotdagi qisqa, ixcham, aniq, badiiy-falsafiy jummalarni, bayt va misralarni, ba'zan kichik parchalarni ham o'z doirasiga qamrab oladi. Aforizmning xoh og'zaki, xoh yozma adabiyotdagi barcha turlarida fikr ixcham va badiiy ifodalangan bo'ladi. O'zbek tilida aforizm termini hikmat, hikmatli so'z deb ham yuritiladi. O'zbek adabiyotida Ahmad Yugnakiy, Yusuf Xos Hojib, Qutb, Lutfiy, Bobur, Gulxaniy, Ogahiy, H.H.Niyoziy, G'afur G'ulom, Hamid Olimjon, Maqsud Shayxzoda, Oybek va boshqa yozuvchilarning chuqur ma'no bildiruvchi aforizmlari bor”[Маллаев 1978:114]. Ular maqollar ko'rinishida asarlarga kiritilgan bo'lib, ijodkorning ayni damda ko'zlagan g'oyasini kitobxonga yetkazib berishga xizmat qiladi. Aslida ham, maqol – xalq og'zaki ijodining eng kichik janrlaridan biri bo'lib, unda muayyan millatning hayotiy tajribalari, rang-barang urf-odatlar, bosib o'tgan hayot yo'li haqidagi xulosalari o'z aksini topgan. Maqollarda kishilarning turmush tarzi, azob-uqubatlari va baxt-quvonchlari, ijtimoiy hayotning eng murakkab muammolaridan tortib, kishilar hayotidagi mayda-chuyda nuqsonlarigacha bo'lgan turfa xil mavzular, o'ziga xos hukmlar pand-nasihat ruhida ifodalangan. Shu jihatiga ko'ra ular ijodkorga asar kompozitsiyasini qurishda va voqealar rivojini yanada yorqinroq chizishda katta yordam beradi.

Albatta, maqollardan badiiy asarda unumli va o'rinli foydalanish ijodkordan katta bilim va tajribani talab etadi. Negaki, mavzuga mos qo'llanilgan maqol asar badiiyatini oshirgani, uning tilini shirali qilganidek, noo'rin qo'llangan maqol asar mazmunini muallif kutmagan nuqtaga burib

yuborishga qodir. Shu boisdan, ijodkorlar o'z asarlarida o'rni-o'rni bilan maqollardan foydalanadilar. Darhaqiqat, bu usul adiblar uchun o'z badiiy maqsadlari, hukm-xulosalarini qisqa va oson tarzda o'qiguvchiga yetkazish vositasidir. Xalq og'zaki ijodining bu kichik janridan o'z asarida unumli foydalangan ijodkorlardan biri Qutb Xorazmiydir.

Qutb Xorazmiy o'zi tarjima qilgan "Xusrav va Shirin" dostonida turfa xil maqollardan foydalangan. Ular asarning turli o'rinlarida keltirilgan. Dostonda qo'llangan maqollar mavzu jihatidan rang-barang bo'lib, asarning asosiy badiiy g'oyasini ochib berishga xizmat qiladi. Asarda inson va uning atrofini o'rab turuvchi olam bilan munosabatlar, o'z so'zida sobit turish, odamiylik, va'daga vafo, odamlarni hurmat qilish, hayot va o'lim, hayvonlar haqidagi bir qancha o'nlab aforizmlar bor. Dostonda foydalanilgan aforizmlarning asosiy qismini insonparvarlik g'oyalari, umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan hikmatli so'zlar va maqollar tashkil qiladi.

"Xusrav va Shirin" dostonini o'rganish davomida Qutb tomonidan asarning boshqa bo'limlarida ham maqollardan o'rinli foydalanilganligiga guvoh bo'lish mumkin. "Mihinbonu xasta bo'lub o'lg'anining so'zi bu turur", "Xusrav o'g'li Shiruya hikoyatin bayon qilur ustod" bo'limlari shunday bo'limlardan hisoblanadi. Quyida keltirilgan misralar dostonning aynan shu qismlaridan olingan bo'lib, unda qo'llangan maqollar atroficha tahlil qilingan:

Vale dunyo uchun qilma ko'ngul tor,
Ko'ngul torliqi qazg'u ketrur, ey yor.[Кутб Хоразмий 1986:446]
Vale san qazg'u yeb emganma, ey jon,
Kim ojun qazg'using'a yo'q poyon.
Vafosizliqda belguluk ojun bu,
Muni tark et etmazdin oshnu. [Кутб Хоразмий 1986:604]

Keltirib o'tilgan misralarning har qaysisi dunyo uchun qayg'urmaslik va bu qayg'urishlar bilan ko'ngilni qayg'uga solmaslik haqida bo'lib, ushbu parchani bugungi kunimizda maqollar darajasida qo'llaniladigan hikmatlar deb baholash mumkin. Albatta, kishi bu dunyo uchun ko'p ham qayg'urishi faqat va faqat o'ziga ziyon yetkazadi. Dostondan olingan ushbu parchada ham shu g'oya o'rta tashlangan bo'lib, dunyo uchun g'am yemaslikka chaqiradi. Bu misralar bugungi tilimizdagi "O'ylasang qayg'u ko'p, O'yamasang qayg'u yo'q"[Мирзаев 2005:460] kabi maqol bilan hamohangdir.

Qutb Xorazmiy qalamiga mansub "Xusrav va Shirin" dostonini sinchiklab o'rganish davomida asarning yana bir qancha bo'limlarida talaygina xalq og'zaki ijodi namunalari, xususan, maqollardan o'rinli foydalanilganligi yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Bu o'rinda, asar tarkibidagi "Xusrav Bahman cho'ri birla urushib bulardin qochg'ani", "Xusrav Shovurni Shiringa izg'aninda Shirin Shovur so'zina g'azab qilg'ani", "Xusrav o'g'li Shiruya hikoyatin bayon qilur ustod" bo'limida qo'llanilgan maqollarni misol sifatida keltirish mumkin:

Bahodurdin ming ortuq roylig' er,
Biliklik er qilich zaxmin qachon yer?[Кутб Хоразмий 1986:402]
Mahak ul bilgalar, so'z oltun, ey yor,
Biliksizlarga so'z so'zlama zinhor.[Кутб Хоразмий 1986:472]
Bilik birla ko'nguldin qazg'u ketar,
Kim uksilmaz yemakdin qazg'u ortar.[Кутб Хоразмий 1986:603]

Yuqorida keltirib o'tilgan misralar dostonning turli bo'limlaridan olingan bo'lsa-da, unda yaxlit bir fikr – bilim olish, bilim foydalari, bilimdan uzoqlashish zararlari va bilimli-bilimsiz kishilar o'rtasidagi tafovutlar batafsil yoritib berilgan. Dastlabki ikki misrada, bahodirlikdan, ya'ni jismonan baquvvat kishidan bilimli kishi ortiqqligi aytib o'tilmoqda, misraning davomidan esa mana shu bilimli, o'qimishli kishi qilich zaxmini hech yemasligi hukm tarzda aytiladi. Bu o'rinda bilimli kishi o'z bilimi ortidan hech qachon biror kulfatga yoki zararga yo'liqmasligi ham e'tirof etilmoqda. Bayt davomida bilimli kishi faqat va faqat bilimli kishilar bilan suhbat qurishi, bilimsiz insonga zinhor so'z so'zlamalik lozimligi eslatib o'tilmoqda. Negaki, bir bilimli kishini yana bir bilimli kishi tushuna oladi, bilimsiz inson bilan o'qimishli, ma'rifatli insonning suhbatlashishi uzoq vaqtga cho'zilmaydi. Bunga kishining har narsani o'ylamay, tafakkur qilmay gapirishi sabab bo'ladi.

Dostondan olingan parchada ham bilimsizga so'z so'zlama degan yaxlit fikr shu mazmuni tashishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, misralarning so'ngida bilimning foydalari haqida so'z borgan. Baytda u orqali hatto ko'ngildan qayg'u ketishi ham aytib o'tilmoqda. Dostondan olingan bu parchalar bugungi kunda qo'llaniladigan "Bilim – kuchda, Kuch – bilimda", "Bilagi zo'r birni yiqar, Bilimi zo'r mingni", "Baxt belgisi – bilim", "Bilim baxt keltirar", "Bilgan bilganin ishlar, Bilmagan barmog'in tishlar", "Bilimlning bilimi yuqar, Bilimsizning nimasi yuqar", "Bilimliga dunyo yorug', Bilimsizga – qorong'u"[Мирзаев 2005:137] kabi o'nlab maqollarimiz bilan hamohangdir. Ushbu maqollarda bilimning foydalari va bilimsizlikning zararlari haqida so'z boradi va hatto, hayotning asosi unda ekanligi, bilim orqali baxt kelishi aytib o'tiladi.

Umuman olganda, yuqorida keltirib o'tilgan asardan olingan parchalar va ularda qo'llangan maqollarning tahliliga asoslanib, "Xusrav va Shirin" dostonida xalq og'zaki ijodi namunalari, xususan, maqollardan samarali va o'rinli foydalanilgan degan xulosaga kelishimiz mumkin. Dostonda qo'llangan maqollar, asosan, didaktik motivlarni tashishga xizmat qilgan bo'lib, vaqti-vaqti bilan dostonning turli o'rinlarida kelgan. Albatta, bu maqollarni dostonning mazmunidan kelib chiqib, ulardan unumli va o'rinli foydalanish Qutb mahoratiga borib taqaladi.

"Xusrav va Shirin" dostonidan bir qancha o'nlab maqol va hikmatlar o'rin olgan. Yuqorida dostonidan olingan va tahlil qilingan parchalar shunday yaxlit to'xtamga kelishimiz uchun asos bo'la oladi. Parchalardagi aforizmlar bugungi kunda tilimizda ko'p qo'llaniladigan maqollarning aynan o'zi, yoki maqollar darajasidagi hikmatlardir. Ushbu maqollar mavzu jihatdan rang-barang bo'lib, dostonning badiiyatini oshirishda, muallif o'rta tashlagan g'oya va fikrni osonroq tushunishda katta ijobiy rol o'ynagan. Albatta, bu maqollarni she'riy parchaga solish va o'z o'rnida qo'llay olish Qutb Xorazmiyning badiiy mahorati bilan bog'liq.

Qutb Xorazmiyning "Xusrav va Shirin" dostonida qo'llangan maqollarning bugungi o'zbek tilida bir qancha variantlari bor. Asarda foydalanilgan va dastlab tor ma'noni bildirgan qadimgi maqollar vaqt o'tishi bilan sayqallanib, rivoj topgan. Qutb ijodi bilan tanishish jarayonida zamonaviy xalq maqollarining kelib chiqish tarixiga duch kelish mumkin. Dostonda qo'llangan maqol-matallar o'tmishda chuqur ildiz otgan. Ularning tarkibida arabiy-forsiy so'zlardan deyarli foydalanilmagani sababli maqollarni qadimgi turkiy qatlamga borib taqaladi degan tasavvurga kelish mumkin.

"Xusrav va Shirin" dostonida qo'llangan maqollar Qutb Xorazmiy tomonidan katta mahorat va erkin-ijodiy yondashuv bilan turkiy tilga tarjima qilingan. Maqollardagi ma'no-mazmuni ifodalashda Qutb goh turkiy tilga ijodiy tarjima qilish yo'lidan boradi, goh maqollarning turkiy tildagi muqobilidan foydalanadi. Muhim tomonidan yana biri shundaki, dostonda keltirilgan maqollar bugungi kun kitobxonlari uchun ham tushunarli bo'lib, oson o'qiladi. Keltirilgan maqollarni doston asliyati bilan qiyoslaganda ham katta tafovutlar sezilmaydi.

Albatta, bu Qutb Xorazmiyning xalq og‘zaki ijodini, xususan, maqollarni puxta bilishini ko‘rsatuvchi jihatlardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Маллаев Н. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Фан, 1978.
2. Мирзаев Т. Ўзбек халқ мақоллари. – Тошкент: Шарқ, 2005.
3. Қутб Хоразмий. Хусрав ва Ширин. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1986.
4. Aliqulova H. Folk fantasies related to national dress artistic interpretation in the yor-yor. Eurasian journal of Academy research. Volume 2 Issue 12, November 2022. N <https://doi.org/10.5281/zenodo.7397165>. - В. 1243-1246.

6-SHO'BA. UMIDLI TADQIQOTCHILAR

AYRIM JOY NOMLARINI SHEVALARDA IFODALANISHI

(Norin tumani misolida)

EXPRESSION OF SOME PLACE NAMES IN DIALECTS

(in the example of Narin district)

Filol.f.f.d., (PhD) **Usmonov Musurmon Mamirali o'g'li**,
Namangan davlat universiteti katta o'qituvchisi,
usmonovmusulmon89@gmail.com

Qo'chqarova Shodiyaxon Dilshodbek qizi,
NamDU Filologiyasi fakulteti UZB-CU-23 guruh talabasi
qochqarovashodiyaxon06@gmail.com
doi.10.52773/tsuull.conf.2025/VKTY1704

Annotation. *This article describes the expression of place names in the Naryn district of Namangan region in the Naryn dialect and in the literary language, and their similarities and differences are grouped and explained with examples.*

Key words. *dialect, dialectal word, dialectal lexicon, Kipchak dialect, folk language, literary language, phonetic feature, lexeme, dictionary.*

Jonli shevalar yozma yodgorliklarda, shuningdek hozirgi adabiy tilda ham uchramaydigan ayrim grammatik formalar, leksik elementlarni saqlab qolganlarki, ularni asosli ravishda o'rganish juda muhim tarixiy-lingvistik xulosalarni chiqarishga imkon tug'diradi, qat'iy bir qonuniyat asosida tilning uzoq zamonlardagi holatini aniqlashda tekshiruvchiga juda qimmatli material beradi. Shuning bilan bir qatorda, bunday leksik-grammatik faktlar "... qadimgi yodgorliklarni tushunish va lingvistik analiz qilishda noyob qo'llanma vazifasini ado etadilar [Мелиоранский 1900;3]. Turkiy millatlar va elatlar o'zlarining boy xalq og'zaki ijodi namunalari va yozma yodgorliklarining qadimiyligi bilan mashhurdir. Yozma manbalarning dastlabkisi "O'rxun-Enasoy bitiklari" nomi bilan Markaziy Osiyo, Sibir va Mo'g'uliston zaminlaridan topilganligi tarixdan ma'lum. "Devonu lug'ot-it turk" [Девону луғат-ит турк 1960] va "Qutadg'u bilig" yodgorliklari kabi asarlar ham umumiy turkiy boyligimizdir.

Yuqoridagi yozma manbalarda turkiy tillarning turli lahjalariga oid har xil boylıklar, grammatik unsurlarni kuzatish mumkin. Ayniqsa, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'ot-it turk" asari bu sohada alohida ajralib turadi. Bu esa o'z navbatida "Devon"ning shevalarni o'rganishdagi ahamiyatini yana ham oshiradi. Shu boislari sheva materiallarini ana shu yozma manba xususiyatlari bilan qiyoslab o'rganish muhim ahamiyatga egadir. Bu yozma manbalarimizda turkiy millatlar va elatlarning nomlari keltirilgan va ular bugungi kunda ko'plab aholi yashash hududlarining nomi sifatida ham ishlatilib kelinmoqda.

Farg'ona qoraqalpoqlarini maxsus o'rgangan L.S.Tolstova vodiya mang'it, keneges, qipchoq, qo'ng'iroq kabi qoraqalpoq urug'lari yashaganliklari, ular o'z o'rnida bir qancha mayda qavmlarga bo'linganliklarini ta'kidlaydi [Толстова 1959; 27-35]. Shevashunos olim I.Darvishev o'zining Areal tilshunoslik: Janubiy-g'arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari deb nomlanuvchi monografiyasida "...shuyit, xitoy-qipchoq, momoxon, bessari,

uyruchi, nayman, keneges, urug‘larining vakillari hozirda ham janubi-g‘arbiy Namangan hududida istiqomat qilib kelmoqda. Ularning qishloqlari ham o‘z urug‘lari nomi bilan ataladi [Darvishev 2019;148]”deb aytib o‘tganlar.

Bugungi kunga kelib ko‘plab aholi yashash hududlarining nomlari yangilanayotganligi natijasida turkiy millatlar va elatlar o‘zlarining tarixini, o‘zligini yo‘qotib bormoqda. Bu nihotda achinarli holdir. Mana bugun o‘zbek tili shevalarini o‘rganilishiga davlat siyosati darajasida qaralmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21- oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-sonli, 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6084-sonli Farmonlarida³⁰ davlat tilini har tomonlama rivojlantirish bilan bir qatorda o‘zbek tilining qadimiy va boy sheva va dialektlarni chuqur o‘rganish, dialektlari xaritasini yaratish masalalariga alohida ahamiyat qaratilgan. Qadim tariximizga ishora qilib turuvchi joy nomlarimiz yangisiga almashib unitilib ketmasligi uchun Norin tumanidagi joy nomlarining Norin shevasida ifodalanishini o‘rgandik.

Norin tumani Namangan viloyatining janbi-sharqida joylashgan bo‘lib, Uychi, Namangan, Uchqo‘rg‘on tumanlari va Andijon viloyati bilan chegaradoshdir. Norin tumanida 57 ta katta-kichik qishloqlar va MFY lar mavjud³¹. Norin tumanidagi joy nomlarining xalq shevasi va adabiy tilda ifodalanishini quyidagi jadvalda keltirib o‘tdik:

Adabiy tilda	Talaffuzda	Transkripsiyada
Talaffuzi adabiy tilda va shevada fonetik o‘zgarishi bilan farqlanuvchi joy nomlari		
Shohidmozor	Shayidmozir, Shayidmozor	Šājīdmāzīr, Šājīdmāzār
Leninobod	Lellovot	Lellāvāt
Haqqulobod	Haqlavot, Haqlabot	Hāqlāvāt, Hāqlābāt
Changitma	Chong‘itma	Čānyītmā
Podsholi	Pashali	Pāšālī
Xojitoli	Xajintoli	Xāžīntālī
Sho‘ro	Sho‘ra	Šōrā
Andijon	Anjon	Ānžān
Xo‘jaobod	Xo‘jovot	Xōžāvāt
Farg‘ona	Porg‘ona	Pāryānā
Cho‘ja	Cho‘cha, Cho‘za	Čōčā, Čōzā
Qozoqovul	Qozog‘ovl	Qāzāyāvl
Naymanobod	Naymonobot	Nājmānābāt
Qozoqariq	Qozog‘oriq	Qāzāyārīq
Qiziltov	Qizilto‘v	Qīzīltōv
Sho‘rariq	Sho‘roriq, Sho‘ra	Šōrārīq, Šōrā
Tegirmonboshi	Tegirmonbosh, Tegirmonvoshi	Tegīrmānbāš, Tegīrmānvāši
Paveda	Pabeda, Pabiyda	Pābedā, Pābījdā
Boyto‘pi	Boyto‘p	Bājtōp

³⁰ <https://lex.uz/docs/-5058351>

³¹ Namangan viloati statistika boshqarmasining 2024-yil 5-yanvardagi № 01/2-09-10/2-34-sonli ma’lumotnomasiga asoslangan.

Sirmoq	Sirmogʻ	Sirmāy
Uchtepa	Ushtepa, Ushteva,	Uštāpā, Uštevä
Bobur	Bobir	Bābīr
Navoiy	Novoyi	Nāvāji
Yaydoq	Yoydoq, Yaydaq	Jājdāq, Jajdaq
Furqat	Purqat	Pūrquāt
Toʻda	Toʻdo	Tödā
Yashik	Yoshiq	Jāšiq
Toʻlqin	Toʻlqin	Tölgīn
Boyovul	Boʻyoʻvl	Böjövī
Qoʻshariq	Qoʻshoriq	Qōshāriq
Qoʻshchek	Qoʻshchex, Chek	Qōščex, Ček
Suzoqovul	Soʻzogʻovl	Sözāyāvl
Saodat	Sodat	Sādāt
Xoʻjaqoʻrgʻoncha	Xoʻjoqoʻrgʻoncha	Xōžāqōryānčā
Dumar	Doʻmar	Dömār
Quyultepa	Quytepa, Kultepa	Qujtepā, Kültepā
Yangi tong	Yengi tong	Jeñi tāñ
Toʻgʻay	Toʻgʻey	Töyej
Pastki Choʻja	Pastki Choʻza	Pāstki Čözā
Yuqori Choʻja	Yuqori Choʻza	Juqāri Čözā
Norinkapa	Kapa, Norinkapa	Kāpā, Nārīnkāpā
Ovul	Oʻvil	Övīl
Adabiy tilda va shevada bir xil ifodalanuvchi joy nomlari		
Rovot	Rovot	Rāvāt
Norinkapa	Norinkapa	Kāpā, Nārīnkāpā
Ibrat	Ibrat	İbrāt
Boʻston	Boʻston	Böstān
Doʻstlik	Doʻslik	Döslīk
Katta Oʻlmas	Katta Oʻlmas	Kättā Ölmās
Oʻzbekiston	Oʻzbekiston	Özbekīstān
Nurziyo	Nurziyo	Nürzījā
Otbozor	Otbozor	Ātbāzār
Toshqin	Toshqin	Tāšqīn
Istiqlool	Istiqlool	İstīqlāl
Soyboʻyi	Soyboʻyi	Sājbojī
Qorateri	Qorateri	Qārāterī
Shumqoʻrgʻoncha	Shumqoʻrgʻoncha	Šumqōryānčā
Adabiy tilda va shevada mutloq farqlanuvchi joy nomlari		
Yettiqaşqa	Markis, Marks	Märkiz, Märks
Mirsultonchek	Chek, Chex	Ček, Čex
Qoʻshchek	Chek	Ček
Quyultepa	Kultepa	Kültepā

O‘zbek shevalarini o‘rganishga bo‘lgan qiziqish so‘nggi yillarda, ayniqsa, davlat tili haqidagi qonunning qabul qilinishi, O‘zbekiston Respublikasining mustaqil davlat bo‘lib tashkil topishi va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21- oktabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-sonli, 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6084-sonli Farmonlari tufayli kuchaydi. Buni tilimizning shevaga xos leksik qatlamida amalga oshirilayotgan izlanishlarni olib borilayotgan tadqiqotlar misolida ko‘rishimiz mumkin. Har qanday xalq o‘z shevasi leksik qatlamini tadqiq qilishi orqali shu xalqning tarixidan dalolat beruvchi qimmatbaho materiallarni toplaydi va unitilib ketishini oldini oladi. Biz maqolamizda keltirib o‘tgan Norin tumani shevasiga oid so‘zlar kelajakda adabiy tilimizning ichki boyishi, o‘zbek tili shevalarini o‘rganilishida asos bo‘lib xizmat qiladi degan umiddamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мелиоранский П. М. Араб-филолог о турецком языке, СПб., 1900, 3 бет.
2. Кошғарий Махмуд. Девону луғат-ит турк. (Тарж. ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов). – Тошкент, 1960-1963.
3. Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус: Каракалпакское государственное издательство, 1959. – С. 27-35.
4. Darvishev I. Areal tilshunoslik: Janubiy-g‘arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari. – Toshkent: Navro‘z nashriyoti, 2019. – 148 b.
5. Namangan viloati statistika boshqarmasining 2024-yil 5-yanvardagi – № 01/2-09-10/2-34-sonli ma’lumotnomasiga asoslangan.
6. <https://lex.uz/docs/-5058351>

“DEVONU LUG‘OTI-T-TURK” DA QARINDOSH URUG‘CHILIK NOMLARINING KELISHI VA HOZIRGI KUNDAGI AHAMIYATI

THE ORIGIN OF KINDS OF GENEALOGY IN “DEVONU LUG‘OTI-T-TURK” AND THEIR PRESENT SIGNIFICANCE

Ahmadjonova Shahlo Mahmudjon qizi,
ToshDO‘TAU magistranti
Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/QJQH3675

Annotation. *In the formation and development of Turkic languages over long periods, historical monuments such as ancient manuscripts and inscriptions that have come down to us are of great importance. Among them, the work “Devonu lug‘otit turk” by Mahmud Kashgari is one of the largest and most reliable sources. This work plays a significant role in the study of the language, culture, customs and social system of the Turkic peoples of the 11th century. In the work of Mahmud Kashgari, many linguistic units, in particular, kinship terms, are widely and thoroughly described in detail. These terms are considered a rare and incomparable source not only from the point of view of linguistics, but also as ethnographic and historical information.*

Key words. *kinship terms, Devonu Lug‘otit Turk, Mahmud Kashgari, linguistic heritage, historical semantics, Uzbek culture, sociolinguistics, genealogy terminology, Turkic languages, cultural identity*

O'zbek tilida qarindoshlik atamalarining kelib chiqishi va zamonaviy ahamiyatini o'rganish, xususan “Devonu lug‘otit turk” kabi klassik matnlarda aks etgan holatda, tarixiy tilshunoslik va madaniy o'zlik o'rtasidagi boy o'zaro bog'liqlikni ochib beradi. Qarindoshlik atamaları tillarda faqatgina oilaviy aloqalarni ifodalashda emas, balki ijtimoiy tuzilma va madaniy qadriyatlarni aks ettirishda ham muhim rol o'ynaydi.

Tarixan qarindoshlik atamaları turli tilshunoslik va ijtimoiy-madaniy ta'sirlar natijasida shakllangan. Turk tillari uchun muhim bo'lgan “Devonu lug‘otit turk” asari kontekstida bu atamalarning qanday shakllangani, tuzilgani va aloqa vositasi sifatida qanday qo'llanilganini kuzatish mumkin. Xalilovning ishlari bu atamalarni o'rab turgan tarixiy doiralar haqida muhim tushunchalarni beradi, ularning madaniy ahamiyati va ular orqali yaratilgan semantik tarmoqlarga urg'u beradi (Panfilova, 2022). Bu etimologik tadqiqot qarindoshlik atamalarining murakkabligini va ularning ijtimoiy iyerarxiya, rollar va munosabatlarni qanday ifodalashini ko'rsatadi.

Zamonaviy foydalanishda esa, qarindoshlik atamaları o'z ahamiyatini shaxsiy o'zlik belgisi sifatida saqlab qolgan. Gilmullina tomonidan o'rganilganidek, zamonaviy sotsiolingvistik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilidagi qarindoshlik atamaları faqat muloqot vositasi bo'libgina qolmay, balki madaniy o'zlikni mustahkamlash va jamoalarda birlikni ta'minlashga xizmat qiladi (Çekici, 2023). Qarindoshlik leksikoni zamonaviy ijtimoiy haqiqatlarga moslashgan — masalan, ilgari faqat aniq oilaviy munosabatlarni ifodalagan atamalar endi kengroq ijtimoiy guruhlar orasida aloqa o'rnatish vositasi sifatida ishlatilmoqda va bu jamiyaviy dinamikaga ta'sir ko'rsatmoqda.

Bu atamalarning ta'limdagi o'rganilishi ularni til va madaniyat kontekstida o'rgatishning ahamiyatini ta'kidlaydi. Yuldasheva qayd etganidek, qarindoshlik atamalarini til o'quv dasturlariga kiritish o'quvchilarning o'zbek tiliga xos madaniy nozikliklar va oilaviy munosabatlarni chuqurroq tushunishiga yordam beradi, bu esa tilni o'zlashtirish va madaniyatni

qadrlashni rivojlantiradi (Pyckynic, 2024). Tilshunos olimlar an'anaviy matnlar va zamonaviy foydalanishni ta'lim tizimiga integratsiya qilish tarafdorlari bo'lib qolmoqda, bu esa qarindoshlik atamalarining saqlanishi va dolzarbligini ta'minlaydi.

Bundan tashqari, Orazov tomonidan olib borilgan tadqiqotlar qarindoshlik leksikasining ijtimoiy aloqalarni mustahkamlashdagi o'rnini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, qarindoshlik atamaları semantik yuk va sotsiokulturologik ahamiyatga ega bo'lib, o'zbek jamiyatidagi o'zaro munosabat va muloqotlarni shakllantiradi (Shigurov & Shigurova, 2024). Ushbu tadqiqot shuni ko'rsatadiki, qarindoshlik nafaqat oilaviy aloqalarni belgilaydi, balki ijtimoiy bog'liqlikni ta'minlovchi madaniy hikoyalarning ham aksidir.

"Devonu lug'otit turk" asaridagi va zamonaviy qo'llanmadagi qarindoshlik atamaları tarixiy jihatdan muhim va madaniy ahamiyatga ega ekanligi turli tadqiqotlar asosida isbotlangan. Ushbu atamalarning til ta'limi va madaniy amaliyotga kiritilishi o'zbek tilining boy merosini saqlab qolish va uni rivojlantirish uchun zarurdir.

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'oti-t-turk" asari nafaqat o'zbek tili balki butun turkiy tillar oilasiga mansub tillar orasida o'zining ilmiy boyligi bilan alohida mavqega ega hisoblanadi. Ushbu asar turkiy xalqlar tarixidagi dialektologik, izohli, etnografik, tarixiy-etimologik va boshqa xil lug'atlarning barcha unsurlarini qamrab oluvchi datlabki universal lug'at bo'lib, o'z muallifini butun turkiy olamga ulug' adabiyotchi, tarixchi, geograf va boshqa ko'p fanlardan xabardor bo'lgan yirik fan arbobi, qomusiy olim sifatida tanitdi (O'ME, 2002).

Mahmud Koshg'ariy "Devoni"da arab tilidagi turkiy tilni o'rganishga mo'ljallangan lingvistik lug'at va grammatika kitobidir. Ma'lumki, "Devon"da so'zlar berilish tartibi alifboga asoslangan hamda so'zlar arabchada berilib, turkiy tilda izohlanadi. Buni muallif gapi bilan aytganda: "Bu tartib arab tili bilan ikki uloqchi otdek teng poyga qilib o'zib borayotgan turk tilini to'liqroq yoritish jihatidan ham yaxshi edi". Ko'rinadiki, Mahmud Koshg'ariy turkiy tilning XI asrdagi mavqeiga alohida e'tibor berayapti. Mahmud Koshg'ariy o'z "Devon"ida barcha so'z shakllarini hisobga olgan holda hisoblasak, yoki Fitratning, boshqa olimlarning fikrlariga tayansak, muallif taxminan 10 000 atrofida so'z shakl bilan ishlagan, bu so'zlarning hammasi, Koshg'ariyning ta'kidicha, boshqa lug'atlardan farq qilgan holda, odatda, umumiste'moldagi umuturkiy birliklar. Demak, boshqa lug'atlarda (qayd etilmagan bo'lsa-da) turkiy tillardagi barcha so'zlar (umumiste'molda bo'lmagan so'zlar ham) lug'atlar tarkibiga kiritilgan bo'lsa, Koshg'ariy o'z lug'atida qabilalar tillarida qo'llanilishiga qaramay, umumiste'molda bo'lgan turkiy tillar uchun umumiylik xarakteridagi so'zlarnigina lug'atiga kiritgan. Shunga ko'ra, bu lug'at hech shubhasiz, turkiy tillar lug'atchiligidan asosiy manbasi sifatida qaralishi to'g'ri (Boltayeva, Z.2024).

Ekäč (ekach) – o'zining ortiq ziyrakligi bilan odamlarga xuddi o'z singlisidek tuyuluvchi yosh qiz; bu so'z yosh qizlarni sevish, erkalash uchun qo'llanadi (DLT85-bet).

Ulič (ulich) – bolalarni sevish, erkalatish uchun aytiladigan so'z; uličim - o'gilcham, qarog'im (qarluqcha) (DLT85-bet).

Anač (anach) – ona qiz, ya'ni o'zining ziyrakligi bilan hammaning onasidek hisoblanuvchi yosh qiz. Bu so'z qizlarni erkalatish uchun aytiladi (DLT85-bet).

Adaš (adash) – do'st, o'rtoq (DLT 92-bet).

İčqim (ichhqim) – katta aka; xoqoniy katta akalarini içqim deydilar (DLT -bet).

Üzük (uzuk) – xotinlar laqabi; oltin kabi toza, pok xotin mazmunida (DLT101-bet).

Oyul (og'il) – o'g'il; o'z o'g'li bo'lmasa ham, er bolalarga o'g'il deydilar (DLT103-bet).

Erän (eran) – erlar, erkaklar. Ba'zan ko'plik shaklida shunday qo'llanadi (DLT105-bet).

Uja (uya) – birodar, yaqin (DLT113-bet).

Aba (aba) – ona (o'g'uzcha). (DLT113-bet).

Aba (aba) – ota (tubutlar tilida). Bu arab tilining izi bo‘lsa kerak. Chunki tubutlar Yamaidan qochib, turklar shahriga kelib, bola-chaqa qilib qolgan moslik bor (DLT113-bet).

Ata (ata) – ota (DLT114-bet).

Ača (acha) – aka, ya’ni katta qiz (opa) ma’nosida (DLT114-bet).

Ači (achi) – keksa xotin. Barsag‘ilar lug‘atida (DLT114-bet).

Iči (ichi) – Yoshi katta birodar, aka (DLT114-bet).

äkä (eka) – opa. O‘g‘uzlar ezä deydilar (DLT116-bet).

Uma (uma) – ona (tubutlar tilida); arablardan qolgan bo‘lsa kerak (DLT116-bet).

Ana (ana) – ona (DLT119-bet).

Ini (ini) – ini, kichik birodar, uka (DLT119-bet).

Öksüz (ukso‘z) – yetim; nima qilarini bilmovchi, o‘ksiz.

Aštal (ashtal) – kenja; aštal oyul – kenja o‘g‘il (DLT130-bet).

Ögäj (o‘gay) – og‘ay. ögäj ata – Ogay ota (DLT144-bet).

Ojnaš – o‘ynash; begona odam bilan gaplashadigan, yuradigan xotin (DLT142-bet).

Išär – xotin (DLT140-bet).

Oyla – yosh yigit (arug‘cha) (DLT 149-bet).

Xulosa qilib aytganda, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida keltirilgan qarindoshlik atamaları turkiy xalqlarning qadimiy ijtimoiy tuzilmasi, madaniy qadriyatlari va oilaviy munosabatlari haqida muhim tilshunoslik va etnografik ma’lumotlar beradi. Ushbu atamalar orqali XI asr turkiy jamiyatidagi ijtimoiy rol va ierarxiyalarni aniqlash, shuningdek, ularning til vositasida qanday ifodalanganini tushunish mumkin. Zamonaviy davrda esa bu atamalar nafaqat muloqot vositasi, balki milliy o‘zlikni anglash, jamoa birligini mustahkamlash va madaniy merosni asrab-avaylashda muhim rol o‘ynaydi. Qarindoshlik leksikasining ta’lim jarayoniga kiritilishi esa o‘quvchilarga o‘zbek tilining madaniy jihatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Shunday qilib, “Devonu lug‘otit turk”dagi qarindoshlik atamalarini o‘rganish tilshunoslik, madaniyatshunoslik va ta’lim sohalarini birlashtiruvchi dolzarb ilmiy yo‘nalish sifatida ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Panfilova, E. (2022). Features of translation of phraseological units with the structure of a phrase and a sentence from Russian into German. *Filologičeskie Nauki Voprosy Teorii i Praktiki*, 15(10), 3340–3345. <https://doi.org/10.30853/phil20220568>
2. Shigurov, V., & Shigurova, T. (2024). Instrumental case of nouns in contexts of adverbialization, modulation and particulation. *Филология Научные Исследования* (8), 117–127. <https://doi.org/10.7256/2454-0749.2024.8.71428>
3. Çekici, Y. (2023). Philosophical foundations of communicational Turkish teaching. *Journal of Advanced Education Studies*, 5(1), 64–81. <https://doi.org/10.48166/ejaes.1277437>
4. Рускуліс, Л. (2024). The features of the morphological and syntax sub-competencies formation as the components of the grammar competence. In *Scientific monograph*. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-473-3-28>
5. ЎМЭ – Ўзбекистон миллий энциклопедиясиб 3-жилд. – Тошкент, 2002. – Б. 230-231.
6. Boltayeva, Z. (2024). “Devonu lug‘oti-t-turk” asarining o‘rganilishiga oid mulohazalar. *Modern Science and Research*, 3(1), 1–7.

NAMANGAN SHAHAR SHEVASIDAGI AYRIM SO'ZLAR TAHLILI
ANALYSIS OF SOME WORDS IN THE NAMANGAN CITY DIALECT

Filol.f.f.d., (PhD) Usmonov Musurmon Mamirali o'g'li,

Namangan davlat universiteti katta o'qituvchisi,

usmonovmusulmon89@gmail.com

Odilova Rayxona Nazirbek qizi,

TITU Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi

odilovarayxona89@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/VWZQ3565

Annotation. *The article provides an explanation of some words related to kinship, objects, animals, food, and clothing used by representatives of the dialect living in the city of Namangan.*

Key words. *village, dialect, language, area, tribe, people, linguistics.*

O'zbek tili shevalarini o'rganilishiga bugun davlat siyosati darajasida qaralmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-sonli, 2020-yil 20-oktabrdagi "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6084-sonli Farmonlarida [9] davlat tilini har tomonlama rivojlantirish bilan bir qatorda o'zbek tilining qadimiy, boy sheva va dialektlarni chuqur o'rganish, dialektlari xaritasini yaratish masalalariga alohida ahamiyat qaratilgan.

Har qanday xalq hayotida paydo bo'ladigan voqea-hodisalar dastlab tilning leksikasida aks etadi. Shuning uchun ham leksika til strukturasi elementlari ichida eng harakatchani va xalq maishiy saviyasining oynasi hisoblanadi. O'zbek xalqi o'zining tarixiy taraqqiyot prosesida g'oyat murakkab va turli bosqichlarni o'z boshidan kechirdi, turli xalqlar bilan ijtimoiy, siyosiy va madaniy munosabatda bo'lib, o'z leksikasini boyitib keldi. Shu sababli o'zbek tilining lug'at sostavi uzoq davrning mahsuli bo'lib, shu xalqning barcha a'zolari uchun tushunarli, turmushda ko'p qo'llaniladigan, aniq ma'no bera oladigan, so'z yasalishi va yasash uchun asos bo'ladigan juda boy so'z va so'z formalariga, frazeologik birliklarga egadir.

O'zbek tilining ana shu leksik boyligi ayni paytda Namangan shevalarining ham boyligi sanaladi. Shunday ekan, mazkur hududdagi shevalar leksikasini umumxalq o'zbek adabiy tili lug'at sostavidagi so'zlarga qiyoslab o'rganish, turkiy tillar yoki ma'lum gruppada shevalar uchun umumiy bo'lgan leksik-grammatik elementlarni qayd qilish hamda urug'dosh tillar yoki bir-biriga terriatoriya jihatidan yaqin bo'lgan bir tilning ikkita tarmog'i hisoblangan shevalarga ta'sirining kuchi va salmog'ini atroflicha tekshirish ushbu shevalarning bugungi kundagi xarakteri haqida to'la ma'lumot beradi.

Shevalarni o'rganish tilshunoslarga til yuragining qanday urishini o'z quloqlari bilan eshitishga imkon beradi. Chunki shevashunos bevosita xalq orasida yurib, u bilan birga nafas olib, o'z imkoniyati, iqtidori va kuch-qudratini ishga solib, xalq og'zidan shevaga xos so'zlarni yozib olib, unga sayqal berib, kelgusi avlodga qoldirishga harakat qiladi. Bu ishlarnig mashaqqatini faqat shevashunosgina his eta oladi. Professor S.Ashirboyevning fikricha: "Shevalar har bir milliy tilning asosini tashkil etadi hamda u milliy-ma'naviy qadriyat hisoblanadi"[1,25].

Namangan shevasi o'zining jilosi bilan ko'plab dialektolog olimlarni jalb etgan. Uning o'ziga xos xususiyatlari dialektolog olimlar: A.Y.Aliyevning "O'zbek dialektologiyasidan

materiallar (Namangan shevalari)”, F.Abdullayevning “O‘zbek tilining qipchoq shevasi (Namangan oblast Yangiqo‘rg‘on rayon materiallari asosida)”, D.Ishondadayevning “Namangan atrof tojik va o‘zbek shevalarida so‘z yasashning ayrim xususiyatlari”, I.Darvishovning “Areal tilshunoslik: Janubiy-g‘arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari”, M.Saidovanning “Namangan shevalarida qarindoshlik terminlarining leksik-semantik tahlili” kabi monografiya va dissertatsiya ishlarida o‘rganilgan.

S.Ashirboyevning “O‘zbek dialektologiyasi” deb nomlangan kitobida Namangan shevasining fonetik, morfologik, leksik jihatlarini atroflicha yoritib berilgan. Masalan: $\epsilon(\epsilon)$ - tadqiqotchilarning ko‘rsatishicha, Xorazm, Iqon, Qarnoq, Namangan shevalarida uchraydi: neme (nima), qeneqe (qanaqa), Helməxən ettəmən kelmədi (Halimaxon erta bilan kelmadi) [1,28]. Umlaut, spontan o‘zgarishlar (jaranglashish), ikkilamchi cho‘ziqlik, uchlamchi cho‘ziqlik kabi Namangan shevasida uchraydigan qonuniyat va hodisalar misollar bilan yoritib berilgan. Biz ushbu maqolamizda Namangan shahar shevasida uchraydigan ayrim so‘zlarni izohladik va ularni quyidagi guruhlariga ajratdik:

Shevadagi narsa-buyumni ifodalovchi so‘zlar			
Adabiy tilda	Shevada	Adabiy tilda	Shevada
sanchqi	vīlkæ	lagan	tāvāq (chuquri)
qoshiq	qöušīy	bakal	krüşkā
kosa	čīnī	osh cho‘mich	čümüč
javon	žāvān	qirg‘ich	qīrāyüč
lagan	tāvāy	suzgich	süzāyč
supurgi	šüpürgī	pichoq	pīčāy
talerka	tælīnkä	jom	žām
yotoq	kärāvāt	taxtakach	täxtäkāš
sochiq	söčīy	banka	bānkä
ko‘rpa-to‘shak	körpāčä	qaychi	qājčī
choyshab	čājšāp	tesha	tešä
chelak	pæqīr	bolta	bāltä
piyola	pelä	ketmon	ketmān, ketmān
muzlatkich	xälädīnnī	shefir	šīpīr
shkaf	škāp	tandir	tāndīr
kreslo	dīvān	konditsioner	kāntsener.
kapgir	käpgür	televizor	tīlvīzār
chinni	kāsä	g‘isht	γīš
pech	peč	mashina	māšnä
chang yutgich	plīsās	dasturxon	dāstīrxā:
kastrulka	kāstrīlkä	eshik	īšī:
termiz	tīrmīz	vaqt	vāxt
choynak	čājnā	daftar	dāptār
gilam	pālās	choynak	čājnā:
telefon	tīlpān		

Shevadagi oziq-ovqatni ifodalovchi soʻzlar			
sabzi	säyzi	qizil lavlagi	qizilcä
kartoshka	kärtiškä	sholgʻom	šäl Yam
gurunch	gürüç	bolgʻa	bäl Yä
doʻlma	kätäk	palov	äs
makkajoʻxori	mäkäžär	xonim	mänti
balgar	bälgärskij	somsa	sömsä
gʻora	Yörä	shashlik	šäšli:
qalampir	ätäm	lagʻmon	lämän
shaftoli	šäptäli	muzqaymoq	märäžnä
oʻrik	ürü:	karam	käräm
behi	bih:	koʻkat	kökät
apelsin	epilsin	moshkichra	kicrä
anor	änär	qovurdoq	qövüddäy
qovoq	äsqävāq	pamidor	pätinžän
pomidor	pemidär, pätinžän	qozonkabob	qötirmä
bodring	bödrü:		
Hayvon va hashorotlarni ifodalovchi soʻzlar			
kapalak	käpälä	sigir	mäl
mushuk	müšü	oʻrgimchak	ürgimcä:
Kiyim-kechaklarni ifodalovchi soʻzlar			
tufli	tüpli	telpak	telpä
koʻylak	köjnä	kamzul	kämzil
sirgʻa	bäldäy		
Qarindosh-urugʻni ifodalovchi soʻzlar			
bola	čäqä	amaki	kättädedä
ona	äbä	kuyov	küjap
ota	dedä	kelinchak	kilinchä:
aka	äkä	qaynona	qejnänä
bobo	äpaddä	qaynota	qejnetä
buvi	äčä		
Inson ta'na azolarini ifodalovchi soʻzlar			
quloq	qüläy	lab	läv
tirnoq	tirnäy		
Shevada ishlatiluvchi olmosh soʻz turkumlari			
men	mä:	ana bu, oʻsha	heligi
sen	sä:	ana	änüö
ular	ülä:	qandaysan	qäläjsän
Shevaga xos turli soʻzlar			
ochofat	mäläq	hovuz	hövüz
isqirt joy	itrısqı	yer toʻla	tölä

jim turmoq	hāp türmāq	do‘st	dös
bo‘ldi	büldi	temiryo‘l	tīmīrjöl
sinf	sīnp	suvparisi	sü:pārisi
maktab	mā:tā:	qiynatmoq	müqātmāq
kechqurun	qečqürün	har xil narsalarni bo‘lmaq‘ur narsalarni gapiraverma	helī-helī qīmā:
qo‘shni	qüşni	yozmayapsanmi	jāzmīssāmī:
tavba	tābā	bo‘layotkan edi	bülītkāndī
devor	devāl		

Namangan shahar shevasida turli xil so‘zlar ishlatiladi. Ularning ba‘zilari adabiy tildagi so‘zlarimizdan deyarli farqlanmasda ammo fonetik jihatdan farqlanib turadi. Shunday so‘zlar ham borki, ular adabiy tilimizda uchramaydi. Yuqorida keltirib o‘tgan misollarimiz orqali ushbu fikrimizni isbotladik. Bunday so‘zlar Namangan shahar shevasida ko‘p uchraydi. Zamon shiddati shevalarimizdagi so‘zlarimizga ham ta’sir etmay qo‘ymayapti. Ular borgan sari yo‘qolib bormoqda. Ularni saqlab qolish biz tilshunoslarning vazifamizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176-b.
2. Darvishev I. Areal tilshunoslik: Janubiy-g‘arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari. – Toshkent: Navro‘z nashriyoti, 2019. – 148 b.
3. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Navro‘z, 2013.
4. Ishayev A. Shevalar lug‘atiga kiritiladigan so‘zlar. O‘zbek tili va adabiyoti. 1988. 2-son. 37-42-betlar
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti. 2007.
6. Reshetov V. Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1962.
7. Raxmonov N. O‘zbek tilining Navoiy viloyati shevalari morfologik xususiyatlarining lingvoareal tadqiqi. – Samarqand. Fil.f.d.(PhD) diss., 2019.
8. M.Saidova. “Namangan shevalarida qarindoshlik terminlarining leksik-semantik tahlili”. – Toshkent, 1995
9. <https://lex.uz/docs/-5058351>

SEMURG' OBRAZINING XALQ OG'ZAKI IJODIDAGI TALQINI

INTERPRETATION OF THE IMAGE OF SEMURG IN FOLK ORIGIN

Rahimova Umriniso Zoyir qizi,

ToshDO'TAU magistranti

rahimovaumriniso73@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/WUBZ1164

Annotation. *This article describes how the Semrug bird is interpreted in folklore, especially in fairy tales and epics. Through analysis, the characteristics of the legendary bird were identified and compared with signs that contradict its nature; images similar in form and functional characteristics were examined.*

Key words. *bird, Simurgh, maple, tree of life, dog bird, dragon, humus.*

Kirish

Xalq og'zaki ijodida eng keng tarqalgan obrazlardan biri Semurg' qushi obrazidir. Xususan, ertak, dostonlarda bu qush ma'lum bir maqsadlarda keladi, voqealar rivojining o'sib borishida muhim vazifalarni bajaradi. Zotan, sehrli ertaklarda qushlar obrazining tasvirlanish uslubi real borliqdagi qushlardan keskin farq qiladi. Bu farqlanishga sabab insonlarning ilk animistik qarashlari bilan bog'liq masaladir. Ya'ni folklorshunos olim B.Sarimsoqovning ta'kidlashicha, ko'p xalqlarda, jumladan, o'zbeklarda ham odam uch qismdan tashkil topganligi haqidagi tasavvur qadimdan mavjud. Bu qismlar: tana, jon va ruh. Tana – jon va ruh bilan tirik. Inson o'lgach, uning tanasi yerda qoladi va chirib tuproqqa qo'shiladi. Jon esa osmonga uchib ketadi. Ruh ham tanani tark etadi, ammo qush yoki boshqa jondor sifatida o'lganning uyiga, uning yaqinlaridan xabar olgani tez-tez kelib turadi [Саримсоков 1981;160]. Demak, inson ruhiyatiga xos bo'lgan ayrim jihatlarning qushlarda ham akslanishi yoki boshqa bir obrazga ko'chishi mifik qarashlardan kelib chiqadi.

Asosiy qism

Xalq ertaklarida Semurg', asosan, insonlarga yordam beradigan xaloskor do'st, aqlli qush timsoli sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, "Kenja botir va Semurg'" [Саримсоков 1981;160], "Qahramon"³², "Gulqahqah [Зумрад ва Қиммат 1990;298]" larda qushning uyasi chinor ustida bo'lib, unda polapon ochishi va bolalarini oziqlantirish uchun ovqat qidirib ketishi, to'satdan ularga ajdarhoning tahdid solishi bilan bog'liq voqealar o'rin olgan. Har uch ertakda ham bosh qahramonlar: kenja botir, Qahramon, Tilla kokilning bu voqealardan oldindan xabardor bo'lib, ajdaho changalidan polaponlarni qutqarishi natijasida undan ham yaxshiliklar ko'rishi bayon etilgan. Shuningdek, ushbu ertaklarda ham qahramonlar Semurg'ni yovvoyi jonzorlardek go'sht va suv bilan oziqlantiradi, ammo inson go'shtini tanovvul qilmasligi ertak voqealarida tasvirlangan.

Afsonaviy qushning chinor daraxtiga uya qurishi hamda ajdarho tasvirida ham bir ramziylik mavjud. Ya'ni ertaklardagi chinorning tasviri "hayot daraxti"ga bog'lanadi. "Hayot daraxti" esa uch olam: yuqori, o'rta va quyini birlashtirib turguvchi vosita sifatida qaraladi. Shuning uchun ham chinorni uzoq umr ko'rguvchi, ulug'vor daraxt o'laroq siymolaymiz. "Hayot

32 <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-xalq-ogzaki-ijodi/uzbek-xalq-ertaklari/qahramon>

daraxti”ning yuqori qismi osmon, ya’ni Xudo, ma’bud va ma’budalar, oliy ruhlar makoni sanalgan “yuqori olam” ga yo’l boshlasa, bu daraxtning uchidagi qush ana shu yuqori olam bilan zamin oralig’ida “vositachi”lik qilguvchi zoomorf timsolidir. Mazkur mifologik daraxtning o’rtasi odamlar, nabotot va hayvonot olamining makoni hisoblangan zamin bilan bog’liq holda tasavvur qilingan. “Hayot daraxti” ning ildizlari esa yer osti olami, o’liklar mulki, yovuz kuchlar faollashadigan zulmat mifologik makoniga borib taqalishi bilan xarakterlanadi. Qadimgi miflarda “hayot daraxti” ning uchida qush qo’nib turishi hamda ildizlari orasida bahaybat ilon o’ralib yotishining tasvirlanishi ham ana shu tasavvurlar asosida kelib chiqqan [Жўпаев 2010;9]. Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi “Avesto”da ham Semurg’ va “hayot daraxti”ning bir-biriga bog’liq jihatlari XIV yashtida berilib o’tilgandir [Авето 2001;41]. Turkiy xalqlardagi mifologik qarashlariga ko’ra ilon esa ma’lum vaqtdan keyin ajdarhoga aylanar ekan. Rahmatulla Yusuf o’g’li ma’lumotlariga qaraganda, “ilon to’qqiz yoshgacha “ilon” deb ataladi. To’qqizdan to’qson yoshgacha “afhi” deyiladi. To’qson yoshdan to’qqiz yuz yoshgacha ajdaho, to’qqiz yuzdan ming yoshgacha “yuho” deb nomlanadi [Жўпаев 1998;61].

Chunonchi, uning chinor uchida in qurishi samoviy kuchlar bilan aloqador, ezgulik, tiriklik homiysi ekanligidan, ajdarhoning yer ostidan daraxtga o’rmalab chiqib, unga xavf solishi yozuvlik kuchlari bilan daxldorligi hamda butun borliqqa zarar yetkazishini bildiradi. Shu bilan birgalikda Semurg’ qadimgi zardo’shtiylik mifologiyasida it boshli, qush siyratli asotiriy jonzot sifatida tasvirlangan. Garchi o’zbek ertakchiligi an’anasida uning ko’rinishi va funksiyasida Senmurvg’a xos sifatlar ko’zga tashlanmasa-da, ammo bu afsonaviy qushning qahramonni o’zga olamga olib borishi bilan bog’liq bir detal unda “it-qush” ga doir ayrim belgilar saqlanganligini ko’rsatadi. “Zorliq bilan Mungliq” ertagida “Semurg’ bir tomondan qor-yomg’ir bilan uchib kelibdi va maydalab tashlangan ajdarni yutib yuboribdi”. Bu obraz ishtirok etgan ertaklarda qushning ustiga minib olgancha o’zga olamga safar qilayotgan yoki yorug’ dunyoga qaytib chiqayotgan qahramon to manzilga yetguniga qadar uni go’sht berib boqadi. Bu esa Semurg’ “Bundaxishn”da qayd qilinganidek, “og’zida tishi bor” , ya’ni itga o’xshab go’shtxo’r jonzot ekanligini anglatadi [Jo’rayev 2019;30]. Bizningcha ham o’zbek xalq ertaklarida go’shtxo’r sifatida keltirilishining sababi ham shundadir.

Xo’sh, bu qush polaponlarini nima bilan oziqlantirgan degan savol tug’iladi? “Bundaxishn”da: “O’n birinchi bo’lib tunda yashaydigan mavjudotlar yaratilgan, shulardan ikkitasi – o’z bolalarini ko’krak suti berib boqadi. Bu Senmurv va ko’rshapalak bo’lib, tunda uchadilar. Aytilganidek, tunda kun ko’ruvchilardan it-qush va mushakdor jonivor yaratilgan, chunki ular qushga o’xshab uchadigan, og’zida itniki singari tishlari bor, mushakdor jonivorlar kabi g’orlarda yashaydilar”. “Bundaxishn”ning boshqa bir joyida esa”...qushlar orasida ikkitasi boshqalaridan farqli qilib yaratilgan: bu Senmurv va ko’rshapalak bo’lib, og’izlarida tishi bo’lgan bu jonivorlar bolasini ko’krak suti berib boqadi”, deyiladi [Otajonova 2024;33].

“Rustam” ertagidagi bu qush obrazining boshqa ertaklardan ajralib turguvchi xususiyatlaridan biri oldinni ko’ra bilguvchi donishmandlik timsolida namoyon bo’lishidir: “Ko’hiqofda yashaydigan Semurg’ kunlarning birida parilar podshosining majlisida o’tirgan ekan. Zol uning esiga tushib qolibdi. Chunki bu qush dunyoda bo’ladigan voqealarni bilar ekan. Zolning tug’ilish muddati, uning olamdagi voqealarni o’n yil ilgari biladigan hukamo bo’lishi va ming yil yashashi Semurg’ga ma’lum ekan”. Shuningdek, ertakda uning tadbirkorlik, mehribonlik, yordamsevarlik, insonparvarlik, mehr-muruvvatlilik g’oyalari aks etgandir. Ba’zi o’rinlarda uning qonidan qahramonlarni xushiga keltirish, o’limdan saqlab qolish uchun foydalanilgan: “Semurg’ boshliq qirq hukamo Malikaning ro’dasini kiyik suti bilan yuvib tikibdi. Semurg’ qanotidan bir misqol qon oldirib, Malikaning dimog’iga hidlatib hushiga keltiribdi; Semurg’ Rustamga: —

Qanotimga xanjar ur: yetti misqol qonimdan olib Suhrobning og'ziga quy, – debdi. Rustam Semurg'dan qon olib Suhrobning og'ziga quyibdi. Suhrob o'lmay qolibdi”³³. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, qushning nafaqat ruhi, balki jismi ham insonlar uchun xizmat qilgan, ammo uning qonidagi shifobaxshlik xususiyati qanday paydo bo'lgan? Bizningcha, bu xususiyat “hayot daraxti”– chinordan o'tgan bo'lishi mumkin deb o'ylaymiz. Sababi, chinorning barglaridan og'ir kasallarni oyoqqa turg'azish uchun ishlatishgan.

Semurg' syujeti folklorida qush homiyligi motivi bilan bog'lanadi. Masalan, Fozil Yo'ldosh o'g'li aytgan – “Zexarxon” dostonida ham Semurg' obrazi uchraydi. “Zexarxon” da bu qushning abadiy umr baxsh etuvchi “obi hayot” suvini olib kelishi motivi keltirilgan [Zexarxon 1970;20]. Davlat qo'nsa bir chivinning boshiga, Semurg' qushlar salom berar qoshiga [Alpomish 2010;19].

Ushbu misralar – “Alpomish” dostonida ham uchraydi. Lekin bu o'ziga xos epik klishe (tayyor misra) bo'lib, dostonidan-dostonga ko'chib yuradi. “Edigo” dostonida tasvirlanishicha, Edigo Tukli Aziz va Sochli Aziz degan ikkita ilohiy zotdan dunyoga keladi. Otasi chiltonlarning bitta vakili tarzida berilsa, onasining pari avlodidan ekanligi ta'kidlanadi. Yana shunisi borki, uning onasi kaptar shakliga kirib uchib borayotib, homilasini chinor tepasidagi Semurg' qushning uyasiga tug'ib, tashlab ketadi. Befarzandlikdan dog'da qolib o'z elini tark etayotgan Tulumxo'ja oilasi uni tasodif tufayli topib oladi va tarbiyalaydi [Jo'rayev, O'rayeva 2019;451].

“Semurg'” deya nomlangan tatar xalq ertaklaridan³⁴ birida bir kekxa odamning uch qizi bo'lib, u bozorga ketayotganida katta va o'rtancha qizlaridan ular uchun nimalar keltirishini so'raydi, ammo kenja qizi uxlayotganligi bois uni uyg'otmaydi. Bu paytda esa qiz tush ko'rayotgan bo'ladi. Tushiga bog'dagi maftunkor gul kiradi. So'ngra uyg'ongach gulni o'z uyining bog'chasidan qidirishni boshlaydi, ammo afsuski topa olmaydi. Bu paytda esa otasi bozordan sovg'alar keltirib, qizlariga ulashadi. Kenja qiziga esa ikkala qizdan ham ko'proq sovg'alar beriladi, lekin qizning ko'ngli bu zeb-u zarlar emas, o'sha gulni xohlayotgandi va bu holatni otasiga bildirib, uni keltirishini iltimos qiladi. Otasi uzoq yo'l yurib, axiyr uni bir bog'dan topib, uzmoqchi bo'lib turgan paytda bog' egasi – temir tumshuqli, temir tirnoqli bahaybat Semurg' qushi darhol yetib kelib “Sen kimning ruxsati bilan mening bog'chamga kelib, gullarimni uzyapsan, qayerga olib ketyapsan?” – deb so'roqlaydi. Shu jumlagi diqqat qaratsak Simrug'ning tana tuzilishi boshqa ertaklarda berilgan ta'rifdan ajralib turadi. Adabiyotlarda keltirilgan “go'shtxo'r” hayvon sifatida keltirilishiga oydinlik kiritguvchi tatar ertagida uni yirtqich qush – burgut xususiyatlariga mengzaydi.

Turk xalqining “Zümrüdanka kuşunun gizli hazinesi” (Semurg' qushining sirli xazinasini)³⁵ nomli ertagida uni xosiyatli bir jonzo o'laroq ko'rilgani va u uchgan shaharda albatta bir xazina yashirilishi aytib o'tilgan. Bir kuni Mira ismli qizcha bu qush xazinasini qidirgani yo'lga chiqadi. O'rmonda toshbaqani uchratadi hamda toshbaqa undan qayerga ketayotganini so'raganida Semurg'ning sirli xazinasini qidirishga yo'lga tushganini aytadi. Shunda toshbaqa “Xazinani topish uchun avval o'z qalbingga quloq tutitishing kerak”, – deb maslahat beradi. Yana yo'l davomida shamol ham uning qulog'iga shivirlab, qushning siri qalbida yashiringanligi hamda xazinani topish uchun boshqalarga yordam etishi kerakligini aytadi. So'ngra yordamga muhtoj jonzoatlarga yordam berish asnosida haqiqiy xazinaning sirini anglay boshlaydi. Demak, bu ertakni

33 <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-xalq-ogzaki-ijodi/uzbek-xalq-ertaklari/rustam>

34 <https://www.tarihistan.org/simurg-karakus-tatar-masali/18542/>

35 <https://masalokur.com/zumrudanka-kusunun-gizli-hazinesi/>

Fariddin Attorning “Qush tili” yoki Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostonidan ilhomlanib yozilgan desak mubolag’a bo‘lmaydi.

Semurg’ obrazining xalq og’zaki ijodida yana bir qancha nomlar bilan atalishi ko‘zga tashlanadi. Bulardan biri Humo qushidir. Uning O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi kitobida afsonaviy qush, baxt-saodat, davlat ramzi singari talqinlari mavjud [Ўзбекистон миллий энциклопедияси 226]. Ertak va dostonlarda uning soyasi tushgan yoki boshiga qo‘ngan odamga omad kulib boqqan. Masalan, “Murqumomo” ertagida cholning o‘g‘illaridan biri Hamid ukasi Majid bilan ikki yo‘lga ayrilib uzoq yo‘l yuradi va oxiri bir shaharga kelib qoladi. Ayni shu vaqtda davlatning shohi vafot etgani bois davlat qushini uchirishadi. Uchib yurgan qush hali otdan tushishga ham ulgurmagan Hamidning boshiga qo‘nadi. Kishilar bu musofirga kelib qo‘nganiga ajablanib, uni uch marta uchirishadi, ammo baribir kelib bu yigitning boshida turaveradi. Shundan keyin uni podsho qilib ko‘tarishadi. (Murqumomo) “Qorasochxon” ertagida ham xuddi shu voqea yuz beradi. Bosh qahramon Qorasochon qiz erkakcha kiyingan holda shaharga kirib borgan vaqtda “baxt qushi” uning toleyiga qo‘nishi asnosida shoh bo‘ladi. “Kuntug‘mish” dostonida ham Zangar yurtining Buvraxon podshosi o‘limidan keyin davlatga shoh tayinlash maqsadida davlat qushini uchirishadi. Qush goh daraxtga, goh devorga qo‘nadi. Shu paytda katta bir chilimni beliga bog‘lab, jandalarni kiyib o‘tirgan Kuntug‘mish to‘raning boshiga qo‘nib uning mungli kunlariga bir xushnudlik olib kelib taxt egasi bo‘lishiga sababchi bo‘ladi [Ўзбек халқ оғзаки ижоди 1975;223]. “Kambag‘al qurandoz” ertagida esa podshoh bir kuni o‘g‘lining taqdiriga qiziqib qurandozlarga ko‘rishini amr qilibdi. Qurandozlar kecha-yu kunduz kitob o‘qishiga qaramay, ammo shahzodaning taqdirini bila olmabdi. Shunda bir faqir qurandozgina o‘g‘lining taqdiri haqida aytishga jazm qilib, Mag‘rib shahzodasining Mashriq malikasi bilan oila qurishini bildiribdi. Bu gapni podshoh mantiqsiz sanagani bois uni o‘limga hukm qilibdi. Dono vazir esa podshohga bu hodisa qaysi payt bo‘lishining yuz berishini so‘rab qurandozni shu muddatgacha zindonda saqlab turishni maslahat beribdi. Vaqlar o‘tgach qurandozning gaplari haqiqatga aylanibdi. Bir kuni shahzoda malikani topgan joyi– tog‘ning tepasidagi chuqurga qanday kelganini so‘raganida Mashriq mamlakatdagi uyida, hovlida o‘ynab yurgan paytda bir qush ko‘tarib olib ketib shu yerga keltirganini aytadi. So‘ng bu xabar podshohga ham ma‘lum bo‘lgach qurandozdan uzrxolik so‘rab, inomlar berib zindondan chiqaradi va qizning voqeasini undan so‘raydi. Qurandoz esa hech bir odamzod Mashriqqa borib uni olib kela olmasligini va Xumo degan qush keltirganini bayon etadi. U bu qushni, shuningdek, quyidagicha ta‘rif etadi: “Xumo qushning salqini kimga tushsa, uning avlod-ajododi podsho bo‘ladi. Agarda kimda-kim uning tovushini eshitsa yetti pushti qutli zamonda o‘tadi”³⁶. Ba’zi manbalarga ko‘ra Humo qushining Umay ona bilan aloqasi borligi aks etgan. Umay Ona samodan yer yuziga tushmoqchi bo‘lsa, Humo qushi qiyofasiga kiradi deb ishonishgan. Shu sababdan Oltoy turklari Umay Onaga “Qush ona” deb murojaat qilishgan³⁷.

Xulosa

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, ertak va xalq dostonlarining Semurg’ obraziga oid ko‘pgina syujetlarida voqeaviy ko‘chuvchanlik jihatlari ko‘zga tashlanib, bu qushning asosiy vazifasi bosh qahramonga ham ruhan, ham jisman yordam berish orqali namoyon bo‘lgan. (“Kenja botir va Semurg’”, “Qahramon”, “Guliqahqah”, “Zorliq bilan Mungliq” ertaklari va “Zevaxon” dostonida). Shu bilan birgalikda ayrim ertaklarning (“Rustam”, “Zümrüdanka kuşunun gizli hazinesi”) mumtoz adabiy asarlardan “Shohnoma” va “Mantiq ut-tayr”, “Lison ut-tayr” dostonlari

³⁶ <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-xalq-ogzaki-ijodi/uzbek-xalq-ertaklari/kambag-al-qurandoz>

³⁷ <https://in-academy.uz/index.php/yo/article/download/20462/13790/18848>

ta'sirida yozilib, xalq orasida ommalashgani bois og'izdan-og'izga o'tgan holda badiylashtirilgani ma'lum bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Авесто.Тарихий-адабий ёдгорлик. – Т.: Шарқ, 2001.
2. Alpomish. O‘zbek xalq qahramonlik dostoni. – Т.: Sharq, 2010.
3. Жўраев М., Саттиева Д. Ўзбек фольклорида ҳаёт дарахти. – Т.: Фан, 2010.
4. Жўраев М., Сатторов У. Боболардан қолган нақллар (афсона, ривоят, ирим-сирим ва халқ тақвими). – Т.: Фан, 1998.
5. Jo‘rayev M., O‘rayeva D. O‘zbek mifologiyasi. – Т.: O‘qituvchi, 2019.
6. Зевархон (достон). – Т.: Фан, 1970.
7. Otajonova M. Turkiy xalqlar poetik ijodidagi afsonaviy qush obrazi// Sharq va g‘arb adabiyotini tarixiy-qiyosiy o‘rganish masalalari konferensiya materiali. – Т.: 2024.
8. Саримсоков Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фолклорининг эпик жанрлари. – Т.: Фан, 1981
9. Ўзбек халқ эртаклари. Зумрад ва Қиммат. – Т.: Ўзбекистон, 1990.
10. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. Кўп томлик. Кунтуғмиш. – Т.: Ғафур Ғулом, 1975.

Foydalanilgan saytlar

<https://tafakkur.net/kenja-botir-va-semurg/xalq-ogzaki-ijodi.uz>

<https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-xalq-ogzaki-ijodi/uzbek-xalq-ertaklari/qahramon>

<https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-xalq-ogzaki-ijodi/uzbek-xalq-ertaklari/rustam>

<https://www.tarihistan.org/simurg-karakus-tatar-masali/18542/>

<https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-xalq-ogzaki-ijodi/uzbek-xalq-ertaklari/kambag-al-qurandoz>

<https://in-academy.uz/index.php/yo/article/download/20462/13790/18848>

XAQQULOBO SHEVASIGA OID AYRIM SO'ZLAR IZOHI

EXPLANATION OF SOME WORDS RELATED TO THE HAKKULABAD DIAGNOSIS

Usmonov Musurmon Mamirali o'g'li,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
usmonovmusulmon89@gmail.com

Ismoilova Iroda Akbarali qizi,
NamDU guruh talabasi
ismoilovairoda07@gmail.com
doi.10.52773/tsuull.conf.2025/PBRW4786

Annotation. *The article presents examples from the lexicon of the dialect of the town of Khakkulabad, located in the southeastern part of the Namangan region, bordering the Uchkurgan district and Andijan region, and considered the center of the Naryn district, and explains their interpretation.*

Key words. *dialect, dialectal word, dialectal lexicon, Kipchak dialect, folk language, literary language, phonetic feature, lexeme, dictionary, term, synonym, phrase, lexicon, verb, noun, adjective, pronoun.*

O'zbek tili turkiy tillar ichida eng ko'p shevalarga ega bo'lgan tillardan bo'lib, uning umumiy tilshunoslik uchun ham ma'lum ahamiyati bor. Hozirgi O'zbekiston territoriyasida mavjud bo'lgan bir qancha shevalar o'zlarining fonetik, grammatik va leksik xususiyatlari bilan bir-birlaridan ma'lum darajada farq qilib turadi va bu farqlar tilshunos mutaxassislargagina emas, oddiy kishiga ham sezilib turadi. O'zbek xalq shevalarini o'rganishga qiziqish va uning klassifikatsiyasi masalalari XIX asrning oxirlariga kelib, ancha kengaydi [Петров, Шоабдурахмонов 1962;69]. Bu yillarda Y.D.Polivanov «Toshkent shevasining tovush sostavi», «Samarqand shahar shevasining vokalizmi», «Qozoq-nayman shevasi», «Shovat rayon qiyot-qo'ng'iro't shevasi», «O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili», P.Y.Kuznesov «Turkiy til O'rta Osiyo lahjasining ba'zi bir dialektologik xususiyatlari», «Jonli o'zbek tilida unlilar cho'ziqliligi», K.K.Yudaxin «Vodil qishloq lahjasi haqida bir necha so'z» (1927), «Toshkent shevasining xususiyatlariga doir» (1927), «Qorabuloq shevasining ba'zi bir xususiyatlari», G'oz Olim Yunusov «O'zbek urug'laridan qatag'anlar va ularning tili» (1930), «O'zbek lahjalarining tasnifida bir tajriba» (1935), Tursun Ibrohimov «Qoraqalpoq shevasining ba'zi bir xususiyatlari» (1935), singari olimlar tomonidan qilingan ilmiy izlanishlari orqali o'zbek dialektologiyasi masalasini atroflicha yoritib berildi va ilmiy-nazariy jihatdan asosladilar. Ammo o'zbek xalq shevalari bugungina o'rganilmagan, balki qadimdan, ya'ni Mahmud Qoshg'ariy davridan o'rganilganligi uning «Devonu lug'at-it turk» nomli asaridan ma'lumdir. Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'at-it turk» nomli dialektal lug'atida olti yarim ming dona sheva so'zlari keltirilgan. 1971-yilda nashr etilgan «O'zbek xalq shevalarining lug'ati» [Петров, Шоабдурахмонов 1962;21] da esa to'qqiz ming so'zning borligi quvonarli, ammo o'zbek xalq shevalarini to'liq qamrab olmagan. Bugungi kunda o'zbek tili shevalarini o'rganilishiga davlat siyosati darajasida qaralmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi «O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-5850-sonli, 2020-yil 20-oktabrdagi «Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini

takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6084-sonli Farmonlarida³⁸ davlat tilini har tomonlama rivojlantirish bilan bir qatorda o‘zbek tilining qadimiy va boy sheva va dialektlarni chuqur o‘rganish, dialektlari xaritasini yaratish masalalariga alohida ahamiyat qaratilgan. Shuning uchun ham yurtimizning har bir hududidagi shevalarni o‘rganish va dialektologik materiallarni to‘plash bizning oldimizda turgan burchimizdir.

Xaqqulobod shaharchasi Namangan viloyati Norin tumanining markazi hisoblanadi. Xaqqulobod shaharchasi Namangan viloyatining janubi-sharqiy qismida, Uchqo‘rg‘on tumani va Andijon viloyati bilan chegaradosh hududda joylashgan.

Xaqqulobod shevasidagi so‘zlar o‘zining adabiy tildagi muqobilidan fonetik, leksik jihatdan farqlanadi va ular quyidagi jadvalda keltirilgan:

Xaqqulobod shevasida ishlatiluvchi fe'l so‘z turkumiga oid so‘zlar:		
Transkripsiyada	O‘qilishi	Adabiy tilda
čip kettī, čikettī	chip ketti, chiketti	chiqib ketdi
žö(v)rāmāq,	jo‘(v)ramoq,	javramoq
ke, ke(η)	ke, ke(ng)	kel(ing)
bö, bö(η)	bö, bo‘(ng)	bo‘l(ing)
tīnme, tīmme	tinme, timme	tinmay
tīk berārāmān	tik beroraman	tikib beraveraman
kūj	kuy	quy
kelör	kelo‘r	kelaver
bārör	boro‘r	boraver
ketjätkān, ketjäkkān	ketyatkan, ketyakkan	ketayotgan
jilāmāq	yilamoq	yig‘lamoq
āxšejmāq, āxšejmāq	oxsheymoq, axsheymoq	oqarib qolmoq
žilžimāq	jiljimoq	siljimoq
sensälä-mensälä	sensala-mensala	birbiri bilan tortishmoq
kep kettī	kep ketti	kelib ketdi
Xaqqulobod shevasida ishlatiluvchi o‘rin-joy otlari:		
māčīt	machit	masjid
žej, žāj	jey, jay	joy
āstānā	astana	ostona
künčüvāq, āptöčüvāq	kunchuvoq, opto‘chuvoq	quyosh tushadigan joy
sāñ, ešīk, jālāñ	sang, eshik, yalang	uyning oldidagi bo‘sh joy, hovli
Xaqqulobod shevasida ishlatiluvchi oziq-ovqatni ifodalovchi so‘zlar:		
kārt(i)škā	kart(i)shka	kartoshka
sö(v)zī, sözī	so‘(v)zi, so‘zi	sabzi
māšāvä	moshava	moshxo‘rda
āččīq gīlās	achchiq gilos	qizil olcha
jūqā	yuqa	yupqa
köčā	ko‘cha	go‘ja (ovqati)
māntī	monti	manti

³⁸ <https://lex.uz/docs/-5058351>

lōjā	lo‘ya	loviya
būyde(j)	bug‘de(y)	bug‘doy
mällā nān	mallā non	malda
örāmā (āvqāt)	o‘rama (ovqat)	xonim
pāmīldārī	pamildori	pomidor
bādrīñ	badring	bodring
āxjāy	oxyog‘	paxta yog‘i
bālgār, bālgārī, bālyārī	balgar, balgari, balg‘ari	bulg‘or qalampiri
Xaqqulobod shevasida ishlatiluvchi narsa-buyim otlari:		
žājnāmāz	jaynomoz	joynamoz
učāmāk	uchamak	uch oyoqli narvon
šātī	shoti	narvon
sāqāl	saqal	soqol
šixt	shixt	yuz so‘zining salbiy ma‘nosi
čāč, čāč, sāč	chach, choch, sach	soch
tāxtōxlāv	taxto‘xlov	taxta-o‘qlov
tūrpāq	turpoq	tuproq
sūrpā	surpa	supra
rōmālčā	ro‘molcha	dastro‘mol
ābdāstā, čō(v)gūn, kōrā	obdasta, cho‘(v)gun, ko‘ra	tahorat uchun mo‘ljallangan choynak idish.
jeñīčā	yengicha	non yopganda qo‘lga kiyib oladigan qolqo‘p
čājnāk	chaynak	choynak
pījālā, pelā	piyala, pela	piyola
kāsā	kasa	kosa
čāčīq, sāčīq	chachiq, sachiq	sochiq
sōkīčāk	so‘kichak	uzum taraladigan
āptō	opto‘	oftob
ājāq	ayaq	oyoq
grābel	grabel	grabel so‘zi qizlarning sochlariga taqadigan qisqichga nisbatan ishlatiladi.
dūvāl	duvol	devor
Xaqqulobod shevasida hayvonlarni ifodalovchi so‘zlar:		
mīšīq	mishiq	mushuk
čīčqān	chichqon	sichqon
sōzānāk	so‘zanak	ninachi
xaqqulobod shevasida qarindosh-urug‘chilikni ifodalovchi so‘zlar:		
būvā, ānnā, enā, āpā	buva, anna, ena, opa	buvi

ātā, āpāddā, āpātā, āpāqī	ota, opodda, opota, opoqi	bobo
büvä, kättä dādā, bāj dādā	buva, katta dada, boy dada	amaki
māmā	moma	amaking ayoli
ökilātā, ökilānā	o‘kilota, o‘kilona	vakil ota, vakil ona
Xaqqulobod shevasida ishlatiluvchi olmosh so‘z turkumiga oid so‘zlar:		
he	he	nimaga
ijäqqā, bījäqqā, mājäqqā	iyaqqa, biyaqqa, mayaqqa	u yoqqa, bu yoqqa
inäqa, indäqa	inaqa, indaqa	unday
änö(v), önö(v), mönö(v)	ano‘(v), o‘no‘(v), mo‘no‘(v)	ana u, mana bu
Xaqqulobod shevasida ishlatiluvchi yordamchi so‘z turkumiga oid so‘zlar:		
āmā	oma	ammo
āmālekīn	omalekin	ammo lekin
lekīgīn	lekigin	lekin
Xaqqulobod shevasida vaqtga nisbatan ishlatiluvchi so‘zlar:		
kegīn, kigīn	kegin, kigin	keyin
āvvāl	ovval	avval
kečī päjt, keč päjt	kechi payt, kech payt	kechki payt
ettälāb, ertāmātān, ettāmātān	ettalab, ertamatan, ettamatan	ertalab
Xaqqulobod shevasida turli o‘rinlarda ishlatiluvchi so‘zlar:		
pījpīq, sījpīq	piypiq, siypiq	sekin harakat qiladigan odam
dārišānā	darishana	bahorda erkaklar pul yig‘ib osh qilib, qabristonlarni tozalaydigan hashar
čīmsā	chimsa	ovqatni tanlab yeydigan odam
tōṅlāmāq	to‘nglamoq	ovqatga nisbatan sovib qolish
sālāsāvūl	salasovul	odam kam joylarga nisbatan ishlatiladi

O‘zbek tili shevalarini o‘rganish orqali o‘zbek tili dunyo tillari orasida o‘zining boy grammatik hamda leksik xususiyati bilan ahamiyatli ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Bunga shevaga xos amalga oshirilayotgan izlanishlar, tadqiqotlar dalil bo‘la oladi. Biz maqolamizda keltirib o‘tgan Xaqqulobod shevasiga oid so‘zlar kelajakda adabiy tilimizning ichki boyishi, o‘zbek tili shevalarini o‘rganilishida asos bo‘lib xizmat qiladi degan umiddamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176-b.
2. Darvishev I. Areal tilshunoslik: Janubiy-g‘arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari. – Toshkent: Navro‘z nashriyoti, 2019. – 148 b.
3. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Navro‘z, 2013.
4. Ishayev A. Shevalar lug‘atiga kiritiladigan so‘zlar. O‘zbek tili va adabiyoti. 1988. 2-son. 37-42-betlar
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti. 2007.
6. Reshetov V. Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1962.
7. N.Raxmonov. O‘zbek tilining Navoiy viloyati shevalari morfologik xususiyatlarining lingvoareal tadqiqi. Samarqand. Fil.f.d.(PhD) diss., 2019.
8. M.Saidova. “Namangan shevalarida qarindoshlik terminlarining leksik-semantik tahlili”. – Toshkent, 1995
9. M.Usmonov. “O‘zbek tilining Mingbuloq shevasi”. – Namangan. 2024
10. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 2-319
11. Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek adabiy tili va o‘zbek xalq shevalari. – Toshkent: O‘zSSR FA nashriyoti. 1962. 14-21-betlar;
12. Reshetov V. V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O‘rta va oliy maktab, 1962, 69-36-betlar.
13. <https://lex.uz/docs/-5058351>

GO'RO'G'LI TURKUM DOSTONLARI: ASOSIY VA YORDAMCHI OBRAZLAR TAHLILI

GOROGLI TURKUM EPISTLES: ANALYSIS OF MAIN AND AUXILIARY IMAGES

Pardayeva Mufasssal Zafar qizi,

ToshDO 'TAU magistranti

mufasssalumirova@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/ELPH7289

Annotation. *This article provides a comprehensive analysis of primary and supporting characters in the Go 'ro 'g 'li epic cycle. It begins by exploring the mythic, ritual, and psychological dimensions of the epic hero Go 'ro 'g 'li. Next, the dramatic roles of antagonists, allies, and romantic figures are examined, including their conflicts and resolution strategies. Character interactions are visualized through semantic mapping, and mythic motifs and archetypes are analyzed in both local and universal contexts. The national and socio-cultural setting is discussed, alongside innovative contemporary approaches (feminist, postcolonial, psychoanalytic). The findings aim to deepen understanding of the epics using modern methodologies and reinforce their significance in collective memory.*

Key words. *Go 'ro 'g 'li (epic hero's name), epic, character, supporting characters, antagonists, dramatic functions, mythic motifs*

Go'ro'g'li turkum dostonlari o'zbek xalq og'zaki ijodining eng yuksak epik merosini tashkil etadi. XIV—XV asrlarda shakllanib, turli hududlarda og'zaki va yozma manbalarda asrab-avaylab kelingan bu dostonlar ijtimoiy-siyosiy qarama-qarshilik, urf-odatlar va ma'naviy qadriyatlar to'g'risida boy ma'lumot beradi (Jo'rayev 2010). Jamiyatda adolat izlovchi, jasoratli rahbar, donolik timsoli sifatida tasavvur qilingan Go'ro'g'li epik qahramonining mifik ildizlari va ritual funktsiyalari aniqlandi. Tadqiqotda dostonlarning struktural, lingvistik, mifik va dramatik qatlamlari birgalikda ko'rib chiqilib, obrazlarning funktsional modeliga asoslangan aniq tasnif ishlab chiqildi. Shuningdek, dostonlardagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy kontekst, zamonaviy tadqiqotlarda qo'llanilayotgan metodologiyalar muvozanatli tarzda tahlil qilindi.

Tadqiqot muammosi va vazifalari

Tadqiqot quyidagi masalalarni hal etishga yo'naltirilgan:

Go'ro'g'li obrazining epik, mifik va ritual xususiyatlarini aniqlash.

Antagonist va yordamchi obrazlarning dramatik-uslubiy funktsiyalarini tahlil qilish.

Semantik xarita yordamida obrazlararo munosabatlarni struktural modelga joylashtirish.

Mifik motivlar va arxetipik tuzilmalarni o'rganish.

Zamonaviy yondashuvlar (feminist, postkolonial, psixoanalitik) asosida dostonlarni qayta baholash.

Adabiy manbalar sharhi

Go'ro'g'li dostonlari bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar epik syujet, badiiy til va mifik konsepsiyalarni qamrab oladi. Vohidov (2005) jang sahnalarining dramatzimini tahlil qilar ekan, Abdullaeva (2015) antagonistik obrazlarning arxetipini ochib bergan. Xajiboyev (2008) yordamchi qahramonlarning epik konstruksiyadagi o'rniga ahamiyat beradi. Mirzarahimov (2011) lingvostilistika nuqtayi nazaridan dialog va monologlarni tahlil etadi, Nematov (2013) esa semantik xaritalar orqali obrazlararo munosabatlarni vizual tarzda ko'rsatadi. Qodirov (2009)

milliy-mifik kontekstni chuqur o'rgangan, Saidov (2014) va Yo'ldoshev (2016) esa postkolonial va psixanalitik nazariyalarni qo'llash orqali dostonlarga yangi nazariy maydon yaratgan. Ushbu manbalar maqolaga mustahkam nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Asosiy obrazlar tahlili

Go'ro'g'li - kamsitilgan xalqni himoya qiluvchi epik rahbar va mifik kuch vakili. Uning rolini to'liq tushunish uchun quyidagi epik funksiyalarni ajratish mumkin (Jo'rayev 2010):

Ritual himoyachi: zulum va nohaqlikka qarshi xalqni ruhlantiradi. Masalan, dostonning 5-bobida Go'ro'g'li Xonbek zulumidan aziyat chekayotgan qishloq ahli oldida paydo bo'lib, ularga jasorat va umid baxsh etadi: "Ko'tar qo'lingni, elim, zulmga qarshi kurash uchun kuyovimman men!" ("Go'ro'g'li va Xonbek" doston, 5-bob).

Axloqiy model: adolat va mehr-muhabbat tamoyillarini namoyish etadi. Vizir bilan muzokara vaqtida ("Go'ro'g'li va Vizir" doston, 12-bob) u o'z qahramonlik kuchidan foydalanib, kamsitilgan oilaning merosi masalasini hal qiladi, "Qonun emas, insoniylik yuraksiz qonun ustidan balandroq turadi" deya ta'kidlaydi ("Go'ro'g'li va Vizir" doston, 12-bob).

Mifik aks: sehrli kuchlar bilan uzviy bog'liq, afsonaviy elementlarni jonlantiradi. Masalan, Go'ro'g'li suv osti shahridan olib kelgan muqaddas "Mardlik sochi" sehrli salovati uni dushmanlarning sehridan himoya qiladi ("Go'ro'g'li va Mardlik Sochi" doston, 8-bob).

Mifik qatlamlar

Suv osti shahri sahnasida Go'ro'g'li butun doston davomida yig'ilgan jamoa huzurida afsonaviy kelib chiqishini e'lon qiladi: "Men suv osti olami sardori, so'zni baland qiluvchi jasur odamman" ("Suv Osti Shahri" doston, 7-bob). Sehrli qilich sahnasida esa u dushmanning qal'asini buzadi va o'sha lahza epik kulminatsiyani hosil qiladi.

Psixologik portret

Vohidov (2005) qayd etishicha, Go'ro'g'lining dono qarorlari dostonning 14-bobida vizir bilan yuzma-yuz kelganida yaqqol namoyon bo'ladi. U jarayon davomida "Adolat poydevori – inson qalbida" deb murojaat qiladi. Bu iqtibos uning murosa qobiliyatini ochib beradi.

Yordamchi obrazlar tahlili

Yordamchi qahramonlar Go'ro'g'li dunyosini boyitib, konfliktlarni rivojlantiradi.

Antagonistlar

Xonbek dostonning 4-bobida Go'ro'g'li oldiga chiqarkan, "Sen yulduzni sindirishga kelgansan, ko'zimizni ochib berishga odam izlaymiz" deb tahdid qiladi. Bu sahna orqali uning zalvorli fazilatlar va Go'ro'g'li jasorati sinovdan o'tkaziladi (Abdullaeva 2015).

Do'stlar va yordamchilar

Taymurot 10-bobda ("Go'ro'g'li va Taymurot" doston, 10-bob) maxfiy xabar yetkazish vazifasini bajargan va doston sahnasida Go'ro'g'lini dushmanning hiylasidan ogohlantiradi: "Qar, xon olg'ayib, haqiqat to'sib qo'yadi" deya maslahat beradi. Qo'chqar esa sehrli toksini taqdim etib, jang maydonida qahramonni himoya qiladi (Xajiboyev 2008).

Oilaviy va sevgi motivi

Suratxon bilan 6-bobdagi monolog sahnasida Go'ro'g'li unga uyvertib, "Sen menga mehr-u sadoqat shiori, sening ovozing ruhimni to'ldiradi" deydi. Bu misol orqali dostonning insoniy-psixologik jihatlar va mehr-muhabbat mavzusi namoyon bo'ladi (Mirzarahimov 2011).

Obrazlararo munosabatlar va dramatik qurilish

Obrazlararo munosabatlar dostonlarning dramatik tuzilishini belgilaydi. Nematov (2013) semantik xaritalar asosida Go'ro'g'li atrofidagi antagonist (qizil rangda), yordamchi (ko'k rangda) va neytral rollarni aniqlaydi. Masalan, 9-bobda Go'ro'g'li va Qarshi o'rmonida Taymurot bilan uchrashuvi dostonning muhim burilish nuqtasini tashkil etadi va xarita bo'yicha do'stona chiziq

sifatida aks ettiriladi. Bunisi jang sahnasidagi dramatik taranglikni kamaytirib, rivojlanishga imkon yaratadi. Bu jarayon epik syujetning tempini va mistik kayfiyatini mustahkamlaydi.

Mifik motivlar va arxetipik xususiyatlar

Mifik qatlam dostonlarga afsonaviy tuyg'u va universal ma'no bag'ishlaydi. Qodirov (2009) asosida uch asosiy arxetipni ajratish mumkin:

Qahramon-sayyor: Go'ro'g'li osmonga ham yerga ham tegishli bo'lib, kosmik va yer elementlarini uyg'unlashtiradi. Buni dostonning 2-bobida u suv osti shahriga kirib, osmondagi yulduzlar nurini his qilganda ko'rish mumkin.

O'rgatuvchi: sehrli vositalar orqali donolik va bilim beradi. 11-bobda Go'ro'g'li sehrli tutqichni berib, "Bu halqa ichida erkin iroda yashirin" degan maslahati bilan donolikni tarqatadi.

Qutqaruvchi: xavf-xatar va zulmdan ozod etuvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, 13-bobda Sehrli hovuzdan suv olib, qishloqni suv toshqinidan saqlaydi.

Bu arxetiplar xalq afsonalarining umumiy qoidalari bilan mos tushadi va dostonlarni global epik merosga bog'laydi.

Milliy va madaniy-kontekst

Go'ro'g'li dostonlari XIV—XV asr ijtimoiy-siyosiy tuzum, davlat boshqaruvi va xalq hayot tarzini aks ettiradi. Rustamov (2012) ta'kidlaganidek, dostonlardagi maqom tizimi va qabilalar ittifoqi O'rta Osiyo tarixidagi real voqealar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, 3-bobda tasvirlangan bozorga chiqish sahnasida turli qabilalarning vakillari kelib, o'zaro muzokara va tovar almashish jarayonlari xalq ijtimoiy hayotini jonli tasvirlaydi. Badiiy matnlarda me'yoriy huquq, meros masalalari va ijtimoiy adolat motivlari ham yoritiladi. Bundan tashqari, dostonlar urf-odatlar, bayram to'y marosimlari, hunarmandchilik va dag'al tabiat tasvirlari orqali milliy madaniyat xususiyatlarini ochib beradi.

Zamonaviy tadqiqotlardagi yangicha yondashuvlar

So'nggi o'n yillikda Go'ro'g'li dostonlari ustida quyidagi yangicha yondashuvlar paydo bo'ldi:

Feminist tahlil (Saidov 2014): Suratxon va boshqa ayol obrazlarini patriarxal struktura doirasidan chiqib tahlil qiladi, ayollar vakilligining intellektual va siyosiy rolini ochib beradi. Misol uchun, feminist tadqiqotda 6-bobdagi Suratxon monologi patriarxal munosabatlardagi ziddiyatlarni ochib beradi.

Postkolonial tahlil (Yo'ldoshev 2016): dostonlardagi mustabid hukmdorlar va ozodlik kurashi mavzularini sobiq imperiyalar siyosati kontekstida ko'rib chiqadi. 4-bobdagi Xonbek hukmronligi misol qilib keltiriladi.

Psixanalitik yondashuv: obrazlarning ichki motivlarini arxetipik ongsiz nuqtayi nazardan tahlil qiladi. 14-bobdagi Go'ro'g'li tush sahnasi bu yondashuv uchun misol bo'lib xizmat qiladi.

Raqamli gumanitar fanlar: matnlarni korpus tahlil, semantik tarmoq modeli va vizualizatsiya usullari orqali o'rganish. Masalan, semantik tarmoq modeli 9-bobdagi do'stlik va dushmanlik munosabatlarini grafik tarzda ko'rsatadi.

Ushbu yondashuvlar dostonlarni yangi burchdan ko'rib chiqishga imkon yaratdi, ularning madaniy va ilmiy ahamiyatini yanada oshirdi.

Xulosa

Ushbu maqolada Go'ro'g'li turkum dostonlarining asosiy va yordamchi obrazlari chuqur tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatdiki:

Asosiy obraz: Go'ro'g'li epik, ritual va mifik qatlamlarni uyg'unlashtirib, xalq himoyachisi va adolat ramzi sifatida namoyon bo'ladi.

Yordamchi obrazlar: antagonistlar dramatik konfliktni kuchaytiradi, do‘stlar va sevgi-motivli yordamchilar qahramon psixologiyasini boyitadi. Obrazlararo munosabatlar: semantik xaritalar yordamida munosabatlarning dramatik muvozanati va syujet ritmi aniq tasvirlanadi. Mifik motivlar: afsonaviy elementlar va arxetiplar dostonlarni xalq xotirasining global epik merosiga bog‘laydi. Madaniy-kontekst: dostonlarda XIV—XV asr ijtimoiy-siyosiy tuzum, urf-odat va etnopsixologik tasavvurlar aks etadi. Kelgusida feministik, postkolonial, psixoanalitik yondashuvlar va raqamli gumanitar fanlar metodlari yordamida Go‘ro‘g‘li turkum dostonlarini yanada keng miqyosda o‘rganish, ularni dunyo eposlari kontekstida solishtirish mumkin bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Jo‘rayev, A. (2010). Go‘ro‘g‘li dostonlari epik tahlili. – Toshkent: Fan.
- 2.Rustamov, B. (2012). O‘zbek epik memuarining o‘tkirlik muammosi. – Samarqand: Universitet.
- 3.Vohidov, M. (2005). Go‘ro‘g‘li dostonlari va xalq dostonshunosligi. – Toshkent: Yosh gvardiya.
- 4.Abdullaeva, Z. (2015). Antagonistik obrazlar uslubi. – Buxoro: Adabiyot.
- 5.Xajiboyev, R. (2008). Epik qahramonlar va ularning yordamlilari. – Namangan: Chuval.
- 6.Mirzarahimov, S. (2011). Lingvostilistika va epik tahlil. – Toshkent: Univers.
- 7.Nematov, I. (2013). Epik dostonlarda obrazlararo munosabat. – Toshkent: Fan.
- 8.Qodirov, D. (2009). O‘zbek eposi klassikasi. – Toshkent: Sharq.
- 9.Saidov, O. (2014). Xalq dostonshunosligi nazariyasi. – Toshkent: Fan.
- 10.Yo‘ldoshev, U. (2016). Dostonlarda semantika va strukturaviy tahlil. – Qarshi: Universitet.
- 11.Boboyev, T. (2002). Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi.
- 12.Go‘ro‘g‘li dostonlari. 4 jild. Vol. 2 (Avazxon). Toshkent: Yozuvchi, 1997.
- 13.Turdimov, Sh. (2011). Go‘ro‘g‘li dostonlarining genezisi va tadrijiy bosqichlari. – Toshkent: Fan.
- 14.Turdimov, Sh. (2020). “Go‘ro‘g‘li” dostonida initsiatsiya talqini.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA AHOLINING ICHKI MIGRATSIYASI VA SHEVALAR XUSUSIYATI

INTERNAL MIGRATION OF THE POPULATION AND THE CHARACTERISTICS OF DIALECTS IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Turg'unova Nilufar,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili
va adabiyoti universiteti magistranti*
doi.10.52773/tsuull.conf.2025/UWZU6207

Annotation. *This article analyzes the processes of internal migration of the population in the Republic of Uzbekistan and its impact on its territorial distribution. The economic, social and demographic factors of the causes of internal migration are considered, aspects related to urbanization processes and labor movement are highlighted. Also, the factors affecting regional dialects and dialects as a result of internal migration are analyzed, and the linguistic changes occurring among the population of different regions are considered. Based on the results of the study, conclusions are given on the trends in the development of internal migration of the population and dialects.*

Key words. *internal migration, urbanization, demography, dialects, dialects, linguistics, territorial changes, migration factors, economic migration, social impact.*

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan sezilarli o'zgarishlar sodir bo'ldi. Ushbu o'zgarishlar aholining hududiy joylashuvi va ichki migratsiya jarayonlariga ham ta'sir ko'rsatdi. Ichki migratsiya asosan ish izlash, yashash sharoitlarini yaxshilash, ta'lim olish va turmush darajasini oshirish kabi sabablar bilan bog'liq. Bu jarayon urbanizatsiya sur'atlarini tezlashtirib, yirik shaharlar va sanoat hududlariga aholi oqimini oshirdi.

Ichki migratsiya faqat iqtisodiy va demografik jarayonlarga ta'sir qilib qolmay, balki lingvistik jihatdan ham muhim o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Turli hududlardan kelgan aholi vakillari o'zaro muloqot qilishi natijasida shevalar o'zgarishga uchraydi, ayrim hududiy lahjalar aralashib, yangicha tilshunoslik hodisalari yuzaga keladi.

Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasidagi ichki migratsiya jarayonlari tahlil qilinib, uning aholining hududiy taqsimlanishi va mahalliy shevalarga ta'siri o'rganiladi. Shuningdek, migratsiya omillari, uning natijalari va til o'zgarishlarining asosiy yo'nalishlari bo'yicha xulosalar beriladi.

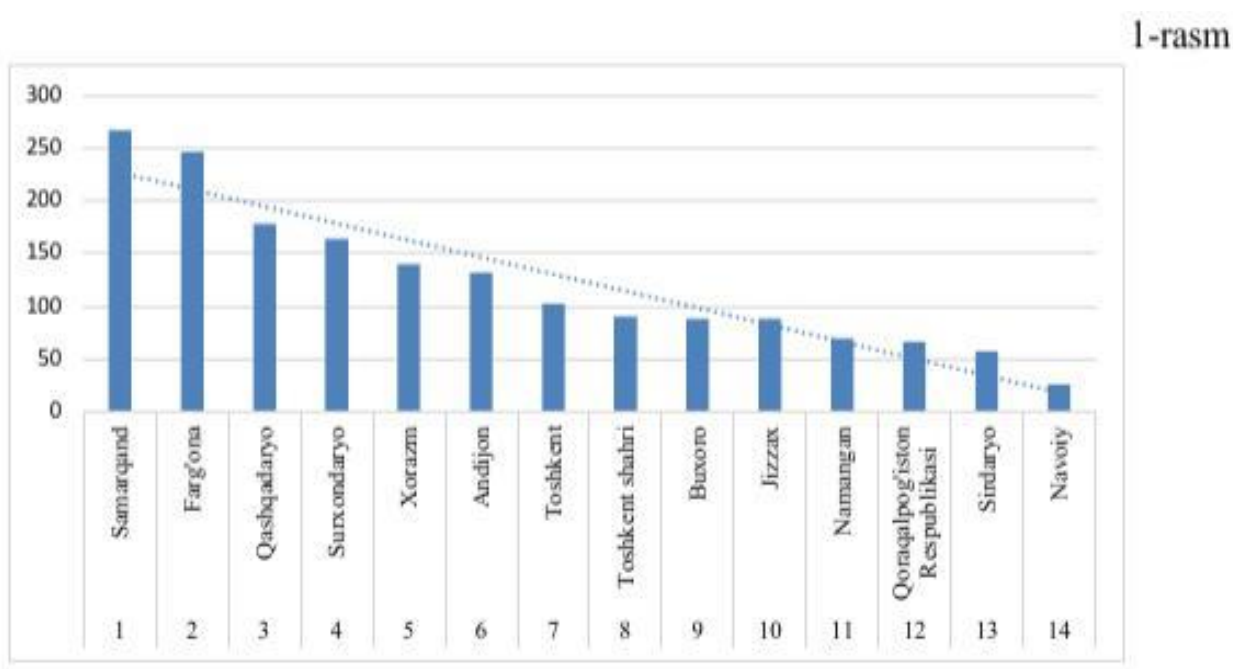
O'zbekistonning mustaqil davlat sifatida dunyo mamlakatlari bilan xalqaro iqtisodiy munosabatlar o'rnatishi o'z o'rnida jahon mehnat bozorida ham faol bo'lishni taqozo etadi. Shu sababli ham mamlakatimizdagi migratsiya jarayonlarni o'rganmoq, uning hududiy tarqalishini tadqiq qilmoq maqsadga muvofiqdir. O'zbekistonda migratsiya jarayonlari bir qator sabablar bilan bog'liq. Tashqi migratsiya uchun ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy omillarning, respublika ichidagi ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik omillar ta'sir ko'rsatmoqda. Mamlakatdagi migratsiya jarayonlarning, eng ayniqsa tashqi migratsiyaning keskin o'zgarishiga, immigrantlar salmog'ining

emmigrantlarga qaraganda past tendensiyasiga ega ekanligiga sabab bo‘luvchi eng katta omil bu siyosiy mustaqillikka erishishdir.

Yuqoridagi omillardan kelib chiqqan holda shuni alohida ta’kidlash lozimki, chet mamlakatlarga ketayotgan fuqarolarimizning asosiy qismi yollanib ishlash uchun, xalq tili bilan aytganda “tirikchilik” o‘tkazish uchun moddiy mablag‘ orttirish maqsadida migratsiyani amalga oshirmoqda. Qolgan qismi esa bilim va malakasini oshirish, rusiyzabon aholining katta qismi esa tarixiy vatanlariga doimiy yashash uchun ketishmoqda. Statistika ma’lumotlarga ko‘ra, O‘zbekistonda aholining ishsizlik darajasi 2000-2004 yillarda 0,4% ni tashkil qilgan bo‘lsa, 2007-2017 yillarda 4,9-5,8%ni, oxirgi yillarda esa 9,0-10,5% ni tashkil etmoqda. Ayniqsa pandemiya (COVID-19) bilan bog‘liq vaziyat aholining ish jarayoniga, oilalarning daromadiga ham ta’sir ko‘rsatdi. Pandemiya paytida 2019 yilga nisbatan ishsizlik darajasi 1,5%ga o‘sgan. Viloyatlar kesimida ishsizlik darajasi 2020 yilda eng yuqori bo‘lgan hududlar Qashqadaryo, Surxondaryo (11,1%), Jizzax va Samarqand (11,0%) viloyatlari, eng past ko‘rsatkich esa Toshkent shahrida kuzatilgan bo‘lib 8,0% ni tashkil qiladi. Statistika qo‘mitasining bergan ma’lumotiga qaraganda, 2019 yil xorijiy mamlakatlardan ko‘chib kelganlar 2527 ming kishini tashkil qiladi va ularning asosiy qismi qo‘shni respublikalardan kelgan migrantlar hisoblanib, Qozog‘iston 33,2%, Rossiya Federatsiyasi 23,3%, Tojikiston 21,4% va Qirg‘iziston 12,1% ni tashkil qiladi. Aksincha, chet elga ketgan migrantlar 13246 ming kishini tashkil qilgan holda, Qozog‘istonga 57,5%i, Rossiya Federatsiyasiga 37,7% va AQSHga 0,8% ko‘chib ketgan. Bundan shuni xulosa qilish joizki, ko‘chib kelganlarga nisbatan ko‘chib ketganlar miqdori 5 barobar yuqoridir.

BMTning statistik ma’lumotlariga ko‘ra, O‘zbekistonning 2040ming nafar fuqarosi yoki jami mehnatga layoqatli aholisining 12% i xorijda ishlamoqda. Yuqorida keltirilgan fikrlarning isboti sifatida, ushbu mehnat migrantlarining hududlar kesimini ko‘radigan bo‘lsak, eng ko‘p migrantlar:

Samarqanddan268 ming kishi, Farg‘onadan247 ming kishi, Qashqadaryodan -178 ming kishi va Surxondaryo viloyatidan 167 ming kishi ekani ma’lum bo‘ldi (1-rasm).

Mehnat migrantlarining hududlar bo'yicha taqsimlanishi, 2020., ming kishi hisobida.

Mehnat migratsiyasining haddan tashqari oshib ketishi, davlatning demografik rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi. Migrantlarning huquqlarini himoya qilish, joylarda yangi ish o'rinlarini yaratish, mehnat migranti sifatida ketgan migrantlarning oilalarini qo'llab-quvvatlash, pandemiya sababli mamlakatimizdan keta olmagan migrantlarning turmush sharoitini o'rganish va ularga har tomonlama ko'mak berishdir.

Keyingi yillarda O'zbekistonda ichki migratsiya harakatlarining pasayishi kuzatilmoqda. Buning asosiy sabablaridan biri, bozor iqtisodiyoti ga o'tish sharoitlaridagi murakkab ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar jarayonidir. Aholining ish bilan ta'minlan ganlik darajasiga mamlakatdagi ichki migratsiya oqimlari ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. 19802003-yillarda respublika ichki migratsiya hajmi 461,8 ming kishidan 250 mingga, viloyatlar ichidagi migratsiya ham bu davrda 253,6 ming kishidan 138,0 mingga, ya'ni 118,6 ming kishiga, viloyatlararo migratsiya hajmi 208,2 ming kishidan 115,0 mingga, ya'ni 93,2 ming kishiga kamaydi.

Orolbo'yida ekologik vaziyatning salbiylashuvi sababli 1990-yillarda Qoraqalpog'iston Respublikasining ba'zi tumanlaridan Toshkent va Sirdaryo viloyatlariga aholining ko'chib kelishi kuzatildi.

O'zbekiston Respublikasida ichki migratsiya jarayonlari mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ish izlash, ta'lim olish, yaxshiroq yashash sharoitlariga ega bo'lish kabi sabablar aholining yirik shaharlar va sanoat hududlariga ko'chishiga olib kelmoqda. Ushbu jarayon natijasida nafaqat hududiy demografik tarkib o'zgaradi, balki lingvistik muhit ham sezilarli ta'sirga uchraydi.

Ichki migratsiya natijasida turli hududiy shevalarning o'zaro aralashuvi yuzaga keladi. Masalan, Toshkent, Samarqand, Buxoro kabi yirik shaharlarga mamlakatning turli viloyatlaridan kelgan aholi vakillari o'zlarining mahalliy shevalarida so'zlashishda davom etadi, biroq kundalik muloqotda muvofiqlashuv jarayoni sodir bo'ladi. Bu esa ayrim dialektal xususiyatlarning yo'qolishi yoki yangicha shevalarning shakllanishiga olib kelishi mumkin.

Migratsiya oqibatida quyidagi lingvistik o'zgarishlar kuzatiladi:

1. **Shevalarning neytrallashuvi** – turli hududlardan kelgan aholining o'zaro muloqot qilish ehtiyoji ularning mahalliy shevalardan uzoqlashib, adabiy tilga yaqinlashishiga sabab bo'ladi. Bu ayniqsa, yosh avlod orasida yaqqol seziladi.

2. **Aralash dialektlarning paydo bo'lishi** – shahar va sanoat hududlarida turli shevalarning unsurlari qo'shib, yangi til xususiyatlari shakllanishi mumkin. Masalan, Farg'ona vodiysi va Qashqadaryo shevalari ba'zi hududlarda aralashib, o'ziga xos talaffuz yoki lug'at birliklarini yaratadi.

3. **Mahalliy shevalarning zaiflashishi** – yirik shaharlarga migratsiya qilgan aholi vakillarining keyingi avlodi ko'pincha ota-bobolari so'zlashgan shevani to'liq o'zlashtirmaydi, bu esa ayrim dialektal xususiyatlarning yo'qolishiga olib keladi.

Shunday qilib, aholining ichki migratsiyasi nafaqat demografik va iqtisodiy jarayonlarga, balki mamlakatdagi til muhitiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu jarayon shevalarning o'zgarishiga, ayrim dialektlarning neytrallashuviga va yangicha til xususiyatlarining paydo bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Shu bois, ichki migratsiya jarayonlarini tahlil qilishda uning lingvistik jihatlarini ham hisobga olish muhimdir.

O'zbekiston Respublikasida ichki migratsiya jarayonlari ijtimoiy-iqtisodiy va demografik o'zgarishlarning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ish qidirish, ta'lim olish, turmush darajasini yaxshilash kabi sabablar aholining yirik shaharlar va sanoat hududlariga ko'chishiga olib kelmoqda. Ushbu jarayon nafaqat hududiy taqsimotga, balki lingvistik muhitga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Ichki migratsiya natijasida mahalliy shevalar aralashib, ularning ayrim xususiyatlari yo'qolishi yoki o'zgarishi kuzatiladi. Yirik shahar va sanoat markazlarida turli hududlardan kelgan aholining o'zaro muloqoti shevalarning neytrallashuvi va adabiy tilga yaqinlashishiga sabab bo'lmoqda. Bu jarayon ayniqsa yosh avlod orasida sezilarli bo'lib, ular asosan umumiy o'zbek tilida yoki shevalarning aralashgan shaklida so'zlashadi.

Shunday qilib, ichki migratsiya jarayoni hududiy dialektlar va shevalarga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Kelajakda lingvistik xilma-xillikni saqlab qolish va mahalliy shevalarni o'rganish bo'yicha tadqiqotlarni kengaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, migratsiya oqibatida yuzaga keladigan til o'zgarishlarini tizimli o'rganish va ularning milliy madaniyatga ta'sirini baholash dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashrboyev S. Areal lingvistikasi. – Toshkent: Bookmany print, 2023.
 2. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021.
 3. Каланов К. Особенности миграционных процессов в Узбекистане. //Материалы второго конгресса социологов тюркоязычных стран на тему Гражданское общества и социальных процесс в XXI веке. Алматы. 2008.
 4. Нодирова Н. O'zbekiston aholisining migratsion jarayonlaridagiishtiroke (muammo va yechimlar). BMI. Samarqand. 2015.
 5. Bozkarauli A. Migratsiya jarayonlarini tartibga solishning mintaqaviy va milliy xususiyatlari. Qarag'anda. 2012.
- www.stat.uz O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi rasmiy sayti.
www.migration.uz – Ichki mehnat migratsiyasi masalalari agentligi rasmiy sayti.
www.press-club.uz O'zbekiston Respublikasi Xalqaro press klubi rasmiy sayti.

NAMANGAN SHEVASIDAGI AYRIM SO'ZLAR TAHLILI
(Xizrobod qishlog'i misolida)
ANALYSIS OF SOME WORDS IN THE NAMANGAN DIALECT
(used in the example of the village of Khizrabod)

Usmonov Musurmon Mamirali o'g'li,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
usmonovmusulmon89@gmail.com

O'rinboyeva Nodiraxon Ilhomjon qizi,
NamDU talabasi

urinboyevanodiraxon55@gmail.com
doi.10.52773/tsuull.conf.2025/JDHT8146

Annotation. *This article explains with examples the words that express negative human traits and qualities found in the dialect of the Khizrobod village of the Uychi district of the Namangan region, and are related to the construction of buildings and structures, their parts, and farming and animal husbandry activities.*

Key words. *village, dialect, language, area, tribe, linguistics, literary language, dictionary, phonetic phenomenon, lexeme.*

O'zbek tili juda boy adabiy traditsiyaga egadir. O'zbek xalqi butun tarixi davomida yaratgan yozma yodgorliklar uzbek tilini o'rganish uchun, uning turli davrlardagi taraqqiyot bosqichlarini belgilash uchun boy material beradi. Ammo o'zbek tilining o'ziga xos ba'zi xususiyatlari (ayniqsa, fonetikaga xos xususiyatlar) bu yozma yodgorliklarda o'z aksini topmagan, chunki arab alifbesida yozilgan yozma yodgorliklarda ayrim so'z va formalarning talaffuzi ifodalanmagan. O'zbek shevalarini atroflicha mukammal o'rganish esa bu xususiyatlarni aniqlash va ularni tiklash uchun katta yordam beradi. Ayni vaqtda dialektologik kuzatishlar yozma yodgorliklarda uchraydigan ayrim sheva materiallarini, ularning xususiyatlarini to'g'ri izohlash, o'sha yodgorlikdagi xatolarni aniqlash imkoniyatini ham beradi [Решетов, Шоабдурахмонов 1962;360]. Shuning uchun ham O'zbek dialektologiyasini rivojlantirish kerak va borada yurtimizda ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-sonli, 2020-yil 20-oktabrdagi "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6084-sonli Farmonlarida³⁹ davlat tilini har tomonlama rivojlantirish bilan bir qatorda o'zbek tilining qadimiy va boy sheva va dialektlarni chuqur o'rganish, dialektlari xaritasini yaratish masalalariga alohida ahamiyat qaratilganligi ham barcha shevashunos olimlar, tadqiqotchilarni quvontirish bilan birga mas'uliyat yuklaydi.

Bugunga kelib O'zbek dialektologiyasi o'zbek tilshunosligining ancha mukammal tarmog'i sifatida shakllangan bo'lishiga qaramay, barcha o'zbek shevalari va ularning lisoniy xususiyatlarini tugal o'rganilgan deyish qiyin. Ayniqsa, Namanganning ko'plab qishloqlari shevalarini o'rganish nihoyasiga yetmagan. Xizrobod shevasi ham ana shular sirasiga kiradi.

³⁹ <https://lex.uz/docs/-5058351>

Xizrobod Namangan viloyatining sharqiy qismida, Uychi tumanida joylashgan, aholisi dehqonchilik, kasb-hunar bilan shug'ullanuvchi qishloqlardan biridir. Xizrobod qishlog'i shevasidagi so'zlar o'zining adabiy tildagi muqobilidan fonetik, morfologik, sintaktik, leksik xususiyatlari bilan farqlanib turadi. Xizrobod shevasini o'rganish maboynida adabiy tilda uchraydigan va uchramaydigan, ya'ni sof shevaga tegishli bo'lgan, adabiy tildagi so'zlardan fonetik jihatdan farqlanadigan dialektal leksikalar aniqlandi.

Dastlab, Xizrobod shevasida uchraydigan insonning salbiy xususiyat va sifatlarini ifodalovchi, chorvachilik va bino-inshootlarning qurilishi, qismlari bilan bog'liq bo'lgan so'zlarni o'rganganimizda adabiy tilimizga kiritilmagan sof shevaga xos bo'lgan dialektal so'zlar salmog'i anchagina ekanligiga guvoh bo'ldik. Misol sifatida ularni yig'ib guruhlashtiridik:

1. Insonning salbiy xususiyat va sifatlarini ifodalovchi so'zlar: *sält* – halaqit beradigan odami yo'q kishi, *yolg'iz* inson, *epli*: – hamma ishni uddasidan chiqib ketaveradigan inson, *xüjli*: – saldan salga jaxli chiqadigan odamga, *päpän* – o'ta semiz inson, *čilpüt* – kam ovqat iste'mol qiladigan odam, *čäxčikäl* – o'zicha haq, faqat o'zinikini ma'qullaydigan inson, *döläp* – pala – partish, hech nimani farqiga bormaydigan inson, *čilläšür* – ovqatni kam yeydigan va qancha ovqat yesa ham hech semirmaydigan odam, *täsräjäñ* – bez bet, gap ta'sir qilmaydigan inson, *täkätermäj* – ser harakat, yo'g'dan bor qiladigan inson, *zähil* – timrayib, ko'karib turadigan kishi, *tämsäjälär* – biror buyumi bo'lsa ham bermaydigan, *ziqna* odam, *peräv* – suvning chiqib ketish qismi, *žär qilmāq* – suvning yer tagiga qarab oqishi, *sāj* – oxirgi suv to'planadigan joy, *äbreski* – daraxtga shakl berish, *irväjgän* – juda ozg'in inson, *timräygan* – qoni kamga o'xshagan odam.

2. Chorvachilikka oid so'zlar: *qırqāp* – qo'y yungini oladigan qaychi, *šved* – katta hajmli sigir yoki mol, *zotdor* mol, *xörä* – ishtaxasi yaxshi hayvon,

3. Bino – inshootlarning qurilishi, qismlari bilan bog'liq bo'lgan so'zlar: *päštäng* – uyning kirish qismi ostona, *lām bäsdi* – tomsuvoq qilish, *kesäki* – eshikni tutib turuvchi taxta, *zінžir* – derazani qulflaydigan qismi.

Bundan tashqari barcha shevalarda bo'lgani kabi Xizrobod qishlog'i shevasida ham shevaga xos so'zlar o'zining adabiy tildagi muqobilidan fonetik-fonologik, orfoepik jihatdan farqlanadigan dialektologik so'zlarni ham guruhlagan holda yig'ib, o'rganildi. Ular quyidagilar:

1. Insonning salbiy xususiyat va sifatlarini ifodalovchi so'zlar: *pījpīq* – sekin qimirlaydigan, qilgan ishi ko'zga ko'rinmaydigan inson, *tänbäl* – biror bir ish qilmay o'tiraveradigan inson, *bījrān* – hamma narsaga gap topadigan inson, *pāräsätsiz* – uncha – buncha narsaga aqli yetmaydigan kishi, *žipīriq* – bir joyda xap o'tira olmaydigan odam, *täqillägän* – hamma ishni eplab ketadigan inson, *läpšäjäñ* – biror bir topshiriqni oxirgacha qila olmaydigan odam, *änqāv* – ko'rgan narsasiga ko'p termilib qoladigan inson, *göl* – uncha – buncha yumushlarga kallasi ishlamaydigan odam, *šälpäjäñ* – qo'lidan hech ish kelmaydigan, *töppänčä* – juda ham epchil inson, *kärrändä* – quruq gerdayib yuradigan inson, *ädäm ävi* – insonlar bilan chiqishib keta olmaydigan, hech kimga qo'shila olmaydigan inson, *töpärī* – urishqoq inson, *šälläqī* – yo'qdan bor narsani yasab o'zini zo'r ko'rsatib, urishgan odamidan ustin kelishi uchun yo'q gaplarni baland ovoz bilan topib gapiradigan odam, *pälä* – pärtiš – tartibsiz, bitta ishni tugatmay boshqasiga o'tib ketadigan, qilgan ishini yarmida tashlab ketadigan inson, *päläkät* – yurgan yo'lida zarar keltirib yuradigan odam, *mölmäjäñ* – ko'zini lo'q qilib qarab turaveradigan, gapirmaydigan, tebsa tebranmas kishi, *irväjgän* – juda ham oriq kishi, *büzmäjäñ* – labini burib, aptini burishturib turaveradigan inson, *ičī qārä* – ko'ra olmaydigan, xasadgo'y kishi, *bez* – gap o'tmaydigan, aytganni qilmaydigan kishi, *ičimtāp* – gap gapirmaydigan, ichidagi sirini hech kimga aytmaydigan, *tāš* – biror narsa so'rasa bermaydigan, *qattiq*, *qizg'anchiq* odam, *däjdī* – ko'p bekorchilikdan ko'chaga chiqaveradigan odam, *it fehl* – yosh bolaga nisbatan aytiladi, hech

narsaga ko'nmay yig'layveradigan bola, p'sq'i p'sād – o'zi gapirib, boshqani tinglamaydigan, o'zinikini ma'qullaydigan kishi, in'ziq – hech narsa yoqmaydigan, kamchilik topadigan ayb qidiradigan inson, zārdāci – tez arazlab oladigan odam, tūllāk – oldan bo'lsa ham biror narsa olib ketadigan inson, sāq'īc – qandaydir manfaat uchun odamga yopishib oladigan inson, ādi k'irib, bādī c'iqqān – behuda, o'ylamay gapiradigan kishi, bī-bī-sī – gap tarqatadgan g'iybatchi ayol, vāhmāci – hovliqadigan, bitta gapni ko'pirtirib, bo'r'tirib gap gapiruvchi kishi, žājdāri – soddagina to'g'ri odam, c'örtkesār – bitta gap gapiradigan, so'zida turadigan inson, mākkār – hiylagar yolg'onchi odam, tūlkī – ayyor odam, žāqqūš – biram ko'p gapiradigan sergap kishi.

2. Dehqonchilik faoliyati bilan bog'liq so'zlar: bārānā q'ilmāq – katta kesaklarni maydalab, yerni tekislash jarayoni, āmāc q'ilmāq – yerni ag'darish, vāhāp sūvī – urug' suvi, sūv qāndir'is – suvni barcha yerga birdek yetkazib berish, sūv ũrib keti'si – olingan agatni suvning notekis harakati natijasida buzilib ketishi, kŭltivātsijā – ekin tagini yumshatish, qātqālā: – yomg'ir yog'gandan keyin yer qattiq bo'lib qolganda urug' unib chiqishi uchun yerni qaytadan yumshatish, kārčāpkā(k'irčivālkā) – g'o'zani tagini yumshatish, xīrmān – don, xosil yig'ib, yanchiladigan joy, xīrmān kōtār'is – xosilni yig'ib olish, jāgānā – ortiqcha ko'chatlarni yulib tashlash, cākānkā – g'o'zani bo'yiga o'sishini to'xtatib, yon shoxlararini o'sish uchun uchki qismini chilpib tashlash, bāšāq termā – bug'doy boshi yerga to'kilib qolganda terish jarayoni, ōtōq – ekinni begona o'tlardan tozalash, āq āri'y – agatdan oqib tushgan suvlar yig'indisi, dāxānā – suvining boshi, dālā – tekis ekin yeri, ādir – qirlikdan iborat ekin yeri.

3. Chorvachilik faoliyati bilan bog'liq bo'lgan so'zlar: bābācāq – qo'yning bolasi, bōzā: – sigirning bolasi, sāl'iy – urg'ochi qo'y, nūqtā – molni kallasidan ushlab turuvchi arqon, xālqā – hayvonlarning suzmasligi uchun burniga taqib qo'yiladigan temir buyum, sākk'iz – arqon eshilib ketmasligi uchun maxsus aylanuvchi temir, tūšāvlāš – tepadigan sigirni oyog'idan bog'lab sog'ish jarayon, žājdāri – kichkina, ko'rimas, xunuk hayvon, tāppi – mol go'ngi, q'ij – qo'y qo'ngi, žādī – hashak yoki o't kesishda ishlatiladigan o'tkir tig'li asbob, beš'li: – yani panshaxa, ōrāq – o't o'radigan tig'li buyum, sūyār'is – hayvonga suv berish, jemlāš – so'yishga tayyorlash(bo'rdaqi), qōrā – qo'yxona, ōy'īlxānā – molxona, āx'ir – hashak va o't solib qo'yiladigan idish.

4. Bino-inshootlarning qurilishi, qismlari bilan bog'liq bo'lgan so'zlar: āpāl'ibkā – bitonni ikki chetidan mahkamlab turuvchi taxta, mīšālkā – semin aralashtiriladigan temir, šājtān – tekislikni o'lchovchi buyum, qūm sūvā – devorni qum bilan suvash, kāvūš – qum suvoq paytidagi qumni paqirdan olishda ishlatiladigan cho'michga o'xshash buyum, ātv'is – tikkalik tekisligini o'lchovchi buyum, āndāzā – suvoq jarayonida tekisliklashda ishlatiladigan buyim, zārdevār – uy bilan shipirning o'rtasini urib chiqishi, pāxsā devār – loyni o'zidan uy qurish, gūvālā – g'ishtning shaklsiz varianti, cēcān y'is – oddiy g'ishtga qaraganda nisbatan kattaroq hajmdagi g'isht, permīc'kā – eshik tepasidagi taxta, sārrāp – shipirning tag qismidan ushlab turuvchi yog'och taxta, vāssā tōq'is – tom yopishdan oldin, himoya yog'ochini yasash, mehrāp – uyning ko'rpa yig'ish uchun ajratilgan maxsus qismi, tāxčā – tokcha, tōlā – padval, yerto'la.

Xizrobod qishlog'i shevasiga oid so'zlarni to'plash, tasniflash, o'rganish maboynida sheva insoniyatning tarixini yaqqol ko'rsatib beruvchi moddiy boyliklarimizdanda kuchliroq manbaa ekanligini angladim. Zamon rivojlanishi bilan bir qatorda tilimizda ham turli o'zgarishlar bo'lmoqda. Yaqin yigirma yil ichida tilimizga qanchadan qancha so'zlar o'zlashdi va ko'plab shevaga xos so'zlarimiz arxaik so'zlar safiga kirib bormoqda. Bunga albatta fan-texnika, kasb-hunar, dehqonchilik, chorvachilik, parrandachilik sohalarida qilinayotgan turli xil kashfiyotlar, yangiliklar bu sohaga oid so'zlarimizni yangilanishi va eskirishiga sabab bo'lmoqda. Biz bugun shevamizdagi so'zlarni o'rganib olmas ekanmiz dialektologlar ishi borgan sari qiyinlashib

boraveradi. Shevamizda hali adabiy tilga olinmagan soʻzlarning koʻpligi adabiy tilimizning boyish imkoniyatlari naqadar katta ekanligini koʻrsatadi. Shevalarimizni oʻrganish orqali tariximizni yaratyapmiz. Adabiy tilimizni boyitishga oʻz hissamizni qoʻshyapmiz. Bu har bir shevashunos, tilshunosning vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176 b.
2. Darvishev I. Areal tilshunoslik: Janubiy-gʻarbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari. – Toshkent: Navroʻz nashriyoti, 2019. – 148 b.
3. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Navroʻz, 2013.
4. Ishayev A. Shevalar lugʻatiga kiritiladigan soʻzlar. O'zbek tili va adabiyoti. 1988. 2-son. 37-42-betlar
5. O'zbek tilining izohli lugʻati. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti. 2007.
6. Reshetov V. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1962.
7. Raxmonov N. O'zbek tilining Navoiy viloyati shevalari morfologik xususiyatlarining lingvoareal tadqiqi. Samarqand. Fil.f.d.(PhD) diss., 2019.
8. Saidova M. "Namangan shevalarida qarindoshlik terminlarining leksik-semantik tahlili". – Toshkent, 1995
9. Rohila Suvanova. "Qipchoq shevalariga xos soʻzlar lugʻati" – Samarqand, 2020.
10. Миртожиев, М.М. 2013. Ўзбек тили фонетикаси. – Тошкент: Фан, 485.
11. Решетов В. В. Шоабдурахмонов Ш. Узбек диалектологияси. Олий ўқув юртларининг филология факультетлари учун дарслик. – Т., Ўрта ва олий мактаб, 1961. 360 б
12. <https://lex.uz/docs/-5058351>

OHANGARON VODIYSI UY BEKALARI NUTQI TAHLILI
SPEECH ANALYSIS OF THE HOUSEWIFE OF THE AHANGARON VALLEY

Ermatova Dildora Sharifjon qizi,

ToshDO'TAU magistranti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/PJTE8484

Annotation. *There are such units in women's speech that are used separately, appropriate to their social status. For this reason, they are studied separately in certain groups. The article attempts to reveal the peculiarities and dialectal features of the speech of housewives of the Ahangaran Valley.*

Key words. *dialect, speech, phonetic regularities, chataq, toza.*

Ayollar nutqi sotsialingvistikaning eng serqirra tarmog'i hisoblanib, uni har safar tahlilga chorlaganda yangi-yangi ma'lumotlar kashf etiladi. Chunki eng chiroyli so'zlar erkalash, suyish jumalari ularning nutqida faol uchraganidek, nutqning eng qo'pol, qarg'ish so'zlari ham aynan ayollar nutqidan ijro etiladi. Har bir ayol nutqi inividual bo'lib, bir-biridan tubdan farq qiladi. Masalan, teng yoshdagi ayollar nutqi ularning ijtimoiy kelib chiqishiga ko'ra uy bekalari, savdogarlar, pazandalar yoki davlat ishida ishlaydigan xodimlar nutqidagi tavofutlar orqali ular bilan suhbat qurganda yaqqol namoyon bo'ladi.

Biz ushbu maqolamizda uy bekalari nutqini ijtimoiy kelib chiqish jihatidan eng sodda va sheva unsurlariga boy nutqlardan biri sifatida asoslashga harakat qildik. Lekin hozirgi rivojlanayotgan zamonda har bir inson zamonaviy texnologiyalardan, telefon-u turli gadjetlardan, hatto chekka qishloq ayollari ham foydalanadi. Bu esa ularning nutqiga va hatti-harakatlariga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi. Ohangaron hududi uy bekalari nutqini o'rganar, tahlil qilar ekanmiz, ularni yanada chuqurroq o'rganishga va sheva xususiyatlarining qay darajada saqlanib qolganligiga diqqatimizni qaratdik.

Avlodlar yangilangan, yoshargani sayin sheva o'z ta'sir kuchini asta-sekin kamaytirib bormoqda. Bunga har joyda adabiy tilning ta'siri yuqoriligi telvedeniya, radio kabi vositalar; maktab, bozor va ta'lim kabi jamoaviy hududlarda adabiy tilda so'zlashish sabab bo'lmoqda. Ohangaron hududi uy bekalari nutqi ham bu ta'sirdan mustasno emas, ya'ni ular nutqida ham sheva unsurlari, singormonizmning qisman yo'qolib borayotganligini kuzatishimiz mumkin. Chunki uy bekalari ham biron jamoat tashkilotlarida faoliyat yuritmasa-da, oila a'zolari yoxud turmush o'rtog'i bilan kundalik muloqot jarayonida ularning nutqi bilan qorishish kuzatiladi. Biz quyida ushbu hududda yashovchi uy bekasining nutqidan parchalar yozib oldik:

Matn

Dadamdi tušimda korippan ajtadiki, endi boldima endi, bašqa bomajdima endi, kemajsilarma endi deptida jendi, degan anovdi beradi. Men ajtim šujaqqa bormaj qojdik dadamlarni ujiga šuni ućun sunaqa djapti, dadam xapa, ketivoripslar-u, kelin bomasa šuda, qizlardi tarbijasi oğir boladida, oğil bola jaxši ko'ćadan birov kesajam čiqaveradida, hajot šuda oji borga oxšajdida.

Oldida qojğonni zemadida, ošqozoni čatoq ekan, hammasi kojnaklar oberib turajkanda, toza čatoqda, adojonning juda tilla odam ekan, barğanlar borğon zajidan vonib vosib tinib tinćip ketsin, čajing bormi, qudago šukrda, majlida, šolar ajtgandan kejin šuda, šolardin ajtganini qilda, tuvrida agar manbjaq jetišmaj tursa sorajtta, šumman išga ketasanu. Bir uj mehmon o'tiribdida izza qilipti. Vo amma bolar ekan, qarindošlar ozlariga kelin qilğon ekanda

-o'shanda ojog'i singan ekanda

-voj be'charaje

-Hana kelin d'jdi, hamma vozimizga vox'shaganda, unda qora 'čaj içadida šumman rozada kemajsiz kundin isig'ida kelasda,

Majli rahmat keganis u'çun

Hamma i'sha ketsa o'ziz qolas jo'sligimdan jaxši korar edim, šoboji'ça qolib ketti he'ç bala dejammadik, artis artisliq qip kettida o'sajaqda oj'nab ajlanib qajtib kelimiz, šuni'çun ujoqda iloz'i jo. I'sqib šunaqa der edik. Domdi jaxši koramanda negadir. Endi bormaj qojdi qo'snilarimazam ajtadi qiziz rosa kam keladije deb rosa mehmon kutibdida hammasi jana bulakiga keptida sizlar zoj bolsa otirinizlar bizar turajlik.

Ilajim tin'çlik bolsin, so'g'liq salomatlik bolsin ovmin40.

Ushbu matn Ohangaron tumanida Ertosh qishlog'ida yashovchi o'rta yoshdagi Uziloy ayadan yozib olindi. Matndagi sheva xususiyatlarini saqlanib qolgan jihatlarini tahlilga tortishga harakat qildik.

Fonetik tahlil:

Matnda shevaga xos fonetik qonuniyatlardan qipchoq lahjasiga xos bo'lgan ko'pchiligining nutq jarayonida amalda bo'lganligini kuzatamiz.

Diftonglashish singormonizmli shevalarda ko'p uchraydi. Sheva vakili nutqida uchragan vonib vosib- unib-o'sib juft so'zi, vozimizga vox'shaganda-o'zimiga o'xshagan-da, birikmalari diftonlashgandir.

Singormonizm hodisasiga amal qiluvchi ushbu sheva vakilining nutqidagi ba'zi so'zlarda qonuniyatning buzilishi (mehmon, shevada miyman bo'lishi kerak edi) ba'zilarida esda saqlanishi (tuvri, šumman) ni kuzatdik. Buning asosiy sababi nutq egasi adabiy tilda yoki davlat tashkilotlarida ishlaydigan insonlar bilan doimiy muloqot qilganligida deya belgiladik. Bundan tashqari obyektimiz nutqida sandhi, spirantizatsiya va eliziya hodisalarining uchrashini kuzatdik.

Morfologik tahlil

O'rta yoshdagi uy bekalari nutqida uchrovchi birliklarning yuzdan yetmishi shevaga xosligi, qolgan o'ttizi esa adabiy tilga oidligini tadqiqotlarimiz davomida o'rgandik. Shevaga oid leksikaning qisman saqlangani hamda sintaktik qo'shimchalarning fonetik variantlaridan to'liq foydalanmasligi, ushbu sheva vakillarining adabiy tilga qisman bo'ysungan nutqda so'zlashishini yuzaga chiqaradi.

Matnda uchrovchi so'z turkumlari va sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalarning shevada: anov-anavi ko'rsatish olmoshi, he'ç bala-hech narsa bo'lishsizlik olmoshi., manbjaq- mana bu yoq kabi, 'çatoq, toza kabi sifatlar, dejammadik, sorajtta, keganis kabi fe'llarni shevaga oid variantlarida yozib oldik. Shuningdek, artisliq qip kett-idä - aldab, ayyorlik qilib ketti degan salbiy ma'noda, Bir uj mehmon- juda ko'pchilik odam, bu yerda metonimya ma'no ko'shishi ro'y bergan, toza 'çatoqda- juda o'z ishiga pishiq ma'nosida kelgan so'z birikmalari va iboralari sheva imkloniyatlarini kengroq ochib bergan.

Sintaktik tahlil

Uy bekalari nutqidagi umumiy jumlar tarkibi, gap qurilishi nutq jarayonidan kelib chiqib ijro qilinadi. Masalan, nutq ishtirokchisi kayfiyati buzuq jahli chiqqan bo'lsa, u gap bo'laklarining tartibini almashtirib gapiradi yoki biror narsaga sha'ma qilsa yoxud piching aralashtirsa, urg'u berilayotgan so'zni cho'zibroq talaffuz qiladi. Bu kabi pragmatik tahlillarni nutqiy vaziyatlardan

40 Axborotchi. Uziloy Xojiqulova 50 yosh. Ohangaron tumani, Chinor qishlog'i.

kelib chiqib kengroq davom ettirish mumkin. Misol: Apkeee paqirni (Jahli chiqqan ayolning nutqidan). Aytaversan, aytaverasan šu gapti, zijištir hammasini. (Ayollar o'rtasidagi bahsdan) Ohangaron shevasidagi adabiy til va shevada ma'nosi o'xshash, shakli boshqa so'zlar. O'zbek adabiy tilidagi ayrim so'zlar shevalarda boshqa shaklda yoki fonetik o'zgarishlar bilan uchrasada, aslida ularning ma'nosi o'xshashdir. Bunday so'zlar tadqiq etilayotgan Ohangaron shevalariga qarashli bo'lgan qishloq yoki ikki qishloq aholisining so'zlashuvida so'zlar leksik xarakterga ega bo'lgan turli fonetik variantlarda uchraydi. Buni lingvistik adabiyotlarda so'zning leksikalashgan fonetik-morfologik varianti deb ataydilar.

Uy bekalari nutqi juda yumsoq va samimiydir. Ular hatto o'zlari taniman insonlarga ham o'z yaqinlaridek aylanay, o'zim o'rgilayda kabi murojaat so'zlar bilan, sho'ndaymikane, yo'g'e, uying qurg'ure, qurib ketgure, hey tushmagure kabi hayrat-achchiqlanish birliklarini qo'llashadi. Chunki ularning hayrat dunyosi kengligi, yangilik va gurunglarga o'chligi begonalar bilan ham tezda yaqin munosabatga kirishib ketishini ta'minlaydi

Xulosa tarzida shuni ayta olamizki, Ohangaron vodiysi uy bekalari nutqi shevaga oid unsurlarning kengligi, samimiyligi va yumshoqtabiatliligi bilan ajralib turadi. Bu esa ushbu hududda uzoq asrlardan beri ushbu hududda yashab kelinayotganligi va tilining sof holatda avlodlarga yetkazilayotganidan dalolat beradi. Nutqidagi fonetik qonuniyatlar, leksik birliklar ham sof sheva elementlari yaqqol ko'rinib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари. Филол. фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган дисс. автореферати. – Самарқанд, 1993.
2. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Bookmany, 2021.
3. Murodova N. O'zbek adabiy tili va shevalar leksikasining qiyosiy tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2005.
4. Дониёров. Кипчок диалектларининг лексикаси. ФАН. – Ташкент, 1979.
5. Ўзбек тилининг имло луғати / Тузувчилар: Э.Бегматов, А.Мадвалиев. – Тошкент, 1975.

O'ZBEK XALQ ERTAKLARIDA RANG TIMSOLLARI COLOR SYMBOLS IN UZBEK FOLK TALES

Bozorov Sardor Iskandar o'g'li,

Samarqand davlat universiteti

sardorbozorov16@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/ARWW9726

Annotation. *This article analyzes color symbols in Uzbek folk tales. The symbolic meanings expressed through colors, their role in the national worldview and aesthetic functions are highlighted. Based on the fairy tale texts, the context in which black, white, red and other colors are used and their meaningful load are analyzed.*

Key words. *Uzbek fairy tales, color symbol, symbol, folk oral creativity, semantics of colors.*

Kirish

O'zbek xalq ertaklari ham asrlar davomida shakllangan milliy tafakkur, axloqiy-me'yoriy qadriyatlar va hayotiy tajribalarning badiiy ifodasidir. Ushbu ertaklarda nafaqat voqea-hodisalar, balki ularning timsollar, ramzlar orqali berilishi ham xalqning dunyoqarashidan dalolat beradi. Ayniqsa, ranglar ertaklarda muhim semantik yuk ko'taradi.

O'zbek xalq og'zaki ijodi, xususan, ertaklar – xalqning tarixiy xotirasi, estetik qarashlari va ramziy tafakkuri mujassam bo'lgan bebaho madaniy merosdir. Ertaklarda ranglar nafaqat estetik bezak vositasi, balki chuqur semantik yuklamaga ega timsollardir. Ertaklarda ranglar alohida xususiyatga ega. Har bir rangning ertakdagi ma'naviy ahamiyati bor: masalan, oq rang poklik va ezgulikni, qora rang yovuzlik va sirli kuchni, qizil rang esa jasorat yoki xavfni bildiradi. Ranglar yordamida qahramonlarning xarakteri, syujetning yo'nalishi va muallifning estetik idealiga ishora qilinadi. Shu bois rang timsollarini o'rganish, ertaklarning semantik qatlamlarini yanada chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Mazkur maqolada o'zbek ertaklarida uchraydigan rang timsollarining funksional vazifalari, semantik mazmuni va ularning badiiy-estetik ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Metodologiya. Tadqiqotda matnshunoslik, semiotika, tipologik tahlil uslublaridan foydalanildi. Natijalar va tahlil. Oq rang – ezgulik va poklik timsoli. Oq rang o'zbek ertaklarida odatda ezgulik, halollik, poklik va muboraklik timsoli sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, “Oqvoy” ertagida bosh qahramonning ismi o'zidan o'zi ezgulik tarafdori ekanligini bildiradi. U doim to'g'rilikni yoqlaydi, gunohdan yiroq yuradi. Oqvoyning oq kiyimda tasvirlanishi uning pokiza niyatini anglatadi.

“Oqvoy oppoq kiyimda, yuzi charog'on, ko'ngli esa yengil edi [Ўзбек халқ фантастикаси, сеҳрли эртақлар, III китоб, 1985]”. Shuningdek, “Oq ilon” ertagida oq ilon odamga yordam beradi, uni ogohlantiradi va yo'l ko'rsatadi. Ilon aslida odatda xavf timsoli bo'lsa-da, oq rangda tasvirlangani uni ijobiy obrazga aylantirgan.

“Oq ilon dedi: “Ey yigit, sen halol-pok odamsan, men senga yordam beraman, faqat sirimni hech kimga aytma” [Ўзбек халқ фантастикаси, сеҳрли эртақлар, III китоб, 1985]. Bu misollar shuni ko'rsatadiki, oq rang ertaklarda faqat tashqi tasvir emas, balki qahramonning ichki pokligi va ijobiy yo'nalishining ifodasidir.

Bundan tashqari oq rang ko'pincha yaxshilik, tozalash va yengil tiklanish bilan bog'lanadi. Bu rang eng ko'p ishlatiladigan ranglardan biri bo'lib, ko'pincha juda yaxshi va mashaqqatli

personajlarni ifodalash uchun ishlatiladi. Oddiygina “Zumrad va Qimmat” ertagiga e’tibor qilsak. Bu ertakda Zumrad (pok va yaxshilik timsoli) o’zining hayotini va baxtini topishi uchun ko‘plab mashaqqatlarni yengadi. Ertakda oq kiyimlar va oq rangdagi ramziy elementlar Zumradning tozaligini va pokligini ifodalaydi. Lekin oq rang haqida xuddi shu ertakda boshqacha qarash ham mavjud masalan, quyidagi parcha diqqat qilamiz.

“Qiz o’sha onda yig’isini ham unutib, oq sandiqni orqalab jo’nabdi. SehrGAR kampir unga arava ham bermabdi. Qiz og’ir sandiqni ko’targancha uyiga o’zi jo’nabdi” [Ўзбек халқ фантастикаси, сеҳрли эртақлар, III китоб, 1985]. Bunda Qimmatga berilgan sandiq oq rangda bo‘lib, uning ichida ajdaho bor edi. Ajdaho yomonlarni jazolash vositasida qo‘llangan. Ya’ni umumiy plandagi yaxshilik konseptidan tashqari jazo berish vazifasini ham bajaradi.

Oq rang ko‘plab ertaklarda ijobiy obrazlar, jumladan go‘zal qizlar, yaxshi niyatli kishilar, halol mehnatkashlar yoki sehrli yordamchilar bilan bog‘liq holda ishlatiladi. Bu rang xalq dunyoqarashida poklik va haqiqat ramzi sifatida qaraladi. Masalan, “Oq kiyimli mehribon kampir” nomli xalq ertagida quyidagi jumla keltiriladi.

“Oq kiyim kiygan ayol bolaga yaqinlashib, uni bag‘riga bosdi. Uning yuzi nurli, ko‘zlari esa mehr bilan to‘la edi” [Ibrohimova 2018;37].

Bu obraz orqali xalq ongidagi “oq” tushunchasi mehr-shafqat va ona timsoli bilan bog‘lanadi. Oq rangli kiyimda tasvirlangan obraz odatda ilohiy, mehribon, boshqalarga yordam beruvchi shaxs sifatida tasvirlanadi.

Ba’zida oq rang – zaiflik yoki tajribasizlik ramzi sifatida ham uchraydi. Jumladan, yosh va hali hayotiy sinovlardan o‘tmagan qahramonlar oq rangda tasvirlanib, ularning hali haqiqatni tushunmagan, begunoh holati anglatiladi.

Qora rang — yovuzlik va sirli kuch timsoli. Qora rang ko‘pincha yovuzlik, halokat, sinoat va noma’lum kuchlar ramzi sifatida uchraydi. “Chol bilan dev” ertagida qora dev nafaqat tashqi qiyofasi bilan, balki ichki mohiyati – zolimligi, qo‘rqinchli kuchi bilan tasvirlanadi. Uning qora bo‘lishi uning qorong‘ilik kuchlariga mansubligini anglatadi.

“Qora dev kelib dedi: ‘Men sening joninga egalik qilaman!’” [Chol bilan dev ertagi]. Yana bir misol, “Qora bulut bosdi” degan ifoda xalq ertaklarida xavfli, yoqimsiz voqealarning boshlanishi bilan bog‘liq holatda keladi. Demak, qora rang bu kontekstdagi semantik yukini mustahkamlaydi. “Osmon to’satdan qorayib, qora bulutlar bosdi, hamma narsa jim bo‘lib qoldi” [Chaqmoq ertagi] Qora rang ba’zi hollarda qorong‘ilik va qiyinchiliklar bilan bog‘lanadi. “Chaqmoq” ertagida qora rang kuchli yovuzlik va qorong‘ilikni tasvirlash uchun ishlatiladi. Qora tush, qora uyoq kabi timsollar yordamida qahramonning ruhiy holati ko‘rsatiladi.

“Qora uyoqdan turtib chiqqan chaqmoq, o‘zgalariga qo‘rquv solganidek, uni ham zulmatga tortib olib borgan edi” [Chol bilan dev ertagi]. Qora rang ko‘pincha ertaklarda yovuz kuchlar, shaytoniy obrazlar, jin, ajdarho, yoki qorong‘ilikni ifodalash uchun ishlatiladi. Masalan, “Qoravoy” ertagida – Qoravoy aslida kambag‘al bola bo‘lsa-da, uning nomidagi “qora” ko‘plab holatlarda jamiyatdagi salbiy munosabatni, ishonchsizlikni bildiradi.

“Qoravoy, sen qorasan, sening ismingdayam yomonlik bor!” – deb, odamlar uni mensimay qarar edi [Qoravoy ertagi]. Bu misolda qora rang bilan ifodalangan ism orqali qahramonga bo‘lgan ijtimoiy munosabatda salbiylik aks etgan. Ba’zi ertaklarda qora rang – falokat, musibat, yoki yo‘qotishlar bilan bog‘liq bo‘ladi.

“Qora kiyim kiygan kishi” – Ertaklarda qora libosli kimsalar – ko‘pincha o‘lim farishtasi yoki falokat alomati sifatida uchraydi. “Qora kiyim kiygan notanish kishi kelib: “Ortingga qarama, hayoting o‘zgaradi”, dedi-da, g‘oyib bo‘ldi” [Ўзбек халқ эртақлари 1961-1963]. Qora libosli obraz – bu yerda o‘lim, noma’lumlik yoki sirli xavfni bildiradi.

Ba'zi hollarda, qora rangdagi belgilar qahramonning qiyinchiliklaridan o'tishi, uning kuchi va chidamliligini bildiradi. Ba'zida qora rangi buyuklik sifatiga ham ishora qilgan.

“Qora ot” – Qora ot ba'zan sehrli kuchga ega va bosh qahramonning sodiq yordamsi sifatida tasvirlanadi. Bu yerda qora rang kuch va sirli qudrat ramzi bo'ladi. “Bu ot oddiy ot emas, qora ot yovdan qutqaradi, egasining yuragidagi jasoratni anglaydi”. Qora ot orqali kuch, mag'lubiyatsiz qudrat va sodiqlik tasvirlanadi.

Qizil rang – kuch, jasorat va xavf timsoli. Qizil rang xalq ertaklarida kuch, jasorat, hayotiylik, ba'zan esa xavf va qon ramzi sifatida chiqadi. “Qizil tulpor” ertagida tulporning qizil bo'lishi uning kuch va harakatchanlikka boy, o'zgacha bir kuchga ega maxluq ekanligidan darak beradi. Bu rang otni oddiy hayvondan ajratib, uni afsonaviy kuch sohibiga aylantiradi.

“Yigit qizil otga minib, yong'in ichiga sho'ng'idi” [Ўзбек халқ ижоди, кўп томлик, 1985]. “Qizil kiyimli qiz” obrazida esa qizil libos uni jasoratli, jasur obraz sifatida ko'rsatadi. Shu bilan birga, bu rang ayol obrazining go'zalligi bilan bog'langan holatda ham ishlatiladi.

“Uning ustida qizil atlasdan tikilgan libos bor edi, yuzidan nur yog'ilardi” [Ўзбек халқ ижоди, кўп томлик, 1985]. Qizil rang ayrim hollarda qudrat, ramziy kuch va jahoniy maqsadlar bilan bog'lanadi. Bu rang ijtimoiy pozitsiyani, jangovar ruhni va ba'zan zolimlik yoki qasos olishni anglatadi. O'zbek xalq ertaklaridan birida qizil rang ishlatilganida, bu rang yovuzlikni, ba'zan esa sehrli kuchlarni ifodalash uchun ishlatiladi. “Qizil shalvarli bo'ri” ertagida qizil shalvarli bo'ri bu bir xudbin, ta'qib qiluvchi yovuz qahramon sifatida tasvirlangan.

“Qizil shalvarli bo'ri odamlarni dahshatga solib, yovuzliklar qilishni o'ziga maqsad qilgan edi...” [Шукров 1983]. Qizil rang, shuning uchun yovuzlik, agressiya yoki boshqa ko'zga ko'rinadigan salbiy xususiyatlarni ko'rsatishda ishlatiladi.

Ko'k rang – osmonga yaqinlik, ilohiylik va orzu timsoli. Ko'k rang ko'pincha osmon, orzu, umid, ilohiylik ramzi sifatida qo'llanadi. “Ko'k ot” ertagidagi ot – osmonga, yuksaklikka intilish ramzidir. U odatda sehrli, yuksak kuchlar tomonidan yuborilgan deb qaraladi.

“Ko'k ot uchdi-yu, go'yo yigitni osmonga olib chiqdi, erkinlikni his qildirdi” [“Ўзбек халқ эртаклари”, I - II – томлар 1961-1963]. Bundan tashqari, ko'k osmon yoki ko'k liboslar ilohiy, pokiza kuchlarga yaqinlikni anglatadi. Bu holatda ko'k rang orzu-havaslar timsoli bo'lib xizmat qiladi. “Qahramon ko'k libos kiyib, osmonrang qal'aga yo'l oldi”.

Yana bir mashhur ramz — “Ko'k dev” obrazi. Bu yerda “dev” necha bor salbiy obraz bo'lsa-da, “ko'k” rang uning oddiy yovuz kuch emas, balki ulug', qudratli, yengilishi qiyin kuch vakili ekanligini bildiradi. Ko'k dev obrazida salbiylik emas, balki tabiiy kuch va sinov ruhi mujassam. “Ko'k dev bilan kurash” – xalq ertagida quyidagicha keltirilgan.

“Ko'k dev hamma devlardan qudratli edi, lekin uni yenggan yigit–haqiqiy qahramonga aylandi” [Ўзбек халқ фантастикаси, сеҳрли эртаклар 1985]. Bu yerda ko'k rang yordamida dev obraziga yuksaklik, salobat va ulkan sinov timsoli sifatida yondashilgan. Shuningdek, “ko'k olma”, “ko'k libosli farishta”, “ko'k gumbaz”, “ko'k qush” kabi motivlarda ko'k rang soflik, orzu-umid, ilohiy himoya va baxt timsoli sifatida taqdim etiladi.

Sariq rang – boylik va hashamat ramzi. Sariq rang ozroq uchrasa-da, ba'zi ertaklarda boylik, hashamat, oltin bilan bog'liq obrazlar orqali tilga olinadi. “Sariq ilon” ertagida bu rang, bir tomondan, boylik ramzi bo'lsa, boshqa tomondan xavfni ham ifodalashi mumkin. “Sariq ilon boylik keltiradi, lekin unga ishonib bo'lmaydi,” – dedi kampir”. Bunda bu rang tuganmas boylikka ishora qilsa-da, uning negizida baribir xavf borligini bildiradi [O'zbek og'zaki ijodi namunalari 2007]. Umumiy ishonch tamoyilining bunda yo'qligini bildiradi.

“Cho'pon va oltin qo'y” ertagida oltin (ya'ni sariq rangdagi) qo'y boylik va ne'mat ramziga aylantirilgan. “Oltin qo'y chaqchaqlab yugurdi, uning yungi sariq oftobdek porlab turardi”. Bu

tushunchada esa sariq rang timsoli boylik timsoli sifatida namoyon bo'lgan [Abduraxmonova]. Birinchidan qo'y milliy mentalitetda boylik ramzi, ikkinchidan, ertakda uchraydigan oltin yana uning tengi yo'q ne'mat ekanligiga ishora qilgan.

Xulosa. Xalq ertaklarida ranglar tasodifiy emas, balki ma'lum bir timsollar, tushunchalar va qadriyatlar bilan bog'liq holda ishlatiladi. Har bir rang o'ziga xos ma'naviy-estetik yuklama kasb etadi. Ranglarning qo'llanilishi ertaklardagi syujet rivojiga, obrazlar xarakterini ochishga hamda axloqiy-ruhiy g'oyalarni chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Shunday qilib, ertaklardagi rang timsollari orqali xalqning dunyoqarashi, ma'naviy qadriyatlari va estetik didi ifodalanadi. Ranglar ertakni nafaqat jonlantiradi, balki unga chuqur falsafiy va tarbiyaviy mazmun ham bag'ishlaydi. O'zbek xalq ertaklarida ranglar faqat tashqi ko'rinish sifatida ishlatilmaydi, balki ular ma'naviy, ijtimoiy va psixologik holatlarni ifodalashda keng qo'llaniladi. Har bir rangning o'ziga xos ramziy ma'nosi bor va u hikoyaning murakkab qatlamlarini ochishda yordam beradi. Ranglar inson tafakkuriga ham ta'sir o'tkaza oladi. O'zbek xalq ertaklari ranglar timsoliga boy bo'lib, ular nafaqat estetik vosita, balki chuqur semantik va ideologik yuklamaga ega obrazlar orqali xalq dunyoqarashining, qadriyatlarining va ijtimoiy-madaniy tafakkurining in'ikosi sifatida xizmat qiladi. Ranglar vositasida ertaklarda voqealar rivoji, qahramonlarning fazilatlari yoki ularning qarama-qarshi kuchlar bilan kurashi yanada mazmunli ifodalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбек халқ ижоди, кўп томлик, Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1985
2. Имомов К. Ўзбек сатирик эртаклари. – Т. 1974.
3. Ўзбек халқ фантастикаси, сеҳрли эртаклар, III китоб, Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети. 1985.
4. O'zbek og'zaki ijodi namunalari. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2007.
5. Abdulla Qodiriy nomidagi TDPU kutubxonasi fondidan olingan ertaklar to'plami.
6. Abduraxmonova. M Folklor janrlardagi ramzlarning o'rganilishi xususida, maqola, ilmiy nazariy anjuman.
7. Zumrad va Qimmat: ertaklar / O. Qanayev. – T.: "IJOD-PRESS" nashriyoti, 2020. – 128 b.
8. "Ўзбек халқ эртаклари", I - II - томлар, – Тошкент, Ўздавнашр, 1961- 1963.
9. Кулса - гул, йигласа - дур: эртаклар/Шукуров А.1983

GALAOSIYO SHEVASIDA QO'LLANILAYOTGAN TAOM NOMLARI
SEMANTIKASI
SEMANTICS OF FOOD NAMES USED IN THE JGALAOSIA DIET

Jabborova Nigina Salim qizi,

ToshDO'TAU magistranti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/TEAR3930

Annotation. The article discusses the specific features of food names adopted from the Tajik language in the Galaosiyo dialect of a small area of the Bukhara region, and their relationship to the literary language.

Key words Galao-Asian dialect, dialect, area, dialect, lexicon, Tajik language, literary language, food names, ritual.

Xalq shevalari – milliy qadriyatlarimizning tarkibiy qismidir. Har bir sheva o'zining lug'at tarkibiga ega bo'lib, hududning tarixi, turmush tarzi, urf-odatlar, an'analari haqida ma'lumotlar beruvchi bebaho manbadir. Buxoro viloyatining Galaosiyo shevasi, ana shunday, o'ziga xos dialektal o'zgachaliklari bilan boshqa shevalaridan farqlanib, diqqat markazida bo'ib kelgan shevalardan biri. Sababi, Galaosiyo shevasida tojik tilining kuchli ta'siri mavjud bo'lib, qadimiy ikki mahalliy xalq o'rtasida hamjihatlik "ikki tili" shevani yuzaga keltirgan. Ushbu maqolamizda Galaosiyo shevasida qo'llanadigan taom nomlari xususida to'xtalib o'tmoqchimiz, chunki shevaning leksik tizimi adabiy til va tayanch shevalardan farqlanishini alohida o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

shirbirinč – *shirguruch*. Ertalabki nonushtada tayyorlanadi. Sutda guruchni pishirib tayyorlanadigan taom. Taom nomi ham shu mahsulotlarning nomi "shir – sut" va "birinch" – guruch bilan bog'liq ravishda yuzaga kelgan. Bu taom Buxoroda ramazon oyida "Laylatul-qadr" kechasida asosiy taom sifatida tayyorlanib, poklanish, tozalanish kabi ramziy ma'nolarni ifodalaydi. Bundan tashqari, Galaosiyoda kelinni kuyovning xonadoniga uzatib keltirilgandan keyin, kuyov xonadoni burchagiga chimildiq urilib, chimildiq ichida kelin-kuyovga *shirbirinch* yediriladi. Bu udumning ma'nosi esa yangi oilaga tinchlik, baxt tilashdir. Shuningdek, bu taom oq rangga egaligi uchun kelin-kuyovga oppoq baxt tilashadi. Galaosiyoda qadimdan nishonlanib kelinayotgan, Payg'ambarimizning tug'ilishlari bilan bog'liq "Mavlud" marosimida ham ushbu taom tayyorlanadi. Bunda ayollar yig'ilishib, Payg'ambarimizning yetti avlodlari eslanib, nomlariga salovatlar o'qiladi. Bu marosimdagi *shirbirinch* taomining ahamiyati esa, bu taom "Payg'ambar oshi" deb atalgani uchun ekan.

tušperä – adabiy tilda "chuchvara" deb nomlanadi. Bu so'z tojik tilining ta'siri natijasida ba'zi fonetik o'zgarishlar bilan talaffuz qilinadi. *Tušpera* Galaosiyoda "Joyg'undoron" marosimida pishiriladi. Bu marosim to'y kunidan bir hafta o'tib nishonlanadi. Oila qurgan kelin-kuyovning serfarzand bo'lishlarini tilab, *tušperä* tayyorlanadi. Navro'z bayramida ham milliy taom sifatida ismaloqdan *tušperä* pishiriladi va qo'ni- qo'shnilarga tarqatiladi.

birinjoba. Bu suyuq taom "mastava"ning shevadagi sinonimi hisoblanadi. *birinch* – guruch, *ob* – suv ma'nolarida keladi.

čakkāčolāp – bu ichimlik bo‘lib, *chakki* – suzma, *čolāp* – tovushga taqlid so‘z sifatida keladi. Bu ichimlik adabiy tilda “*ayron*” deb ataladi. Galaosiyoda turli xil bazmlarda bu ichimlik ichiga go‘sh va boshqa masalliqlar solinib, birinchi taom sifatida taqdim etiladi.

qajiš – tojik tilidan o‘zlashgan taom nomi. Bu taomning adabiy tildagi varianti “*beshbarmoq*”dir. Qayishning beshbarmoqdan farqi shundaki, qayishda ustiga suzma yoki pishgan pomidor va piyoz quyiladi. *Beshbarmoq* esa sho‘rva bilan iste‘mol qilinadi. Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” asarida ham *qajiš* so‘zi keltirib o‘tilgan.

kōfta – qiyma go‘shdan tayyorlanadigan kabobdir. Ba‘zi shevalarda *lo‘la kabob* deb ham ataladi.

g‘ōliñoba – bu ichimlik nomi. *G‘o‘lin* – quritilgan o‘rik va *ob* – suv so‘zlaridan qo‘shma so‘z hosil qilingan. Bu ichimlikda *o‘rikqoqi* suvga solib qo‘yiladi. Ushbu ichimlik Galaosiyoda “Muchal yoshi” marosimida dasturxonlarda mehmonlarga tortiq qilinadi va qo‘shnilarga tarqatiladi. Bu ichimlikning muhimligi shundaki, barcha yosh-u keksalarga quvvat bo‘lishligi ta’kidlanadi.

Galaosiyoda moshdan tayyorlanadigan turli xil taomlar mavjud bo‘lib, ularning tarkibi va tayyorlash usuli bir-biridan farq qiladi.

māšābā – bu taom *māš* o‘zbekcha va *ob* (suv) tojikcha so‘zlarning qo‘shiluvidan yasalgan. Ushbu so‘zning o‘zbekchadagi varianti “*moshxo‘rda*” dir.

ōmāč – bu *mosh* va *o‘rikqoqi*dan tayyorlanadi. Qadimda marosimlarda eng ulug‘ taom sifatida kayvonilar tomonidan o‘choqda pishirilgan. Hozirda, ushbu taom Galaosiyoda “Oshbibiyon” marosimida tayyorlanadi. Bu taom nomi “Yetim qizning qissasi” deb ham yuritiladi. Qadimda o‘gay onaning zulmidan jabr chekkan qizga bir momo bu ovqatni o‘rgatgan ekan.

māškičiri – ushbu taom “*māšābā*”dan farqli tomoni, quyuq ovqat bo‘lib, alohida qayla tayyorlanib, ustidan quyiladi. Bu taom ta’ziya marosimida mayit chiqqan xonadonda qirquinchi kuni tayyorlanadi.

qandiroyan – bu taom, asosan, bolalar uchun tayyorlanadi. *Qand* – shirinlik nomi, *royan* – yog‘ ma’nolarida keladi. Bu ovqat bolalar ichini yumshatish maqsadida, qo‘y dumbasini eritib, unga novvot va arpa bodiyonni ezib, elakdan o‘kaziladi va aralashtirib yediriladi.

hālvāpiyāz – faqat piyozdan tayyorlanadi. Galaosiyoda qadimdan kam ta’minlangan xonadonlarda tayyorlangan. Yog‘da piyoz qovurilib iste‘mol qilingan.

kādubārāk – Galaosiy o xalqi orasida bu taom juda ko‘p pishiriladi. *Kādu* – qovoq, *bārāk* – ma’no anglatmaydi. Bu taom xamirdan tayyorlanib, mantiqozonda pishiriladi. Qovoqli mantiga o‘xshab ketadi ammo, bu taom ichiga ozgina qaymoq solinib, to‘rtburchak shaklda bukiladi.

lāhčāk – bu taomning o‘zbek tilidagi varianti “*ugra*” deyiladi. Ammo Galaosiy o aholisining ma’lum bir qismi bu taomni *ugro* deb ataydi. Tojik tili ta’sirida ba’zi fonetik o‘zgarishlarga uchragan. Galaosiy o aholisi orasida bu ovqat yangi chaqaloq tug‘ilganida umri uzoq bo‘lishini niyat qilib, qo‘shnilarga tarqatiladi.

hālvājītār – bu shirinlikka o‘xshash taom bo‘lib, Galaosiyoda har bir marosimda asosiy o‘rin egallaydi. *Hālvā* – holva, *tār* – ho‘l, ya’ni *ho‘l holva* ma’nosida keladi. “Xatmi qur’on” marosimida asosan bu shirinlik tayyorlanadi. “Xatmi qur’on” marosimida ayollar yig‘ilishib, qur’on tilovat qilinadi.

nānkābāb – Galaosiy o aholisi o‘rtasida juda ko‘p tayyorlanib, *nonli kabob* ma’nosida keladi. Bu taom non va qiymadan iboratdir. Hozirgi kunda bu taom O‘zbekistonning har bir

hududida tayyorlanadi, ammo Galaosiyo hududidagi taomdan ancha farq qiladi. *Nānkābāb* taomi tojik tilidan o‘zbek tiliga o‘zlashgan.

čājisijā – bu taom Galaosiyo aholisi o‘rtasida, ko‘pincha nonushtaga tayyorlanib, iste‘mol qilinadi. *Choy* o‘zbekcha so‘z, *siyo* – qora, ya‘ni qorachoy demakdir. Bu taom choy damlanib, ichiga sariyog‘ qo‘shiladi, hatto, ba‘zilari *čājisijā* ichiga piyoz to‘g‘rab qo‘shadilar va iste‘mol qiladilar.

sāmbosā – bu pishiriq nomi bo‘lib, Galaosiyoda har bir marosim, to‘y, bazmlarda albatta, ushbu pishiriq tayyorlanadi. *Sāmbosā* somsaga o‘xshash pishiriq bo‘lib, qiyma go‘shtdan tayyorlanadi. Somsadan farqli jihati uning bukilishida, ya‘ni soch o‘rilgandek qilib tugiladi.

Xulosa shuki, yuqorida keltirilgan taom nomlari, tarixan, o‘zbek va tojik xalqlari aralash yashaydigan Galaosiyo shevasining leksik tarkibida faol qo‘llanib, avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan urf-odatlar, qadriyatlar sifatida alohida ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1966.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.
3. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари – Тошкент: Фан, 1969.

O'ZBEK VA INGLIZ SHEVALARI FONETIK VA FONEMATIK TIZIMINING CHOG'ISHTIRMA TALQINI

COMPARATIVE INTERPRETATION OF THE PHONETIC AND PHONEMIC SYSTEMS OF UZBEK AND ENGLISH DIALECTS

Abduraxmonova Nargiza Akmaljon qizi,

ToshDO 'TAU magistranti

nabdurahmonova0701@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/WCLS7432

Annotation. *Today, the science of dialectology, along with other sciences, has reached its place and stage of development in the world community. And the growing trend of language studies in the countries of the world, as well as Uzbek dialectology, are completely different. In this article, we will compare the vowel system of English and Uzbek dialectology.*

Key words. *Uzbek dialectology, English dialectology, vowel, variation, RP and dialect.*

Har bir xalq o'zining tarixiy taraqqiyot yo'li hamda tilining rivojlanish bosqichlariga ega. Asrlar davomida xalq boshidan kechirgan voqea hodisalar, ijtimoiy-siyosiy munosabatlar, albatta, ushbu xalqning hayoti va tiliga ta'sir qilmasdan qolmaydi. Ushbu ta'sirlar xalqning jonli tili bo'lgan sheva va lahjalarida o'z aksini topadi. Quyidagi faslda biz ingliz va o'zbek dialektologiyasi nazariy masalalarini chog'ishtirib o'rganamiz.

O'zbek tili uzoq tarixiy taraqqiyot rivojlanishini bosib o'tgan. O'zbek tili turli mustaqil lahjalarning tadrijiy birikuvi natijasida paydo bo'lgan. Turkiy tillari orasida ko'p lahjaliligi bilan ajralib turuvchi o'zbek tilining bu xususiyatlari uning tuganmas boylik manbayidir. Shunday ekan, ular o'rtasidagi munosabat haqida turkiy tillar grammatikasining bilimdoni, professor Y.D.Polivanov o'z vaqtida shunday yozgan ekan "O'zbek tili (o'zbek dialektlarining bir butun yig'indisi sifatida) yagona sistemaning, hech qachon amalda bo'lmagan o'zbek bobo tilning dialektologik parchalanishi yo'li bilan emas, balki til sistemalarining birlashuvi yo'li bilan paydo bo'lgan" [Поливанов 1935;10].

Til barqaror hodisa bo'lganligi sababli qadimgi turkiy tilda iste'molda bo'lgan tovushlar eski turkiy va eski o'zbek tilida ham qo'llanadi. Eski o'zbek tilidan esa, tabiiyki, hozirgi o'zbek tiliga o'tgan. Bunday xususiyat, ya'ni uzoq yashashlik tilning faqat tovushlar tizimiga xos bo'lmasdan, uning grammatik qurilishiga, ya'ni har bir guruhdagi so'zlarga ham tegishlidir. Boshqacha qilib aytganda, til dalillarida tarix izi mujassamlashib qoladi. Bu mujassamlashuvni faqat hozirgi o'zbek adabiy tilidagina izlash unchhalik to'g'ri bo'lmaydi. Bu holat o'zbek shevalarining birida yoki biror turkiy tilda mavjud bo'lishi ham mumkin.

O'zbek tili tarkibi rang barang dialektlardan iborat bo'lib, ularga yon-atrofdagi yashovchi millat va elatlar tillari ta'siri bilan bir qatorda, turkiy tillardagi uch katta tarmoqning ham ta'siri juda kattadir. O'zbek shevalari fonetik jihatdan rang barang bo'lishiga asosiy sabab ham uning murakkab tarkibga egaligidir. Undagi undosh va unlilar miqdori, sifati, fonetik qonuniyatlar va jarayonlarning o'ziga xoslanganligi jihatidan o'zaro farqlanadi va aksincha, ayrim jihatlariga ko'ra, ular bir biri bilan o'xshash bo'lishi ham mumkin.

Bugungi kunga kelib, hali ham o'zbek shevalaridagi unlilarning sifati va miqdori munozarali masalaligicha qolmoqda. Chunki dialektologik tadqiqotlarda unli fonemalar haqida

fikr yuritilganda ularning miqdori 18 tagachha yetishi haqida bayon qilinadi. Aslida shevalari tadqiq qilinganda fonemalar emas konkret nutq tovushlari inobatga olinishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'zbek tili shevalarida jami 13 ta unli qo'llanadi. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda 6, 7ta, singarmonizmli shevalarda esa 11ta unli qo'llanadi. Toshkent dialektidagi shevalarda i, e, ä, ā, o, u; Samarqand shahar shevasida i, e, ä, a, o, u unilari iste'molda bo'lsa, Qo'qon, Marg'ilon, Chust, Qarshi, Sariosiyo kabi shevalarda ā unlisi bilan birgalikda a unlisi ham uchraydi. Qirg'izistonning O'sh, O'zgan, Jalolobod kabi shevalarida 8ta – i, e, u, ü, ö, a, ā, ä; Olabuqa, Oqtam, Aravon shevalarida 7 ta – i, e, u, ä, o, ā, a unli mavjud.

Shimoliy o'zbek shevalarida (Turkiston, Shimkent, Sayram) 11ta: a, e, ä, i:, i, i:, i, o, ö, u, ü unli mavjud. Qipchoq va o'g'uz lahjasidagi shevalarda ham 11ta unli tovush qayd qilinadi. Ularni quyidagicha jadvalga joylashtirilishi maqsadga muvofiq keladi.

a – unlisi umumturkiy, orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifodalab keladi. Singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalari uchun xos. Masalan: ana, ata, bala;

ä – unlisi turkiy tillarda faol qo'llanib, barcha o'zbek shevalari uchun xos. Old qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi: äkä, änä, jäšä.

ā – unlisi orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan unlini ifoda qilib, shahar va shahar tipidagi shevalarda keng qo'llanadi: āl, āš, bāl;.

e – old qator, o'rta-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi, barcha o'zbek shevalarida mavjud: el, bel, jel, kel;

i – old qator, yuqori-tor, lablanmagan unli. shahar shevalarida tarixan i: va i: unlilarining birlashishi natijasida hosil bo'lgan tovushni ifoda qiladi. Singarmonizmli shevalarda i: unlisining nisbatan qisqa talaffuz qilinadigan variatsiyasini bildiradi: keldi, jetti, bir;

i: – old qator, yuqori-tor, lablanmagan unli. Cho'ziqroq talaffuz qilinadi. Barcha o'zbek shevalarida mavjud: i:š, ti:l (Buxoro). bi:l (Farg'ona).

i: – orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, cho'ziqroq talaffuz qilinadi: qī:z, qī:jīq. Bu unli singarmonizmli o'zbek shevalarida talaffuzda bor.

ī – i: unlisining qisqa talaffuz qilinadigan variatsiyasi, orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, faqat singarmonizmni saqlagan shevalarda iste'molda bor: bardī, tīyīn, bīqīn.

i va i unilari singarmonizmli shevalarda qisqa tovushni ifodalaydi (bil, qīl), shahar shevalarida i unlisi indifferent tovushni ifodalaydi;

u – orqa qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, barcha o'zbek shevalariga xos: bu, ul, un;

ü – old qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi: kül, бүгүн, tün, ün;

o – orqa qator, o'rta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi. Barcha o'zbek shevalarida talaffuzda bor: ot (adabiy orf. o't), qol (adabiy orf. qo'l), oq (adabiy orf. o'q), toq (adabiy orf. to'q);

ö – old qator, o'rta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi: böl (bo'lmoq - ajratmoq), köl. Singarmonizmli o'zbek shevalari va Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo'llanadi;

e – old qator, o'rta-keng, lablanmagan: ke(l) (Iqon), ge(l) (Xorazm). Bu ma'lumot ko'rsatilgan shevalarda o'z kuchini yo'qotmoqda, ko'proq Namangan shahar shevasida qayd qilinadi. Old qator, o'rta-keng, lablanmagan: neme (nima), qeneqe (qanaqa). Iqon, Qarnoq, ayrim Xorazm shevalarida ham qayd qilinadi.

O'zbek tilida kontrast unli singarmonizmni saqlagan shevalarda keng qo'llanilib, ular old qator va orqa qator o'ringa ega bo'ladi. Kontrast unli quyidagilar: i: ↔ i:, i ↔ i, ö ↔ o, ü ↔ u, a, ā ↔ ä

O'zbek tili singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalarida ā unlisi bo'lmagan, lekin hozirgi davrga kelib ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishlar natijasida ushbu unli bu shevalarda ham ko'zga ko'rinmoqda.

Tarixdan bizga ma'lumki ingliz tili milodiy III – V asrlarda Britaniya orollariga ko'chib kelgan angl, saks va jut qabilaviy dialektlarining birlashishi natijasida shakllangan. O'sha davrdan buyon ingliz tili uzoq tarixiy rivojlanish jarayonini bosib o'tgan. Ushbu jarayonda u boshqa tillar (Skandinaviya, Romantik) bilan kesishgan hamda bu jarayon ingliz tiliga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmagan. Ingliz tili tovushlari tarixiy jihatdan ham, talaffuz jihatdan ham keng farqlarga ega. Standart ingliz tili, shu bilan birga ingliz shevalarida diftong va monoftonglar muhim ahamiyat kasb etadi. Biz o'rganish uchun asos qilib olgan Dialektologiya tekstbukida esa fonetik qonuniyatlar alohida mavzu sifatida ko'zga tashlanmasa ham, bu xususida mavzular ichida ma'lumot berib ketiladi.

Britaniya ingliz dialektlarida 12 ta monoftong (bitta unli), 8 ta diftong mavjud. Amerika ingliz dialektlarida esa 14-16 ta unli tovush bor deb hisoblansa-da, diftonglar hisobiga bu ham biroz farq qilishi mumkin. Ba'zi ingliz shevalarida, xususan, Shotlandiya va Irlandiya shevalarida unlilar soni 20 dan ortiq bo'lishi mumkin. Eng asosiy unli tovush monoftong (talaffuzi /'mənəf, θəŋ/) deb nomlanadi. "Mono-" prefiksidan ko'rinib turibdiki, monoftong - bu bitta bo'g'in ichidagi bitta tovush ("-phthong" ildizi nazarda tutilgan). Ularning aksariyati qisqa unlilardir, ammo uzun unli monoftonglar ham mavjud. Har bir tovush talaffuzida ekskursiya, ish momenti (to'xtam) va rekursiyaning to'liq qatnashishi yoki har bir tovushning mustaqil talaffuzi monoftongdir.

Ingliz dialektlarida unlilar 3 xil tomondan tasniflanadi.

Tilning vertikal harakatiga ko'ra: yuqori-yopiq, o'rta va quyi-ochiq;

Tilning gorizontal harakatiga ko'ra: old, markaziy, orqa;

Lablar harakatiga ko'ra (rounded/unrounded): lablangan, lablanmagan [Katalin 2008;5].

Yuqoridagi tasnif o'zbek dialektlaridagi unlilar tasnifiga o'xshash, lekin ingliz tilida o'zbek tilidan farqli ravishda tilning gorizontal harakatiga ko'ra 3 ga bo'linadi, markaziy o'rindan chhiqadigan unli o'zbek tilida uchramaydi.

i: – old qator, yuqori tor, lablanmagan. Fleece;

ɪ – old qator, yuqori tor, lablanmagan. Kit;

e – old qator, o'rta, lablanmagan. Dress;

æ – old qator, o'rta, quyi keng. Trap;

ə – markaziy, o'rta, lablanmagan. Comma;

ɜ: – markaziy, o'rta, lablanmagan. Nurse;

ʌ – markaziy, quyi-keng, lablanmagan. Strut;

u: – orqa qator, yuqori-tor, lablangan. Goose;

ʊ – orqa qator, yuqori-tor, lablangan. Foot;

ɔ – orqa qator, o'rta, lablangan. Thought, north;

ɒ – orqa qator, quyi-keng, lablangan. Lot;

ɑ – orqa qator, quyi keng, lablanmagan. Bath, start,

Dialektologiya tekstbukida tovushlar an'anaviy usulda tahlil qilinmasa-da, dialektlardan berilgan misollarda keltirib o'tiladi. Yuqoridagi tovushlar tahlili darslik boshidan berilgan IPA – xalqaro transkripsiyadan olindi. Ingliz tilida monoftonglar singari diftong ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Diftong (yun. – qo'sh tovushli, qo'sh ovozli) – bir bo'g'in hosil qiluvchi 2 fonetik unsur (un-li) dan tashkil topgan murakkab unli; shu jihati bilan monoftongdan farq qiladi, unsurlarning

biri bevosita bo'g'in hosil qiladi, ikkinchisi esa unga ergashib keladi va bo'g'in hosil qiluvchi hisoblanmaydi. Pasayuvchi (birinchi unli bo'g'in hosil qiladi) va ko'tariluvchi (ikkinchi unli bo'g'in hosil qiladi) Diftonglar o'zaro farqlanadi. Diftong ko'pincha nemis, ingliz, ispan, fransuz, xitoy kabi tillarda uchraydi. Singarmonizmli shevalarda diftong hodisasi ko'p uchraydi. Diftong esa bir tovushda boshqa bir tovush unsurining ishtirokida yuz beradi. Adabiyotlarda diftongning ikki turi to'g'risida, ya'ni so'z boshida va so'z ichida (o'rtasida, oxirida) qo'llanishi aytiladi hamda diftongda asosiy unli asosiy tovush tushunchasidan foydalaniladi.

Ingliz tilidagi diftonglar esa 3 ga bo'linadi: old (fronting), markaz (centring), ort (backing).

Fronting: [eɪ] face, [aɪ] price, [ɔɪ] choice;

Centring: [ɪə] near, pear; [eə] square, [ʊə] cure, sure;

Backing: [əʊ] goat, boat; [aʊ] mouth, outhouse;

O'zbek tilida ham diftong hodisasi uchraydi. O'zbek shevalarida quyidagi diftonglar qayd qilinadi:

je : ikki ~ jeki, ena ~ jenä, ellik ~ jelüv;

uo : o'rta ~ uorta, o'yla ~ uojla;

üö : o'rdak ~ üördäk, o't(fe'l) ~ üöt;

vo : on ~ von, oy ~ voj;

üj : kuz ~ kü jz, kut(fe'l) ~ kü jt;

ij : tit(fe'l) – ti jt, ish ~ i jš;

ij : qiz ~ qi jz.

O'zbek tilida diftonglarning vujudga kelishida birlamchi cho'ziq unlilarning keyingi davrdagi taraqqiyoti muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Masalan, iz so'zi Qorabuloq shevasida dastlab i:z tarzida talaffuz qilingan, so'ng u ijz tarzida diftonglashgan. Diftonglar diftongoidlarni hosil qiladi, ya'ni asosiy tovush va uning tarkibida kelgan hamda unga hamohang bo'lgan tovush unsuri birgalikda diftongoid deb yuritiladi. Masalan, jeki so'zida je tovushlari birgalikda diftongoiddir. Ingliz tilida diftonglarning kelib chiqishi talaffuzda unlilarning biriga qo'shilib ketishi bilan bog'liq bo'ladi, ingliz tilida unlilar anchagina yumshoq va cho'zib talaffuz qilinadi. Bu hodisani qisman cho'ziqlik bilan bog'lash mumkin, chunki unlilar cho'ziq talaffuz qilingani uchun so'z tarkibidagi unli keyingi yoki oldingi bo'g'indagi unli bilan qo'shilib ketadi.

O'zbek tili dialektlaridagi sof turkiy so'zlarda b, d, g, h, j, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, z, γ, š, č, ž, η undoshlari ishlatiladi. Ularning lingvistik xususiyatlari adabiy til bilan o'xshash. Shevalarimizda bu undosh fonemalar ikki pog'onali qo'llanadi, ya'ni palatal va vel(y)ar. Bunda old qator unlilar qurshovida undoshlar palatal (yumshoq), orqa qator unlilar qurshovida vel(y)ar (qattiq) tus oladi. Jumladan, eš so'zi tarkibidagi š undoshi palatal tovush hisoblanadi, chunki u old qator e unlisining ta'siriga uchraydi. Āš so'zida esa š undoshi orqa qator ā unlisi ta'sirida velar xususiyatga ega bo'ladi. Xuddi shuningdek, tor so'zidagi orqa qator o unlisi har ikki tomondagi undoshga ta'sir etib, ularni ham orqa qator mavqega moyil qiladi va t, r undoshlari velar xususiyatga ega bo'ladi. Ter so'zidagi old qator e unlisining atrofidagi undoshlarga ta'siri ularning palatal variantga moyil qiladi.

Aslida bu qonuniyat adabiy tilga ham xos. Bu qoida k, g, q, γ, x undoshlariga tatbiq etilmaydi, chunki bu undoshlarda dominantlik kuchli bo'ladi va k, g undoshlari old qator unlilarning, q, γ, x undoshlari orqa qator unlilarning so'zda qatnashishini talab qiladi. Misollar: kumush ~ gū:müş (Xorazm) so'zida g undoshi qatnashgani uchun barcha unlilar old qator, qayrog'och ~ qarayaš (shim.o'zb. shev.) so'zida q, γ undoshlari qatnashganligi uchun orqa qator unli takroran keladi. Boshqa undoshlar esa unlining xususiyatiga moslashadi: beš so'zidagi b, š undoshlari palatal, baš

so'zidagi shu undoshlar vel(y)ardir, chunki birinchisi old qator unli, ikkinchisi esa orqa qator unli atrofiga joylashgan.

Lab-lab fundoshi undov va taqlidiy so'zlarda iste'molda bor: uf, tuf, o'zlashgan so'zlarda esa bu undosh p, ba'zan b undoshiga moyil talaffuz qilinadi, biroq Forish shevasida f undoshi mustaqil so'zlarda ham uchraydi: pichoq ~ fi:chaq, pul ~ ful, paxta ~ faxta, patir ~ fätir.

H undoshi aksariyat shevalarda x undoshining fiziologik tabiatiga moslashadi, lekin shimoliy o'zbek, qipchoq shevalarida bu undosh talaffuzda bor. Shuningdek, arabcha va forsha so'zlardagi shu tillarga xos bo'lgan ح (hoi hutti), ه (hoi havvaz), ف (fe) harflarini ifodalaydigan undoshlar o'zbek tili shevalarining artiku-latsion-akustik xususiyatlariga moslashgan [Ashirboyev 2021].

O'g'uz, xususan, Xorazm shevalarida adabiy tildagi q undoshi o'ziga xos artikulyatsiyaga ega. Bu undosh mazkur shevalarda adabiy tildagi k va q undoshlari oralig'ida talaffuz qilinadi, uni akut diakritik belgisi bilan 'k kabi ifodalash mumkin:

A:talī'knīn ma:līn ba'ktīm bā:ārdā,

O'zi durmijīn u:jatadī sā:ārdā.

Bišīrān a:šlari gō:znūn ja:šīnnan,

Ča'kma'k ta:š na:nīn bārār nā:ārdā (Qo'shiqdan).

Bu misolimizdagi a:talī'k, ba'ktīm, ča'kma'k so'zlaridagi 'k undoshi Xorazm va ba'zi o'g'uz tillariga ham xosdir.

Ingliz tilida undoshlar lablar ishtirokiga ko'ra (labial), til ishtirokiga ko'ra (coronal), tanglay orqasi bilan talaffuz qilinishiga ko'ra (velar) yoki tovush paychalari bilan talaffuz qilinishiga ko'ra (glottal) kabi turlarga bo'linadi [Katalin 2008;5].

Ingliz tilida undosh tovushlar 24 ta bo'lib, ular talaffuziga ko'ra farqlanadi. Quyida ularni ko'rib chiqamiz:

1. Plosivlar (Portlovchi undoshlar):

• p - pen (qalam)	• d - dog (it)
• b - book (kitob)	• k - cat (mushuk)
• t - table (stol)	• g - good (yaxshi)

2. Frikativlar (sirg'aluvchi undoshlar):

• f - fish (baliq)	• z - zoo (hayvonot bog'i)
• v - van (furgon)	• ʃ - ship (kema)
• θ - think (o'ylamoq)	• ʒ - vision (ko'rish)
• ð - this (bu)	• h - house (uy)
• s - sun (quyosh)	

3. Affrikatlar (Portlovchi-sirg'aluvchi undoshlar) (o'zbek tilida qorishiqalar ham deyiladi):

• tʃ - chair (stul)	• dʒ - judge (sudya)

4. Nazallar (Burun undoshlari):

• m - man (erkak)	• ŋ - sing (qo'shiq aytmoq)
• n - now (hozir)	

5. Approksimantlar (lablar ishtirokisiz talaffuz qilinadigan undoshlar):

- l - leg (oyoq)
- r - red (qizil)
- w - wet (ho'l)
- j - yes (ha)

Yuqoridagi undoshlar talaffuz nuqtayi nazaridan, ingliz shevalarida qisman farqlanishi mumkin. Bu farqlar so'zlarning ma'nosini o'zgartirishi yoki shunchaki shevani aniqlashi mumkin. Quyida ba'zi keng tarqalgan farqlar keltirilgan:

1. Rhoticity (R-ning talaffuzi):

- Rhotic shevalar: (Masalan, Shotlandiya, Irlandiya, Kanada, aksariyat Amerika shevalari) r harfi unidan keyin ham talaffuz qilinadi (masalan, car, hard, mother).
- Non-rhotic shevalar: (Masalan, RP (Received Pronunciation), ba'zi Angliya shevalari) r harfi unidan keyin talaffuz qilinmaydi (masalan, ca, ha:d, mothə).

2. Th-fronting:

- Ba'zi shevalarda (masalan, Cockney) th tovushlari (/θ/ va /ð/) f va v tovushlariga o'zgaradi. Masalan, think so'zi fink, this so'zi vis kabi talaffuz qilinadi.

3. H-dropping:

- Ba'zi shevalarda so'z boshidagi h harfi tushib qoladi. Masalan, house so'zi 'ouse kabi talaffuz qilinadi.

4. Glottal stop:

- Ba'zi shevalarda (masalan, Cockney, ba'zi shimoliy Angliya shevalari) t harfi unlilar orasida yoki so'z oxirida glottal stop (/ʔ/) ga o'zgaradi. Masalan, butter so'zi bu'er kabi talaffuz qilinadi.

5. Yod-dropping:

- Ba'zi Amerika shevalarida /j/ tovushi ba'zi unlilardan keyin tushib qoladi. Masalan, new so'zi /nu:/ kabi talaffuz qilinadi.

6. L-vokalizatsiya:

- Ba'zi shevalarda (masalan, Cockney) l harfi unidan keyin /w/ yoki /o/ tovushiga o'xshash tovushga aylanadi. Masalan, milk so'zi miwk yoki miok kabi talaffuz qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Reshetov V.V., Sh. Shoabdurahmonov. O'zbek dialektologiyasi. – T.: O'qituvchi. 1978.
2. Решетов В.В. Узбек шеваларининг классификацияси // Узбек тили ва адабиёти, 1966.
3. Поливанов Е.Д. Материалы по грамматике узбекского языка. Вып. 1. Введение. – Ташкент, 1935.
4. Dialectology. J.K. Chambers and Peter Trudgill. Cambridge University Press. 2004.
5. Katalin B.B. Beginner's English dialectology: an introduction to the accents and dialects of english. Budapesht: Ad Librum, 2008.
6. Xudoyqulova Sh. O'zbek dialektologiyasi (Uslubiy majmua). – Guliston, 2008.
7. To'ychiboyev B. va Xasanov. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: 2004.
8. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. – Toshkent: 1996.

BOLALAR FOLKORIGA XOS JANRLARNING POETIK TAHLILI
POETIC ANALYSIS OF GENRES SPECIFIC TO CHILDREN'S FOLKLORE

Toshpo'latova Barchinoy Bahodir qizi,

ToshDO' TAU magistranti

barchinoytoshpulatova14@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/KKPQ8701

Annotation. *Children's folklore is directly influenced by adult folklore. While the adults sang, the children left for them. Thus, slowly, children's folklore begins to separate as a separate species. This article provides scientific conclusions about the poetics, structural construction, rhyming order and artistic means of genres specific to children's folklore.*

Key words. *lullaby, chorus, rhyme, metaphor, move, play-song, repertoire, symbol*

Bolalar folklori janrlari xalq og'zaki ijodida o'zining beqiyos o'rniga ega. Bolalar folklori alohida yo'nalish sifatida shakllanib, taraqqiyot bosqichiga erishgunga qadar uzoq tarixiy yo'lni bosib o'tadi. Bu yo'lda yirik folklorshunos olimlar G'.Jahongirov, O.Safarovlarning xizmatlari beqiyos. Jumladan, O.Safarov bolalar folkloriga xos janrlarning genezisi, janriy tabiatini nazariy asoslab, bolalar folklori janrlarni tasniflab 24 xil janrdan iborat ekanligini tadqiq etadi. Bolalar folklori janrlari kompozitsion jihatdan soddaligi, syujet jihatdan qisqaligiga qaramasdan bolalarning ham jismonan ham manan yetuk bo'lib voyaga yetishlarida roli kattadir.

Bolalar qo'shiqlarining debochasi beshiq qo'shiqlari – allalardir. Allalar ona tomonidan bola tug'ilganidan to 3 yoshga qadar aytib kelinadi. Beshikda yotgan murg'ak chaqaloq alla matnini anglamasa ham ovunadi, o'sha kuy ohangida orom olib uyquga ketadi. Bu holat, O'.Hoshimovning "Dunyoning ishlari" qissasidagi "Alla" hikoyasini yodga soladi: Ehtimol, dunyoning bu chetida turib bir odam o'z seviklisiga aytgan dil rozini dunyoning narigi chekkasidagi boshqa bir odam tushunmas. Ehtimol, dunyoning bu chetida turib bir odam aytgan qo'shiqni dunyoning narigi chekkasidagi boshqa bir odam tushunmas. Ehtimol, dunyoning bu chekkasida turib bir odam aytgan eng oqilona fikrni dunyoning narigi chekkasidagi boshqa bir odam tushunmas. Biroq dunyoning bu chekkasida turib ona aytgan allaga dunyoning nargi chekkasidagi go'dak bemalol orom oladi.

Dunyoda hech bir xalq, elat yo'qki o'zining allasi bo'lmasa. Allalar turli xalqlarda turlicha nomlanadi. Masalan, ruslarda "bayki" yoxud "bayushki", turkmanlarda "huvdilar", tatarlarda "alli-balli" kabi atamalar bilan mashhurdir. Onalar alla aytayotganda, albatta, bolaning jinsiga e'tibor beradilar. Qiz bolalarga aytilgan allalarda noziklik, iliqlik ohanglari ufurib turadi: gul yuzligim, shirin so'zligim kabi. O'g'il bolalarga aytilgan allalarda esa o'g'il bolalarga xos mardlik, jasurlik, dovyuraklik xislatlari yog'rilgan bo'ladi: arslon bilakligim, sher yurakligim kabi.

To'ti qushning bolasi,
Qamishdandir qal'asi,
Uchib ketsa onasi,
Javlon urar bolasi,
Alla, jonim, alla.
Kichkinasan, lolasan,
Qachon dastyor bo'lasan,
Sensan maning sanoyim,
Sensiz yo'qdir panoyim,
Alla, jonim, alla.

Oq uyimning oynasi,
Qora uyimning bo'yasi,
Hayot yukin ko'targanda,
Qadoq qo'limning maynasi,
Alla, jonim, alla.
Ota-onam atagani,
Soyangdan joy ber, yotgani,
Soyangdan joy bermasang,
Yaxshi bosh olib ketganim,
Alla, jonim, alla.

Alla matnidani ko'rinib turibdiki, ona o'g'il farzandiga dilidagi dard-u hasratlari, hayot mashaqqatlarida qo'llari qadoq bo'lganligi, farzandi suyangani tog'i bo'lajagini o'z allasi orqali yetkazmoqda. Allalarda bolalarni gulga qiyoslash yetakchilik qiladi.

Mazkur allada har to'rt misradan so'ng takrorlanib keluvchi "Alla, jonim, alla" naqorati bolaga murojaat tarzida aytilib, nido san'atini hosil qilgan. Allaning birinchi bandi a-a-a-a-b tarzida qofiyalangan. Keyingi bandlari barqaror qofiyalanish tizimiga ega emas, har bir band o'zaro ichki qofiyalanish tizimiga ega. Ammo syujet jihatdan yaxlitlikka egadir. Misralardagi qofiya vazifasini bajargan so'zlar (bolasi, qal'asi, oynasi, bo'yasi, maynasi) istioraviy ko'chim san'atining yorqin namunasi bo'lsa, oq va qora so'zlari tazod san'atini yuzaga keltirgan. Ona farzandining kelajakda unga suyanch bo'lishini g'amxo'rlik qilishini, mehr berishini (Soyangdan ber, yotgani) o'xshatish orqali bermoqda.

Bolalar 3 yoshdan keyin turli o'yinlar bilan ovunadi. O'yinlar bolalarning jismonan sog'lom, baquvvat, bo'lishlarida xizmati katta. O'yinlar orqali bolalar tezkorlik, epchillik, chaqqonlik qobiliyatlariga ega bo'lib boradi.

O'zbek bolalar o'yinlarini o'rganish bo'yicha G'.Jahongirov, O.Safarov, Sh.Galiyevlarning olib borgan tadqiqotlari diqqatga sazovordir. O.Safarov o'yinlarni dastlab ulardagi so'zning nisbati va o'zaro munosabatiga ko'ra ikki guruhga bo'ladi: 1) harakat o'yinlari; 2) ma'naviy (so'z) o'yinlar. [Safarova 2020:15]

Chuya chuya,
Chumchuq uya,
Olmani ololmadingiz,
Behini sotolmadingiz,
Atlas kiyolmadingiz,
Tansaga tusholmadingiz,
Tochka, tochka, tochka
Qimirlagan bochka.

Bolalar repertuarida mavjud bo'lgan quyidagi o'yin qo'shig'i, o'yinni boshlashdan avval ijro etiladi. Ya'ni, bolalarga o'yinni boshlanganligidan darak beradi. O'yin shartiga ko'ra, qo'shiq tugashi bilan o'yin ishtirokchilari joylarida tek qotishlari kerak. Joy idan qimirlagan ishtirokchi, bolalar tomonidan berilgan shartni bajarib, o'yinni tark etishadi. O'yin shu zaylda davom etadi. Qo'shiq matniga e'tibor qaratadigan bo'lsak, tansa, tochka, bochka kabi so'zlarga duch kelamiz. Bu kabi o'zlashma so'zlarning bevosita qo'shiqlar matnida kelib, o'zaro ohangdoshlikni hosil qilishi va tilimizga singib ketishi ijtimoiy hayot munosabatlari bilan uzviy bog'liqdir.

Qo'shiq 8 misradan iborat. Har ikki misra o'zaro qofiyalanib kelgan. Birinchi baytda chuya hamda uya so'zlari o'zaro qofiyadosh. Ba'zan qo'shiqlarda qofiya talabi bilan, mazmun ifodalamaydigan so'zlar ham ishlatiladi. Masalan, birinchi misradagi chuya so'zi. Qo'shiq masnaviyga o'xshab, a-a, b-b tarzida qofiyalangan. Qo'shiqning birinchi va ikkinchi misralari, uchinchi va to'rtinchi misralaridan to'sakkizinchi misrasiga qadar o'zaro ikki misralari ritmik sintaktik parallelizmni hosil qilgan. Misralardagi olma, behi so'zlari tanosib san'atini yuzaga keltirgan.

Ma'lumki, yurtimizga bahor kelishi bilan turli xil sayillar, xalq bayramlari nishonlanadi. Keksalar yana bir bahorni qarshi olganliklaridan sevinib bir-birlarini qutlashadi. Ana shunday, xalq sayillaridan biri "Boychechak" saylidir. Mavsum bilan bog'liq "Boychechak" qo'shigi erta bahorda bolalar jo'rligida ijro etiladi.

Boychechagim boylandi,
Qozon to'la ayroni,
Ayroningdan bermasang,
Qozonlaring vayroni,

Qattiq yerdab qatalab chiqqan boychechak,
Yumshoq yerdan yumalab chiqqan boychechak.
Boychechakni tutdilar,
Tut yog‘ochga osdilar,
Qilich bilan chopdilar,
Baxmal bilan yopdilar.

Dastlab, kattalar tomonidan marosim shaklida ijro etilgan, keyinchalik bolalar qo‘shig‘iga aylangan “Boychechak”ni erta bahorda bolalar qir-u adirlarda baralla kuylashadi. Boychechak yoshlik, jo‘shqinlik ramzidir. Mitti boychechakning erta bahorda qor qo‘ynidan shijoat bilan bosh ko‘tarib chiqishi, aynan, bolalarga xos jo‘shqinlikning belgisidir. Qaldirg‘och singari boychechakning ham missiyasi insonlarni bahor kelganligidan xabardor qilishdir. Qo‘shiq a-a-b-a tarzida ruboiy singari qofiyalangan. Har bir banddan keyin, takrorlanib keluvchi ikki misrali naqorat qo‘shiqqa o‘zgacha ohangdorlikni bag‘ishlagan. Naqoratdagi qattiq-yumshoq so‘zlari tazod san‘atini hosil qilgan. Qo‘shiqda qofiyadosh so‘zlar (boylandi, ayroni, vayroni, tutdilar, osdilar, chopdilar, osdilar) ning barchasi fe‘l so‘z turkumi bilan ifodalanadi.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, Folklorshunoslikda bolalar folklori janrlari uzoq tarixiy taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tadi. Ularning alohida janr sifatida shakllanishida bir qator olimlarning hissaları katta. Dastlabki, izlanishlar rus folklorshunoslari tomonidan olib borilgan bo‘lsa, keyinchalik G‘.Jahongirov, Sh.Galiyev, N.Qurbonova, O.Safarovlar tomonidan amalga oshiriladi. Istiqloldan keyin, N.Safarova, Sh.Turg‘unov, X.Ro‘zmetov, S.Avezov, N.Adizovalarning tadqiqotlari bolalar folklori o‘rganilishining yangi taraqqiyot bosqichini yaratadi. Xususan, bolalar folklori janrlarining asosini tashkil etgan o‘yinlarni olim N.Safarova yangi tasnifini yaratadi. Bolalar folklori janrlari kattalar folklori janrlaridan mavzusi, ijro shakli, uslubi, til va ifoda vositalari bilan ajralib turadi. Kattalar folklori janrlari mavzusi ko‘proq hayotiy tajriba asosida tarixiy voqealar asosida murakkab va chuqur mazmunli bo‘lsa, bolalar folklori janrlari sodda, quvnoq, o‘yin -kulgiga moyil bo‘ladi. Bundan tashqari, bolalar folklori, asosan, o‘yinlar bilan bog‘langan bo‘lib, raqs, takror va ritmik so‘zlar bilan ifodalangan bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Esanov A. O‘zbek bolalar poeziyasida “Boychechak” qo‘shiqlarining o‘ziga xos xususiyatlari. – Namangan, 2021. – 216 b.
- 2.Nosirova R. O‘zbek xalq qo‘shiqlari poetikasi. – Andijon, 2010. – 45-50 b.
- 3.Safarov O. Bolalarni erkalovchi o‘zbek xalq qo‘shiqlari. – Toshkent, 1983. – 5-30 b.
- 4.Safarov O., Ochilov K. Boychechak. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at, 1984. – 18 b.
- 5.Safarova N. O‘zbek bolalar o‘yin folklori tabiati. – Buxoro, 2020. 11-15 b.
- 6.O‘rinova M. Bolalar folklorining yangi taraqqiyot bosqichlari. – Toshkent, 2022. – 101-105 b.

PAXTABOD SHEVASI HAQIDA BA'ZI BIR MULOHAZALAR
SOME REMARKS ABOUT PAHTABAD SHEVA

Xakimova Zulfiyaxon Rashidbek qizi,

Andijon davlat universiteti,

O'zbek tili (lingvistika) mutaxassisli magistranti

@xzulfiyaxon

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/IYZ6253

Annotation. *This article analyzes the phonetic and lexical characteristics of the Pakhtabad dialects, which are part of the Andijan dialect zone. Based on examples, commonalities and differences specific to the region are identified.*

Key words. *dialect, dialect, dialectal zone, phonetic difference, lexical unity, Pakhtabad.*

Kirish

Dunyoda tillar ko'p va ular hudud nuqtai nazaridan bir joyda to'p bo'lib faoliyat ko'rsatmaydi, aksincha, tillar tarqoqligi va o'ziga xos belgilarga ega ekanligi bilan xarakterlanadi. Tillarning ichki tuzilishi va ko'rinishlari bir-biriga o'xshash va ayni paytda farqlanuvchi belgilardan tashkil topgan bo'ladi. Bu holat milliy tillarning dialektlarida yaqqol namoyon bo'ladi.

Ierarxik qonuniyatga ko'ra sheva, dialekt, lahja (bu hamma tillarga xos emas) va eng yuqori sifat belgisi sanalgan til har bir millat uchun asosiy aloqa vositasi sanaladi, ammo muayyan til sohiblari hamma hududlarda ham bir xil til shakllaridan foydalanishmaydi, milliy tillarning hududlararo ko'rinishlari mavjud bo'ladi. Masalan: o'zbek tilining laqay shevasida kulchetay – [kulchetay] – xamirdan qilinadigan ovqat (Kechqurun meymannarg'a kulchetay qilinarg!) [Nazarov: 2010, 138]. leksemasi bor. Bu leksema vodiy shevalarida shilpildoq, qirg'iz tiliga qo'shni aholi tilida chimchima tarzida uchraydi.

Demak, shevalar til unsurlarining turlicha ko'rinishlarda uchrashi bilan keskin farq qiladi. Bir-biriga yaqin bo'lgan shevalar esa dialektal zonalarini tashkil qiladi. O'zbek tilida 11ta dialektal zona ajratiladi [Ashirboev: 2023, 79-81].

Shunday zonalaridan biri janubiy-sharqiy Farg'ona dialektal zonasidir. Bu Andijon viloyati va Qirg'izistonning O'sh viloyatini ishg'ol qiladi. Fokus nuqtasi – Andijon shahri va O'sh (qarluq) shevasi. Bu zonaga qarluq tipidagi shevalardan tashqari saroy, qipchoq-qoraqalpoq, turk-nayman tipidagi qipchoq shevalari hamda qipchoq va qarluq shevalari o'rtasidagi oraliq shevalari ham taalluqli. Bu zonada o'zbek va qirg'iz tillarining, shuningdek, o'zbek, uyg'ur va tojik tillari aloqalari bor [Ashirboev: 2023, 79].

Ma'lumki, dialektal zona – til massivida tayanch dialekt ta'sirida bo'lgan shevalarni umumlashtiradi [Ashirboev: 2023, 133]. Janubiy-sharqiy Farg'ona dialektal zonasida Andijon shevasi rang-barangligi bilan ajralib turadi. Xususan, mazkur dialektal zona ichida Paxtaobod shevasi o'ziga xos belgilarga ega. Bu hududda azaldan qipchoq, uyg'ur, qirg'iz, o'zbek urug'lari aralash yashab kelgan. Paxtaobod markazining Qo'qonqishloq deb atalishida ham o'ziga xos ma'no bor. Qolaversa, Uyg'ur qishlog'i va uning atrofidagi hududlarda o'zlarining ota-bobolarini Sharqiy Turkistonning Qashqar, Urumchi, Otush shaharlaridan ko'chib kelgan deb hisoblovchi aholi istiqomat qiladi va ular tilida uyg'ur tili elementlari saqlanib qolgan. Biz tomonimizdan hududning ikki jihatiga e'tibor qaratildi.

Fonetik farqlarga. [o] → [a], [yo] → [ya] kabi o'zgarishlar kuzatiladi. Bu hodisa areal lingvistikada vokalizm tizimidagi hududiy xususiyatlar bilan bog'lanadi. Shuningdek, so'z

ohangidagi urg'ularning siljishi, ba'zi undoshlarning kuchsizlanishi yoki o'zgarishi ham Paxtaobod shevasiga xosdir.

Masalan: [oqib ketdi], [joqib qo'y] – [āqib ketti], [yaqib qov]; [jonqoq] – [janqaq]; [pajpoq] – [pajpaq]; [joy] – [jay]; [soč] – [čäč]; [ojoq] – [ʻajaq] va h.k.

Leksik farqlarga. Shevalar orasida leksik farqlar yanada aniqroq seziladi. Quyidagi juftliklar bunga misol bo'la oladi: palla – lappak; nonpalov – jarkob; po'rtahol – xurmo; kashnich – oshko'ki; tokosh kavartak; chinsay – lag'monko'kat; qaynatma mastava – oqxo'rda; molxona – o'gil; hunon – o'rama; suzgi – chavli; chovgun – ko'ra kabi.

Misollar shuni ko'rsatadiki, Paxtaobod shevasida ba'zi leksik birliklar butunlay boshqa ko'rinishda ishlatiladi. Ayrim hollarda esa sinonim so'zlar orqali ifodalanadi, bu esa tarixiy-madaniy omillar bilan bog'liqdir.

Yuqoridagi tahlillar asosida aytish mumkinki, Andijon dialekt zonasi ichidagi Paxtaobod shevasi fonetik va leksik farqlarga ega bo'lishiga qaramay, umumiy dialektal xususiyatlarni ham saqlab qolgan va Andijon dialektal zonasi ichiga kiradi. Bu kabi farqlarni ni o'rganish o'zbek tilini areal-lingvistik o'rganish uchun muhim manba bo'lib xizmat qila oladi.

Qo'shimcha fonetik va leksik misollar (Sobirjon Ibrohimov asosida)

Fonetik farqlarga oid yana bir qancha misollarni Sobirjon Ibrohimovning izlanishlarida ham uchratish mumkin. Masalan:

[yo'l] – [yūl] – undosh [l]ning kuchsizlanishi, cho'ziq unli [ū] ishlatilgan.

[o'tiribdi] – [utiripti] – [o'] unlisi [u]ga o'zgaradi, [b] tovushi [p] bilan almashadi.

[yangi] – [yāngi] – [a] unlisining [ä] tarzida aytilishi, [ng] tovushining yumshoq talaffuzi.

[qizil] – [qizil] – unli [i] o'rnida orqa qatorli [i] ishlatiladi.

[ko'rdi] – [kürdi] – [ö] unlisi [ü]ga almashgan.

Leksik farqlarga oid esa quyidagi juftliklar e'tiborga molik:

guppa – chilvir (arqon);

toshko'mir – qara kömür (ko'mir);

karnay – sūrnāy (musiqas asbobi);

sham – čirāq (yorituvchi vosita);

patnis – tova (idish);

sovun – šäpūn (yuvish vositasi).

Bu misollar hududiy ta'sirlar va tillararo o'zaro aloqalarning natijasidir [Ibrohimov, 2010].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nazarov N. Laqaylar. Dialektologiya va frazeologiya. – Toshkent: 2010. – 468 b.
2. Ibrohimov S. O'zbek tilining Andijon shevasi. – Toshkent: Fan, 2010. – 152 b.

O'ZBEK FOLKLORI NAMUNALARINING TARIXIY YOZMA
MANBALARDAGI IFODASI

EXPRESSION OF UZBEK FOLKLORE PATTERNS IN HISTORICAL
WRITTEN SOURCES

Namozova Kumush Alisher qizi,
TAFU magistranti

@kumushnamozova3

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/SKVG3685

Annotation. *This article analyzes the reflection of Uzbek folklore in historical written sources. The emergence of Uzbek folklore has a unique history. Examples of different folklore genres can be found in historical written sources that have come down to us. They indicate that the role of folkloric works in the life of past ancestors is incomparable. On this topic, Mahmud Koshgari's "Devonu lexicotit turk" serves as a rich source. The article analyzes some of the proverbs in "Devon".*

Key words. *folklore, proverb, matal. legend, genre, Mahmoud Koshgariy, written source.*

O'zbek folklorining yuzaga kelishi o'ziga xos tarixga ega. Bizgacha yetib kelgan tarixiy yozma manbalarda turli folklor janrlari namunalarini uchratish mumkin. Ular o'tmish ajdodlar hayotida folklor asarlarining o'rni beqiyos ekanligidan dalolat beradi. O'zbek folklori asarlarining to'planishi va yozib olinishi tarixi haqida so'z yuritilganda X asrda yashab ijod qilgan mashhur tarixchi Abu Bakr ibn Ja'far Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asarida shahar va qishloq nomlari, tarixiy obidalar hamda o'tmishda bo'lib o'tgan voqea-hodisalar haqidagi xalq rivoyatlari, afsonalari keltirilganligi; XI asrning buyuk olimi Mahmud Koshg'ariy turkiy qavmlar diyorini kezib, maqol, matal, qo'shiq, rivoyat va afsona singari folklor janrlariga oid boy materiallarni yozib olib, "Devonu lug'otit turk" asariga kiritganligini eslash kerak bo'ladi. Shuningdek, ajdodlarimizning qadimiy astromifologik tasavvurlari, urf-odat va marosimlari, asotiru hikoyatlarini o'z asarlarida yozib qoldirgan qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy, maqol va matallarni yozib olib, ularning xususiyatlarini o'rgangan Mahmud Zamaxshariy, qadimgi xorazmliklarning mif, afsona, rivoyat va naqllarini "Qissasi Rabg'uziy"ga jamlagan Nosiruddin Burhonuddin Rabg'uziy, o'zbek xalq she'riyatining janrlar tarkibi xususida fikr yuritgan Alisher Navoiy; ulug' o'zbek shoiri to'g'risidagi xalq rivoyatlarini naql qilgan tarixnavis Xondamir; musiqa folklorining turli xil janriy rang-barangligiga doir materiallarni yozib qoldirgan Darvesh Ali Changiy; o'zbek xalqining urf-odatlari, marosimlari, maqol va hikmatli so'zlari, rivoyatlari haqida qiziqarli faktlarni keltirgan Zahiriddin Muhammad Bobur; xalq maqollarining dastlabki xassos to'plovchilaridan biri Gulxaniy, o'zi tuzgan lug'atda xalq qo'shiqlaridan ko'plab misollarni keltirgan Shayx Sulaymon Buxoriy o'zbek folklori asarlarining ilk to'plovchilari edilar.

Mahmud ibn ul-Xusayn ibn Muhammad al-Koshg'ariy turkiy xalqlar orasida yetishib chiqqan birinchi qomusiy turkolog olim, uning tugilgan va vafot etgan yili noma'lum, tarjimai holiga oid bevosita tarixiy manbalar yo'q. Hozirga qadar tadqiqotchilar uning hayoti xususida "Devonu lug'otit-turk" asari asosida va qoraxoniylar davri tarixiga oid boshqa manbalarga tayanib quyidagi taxminlarni bayon qilgan. Mahmud Koshg'ariy 1029-1038-yillar orasida Qoshg'arda tug'ilgan. Mahmud Koshg'ariy Buxoro, Nishopur, Samarqand, Marv, Bog'dod kabi shaharlarda tahsil ko'radi, arab tilini, arab filologiyasi sirlarini puxta o'rganadi. Lekin u umrini turkiy xalqlar va ularning tilini tadqiq etishga bag'ishlaydi. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari faqat tilshunoslik asari bo'lib qolmasdan, o'z davrining qomusidir. Chunki unda turli xalqlarning tarixi, jo'grofiyasi, ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, urf-odatlari, tabiiy sharoiti, etnografiyasi, adabiyoti haqida qimmatli materiallar mavjud. M.Koshg'ariy tomonidan berilgan ma'lumotlar

hozirgi tillarni o'rganishda va ularning qiyosiy-tarixiy grammatikasini yaratishda qimmatli manba bo'lib qoladi [Turkiy filologiyaga kirish 2015, 28].

Devonu lug'otit turk" ("Turkiy so'zlar devoni") – Mahmud Qoshg'ariyning turkiy tillar haqidagi qomusiy asari (1071-72). Bu asarda XI asrning 2-yarmida Markaziy Osiyoda va G'arbiy Xitoy hududida istiqomat qilgan turkiy urug' va qabilalar, ularning ijtimoiy ahvoli, tili, tarixi, bu hududning geografiyasi, metrologiyasi va astronomiyasiga oid qimmatli ma'lumotlar yozib qoldirilgan. Mana shunday qimmatli ma'lumotlar bilan birgalikda maqol va frazeologik birliklarga ham katta e'tibor berilgan va hozirgi kundagi rivojiga beqiyos hissa qo'shgan [Qurbonova 2024, 206].

O'zbek xalq maqollarini to'plash va uning eng mukammal majmuasini yaratish borasidagi ishlar uzluksiz davom ettirildi. Natijada 2005-2020-yillarda T.Mirzayev, B.Sarimsoqov, A.Musaqulovlar tomonidan nashrga tayyorlangan "O'zbek xalq maqollari"ning krill va lotin alifbosidagi nashri bir necha marta bosildi. 1999-yilda Termiz shahrida "Alpomish" dostoni va uning jahon xalqlari epik ijodiyotida tutgan o'rni" mavzuidagi xalqaro ilmiy anjuman o'tkazildi. Ilmiy konferensiya materiallari o'zbek, rus va ingliz tillarida bosmadan chiqarildi. O'sha yili "Alpomish" dostoniga bag'ishlangan eng yaxshi tadqiqotlarining natijalari "Fan" nashriyotida chop ettirilgan "Alpomish" – o'zbek xalq qahramonlik eposi" nomli ilmiy to'plamda o'z aksini topdi.

Ma'lumki, o'zbek xalqi insoniyat tamadduni beshigini tebratgan, o'zining g'oyat qadimiy madaniyati va serqirra ijodi bilan kishilik jamiyati xalqlaridan biri ekanligi dunyo jamiyatchiligi tomonidan allaqachon e'tirof etilgan. Xalqimiz badiiy tafakkurining beqiyos qudratini o'zida aks ettirgan badiiy adabiyotimizning eng sara durdona asarlarini chop etish borasida folklorshunos olimlarimiz juda katta ishlarni amalga oshirganlar.

Maqollar xalq ma'naviy hayotining ajralmas qismidir. Maqollar ixcham, qisqa ma'no jihatdan salmoqdor birliklar sifatida, uni yaratuvchi bo'lgan xalqning urf-odatlarini, an'analari, kasb-korlarini o'zida ifoda etib, tarixiy taraqqiyot davomida shaklan, mazmunan o'zgarishga uchragan holda ijtimoiy hayotda faol qo'llanib kelinmoqda. Bugungi mustaqillik davrida, milliy qadriyatlarimizning tiklanishiga katta e'tibor berilayotgan bir davrda, so'zlovchidan tilni, hozirgi o'zbek adabiy tilimizni chuqur egallashni hamda fikrni ixcham, obrazli tarzda ifoda etishni taqozo etmoqda. Bu jarayonda, albatda, tarixiy davrda qo'llanib, hozirda ham ayrim o'zgarishlarga uchrab kelayotgan maqollar ham o'ziga xos o'ringa egadir.

IX-XI asrlarda yashagan turkiy xalqlar tili, ularning etnomadaniy holati haqida ma'lumot beruvchi asarlarning eng mukammali Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asari hisoblanadi. Olim "Devonu lug'atit-turk" asarida turli ijtimoiy guruhlariga mansub bo'lgan, asosan ko'chmanchi tarzda hayot kechiruvchi chorvador qabilalar tilida keng qo'llanilgan maqollarni munosib ravishda qo'llaydi. Muallif folklor san'atining asosiy janrlaridan biri hisoblangan maqol janri matnini qurilish, ma'no va ifoda jihatidan asar matniga ko'chiradi. Xalq qo'shiqlari va maqollarini ishlatish yo'li – muallif fikrining keng ommaga tushunarli bo'lishini ta'minlagan. Asardagi jami maqollar soni takrorlar bilan hisoblanganda 305 tani tashkil etadi. Ular turli tuzilish strukturalari hamda mavzuiy guruhlariga mansub bo'lsa-da, devondagi so'zlarning ma'no imkoniyatlarini kengaytirib, ularning ma'nosini oydinlashtirishga xizmat qilgan. "Devonu lug'otit turk" bo'yicha tuzilgan indeks-lug'atda maqollar vatanparvarlik, mehnat, do'stlik, donolik va nodonlik, odob va tarbiya va birqancha boshqa semantik guruhlariga ajratib ko'rsatilgan. Asardagi maqollarning hozirgi tilimizdagi va boshqa tillardagi ma'nolarini ifodalashga urinish–qiyosiy o'rganishning dastlabki bosqichi uchun muhimdir. Asardagi maqollarning ba'zilari bugungi kunimizda ishlatilmasligini, ayrimlarining esa biroz o'zgargan holatda yetib kelganligini kuzatishimiz mumkin. Buni "Devonu lug'atit turk"ning professor Q.Sodiqov (2017, Toshkent), professor Basim Atalay (1985, Anqara), M.Avezova (2005, Almati) nashrlarida berilgan tillaridagi tarjimalari asosida ma'no mohiyatining qanchalik darajada ochib berilganini qiyosan o'rganishga harakat qildik. Ana shu harakatlarimiz natijasida ushbu to'plam yuzaga keldi. "Devonu lug'otit turk" asari necha asrlar qa'ridan qaynab chiqayotgan "buloq"dir [Ro'ziyev 2019, 3].

Mahmud Koshg'ariy to'plagan maqollar juda qadimdan turkiy tillarda mavjud bo'lgan va ular turli urug' va qabila vakillarida yozib olingan. Eng qadimgi turkiy xalqlarning til xususiyatlarini o'rganishda bu materiallar kata ahamiyat kasb etadi. Maqollar hozirgi o'zbek adabiy tilining rivojlanishida, til va me'yorlarning o'sishida alohida rol o'ynaydi.

Quruq qashuq ag'izga jaramas, quruq so'z quloqqa jaqishmas (Quruq qoshiq og'izga yoqmas, quruq so'z quloqqa yoqmas) maqoli. Quruq qoshiqni og'izga solgan bilan qorin to'ymaydi. Shunga o'xshab quruq so'zdan ham naf yo'q. Qoshiqni boshqa maqsadda emas aynan taomlanish uchun og'izga solinishi kerakligini madaniyat jihatdan ham bog'liqligini ko'ryapmiz. Hozirgi o'zbek tilidagi "Quruq qoshiq og'iz yirtar" maqoli mana su maqolning aynan o'zi hisoblanadi. *Quruq* leksemasi bu yerda tarbiya, yo odob, yoki biror kimga foyda, naf keltirmaydigan so'z ma'nosida qo'llanilyapti.

O'kuz azaqi bo'lg'uncha, buzag'u bashi bo'lsa yik (Ho'kizning oyog'i bo'lguncha, buzoqning boshi bo'lgan yaxshi) maqoli. Kishining erki, mustaqilligi hamma narsadan muhim ekanligi "buzoqning boshiga", bo'ysunish, tobelik "ho'kizning oyog'iga" o'xshatilyapti. "Bosh" leksemasi bu o'rinda yuqori, "oyoq" leksemasi esa quyi ya'ni antonimlik – zidlik, qarama-qarshilik aks ettirilgan. "Bosh" va "oyoq" leksemasi ozodlik va qaramlikni ifodalash uchun ham qo'llanilyapti.

Ag'iz yesa ko'z uyalur (Og'iz yesa ko'z uyalur) maqoli. Bu maqol birovning biror narsasini yeganlar uning hojatini chiqarishi lozimligini ko'rsatish uchun aytiladi. "Ko'z" leksemasi birov bergan taomdan yegandan so'ng uning ishini bitirib berishligi, uyalish hissiyoti bilan bog'langan [Akbaraliyeva 2021, 337]. Hozirgi o'zbek tilida mavjud bo'lgan Yegan og'iz uyalur maqoli aynan shuning o'zi. Uning mazmuni o'zgarmagan, shunday holatda yetib kelgan. Ammo tashqi, ya'ni shakliy tomonida biroz o'zgarish bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Akbaraliyeva X. "Devonu lug'atit turk" asaridagi somatizm komponentli maqollarning lingvomadaniy xususiyati// Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences VOLUME 1 | ISSUE 9 ISSN 2181-1784 Scientific Journal Impact Factor SJIF 2021: 5.423.
2. Qurbonova E. "Devonu lug'otit turk" asarida maqollar tahlili// TADQIQOTLAR jahon ilmiy – metodik jurnali// ISSN:3030-3613//35-son 1-to'plam_Aprel-2024.
3. Ro'ziyev E. Devonda yashayotgan hikmatlar. – Toshkent: Tafakkur, 2019.
4. Turkiy filologiyaga kirish. Ma'ruza matni. – Andijon, 2015.

OLOT SHEVASIDA UCHROVCHI UY-RO'ZG'ORGA OID SO'ZLAR XUSUSIDA
ON THE WORDS RELATING TO THE THIRD HOUSEHOLD IN THE OLOT
DIALECT

Daniyorova Oydina Boboyorovna,

ToshDO'TAU magistranti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/PPPU3437

Annotation. *This article presents the names of household items found in the dialect of the Olot district of the Bukhara region. The names of household items occurring in the dialect were explained using the comparative-historical method with the work of Mahmud Kashgari "Devonu lug'otit turk".*

Key words. *"Devonu lug'oti-turk", dialect, literary language, Olot dialect, lexicon, household item lexicon, Oghuz dialect.*

Olot tumani Buxoro viloyatining janubi-g'arbida joylashgan Turkmaniston bilan chegaradosh bo'lgan tumanlaridan biridir. Olot tumani 1943-yil 14-fevralda tashkil qilingan. Qishloq xo'jaligi asosan paxtachilik, g'allachilik va chorvachilikka ixtisoslashgtirilgan. Unda 100 mindan ortiq aholi iste'qomat qiladi. Tumanda rus, ukrain, qozoq, tojik, tatar, ozarbayjon, belorus, turkman va boshqa millat vakillari yashaydi. Olot tumanida o'g'uz va qarluq lahja vakillar yashaydi.

M.Mirzayev "O'zbek tilining Buxoro guruh shevalari" nomli tadqiqot ishida Buxoro tumanlaridagi shevalarni fonetik, leksik semantik xususiyatlarini o'rgangan, A. Allaberdiev "Buxoro o'g'uz shevalari leksikasi" dissertatsiyasida Buxoro o'g'uz shevalarini leksik-semantik jihatdan o'rganib, Qorako'l, Jondor, Peshku, Shofirkon, Kogon tumanlarida tarqalgan o'g'uz shevalari, jumladan, Olot tumani shevasi ustida ham ilmiy tadqiqot olib borganligini qayd qilgan. I.Shamsiddinov esa "Каракульский говор узбекского языка" asarida Olot shevasiga oid qisqacha ma'lumotlar berib o'tgan.

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'oti-turk" (DLT) asari turkiy tillarning tarixini, xususan, o'zbek tili tarixini o'rganishda muhim manbaa hisoblanadi. Bu asarda o'g'uz lahjasiga oid na'munalar ham talaygina. Masalan, Olot tumanidagi Xalifa, Qumqishloq, Oqpo'lot qishloq shevalarida o'g'uz lahjasiga oid na'munalar:

I. Olot tumani shevasidagi uy-ro'zg'oz buyum nomlari bilan ma'nosi bir xil bo'lgan so'zlar:

bičāk-pichoq (71) – pičāq, bičāq – narsa kesishda ishlatiladigan asbob (Olot t.) M: pičāqni ālip ke; iziš-idish, kuvshin (95) – iziš fonetik o'zgarishga uchragan idiš tarzida qo'llanadi – ichi chuqur oshxonada ishlatiladigan buyum (Olot t.); köznu- oyna (164); köznu – közgu shaklida ishlatiladi. M: közguni ālip ke (Olot t.); očağ-o'choq (188) očağ – öčāğ shaklida ishlatilad, yozgi hovlida turadigan katta chugin qozon; öčāya alöv yoq (Olot t.); sübürgu- supurgi (236) –süpürgi, žörāp (Olot t.) uy, hovli supurishda ishlatiladigan buyum. M: sübürgüni höllap ke; tapčan – uch oyoqli shoti (248) – tapčan – tapčan, kart shaklida ishlatiladi yozda hovlida o'tiradigan joy (Olot t.); la'li / la:li- bronza yoki mis patnis (66) – la'li/ la:li – sopol yoki temirdan qilingan chuqurligi o'rtachga bo'lgan, asosan, xamirli ovqatlar soladidan oshxona buyumi. M: qajiš laliğa suzildi (574

Olot t.); *jastuq* – yostiq (69) – *jästiq* shaklida ishlatiladi. Yotishga mo'ljallangan buyum. M: *bāvam ikitā yastiqa yāttilar*; *ötük* -dazmol, andavaga o'xshash temir bo'lib uni qizdiradilar va kiyimning chok hamda baxyalarini bostirib silliqldaydilar (99. I qism) – *ötük-üttik* shaklida ishlatiladi. M: *üttigi āpkel* (Olot t.); *idiš* -qadah, piyola; tuxsi, yamak, o'g'uz, yag'mo tilida tos obdasta, tovoq va laganlarning hammasi idiš deb ishlatiladi(38); – Olot shevasida *idiš* shaklida ishlatiladi; *eskü* – elak, g'alvir (65) – *eskü*-eski shaklida fonetik o'zgarish bilan qo'llanadi, eskirgan biror narsaga nisbatan. M: *eski üj* (Olot t.); *layun*-ichi chuqur qilib yog'ochdan qilingan idish. Unda sut, qatiq shunga o'xshash narsalar ichiladi. Yog'och tovoq (164) – *lagan* shaklida ishlatiladi ichi chuqur kattaroq bo'lgan idish. Ko'p mahsulotlarni yuvishda yoki ko'p mahsulot bo'lganda solib qo'yiladigan uy-ro'zg'or buyumi. M: *pämidärläri jüvip lägana sāl* (Olot t.); *töšäk* -to'shak (304) – *töšäk*- yotadigan ko'rpacha (Olot t.);

II. Olot tuman shevasidagi uy-ro'zg'or buyum nomlari bilan ma'nosi bir xil bo'lmagan so'zlar:

ayaq – idish, kosa, piyola; o'g'uzlar buni bilmaydilar. Ular *ayaq* o'rniga *čanaq* deydilar (47) – *ayaq* - fonetik o'zgarishga uchragan *ājāq* shaklida ishlatiladi (Olot t.); *andiy* – elak, g'alvir (20) – andiy-elak, g'alvir kabi narsalarning gardishi; *anut*-voronka, sharob quyadigan idish (21); *ašič*-qozon (30); *ašlaq*-dasturxon (30); *bärt*- I suv ichadigan idish, II suyuq narsa o'lchovchi asbob (56); *bičyūč*-qaychi, narsalarni kesuvchi asbob (67); *İwpīq*- ko'zacha may ichiladigan jo'mrakli idish (91); *tämyaliq*- kichik obdasta (179); *jäzim*- gilam (106); *jugri*- lagan (144); *kiwiz*- uyga yerga solinadigan keng va yengil palos (160); *kiziz*- namat (160); *kimiška*- guldor namat (161); *kernič kipi*- kirpich qopi (161); *kipitlik*- qulf (161); *közunu*- oyna (164); *közäj*-ko'za (164); *köpkä*-yog'och kosa (169); *kübsün*-to'shak (171); *küvüz* –yundan to'qilgan gilam (171); *küzägü*-kosov (172); *küsurgä*-ichiga qo'g'oz solinadigan papka(176); *ātaγ*- I tovoq, II chodir (187); *sawgīč* – savat (203); *särīm*-sharob suzish uchun idish og'ziga qo'yiladigan latta (207); *säch* – tova (209); *säyräq*- suv va boshqa narsalar ichiladigan idish, kosa (210); *särk* – sopol idish (215); *sindu*-qaychi (220); *suwluq* – dasturxon (231) *süsiq* – ko'za (234); *süsqaq* – cho'mich (234); *süqu*, *üyurča* – xovancha (235); *sugän* – savat (236); *tämyaliq* – I maxsus kichik ko'za II dasturxon (246); *tayan* – qop (255); *ilärsük* – ishton bog'i (168, I qism); *uruyluq quva* – arqonli chelak (164, I qism); *örtük* – parda, masalan egar pardasi; katta odamlarning qabrining ustiga yopiladigan ipaklik va yopiladigan har narsaga nisbatan ishlatiladi (128); *ükäk* – sandiq; tobut (107, I qism); *uruq* – arqon (97, I qism); *uruq* – biror sabzavot yoki mevaning yerga ekiladigan shakli (Olot t.); *sarxum*-o'g'iz , *dölča*-qipchoq –krujka (95); *qālin* – patli gilam (94), *qālin*- qalin shaklida ishlatiladi m: *kijimi qalin kij* (Olot t.); *čiyel* – teshiklari yirikroq g'alvir (68); *čömčä* – cho'mich (167); *tewsi* – dasturxon (169); *körkä* – yog'och kosa, zarang kosa (172); *tegna* – tog'ora (173); *köpsün* – toshak, tagga solib yotiladigan to'shak (174); *taryaq* – taroq (186); *suwluq* – dastro'mol (187); *türpik* – o'roq, randa chopqi (189); *kesürgü* – xalta, qop (194); *qapirčaq* – sandiq. Lekin bu so'z ko'pincha tobutga nisbatan ishlatiladi. (198); *közač* – ko'za (145).

Xulosa shuki, “Devonu lug'otit-turk“ asarida uy-ro'zg'or buyum nomlarini ifodalovchi leksika va sheva leksikasining qiyosiy tahlili Olot shevasida XI asrga oid leksemalarning aksariyati bugun ham aynan va qisman fonetik o'zgarishlar bilan qo'llanayotganligini, uning eski o'zbek tili xususiyatlarini yaxshi saqlagan shevalardan biri ekanligini ko'rsatadi.

Professor S. Ashirboyev ta’kidlaganidek, “...bugungi kunda o‘zbek tilida har uchala etnik guruh tillariga xos xususiyatlar saqlanib qolmoqda...”[2021:19]

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mahmud Qoshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk. I-III tomlar. – Toshkent: Fan, 1963.
2. Mahmud Qoshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk. – Toshkent: Fan, 1967
3. Mirzayev M. O‘zbek tilining Buxoro gruppasi shevalari. – Toshkent, 1969.
4. Mahmud Qoshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk. – Toshkent, 2017.
5. Allaberdiyev A. Buxoro o‘g‘uz shevalari leksikasi. – Toshkent, 2018.
6. S. Ashirboyev. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021.
7. Chinniqulov N. Devonu lug‘otit-turk va hozirgi o‘zbek shevalari. – Toshkent, 2024.

O'ZBEK VA TURK XALQ MAQOLLARINING O'ZARO O'XSHASHLIK JIHATLARI SIMILARITIES BETWEEN UZBEKISTAN AND TURKISH FOLK STORIES

Iminjanova Nurhexraxon Saydullo qizi,

Andijon davlat universiteti magistranti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/OPPD9756

Annotation. *This article deals with the issue of proverbs widely used among the Uzbek and Turkic peoples; their formal and semantic similarities are examined. Some proverbs are presented in comparison with each other. The question of how the similarities between them were formed is discussed.*

Key words. *Oral creativity, image, translation, proverb, formal similarity, synonym, Turkic peoples.*

O'zbek xalqining donishmandligi, purhikmat so'zlari maqollarda o'z yorqin ifodasini topgan desak xato bo'lmaydi. Maqollar gapirilayotgan gapning eng muhim nuqtasi, ba'zi holatlarda esa kulminatsiyasi bo'lishi mumkin. Ko'plab insonlarning nazdida maqollar balki qariyalar, yoshi ulug'larning so'zlari bo'lib tuyulishi mumkin, ammo aslida unday emas. Maqollarni amalda qo'llash masalasida hech qanday yosh va jins chegarasi yo'q. Yana shuni ham alohida ta'kidlab o'tmoq joizki, maqollar yoki hikmatli so'zlarni ko'p ishlatadigan har bir inson donishmand bo'lib qolmaydi. Bu nima degani? Bu maqollar o'z o'rnida, faqat kerakli pallalarda ishlatilishi kerak degani.

Dunyodagi har bir xalqning o'z xalq og'zaki ijodi, shuningdek, o'ziga xos maqollari bor. Barcha xalqlarning maqollarini taqqoslab ko'rganingizda ularning barchasi insonni faqat ezgulik tomon yetaklashiga guvoh bo'lasiz. Xo'sh, aslida maqol nima?

“Maqol - xalq og'zaki ijodining kichik bir janri; qisqa va lo'nda, obrazli va obrazsiz holatda bo'ladi; grammatik va mantiqiy tugallangan ma'noli, hikmatli, chuqur mazmunli iboradir. Muayyan aniq shaklga ega. Maqollarda avlod-ajdodlarning hayotiy tajribalari, jamiyatga munosabati, tarixi, ruhiy holati, etik va estetik tuyg'ulari, ijobiy fazilatlarini mujassamlashgan. Asrlar mobaynida xalq orasida sayqallanib, ixcham va sodda poetik shaklga kelgan” [O'zME. I jild. 2000, 180].

Turkiy xalqlarning maqollaridan namunalar dastlab Mahmud Qoshg'ariyning “Devoni lug'otit turk” asarida keltirilgan. Bu maqollarning bir qanchasi hozir ham o'zbek xalqi orasida, nafaqat o'zbek, balki qozoq, qirg'iz, turkman, ozarbayjon, turk xalqi orasida ham turli variantlarda ishlatiladi. Bir misol ko'rib o'tsak, Qoshg'ariy o'z asarida “Kishi olasi ichtin, yilqi olasi tashtin” maqolini qalamga oladi. Ushbu maqolni sizga sharxlab berishga hojat yo'q. Chunki xalqimiz “Odam olasi ichida, mol olasi tashida” kabi maqolni kundalik hayotda juda ko'p ishlatadi. “Maqollar ba'zan matal, zarbulmasal, naql, hikmat, hikmatli so'z, tanbeh, mashoyixlar so'zi, hikmatli maqol, donishmandlar so'zi, otalar so'zi kabi nomlar bilan ham yuritiladi.” [Ma'nolar maxzani. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. 2001] Maqollarning ijtimoiy-siyosiy va tarbiyaviy ahamiyati g'oyat katta. Matalda narsa tasviri, uning xarakteristikasi beriladi, maqolda esa to'la tugallangan fikr-xulosa ifodalanadi.

Ushbu maqolamizda Onado'li turklari xalqining maqollari va o'zbek xalqining maqollarini bir-biriga solishtirib ko'rishga harakat qilamiz. Aslida ushbu ishni bir maqola yoki bir ilmiy ish orqali mufassal o'rganib chiqish mutlaqo imkonsiz. Shuni ham aytish kerakki, turk va o'zbek tillari tushunilish va til qoidalari jihatidan bir-biriga yaqin, hamohang, qardosh bo'lgani sababli ushbu taqqoslash ishini batafsil holatda o'rganish lozim va lobud deb o'ylaymiz.

Maqollardagi obrazlilik unga qaysidir bir ma'noda musiqiylik baxsh etadi va shu orqali insonlarni o'ziga jalb eta oladi. Ba'zan bu obrazlar insonni hayratga solishi ham mumkin. "Badiiy obraz - voqelikni faqat san'atga xos usulda o'zlashtiradigan va o'zgartiradigan xarakterlovchi estetik kategoriya. Shuningdek, badiiy asarda ijodiy qayta yaratilgan har qanday voqea ham obraz deb yuritiladi. Badiiy adabiyotda insonning alohida shaxs qiyofasida yaratilgan, ayni paytda, badiiy umumlashma xususiyatiga va hissiy ta'sir kuchiga ega bo'lgan surati badiiy obraz deyiladi" [Adabiyot nazariyasi. Izzat Sulton. 1980].

Maqollarning turli xil ma'no guruhleri mavjud ekanligi hech kimga sir emas. Qaysidir bir masala yoritilishiga ko'ra ularni Vatan haqidagi, do'stlik, sevgi, oila, sadoqat masalasidagi maqollar deya guruhlashtirishimiz mumkin. Tadqiqotchilarning qarashlari turli xil bo'lgani kabi ular tasnif etgan ma'noviy guruhlar ham bir-biridan farq qiladi. Ularning o'rtasida kata o'xshashliklar bo'lishiga qaramay aynan bir-birini takrorlaydigan, "ikki tomchi suvdek" bo'lganlari deyarli uchramaydi. Maqollarni ifoda yo'sini ham xuddi shunday tarzda. Misol uchun o'zbek xalqida Baliq boshdan sasiydi maqoli juda ham mashhur. Ushbu ma'noni ifodalovchi turk xalq maqoli ham bor albatta. Ammo masala ularda shunday maqol bor yoki yo'qligida emas, balki ular bu ma'noni qaysi obrazlar orqali ifodalaganligida. O'zbeklar baliq obrazidan foydalanganligi boshqa millatlar ham xuddi shu obrazda ifodalashi kerak degan qoidani paydo qilmaydi. Turklarda bu ma'no A'gach ko'künden yıkılır maqoli orqali ifodalangan. A'gach – daraxt; ko'k – ildiz, tomir; yıkılmak – qulamoq, yiqilmoq demakdir. Ushbu maqollarda ikki xil yo'ldan yurilgandek bo'lsa ham bir xil manzilga yetib boriladi. Yuqorida ham aytib o'tganimizdek, maqollarda eng muhim narsa bu undan chiqarilgan xulosa.

Bizning xalqimizda Urushdan so'ng qahramon ko'payar maqoli bor. Turk qardoshlar esa bu borada Araba devrilince yol gösteren çok olur deytilar. Ya'ni arava yo'ldan adashgandan keyin yo'l ko'rsatuvchilar ko'payadi degan ma'noni beradi bu maqol. Urush va arava obrazlaridan foydalanilgan. Mantiqan olib qaralsa, bu ikki nom ma'noviy jihatdan bir-biriga mutlaqo yaqin kelmaydi. Birining o'rnida ikkinchisini ishlatib ham bo'lmaydi. Ma'nodosh so'z bo'lsa balki yanada tushunilishi osonroq bo'lardi. Lekin ko'rib turganimizdek, unday emas. Bu yerda eng muhim jihat hayotda shu kabi insonlarning ko'p ekanini, tez-tez uchrab turishini tushuntirib bera olish. Bu hikmatni qay yo'sinda yetkazib berish esa ikkinchi darajali masala hisoblanadi. Misollar berishda davom etamiz: o'zbek xalqining O'ychi o'yini o'ylagunicha, tavakkalchi ishini bitiradi maqolini eshitgansiz. Turk xalqi esa ushbu maqolni biroz boshqacha tarzda ifodalagan. Ular bu borada Akıllı köprüyü buluncaya kadar, deli suyu geçer maqolini ishlatadi. Ya'ni bu aqlli odam ko'prik qayerda ekanini qidirib vaqt yo'qotayotgan bir pallada ahmoq odam suvni kechib o'tgan bo'ladi degan ma'noni beradi. Biz bu fikrdan yiroqmiz, lekin ko'pchilik tavakkalchilikni ahmoqlik deb hisoblaydi. Aslida chiroyli holatda tavakkal qilish go'zal hislatlardan biridir. Yuqorida aytilgan maqollardagi shakliy jihatdan tutash nuqtani topish uchun ushbu "noxolis" o'xshatishni yodga olib o'tdik.

Maqollar turkiy xalqlarning avlodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan umumiy boyligi bo'lish bilan birgalikda, tinimsiz yangilanib, boyib, sayqallanib boradi. "Maqol ma'lum bir davr, aniq vaziyat, makon va zamonning ehtiyoji o'laroq yuzaga keladi. Biroq u hech ham o'sha yaratilgan, tug'ilgan, aytilgan vaqt mazmuni bilan qolib ketmaydi. Nutq makoni va mazmuniga ko'ra yangilanib boraveradi. Bu esa maqollarning doimiy zamon bilan hamnafasligini ko'rsatadi". [O'zbek xalq maqollari. T. Mirzayev, A. Musoqulov, B. Sarimsoqov. 2019] Uzoq o'tmishda madaniyati, adabiyoti va san'ati bir bo'lgan bu ikki xalqning zamonlar o'tishi bilan turli ijtimoiy-siyosiy sabablar bilan bir-biridan uzoqlashishi ularning adabiyotida ham aks etadi. Jumladan, bu jarayon maqollarda ham kuzatiladi. Xalq maqollari o'zbek folklorida ham, turk folklorida ham shakl jihatdan jiddiy o'zgarishlarga uchramagan (zotan, maqollar folklorning eng kam

transformatsiyaga uchraydigan janri hisoblanadi). O‘nlab sahifalarga sig‘ishi mumkin bo‘lgan ma‘noni ikki-uch jumla, bir-ikki satrga jo qilgan maqollar hanuzgacha ixchamligini saqlab qolgani bilan xarakterlidir.

Biz yuqorida obrazlari bir-biridan farqlanib tursa ham ayni ma‘noni beradigan maqollarga misollar keltirib o‘tdik. Albatta bir xil obrazlardan foydalangan holda ifodalangan maqollar ham ikki xalqda ham uchraydi. Xususan, turklarda Akılsız başın cezasını ayaklar çeker maqoli keng ko‘lamda ishlatiladi. Biz o‘zbek xalqi ham Aql ishlamasa oyoqlarga kuch keladi maqolini ishlatamiz. Ko‘rib turganimizdek, har ikki maqol ifodalangan obrazlar masalasida ham, undan chiqarilgan xulosa masalasida ham bir-biri bilan aynan bir xil shaklda.

Yoki qardoshlarimiz Ayağını yorganına göre uzat maqolini keng qo‘llaydilar. Bizda ham ushbu maqolning aynan o‘zi bor. Yorgan bu turk tilidan tarjima qilinganda ko‘rpa degan ma‘noni anglatadi. O‘zbeklarda Ko‘rpangga qarab oyoq uzat maqoli bor.

Xulosa o‘rnida aytishimiz mumkinki, so‘zlash insonning fahm-farosat darajasini belgilab beruvchi nozik chegaradir. Biroz oshirib yuborilgan nutq, bitta no‘rin so‘yilgan so‘z insonni donolik martabasidan nodonlik “maqomi”ga tushirib qo‘yishi hech gap emas. Shuning uchun hamma zamonlarda hikmat egalari kamgaplikni, har bir so‘zni o‘ylab so‘zlashni yoqlab kelganlar; sergaplikdan, og‘ziga kelganni qaytarmay gapirishdan qaytarganlar. Hazrat Navoiy ham oz so‘zlash borasida “Og‘ziga kelganni demak – nodonning ishi...”, “Ko‘p demak birla bo‘lmag‘il nodon...” deb bot-bot tanbehlaydilar. Maqollar masalasi esa sizni qaysidir ma‘noda sergaplikdan qutqarib, aqliy darajamizni biroz yuqoriga ko‘tarishda yordam beradi. Ko‘rib o‘tganimizdek, turk va o‘zbek maqollari bir-biriga juda ham o‘xshash. Agar maqollarni shartli ravishda ma‘lum bir oilalarga bo‘lib chiqsak, hech shubha yo‘qki, turk va o‘zbek xalq maqollari ayni bir onaning farzandlari kabi bo‘lur edi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ercan, C. A. Türk Dünyası Atasözlerinde Mitolojik İzler. Yüksek Lisans Tezi. Gazi: 2020.
2. Hengirmen, M. (2011) Atasözleri sözlüğü. Ankara: Engin Yayınevi. 2011
3. Jo‘rayeva, B. (2023) O‘zbek xalq paremlarining sinonimik lug‘ati. Toshkent: “Kafolat print company” nashriyoti, 2023
4. O‘zbek xalq maqollari. Tuzuvchilar: T. Mirzayev, A. Musoqulov, B. Sarimsoqov; Mas‘ul muharrir: Sh. Turdimov. – Toshkent: Sharq, 2019.
5. Xojiyeva, O. O‘zbek va turk maqollarining tipologiyasi. // “O‘zbek folklori va shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya, yangicha yondashuv” mavzusidagi Xalqaro ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari. – Toshkent: 2023.
6. Мирзаев Т., Саримсоқов Б. Ўзбек халқ мақоллари ва унинг ушбу наشري ҳақида / Ўзбек халқ мақоллари. I том. – Тошкент: Фан, 1987

TABU VA INONCHLAR KONTEKSIDA UCHRAYDIGAN OLQISH VA
QARG'ISHLAR
PRAISE AND CURSES IN THE CONTEXT OF TABOOS AND BELIEFS

Komilova Fotima Komil qizi,

ToshDO'TAU magistranti

E-mail: fotimakomilova202@gmail.com

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/HPIJ9656

Annotation. *The Uzbek people are creative, and they use language so effectively that the expression of powerful speech not only manifests itself in literary works but also holds significant importance in the rich and charming tradition of oral folk art. No creative piece is everlasting. Over time, folk oral art and the language of the people continue to evolve, becoming richer and more refined. Among the people, avoiding certain actions to protect oneself from various calamities, as well as refraining from saying certain words to maintain protection, are practices linked to myths and rituals. In this context, euphemisms and beliefs that reflect the psycho-socio-cultural structure of language are considered key literary features that enhance the aesthetic of blessings and curses. This article analyzes blessings and curses, whose historical roots are connected to taboos and beliefs, from the perspective of folklore studies.*

Key words. *taboo, belief, historical roots, folklore, genre characteristics, rituals, blessings, curses, magical influence.*

Kirish

Uzoq o'tmishda kishilar so'zning inson ruhiyatiga ko'rsatadigan ta'sirini bevosita so'z mazmunidan emas, balki uning tarkibidagi allaqanday g'ayritabiiy kuch-qudrat ta'siridan deb tushunganlar. Shuning uchun ham ularning tasavvurida so'zlar yaxshi va yomon kabi turlarga ajralgan. Yaxshi so'zlar insonga sog'liq, baxt keltirsa, yomon so'zlar ularga baxtsizlik keltiradi degan qarashlar mavjud bo'lgan. So'zda g'ayritabiiy sehr-jodu qudrati mavjudligini ko'rish va bu qudrat oldida o'zini ojiz sezish asosida ikki bir-biriga mazmunan zid bo'lgan janr olqish va qarg'ish yuzaga kelgan. Dastlab bu ikki janr maxsus marosimlar vositasida ijro etilgan bo'lsa, keyinchalik ular marosim bilan aloqadorlik xususiyatini asosan yo'qotgan. Hozirgi kunda olqishning ayrim xillarigina marosim paytida aytiladi, xolos.

Olqish va qarg'ish atamaları yonma-yon kelsa-da, so'z va uning sehr-jodu qudratidan qo'rqish mohiyatan bir-biriga zid bo'lgan janrlarning vujudga kelishiga sababchi bo'ladi, bu janr turmushda qo'llanish o'rni va sababi jihatidan ham o'zaro farqlanib turadi. Agar olqish kishilarga yaxshilik tilash, ularning ruhiyatini tetiklashtirishga xizmat qilib, turmushning deyarli har jabhasida qo'llanilsa, qarg'ish kishiga faqat yomonlik tilash lozim bo'lgan o'rinlardagina qo'llaniladi. Qarg'ish o'zbek folklorining mustaqil janri hisoblanadi. Qarg'ish atamasi yomon ma'nosini ifodalovchi qadimgi turkiy "kir" fe'liga -ga ikkinchi shaxs buyruq maylining hamda (-ish) harakat nomi qo'shimchalarining qo'shilishi orqali yasalgan. Qarg'ish bilan so'kishni bir narsa deb tushunmaslik lozim. Agar qarg'ishda kishiga baxtsizlik, yomonlik tilanish ustunlik qilsa, so'kishda kishi shaxsiyati haqoratlanadi va ravo ko'rilyotgan yomonlik keskin hukm tarzida ifodalanadi. Qadimgi kishilar qarg'ish insonga haqiqatan ham tegadi, deb qaraganlar. Shu sababli ular qarg'ishni biror kishiga yo'llash va uni qaytarib olish mumkin deb hisoblaganlar. Binobarin, biror shaxsga nisbatan nohaq yo'llangan qarg'ishni qaytarish uchun ijro etiladigan maxsus aytimlarning ayrim namunalari hozir ham saqlanib qolgan. Masalan:
Yutganim yumurtimga,

Ko'zlaganim – ko'zimga.
Urushganim – o'zimga,
Qarg'aganim – qornimga.
Suvlarga oqsin,
Yellarga uchsini.
Tog'larga ursin,
Toshlarga ursin,
Mening qarg'ishimdan yiroqqa.

Demak, qarg'ishning marosimlar shakli bo'lib, ular ikki qismdan iboratdir. Birinchi qism – qarg'ishni biror obyektga yo'llash. Ikkinchi qism – lozim bo'lib qolganda yo'llangan qarg'ishni qaytarib olishdan iborat, ya'ni so'zning seyr-jodu qudratini kuchsizlantirish. Keyinchalik so'zning seyr-jodu qudratiga bo'lgan e'tiqodlarning kuchsizlanishi va butunlay yo'qolishi qarg'ishlarning marosim bilan jihatlari anchagina toraygan. Mavjudlari ham katta qatlamni tashkil etmaydi, qolaversa, uning janr xususiyatini belgilovchi omil emas.

O'zbek madaniyati tarixida nimaning yaxshi va yomon, nimaning zararli va foydali ekanligiga oid ko'plab tabu va inonchlar evfemistik so'zlar bilan o'zaro bog'liq bo'lib, bu esa olqish va qarg'ishlarga ham aloqador hisoblanadi.

Inonchlarda falokat keltiradi deb hisoblangan harakatlarni qilishdan va aytishdan tiyilib, o'rniga boshqa harakat va iboralarga murojaat qilinadi. Bunday holatlarda olqish va qarg'ishlarga murojaat qilinadigan iboralar bo'lishi mumkin.

Yomonliklardan saqlanib yaxshilikka erishish, ko'ngilsizlik kelishining oldini olish va yomon ko'zdan asrash tabu va inonchlarning mohiyatini tashkil qiluvchi mifologik asosli e'tiqod va qarashlardir.

O'zbek xalqning kundalik hayotida ota-bobolardan qolgan ishonchga asoslangan tabu va inonchlarining olqish va qarg'ishlar bilan o'zaro aloqadorligi bo'lib, har ikkisi ham umumiy mifologik ildizlarga borib taqaladi. Masalan, “bir odamning kiyimini yechmasdan tikish” tikilgan odamga baxtsizlik yoki biror falokat keltiradi degan e'tiqodga ko'ra, tikish kiyim yechilib bajariladi. Chunki inson vafot etgandan keyin so'ngi manzilga kuzatish chog'ida kafan odam tanasida tikiladi. Xalq orasida o'lim, kafan, kafanlik kabilardan qo'rquv mavjud bo'lib, “Topganing kafanliginga buyursin”, “Kafansiz yot” kabi kuchli qarg'ishlarni yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Bunday qarg'ishlar ko'pincha chuqur xafagarchilik, adolatsizlik yoki xiyonat holatida ishlatiladi. Xalq orasida bu kabi qarg'ishlar uchray tursa-da, bu kabi og'ir qarg'ishlarni ishlatish odob doirasiga zid hisoblanadi, chunki xalq orasida “qarg'ish qaytadi” degan qarashlar ham mavjud. Qaychining og'zini ochiq qoldirish xalq orasida “u kafan kesmoqchi” yoki “ayolning og'zi tinmaydi” degan ma'nolari ham mavjud bo'lib, yuqoridagi kafan bilan bog'liq holatga misol bo'la oladi.

Xalqimizda azal-azaldan non va tuz muqaddas sanalib, uni isrof qilish, oyoq ostiga tashlash mumkin bo'lmagan ish hisoblanadi. Non va tuzni yerga to'kib yuborish, qahatchilik keltiradi degan inonch bilan bog'liq bo'lib, non, non bo'lagi va tuzga nisbatan chuqur hurmat shakllangan, ularni yerga to'kmaslik – “qahatchilik bo'lmasin”, “uying bug'doyga to'lsin”, “nondan aziz bo'lg'in” kabi olqishlarning ifodasidir. Aksincha qilingan yaxshilikka nisbatan yomonlik bilan javob qaytargan insonga nisbatan non va tuz bilan bog'liq “bergan non-tuzimga rozi emasman”, “non ursin”, “tuz ursin” kabi qarg'ishlarning etimologiyasi ham yuqoridagi xalq orasidagi inonchlarga borib taqaladi. Yoki, ba'zi hududlarda chaqaloqning yig'isini to'xtatish (ko'zlangan deb qarash bo'lsa) non bilan uch marta silash orqali yomonliklarni oldini olish ham inonch sifatida faollashib qolgan. Yana shunday qo'rquvlar borki, kattalar “shom vaqti bo'lishi bilan ko'chaga chiqma, jin chaladi” degan so'zlarni aytishadi. Odamlarga baxtsizlik yoki xavf keltiradi deb xatto

ularning nomi ham aytilmaydi. Shu qo'rquvlar natijasida xalq tilida "Jin ursin", "Jin chalib ketsin" kabi qattiq qarg'ishlar paydo bo'lgan. Bu kabi qarg'ishni olgan odamda qo'rquv yuzaga kelib, qilgan yomonligini takrorlamaslikka harakat qilgan. Ba'zida bunday qarg'ishlarning real hayotda (jin chalishi, parilarning chaqirishi) uchrashi ham ko'zga tashlanadi. Bu holat so'zning magik ta'sir doirasini asoslab turibdi. Uy tepasidan ovoz chiqarib uchgan qarg'a qushiga qarab yomonlik yoki yomon hodisa bo'lishi gumon qilinadi. Yozma adabiyotlarda ham qarg'aning salbiy ta'siri haqida bir qator misollarni asarlarda uchratish mumkin. Shu qo'rquvlar natijasida xalq orasida "ko'zingni qarg'a cho'qisin" kabi qarg'ishlar paydo bo'lganligi jihatidan olqishlar va qarg'ishlarning tabu va inonchlar bilan bo'lgan aloqasini namoyon qiladi. Bu inonchlar har bir xalq uchun turlicha bo'lishi ham mumkin. Masalan, Iroq turkmanlari qarg'ani "yaxshi xabar olib keluvchi qush" deb ataydilar. Agar u uyning ustidan uchib ketayotganda tovush chiqarsa, bu yangilik eshutilishiga ishora deb qabul qilinadi. Ushbu xabar yaxshi bo'lishi uchun esa "yaxshi xabar" deb uch marta aytiladi va "yaxshi bo'lsang yaqinlash, yomon bo'lsang qayt" deyiladi.

Yuqoridagi "qarg'ish uradi", yoki "qarg'ish qaytadi" qabilasidagi ifodalar xalq orasida tez-tez uchrab turadi. Xalqda ham "Olqish olgan omondir, qarg'ish olgan yomondir" kabi maqolning qo'llanilishi bejiz emas. Chindan ham kundalik turmushda qarg'ishga uchragan, yoki nohaq begunoh insonni qarg'ab, yomon niyati o'ziga urib ketgan holatlar ham kuzatilgan. Masalan: Yaqinda viloyatlarimizning birida g'assollik qiladigan ayol so'zlab berdi. "Ishimiz murakkab. Marhumalarni so'ngi manzilga kuzatish chog'ida turli insonni hayratga soladigan, ibrat bo'ladigan va o'ylashga majbur qiladigan holatlar ham uchrab turadi. Bir janozaga borganmiz, mayitni poklab, kafanlaymiz deganimizda og'zidan qon kelavergan, imkon qadar mayitga zarar yetkazmagan holda xizmatimizni ado qilganmiz. Shunda qarg'ash yoki qarg'ish olish biz o'ylagandan ham yomon ish ekanligini tushunib yetganman. Chunki qarg'ish egasini topmasa, qarg'agan insonga qaytadi. Xattoki, qarg'ish keyingi avlodlarga ham o'tish holatlari uchraydi. Shuning uchun tilimizni ko'proq duo va zikr bilan band qilishimiz kerak ekan" degan so'zlari ham qarg'ish janrining magik xususiyati kuchli ekanligidan dalolat beradi.

Qandaydir harakatni qilmaslik orqali himoyalaniish bo'lgani kabi, uni aytmaslik orqali ham saqlanish mavjud bo'lib, bu holatlar mif va marosim bilan izohlanadi. Tilda mavjud psixo-sotsio-madaniy tuzilmani aks ettiruvchi evfemizmlar, olqish va qarg'ishlarda estetikani kuchaytiruvchi asosiy adabiy xususiyatlar sirasiga kiradi. Qarg'ishlar ko'pincha o'lim, kasallik, yomonlik va falokatli holatlarni tilagani uchun unda evfemizm va tabu so'zlarga tez-tez murojaat qilinadi. Qarg'ishlarda evfemizm va tabu so'zlarning tez-tez ishlatilishining sababi – bu qaytib o'ziga urish ehtimoliga bo'lgan ishonch bilan bog'liq. Bu esa sexr-jodu ildizlariga borib taqaladi – sehriga qarshi sehr, qarg'ishni duo bilan betaraf qilish tushunchasi ham bu bilan bog'liqdir.

Xullas, ushbu inonchlar va u bilan bog'liq tabu harakatlari orasida folklorshunoslikning olqish va qarg'ish janri ham muhim o'rin egallaydi. Shu ma'noda, xalq falsafasiga asoslangan inonch shakllaridan bo'lgan tabuning muhim qismi olqish va qarg'ishlar bilan bog'liq sanaladi. Xalq madaniyati va folklori aslida ushbu inonchlar, miflar, marosimlar va efimizmlar, murojaatlar yig'indisidir. Olqishlar va qarg'ishlar ham ko'pincha ushbu tushunchalarga hamroh bo'luvchi bir tur sifatida yuzaga chiqadi.

Ular nima uchun qilinishi yoki qilinmasligi esa yaxshilik yoki yomonlik, to'g'rilik yoki egrilik, omad yoki omadsizlik kabi tushunchalar orqali tushuntiriladi. Shu sababdan ham olqishlar va qarg'ishlar, tabu va inonchlar bilan o'zaro chambarchas bog'langan. Ko'rinib turibdiki, olqish va qarg'ishlarning xalq e'tiqodlari bilan bog'liqligida marosim va rituellarning o'rni ahamiyatli.

1. Кошғарий М. Девону луғот ит-турк. II жилд. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов). – Тошкент: Фан, 1961. – Б. 123.
2. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоков Б., Сафаров О. // Узбек халк озаки поэтик ижоди. Дарслик. – Тошкент: Укитувчи, 1990. – Б. 109.
3. Сафаров О., Ураева Д. Маросим олқишлари хакида // Узбек маросим фольклорини урганишнинг янги таъомиллари мавзусдаги Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. – Навоий, 2007. – Б. 15-18.
4. Ниязова М. Инглиз ва узбек адабиётида олқишларнинг бадиий-эстетик вазифалари типологияси. – Бухоро, 2022. – Б. 14 // Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аутореферат.
5. Бгажноков Б.Х. Очерки этнографии общения адыгов. – Нальчик: Эльбрус, 1983. – С.
6. Саримсоков Б. Олқишлар ва қарғишлар // Ўзбек фольклори очерклари. I жилд. – Тошкент: Фан, 1988, – Б. 143.
7. Қўчқоров Н. Халқ олқиш ва қарғишларининг тарихийлик принциплари. Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2023. – № 4. 41-44 бетлар.

**YANGIBOZOR (XORAZM) SHEVASI SAVDO MUNOSABATLARIDA
ISHLATILADIGAN AYRIM SO'ZLARNING "DEVONU LUG'OTIT TURK" ASARI
BILAN QIYOSI XUSUSIDA**

**ON THE COMPARISON OF SOME WORDS USED IN TRADE RELATIONS IN THE
YANGIBAZAR (KHOREZM) DIALECT WITH THE WORK "DEVONU LUG'OTIT
TURK"**

Komilova Dilrabo G'ayrat qizi,

ToshDO'TAU magistranti

isobekjumaniazov@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/CUFB7550

Annotation. *In this article, some words used in trade relations of the Yangibazar (Khorezm) dialect with Mahmud Kashgari's work "Devonu lug'otit turk" were analyzed based on the comparative-historical method. Comparisons were also made with dialect elements from other regions. In addition, the work "Devonu lug'otit turk" and related scientific works were also discussed.*

Key words. *dialect, "Devonu lug'otit turk", Yangibazar (Khorezm) dialect, lexical unit, trade, seller, buyer, phonetic, semantic, areal, Oghuz dialect.*

Shevalarimiz o'zbek tilining lisoniy boyligini saqlagan beqiyos manbaalar hisoblanadi. Bunga ularni qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tili bilan qiyoslash orqali yanada ishonch hosil qilishimiz mumkin. Shunday manbalardan biri turkiy tillarning ilk lug'ati bo'lmish Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'otit turk" asaridir. S.Ashirboyev ta'kidlaganlaridek: "Mahmud Koshg'ariy o'z davrining ulug' dialektologi bo'lgan. U o'sha davrning behihoya murakkab vaziyatidagi qabilalarni va ularning tillarini mukammal o'rganib, aniqlab chiqdi" [Ashirboyev 2023:123]. Bu asarning ahamiyati xususida esa J.Xudoyberdiyevning maqolasida uni topgan shaxsning quyidagi fikrlari berilgan: "... Bu kitob emas, Turkiston o'lkasidir! Turkiston emas, jumlayi jahondur! Turklik, turk tili bu kitob soyasida chinakam ravnaq topadi! ... Hozirga qadar turk tilida buning kabi kitob yozilgani yo'q. Bu kitobning haqiqiy bahosi aniqlanmoqchi bo'lsa, jahonning xazinalari bunga teng kelolmas..." [Xudoyberdiyev 2006:4]. Darhaqiqat, biz ham yuqoridagi fikrlarga qo'shilgan holda ushbu asar leksikasi bilan bugungi Yangibozor (Xorazm)shevasi savdo munosabatlaridagi ayrim so'zlarni qiyoslashga harakat qilamiz.

S.Ashirboyevning quyidagi fikrlari ham asosli bo'lib, ishimizning ahamiyatli jihatlarini ko'rsatadi: "O'zbek shevalarini o'rganishda XIX asrning oxirlarida paydo bo'lgan qiyosiy-tarixiy metoddan ham foydalanilgan. O'zbek shevalari materiallari boshqa turkiy tillar, "Devonu lug'otit turk", "Qutadg'u bilig", Alisher Navoiy asarlari tili va boshqa til tarixi manbalari tiliga qiyoslab o'rganilgan, lekin bu metod asosiy metod hisoblangan emas, balki tahlil talab o'rinlarda va ayrim til tarixiga oid maqola va asarlarda uchrab turadi". [Ashirboyev 2021:21]. Jumladan, F.Abdullayevning "Devonu lug'otit turk" asarida o'g'uz komponentining o'rni masalasi" [Абдуллаев 1971:51-56], H.Dadaboyevning "Devonu lug'otit turk"dagi turkiy tillarga xos fonetik va leksik-semantik xususiyatlar haqida" [Дадабоев 2008:3-9] A.Ishayevning "Devonu lug'otit turk" va o'zbek shevalari" [Ишайев 1971:63-67], G'.Boboyorovning "O'zbek shevalarida "Devonu lug'oti-t-turk"dagi so'zlarning saqlanishi to'g'risida" [Boboyorov 2022:90-111], Z.Boltayevaning "Devonu lug'oti turk" asarida Xorazm shevasiga xos fonetik xususiyatlar" [Boltayeva 2024:56-58], K.Mirzayevaning "Devonu lug'atit turk" asaridagi kiyim-kechak nomlarining diaxron va

sinxron tuzilishi" [Mirzayeva 2025:243-245] maqolalarida qiyosiy tahlillar amalga oshirilgan. Biroq, ushbu asar bilan Yangibozor (Xorazm) shevasi savdo munosabatlariga oid soʻzlar xususida ilmiy izlanishlar olib borilmagan. Mahmud Koshgʻariyning "Devonu lugʻotit turk" asari bilan bugungi shevalarimizni qiyoslab oʻrganish bizga shevalarimizning tarixan qanday boʻlganligini hamda bugungi kunda qanday koʻrinishlarda ifodalanayotganligini aniqlashga, lugʻat boyligimizni sof turkiy soʻzlar bilan boyitishimiz va lingvistik korpus yaratish masalalariga amaliy yordam berishi bilan ahamiyatga molik hisoblanadi.

"Devonu lugʻotit turk" va Yangibozor (Xorazm) shevasi savdo munosabatlari qoʻllanilayotgan ayrim soʻzlarni quyidagi mavzuviy guruhlar ajratgan holda qiyos qilamiz:

1.Savdo munosabatlariga oid soʻzlar:

Ališ-berish-savdo qilish: Ališ-berisha bariš kārāk. "Devon"da bu soʻz aynan keltirilgan: ališ-berish-olish-berish (savdo qilish). ["D.L.T" I,93]

Avuč-hovuch,oʻlchov birligi sifatida qoʻllanadi: bir avuč qōšvar. "Devon"da bu soʻz avut-hovuch shaklida qoʻllanilgan ["D.L.T" I,111].

Alqindī-tugash arafasidagi, ozgina qolgan mahsulotlarga nisbatan qoʻllaniladi: alqindī qoldī, arzonraq berāmān. Bu soʻz "Devon"da ham mavjud boʻlib,quyidagicha ifodalangan: 1.tamom boʻldi, tugadi. 2.oʻldi. ["D.L.T" I,255]

Tavar-mahsulot, matolarga nisbatan ishlatiladi: taza tavarlar keldi. "Devonu lugʻotit turk"da ham aynan shu soʻz kelgan:tavar-jonli, jonsiz mol,tovar (oʻgʻuz.). ["D.L.T" I,343]

Ašaqladī- mahsulot narxining pastlashini ifodalashda qoʻllaniladi: pīlī ašaqlap ketdi. "Devon"da: ašaqladi-arzimas, kichik hisobladi tarzida kelgan. ["D.L.T" I,297]. Bugungi kunda ham bu soʻz deyarli "Devon"dagiki kabi maʼnosini yoʻqotmagan.

Äksik-kamchiligi, nuqsoni boʻlgan narsalarga nisbatan qoʻllaniladi: bī vajdī äksiki bar akan. "Devon"da bu soʻz ayrim fonetik oʻzgarishlarga uchragan holda kelgan: eksük-oʻksik, kamchilikli, yetishmagan, nuqsonli narsa ["D.L.T" I,130]

Qapčiq-hamyon maʼnosida qoʻllaniladi: qapčiqqa saldīm. "Devonu lugʻotit turk"da bu soʻz jančuq. I-hamyon ["D.L.T" III,52]; II-toʻrva ["D.L.T" II,12] tarzida kelgan.

Jarandī-xushomadgoʻylik qilish: vāžini ötiriš uçun jarandī. "Devon"da ham bu soʻz ayni shaklda bayon etilgan:jarandī.I-xushomadgoʻylik,tilyogʻlamalik qildi ["D.L.T" III,91]

Küsädi-xaridorning oʻzi yoqtirgan mahsulotni tanlashiga nisbatan ishlatiladi: šu vāždi kūsädīm. "Devon"da ham aynan shu soʻz keltirilgan:küsädi-qusadi,istadi ["D.L.T" III,281]

Öčäšdi-sotuvchi yoki xaridorning biror sabab bilan tortishuv jarayonida qoʻllaniladi: satuvčī bilan öčäšdi. "Devonu lugʻotit turk" asarida ham bu soʻz keltirilgan: öčäšdi-talashdi, oʻchakishdi ["D.L.T" I,190]

Sajpaldī-kamayganlikni ifodalash maʼnosida ishlatiladi: narsalar sal sajpaldī. "Devon"da esa bu soʻz quyidagicha qoʻllanilgan:sajpattī-sarf qildi, isrof qildirdi ["D.L.T" II,412]. Koʻrinadiki, bu soʻzning fonetik va semantic maʼnosi oʻzgarishga uchragan holda shevalarimizda qoʻllanilmoqda.

Satıldī-sotildi ["D.L.T"II,137]: vāžlār satıldī;sattī-sotdi["D.L.T" II,341]: qımmata sattī soʻzlari "Devonu lugʻotit turk"asarida aynan shu shakl va mazmunda ifoda etilgan.

Satuvčī-sotuvchi. "Devonu lugʻatit turk" asarida bu soʻz satyuč-sotuvchi tarzida qoʻllanilgan ["D.L.T"II, 342]

Tartıldī-oʻlchandi: gašir tartıldī. "Devon" da ham aynan shu soʻz bor: tartıldī-oʻlchandi ["D.L.T" II,266]

"Devonu lugʻatit turk" asarida keltirilmagan boʻlsa-da, ushbu oʻrinda Alijon Allaberdievning "Buxoro oʻgʻuz shevalari leksikasiga doir" maqolasida izohlangan, Yangibozor (Xorazm) shevasi savdo munosabatlariga ham doir ayrim soʻzlar xususida toʻxtalib oʻtsak.

Maqolaning o'zbek adabiy tilidagi ma'nolardan farq qiluvchi lug'aviy birliklar qismida quyidagicha so'zlar bayon qilingan bo'lib, bular aynan Yangibozor (Xorazm) shevasida ham mavjud: BO'SH (Buxoro o'g'uz shevasi) zat "narsa", o'zbek adabiy tilida zot 1.nasl, avlod. 2.taniqli shaxs. 3.jins, nav (O'TIL, (o'zbek tilining izohli lug'ati) 1,309); pajlamaq "bo'lmoq, taqsim qilmoq", o'zbek adabiy tilida poylamoq 1.kutmoq. 2.qo'riqlamoq. 3.kuzatmoq. 4.mo'ljalga olmoq (O'TIL,1,596); BO'SH paj "haq, ulush", o'zbek adabiy tilida poy "juft holda ishlatiladigan narsaning har biri, bir toqasi (asosan poyabzal haqida, odatda "bir" so'zi bilan ishlatiladi). Bir poyi yo'q etik (O'TIL,2,595) [Allaberdiyev 2013:84]. Bu ma'lumotlardan kelib chiqsak, S.Ashirboyevning quyidagi fikrlari o'rinli ekanligiga guvoh bo'lamiz: "Bunda bir til ichidagi shevalarning tarqalishi intensional takson sifatida belgilanadi. Masalan, o'zbek tilining qipchoq lahjasi shevalari hududiy yaxlitlikka ega emas, balki bu lahjaga oid shevalar Toshkent, Farg'ona, Samarqand, Navoiy, Jizzax, Qashqadaryo, Surxondaryo, Sirdaryo, Qoraqalpog'iston, Xorazm, Janubiy Qozog'istonda; qarluq lahjasiga oid shevalar Toshkent, Farg'ona, Namangan, Andijon, O'sh, Samarqand, Navoiy, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax, Sirdaryoda; o'g'uz lahjasiga oid shevalar Xorazm, Qoraqalpog'iston, Buxoro, Jizzax, Janubiy Qozog'istonda tarqalgan. Lekin bu dialekt va shevalar nisbiy yaxlit hududlarga ega. [Ashirboyev 2023:54].

2. Ayrim mahsulot nomlari:

Bavur-jigar; "Devonu lug'otit turk" asarida bu so'z: bayir-jigar tarzida qo'llanilgan ["D.L.T" I,341]

Bičqī-arra; "Devonu lug'otit turk"da :bičyu-narsalarni kesuvchi asbob, deb keltirilgan ["D.L.T" I,52]

Biläzük-bilakuzuk; "Devonu lug'otit turk" asarida ham aynan shu shaklda kelgan ["D.L.T" I,473]

İçmāk-jaket; "Devonu lug'otit turk"da esa içmāk-qo'zi terisidan qilingan po'stin ["D.L.T" I,127]

Jīp-ip; "Devonu lug'otit turk" asarida ham bu so'z aynan keltirilgan ["D.L.T" II,388]

Jogurt-tarkibi qatiq va mevalar aralashmasi bo'lgan mahsulot; "Devonu lug'otit turk" asarida joyurt-qatiq ["D.L.T" III,179]

Kärvič-g'isht; "Devonu lug'otit turk"da: kerpič-kirpich, g'isht ["D.L.T" I,424]

Ütük-dazmol; "Devonu lug'otit turk" asarida: ötük-dazmol ["D.L.T" I,99]

Ushbu maqolamizda "Devonu lug'otit turk" dagi ayrim so'zlarni bugungi shevalarimiz bilan qiyosini keltirib o'tdik, holbuki asarda tilimizda bugungacha saqlanib qolgan so'zlarning ko'lami anchayin katta. Bu so'zlar aynan yoki ayrim fonetik, semantik o'zgarishlarga uchragan holda mahalliy dialektlarda [Ashirboyev 2021:16] qo'llanilayotganligining guvohi bo'lamiz. Demak, S.Ashirboyev aytganlaridek: "...o'zbek tili har uchala etnik guruhlar tilining birlashishi asosida tarkib topgan. Shuning uchun ham bugungi o'zbek tilida har uchala etnik guruh tilariga xos xususiyatlar saqlanib qolmoqda hamda ular o'zbek tilining uch lahjasini vujudga keltirgan. Bunday yirik dialektal tarkib hech bir turkiy tilda mavjud emas. Bular, avval ta'kidlanganidek, qarluq, o'g'uz va qipchoq lahjalaridir" [Ashirboyev 2021:19]. Shevalarimizni qiyosiy-tarixiy metod orqali tahlil qilish, bugungi kundagi boshqa shevalar bilan qiyoslash bizga tilimizni boyitishga, uning boy ildizlarini aniqlashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. Areal lingvistika. – Toshkent: Bookmany print, 2023.
2. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021.
3. Абдуллаев Ф. «Девону луғатит турк» асарида ўғуз компонентининг ўрни масаласи // ЎТА. Тошкент: 1971, № 5, 51-56-бетлар.

4. Boboyorov G‘.B. O‘zbek shevalarida “Devonu lug‘ati-t-turk”dagi so‘zlarning saqlanishi to‘g‘risida // Oltin bitiglar № 2, 90-111-betlar.
5. Boltayeva Z. “Devonu lug‘oti-t-turk” asarida Xorazm shevasiga xos fonetik xususiyatlar // Tamaddun nuri – Toshkent: 2024, № 6, 56-58-betlar.
6. Дадабоев Х. «Девону луғотит турк» даги туркий тилларга хос фонетик ва лексик-семантик хусусиятлар ҳақида // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. Тошкент: 2008, 3-9-бетлар.
7. Ишаев А. «Девону луғатит турк» ва ўзбек шевалари // ЎТА. Тошкент: 1971, № 5, 63-67-бетлар.
8. Махмуд Кўшғарий. Девону дуғотит турк. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2017.
9. Mirzayeva K. “Devonu lug‘atit turk” asaridagi kiyim-kechak nomlarining diaxron va sinxron tuzilishi // Til va adabiyot – Toshkent: 2025, № 7, 243-245-betlar.
10. Худойбердийев Ж. “Девону дуғотит турк” қачон топилган? // Ўзбек адабиёти ва санъати – Тошкент: 2006, № 8, 4-бет.

O'ZBEK TOPONIMIK AFSONALARI HAQIDA
ABOUT UZBEK TOPONYMIC LEGENDS

Umarova Madinabonu Fazliddinovna,
TAFU magistranti

madinau113@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/CYZR2795

Annotation. *Humanity has long been looking for meaning from names that are incomprehensible to itself and seeks to pronounce it according to its own language. Folk etymology arises in this way, and thus narratives are also woven. The people began to make a living by recognizing the white-black land, rivers-lakes, mountains and hills, grasslands-Meadows under a certain name. This article reflects on the origins of some of the Uzbek toponymic myths.*

Key words. *toponymy, toponymy, myth, etymology, historical source, written source.*

Kishilar oq-qorani tanib tirikchilik qila boshlashibdiki, tevarak-atroflaridagi yerlarni, daryo-ko'llarni, tog'laru qir-adirlarni, o'tloq-yaylovlarni ma'lum bir nom bilan atab kelganlar. Dastlabki toponimlar oddiy turdosh otlardan farq qilmaydigan sodda nomlar edi. Atrof tabiiy muhiti haqidagi tasavvur kengayib, bir buloqni ikkinchisidan, bir o'tloqni boshqasidan, yaqindagi tepalikni narigisidan farqlash ehtiyoji tug'ila boshladi. Shundan so'ng Kattabuloq-Kichikbuloq, Qiziltepa-O'ktepa, Tuyayaylov-Echkiyaylov singari murakkabroq joy nomlari paydo bo'lgan. Ijtimoiy ong rivojlangan sari tushunchalar soni ortib geografik nomlar grammatik va semantik jihatdan murakkablasha borgan. Hali yozuv paydo bo'lmagani sababli ibtidoiy zamondagi geografik nomlar bizgacha yetib kelmagan [Qorayev 2006, 3].

Insoniyat qadim tarixdan o'zi uchun tushunarsiz bo'lgan nomlardan ma'no axtarib, joy nomlari haqida turli afsona va rivoyatlar to'qigan. Bu afsona va rivoyatlarning ayrimlari tarixiy yozma manbalar orqali bizgacha yetib kelgan. Masalan, qadimiy Hazorasp shahri X-XI asrlardagi arab geograflari Istaxriy, Ibn Havqal, Muqaddasiy asarlarida "mustahkam qal'a" deb tilga olingan. Rivoyatga ko'ra, qal'ani bahaybat dev qurgan ekan. Dev bu yerga suv jchgani keladigan 1000 ta qanotli otni ushlab olib, qanotlarini kesib tashlagan emish. Otlar tufayli mashhur bo'lgan qal'a Hazorasp "ming ot" (fors-tojikcha) deb atalgan. Bu rivoyatning haqiqatga to'g'ri kelmasligi o'z-o'zidan ravshan. Hozirgi Hazorasp qishlog'i nomini mahalliy xalq Hazaras shaklida talaffuz qiladi. Bu esa asliga yaqin. Qal'a milodning boshlarida Sharqiy Yevropada, jumladan Volganing quyi oqimida yashab xoqonlik barpo qilgan turkiy xalq – hazarlar nomi bilan atalgan bo'lsa ajab emas. -as qo'shimchasiga kelganda shuni aytish kerakki, etnograflardan R.G.Kuzeyev va B.X.Karmishevaning fikricha, tarkibida -as (az) komponenti bo'lgan etnonimlar va toponimlar nihoyatda katta hududda - Oltoydan Uralgacha, Kavkaz va Qrimgacha uchraydi. Ba'zi bir olimlar -as IX asrlarda quyi Volga bo'yi, Shimoliy Kavkazda yashagan alan qabilasining ikkinchi nomi yoki qabila ajdodlari bo'lgan deb hisoblasalar, boshqa bir tarixchilar as Orxun-Yenisey yodgorliklarida tilga olingan az (as) xalqi nomining in'ikosi bo'lishi mumkin deb biladi. Boshqird etnografi, tarix fanlari doktori R.G.Kuzeyev har ikkala holda ham azlar (aslar) VIII-IX asrlarda turkiy qabilalar bo'lgan deydi.

Qo'qon shahri X asrda bitilgan "Hudud ul-olam" qo'lyozmasida, arab geograflaridan Istaxriy, Ibn Havqal, Muqaddasiy asarlarida Ho'kan (Xuvoqand), shakllarida qayd qilingan. "Boburnoma"da Xo'qon o'rchini (viloyati) tilga olingan. Hozirgi Qo'qon shahri tarixiy Xo'qand o'rnida XVIII asrda o'zbeklarning ming urug'i boshlig'i Shohruh tomonidan barpo etilgan. Akademik V.V.Bartoldning fikricha, shaharning adabiy nuqtai nazardan to'g'ri shakli Xo'kand bo'lib, Qo'qon jonli tilda talaffuz etilishidir.

Xorazm toponimi haqida ham rivoyatlar bor. Chunonchi, o'rta asr arab olimlaridan Muqaddasiy va Yoqut Hamaviy asarlarida bu haqda shunday rivoyat keltirilgan. Podsho g'azabnok bo'lib, o'zining bir qancha bebosh fuqarolarini kimsasiz uzoq joyga badarg'a qilishni

buyuradi. Lekin bu yerda o'tin va go'sht (ya'ni Amudaryoda baliq) ko'p bo'lganidan ular omon qoladilar. Musofirlar bu o'lkani obod qilib, Xorazm deb atadilar (xovar - go'sht, azm - o'tin).

Farg'onani Nushirvon (Anushirvon) bunyod qilgan va podsho bu yerga har bir joydan bittadan qabila olib kelgan ekan. Shunday qilib, turli joylardan kelgan kishilar imoratlar qurib, ekinlar ekkan. Kishilar ularni turli joylardan kelganligidan Az har xona "turli xonadonlardan kelganlar" (qurama) deb atay boshlaganlar/

So'ngra az qo'shimchasi tushib qolib, Harxona bo'lib ketgan, bu esa bora-bora Farg'ona shaklini olgan emish. Huddi shu rivoyat arab geografi Ibn Xurdodbehning "Kitob ul-masolik val-mamolik" asarida (X asr), Hamidullah Qazviniyning "Nuzhat ul-qulub" asarida (1340-yil) va boshqa tarixiy yodgorliklarda ham keltirilgan.

Zahiriddin Muhammad Bobur Markaziy Farg'onadagi qumli cho'l haqida bir rivoyatni keltirgan. Bir necha darvesh qumli cho'lda ketayotgan ekan, birdan qumli bo'ron (tund yel) ko'tarilib, darveshlar bir-birini topolmay, "ho, darvesh", "ho darvesh" deya halok bo'lubturlar, andin beri bu bodiyani (cho'lni) Hodarvesh derlar". Bunday xildagi rivoyatlarni ko'plab qishloqlar to'g'risida eshitish mumkin. Zomin tumanidagi Achchi qishlog'i yonida Kallali degan toshloq soyliq bor. O'sha yerli aholisi laganni lali deyishadi. Shu soylikda yovlar bir kishini o'ldirib kallasini kesib olib laganga qo'yib ketgan ekan. Shundan so'ng bu yer Kallali, ya'ni "lagandagi kalla" deb atalgan emish [Qorayev 2006, 38].

Insoniyatning joy nomlari va ularning kelib chiqish sabablari bilan qiziqishi ortidan ularni ilmiy tadqiq qilish boshlangan.

Toponimika o'zbek tilshunosligida XX asrning 60-yillaridan keyin shakl topdi. O'zbekistonning turli hududlaridagi joy nomlarini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqot ishlari vujudga keldi. Ana shu mavzuga bag'ishlangan bir qator dissertatsiyalar yoqlandi. H.Hasanov, A.Ishayev, T.Nafasov, Z.Do'simov, S.Qorayev, L.Karimova, N.Oxunov, J.Latipov va boshqalar o'z ilmiy izlanishlari bilan o'zbek ilmiy toponimikasining ilk davriga asos soldilar [Turdibekov Toshkent, 66].

M.Turdibekov "Shajarai turk" asaridagi onomastik birliklarni, xususan, toponimlarni ilmiy jihatdan tadqiq qildi. "Shajarayi turk"ning onomastik materialga bunchalik boyligi uning tarixiy voqealarga, turli afsonaviy va tarixiy shaxslar avlod-ajdodlari, ularning geneologiyasiga, tarixiy voqea-hodisalar bilan aloqador holda turli hududlar, mamlakatlar haqida ma'lumotlar berilishi bilan bog'liqdir. Shuningdek, ushbu asarda mohiyatan atoqli ot bo'lmasa-da, shaxslar ismi bilan birga qo'llanadigan bir qator mansab va unvon nomlari, titullar, laqablar, ba'zi atribut so'zlar ham ko'plab uchraydi [Turdibekov Toshkent, 35-36.].

Olim "Shajarai turk" asarida 286 ga yaqin toponimlar mavjudligini qayd etadi. Bu toponimlar makrotoponim va mikrotoponimlar shkalasi bo'yicha ham, toponimlarning umumma'lum nomlar va kam ma'lum nomlar shkalasiga ko'ra xarakterli materiallarga boydir.

"Shajarai turk" onomastikasi" nomli monografiyasida shunday yozadi: "Xalq og'zaki ijodi matnlarida, tarixiy asarlarda ma'lum bir hudud bilan bog'liq gidronimik nomlar ko'plab uchraydi. Shu jumladan, "Shajarai turk" onomastik leksikasida gidronimlar alohida qatlamni tashkil etadi: Til va Atil ikkisi ham ulug' suvlarning oti turur. "Shajarai turk" gidronimlarini ular tarkibida ishtirok etgan indiktorlarning turiga ko'ra, quyidagi guruhlarga ajratish mumkin. Suv indikatorli gidronimlar. Bular qo'shma so'z tavsifida uchraydi: Oq suv. Oq suvning labinda. Qora suv. Qora suvning yoqasinda ikki lashkar urushdilar. Suv so'zi o'z ma'nosida kelgani va u o'zidan oldingi nomning daryo tipidagi gidronimi ekanligiga ishora hisoblangan. Suv elementisiz undan oldingi nomning gidronimligi uqilmay qoladi. Oltoy suvi, Sind suvindin, Oraqu, Qoraqu, Chu suvi, Sari suvi, Ertish suvi, Amu suvi, Sir suvi, Yim suvi. Suv so'zi o'zidan oldingi nomning soy tavsifidagi gidronim ekanligini ham bildiradi: Qabli (Qili) va Qamich tegan ikki suvning orasinda Jadayin va Makrin tegan oqaturg'an ikki ulug' suv. Til va Atil ulug' suvlarning oti turur. Qula suvining yoqasinda, Qo'nqarnavar tegan suvga. Abulg'oziy suv so'zining soy ma'nosini bildirishi xususida alohida sharh beradi. U yozadi: Oqib boraturg'on ulug' suvni turkiy tilinda soy der. U o'z fikrini davom ettirib, soy ma'nosini bildiruvchi so'zning tojik va mo'g'ul tillariga xos

muqobillari haqida ham ma'lumot beradi. E'tibor beraylik: Oqib boraturg'on ulug' suvni tojik kichigin rud va uluqin rudxona der va arab vodiy der. Mo'g'ul muran der. Ma'lum bo'ladiki, tarkibida muran elementi mavjud bo'lgan gidronimlar muran – soy (suv) onomastik indikatorning mo'g'ulcha ekvivalenti (muqobili) sanaladi: Ul sakkiz suvning otlari munlar turur: Ko'k muran, O'n muran, Qora usun, Sanbuqun, Aqrimuran, O'rmuran, Jig'anmuran, Jochamuran. Dengiz (tengiz) indikatorli gidronimlar: Achit tengizi, Mozongaron tengizi. Sir tengizi Orol dengizini anglatgan: Amu suvi Tuq qalasina borib sir tengizini qo'yg'an erkandur. Soy indikator ham birikmali nom tarkibida kelib o'zidan oldingi so'zning gidronimligini mustahkamlagan. O'n soyda o'lturg'anni o'n uyg'ur derlar erdi. To'qquz soyda o'lturg'anni to'qquz uyg'ur derlar erdi. Buluq indikatorli nomlar ham uchraydi: Tug'a buluq, Baljuna buluqinda. Quduq indikatorli gidronimlar. Bunday onomastik birliklar ham shaklan birikmali ifodaga ega bo'ladi. Quduq o'zidan oldingi so'zning gidronimik mavqeini mustahkamlaydi. Dinor tegan quduq, Peshkoh tegan quduqda. Ba'zi gidronimlar onomatik indikatorlarsiz qo'llangan. Ularning onomastik birik ekanligi tanho nomi orqali ham qiyinchiliksiz anglashilgan. Jayhun Kuchluk bilan To'xtabegi qochib Erdish kettilar. Tarkibida gidronim tavsifidagi indikatorlar ishtirok etgan ba'zi onomastik birliklar gidronim maqomida ishlatilmagan. "Shajarai turk"da ular toponim tavsifidagi nom sifatida ishlatilgan: Sarig' ko'l tegan dara Tug'a buluq tegan yer. Bu tarafi Qora ko'lgacha. "Shajarai turk" tilida bir qator oronimlar mavjud bo'lib, ular, asosan, tog'lar, qirlar, tepalarning nomlaridir".

"Shajarai turk" tarixiy-etnografik asar bo'lib, unda badiiy asarga xos xususiyatlar ham mujassamlashgan. Shuning uchun ham bu noyob asar hozirga qadar, asosan, tarixchilar, etnograflar hamda adabiyotshunoslar tomonidan o'rganib kelinmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hasanov H. O'rta Osiyo joy nomlari tarixidan. – Toshkent: Fan, 1965. – B. 65.
2. Qorayev S. Toponimika. Toshkent, 2006.
3. To'ychiboyev B. "Boburnoma"da izohlangan ba'zi toponimlar haqida. Ономастика Узбекистана. – Toshkent, 1989.
4. Turdibekov M. "Shajarai turk" onomastikasi. – Toshkent, 2020.
5. Xudoynazarov H. "Shajarai turk" va uning o'rganilishi. – Toshkent: O'qituvchi, 1993.

SHOFIRKON SHEVALARINING O'RGANILISHIGA DOIR ON THE STUDY OF SHOFIRKON DIALECTS

Sattorova Ferangiz Feruz qizi,

ToshDO'TAU magistranti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/BUQE6204

Annotation. *This article analyzes the unique features of the dialect spoken in the Shofirkon district of the Bukhara region. Attention is given to the origin and etymology of Shofirkon district and its toponyms, and the meanings of ethnographisms are clarified. The article notes the relatively high number of lexical units belonging to the Tajik language found in the district's dialect.*

Key words. *dialect, bilingual dialect, monolingual dialect, toponyms, ethnicity, language family, ethnographisms.*

KIRISH

Buxoro viloyati shevasi o'zining fonetik, morfologik va leksik xususiyatlari bilan adabiy tildan farq qiladi va hududning tarixiy, madaniy, etnik xususiyatlarini o'zida aks ettiradi. Akademik V.Radlov va G.Vamberi Buxoro dialektini o'zbek tilining o'z mustaqil dialekti deb hisoblaydilar. Professor I.Zarubin o'zbek shevalarini tasnif qilar ekan, Buxoro va Samarqand dialektini birlashtirib "Samarqand-Buxoro dialekti" deb ataydi [Мирзаев 1969; 10]. E.D.Polivanov esa Buxoro dialektining Samarqand va Xo'jand shahar shevalariga o'xshashligini hisobga olib uni "eronlashgan" yoki "Samarqand-Buxoro-Xo'jand" tipi deb ataydi [Поливанов 1933; 10].

Professor K.Yudaxin Buxoro va Samarqand shevalarini o'zbek shevalarining maxsus guruhiga kiritadi va ularni "o'zbek va tojik tilida so'zlovchi tojik tili ta'siriga tushgan shevasi" deb talqin etadi. Taniqli olim M. Mirzayev o'zining o'n yillik kuzatishlari, izlanishlari va to'plagan materiallari asosida Buxoro viloyatida "samarqand-buxoro shevasi" tipidagi ikki tilli shevadani tashqari, o'g'uz va qipchoq lahjalarida, sof o'zbek tilida ("bir tilli" shevada) so'zlovchi aholi istiqomat qilishi haqida ma'lumot beradi [Мирзаев 1969; 10].

Buxoro viloyatining Shofirkon tumani leksikasi o'zbek adabiy tilining ajralmas bir qismi bo'lgan xususiyatlarni mujassam etgan, maxsus tadqiqot ishlarni taqozo qilayotgan mustaqil sheva hisoblanadi. Shofirkon tumani shevasi leksikasining o'zagini umumo'zbek tiliga xos leksik birliklar tashkil qiladi. Bu tumanda yashovchi o'zbeklar tarixan qarluq etnik qatlamiga mansub bo'lganligi tufayli ularning so'z boyligida qarluq lahjasiga mansub til birliklari miqdoran salmoqli. Shofirkon tumanida o'zbeklar bilan bir qatorda tojiklar ham istiqomat qilishini inobatga olgan holda tojik tili leksik birliklari ham yangi leksik qatlam sifatida vujudga kelgan. Umumxalq tilining fonetik, leksik, grammatik jihatdan ma'lum me'yorga solingan, sayqallangan oliy shakli adabiy til hisoblansa, adabiy til – sheva va lahjalar asosida yaratiladi. Shofirkon tumani ham adabiy til rivojiga ko'mak beruvchi sheva vakillari istiqomat qiluvchi massiv sanaladi. "Shofirkon" so'zining kelib chiqishi **Vardonze** qo'rg'onining paydo bo'lishi bilan uzviy bog'liqdir. Manbaalarda qadimiy Vardonze nomi – *Vardana, Vardanzi, Varzanze, Vardanze* tarzida uchraydi, Shofirkon tumanidagi "Qo'rg'oni Vardonze" nomi bilan mashhur tarixiy joy. Narshaxiyning "Buxoro tarixi" kitobida shunday zikr etiladi: "Sosoniylar sulolasidan bo'lgan Kisroning farzandlaridan biri o'z otasiga achchiq qilib, bu viloyatga kelgan, uning oti Shopur edi. "Pur" eron tilida "o'g'il" demakdir. U Buxoroga kelganida Buxorxudot uni yaxshi kutib oladi. U bu mavzeni Shopurga berdi va Shopur u yerda katta anhor qazdirib, uni o'z nomi bilan, ya'ni "Shopurkom" deb atadi." Arablar bosqini arafasida bu hudud taraqqiy qilgan, Buxorodan alohida bo'lgan mustaqil podsholik poytaxtiga aylangan [Salim Muxtor 1996; 10].

Shofirkon tumani 1926-yil 29-sentabrda tashkil etilgan. Janubdan Vobkent, janubi-g'arbdan Romitan, g'arbdan Peshku, sharqdan G'ijduvon tumanlari, shimoldan Navoiy viloyatining Konimex tumani bilan chegaradosh. Maydoni 3,72 ming km². Aholisi 200 mingdan ortiq. Tumanda 1 shahar (Shofirkon), 8 ta shaharcha (Jo'yrobot, Iskogare, Quyi Chuqurak, Mirzoqul, Talisafed, Undare, Chandir, G'ulomte) va 13 ta qishloq fuqarolari yig'ini (Bog'iafzal, Vardonze, Denov, Do'rmon, Iskogare, Jo'ynov, Jo'yrobot, Sulton Jo'ra, Boboato, Tezguzar, Chandir, Sharofbobo Hamroyev, Qalmoqon, Savrak) mavjud¹.

Shofirkon tumani o'zbek, tojik, tatar, turkman, qozoq, qoraqalpoq, arab, ozarbayjon, qirg'iz, lo'li(jo'gi), rus, yahudiy va boshqa turk millat vakillari yashovchi maskandir. Shuning uchun ham bu yerning sheva xususiyatlari o'ziga xosdir. Turli hududlarda bir til birliklarining turlicha farqlanishi, hududning sheva elementlari bilan bir qator etnolisoniy omillarga ham bog'liqdir. Bunday sheva elementlarining tarqalish sababini tabiiy omillarning ta'siri, xalqlarning turli hududlarda ko'chishi, ularning hududlararo aloqasi kabilar bilan izohlash mumkin. Shu maqsadda, avvalo, bizga hududning nomlanishi birinchi yordam beradi. Geografik nomlar – toponimlar katta ilmiy va amaliy ahamiyatga molik bo'lganligi tufayli muhim ijtimoiy-ma'rifiy, ilmiy vazifa bajaradi. Nomlanishlarning o'zini ham bir necha guruhga bo'lish mumkin:

- a) urug' nomlari bilan ataluvchi: Do'rman, Qalmoqon, Qiyot, Chandir;
- b) kasb-korga bog'liq nomlar: Dorigar, Chitgaron, Temirchi, Sabzikor, Naqqosh;
- c) tabiati, jug'rofiy o'rniga qarab: Ko'lobod, Chuqurak, Labirud, Bog'iafzal;
- d) etnik kelib chiqishiga ko'ra: Arabxona, Mo'g'ulon, Qoraqalpoq, Kelachi;
- e) aholisining qayerdan kelib qolganligini ifodalaydigan qishloq nomlari: Urganchi, Kotiyon, Shibirg'on, Qarshiyon, Marvi.

Ko'plab qishloq nomlarining tojikcha ekanligi hududda istiqomat qiladigan aholining tarkibida eroniy tilda so'zlashgan degan xulosaga olib keladi. Misol tariqasida Bobotadare ("bobo tagi dare" so'zlaridan olingan, ma'nosi "eshik tagidagi bobo"), Denav ("dex" – "qishloq", "nav" – "yangi"), Jo'ynav ("jo'y" – "ariq", "nav" – "yangi"), Jo'sho'ra ("Joiy sharashara"), Iskogare ("isto" – "to'xta", "gard" – "qayt"), Morkush ("mor" – "ilon", "kush" – "o'ldiruvchi"), Regiyon ("reg" – "qumlik") Chorko'cha ("chor" – "to'rt"), Talisang ("tal" – "tapa", "sang" – "tosh"), Talisafed ("oq tapa"), Tezguzar ("tez o't"), Shamshegaron ("shamsher" – "qilich", "garon" – "yasovchilar"), Boloirud ("bolo" – "yuqori", "rud" – "ariq") kabi oltmishdan ortiq qishloq nomlarini sanashimiz mumkin.

O'zbek tili sheva va sheva guruhlari, dialektlarning nihoyatda ko'pligi va rang barangligi jihatidan qardosh turkiy tillar orasida yetakchi o'rinda turadi. Bu faktni prof. E.D.Polivanov ta'kidlab o'tgan edi. Kuzatishlarimiz davomida prof. V.V.Reshetovning o'zbek shevalari klassifikatsiyasida keltirilgan har uch dialekt (lahja) ning vakillari Shofirkon viloyati hududida hozirda amalda mavjud ekanligini aniqladik.

Bular: 1) qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga kiruvchi Buxoro dialekti. Prof. M.Mirzayev ta'biri bilan aytganda "bir tilli" va "ikki tilli" shevalarni birlashtiruvchi dialekt;

2) o'g'uz shevalari; (Chandir, Qo'rboni, Jo'sho'ra qishloqlari). Prof. M.Mirzayev monografiyasidagi materiallarni Buxoro viloyatining Romitan, G'ijduvon, Qorako'l, Kogon va hozirda Navoiy viloyati hududiga kiruvchi Konimex tumanlari aholisidan yozib olgan. Ushbu tumanlar tarkibidagi Chandir nomli qishloqlarni o'g'uz etnonimlaridan biri sifatida sanaydi [Мирзаев 1969; 15].

3) qipchoq shevalari (Churuq, Chuqurak qishloqlari). Churuq, Chuqurak hududlarida asosan qozoq (milatli)tilli aholi istiqomat qiladi va bu yerda qozoq tilli hamda bir nechta o'zbek-qozoq tilli maktab ham mavjud².

¹ https://uz.wikipedia.org/wiki/Shofirkon_tumani

² https://schools.emaktab.uz/v2/school?school=1000012217884//https://t.me/s/Shofirkon_matbuotxizmati?before=32145

Aytish mumkinki, Shofirkon hududida boshqa til oilasiga mansub bo'lishiga qaramay uzoq yillik tarixiy aloqalar natijasida tojik tilining ta'siri hanuzgacha sezilarli darajada saqlanib qolmoqda. Etnografizmlar - xalqning o'tmishi, milliy madaniyati, turmush tarzi haqida muhim xulosalar chiqarish vositalaridan biri. Ular muayyan xalq etnomadaniyatini o'rganishning muhim omili bo'libgina qolmay, dialektologiya bilan uzviy bog'liqdir. Quyida Shofirkon tumaniga xos ayrim etnografizmlar asosida sheva materiallarini tahlil etamiz.

Chillagurezon – fors-tojik tilida chilla (chihil) – qirq kun, gurezon-qochirmoq, ketkizmoq. Chaqaloq qirq kunlik bo'lganida bu marosim o'tkaziladi, aniqrog'i ona buvisining uyiga bolasini olib boradi. Chillagurezon varianti sifatida Chilyakro'zon (qirq bir kunlik) nomi ham ba'zi qishloqlarda qo'llanadi.

Gavorabandon – tojikcha gavora – beshik, bandon – bog'lash degani, yani “beshikka belash”. Tug'ilgan chaqaloqni beshikka belab, unga turli sovg'a-salomlar olib kelish bilan bog'liq marosim. Yurtimizning boshqa hududlarida “Beshik to'yi”, Buxoro viloyatida esa “Gavora to'y” nomi bilan yuritiladi.

Beshkecha – chaqaloq tug'ilishi munosabati bilan beriladigan ziyofat. Bu marosim haftaning toq kunlarida o'tkaziladi. So'zning tuzilishi ikki o'zbekcha – besh va kecha so'zlaridan iborat.

Mushkulkushod – tojikcha mushkul – qiyinchilik, kushod – ochilish ya'ni mushkul vaziyatdan chiqish, qiyin yo'llar ochilishi uchun o'tkaziladigan marosim.

Joyg'undaron – joy – ko'rpa-to'shak, g'undaron tojikchada yig'moq so'zidan olingan bo'lib, nikoh to'yidan keyin o'tkaziladigan marosim.

Challandi/ Talbon – aslida chorladi. Ushbu marosim to'ydan keyin o'tkazilib kelin chaqirdi, kuyov chaqirdi, qizchaqirdi kabi bir qancha ko'rinishlari bor. Tumanning Arabxona, Chandir qishloqlarida Talbon shaklida uchraydi.

Sallabandon – salla – bosh kiyimi, bandon tojikcha bog'lash. Farzand ko'rgan ayollarga onalik zimmasiga yuklanganligini bildirish maqsadida boshiga oq dokadan bosh kiyimi bog'lanadi.

Sarshuyon – tojikcha sar – bosh kiyimi, shuyon – yuvmoq so'zlaridan olingan. Shofirkon tumanidagi turkmanlarga mansub aholi yashaydigan ba'zi qishloqlarda o'tkaziladigan udum. Nikoh to'yidan yetti-o'n kun o'tib kuyovning uyida bo'ladigan marosim.

Raxzanon – tojikcha rax (raxt) – ko'rpa-ko'rpachalarning ustma-ust, tartibli terilishi, zanon – urmoq, termiq. Nikoh to'yida kelinning uyida o'tkaziladigan marosim.

Padaroshi – tojikcha padar – ota, osh – palov. Nikoh to'yidan oldin kelinning uyida bo'ladigan ziyofat.

Sarpopo'shon/ Jomapo'shon – kuyovga chopon kiydirish marosimi. Ayrim qishloqlarda Sarpoypo'shon shaklida ham uchraydi.

Saroftob – quyosh chiqishidan oldin, erta saharda ma'nosini anglatadi. Sunnat to'yi, nikoh to'yidan oldin erta tongda bo'ladigan ziyofat. Marosimda maxsus taom yorma (halim/halisa) tayyorlanib, odamlarga tarqatiladi.

Ko'rdi – sof o'zbekcha so'z bo'lib, to'ydan bir necha kun o'tgach yangi tushgan kelinni ko'rib, unga sovg'a-salom berish urf-odati.

Oshibiyon/ Oshi Biyiseshanba – bu atama ikki qismdan osh va bibiyon (bibilar)dan tashkil topgan. Bibi Seshanba, Seshanba ona – o'zbek va tojiklarning afsonalarida oilaviy baxt, shuningdek ip yigirish va tikuvchilik kabi hunarlarning homiysi, piri. Bibi Seshanba sharafiga ayollar haftaning seshanba kunlarida to'planib marosim o'tkazib, maxsus taom tayyorlashadi. Keksa kampir siymosida tasavvur qilingan Bibi Seshanbadan oilaviy turmushda farovonlik, baxt-saodat tilaydilar.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Shofirkon shevasi 50-60-yillarda ko'plab olimlarning tadqiqot obyekti bo'lgan bo'lsada, alohida monografik planda o'rganilmagan. Areal shevasida o'ziga xosliklardan biri hududda qarluq, qipchoq, O'g'uz lahjasi vakillari bilan

birgalikda tojik tilli aholi bir necha asrlardan beri yashab kelishi va bu areal shevasining o‘ziga xosligini ta’minlaydi. Ushbu maqolada areal shevasining ba’zi xususiyatlariga to‘xtanildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Поливанов Э.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. – Ташкент, 1933.
2. Мирзаев М.М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. – Тошкент: Фан, 1969.
3. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Т.: Ўқитувчи, 1978.
4. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021.
5. Po‘latova S. Vobkent tumani shevasining arealogik tadqiqi. – Toshkent. 2024
6. Narshaxiy. Buxoro tarixi. Kamalak. 1991.
7. Salim Muxtor, Karim Bobomurod. Shofirkon tarixi. Yozuvchi, 1996.

**JAHON TILSHUNOSLIGIDA AREAL TILSHUNOSLIKKA OID TADQIQOTLAR
TAHLILI
THE ANALYSIS OF RESEARCH ON AREAL LINGUISTICS IN WORLD
LINGUISTICS**

Jumaniyozova Saltanat Hamro qizi,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti

Lingvistika: o'zbek tili yo'nalishi magistranti

saltanatjumaniyozova@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/ZMRN3831

Annotation. *This article studies the concept of the emergence and development of the field of areal linguistics, its main content and essence, and the research of world linguists on this topic. The relationship of linguogeography and dialectology with areal linguistics, as well as current problems in this field, are also highlighted.*

Key words. *areal linguistics, linguistics, areology, dialectology, linguogeography, areals, intermediate dialect.*

Har bir xalq, millat o'zining milliy va insoniy boyligi hisoblangan tilini asrab avaylashi, undagi barcha nodir ma'lumotlarni chuqur o'rganib kelgusi avlodga mukammal holda yetkazishi lozim. Areal lingvistika sohasi Areal tadqiqotlarning manbai sifatida ma'lum bir davrda olingan lisoniy hodisa (qonuniyat)ning qarindosh va yondosh tillar amalda bo'lgan turli hududlarni aniqlash hamda bu hududlarni bir arealga, lisoniy hodisaning tarqalish maydoniga birlashtirishdir. Uning tadqiq usuli sifatida turli mintaqalardagi til shevalarida o'xshash hodisa (qonuniyat)larni aniqlash va ularning qo'llanish maydonini aniq belgilashdan iboratdir. Bundan tashqari areal lingvistikaning oldida ma'lum bir hodisa (qonuniyat)ning tug'ilishini, vujudga kelish markazini, uning turli yo'nalishlarga tarqalishini (irradiatsiyasini) va bu hodisaning turli mintaqalardagi o'ziga xosligini (innovatsiyalarini) belgilash vazifasi ham turadi.

Areal lingvistika tushunchasi lotincha area – maydon, kenglik, hudud hamda lingvistika – tilshunoslik tarkibiy qismlaridan iborat. Areal lingvistika termini dastlab M.Bartoli va G.Vidossilar tomonidan 1943-yilda kiritilgan va uning asosiy tamoyillarini M.Bartoli 1925-yilda ishlab chiqqan.

Areal lingvistikada dialektologiya, geografiya, biologiya, umumiy tilshunoslik fanlarining materiallaridan foydalanilganligi uchun tilshunoslar areal lingvistikadagi tadqiqot usulini “kabinet ishi”, ya'ni ularning materiallari nazariy rivojlantiriladigan fan deb ham yuritganlar, jumladan, M.A.Borodina dialektologning vazifasi sheva materiallarini aholidan yig'ib olish orqali o'rganish bo'lsa, areal lingvistika mutaxassisi dialektolog to'plagan materialni xonada (kabinetda) o'tirib unga ilmiy ishlov beradi, deb qaraydi. Bu fikrda qisman haqiqat bor, chunki areal lingvistikada mutaxassis o'zi sheva yoki konkret tillardan faktlar to'plashi ham mumkin hamda o'zi to'plamagan til va shevaning tayyor materiallari asosida ham ish yuritishi mumkin. Bunday usul muayyan hududning kartalarini yaratish chog'ida amalga oshiriladi [Ashirboyev 2023:8].

Ko'pgina olimlar (B.A.Serebrennikov, A.V.Desnitskaya) – areal lingvistika terminidan butunlay voz kechishni va uning o'rnida – lingvistik geografiya atamasini qo'llashni taklif qiladilar. Bizningcha, bu ikki teminni bir-biridan farqli ravishda qo'llash maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz. Ular o'zaro yaqin tushunchalar bo'lishiga qaramay, lingvistik geografiyani shevalarni kartalashtirish metodi sifatida, areal lingvistikani esa tillar, dialekt va lahjalarni kengroq

o'rganuvchi va tadqiq qiluvchi fan sifatida qaralishini ma'qul deb hisoblaymiz. Adabiy til va sheva, shevalarimizning tarqalishi, ularni o'rganishda lingvogeografiya metodidan foydalana olish nuqtayi nazaridan sheva materiallarini tahlil qilishga doir muayyan bilimga ega bo'lish va ularni amaliyotda tatbiq etish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon bevosita amaliy va ilmiy, ma'naviy-ma'rifiy sohalarida amaliy jihatdan alohida ahamiyat kasb etadi. Rossiyalik olimlar N.Gurov va A.Zograflarning ta'kidlashlaricha, areal tilshunoslik bevosita bir-biriga ta'sir qilgan, munosabatga kirishgan tillarni, tillararo aloqalarni o'rgansa, areal lingvistika nafaqat o'zaro munosabatga kirishgan tillarni, balki sheva va lahjalarni o'rganishni ham qamrab olishi bilan farqlanadi [Olloyorov 2020:7].

Areal lingvistika fanining shakllantirilishiga keyingi davrlarda til va shevalarni o'rganishga nisbatan o'zgacha qarash, uning taraqqiy qilish xususiyatlariga bo'lgan yangicha yondashuv sabab bo'ldi. Avvalo, areal lingvistikaning rivojlanishida sotsial jarayonlar, ya'ni dunyo bo'ylab aholi vakillari migratsiyasi jarayonlarining kuchayishi muhim rol o'ynamoqda. Dunyoning deyarli barcha regionlarida shaharlar kundan kunga yiriklashib, u yerda sanoatning, ijtimoiy munosabatlarning rivojlanish jarayonlari jadallashmoqda, shu bilan bog'liq ravishda mamlakat aholisining muayyan qismi shaharga tomon og'moqda, hatto Yevropaning yirik shaharlarida tub millat vakillari bilan birga etnik jihatdan turlicha bo'lgan aholi ham paydo bo'lmoqda [Ashirboyev 2023:3].

Bu sohani rivojlantirishda ko'plab xorijiy va rus olimlari, turkologlar ishtirok etgan. Ular ichida Iogan Shmidtning asosli fikrlari muhimdir. 1872-yilda I.Shmidtning "Hind-Yevropa tillarining o'zaro qarindoshlik munosabatlari" degan kitobi bosilib chiqdi va unda I.Shmidt qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning yirik vakili A.Shleyxerning "Shajara-daraxt" nazariyasiga lingvistik uzviylik tamoyilini, ya'ni hududiy o'zaro ta'sirning uzviylik zanjiri sxemasini qarama-qarshi qo'ydi. I.Shmidt fikricha, dastlab Yevropa tillari orasida hech qanday aniq chegara bo'lmagan, har bir hind-yevropa tilini bir-biriga nisbatan oraliq til sifatida qarash kerak va barcha hind-yevropa tillari o'zaro bir-biriga o'tuvchi zanjir bilan bog'langan. I.Shmidt bir-biri bilan geografik yaqin joylashgan tillarda o'xshashlik kuchli bo'lishi va uzoqlashgan sari esa ulardagi o'xshashlik kamaya borishiga urg'u bergan. Tillarning hozirgi holatida I.Shmidtning bu nazariyasi haqiqatga yaqin keladi. Hozirgi dialektologiyada turli lahjaga oid ikki dialektning yoki shevaning xususiyatlarini aks ettirgan oraliq sheva hosil bo'lishi to'g'risida fikrlar bor. Bunday oraliq shevalar har bir tilda bor, jumladan, bu haqda Ozarbayjon dialektologlari ham ma'lumot beradilar. Shuningdek, hatto genetik jihatdan qarindosh bo'lmagan tillar hududiy qo'shnichiligida ham ular orasida o'xshash xususiyatlar bo'lishi mumkin. Buni o'zbek-tojik tili munosabatida ko'rish mumkin [Qo'ziyev 2021:17].

Areal lingvistikaning ikki omilga ko'ra yuzaga kelganligi e'tirof etiladi: 1. Hind-yevropa tillarining kelib chiqishi to'g'risidagi yangi qarashlar bilan bog'langan muammolar omili. Bu g'oya "Yosh grammatikachilar" tomonidan ilgari surilgan tillarning kelib chiqishi to'g'risidagi ta'limotiga qarshi paydo bo'lgan nazariya sifatida shakllandi, ya'ni bu davrda yangi tillarning va dialektlarning topilishi tilshunoslarni qiyosiy-tarixiy tilshunoslikka, ularning oddiy sxemalariga qarama-qarshi fikr yuritishlariga sabab bo'lgan va bu jarayonda areal lingvistik qarashlar yuzaga kelgan. 2. Dialektlarni o'rganishning yangi metodik omili. Bu davrga kelib tillar va shevalarni o'rganishning lingvistik geografiya metodi yuzaga keldi [Muhamadjonova 2023:5].

Areal lingvistikani rivojlantirishda quyidagi kabi olimlarning xizmatlari bor: G.Shuxardt, G.Venker, G.Paul, J.Jilyeron, E. Edmont, M.J.Bartoli, G.Vidossi, A.Meye, G.Bonfonte, G.Devoto, V.Porsig, E.Kosheriu, A.Doza, P.Ivich, Э.А.Макайеу, Р.А.Пузуку, Р.І.Аванесов, S.B.Bernshteyn, V.M.Jirmunskiy, G.F.Blagova, N.Z.Hojiyeva, M.A.Borodina, B.A.Serebrennikov, D.I.Edelman, A.Jo'rayev va boshqalar. Areal lingvistikaning paydo bo'lishida A.Piktnening (1859) lingvistik

uzviylik konsepsiyasi ham ahamiyatli bo‘lgan. A.Meye areal lingvistika dialektologik tadqiqotlarning uzviy natijasi ekanligini isbot qildi, uning asarlarida izoglossa, innovatsiya masalalari chuqurroq o‘rganildi. G.Paul oraliq (tutash) dialektlarda chegaralar bo‘lmasligi va har bir til hodisasi o‘z chegaralari ichida rivojlanishini fanga ma’lum qildi. G.Venker lingvistik geografiyani tilshunoslikning muhim sohasi sifatida asosladi va dialektlarni tavsif qilishning yangi shaklini, ya’ni dialektologik atlaslar tuzish orqali o‘rganish yo‘nalishini kashf etdi. Lingvistik geografiyaning burilish nuqtalaridan biri sifatida J.Jilyeron va E.Edmonilaming “Fransiyaning lingvistik atlaslari” deb nomlangan betakror tadqiqotining paydo bo‘lishini ko‘rsatish mumkin. Bu atlasning yuzaga kelishi umumiy tilshunoslikda fonetik (tovush) qonunlarning mohiyati masalasiga yangicha yondashishga olib keldi. Ularning fikricha, fonetik qonunlarni jiddiy tahrir qilish kerak, fonetik o‘zgarishlar tilda tez va barcha joylarda baravar yuz bermaydi, balki asta-sekinlik bilan amalga oshadi. Misol sifatida eski fransuzcha oi diflongi “ua”ga o‘tishdan avval ue bosqichini bosib o‘tgan, lekin u ayrim g‘arbiy va sharqiy dialektlarda arxaik ue uchrashini ko‘rsatadilar. Yana ularning fikricha, til(sheva)ning tarqalishi davlat chegaralari bilan mos kelmaydi, masalan, Italiyaning Kalabriya, Sitsiliya shevalarida XI asrgacha grek va arab tillari ustunlik qilgan va shimoliy Italiya shevalarida ularning parallellari qo‘llangan. Bu fikr til va shevalar rivojlanishining hozirgi davri uchun ham mos keladi. Bu haqda o‘z o‘rnida fikr yuritiladi. A.Doza lingvistik geografiyani “tilning geologiyasi” deb ataydi, ya’ni lingvistik geografiya muayyan hududdagi so‘z qatlamlarini (unda stratigrafiya termini ishlatilgan), so‘zning tarixiy variantlarini aniqlash imkonini beradi, deb hisoblaydi [Ashirboyev 2023:13-15].

Ko‘rib turganimizdek, areal lingvistika bugungi kunda dolzarb ahamiyatga ega bo‘lgan sohalaridan biridir. Uning muhim yo‘nalishlari ochib berilishida jahon tilshunos olimlarining nazariyalari katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Areal lingvistika zamonaviy tilshunoslik sohalaridan biri bo‘lib, uning ochilmagan qirralari talaygina. Ularni chuqur o‘rganish esa oldimizda turgan asosiy vazifalardanidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. Areal lingvistika. – Toshkent, 2023.
2. Muhamadjonova M. Areal lingvistik tadqiqotlarda ijtimoiy-maishiy leksikani xaritalashtirish masalasi magistrlik dissertatsiyasi. – Termiz, 2023.
3. Olloyorov. Q. Areal lingvistika fanini o‘qitish asoslari. – Toshkent, 2020.
4. Qo‘ziyev.U.Y. Areal lingvistika fanidan ma’ruzalar matni. – Namangan, 2021.
5. Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. – М.: Наука. 1979. – С. 132

O'ZBEK SHEVALARIDA FE'LLARNING O'RGANILISHI
STADY OF VERBS IN UZBEK DIALECTS

Karimova Dilduza Yuldashbay qizi,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti

Lingvistika: o'zbek tili yo'nalishi magistranti

karimovadilfuza218@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/ANEL1017

Annotation. *This article studies the verb word class and its importance, the study of verbs in Uzbek dialects, their unique characteristics, the differences between verbs in Uzbek dialects and verb forms in the literary language, and the research conducted by linguists on Uzbek dialects and their verb forms. The works of scholars in Uzbek dialects are analyzed.*

Key words. *The verb word class, Karluk, Kipchak, and Oghuz dialects, Uzbek dialects, dialect dictionary, verb forms, compound verb, dialectology, linguistics.*

Fe'l boshqa so'z turkumlariga nisbatan eng amaliy, eng murakkab va ayni vaqtda semantik jihatdan rang-barang grammatik kategoriyadir. Fe'l sintaktik konstruksiyalarda markaziy o'rinni egallaydi, gap strukturasini belgilaydi, uning qanday ma'noli so'zlardan tarkib topishini bildirish imkoniga ham ega bo'ladi. Demak, fe'l morfologiyada muhim o'rin tutadi. So'z turkumlari ichida asosiy o'rinni otlar va fe'llar tashkil qilishi e'tiborga olinsa, uning keng qamrovli ekanligi anglashiladi [Yunusova 2023:52]. Fe'l tadqiqiga bag'ishlangan ishlar shuni ko'rsatadiki, turkiy, jumladan, o'zbek tilining o'z qatlamiga oid so'zlarning aksar qismi fe'l so'zlarga oiddir. Fe'l barcha tillarda ham faol bo'lgan so'z turkumlaridan biridir. Uning semantik doirasi keng, lekin, asosan, ish-harakat hamda ish-harakat tasavvurini beradigan holatni anglatadi. Fe'l so'z turkumining o'rganilishi boshqa so'z turkumlariga uzviy bog'liq. Eng katta so'z turkumi ham fe'l hisoblanadi. Taniqli olim S.Mutallibov o'z sharhida Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asarida fe'l to'g'risida mulohaza yuritayotgan o'rinlarda fe'llarning yasalishi, ulardagi zamon, nisbat, o'timli-o'timsizlik kategoriyalari haqida ham ma'lumot berib o'tadi [Муталлибов 1960:176]. Devonda har bir bob ism va fe'llardan iborat ikki qismga ajratilgan. Otlar oldin, fe'llar esa keyin o'z sirasiga qarab boblarga ajratilib, oldinma-ketin beriladi [Saidov 2019:62]. Bu esa fe'lning qadimdan muhim ahamiyatga ega bo'lgan so'z turkumi ekanligini ko'rsatadi. Xorazmda tavallud topgan Mahmud Zamaxshariy tilshunoslikka oid bir qancha asar yozgan. "Muqaddimat-ul adab" asari besh qismdan iborat bo'lib, ot, fe'l, bog'lovchi, ot o'zgarishi, fe'l o'zgarishi tarzida tuzilgan. Zamaxshariy fe'lning o'zak tarkibiga ko'ra guruhlanishini ilk bor amalga oshirgan olimdir. Eski o'zbek adabiy tilining shakllanish tarixini o'rganishda muhim yozma manbalardan biri "Tafsir" asarida fe'l turkumiga xos so'zlar juda ko'p va rang-barang shakllarda qo'llangan. Ularni eski o'zbek tiliga xos jihatlari bilan birgalikda, qadimgi turkiy davrlar tili bilan bog'liq tomonlari ham ko'rsatilgan [Usmonova 2020:70]. So'z turkumlari ichida keng qo'llanadigani va murakkabi ham fe'ldir. Navoiyshunoslarning statistik ma'lumotlariga ko'ra, Navoiy asarlarida qo'llanilgan so'zlarning mingga yaqini fe'l va fe'l shakllarini tashkil etadi [Пажабов 1996:189].

O'zbek tilshunosligi mutaxassisleri ilmiy salohiyatining namoyon bo'lishida ular amalga oshirayotgan lingvistik tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday tadqiqotlar orasida, ayniqsa, fe'l mavzusi yuzasidan olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlari alohida o'rin tutadi. O'zbek tilshunosligida fe'llar semantikasi atroflicha o'rganilgan va fe'llarning semantik tasniflari

ishlab chiqilgan. Jumladan, I.Qo'chqartayev, K.Xalikov, R.Rasulov kabi olimlar fe'l mavzusi yuzasidan ko'plab tadqiqotlarni amalga oshirganlar.

Adabiy tilda bo'lgani kabi shevalarda ham fe'l so'z turkumi yetakchi o'rinda turadi. Shevalardagi ayrim fe'l formalari qo'llanishiga, anglatgan ma'nolariga va sheva vakillari nutqida turlicha talaffuz etilib, fonetik jihatdan o'zgarishiga ko'ra ham hozirgi o'zbek adabiy tilidagi fe'l formalaridan ozmi-ko'pmi farq qiladi [Ўрозов 1978:41]. Bundan tashqari, bu farqlar fe'l zamonlari, fe'l mayllari, fe'lining vazifadoshlik shakllari, bo'lishli va bo'lishsizlik hodisalari kabilarda yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Qo'shma fe'l qo'shimchalarining kuchli o'zgarishlari tufayli bir-biriga qo'shilib va qisqarib kelishi shevalardagi o'ziga xos xususiyatlardan biri hisoblanadi [Ражабов 1996:190]. O'zbekiston hududlaridagi shevalarda qo'llanuvchi fe'llarni o'rganish, ularni leksik-grammatik jihatdan tahlil qilish bugungi kunda dolzarb masalalardan biridir. Shuni inobatga olgan holda, Sh.Shoabdurahmonov, V.V.Reshetov, E.Y.O'rozov, A.Ishayev, S.Ashirboyev, B.To'ychiboyev, B.Hasanov, F.Abdullayev, H.Rajabov, M.Mirzayev, O.Madrahimov, B.Jo'rayev va boshqa tilshunos olimlarning O'zbekiston hududlaridagi shevalar bo'yicha olib borgan tadqiqotlarida shevalardagi fe'l so'z turkumiga alohida e'tibor qaratilgan. Bu tadqiqotlar orasida, ayniqsa, "O'zbek shevalari lug'ati" va "O'zbek dialektologiyasi" kurslari muhim ahamiyat kasb etadi. Bilamizki, o'zbek tili tarkibida uch lahja (qarluq, qipchoq, o'g'uz) va bu lahjalarga taalluqli bo'lgan ko'plab shevalar bor. Bu lahja va shevalarning umumiy o'xshash tomonlari bilan bir qatorda, farqlanadigan o'ziga xos dialektal xususiyatlari ham mavjud [Шоабдурахмонов 1971:397]. Sh.Shoabdurahmonov muharrirligi ostida nashr etilgan "O'zbek shevalari lug'ati"da shu xususiyatlari tahlil etilgan dialektizmlar orasida bir qancha fe'llar ham keltirilgan. Ko'pchilik sheva lug'atlarida fe'llar aniq farqlangan holda berilgan. F.Abdullayev, M.Mirzayev, O.Madrahimov, A.Ishayev va boshqa ba'zi bir dialektologlarning lug'atlarida fe'llar -maq, -mäk, M.Mirzayev lug'atida -moq affiksi orqali qayd etilgan. Sh.Shoabdurahmonov, B.Jo'rayev lug'atlarida fe'llar defis (chiziqcha) orqali ko'rsatilgan [Ишаев 1990:116]. Shuningdek, V.V.Reshetov va Sh.Shoabdurahmonov hamkorligida yaratilgan "O'zbek dialektologiyasi" kursi ham o'zbek shevalarini o'rganish sohasida qilingan ishlar orasida yetakchi o'rinda turadi. Unda shevalardagi fe'l formalarining tuslovchi affikslariga to'xtalib o'tilgan. Ayniqsa, o'tgan, hozirgi, kelasi zamon fe'l formalari affikslari atroflicha tahlil qilingan. Tilshunos olim S.Ashirboyev ham o'zining "O'zbek dialektologiyasi" kursida o'zbek shevalaridagi tuslovchi affikslarning (shaxs-son affikslari) uch tipini ajratadi. Bundan tashqari, shevalardagi fe'lining funksional formalariga ham e'tibor qaratadi [Ashirboyev 2013:24]. Tilshunos olimlar B.To'ychiboyev va B.Hasanovlar hamkorlikdagi "O'zbek dialektologiyasi" kursiga doir tadqiqotlarida qarluq, o'g'uz va qipchoq lahjalariga kiruvchi o'zbek shevalaridagi fe'llarni alohida tahlil qiladilar. Qipchoq lahjasidagi fe'lining shaxsli shakli umumiy holda hozirgi o'zbek adabiy tili bilan mos kelishini, ammo ba'zi o'ziga xos jihatlari ham mavjudligini ta'kidlab o'tadilar. Jumladan, qipchoq lahjasida fe'lga ko'plik -lar qo'shimchasi qo'shilmaydi [Тўйчибоев, Ҳасанов 2004:84]. Bu uning adabiy tildan farqli xususiyatidir. O'zbek shevalaridagi fe'llarning o'rganilishida, ayniqsa, Nazar Rajabovning "O'zbek shevashunosligi" kursiga oid tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega. Tilshunos olim o'zbek lahja va shevalaridagi fe'llarni o'rganar ekan, o'tgan zamon fe'llariga alohida e'tibor qaratadi, ularni besh guruhga bo'lib o'rganish lozimligini qayd etadi [Ражабов 1996:191]. Har bir guruh fe'llari va ularga qo'shiluvchi affikslarni atroflicha tahlil qiladi. O'zbek shevalari orasida, Xorazm shevalaridagi fe'llarni o'rganish ham olimlarda ancha qiziqish uyg'otdi. Aynan Xorazm shevalaridagi fe'llar tahlili bir qancha ishlarda qisman amalga oshirilgan. Xususan, Fattoh Abdullayevning "O'zbek tilining Xorazm shevalari" lug'atida fe'llar tahliliga ham o'rin ajratilgan [Абдуллаев 1961:159]. Bundan tashqari, O.Madrahimov,

Y.Jumanazarov, Sh.Alimova tadqiqotlarida fe‘llar bo‘yicha tahlillarni kuzatishimiz mumkin [Alimova 2023:159].

Ko‘rib turganimizdek, o‘zbek shevalarida fe‘llarning o‘rganilishi keng va atroflicha amalga oshirilgan. Tilshunos olimlar shevalardagi fe‘llarning o‘ziga xos xususiyatlarini yoritishga harakat qilganlar. Bu tadqiqotlar natijasida biz nafaqat o‘zbek adabiy tilida, balki o‘zbek shevalarida ham fe‘llar yetakchi o‘rinda turishiga amin bo‘lamiz. Ammo bu tadqiqotlar hali yakuniga yetgan emas. O‘zbek shevalaridagi fe‘llarning biz bilmagan xususiyatlari ham talaygina. Ularni yuzaga chiqarish va tadqiq qilish oldimizda turgan dolzarb vazifalardandir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alimova Sh.M. Xorazm qipchoq shevalarining leksik-grammatik xususiyatlari. Filol.fan.bo‘y.fal.dok...(PhD) diss. – Urganch, 2023.
2. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2013.
3. Муталлибов С. Девону луғотит турк. – Тошкент, 1960.
4. Saidov Y. O‘zbek adabiy tili tarixi. – Buxoro: “Durdona” nashriyoti, 2019.
5. Usmonova D.S. Fe‘l so‘z turkumi va unda semantik tasnif masalalari. Yosh olimlar ilmiy-amaliy konferensiyasi. – T., 2020.
6. Yunusova B. O‘zbek tili tarixi. – Toshkent, 2023.
7. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. I том. – Тошкент: Ўзбекистон ФА нашриёти, 1961.
8. Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Тошкент: Фан, 1990.
9. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: «Ўқитувчи» нашриёти, 1996.
10. Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент, 2004.
11. Ўрозов Э.Ю. Жанубий Қорақалпоғистон ўзбек шевалари. – Тошкент: Ўзбекистон «Фан» нашриёти, 1978.
12. Шоабдурахмонов Ш.Ш. бошчилигида муаллифлар жамоаси. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: Ўзбекистон «Фан» нашриёти, 1971.

O'ZBEK VA TURK XALQ MAQOLLARINING QIYOSIY TALQINI
COMPARATIVE INTERPRETATION OF UZBEK AND TURKISH FOLK PROVERBS

Mamitova Muhtarama,

ToshDO'TAU magistranti

muhtaramamamitova@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/VXGW7348

Annotation. *The centuries-old experience, worldview, moral and normative values, attitude to social life of each nation are embodied in oral folk art, especially proverbs, which clearly demonstrate folk wisdom. The historical, cultural, and religious commonality between the Uzbek and Turkish peoples is clearly visible in the proverbs of these two peoples. This article provides a comparative analysis of the commonalities of Uzbek and Turkish proverbs, their life philosophy, and style of expression.*

Key words. *Folklore, Proverb, Qavlun, Genre, "Devonu lug'ot at-turk".*

Xalq maqollari borliqni idrok etishga yordam berib, o'zi oid bo'lgan xalqning turmush tarzi, kechinmalari, quvonch-qayg'ularini o'zida aks ettiradi. Bu esa o'sha xalqning madaniyatini maqollarda yaqqol namoyon qiladi va u orqali o'sha madaniyatni yanada teran tahlil qilishga yordam beradi. Maqol xalq og'zaki ijodidagi o'ziga xos janrlardan biri bo'lib, mazmunining ma'nodorligi, so'zlarining jarangdorligi, obrazli ifodasi va ta'sirchanligi, shuningdek, didaktik ruhiyati bilan ajralib turadi. Maqol arab tilidagi qavlun (قول), ya'ni gapirmoq, demoq ma'nosini beruvchi o'zakdan hosil bo'lgan so'z. Bugungi kunda maqol boshqa xalqlar og'zaki ijodida ham turli terminlar bilan qo'llanadi. Maqolni eng sarmahsul o'rgangan olimlardan biri Mahmud Koshg'ariy o'zining "Devonu lug'ot at-turk" asarida "sav" atamasi bilan tilga oladi.

Maqollarning bir qancha o'ziga xos muhim xususiyatlari bor. Masalan, hajm jihatdan qisqa va lo'ndaligi, shaklan she'riy yoki nasriy bo'lishi, shaxsiy vaziyatlarning umumiy holda berilishi va h.k. Ammo yana bir jihat borki, u ham bo'lsa, ommaboplik. Ya'ni har bir inson borki, umri davomida maqollarga juda ko'p murojaat qiladi va hayotiga tatbiq etadi. Oddiy omma misolida oladigan bo'lsak, deyluk, bir haydovchi, novvoy yoki dehqon doston yoxud termalardan xabari bo'lmasligi mumkin. Lekin, albatta, nutqiga maqol qo'shib gapirganining guvohi bo'lamiz. Maqol hamisha xalqning ichida yashaydi va hamma davr uchun birdek taalluqli bo'ladi.

Bu janr dunyodagi hamma xalqlar og'zaki ijodida bor bo'lib, hajm, shakl, yaratilishi maqsadiga ko'ra mushtarak hisoblanadi. [Madayev, 2010, 64] Taniqli tarjimashunos olim G'aybullas Salomov ham maqolsiz xalq ham, til ham mavjud emasligini ta'kidlaydi. Dunyodagi hamma xalqlar og'zaki ijodida maqollarchalik shaklan va mazmunan o'zaro yaqin janr deyarli yo'q. [Madayev, 2010, 65] O'zbek va turk xalq maqollari qiyoslanib, tahlil qilinishi jarayonida ular o'rtasida o'xshashliklar ko'pligi ko'zga tashlanadi.

O'zbek va turk maqollaridagi o'xshashliklar, avvalo, bu ikki xalqning etnik ildizlari, tarixiy-madaniy aloqalari va umumiy turkiy til guruhiga mansubligi bilan izohlanadi. Har ikki til turkiy tillar oilasiga kiradi va shu bois grammatik, leksik hamda semantik jihatdan yaqinlikka ega. Bu yaqinlik nafaqat til strukturasida, balki xalq og'zaki ijodining mazmuniy qatlamida ham yaqqol namoyon bo'ladi. Shu sababli aksariyat maqollar umumiy hayotiy tajriba, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy kuzatishlarga asoslanadi.

Maqollar odatda xalqning asrlar davomida to'plagan tajribasini, axloqiy-me'yoriy qarashlarini va ijtimoiy munosabatlarga bo'lgan munosabatini ifodalaydi. O'zbek va turk xalqlari tarixiy davrlarda uzoq muddat davomida o'zaro aloqada bo'lgan, umumiy islomiy va sharqona

dunyoqarashga ega bo'lganliklari uchun ularning maqollarida ko'plab tematik va obrazli o'xshashliklar uchraydi. Masalan, "Ko'rpangga qarab oyoq uzat" va "Ayağını yorganına göre uzat" maqollari bir xil axloqiy-mehnat etikasi, tejamkorlik tushunchasini ifodalaydi.

Shu bilan birga, har bir xalqning ijtimoiy-tarixiy sharoiti, atrof-muhitga bo'lgan munosabati, diniy e'tiqodi va madaniy tafakkuri ham o'ziga xos ifodalarni yuzaga keltirgan. Bu esa o'xshash asosdagi maqollarning ayrim farqli obrazlar, iboralar yoki uslubda berilishiga sabab bo'ladi.

Maqollar mavzu ko'lami nuqtayi nazaridan inson turmush tarzining turli sohalarini qamraydi. Misol uchun, "Kurt komşunu yemez" – "Qarg'a qarg'aning ko'zini cho'qimaydi". Mazkur maqollar o'zbek va turk tillarida shaklan turlicha bo'lsa-da, mazmunan bir xil g'oyani ifodalaydi: bir guruhga mansub shaxslar bir-birining kamchiliklarini fosh etmaydi, bir-birini hamisha himoya qiladi yoki aybini e'tiborsiz qoldiradi. Bu maqollar odatda adolatsizlik yoki xunuk ishlarni oqlash emas, balki real ijtimoiy holatga ishora sifatida qo'llanadi.

"Gülme komşuna, gelir başına" – "Birovning holiga kulmagin zinhor, sening ham holingga kulguvchilar bor". Bu maqollar insonni mulohazalilik va sabr-bardoshga chaqiradi. Boshqalar musibatiga kulmaslik, har bir inson hayotida har xil holatlar yuz berishi mumkinligini unutmaslik kerakligi ta'kidlanadi. Har ikkala xalq maqollarining bu yerda axloqiy-tarbiyaviy ahamiyati kuchli. "Güvenme varlığa, düşersen darlığa" – bu maqolga ayni o'zi bo'lmasa-da, o'zbek tilidagi mazmunan muqobil "Ishonmagil do'stingga, somon tiqar po'stingga" maqolini keltirish mumkin. Ikkala maqolda ham odamlar orasidagi munosabatlarda ehtiyotkorlikka chaqiruv mavjud. Turk maqolida boylik va kambag'allik mavzusi orqali do'stga to'liq tayanmaslik fikri ilgari surilsa, o'zbek maqolida og'ir kunlarda do'stning sodiqligi sinovdan o'tadi degan fikr mavjud.

"Damlaya damlaya göl olur" – "Toma-toma ko'l bo'lur". Bu maqollar mehnatsevarlik, sabr-toqat va izchillik orqali katta natijalarga erishish mumkinligini bildiradi. Ikkala xalq ham bu hikmat orqali harakatning barakasi va doimiylikning ahamiyatini ta'kidlaydi.

"Bugünkü işini yarına bırakma" – "Bugungi ishni ertaga qoldirma". Har ikki maqol ham vaqtning qadri va mehnat unumdorligiga urg'u beradi. O'z vaqtida bajarilmagan ish kutilgan natijani bermasligi mumkinligi uqtiriladi.

"Akıllı düşman, akılsız dosttan hayırlıdır" – "Aqlli dushman, ahmoq do'stdan yaxshidir". Bu maqollarda do'stlik masalasi chuqur falsafiy yondashuvda ifodalangan. Dushman bilan ehtiyotkorlik va aql bilan ish tutish mumkin, ammo johil do'st, aksincha, zarar yetkazishi mumkin. "Vakit nakittir" – "Vaqtning ketdi, naqding ketdi". Vaqtning qadri haqida so'z yuritilmoqda. Moddiyat topilishi mumkin, ammo vaqt o'tib ketdimi, uni ortga qaytarib bo'lmaydi. Ikkala maqolda ham vaqtning beqiyos qadri va uning bekorga sarflanishi inson uchun zararli ekani bildiriladi.

"Balık baştan kokar" – "Baliq boshidan sasiydi". Ushbu maqolni ijtimoiy hayotga ham, siyosiy hayotga ham, maishiy hayotga ham bog'lash mumkin. Bunda har qanday muammolar yuqoridan boshlanishi mumkinligi haqida so'z boradi. Siyosiy tuzum misolida oladigan bo'lsak, rahbarning buzuqligi butun tizimni izdan chiqaradi degan fikr ikki xalqda ham mavjud. Turk tilidagi "Yerin kulağı var" maqolini o'zbek tilidagi "Devorning ham qulog'i bor" maqoliga parallel tarzda tahlil qilish mumkin. Har ikki xalqda bu maqol hikmat sifatida avloddan avlodga o'tib kelmoqda.

"Anasına bak, kızını al; kenarına bak, bezini al" – turk tilidagi bu maqolning o'zbek tilida ayni muqobili mavjud: "Onasini ko'rib, qizini ol". Bu maqolda qiz tarbiyasida onaning o'рни muhim ekani ta'kidlanadi. Oilaviy muhit, tarbiya va nasl haqida mulohaza yuritiladi.

"Ateş olmayan yerden duman çıkmaz" – ushbu maqolga variant sifatida o'zbek tilidagi "Shamol bo'lmasa, daraxtning uchi qimirlamaydi" maqolini keltirish mumkin. Bu maqollar o'zaro shubha

va mish-mishlarning sababsiz bo‘lmasligini bildiradi. Ijtimoiy voqealarning ildizi borligini, har bir gapning ortida haqiqat bo‘lishi mumkinligini anglatadi.

Ikkala xalqning yozma adabiyotida ham mahoratli yozuvchi-shoirlar o‘z asarlarida xalq maqollariga murojaat qilgan yuzlab, minglab o‘rinlarni aytish mumkin. Maqollar ularning badiiy qiymatini yanada oshirishga xizmat qilgan. Ijodkorlar ba‘zan ma’lum bir qahramonni tasvirlashda maqollardan foydalanadiki, bu o‘sha qahramonni o‘quvchi tasavvurida gavdalantirishda juda katta rol o‘ynaydi. Maqollar asrlar davomida xalq tafakkuri, nutqida yashab kelayotgani bois ularning ta’sir kuchi va ko‘lami nihoyatda keng bo‘ladi [Özbekistan Araştırmaları, 2023, 135].

Xulosa

O‘zbek va turk maqollari shakl jihatdan farqlansa-da, ularning mazmuniy asoslari, hayotiy falsafasi, axloqiy va ijtimoiy g‘oyalari juda yaqin. Bu yaqinlik ikki xalqning madaniy ildizlarining mushtarakligidan dalolat beradi. Yuqorida keltirilgan maqol namunalarida qanday mavzu haqida fikr yuritilgan bo‘lmasin, ular har tomonlama chuqur yondashilgan tafakkur mahsulidir. Bularning bari tarixan bir ildizga borib taqaladigan ikki xalqning qadim-qadimdan naqadar dono, uzoqni ko‘ra biluvchi va mutafakkir bo‘lganidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Madayev O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. T.: Mumtoz so‘z, 2010. – 228 b.
2. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O‘zbek xalq maqollari. Sharq, 2005.
3. Ömer Asım Aksoy, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2013.
4. Özbekistan Araştırmaları, Dil/Edebiyat/Folklor/Tarih, Kayseri, 2023.
5. Hojiyeva O., Özbek-Türk Atasözlerinde Karşılaştırmalı Analizi//O‘zbekiston: til va madaniyat, 2024, 2-son.

«ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ФОЛЬКЛОРЫ: ТАРИХИ ҮНДЕСТІК ПЕН МӘДЕНИ
САБАҚТАСТЫҚ»

«KAZAKH AND UZBEK FOLKLORE: HISTORICAL PARALLELS AND CULTURAL
CONTINUITY»

Миралиева Диана Нұрмуханқызы,

Шырышқ мемлекеттік педагогикалық университеті
Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 3-курс студенті

E-mail: diananurmuxan2@gmail.com

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/RDGL5151

Annotation. *This article explores the historical and cultural parallels between Kazakh and Uzbek folklore. Both nations share a rich oral tradition filled with common epic heroes, legends, fairy tales, and proverbs. The study conducts a comparative analysis of epic motifs, character types, and folkloric elements embedded in traditions. It also examines the contemporary relevance of folklore in shaping national identity and values. Kazakh and Uzbek folklore serves as a profound spiritual heritage reflecting their ethnocultural unity. The analysis is based on scholarly sources, folklore studies, and specific examples. This research contributes to a deeper understanding of the cultural continuity among Turkic peoples.*

Key words. *Folklore, epic poetry, proverb, ethnoculture, tradition, historical continuity*

Кіріспе бөлім: Фольклор — белгілі бір халықтың рухани мәдениетін, дүниетанымын, салт-дәстүрі мен наным-сенімін бейнелейтін байтақ мұра. Әсіресе, түркі халықтарының, оның ішінде қазақ пен өзбек халықтарының фольклоры ғасырлар бойы қалыптасып, ауыздан-ауызға таралып, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан көркем шежіре болып табылады. Бұл халықтардың тарихы, географиялық орналасуы, өмір салты мен дүниетанымы ұқсас болғандықтан, олардың фольклорлық үлгілерінде де ортақтықтар аз емес. Эпостық жырлардағы батырлар бейнесі, халық даналығы көрінетін мақал-мәтелдер, тәрбиелік мәні зор ертегілер мен аңыздар — осының айғағы. Қазақ пен өзбек фольклоры тек көркем шығарма ретінде ғана емес, сонымен қатар этнотарихи, мәдени, тілдік және әлеуметтік тұрғыдан да зерттеуді қажет ететін маңызды рухани құндылық. Екі халықтың фольклорлық мұрасын салыстыра отырып зерттеу — олардың арасындағы тарихи сабақтастықты, ортақ мәдени тамырларды тереңірек түсінуге жол ашады. Осы мақалада біз қазақ пен өзбек фольклорының негізгі жанрларын салыстыра отырып талдаймыз, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарына тоқталамыз, әрі фольклордың қазіргі заманғы рөліне назар аударамыз.

Негізгі бөлім: Қазақ пен өзбек халықтарының эпостық мұрасы — фольклорлық шығармалар ішіндегі ең ірілерінің бірі. Бұл эпостар халықтың рухани болмысын, ұлттық мінезін, арман-мұратын айқындайды. Екі халықтың да танымал эпосы — «Алпамыс батыр» (қазақша) мен «Алпомиш» (өзбеші). Бұл екі жырдың сюжеті, кейіпкерлері, оқиғалар желісі мен идеялық мазмұны бір-біріне өте ұқсас. «Алпамыс» жыры қазақ фольклорында батырлық эпос үлгісі ретінде жоғары бағаланады. Батырдың туғаны, оның ержүрек істері, еліне, халқына адалдығы, зұлымдықпен күресі — бұл жырдың басты желісі. Ал өзбектердің «Алпомиш» эпосында да осы мазмұн сақталған. Фольклортанушы Ә. Қоңыратбаевтың пікірінше, «Алпамыс — Орталық Азия халықтарының ортақ эпикалық кейіпкері. Ол тек қазақтарға ғана тән емес, өзбек, қарақалпақ, татар, башқұрт фольклорында да кездеседі» [1,

215-б]. Жырларда кездесетін символикалық образдар да ұқсас: тұлпар — батырдың сенімді серігі, хан сарайы — әлеуметтік құрылымның бейнесі, жын-перілер — зұлымдықтың көрінісі. Бұл образдар арқылы халықтың дүниетанымы, табиғат пен қоғамға деген көзқарасы бейнеленеді. Мысалы, екі нұсқада да Алпамыс немесе Алпомиш бала кезінде ерекше түс көреді, бұл — түркілік фольклорда батырдың ерекше миссиясын меңзейтін мотив. Айырмашылықтар да бар. Қазақша нұсқада жырда еркіндік, дала кеңістігі, жекелей ерлік көбірек көрінсе, өзбек нұсқасында қоғамдық тәртіп, отбасы құндылықтары мен патриархалдық құрылым анық байқалады. Бұл айырмашылықтар екі халықтың өмір салты мен тарихи тәжірибесіне байланысты. Эпостардың тілі мен стилінде де ұқсастық көп. Теңеулер, гиперболалар, қайталау тәсілдері — екі халықта да эпикалық поэтикаға тән белгілер. Осы тұрғыдан алғанда, «Алпамыс» пен «Алпомиш» — бір эпостың түрлі диалектілік, аймақтық нұсқалары деуге болады. Бұл эпостар — қазақ пен өзбек фольклорының ортақ мұрасы ғана емес, түркі әлемінің тұтас эпикалық кодын бейнелейтін маңызды мәтіндер.

Қазақ пен өзбек ертегілері мен аңыздарында да айтарлықтай ұқсастықтар бар. Бұл ұқсастықтар сюжет желісінде ғана емес, кейіпкерлер типологиясында, тәрбие мәнінде және мифологиялық образдарда көрініс табады. Екі халықта да ертегілер бірнеше түрге бөлінеді: қиял-ғажайып ертегілер, тұрмыс-салт ертегілері, хайуанаттар туралы ертегілер және аңыз-әңгімелер. Қазақ ертегілерінің ішіндегі «Жеті басты жалмауыз», «Ер Төстік», «Керқұла атты Кендебай» секілді шығармалар өзбек фольклорында кездесетін «Тахир мен Зухра», «Гүл жана Шамшод», «Зангибобо» сияқты ертегілермен мазмұндық жағынан ұқсас. Бұл шығармаларда ер жүрек батыр, сиқырлы көмекші, зұлым күшпен күрес, әділеттің жеңісі сынды тұрақты мотивтер бар. Мысалы, «Ер Төстік» ертегісінде батырдың ағаларын іздеп жер асты еліне түсуі өзбектің «Қарахасан» ертегісіндегі қаһарманның сапарына ұқсайды [2, 88-б]. Мифологиялық кейіпкерлер, мысалы, жалмауыз кемпір, жын-перілер, айдаһарлар екі халық ертегілерінде де маңызды рөл атқарады. Бұл кейіпкерлер халықтың танымдық көзқарастарын, әлем мен табиғат жайлы түсініктерін көрсетеді. Екі халық та зұлым күшті айламен немесе адалдықпен жеңетін кейіпкер бейнесін жоғары бағалайды. Аңыз-әңгімелер де тарихи тұлғалармен байланысты. Мысалы, Төле би мен Әйтеке би туралы қазақ аңыздары, сондай-ақ Әмір Темір мен Жалаңтөс Баһадүр туралы өзбек аңыздары тарихи шындық пен фольклорлық көркемдеудің тоғысуынан туған. Бұл аңыздарда тарихи тұлғалар әділдік, парасаттылық, ел басқарудағы даналық иесі ретінде сипатталады.

Қазақ пен өзбек халықтарының мақал-мәтелдері — екі мәдениеттің парасаттылық пен өмірлік тәжірибеге негізделген даналық қорын көрсететін ерекше жанр. Екі халықтың да мақал-мәтелдерінде өмір салты, табиғатқа көзқарас, адамгершілік құндылықтары мен отбасы, достық, еңбек туралы ойлар көрініс табады.

Мысалы, қазақтарда:

— «Ердің атын еңбек шығарар»

— «Дос жылатып айтады, дұшпан күлдіріп айтады»

Ал өзбектерде осыған ұқсас:

— «Мардни меҳнат машхур қилар»

— «Дўст аччиқ гапирар, душман ширин» [3, 54-б]

Бұл ұқсастықтар мақал-мәтелдердің ұлттық таным аясында дүниеге келгенімен, рухани-мәдени тұтастықты көрсететінін аңғартады. Екі халық та отбасы, бірлік, еңбек, намыс сияқты құндылықтарды мақал арқылы ұрпаққа жеткізген. Сөз өнеріндегі шеберлік — шешендік сөздер, нақылдар, тапқырлық — фольклордың маңызды бір саласы. Қазақта билер

сөзі мен шешендік өнер кең тараса, өзбекте мақол ва ҳикматтар (мақал мен нақыл) соған сай келеді. Бұл элементтер де – фольклор мен ауызекі әдебиеттің ортақ негізін дәлелдейді.

Қазақ пен өзбек халықтарында салт-дәстүр, ғұрыптар мен наным-сенімдер фольклормен тығыз байланысты. Көптеген дәстүрлерге байланысты туған жырлар, ырымдар, тыйым сөздер – фольклорлық мұраның ажырамас бөлігі. Мысалы, қазақта бесікке салу, тұсау кесу, келін түсіру, сүндет той – осыларға байланысты салт жырлары бар. Өзбек халқында да дәл осындай дәстүрлер бар: бешик түйі, түй маросимлари, сүнәт түйі т.б. Бұл дәстүрлердің барлығы фольклорлық өлеңдермен, нақыл сөздермен, музыкалық және театрланған элементтермен бірге орындалады [4, 121-б]. Сондай-ақ, наным-сенімдер де ортақ: тіл-көз тию, отқа байланысты ырымдар, жын-шайтандардан сақтану, түс жору т.б. Қазақтарда «от — киелі», «ағашқа ақ байлау», «жолды ашу» секілді наным-сенімдер болса, өзбектерде де осындай ұғымдар кездеседі: от муборак, оқ тухмат, йўл очиш маросимлари. Бұл ұқсастықтар екі халықтың дүниетанымдық негізінің ортақтығын көрсетеді.

Фольклор тек өткеннің мұрасы ғана емес, қазіргі заманның да мәдени әрі рухани феномені. Қазақ пен өзбек халықтарының фольклоры бүгінгі күнде де өз маңызын жоғалтқан жоқ. Ол мектеп бағдарламаларында, әдеби шығармаларда, театрда, кинода, тіпті әлеуметтік желілерде жаңаша сипатта көрініс табуда. Бұл құбылыс — фольклордың уақытпен үндесіп, қоғаммен бірге дамидынын көрсетеді. Мысалы, бүгінгі мультфильмдер мен анимациялық фильмдерде «Ер Төстік», «Алпамыс» сияқты кейіпкерлер қайта тіріліп, жаңа интерпретацияда ұсынылуда. Өзбекстанда да «Алпомиш» жыры негізінде сахналық қойылымдар, комикстер, анимациялық фильмдер жасалып жатыр. Бұл құбылыс жастарды ұлттық рухта тәрбиелеуге қызмет етуде. Фольклор — ұлттық болмысты сақтаудың және ұлттық бірегейлікті нығайтудың басты құралы. Жаһандану дәуірінде ұлттардың төл мәдениетін сақтау мәселесі өзекті болып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ пен өзбек фольклоры — рухани тұрақтылықтың тірегі. Ол – тарихи жадтың, тектілік пен тәлімнің, ұрпақтар сабақтастығының айқын көрінісі. Қазіргі заманғы фольклортану ғылымында екі халықтың ортақ мұрасын цифрлық форматқа көшіру, электронды базалар жасау, халықаралық жобалар арқылы зерттеу секілді бағыттар дамып келеді [5, 93-б]. Бұл бастамалар фольклорлық мұраны сақтауға және келешек ұрпаққа сапалы түрде жеткізуге мүмкіндік береді.

Қорыта айтсақ қазақ пен өзбек фольклоры — екі халықтың тарихи тамыры мен рухани дүниесінің ортақ екенін дәлелдейтін баға жетпес мұра. Эпостар, ертегілер, аңыздар, мақал-мәтелдер мен салт-дәстүрлердегі ұқсастықтар екі этностың мәдени үндестігі мен өзара ықпалын көрсетеді. Бұл ұқсастықтар — тек тарихи географиялық жақындықтан ғана емес, ортақ түркілік дүниетаным мен менталитеттен туындаған. Фольклор – халықтың рухани паспорты. Ол арқылы халық өзін, тарихын, құндылықтарын танып, ұрпаққа жеткізеді. Сондықтан да қазақ пен өзбек фольклорын салыстырмалы тұрғыда зерттеу — тек әдеби-мәдени құбылыс ретінде емес, сонымен қатар этномәдени, тарихи, әлеуметтік байланыстарды анықтаудың маңызды тәсілі ретінде қарастырылуы тиіс. Фольклорлық мұраны жүйелі түрде зерттеу, оны жаңғырту мен насихаттау — халықтардың мәдени болмысын сақтау жолындағы маңызды қадам. Бұл мақалада ұсынылған салыстырмалы талдау — екі халықтың бір-біріне жақындығын тағы бір мәрте дәлелдейді және түркі әлемінің рухани тұтастығына үлес қосады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қоңыратбаев Ә. «Қазақ эпосы және әдебиет тарихы». – Алматы: Ғылым, 1991. – 215-б.
2. Ысмақова А. «Қазақ фольклоры және түркілік дәстүр». — Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 88-б.
3. Юлдашев Ш. «Ўзбек халқ мақоллари». – Тошкент: Фан, 1983. – 54-б.
4. Сайфуллина З. «Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары». – Алматы: Рауан, 1995. – 121-б.
5. Баққожина Ж. «Цифрлық дәуір және фольклор: трансформация мәселелері». – // Қазақ тілі мен әдебиеті журналы, – № 2, 2021. – 93-б.
6. Abdullaev, B. Folklore of the Uzbek People: An Overview. – Tashkent: Institute of Literature, 2010. – p. 67.
7. Kaskabasov S. Kazakh Folk Literature: Typology and Traditions. – Almaty: Nauka, 2001. – p. 149.

«ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ДИАЛЕКТОЛОГИЯСЫ: САЛЫСТЫРМАЛЫ-
ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ»
KAZAKH AND UZBEK DIALECTOLOGY: A COMPARATIVE LINGUISTIC
ANALYSIS»

Миралиева Диана Нұрмуханқызы,

Шырышық мемлекеттік педагогикалық университеті
Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 3-курс студенті

E-mail: diananurmuxan2@gmail.com

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/YOZN8876

Annotation. *This article presents a comparative linguistic analysis of dialects in the Kazakh and Uzbek languages. It explores the regional distribution, phonetic, lexical, and morphological features of these dialects. Historical, geographical, and social factors influencing dialect classification are examined. The study also highlights the current status and development trends of dialects in both languages. Through examples and scholarly references, the article reveals both linguistic commonalities and regional distinctions between the two Turkic peoples. The research contributes to a deeper understanding of dialectology in the field of Turkology and sheds light on cultural and linguistic continuity.*

Key words. *Dialectology, Kazakh language, Uzbek language, linguistic features, comparative analysis, phonetics*

Кіріспе бөлім: Қазақ және өзбек тілдері – түркі тілдеріне жататын, ғасырлар бойы бір-бірімен тығыз қарым-қатынаста өмір сүрген халықтардың тілі. Бұл екі халықтың тарихи-географиялық жақындығы, этномәдени ортақтығы олардың тілдік құрылымына да әсер етіп, ұқсас диалектологиялық құбылыстардың пайда болуына себеп болған. Дегенмен, әр тілдің өзіндік ішкі даму жолдары, аймақтық ерекшеліктері де бар, сол себепті диалектілік жіктелуі де біркелкі емес. Диалектология – тілдің географиялық ауытқуларын, яғни аймақтық тіл ерекшеліктерін зерттейтін ғылым саласы. Қазақ және өзбек тілдерінің диалектологиялық ерекшеліктерін салыстыра зерттеу, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау – қазіргі түркологиядағы өзекті бағыттардың бірі. Бұл зерттеу тек тілдік деректерді ғана емес, сонымен бірге тарихи-мәдени және әлеуметтік факторларды да ескере отырып жасалуы тиіс. Аталған мақалада қазақ және өзбек тілдеріндегі диалектілердің жіктелуі, басты белгілері, мысалдар мен ғылыми деректер арқылы талданады. Зерттеу барысында тарихи жазбалар, диалектологиялық сөздіктер, ғылыми еңбектер мен экспедициялық мәліметтерге сүйенілді. Мақсат – екі тілдің аймақтық тілдік ерекшеліктерін жан-жақты талдау арқылы түркологиялық бірлікті тереңірек түсіндіру.

Негізгі бөлім: Қазақ тіл білімінде диалектологиялық зерттеулер XX ғасырдың 20-жылдарынан бастау алады. Алғашқы экспедициялар мен деректер жинау жұмыстары Ахмет Байтұрсынұлы, Құдайберген Жұбанов сынды ғалымдардың еңбектерімен байланысты. Қазақ диалектологиясының негізін қалаған ғалымдардың бірі — С. Аманжолов, ол қазақ тілін үш үлкен диалектіге (солтүстік-шығыс, оңтүстік, батыс) бөлуді ұсынған [1, 42-6]. Өзбек диалектологиясының қалыптасуы да Кеңестік дәуірден басталады. Өзбек ғалымдары Ш. Рахматуллаев, Б. Ж. Тухлибаев, Н. Маллев сынды зерттеушілер өзбек тілін негізінен үш ірі диалектілік топқа бөлді: 1) Ташкент–Ферғана тобы; 2) Самарқанд–Бұхара тобы; 3) Хорезм тобы [2, 58-6]. Бұл жіктеу өзбек халқының тарихи қалыптасу орталықтарымен тығыз байланысты. Қазақ пен өзбек диалектологиясының зерттелу тарихында да

ұқсастықтар бар – екеуі де XX ғасырда қарқынды дамыды, екеуінде де жазба әдеби тілдің қалыптасуы диалектілік негізге әсер етті. Мысалы, қазақ әдеби тілі негізінен орта жүз (солтүстік-шығыс) сөйленісіне сүйенсе, өзбек әдеби тілі Ташкент–Ферғана диалектісіне негізделді.

Қазақ тілінде ресми түрде үш ірі диалект топтары мен бірнеше говор ерекшеліктері анықталған:

Батыс диалекті – Маңғыстау, Атырау, Батыс Қазақстан облыстарында таралған. Бұл диалектте ноғай, татар тілдеріне жақын элементтер бар.

Оңтүстік диалекті – Түркістан, Жамбыл, Шымкент аймақтарын қамтиды. Бұл сөйленісте өзбек, қырғыз тілінің әсері байқалады.

Солтүстік-шығыс диалекті – Қарағанды, Павлодар, Шығыс Қазақстан, Ақмола өңірлерінде таралған. Әдеби тіл осы негізде қалыптасқан [3,76-6].

Өзбек диалектологиясында диалектілер негізінен төмендегідей бөлінеді:

Ташкент–Ферғана диалектісі – қазіргі өзбек әдеби тілі осы диалект негізінде дамыған. Ерекшелігі – араб-иран сөздерін кең қолдануы.

Самарқанд–Бұхара диалектісі – тарихи-парсы әсері жоғары, өзбектің иран тілді халықтармен тілдік байланысы байқалады.

Хорезм диалектісі – түркілік негізі күшті, оғыз тілдеріне ұқсас элементтер сақталған [4, 92].

Қазақ пен өзбек диалектілерінің таралу аймақтары тарихи көші-қон, этникалық топтардың орналасуына байланысты қалыптасқан. Оңтүстік Қазақстан мен Өзбекстан шекаралас аймақтарында тілді аралас қолдану да кездеседі, бұл жерде «аралас сөйленістер» деп аталатын диалектілік өтпелі формалар кездеседі [5, 114-6].

Сонымен қатар қазақ және өзбек диалектілерінде фонетикалық айырмашылықтар диалектінің негізгі айырым белгілерінің бірі болып табылады. Әр өңірде дыбыстардың айтылуы мен үндесуі әртүрлі сипат алады.

Қазақ тілінде:

Оңтүстік диалектісінде дауысты дыбыстар ашық және ұзақ айтылуы мүмкін: бала → балаа, ана → ааа.

Кейбір диалектілерде “қ” дыбысы “х” болып жұмсаруы кездеседі: қала → хала, қыз → хыз.

Өзбек тілінде:

Самарқанд диалектісінде “а” дыбысы “о” болып айтылады: баради → бороди, сара → соро [4, 113-6].

Хорезм диалектісінде “қ” дыбысы “ғ” немесе жұмсақ “к” болып айтылуы мүмкін: киш → ғиш, қал → қял.

Кейбір өңірлерде араб-парсы дыбыстық элементтер көбірек сақталған (з, х, ғ дыбыстары жиі кездеседі). Осы ерекшеліктер аймақтық фонетикалық нормаларды анықтауға және кейде сөйлеушінің шыққан өңірін тануға мүмкіндік береді.

Лексика — диалектілердің өзіндік ерекшелігін айқындайтын маңызды қабат. Диалектілерде әдеби тілде кездеспейтін немесе басқа мағына беретін сөздер қолданылады. Қазақ диалектісінде:

Батыс өңірлерінде: шаңдауыл (барабан), тұқырау (қатты дауыл), әткеншек (тербеткіш), мәмпаз (сүйкімді).

Оңтүстік өңірлерінде өзбек және қырғыз тілінен енген сөздер жиі кездеседі: палак (жапырақ), ошақ (түнемелік үй), араба (арба), бешбармақ (ет тағамы).

Жергілікті атаулар мен тіршілікке қатысты лексика басым: мал бағу, егін шаруашылығы, қолөнер.

Ўзбек диалектиcинде:

Ташкент диалектиcинде: гандир (жол), кўча (көше), хўжайин (иесi), оғри (ўрлықшы).

Хорезмде түркi сөздерi көбiрек: етик (аяк киiм), қап (дорба), қизил (қызыл).

Араб және парсыдан енген сөздер Самарқанд пен Бұхара аймақтарында жиi кездеседi: мадраса, илм, амр, сабр. Кейбiр сөздер екi тiлде де бар, бiрақ мағынасы сәл өзгерген: мысалы, қазан — қазақта асқа арналған ыдыс, өзбекте кейде жылу жүйесiне қатысты мағынада қолданылады [2, 91].

Диалектiлерде сөз түрлендiру мен сөз жасауда да ерекшелiктер байқалады.

Қазақ тiлiнде:

Батыс диалектиcинде тәуелдiк жалғаулар өзгерiп айтылады: менiң балам → менин балам, сенiң ағаң → сенин ағаң.

Көптiк жалғаудың бiрден екi формада қолданылуы мүмкiн: балалар, балаларлар (екi реттiк көптiк).

Етiстiктердiң бұйрық райы өңiрлiк ерекшелiктерге ие: баршы, барғай.

Ўзбек диалектиcинде:

Ташкент говорында көмекшi етiстiктердiң түрленуi ерекше: келган эди → келувди, боради → борарди.

Самарқанд аймағында етiстiк формаларына парсы жұрнақтары қосылуы мүмкiн: рафта (кеткен), омада (келген).

Септiк жалғаулар мен көптiк формалары да әртүрлi айтылады: болалар, болаларим, болаларига.

Бұл морфологиялық айырмашылықтар әдеби тiл нормасынан ауытқығанымен, аймақтық тiлдiк жүйелердiң табиғи дамуының нәтижесi ретiнде қабылданады [3, 56-б].

Бүгiнгi таңда диалектiлердiң өмiр сүруiне екi түрлi үрдiс қатар әсер етуде: бiр жағынан – әдеби тiлдiң ықпалы мен жаһандану, екiншi жағынан – өңiрлiк тiлдiк бiрегейлiктi сақтау. Қазақ тiлiнде, тәуелсiздiк жылдарынан кейiн өңiрлiк ерекшелiктердi зерттеу кеңейе түстi. Мектеп оқулықтарында диалект сөздер аз қолданылғанымен, ауызекi сөйлеу мен фольклорда белсендi қолданылады. Қазiргi таңда тiл мамандары диалектологиялық карталар мен сөздiктер құрастыруда (мысалы: Сарыбаев А.Н. «Қазақ говорларының лексикалық ерекшелiктерi» еңбегi [6]). Әлеуметтiк желi, радио мен теледидар арқылы кейбiр диалект сөздер жастар арасында қайта қолданыла бастады. Бұл — «қайта локализация» үдерiсiнiң көрiнiсi. Ўзбек тiлiнде де әдеби тiлдiң үстемдiгi басым болғанымен, аймақтық говорлар ауызекi тiлде, көркем әдебиетте және телебағдарламаларда сақталып келедi. Ўзбекстанда диалектологиялық зерттеу орталықтары бар, олар фольклор мен халық тiлiн жинақтаумен айналысады (мысалы: Н. Маллев, Б. Тухлибаев сынды ғалымдардың еңбектерi кеңiнен қолданылуда [4], [7]). Екi тiлде де диалектiлер мәдени, тарихи құндылық ретiнде бағаланып, оларды сақтап, зерттеу жұмыстары жалғасып жатыр. Бұл үрдiс – ұлттық тiлдi тереңiрек түсiнудiң, тiлдiң iшкi байлығын ашудың негiзi.

Қорыта айтсақ қазақ және өзбек диалектологиясын салыстырмалы түрде қарастыру — тек лингвистикалық емес, тарихи-мәдени зерттеудiң де негiзi. Екi тiлдiң диалектiлерi бiр жағынан — ортақ түркiлiк тамырдан нәр алады, екiншi жағынан — әр халықтың өзiндiк географиялық, тарихи және әлеуметтiк жағдайына байланысты дамиды.

Зерттеу барысында қазақ және өзбек диалектiлерiнiң фонетикалық, лексикалық және морфологиялық ерекшелiктерi нақты мысалдармен көрсетiлдi. Сондай-ақ, қазiргi таңдағы диалектологиялық процестердiң бағыты мен маңызы атап өтiлдi. Диалектiлердi зерттеу арқылы бiз тiлдiң терең қабаттарын, халықтың танымын, рухани әлемiн танимыз. Бұл

бағытта болашақта кең ауқымды далалық экспедициялар, электронды диалектологиялық база, салыстырмалы сөздіктер құрастыру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: Ғылым, 1994. – 240 б.
2. Тухлибаев Б. Ж. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Фан, 1980. – 312 б.
3. Сарыбаев А. Н. Қазақ говорларының лексикалық ерекшеліктері. – Алматы: Ғылым, 1983. – 200 б.
4. Маллев Н. Ўзбек тилида шевавий фарқлар. – Самарқанд, 1975. – 210 б.
5. Қалиев Ғ., Сарыбаев А. Қазіргі қазақ тілінің диалектологиясы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 164 б.
6. Нұрмағамбетов Ә. Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 2007. – 382 б.
7. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тили тарихи ва ҳозирги шевавий гуруҳлари. – Тошкент: Фан, 1996. – 256 б.

MAHALLIY TIL – SHEVALARNING SHAKLLISHIDA ETNIK OMILLAR
(Namangan viloyati qipchoq shevalari misolida)
LOCAL LANGUAGE – ETHNIC FACTORS IN THE FORMATION OF DIALECTS
(On the example of the Kipchak dialects of Namangan region)

Mahliyo Darvishaliyeva,

NamDU, lingvistika mutaxassisligi magistranti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/PCVB7488

Annotation. *The article presents ideas related to the field of areology in linguistics, examines ethnic factors, which are among the main factors in the formation of areas of dialect and ethnolinguistic processes.*

Key words. *ethnos, ethnic factor, ethnolinguistic processes, language area, dialect area, dialect area, population masses.*

Namangan viloyati hududidagi tub aholi sheva belgilariga ko'ra, hozirgi o'zbeklarning qadimgi ikki yirik etnik guruhi: qarluq va qipchoq lahjasiga mansub. Bundan tashqari, bu dialektal arealda tojik, uyg'ur, qirg'iz, qozoq, qoraqalpoq, rus, tatar va boshqa ko'plab millatlarga mansub aholi vakillari ham istiqomat qiladi.

Tarixdan ayonki, o'zbek, tojik, uyg'ur, qirg'iz, qozoq, qoraqalpoq va turkman kabi xalqlarning ajdodlari Markaziy Osiyo hududida asrlar davomida yonma-yon, aralash yashab kelgan. Darhaqiqat, har qanday etnik va etnomadaniy aloqalar, avvalo, tilda o'z aksini topadi. Shuning uchun ham muayyan etnosning tilida yuz berayotgan o'zgarishlar etnolingvistik jarayonlar sifatida talqin qilinadi. Zero, etnolingvistik jarayonlar tillararo munosabatlar, aloqalar va turli mustaqil tillarni o'zaro bir-biriga ta'sir etishi kabi jihatlarini ham qamrab oladi. Namangan viloyati qipchoq shevalarining etnogenezisidagi ana shu jarayon turli qardosh va noqardosh til vakillarining bir-birlari bilan qadimdan iqtisodiy va madaniy aloqada bo'lganliklarining tarixiy, amaliy natijasidir. Farg'ona vodiysi qadim-qadimdan madaniyat markazlaridan, barcha sohalarda sivilizatsiya o'choqlaridan bo'lganligi tarixiy manba va ilmiy asoslangan fikrlardan ma'lum [2.448; 1.54].

Namangan shevalari qipchoq guruhi vakillari Namangan viloyatining barcha tumanlari tarkibida joylashgan yirik va kichik yuzlab shaharcha va qishloqlarda istiqomat qiladilar.

Namangan qipchoq dialektal areali vakillari istiqomat qiluvchi aholi massivlaridagi zichlik ko'rsatkichi viloyatdagi mavjud qarluq lahjasi areallarga nisbatan past.

Shimol tomondan Yangiqo'rg'on, Kosonsoy, g'arbdan Pop tumani, sharqdan Uchqo'rg'on, janubi-g'arbiy tomondan Mingbuloq tumanigacha bo'lgan oraliqda joylashgan maydonlar Namangan viloyatining qipchoq lahjasi etnik tarkibli sheva arealini tashkil etadi. Biz mazkur hududni keng ma'noda Namangan qipchoq shevalari dialektal areali deb belgilasak bo'ladi.

Namangan qipchoq dialektal areali shevalarining barcha hududida (Namangan, Kosonsoy, Chortoq, Chust shaharlaridan tashqari) qipchoq shevasiga mansub aholi vakillari ko'p yillar davomida istiqomat qilib kelmoqdalar.

O'zbek xalqi va o'zbek milliy tilining shakllanishida ko'pgina etnik guruhlarining ishtirok etgani ma'lum. O'zbek millati o'z etnik tarkibining serqirra va murakkabliligi bilan boshqa turkiy xalqlardan ajralib turadi. Bu hol o'zbek tilining ko'p shevali til bo'lishiga ham asos bo'lgan [8.14]. Namangan viloyati hududda qadimdan turkiy urug'lardan qoraqalpoq, urganji, elatan, o'lmas, katta o'lmas, qiyot, qurama, saroy, qatag'on, olchin, qorayontoq, madyor (monjor), momoxon, nayman, qozoq, beshserka, baliqchi, ko'makay, beshsari, kenagas, to'da, qirchin, uyg'ur, kerayit

kabilarning istiqomat qilgani qishloq nomlarida, ya'ni etnotoponimlardan ham yaqqol ko'rinib turadi.

Muayyan bir hududda kechayotgan etnoslararo til munosabatlarning rivojlanish darajasi va ko'lami ko'p jihatdan mazkur hudud aholisining etnik tarkibiga bog'liq bo'ladi. Ma'lumki, turli etnik jamoalar orasidagi o'zaro etnik munosabatlar etnoslarning aralash yoki yonma yon yashaydigan hududlarda qizg'in kechadi [4.24]. Namangan viloyati sheva areali ham qadimdan aynan shunday etnomuloqot hududi hisoblanadi.

Qadimdan Namangan viloyati hududi aholisining asosiy qismini o'zbeklar, tojiklar va qirg'izlar tashkil qilgan. Bundan tashqari, ushbu dialektal arealda tarixning turli bosqichlarida ko'chib kelib, o'rnatilib qolgan ko'plab turli etnos vakillarining [8.14] avlodlari ham istiqomat qiladilar.

O'zbek tarixchi olimlarimizning, xususan, professor Ulug'bek Abdullaevning Farg'ona vodiysidagi etnoslararo jarayonlar haqidagi fikrlariga asosan, Namangan viloyati dialektal areali uch etnik qatlamning o'zaro birgalikdagi hayot tarzi, kundalik muloqot va aloqa-aralashuvi mahsuli – hosilasi sifatida quyidagi murakkab etnolingvistik jarayonlar orqali [3.148] shakllangan:

1. Etnik komponentlari uzoq etnogenetik assimiliyasiya (qorishuv) natijasida shakllangan eron tilli xalqlar bilan turkiy etnosli shahar va qishloq aholisi. Ular qadimdan o'troq yashab, dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan shug'ullanib kelgan. Aholining bu qatlamiga nisbatan "sort" atamasi qo'llangan. ("Sort" atamasi Markaziy Osiyo mintaqasining bir qator hududlarida, xususan, Farg'ona vodiysida, Toshkent, Xorazm vohasida yashagan o'troq aholiga nisbatan ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi xalqlar tomonidan berilgan nomdir [2.448; 1.124].

2. Ilmiy adabiyotlarda "ilk qabilalar" deb ataluvchi aholi vakillari. Ular Dashti Qipchoq o'zbeklari kirib kelguniga qadar ham Markaziy Osiyoning markaziy va turli hududlarida, jumladan, Farg'ona vodiysida yashab kelgan turk va turk-mo'g'ul qabilalarining avlodlari vakillari hisoblanadi. Ushbu etnik qatlamga mansub qarluq, yag'ma, chigil, ashpar, chog'rak, qovchin, jaloir, barlos, nayman, xitoy, qora xitoy, baxrin, tog'ay, baliqchi, arg'in qabilalari Farg'ona vodiysida nisbatan ko'pchilikni tashkil qilgan. XIX-XX asr boshlarida mazkur qabilalar umumiy bir nom, ya'ni "turk" etnonimi bilan atalgan [2.448; 1.124].

3. Keyingi davrlarda Farg'ona vodiysiga ko'chib kelgan Dashti Qipchoq qabilalari vakillari qipchoq va qoraqalpoq urug'lari, chunonchi, qirq, kenegas, chiyal (chayali), qatog'on, saroy, qurama, mang'it, qozoq, urganji, elatan, o'lmas, katta o'lmas, qiyot, qurama, saroy, qatag'on, olchin, qorayontoq, madyor (monjor), momoxon, nayman, qozoq, beshserka, beshsari, kenagas, to'da, qirchin, uyg'ur, kerayit va boshqalar o'zbek xalqi, qolaversa, o'zbek xalqining ajralmas qismi bo'lgan Namangan viloyati hududi aholisining shakllanishidagi uchinchi yirik etnik qatlam hisoblanadi.

Tilshunos olim Xudoyberdi Donyorov haqqoniy ta'kidlanganidek: "o'zbek millatining son va tarkib jihatidan eng katta komponentini qipchoq – o'zbeklar tashkil etadi. Bu komponentning asosiy qismi tarixiy xronologik nuqtai nazardan o'zbek millatining tarkibiga eng keyin qo'shilgan, lekin ayni vaqtda butun millat a'zolarining yagona va umumiy nomi bo'lib qolgan "o'zbek" nomini ham shu komponent olib kelgan" [6.148].

Sirdaryoning o'rta oqimida yashab turgan qoraqalpoqlarning katta bir guruhi XVIII asrda Farg'ona vodiysiga ko'chib o'tganligi xususida ilmiy manbalarda qaydlar mavjud. Ko'chib o'tgan qoraqalpoqlarning aksariyati vodiyni Sirdaryo va Qoradaryo qirg'oqlaridagi hududlariga joylashgan va Andijondan to Qo'qongacha bo'lgan hududlarda o'troqlasha borib, o'zlarining qator qishloqlarini barpo etgan [5.44; 7.86].

Tarixchi olim S.S.Gubaeva ham Farg'ona vodiysida joylashgan bir necha qoraqalpoq qishloqlarini ko'rsatib o'tadi. Xususan, Andijon viloyatida: Darlomon, Nayman, Qipchoq, Sohovat, Sherqo'rg'on, Do'ngsaroy, Xo'jaobod, Xavos, Bug'azi (Bobog'oz); Namangan

viloyatida: Gurteva, (Gurtepa), Beshkapa, Chordara, (Chordona), Qoraqalpoq; Farg'ona viloyatida: Taqali, Qipchoq, Soybo'yi, Qoraqalpoq, Qipchoq va boshqalar. Xususan, Farg'ona qoraqalpoqlarini maxsus o'rgangan L.S.Tolstova vodiya mang'it, keneges, qipchoq, qo'ng'iroq kabi qoraqalpoq urug'lari yashaganliklari, ular o'z o'rnida bir qancha mayda qavmlarga bo'linganliklarini ta'kidlaydi [5.44; 7.86]. Masalan, olim ta'kidlagan, shuyit, xitoy-qipchoq, momoxon, bessari, uyruchi, nayman, keneges, urug'larining vakillari hozirda ham Namangan viloyati hududida istiqomat qilib kelmoqda. Ularning qishloqlari ham o'z urug'lari nomi bilan ataladi.

Tarixchi olim U. Abdullaev 1909 yilda nashr etilgan "Farg'ona viloyati aholi joylari ro'yxati"da chuit (shuyit), uyurchi, ...kenegiz, nayman... kabi qoraqalpoq urug'larining nomi bilan ataluvchi aholi manzilgohlari ko'rsatib o'tilganligini ta'kidlaydi [1.44].

Darhaqiqat, til har bir etnosni boshqa bir etnosdan ajratib turuvchi muhim va asosiy belgidir. Etnos nazariyasiga ko'ra ham til etnosni belgilab turuvchi asosiy belgilardan hisoblanadi. Ayni vaqtda til kishilarning asosiy aloqa vositasi sifatida ular o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni belgilovchi, ularni yuzaga chiqaruvchi hamda ana shu munosabatlar orqali rivojlanuvchi ijtimoiy tabiatga ega hodisadir.

Ma'lumki, etnos shakllanishi jarayonida har bir etnosga xos til taraqqiy etib boradi. Muayyan bir etnos boshqa etnos bilan munosabatga kirishar ekan, avvalo, ushbu munosabatlar natijasi ularning tilida o'z ifodasini topadi.

Namangan viloyati hududida ham qadimdan yashab kelgan turli etnoslarga mansub xalqlar haqidagi ma'lumotlardan dialektal arealning har bir guruh shoxobchalarida ana shu etnik guruhlarining til unsurlari, etnografik belgilari ko'zga tashlanadi [3.86].

Shuni takrorlashga to'g'ri keladiki, mazkur xalqlar, faqat eron tillarida so'zlashuvchi xalqlardangina iborat bo'lmay, ularning katta bir guruhi turkiy tilning turli lahjalarida gaplashganlar. Aniqroq qilib aytganda, bu hududlarda antik va ilk o'rta asrlarda turkiy tilda so'zlashuvchi xalqlar ham yashab [1.44;2.86], ular mintaqada kechayotgan ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy, jumladan, etnolingvistik jarayonlarda faol ishtirok etganlar.

Fikr yuritilayotgan dialektal hudud – Namangan viloyati arealida ham etnoslararo til munosabatlari qadim davrlardanoq boshlangan va bu jarayon asosi quyidagi ikki yo'nalishda rivojlanib borgan: birinchi yo'nalishda tillararo qorishuv (metizatsiya holati) turkiy tilning turli lahjalarida so'zlashuvchi urug' va qabilalar ichida yuz bergan bo'lsa, ikkinchisida esa turkiy tilli xalqlar bilan turkiy bo'lmagan etnoslarning tillari o'rtasida chatishuv (gibridizatsiyalashuv holati) sodir bo'lgan.

Tarixdan ayonki, miloddan oldingi III asrda Sirdaryoning o'rta oqimida Qang' (Qanxa) davlati tashkil topgan edi. Bu davlat tarixda Kanguy nomi bilan ham ma'lum. Tadqiqotchilar ushbu davlat aholisini etnik jihatdan bir xil bo'lmaganligi, davlat hududida eron tilli xalqlar (xususan, so'g'diylar, assianlar, aslar) bilan birga turkiy tilda so'zlashuvchi etnoslar ham yashaganliklarini aytib o'tadilar [4.68]. Yangi era arafasida ushbu davlat aholisi ikki tilda (eron va turkiy tillarda) so'zlashganlar. Keyinroq ushbu hududga ko'plab turkiy tilli etnoslarning ko'chib kelishi natijasida, bu yerda turkiy etnik qatlamning mavqeyi ortib borgan, oqibatda aholining turkiylashishi kuchaygan.

Turkiy va turkiy bo'lmagan etnoslar orasidagi til aloqalari ilk o'rta asrlarda ham kengayib bordi. Bu davrda mintaqaning bir qator hududlarida aholi turkiy va so'g'd tillarida so'zlagan. Chunonchi, Mahmud Koshg'ariy XI asrda Sharqiy Turkistonning janubidagi shaharlarda shuningdek, Chu va Talas vodiysidagi aholi turk va so'g'd tillarida gaplashganliklari, aholi ikki tilli bo'lganlari haqida xabar beradi. Uning so'zlariga ko'ra X-XI asrlarda Sharqiy Turkistondagi Balasog'un shahrida bir vaqtning o'zida aholi ham turkcha, ham so'g'dcha so'zlashganlar.

Mahmud Koshg‘ariy o‘zining “Turkiy tillar devoni” asarida Balasog‘undagi so‘g‘diylar haqida gapirib, “Buxoro va Samarqanddan ko‘chib borgan so‘g‘doqlar Bolasog‘unda joylashib qolgan va turkiylashib ketgan” deb yozgan edi [2.486].

Xullas, turli millatlarning birikuvidan tarkib tongan Namangan qipchoq shevali areallari aholisi uchun azaldan ikki tillilik xos bo‘lgan. XIX-XX asr boshlarida vodiy hududida o‘zbek-tojik, o‘zbek-uyg‘ur, o‘zbek-qirg‘iz va o‘zbek-qoraqalpoq ikki tillilik holatlari kuzatiladi. Natijada yuqoridagi ikki tillilik hodisasi va ularning tarqalish ko‘lami hududda turlicha bo‘lib, bu ijtimoiy hodisaning sodir bo‘lishi etnik muhit bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan. Namangan qipchoq shevalari areallarining vujudga kelishida etnolisoniy jarayonlarda ishtirok etgan turli etnos vakillarining ishtirokini asosiy omillardan biri bo‘lgan deyishimiz mumkin bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX-XX аср бошлари) – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005.
2. Кошғарий Махмуд. Девону луғат-ит турк. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов). – Тошкент, 1960-1963. – 486 б.
3. Аскаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – 678 б.
4. Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа (Историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). – Тошкент: Фан, 1974. – 210 с.
5. Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX начале XX вв. – Ташкент: Фан, 1983. – 271 с.
6. Донёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968. – 148 б.
7. Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус: Каракалпакское государственное издательство, 1959. – 248 с.
8. Эргашев А.А. Андижон вилояти этнотопонимларининг ареал-ономастик тадқиқи. Фил. фанл. номз. ...дис. автореф. – Тошкент, 2012. 32 б.

SHAHNISABZDAGI “j” LASHGAN SHEVAGA XOS AYRIM XUSUSIYATLAR SOME CHARACTERISTICS OF THE “j”- SHAPED DIALECTS IN SHAKHRISABZ

Shuhratova Shirinoy Zafarbek qizi,

ToshDO‘TAU magistranti

shuhratovashirinoy@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/VSWZ4648

Annotation. *This article analyzes the characteristics of the dialect of the city of Shahrissabz. The extent to which the dialect has been preserved today is compared with research conducted in previous centuries.*

Key words. *Shakhrissabz dialect, dialect, lexeme, urban dialects, vowels, consonants.*

O'zbek tilining boyish manbalaridan biri bo'lgan shevalar bugunga qadar ham ko'plab olimlar, dialektologlar tomonidan o'rganib kelinmoqda. Shevalar tilimizning boyligini, xalqimizning tarixiy va madaniy xilma-xilligini aks ettiradi. Har bir sheva fonetik (talaffuz), leksik (so'z boyligi) va grammatik (gap tuzilishi) jihatdan adabiy til va boshqa shevalardan farq qiladi.

Qashqadaryo hududida “j” lashgan va “j” lashgan shevalar mavjud. Xususan, Shahrissabz shahri va Shahrissabz tumani shevalari (lahjalari) bir-biriga juda yaqin bo'lsa-da, ayrim farqlarga ega. Quyida ular haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Bolta Jo'rayeva o'zbek shevalarini 3 katta guruhga ajratadi:

O'zbek tilining qipchoq lahjasiga xos shevalar;

O'zbek tilining qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga xos shevalar (shahar tipidagi shevalar);

Oraliq shevalar [Jo'rayev 1969;11].

To'ra Qudratovning [Qudratov 1968;7] “O'zbek tilining oraliq shevalari” nomli dissertatsiyasida ham Yuqori Qashqadaryo hududidagi o'zbek shevalarini 3 ta guruhga ajratilgani haqida yozib o'tilgan.

Birinchi gruppadagi shevalar territorial jihatdan Chiroqchi, Qamashi, Yakkabog' rayonlarida va Shahrissabz rayonining sharqiy janub va g'arbiy shimol tomondagi qishloqlarida yashaydi.

Shahar tip shevalar territorial jihatdan asosan yuqori Qashqadaryoning markazida joylashgan. Chunonchi, Shahrissabzning markazida (qal'aning ichi va tashida), uning atrofidagi yaqin aholi punktlari va qishloqlarida va yana bir qancha hududlarda bu xil shahar tip shevalar vakillari yashaydi. Mazkur territoriyada yashovchi aholining tili Yuqori Qashqadaryodagi qipchoq va oraliq shevalar bilan solishtirilganda o'z mohiyatiga ko'ra, bir katta gruppaga birlashadi. Lekin bularning lingvistik, xususiyatlari sinchiklab o'rganilganda o'zida ayrim juz'iy fonetik, morfologik va leksik belgilarning mavjudligi bilan o'zaro bir-biridan farqlanadigan shevalar borligi ko'zga tashlanadi. Quyidagicha eng asosiy belgilari bor:

O'tgan zamon davom fe'li aksariyat hollarda bārājčijdim, išlājčijdim va kamdan-kam bārājdīm, išlājdīm tarzida qo'llaniladi.

I va III gruppā tuslovchilarning ikkinchi shaxs ko'pligi ko'pincha -dizlā, -izlā shaklida ishlatiladi. Mas., bārājčijdizlā, bārizlā; ba'zan bārājdijlā, bārijlā.

Bo'lishsizlik affiksi -mi formasida ishlatish xarakterlidir.

Olmosh va olmoshning boshqa so'zlar bilan birikib u/ul, aye (u jāyi), baye (bu jāyi) tarzida ishlatilishi diqqatga sazovor.

Leksik jihatdan esa, čü: :n (pashsha), päššā, ba'zan xāmišāk (chivin), nāzboj//rājhān kabi ko'plab o'ziga xos so'z-terminlarning ishlatilishi ko'zga tashlanadi.

Shahar tip shevalarni xarakterlovchi eng muhim lingvistik xususiyatlar:

Unlilar sistemasi yetti fonemadan iborat: ä, ā, o, u, i, e va cho'ziq ä: unlisi. Shu bilan birga, ayrim fonetik vaziyatlarda til oldi undoshlari bilan yonma-yon ishlatilishiga qarab, bu unli fonemalarning turli indifferent (kombinator) variantlari hosil bo'ladi.

Asosiy fonemalar va ularning kombinator variantlari hamda umuman shahar tip shevalarining o'ziga xos fonetik va morfologik xususiyatlari haqida to'liqroq ma'lumot rus tilida bosilib chiqqan monografiyada ham keltirib o'tilgan [Джуряев 1964].

Ko'p bo'g'inli so'zlar ichida, ayniqsa urg'uli bo'g'in oldidan kelganda (i) va (u) fonemalari kuchsiz talaffuz qilinadi, reduksiyaga uchraydi, hatto ayrim o'rinlarda talaffuzdan mutlaqo tushib qolish darajasiga yetadi. Mas., tän(i)da, tãp(i)läde, sãl(i)mä, häbbä, ektä, beäqvät, qäčän kelä:s; qud(u)yimiz, betun(u)kä; qurliš, hukmät, bäqvät, mä:bät (muhabbat), mä:made (muhammad) va shunga o'xshashlar.

So'z ichida va ikki so'z o'rtasida intervokal holatda hamda (r), (l), (y) undoshlari bilan yonma-yon kelganda (b) tovushi portlovchilik xususiyatini yo'qotib sirg'aluvchi (v) ga o'tadi. Mas., xavar, zärvä, yijvät kabilar.

(r) undoshi (ayniqsa d, t, j, ch, sh, z, s, l, n (ba'zan m) undoshlari oldidan to'liq regressiv assimilyatsiyaga uchraydi. Mas., kodde (ko'rđi), pättä (parta), xožžun, äččä, qäšši, näzzi (narzi), bäsä (borsa), jetällik, tunnä, bämmä kabilar.

(d) undoshi (ayniqsa affikslarda) (l), (n) undoshlari oldidan to'liq va (m), (n) undoshlari oldidan to'liqsiz progressiv assimilyatsiyaga uchraydi. Mas., kelle (keldi), bāgännän kejin, tämnän čüşte, bād(i)rijnän āliq kabilar.

(g) undoshi (ayniqsa qo'shimchalarda) kuchsiz talaffuz qilinadi, assimilyatsiyaga uchraydi,

(y) ga o'tadi yoki tushib qoladi. Mas., oj(j)ä kirin, ke(j)äm bosä, mäjdijnä, ājnä: qara kabi. Shuningdek (g) bilan boshlangan affikslar m,n,ng bilan tugaydigan so'zlarga qo'shilganda g>ŋ yuz beradi va natijada n, ŋ undoshlaridan so'ng qo'shaloq (ŋ) hosil bo'ladi. Mas., tämnä čiyde, qiliŋŋän iş, äkäŋŋä äjt kabi [Jo'rayev 1969:110].

O'tgan asrning 2-yarmida olib borilgan tadqiqotlardagi xususiyatlarni bugungi kun sheva vakillari nutqi bilan solishtirilganda, morfologiyasida ham, leksikasida ham deyarli katta farq sezilmaydi. Shahrisabz shevasi bugungi kunda asosan katta yoshli avlod vakillarida saqlanib qolgan va ular nutqida faol qo'llaniladi. Yosh avlod esa adabiy til va ommaviy axborot vositalarining ta'siri ostida sheva unsurlaridan kamroq foydalanmoqda. Shunday bo'lsa-da, Shahrisabz shevasi o'zining boyligi va tarixiy ildizlari bilan tilshunoslik nuqtai nazaridan o'rganishga arzigulik hodisadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – T.: Nodirabegim, 2021.
2. Jo'rayev B. Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari. – Toshkent: Fan, 1969.
3. Mirzayev B. Qashqadaryo etnografik leksikasi
4. Qudratov T. O'zbek tilining oraliq shevalari. – Toshkent, 1968.
5. Saidov Y. O'zbek dialektologiyasi. – Buxoro: Durdona, 2021.
6. Shermatov A. Quyi Qashqadaryo o'zbek shevalari. 1978.
7. Shoimova N. O'rta Qashqadaryo jelovchi qipchoq shevalari leksikasi. – Toshkent, 1999.
8. Джуряев Б. Шахрисабзский говор узбекского языка. – Тошкент, 1964

ANDIJON SHEVASIDA FONETIK O'ZGARISHLARIDA KONEMERATIV
O'ZGARISHLAR
CONEMNERATIVE CHANGES IN PHONETIC CHANGES IN THE ANDIZHAN
DIALECT

Abdurahimova Gulnoza Xolmirzayevna,
Andijon davlat universiteti
Lingvistika mutaxassisligi magistranti
Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/ZFVL4725

Annotation. *This article analyzes the areal characteristics of the dialects used in the Andijan region, that is, their territorial distribution, phonetic, lexical and grammatical features. The differences between dialects in different districts of the region and their place in the general Uzbek language system are determined.*

Key words. *Andijan dialect, dialect, areal linguistics, phonetics, lexicon, grammatical features, territorial differences*

Kirish

O'zbek tili — boy tarixiy taraqqiyotga ega bo'lgan, ko'p asrlik yozma va og'zaki an'analarni o'zida mujassam etgan turkiy tillardan biridir. Uning shevalari esa xalqning og'zaki nutqiy madaniyatini, urf-odatlarini, tarixiy va ijtimoiy taraqqiyotini o'zida aks ettiruvchi muhim til qatlamlaridan hisoblanadi. Shevalar tilning jonli shakli bo'lib, har bir hududga xos bo'lgan fonetik, leksik, grammatik xususiyatlar orqali ajralib turadi. Ayniqsa, O'zbekistonning har bir viloyatida yashovchi aholining nutqida mavjud sheva elementlari tilshunoslik nuqtai nazaridan o'rganishga arzigulik manba bo'lib xizmat qiladi. Andijon viloyati — respublikaning sharqiy qismida joylashgan, tarixiy-madaniy jihatdan boy va til jihatidan o'ziga xos hududlardan biridir. Bu hududda shakllangan shevalar Sharqiy Farg'ona shevalari guruhiga kiradi va ular umumxalq tilining taraqqiyotida muhim o'rin egallaydi. Andijon viloyatining turli tumanlarida yashovchi aholining kundalik so'zlashuv tilida shevaga xos ko'plab jihatlari — tovush almashinishlari, so'zlarning o'zgacha talaffuzi, o'ziga xos iboralar va qadimgi leksik birliklar saqlanib qolgan. Hududning tarixiy-geografik holati, ya'ni qadimdan Farg'ona vodiysining madaniy markazi bo'lganligi, ko'chmanchi va o'troq aholi aralashuvi, boshqa viloyatlarga yaqinligi Andijon shevalarining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Shu sababli bu shevalarning hududiy (areal) taqsimoti va lingvistik xususiyatlarini o'rganish, nafaqat o'zbek tili shevalari bo'yicha ilmiy manbalarni boyitadi, balki til siyosati, adabiy tilning shakllanishi va rivojlanishi jarayonlariga ham hissa qo'shadi. Ushbu maqolada aynan Andijon viloyatida mavjud bo'lgan shevalarning areal xususiyatlari, ya'ni ular qanday hududlarda qanday shaklda ifodalanayotgani, ularning fonetik, leksik va grammatik jihatlari tahlil qilinadi. Bu orqali viloyat miqyosida shevalarning qanday lingvistik farqlar bilan ajralib turishi va ular o'rtasidagi umumiyliklar aniqlanadi.

Adabiyotlar tahlili

Ushbu tezisimizda Andijon viloyati aholisi nutqiga xos bo'lgan ayrim fonetik jarayonlar haqida bahs yuritdik. Shulardan biri oraliq unlilardir. V.V.[Reshetov: 116] oraliq (indifferent) unlilar haqida fikr yuritganda, o'zbek tili fonologik sistemasiga diaxron nuqtai nazardan yondashgan. U o'zbek tilining hozirgi Toshkent dialektida qadimgi qator bo'yicha zidlanuvchi unlilarning zidlanish belgisi yo'qolganligi, oraliq unlilarning hosil bo'lganligi borasida bahs yuritgan. Shuning uchun ham bu unlilarni ikki qatordagi unlilarning birlashuvidan —

konvergentsiyasidan hosil bo'lgan degan fikr bilan konvergentlar nomi ostida birlashtirgan. Xuddi shu fikr prof. F.Abdullaevda ham uchraydi.

Shuni ta'kidlash kerakki, turkiy tillarning vokalizmiga bag'ishlangan barcha tadqiqotlarda qator belgisi va lab ishtiroki belgisi unlilarni tasnif qilish uchun farqlovchi belgi sifatida qarab kelinadi.

Faqat E.Umarovgina bunday tasnif asosiga e'tiroz bildiradi. Prof. E.Umarov o'z maqolasida yozadi: "Asrimizning boshida, turkiy yodgorliklarni nashr qilmoqchi bo'lgan olimlar oldida unli tovushlarni qanday aks ettirish kerak, degan muammo paydo bo'ladi. V.V.Radlov boshchiligidagi bir guruh olimlar turkiy tillarga qattiqlik-yumshoqlik xos, shuning uchun bu tillardagi unlilarni til oldi, til orqa tovushlariga ajratib ko'rsatish kerak, degan fikrni yoqlab chiqdilar va o'z ishlarida ana shu qoidaga amal qildilar... Xo'sh, bu taklif turkiy, jumladan, o'zbek tiliga mos keladimi? degan savol tug'iladi. Bizningcha, bunga hech ikkilanmasdan "yo'q" deb javob berish kerak".

Prof. E.Umarov o'zbeklar yuqoridagi unlilarni haqiqatan tilning oldida yoki orqasida talaffuz qiladilarmi, ya'ni o'zbeklar tilning oldi yoki orqasi bilan gapiradilarmi degan savol qo'yib, o'zlari unga hech ikkilanmay "yo'q" deb javob berish kerakligini bayon qiladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, turkiy tillar uchun palatal va labial singarmonizmning xosligi, palatal garmoniyada unlilar qatorga ko'ra ohanglashuvi hech kimda e'tiroz tug'dirmaydi. O'zbek adabiy tilining hozirgi davri uchun garchi singarmonizm amal qilmasada, lekin o'zbek shevalarida saqlanib kelayotganligi deyarli barcha shevashunos olimlar tomonidan e'tirof etiladi. Shu bilan birga, qatorga ko'ra zidlanishni o'zida saqlab kelayotgan o'zbek shevalarida bir o'rinda qator bo'yicha korrelyatlarning o'zaro almashinib ma'no farqlashi mavjudligi qatorni unlilar uchun farqlovchi belgi sifatida ajratishga imkon beradi. Masalan, Andijon shevasida o't (organizm) - ot (maysa, olov), o'r (o'tni o'rmoq)- or (sochni o'rmoq), oz (olmosh)- o'z (bosib o'tmoq), yn (ovoz)- un (g'allaning tortilgani).

Tahlil va Natijalar

Andijon viloyati O'zbekistondagi sharqiy hududlarda joylashgan bo'lib, u o'zining boy tarixiy va madaniy merosi, iqtisodiy faoliyati, tabiiy resurslari va xususan, tillar va shevalar jihatidan o'ziga xos xususiyatlarga ega. Viloyatning turli geografik hududlari va aholisi orasidagi til o'zgarishlari, sheva xususiyatlari va lingvistik farqlanishlar uning areal xususiyatlarini o'rganishni yanada qiziqarli va muhim qiladi. Bu tahlil orqali Andijon viloyatidagi shevalarning areal xususiyatlari, ularning shakllanishi va tarqalishi, tildagi farqlanishlar va bu farqlanishlarning ijtimoiy, madaniy va geografik omillar bilan qanday bog'liqligi tahlil etiladi.

Andijon viloyatining sheva xususiyatlariga umumiy qarash

Andijon viloyati O'zbekistonning tog' va tog' oldi hududlarida joylashgan bo'lib, uning geografik va ijtimoiy tuzilmasi tilning tarqalishi va o'zgarishlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Viloyatning markaziy qismi va uning atrofi o'rtasidagi sheva farqlari, ayniqsa, tilning fonetika, morfologiya va leksik sohalarida o'zgarishlarni ko'rsatadi. Andijon viloyatining shevalari o'zining o'ziga xos fonetik xususiyatlari bilan ajralib turadi, shuningdek, morfologik va sintaktik jihatlarida ham ba'zi farqlar mavjud. Andijon viloyatining shevalarida fonetik o'zgarishlar va aksentlar muhim rol o'ynaydi. Fonetika sohasidagi eng ko'p uchraydigan xususiyatlar — bu undosh va vokal tovushlarning almashishi, qo'llanilishi va talaffuzi. Masalan, Andijon viloyatining ko'plab hududlarida "g" va "q" tovushlari orasidagi farq aniqroq ifodalangan. Boshqa hududlarga nisbatan Andijon shevalarida bu tovushlar yanada kuchliroq va aniqroq aytiladi. Shuningdek, ba'zi so'zlar va iboralarda undosh tovushlar o'zgarib, talaffuz farqlari paydo bo'ladi. Andijon shevalarida vokallarning qattiqlashuvi va bir-biriga yaqinlashuvi ham o'ziga xos xususiyatdir. Vokal tovushlarning talaffuzi har bir tuman va qishloqda o'zgarib turadi, bu esa til o'zgarishlarining areal

xususiyatlarini ko'rsatadi. Masalan, ayrim tumanlarda so'zlarning oxiridagi vokallar qisqarishi yoki almashishi kuzatiladi.

1. Fonetik tahlil – unli tovushlarning tushishi, o'zgarishi va almashuvi

Misol: “bilan” so'zining qisqargan unli tovushlar bilan o'zgarishi

Adabiy til: “Do'stim bilan birga ishlayman.”

Sheva: “Do'stim bn birga ishlayman.”

Tahlil:

“bilan – “bn” bu yerda – [i] va [a] unlilari tushib qolgan

“birga – “b'rga” bu yerda [i] unli tushgan

2. O'rin almashishi – unlining boshqa unliga aylanishi

Adabiy til: “Qizlar ko'rishib ketishdi.”

Sheva: “Qizlar kurishb ketishdi.”

Tahlil:

“ko'rishib” – “kurishb”: [o'] → [u] bu unlining o'rin almashuvi

Andijon shevasida [o'] ko'pincha [u] tovushiga almashadi

O'qituvchi → uqituvchi

Bo'ladi → buladi

“→ib” → “-b”: [i] unli tushgan

Shevada:

Oni qarang, shu bola har safar bir bahona topadi!

Adabiy tilda:

Ana unga qarang, bu bola har safar bir bahona topadi!

Tahlil:

"Oni" — “ana u” degani, ya'ni masofadan ko'rsatilayotgan shaxs yoki holatni bildiradi.

"Qarang" — e'tibor qaratishni bildiradi.

Gap ajablanish va yengil tanbeh ohangida aytilmoqda.

Morfologiya va sintaktik xususiyatlar

Andijon viloyatining shevalarida morfologik xususiyatlar ham bir qator farqlanishlarni ko'rsatadi. Ba'zi so'zlarda qo'shimchalar va undosh tovushlar o'zgarishi yoki qo'llanilishi, shuningdek, zamon va holat shakllaridagi o'zgarishlar kuzatiladi. Misol uchun, Andijon viloyatida ba'zi fe'llarda qo'shimchalar ko'proq ishlatiladi va bunday shakllar viloyatning boshqa hududlaridagi shevalardan farq qiladi. Sintaktik jihatdan, Andijon shevalarida so'z tartibi va jumla tuzilishida ba'zi o'zgarishlar mavjud. Viloyatning ba'zi hududlarida gapning tuzilishi o'ziga xos, ba'zan esa to'g'ri so'z tartibining buzilishi kuzatiladi. Bu sintaktik xususiyatlar ham areal farqlanishlar bilan bog'liq bo'lib, tilning dinamik va o'zgaruvchan tuzilishini ko'rsatadi. Leksik xususiyatlar Andijon viloyatining shevalaridagi farqlarni aks ettiradigan yana bir muhim omildir.

Leksik tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, viloyatdagi shevalar orasida ba'zi so'zlarning ma'nosi yoki ishlatilishi farq qiladi. Ba'zi so'zlar, jumladan, kundalik hayotda ishlatiladigan atamalar, boshqa viloyat shevalaridan farq qiladi. Andijon viloyatida ba'zi an'anaviy yoki qishloq xo'jaligiga oid so'zlar, masalan, yer ishlov berish, chorvachilik bilan bog'liq so'zlar o'ziga xos tarzda ishlatiladi.

Xaspak: belkurak, ketmon. Yer qazishda ishlatiladigan oddiy qurol.

Tirmizak: yengil ariq, jo'y. Sug'orishda ishlatiladigan ariqchalar.

Cho'rtan: tovuq boqiladigan joy. Tovuuq va mayda parranda boqiladigan kichik uycha.

Molxo'rak: molxona. Mol boqiladigan joy.

Chapilmoq: ezilmoq, to'kilmoq. Meva yoki sabzavot yerga tushib ezilishi.

Leksik farqlar nafaqat viloyatning turli tumanlari orasida, balki qishloq va shahar hududlari orasida ham sezilarli. Shaharlar va katta aholi punktlarida rus tilidan kirgan so'zlar ko'proq uchraydi, ammo qishloq joylarda an'anaviy o'zbekcha so'zlar ustunlik qiladi. Bu leksik farqlar viloyatdagi ijtimoiy va madaniy ta'sirlarni aks ettiradi.

Ijtimoiy va madaniy omillar

Andijon viloyatining shevalaridagi areal farqlanishlar nafaqat geografik omillar, balki ijtimoiy va madaniy omillar bilan ham chambarchas bog'liqdir. Viloyatda o'zining tarixi va madaniyati bilan bog'liq an'analar mavjud bo'lib, ular tilni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Viloyatning turli hududlarida, ayniqsa, qishloq joylarida an'anaviy o'zbek tili va uning shevalari ko'proq saqlanib qolgan. Shahar joylarda esa rus tilining ta'siri kuchliroq bo'lib, bu so'z boyligi va talaffuzda o'zgarishlarga olib kelgan. Shuningdek, viloyatdagi o'zaro ijtimoiy aloqalar va iqtisodiy faoliyat ham sheva o'zgarishlariga ta'sir qilgan. Kichik qishloqlarda ko'proq o'zbekcha shevalar ishlatiladi, ammo sanoat rivojlanishi va migratsiya jarayonlari viloyatning shahar hududlarida boshqa tillar va shevalarning kirib kelishiga sabab bo'lgan. Andijon viloyatining shevalari vaqt o'tishi bilan o'zgarib bormoqda. Shaharlarning rivojlanishi, aholi zichligining ortishi, transport tarmoqlarining kengayishi va ijtimoiy aloqalarning kuchayishi shevalar orasidagi farqlarni kamaytirishga olib kelmoqda. Shu bilan birga, ayrim an'anaviy shevalar, ayniqsa kichik qishloq joylarida, o'zining xususiyatlarini saqlab qolmoqda. Bu jarayon viloyatdagi tildagi o'zgarishlarni yanada murakkablashtiradi va areal farqlanishlarning yangi shakllarini keltirib chiqaradi.

Xulosa

Andijon viloyati shevalarining areal xususiyatlari, viloyatning geografik, ijtimoiy va madaniy xususiyatlarini chuqur o'rganish orqali tahlil qilindi. Viloyatdagi shevalar o'zining fonetik, morfologik, sintaktik va leksik farqlari bilan ajralib turadi. Har bir tuman va qishloq joyidagi til o'zgarishlari, asosan, aholi o'rtasidagi ijtimoiy aloqalar, iqtisodiy faoliyat va madaniy ta'sirlar natijasida shakllanadi. Fonetika, morfologiya va sintaksis sohalaridagi o'zgarishlar Andijon viloyatining shevalarini o'ziga xos qiladi. Viloyatdagi shevalar orasidagi vokal va undosh tovushlarning almashuvi, so'z tartibidagi farqlar va qo'shimchalar ishlatilishi tilning dinamik xususiyatlarini ko'rsatadi. Shuningdek, leksik farqlar ham viloyatning ijtimoiy va madaniy kontekstini aks ettiradi. Qishloqlarda an'anaviy o'zbekcha so'zlar ko'proq uchraydi, shahar hududlarida esa rus tilining ta'siri sezilarli. Viloyatdagi shevalar, shahar va qishloq orasidagi farqlar, va vaqt o'tishi bilan kuzatiladigan o'zgarishlar tilning yashovchanligini va uning ijtimoiy va madaniy ahamiyatini ta'minlaydi. Andijon viloyatining shevalarining areal xususiyatlarini o'rganish, nafaqat tilshunoslik, balki viloyatning tarixiy va madaniy merosi haqida ham yanada chuqurroq tushuncha hosil qilish imkonini beradi. Bu tahlil viloyatning til merosini saqlab qolish, uni kelajak avlodlarga yetkazish uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega bo'ladi.

Ҳар бир бўлим бўйича характерли мисолларни олиш керак.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abduazizov A.A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. – B. 36.
2. Ibrohimov S. O'zbek tilining "Andijon shevasi". – Toshkent, 1967. – B. 78.
3. Reshetov V.V. O'sha asar. – B. 116.
4. Abdullaev F. Fonetika xorezm shevalari. – Toshkent: Fan, 1967. – B. 41.
5. Umarov E. O'zbek tilida til oldi tovushlari bormi? // O'zbek tili va adabiyoti, 1994. – № 4, 5, 6. – B. 77–78.
6. Umarov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilida unlilarni tasniflash masalasiga doir. // O'zbek tili va adabiyoti, 1995. – № 2. – B. 52–53.

ATOYI VA TASHBIHI KINOYAT: O'XSHATISHNING IRONIK IFODASI
SYMBOLISM AND ALLEGATION: AN IRONICAL EXPRESSION OF SIMILARITY

Ismoilova Zilola Burxonovna,

ToshDO'TAU magistranti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/JEOS7188

Annotation. *The article analyzes the use of tashbihi kinoyat – a form of ironic simile – in the poetic works of Atoyi. The poet skillfully employs the art of simile in an ironic manner, enriching figurative imagery with subtle sarcasm. Through this stylistic device, Atoyi presents real-life events, human behavior, and social issues not directly, but indirectly and humorously. The article explores the poetic function and aesthetic impact of tashbihi kinoyat in his poetry, highlighting both its traditional and individual features. It also examines Atoyi's mastery in incorporating elements of folk dialects and folklore into his use of ironic similes.*

Key words. *Atoyi, tashbihi kinoyat, simile, irony, ironic imagery, artistic expression, poetic style.*

O'zbek mumtoz adabiyotining yirik vakillaridan biri bo'lgan Atoyi ijodi o'ziga xos badiiy vositalar, majoziy tasvirlar va o'tkir istehzo bilan ajralib turadi. Uning she'riyatida tashbihi kinoyat (ironik o'xshatish) muhim poetik uslub sifatida namoyon bo'lib, shoirning dunyoqarashi va ijodiy mahoratini namoyon etadi. Atoyi o'z davrining ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy-madaniy hayotini kinoyaviy o'xshatishlar orqali tasvirlab, o'quvchini chuqur fikrlashga undaydi. Mazkur maqolada Atoyi ijodidagi tashbihi kinoyatning mohiyati, uning poetik funksiyasi va adabiy-estetik ahamiyati tahlil qilinadi. Shoir o'z asarlarida tashbih va kinoyani qanday uyg'unlashtirgani hamda bu vosita orqali qanday badiiy obrazlar yaratgani misollar asosida ochib beriladi.

Avvalo, tashbihi kinoyat atamasining mohiyati haqida to'xtalsak. Adabiyotshunoslikda tashbih (o'xshatish) va kinoya (istehzo) alohida poetik san'at sifatida qaraladi. Tashbihda ikki narsa orasida o'xshashlik bog'lanib, biri ikkinchisi orqali tasvirlanadi. Kinoya esa ma'lum bir tushunchani bevosita emas, balki bilvosita, yashirin istehzo bilan ifodalash usulidir. Tashbihi kinoyat esa bu ikki badiiy san'atning sintezidan hosil bo'lib, o'xshatish vositasida kinoyaviy ifodani shakllantiradi. Bunday uslubda shoir kimgadir yoki nimagadir bevosita emas, balki o'xshatish orqali istehzoli ishora qiladi, baho beradi. Bu uslub adabiyotda tanqidiy ruhni kuchaytirish, hajviy obraz yaratish va fikrni yanada ta'sirchan yetkazish vositasi sifatida keng qo'llaniladi.

Takidlash kerakki, Atoyi tashbihi kinoyatdan, asosan, boshqa shoirlar kabi ijtimoiy hayot muammolarini yoritish, zamona zaylidan nolish, hukumat va amaldorlar ustidan iztihzoli kulish uchun emas yor go'zalligini ta'riflash, ma'shuqaning vafosi-yu jafosidan oshiq ahvolda kechayotgan jarayonlarni yoritish uchun foydalanadi. Shoir bir baytida shunday deydi:

Gar boshi ko'kka yetar, oy bir habash quldur sanga,

Har kishi tuymas muning, ush yuzida bilgulari.

Ya'ni, oy har qancha yuksakda bo'lmasin, baribir sening bir qora quling. Buni har kim sezmasada, bu uning yuzidagi qora doglaridan belgilidir, deb kinoya qiladi shoir.

Atoyi o'z davrining yetuk ijodkorlaridan biri sifatida she'riyatda o'zgacha yo'l tanlagan. Uning g'azallari, ruboiy va fardlari xalq hayotining turli jabhalarini yoritib, ayrim ijtimoiy illatlarni ochiq tanqid qiladi. Shoir o'z satiralarida tashbihi kinoyatdan keng foydalanib, jamiyatdagi nosog'lom holatlarni hajviy yo'sinda tasvirlaydi. Uning she'rlarida amaldorlarning ochko'zligi, boylarning manmanligi, riyo va xudbinlik kabi illatlar o'tkir istehzo bilan fosh etiladi.

Masalan, Atoyi ba'zan ikki mutlaqo zid tushunchani o'xshatish orqali birlashtiradi. U boylarni saxovatli, amaldorlarni odil, yolg'onchini rostgo'y deb ta'riflagandek tasvirlab, aslida ularga mutlaqo zid baho berayotganini o'quvchi darrov anglab yetadi. Bu holat tashbihi kinoyatning mohiyatini yaqqol ochib beradi.

Atoyi ijodida tashbihi kinoyatning yorqin misollarini uchratish mumkin. Masalan, uning bir g'azalida quyidagi misralar bor:

Daryo degan shohimizdir, lekin og'zidan tomchi kelmas,

So'fi degan obidimiz, biroq haromdan kechmas.

Bu misralarda "daryo" va "shoh" o'rtasidagi tashbih tasvirlanib, kinoyaviy mazmun hosil qilingan. Shoir shohni daryoga o'xshatgan bo'lsa-da, uning saxovatli emasligi (og'zidan tomchi kelmasligi) bilan haqiqiy holatni fosh etmoqda. Xuddi shu kabi, zohid odamning riyokorligi ham kinoyaviy shaklda berilgan.

Bunday ifodalar shoirning poetik uslubini va badiiy mahoratini ko'rsatib, o'quvchini fikrlashga undaydi. U tashbih va kinoyani shu qadar nozik uyg'unlashtiradiki, bu satiralardagi istehzo va tanqid o'ziga xos badiiy jozibaga ega bo'ladi.

Atoyi asarlarida tashbihi kinoyat quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi:

1. Tanqidiy ruhni kuchaytirish.

Shoir jamiyatdagi nosog'lom holatlarni bevosita emas, bilvosita tasvirlash orqali ularning yanada ta'sirchanroq qabul qilinishiga erishadi. Bevosita tanqid ba'zan quruq taassurot qoldirsa, kinoyali o'xshatish o'quvchini kuldira turib, chuqur o'ylashga majbur qiladi.

2. Badiiy-estetik ifodani oshirish.

Oddiy tashbih yoki bevosita istehzo o'rniga tashbihi kinoyatdan foydalanish she'rning estetik qiymatini oshiradi. O'xshatish orqali berilgan kinoya o'quvchini fikrlashga undaydi va she'rni ko'proq yodda qoldiradi.

3. O'quvchi bilan bog'lanish.

Atoyi tashbihi kinoyat orqali o'quvchini faol ishtirokchi qiladi. Shoir fikrini to'g'ridan-to'g'ri aytmasdan, ma'noni yashirin holda qoldiradi, natijada o'quvchi mazmunni anglab yetish uchun fikrlashga majbur bo'ladi.

Atoyi ijodida tashbihi kinoyat muhim poetik usul bo'lib, u shoirning tanqidiy dunyoqarashi va badiiy mahoratini yaqqol namoyon etadi. Shoir tashbih va kinoyani mohirona uyg'unlashtirib, ijtimoiy hayotning turli jabhalarini istehzoli tarzda tasvirlaydi. Uning she'rlari faqatgina o'sha davr uchun emas, balki bugungi kunda ham dolzarb bo'lib, inson fe'l-atvori, jamiyatdagi illatlar va ijtimoiy hodisalarga tanqidiy nigoz bilan qarashga undaydi.

Atoyi poetikasini chuqur o'rganish, uning she'riyatidagi tashbihi kinoyat kabi badiiy san'at turlarining o'rnini ochib berish nafaqat adabiy tadqiqotlar, balki bugungi ijodkorlar uchun ham muhimdir. Shoirning istehzoli o'xshatish uslubidan o'rganish, uning poetikasini zamonaviy adabiyotda qo'llash yangi badiiy imkoniyatlarni ochib berishi mumkin.

Atoyi ijodidagi tashbihi kinoyatning an'anaviy va individual xususiyatlari Atoyi ijodida tashbihi kinoyatning ikki asosiy jihati yaqqol ko'zga tashlanadi: an'anaviylik va individuallik. Bir tomondan, u o'zidan oldingi mumtoz adabiyot an'alariga sodiq qolgan holda tashbihi kinoyat vositasida hajviy-tanqidiy ruhdagi misralar yaratgan. Boshqa tomondan, shoir bu uslubga o'ziga xos ijodiy yondashuvni kiritgan.

1. An'anaviy xususiyatlar. Mumtoz adabiyotda hajviy she'riyat alohida yo'nalish sifatida mavjud bo'lib, Nizomiy, Sa'diy, Hofiz kabi shoirlar ham kinoyaviy tashbihlardan keng foydalangan. Atoyi ham shu an'anani davom ettirib, jamiyatdagi illatlarni yashirin istehzo bilan fosh etgan. Masalan, mumtoz adabiyotda shohlar va amaldorlarning adolatsizligi haqida kinoyali fikr yuritish keng tarqalgan edi. Atoyi ham shohni daryoga o'xshatib, lekin uning saxovatidan

tomchi ham tushmasligini ta'kidlab, bu an'anaviy uslubdan foydalangan. Bunday tasvir usullari xalq orasida mashhur bo'lgan va ko'pchilik o'quvchilar tomonidan tez anglab olinadigan ma'nolarni o'z ichiga olgan.

2. Atoyi ijodining individual xususiyatlari. Shoirning o'ziga xosligi shundaki, u tashbihi kinoyatni faqat hukmdorlar va amaldorlarni hajv qilish uchun emas, balki odamlarning kundalik fe'l-atvori va jamiyatdagi oddiy holatlarni ham istehzoli tarzda tasvirlash uchun ishlatgan. Misol uchun, Atoyi ba'zan mutlaqo zid tushunchalarni o'xshatish orqali qo'llab, kinoyani yanada kuchaytiradi:

Quruq quduq ichra daryo bor derlar,
Nodonda hikmat-u parvo bor derlar.

Bu misralarda kinoyaviy tashbih orqali quruq quduq ichida daryo bo'lishi qanchalik mantiqsiz ekanligi aytilgani kabi, nodon kishida hikmat borligi ham shunday mantiqsiz ekanligi tasvirlanadi. Bu nafaqat oddiy istehzo, balki Atoyi ijodining o'tkir aql va kuzatuvchanligini ham ko'rsatadi.

Tashbihi kinoyat Atoyi she'riyatida oddiy so'z o'yini emas, balki chuqur badiiy-estetik hodisadir. U orqali shoir:

1. O'quvchida hissiy ta'sir uyg'otadi.

Oddiy tashbih yoki ochiq tanqid o'quvchiga unchalik kuchli ta'sir qilmasligi mumkin. Ammo kinoyaviy tashbih o'quvchini kuldirib, ayni paytda unga chuqur fikr ham uyg'otadi.

2. She'riy ifodaning ta'sirchanligini oshiradi.

Oddiy tasvirga qaraganda kinoyali o'xshatish o'quvchining yodida uzoqroq qoladi. U qiziq va hayratlanarli bo'lgani sababli, o'quvchi bunday misralarni tezroq eslab qoladi.

3. Zohiran oddiy, ammo botinan murakkab tasvir yaratadi.

Atoyi tashbihi kinoyat orqali bir vaqtning o'zida ikki xil ma'no berishga erishadi: birinchisi – ochiqdan-ochiq ifoda etilgan ma'no, ikkinchisi esa yashirin, teran ma'nodir. O'quvchi bu yashirin ma'noni anglagan sari she'rning chuqurligini tushunib boradi.

Bugungi kunda Atoyi ijodi va uning tashbihi kinoyat uslubidan o'rganish adabiyotshunoslar va ijodkorlar uchun katta ahamiyatga ega. Uning istehzoli o'xshatish uslubi zamonaviy hajviy asarlar, satirik she'rlar va hatto publitsistik maqolalarda ham qo'llanishi mumkin.

1. Adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan.

Atoyi ijodidagi tashbihi kinoyatning zamonaviy adabiyotdagi aks-sadosini o'rganish orqali biz she'riy tasvir vositalarining evolyutsiyasini anglashimiz mumkin. Uning badiiy yondashuvlari bugungi hajviy poeziya va zamonaviy publitsistikada qanday shakllanganini tahlil qilish dolzarb ilmiy masalalardan biridir.

2. Zamonaviy ijodkorlar uchun.

Bugungi shoir va yozuvchilar Atoyi poetikasidan ilhom olib, o'z asarlarida kinoyali o'xshatish usulidan samarali foydalanishlari mumkin. Ayniqsa, jamiyatdagi turli illatlarni hajv qilishda bu uslub juda foydalidir.

3. Ommaviy madaniyat va publitsistikada.

Atoyi she'riyatidagi kinoyaviy usullar bugungi hazil-mutoyiba janrlariga ham ta'sir qilishi mumkin. Zamonaviy hajviy maqolalar, internet memlari va satirik teleko'rsatuvlar ham shoir qo'llagan uslubdan ilhom olishi mumkin.

Xulosa shuki, Atoyi ijodidagi tashbihi kinoyat badiiy san'atning eng murakkab va ta'sirchan shakllaridan biridir. Shoir bu usul orqali o'z davrining ijtimoiy muammolarini bevosita emas, balki bilvosita, istehzoli shaklda yoritib bergan. U oddiy tashbih va kinoyani mohirona uyg'unlashtirib, o'quvchiga nozik istehzo bilan jamiyatning kamchiliklarini tushuntirgan. Atoyi she'riyatining bugungi kunda ham dolzarbligini shundan dalolat beradiki, inson fe'l-atvori va

jamiyatdagi illatlar o‘zgarmagan holda qolmoqda. Shoirning istehzoli o‘xshatishlari zamonaviy adabiyot, publitsistika va hatto ijtimoiy tarmoqlarda hajviy ifodalarning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Atoyi ijodining yanada chuqur o‘rganilishi va uning poetikasidagi badiiy san’at turlarining zamonaviy adabiyot bilan bog‘liq jihatlari kelgusidagi ilmiy izlanishlar uchun muhim yo‘nalish bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Atoyi. Devon. – Toshkent: Fan, 2008.
2. Alisher Navoiy. Mezon ul-avzon. – Toshkent: Fan, 1960.
3. Hodi Zarif. O‘zbek mumtoz adabiyoti poetikasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1975.
4. Vohidov S. Mumtoz adabiyotimizda hajv va kinoya. – Toshkent: Fan, 1982.
5. G‘afurov A. O‘zbek adabiyotida badiiy tasvir vositalari. – Toshkent: Fan, 1991.
6. Karimov U. She’riyatda obraz va ifoda. – Toshkent: Ma’naviyat, 2004.
7. Abdullayev I. Mumtoz she’riyat poetikasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2010.
8. Qosimov B. O‘zbek adabiyotshunosligi asoslari. – Toshkent: Sharq, 2015.
9. Yo‘ldoshev M. Sharq mumtoz adabiyotida hajv san’ati. – Toshkent: Akademnashr, 2018.
10. Nizomiy Ganjaviy. Xamsa. – Toshkent: Yozuvchi, 1972.
11. Dadaboyev H., Xolmuradova M. “Qutadg‘u bilig” dagi so‘zlarning o‘zbekcha, ruscha va inglizcha izohli lug‘ati. – Toshkent: “Navro‘z” nashriyoti, 2018.
12. Abdurahmonov A. Turkiy xalqlar og‘zaki ijodi. – Samarqand, 2006.
13. Jo‘rayev M., Narziqulova M. Mif, folklor va adabiyot. – Toshkent, 2006.

GO'RO'G'LI TURKUM DOSTONLARIDA HASANXON OBRAZI MUNOSABATLARI
TAHLILI
ANALYSIS OF THE CHARACTER RELATIONSHIPS OF HASAN KHAN IN THE
EPIC CYCLE OF GOROGLY

G'afforova Sevinch Zayniddin qizi,

ToshDO'TAU magistranti,

sevinchgafforova0301@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/FNJU8022

Annotation. *The Gorogly epic cycle is one of the significant examples of folklore that holds equal value in both Western and Eastern cultural traditions. Since the second half of the 20th century, the cycle – its plot, narrative development, and character depictions – has been the subject of scholarly research. In the epic, the role of each character becomes apparent through the analysis of their relationship with the central hero, Gorogly. Therefore, to reveal the character traits of Hasan Khan, Gorogly's adopted son, this study focuses on the analysis of his inter-character relationships. In the cycle, Hasan Khan is portrayed as a brave warrior, and at the same time, the bards (bakhshis) describe his character through father – son relationships depicted in the epics. In the episodes featuring Hasan Khan, he appears as an adopted son to Gorogly, a brother to Gulchehra, a son to the fairies Misqol and Ogha Yunus, a brother to Avaz Khan, a husband to Khondalli, and a father figure to Ravshan.*

Key words. *epic, cycle, child, father, character.*

Hasanxonning turkumdagi ishtirokini aniqlashda obrazlararo munosabati, qirq yigit va lashkarga bosh bo'lgan sardorlik jihati, jang sahnalaridagi jasorati, yovga qarshi matonati, oriyati, xushyorligi, aql-zakovati aks etgan o'rinlar, shuningdek, Hasanxonga baxshilar tomonidan berilgan ta'riflardan foydalanish maqsadga muvofiq boladi.

Hasanxonning Go'ro'g'li bilan ota-bola munosabati "Hasanxon" (Po'ltan shoir, Zohir baxshi, Rahmatulla baxshi variantlari) [Hasanxon(dostonlar), 2023], "Chambil qamali" [Hasanxon(dostonlar), 1976] dostonlari orqali yuzaga kelgan bo'lsa, Po'ltan shoirning "Misqol pari" [Misqol pari. doston], "Gulnor pari" [Gulnor pari, 1965], "Avazxon" [Avazxon, doston], Ergash Jumanbulbulning "Xondalli" [Xondalli, 2023], "Ravshan" [Xondalli, 2023] dostonlarida Go'ro'g'lining har bir ishda tayanadigan, unga butun qo'shinni, G'iro' otini, elini ishonib topshira oladigan farzand qirralari ochiladi. Hasanxon dostonlarda otasining qarorini har narsadan ustun biladigan, uning so'zi yerda qolmasligi uchun har doim jangga, safarga hozir bo'ladigan, otasiga faqat hurmat bilan munosabatda bo'ladigan, buyurilgan vazifani keragidan ortiq natijasi bilan amalga oshiradigan, har bir ishda otasini vallomat bilib, duosi bilan ish boshlaydigan, uning tushkunligi-yu ichki kechinmalarini ko'zidan anglaydigan aqli raso o'g'il sifatida ishtirok etadi. Hasanxonning bolalik davri voqealari aks etgan Po'ltan baxshi repertuaridagi "Misqol pari" dostoni Hasanxonning farzand sifatidagi xarakteri aks etgan dostonlar sirasiga kiradi. Go'ro'g'lining parishon holidan tashvishlangan Hasanxon otasining bu holining sababi nima ekanligini so'raydi. Va ushbu epizod davomida uning xushyorligi, vaziyatni to'g'ri baholay olish, vaziyatga ko'ra harakat qilishidagi zukkoligi, aql rasoligi namoyon bo'ladi:

“..Endi navbat Go'ro'g'liga keldi. Hasanxon esli bola edi. Bu gaplarni bildi. Boshidagi kokillarini kallapo'shning ostiga solib, Go'ro'g'libekka qarab, kallasini ham qilib, qo'lini qovushtirib otasining tarziga qarab bir so'z aytaverdi:

Ko'nglingiz bo'libdi, otajon hayron,

Sizga qarab mening ko'nglim bo'p vayron,
Ko'zlaringiz qaynab, yuzlar qizarib,
Bu chiqqanning vajin ayting, otajon!" [Misqol pari: 8-14].

Otasining so'zini yerda qoldirmaydigan mard o'g'il sifati "Gulnor pari" dostonida ham tasvirlanadi. Gulnor parini olib kelish uchun Hind yurtiga qilingan yurushda Go'ro'g'lining qo'li ustun kelib, endi Hind shohi vaziri Simin vazir uchun elchi jo'natishni istaydi. Va ushbu vazifada Hasanxon ildamlilikni qo'lga oladi. Bu epizodda Hasanning avvalo, bir yigit o'laroq mardligi, xatardan qo'rqmasligi, botirligi va ayni damda otasining so'zini yerda qolishiga o'rin qoldirmaydigan farzand kabi xususiyatlari namoyon bo'ladi.

"...Qong'ar tog'ning cho'li bo'pti qirmiz qon,
Ostimizda otlar o'ynar yuz alvon.
Tag'in-a qiblagoh, malol kelmasa,
Bu xizimating bizdan bo'lsin, otajon!

Borib turib, bir kun, ik kun turaman.
Bu xizmatni yaxshi qilib, otajon,
Avval borib do'stingizni ko'raman.
Esa o'zim, kech ham bo'lsa mayliga,
Darrov, ota, odam qo'shing, boraman!" [Gulnor pari, 1965: 157].

Hasanxon bosh qahramon sifatida ishtirok etgan "Xondalli" dostonida uning asl mardligi, jasorati, mahorati tarannum etilgan. Aynan Go'ro'g'li bilan suhbat orqali boshlangan ushbu sarguzashtda Hasanxon otasining so'zi yerda qolishini istamaydigan, mard farzand sifatida Xondallini olib kelish vazifasini bo'yniga oladi:

"Ana Go'ro'g'libek uch marta jom ko'tarib, beklarga sado qildi, beklardan sado chiqmadi. Go'ro'g'libek shunday qilib turganda, qirq yigit dam bo'lib o'tirganda, Hasanxon polvon bor edi, Hasanxonning Avazdan to'rt-besh yosh kattaligi bor edi. Ko'ngli buzilmasin, – deb Hasan polvon joyidan turib, dasti aliflom qilib, gardanini xam qilib: – Kosani menga bering, men ichaman, xizimatingizga meni loyiq ko'rsangiz, men boraman, – dedi" [Xondalli, 2023: 18].

Hasanning shijoati va mardligini ko'rgan Go'ro'g'li ham sevinib ham uning hali yosh ekanligini inobatga olib, uni asrash uchun ruxsat bermaganda Hasanxonning "aytilgan so'zni qaytib olish nomardning ishi" degan gapi ruxsat olishiga sabab bo'ladi:

– Mard yigit nomardga sirin aytarma
Sen yoshsan, deb ota ko'nglim moytarma.
Shul xizmatni talab qildim, vallamat,
Mard yigit ham, ota, yo'ldan qaytarma.

– Hasanman, Chambilda davron suraman,
Sening davlatingda, ota, to'raman.
Talabdan qaytarmi, ota, mard kishi,
Xizimating o'lim ham bo'lsa, boraman" [Xondalli, 2023: 20-22].

Mana shu dostonida ota-bola o'rtasida kechgan suhbat orqali Hasanxonning doim mardlikni talab qilishi, yovdan, xavfdan sira qo'rqmasligi o'z tilidan bayon qilingan. Vazifa qilib berilayotgan ish hatto o'lim bo'lsa ham hech ortga qaytmasligi, otasining istagini bajarishni o'ziga sharaf deb bilishi ham Hasanning oliyjanoblik, otasiga bo'lgan hurmatining cheksiz ekanligidan darak beradi.

Hasanxonning Go'ro'g'li bilan munosabatida Hasanning otasining irodasiga bo'ysunadigan, aqlli, mard yigit sifatida tasvirlansa, Go'ro'g'li ham o'z navbatida farzandiga

mehribon ota qiyofasida gavdalanadi. Hasanxon Xondallini olib kelish vazifasini bo'yniga olib buning uchun Go'ro'g'lidan G'irot otini so'raydi. Uning qancha isror etsa ham qaroridan qaytmaganini ko'rgan Go'ro'g'li Hasanxonning shijoati, mardligidan judayam xursand bo'ladi va otini unga beradi.

“Yomg'ir yog'sa halqob yerlar loylansin,
Savashda g'animning qo'li boylansin.
Senday o'g'lon xizmatga bel boylasa,
Jasadingdan yuz G'irko'k ot aylansin.

Yigitlar ichinda sensan o'dag'a,
Bedovga yarashar tilladan to'g'a,
Senday o'g'lon xizmatga bel boylasa,
G'ayratingdan yuz G'irko'k ot sadag'a...” [Xondalli, 2023: 23].

Har bir yurush, jangga otlanish avvalidan Hasanxon otasining, xalqining duosini olib jo'naydi. Bu ham otasiga bo'lgan hurmati, uning qadr-qimmatini bilib harakat qilishidan dalolat beradi. Mana shu harakatlari orqali otasini vallomat deb uning duosi, oq fotihasi bilan ish boshlashni xayrli deb bilishi, otasi ibodat qilgan xudoni, pirlarni o'z xudosi, piri deb bilishi, qiyin ahvolga tushganda ularni yodga olishi orqali Hasanxon haqiqiy farzand kabi obrazni gavdalandiradi.

“Ana endi Hasanxon o'g'lon gulday jaynab, suqsurday bo'ylab, ostida G'irko'k ot o'ynab, tovusday taranib, zarbobga o'ranib, yon-yog'iga qaranib, bellari qamishday buralib, G'irko'k otning boshini qaytarib to'xtatib, otasiga qarab, qirq yigit hamnishinlariga qarab, oq fotiha so'rab, aytgan so'zi:

Chambilbelda mening o'ynagan joyim,
Yiqilsam-surunsam, pushti panohim.
Ota, sizdan xolis duo tilayman,
Oq fotiha bering siz, qiblagohim.

O'ynab-o'sgan mening Chambil joyimsan,
Suyanganim mening ham panohimsan.
Duo qil, jon ota, xolisillohiy,
Makkamsan, Madinam – qiblagohimsan...” [Xondalli, 2023: 29-31].

Xuddi shu kabi holat Hasanxonning o'g'li Ravshan Zulxumorni olib kelishga Shirvon yurtiga ketib dushman qo'liga tushgani xabarini olgan kezda Shirvonga otlangan Hasanxon tilidan yana aytiladi. U har gal safardan avval valine'mat otasidan duo olib ishni boshlaydi.

“Kuygan qulman, gapni gazga ulayman,
Ravshan deyman, turolmayman, yilayman .
Ota, sizdan ko'nglim to'ldi, vallamat,
Endi sizdan oq fotiha tilayman.

Bedov minsam, yol-kokilin silayman,
Taqdirda shu bo'lsa, nima qilay man,
Otni berding, endi o'pkam qolmadi,
Ota, sizdan oq fotiha tilayman” [Xondalli, 2023: 143].

Go'ro'g'li obrazidan ham farzandi Hasanni duo qilib, unga barcha pir-u payg'ambarlar yor bo'lishini tilab oq fotiha berishi orqali Hasanxonni haqiqiy farzand kabi qabul qilganini, uning himoyada bo'lishi uchun pir va payg'ambarlarga murojaat qilishini ko'rishimiz mumkin:

“Chambilbelda mening o‘sgan diyorim,
Hasan bolam, sensan kuchim-madorim,
Yo‘qdan bor aylagan parvardigorim,
Borgin, Hasan, yaratganga topshirdim” [Xondalli, 2023: 30-31].

Otalik vazifasining yana bir ko‘rinishi Hasanxonga har yurishga ketar chog‘i aytiladigan eng muhim maslahatlar, nasihatlar orqali namoyon bo‘lib, ushbu an‘ana nafaqat Go‘ro‘g‘li va Hasanxon o‘rtasida balki, Hasanxon va Ravshan o‘rtasidagi munosabatda ham muhim vazifa bajaradi. Go‘ro‘g‘li Hasanxonga ota-onani unutmashlikni, miskinlarga yordam berishni, manmanlikdan yiroq bo‘lishni aytib, shundagina hech qachon yengilmasligini uqtiradi:

“Sen ketgan so‘ng otang bo‘lar sargardon,
Sensiz sabil bo‘lar manzilman makon.
Quloq sop eshitgin aytgan so‘zimni,
Ota-enangni, unutmagin, Hasanjon.

O‘zingdan pastlarman har yo‘la ketma,
Bolam, aytgan nasihatim unutma,
Oldingdan kim chiqsa besalom o‘tma,
Bir g‘aribni ko‘rsang zinhor og‘ritma.
Hasanjon farzandim, ko‘ngil madorim,
Zinhor menmanlikning yo‘lini tutma...” [Xondalli, 2023: 41-45].

Go‘ro‘g‘lining Hasanxonga qilgan duosi “Ravshan” dostonida ham aks etgan bo‘lib, Go‘ro‘g‘li Hasanxonga o‘g‘li Ravshanni olib kelishda otga rahming kelmasin, sen farzandingni tezroq qutqarishing kerak deb nasihat beradi.

“Go‘ro‘g‘libek fotihani yuziga tortdi. O‘g‘lini darbozadan chiqarib: – Bor, bolam, manglaying ochilsin, – deb javob berib turibdi. Shunda Go‘ro‘g‘libek Hasan o‘g‘liga - joni diliga nasihat qilib, juda qicha, deb shiddat berib, bir so‘z aytadi:

Hasanxon, hech yerda hayal qilmagin,
Jadad qil, kecha-kunduzni bilmagin,
Ish qilib Shirvonga yetgin, Hasanxon,
G‘irko‘kak, farzandim, rahm qilmagin!

Quloq solgin Go‘ro‘g‘lining dodiga,
Quloqlab qamchi ur G‘irning chotiga,
Ot topilar, bolang Ravshan topilmas,
Aslo qaray ko‘rma otning betiga!” [Xondalli, 2023: 144-145].

Hasanxonning Go‘ro‘g‘li bilan bo‘lgan munosabatini yuzaga chiqaradigan yana bir jihati borki, bu ham bo‘lsa mardlikni talab qilib chiqqan farzandi Hasanxonga amal berib uni sardor, podsho deb e‘lon qilishida namoyon bo‘ladi. O‘zi ishtirok etmaydigan janglarda, yurishlarda Hasanxonni o‘rniga bosh saylab, qirq yigitga unga ko‘z-quloq bo‘lib, avaylashini tayinlashi bilan birgalikda, nima istagi bo‘lsa bajo keltirishini ham buyuradi. “Gulnor pari” dostonida Simin vazir oldiga elchilikni talab qilgan Hasanxonga Go‘ro‘g‘li amal berib, uni o‘rniga sardor qilib saylaydi:

“Xon Hasanxon o‘zi o‘n besh yoshida,
Rozi bo‘nglar nima qilsa ishiga!
Katta xizmat, dimog‘lari chog‘ bo‘lsin,
Jig‘a sanching, farzandimning boshiga!

Nima desa aytganini qilinglar,

Podshohim deb, aytgan amrin qilinglar!
Yur desa yuringlar, yot desa yoting,
Tush desa tushinglar, min desa mining!
Ot qo‘y desa dushman ustiga do‘ning,
Nima desa aytgan amriga ko‘ning!” [Gulnor pari, 1965: 158-159].

“Avazxon” dostoni Hasanxon obrazini ochib berishdagi asosiy dostonlardan biri sanaladi. Sababi ushbu dostonida Go‘ro‘g‘li Avazxonni olib kelish uchun Hasanxonni qirq yigitga bosh qilib, podshohlik amalini berib jo‘natadi. Va ushbu dostonida uning ilk o‘zi boshchiligidagi jasorati tasvirlanadi:

“Hasanxonga amal bering.
“Davlat qutli bo‘lsin”, qiling!
Jig‘alar sanchib boshiga,
Qirq yigitga sardor qiling!
Qaddingdan ketayin beklar,
Hammangiz xizmatkor bo‘ling!

Tur joyingdan, keling endi,
Hasanga qutluqchi bo‘ling!
Doim yovga iyartirib,
Aytganining barin qiling!
Temirxon, opkel to‘nlarni,
Hasanni amaldor qiling!” [Avazxon: 306-308].

Go‘ro‘g‘li Hasanxonga amal berganida farzandining yutug‘idan xursand bo‘ladigan har bir ota singari ko‘ngli shod bo‘ladi va Hasanxonni duo qiladi:

“Hasan, qo‘zim, sen o‘n olti yoshingda,
Hamma qoyil bo‘lsin qilgan ishingga!
Yosh ham bo‘lsang jig‘a sanchdim boshingga,
Amalginang qutli bo‘lsin, farzandim!” [Avazxon: 309].

Hasanxon boshchilik qilib borgan lashkar yosh ekanligi uchun Hasanxonga bo‘ysunmaydi. Qaytib kelgan lashkarni ko‘rgan Go‘ro‘g‘li Avazni olib kelishga o‘zi bormoqchi bo‘ladi va o‘rniga podsho vazifasiga Hasanxonni tayinlab ketadi. Mana shu o‘rinda ham farzand otasi uchun o‘zidan keyin ishonishi mumkin bo‘lgan inson ekanligini, aynan mana shu maqomga Hasanxon sadoqati, jasorati bilan loyiq bo‘lganini ko‘rishimiz mumkin:

“Oxir bo‘lar ko‘ngillarning havasi,
Topilmabdi o‘g‘lim dardning davosi.
Xafa bo‘lib ko‘ngling buzma Hasanjon,
[Men] kelguncha bo‘l Chambilning egasi!
Yomg‘ir yog‘sa o‘sar dashtning giyosi,
Shivirton yerning qalin bo‘lar miyyasi;
Buzilmasin har mahluqning uyasi.
Bu dunyoda sensan mening rahbarim,
Kelguncha bo‘l tilla taxtim egasi!” [Avazxon: 325].

Go‘ro‘g‘lining hamisha yonida bo‘lib, undan ko‘p bilimlarni, hunarlarni o‘rgangan Hasanxonning ota obrazidagi ishtirokini “Ravshan” dostonida uchratishimiz mumkin. Baxshi Hasanxonni Go‘ro‘g‘liga xos o‘g‘il bo‘lish bilan birgalikda farzandiga nisbatan ham munosib ota sifatida tasvirlaydi. Mardlik, jasorat talab qilib yo‘lga chiqqan Ravshanni – yoshi kichik, hali hech bir jangda ishtirok etmagan o‘g‘lini fikridan qaytara olmaganidan so‘ng unga oq fotiha berib,

yo'lda amal qilishi lozim bo'lgan, shu onga qadar otasidan ham tinglagan nasihatlarini aytishi orqali ota vazifasida namoyon bo'ladi:

“Quloq solgin, bir-bir aytay, Ravshanjon,
Zinhor, manmanlikning yo'lini tutma!
Asli zotim baland dema, chirog'im,
Zinhor-zinhor, bolam, o'zingdan ketma!

Ko'ngli buzuv bo'lsa, bolam, shod ayla!
Yiqilganni, bolam, sen bosib o'tma!
Qo'lingdan kelgancha yomonga ketma!
Zinhor-zinhor bir miskinni yig'latma!
Yomon bilan sirdosh bo'lma, Ravshanjon,
Orqasiga pushaymon bo'p qon yutma!” [Xondalli, 2023: 28-33].

Dostonlarda ba'zan bosh ba'zan ko'makchi obraz vazifasini bajargan Hasanxon o'zining mardligi, matonati, har doim har ishga tayyorligi bilan Go'ro'g'lining ham bosh farzandi, ham ishongan, suyangan qo'lqanoti bo'ladi. Har bir yurishda vazifasini chin dildan bajaradigan lashkarboshisi, jangchisi bo'lib, yoshining kichik bo'lishiga qaramay har gal kutilgan natijani qo'lga kiritishga harakat qiladi.

Hasanxon nafaqat o'g'il obrazida, balki singlisiga va Avazxonga aka, Xondalliga turmush o'rtoq, Ravshanga esa ota obrazlarida ham baxshilar tomonidan kuylanadi.

Po'ltan shoir variantidagi “Gulnor pari” dostonida singlisi Gulchehra bilan suhbatida uning yana bir mardlik qirrasini ochilganiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Akasiga jangga bormang, joningizni asrang deya qayg'urgan Gulchehrga javoban yegan non-tuz hurmati, berilgan e'tibor va mehr hurmati bu jangga borishi kerakligini aytadi. Shuningdek, mard inson chiqqan yo'lidan qaytmaydi, aytgan gapini qaytib olmaydi, degan javoblarida Po'ltan shoir Hasanning jasoratini naqadar sodda shaklda, ammo so'zlarda yashirin to'la ma'no bilan kuylagan mahoratiga guvoh bo'lamiz.

“Moy ichganday yuragimni moytarma!
El kishi ham yo'ldan chiqib qaytarma,
Dahl berma, menday talabli qulga,
Chiroqqinam, otning boshini qaytarma!” [Gulnor pari, 1965: 35-37].

Hasanxon mardligi, shijoati bilan urushlarda jasorat ko'rsatib kelgan bo'lsa, uning omonatga xiyonat qilmay, ota so'zini har narsadan ustun bilib, unga amal qilish xislati “Xondalli” dostonida Dalliga aytgan gaplarida yuzaga chiqadi. Xondalli Hasanxonga siz mening to'ramsiz deganda, yo'q senga mening ukam Avazxon to'ra, sen esa menga otamning omonatidan, otam seni Avazxon uchun olib kelishni buyurgan deya uni rad etadi.

Hasanxon aytdi: – O' Xondallijon, unday dema, men sening ering emasman. Sening ering Chambilning belida, Taka-Yovmitning elida, Hovdak ko'lida, Go'ro'g'libekning kichkina o'g'li, yurtning ovoza ko'targan nomdori, sening kuyoving – Avazxon. Men sening qayinog'ang bo'laman, – deb bir so'z dedi:

O'laman deb xafa bo'lma, Dallijon,
Sening ering Chambilbelda Avazxon.
Karvonlardan ta'rifingni eshitib,
Bek Go'ro'g'li meni senga yuborgan” [Xondalli, 2023: 105].

Yuqorida keltirilgan misollar orqali Hasanxon obrazining oilasi bilan munosabati, oilada tutgan o'rni, dostonlardagi ota-bola munosabatini aniqlash mumkin. Mard Hasan beqiyos jangchi, qirq hunar egasi ekanligi bilan bir qatorda otasiga sadoqatli farzand, singlisida suyukli aka,

Avazxonga jon yo‘ldosh ham yelkama-yelka turuvchi aka, Xondalliga vafodor yor, Ravshanga mehribon ota obrazlarida namoyon bo‘lib har bir ishda hamroh ham himoyachi tayanch, yurti, oilasi uchun mard o‘g‘lon ekanligini ko‘rishimiz mumkin.

Xulosa tariqasida shuni aytishimiz kerakki, Hasanxonning oilaviy munosabatlaridagi asosiy xususiyatlari uning otasi Go‘ro‘g‘li bilan bo‘lgan suhbatlarida ko‘proq yuzaga chiqqan. Hasanxon sadoqatli farzand bo‘lishi bilan bir qatorda har doim mardlikni talab qilib kelgan. Go‘ro‘g‘lining so‘zini yerda qolishi, aytgan gapni ortga qaytib olishni o‘lim bilan barobar bilib, Go‘ro‘g‘liga munosib farzand ekanligini isbotlaydi. Go‘ro‘g‘li ham farzandidagi shijoatni, bahodirlikni munosib baholaganligini uning har bir jangda sardorlik qilishni, lashkarga bosh bo‘lishni taqdim etishi orqali ko‘rishimiz mumkin. Shuni alohida ta’kidlash kerakki Go‘ro‘g‘li Hasanxonning yoshi Avaznikidan katta bo‘lganligi uchun ham, uning mardligi namoyon bo‘lgan voqealarga guvoh bo‘lganligi uchun ham Hasanxonga yovni tutib keltirishda, favqulodda vaziyat paydo bo‘lsa uni bartaraf qilishda, janglarda eng ishongan jangchisi sifatida tayanib harakat qiladi. Hasanxon ishtirok etgan dostonlardagi Hasanxonning obrazlararo shuningdek, bosh qahramon Go‘ro‘g‘li bilan munosabatlari orqali uning ushbu dostonlarda Go‘ro‘g‘lidan keyingi o‘rinda turuvchi epik obraz ekanligi aniqlandi. Baxshilar Hasanxonning mardligi, jasurligi bilan nom qozonishi qatorida otasiga munosib farzand, oilasiga tayanch obraz sifatidagi xarakter xususiyatlarini dostonlarda badiiy mahorat bilan ko‘rsatib berishgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Avazxon: doston. Aytuvchi: Muhammad Jonmurod o‘g‘li Po‘lkan, nashrga tayyorlovchilar Saidov M., Husainova Z. – 75 b. www.ziyouz.com
2. Gulnor pari: doston. Aytuvchi: Po‘lkan Muhammadqul Jomrod o‘g‘li, nashrga tayyorlovchilar M.Saidov, Z.Husainova/”Go‘ro‘g‘li” dostonlari. – Toshkent: Fan, 1965. – 309 b.
3. Hasanxon (dostonlar): J.27. O‘zbek xalq ijodi yodgorliklari. Nashrga tayyorlovchilar: Jo‘rayev M., Turdimov Sh., Mirzayeva B., Igamuratova D. –Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2023. – 452 b.
4. Hasanxon: doston. Aytuvchi: Muhammadqul Jonmurod o‘g‘li Po‘lkan, nashrga tayyorlovchilar Saidov M., Husainova Z.// Hasanxon, Chambil qamali, Zulfizar bilan Avazxon. Dostonlar. – Toshkent: Adabiyot va san’at, – 409 b
5. https://scholar.google.ru/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=pOaNce4AAAJ&citation_for_view=pOaNce4AAAAJ:8k81kl-MbHgC
6. Misqol pari: doston. Aytuvchi: Muhammadqul Jomurod o‘g‘li Po‘lkan, nashrga tayyorlovchilar M.Saidov, Z.Husainova. – 62 b. www.ziyouz.com
7. Xondalli(dostonlar): J.30. O‘zbek xalq ijodi yodgorliklari. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2023. – 515 b.
8. Жирмунский В. М. Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. – Москва: ГИХЛ, 1947. – 520 с.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI TURG'UN BIRIKMALARNING PARALLEL
LUG'ATINI TUZISH MASALALARI

PROBLEMS OF CREATING A PARALLEL DICTIONARY OF FIXED EXPRESSIONS
IN ENGLISH AND UZBEK

Nazirov Salimbek Olim og'li,

nazirovsalimbek@gmail.com

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi magistranti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/ETVL7608

Annotation. *This article addresses the issues of identifying the equivalence of fixed expressions (proverbs and idioms) in English and Uzbek languages and the creation of a parallel dictionary. It discusses the comparison of fixed expressions in both languages, studies their linguistic features, and analyzes the challenges encountered in translating such expressions, as well as the methodological approaches necessary for accurate equivalence. The article highlights the issues of defining fixed expressions, comparing their semantic and syntactic structures and considering linguistic and cultural differences. Examples of proverbs in both English and Uzbek languages are provided for the discussion.*

Key words. *proverb, fixed expression, idiomatic units, paremological units, machine translation, language corpus, contrastive-comparative method, subject, predicate, modality.*

“Har bir millatning dunyoda borligini ko'rsatadurg'on o'ynayi hayoti til va adabiyotdur. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmakdur”, – degan edi Abdulla Avloniy. Hozirgi globallashuv davrida har bir millat oldida o'z tilini saqlab qolish, uning jahon hamjamiyatidagi mavqeyini oshirish eng dolzarb masalalardan bo'lib qolmoqda. Tillarning internet va elektron tilga aylanishi zamonaviy dunyoda ularning rivolanishi uchun eng muhim omillardan biridir. Buning uchun esa elektron resurslar: til korpusi, elektron lug'atlar va internet manbalarni yaratish kerak. Hozirda avtomatik tarjima, google tarjima jarayonlaridagi muammolarning mavjudligi ham aslida o'zbek tili korpusi, elektron lug'atlarning kamchiliklariga borib taqalmoqda. Mashina tarjimasi jarayonida bo'ladigan asosiy g'alizliklar, shubhasiz, tilning paremiologik birliklari bilan bog'liq bo'lib, turg'un birikmalarning parallel lug'atini yaratish asosiy masalalardan hisoblanadi.

O'zbek tilshunosligida frazeologiya masalalarini monografik rejada o'rganish o'tgan asrning 50-yillaridan boshlangan. Bu mavzu bo'yicha dastlab Sh.Rahmatullaev faoliyat boshlagan. 1952-yili uning “Obrazli fe'l frazeologik birliklarining asosiy grammatik xususiyatlari” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasi yoqlangan. Olimning 1965-yili “O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari” nomli kitobi nashr etilgan, 1966-yili esa ayni shu mavzuda doktorlik dissertatsiyasi himoya qilingan. 1978-yili “O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati” chop etilgan. [Rahmatullayev, 1978] Ushbu lug'at 1996-yili qayta ishlangan va kengaytirilgan nashri e'lon qilingan. Olimning O'zbek tili frazeologizmlarining nazariy masalalariga bag'ishlangan “Nutqimiz ko'rki” kitobi ham bo'lib, u 1970-yilda nashr etilgan [Rahmatullayev, 1970]. B.Yo'ldoshev va aka-uka A.Mamatov singari professorlarning doktorlik dissertatsiyalari ham o'zbek tili frazeologizmlarining dolzarb masalalariga bag'ishlangan bo'lib, o'tgan asrning so'nggi yillarida himoya qilingan [Yo'ldoshev, 1970]. Shuningdek, maqollar borasida olib borilgan ishlar ham diqqatga sazovor bo'lib, ko'plab ilmiy ishlarda, nomzodlik dissertatsiyalarida

xalq maqollarining semantik, stilistik xususiyatlarini o‘rganishga ham alohida e’tibor berildi. Bu jihatdan V.Abdullaev, X.Doniyorov, S.Mirzaev, O.Abdullaev, L.Azizxonova, S.Asqarov, A.Jo‘raxonov, M.To‘ychiev, M.Hakimov, M.Husainov, M.Sadriddinova salmoqli ishlar olib borgan. H.Ro‘zmetov va D.Atamuratov muallifligida “Ingliz va o‘zbek maqollarining leksik tarjima xususiyatlari” maqolasida ingliz maqollarini o‘zbek maqollari bilan muqobillashtirish borasida fikrlar ilgari surilib, ularning leksik tarjima xususiyatlari ko‘rsatilgan, ingliz va o‘zbek maqollari o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlar ham ko‘rsatilgan [Ro‘zmetov, Atamuratov, Komiljonova, 2021]. Xorijlik olimlardan P.Grzybek “Semiotic and semantic aspects of the proverb” asarida maqollarining semiotik va semantik jihatlari haqida qimmatli ma’lumotlarni bergan [Grzybek, 2021]. Kanadalik mashhur paremeologistlar K.J.Gergen, T.B.Rojerslar psixologiyada maqollarning rolini muhokama qilib, ularning jamiyat uchun muhimligini ta’kidlab o‘tishdi [Gergen, Rojers, 1990].

Belgiyalik T.Vanallemeersch va Janubiy Afrikalik H.Kockaert o‘z maqollarida tarjima jarayonida frazeologik izchillikni aniqlash va uni qanchalik avtomatlashtirish mumkinligi haqida muhim fikrlar aytib o‘tadi. [Vanallemeersch, Kockaert, 2010]

Kanadalik M.A. Qassem va hindistonlik G. Vijayasaratil kabi olimlar ham madaniy idiomatik iboralarni ingliz tilidan arab tiliga tarjima qilish muammolarini amaliy tajriba sinovlari asosida o‘rganishgan. [Qassem, Vijayasaratil. 2015]

Isfahon universiteti olimlari A. Dabaghi, E. Pishbin, L. Niknasablar “Proverbs from the Viewpoint of Translation” (Tarjima nuqtayi nazaridan maqollar) asarida ingliz va fors tilidagi maqollarning semantik xususiyatlari, etimologik jihatlari batafsil to‘xtalib o‘tadilar. [Dabaghi, Pishbin, Niknasab, 2010]

Ushbu maqolada ikki qarindosh bo‘lmagan tillardagi ideomatik birliklarni semantik-struktural xususiyatlari asosida qiyoslash, solishtirish uchun qiyosiy-chog‘ishtiruv metodidan foydalanildi, natijada ikki tildagi barqaror birikmalarning o‘xshash va farqli xossa va belgilari aniqlandi.

Quyidagi jadvalda ingliz va o‘zbek tillarida maqollarni tarjima qilishda qiyinchlik tug‘diradiga grammatik farqlarni ko‘rib chiqamiz. Jadvalda har bir til uchun tarjima jarayonida e’tibor berilishi kerak bo‘lgan grammatik nuqtalar aks etgan:

Aspekt	Ingliz tili	O‘zbek tili
Subyekt va predikat	Dastlab subyekt, ega aniqlanadi.	Predikat, kesim gap markazi hisoblanib, subyekt ko‘pincha yashiringan bo‘lishi mumkin. “Jo‘jani kuzda sanaymiz”.
	Predikat ko‘pincha yordamchi fe‘l (is, are, was) yoki asosiy fe‘l bo‘ladi.	Predikat asosan harakatni ifodalovchi fe‘l bo‘lishi zarur.
So‘z tartibi	Ingliz tilida so‘z tartibi odatda S-P-O (subyekt-kesim-obyekt)	O‘zbek tilida so‘z tartibi ko‘proq S-O-P bo‘lishi mumkin. Ba‘zan gaplar inversiya uchraydi.
Modallik	Ingliz tilida “must”, “should”, “have to”, “may” kabi modallar ishlatiladi.	O‘zbek tilida “kerak”, “lozim”, “darkor”, “mumkin” kabi so‘zlar modal ma’no ifodalaydi.
Ma’no va ifoda	Inglizcha maqollar ko‘pincha qisqa bo‘lib, bevosita ma’no ifodlaydi.	O‘zbek tilida maqollar ko‘proq xalq madaniyati va mentatliteti bilan bog‘liq.

Aspekt	Ingliz tili	O‘zbek tili
Sinonimlar	Ingliz tilida ayni ma’noni ifodalash uchun sinonimlar ko‘p ishlatiladi.	O‘zbek tilida ham sinonimlardan foydalaniladi, lekin ayrim so‘zlar madaniy lakunlar hisoblanadi.

Quyida ingliz va o‘zbek tilidagi turg‘un birikmalarni muqobillashtirishni ba’zi misollar orqali ko‘rib chiqamiz. Maqollarni muqobillashtirish va qiyoslash uchun “O‘zbek xalq maqollari” kitobidan foydalanildi. [Mirzayev, 2005]

Once in a blue moon – juda kamdan kam, paytga nisbatan ishlatiladi. Bu idiomada juda kamdan kam bo‘lsa-da harakat yuz beradi, bu iborani “oyda-yilda” deb tarjima qilish mumkin.

To be honest, I only go to museums once in a blue moon – ochig‘i, men ko‘k oyda bir marta (juda kam) muzeylarga borib turaman. Bu kabi tajima qilinganda idiomani tilimizdagi yaqin frazemalar bilan almashtirib bo‘lmaydi, bu esa mantiqiy g‘alizlikni keltirib chiqaradi, bunday vaziyatda iboraga mos so‘zlar yoki erkin birikmalardan foydalanish nutqni mantiqiylikini ta’minlaydi.

A bad tree does not yield good apples – bu maqol so‘zma-so‘z “yomon daraxt yaxshi hosil(olma) bermaydi” deya tarjima qilinib, ingliz tilida asosan oilaviy munosabatlarda qo‘llaniladi. Bu ingliz tilidagi mashhur maqollardan biridir, bu maqol ko‘proq shaxsiyat yoki harakatlar bilan bog‘liq. Bu maqol o‘zbek tilidagi “Olmaning tagiga olma tushadi” turg‘un birikmasiga semantik jihatdan o‘xshash sanaladi.

A bad leader does not produce good policies – bu maqola siyosatga taalluqli bo‘lib, agar biror rahbar yomon ishlasa, ya’ni beqaror yoki axloqsiz bo‘lsa, u o‘z siyosatida ham yaxshi natijalar ko‘rsata olmaydi degan ma’noni ifodalaydi. Maqolda majozan “bad tree” (yomon daraxt) rahbar, boshliqni, “good apples” (yaxshi olma) esa uning siyosatini anglatadi.

A dishonest teacher cannot produce honest students – bu misolda yomon o‘qituvchi (bad tree) yaxshi va halol talabalarni (good apples) tarbiyalashga qodir emasligi ta’kidlangan. Quyidagi jadvalda o‘zaro muqobil bo‘la oladigan maqollar ko‘rsatilib, o‘zbekcha va inglizcha sinonimlari bilan boyitilgan.

Inglizcha ibora	O‘zbekcha tarjima / sinonimlar
False friends are worse than open enemies	Olisdagi dushmanidan angib yurgan do‘st yomon; Ablah do‘st dushmanidan yomon; Yomon do‘stdan qirda yotgan tosh yaxshi.
He laughs best who laughs last	Yaxshi ot keyin chopadi; Jo‘jani kuzda sana.
Lightning never strikes in the same place twice	Ko‘r hassasini bir marta yo‘qotadi; Devona ham xurjunini bir marta yo‘qotadi.
Never put off till tomorrow what can be done today	Bugungi ishni ertaga qoldirma; Qolgan ishga qor yog‘ar.
Inglizcha sinonimlari:	Never defer to tomorrow that which you can do today; One today is worth two tomorrow; One hour today is worth two tomorrow; Today must borrow nothing of tomorrow; Today’s egg is better than tomorrow’s hen.

Inglizcha ibora	O‘zbekcha tarjima / sinonimlar
You can lead a horse to water but you can't make it drink	Zorimiz bor-u, zo‘rimiz yo‘q.
Inglizcha sinonimlari:	We may give advice but we cannot give conduct. Wise men propose and fools determine.
Don't count your chickens before they hatch	Podadan oldin chang chiqarma; To‘ydan oldin nog‘ora chalma; Suv ko‘rmay etik yechma; Xamir qorimasdan tandirga o‘t yoqma.
Inglizcha sinonimlari:	Don't cry herrings till they are in the net; Don't sell the bear's skin before you've caught it; Don't sell the bearskin until you have killed the bear; Catch the bear before you sell his skin; First catch your hare; Never cackle till your egg is laid; Gut no fish before you catch them; Never fry a fish till it's caught; To cook a hare before catching him; Never cross a bridge until you come to it; Don't cross the bridges before you come to them; Do not strip before bedtime; Don't sing your triumph before you have conquered.
A bad workman blames his tools	O‘zolmagan otga uzangi bahona; O‘yin bilmagan xotinga uy torligi bahona; O‘roqchining yomoni o‘roq tanlar;
A burnt child dreads the fire	Sutdan og‘zi kuygan qatiqni ham puflab ichar; Tikanni bosgan qadamini bilib tashlar.
A calm sea does not make a skilled sailor	Bo‘ynidan bog‘langan it ovga yaramas; Kepakka boqilgan ot ko‘pkariga yaramas.
A picture paints a thousand words / a picture is worth a thousand words	Yuz bor eshitgandan bir bor ko‘rgan yaxshi.
Inglizcha sinonimlari:	Actions speak louder than words; A good example is the best sermon.
A fish always rots from the head down	Baliq boshidan sasir.
An eye for eye, a tooth for tooth	Jonga jon, qonga qon.
A constant guest is never welcome	Birinchi kun – oltin mehmon, ikkinchi kun – kumush, uchinchi kun – mis, uchdan o‘tsa – pes; Betamiz mehmon mezbbonni qistar; Mehmonni asl derlar uch kundan kun sasir derlar; Chaqqirilmagan mehmon sariq itdan yomon.
A flower blooms more than once	Quyosh botsa, yana chiqar; Bu yil izi bo‘lar, kellar yil o‘zi bo‘lar; Bugun yupun, ertaga butun.

Inglizcha ibora	O‘zbekcha tarjima / sinonimlar
A fool at forty is a fool forever	Qon bilan kirgan jon bilan chiqar; Qorindagi qiliq qora yerda qolar; Bukrini go‘r tuzatar; O‘rgangan qiliq o‘lganda qolar; To‘qqizida qanday to‘qsonida shunday.

Yuqorida keltirilgan maqollarning ro‘yxatini yana ko‘plab davom ettirish mumkin, bu kabi tadqiqotlar turg‘un birliklarning mazmunini ochishda, ularni boshqa tildagi muqobillari bilan almashtirishda o‘ziga xos pillapoya vazifasini bajaradi. Maqollarni korpusda muqobillari bilan muvofiqlashtirishda ularning stilistik va lingvokulturologik jihatlariga e‘tibor qaratish ham muhim vazifalardan biridir. Har bir til vakili bu kabi turg‘un birikmalardan o‘z nutq sharoiti va imkoniyatiga qarab foydalana olishi uchun lug‘at tarkibidagi turg‘un birikmalar yetarli va mos sinonimlari bilan to‘la boyitilishi shart. Ya‘ni so‘zlovchi ingliz yoki boshqa tillardagi turg‘un birliklarni o‘z tiliga tarjima qilish jarayonida nutqiy faoliyatga mos ravishda o‘zi xohlagan sinonimidan foydalana olishi kerak va yuqorida ta‘kidlaganimizdek, ibora muqobilining uslubiy va grammatik jihatlar qisman bo‘lsa-da lug‘atda yoritilishi lozim. Bu to‘g‘ri nutq tuzish, mazmuniy noaniqlik va mantiqisizlikning oldini olishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, har bir til o‘zining polisemantik xususiyatlariga ega, bu esa tilning boyligini ko‘rsatuvchi o‘ziga xos omillardan bo‘lib, ularni til korpusga kiritish kompyuter lingvistikasi va tilshunoslik qonun-qoidalaridan kelib chiqib amalga oshiriladi. Bu kabi turg‘un birliklar millat hayotining ajralmas qismi bo‘lib, uning tarixiy, ijtimoiy-madaniy hayotini aks ettiradi, so‘zlovchi nutqining boyligi, ifodaliligi va ta’sirchanligini oshirib, nutqning kommunikativ sifatlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
2. Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз-кўрки. – Т.: Фан, 1970.
3. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари: ўқув қўлланма – Самарқанд, 1999.
4. O‘zbek xalq maqollari. T. Mirzayev. – Toshkent, 2005.
5. Ro‘zmetov H., Atamuratov D., Komiljonova M. Ingliz va o‘zbek maqollarining leksik tarjima xususiyatlari. Ta’lim fanlari bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar 2-jild / 1-son / 2021 https://www.academia.edu/85180005/Lexical_Translational_Peculiarities_of_English_and_Uzbek_Proverbs
6. Grzybek. P. Semiotic and semantic aspects of the proverb. 2021. <https://hrcak.srce.hr/277542>
7. Gergen. K. J., Rojers. T.B. Proverbs, pragmatics, and prediction. Article in Canadian Psychology/Psychologie canadienne. July 1990/. https://www.researchgate.net/publication/232599069_Proverbs_pragmatics_and_prediction
8. Vanallemeersch. T, Kockaert. H. Automated detection of inconsistent phraseology translation // Southern African Linguistics and Applied Language Studies. – Volume 28, 2010 <https://doi.org/10.2989/16073614.2010.545030>

9. Qassem. M, Vijayasarat. G. Problematicity of translating cultural idiomatic expressions from English into Arabic // Asia Pacific Translation and Intercultural Studies. - Volume 2, 2015. <https://doi.org/10.1080/23306343.2015.1016259>
10. Dabaghi. A, Pishbin. E, Niknasab. L. Proverbs from the Viewpoint of Translation // Article in Journal of Language Teaching and Research. – November 2010. https://www.researchgate.net/publication/47716206_Proverbs_from_the_Viewpoint_of_Translation
11. O‘zbek xalq maqollari. T. Mirzayev. – Toshkent, 2005.
12. Malcolm Mann. Destination C1, C2 Grammar and Vocabulary. – Macmillan. 2018.
13. English idioms, Phrases, Proverbs, Slangs. App. www.phrases.com

**QORAKO'L SHEVASI VA "DEVONU LUG'ATIT TURK" ASARINING LEKSIK
QIYOSI**
**KARAKUL DIALECT AND THE LEXICAL CONTEXT OF THE WORK "DEVONU
LUG'ATIT TURK"**

Qilichova Nafisa Tursunpo'lot qizi,

ToshDO'TAU talabasi

nafisaqilichova88@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/ELTZ5803

Annotation. In this article, a lexical comparison with the work "Devonu Lugatit Turk", which is the source of the linguistic history of the Karakol dialect, is reflected.

Key words. lexicon, word, meaning, synonym, dialect, speech, language history

So'nggi yillarda konvergentsiyalashuv natijasida milliy tilimizdagi ayrim so'zlarning arxaiklashayotganligini kuzatish mumkin. Shu bilan birga, bunday so'z va iboralarning juda ko'plab shevalarda hozir ham faol qo'llanishda davom etayotganligi lisoniy imkoniyatlar kengligini namoyish etadi. Bunday potensial imkoniyatlarni ro'yobga chiqarish, o'z navbatida, milliy tilimizning leksik tarkibi, boyishi va sinonimik qatorlarning kengayishiga, demakki, tilning ifoda imkoniyatlari mukammallashuviga xizmat qiladi. [Xidiraliyeva, 2023:106].

Ma'lumki, til bir necha o'n yillikda paydo bo'lib, shakllanib qoladigan ijtimoiy hodisa emas. Bir tilning shakllanishi o'sha hudud tarixi, avval shu hududda kimlar yashagani, qanday tilda muloqat qilgani bilan bog'liq. Qorako'l shevasi leksikasi ham faqatgina o'z leksik imkoniyati asosida shakllanib qolgan emas. Uning shakllanishi, bugungi holatiga kelishiga albatta, qadimgi so'zlashuv tili, og'izdan og'izga, avloddan avlodga yetib kelgan leksik birliklar o'z ta'sirini ko'rsatgan. Shevaning leksik tarkibi zamonlar o'tishi bilan ilm-fan, savdo-sotiq rivoji natijasida chetdan o'zlashgan so'zlar hamda adabiy tilning ta'siri natijasida bugungi holatiga kelgan. Albatta, Qorako'l leksikasida ham, til tarixi manbalarida uchraydigan so'zlarning salmoqli o'rin egallaganligini ko'rishimiz mumkin. Ushbu ishimiz orqali "Devonu lug'atit turk" asari va Qorako'l shevasida qo'llanadigan leksik birliklarning qiyosini o'rganishga harakat qildik.

1. Qorako'l shevasida va "Devonu lug'atit turk" asarida aynan qo'llanadigan so'zlar:

ara – ikki devor orasi, oralig'i: *"deva:ri araliyindaki otlari or"* - *dedila, nanam* (Qorako'l); **ara** – narsaning o'rtasi, orasi, ikki devor orasi: *kişi ara kirdim* – odamlar, xalq orasiga kirdim. (DLT. I, 114).

inäk – sigir: *inäklärä suv berdim;* (Qorako'l) **inäk** – sigir, o'g'uzlar toshbaqaning urg'ochisini inäk deytilar. (DLT. I, 135).

qulač – quchoq, dasta: *bir qula:č odin ketirib, ta:ndira tašadi;* (Qorako'l) **qulač** – Asli qol *a:č* – *qo'l* och – *qo'lni* och, qulochni yoz, *bir qulač barchin* – bir quloch shohi. (DLT. I, 340).

qisir – tug'maydigan hayvon; ayollarga nisbatan, ba'zan kinoya bilan qo'llanadi: *da:jiñi inägi qisir bolanäkän;* (Qorako'l) **qisir** – tug'maydigan xotinlarga va hayvonlarga nisbatan qo'llanuvchi so'z. (DLT. 147).

kirpi – tipratikan: *Mälik akan kirpi tutanäkän, kättäginäjäkän* (Qorako'l); **kirpi** – tipratikan, kirpi; oqluy kirpi – tipratikanning juda kata xili. (DLT. 167).

tügüldi – suv yoki ovqat tomog'iga tiqilmoq; *oqat ta:ma:ygä tiqilip, köp qijnaldi;* ip tügüldi – *tikiš tikotiran ipimä tügün tušti* (Qorako'l); **tügüldi** – tugildi. Tügün tügüldi – tugun tuguldi. Birov tomonidan tugilgan har bir narsaga ham bu so'z qo'llanadi. *Tügülür, tügülmäk*, bu

fe'l o'timli va o'timsiz holda qo'llanadi; tügüldi – tiqilib qoldi, tiqildi. *Aş bo'qazda tügüldi* – ovqat tiqildi, tomog'ida turib qoldi. *Tügülür, tügülmäk* (DLT. II. 136).

jeznä - pochcha. *Yeznäm käsäl bolanäkän, nänäm körişä kettilä* (Qorako'1); **jäznä** - yezna, katta qiz qardoshning eri. (DLT. III. 42).

qaq - quritilgan meva, qovun va go'shtga nisbatan qo'llangan. O'rikka nisbatan qa:q leksikasi emas, yolim leksikasi qo'llanadi: zalda:rini quritilani yolim boladi. **qaq** - danak, mag'iz: Erük qaqi - o'rik danagi; qaq et - qoq go'sht va har bir qotgan narsa. (DLT. I. 326).

a:rqasī joq - suyanchig'i yo'q, yordamchisiz: *sāniki a:pañ ba:, ākāñi a:rqasī joq* (Qorako'1); biron ishni o'ziga ep ko'rmaslik: *bunaqa işlarī qilişā a:rqasī joqra:qta* (Qorako'1) **arqasiz** ~ yordamchisiz. (DLT. I. 148).

2. Qorako'1 shevasida va "Devonu lug'atit turk" asarida shaklan bir xil, ammo ma'no jihatdan farq qiluvchi so'zlar:

atlandi - tayyorlandi: *Ke:tişā a:tla:nip turimman* (Qorako'1); **atlandi** - atlandi leksemasi "Devon"da otga minmoq ma'nosini ifodalab, ot-ulovni egarlashtirish, jo'nab ketish kabi ma'nolarni anglatgan: er atlandi - u odam otga mindi. (DLT. I. 281).

i:r - erta, vaqtli ma'nolarda keksalar nutqida uchraydi: *irdi-keşti şündij bolitti barbir* (Qorako'1); **ir** - uyalish, izza bo'lish, hijolat tortish ma'nolarida qo'llanadi: *er ir boldi – odam izza bo'ldi; odam uyaldi*. (DLT. 72).

ön - old tomon, o'ng tomon: *önimnän ke: bāčām; işiñ öñiñnän kesin* (Qorako'1); **ön** - old: *ol mendän öñdün bardı* - u mening oldimdan bordi; **ön** - rang, bir narsaning rangi: *jaşil öñlük ton-yashil rangli to'n*. (DLT. I. 76).

ör - o'jar, qaysar, bundan tashqari **gärdän** so'zi ham qo'llanadi: *özi kiçkinä bosajam şundi:j o'r, gärdän* (Qorako'1) **ör** - kaftan yoki kamzulning qo'ltiq osti qismi. (DLT. I. 80).

adaş - ismdosh, bir xil ismlilar: *ujām sanī ādāşınākän* (Qorako'1); **adaş** - do'st, o'rtoq. (DLT. I. 92).

eş - qarindoshi, bir urug'dagilarga nisbatan qo'llanadi: *uza:qdaki eşlarini ta:mimimānam man*; arqonga tushgan tugunni yechish: *ipi çulaşan ža:*; **eş** - eş, hamroh, o'rtoq; jini bor, alohida tabiatli kishilarga ham eshlik deyiladi. (DLT. I. 81).

irik - yirik, katta: *irigini ākāñā be:* (Qorako'1); **irik**: *irik nän* - irigan, chirigan narsa: *irik otuñ – chirigan o'tin* (DLT. I. 100-).

içikti - yolg'izlandi, zerikti, g'am chekti: *bolan gäplädän kejin, içikip ketti* (Qorako'1); **içikti** - är içikti - odam jangda o'z xohishi bilan taslim bo'ldi va o'z istagi bilan yana bir jangga kirdi. (DLT. I. 200).

axtardī - qidirdi, izladi: *nänäm keča künī boji gečçini axtardila* (Qorako'1) **axdardī** - *ag'dardi; Ār taşiy axtardī* - odam toshni ag'dardi. *Tüpi jiyačiy axtardī* - shamol daraxtlarni ag'dardi. Biron narsani ag'daradigan, har bir narsaga ham shu so'z qo'llanadi. Bu so'zdagi x harfi γ harfi o'rniga almashib kelgandir. Chunonchi, arabchada xattor, g'addor va xumorunnisosi va g'imoruhum so'zlaridagi kabi. Ol jär axtardī - u yer ag'dardi, yer haydadi, shudgor qildi. (DLT. I. 224-).

çit - mato, arzon narxdagi mato: *çittän dasturxa:nlik qildi* (Qorako'1); **çit** - qamish yoki tikandan qilinadigan uy, chayla. (DLT. I. 310).

beläk - chaqaloqlarning oyoq - qo'llari o'raladigan mato: *bačani belägä beläp uxlat* (Qorako'1); **beläk** - safar qiluvchi kishi o'z yaqinlariga olib boradigan yoki biror yerdan boshqa bir yerga keltiruvchi sovg'a, tuhfa. (DLT. I. 55).

körpä ot - ko'rpa o't - bedaning o'sib ketishi va tagidan yana mayda bedaning chiqishi: *otlari oriş kārāk, teki körpäläpti* (Qorako'1); **körpä ot** - ko'rpa o't [bedaning bir qarich va undan

o'siq vaqti]: *körpā jemiš* – birinchi marta terib olingandan keyin, ikkinchi marta chiqqan hosil, meva. Yozda tug'ilgan bolaga ham *körpā oyul* deyiladi. Shuningdek vaqtdan o'tib tug'ilgan qo'zi, echki, buzoqlarni ham *körpā* deyiladi. (DLT. I.167).

qiltiq – baliqning qiltanog'i: *balīyī qiltīyī ta:ma:γīma tiqildi* (Qorako'l); **qiltiq** – bosh kepagi, qipig'i. (DLT. 188).

jupatti – taskin berdi, g'amiga sherik bo'ldi: *xapa bolanini bilip ha: dep ukāmi jupattim* (Qorako'l); **jupatti** – ishni bilmaslikka soldi *ol išiy jupatti* – u ishni bilmaslikka soldi, boshqa birovga to'nkadi (*jupatur, jupatmaq*). Aslida aldash ma'nosidadir. O'g'uzlar *ol anī jupatti* deyidilar; "u uni aldadī" demakdir. (DLT 307).

qarlattī – qahr qildi, jahli chiqdi: *unī qilan išidān šündi:j qa:rīm keldī, šündi:j qa:rīm keldī* (Qorako'l); **qarlattī** – qor yog'dirdi. Tānri qar qarlattī – tangri qor yog'dirdi. (DLT317).

qapışdī – salbiy ma'noda uyga kirib o'tirish, jopishdi: *ōjdā šunca iš ba:r, bu jānā ōjā qapıştī* (Qorako'l); **qapışdī** – tez oldi, ol māniq birlā topiq qapışdī – u chavgon urish o'yinida to'pni mendan tez oldi., tez eynadi. Boshqasi han shunday. (DLT. II. 93).

qatıştī – arashlamoq, qo'sharmoq: *hāmmā nārsājā tegip qatıştirip tašama* (Qorako'l) **qatıştī** – ol mānāq birlā talqanqa jay qatıştī – u men bilan talqonga yog' surtishdi. Baxslashishga ham shu so'z qo'llanadi. Qatışur, qatışmaq. (DLT. II. 95).

qapildi – uxlamonqning qo'pol variant: *qa:rīmī ketirmada ōjā kirip qapil* (Qorako'l); **qapildi** – qamaldi, er ešdā qapildi – er uyda qamaldi; oyirlandi: aniq toni qapildi – uning to'ni tortib oldindi, shilib olindi, o'g'irlandi. Qapilur, qalilmaq (DLT. II. 136).

qirildi – bo'g'ilib chaqirdi, baland ovozda va ko'p marta chaqirdi: *qirilib čaqirdimam ešitmadiñā, kār, qarg'ish ma'nosida ham qo'llanadi: hāā qirilibgina ket san; narsaning ustki qismi, po'sti olinishi, shilindi; qirildi* – qirildi nen – narsaning po'sti, qobig'i shilindi, qirildi. *Qirilur, qirilmaq; qirildi, quraldi. Qar qirildi* – qor yerdan quraldi; qashshoq bo'ldi, moli, narsasi yulib olindi. Er qirildi – er qashshoq bo'ldi, ya'ni undan moli olib qo'yildi. (DLT. II. 155).

tutturdi – tuttirdi, qochib qoldi, vaziyatdan foydalanib ketib qoldi: *u päyttän pa:ydälänip ōjigā tutturdī* (Qorako'l) **tuttirdi** – *beg oyirini tuttirdi*, beg o'g'rini tutishga buyurdi va tuttirdi. Tutturur, tutturmaq (DLT. II. 201).

töpläšti – yig'ildi, bitta joyga to'plandi: *ülā bārgläri töpläšti* (Qorako'l); **töpläšti** – tekshirishdi. Olar bu işiy töpläştilər – ular bu ishning tubini, tagini, aslini tekshirishdi. *Töpläšür, töpläšmaq.* (DLT. II. 240).

juq – ovqatning kosa tagida qolgan qismi: *ka:sanī juqini ta:zalap qoj, isra:p qīma* (Qorako'l) **juq** – idish yuqi, bu so'zni **jap** ergash so'zi bilan birga, juq-jap tarzida qo'shma holda ham qo'llaydilar; juq – yuqori yer. (DLT 324).

jayir - Mollarda uchraydigan yara, Kiyimning haddan ziyod kirlab, qotib qolishi, Yuvinmaydigan, kir yuradigan odamlarga nisbatan ham qo'llanadi: *köjlägiñi ja:γiri čiqipti özijām* (Qorako'l). **jayir** - mollar, ot, xachir, eshaklarning egar turadigan joyida paydo bo'ladigan yara. (DLT. I. 16).

3. Qorako'l shevasida va "Devoni lug'atit turk" asarida ayrim fonetik farq bilan qo'llanadigan so'zlar:

sürtik – ayollarning uzun jemferi: *jāñgi sürtik sa:tiva:ldim, čira:jlimi* (Qorako'l) **sürtüg** – sürtüg ešlär – suykaluvcchi va ishqalanuvchi xotin. Surtilib eshilgan har narsaga ham sürtüg deyiladi. (DLT. 189).

käsäk – xom g'ishtning sinig'i, bo'lagi, tuproqning suv tegishi natijasida bir biriga zichlashgan holati: *ešigi a:ldidaki käsäkläri teriva:ldim* (Qorako'l) **kesäk** – narsaning bo'lagi, parchasi: bir kesäk ötmäk – bir burda non. (DLT. 157).

šüttik – yaqin qarindoshi vafot etganda, ruhiga bag'ishlab o'rtacha uzunlikdagi qamish uchiga paxta qo'yib, yoqiladi. *Nänäm momamkigä šüttik ja:qışa kettilä* (Qorako'l) **šütik** – qoramol va boshqa hayvonlar shohidan qilinadigan siyohdon; (DLT157).

uttik – dazmol; *köjlägimi uttik qiliş* (Qorako'l) **ütük** - dazmol. (DLT. I. 81).

öžäş – o'chakishish: *u man bilän öžäşti* (Qorako'l) **öčaş**- o'chakishish: ol meniñ birlä öčäşti – u men bilan o'chakishdi. (DLT. 92).

ona - qizlarni erkalash uchun qo'llanadi: *ona qizim* (Qorako'l) **anač** - ona qiz, o'zining ziyrakligi bilan hammaning onasidek hisoblanuvchi qiz. (DLT. I. 86).

šümäk – siydik yoyilib ketmasligi uchun bola beshigiga qo'yiladigan qamish: *beşigi šümäğini juvıp qoj* (Qorako'l) **sibäk** - sumak, siydik yoyilib ketmasligi uchun bola beshigiga qo'yiladigan qamish. (DLT. I.369).

Xulosa shuki, Qorako'l shevasi va "Devonu lug'atit turk" asari leksikasining qiyosiy tahlili shevada umumturkiy so'zlarning bugungi kunda ham hech qanday o'zgarishlarsiz, ayni o'z ma'nosida va ayrim fonetik o'zgarishlar bilan faol qo'llanayotganligining guvohi bo'ldik. Qorako'l shevasini o'zbek tilining, deyarli o'n asrlik leksik boyliklarini o'z bag'rida saqlab kelayotgan lisoniy xazinalardan biri sifatida qayd etish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Кошғарий М. Девону луғатит турк. Т. I, II. – Тошкент: Фан, 1963.
2. Кошғарий М. Девону луғатит турк. – Тошкент, 2017.
3. Xidiraliyeva Z. O'zbek tilining Iqon shevasi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori ... dis. – Toshkent, 2023.
4. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2009.
5. Абдуллаев Ф. А "Хоразм шевалари". – Тошкент. 1964.

**“KODEKS KUMANIKUS” OBIDASIDA MOXOVLAR VA GUNOHLAR HAQIDA
MASAL MASALASI
THE PARABLE OF LEPERS AND SINS IN THE CODEX CUMANICUS**

Otaqo‘ziyeva Muxlisaxon Maxammadboqi qizi,

ToshDO‘TAU talabasi

otaqoziyevamuxlisa@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/IQRW5326

Annotation. *This article analyzes moral-spiritual parables in the medieval Turkic written monument, the “Codex Cumanicus”, in particular, images related to lepers and sins. The article highlights the symbolic and didactic functions of the concepts of disease and sin, shows how they were combined with the medieval religious-enlightenment worldview. The article offers a new approach to the study of the “Codex Cumanicus” as a source of folklore.*

Key words. *parable, leper, angel, command, repentance, salvation.*

Jahon sahnasida bunyodga kelgan hamda ota-bobolarimiz dahosi bilan yaratilgan Vatanimiz tarixi, o‘tmishi, ilmiy va adabiy merosining barcha jabhalariga tegishli bo‘lgan qo‘lyozmalarni har tomonlama chuqur hamda xolisona tadqiq qilishga qaratilgan imkoniyatlari yanada kengaymoqda. Zero, ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan va bugungi kunda dunyoning turli mamlakatlari kutubxonalari hamda muzeylarida saqlanayotgan qo‘lyozmalarimiz, ularda o‘z aksini topgan nodir va noyob durdonalarni kelajak avlodga yetkazish, ulardagi ma‘naviy va ma‘rifiy sarchashmalarini yoshlarimiz ongiga teranroq singdirish bizga yanada ko‘proq mas‘uliyat yuklaydi. Bugungi kunda O‘zbekiston madaniy merosini dunyo to‘plamlarida namoyish etilayotganligi ham bejiz emas. Prezidentimizning “Buyuk alloma va adiblarimiz, aziz avliyolarimizning bebaho merosini, yengilmas sarkarda va arboblarning jasoratini yoshlar ongiga singdirish, ularda milliy g‘urur va iftixor tuyg‘ularini kuchaytirishga alohida e‘tibor qaratishimiz kerak” [Mirziyoyev 2018:271-272] degan ta‘kidlarining bugungi kunda hayotiy haqiqat ekanligi barchamizga birdek ravshan.

“Kodeks kumanikus” qo‘lyozmasi diniy va axloqiy mazmundagi hikmatlar, madhiyalar, duo va masallar bilan boyitilgan yodgorlikdir. Ayniqsa, unda moxovlar (ya‘ni, butunlay najaslanib, jismoniy yoki ma‘naviy jihatdan ifloslangan, jamiyatdan chetlatilgan insonlar) haqidagi masal diniy ruhda yozilgan bo‘lib, unda gunoh, tavba, najot kabi tushunchalar markaziy o‘rin egallaydi. Masalda ham jismonan, ham ma‘nan chirigan, odamlar orasidan chiqarib yuborilgan moxov kishi haqida hikoya qilinadi. U barcha jamiyat va insoniy aloqa imkoniyatlaridan mahrum holda hayot kechiradi. Bunday holat insonning gunoh bilan to‘liq qoplangan holatini ramziy tarzda aks ettiradi. Masalda qahramon oxir-oqibat tavba qiladi va najot topadi – bu esa xristian diniy mafkurasining asosiy g‘oyalaridan biri, ya‘ni tavba orqali najot topish g‘oyasining ifodasidir.

Bu masal orqali quyidagi axloqiy-diniy g‘oyalar ilgari suriladi:

1. Gunohkorlik va najosat holati – moxov inson o‘zining gunohlarida “chirigan” va odamlar orasida yashashga noloyiq deb ko‘rsatiladi. Bu holat ruhiy jihatdan buzqlikka ishora.
2. Tavba va iltijo – moxov kishi tavba qiladi, Xudoga murojaat qiladi. Bu orqali inson ilohiy rahmatga loyiq bo‘lishi mumkinligi anglatiladi.
3. Najotga erishish – tavba qilgan moxov najot topadi. Bu xristian axloqining asosiy tamoyilidir: Xudo har qanday gunohni kechiradi, agar inson chin qalbdan tavba qilsa.

4. Jamiyat va inkor etish – masalda moxov jamiyatdan chetlatilgan. Bu hol jamiyatning gunohni tan olmasligi, lekin Xudoning bag‘riga qaytgan insonni qabul qilishi bilan teskari bog‘liq holda talqin etiladi.

Bu masal diniy ruhda yozilgan bo‘lsa-da, xalqona ruh, obrazlilik va saboq berish yo‘li bilan berilishi uni folkloriy janrga yaqinlashtiradi. Unda:

Obrazlar aniq va ramziy: moxov – gunohkor odam; najot – ilohiy rahmat.

Hikoya shakli og‘zaki uslubda: voqea real voqealikka yaqin tarzda ifodalanadi.

O‘git va xulosa bor: “Har qanday holatda ham Xudoga yuzlan, najot yo‘q emas”.

Shu sababli bu masal folklorshunoslikda diniy-falsafiy masal sifatida talqin qilinadi. U nasroniy dunyoqarash asosida yaratilgan bo‘lsa-da, xalq badiiy tafakkurining qadimiy shakllarini ham aks ettiradi.

Ushbu masal orqali gunoh va tavba haqida o‘rta asr xristian tasavvuri yoritiladi. Ramziy obrazlar orqali axloqiy saboq beradi. Turkiy xalqlar tilida diniy motivli og‘zaki hikoya qilish uslubining qadimgi namunalaridan birini taqdim etadi.

“Kodeks kumanikus”da berilishi:

Bir kez bir alyışli kişi yolya bardı. Bir frişte anıñ bile bardı adam bolup. Qaçan yoldan barırlar idi, utru bir kişi yoluktu, yigit dayı astır körkli kişi. Qaçan frişte anı iraktın kördi, burnun tumaladı, yoldan irak qaçtı.

Qaçan ol kişi aştı, ol frişte ekinçi keldi ol kişi qatında.

Andan soñra bir keleben kişi keldi, astrı murdar sasıdı. Ol alyışli kişi, qaçan kördi ol kelepenni, yoldan qaçtı. Ol frişte sövünüp qarşı bardı, öpti, quçtu quçtı ol kelepenni, aştı.

Ol alyışli kişi ekinçi keldi yolya frişte qatında. Ol kişi sözladi friştägä:

“Ne kişisen? Burun keldi körkli yegit kişi – sen burnuñ tumaladıñ, yoldan qaçtıñ. Qaçan bir murdar sası kişi, keleben keldi, sen qarşı bardıñ, öptüñ öptiñ, quçtuñ quçtıñ”.

Andan frişte aytı ol alyışli kişigä:

“Ol körkli kişi, kim sen kördiñ, ol kensi yazuqından astrı yaman sasır, anıñ dzanı Teñri alında köpten öldi. Ol et üstündä keleben, anıñ dzanı astrı arı-tur dayı yaqşı yüyir Teñri alında. Men azam de döülmen, men friştämen. Anıñ üçün keldim körgüzmä sayä, neçik sasır yazuqlı dzan Teñri alında”.

Qaçan friştä ol sözni aytı, ançaq körünmädi. [Гаркавец А. 2006:24]

O‘zbekcha tarjiması:

Bir paytlar bir dindor kishi yo‘lga chiqqan ekan. Bir farishta odam qiyofasida unga hamrohlik qildi. Yo‘lda ketayotganlarida yosh va chiroyli kishi yo‘liqdi. Farishta uni ko‘rgach, burnini yopdi va uzoqqa qochdi.

U kishi vafot etganda farishta hamrohiga yana yaqinlashdi.

Undan so‘ng bir moxov kishi uchradi, u jirkanch sasirdi. Dindor kishi uni ko‘rishi bilanoq qochdi. Farishta suyunib moxovning oldiga bordi, o‘pdi, quchoqladi va yo‘lida davom etdi.

Dindor kishi farishtaning oldiga keldi va so‘zladi:

“Sen qanday odamsan? Avval ko‘rkli yigit keldi – sen burnun jiyirding, yo‘ldan qochding. Qachonki bir sassiq moxov kelganda sen unga yaqin bording, o‘pding-o‘pding, quchding-quchding”.

So‘ng farishta dindor kishiga dedi:

“Sen ko‘rgan chiroyli kishi gunohlari tufayli dahshatli hid chiqarardi. Uning ruhi uzoq vaqt oldin Xudo oldida o‘lgan. Yana birining tanasi moxov, lekin uning ruhi juda muqaddas va Xudo oldida hushbo‘y. Men inson emasman, balki farishtaman. Men gunohkor ruh Xudo oldida qanday hidlanishini ko‘rsatish uchun keldim”.

Bu so‘zlarni aytib, farishta darhol g‘oyib bo‘ldi.

“Kodeks kumanikus” da ushbu parcha masal deb berilsa-da, u bizning folklorshunoslikdagi rivoyatlarga to‘g‘ri keladi. Bu parchadagi asosiy masala: inson tanasining qanday ekanligiga qarab emas, balki qilgan amallari va xulq-atvoriga qarab Xudo oldida javob berishi haqida.

Masalda uchrovchi ayrim so‘zlar lug‘ati:

alyiqli	dindor
frište	farishta
utru	yosh
tumaladi	berkitdi
irak	yiroq, uzoq
murdar	jirkanch
sövdünüp	suyunib
sasī	sassiq
yazuq	gunoh
dza	ruh
döül	emas

XIII asrda qipchoqlar foydalangan so‘zlar hozirgi kundagi qipchoq va o‘g‘uz lahjasidagi so‘zlarga yaqindir. Til xususiyatidan kelib chiqadigan bo‘lsak, so‘zlarda singarmonizm saqlangan. Qo‘shimchalar bugungi ona tilimizdagidek.

Aleksandr Garkavets 2006-yildagi “Kodeks kumanikus”ni rus tiliga tarjima qilib, izohlar bilan chop ettirganini yuqorida aytib o‘tdik. U o‘z nashriga quyidagi iqtibosni epigraf sifatida tanlaydi:

Eger toz-topraq quyaştan miñ miñ qurla yarıq bolsa edi, hanuz Теңриниң yarıqlıqına körä qarañı-dır.

Ruscha tarjimasi:

Если бы прав был в тысячу тысяч раз светлее солнца, по сравнению со светом Бога это всё равно тьма [Гаркавец 2006:1].

O‘zbekcha tarjimasi:

Agar chang-tuproq quyoshdan ming marta yorug‘ bo‘lsa ham, baribir Tangrining yorug‘ligidan qorong‘idir.

Ushbu hikmatdan shunday xulosaga kelamiz: Tangrining buyukligi va yorug‘ligi oldida hamma narsa ojiz, chunki biz ko‘zimiz bilan ko‘rib turgan narsalarni hammasini Tangrining o‘zi yaratgan.

Xudoning o‘nta amri

“Kodeks kumanikus” da berilishi

[1-2] Теңрини sövgil barça üstündä!

[3] Теңриниң атиң bile ant içmägil!

[4] Ulukünni avurlayıl!

[5] Атаңı, анаңı hörmätlägil!

[6] Kişini öldürmägil!

[7] Ersek bolmayıl!

[8] Оғур bolmayıl!

[9] Yalın tanıqlıq bermägil!

[10] Özgä kişiniң nemäsi suklanmayıl!

[+] Sevgil seniң qarındaşın, seniң kibi! [Гаркавец А. 2006:29]

O‘zbekcha tarjimasi:

1-2. Tangrini hamma narsadan ustun sevgin!

3. Tangrining ismi bilan ont ichmagin!
4. Ulug' kunni hurmat qilgin!
5. Otangni, onangni hurmatlagin!
6. Odam o'ldirmagin!
7. Kibrli bo'lmagin!
8. O'g'ri bo'lmagin!
9. Yolg'on guvohlik bermagin!
10. O'zga kishining narsasiga suqlanmagin!
- + Yaqiningni o'zing kabi sevgin!

Bu amrlar insonning Xudo bilan bo'lgan munosabatlarini (1–4 amr), boshqa odamlar bilan bo'lgan ijtimoiy-axloqiy aloqalarini (5–10 amr) tartibga soladi. Shuningdek, ular orqali ilohiy yagona Xudoga sig'inish g'oyasi mustahkamlanadi. Jamiyatda tinchlik va odob-axloq mezonlari qaror topadi. Halollik, poklik, hurmat va muqaddaslik singari qadriyatlar targ'ib etiladi.

“Kodeks kumanikus”dagi buyruqlar soddaligi va obrazlilik bilan xalq tiliga yaqinlashtirilgan; qipchoq tilida berilishi orqali turkiy xalqlar orasidagi ilk xristian missionerlik faoliyatining izlarini ko'rsatadi; xalq og'zaki ijodiga xos uslubda qisqa, lo'nda, ravon ifodalangan, bu esa ularni yodlashni osonlashtirgan.

Ilmiy-nazariy ahamiyati

1. Bu amrlar diniy-madaniy sinkretizm mahsuli sifatida qadrlanadi – diniy mazmun xalqona shaklga solingan.

2. Turkiy tillarda diniy adabiyotlar yaratilishining ilk bosqichini ko'rsatadi.

3. Asarning folklorshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganilishida muhim ahamiyatga ega, chunki u diniy qadriyatlar xalq tili va tafakkurida qanday shakllanganini ochib beradi.

Bibliyadan parcha: yeti gunoh va zinodan ogohlantirish hikmatlari

[1] Küçlü bolmayıl.

O'zbekcha tarjiması:

[2] Künüci [kvnvči] bolmayıl.

1. Kuchli (zo'ravon) bo'lmagin.

[3] Öpkelemekçi bolmayıl.

2. Hasad qilmagin.

[4] Erinçek bolmayıl.

3. Birovdan o'pkalamagin.

[5] Qizyançi, boyuzgur, ersekçi bolmayıl.

4. Erinchoq bo'lmagin.

[6] Kaquçi bolmayıl.

5. Qizg'anchiq, ochko'z, ginachi bo'lmagin.

[7] Uşakçi, künüci [kvnvči =

6. Shahvatga berilmagin.

künçi?] bolmayıl. [Гаркавец А. 2006:31]

7. Tuhmatchi, g'iybatchi bo'lmagin.

Ushbu qo'lyozmadagi “Xudoning amrlari” deb atalgan bob – turkiy xalqlarga xristian dini asoslarini ona tilida, tushunarli va obrazli shaklda yetkazish uchun yaratilgan diniy-ma'rifiy matn hisoblanadi. U o'z mazmuni bilan qadimgi turkiy xalqlarda mavjud bo'lgan axloqiy qadriyatlar, e'tiqodiy tushunchalar va ijtimoiy munosabatlar bilan bog'lanib ketadi.

Xristianlik va yahudiylikda keng tarqalgan O'n amr – Xudo tomonidan Musoga berilgan diniy va axloqiy qonunlar to'plamidir. U quyidagi asosiy amrlarni o'z ichiga oladi:

1. Yolg'iz Xudoga sig'in.
2. But va tasvirlarga sig'inma.
3. Xudoning nomini behuda aytma.
4. Dam olish kunini muqaddas tut.
5. Ota-onangni hurmat qil.
6. O'ldirma.
7. Zino qilma.
8. O'g'irlik qilma.

9. Yolg‘on guvohlik berma.

10. Boshqalarning mulkiga ko‘z olaytirma.

Bu amrlar nasroniylikda axloqiy hayotning asosi sanaladi va “Kodeks kumanikus” orqali turkiy xalqlarga ham tarqatilgan. Lekin qo‘lyozmada bular aynan keltirilmaydi. Bu shuni anglatadiki, obida xalq og‘zaki ijodi asosida yozilgan.

Qo‘lyozmadagi Xudoning amrlari lotin tilidan qipchoq-turkiy tiliga oddiy, soddada tilda, ko‘pincha nasriy, ba’zida she’riy tarzda tarjima qilingan. Bu yondashuv xalq tomonidan oson tushunilishi va yodda saqlanishi uchun xizmat qilgan, har bir amr ta’rif, ogohlantirish yoki izoh bilan boyitilgan, axloqiy-g‘oyaviy tarbiya bilan bog‘langan: har bir amrda gunoh, jazolar va savoblar haqida tushunchalar berilgan.

Mazkur amrlar tarjima qilinar ekan, ularning turkiy xalq tafakkuri va ijtimoiy qadriyatlariga mos keladigan shakllarda ifodalanganiga guvoh bo‘lamiz. Ota-onani hurmat qilish qadimiy turkiy jamiyatda avlod, urug‘, katta-kichik hurmatiga asoslangan tuzum bilan uyg‘unlashgan. O‘g‘rilik va yolg‘on guvohlikdan saqlanish urf-odat va jamoaviy hayotda adolat, poklik talablariga mos tushadi. Zino va hasad qilishdan tiyilish iffat, or-nomus, sharafni qadrlash an‘analari bilan hamohang. Bu esa “Kodeks kumanikus” diniy matnlarini faqat missionerlik emas, balki madaniyatlararo ko‘prik vositasi sifatida ham ko‘rish imkonini beradi.

Hozirgi zamonda bu amrlar umuminsoniy qadriyatlar sifatida qaralmoqda, har bir jamiyatda huquqiy, axloqiy, diniy va ijtimoiy barqarorlik uchun muhim mezon bo‘lib xizmat qilmoqda. Yosh avlodga mas’uliyat, e’tiqod, hurmat, to‘g‘rilik g‘oyalarini singdirishda zaruriy asos sanaladi.

Shuningdek, ota-onaga hurmat, mulkiy daxlsizlik, to‘g‘rilik, halollik – hozirgi jamiyatda dolzarb. O‘quv dasturlarida, axloqiy ta’limda, oilaviy tarbiyada bu qadriyatlarni diniy bo‘lmagan, balki ma’naviy-axloqiy kontekstda targ‘ib qilish mumkin. Qadimiy matnlar orqali bu qadriyatlarni ilmiy va madaniy asoslash imkoniyati mavjud.

“Kodeks kumanikus”dagi Xudoning amrlari – bu nafaqat diniy nasihatlar to‘plami, balki o‘rta asrlar turkiy xalqlar tafakkurining, e’tiqodining, axloqiy qiyofasining in’ikosi, mahalliy madaniyat bilan uyg‘unlashgan diniy g‘oyalar to‘plami; bugungi kun uchun ham tarbiyaviy, huquqiy va axloqiy jihatdan dolzarb bo‘lgan qadriyatlar majmuyi hisoblanadi.

Ularni zamonaviy kontekstda o‘rganish orqali biz e’tiqod va axloqiy tafakkurning tarixiy rivojlanish bosqichlarini anglaymiz, turkiy xalqlarning ilmiy-madaniy yodgorliklarini boyitish, ularni xalqaro miqyosda ilmiy muomalaga kiritish imkoniga ega bo‘lamiz, madaniy merosimizni yangi avlodga an’anaviy qadriyatlar asosida, tarixiy asosli va zamonaviy tilda yetkazamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Xalq so‘zi. 2018-yil 29-dekabr № 271-272 (7229-7230).
2. Jafarov B. “Kodeks kumanikus” hamda “Tarjumon turkiy va ajamiy va mo‘g‘liy va forsiy” qo‘lyozmalarining qiyosiy tahlili. DSc dissertatsiyasi. – Namangan, 2023.
3. Боболардан қолган нақллар. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари: Жўраев М., Сатторов У. – Тошкент: Фан, 1998.
4. Гаркавец А. Codex Cumanicus. Половецкие молитвы, гимны и загадки XIII-XIV веков. – Москва, Русская деревня. 2006.

JUMANIYOZ SHARIPOVNING "XORAZM" TETRALOGIYASIDA QO'LLANILGAN
FONETIK DIALEKTIZMLAR
PHONETIC DIALECTISMS USED IN JUMANIYAZ SHARIPOV'S "KHOREZM"
TETRALOGY

Ollamova Kiyishjon Erkin qizi,

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Filologiya fakulteti, 4-kurs talabasi,

ollomova.kiyishjon@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/JURD7284

Annotation. This article discusses the phonetic dialectisms used in the tetralogy "Khorazm" by the famous Uzbek writer Jumaniyoz Sharipov, published in 1967, 1979, 1981. The phonetic dialectisms used in the work are analyzed in synchronous and diachronic aspects based on comparative and historical methods. Thoughts and comments are made on what linguopoetic content the author aims to give to the work by using phonetic dialectisms.

Key words. dialectism, phonetic dialectism, phonetic phenomena and patterns.

Dialektizmlar – badiiy asarda qo'llangan dialektal so'zlar bo'lib, ular badiiy asar tilining boy, jozibador va ta'sirchan bo'lishida muhim o'rin egallovchi vositalardan biri sifatida ma'lum bir ijodkor asarida voqelanadi. Asarning badiiyligini ta'minlovchi fonopoetik vositalardan biri tovushlardir. Tovushlar asar ohangdorligini, emotsional ta'sirchanligini oshirishda muhim uslubiy vosita hisoblanadi. Ushbu maqolada "Xorazm" romanida qo'llanilgan fonetik dialektizmlarni tahlil qilamiz va ularning asar lingvopoetikasida tutgan o'rni haqida fikr yuritamiz.

J. Sharipovning "Xorazm" romani tilining xarakterli xususiyatlaridan biri shundaki, unda adabiy til me'yorlaridan ba'zan chekinish holatlariga duch kelamiz. Bu, ko'pincha, yozuvchining Xorazm shevalariga xos unsurlar, ya'ni fonetik dialektizmlardan foydalangan o'rinlarda ko'zga tashlanadi. Fonetik dialektizm badiiy asarda muayyan shevaga oid fonetik xususiyatlarning aks etishidir [1. 32].

Fonetik dialektizmlar adabiy til leksikasidan o'ziga xos xususiyatlari, ya'ni unilarning cho'ziqligi, yumshoqligi, tovush almashinishi, tovush orttirilishi, tovush tushishi kabi qator fonetik hodisalarning mavjudligi bilan farqlanadi. Bunday fonetik hodisalar J. Sharipov ijodida ham kuzatiladi. Romanda so'z boshida *t*, *k* undoshlarining jaranglashuvi, *e* unlisi o'rnida *a* unlisining qo'llanishi kuzatiladi. "Xorazm" romanida o'g'uz hamda qipchoq shevalariga xos fonetik xususiyatlar uchraydi. Bu Xorazm vohasida qadimdan ikki (og'uz, qipchoq) vakillarining istiqomat qilishi bilan izohlanadi. Xorazm o'g'uz shevalari uchun xarakterli xususiyatlardan biri ayrim tovushlarning so'z oxirida kuchsiz talaffuz qilinib, reduksiyaga uchrashidir.

- *Därpänmänlä, o'tiraveringlar, - deb Pirnafas aka nabirasini tizzasiga oldi.* [5.12].

O'zbek adabiy tilidan farqli ravishda Xorazm shevalariga xos asosiy fonetik xususiyatlardan biri singarmonizm qonunining amal qilishidir. Ma'lumki singarmonizmning labial va palatal turlari mavjud bo'lib, asar tilida, asosan, palatal singarmonizm uchraydi:

yavanda	bädlänib	däpmäči
därpänmänlä	koñši	dörägänmi

lăčāk	dalan	kuyašlama
axtik	arkayin	šorlama
čögirmä	äsirtirädi	derävärsin

Dialektologiyadagi spontan o'zgarishlar, ya'ni jaranglashish hodisasi biror tovush ta'sirida yuz bermaydi, balki shevaning tarixiy rivojlanishi bilan bog'liq bo'ladi. *Qo'sha darvozaga kiraverishdagi Daštürmä Ichon qal'adagi madrasaga ko'chirilganligi unga Xivaning ahvoli naqadar qiyinligidan dalolat berardi.* [4. 626]. Keltirilgan parcha orqali o'g'uz lahjasiga xos asosiy fonetik hodisalardan biri **t** tovushining **d** ga o'tish holatini ko'rishimiz mumkin: *daštürmä* < *toshturma*.

Tilshunoslikda, asosan, og'zaki nutqda, shuningdek, shevalarga hamda bolalar nutqiga xos fonetik xususiyatlardan biri tovushlarning o'zaro o'rin almashishi natijasida yuzaga keladigan metateza hodisasi ba'zan adabiy tilning tarixiy taraqqiyoti natijasida yoki boshqa tillardan so'z o'zlashtirish jarayonida tilda mustahkam o'rin oladi: *Onamning dodu faryodiga koňşilar kelib meni qutqazishdi.* [5. 31]. Keltirilgan misolni sinxron aspektdan tahlil qiladigan bo'lsak, *koňşilar* so'zi metatezaga uchragan, diaxron aspektdan tahlil qilsak, aslida, leksemaning adabiy tildagi shakli metatezaga uchragan deb xulosa qila olamiz. Chunki qadimgi turkiy tilda "konşi" so'zi "qarama-qarshi yoki yonma-yon o'tirgan (yashagan) odam" ma'nosini anglatib, "kon" - turmoq, qo'nmoq fe'liga "-iş" qo'shimchasi qo'shish orqali yasalgan.

Turkiy tillarning dastlabki davrlarida so'zlarning birinchi bo'g'inida unlilar cho'ziq talaffuz etilgan. Bunday cho'ziqlik boshqa tovush ta'sirida yuz bergan emas, balki qadimgi turkiy tilning tabiati bilan bog'liqdir. Romandagi dialektizmlarni tahlil qilish jarayonida cho'ziqlikning ushbu turiga ham duch kelamiz:

- *Uni qo'lga tushirsam go'shtini i:žan qilib yerdim - deb Matchon to'ra og'ir nafas oldi* [4.43]. Tovushlar ta'sirisiz yuzaga kelgan ushbu cho'ziqlik birlamchi cho'ziqlik deyiladi.

- *Ha, Oysha xola, yer olsangiz ham duni:b qoldingiz? - so'radi Bekjon tengi bir yigit* [5. 10].

Ko'pincha, ikkilamchi cho'ziqlikda yondosh kelgan undosh tovushning nutqda talaffuz qilinmasligi natijasida unli tovush cho'zilishi mumkin va bunday cho'ziqlik ikkilamchi cho'ziqlik hisoblanadi. Yuqoridagi misolda esa hech qanday tovush tushib qolmasa ham birlamchi cho'ziqlik mavjud. Bu shevaning tarixiy taraqqiyoti bilan bog'liq.

Qipchoq va o'g'uz lahjalarida diftong hodisasi uchraydi. Adabiyotlarda uning ikki turi to'g'risida ma'lumot beriladi, ya'ni so'z boshida va so'z ichida (o'rtasida, oxirida) qollanishi aytiladi. O'zbek shevalarida diftongning qo'llanishida shunday jarayon yuz beradi: talaffuzda tovush ekskursiyasida boshqa tovush unsurlari qo'shiladi va to'xtam hamda rekursiyada asosiy tovush (unli tovushlardan biri) talaffuzi saqlanadi. Qipchoq shevalarida bu fonetik hodisa ko'proq, o'g'uz shevalarida kamroq bo'lsa-da, uchraydi:

- *Xotin safar Čövräkiñni yopaver* [5. 190].

- *Bir Öjägim bor, to'yingga atab semirtirib qo'yibman* [4. 418].

Shevadagi ayrim so'zlarni boshqa sheva va adabiy til bilan qiyoslaganda, shunday fonetik farqlar ko'zga tashlanadiki, ya'ni bir so'z ayni ma'nosini saqlagan holda undagi ba'zi unli yoki undosh tovushlar bilan farq qiladi, lekin u ma'noning mosligiga putur yetkazmaydi: *kel* (adabiy tilda) - *gäl* (Xorazm shevasida), *to'g'ri* (adabiy tilda) - *do:ri* (Xorazm o'g'uz shevasida). Bu kabi so'zlarda *t/d*, *k/g* undoshlari mosligi namoyon bo'ladi: *Singlim to'ralarda cho'ri, onam*

birovlarning kirini yuvadi, ishdan horib-charchab **gūlgān** onamni otam: "Sani olaman deb besh yuz manat qarz qildim" - deb koyir edi [4. 31].

- Shovvozlarni olib **gūldik**, - dedi. [5. 33]

- **Gūč** yig'madi, - dedi qisqa qilib Xoneshon. [4. 39].

Yuqoridagi misollarda kelgan *gāl* va *gūč* so'zlarida *k* tovushining *g* ga almashganini ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, *e* tovushining *ā* ga almashish holatiga ham ko'p duch kelamiz, bu tilning tarixiy taraqqiyoti bilan bog'liq:

- *Nāsini o'ylab gōriš gūrāk, hammasi ma'lum, rais janoblari ovoza qo'ying* [5. 227].

Taxyamni kiyaman pāpāklār bilan

O'ngingga chiqaman adablar bilan [4. 77].

Qadimgi turkiy tilda *e* unlisi mustaqil fonema bo'lmasdan *ā* unlisining varianti sifatida talaffuz qilingan, ba'zi manbalarda esa *e* tovushi *ā* va *i* unli tovushlari oralig'ida paydo bo'lgan degan qarashlar ham mavjud. Demak, hozirgi o'zbek adabiy tilida *ne*, *kel* shaklida qo'llaniladigan so'zlar xorazm o'g'uz lahjalarida *nā*, *gāl* shaklida qo'llanilib, hamon qadimgi turkiy tilga xos fonetik xususiyatlarini saqlab qolgan deya xulosa qilsak bo'ladi. *Pāpāk* so'zidagi *ā* ning *ā* ga almashishi ham o'g'uz lahjasining alohida xarakterli xususiyatlaridan biri hisoblanadi. *Ā* unlisi umumturkiy tovush emas, balki tilning keyingi taraqqiyot bosqichlarida arab va fors tillari orqali tilimizga o'zlashgan, shu sababli ba'zi shevalarda bu fonema mavjud emas.

Demak, muallif "Xorazm" romanida mahalliy koloritni aniq ko'rsatish, asarning xalq tiliga yaqinligini yana-da muayyan namoyon qilish maqsadida, o'rni bilan, umumturkiy, hamda xorazm o'g'uz va qipchoq shevalariga xos bo'lgan turli tovush o'zgarishlari natijasida yuzaga kelgan fonetik dialektizmlardan samarali foydalangan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev Samixon. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2013.
2. Иброҳимова Ф. Омон Матжон поэзиясида диалектизмлар. Хоразм шеваларини ареал ўрганиш. – Тошкент, 1988. 32-39-бетлар.
3. Шарипов Ж. Хоразм (3-4 жилд). – Тошкент, 1981.
4. Шарипов Ж. Хоразм (иккинчи жилд). – Тошкент, 1979.
5. Шарипов Ж. Хоразм. – Тошкент, 1967.

KALENDAR MIFLARNING XALQ TURMUSH TARZIDAGI O'RNI

THE PLACE OF CALENDAR MYTHS IN FOLK LIFESTYLE

Muhammadiyeva Aziza,

ToshDO'TAU talabasi

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/EFPL6171

Annotation. *This article highlights the role and significance of calendar myths in the life of our people, connected with ancient beliefs, natural phenomena, and the changing of the seasons. It analyzes the place of calendar myths in agriculture, animal husbandry, traditions, ceremonies, and the system of year calculation. The article discusses how, through calendar myths, our people expressed their respect for nature, organized their understanding of time and seasonal changes, and passed down their customs and traditions from generation to generation. This work is considered an important source for studying the development of folk oral creativity and mythological thinking.*

Key words. *Calendar myths, Hut, Aziz Momo, Abi Rahmat, Mezim-Khirmon, Chilla-Hilla.*

Insonlar odam va olam yaratilishi haqidagi fikrlarga qadimdan qiziqib kelgan. Har bir xalq o'z fikrlashidan kelib chiqib, bu masalaga yondashgan va natijada miflar va afsonalar vujudga kelgan. Qadimgi odamning olam va borliq haqidagi ilk ibtidoiy qarashlari majmuyi mif hisoblanadi. Mif yunoncha "mithos" so'zidan olingan bo'lib, afsona, rivoyat, hikoya kabi ma'nolarni bildiradi. Mixail Ivanovich Steblin-Kamenskiyning ta'kidlashicha, "mif – bu muayyan voqelik bayoni bo'lib, unda hikoya qilingan voqea-hodisa nechog'lik uydirma bo'lmasin, yaratilgan va yashab kelgan joyida u hamisha haqiqat, real voqelik ifodasi sifatida qabul qilingan" [Jo'rayev, O'rayeva 2020;9]. Qadimiy fantastik tushunchalarni o'zida aks ettirgan miflar 11 turga bo'linadi: 1) ibtido haqidagi miflar (olamning yaratilishi va yerda hayotning paydo bo'lishi to'g'risidagi miflar); 2) samoviy miflar (osmon jismlari va tabiat hodisalarining paydo bo'lishi haqidagi miflar); 3) antropogenik miflar (g'ayrioddiy xislatga ega bo'lgan afsonaviy personajlar haqidagi miflar, masalan, Gerakl, Gilgamesh, Odami Od, Hubbi haqidagi miflar); 4) kult miflari (muayyan e'tiqodiy ishonchlar bilan bog'liq miflar, masalan, hosildorlik kulti, suv kulti, o'simlik kulti, olov kulti haqidagi miflar); 5) totemistik miflar (totem-ajdod haqidagi qadimgi tasavvurlar asosida kelib chiqqan); 6) kalendar miflar (yil, oy, kun hisobi bilan bog'liq miflar, masalan, Ayamajuz, Ahman-dahman, chilla, to'qson hisobi bilan bog'liq miflar); 7) o'lib-tiriluvchi tabiat kultlari haqidagi miflar (masalan, Siyovush haqidagi mifologik syujetlar); 8) animistik miflar (jon to'g'risidagi qadimgi tasavvurlarni o'zida mujassamlashtirgan miflar); 9) manistik miflar (ajdodlar homiyligi haqidagi miflar); 10) dualistik miflar (ezgulik va yovuzlik kuchlari o'rtasidagi kurash haqidagi asotiriy qarashlarni o'zida aks ettirgan miflar); 11) esxatologik miflar (olamning intihosi, oxir zamon to'g'risidagi miflar) [Jo'rayev, O'rayeva 2020;22].

Kalendar miflar xalqlarning ko'p yillik tajribasi orqali tabiatda qaysi paytda qanday o'zgarishlar bo'lishini aniqlab, shunga ko'ra dala ishlarini ham rejalashtirib chiqqanlar. Bu qarashlar hozirga qadar ayrim hududlarda saqlanib qolgan.

Jizzax viloyati G'allaorol tumani Obiz qishlog'ida yashovchi Nazira aya oy-kunlari bilan bog'liq kalendar miflar keltirgan ma'lumotlarga ko'ra, sovuq qish tugash payti "Hut" deb atalib, quyidagi to'rtlik saqlanib qolingani:

Yaxshi kirgan hutni ko'rdim,

Qozon-qozon sutni ko'rdim,

Yomon kirgan hutni ko'rdim,
Tarrayib jotqan putni ko'rdim¹.

Agar Hut yaxshi kelsa, daraxtlardagi mevalar mo'l hosil qilib, sigirlar ko'p- ko'p sut berganidan qozonlar to'lib toshadi. Yomon keladigan bo'lsa, buning aksi.

Ilk ko'klam kunlari Aziz momo "To'qson bir kunimcha yo'qsan" deb kirib keladiki, qishning to'qson kunlik sovug'i Aziz momoning bir kunicha bo'lmaydi. Shu boisdan Obiz qishlog'i aholisi orasida: "Aziz momoda bosh yuvib ko'chaga chiqmanglar, yuvganlarning boshi qaltiroq bo'lib qoladi" kabi ogohlantirishlar ham uchraydi. Aziz momo, asosan, 6 kunda o'tishi kerak, lekin xalq orasida, istisno hollarda:

"Aziz momo olti kun
Sekinlasa sakkiz kun
To'qanlasa to'qqiz kun
O'mallasa o'n kun"

etiqodiy enonchlar uchraydi. Buning tahlili quyidagicha: sovuq kunlar uzaysa, Aziz momo 8 kun mehmon bo'ldi, to'qanlasa – hassaga suyanib sekin o'tyapti, o'mallasa (o'mganlamoq, emaklamoq), rosa cho'zilib ketdi – 10 kun yurib qo'ydi".

Qashqadaryoning Chiroqchi tumanida yashovchi xalq orasida esa,
Aziz momom olti kun,
Yotib qolsa yetti kun,
Sakrab ketsa sakkiz kun,
To'xtab qolsa to'qqiz kun,
O'tirib qolsa o'n kun²...
shaklida keladi va ifodalanadi.

Aziz momo nomi Ayozi so'zi bilan bir xil denotativ ma'noda. Ya'ni ikkisi ham qora (qattiq) sovuqni ifodalaydi. Bunday qarashlar G'allaorol hududidagi qishloqlarda ayni holicha yoshi ulug'lar tomonidan ko'p bor tilga olinadi.

Bu kunlardan so'ng Chilla-hilla paytlari: bir kun issiq, bir kun sovuq, ob-havo almashib turadi. "Ahman-dahman, Mezim-xirmon", taxminan, 10-15-mart kunlariga to'g'ri kelib, Navro'z kelishiga tayyorgarliklar ko'rila boshlanadi.

Abi Rahmat kechalari
Pishmay qoldi go'jalari
Yig'lab qoldi bachalari
ohangi qulog'ingizga chalinsa, "Abi Rahmat" kirib kelganidan dalolatdir.

Bu kunlarda yomg'ir ko'p yog'ganidan, o'tinlar namlanib, yaxshi yonmay, qozondagi go'jalar ham pishmay qolgan ekan. Abi Rahmat nomi asli Obi Rahmat (Rahmat suvi – Ollohning marhamati, muruvvati bilan eng zarur paytda yog'gan yog'in (yomg'ir, qor) ma'nosini anglatadi) ko'rinishida bo'lgan, xalq talaffuzida fonetik tamoyilga ko'ra o'zgarib ketgan va shunday holda saqlanib qolgan. Dehqonlar tajribalariga ko'ra, Abi Rahmatda ketma-ket uch kun yomg'ir yog'sa, yer to'yib suv ichadi va yoz oylarida ko'p suv talab qilmaydi, hosil esa mo'l-ko'l bo'ladi. Bu hodisa asosan bahor oylarida kuzatiladi.

So'nggisi "O'rda jot-qirda jot" kirgan zamon, xalq havoning sovimasligiga, sovisa ham insonga zarar beradigan bo'lmasligiga ishonch hosil qilishgan. Cho'ponlar bir necha haftalar o'rlarda, qirlarda yotib, podalarni o'tlatib qaytishgan. Bu esa, yoz oylariga to'g'ri keladi.

1 Ma'lumot beruvchi: Nazira aya. Jizzax viloyati G'allaorol tumani Obiz qishlog'i. 64 yoshda.

2 Ma'lumot beruvchi: Kamoliddin Egamqulov. Folklorshunos, tadqiqotchi.

Dono xalqimiz tajribalarini hayotga moslab ko‘rsak, qanchalar to‘g‘ri ekanligiga ishonmay ilojimiz yo‘q. Bularning bari o‘z-o‘zidan paydo bo‘lib qolmaydi, xalqimizning bilimi, turmush-tajribalari orqali mana shunday ajoyib “kashfiyotlar” yaratgan va qahraton sovuqda, jazirama issiqda, umuman yilning to‘rt faslida tabiat bilan munosabat o‘rnata olgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

10. Jo‘rayev, M. (2017). Folklorshunoslikka kirish. Toshkent
11. Каменский, М. И. (1976). Миф. Ленинград.
12. O‘zbek folklori [Matn]: darslik / Mirzayev T., Sh.Turdimov, M.Jo‘rayev, J.Eshonqulov, Tilavov A. – Toshkent: «Tafakkur-bo‘stoni», 2020.
13. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi [Matn]: darslik / O.Madayev - Toshkent: “Mumtoz so‘z”, 2010.

XONQA SHEVASIDA SINTAKTIK SHAKL YASOVCHI QO'SHIMCHALARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

DISTINCTIVE FEATURES OF SYNTACTIC FORM-BUILDING SUFFIXES IN THE KHONQA DIALECT

Olimboyeva Komila Umarbek qizi,
Urganch davlat universiteti talabasi
komilaolimboyeva1808@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025/UQND9102

Annotation. *This article discusses the use of syntactic form-building suffixes in the Khonqa dialect. In addition, their distinctive features are analyzed through various examples.*

Key words. *grammatical category, syntactic form-building, possessive category, case category, predicate category, tense category, person-number category, mood category.*

KIRISH

O'zbek tilining grammatik kategoriyalari o'zbek adabiy tili va shevalari uchun shaklan bir xil bo'lib, uni tashkil etadigan so'z shakllari, to'g'rirog'i affikslarning rang-barangligi bilan adabiy tildan farqlanadi. Albatta, shevalarning bu xususiyati uning boyligidan darak beradi.

Ma'lumki, grammatik kategoriyalar so'z shakllarining birlasha olish qobiliyati nuqtayi nazardan tashkil topadi, ya'ni so'z shakllarining ayni bir xil grammatik vazifa bajarishi jihatidan birlashishi ko'zda tutiladi (Ashirboyev. 2021:47).

MUHOKAMA

O'zbek shevalaridagi so'zlar adabiy tildan va shevalararo farqlanar ekan, ushbu farqlar, ayniqsa, otlarning asosiy morfologik belgilaridan bo'lgan egalik hamda kelishik shakllarining ishlatilishida ham ko'zga yaqqol tashlanadi (Alimova. 2023: 118.).

Egalik kategoriyasi. Bu kategoriyadagi shakllarning semantikasi adabiy til bilan aynan, lekin shevalarda egalik qo'shimchalari ko'p variantli bo'ladi va shu bilan ular adabiy tildan farqli xususiyatga ega. (Ashirboyev. 2021:49)

Tadqiq ostiga olingan shevada egalik qo'shimchalari adabiy tildan deyarli farqsiz ravishda qo'llaniladi. Undagi farq undosh tovushlar bilan tugagan asoslarga qo'shiluvchi egalik qo'shimchasi tarkibidagi i unlisining nisbatan qisqaroq (orqa qator, yuqori tor, lablanmagan unli tarzida) talaffuz qilinishida namoyon bo'ladi.

kitob ~ kīta:pīm, kīta:pīmīz, kīta:pīñ, kīta:pīñīz, kīta:pī;

maktab ~ maktāpīm, maktāpīmīz, maktāpīñ, maktāpīñīz, maktāpī.

Kelishik kategoriyasi. Adabiy tildan farqli ravishda bu shevada 4 ta kelishik qo'shimchasi mavjud. Chunki qaratqich kelishigi o'rnida ham, tushum kelishigi o'rnida ham -nī qo'shimchasi omonim tarzda qo'llaniladi:

maktabning bog'i ~ maktābnī bay'i; choyingni ichdingmi? ~ čajīñnī içdīñmī?

onamning daftari ~ apāmnī dāftrāi; nonni yedi ~ nannī yedī

Jo'nalish kelishigi, asosan, -ā ayrim hollarda -jā, -yā shaklida qo'llanadi:

uyga kirdi ~ öyā girdī

uyquga ketdi ~ uxīyā getdī

hammaga berdim ~ hämmājā bārdīm.

Shuningdek, men, sen olmoshlariga qo'shilgan jo'nalish kelishigi qo'shimchasi asosdagi n tovushi bilan yaxlitlanib, -ñā tarzida talaffuz qilinadi:

menga ~ māṇā

senga ~ sāṇā.

Chiqish kelishigi -dān, -nān, singarmonizmga uchraganda -dan, -nan tarzida ishlatiladi:

maktabdan keldi ~ māktāpdān gāldi

o'zingdan ketma ~ ōziṇnān getmā

bog'dan teribdi ~ baydan teribdi

oyimdan katta ~ apamnan kāttā

O'rin-payt kelishigi -dā, -da shaklida qo'llaniladi:

litseyda o'qiydi ~ litseydā oqi:di

bog'da ishlaydi ~ bayda i:šli:di

Ismlarning kesimlik shakli. Bog'lama. Xonqa shevasida bog'lamlar -mān, -man, -sān, -san, -miz, -siz, -dir tarzida, adabiy tildagidan deyarli farqsiz qo'llaniladi:

Men talabaman ~ Mān tālābāmān Sen talabasan ~ Sān tālābāsān

Men chiroyliman ~ Mān xošrājman Sen chiroylisan ~ Sān xošrājsan

Biz talabamiz ~ Bīz tālābāmīz Siz talabasiz ~ Sīz tālābāsīz

Biroq shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, 3-shaxs birlikni ifodalovchi -dir bog'lamasi, odatda, jonli nuqtda tushirib qoldiriladi, deyarli qo'llanilmaydi:

Onam o'qituvchidir ~ Āpām oqtuvči

Opam tikuvchidir ~ Āpkām tikuvči

Zamon kategoriyasi. Biz tadqiq qilayotgan sheva vakillari tilida egalik hamda kelishik qo'shimchalaridagi o'ziga xosliklardan tashqari zamon shakllarida ham o'zgarishlarni kuzatdik. Ma'lumki, o'zbek xalq shevalarida ham o'zbek adabiy tilidagidek uch zamon shakli – o'tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon shakllari mavjud. Bu zamonlar, o'z navbatida, bir necha ichki guruhlariga ajralib, bular qo'llanishida va ma'no ifodalashida o'zbek shevalariaro o'ziga xos xususiyatlari bilan farq qiladi. Xonqa shevasida zamon qo'shimchalari adabiy tildan farqli ravishda ham, adabiy tildagidek qo'llanish holatlari ham mavjud.

O'tgan zamon. Shevada o'tgan zamon qo'shimchalaridan eng faol qo'llaniladigani -di affiksi hisoblanadi. -di, -ti tarzida ishlatiladi:

yugurdi ~ yortti

yig'ladi ~ mizladi

payvandladi ~ sā:pdī

O'tgan zamon hikoya fe'lini ifodalovchi -ib affiksi -ib, -ip tarzida qo'llaniladi:

kelibdi ~ gālibdi

kelibman ~ gālibmān

yuguribdi ~ yortipti

yuguribman ~ yortipman

Uzoq o'tmish ma'nosini ifodalovchi -gan (-kan, -qan) affiksi Xonqa shevasi vakillari nutqida -kān, -yān, -jān tarzida talaffuz qilinib, bu affiks qolganlariga nisbatan xalq og'zaki nutqida kam qo'llaniladi:

ketgan ~ getkān

turtgan ~ dūrtkān

kulgan ~ gūljān

borgan ~ baryān

solgan ~ salyān

Fonetik-morfologik o'ziga xosliklar, ayniqsa, murakkab o'tgan zamon fe'llarida yorqinroq ko'rinadi (Ashirboyev. 2021:62) Quyida keltirilayotgan xususiyat Xonqa shevasining Xorazm

shevalaridan, umuman, o'g'uz lahjasi tarkibiga kiruvchi boshqa shevalardan farqlovchi asosiy xususiyatlardan biri hisoblanadi, ya'ni bunda -ib edi birikuvi -pādī tarzida yaxlitlanib ketadi:

borib edi ~ barpādī

uxlab edim ~ uxlapādīm

kutib eding ~ kütpādīŋ

Hozirgi zamon. Bu zamon affikslari (-yap, -yotir, -yotib, -moqda) orasida sheva vakillari nutqida eng ko'p qo'llaniladigani -yotir hisoblanadi va u ja:tīr tarzida talaffuz qilinadi. -moqda qo'shimchasidan hozirgi zamonni ifodalashda deyarli foydalanilmaydi. Uning o'rnida ham ja:tīr affiski ishtirok etadi:

kelyotir ~ gāja:tīr

ichmoqda ~ içja:tīr

-yap, -yotib qo'shimchalari bilan hozirgi zamonni yuzaga chiqarishda ushbu qo'shimchalarning shevadagi variantidan emas, balki o'tir, yot, tur, yur kabi ko'makchi fe'llardan foydalaniladi.

kitob o'qiyapti ~ kitap oqīb otīrīptī

she'r aytyapti ~ she'r ājtīp durīptī

bog'ni sug'oryapman ~ ātīz suvarīp yūrīpmān

Kelasi zamon. Ushbu sheva vakillari nutqida kelasi zamonni ifodalash uchun unumli foydalaniladigan qo'shimcha bu -(a)jak shaklining -(ā)žāk, -(ā)žāq tarzida talaffuz qilinishi hisoblanadi:

yugurmoqchiman ~ jortžāqmān

ketmoqchisan ~ getžākmān

bormoqchi ~ barāžāq

Inkor shakli quyidagicha shakllanadi: yugurmoqchi emasman ~ jortmižāqmān / jortžāqīm joq

-(a)r qo'shimchasi gumon ma'nosini ifodalab, sheva vakillari nutqida -ā: va -ä: kabi talaffuz qilinadi:

keyin borar ~ kejīn bārā:

o'zi ketar ~ özi getä:

-mas qo'shimchasi adabiy tildan farq qilmagan holatda ishlatiladi, biroq bu affiks ekan to'liqsiz fe'li bilan qo'llanganda fonetik o'zgarish sodir bo'ladi:

yemas ekan ~ jemijäkän

kelmas ekan ~ gämijäkän

Shaxs-son kategoriyasi. Xonqa shevasi so'lovchilari nutqida shaxs-son qo'shimchalari -mān, -man, -sān, -san, -mīz, -sīz, -q, -ŋ tarzida, adabiy tildagidan deyarli farqsiz qo'llaniladi:

To'xtayman ~ toxti:man, to'xtaysan ~ toxti:san; kulaman ~ gülāmān, kulasan ~ gülāsān;

Mayl kategoriyasi. Xonqa shevasida mayl kategoriyasidagi o'ziga xosliklar, asosan, xabar va buyruq-istak maylida namoyon bo'ladi. (Shart mayli -sä, -sa tarzida uchraydi: qo'ysang ~ qojsaŋ, kelsang ~ gälsäŋ)

Xabar mayli maxsus shakllari mavjud emas. Biror ish-harakat haqidagi darak-xabarni berganligi bois qaysidir zamon shaklida keladi. Yuqorida zamon kategoriyasi sheva misolida o'rganib chiqdik. Quyida buyruq-istak maylidagi o'ziga xosliklarga misollar keltiramiz:

-ijīn // -ijīn affiksi Xorazm va shimoliy o'zbek shevalarida uchraydi: olib borayin ~ apparījīn, olib kelayin ~ äkkālījīn. Uning qisqargan shakli ham bor: apparī:n, äkkālī:n (Ashirboyev. 2021 – 60) Ana shu qisqargan shakl Xonqa shevasiga xos. Bu qo'shimchalar adabiy tildagi -ay affiksining shevadagi ekvivalenti hisoblanadi.

-(a)ylik affiksi ushbu sheva vakillari tomonidan -äli, -ali tarzida talaffuz qilinadi: boraylik ~ barali, ketaylik ~ getäli.

-sin affiksi -sın shaklida, -ing affiksi -iñ shaklida talaffuz qilinadi:
ketsin ~ getsin
bering ~ bäring

Buyruq ma'nosini ifodalashda -gin affiksida foydalanilmaydi.

XULOSA

Xonqa shevasida sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalarning qo'llanishi umumadabiy til me'yorlaridan ayrim farqlar bilan ajralib turadi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, egalik, kelishik, kesimlik, zamon, shaxs-son va mayl kategoriyalarini ifodalovchi qo'shimchalar shevada o'ziga xos morfologik va sintaktik xususiyatlarga ega. Ularning ishlatilishida ba'zi fonetik o'zgarishlar, qo'shimchalarning qisqarishi yoki o'zgacha tartibda qo'llanishi kuzatiladi. Turli misollar asosida bu qo'shimchalarning funksional yuklamasi va mantiqiy-sintaktik bog'lanishdagi roli yoritildi. Ushbu xususiyatlar Xonqa shevasining boy morfologik tizimga ega ekanligini va tilshunoslik uchun alohida ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi. Bu holat o'z navbatida, sheva materiallarini ilmiy jihatdan o'rganish, ularni tizimlashtirish va umumiy tilshunoslik nazariyalariga qo'shiladigan hissa sifatida qaralishini taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayev F. Xorazm shevalari. – Toshkent: O'zFA nashriyoti, 1961. – 348 b.
2. Alimova Sh.M. Xorazm qipchoq shevalarining leksik-grammatik xususiyatlari. Filol.fan.bo'y.fal.dok...(PhD) diss. – Urganch, 2023. – 159 b.
3. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 173 b.
4. Madrahimov O. O'zbek tili o'g'uz lahjasi leksikasi. – Toshkent, 1973. – B. 49.
5. Madrahimov O. O'zbek tili o'g'uz lahjasining qisqacha qiyosiy lug'ati. – Urganch, 1999. – B. 194.

Karimberdiyeva Ayajan Yalixanqizi,

Nizomiy nomidagi TDPU

Qozoq tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi

Ilmiy rahbar: **Sayfullayev Baurjan f.f.f.d., (PhD)**

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/TNKY5465

Annotation. *In this article, we will provide brief information about Kazakh dialectology, as well as the phonetic features of the Tashkent Kazakh dialect and its formation.*

Key words. *dialect, speech, folk, folk language, literary language, phonetic features.*

Диалектология ғылымы – белгілі бір тілдегі диалектілік яғни жергілікті ерекшеліктерді зерттейтін тіл ғылымының бір саласы. Диалектологияның зерттейтін нысаны – жергілікті тіл ерекшеліктерін тексеру. Диалект, говор деп халықтық я ұлттық тілдің өзіндік ерекшеліктері бар жергілікті тармақтарын, бөліктерін айтамыз. [Ш. Сарыбаев, О. Нақысбеков, 1990: 4-бет].

Қай тіл болмасын оның ішіндегі диалектілік ерекшеліктерді жинап, зерттеудің маңызы зор. Жергілікті ерекшеліктердің құрамында көне тілдің сарқыншағы, көрінісі ретінде сақталып қалған ертедегі тайпалық тілдердің қалдықтары бар. Оның құрамында қазақ халқының әр түрлі дәуірлерде көрші халықтармен қарым-қатынасынан туған кірме сөздер де бар.

Ол жалпы тілге тән ортақ белгілер деп өзгеше ерекшеліктерді қамтиды. Қазақ тіл білімінің жас саласы деп есептелсе де, диалектологиялық зерттеулерге назар аударылғаны 70 жылдан астам уақыт өткен. Қазақстанның барлық облыстарына қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері жиналып, бірте-бірте Қазақстаннан тыс жерлердегі қазақтар мекендейтін аймақтардан материалдар жинала бастады. Соның негізінде арнайы ғылыми жұмыстар қолға алынып, мақалалар мен монографиялар, құнды-құнды еңбектер жазылды. Түрлі аймақтарда тұратын қазақтардың тілі сәл болса да өзіндік айырмашылығымен ерекшеленеді. Диалектология мәселесіне айтулы ғалымдар С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, Ж. Досқараев, Ш. Сарыбаев, Ғ. Қалиев, Ә. Нұрмағамбетов, С. Омарбеков, О. Нақысбеков, Ж. Болатов, Н. Жүнісов, Т. Айдаров, Ш. Бектұров, Б. Бекетов т.б. айрықша көңіл аударғанын айтып өткеніміз жөн.

Халық тілінде кездесетін жергілікті тіл ерекшеліктері – тіл зерттеушілерінің назарын ертеден аударып келе жатқан құбылыстардың бірі. Қай тілден болмасын осы жергілікті деп аталатын тіл құбылыстарын кездестіріріміз анық әрі кездестіріп жүрміз де. Бірінде аз, бірінде көп деген сияқты, әйтеуір, мұндай жергілікті өзгешеліктердің барлық тілде бар екені даусыз. Қазақ тілі де осы сияқты, қазақ жұрты тараған өлкелердің бәрінде де сол жердің әрқайсысындағы қазақтардың тіліне тән сөз ерекшеліктерінің бар екені байқалып жүрген жайт. Мұны ғылымда диалектілік құбылыстар деп атайды.

Диалектілік құбылыстар – халық тілінің жемісі, халық тілі дамуының кезеңі тудырған тіл құбылыстары. Әрбір өлкеде тұратын қазақтардың тілінде кездесетін бұл секілді тіл айырмашылығының пайда болуының тарихи сыры бар. [Т. Айдаров, 1975: 28-бет] Мәселен, біз осы еңбекте сез еткелі отырған Ташкентте тұратын қазақтардың тіліндегі диалектілік айырмашылықты алатын болсақ, олардың көбінің-ақ түптеп келгенде із-өкшесі өзбек тілінің әсері бар екенін көреміз. Мұның себебін тусіну онша қиын емес. Бұл жерде тұратын қазақтардың ежелден өзбек халқымен іргелес, қоныстас, ағайындас ел болғанымен

байланысып жатыр. Ұзақ жылдық тілдік қарым-қатынас нәтижесінде осы аймақ қазақтарының тіліне аталған тілдерден ауысқан сөздер де аз емес. Ол сөздер өздері енген тілге әбден етене болып, сіңісіп кеткен. Демек, мұндағы біздің айтайық дегеніміз – қазақ тілінде де жергілікті тіл айырмашылығы бар екендігі, сосын оның өзі кездейсоқ пайда болмағандығы, белгілі тарихи дамудың нәтижесінде туған тіл құбылыстары екендігі. Әрине, бұл құбылыстардың көлемі барлық өлкенің қазақтары тіліне ортақ құбылыстармен салыстырғанда әлдеқайда аз. Бірақ көлем жағынан қанша шағын болғанымен, бұл өзгешеліктерді ескермеуге де болмайды. [Қошабаева О, 1994: 41-бет].

Өзбекстандағы қазақ тұрғындарының тілі — негізінен қазақ тілі, бірақ ол кейбір жергілікті және әлеуметтік факторлардың әсерінен өзгеріске ұшыраған. Бұл қазақ тілі диалектілік және аралас сипатта кездеседі, өйткені Өзбекстандағы қазақтар ұзақ уақыттан бері өзбек тілді ортада өмір сүріп келеді.

Ташкент говорында оңтүстік говорларға тән ортақ қасиеттер де мол. Сонымен бірге бұл өңірді мекендейтін тұрғындар тілінде ғана қолданылатын осы жерге ғана тән фонетикалық құбылыстар жоқ емес. Ол ерекшеліктерді осы жерді зерттеп, монография, мақала жазған ғалымдардың еңбегінен айқын көруге болады.

Ю.Абдувалитовтің «Қазақ тілінің Ташкент говорындағы фонетика- морфологиялық ерекшеліктер» атты кандидаттық дәреже алу үшін жазылған еңбегі Ташкент облысындағы қазақтар тіліндегі дыбыстық әрі морфологиялық ерекшеліктерін сипаттауға арналған. Автордың зерттеуіне қарағанда осындағы қазақтардың этнотобы әр түрлі. Мұнда Ұлы жүзге кіретін қаңлы, шанышқылы, үйсін, сіргелі, жалайыр, дулат рулары, Орта жүзге жататын арғын, қыпшақ, қоңырат, найман рулары және Кіші жүзге кіретін рабадан, т.б. рулар мекен етеді. Көне кезден осылардың біразы отырықшы болса, қалғандары кейінгі кезде ғана қоныстанғанын баяндайды. Ю.Абдувалитов түрді тарихи-экономикалық жағдайды ескерте келіп, сол тұрғындардың қоныстануының тарихи кезеңдеріне, олардың өзбектермен аралас немесе бөлек жеке ауыл болып отыруына, қазақ тіліндегі жергілікті баспасөздің болу-болмауына және қазақ балаларының ана тілінде оқу-оқымауына байналысты жергілікті тұрғындар тілінің лексикалық құрамы, дыбыстық жүйесі, грамматикалық тұлғалардың бір-бірінен аз да болса ерекшеленіп қолданылуына қарай, шартты түрде бұл сияқты ерекшеліктерді үшке бөліп қарайды.

Мұның бірінші тобына ертеден отырықшылық өмірге көшкен, балалары өзбек тілінде оқитын, қазақ тілінде аудандық баспасөзі болмаған Жаңажол, Калинин, Орджоникидзе, Орта Шыршық, Бөке, Аққорған аудандардың бірсыпыра елді пункттерінде және қалада тұратын қазақтар жатады. Екіншісіне, Жоғары Шыршық, Төменгі Шыршық, Бостандық аудандары мен бірінші топтағы кейбір елді-мекендердегі балалары қазақ мектебінде оқитын өзбектермен аралас отырған қазақтар тілі кіреді. Үшінші топқа Жоғары Шыршық, Төменгі Шыршық, Бостандық тәрізді 1962 жылға дейін газеті болып келген, балалары қазақ мектебінде оқып келген қазақтар тілін жатқызады.

Бұдан басқа Ташкент қазақтары тілі жайында 1968 жылы диалектологиялық таласқа байланысты Ш.Сарыбаевтың басқаруымен ұйымдастырған экспедиция кезінде жиылған материал негізінде С.Омарбеков пен Н.Жүнісовтың мақаласы жазылды.

Осы материалдарға қарағанда Ташкент говорының қазақ тілінің бас говорларынан гөрі өзіне тән дыбыстық ерекшеліктерін аңғаруға болады. Олар мыналар:

1.Басқа говорлармен және әдеби тілмен салыстырғанда Ташкент говорында әдеби тіліміздегі дауыстыларға қосымша, мұндағы кейбір аудандарда аздап а дауыстысының жуандаған (ɤ) варианты айтылады. Тіліміздегі (ұлы, үв, ый, ій тәрізді) төрт дифтонгоидқа қосымша анлаут позицияда уо, уө, йэ (дифтонгоид) фонемалары кездеседі.

2.Дауыссыз дыбыстардан ж орнына аффрикат дж қолданылады, ш орнына палатальды шы (ащы–эщі–этші) фонемасының жұмсалыуымен ерекшеленеді.

3.Әдеби тілде сөз басында қатаң к қолданылатын сөздерде, Ташкент говорында жүйелі түрде ұяң г жұмсалады. Ю.Абувалитов, С.Омарбеков еңбектерінде бұл құбылысты өзбек тілінің әсері деп таниды. Ю.Абдувалитовтің еңбегіне қарағанда ұяң г-нің сөз басында ұшырауы, негізінен араб, иран тілдерінен (гүнә, гүмән, гүә, т.б.) енген сөздерді қамтиды. Ал С.Омарбековтың зерттеуінде бұл құбылыс тек қана араб-иран сөздері емес, қазақтың төл сөзінде де (гәмпір – кемпір, гәуле – кеуле, гез – кез, гөрім – көрім, гөйіс-гөйіс, көс – көс) кең тарағанын көрсетеді.

4.Енді бір осы говорға тән, өзбек тілімен жиі қарым-қатынастың нәтижесінде туған дыбыстық ерекшеліктің бірі – қысаң е дауысытының орнына, ашық ә дыбысының жұмсалыуы. Бұл құбылыс та өзбек тіліне тән болып саналады. Мысалы, әдеби тіліміздегі кем, кесел, мейлі, бекем, кептер, кесе, мектеп, мемлекет, т.б. е дыбысы арқылы дыбысталатын сөздер Ташкент говорында кәм (өзбекше кам), кәсәл (өзб кәсәл), мәйлі (өзб мәйли), мәкән (өзб махкам), кәптәр (өзб кәптәр), кәсә (өзб коса), мәктәп (өзб мактаб), мәмләкәт (өзб мәмләкәт) ә дауыстысы арқылы айтылады.

5.Араб-иран тілдеріндегі ұяң ғ-дан басталатын көптеген сөздер қазақ әдеби тілінде қатаң қ-мен айтылады. Зерттеліп отырған Ташкент говорында ұяң ғ — арқылы айтылады. Бұлай қолдану өзбек тілінде араб тіліндегі сөздердің сол тілдің өзінде дыбысталғанындай, ұяң ғ арқылы айтылуы қабылданды. Сондықтан бұл құбылыс та өзбек тілінің әсері деп тануға болады. Мысалы, ғаз (өзб ғоз) – қаз, ғайрат (өзб ғайрат) – қайрат, ғам (өзб ғам) – кам, ғалбыр (өзб ғалвир) – қалбыр, ғаріп (өзб ғариб) – қарып // кәріп, ғоза (өзб ғуза) – қоза, ғұмай (өзб ғұмай) – құмай (шөп) т.б.

6.Араб-иран тіліндегі аиннан ғ басталатын сөздер Ташкент говорында және өзбек тілінде түсіп қалып отырады. Мысалы, алым – ғалым, ажайып-ғажайып, алам – ғалам, әдет-ұрып, әдет-ғұрп. Кей сөзде ортасындағы ғ-ның түсіп қалу салдырынан созылыққы дауыстылар пайда болады. Мысал, қанәет-қанағат, жәмәет-жамағат, шәпәет-шапағат, т.б.

7.Сөз басында араб-иран тілдеріде һ қолданылатын сөздер қазақ әдеби тілінде басқа дауыссыздармен айтылса, Ташкент говорында ол түсіп қалып отырады. Мысалы, әсірет (һасрат)- қасірет, әжі (қажы)- қаржы, әжәт (һажат)-қажет, т.б. Сөз ортасында һ дыбысының түсуінен созылыққы, дауыстылар пайда болады. Мысалы, шәәр-шаһар, сәәр- (саһар)- сәресі, мәсләет (маслаһат)- маслиһат

8.Қазақ тілінің оңтүстік говорлар тобына кіретін кейбір ортақ құбылыстар бар. Ол мұрын жолды ң орнына н дауыссызының жұмсалыуы. Мысал, ертен-ертең, өлен-өлең, қалын-қалың. Сондай-ақ бұл құбылыс жіктік жалғауының екінші жағында да айтылады.Келесің, барасың, студентсің тәрізді әдеби тілде ң арқылы айтылған сөздер бұл говорда н арқылы келесің, барасың, студентсің болып айтылады. С.Омарбековтың зерттеулеріне қарағанда бұл құбылыс бұдан басқа қайың (өзб қайин) – қайың, қалың (өзб. калин) – қалын, терен (өзб. теран) – терең сөздері де қамтиды.

9.Енді бір құбылыс с, ш дауыссызының алмасуына байланысты. Бұл дыбыстардың алмасу қайсыбір говорларда да кездесіп отырғанымен ондағы қамтитын сөздері өзгеше болып келеді.

Ташкент говорында басқа говорларда да айтылатын, ерекшеленіп с орнына ш қолданылатын сөздер болғанымен, бұл өңірде басқа говорларда айтыла бермейтін сөздер ұшырайды. Картаға түсуге керекті мына сөздер: масқара (масқара), мышық (мысық), ешек (есек), кәртәміш (қартамыс), қоштау (қостау), тексеру (тексеру), ұқшау (ұқсау), шүйінші

(сүйінші), шорпа (сорпа), шамал (самал), пешақа (бесақа), пейшенбі (бейсенбі), ш дауыссызы арқылы айтылады.

10.Ташкент говорында да жуан дауысты а дыбысының жіңішкеріп ә болып айтылуы басым. Мысалы, әре-ара, тәрәп-тарап, кәтті-қатты, әтіреп-атырап, пәре-пара, пәте-бата, т.б.

11.Еріндік п, б және м дауыссыздарының жұмсалуына байналысты біраз айырмашылықтар бар.

Олар сөз басында ұяң б орнына қатаң п-ның қолданылуы: (пата-бата, пәйге-бәйге, піту-біту, пәте-бата, пүтін-бүтін, пұқара-бұқара); м орнына б жұмсалып басқа говорларда ерекшелік болып саналмайтын сөздердің кездесуі: (бәйрам-мейрам, небере-немене, бықын-мықын); п орнына у-дың жұмсалыуы: (тауған-тапқан, қауады-қабады, кеуген-кепкен, шаудым-шаптым) сияқтылар. Бұл құбылыстар да өзбек тілінің әсерінен туғандығын аңғарады.

Қорыта айтқанда, тіліміздегі диалектілік ерекшеліктерді айқындау – тек әдеби тілді қалыптастырып, нормалау үшін ғана емес, сонымен бірге, оның тіл тарихы үшін де маңызы зор болмақ. Осы себептен де тілдері ғылыми тұрғыда зерттеле бастаған халықтардың барлығы да өз тілінің диалектілік ерекшеліктерін зерттейді. Ташкент қазақ тұрғандарының тіліндегі жоғарыда келтірілген дыбыстық ерекшеліктер осы құбылыс та аралас отырған өзбек тілінің әсері деп айтуға болады. Жалпы біз қарастырып отырған аудан қазақ тұрғындарының тілін зерттеулер әлі де аздық етеді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Ш. Сарыбаев, О. Нақысбеков. Қазақ тілінің аймақтық лексикасы. Алматы: Ғылым, 1990.
 2. Айдаров Т. «Қазақ тілінің лексикалық ерекшеліктері». – Алматы, 1975. -123 б.
 3. Абдувалиев Ю. «Фонетико-морфологические особенности Ташкентского говора казахского языка», автореферат. 1967. - 36стр.
 4. Қошабаева О. «Өзбекстандағы қазақтар», автореферат. – Алматы, 1994. 26 б.
 5. Нақысбеков О. Қазақ тілінің оңтүстік говорлар тобы. – Алматы: Ғылым, 1982. – 168 б.
- Nurymbetovich, S. B. (2023). Dialectisms in the Language of Literary Works. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture, 4(6), 33-39. Retrieved from <https://cajlp.centralasianstudies.org/index.php/CAJLPC/article/view/893>
- Sayfullayev B. Some Problems of Phraseology of Turkic Languages (On the Example of Eye Phraseosomatizm). <http://dx.doi.org/10.47814/ijssrr.v5i4.263>
- Sayfullayev B. Structural Features of Uzbek-Kazakh Dialectal Phrasemas. <https://cajssh.centralasianstudies.org/index.php/CAJSSH/article/view/311>

“ZARQUM” QISSASINING FONETIK-LEKSIK XUSUSIYATLARI
PHONETIC-LEXICAL FEATURES OF THE STORY "ZARKUM"

Isoqjanov Sherzodbek Bahodir o'g'li,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi
isoqjanovsherzod275@gmail.com
doi.10.52773/tsuull.conf.2025/WRYE2863

Annotation. *The story "Zarkum" is an important work of ancient Uzbek literature, which embodies religious-epic motifs, heroic and historical events. This article analyzes the phonetic and lexical features of the story. The phonetic features of the language of the work, archaisms, synonymous series, religious terms, figurative means, phraseological units, as well as the lexical layers of the work (Turkish, Arabic and Persian) are studied. It is shown that the study of the linguistic features of the epic is a valuable source in studying the lexicon of the Uzbek language of the 19th century.*

Key words. *religious-epic literature, phonetic-lexical features, archaisms, synonyms, religious terminology, phraseological units, anthroponyms.*

Qadimiy o'zbek folklori durdonalari orasida “Zarqum” qissasi alohida o'ringa ega. Bu asar o'zining diniy-epik mazmuni, voqeabop tasvirlari, qahramonlik motivlari va kuchli dramatik unsurlari bilan ajralib turadi. Ushbu qissaning leksik xususiyatlari, ya'ni so'z boyligi, tematik guruhlari, arxaizmlar, sinonimik qatorlar, diniy va epik terminologiya, tasviriy vosita va frazeologik birliklari tahlili shuni ko'rsatadiki, uning leksik boyligi, til qatlamlari va uslubiy xususiyatlari turkiy tillarning tarixiy taraqqiyotini o'rganishda beqiyos manba hisoblanadi. “قصه جنك زرقوم” (“Qissai jangi Zarqum”) qissasining bir nechta variantlari bo'lib, nazm, nasr va aralash shakl (nazm-nasr) da ham bitilgan. Asarning ko'chirilgan yili ham turlicha. Masalan, hijriy 1315 – milodiy 1897-yilda [O'zR FA ShI. Asosiy fond, inv. № Q 9963/II] ko'chirilgan asar “Basmala”, ya'ni “Bismillahir rohmanir rohim” jumlasini bilan boshlanadi. Undan so'ng esa quyidagi boshlanma keladi:

Eshitinglar qissai Yasin, Toho,
Ki odam naqlidin aylanay huyaydo.

O'qub bir kun Muhammad tong namozin,

Ko'ngulda yod etib ul beniyozin [O'zR FA ShI. Asosiy fond, inv. № Q 9963/II].

Shu tariqa voqealar rivojiga o'tiladi. Qo'lyozmada an'anaviy “Zarqum” qissalaridagi syujet o'ziga xos uslubda nazmga solinadi. Yuqoridagi ikki manzumaning uslubidan bir muallifga tegishli ekani ayonlashadi. Ikkinchi qissa matnida kelgan quyidagi misralardan qissa muallifi oydinlashadi:

Kel emdi, ey Anoyi, so'zni boshla,

Xudo yodi bilan sen ko'zni yoshla [O'zR FA ShI. Asosiy fond, inv. № Q 9963/III].

Demak, mazkur manzuma shoir Anoyiga tegishli. Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, xalq qissalari omma orasidan yetishib chiqqan iste'dodlar uchun ham ilhom manbai bo'lgan. Aksariyat ijodkorlar mazkur qissalarni o'z qobiliyatidan kelib chiqib qayta ijod etishgan. Bu holatni qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan Xolis, Sayqaliy, Anoyi, Hijriy, Qul Sulaymon, Xasta, Xatoiy kabi mualliflarga tegishli o'ttizdan ortiq (bular faqat kartotekani o'rganish jarayonida aniqlanganlari) asarlarning yuzaga kelganligidan ham bilish mumkin [O'zR FA ShI. Asosiy fond, inv. № Q 9963/III]. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondlarida mazkur xalq qissalarining 150 dan ortiq nusxalari

saqlanishi aniqlandi. Shulardan institutning asosiy fondida 43 ta qo'lyozma, 71 ta toshbosma, Hamid Sulaymon fondida 11 ta qo'lyozma, 21 ta toshbosma mavjud bo'lib, ularning hajmi, holati, ko'chirilgan yili, o'lchamlari, kotibi, muallifi (ayrimlarining muallifi mavjud emas), noshiri hamda bosilgan joylari turlicha¹. Biz aynan shu nusxalardan biri haqida so'z yuritamiz.

Biz tabdil qilgan "Kitobi Zarqum" dostoni eski o'zbek yozuvida yozilgan bo'lib, 1899-yil 23-oktyabrda Sankt-Peterburg shahrida bosib chiqarilgan. Ushbu asarning muallifi noma'lum. Kitobning tuzilishi haqida aytadigan bo'lsak, eni 14 sm, bo'yi 22 sm, har bir betda qatorlar soni 17 tani tashkil qiladi. Toshbosmada ikkita ("Zarqum" hamda "Anqo va Qahqaha") qissa berilgan bo'lib, jami 77 sahifadan iborat.

"Kitobi Zarqum" – islomiy epos janriga mansub bo'lib, unda diniy motivlar, qahramonlik epizodlari va tarixiy voqealar o'z aksini topgan. Ushbu dostonning syujeti musulmon lashkarlarining butparast hukmdor Zarqumga qarshi kurashi atrofida qurilgan. Doston "Bismillahir rohmanir rohim" so'zlari bilan boshlanadi. Asarning boshida Zangbor va Iroq shaharlari haqida ma'lumot beriladi. Ulardan biri – Zangbor juda yirik shahar bo'lib, uning o'n ming darvozasi bor edi. Bu shaharda hukmronlik qilgan Zarqum ismli hukmdor o'ttiz lak (bir lak 100000 teng) lashkar, to'qqiz ming fil va to'rt o'g'li bo'lgan kuchli hukmdor sifatida tasvirlanadi. Doston voqealari musulmon lashkarlarining Zarqumga qarshi yurishi bilan boshlanadi. Payg'ambar Muhammad (s.a.v.) va sahobalar jang maydonida tasvirlanib, ular ilohiy amr bilan jangga kirishlari haqida hikoya qilinadi. Hazrat Jabroil (a.s.) kelib, "Fath il-Iroq" g'azoti haqida xabar beradi va musulmon lashkarlariga jangga tayyorgarlik ko'rishni buyuradi. Zarqum o'zining kuch-qudratiga ishonadi va musulmonlarga qarshi kurashmoqchi bo'ladi. Uning o'g'illari ham unga yordam beradi. Doston davomida Hazrat Ali (r.a.) qahramonlik ko'rsatib, Zarqum lashkarlarini tor-mor etadi. Zarqum va uning o'g'illari o'z lashkarining musulmonlar qo'lida qirg'in bo'layotganini ko'rib, tashvishga tushishadi. Uzoq vaqt davom etgan bo'lgan bu urushlardan so'ng Zarqum yengiladi.

Dostonning asosiy mazmuni musulmonlarning imon-e'tiqodi, sabr-qanoati va jasoratini ta'kidlaydi. Qur'oni Karim oyatlari, hadislar va diniy terminlar dostonning leksikasini shakllantirgan. Undagi til o'ziga xos bo'lib, qadimgi turkiy til unsurlari, arabcha va forsa so'zlar bilan boyitilgan. Doston turkiy xalq adabiyotining diniy-epik yo'nalishiga mansub bo'lib, unda ko'plab tasviriy vositalar, murakkab sintaktik qurilmalar va poetik uslublar uchraydi. Dostonning syujet liniyasida epik jang sahnalari, qahramonlik lavhalari yetakchilik qiladi. Masalan, Zarqum jangchilari orasidan Qirtos, Malikshoh kabi qahramonlar o'ziga xos shaxsiyat sifatida tasvirlanadi. Jang tasvirlari juda batafsil berilib, Hazrat Ali va Zarqum lashkarlari o'rtasidagi to'qnashuvlar epik uslubda yoritiladi. Doston o'zining lingvistik xususiyatlari bilan ham e'tiborga loyiq. U o'sha davr turkiy til va arab va fors tillarining ta'sirini ko'rsatib, davr so'zlashuv tilini aks ettiradi.

"Kitobi Zarqum" dostonining fonetik xususiyatlari

XX asrgacha o'zbek tili leksikasiga oid bo'lgan -din, -lig', -g'a, -ub, -g'il, -guz, -luk, -ba, -g'uchi, -ung, -qon, -um, -mak, kabi qoshimchalar hozirda -dan, -lik, -ga, -ib, -gin, -giz, -lik, -ma, -guchi, -ing, -qan, -im, -moq kabi variantlariga almashgan.

Grammatik vositalar aks etgan farqlar

1. daryodin	daryodan
2. uzunlig'	uzunlik
3. shahrig'a	shahriga
4. qo'rqub	qo'rqib

5.	kirg'il	kirgin
6.	dinidin	dinidan
7.	ko'rguz	ko'rgiz
8.	kunluk	kunlik
9.	shaharba-shahar	shaharma-shahar
10.	qilg'uchi	qilguchi
11.	so'zung	so'zing
12.	qo'rqon	qo'rqan
13.	o'yunum	o'yinim
14.	ichmak	ichmoq

Farqlar nafaqat qo'shimchalar, balki so'z asoslarida ham uchrashi tilimizda azaldan mavjud bo'lgan va hozirda yo'qolib borayotgan singarmonizm hodisasi bilan izohlanadi: shundog', muncha, yalg'uz, o'ttuz, forig', bul, birla, andin, odamizot, arosi.

Masalan: "Kemalarni Muhammadiylarni oldig'a olib boringlar, hammasi daryodin o'tsun, andin bizlardin ishni ko'rsun!", – dedi.

"Ey sag, muncha lof urarsen, hunaring bo'lsa, ko'rguzg'il", – dedi.

Ul sag shul sifati birla maydonda Janobilga qarshu bo'lib turdi. Janobil muni ko'rib otini boshini qaytarib Rasul (a.s.) oldilariga keldi.

"Ey yoronlar, kimdurki ul dushmanni ustig'a lashkar olib borib, g'azot(urush) qilib bul yigitni kinasini andin olib bersa", - dedilar.

"Zarqum" qissasida bir necha til qatlamlari mavjud bo'lib, ular quyidagilarga ajraladi: umumturkiy so'zlar: bayroq, jannat, urush, aytmoq, qo'rqmoq kabi tub o'zbek so'zlari; arabcha so'zlar: munodi, sahobalar, sulton, muxtor, muhlat kabi ko'p ishlatiladi. Bular asarning diniy va epik xarakterini kuchaytiradi;

forscha so'zlar: tabar, gurzi, taxt, farishta, do'zax, payg'ambar, podshoh, jang, lashkar, tabar, taxt, gurzi, kina(qasos, o'ch), sag, ko'dak, panja, bozinger.

Arxaizmlar va tarixiy so'zlar: jo'sh-jubba, zarrin, shaboxun, lak, naqora, botmon, munodi, bayroq, fil jangi – bular asarning o'tmishga mansubligini ko'rsatadi.

Matndagi so'zlar semantik-leksik vazifasiga ko'ra quyidagi guruhlarga bo'linadi:

Harbiy leksika

Asarda urushga oid so'zlar ko'p ishlatiladi: tabli jang, saf-darsaf, gurzi, nayza, fil jangi, bayroq, qo'rg'on, aslaha, qo'mondon, shaboxun, saf tortmoq.

Masalan: "Podshoh Zarqum o'n olti lak lashkar va to'qqiz ming fili jangi birla chiqdi..."

Gurzi ot 1. tar. To'qmoq shaklidagi harbiy qurol; shashpar. M: Sherzod o'rnidan turib, sherning boshiga yana bir gurzi urdi. Ertaklar. Usta Turdiali nimadir demoqchi edi, boshiga gurzi tushib, yana tariqday sochildi. A.Qahhor, Qabrdan tovush.

2. Katta og'ir to'qmoq. G'ulomjonning gurzisi asov tosh ustiga dahshat bilan urilganda, butun tog' titrar, ungar ichi gumburlab ketar edi. M. Ismoil, Farg'ona tong otguncha.

Aslaha ot 1. Urush-jang qurollari, qurol-yarog'. M: Yov-yarog'ini g'amlab, har kim o'z aslahasini olib, jo'nashga hozirlik ko'rdi. Malikayi ayyor.

Diniy va islomiy leksika

Bu qatlam islom g'oyalarini aks ettiradi: payg'ambar, vahiy, shafolat, badr ud-dujo, namoz, oyat, hadis, duo, shafotchi, jannat, do'zax, g'azot.

Misol: "Payg'ambari Xudo vahiydin forig' bo'ldilar..."

Dostonda bir qancha antroponimlar ham berilgan bo'lib, ularni quyidagicha tasniflash mumkin:

To'qima obrazlar: Zarqum, Falakshoh, Malikshoh, Janobil, Qahqaha, Hisom, Maqotil, Qirtos, Mubashar, Abdit Shomiy, Moliki ajdar.

Qadimgi fors qahramonlari va podshohlari: Rustam, Surob, Bahman, Som, Isfandiyor, Kaykovus, Narimon, Jamshid, Dorob, Faridun, Aflotun (Platon – yunon faylasufi).

Rustam – fors mifologiyasidagi eng mashhur pahlavon, “Shohnoma” dostonida ham uchraydi. U jang san'ati bilan tanilgan.

Bahman – fors shohlaridan biri, afsonalarda kuchli hukmdor sifatida eslatiladi.

Isfandiyor – fors podshohlaridan biri, mashhur jangchi.

Kaykovus – “Shohnoma”da tasvirlangan qadimiy fors shohi.

Narimon – fors afsonalaridagi qahramonlardan biri.

Surob – Rustamning o'g'li, fors afsonalarida Rustam bilan jang qilib, otasidan o'ldirilgan.

Jamshid – fors mifologiyasidagi shoh, afsonaviy hukmdor.

Aflotun (Platon) – mashhur faylasuf, doston ichida tarixiy shaxs sifatida tilga olingan.

Dorob – fors mifologiyasidagi yana bir shoh.

Faridun – fors podshohlaridan biri [Фирдавсий 2012: 188].

Masalan: Charoki bizlarga toqat keltirolmadi. Ali degan bir arab nimadur, agar Rustam va Kaykovus va Isfandiyor va Bahman va Surob va Somi Narimon va Dorob va Jamshid va Faridun va Aflotun bo'lsalar ham bizlarga toqat qilolmas erdilar. Bizni zamonamizda alar yo'q, sen bir Alini dersan, – dedi.

Sahobalar: Xolid ibn Valid, Sa'd ibn abu Vaqqos, Hazrat Ali, Abu Bakr Siddiq, Umar, Usmon, Abu Hurayra, Zubayr, Rasul, Salmon, Ayyub Ansoriy, Bilol, Abu Zarr G'afforiy, Jobir Ansoriy, Tolha, Zubayra, Hamza, Imom Hasan, Imom Husayn.

Dostonda Hazrat Alining bir necha ism va laqablari keltirilgan bo'lib, ularni quyda ko'rishimiz mumkin: Ey Falakshoh, man (hazrat Ali – I.Sh.)i nomim olamda mashhurdir va yetti otim bordir: biri Ali va biri Vali va yan biri Murtazo va yana biri Karror va biri Qur'ondagi nomim Asadullohi g'olib va yana biri Shohimardon. Shu bilan birga, dostonda Amir Mardon, Haydar kabi laqablar bilan ham keltirilgan.

Shuningdek, dostonda joy nomlari (Zangbor, Iroq, Akka, Makkayu Madina, Daryoyi Iroq), zoonim (Duldul), buyum nomi (Zulfiqor), farishta nomi (Jabroil) ham berilgan.

Doston til qatlamida turkiy so'zlar bilan bir qatorda arab va fors-tojik tili unsurlari ham ko'p qo'llangan, Bu ayniqsa sinonimik qatorlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Ular fikrning ta'sirchanligini kuchaytirishda xizmat qilgan. Masalan: shoh – podshoh – sulton; jang – urush – g'azot; lashkar – askar – sipohiy, bayroq – parcham – alam; zaif – ojiz – nochor, mal'un – layin.

Antonimlar esa dramatik kontrastni yaratishda muhim rol o'ynagan. Masalan:

nur – zulmat; mo'min – kofir; hayot – o'lim, jannat – do'zax.

Ekspressiv-emotiv leksika va tasviriy vositalar

Asarda tasviriy ifoda, o'xshatish, mubolag'a kabi emotsional-ekspressiv kuchga ega so'zlar matnni jonlantiradi: Ollohning sheri, Ikki olam sarvari, shafolatxohi ro'zi jazo, osiyonro pushtu panoh; devday pahlavon, tog'dek yurakli, na'ra urib zamin larzaga keldi, boshi reza-reza bo'ldi, ajdar kabi chang solmoq – bu so'zlar dramatik kuch, qo'rqinch, shijoatni ko'rsatadi.

“Zarqumni gurzisi uch yuz botmon erdi, nayzasi ikki yuz botmon erdi...”

Frazeologik birliklar va xalqona iboralar

Qissada og'zaki adabiyot uslubida frazeologik birikmalar ishlatiladi:

boshini judo qilmoq (o'ldirmoq), joni do'zaxga vosil bo'ldi, takya qilmoq (suyanmoq, orqa qilmoq), zamin-u zamon larzaga keldi (qo'rquvni ifodalovchi ifoda), ro'zi jazo (qiyomat), darkanor qilmoq (quchmoq), og'iziga tosh-tuproq solmoq (pushaymon bo'lmoq), muqobil bo'lmoq (yuzlashmoq), dast topmoq (muyassar bo'lmoq), qo'l solmoq (tutmoq), rad qilmoq

(qaytarmoq), (az) odam toboindam (odam yaratilganidan buyon), manzuri nazar qilmoq (nazarga ilmoq), mo‘tamad qilmoq (ishonmoq), solmoq (urmoq), vojgana bo‘lmoq (teskari bo‘lmoq), gurda kaf bo‘lmoq (o‘takasi yorilmoq), timsol (tusmol) qilmoq (chamalamoq), raddu badal qilmoq bahslashmoq, galma-gal qilich solmoq).

Masalan: Bizlarga qandoq muqobil bo‘lursan va holonki Rustami doston va Somi Narimon bo‘lsa ham bizni shahrimizga dast tobkan emas va Isfandiyor ro‘yinatan ibn Bahman va Surob va Jamshid va Dorob – hamma podshohlar qo‘rqub bizni yurtimizg‘a kelmadi, – deb vazir qaytib ravona bo‘ldi.

Roviylar aytibdurlarki, podshoh Zarqum odamlarini hisob oldurdi, lashkarni tahqiq qiladi yetti lak ellik olti ming kishisini joni do‘zaxqa qaror va ustuvor bo‘lubdur va yana fili jangisidin ikki mingdan ziyodroq o‘lubdur va yana uch ming temirpo‘sh va sovutpo‘shlarini joni do‘zaxqa doxil bo‘lubdur.

Xulosa qilib aytish mumkinki, “Zarqum” qissasining leksik xazinasini turkiy til, diniy atamalar, tarixiy birliklar, poetik tasvirlar va xalqona ifodalar bilan boyitilgan. Bu qissa O‘rta asrlar turkiy tillarining ko‘p qatlamli, aralash, ammo o‘zaro uyg‘un leksik tizimiga yorqin misoldir. Unda qadimiy turkiy tilning fonetik, semantik, morfologik belgilarini ham kuzatish mumkin. Qolaversa, yuqorida tilgan olingan mazkur turkumdagi qissalar asosida individual ijodda yuzaga kelgan qator asarlar xalq qissalarining XIX asr oxiri XX asr boshlarida adabiy hayotning ajralmas bir qismi bo‘lganidan dalolat beradi. Ularni o‘rganish, matniy tadqiq etish, hozirgi davr tili bilan solishtirish, farqli yoki o‘xshash jihatlarini aniqlash hamda ularni amaldagi alifboda nashr ettirish orqali keng kitobxonlar ommasiga taqdim qilish o‘zbek tilshunoslari oldida turgan galdagi muhim vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

14. O‘zR FA ShI. Asosiy fond, inv. № Q 9279/I. Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal. № 11/3 (120), Xorazm Ma‘mun akademiyasi, 2024. – 299 b. <http://mamun.uz/uz/page/56>
15. O‘zR FA ShI. Asosiy fond, inv. № Q 9963/II.
16. O‘zR FA ShI. Asosiy fond, inv. № Q 9963/III.
17. O‘zR FA ShI. Asosiy fond, inv. № T 3341/III.
18. O‘zR FA ShI. Hamid Sulaymon fondi, inv. № T 2909.
19. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I–V жилд. – Тошкент: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2020.
7. Фирдансий А. Шоҳнома: сайланма. Нашрга тайёрловчи ва насрий баёни таржимони Ҳ.Ҳомидий, масъул муҳаррир Ж.Муҳаммад. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2012. – 188 б.
8. Ҳазрати Али ҳақидаги қиссалар. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: С.Рафиддинов. – Т.: Ёзувчи, 1992.

“KUNTUG‘MISH” DOSTONIDA RUHIY TAHLIL METODI
(Ergash Jumanbulbul varianti misolida)

METHOD OF PSYCHOLOGICAL ANALYSIS IN THE EPISTLE "KUNTUG‘MISH"
(On the example of the variant of Ergash Jumanbulbul)

G‘aybullayeva Madina Xusan qizi,

ToshDO‘TAU talabasi

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/HKQA3198

Annatation. *This article interprets the psychological analysis of folklore epics. The character of Kuntugmish, the hero of the purely romantic epic "Kuntugmish", which served as the basis for the article, was taken. The article took as its basis the version of the epic sung by Ergash Jumanbulbul. The relevance of the article is highlighted under the influence of the relationship of the human psyche to the external environment.*

Key words. *Psychoanalytic theory, psychoanalytic school, Kuntugmish's psyche, motive for separation.*

Psixoanaliz (psixo... va analiz) – psixoterapiya metodi va Z.Freyd tomonidan rivojlantirilgan ta’limot [Ўзбекистон миллий энциклопедияси 423]. Freyd voqea-hodisalar tafsiloti bilan chegaralinib qolmasdan, ularning kelib chiqish sabablari va asl mohiyatini izlab topishga intildi [Ибодуллаев 2018;133]. 1896-yilda Z.Freyd nevropatolog sifatida ruhiy jarayonlarni o‘rganishda nevrozni davolashning yangi usuli bo‘lgan psixoanaliz atamasini ishlatgan.

Z.Freyd inson ruhiyatini muz tog‘ga qiyoslab tushuntirib beradi: “Muz tog‘ining ustki, ya’ni oltidan bir qismi ong bo‘lsa, suv ostida ko‘rinmay yotgan oltidan besh qismi ong ostidagi jarayonlar, ya’ni ongsizlikdir. Obrazli qilib aytganda, psixoanalizni osmonga bo‘y cho‘zib turgan teleminoraga o‘xshatish mumkin. Ushbu minoraning bir oyog‘i – fiziologiya, ikkinchi oyog‘i – nevrologiya, uchinchi oyog‘i esa – psixologiyadir. E’tibor qiling, ularning hammasi bir xil va teng. Minoraning osmonga bo‘y cho‘zib, quyoshga intilib turgan qismi esa – psixoanalizdir. Z.Freyd bizda “yashirinib” yotgan psixologik jarayonlarni ongsiz jarayonlar deb ataydi. Rus psixologlari bu holatni turli atamalar bilan ta’riflashadi: “бессознательное” (ongsizlik), “подсознание” (ongosti) [Ибодуллаев 2018;137].

Z.Freyd o‘z kuzatuvlariga asoslanib, inson ruhiyatining yangi bir modelini yaratdi. Unga asosan bir-biriga uzviy bog‘liq bo‘lgan 3 ta psixologik tuzilma mavjud. Bular id, ego va super-ego. “Id” – bu instinktlar. U ongdan xolis. “Ego” – bu Men. Uning ongi bor. “Super-ego”, ya’ni “super-men” – bu odamni o‘rab turgan muhit, jamoyat. “Super-men” odamning xulq-atvorini “tepadan” nazorat qilib turadi [Ибодуллаев 2018;138]. Psixoanaliz ta’limotining vazifalaridan biri – ongsizlik sohasidagi “kompleks”larni aniqlash va aniqlashga yordamlashishdan iborat [Ўзбекистон миллий энциклопедияси 423].

Jahon folklorshunosligida xalq og‘zaki ijodini o‘rganuvchi ko‘plab maktablar mavjud bo‘lib, ular folklorshunoslikning u yoki bu tomonini qamrab oladi. Bunday maktablar bir-biridan o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlari bilan farqlanib turgan. Biroq hech qaysi maktab XIX asr oxirida yuzaga kela boshlagan va XX asrda o‘zining qiyomiga yetgan psixoanalitik maktabchalik shov-shuvlarga sabab bo‘lganichalik emas. Psixoanalitik maktabi nemis olimi I.Baxofenning 1861-yil e’lon qilingan “Onalik huquqi” tadqiqotidan so‘ng ma’lum bir nazariya sifatida shakllana boshladi va nemis olimlari V.Vundning “Xalqlar ruhiyati”, “Mif va din”, Z.Freyd “Totem va tabu”, “Tush

ta'biri" kabi asralari va K.Yungning tadqiqotlaridan so'ng XX asr adabiyotida yirik maktab sifatida shakllanib bo'ldi [Жаббор Эшонкул 2019;106].

Inson ruhiyati juda keng olam bo'lib, undagi hissiyot va tuyg'ular ikki xil shaklda o'zini namoyon etadi: birinchisi anglangan, ma'lum mantiqqa bo'ysungan, tashqi dunyoga nisbatan o'zining qat'iy xulosa va yo'nalishiga ega tuyg'ular. Bu tuyg'u insonning jamiyatga, odamlarga, atrof-muhitga munosabati va bular haqidagi ma'lum tushunchaga ega bo'lgan qarashlarni ifodalaydi; ularning barchasini ong sintez qilib boradi, ya'ni ong bevosita ishtirok etadi. Ikkinchisi ong osti hislari, onga qalqib chiqmagan, lekin inson ruhiyatida doimo mavjud, tashqi dunyo bilan tinimsiz aloqa qilib turuvchi hislar. Bu hislar inson harakati, ruhiyatining asosini tashkil etadi. Garchi biz gapirayotgan gaplarimiz, fikrlarimiz, o'zimizni tutish va holatlarimiz bizga anglangan, ma'lum bir mantiqqa bo'ysunganday tuyulsa-da, ammo bu hislarni yuzaga chiqaruvchi, shu tushunchalarga turtki beruvchi asosiy narsa – ong osti hislaridir. Inson ruhiyatida ongli faoliyat va ongli hislardan ko'ra, anglanmagan hislar ko'lam jihatdan cheksizdir [Жаббор Эшонкул 2019;106].

Psixanalitika nazariyasi "Shoh Edip" tragediyasini sharhlashda o'zining mukammal darajasiga yetdi. Shunu aytish kerakki, birgina shu asarni psixanalitika nazariyasi namoyondalarining deyarli barchasi sharhlagan, ammo bu sharh turlichaligi bilan diqqatga sazavordir. Z.Freyd "Shoh Edip"ni ota va bola o'rtasidagi anglashilmagan mayl, ya'ni shahvoniy mayl uchun kurash deb hisoblaydi. Onaga bolaning muhabbati, Freyd fikricha, beg'ubor ko'rinsa-da, anglashilmagan shahvoniy muhabbatdir, shu sababli Shoh Edip o'zi istamagan holda, biroq ong osti hissiyotlar – shahvoniy mayl ta'sirida onasiga bilmay uylanadi. Bu barcha insonlarga xos, ya'ni inson mavjud ahloq yuzasidan onaga maylni xaspo'shlasa-da, biroq uning ong osti kechinmalarida shahvoniy mayl ustuvorlik qiladi. K.Yung fikricha esa, "Shoh Edip" ommaviy ongsizlikni ramzlashtiradi. E.From fikricha esa, asar patriarxal va matriarxal tuzumlarni va shu davrga xos ota, ona, bolaning ichki kechinmalari – tabiiyki, anglanmagan, biroq miyaga ramz holatida cho'kkan hissiyot, kayfiyatlar kurashini aks ettiradi [Жаббор Эшонкул 2019; 109].

Psixanalizda yuqorida qayd etilgan patologik hodisalar sodir bo'lishini sof ishqiy-romanik doston bo'lmish "Kuntug'mish" epizodlari orqali ko'rishimiz mumkin. Baxshilar tomonidan bu dostonning ko'plab variantlari kuylanganiga qaramay, Ergash Jumanbulbul kuylagan varianti muvoffaqiyatli chiqqan. Dostonda Kuntug'mish va Xolbeka obrazlari orqali sof sevgi va adolat tantanasi bo'lgan ishonch ko'rsatib berilgan. Dostondagi Zangarlik bir savdogar

Azbarxo'ja (non beraman, deb Kuntug'mishni ajdarga qarshi yo'llagan) Qur'oni Karimni o'rta qo'yib, Kuntug'mish bilan do'st tutinadi. Azbarxo'ja do'stining ayoli Xolbekaning husn-u jamolini ko'rib, fe'li ayniydi, do'stiga xiyonat qilib, uni mast qiladi, kigizga o'rab, ustidan tosh bostirib, ikki o'g'lini Zarchaman cho'lida qoldirib, Xolbekani bandi qilib olib ketadi. O'ziga kelgan Kuntug'mish ham yori Xolbekadan, ham ikki go'dagidan ayrilganini anglaydi. Dostonda bu holat baxshi tilidan mohirona kuylanadi: "Shunda Kuntug'mish o'zining hol-ahvoliga, yoridan judo bo'lganiga, bolalaridan ayrilib qolganiga, falakdan shikoyat qilib, bir so'z deb yura berdi:

Qodir mavlon, meni solding savdoga,
Qayta boshdan men yorimdan ayrildim,
Yorim ketib o'zim qoldim baloga,
Ko'nglim olgan dildorimdan ayrildim1.
... Ikki ko'zdan oqqan qonli jolamdan,
Bu falakka chiqqan oh-u nolamdan,
Boz ayrildim ikki birday bolamdan,

1Aytuvchi: Ergash Jumanbulbul o'g'li. Kuntug'mish. Ravshan, – Toshkent: Sharq 2011, – B. 87.

So'zlar tilim, ham jonimdan ayrildim.
... Uchayin desam, qanotim bo'lmasa,
Turmoqqa, naylay, toqatim bo'lmasa,
Yerga kirmakka najotim bo'lmasa,
Ikkovginang cho'lda ochqab qolibsana,
Go'daklar, naylay, ovqatim bo'lmasa [Kuntug'mish 2011; 90].

Yuqoridagi jumlaning naqadar ta'sirchanligini folklorshunos Shomirza Turdimovning "Hikmatlar xazinasi" da keltirilgan misol orqali ham anglash mumkin: "Ergash shoir Buxoro madrasasida ta'lim olgan davrda bir katta mudarrisga otasi baxshi ekanligini aytgan ekan. Mudarris baxshilik san'atiga nisbatan bepisand gap qilibdi. Ittifoqo, Jumanbulbul o'g'lini ko'rishga kelibdi. Shunda Ergash shoir kichik davra uyushtirib, mudarrisni ham taklif etibdi, taom tanavvul qilingandan so'ng, Jumanbulbuldan doston kuylab berishni so'rashibdi. Ergash shoir otasidan "Kuntug'mish"ni aytib berishni iltimos qilibdi. Dostonning Kuntug'mish bolalaridan ayrilib, ko'kka munojat qilgan o'rni kelganida mudarris yig'lab davradan bosh olib chiqib ketibdi. Mudarris bir yilcha avval yosh o'g'lidani judo bo'lgan ekan... "[Турдимов 2016;50].

Ayriliq motivi orqali Kuntug'mishning ruhiy ahvoli, uning ichki kechinmalari aks ettirilgan. Inson ruhiyati nihoyatda murakkab bo'lib, uning sirli jarayon ekanligini ko'rsatadi. Chunki inson ruhiyatidagi o'zgarishlar o'z-o'zidan paydo bo'lib qolmaydi, kunlar, oylar, yillar davomida yig'ilib kelgan yoki to'satdan tashqi kuch, omil ta'siri natijasida inson xatti-harakatida namoyon bo'ladi. Dostonda Kuntug'mish ruhiyatidagi o'zgarishlar dushmanining qaqshatqich zarbasi sabab yuzaga kelgan. Ayriliq motivi orqali Kuntug'mishning, eng avvalo, sof sevgisiga bo'lgan hurmati, sadoqati hamda farzandlariga bo'lgan otalik muhabbati, mehri ma'lum darajada mohirona tasvirlanadi.

Baxshi tilidan kuylangan jumalarga e'tibor qaratsak, Kuntug'mishning ota maqomida qanchalik ulug'vor shaxs ekanligining guvohi bo'lamiz. Quyidagi tasvirda Kuntug'mish chekayotgan g'am-anduhning uning ruhiyatiga bo'lgan ta'siri naqadar og'riqli ekani aks ettiriladi:

... Ot chopilar baland tog'ning pastiga,
Quloq soling gapimning payvastiga,
Mayib norday ingranadi Kuntug'mish,
Chopib chiqdi katta qirning ustiga.
Yosh olgandir vallamatning ko'zini,
G'am bilan unutgan shahzod o'zini,
Chopib chiqsa bitta qirning ustiga,
Yo'lda ko'rdi go'daklarning izini¹.

Dostonda keltirilgan ayriliq motivida Kuntug'mish suyukli yori -Xolbeka, ikki go'dak egizlaridan ayrilish holati uning ruhiyatida kechayotgan ishqiy kechinma hamda otalik iztirobiga alohida urg'u berilgan.

Xulosa qilganda, Kuntug'mish No'g'ay podshosi Qoraxonning yakka-yu yolg'iz o'g'li bo'lishiga qaramay, qo'lida amali, to'raligi, ilmi, kamoloti bo'lsa-da, taqdirning mashaqqatli sinovlariga bardosh berib, kurashib, matonat bilan og'ir qiyinchiliklarni yengib o'tadi. Kuntug'mish ruhiyati tashqi zarbalar ta'sirida hayotini izidan chiqarsa-da, undagi sof ezgu tuyg'ular zulmni yengib o'tishda ustuvorlik qiladi. Taqdir Kuntug'mish bardoshi yeta olishini bilgani uchun ham, uni ochlik, madorsizlik, adolatsizlik, mutelik, xiyonat, hijron, otalik ayrilig'i kabi sinovlar bilan "siylaydi" va bularning ta'siri o'laroq, Kuntug'mish ruhiyati tushkunlik, chorasizlik holatlari bilan to'qnashadi. Ishaqiy-romanik dostonlarga xos bo'lmagan bir jihat – uning

¹Aytuvchi: Ergash Jumanbulbul o'g'li. Kuntug'mish. Ravshan, – Toshkent: Sharq 2011, – B. 88-89.

otalik maqomi alohida omil sifatida Kuntug‘mish xarakterini yoritishga xizmat qilib, doston mazmuniga qo‘shimcha ma’no yuklab, dostonni go‘zal namuna sifatida boyishiga hissa qo‘shgan jihatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» П харфи. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти – 466 б.
2. Ибодуллаев З. Асаб ва руҳият. – Тошкент: Zamin nashr, 2018. – 232 б.
3. Жаббор Эшонкул. Миф ва бадиий тафаккур, – Тошкент: Фан нашриёти, 2019. – 246 б.
4. Aytuvchi: Ergash Jumanbulbulo‘g‘li. Kuntug‘mish. Ravshan. – Toshkent: Sharq 2011. – 368 б.
5. Турдимов Ш. Хикматхазинаси. – Тошкент: 2016. – 130 б.
6. Aliqulova H. Folk fantasies related to national dress artistic interpretation in the yor-yor. Eurasian journal of Academy research. Volume 2 Issue 12, November 2022. N <https://doi.org/10.5281/zenodo.7397165>. - B. 1243-1246.

QUVASOY SHAHAR POLMON QISHLOG'I SHEVASINING AYRIM LEKSIK
XUSUSIYATLARI
SOME LEXICAL FEATURES OF THE DIALECT OF THE POLMON VILLAGE
OF KUVASAY CITY

Mamadaliyeva Nilufar Zafarjon qizi,

Qo'qon davlat universiteti

filologiya fakulteti talabasi

Ilmiy rahbar: Usmonova Sofiyaxon Alimovna,

Qo'qon davlat universiteti filologiya fakulteti dotsenti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/DPGP2843

Annotation. *This article provides information about some lexical features of the urban dialect of the city of Kuvasoy, Fergana region, and the origin of the name of the village of Polmon and explanations of some specific lexical groups.*

Keywords: *Dialect, Polmon village, lexical features, types of food, ritual names, kinship relations, household items.*

Ma'lumki, o'z tiliga ega bo'lmagan xalq jamiyat sifatida taraqqiy etmaydi. Tilning paydo bo'lishi va rivojlanishida esa shevalarning o'rni beqiyosdir. Chunki adabiy tilning ham asosini shevalar tashkil qiladi, shevalar orqali milliy til vujudga keladi. Professor Y. D. Polivanov "O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili" nomli asarida (1933) o'tgan asrning birinchi choragidayoq o'zbek tili o'zining ko'p shevaliligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turishi haqida ma'lumot bergan edi [1].

O'zbek tili murakkab va boy dialektal tuzilishga ega bo'lib, turli shevalar asosida shakllangan. Shevalar hududiy va ijtimoiy xususiyatlariga ko'ra farqlanadi va milliy til taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek tilshunosligida shevalar uchta asosiy lahjaga bo'linadi: qarluq(g'arbiy), qipchoq(shimoliy) va o'g'uz (janubiy). Bu lahjalar o'zining fonetik, morfologik, sintaktik va leksik xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Har bir tilning leksik tarkibi asosini hayotiy zarur tushunchalar ifodasi bo'lgan, davrlar mobaynida turg'un va yashovchi bo'lgan, yangi so'zlar yasash uchun baza bo'ladigan, shu til egalarining barchasi uchun umumiy bo'lgan so'zlar tashkil etadi. Bunday so'zlarga o'zbek tilida tabiat hodisalari, hayvon va qushlar, asosiy holat-harakatni va shu kabilarni ifodalovchi so'zlar kiradi. Bu so'zlar o'zbek tilida so'zlashuvchi jamoa uchun umumiy bo'lganidek, umumxalq o'zbek tilining tarmoqlari bo'lgan shevalar uchun ham, qayta ishlangan yuqori formasi- adabiy til uchun ham bab-baravar umumiydir. Shunga ko'ra, o'zbek tili leksik tarkibining asosiy qismini tashkil etuvchi so'zlar o'zbek shevalari va shuningdek, o'zbek adabiy tili leksik sostavining ham asosiy qismini tashkil etadi [2].

Farg'ona vodiysi O'zbekistonning eng qadimiy va zich aholi yashaydigan hududlaridan biri bo'lib, bu yerda shakllangan shevalar o'ziga xos leksik xususiyatlarga ega. Farg'ona viloyati O'zbek tilining qarluq guruhiga mansub bo'lsa-da, bu hududda turkiy tillarning boshqa guruhlariga oid unsurlar ham uchraydi.

Quvasoy shahri Farg'ona viloyatidagi 4 ta shahardan biri. Farg'ona shahridan janubi-sharq tomonga 22 km masofada joylashgan bo'lib, Farg'ona shahri, Quva

tumani, Farg'ona tumani hamda Qirg'iziston Respublikasi bilan chegaradosh. Aholisi 96,8 ming kishidan ortiq(2022). Milliy tarkibiga ko'ra o'zbeklar 43,5%, tojiklar 29%, qirg'izlar 11,5 %, ruslar 7,9% boshqa millat vakillari ham istiqomat qiladi.[4]

Shevaning rang-barang bo'lishida ushbu hududda istiqomat qiladigan turli xil millat va elatlarning ahamiyati katta. Shunday ekan, Quvasoy shahrida yashovchi aholining har xilligi shevalardagi rang-baranglikni oshiruvchi bir omil sifatida ko'rishimiz mumkin.

Quvasoy shahrida joylashgan Polmon qishlog'i haqida gap ketganda, avvalo, uning nomlanishiga e'tibor qaratamiz. Ilgari ushbu qishloqda aholi ko'chib kelib yashamasdan oldin Polvonbek o'z oilasi bilan yashab o'tgan ekan, shunga asosan Polvon deb atalgan, hozirgi kunga kelib Polmon deb yuritilmoqda [3].

Polmon shevasi umumturkiy va umumo'zbek shevalarining leksik strukturasidagi unsurlarning o'xshashligi kuzatiladi, biroq ayrim o'zgacha leksik xususiyatlari quyidagi jihatlari bilan farqlanadi.

1. Oziq-ovqat nomlari
2. Uy-ro'zg'or buyumlari
3. Qarindosh-urug'chilik munosabatlari
4. Marosim nomlari

1. Oziq-ovqat nomlari:

Til millatning mentaliteti, urf-odat va xususiyatlarining eng muhim aksi sifatida tan olingan. U insonning butun mavjudligini, shu jumladan, uning moddiy hayoti, ruhiy holati, estetik didi, madaniy va ma'naviy hayotini qamrab oladi. Oziq-ovqat nomlari tilning leksik tizimida ham muhim o'rin tutadi va tilshunoslikda bu sohada keng qamrovli tadqiqotlar olib borilmoqda. Oziq-ovqat iste'moli inson hayoti uchun muhim va har qanday jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tizimi bilan chambarchas bog'liq. Oziq-ovqat nomlarini o'rganish milliy til haqida tasavvur beradi va uni kelajak avlodlarga yetkazishga xizmat qiladi. Yuqorida ta'kidlanganidek, mahsulot nomlari nafaqat tilshunoslarni, balki boshqa soha mutaxassislarini ham qiziqtiradi, chunki ular tarix va etnografiyani o'rganish uchun material tayyorlab beradi. Oziq-ovqat nomlarini o'rganish tilning leksik tizimini boyitishga yordam beradi va katta ilmiy ahamiyatga ega hisoblanadi [4].

Nämäk-šäpäk - quritilgan pomidor maydalanib, issiq suvda ivitiladi, suvga piyoz, ko'kat, qalampir solib arashtiriladi. Tandirdan yangi uzilgan nonni aralashmaga solib bo'ktiriladi. Ushbu taom bizga tojiklardan kirib kelgan. Adabiy tilda bu taom nomi keltirilmagan. M: *Isiy nōn yōptim nāmāk-šäpākka suv qoy. Nōnpällä* - nonpalov, kartoshka va nondan tayyorlanadigan quyuq taom. **Bözlämü** - qatlamaning bir turi. Adabiy tilda qatlama-oddiy xamirdan yupqa yoyib, yog'da pishiriladigan taom (boshqa shu kabi pishiriqlardan qatlamlilik bilan ajralib turadi)[8]. M: Bugun yolim bor 8 ta bözlämä pishirip olarman. **Surkama**- qatlamaning ustiga shakar sepilgani. **Tüppä**- xamirni tortburchak shaklda kesib tayyorlanadigan ovqat. Adabiy tilda shu kabi taom kulchatoy deb ataladi. Kulchatoy-xamirni shapaloq-shapaloq qilib kesib, go'sht qaynatilgan sho'rvada pishirilgan taom [6]. **Püyävü**- tuxumli sho'rva M: *Uyda go'st qōmāpti, püyävü qilelik. Zany-zany* - salla shaklida pishiriladigan chak-chak. **Ümōč**- xamirdan tayyorlanadigan guruch shaklidagi taom. Adabiy tilda ham umoch deyiladi. **Umoch**- uvalangan xamir solib pishirilgan suyuq osh [9]. M: Bizga oldin buvam ümōch qiberardi. **Bug'doy koča**- kelida maydalangan bug'doydan tayyorlanadigan taom. **Aččiq-čüčük**- Toshkentcha yupqa taomi, xamirdan tayyorlanadigan go'shtli taom. Adabiy tilda bu taom yupqa nomi bilan keltirilgan. **Yupqa**- xamirni chalpikka o'xshatib yoyib,ustiga yog'da qovurilgan qiyma, sabzi solib,qozonda pishiriladigan taom;

cho'zma [2]. **Qürtöp-** un va saryog' biroz qovrilib, qurutning ivitilgani quyiladi va ozgina qaynatiladi. bu taom adabiy tildae keltirilmagan. M: *Bir šortak qilib qürtöp qilin.*

2. Uy-ro'zg'or buyumlari:

Pänšäxa- beshlik. Adabiy tilda beshlik-odatda beshta egri sanchig'i bo'lgan, paxta, xashak kabilarni olish, surish uchun ishlatiladigan uzun sopli asbob [5]. **Tatalayich-** xaskash. Adabiy tilda xaskash-xashak, xas-cho'p va sh.k.ni yig'ish, to'plash, shuningdek, chopilgan yer tuprog'ini maydalab tekislash uchun ishlatiladigan, uzun dastali, ko'p tishli qishloq xo'jalik quroli [10].

Čölyä- o'roqning

kattasi. **Čini-** kosa. Adabiy tilda kosa-piyoladan kattaroq, asosan suyuqlik va turli ovqatlar solib ichish uchun ishlatiladigan idish [2]. **Tövçq-** lagan. Adabiy tilda lagan - quyuq taomlar solish uchun mo'ljallangan, tarelkadan katta yassi idish [7]. M: *Ošti 4 ta tövçqa solelik.* **Däsmöl -** qo'l sochiq. Adabiy tilda dastmol-qo'l artaligan ro'molcha, dastro'mol; cho'ntak ro'molcha [5]. M: *Mehmonlarga däsmöl opčiq.* **Yeñiča-** nonni tandirdan uzishda ishlatiladigan buyum.

3. Qarindosh-urug'chilik munosabatlari:

Böydada - amaki. Adabiy tilda amaki-otaning akasi yoki ukasi (jiyanga nisbatan). [5] M: Böydadami qizi man bilan teng. **Büva -** ona, buvi. Adabiy tilda ona- farzandi yoki farzandlari bo'lgan xotin (o'z tuqqan farzandlariga nisbatan); bolali xotin [7] **Büviča-** katta kelinoyi. Adabiy tilda kelinoyi -akaning xotini (uka yoki singilga nisbatan). [6] M: *Mani büvičam kōta qigan.* **Ena-** buvi. Adabiy tilda buvi-otaning yoki onaning onasi. [5] **Əpçiqi-** buva. Adabiy tildda buva-bobo. [5] **äyä-** ona. Adabiy tilda ona tarzida keltirilgan.

4. Marosim nomlari:

əq kiydi- fotihadan oldingi marosim. Adabiy tilda oqkiyar- oqsolar tarzida keltirilgan [7]. **Sürpasoldi-** sunnat to'yidan oldin ayyollar to'planib, narsalar pishirishadi. Adabiy tilde shu kabi marosim surpaqoqdi so'zi orqali ifodalangan. Supraqoqdi-katta ziyofat, to'y va sh.k. dan keyin qolgan narsalar bilan kichik doiradagi yaqin kishilarni mehmon qilish va shunday mehmondorchilikning o'zi [8]. **52- motam marosimi,** marhum vafotining 52 kuni o'tkaziladi. Ushbu marosim adabiy tilda keltirib o'tilmagan. **Čaqirdi-** kelinning to'ydan keyin birinchi marta uyga borish marosimi. Čta ko'rdi- kuyovning uyiga kelinning otasi mehmon bo'lib borishi. **soziašti-** sabzi archtdi, to'ydan bir kun oldingi marosim. Adabiy tilda sabzito'g'rar tarzida keltirilgan. **Sabzito'g'rar -** to'y oshidan bir kun avval erkaklarning to'y bo'ladigan xonadonga yig'ilib, osh sabzisini to'g'rab tayyorlab qo'yishidan iborat marosim [8].

Xulosa qilib shuni ta'kidlash lozimki, Farg'ona viloyati shevalari o'zining boy leksik qatlamiga ega bo'lib, unda qadimgi turkiy so'zlar, dialektal birliklar, boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar va o'ziga xos shakllanish xususiyatlari uchraydi. Ushbu shevalarning leksik xususiyatlari nafaqat tilshunoslar uchun qiziq, balki xalqning madaniy merosini o'rganish uchun ham muhimdir. Farg'ona shevalari o'zbek tilining boyligi va hududiy xususiyatlarini saqlab qolganligi bilan ajralib turadi. Bundan tashqari, Farg'ona viloyatida joylashgan Polmon qishlog'i ham o'zining ayrim sheva xususiyatlari bilan ham tilshunoslar uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Shundan ko'rinib turibdiki, har bir hududda o'ziga yarasha sheva xususiyatlari mavjud. Shevalarni o'rganish orqali tilda mavjud qadimiy go'zal til birliklarini o'rganish imkoniyati kuchayadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashurbayev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Navro'z, 2016.

2. Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek adabiy tili va o‘zbek xalq shevalari. – Toshkent: Fan, 1962.
3. Mamatisakov J., Alijova N., Rahmatullayeva S. Quvasoy hududidagi toponimlarning strategrafik tahlili. <http://sjifactor.com> 2022.
4. Usmonova O. Oziq-ovqat semantikasining zamonaviy filologiyada o‘rganilishi <http://ilmiyxabarlar.uz/>
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 1-jild. – T:, O‘ME, 2005.
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 2-jild. – T:, O‘ME, 2005.
7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 3-jild. – T:, O‘ME, 2005.
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 4-jild. – T:, O‘ME, 2005.
9. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5-jild. – T:, O‘ME, 2005.
10. https://t.me/Quvasoyliklar_Kanali

TOG'AY MURODNING "BU DUNYODA O'LIB BO'LMAYDI" ASARIDA DIALEKTIZMLAR

DIALECTISMS IN TOGAY MURAD'S "ONE CANNOT DIE IN THIS WORLD"

Yusupova Gulcharos Yunusali qizi,

Qo'qon davlat universiteti filologiya fakulteti talabasi

Gulcharosyusupova003@gmail.com

Ilmiy rahbar: **Usmonova Sofiyaxon Alimovna,**

Qo'qon davlat universiteti filologiya fakulteti dotsenti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/TBAZ4928

Annotation. *This article discusses the dialectal features in the work of the unique talent Togay Murod "You Can't Die in This World". A number of excellent works of the writer, such as "The Stars Burn Forever", "The Fields Left by My Father", "You Can't Die in This World", are among the masterpieces of Uzbek literature. This article discusses the dialectalisms used in the work and their types.*

Key words. *Dialects, Uzbek dialects, dialectisms, phonetic dialectalism, lexical dialectalism, morphological dialectalism.*

Badiiy adabiyot tili xalq (millat) tili boyliklarining qayta ishlangan ko'rinishidir. Shu jarayonda badiiy so'z ustalarining voqea yoki qahramon sarguzashtlari o'tadigan shevaga murojaat qilishlari e'tirof etib kelinadi. Adabiyotda mahalliy kolorit degan tushuncha bor. Bu esa adibiarga mahalliy kechinmalarni ifodalashda sheva xususiyatlaridan keng foydalanishga imkoniyat yaratadi [Ashirboyev, 2016:76].

Dialektizmlar – adabiy tildagi dialektlarning o'ziga xos hududiy unsurlari. Dialektizmlar tilshunoslikning barcha sohaları (fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis va boshqalar)ga taalluqli. Badiiy ijodda dialektizmlar narsa, voqea va hodisaga mahalliy urg'u berish maqsadida qo'llanadi, bundan tashqari, personaj nutqini individuallashtirish uchun foydalaniladi. Shu o'rinda dialektal so'z maqomiga tag'rif berishni joiz deb topdik. Bu haqida T.Enazarovning "Dialektal so'z maqomi" nomli maqolasida quyidagicha fikrlar berilgan: "Dialektal so'z maqomi haqida gapirganda quyidagilar e'tiborga olinishi lozim bo'ladi: Shevalarga xos so'z, so'z birikmasi va iboralar adabiy tilda juda kam qo'llanishi yoki umuman qo'llanmasligi bilan ajralib turadi. "O'zbek tili", "Hozirgi o'zbek adabiy tili", "O'zbek tili leksikologiyasi" kabi darslik va o'quv qo'llanmalarda dialektal so'z va dialektal ma'nolar to'g'risida mulohaza yuritilmagan. Sheva so'zlari termini uslubiy xususiyatlarga ko'ra takroriylikning oldini olish uchun ikkinchi bir termin bilan dialektal so'z deyiladi. Ularning badiiy asarlarda qo'llanish shakllari esa dialektizmlar hisoblanadi. Shuning uchun ham O.Madrahimovning "Jonli shevalar leksikasining adabiy til leksik qatlamlariga munosabati masalasi tekshiruvchilarning diqqatini o'ziga jalb qilishi tabiiydir", degan fikrlari ham e'tiborga loyiq" [Enazarov, 2021:120].

Tog'ay Murod asarlarida fonetik dialektalizm va leksik dialektalizmlarga oid fikrlar berilgan. Bu bo'yicha M.Qosimovning "Badiiy nutq individualligining lingvistik xususiyatlari (Tog'ay Murod asarlari asosida)" nomli dissertatsiyasida quyidagicha ta'riflar berilgan: "Ma'lumki, "fonetik dialektalizmlarda emotsional bo'yoq kuchli bo'lmaydi. Bundan tashqari shevaga xos bo'lgan tovushlar sistemasini faqat transkripsiya orqaligina aniq berish mumkin". Ammo shunga qaramasdan shevadagi fonetik o'zgachalikdan badiiy matnda estetik maqsad bilan foydalaniladi, chunki bunday o'zgachalik, avvalo, nutqqa jonlilik baxsh etadi, qolaversa, hududiy

mansublikni ta'kidlaydi, qahramon nutqining individualligini ta'minlaydi" [Qosimova, 2007:122]. Leksik dialektizmlarga quyidagicha ta'rif berilgan: "Leksik dialektalizm. Bunday dialektalizmlar, odatda, badiiy tilda ko'proq uchraydi. Shuning uchun ham muayyan ijodkor asarlari tilga bag'ishlangan ishlarda, asosan, leksik dialektalizmlarga to'xtalib o'tiladi, xolos. Tog'ay Murod asarlarida ham shevaga xos so'zlar uning o'ziga xos uslubini belgilashda asosiy vositalardan biri bo'lib xizmat qilgan. Muallif ularni o'z qahramonlari nutqiga shunday singdirib yuborganki, busiz adib asarlari jozibasi va xalqchilligini tasavvur qilish qiyin" [Qosimova, 2007:132].

Biz tahlilga tortgan "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi" asarida morfologik dialektalizmlar ham ko'p uchraydi. Quyida berilgan so'zlarning tarkibida yuqorida fikr yuritilgan fonetik, leksik, morfologik dialektalizm xususiyatlariga tegishli namunalarni ko'rib o'tamiz.

M: Kolxoz idorasi qoshida **oyoq ildi**. [4:1] Ushbu gapda "**oyoq ildi**" so'zi shevaga oid so'z bo'lib, "to'xtadi" ma'nosida qo'llanilgan. M: Qorovul **hadaha-hadaha** keldi [4:1]. Ushbu gapdagi "**hadaha**" so'zi O'TILda tez, birdan [8:472] ma'nosida izohlanadi. Asarda ham aynan shu ma'noda qo'llanilgan. M: –Tayinlab qo'yib edim, xalq **halizamat** kelib qoladi. [4:1]. Ushbu gapdagi "**halizamat**" so'zi ko'p vaqt o'tmasdan, tez orada, sal vaqt ichida ma'nolarini anglatib, vaqtni bildirish maqsadida qo'llanilgan [8:492]. M: Siz **tuman** borib keldingiz, siz ayting? [4:2] Bu gapda "**tuman**" so'zi morfologik o'zgarishga uchragan, ya'ni **-ga** jo'nalish kelishigi qo'shimchasi tushirib qoldirilgan. M: Otiga "firqa" qo'shib **aytmagichlarni**: "Xalq dushmani" deya aybladi. [4:2] Ushbu gapda "**aytmagichlarni**" so'zi morfologik o'zgarishga uchragan, yani fe'lga qo'shilib, narsa otlarini yasashda ishtirok etuvchi **-gich** qo'shimchasi yordamida shaxs oti yasalgan. Bu so'z "biror gapni aytmaydigan insonlar" ma'nosida qo'llanilgan. M: Ona **o'ng** gapirmadi, – **chap** gapirdi. [4:2] Ushbu gapdagi "**o'ng** va **chap**" so'zlari yaxshi va yomon so'zlari ma'nosida qo'llanilgan. M: **Sidirg'a** o'tir, bozori kasod, **sidirg'a** o'tir! [4:2] Ushbu gapdagi "**sidirg'a**" so'zi bir rangdagi, bir tUSDagi gulsiz siydam mato ma'nosini bildiradi. [7:494]. Ushbu gapda esa bolaning savdosi yurishmagan matoga o'xshatilgan. M: Qish **qaridi**. El ko'klamni poyladi. [4:7]. Yuqoridagi gapda "**qaridi**" so'zi aslida keksaymoq, qartaymoq ma'nolarini ifodalasa, gapda "tugadi, oxirladi" ma'nosini bildirgan. Yer **chatnab** yotibdi, chatnab! [4:20]. Bu gapdagi "**chatnab**" so'zi yerning qurib, suvsiz qolganligiga ishora bergan. M: –Zo'r bo'lgandayam, **ulay-bulay** zo'r emas. **Labbaygo'y** emas [4:21]. Ushbu gapda qo'llanilgan "**ulay-bulay**" so'zlari unday-bunday zo'rlardan emas, munosiblardan degan ma'nolarni anglatadi. M: "**Labbaygo'y**" so'zining ma'nosi quyidagicha: Birovning gapini, topshirig'ini doim labbay! deb bajaruvchi; itoatkor; laganbardor [6:481]. Ushbu gapda esa huddi shunday odamlardan emasligiga ishora bergan. M: Mirzaxo'jayeva ...choyni oqlab keldi. [4:22]. Ushbu gapdagi "oqlab" so'zi choyni damlab kelganligi ma'nosida qo'llanilgan. [4:23]. M: Mashina buyurdi. Ushbu gap morfologik o'zgarishga uchragan so'zlardan tashkil topgan bo'lib, "**mashinaga buyurtma berdi**" jumlasining qisqargan shaklini aks ettirgan. M: Mashina xiyolda yo'l tanobini tortdi. [4:23]. Ushbu gapdagi "**xiyolda**" so'zi asliga ko'ra "bilinar-bilinmas darajada; ozgina, biroz" ma'nolarini anglatadi. Gapda ham aynan shunday ma'noni ifodalagan bo'lsa, **tanobini tortdi**" so'zi esa yo'lning tamomlanganini, to'xtash joyini bildirgan. M: Gap... o'zgacha **to'n kiydi**. [4:25]. Ushbu gapdagi "**to'n kiydi**" iborasi "tus oldi, holati o'zgardi" ma'nolarini anglatadi. **Raykomni** mashinasi bahaybat darvoza oldida **bel bo'ldi**. [4:27]. Ushbu gapdagi "**raykomni**" so'zi morfologik o'zgarishga uchragan bo'lib, qaratqich kelishigi qo'shimchasi **-ning** o'rnida tushum kelishigi **-ni** dan foydalanilgan. Gapdagi "**bel bo'ldi**" iborasi esa "ko'rindi to'xtadi" ma'nosini ifodalagan.

M: –Ammo-lekin ana shu general halol kommunist, deyishadi. **Beyoziqdan-beyoziq** yotibdi, deyishadi [4:31]. Gapdagi "beyoziq" so'zi "besabab, begunoh, aybsiz" ma'nolarini anglatadi. M: Oqibat tiriklarni **qiynab** boshladi. Ushbu gapdagi qiynab boshladi birikmasida fonetik o'zgarish mavjud bo'lib, "y" fonemasi o'rnida "**b**" fonemasidan foydalanilgan. Natijada: "**qiynay boshladi**"

birikmasi o'zgarishga uchragan. M: Botir firqa **ziroat suvladi** [4:32]. Ushbu gapda qo'llanilgan "**ziroat suvladi**" ifodasi "o'simliklarni sug'ordi" ma'nosini anglatadi. M: Suvni tok jo'yasi boshidan oqizib qo'ydi. [4:32]. Gapdagi "**tok jo'yasi**" birikmasi "uzum mevasining asosiy tana qismi" ma'nosini ifodalaydi. M: Soyalar ziroat **qabatlab-qabatlab** o'tdi. [4:32]. Ushbu gapdagi "**qabatlab**" so'zi qavat so'zining fonetik o'zgarishga uchragan ko'rinishi bo'lib, unda "v" fonemasi o'rnida "b" fonemasidan foydalanilgan va leksik jihatdan "oralab" ma'nosini anglatgan. M: Oshxonani moy isi **oldi**. [4:40]. Ushbu gapdagi "**oldi**" so'zi "tutdi, qopladi" ma'nolarida qo'llanilgan. M: Mafkura **haminqadar** chayir bo'lsa, **haminqadar** qudratli bo'lsa, **haminqadar** pokiza bo'lsa – jamiyat shu qadar o'sib-unadu. [4:64]. Ushbu gapdagi "**haminqadar**" so'zining 1) juda ko'p, hisobsiz; 2) shunga yarasha, shunga loyiq, shuncha ma'nolarini anglatib [8: 499], gapda faoliyatning bajarilish holatini va natija darajasini anglatgan. M: Tok osti so'ri **olachalpoq ko'laga** bo'ldi. [4:64]. Gapdagi "**olachalpoq**" so'zi 1) daraxt barglari oralab tushgan parcha-parcha oftob, oydin yoki ko'lanka; 2) bir tekis emas ma'nosini anglatib [7:107], gapda birinchi ta'rif ma'nosida foydalanilgan. Gapdagi "**ko'laga**" so'zi esa "**ko'lanka**" so'zining sheva varianti xisoblanib, oftob nuridan to'silgan joy ma'nosini anglatadi. [6:454]. M: Sanitar ... gapni **elamadi**. Gapni **korlamadi**. [4:71]. Gapdagi "**elamadi**" so'zi "tinglamadi" ma'nosida qo'llanilgan bo'lib, "**korlamadi**" so'zi esa "quloqqa olmadi, e'tibor bermadi" ma'nosini anglatadi [6. 408] gapda ham aynan shu ma'noni anglatgan. M: Sariq kiyimlik kishi barmog'i bilan **yandi**. Arg'amchida ilig'lik yozmaga ishora etdi. [4:102]. Gapdagi "**yandi**" so'zidan "ko'rsatdi" ma'nosida qo'llanilgan. M: Kampir har gapini **o'rolida** meni kamsitadi. [4:104]. Gapdagi "**o'rol**" so'zi "gap yoki nutqning boshi, boshlanishi; muqaddima" degan ma'nolarni anglatib [8:169], gapda ham xuddi shu ma'noni ifodalagan.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, nasriy asarlardagi sheva so'zlarini o'rganish biz uchun til boyligini ochiqlab beradi. Til taraqqiyotidagi o'zgarishlar va rivojlanishlarni kuzatish imkonini beradi. Tog'ay Murod asarlarida shevaga oid so'zlar esa yuksak estetik ahamiyat kasb etadi. Bu so'zlar nafaqat o'zbek tilining go'zalligini, balki o'quvchining qahramonlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Shevadan foydalanish, asarlarning realistik xarakterini kuchaytiradi va o'quvchi uchun o'sha davr va qahramon yashash joyini, sheva koloritini jonli tasavvur qilish imkoniyatini yaratadi. Tog'ay Murod o'z asarlarida shevadan foydalangan holda o'zbek xalqining qadimiy boy tili va madaniyatini yuksak san'at darajasida aks ettira olgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2016.
2. Enazarov T. Dialektal so'z maqomi. // O'zbek shevalari tadqiqotlari: Amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari. – Toshkent, 2021.
3. Qosimova M. Badiiy nutq individualligining lingvistik xususiyatlari (Tog'ay Murod asarlari asosida). Fil.fan. nomz. diss... – Toshkent, 2007.
4. Tog'ay Murod. Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi. www.ziyouz.com kutubxonasi.
5. O'zbek xalq shevalari lug'ati. – Toshkent: Fan, 1971. 282-bet
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. 2-jild. – Toshkent, 2020.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. 3-jild. – Toshkent, 2020.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5-jild. – Toshkent, 2020.

«ҚҰЛАГЕР» ПОЭМАСЫ: ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ЖАУҺАРЫ
"KULAGER" POEM: A JEWEL OF KAZAKH POETRY

Олжабаева Нұргүл Төлебей қызы,

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті
Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 2-курс студенті
tulebaevnanurgul@gmail.com

Ғылыми жетекшісі: Байзаков Жандос Абдазимович

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті оқытушысы PhD докторы
Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/JEFU7178

Annotation. *This article examines Ilyas Zhansugurov's poem "Kulagër" as a masterpiece of Kazakh poetry. It analyzes the content, artistic features, linguistic imagery, character development, and the use of folklore traditions. The poem's significance as a protest against injustice is highlighted, along with its place in Kazakh literature.*

Key words. *Kulager, Ilyas Zhansugurov, Kazakh poetry, epic work, artistic features, Akan Seri, injustice, folklore, national literature, imagery.*

Кіріспе: Қазақ әдебиеті – ғасырлар бойы қалыптасқан рухани мұралардың, эпостар мен жырлардың, аңыздар мен поэзияның қайнар көзі. Әдебиетіміздің көрнекті тұлғаларының бірі – Ілияс Жансүгіров. Ол қазақ поэзиясын биік деңгейге көтерген дарынды ақын, қазақтың сөз өнеріне өзіндік қолтаңбасын қалдырған шебер суреткер. Ілияс Жансүгіровтің шығармашылығы әр қырынан бай. Ол поэзия, проза, драматургия салаларында қалам тербеп, қазақ әдебиетінің дамуына зор үлес қосты. Оның ішінде «Құлагер» поэмасы – ұлттық рухты, әділетсіздікке қарсы күресті, жылқыға деген ерекше құрметті бейнелеген классикалық туынды.

Бұл поэма қазақ халқының сүйікті тұлпары – Құлагердің аянышты тағдыры арқылы адам бойындағы қызғаныш, әділетсіздік, сатқындық секілді қасиеттерді сынға алады. Сонымен қатар, Ақан сері бейнесі арқылы өнер адамының мұңы мен қоғамдағы жалғыздығы көрсетіледі. Ақын бұл шығармасы арқылы халықтың басынан өткен зұлматтарды астарлы түрде жеткізіп, поэзияның қуатын терең танытады.

«Құлагер» поэмасы көркемдік қуаты мен идеялық маңыздылығы жағынан қазақ әдебиетінің інжу-маржаны болып табылады. Бұл мақалада поэманың мазмұны, көркемдік ерекшеліктері, фольклорлық дәстүрлердің қолданылуы және оның қазақ әдебиетіндегі орны жан-жақты талданады.

Негізгі бөлім: 1. «Құлагер» поэмасының мазмұны

Ілияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасы – қазақ әдебиетіндегі ең әсерлі туындылардың бірі. Бұл шығармада Ақан сері Қорамсаұлының өмірі мен оның жүйрік тұлпары Құлагердің қайғылы тағдыры суреттеледі. Поэмада қазақ халқының көшпелі өмір салты, бәйге дәстүрі, жылқы мәдениеті және әділетсіздікке деген қарсылық көрініс табады. Шығарма оқиғасы үлкен аламан бәйге кезінде өрбиді. Ақан сері өз сүйікті тұлпары Құлагерді бәйгеге қосады, алайда Батыраш есімді бай мен оның сыбайластары қызғаныштың кесірінен Құлагерді айдалада қастандықпен өлтіреді. Бұл оқиға Ақан серінің жүрегін жаралап, оның өмірінде терең із қалдырады. Ақын бұл трагедияны халықтық мұң мен зарға айналдырып, әділетсіздікке қарсы үн көтереді.

2. Поэманың көркемдік ерекшеліктері

Илияс Жансүгіров поэмада эпикалық баяндау мен лирикалық тебіреністі үйлесімді ұштастырады. Ол қазақ тілінің бай сөздік қорын пайдалана отырып, көркем бейнелер мен теңеулерді молынан қолданады.

2.1 Табиғат пен жылқы бейнесін суреттеу

Поэмада қазақ даласының кеңдігі, оның әсем табиғаты ерекше көркемдікпен бейнеленген. Мысалы, бәйге алдындағы табиғат көріністері төмендегідей суреттеледі:

«Жер тағысы жүйрікке жеткізбейтін,

Құм кешіп, қар су кешіп, селге сүңгіп...»

Бұл жолдардан жылқының қазақ өміріндегі маңызын, оның еркіндік пен рухани қуаттың символы екенін аңғаруға болады.

2.2 Кейіпкерлер бейнесі

Поэмадағы негізгі кейіпкерлер – Ақан сері, Құлагер және Батыраш.

Ақан сері – өнерді сүйген, әділетсіздікке қарсы тұрған тұлға. Ол өз дәуіріндегі әділетсіз қоғамның құрбанына айналады. Құлагердің өлімі оның жүрегіне ауыр жара салады. Құлагер – жылқы ғана емес, тазалық пен еркіндіктің символы. Оның өлімі – қазақтың ұлттық құндылықтарына жасалған қиянаттың көрінісі.

Батыраш – надандық пен қызғаныштың бейнесі. Ол байлығы мен билігін асыра пайдаланып, өзімшілдігінің кесірінен асыл тұлпарды өлтіреді.

3. Фольклорлық дәстүрлердің көрінісі

Поэмада қазақтың бай фольклорлық мұралары кеңінен қолданылады.

Жыраулық дәстүр – оқиға баяндау стилі эпостық жырларға ұқсайды. Ақын поэманы жыршыдай толғап, халыққа ой салады. Ауыз әдебиетінің элементтері – теңеу, метафора, гипербола, қайталау сияқты көркемдік құралдар молынан кездеседі. Қазақы салт-дәстүрлер – бәйге, ат баптау, өнер адамдарына деген құрмет сияқты дәстүрлер нақты сипатталған.

4. Поэmanın идеялық маңызы

«Құлагер» поэмасы тек бір тұлпардың қазасын емес, жалпы қазақ қоғамындағы әділетсіздікті, қатыгездікті және зұлымдықты әшкерелейді. Ақын халықтың мұңын, әділетке деген арманын шебер жеткізе отырып, адам бойындағы ізгілік пен жауыздықтың күресін көрсетеді. Шығарма арқылы Илияс Жансүгіров қазақтың ұлттық құндылықтарын дәріптеп, адалдық пен әділдікті дәріптеген. Осы тұрғыдан алғанда, «Құлагер» – қазақ әдебиетіндегі маңызды туындылардың бірі болып қала береді.

Қорытынды: Илияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасы – қазақ поэзиясының ғана емес, бүкіл ұлттық руханиятымыздың жауһары. Бұл шығарма арқылы ақын әділетсіздікке қарсы үн көтеріп, адам бойындағы қызғаныш, күншілдік, сатқындық сияқты қасиеттерді әшкерелейді. Сонымен қатар, поэма халқымыздың жылқыға деген ерекше құрметін, тұлпардың тек көлік құралы емес, еркіндіктің, тектіліктің, қайсарлықтың символы екенін көрсетеді. Ақан сері бейнесі арқылы ақынның тағдырлы адамның ішкі мұңы мен жалғыздығын сипаттауы поэманың эмоциялық әсерін күшейтеді. Құлагердің өлімі – өнер мен тазалықтың шынайы өмірде жиі зұлымдыққа ұшырайтынын білдіретін астарлы ой. Бұл арқылы ақын жалпы адамзаттық тақырыпты қозғап, туындының маңыздылығын арттыра түседі.

Шығармада табиғат пен адам арасындағы үйлесімділік, жылқы мен адамның байланысы ерекше суреттелген. Қазақ халқы үшін жылқы – тек көлік қана емес, оның мәдениетінің, еркіндігінің, мінезінің бір бөлігі. Осы тұрғыдан алғанда, Құлагер бейнесі – ұлттық рухтың символы. Поэма көркемдік қуаты мен идеялық маңыздылығы жағынан қазақ әдебиетінің інжу-маржаны болып табылады. Ақын эпикалық баяндау мен лирикалық толғанысты ұштастыра отырып, ерекше образдар жүйесін жасайды. Қазақ халқының

тарихында орын алған әділетсіздіктерді көркемдік деңгейде шебер бейнелеп, ұрпаққа үлгі боларлық туынды қалдырды.

«Құлагер» – уақыт өткен сайын өзектілігін жоғалтпайтын, оқыған жанға ой салып, әділетсіздікпен күресуге жігер беретін мәңгілік шығарма. Ол – қазақ әдебиетінің алтын қорындағы өшпес мұра, халқымыздың мәдени болмысының айқын көрінісі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жансүгіров І. Құлагер. – Алматы: Жазушы, 1985.
2. Нұрғали Р. Қазақтың эпикалық мұрасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2008.
3. Қирабаев С. Илияс Жансүгіров шығармашылығы. – Алматы: Ана тілі, 1991.
4. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 1998.
5. Смағұлова Г. Қазақ поэмаларының көркемдік жүйесі. – Алматы: Ғылым, 2002.
6. Темірбеков А., Жақыпбеков Б. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Білім, 2005.

IQON SHEVASINING BA'ZI FONETIK XUSUSIYATLARIGA DOIR
ON SOME PHONETIC FEATURES OF THE IKON DIALECT

Sharofutdinova Sanobar Bahodir qizi,

ToshDO'TAU talabasi

sanobarsharafutdinova50@gmail.com

Ilmiy rahbar: dots.v.b. Xidraliyeva Zoxira

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025/CWTQ5716

Annotation. *The Iqan dialect belongs to the Oguz dialect of the Uzbek language. This dialect has its own unique phonetic characteristics. This article provides information about some phonetic characteristics of the Iqan dialect, including the vowel and consonant system, and phonetic processes specific to the dialect.*

Key words. *Iqan dialect, vowel system (vocalism), consonants (consonantism), phonetic processes, synharmonism.*

Shimoliy o'zbek shevalari, xususan Qozog'iston Respublikasi Turkiston viloyati Sauran tumaniga qarashli Iqon qishlog'ining fonetik xususiyatlari boshqa shevalarga qaraganda bir muncha farq qiladi. Undagi unlilarning ko'pligi esa so'zlarning rang-barangligini hosil qiladi. Iqon shevasi haqida ilk ma'lumotlarni biz Konstantin Yudaxin maqolasida ko'rishimiz mumkin. Undan keyin esa ko'plab olimlar bu shevaning fonetik, morfologik hamda leksik qatlami haqida izlanishlar olib borib, buni o'z tadqiqotlarida namoyon etishgan.

Unlilar. Iqon shevasida jami 9 ta unli mavjud bo'lib, ularni old va orqa qatorligiga qarab ikki guruhga bo'lish mumkin. Bular quyidagilar:

old qator: ä, i, ü, ö, e;

orqa qator: a, ĩ, u, o.

ä – old qator, quyi keng, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *ärkāk ~ erkak, sät ~ soat, mäktäp ~ maktab, kättä ~ katta.*

a – orqa qator, quyi keng, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *apa ~ buvi, ovqat ~ ovqat, bala ~ bola.*

i – old qator, yuqori tor, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *idiš ~ idish, pätir ~ patir.*

ĩ – orqa qator, yuqori tor, lablanmagan unli. So'zning o'rtasi va oxirgi bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *qĩrq ~ qirq, salqĩn ~ salqin, qĩziq ~ qiziq.*

ü – old qator, yuqori tor, lablangan unli. Asosan dastlabki bo'g'inda, ba'zan so'zning ikkinchi bo'g'inida kela oladi. Masalan: *üsti ~ usti, üskünä ~ uskuna, käpgür ~ kapgir, bügün ~ bugun.*

u – orqa qator, yuqori tor, lablangan unli. So'zning dastlabki va ikkinchi bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *buydaj ~ bug'doy, oqtuvčĩ ~ o'qituvchi, javušān ~ o'tin.*

ö – old qator, o'rta keng, lablangan unli. So'zning dastlabki va o'rtadagi bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *öj ~ uy, küjöv ~ kuyov, köklām ~ ko'klam.*

o – orqa qator, o'rta keng, lablangan unli. Asosan dastlabki bo'g'inda, ba'zan so'zning ikkinchi bo'g'inida kela oladi. Masalan: *oyĩl ~ o'g'il, buzov ~ buzoq.*

e – old qator, o'rta keng, lablanmagan unli. So'zning dastlabki va ba'zan ikkinchi bo'g'inida kelish uchun xoslangan. Masalan: *er ~ vaqtli, jer ~ yer, dedi ~ dedi, etej ~ aytay.*

Unlilar cho'ziqligi. Turkiy tillarning dastlabki davrlarida so'zlarning birinchi bo'g'inida unlilar cho'ziq talaffuz etilgan. Bunday cho'ziqlik boshqa tovush ta'sirida yuz bergan emas, balki

qadimgi turkiy tilning tabiati bilan bog'liqdir [Ashirboyev 2021, 45]. Bu cho'ziqlik birlamchi cho'ziqlik deb nomlanadi. Birlamchi cho'ziqlik Iqon shevasida ham saqlanib qolgan. Masalan, *a:dam (odam), a:dat (odat), e:r (erta)*.

So'z tarkibida biror undosh tovushning nutqda talaffuz qilinmasligi natijasida unli tovush cho'zilishi ikkilamchi cho'ziqlikni hosil qiladi. Masalan, *tö:t (to'rt), si:r (sigir), nä:sä (narsa), mä:lä (mahalla), giya: (giyoh)*.

Singarmonizm unlilarning garmoniyasi, ya'ni uyg'unlashishidir [Решетов, Шоабдурахмонов 1962, 184]. Shimoliy o'zbek shevalari xususan Iqon shevasida to'liq singarmonizm saqlangan. Bu hodisa ikki xil ko'rinishga ega bo'lib, bular:

1) palatal singarmonizm – unlilarning qattiq va yumshoqligiga ko'ra uyg'unlashuvi. Masalan bir so'zning dastlabki bo'g'inida old qator unlilar qatnashsa, keyingi bo'g'inida ham old qator unlilarning kelishi. Yoki aksincha so'zning dastlabki bo'g'inida orqa qator unlilar ishtirok etsa, keyingi bo'g'inida ham orqa qator unlilar qatnashadi. Singarmonizmning bu turi Iqon shevasida faol qo'llaniladi. Masalan, *dala ~ dala, kalin ~ kelin, čömiş ~ cho'mich*.

2) labial singarmonizm – unlilarning lablanish va lablanmasligiga ko'ra uyg'unlashuvi. So'zning dastlabki bo'g'inida old qator lablangan unlilar qatnashsa, keyingi bo'g'inida ham old qator lablangan unlilarning kelishi. Yoki aksincha so'zning dastlabki bo'g'inida orqa qator lablangan unlilar ishtirok etsa, keyingi bo'g'inida ham orqa qator lablangan unlilar qatnashadi. Masalan: *bultur ~ oldin, murun ~ burun*.

Shuningdek singarmonizmdan chekinish holatlari ham uchraydi. *Apparadäkä (olib borar ekan), tügibap (tugib olib), qiletqaneköv (qilayotgan ekan-ku), kälinsalam (kelinsalom)* kabi so'zlarda qo'shma so'z bo'lganligi uchun singarmonizm buzilgan. *Hä dep, šunīñ sözigä kirip bešnä altina qī:z partigimizni tügibap qaštiq endi (Ha dep, shuning so'ziga kirib beshtami oltitami qiz fartugimizni tugib olib qochdik endi). Ičämiz-qu (ichamiz-ku), ketkän-γu (ketgan-ku), ämäs-qu (emas-ku)* kabi so'zlarda -γu / -qu yuklamalari singarmonizmga bo'ysunmaydi. *Šu baja bir uryan päjirdä bašīya pijala sinip ketkän-γu šunčaliq qattiq täjgändin (Shu boyagi boshiga bir urgan paytda piyola sinib ketkan-ku, shunchalik qattiq tegganidan)*.

Kälädon (keladigan), kirädöyon (kiradigan), tüštidayi (tushdida) kabi so'zlarda bir variantli qo'shimchalar bo'lganligi uchun singarmonizmga bo'ysunmaydi. *Bir qī:zimiz tüštidayi partiyi bilän bir e:šimin bašīya bir urdi (Bir qizimiz tushdida fartugi bilan bir dugonamning boshiga bir urdi)*.

Malades (молodeц), budilnik (будильник), sepretar (cenapamop), islam (islom) kabi so'zlarda boshqa tillardan o'zlashgan so'z bo'lganligi uchun singarmonizm buzilgan. *Azanda e:r turaj dep sätni budilnikka qojyanma (Ertalab barvaqt turay deb soatni budilnikka qo'rganman)*.

Singarmonizimli shevalarda ko'p uchraydigan fonetik qonuniyatlardan biri diftong hodisasidir. Har bir tovush talaffuzida ekskursiya, ish momenti (to'xtam) va rekursiyaning to'liq qatnashishi yoki har bir tovushning mustaqil talaffuzi monoftongdir. Diftong esa bir tovushda boshqa bir tovush unsurining ishtirokida yuz beradi [Ashirboyev 2021, 40]. U Iqon shevasida ham uchraydi. Biz buni *qī'z, sü't* kabi so'zlarda ko'rishimiz mumkin.

Tovushlarning kombinator va pozitsion o'zgarishlari. Assimilatsiya. Iqon shevasida barcha o'zbek shevalarida bo'lgani singari assimilatsiya hodisasi faol qo'llaniladi. Uning progressiv, regressiv, to'liq va to'liqsiz kabi turlari mavjud. U quyidagi holatlarda namoyon bo'ladi:

To'liq progressiv assimilatsiya: *td > tt: ketdi > ketti, yotdi > jatti, o'tdi > ötti;*

To'liq regressiv assimilatsiya: *zl > ll: so'zladi > söllädi;*

rl > ll: zo'rlik > zo'lliq, sho'rlik > šo'lliq;

rn > nn: o'rnim > onnim, surnay > su:nnaj, burnim > munnim;

To'liqsiz assimillatsiya: *o'qishga > oqişqa, maktabga > mäktäpkä, topgan > tapqan, ichgan > iškän.*

Dissimilatsiya bu so'z tarkibidagi bir xil yoki o'xshash tovushlarning birining boshqa tovushga ko'chishi [Jamolxonov 2005]. Masalan, *uch ~ uş, burun ~ murin* kabi.

Metateza – so'z tarkibidagi undoshlarning o'rin almashinuvidir. Masalan, *tuproq ~ turpaq.*

Reduksiya so'z tarkibidagi ba'zi tovushlarning kuchsizlanishi bo'lib, u ko'proq **i** tovushida namoyon bo'ladi. Masalan, *jigit (yigit), bilän (bilan), tikädi (tikadi), marasim (marosim).*

Sandhi. Bunda ikki so'zning talaffuzi jarayonida oldingi so'z nihoyasidagi undosh keyingi (boshlanuvchi so'zdagi) tovushga qisman moslashadi: *tushirib olganda ~ tuşirbal'anda, kerak edi ~ kārägiydi.*

Eliziya hodisasi, asosan, qo'shma so'zlarda va bir so'zda undoshning kuchsizlanishi natijasida tovush tushishidir. Masalan, 1) *aytib beray ~ ediperej, berib yuboradi ~ bebaradi, olib keldi ~ akkadi*; 2) *giyoh ~ gijä., olib ~ ap, keldi ~ kädi, kel ~ kä.*

Spontan o'zgarish: jarangiz tovushning jaranglashishi biron tovush ta'sirida emas, balki shevaning tarixiy rivojlanishi bilan bogliq hodisadir. Bunga *suyak ~ süjäg, bo'lak ~ böläg, sariq ~ sarïy* kabilar misol bo'ladi.

Proteza – so'z boshida tovush orttilishi bo'lib, bu turkiy tillarga xos xususiyatlardan biridir. Chunki turkiy xaqalarda so'z boshida **r** tovushi qo'llanmagan va ketma-ket undosh bilan boshlangan so'zlar mavjud bo'lmagan. Shu sababli **r** bilan boshlanadigan va so'z boshida ketma-ket undosh kelgan o'zlashgan so'zlarning oldiga unli tovush orttirilgan. Bu hodisa Iqon shevasida ham mavjud bo'lib, bularga *rus ~ oris, stol ~ istöl, shkaf ~ işkap, stul ~ ustöl* kabilar misol bo'la oladi.

Undoshlar: Iqon shevasida jami 23 ta undosh mavjud bo'lib, ular quyidagilar: **b, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, z, γ, š, č, ž, η.**

b – lab–lab, portlovchi, jarangli, shovqinli undosh tovush. So'z boshida va o'rtasida kela oladi. So'z oxirida jarangsiz **p** undoshiga o'tadi. Masalan, *barmoq ~ barmaq, bo'ldi ~ bodi, chaqaloq ~ böbäk, qilib ~ qip.*

d – til oldi, sof portlovchi, jarangli, shovqinli undosh. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Bunga *danak ~ dāşäk, dada ~ dädä, farzand ~ färzänd* kabilar misol bo'ladi.

f – lab-tish, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh tovush. Bu undosh sof turkiy so'zlarda qo'llanmaydi, fors, arab, rus tillaridan o'zlashgan so'zlardagina uchraydi. Ko'p hollarda **p** tovushi o'rnida qo'llanadi: *fartuk ~ partiq, falon ~ palan.*

g – sayoz til orqa, portlovchi, jarangli, shovqinli undosh tovush. Bu fonema so'z boshida (*go'sht ~ göş*), o'rtasida (*tanga ~ tängä*) va oxirida (*barg ~ bärg*) kela oladi.

h – bo'g'iz undoshi, sirg'aluvchi, jarangsiz, shovqinli tovush. Bu fonema so'z boshida (*hamma ~ hämmä*), o'rtasida (*mehnat ~ mehnät*) va oxirida (*ruh ~ ruh*) kela oladi.

ž – til oldi, tanglay, qorishiq portlovchi, jarangli, shovqinli undosh. So'zning barcha pozitsiyasida kela oladi. Masalan, *jo'ja ~ žöžäk, janjal ~ žanžal, iloj ~ ilaž.*

k – sayoz til orqa, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan, *ko'ylak ~ köjnäk, erkak ~ ärkäk, yurak ~ jüräk.*

l – til oldi, sirg'aluvchi, sonor, jarangli tovush. So'z boshida (*loy ~ laj*), o'rtasida (*olma ~ alma*), oxirida (*halol ~ halal*) qo'llanadi.

m – lab–lab, sonor, jarangli, burun tovushi. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Bunga *ma'lumot ~ malimat, amma ~ hämä, marosim ~ marasim* kabilar misol bo'ladi.

n – til oldi, jarangli, sonor, burun tovushi. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan, *non ~ nan, shunday ~ sindaq, uzun ~ uzun.*

p – lab–lab, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. So'zning barcha pozitsiyalarida kela oladi. Masalan, *parda ~ pärdä, qarsak ~ čäpäk, cho'p ~ čöp.*

q – chuqur til orqa, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema soʻz boshida (*qoʻy ~ qoj*), oʻrtasida (*orqa ~ arqa*) va oxirida (*qiziq ~ qiziq*) kela oladi.

r – til oldi-tanglay, titroq, sonor tovush. Soʻzning barcha pozitsiyalarida kela oladi. Bunga *rasm ~ rāsm, qargʻa ~ qarya, bozor ~ ba:zar* kabilar misol boʻladi.

s – til oldi, sirgʻaluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Soʻz boshida (*salom ~ salam*), oʻrtasida (*asosan ~ asasan*), oxirida (*qafas ~ qapas*) qoʻllanadi.

t – til oldi, sof portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Soʻzning barcha pozitsiyalarida uchraydi. Masalan, *tovoq ~ tabaq, ota ~ ata, ovqat ~ ovqat*.

v – lab-lab, sirgʻaluvchi, jarangli, shovqinli undosh. Soʻzning barcha boʻgʻinlarida kela oladi. Bunga *varrak ~ vārrāk, tovuq ~ toviq, manavi ~ manov* kabilar misol boʻla oladi.

x – chuqur til orqa, sirgʻaluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Soʻzning barcha pozitsiyalarida uchraydi. Masalan, *xona ~ xana, uxlab ~ uxlap, mix ~ mīx*.

j – til oʻrta, sirgʻaluvchi, sonor, jarangli undosh. Bu undosh soʻz boshida (*yaxshi ~ jaxši*), oʻrtasida (*keyin ~ kājin*) va soʻz oxirida (*toʻy ~ toj*) qoʻllanadi.

z – til oldi, sirgʻaluvchi, jarangli, shovqinli undosh. Soʻzning barcha boʻgʻinlarida qoʻllanadi. Bunga *zamon ~ zaman, qozon ~ qazan, qiz ~ qi:z* kabilar misol boʻladi.

γ – chuqur til orqa, sirgʻaluvchi, jarangli, shovqinli (ayrim tilshunoslar fikricha – sonor) undosh. Soʻzning barcha boʻgʻinlarida kela oladi. Masalan, *gʻiybat ~ yijbat, toʻgri ~ toyrī, togʻ ~ tay*.

š – til oldi-tanglay, sirgʻaluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Soʻzning boshida (*shaftoli ~ šaptali*), oʻrtasida (*sharshara ~ šaršara*) va oxirida (*olamdan oʻtibdi ~ qajčīš opti*) kela oladi.

č – til oldi-tanglay, qorishiq portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu undosh soʻzning boshida (*choynak ~ čājnāk*), oʻrtasida (*koʻcha ~ kō:čā*) va oxirida (*quloch ~ qulač*) kela oladi. Koʻpincha soʻz oxirida š undoshiga oʻtadi. Masalan *soch ~ češ, keč ~ keš*.

ŋ – sayoz til orqa, burun sonanti, jarangli tovush. Bu tovush soʻz boshida qoʻllanmaydi, soʻz oʻrtasida (*singil ~ siñil*) va oxirida (*ming ~ miñ*) ishlatiladi.

Tovush mosliklari. Iqon shevasidagi soʻzlarni adabiy til bilan qiyoslaganda, ular tarkibidagi tovushlarda fonetik holatlarni kuzatish mumkin. Masalan,

ž ~ j: *joʻnatdim ~ jōnāttim;*

o ~ a: *olma ~ alma, oyday ~ ajdaq, olcha ~ alča;*

e ~ ä: *eshak ~ äšāk, ekadi ~ äkādi, egar ~ ägār;*

u ~ ö: *uy ~ öj, umr ~ ömir, umurtqa ~ omürtqa, buyrak ~ bögrāk;*

f ~ p: *foyda ~ pajda, falokat ~ pä:lākāt, falon ~ palan.*

Iqon shevasidan namunalar

Iqaniq urf-a:datlari

Assalamajkum. Qandaqsilar? Jaxšisilarna? Jaxši jüripsilärna? Iqaniq urf a:datlariya kälädön osaq urf a:datlari Iqaniq uzatış, salıq дәstür, öj haqıdayi jıyınlar, islam дәstürläri, a:dam qajčış oyanda, ölgändä qılädön räsımläri, här xil räsımläri bar. Šularıñ bi: čettin män edip čüntirsäm sovčılıqqa barış. Sovčılıqqa barışda bu ikki tərəfıñki a:damları otirip “Qulčılıqqa kädik, qi:z alişqa kädik” dep bular birinči işni sovčılıqdın başlajdı. Undın käjin ikki jayı käliškändin käjin jaqta qi:z kördi marasımı oladı. Qi:z kördi marasımida jigit jayı qijzya sarpalar äkkäp, tillalar äkkäp taqıp, qi:z bāzmi oladı bunda. Undın keyiñgi ana şu qi:z bāzmigä kägändä jigit jayıya jigitkä mandaq tōš bebärädi. Tōš u eñ qojıñ goşıñıñ širin jeri. Qijzimiz jigitiñ tōşidä jäjräsi dep unıñ üstigä eñ majliq širin oyani uçun tōš berilädi vä oçaqta japılyan pätir berilädi. Undın käjin jigit öziñiñki halal mehnäti bilän tapqan tillasini käliñgä taqıp kedädi vä ortaqlari bilän baryanson bu tōşni jejdi. Undın keyin toj. Tojda mänä kälinni bosayadin tüşirbaladi. Kälinni bosayadin tüşirbalyanda manov

kāliniñ bašidayi tārinžāk dejiładı. Tārinžākni otirip qijzlar kūjövğä täggüçäy özlāri tikādi. On bosayadın kirādi. On ajaq bilān kirādi vā kāliniñ astıya mıngāni barqıt osı dep qımmatbaha barqıt bilān aq mata salıñip kālindā kālinsalam bilān bosayadın kütibaladı. Šuson açiqıp kāliniñ bātini açadı. Bätigä aq romal qılınadı vā šu öjınki kiškānā qijzlari kāliniñ bātini açadı. Undın kājın “kūjöv ta:latı” degän bar. Kūjövıñ kājimini qijz, kāliniñ inisi kecip kälādi vā unı om mıñ täñğägä satıbaladı. Manov üstidä kūjövıñ kājimini qa:ñnıdın jeçibap kūjövğä kājizādi. Undın kājın kūjöv talatı degānimiz bar. Kūjöv ta:latıda kūjövıñ kücini sınaš üçün jeñğälär äkkirip kūjövıñ üstidayi kājımlāriñı jırtıp, baja: jeñi kājımlāriñı kājizādi. Šundın kājın kālinni oçaq başıya aççıqadı. Oçaq başıya aççıqqanda be:dā širinçaj degāni o:ladi. Kālınğā ö:jıñ asbap üskünālāri ke:sövğisi, çö:miši, kāpgirini hämmäsini tapşıradı. Mānā še:dā kālın oçaq ba:şıya salam be:p, me:mannarya salam be:p, kālın işkän širinçajñı hämmäsigä işkizādi. Undın kājın köšā:ñğägä kirgizādi. Köšā:ñğä bul ipäkdin qo:rılyan qo:ryan dep e:dilādi. Köšā:ñğägä qırq künğäçäy kālın öziniñki je:ñi çüşkän ö:jidä çillāxa:nada ābizātılñā qırq künğäçäy turadı. Undın kājın va:htlar ötıp to:qqız a:j to:qqız kündin kājın fārzānd körsä uña itköjnāk kājizādi. Itköjläñiñ tikişlāri sırtıda oladı. Balaya batması dep itköjlāk kegjizilādi. Undın kājın qajçış oyandayı marasimlarıñ öziniñki jänā āhāmijātı bar. Asasan toj haqıdayı bizlāriñki ma:līmatlarımız mānā şulardın ibarat.

Köklām

Assalamalajkum. Jänā mānā qoj baqışqa çıqtıq bizār. Dalada qoj baqıp jüripmis. Qojlarımızñı otlatıp köklām çıqqanson qojlarımızñıñ žanı kirip qadı. Qojlarñı qışda qışlovğa apparamız. Šaqta töl alamız, qozılatamız. Šuson qozılap boyanson kanalıñ üstigä aççıqamız. Šaqta çomiltıramız, qırqamız. Qırqıp, tajarlap kirdik. Üš-tö:t kün odı. Jaqta ikki aj kanalıñ üstidä ikki aj šaqta javuşanda baqıp kirāmis. Ikki aydın kājın qajtadın tüşādi qışlovğa. Qışlovda ikki aj ta baqıp, ākişlikkā äkkālāmız jomışqaya, buydajya. Šındaq qıp qojlarımızñı şındaq qıp semirtirāmis. Ānedā ikki aj, mānedā ikki aj, üš aj baqıp. Šındaq bizāriñ qıladoyon işimiz şul. Qırqamız, darıljamız, çomiltıramız, jazda çibin çirkālārgä qurtlajdı. Qurtlayanlārya darı qılamāz. Šındaq qıp bizāriñ işimiz şul. Şulārñı arqasıda abdan jürip, atqa minip, āšākkā minip şulārñı baqıp jürāmis. Bizāriñ qıladoyon işlārimiz şul. Dalada jürgän jaxşı, taza hava.

Kündālik işlār

Me:ñ kündāliktä ötetkän künlārimıñ bir künligini edip perej. Azanda e:r turaj dep sā:tñi budilnikka qojyanma. Qarasam budilnikni öçirip uxlap qapma. Sā:t beşdā turdim. Beşdā turıp baham kün çiqıp ketmāsıdā bahamdatñı oqıvalaj dep aşqışlap namazımñı oqıvadım. Onnımdın turıp oçaq başıya çıqtım. Čaj qojej dep peşni jaqıp čaj qojdim. Mal qoraya çıqsam buzovlar börāp, si:rlār mörāp, qojlar mārāp jatıptı. Tezraq azanya mal tuvarya qaraş kārāk. Šun bilān kirip dādāsini turyızdim. Turıñ si:r sayışımız kārāk. Buzovlar börāp jatıptı dep. Mā:lāni başıya kötāretti dedim. Dādāsi ornıdın turıp çiqıp boqalārya jemini, ot-çöpini sadı. Si:rlārgä jem sap, qojlārya jem sadı. Si:rlārñı sayıp boyuçaj bir sā:t vahtım kedādi. On si:rıñ hārākteri hār xıl. Bijriniñ ajayını bajlap sayasa, bijrini buzovıñı çıqarıp sayasa, bijrini jem sap sayasa. Sayıp poyuçej bir sā:t vahtım kedıptı. Ellü altmıš litr sütni sayıp äkkāp qarasam čaj qajnaptı peşdā. Unı çajñı dāmlāp oylımñı turyızdim. Tur oylım maktāpkā keş qalasa dep. Ul turıp, juvinıp, çajıñı içip, kājınip maktāpkā jönāttım. Dādāsi kirdi mallārya qarap, čaj içişkā. Uña qajtadın čaj dāmlāp be:dim. Čiqıp sü:t çıqaraj desām südim sovıp qaptı. Qajtadın peşni jaqıp, qazanya sütni qojıp, isitip, tok sepretarñı qoşıp süt çıqardım. Qajmayıñı bölāg, südini bölāg. U çıqqan südni qajtadın pişirdim qatıq qılışqa. Pişirip, sovutıp, qatıq qıp üjittim. Baqırlārya qujıp, qajmaqñı sovutıp, haladilnikkā sadım. Jıyıp kübigä qujıp, maj qıp pişāmis. Unı bazarya apparıp satış kārāk. Qarasam süzmā bastıryanma. Unı qurt qıladoyon op turyan ekā. Qurt domalaylap otırsam qoşñım kirip qa:dı. Māğāzingä kedip paretma māşınādā. Barama desāñ dep. Joq meñ qolım tāgmājetti meñ. Pija:z bilām kārтіškā alakāp be:ñci dep täñğä be:dim. Šumbilān qoşñım ke:tti, māğāzingä. Mān ö:jdā qurtımñı domalaqlap otıripma. Qurt

domalaqlap bo:yučäj sä:tgä qarasam sä:t on ikki opti. Äbitkä avqat qiliš kārāk ni: avqat qisam ākā dep oylīm makaron jaxši kōrādi. Makaron qoyirip qojasalaj dedim. Äbitkä makaronni qoyirip, sāt birdā oylīm kādi. Aja ni: ovqat qidiniz dep. Makaron qoyirip qojipma dep ovqatni bedim. Qarasam nan bop qayan ekā. Nan aşirdim, pätir joyirdim. Očaqni saqlap očaqa od sap oča qajivardim. Nanim aşip nanni jasap, pätirni jasap, očaqni jaqip očayin odi bop uni jovip bolama degücej si:rlār daladin kirdi. Si:rlār mōrāp, balasiya jetāmmāj. Ularñi šun bilān ularñi sayišqa bardim keşqurun. Ularñi sayip bop kāp sütlārni süzip baqirlarya karavatin üstigä qojdim. Tündä salqin oletti azanda čiqarama dep. Šun bilān öjgä kirib kečki ovqatni beriš kārāg. Keški ovqatqa süjiq ovqat qilip. Dādäsi daladin čarčap kirgān. Čaj qajnap turipti. Ovqat pišip turipti. Ovqatlarñi kāsägä qujip, äkkirip, čajni, ovqatini stölgä qojip, oylimni čaqirip keški ovqatqa otirdiq. Ovqatlarñi içip bop qarasam čarčapma. Ornimdin turammaj otiryan jerimda uxlab qapma. Käjin qarasam oylim turvizetti. Aja orninizya čiqip jatsañči dep. Čarčap beš minit közimni juma jumip ayanima dām dām alipma. Ornimdin turip, dasturxanlarñi jiyip, tabaq-qaşıqlarñi juvip, jänä uyxim açilip ketti. Šun bilān işlarimni qip, tüngi işlarimni hāmmāsini qip, tüngi işlarimni tügätip, azanyiya tajarlap bārini, sepretarñi qoraştirip qojip, idiş-tabaqlarñi juvip, hāmmāsini jiyibap, qurtlarimni domalaqlap qojyamma qurtlarimni quryasa jiyıştırıbalaj de:sām quryamapti. Šun bilān işlarimni bolama degücej sāt on ikki opti. On ikkidä kirip işlarimni bop jatişqa jattim tüngi. Bir künlik işim şindaq ötti. Bүgүngi күnim šun bilān ötti.

Jašliq

Hä mänä bizäriñ mäktäpni pitirganimizgäjem qırq beş jil opti. Bizär qırq beş jilliqta endi maši bu jil oqıyan qizlar ballar jiyilip turamiz. Jillıqlarda on jilliq, jigirmä beş jilliqta, ottiz jilliqta otirdiq, jigirmä jilliqta otirdiq, endi qırq jilliyimizda anda qändemijä käsäl op učasammadiq. Unin üstigä biraz ballarimiz šu päjıtdä ölip qadi käsäl op. Mänä endi Huda: ha:lasa manov qırq beş jilliqta otiramiz dep planlaştirip otiripmiz endi, hä. Šunda endi hä mäktäp vahtimizda žudä köp qiziq narsälär ob ötkän äsdin čiqmajdoyon. Här učasad anaši narsälärni äsgä ap, külip otiramiz. Šulardin män sillärgä bir qiziq ötgän nä:sälärni e:dip päräj. Bir küni özbek tili ädäbija:t dārsi:jdi. Uña dire:ktirimiz kirädoyoni:jdi. Kirip antonim, sinonim de:gän dārsni ötkäni:jdik. Šumbilān bir ba:lāya “Qan(i) antonim sinonimya mīsa:l käl:ldirči” dedi. Šunson ul “Toyri a:dam, qı:jšiq a:dam” dep etti. “Hop toyri a:damni mājli čundiq endi qı:jšiq a:damın qandayoladi? Qanı doskägä čiqip qı:jšiq a:damni čizip biči” dedi. U ba:lājam doskägä čıqtıda:yi qolıya borni ap, a:dam čizdi. Endi bir qolinı uzun qıdı, bir qolinı kältä qıdı, bir ajayını uzun qıdı, bir ajayını kişkintāj qip čizip qojdı endi. “Bo:diñna” dedi. “Bo:dım” dedi. Šunson mındaq doskägä qaratda:yi “Bul ni:d(i)” desä “Qı:jšiq a:dam” “Joq bul qı:jšiq a:dam ämäs, bul señ Jaqip baban” dedi. Anov ba:la vaa dep jıylap hä hōnrāp. Šunson bir balamizdin “Hāj Ha:žijip, tūjāsi kättänä botası kättänä”, desä, “Botası kättä” dedi. “Malades” dedi. Šumbilān ta: bir ba:lanı čıqardı. “Praletar ucadna uşmajd(i)na” desä “Ucadı” dedi. Šumbilān “U-o, bu zo:rākäslär sillär” dep külip-külip čiqip ketti. Hä käjin ta: bir qiziq äsimizdin čiqmajdoyon nä:sä bu bir kün ge:grāfijadin açiq dārs oladoyon odi. Açiq dārsdä qolı boş oqtuvčılar kirip arqada bizärni küzätip otiradi. Käjin barip ge:grāfijä oqtuvčimiz sāl ja:ši barip qayan oqtuvčıjdı ärkäk kişi. Šundin käjin ötädoyon a:ldinyi ötkän dārsni hāmmägä bölip-bölip “Sän mane:tini e:däsä, sän mane:tini e:däsä sän manov savalya žavab bāräsä” dep bölip-bölip be:di. Açiq dārs oladoyon küni kādi. Käjin saval žavab qip bajayı sore:jtti. Hāmmä işqip tajarlanip kägänini edäbepti. Bi: čaxta bir ba:lāya kādi endi. Šunson savalnı bed-tä “Qanı sän e:tči” dedi. Bi: čaxta anov ba:la “Oqtuvči, be:tini maña begän ämäsijdinıs-yu. Bunı anov palan anov palančaya begänijdinıs. Me:nki endi kälädi” dedi. “Otir pädäriñä länäd” dep otqızıp qojdı. Šu bilān ötip ke:dkändin käjin oqtuči ra:sa urışti. “Ej undaq demästin ö:ziñä be:gäniñni e:däbemäjsänä” desä şunda “Hi, me:nki u savalya žavab ämäsqu me:nki başqa savalıñ žavabi:jdi” dep. “Ular ni:jni bilib otiripti? Edäbe:mädiñnä” dep hä qiziq narsälär ötkän hä. Bizäriñ vahtimizda kü:z päjıtdä paxtaya

aččiqadoyoni:jdi mäktäptin. Bir ikki a:j mäktäptin paxtaya čiqqammiz. Käjin bir küni tüškän jerimiz terip ketkän jerläрни qajtadin ta:zalap teräslär dep tüširdi. E:tini tergin kämäjdi. Šumbilän tüški avqatni jep boyandin käjin bizärgä qarajdoyon oqtučiımız Iqanya kirip ketti. Šunson žüda bir šox qı:zimiz bari:jdi. “E dedi buni terip otıramızna? Bi: ikki kilajaq terämis. Jürinlär kirip ke:däsäle:jq” dedi. Hä dep šuniň sözigä kirip bešnä, altına qı:z partıyımıznı tügibap qa:štıq endi. “Kirip kedäsäle:jq oqtučiıjam joq” dep. Šumbilän jolın jaqasında kedipare:saq uza:qdın bir matasikl käläbedi. Šunson šundaq jolın päsigä tüstik e:dä qalın qamış ösadoyoni:jdi. Šuniň arqasıya kizlänip turdıq. Baja: matasikl ötip ketkändin käjin bizäram čıqamiz dep matasikl ötip ketti “Hä körmädü” dep ža:j čıqtıqdayı qajtıp kedäbediq. Šundaq qısaq baja: ötip ketkän matasikl biraz жүргәndin käjin qajtıp kadi aldımızya. Qarasaq ö:zimizın oqtučiımız äkä. “Hä j ke:gä kedipäre:jslär” dedi. “Ö:jgä kiripäre:jtmiz” “Ha:lı vaht oyajoq, tez arqalarına qajtıp barınar, paxtanı terinär” dedi. Šumbilän ö:zimizčä matasikly minğizip apparadäkä dep bizär “Män äjtigä otırama, män mänetigä otırama, män arqasıya otırama” dep anov qıbjatsaq жүrdi-da ke:tti. Qajtıp partıyımıznı kötarip bardıq. Keşqurun aftobusta ap qajtadi. Tiqılış op kirämiz. Kim e:rraq paxtasını ötkizip bo:sa ža:j ap otıradı anaşu aftobusın iläži osa arqasidin dep. Käjin jo:llar onqır-čonqır. Aftobis жүргән päjtdä dönıp-dönıp şunda bizär hōbä-hōbä dep baqıramız arqasında otırıp. Šundaq qıp aftobis kiradi. Astanofkä astanofkädä ta:šap ke:dädi. Käjin bizär tuşdıq endi. Bizin mä:lädin töt-beş qı:z birgä bir sinptä oqıjımız. Šumbilän partıyımıznı tügibalamız. Bir qı:zimiz tüstidayı partıyı bilän bir e:şimin başıya bir urdı. Ojnap häzilläşip urdı. Vajba:jča vajba:j dep qa:dı, baja: qı:z. Biz küldik uña äcej qıle:tqanäköv dep “Qoj šu partıq jumşaq partıq bilän uryanya jıyle:jdinä. Qoj qoj” dedik. “Joj jumşayämäs qattıq nä:sä tägdı ba:şıma” dep jıyle:tti. Šunson ul apası žüda anov xatınıjdı urışcaq, säl nä:sägä kiräberadoyoni:jdi näbäräsinin ja:nını ab. Baja: uryan qı:zimiz qorqıp qoj “Dildar qoj qattıyamas” dep šunson qarasaq içidä kättä pija:lası ba:räkä. Äbittä bizär anov ča:j içämizqu. Šuñ kättä qalın pija:lası ba:räkä. Šu baja: bir uryan päjittä başıya pija:la sinip ketkanyu šunčaliq qattıq täjgәndin käjin. Baja: işip ketkän başı. Ra:sa jıyladi. Bizär otırıp “E:tmä, apana e:tmäči. Bizäram söz äsitämiz, e:tmäči” dep häzilläşip šundaq qıdıq endi. Šumbilän šunı äsläjdı šu qı:zimiz. Ha:zir äsigä tüškändä här da:jım e:dädi. “Sän meni anaşundaq başıma uryansa šunson mänä meñ başım a:rıjdoyon op qayan” dep. Hä šundaq qızıq-qızıq nä:sälär ötkän. Ö:zi a:damin e:ñ jaxşı vahtımız ana šu mäktäptä oqıyan vahtımız äkä. Hä jeş nä:säni ojlamajsa, aş avqat tajar, mäktäpkä barasa käläsä, ojnajsa. Šundaq qıp mänä šu vahtımızyjam mänä qırq beş jıl olejtqan äkä. Här uçraşuvda ma:šundaq nä:sälärni äsläp, külişip otıramız. Hä jaxşı.

UZUN TUMANI SHEVASINING BA'ZI FONETIK XUSUSIYATLARI
(Eshonqishloq shevasida)
SOME PHONETIC FEATURES OF THE DIALECT OF UZUN DISTRICT
(In the eshanqishloq dialect)

Sattorova Jasmina Saydulla qizi,
ToshDO'TAU talabasi
sattorovajasmina46@gmail.com

Ilmiy rahbar: **Turdialiyev Anvarbek Xusinovich**,
Doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/LQVT3663

Annotation. *The Eshonqishloq dialect belongs to the Kipchak dialect of the Uzbek language. This dialect has its own unique phonetic features. This article provides information on some phonetic features of the Eshonqishloq dialect, including the system of vowels and consonants, and phonetic processes specific to the dialect.*

Key words. *Eshonqishloq dialect, vowel system (vocalization), consonants (consonantism), phonetic processes, vowel harmony.*

Surxondaryo dialektining tarkibiy qismi bo'lgan Uzun shevalarining aksariyati o'zbek tilining qipchoq lahjasiga mansub bo'lib, shunga ko'ra qipchoq shevalarining fonetik, grammatik va leksik xususiyatlarini o'zida aks ettirdi. Biz ushbu maqolada Uzun tumanidagi Eshonqishloq shevasini tahlilga tirdik.

Eshonqishloq shevasi qipchoq shevalarida bo'lgani singari o'zida kontrast unlilarni saqlagan. Shunga ko'ra, qishloq shevasida unlilar soni 9ta bo'lib, ular quyidagilar:

old qator: **ä, i, ü, ö, e**

orqa qator: **a, ĩ, u, o.**

ä – old qator, quyi keng, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *mänä, mäläk.*

a – orqa qator, quyi keng, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *oša, aši.*

ĩ – old qator, yuqori tor, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *kelip, kejin, bilän.*

ĩ – orqa qator, yuqori tor, lablanmagan unli. So'zning o'rtasi va oxirgi bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *qĩlip, qalip.*

ü – old qator, yuqori tor, lablangan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *sümäläk, kündüz.*

u – orqa qator, yuqori tor, lablangan unli. So'zning dastlabki va o'rtadagi bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *uçun, uxlap.*

ö – old qator, o'rta keng, lablangan unli. So'zning dastlabki va o'rtadagi bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *ökčä, kötär.*

o – orqa qator, o'rta keng, lablangan unli. So'zning dastlabki bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *qojyan, bopti.*

e – old qator, o'rta keng, lablanmagan unli. So'zning asosan dastlabki bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *kejin, lekin.*

Singarmonizm. Singarmonizm unlilarning garmoniyasi ya'ni uygunlashishidir [Перетов, Шоабдурахмонов 1962;15]. Uzun tumani shevalari xususan Eshonqishloq shevasida to'liq singarmonizm saqlangan. Bu hodisa ikki xil ko'rinishga ega bo'lib, bular:

1. palatal singarmonizm- unlilarning qattiq va yumshoqligiga ko'ra uygunlashuvi. Masalan bir so'zning dastlabki bo'g'inida old qator unlilar qatnashsa, keyingi bo'g'inida ham old qator unlilarning kelishi. Yoki aksincha so'zning dastlabki bo'g'inida orqa qator unlilar ishtirok etsa, keyingi bo'g'inida ham orqa qator unlilar qatnashadi. Singarmonizmning bu turi Eshonqishloq shevasida faol qo'llaniladi. Masalan: *ketti ~ ketdi, uxlap ~ uxlab*.

2) labial singarmonizm – unlilarning lablanish va lablanmasligiga ko'ra uygunlashuvi. So'zning dastlabki bo'g'inida old qator lablangan unlilar qatnashsa, keyingi bo'g'inida ham old qator lablangan unlilarning kelishi. Yoki aksincha so'zning dastlabki bo'g'inida orqa qator lablangan unlilar ishtirok etsa, keyingi bo'g'inida ham orqa qator lablangan unlilar qatnashadi. Masalan: *kündüz ~ kunduz, üçün ~ uchun*.

Eshonqishloq shevasida singarmonizm saqlangan lekin buzilish holatlari ham uchraydi. Masalan: singarmonizm buzilgan holati čiqadigän (chiqadigan).

Singarmonizmli shevalarda ko'p uchraydigan fonetik qonuniyatlardan biri diftong hodisasidir. Har bir tovush talaffuzida ekskursiya, ish momenti (to'xtam) va rekursiyaning to'liq qatnashishi yoki har bir tovushning mustaqil talaffuzi monoftongdir. Diftong esa bir tovushda boshqa bir tovush unsurining ishtirokida yuz beradi. Biz buni *jenäm, jeki, otir, öçir* kabi so'zlarda ko'rishimiz mumkin.

Eshonqishloq shevasida jami 23 ta undosh mavjud bo'lib, ular quyidagilar: **b, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, z, γ, š, č, ž, η**.

b – jarangli, lab-lab undoshi, portlovchi: *biz, bilän*.

d – jarangli, til oldi, portlovchi: *davam (davom), adam (odam)*.

f – jarangsiz, lab-tish undoshi, sirg'aluvchi: *färištälär (farishtalar), fajdälänilgän (foydalanilgan)*.

g – jarangli, til orqa undosh, portlovchi: *nimägä (nimaga), kälimägä (kalimaga)*.

h – jarangsiz, bo'giz undoshi, sirg'aluvchi: *hazirgi (hozirgi), här (har)*.

ž – jarangli, til oldi undosh, portlovchi: *hüžžät (hujjat), žaj (joy)*.

k – jarangsiz, til orqa undosh, portlovchi: *kelip (kelib), kejin (keyin)*.

l – jarangli, til oldi undosh, sirg'aluvchi: *sümäläk (sumalak), lekin (lekin)*.

m – sonor tovush, lab-lab undoshi, portlovchi: *men (men), jenämdän (onamdan)*.

n – jarangli, til oldi undosh, portlovchi: *ešitgänmän (eshitganman), šonnan (shundan)*.

q – jarangsiz, chuqur til orqa undoshi, portlovchi: *qilip (qilib), qazan (qozon)*.

r – jarangli, til oldi undosh, portlovchi: *ajtardi (aytardi), ač-naxar (och-naxor)*.

s – jarangsiz, til oldi undosh, sirg'aluvchi: *sümäläk (sumalak), suv (suv)*.

t – jarangsiz, til oldi undosh, sirg'aluvchi: *täjläjmiz (tashlaymiz), taš (tosh)*.

v – jarangli, lab-tish undosh, sirg'aluvchi: *vaxt (vaqt), avqat (ovqat)*.

x – jarangsiz, chuqur til orqa, sirg'aluvchi: *jaxsi (yaxshi), uxlap (uxlab)*.

z – jarangli, til oldi undosh, sirg'aluvchi: *beza:ta (bezovta), hazirgi (hozirgi)*.

γ – jarangli, chuqur til orqa, sirg'aluvchi: *jıylap (yig'lab), jalyız (yolg'iz)*.

š – jarangsiz, til oldi undosh, sirg'aluvchi: *šoni (shuni), aši (oshi)*.

č – jarangsiz, til oldi undosh, sirg'aluvchi: *čärčäp (charchab), içidä (ichida)*.

j – jarangli, til o'rta undosh, sirg'aluvchi: *jašayan (yashagan), jaxšilarimiz (yaxshilarimiz)*.

η – jarangli, til orqa undosh, portlovchi: *jürgäniη (yurganing)*.

Tovushlarning kombinator va pozitsion o'zgarishlari:

Assimilatsiya. Eshonqishloq shevasida barcha o'zbek shevalarida bo'lgani singari assimilatsiya hodisasi faol qo'llaniladi. U quyidagi holatlarda namoyon bo'ladi:

td > tt: > ketdi > ketti – progressiv assimilatsiya.

nn > nd: > qabiristonni > qabrīstandi – to'liqsiz assimilatsiya.

nd > nn: >shundan> sönnän – to'liq assimillatsiya.

Dissimillatsiya. Bu so'z tarkibidagi bir xil yoki o'xshash tovushlarning birining boshqa tovushga ko'chishi. Masalan: *devor > duval*.

Metateza. U so'z tarkibida undoshlarni o'rin almashishidir. Masalan: *qumursqa > qurmusqa*.

Sandhi. Bunda ikki so'zning talaffuzi jarayonida oldingi so'z nihoyasidagi undosh keyingi (boshlanuvchi so'zdagi) tovushga qisman moslashadi. Masalan: *bo:mägänäkändä (bo'lmagan ekanda)*.

Eliziya, asosan, qo'shma so'zlarda va bir so'zda undoshning kuchsizlanishi natijasida tovush tushishidir. Masalan: *bolarkän (bo'lar ekan), bo:yan (bo'lgan)*.

Spirantizatsiya. Nutq jarayonida portlovchi tovushning sirg'aluvchi variantiga ega b'olishi spirantizatsiyadir. Masalan: *g > j: >tegdi> tijdi, täjidä q > x: >vaqt>vaxt*.

Spontan o'zgarish. jarangiz tovushning jaranglashishi biron tovush ta'sirida emas, balki shevaning tarixiy rivojlanishi bilan bogliq hodisadir. Masalan: *t > d: tutun > dutun*.

Tovush mosligi. O'zbek shevalaridagi so'zlarning boshqa sheva va adabiy til bilan qiyoslaganda, shunday fonetik holatlar ko'zga tashlanadiki bir so'z ayni ma'nosini saqlagan holda, ulardagi ayrim unli yoki undoshlar farq qiladi.

y // j (yo'l ~ žol);

u // o: (shu ~ šo);

t // d (tovush~davuš), d // t (do'ppi ~ toppi);

š // j (tashlaymiz ~ täjläjmiz).

EŠANQİŠLAQ

Bizda eski mähällä ešanqışlaq bar. Ešanqışlaq (hüžžätlärdä ešanqışlaq dep kiritilmägän räsmij nami emäs. Lekin mähällij nami bilän Mäshür namda ešanqışlaq, äzäldän ešanlar kop bo:gän dep äjtilädi. Lekin ešanlar kop bo:mägän. Äsli ešanqışlaq hazir Mustaqillikni 22 jilligi nami bündan aldingisi nami Usman Yusupav mähälläsi bo:gän undan kejin Mustaqillikni 22 jilligi nami berilgän lekin haziräm mähällij nam ešanqışlaq dep äjtilädi. Ešanqışlaqni kelip çiqışi ozi äsli kiçkinäginä žaj bo:gän mähälläni ortäsidä kättä qabrıstan bar oša qabrıstandi ätraflari bilän bir tärafı qabrıstan sıfatidä fajdälänilgän bittä äkä - ükäni qabrı žajläştirilgan šajit hisabidä bir-birini öldirip qojgänligi uçun bittä - ekkitä qabr bo:gän oša žajdi järmidän hazir qabrıstan qilip fajdälänilädi qo:gän žajlari älahidä-älahidä tepälik bo:gän oša qabrıstandi bir tamanidan kättä äriq (oq äriq) otip kelädidä äriq ekkigä bölinip aqip ketädi. Äriqlärni böjidä ekkitä äkä-ükä ešanlar kelip žäsägän başqa-başqa žajdägi mähällälärdän ešanlärgä näzir çiqariš uçun ešanlarni havlisigä kelip biran işini qiliš uçun ballarini ap kep qojišgän ekkitä ešanläрни havlisi bo:gän kejin-kejin başqa žajlärdän qabrıstandi janidägi tepäliklär tekislänip koçip kelišgän sekin-sekin ešanqışlaq keñäjp barip (Äsli ozi ekkitä ajla bo:gäni uçun. Lekin ekkitä ajla bosajam birinçi ošälär žajläšgäni uçun ešanqışlaq nami bilän ätalgän. Lekin hüžžätlärdä räsmij nami emäs ešanqışlaq hazirgi kündä Mustaqillikni 22 jillik mähälläsi hisablanadi. Lekin Ešanqışlaq nami bilän mäshür.

TÜT

Endi bu hikayämi nimä desäm ekän babam endi ozi güvahi bo:gän nä:säni äjtämändä men anamnı ataları (aldın Ozbekistan rässijägä qaram bo:gändä paxtalar kop ekilgän qışlaqdı ortäsidä paxta pünkti bo:gän. Paxta pünktini ätrafidän bir äriq otip janidä tüt ekilgän babam ajtardı mähällädä neštä paxta däläsi bösä tönnä-tönnä paxta oša pünkitkä alıp tokilädigän bo:gän babam qaravul bo:gän. Tündä paxtalardı kečasigä toplan kündüzi jajädigän bo:gän. Xuftan mähäligä namaz oqijman dep. Äriqdı böjigä otkän šo tütti täjidä otırsa (Men häli namaz oqigänim joq häli endi taxaratgä bardım). Lekin qandajdır qıçqırıqlar çinqırıqlardı avazini eşitip seskänip ketdim. Ne köz bilän arqamgä qarasam kiçkinä-kiçkinä başarälari šo däräjädä hünikki ajal dep ajalga

äjtalimimän erkäk dep erkäkkä äjtalmimän saçları jer süpürgän šo dārājādāgi hünik bir toda ajalmi erkäkmi tüşinimimän men ortada alav jaqip tütti atrafida äjlänip jatıptı. Bittäsi bittä çaqalaqdı baqa ap qaçadı. Jänä äjlänışadı ortagä qojip alavgä täšäšadı. Janip ketädi jänä alavdan ališadı. Bala pütün böp qaladı. Kejin qorqanımdan kälimalärni äjtgänimdan kejin oša halat joqaladı. Kejin tüni bilän men uxlajalmaj čiqdım. Kejin üjgä keldim. Atamgä šo gäplärni äjtsäm sen taxaratsız jürgäniñ uçun seña šo jin šajtanlar qorquv bergän seña ergäšgän bo:gän. Sen taxaratsız jürmä dajım oša-oša taxarat bilän išimgä otaman. Hämmä išimni taxarat bilän başlajdigän böldim. Šo ekki märtä änäsi halatgä tušdım volardı balası janıbam ketmädi. Janip ketädi jänä alavdan aladı jänä oša bala tirik bop qaladı. Oša mävjüdatlar nimäjdı. Men häligäçä oz közim bilän kördimü qorqaman oša halat tüşimgäjam kirip čiqadigän bop qaldı. Ošandan qorqadigän böldim. Kejin atam ozi äjtti sen jatgäniñda turgäniñda kälimalärni qajtarip jatgin sen oša halatdan čiqip ketäsän. Men oša vaxtları tez čiqip ketmädim vaxt davamıda sekin-sekin esimdan čiqip ketti.

QARA KOPRIK

Hazirgi küngäçä davam etip keljatkan biz aldin atalarimizdan analarimizdan eşittardik jalyız jürmä ajnıqsa şamlarda dejirdi. Nimägä? Nimägä? dep sörägän päjtlärimizdä (šo ekkitä qışlaqnı ortäsıdä bir känäl bar koprikčäsi bar kättä koprik voni qara koprik dep ätälädi. Bir adam ozini asip qojgän degän gäplär jürädi.) Hazirgäçä jalyız jürsä jaşlarnı kozigä körinädi šärpä dejdi. Kop maşinalaram toxtap šöni alttan otip ketkan här xıl koriništä bo:gän. Beza:tä rux bar dep öjläjdıdä. Lekin šo nä:sä hazirgäçä davam etjäpti. Bälki beza:tä ruxmikän kim bilädi. Bir oziñ jürmä här žäjdä degän gäplär bölädidä. Lekin hazirgäçä korgänläräm bar. Ballardı tili kälimagä kemäy qa:gän vaxtları bo:gän šöniñ uçun adamlar hazirgäçä bir ozi jürışgä qorqadı.

Sümäläk

Sümäläğimizni kelip čiqışını men jenämdän eşitgänmän jenäm ajtardı. Sümäläğimiz jaxşılarimiz vaxtıdä bo:gänäkän kejin balları kop bo:gänäkändä lekin üni baqışgä pülläri bo:mägänäkändä kejin maddij tamandan jüdä qijincilik bilän oša färzändläriñi baqışgä avqatı , nani nä:säläri bo:mägän kejin Allahdan sorap qazangä suv salarkän suv salip kejin taş täšäräkän jetitä yaki toqqızta. Mänä sümäläkkä taş täjläjmizkü nijät qilip xudadan sorap jıylap suvgä taštı salip qajnatarkan bir keça-ju bir kündüz qajnatip haldan tajip balları qazandı başıdä uxlap qalarakan aç-naxar. Xudadan šöndä jıylap sorap qajnataverarkan içidä taş suvdı. Qajnataversa kejin oša jaxsı anamızam vaxtıdä šö çärčäp uxlap qa:gän uxlap qalip kejin bir öjqudän turip qarasaçı qazanda sümäläk bar ekän. Kejin šönnän jenäm ajtardı sümäläk šönnän kelip cıqan balam. Sümäläkni ätrafidä färıştälär bölärkän. Färıştälärni korar ekan. Kejin sümäläkkä šöniñ uçunam sümäläk, mäläk färıştälärni nami qojılğanäkän. Kejin turip ballarıgä oša sümäläk täamdän bergänäkän. Šöniñ uçunam sümäläğimizni jaxşılarimizni aşı dejdi. Šöniñ uçun jaxsı nijät qilip taş täšäp qajnatamız bir keça-ju bir kündüz qajnatip pişirämiz. Sümäläk šönnän pajda bo:gänäkän.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176 b.
2. Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент, 1962. – 277 б.
3. Xidraliyeva Z. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 118 b.
4. Xidraliyeva Z. O'zbek tilining Iqon shevasi: Filol.f.f.dok. ...diss. – Toshkent, 2023. – 175 b.
5. Turdaliyev A. Denov shevasini areal o'rganish va til korpusiga joylashtirish: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 173 b.
6. Alimardanov E. Xorazm dialektal zonasida o'zbek va turkman shevalarining o'zaro ta'siri (kontaktologik aspektda): Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 161 b.

QO'SHKO'PIR SHEVALARINING BA'ZI FONETIK XUSUSIYATLARIGA DOIR
(G'ozovot qishlog'i shevasi misolida)
ON SOME PHONETIC FEATURES OF THE QOSHKUPIR DIALECTS
(on the example of the dialect of the village of Ghazovot)

Qurbonnazarova Sevinch Dilshod qizi,

ToshDO'TAU talabasi

Justsevinch.@icoud.com

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/RRHU1208

Annotation. *Khorezm, including Qoshko'pir dialects, belong to the Oghuz dialect of the Uzbek language, and these dialects have their own phonetic, morphological, and lexical characteristics. This article provides information on some phonetic features of the dialect of the village of G'ozovot, Qoshko'pir district, including the system of vowels and consonants, and phonetic processes specific to the dialect.*

Key words. *Oghuz dialect, vowel system (vocalism), consonants (consonantism), phonetic processes, synharmonism.*

O'zbek tilining o'g'uz lahjasiga mansub Qo'shko'pir shevalari ko'p tomonlama boshqa o'zbek shevalari bilan umumiylik hosil qilsa, ba'zi jihatlari bilan ulardan farq qiladi. Biz ushbu maqolada Qo'shko'pit tumanidagi G'ozovot qishlog'i shevasining fonetik xususiyatlarini tahlil qilmoqchimiz.

Unlilar. Xorazm shevasida jami 9 ta unli mavjud bo'lib, ularni old va orqa qatorligiga qarab ikki guruhga bo'lish mumkin. Bular quyidagilar:

old qator: **ä, i, ü, ö, e;**

orqa qator: **a, ĩ, u, o.**

ä – old qator, quyi keng, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan, *äldimä (oldimga), äsänä {bo'lmasamchi), ävvälkidin (boyagidek), ämällä (epla), üjā (uyga);*

a – orqa qator, quyi keng, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan, *arqasinda, arqali (orqali), ajtma (aytma), azanda (ertalab), ayač (daraxt), al (qo'l), ar (er);*

e – old qator, o'rta keng, lablanmagan unli. So'zning, asosan, dastlabki, ba'zan keyingi bo'g'inlarida kela oladi. Masalan, *jeñña (kelinoyi), bargej (bersin), atgej (qilsin);*

ĩ – old qator, yuqori tor, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan, *išinā (ishiga), issi (issiq), i:s (hid), qĩ:z bala (qiz bola), gali:n (kelin);*

ĩ – orqa qator, yuqori tor, lablanmagan unli. So'zning o'rtasi va oxirgi bo'g'inlarida kela oladi. Masalan, *qĩzdir (qizdir), qĩ:zla (qizlar), xatarĩnda (qatorida);*

ũ – old qator, yuqori tor, lablangan unli. So'zning, asosan, dastlabki, ba'zan keyingi bo'g'inlarida kela oladi. Masalan, *gũl (gul), jũri (ketdik), šũñā (shunga), šũndũtip (shunday qilib), ũstĩndā (ustida);*

u – orqa qator, yuqori tor, lablangan unli. So'zning, asosan, dastlabki, ba'zan keyingi bo'g'inlarida kela oladi. Masalan, *qu:rĩ (faqat), uxla (uxla), guvah (guvoh), xudajtala (xudoyim);*

ö – old qator, o'rta keng, lablangan unli. So'zning dastlabki va o'rtadagi bo'g'inlarida kela oladi. Masalan, *gör (ko'r), gijöví (kuyov), gözziñ (ko'zing);*

o – orqa qator, o'rta keng, lablangan unli. So'zning, asosan, dastlabki, qisman boshqa bo'g'inlarida kela oladi. Masalan, *o'yĩlladi (o'g'irladi), osĩn (keyin);*

Unlilar bilan bog'liq tovush mosliklari:

u > o: uyda > ojda;

e > ä: kelin > gäli:n;

o > a: guvoh > guvah;

$a > i$: qaynamay > qajnamī:n.

Unlilar cho'ziqligi. Turkiy tillarning dastlabki davrlarida so'zlarning birinchi bo'g'inida unlilar cho'ziq talaffuz etilgan. Bunday cho'ziqlik boshqa tovush ta'sirida yuz bergan emas, balki qadimgi turkiy tilning tabiati bilan bog'liqdir [Ashirboyev 2021, 45]. Bu cho'ziqlik *birlamchi cho'ziqlik* deb nomlanadi. Birlamchi cho'ziqlik boshqa o'g'uz shevalari singari G'ozovot shevasida ham faol qo'llanadi: Masalan, *qī:z* (*qiz*), *tu:t* (*tut mevasi*), *o:t* (*olov*). Ba'zan bu kabi cho'ziqlik keyingi bo'g'inlar va o'zlashma so'zlarda ham uchraydi: *pāti:r* (*patir*), *gāli:n* (*kelin*), *vāzi:r* (*vazir*). *me:r-mu:abbat* (mehr-muhabbat), *i:tjažī* (ehtiyoji), *sā:rlik* (saharlik), *do:risam* (to'g'risi ham), *ji:rmā* (yigirma), *nā:čün* (nimaga), *qu:rī* (faqat), *qu:onip* (xursand bo'lib).

So'z tarkibida biror undosh tovushning nutqda talaffuz qilinmasligi natijasida unli tovush cho'zilishi *ikkilamchi cho'ziqlik*ni hosil qiladi. Masalan, *me:r-mū:ābbāt* (mehr-muhabbat), *i:tjažī* (ehtiyoji), *sā:rlik* (saharlik), *do:risam* (to'g'risi ham), *ji:rmā* (yigirma), *nā:čün* (nimaga), *qu:rī* (faqat), *qu:onip* (quvonib).

Singarmonizm unlilarning garmoniyasi, ya'ni uyg'unlashishidir [Петров, Шоабдурахмонов 1962, 184]. Xorazm shevalari, xususan, G'ozovot shevasida ham singarmonizm saqlangan. Bu hodisa ikki xil ko'rinishga ega:

1) palatal singarmonizm: Masalan, *dala* (dala), *čömiš* (cho'mich) *qistanavarma* (shoshilaverma), *qarivarma* (qarayverma), *äkkälämän* (olib kelaman), *äkkitämän* (olib ketaman), *gittik* (ketdik), *galdik* (keldik), *görmīn düpmisän?* (ko'rmayapsanmi?), *atiz* (ekin maydoni);

2) labial singarmonizm: *bultur* (oldin), *öküz* (sigir), *nöčün* (nimaga), *üzüm* (uzum), *güldürarma* (kuldiraverma), *güpürdäp* (hovliqib);

Singarmonizmli shevalarda ko'p uchraydigan fonetik qonuniyatlardan biri *diptong* hodisasi bo'lib, G'ozovot shevasida ham uchraydi. Biz buni *ʷom* (u ham), *ʷosalaram* (bo'lsalar ham) kabi so'zlarda uchratishimiz mumkin.

Shuningdek *singarmonizmdan chekinish* holatlari ham uchraydi: *i:tjažī* (ehtiyoji), *älvädi* (olgan edi), *Xuršidä* (Xurshida) kabi.

G'ozovot shevasida 23 ta undosh mavjud bo'lib, ular quyidagilar: **b, d, f, g, h, ž, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, j, z, ŋ, š, č, ŋ;**

b – jarangli, portlovchi, lab-lab, *bardiŋmi* (bordingmi?), *birtin* (mo'yloving);

d – jarangli, portlovchhi, til oldi, *dostana* (do'stana), *düşmānim* (dushmanim);

f – jarangsiz, sirg'aluvchhi, lab-tish, *färāz āt* (tasavvur qil), *faqat* (faqat);

g – jarangli, portlovchi, til o'rta, *gärāk* (kerak), *gāl* (kel), *göm* (ko'm), *gīr* (kir);

h – bo'g'iz, sirg'aluvchi, *hazzattī* (mazza qildi), *hara:p* (qurmagur);

ž – jarangli, sirg'aluvchi, til oldi, *žajjāna* (joyingga), *žanīma* (jonimga), *žirpillivärmä* (likillayverma);

k – jarangsiz, portlovchi, til o'rta, *kästinkä*, *kičči* (kichkina), *kittik* (ketdik);

l – jarangli, sonor, til oldi, sirg'aluvchi, *lek(i)n* (lekin);

m – jarangli, sonor, lab-lab, sirg'aluvchi, *mozzī* (mazali), *maŋa* (manga);

n – jarangli, sonor, sirg'aluvchi, til oldi, *nišātāmiz* (nima qilamiz), *novvī* (nima), *nö:čün* (nimaga);

p – jarangsiz, portlovchi, lab-lab, *pīl* (pul), *pishti* (pishdi);

q – jarangsiz, portlovchi, chuqur til orqa, *qojsaŋa* (qo'ysangchi), *qoŋši* (qo'shni);

r – sonor, sirg'aluvchi, til oldi, *jüvār* (yubor), *razi* (rozi), *ramazan* (ramazon);

s – jarangsiz, sirg'aluvchi, til oldi, *samīr* (semir), *söllä* (gapir), *sa:t* (soat);

t – jarangsiz, portlovchi, til oldi, *tākä* (yosti), *taša* (tashla);

v – jarangli, sirg'aluvchi, lab-tish, *vāž* (narsa), *vaxt* (vaqt);

x – jarangsiz, sirg'aluvchi, chhuqur til orqa, *xatarinda* (qatorida), *xamī:r* (xamir);

j – jarangli, sirg'aluvchi, til o'rta, *jat* (yot), *jümürtä* (tuxum), *jankī* (boyagi);

z – jarangli, sirg'aluvchi, til oldi, *zötāmān* (tuzataman), *zāŋŋi* (narvon);

γ – jarangli, sirg'aluvchi, chhuqur til orqa, *bolγaj* (bo'lsin), *oγilladi* (o'g'irladi)

š – jarangsiz, sirg'aluvchi, til oldi, *šättin* (nima qilding), *šördä* (shu yerda), *šätip* (qanday qilib);

č – jarangsiz, portlovchhi, til oldi, *čäkkä* (yanoq), *čikan* (dugona), *čüridi* (chiridi);

ŋ – jarangli, sonor, sirg'aluvchi, til o'rta, *gitiŋ* (keting), *äkkäliŋ* (olib keling), *bäriŋ* (bering).

Undoshlar almashinuvi:

k > g: ko'rsangiz > *görsäñiz*;

g > n: uyiga > *öjinä*,

l > γ: bolalarimiz > *baγalarimiz*;

t > d, g > γ, n > m: turganmish > *duryammış*;

g > γ: qaynaganda > *qajnayanda*;

q > x: qatorida > *xatarında*;

k > g, l > n: ko'ylaklarini > *göjnläklärini* kabi undoshlar almashinuvi kuzatiladi.

Assimilatsiya. G'ozovot shevasida barcha o'zbek shevalarida bo'lgani singari assimilatsiya hodisasi faol qo'llaniladi. Uning progressiv, regressiv, to'liq va to'liqsiz kabi turlari mavjud. U quyidagi holatlarda namoyon bo'ladi. So'z oxirida undoshning tushib qoldirilishi: go'sht > *göş*, vaqt > *vax(t)*, bor > *ba*;

So'z o'rtasida undoshning tushib qoldirilishi:

mehr > *me:r*; *bo'lib turibti* > *bo(p)tutü*;

nd > *nn*: *shunday* > *šünnin*

nm > *mm*: *tinmay* > *dimmin*

ngd > *ηn*: *etagingdan* > *ätäkiññän*

ngg > *ηη*: *yangga* > *jeñña*

Regressiv assimilatsiya: *o'tiribsan* > *ot(i)rssan*, *nm* > *mm*: *manmanlik* > *mämmänlik*;

progressiv assimilatsiya: *nd* > *nn*: *borgandan* > *baryannan*, *nd* > *nn*: *shunday* > *šünnin*

Reduksiya so'z tarkibidagi ba'zi tovushlarning kuchsizlanishi bo'lib, u ko'proq **i** tovushida namoyon bo'ladi. Masalan, *bilan* > *b(i)lan*, *biroz* > *p(i)ttä*;

Spirantizatsiya: *b* > *v*: *sabab* > *savap*;

Spontan o'zgarish: jarangiz tovushning jaranglashishi biron tovush ta'sirida emas, balki shevaning tarixiy rivojlanishi bilan bogliq hodisadir: *kerak* > *gäräk*, *ket* > *git*, *to'xta* > *dü:r*;

Sandhi. Bunda ikki so'zning talaffuzi jarayonida oldingi so'z nihoyasidagi undosh keyingi (boshlanuvchi so'zdagi) tovushga qisman moslashadi: *deb turibti* > *datutü*, *bo'ladi ekan* > *boladakan*;

Eliziya hodisasi, asosan, qo'shma so'zlarda va bir so'zda undoshning kuchsizlanishi natijasida tovush tushishidir. Masalan, *kela oldi* > *galoldi*, *keta oldi* > *gitöldi*;

Metateza – so'z tarkibidagi undoshlarning o'rin almashinuvidir. Masalan, *qo'shni* > *qoñši*.

Geminatsiya: *qarigin* > *qarriyajsan*, *katta* > *ülli*, *kichik* > *kičči*;

Proteza – so'z boshida tovush orttilishi bo'lib, bu turkiy tillarga xos xususiyatlardan biridir. Chunki turkiy xaqalarda so'z boshida **r** tovushi qo'llanmagan va ketma-ket undosh bilan boshlangan so'zlar mavjud bo'lmagan. Shu sababli **r** bilan boshlanadigan va so'z boshida ketma-ket undosh kelgan o'zlashgan so'zlarning oldiga unli tovush orttirilgan. Bu hodisa Iqon shevasida ham mavjud: *rayhon* > *inäzväjgül*.

Sheva matnlaridan namunalar

Düş haqqında

ʋom bir imi šärä jaxšilıqä äsli män girjänim säväpi indi bäbi xuda jolında bäbi mämmänlik ätimmän lek(i)n az bosam köp bosam xuda jolında jüripmänkü, män arqalı girgändän. Bügün mänäm dım zor düş gördim, hazı Hüsänä ajtıpman axı(r). Azanda sä:rlik tajjallap pärdim, işi bojiča dım işläri jürişmin başladdan, do:rısam, iminnin kraska apparat, apparat satıp ä(l)vädi, şü kraskası säpkäni üçün güllik işinnän taşqarı säpkäninä artıqça pül bolaraddan şü b(i)län p(i)ttä ruzgarimiz

ajlanturvadi, lek(i)n janindaki bala Hüsännikidin kraska apparat apti, indi Hüsänni kraska apparatına i:tjaʃi joqda:n güllik jüriväradi, aʃi bojıça axşam dım qısınıp dürvadi. Hä ajtnasa, pädpisäkimi köpajtırämän dädi sizäm mäslä:ät bärin. Şü Ürgänç bojıça internetä kraska säpädön apparati b(i)län sapıp duryanini videoya alıp pädpisätsä köpajtırıp şüni interneti rıvažlantırıp şü arqalı işlijžaktän, kraska säpädön apparati ba jüvärip qojvädımkü kraska säpip jürgänini şü b(i)län interneti gücläntirip, işni rıvažlantırızaqman, gäräk ʋosa ädenni çıqış gäräk ʋosa çıqaman. Güllik işçi alamandan üç balanı nä:tip ädenni ätämän datutı nä:çün hämmä işi ätädi axı(r). Şünä mänäm dädi interneti rıvažlantıraman dädi, şündäp işlimän däp axşamı b(i)län nijjät ätip çıqdıdan şündäp gäpläşip otırdıq. Indi bizäräm dostana, ham dostana ham är-xatınmızqu şünä dım qısındı, qısınmañ xudajtala rısqını bärädi u bala ädenni çıqзақ äkändän özi işlijžäk äkän, kraska apparat ayan bala. Kejin qarañ Hüsän dädim vı bizäri rısqımız b(i)län işlädi rıvažlandımı dädim nöçün män xudadan sörımän Hüsän işläri jürışgej däp. Qışnı günü birräm iştän qa(l)madıla işi jürışıp gitävardı. Qanı ädenni işlän dädim on adam rısqı böläk bir adam rısqı böläk däp sö:üntirdim. Bedä on adam ajlasını rısqı bop durdı. On ajlada niçä adam ba mäslälä(n) Hüsänni bir ajlasında törtmiz törtimizi rısqımış işini rıvažlantırıp durdıdan. Lekin bı bala ädelni çıqзақ boltutı ädelni çıqävärsin qanı dädim işläp pilämäkän rıvažlantırıp pilämäkan, jürışıp kitäri ba oxşamasi ba qısınmañ dädim. Kejin mänäm düş gördim mäni tojim Şadjana tojxanada boyan ş(i) tojxanada sadaqa ätip düpmiz şünnin nä:miz görsäñiz nöçün däsäñiz bizä nijjät ätip ot(i)rıpmız axı(r), misal Muhammadsalıhni sünnät toji bomadı, hämdäsä üç balaya aqıqa ätilmädi haqıqat tan alaman aqıqa bomadı. Ş(ü) işlä jaxşı ʋöp gitsä sünnät toj aqıqasını bärämiz däp ot(i)rıpmız. Aşı tojımız boyan jermizdä sadaqamış ortada hämmä väž bomış axı(r) şünnin Žännättä bop duryamış, şünnin mäjin is gä(l)tütı h(i)dlä mevälä-čevälä şünnin jaxşı närsälä kejin bir samsa, bir mazalı samsamış kejin bir adam gäldi bir qonşı işqılıp on dana samsa alamışdan maña sa:t samsağı dijmiş. Kejin saqadanikikü älävärin satımman sadaqaniki sadaqada ajtmıdla hammaçiki, on samsanam äkitävärin da, şünnin mazalı boptı, sadaqalarız qabul boyaj xudajım öj-žajlaris näsip ätgej, toj-tamaşalanı ätip otırgıjsıla inä ballanı sadaqasını ätip otırssan indi tojlarınam ätip otırgıjsan şü dimiş. Şünnin qu:onıp jüripmis işlarimis jaxşı ʋop şü zor bop jüripmis axı(r). (Xorazm shevasi, Urganch tumani, Manzura opa nutqıdan)

Toj žarajanları

Xarazmda bir toj ʋoldı bir toj ʋoldı qojavarasan. Toja Dilmurat Sultanop gäldi. Tojni şünnin qızdırdı ärtistimiz hazzap ojnapmız ozam. Gijöv har xılı qoşıqçılanı çaqırtırıpı izmä kejin di:mmin ajtdıla qoşıqlanı jü tüpdä qu:rı bizi toj ajlandı ozam. Äzäli qadım şü qoşıqçını eştämän işonavañ. Nera barsam, qu:rı şü müzkälärini e:ştıp ojnar adım, şuñ ʋosa gäräk tojda dimmin ojnap bitimi dökipman dörisi. Tojdan b(i)r(i)n gäli:n şü ماشین minip çıqqıtkannan kejin gijöv öjinä baradı, gijöv öjinä baryannan kejin ماشینnan tüşrip şördä ajayını tejinä ʋalı taşdıla, ʋalını üstindä gäli:n b(i)län jeññä duradı, duryannan kejin gäli:n salam boladı, atasına-anasına žip salam, qajnana, qajnatasına žip salam, ösinlärinä žip salam, qajnbikälärinä žip salam, jügüržilärinä žip salam, baldızlarına žip salam, hammalarına žip salam ajtıp bo(l)yannan kejin ömijnä gäjändä ömijn, xava, baxtlı - so:odatlı olyaşsan, julduzların jaraşʋaj, üzümnin mevä bärgejsän, güžümnin sa:ja bärgejsän, manlejiñnän gülgejsän, ätäkiñnän öñhejsän, doyrayanın jay o(l)ʋaj, doyrayanın oyıl oʋaj, xudajım şü xanadanda hamma vax(t) baxtlı – so:odatlı ölip, gijövın b(i)län dañ jaşap dañ qarrıʋajsan dap dua patja baradıla. Gäli:n salam tamam boyannan kejin şördä nıkah gojnaklarını çıqarıp väžlärini çıqarıp fata gojnaklarını gijip tojxanaya gitädi, toj zor boladı.

To:ja barsañ dojıp bar, Toj gijmiñi gijip bar. Tojdan kejin gäli:n xızmata çıqqanda aşı vaxtı aşındatıp älimän, ʋosın başşınä kastinka bajlıdla, jaşı ülli adam ataddan, sıñlim qarrıʋaj, dojıp-dorap jelip jazıʋaj dap janqıdın ün älisän irim-irim ätip şkalant salıp, manası ünnin appaq oʋaj, şkalanttın şirin bolʋaj, qoşʋanı b(i)län qoşsa qarrıʋaj oyıl-qı:zı kop o(l)ʋaj didi. Şünnän kejin hammaja dua ätämiz. Bismilläji rahmanır rahıjm, xajr-u bäräkät ʋärsin kop bärsin. Toj tamaşa kop bosın, bayalarımız žanı say ʋosın, umırları uza:q o(l)ʋaj, uza:q jaş, geñ dövlät bärgej, xudajım ayzıbirgäççilik, me:r-mü:äbbät bärgej, xudajım oz bayalarını ozları baqqajla, nerdä ʋosalaram

jaratqan Allahim oz panahinda saqlagej saqlayanlari xatarinda, xudajim su... (Xorazm viloyati, Qo‘shko‘pir tumani, G‘ozovot qishlog‘idagi Anamoy Sharipova buvimiz nutqidan)

Polov tajjarlaniš žarajani

Polov pišriš žarajaninda äldin bjanda hamma närsäsini tajallimiz göši, gäšrini doyrap, göšini gäšrini täjällimiz. Bürünclä hamma gitädon masalliqclarini banda tajallap dürip ožaq qazana öt jaqvaramiz jüvip jayini salamiz. Šü jayi tajjar °op qizyannan kejin göši, göšini sal qizdirip alip jaxši atip qovuryannan kejin šü pijazini salamiz, gäšrini salamiz, azyina sü(v) qačramiz üstinä kejin šü bürünčini sa:p damda qojamiz. Qajnayanda ala qajnamin takiz qajnatip sü(v)i sinqannan kejin šü polov dama qojamiz ji:rmä minüt, ja:rım sättän kejin xuda xalasa tajjar °osa näsip ätkändä bismillä döp j(i)jävärämiz. (Xorazm viloyati, G‘ozovot qishlog‘i shevasi vakili Qo‘chimov Dilshod aka nutqidan)

Nijjat

İlajim bizäram plan öjdä jašaš näsip ätgej xudajim al bandam dägij, šünnin köčälädä jürgemiz. Dım nijjat ättim män ke:inķi jil roza tutaman xuda xalasa ay(i)z(a)čar bärämän dimän. Namaz žajlanı salıp taravehlanı oqıtıp otirgijmän xuda xahlasa. Dım nijjat ättim šü kvartırada axirķi otrış jilimiz boyıj dädım xudajim joq je(r)dän bā(r) atadon Allahim xudajim güvah bo(p)tutı xuda xahlasa. Babı Xuršidä äpkä bezota ätmäjän bilän babı övizni öjıñiz başqačaku, gäšti başqa övizni öjıñizni biläskü övizäm.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176 b.
2. Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент, 1962. – 277 б.
3. Xidraliyeva Z. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 118 b.
4. Xidraliyeva Z. O‘zbek tilining Iqon shevasi: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2023. – 175 b.
5. Turdaliyev A. Denov shevasini areal o‘rganish va til korpusiga joylashtirish: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 173 b.
6. Alimardanov E. Xorazm dialektal zonasida o‘zbek va turkman shevalarining o‘zaro ta’siri (kontaktologik aspektda): Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 161 b.

G'ALLAOROL SHEVALARINING BA'ZI FONETIK XUSUSIYATLARI
(Qo'ytosh qishlog'i shevalari misolida)
SOME PHONETIC FEATURES OF GALLAAROLIAN DIALECTS
(On the example of the dialects of the village of Koytash)

Xidirova Diyora G'ayrat qizi,

ToshDO'TAU talabasi

xidirovadiyora3@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/KURN5343

Annotation. *The Khoytash dialect belongs to the Kipchak dialect of the Uzbek language. This dialect has its own phonetic features. This article provides information on some phonetic features of the Khoytash dialect, including the system of vowels and consonants, and phonetic processes specific to the dialect.*

Key words. *Khoytash dialect, vowels (vocalism), consonants (consonantism), phonetic processes, synharmonism.*

O'zbek tili boy va rang-barang shevalar tizimiga ega bo'lib, bu shevalar asosan uchta yirik lahjaga – qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalariga bo'linadi. Har bir lahja guruhiga mansub shevalar tilshunoslik nuqtayi nazaridan alohida ahamiyat kasb etadi. Qipchoq lahjasi, asosan, Oltoy o'lkasida, Irtish daryosi bo'ylarida yashaganlar va keyinchalik ular Sibir, Gurjiston o'lkalarida, Volga, Dunay daryolari bo'ylarida hamda Markaziy Osiyoda tarqalgan [Шаниязов 1974;47]. O'zbekistonning markaziy va shimoliy hududlarida, xususan, Sirdaryo, Jizzax viloyatlari va Toshkent viloyatining ayrim hududlarida uchraydi. G'allaorol tumani Qo'ytosh qishlog'i shevasi ham qipchoq lahjasiga mansub bo'lib, quyida ushbu shevaning fonetik xususiyatlariga to'xtalamiz.

Unlilar. Qo'ytosh shevasida aksar qipchoq shevalari singari 9 ta unli mavjud. Ularni old yoki orqa qatorligiga qarab quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

old qator: **ä, i, ü, ö, e;**

orqa qator: **a, ĩ, u, o.**

ä – old qator, quyi keng, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *näsä (narsa), päjti (payti), sümäläktä (sumalakda);*

a – orqa qator, quyi keng, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *šorva (šo'rva), avqat (ovqat), ballar (bolalar);*

ĩ – old qator, yuqori tor, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *ija:(iya), lekin (lekin);*

ĩ – orqa qator, yuqori tor, lablanmagan unli. So'zning o'rtasi va oxirgi bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *γilmĩndĩ (g'ilmindi), xamĩr (xamir);*

ũ – old qator, yuqori tor, lablangan unli. So'zning, asosan, birinchi ba'zan ikkinchi va boshqa bo'g'inlarda hamda affikslar tarkibida kelishi mumkin. Masalan: *sũst (sust), ũn (un), pũtũnlāj (butunlay);*

u – orqa qator, yuqori tor, lablangan unli. So'zning dastlabki va o'rtadagi bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *qulaq (quloq), γulam (G'ulom);*

ö – old qator, o'rta keng, lablangan unli. So'zning dastlabki bo'ginida kela oladi. Masalan: *köl (ko'l), sũjak (suyak);*

o – orqa qator, o'rta keng, lablangan unli. So'zning dastlabki bo'ginida kela oladi. Masalan: *xoraz (xo'roz), oqtuvčĩman (o'qituvchiman);*

e – old qator, o'rta keng, lablanmagan unli. Aksar hollarda so'zning birinchi bo'g'inida kela oladi. Masalan: *deпти (debdi)*, *jerdägilär (yerdagilar)*, *kejin (keyin)*;

Unlilar cho'ziqligi. Ikkilamchi cho'ziqlik. So'z tarkibida biror undosh tovush tushib qolib unli cho'zilishi mumkin. Bu cho'ziqlik ham Qo'ytosh shevasida juda keng qo'llaniladi: *bo'l ~ bo:*, *qolgan - qa:yan*;

Singarmonizm – unlilarning uygunlashishidir. Bu fonetik hodisa Qo'ytosh shevasida faoldir. Bu hodisa ikki xil ko'rinishga ega. Palatal singarmonizm – unlilarning qattiq va yumshoqligiga ko'ra uyg'unlashuvi. Masalan, bir so'zning dastlabki bo'g'inida old qator unlilar qatnashsa, keyingi bo'g'inida ham old qator unlilarning kelishi. Yoki, aksincha, so'zning dastlabki bo'g'inida orqa qator unlilar ishtirok etsa, keyingi bo'g'inida ham orqa qator unlilar qatnashadi. Singarmonizmning bu turi Qo'ytosh shevasida faol qo'llaniladi. Masalan: *dälä ~ dala*, *mävä ~ meva*, *xatın ~ xotin*. Labial singarmonizm – unlilarning lablanish va lablanmasligiga ko'ra uygunlashuvi. So'zning dastlabki bo'g'inida old qator lablangan unlilar qatnashsa, keyingi bo'g'inida ham old qator lablangan unlilarning kelishi. Yoki, aksincha, so'zning dastlabki bo'g'inida orqa qator lablangan unlilar ishtirok etsa, keyingi bo'g'inida ham orqa qator lablangan unlilar qatnashadi. Masalan: *üčünči ~ uchinchi*, *közüm ~ ko'zim*.

Shuningdek, singarmonizmdan chekinish holatlari ham uchraydi. Bular: *Barvagän (borib olgan)*, *köksäraj (ko'ksaroy)*, *köxitaš (ko'xitosh)* kabi so'zlarda qo'shma so'z bo'lganligi uchun singarmonizm buzilgan. *Koxitaš farsča agar täržimä qiladigän bosäk tayu taš boladi. (Ko'xitosh forsha agar tarjima qiladigan bo'lsak tog'-u tosh bo'ladi)*.

Müsürmänčiliqta (musulmonchilikda), *bogän (bo'lgan)* kabi so'zlarda *-čiliq, -gän* kabi bir variantli qo'shimchalar singarmonizmga bo'ysunmaydi. *Üdüm müsürmančiliqta bu joq lekin čingizxan davridan qayan üdüm xisaplanadi. (Udum musulmonchilikda bu yo'q, lekin Chingizxon davridan qolgan udum hisoblanadi)*.

Oqijmiz-kü (o'qiyimiz-ku), *baraman-kü (boraman-ku)* kabi so'zlarda yuklamalar ham singarmonizmning buzilishiga xizmat qiladi: *Men oqışkä baraman-kü, öšändä gäpläšämiz. (Men o'qishga boraman-ku, o'shanda gaplashamiz)*.

Pešana (peshona), *tilivizir (televizor)* kabi so'zlarda boshqa tillardan o'zlashgan so'z bo'lganligi uchun singarmonizm buzilgan. *Javlan tilivizir kördi (Javlon televizor ko'rdi)*.

Qipchoq shevalarida ko'p uchraydigan fonetik qonuniyatlardan biri diftong hodisasi bo'lib, u Qo'ytosh shevasida ham uchraydi: *qıřz, sült, ĵečki, ĵeki, ʋon* kabi so'zlarda ko'rishimiz mumkin.

Undoshlar. Qo'ytosh shevasi lahjalar ichida qipchoq lahjasiga mansubdir. Bizning shevada jami 23 ta undosh mavjud bo'lib, ular quyidagilar: **b, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, z, ʁ, š, č, ž, ɳ**.

ž – jarangli, portlovchi, til oldi undoshi. Qo'ytosh shevasida ushbu harf so'z boshida kelish (anlaut) hodisasi kuzatiladi. Ya'ni aksar qipchoq lahjalari singari **ž** undoshi juda faol. Masalan: *žol (yo'l)*, *žoq (yo'q)*, *žaman (yomon)*.

p – jarangsiz, portlovchi, lab undoshi: *pijälä (piyola)*, *pijaz (piyoz)*, *püšti (pushti)*;

m – jarangli, burun portlovchi, lab undoshi: *mäktäp (maktab)*, *mähällä (mahalla)*;

f – jarangsiz, sirg'aluvchi, lab-tish undoshi: *fälijät (faoliyat)*, *fil (fil)*, *fän (fan)*;

v – jarangli, sirg'aluvchi, lab-tish undoshi: *rivajät (rivoyat)*, *värräk (varrak) avqat (ovqat)*;

t – jarangsiz, portlovchi, til oldi undoshi: *mexnät (mehnat)*, *taš (tosh)*, *otirip (o'tirib)*, *tašbaqa (toshbaqa)*;

d – jarangli, portlovchi, til oldi undoshi: *dos (do'st)*, *degän (degan)*, *dep (deb)*;

n – jarangli, portlovchi, til oldi undoshi: *men (men)*, *näpis (nafis)*, *mümkin (mumkin)*;

s – jarangsiz, sirg'aluvchi, til oldi undoshi: *süt (sut)*, *salinip (solinib)*, *rasa (rosa)*;

z – jarangli, sirg'aluvchi, til oldi undoshi: *zärär (zarar)*, *süzmä (suzma)*, *mäzzä (mazza)*;

l – jarangli, yon tovush, sirg'aluvchi til oldi undoshi: *sümälāk* (*sumalak*), *qoliya* (*qo'liga*), *alav* (*olov*);

r – jarangli, sirg'aluvchi, til oldi undoshi: *xamir* (*xamir*), *raqam* (*raqam*), *bizār* (*bizlar*);

š – jarangsiz, sirg'aluvchi, til oldi undoshi: *šonnaj* (*shunday*), *šā:r* (*shahar*), *sorva* (*sho'rva*);

b – jarangli, portlovchi, lab undoshi: *boyan* (*bo'lgan*), *bulaq* (*buloq*), *bava* (*bobo*);

č – jarangsiz, qorishiq, til oldi undoshi: *oča* (*o'choq*), *čajan* (*chayon*), *čingizxon* (*chingizxon*);

k – jarangsiz, portlovchi, til orqa undoshi: *kitāp* (*kitob*), *kičraq* (*kichikroq*), *köklām* (*ko'klam*);

g – jarangli, portlovchi, til orqa undoshi: *gül* (*gul*), *sexrgär* (*sehrGAR*), *göš* (*go'sht*);

ñ – jarangli, burun, portlovchi, til orqa undoshi: *badrñ* (*bodring*), *siñil* (*singil*), *meñä* (*menga*);

x – jarangsiz, sirg'aluvchi, til orqa (chuqur) undoshi: *xīsap* (*hisob*), *xoraz* (*xo'roz*), *xat* (*xat*);

q – jarangsiz, portlovchi, til orqa (chuqur) undoshi: *quš* (*qush*), *qarijalaram* (*qariyalar ham*), *qadīm* (*qadim*);

γ – jarangli, portlovchi, til orqa (chuqur) undoshi: *baylap* (*bog'lab*), *aγan* (*olgan*);

h – jarangsiz, sirg'aluvchi, bo'g'iz undoshi: *hämmä* (*hamma*), *hākām* (*hakam*), *hājat* (*hayot*);

j – jarangli, sirg'aluvchi, til o'rta undoshi: *büjām* (*bu ham*), *Jüsüp* (*Yusuf*), *jamyir* (*yomg'ir*);

Tovushlarning kombinator va pozitsion o'zgarishlari. Assimilatsiya. Qo'ytosh shevasida barcha o'zbek shevalarida bo'lgani singari assimilatsiya hodisasi faol qo'llaniladi. U quyidagi holatlarda namoyon bo'ladi:

td > tt: ketdi > ketti;

pm > pp: boryapman > baryappan;

šg > šk: ishga > iškä;

md > mn: o'zimdan > özimnän, kimnän;

tg > tk: ketgan > ketkan.

Dissimilatsiya – so'z tarkibidagi undoshlarning boshqa tovush ta'sirisiz variantiga ega bo'lishi. Qo'ytosh shevasida ham dissimilatsiya hodisasi qo'llaniladi. Masalan: *bobo* ~ *bava*, *devor* ~ *düval*.

Metateza. so'z tarkibidagi undoshlarning o'rin almashinuvidir: *daryo* ~ *däjrä*, *tuproq* ~ *turpaq*, *o'xshamoq* ~ *öshxamaq*.

Reduksiya. so'z tarkibidagi ba'zi tovushlarning kuchsizlanishi bo'lib, u ko'proq **i, ü** unlilari talaffuzida namoyon bo'ladi: *Sharif* ~ *šär(i)p*, *qilyapsiz* ~ *q(i)l(a)japs(i)z*, *nimadir* ~ *n(i)mäd(i)r*, *kimdir* ~ *k(i)md(i)r*.

Sandhi. Bunda ikki so'zning talaffuzi jarayonida oldingi so'z nihoyasidagi undosh keyingi (boshlanuvchi so'zdagi) tovushga qisman moslashadi: *kerak edi* ~ *kerägidi*, *kelgan edi* ~ *kelgändi*, *sen ham* ~ *senäm*, *olib kel* ~ *apke*, *kelayotgan edi* ~ *keljätkänidi*.

Eliziya. asosan, qo'shma so'zlarda va bir so'zda undoshning kuchsizlanishi natijasida tovush tushishidir: *bosib olgan* ~ *basvagän*, *kelsang* ~ *kesän*.

Spirantizatsiya. Portlovchi undoshning sirg'aluvchi variantiga ega bo'lishi: *b > v: yuboribdi* ~ *jüvaripti*, *g > γ: bo'lgan* ~ *boyan*.

Diereza. So'z tarkibidagi birorta tovushning tushib qolishi: *go'sht* ~ *göš*, *do'st* ~ *dös*;

Geminatsiya: *eshak* ~ *eššäk*, *ashula* ~ *äššüllä*;

Proteza: *stansiya* ~ *istānsijä*, *stol* ~ *istal*.

Tovush mosligi: Qo'ytoş shevasida quyidagi tovush mosliklari uchraydi:

j > ž: *yo'l* > *žol*

o > ä: *choy* > *čäj*,

m > p: *qilyapman* > *qiljappan*, *boryapman* > *barjappan*.

f > p: *falokat* > *päläkät*, *falon* > *palan*.

Qo'ytoş qishlog'i shevasidan namunalar

Baxši va mamaši

- Xa bizärdä, xa mamaši degäni, xamladar ajallardı jaxši esan-aman anavı tuyvalışı üçün qılınadığan näsä. Čözmä salınadı, čözmä qıladı, čözmägä tilavat oqıladı, ötgänlärgä dep, ötgänlardı arvaxı isqıp qollasın dejdı, kejin şorva qıp içigä xamır qırqıp salınıp, färzäntläri bar kätä-kätä kämpirlar, jaşı uluy adamlardı čaqırat-ta, kämpirlär čaqırıp, şular bilän otırıp şo avqattı jegizdirip, čözmägä tilavat oqıp, kejin axırda esan-aman qolıya avasın färzändini dep, nijät qılınatta bu narsa şo xamladar ajaldı jeñil bolışı üçün şonnaj qılınadığan marasım büjäm qışlaqta. Baxşılıq, asasan, bu bizärgä činixzan basıp ayan päjti şu: vaqttan qayan narsä xısaplanadı. Ozı munnaj asli sürıştirıp kelinädigän bosa başı şu čingizxannın dävridän bäribir basıp ayan vaqtı bizärnijäm mäsälän žizzax anavlarnı basıp ayan şolardan qayan üdüm xısaplanadı. U şajtanı quvış, minä käsäl adamdı anavsıda boyan şajtan, minäv käsälliklärnı quvış degän narsä xısaplanıp, asasan, qoj sojladı, qojdı qanıdan ap qojıp şo qojdı pişirip, pütünläy salatta, baxşıya özigä jaraşa ap qojladı, qayanını pütünläy sap şorva qıp pişirilädi. Ajallar bop şo jerdä baxşini čaqıradı, baxşı kejin hämmägä bölip-bölip berip, žep boyannan kejin şondan süjäkläridän anav qıp sorvaya ün qojıp lägängä süjäklärini sap, üstigä čıraq jaqıladı, kejin ajallar ortada čıraqtı äjlänip anavya, xudaya sıyınadı, asasan bündäjsigä ap qarasañ, alavya sıyınış xısaplanadı. Alavya sıyındandän kejin sürpänı äjlänip, baxşı bilän qoşılıp şo käsäl adamdı baxşı qayadı. Oşa jerdägilärdı xam qaqıp, ündäjam tilavat nijät qılınıp, sü käsäl boyan adam jaxşı bop ketsin dep tarqap tarqaladı. Bü baxşılıq čingizxandan qayan narsä xısaplanadı. Üdüm müsürmänçilikta bu joq lekın čingizxan dävridän qayan üdüm xısaplanadı. Bu bizdä bar.

Süst xatın

- Süst xatın azalı, anča jil boyan, bunä jamyır jaymajdı, anav kökläm vaqtı jamyır jaymayan päjti xatınlar taşbaqanı ipgä bajlavalıp tajaqqa, kejin bir čeläk suv avayan, suv ap hämmä üjgä kirip-kirip čıqavergän. Čıqqan ajaldı, kim čiqsa čaqıradı-kü čaqırğan vaqtı čeläktägi suvdı sepkän.

Süst xatın süzmä xatın

Kölänkäsi majdan xatın

Jamyrimiz möl bosın

dep qoşıq ajtkan, kejin bilgän, ija: süst xatınya kepti dep kejin üjdän bir käsä ün, bir pijälä maj bergän, şolardı ap, jıyılğan narsäni enni hämmä üjgä kirädi, neštä üj bar, jigirmätä üjgä kirgänmi, ottısta üjgä kirgänmi şonı kejin avqat qıp pisirip qırda, qajerdä bosajam qıp şo adamlardı čaqırğan, şonı jegizdirip, avmin qıyan: "Ej xudajım isqıp bizgä jamyırdı ber", şundaj qıp otkäzilgän narsä.

-Endı bü avvala xuda kejin iqlım. Bir xıl vaqtı jaqqan, lekın manav kün issiq bosajam şundan kejin jaqqan xaqqatanäm jaqqan, avvala xuda lekın bujam täbijät xadisasıda, bälkim bir kün aldın qılınğan bosa bükünisigä jaqqandır. Anıyını bizär bilmäjmiz.

Navroz sajlı otkazılış tärtipi

- Xa bis täräptämi, jaxşı boldı. Hämmä jıyıldı, jaşu-qarı, čallar – kämpärlär, kelinčäklär, balağanlar.

Xa kökätldän samsa, jalpizlar ap čiqildi, qajnatma šorvalar qilindi. - yilmindi degän avqatlar qilindi, kök samsalar, kökätni biläsiz, pidinä, ismalaq.

- Xanım qilindi, xanım, köktän bäräk qilindi, kejin ojın – külgü boldi, balažanlar ojnadi, ballar xar xil ojınlar ojnadi, jaš ballar, sümäläk qildik kejin anavgä sümäläk qip sümäläk ap čiqdik, sümäläkti biläsiz qandaj tajjarlanışini, ikkün qajnatip.

- Qadimdan šu sümäläktä bu sirdir bújäm kämpirlär ikkün mabajniđa qarijalar bašida türüp, örgätip jašlar qilinadi. yilmindinijam xazir biravlar qiladi biravlar qilmajdi, bis täräptä rasa qilinadi xanımnijam šunnaj.

-yilmindinimi yilmindini šu xamir qarijdi addij šor suvya qarip kičraq-kičraq züväläčä qilip jajvalamiz, jajip kejin xar bitta jajyan xamirimizya juqa-juqa qip qazaqa, očaqa qatirvalamis kejin ätalä suramis, qizartirip piširip kejin sütdän ätalä qip här bittäsiniq arasiya jarim, jarmini buklävalip här bittäsiga sürtip čiqamis.

-Xi: enni šähärdä qilinmäsligi mümkün lekin bis täräptä qilinadi. Kejin sarıy majni küjdirip üstidän majlavalamis här bittäsini, kejin unı mä:zzä qip jejdı, jašlaram, qarijalaram, jümšaq boladi.

Qoytaš xaqida afsonalar

Maxmudman. Jašim säksän jettita. Törttä mäktäptä faalijat körsätkänmän, oqtuvčiman, mäktäp raxbarlari boyanman, törtinči mäktäptä, almışinči mäktäptä iślägänmän, qirq säkkizinči mäktäptä, oninči mäktäplärdä iślägänmän, Törttä kitap jazdim. Birinči kitabim, Bajlikkä kan qojtašsän “Demak qojtaš bilän meniñ xajätim bevasita bayliq boyan. ikkinči kitabim “Kök bulaq közgu bulaq”, üçünči kitabim “Mexr bulayı”, törtinči kitabim “Arzüli alam”, šu kitabimda Qojtaš xaqidayi köp närsälär berilgän. Endi qojtaš xaqidayi rıvajatlar bar, jaxşı sözlär häm bar.

1. Rıvajatlardan biri šundaj qadimda bir čopan jašayan ekan, bir sexrgär qiz jašayan ekan. Sexrgär qiz čopanni körip, čopanni jaxşı körip qap čopana qarab menä üjlän depti, čopan esä, joq men üjlänädigän qiz mexnätsevär, mexriban bolışı keräk. Sen adamlarya köp zärär keltirdin. Sen sexgarsän süniñ üçün men sexrgär qizya üjlänmaqçı emäsmän desä, qizdin jaxli čiqip čopanni tašya äjläntirip qojipti, qojlarinijam tašya ajlantirip qojipti, žamijki närsälärni tašya axir aqibat öziyam tašya ajlanip qapti. Endi qojtaš namı birinči šundän kep čiqqan dejišadi. Šu sexrgar qiz qojlardi tašya äjläntirip qojyan qojtaš boyan.

2. Koxitaš degan söz bar. Koxitaš farsça agar taržima qiladiyan bosäk tayu taš boladi. Koxitaštin xsi tüšüp qaladiyan bosa bü:jam qojtaš bop qaladi. Bu xam toyri. Bu tayu taš boyan žaj koxitaš bolışijam mümkün. Lekin xalq arasıda qojtašliklar arasıda, suv jerdä jäšägänlär ortasıda mašxur bop qojtaš bop ketip qayan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176 b.
2. Решетов В., Шоабдурахмонов III. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент, 1962. – 277 б.
3. Xidraliyeva Z. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 118 b.
4. Xidraliyeva Z. O‘zbek tilining Iqon shevasi: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2023. – 175 b.
5. Turdialiyev A. Denov shevasini areal o‘rganish va til korpusiga joylashtirish: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 173 b.
6. Alimardanov E. Xorazm dialektal zonasida o‘zbek va turkman shevalarining o‘zaro ta’siri (kontaktologik aspektda): Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 161 b.

PISKENT SHAHRI SHEVASINING BA'ZI FONETIK VA GRAMMATIK
XUSUSIYATLARIGA DOIR

ON SOME PHONETIC AND GRAMMATICAL FEATURES OF THE PISKENT CITY
DIALECT

Bahodirova Gulshoda Yusuf qizi,

ToshDO'TAU talabasi

asadullayevagulshoda16@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/ROZQ8488

Annotation. Piskent district is one of the regions with ancient history located in the southeastern part of Tashkent region. The population of Piskent district mainly speaks the Tashkent oasis dialect of the Karluk dialect. This dialect has its own phonetic and grammatical features, which we will consider in the following article. As a result of studying the phonetic and grammatical features of the Karluk dialect of Piskent district, the science of Uzbek dialectology can be enriched with new theoretical knowledge. These collected materials can also be used as a dictionary or new information for textbooks or manuals on Uzbek dialectology.

Key words. Piskent dialect vowel system, consonant system, phonetic processes, grammatical number category, agreement category.

Piskent shahri shevasi o'zbek tilining qarluq lahjasiga mansub. Ma'lumki, aksar qarluq shevalarida singarmoniz buzilish holatlari mavjud. Shunga ko'ra, ularda unlilarning soni kam uchraydi. Ushbu shevada ham unlilarning soni 6ta: **i, e, ä, ā, o, u**.

ä – old qator, quyi-keng, lablanmagan unli. Masalan: *jäqindä ~ yaqinda, äjniqsä ~ ayniqsa, mäzzä ~ mazza, äkä ~ aka*.

ā – orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan unli. Masalan: *bār ~ bor, ālti ~ olti, āš~osh*.

e – old qator, o'rta-keng, lablanmagan unli. Masalan: *kel ~ kel, ber ~ ber, evärä ~ evara, kejin ~ keyin*.

i – indifferent, yuqori tor, lablanmagan unli. Singarmonizmli shevalarda i: unlisining nisbatan qisqa talaffuz qilinadi. Shahar shevalarida barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *ikki ~ ikki, keldi ~ keldi, jurdi ~ yurdi, bārip ~ borib*.

u – orqa qator, yuqori-tor, lablangan unli. Masalan: *ukä ~ uka, ustä ~ usta, učip ~ uchib, kun ~ kun*.

o – old qator, o'rta-keng, lablangan unli. Masalan: *boldi, toqqiz, otirdi, ojnädi*.

Piskent tumani shevasida singarmonizm saqlanmagan bunga sabab – indifferent unlilarning faol qo'llanilishi. Ushbu unlilar qatoriga ko'ra singarmonizmli shevalar kabi kontrast juft unlilarga bo'linmaydi: *ājlädä ~ oilada, Ānäm ~ onam, ālmäsej ~ olmasang*.

Piskent shevasida 23ta undosh mavjud bular: **b, d, f, g, h, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, z, γ, š, č, j, ŋ, ž**.

Jarangli undoshlar: **b, d, v, l, m, n, z, j, g, r**;

Jarangsiz undoshlar: **p, f, s, t, k, š**;

Lab undoshlari: **p, b, m, v, f**;

Til oldi: **b, p, d, t, s, z**;

Til orqa: **g, k, ŋ**;

Til örta: **j**;

Chuqur til orqa: **q, γ, x;**

Bo'g'iz undoshi: **h.**

Piskent tumani shevasidagi ba'zi fonetik jarayonlar. Assimilatsiya. Piskent tumani shevasida boshqa shevalar kabi assimilatsiya hodisasi uchraydi. Assimilatsiyaning progressiv va regressiv, to'liq va to'liqsiz turlari bor. Progressiv assimilatsiya oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga singdiradi. Masalan:

bm > pp: turibmiz > turuppiz,

qg > qq: chiqgan > čiqqān,

tg > tk: ketgan > ketkän.

Regressiv assimilatsiyada keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga moslashtiradi: *zs > ss: yozsin > yāssin, tch > čč: yigitcha > yigiččä.*

To'liq assimilatsiyada o'zaro bir-biriga singib ketadigan tovushlar tushuniladi. Misol uchun: *ln > ll: gulni > gulli, vn > vv: suvni > suvvi.*

To'liqsiz assimilyatsiyada tovushlar jarangli-jarangsizlik va boshqa holatlariga ko'ra qisman o'xshab ketishi mumkin: *da > tä, uchirishda > učirištä, nd > nn: undan > unnän, tg > tk: ketgan > ketkän.*

Dissimilatsiya. So'z tarkibidagi undoshlarning boshqa tovush ta'sirisiz tovush variantiga ega bo'lishidir. Misol uchun: *birorta ~ birāntä, kissa ~ kistä, oila ~ ājlä.*

Metateza. U so'z tarkibida undoshlarning o'rin almashishidir. Bu fonetik hodisa bu shevada ko'p uchramaydi: *b ~ r: tebratmoq ~ terbätmq, p ~ r: tuproq ~ turpāq.*

Eliziya. So'z tarkibidagi pozitsiyasi kuchsizlangan undoshning tushib qolishidir: *bo'lmasa ~ bomasä (l), o'ylayman ~ ojlimän (j), ushlama ~ ušämä (l), tashlama ~ täšämä (l),* ikki so'z (qo'shma so'z) talaffuzida oldingi so'z tarkibidagi unli tovushning tushib qolishi: *bora oladi ~ bārälädi, borar ekan ~ bārärkän.*

Diereza. So'z tarkibidagi birorta tovushning tushib qolishi. Misol uchun: *go'sht ~ goš, bo'lsin ~ bosin, xursand ~ xursän.*

Tovush mosligi. Bir so'z ayni ma'nosini saqlagan holda, ulardagi ayrim unli yoki undosh tovushlar farq qilishiga tovush mosligi deyiladi bu shevada *ā ~ ä, b ~ p* mosliklari ko'p uchraydi. Misol uchun: *o (ā) ~ a (ä) > opa ~ äpā, rosä ~ räsä, u ~ i > uchirmoq ~ učurmāq, a (ä) ~ o (ā) > orada ~ ärädä, yetadigan ~ jetädigān, a (ä) ~ i > o'ylayman ~ ojlimän, bo'lmaydi ~ bolmijdi, g ~ k > o'tgan ~ otkän, b ~ p > ulab ~ uläp, borib ~ bārip, ushlab ~ ušlāp, birgalashib ~ birgäläšip, bo'lib ~ bolip, uchib ~ uçip, g ~ q > chiqqan ~ čiqqan, d ~ t > cho'pdan ~ čoptän, q ~ γ > qo'g'irchoq ~ qoyirčāγ, o'yinchoq ~ ojinchāγ.*

Piskent shevasining grammatik xususiyatlari. Grammatik son kategoriyasi. Son kategoriyasi birlik va ko'plik shakllaridan tashkil topadi. Bu shevada ko'plik manosi ifodalashda: *lär, lä ä* shaklida uchraydi.

-lär: nevaralari ~ neväräläri, tepaliklar ~ tepäliklär, singillarim ~ singillärim.

-lä: So'qoqlarni ~ Soqāqläni, tepalarda ~ tepälädä, otlar ~ ätlä.

-ä affiksi Piskent shevasida juda faol bo'lib ko'proq olmoshlar tarkibiga qo'shiladi: *bizlar ~ bizä, ular ~ ulä, sizlar ~ sizä.*

Egalik kategoriyasi. I shaxs birlikda *-m // im: onam ~ ānām, ukam ~ ukām, bolam ~ bālām, ukajonim ~ ukāžānim, qo'lim ~ qolim, maktabim ~ mäktābim.*

I shaxs ko'plikda *-miz // mizä // bizä // imiz: o'zimiz ~ ozimiz, uyimiz ~ üjimiz, farzandimiz ~ färzāndimiz, ko'pchilik ekanmiz ~ kopčilikkanmizä, qo'shnilarimiz ~ qošnilarimizä, maktabimiz ~ mäktābimiz, o'qtuvchilarimiz ~ oqtuvčilarimiz, o'g'ilmiz ~ oyilbizä.*

II shaxs birlikda *-η // in* affikslari keladi: *onang ~ ānān, ukang ~ ükän, tumaning ~ tümānin, do'sting ~ dostin, kitobing ~ kitābin, maktabing ~ mäktābin.*

II shaxs ko'plikda -iz // biz // jiz affikslari ishtirok etadi: uyiz-üjiz, qo'liz ~ qoliz, kitobingiz ~ kitābiz, arrangiz ~ ärräjiz, boltangiz ~ bältäjiz.

III shaxs birlik va ko'pligida -i // si affiksirlari qatnashadi: kuni ~ küni, yo'lida ~ jolidā, evaralari ~ eväräläri, bolasi ~ bäläsi, ukasi ~ ükäsi, ikkitasi ~ ikkitäsi.

Kelishik kategoriyasi. O'zbek adabiy tili 6ta kelishik shakliga asoslanadi. O'zbek shevalarida esa ba'zan kelishiklar beshta, to'rttagacha kamayishi mumkin. Quyida Piskent shevasida qo'llanadigan kelishiklar xususida to'xtalamiz.

Bosh kelishik. Ko'rsatkichi yo'q.

Qaratqich kelishigi. Bu kelishikning Piskent shevasida -ning affikisini -i shaklida qo'llanishi ko'p uchrab turadi: ukajonimning ~ ükäžānimi, onamning ~ ānāmi, varrakning ~ värrägi, qaratqich kelishigi -ni shaklida ham qo'llanadi: otamning evarasi ~ ātāmni eväräsi, singlimning o'yinchog'i ~ siñlimni ojinchoyi.

Tushum kelishigi. Tushum kelishigi -ni affiksi va uning assimilative variantlari bilan ifodalanadi: kitobni berdi ~ kitāpni berdi, aravani ~ ärävāni, maktabni oldi ~ mäktāpi āldi, suvni berdi ~ süvvi berdi.

Jo'nalish kelishigi. Piskent shevalarida -gā // kā // qā variantlari uchraydi: Toshsoyga ~ Tāšsājgā, tepaga ~ tepägā, ishga ~ iškā, tepalikga ~ tepgālikkā, qishloqqa - qishlāqqā, o'yinchoqqa ~ ojinchāqqā.

O'rin-payt kelishigida -dā // tā affiksi qatnashadi: boshida ~ bāšidā, tashqarida ~ tāšqāridā, shu paytda ~ šü päjtā, shu ko'rinishda ~ šü koriništā.

Chiqish kelishigi -dān // nān // tān affikslari bilan ifodalanadi: undan ~ unnān, bundan ~ bunnān, onamdan ~ ānāmdān, qishloqdan ~ qishlāqdān, Toshkentdan ~ Tāškenttān, otdan ~ āttān.

Piskent shahri shevasidan namunalar

Tuyulgān kun

Jāqindā ukāžānimi tuyulgān kuni boldi. Toqqizinči āpreldā bizā ājlādā āltitā qiz bittā oyilbizā. Ānām bāščililāridā birgālāšip Pärkent, Sāqāqlāni jolidā Krāsāgorsk digān žāj bār. Ošāngā jetmāsdān Tāšsāj bār ānā šü Tāšsājgā bārip māzzā qilip dām olip keldij. Bilāsmi šünāqā kopčilijākānmizā ānāmi beštā evärälāri jigirmā uštā nābirälāri vā ālti qiz bir āyil māzzā qildigā vāj värrāk učuruštā beštā värrägi ipini bir birigā ulāp yuz metr tepägā čiqqān hāmmā värrāk učuruš sājil čunki tepälādā turuppizādā tepälidā bizā učušijām zorākān unnān ātlā minišātti qāttār qāttār bop ikki kiši bir kiši bolip ānāttā bāttātlādā kičkinā nevārāčālārimiz nevārāčālāri ānāmni kejin evärälāri māzzā qilip učip kelišdi ozimiz kun boji nājir qilip šāslugu mārāžnilārgā tojdik. Ājniqsā ozimizi dijdārlāšip māzzā qip otriš bāšqāčādā ortāgā tušār ojnāšdi ukām āpā siñilārim hāmmālāri māzzā qilip ārādā uxlābām turdik ozimiz māzzā qildi lekin dām āldik mānā šünāqā kongil āčār žājlgā bārip heč bomāsā jildā bir märtā ikki märtā ājlāvij kopčili bolip dām olišgā nimā jetsin ekān māzzā qildik rāsimlāgā tušdik estālik bop qālādigān čirojli xātirā qāldi. Bu tāssurātlā bir umrgā jetādigān tāssurāt boldi dep ojlimān.

Xātirā

Mānā bizā bir miñ toqqiz juz yetmiš ikkinči jildā tuyulgānlā bir miñ toqqiz juz yetmiš toqqizinči jildā Xāmzā nāmli birinči Ortā Piskent tumāniñ Xāmzā nāmli birinči umum tālim māktabigā birinči sinifgā qābul qilingānbizā bir miñ toqqiz sāksān tāqqiz jil šu māktabni bitirgānmizā. Māktabimizdā qānčā jāxši oqtuvčilārimiz Xālimā āpā bizāgā tāxsil berišgān. Bu oqtuvčilārimizni hā demāj toqqizinči māj Xātirā qilip jātga ālmāsej bomājdi. Oqtuvčilārimiz bizādā rāsā kāttā tāāssurātlā qāldirišgān. Bilim berišdā bizāgā tālim tārbijā berišdā hāmmāgā ornāk boladigān oqtuvčilā bolišgān.

Töj

Men Ergāšovā Māhliyā sizlārgā turmuš ortāyim bilān birgālikdāgi sevgi tāriximizni sozlāb bermāqčimān. Bizā turmuš ortāyim bilān birinči mārātābā ikki miṇ on yetinči jilniṇ māj ājidā tānišgānmizā šu ājniṇ on učiṇči sānāsidad turmuš ortāyim jigirmā ikki jāšimni qārši ālgān kunim sāvči žonātgānlā šundān soṇ bir birimizni bilip jāqindān tānišip šu jilniṇ yigirmānči dekābir kuni fātixā tojimiz bolip otgān. Ārādān ājlār otip bir birimizni jāyāqindān bilip on birinči mārṭ kuni tojimiz bolip otgān.

Bālālik

Bālāligim bir ozgāčā otkān čunki biz ālti qiz bittā oyilbizā. U pajtlādā bāšqāčā edi ujimiz dehqānčili bilān šuyulānāšārdi. ujimizdāgilā bārip dālālārā bārip āpā singilā bārip kelārdik ujdā ojnārdik jurādik māktāpgā bārip kelārdik qāttār bolip qāni qāšnimizā rāsā hār xil ojnārdik sinṇillārimgā turli hil ojincāylā jāsap berārdim toyrirāyi buvim u pajtlādā čoptān ikkitā kičginā gugurt čopčādān ikkitāsini mundāq birlāštirip ānāv kiristik qip turip bāščāsiga āzginā pāxtā tiqip mātālčā qojip turip keres qip turip kozlāriṇi qālāmdā čizip qojārdi-dā kičgintākinā qoyirčāyimiz bolārdi ošā qoyirčāyimizdā gugurtni bošāgān idišigā kičkinā qoyirčāyim māni dep mundāqqinā lātāčāni ozigā lājiq qilip kālāčāsini qājčidā kesip turip šundāq kojlākčāsini kijdirip qojā qālārdik. Beligā bāylāp qojārdik ip bilān.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176 b.
2. Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент, 1962. – 277 б.
3. Xidraliyeva Z. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 118 b.
4. Xidraliyeva Z. O‘zbek tilining Iqon shevasi: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2023. – 175 b.
5. Turdaliyev A. Denov shevasini areal o‘rganish va til korpusiga joylashtirish: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 173 b.
6. Alimardanov E. Xorazm dialektal zonasida o‘zbek va turkman shevalarining o‘zaro ta’siri (kontaktologik aspekt): Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 161 b.

OQDARYO TUMANI SHEVALARINING FONETIK XUSUSIYALARI
(Xo'ja qishloq shevasi)

PHONETIC FEATURES OF THE DIALECTS OF THE AKDARYA DISTRICT
(Khoja rural dialect)

Sanaqulova Sevinch Yoqubjon qizi,

ToshDO'TAU talabasi

sanaqulovas27@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/ODPP6225

Annotation. *The Oqdaryol dialect belongs to the Kipchak branch of the Uzbek language. This dialect has its own specific phonetic features. In this article, some phonetic characteristics of the Oqdaryol Kipchak dialect are discussed, including the vowel and consonant system, as well as phonetic processes specific to the dialect.*

Key words. *Oqdaryo dialect, vowels (vocalism), consonants, phonetic, processes, synharmonism.*

Oqdaryo shevasida jami 10 ta unli mavjud bo'lib, ularni old va orqa qatorligiga qarab ikki guruhga bo'lish mumkin. Bular quyidagilar:

old qator: **ä, i, ü, ö, e;**

orqa qator: **a, ĩ, u, o, ā**

ä – old qator, quyi keng, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *tägigä ~ tagiga, mänä ~ mana.*

a – orqa qator, quyi keng, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *davlatli ~ davlatli.*

i – old qator, yuqori tor, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *äjtīp ~ aytib, bilän ~ bilan.*

ĩ – orqa qator, yuqori tor, lablanmagan unli. So'zning o'rtasi va oxirgi bo'g'inlarida kela oladi. Masalan, *čirajli ~ chiroyli, aširip ~ oshirib, qajsinĩ ~ qaysini.*

u – orqa qator, yuqori tor, lablangan unli. So'zning dastlabki va ikkinchi bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *burunĩ ~ burungi.*

ü – old qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, singarmonizmli shevalarda va singarmonizmini yo'qotgan Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo'llanadi: Masalan, *jürtimizga ~ yurtimizga.*

ā – orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan unlini ifoda qiladi. Masalan, *bābālarimizdan ~ bobolarimizdan, āta ~ ota.*

ö – old qator, o'rta keng, lablangan unli. So'zning dastlabki va o'rtadagi bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *köm-kök ~ ko'm-ko'k, öšä ~ o'sha.*

o – orqa qator, o'rta keng, lablangan unli. So'zning dastlabki va bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *boletkan ~ bo'layotgan.*

e – old qator, o'rta keng, lablanmagan unli. So'zning dastlabki va ba'zan ikkinchhi bo'g'inida kelish uchun xoslangan. Masalan: *señä ~ senga, betē:p ~ bunday qilib.*

So'z tarkibida biror undosh tovushning nutqda talaffuz qilinmasligi natijasida unli tovush cho'zilishi ikkilamchi cho'ziqlikni hosil qiladi. Masalan, *qĩ: bösa (qilgan bo'lsa).*

Oqdaryo shevasida 23 ta undosh mavjud bular: **b, d, f, g, h, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, z, γ, š, č, j, ŋ, ž.**

Jarangli undoshlar: **b, d, v, l, m, n, z, ž, g, r, ŋ.**

Jarangsiz undoshlar: **p, f, s, t, k, š.**

Lab undoshlari: **p, b, m, v, f.**

Til oldi: **b, p, d, t, s, z.**

Til orqa: **g, k, ŋ.**

Til o'rta: **j.**

Chuqur til orqa: **q, γ, x.**

Bo'g'iz undoshi: **h.**

Assimilatsiya. Oqdaryo shevasida ham boshqa shevalar kabi assimilatsiya hodisasi uchraydi. Uning progressiv, regressiv, to'liq va to'liqsiz kabi turlari mavjud. U quyidagi holatlarda namoyon bo'ladi:

To'liq progressiv assimilatsiya: *zn > zz: so'zlarimizni > süzlärimizzi pm > pp: beryapman > berjäppän.*

To'liq regressiv assimilatsiya: *zs > ss: yozsin > jassin.*

To'liqsiz assimilatsiya: *o'tgan > ötkän, tushgan > tüškän.*

Dissimilatsiya – bu so'z tarkibidagi bir xil yoki o'xshash tovushlarning birining boshqa tovushga ko'chishi. Masalan, *bilan > bilän, musulmon ~ müsirmän.*

Sandhi. Bunda ikki so'zning talaffuzi jarayonida oldingi so'z nihoyasidagi undosh keyingi (boshlanuvchi so'zdagi) tovushga qisman moslashadi: *qayta qolayin ~ qajtayajin.*

Eliziya hodisasi, asosan, qo'shma so'zlarda va bir so'zda undoshning kuchsizlanishi natijasida tovush tushishidir. Masalan, *qila olmaydi ~ qilalmejdi, qilar ekan ~ qilijkan; bo'lsang ~ büsän, kelmadi ~ kemä.*

Spirantizatsiya. Nutq jarayonida portlovchi tovushning sirg'aluvchi variantiga ega bo'lishi spirantizatsiyadir: *ota-bobolarimizdan ~ äta-bävalarimizdan.*

Spontan o'zgarish: jarangiz tovushning jaranglashishi biron tovush ta'sirida emas, balki shevaning tarixiy rivojlanishi bilan bogliq hodisadir. Bunga *suyak ~ süjäg, bo'lak ~ böläg, sariq ~ sarïy* kabilar misol bo'ladi.

Tovush mosligi. Bir so'z ayni ma'nosini saqlagan holda, ulardagi ayrim unli yoki undosh tovushlar farq qilishiga tovush mosligi deyiladi.

k > g, o'tgan ~ ütkän, tushgan ~ tuşkan.

a > o, oltov ~ ältav, yoshlarga ~ jaşlarga, joyli ~ žajli, chiroyli ~ čirajli.

b > p, selkillab ~ selkilläp, aytib ~ ajtip.

p > f, kofiri ~ kăpîri.

Proteza - so'z boshida tovush orttilishi bo'lib, bu turkiy tillarga xos xususiyatlardan biridir. Chunki turkiy xaqlarda so'z boshida **r** tovushi qo'llanmagan va ketma-ket undosh bilan boshlangan so'zlar mavjud bo'lmagan. Shu sababli **r** bilan boshlanadigan va so'z boshida ketma-ket undosh kelgan o'zlashgan so'zlarning oldiga unli tovush orttirilgan. Masalan, *stol - stul ~ istäl - istül.*

Sheva matnlaridan namunalar

Men senä burunï äta-bävalarimizdan, bābālarimizdan, māmālarimizdan ütkän, qolijtkän qadriятli süzlärimizzi, maqāllamiz ajtip berjäppän. Atadan ältav büsän, vätäniңdä bittäsän, tüşüñdiñmi? Üjli qarya üjigä, žajli qarya žajigä, tüşüñdiñmi? Jänä sizgä nimäni ajtip berişim mümkin. Mäsälän, čirajli, har bir eskilärimizzi bärku, har süzi älmanï tägigä älma tüşädi, žijdäni tägigä žijdä tügilädi. Qizbāla bete:p qarasañ, a: dädäsigä oxşajdi dejdi, ug'ïlbälaga bete:p qarajdi ānasigä oxşajdi, toyasigä oxşajdi degän gäplär bola:. Qizbāla palahman taşi: dejdi. Toylar āşirip

utsanqam, nāsip busa, žāy-žāyiga tašlajdi dejdi. Kürjāpsānmi. Mānā cīrajli, mānā āvminlarimizdajam. Bismillāhi rahmanī rāhim. Ej jārātkān Egām

- men seņa jašlarga boletkan āvmīndi berjāppān.

- Bismillāhi rahmanī rāhim. Ej jārātkān Egām, Qadīr jaratkanīm. Pākī parvardīgarīm. Dunjāmīzzī tīnčligini bersin, āsmānīmīzzī musaffalīgini bergin. Bi jilgi kīrīp kegān jilimiz serfayiz, serdaramad, serāmad, čarvačilikkā, dehqančilikkā, mehr - āqibatga sayliqqa mōl - kül, limmo -lim busin. Jašlarīmīzzī āškādīlāri pālāk jassin, hāndālāklāri tujīp jatsin. Badrīqlarī hāmišā kōm - kōk bup selkillāp tursin. Qādīr jaratkan Egām, har kimdi čaņallap ātkan ažiřig‘i tuškan žājīda hāmišā birdāj selkillāpginā kukarīp, ažiřīqlarī hāmišā birdāj tamīrlasīn. Har qajsini tāpkanī jaxši künlārgā, tōjlārg‘a bujursin. Qīzlarīmiz xudāji xudāvanda karīm tuškan žaylarīga taš busin. Baxtlī dāvlatli busin. Nimā nijātlār qī: bōsa, nijatlariga jetsin.

Šū keča ābetdān kejin qarap - qarap otirūvdim, kejin men ajtdīm bülār bašqa žāylarga ketkanāv.

- jā, jāq.

- endi kemejdi dedim.

- kallamīz yu:v etip qāldi - da issiqta jürgānimizgā kejin bu endi qajtayajīn dedi, erta ertalap salqīn bilān kelāmān dedi.

- Betaman. Qīzījam kemā, kelinām kemā dep qojaman.

- Ōzimam ajttīm. Bū jaņamdī anāv xīpqōjdīg‘ōv dep.

- Kemā bülār bašqa jāyga kirip ketti, bašqalardan tōldīrdījāv dedim - da.

- Ha: ha:

- Ha: savāl berur.

- Endi bāšlaganimizi bāši bīzardī jūrtimizga İstixāndān kelin bup kegāns šündājmi İstixāndan. Qandaj kelin bup kegānsiz. Qandaj kelin salāmlar bilān anāv qīp kegāns

- Āsli Qarqaralīdan manāv čīqqanman.

- A buldī bumasa,

- Qōšrabātni qīzīman. Endi ārlatda otirgān dāvrda kelin kelin buganman - da, atam.

- Hä:

- Šūņā...

- Hä buldī, ārlatda jašagans Qarqaralīdan kelin... Anšunī gapīrip berūriņ siz ārada qōšimča jangi sōzlajīņiz qōšlīp ketūrādi. Siz xajātīņizdī gāpirip berūriņ. Kelin bup kegānsiz, sizdi qāndāy kelinsalamlar bilān bergā āpkegān. Berdā qāndaj kutvāgan, qāndaj pārānžilār bilān kelin bup kegānsiz. Kejin qajīna - qajnataņizga āldīga otirgānlāriņiz, salām sāgan... Anšunī anāv qīluvriņ janga siz. Qōšīluvradi, manav fikriņiz.

- Anāv qīsa, savāl bersā, šūņā žavāp...

- Yā siz ajtīp kelūvriņ. Hajatīņiznī esla:p ajtīp kelūvriņ.

- Šū Qarqaralīdan kelin bup kegānmān. Unda birānta kelinlārgā istāl - istūl qīlīnmagan. Birinči menga qīlīņan. Qajnatam bilām, bājnayī ānūvi āti nimejdi qajnataņiz bilām šū kišilar juda qalīn bōgan. Ū kišini ajālī Ūmit āpa bilām enam dugana bōgān. Šū kiši jardamīda istāl - istūl bup kelin - kujāv buganmīz bizār.

Endi Allāh, Allāhīm bārku, jer jüzini jaratīšdan āldīn faqat īnsāndīmas, īnsu-žīns hāmmā nārsā bizār bilām birgā jaratīlganda, birgā jāšejdi bizār bilām kōzga kōrinmajdi - ju, lekin u nārsālār bizār bilām birgā jāšejmizda. Misāl īnsan qandaj hajāt kečīrsā, mīsal āžīnā - žīndījām musurmanī

-kāfirī buladī. Ular pajyambarīmizgajam... qīganda endi. Ulardījam kāpīrī - müsirmāni bula:. Misāl, devlārdījam özini hajatī bar. Ularam bar hajatta. Ular heč kim īnkār qīlalmajdi. Dindā bar nārsā, hāmmā nārsā.

- Dev - mi?

- Āžinā - žinām bār. Devām bār. Öqījsan - mi? Xoxlasaḡ kitopim bar, žinlār haqīda manšinnaj kättā kitāp bar. Ulardījam erkāgi bār, ajalī bār. Müsirmāni - kāpīrī bār. Xuttī bizār qandaj hajāt kečirsāk, ülārām xuttī šündāj hajāt kečirsa:. Faqat ular bizārgā kürinmajdi. Bizgā köp körinmajdi - da.

- Ular bizā köramī?

- Ää?

- Ular köramī bizā?

- Ular bizā... Ularam körmejdīgān ānūvsi bār. Ularam xuttī özlāri bizār qandaj hajāt kečirsāk, šündāj. Kejin kečqurunlār men mänüvdā ešitjāppān kečquru bügāndān keyin āvqat piširetkāndā āvvällāri bizār jašlīgīmizda kättā enālārimiz kečqurun buganda pāda kelā dep, küčāgā čiqmanlār dep qajtareyitta. Unī sababīni endi māni biljappan kučaga čiqqan vaqtī kečqurun bügāndān ketin āžinā- žin quzījkan. Qōzip ādamla: vās - vās qīlījkan. Māni hāzir üzini ašīp qujīš, özidān özi kāsālliklār kup čiqjaptī - ku, māni. Ävällāri u nārsālār kām bügān. Bizā vaqtīmizda- da. Endi hāzir qara ārzimāgān nārsālār bār - ku, anšu āžinā - žin vās - vās qīlījkan. Šü vaqtī hüžūmgā ötiḡkan. Hāzir hāmmā küčāgā čapa: kečqurun bügāndān ketin kättālār ham xatta kättālārām küčāgā čiqip utīrvalamīz -da. Änšü vaqt āžinā-jin nimā qīlījkān, hüžūmga ötip vās - vās qīlījkan - da. Kejin nimāsi bār - da, endi ājtürsām bölādīmī? Misāl, kāsā - tavaq jüvāmizdāginin kečqurun bōgānnān ketin īssīqlaj sepvarāmīz - ku bilāsān, ānšūni sepvārmāsligimiz kera:kan. Āžinā - žin turyān bulījkan.

Hāmmāsi uqīšga ketjetkāndā āna meni duā qīḡ dejdi. Bālažānīm dejman, jülüḡ bexatar büsin, āḡin - āldīrmāḡin, qatārdan qāmagīn, xamīša xudā āmadīḡdī bersin, ilājīm xamīša bešlārgā öqīp, īmtīxānlardī a'lā dārājadā öqīp, pītīrīp, sāḡ' - salāmatkīna jürgin dep türīp, bājnagīla, āna meḡā duva qīḡ, āna meḡā duva qīḡ dep, uqīšga ketjāpmān dep kelā:. Šavkattī üllāri. İkkāvījam Toškentta üqījtā. Änšülār har kegāndā kelip, ünnān kejin ātalarījam ājā palon žajga boryapman, jölīḡ bexatar büsin, sāḡ' barīp, salamat kegin, uḡnap - kulīp barīp, uḡnap - kulīp qajtkīn, īšīḡ öḡidān kesin, xuda āmadīḡdī bersin dep bajnagīlarga šü bilgānimčā düvā qīlīp türīp ünnān kejin hālī: qīlamīz. Xudaga behisāp šükir öšā halīḡi duvalarīmiz ālīḡi jaxšī. Xuda āmadīḡdī bersin dejman. Baxtīḡdī bersin dejman. Šetip hālīḡ qīp düvā qīlamīz - da.

- Mehmon kegānlārdā qāndāj düvā qīlasīz, māsālān, dasturxon jozilganda.

- Dāstürxondājām šü Allahīm dejman jürtimiz tinč büsin, jāšlarīmīz unīp - ussīn, šülārdī qatarīda xuda hāmmāmīzgā saylīk - salamatlīgīmīzzī bersin, ilājīm. Balalarīmīz tinč busīn, sāḡ' büsin, nevārālārim āmadlī büsin, baxtlī büsin, mānā hāzir bittā nevārām bajna:čayīnnan Samarqandda birinči örinni ap kepti.

- Ärefmitikā.

- Dübājgā hālīḡi ap kepti.

Bügün Dubajga hālīḡi ap kepti uša. Bittā nevārām Adīlīmdī qīzī, üčgā kučgan.

-Ha: münčā jaxšī ānā.

-Aldīnam bir barīp turīp ap kelüvdi birinči urīnnī Samarqāḡa. Bügün jānā barīp birinči ürinni ap kepti. Endi sākkizīnči āvgustda Dubajga uša jigirmāmi ikki dāllar mašīn pūlisini üzlāri hālīḡ qīlījkān. Uša bütün tumalaq hālīḡi sarīḡ āltinnān hālīḡi nūmerlār, bašqalar bergan, sertifikat bergan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176 b.
2. Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент, 1962. – 277 б.
3. Xidraliyeva Z. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 118 b.
4. Xidraliyeva Z. O‘zbek tilining Iqon shevasi: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2023. – 175 b.
5. Turdialiyev A. Denov shevasini areal o‘rganish va til korpusiga joylashtirish: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 173 b.
6. Alimardanov E. Xorazm dialektal zonasida o‘zbek va turkman shevalarining o‘zaro ta’siri (kontaktologik aspektda): Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 161 b.

ZARBDOR SHEVASINING BA'ZI FONETIK XUSUSIYATLARIGA DOIR
ON SOME PHONETIC FEATURES OF THE ZARBDOR DIALECT

Eraliyeva Madinabonu Sherzod qizi,

ToshDO'TAU talabasi

email: madinaeraliyeva427@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/ZPVX4517

Annotation. *The Zarbdor dialect belongs to the Kipchak dialect of the Uzbek language. This dialect has its own phonetic characteristics. This article provides information about some phonetic characteristics of the Zarbdor dialect, including the vowel and consonant system, and phonetic processes specific to the dialect.*

Key words. *Zarbdor dialect, vowel system, consonants, phonetic processes, synharmonism.*

Jizzax viloyati Zarbdor tumanining shevasi qipchoq lahjasiga mansub bo'lib, fonetik xususiyatlari boshqa shevalarga o'xshash hisoblanadi. Undagi unlilarning ko'pligi esa so'zlarning rang-barangligini hosil qiladi. Barcha undoshlardan ham shevamizda keng foydalaniladi.

Ushbu shevada 10 ta unli mavjud bo'lib, ular quyidagilar:

old qator: **ä, e, i, ü, ö;**

orqa qator: **a, ĩ, u, o, ā.**

ä – old qator, quyi keng, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi: *ākä, ästä, mänä.*

a – orqa qator, quyi keng, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi: *qarasa, atasī.*

ā – orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan unlini ifoda qiladi. Shahar va shahar tipidagi shevalarida keng qo'llanadi: *āl, āš.*

e – old qator, o'rta keng, lablanmagan unli. Asosan, so'zning dastlabki bo'g'inida keladi: *kejin, ketädi.*

i – old qator, yuqori tor, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi: *dijdi, bittä.*

ĩ – orqa qator, yuqori tor, lablanmagan unli. So'zning turli bo'g'inlarida kela oladi: *sindirip, qālamiz.*

ü – old qator, yuqori tor, lablangan unli. Asosan, so'zning dastlabki bo'g'inida keladi: *üjimdi, šündäj.*

u – orqa qator, yuqori tor, lablangan unli. So'zning dastlabki va o'rtadagi bo'g'inlarida kela oladi: *qurasan, uluy.*

ö – old qator, o'rta keng, lablangan unli. So'zning dastlabki va o'rtadagi bo'g'inlarida kela oladi: *köčädä, ördäk.*

o – orqa qator, o'rta keng, lablangan unli. So'zning dastlabki va o'rtadagi bo'g'inlarida kela oladi: *qoqip, oyillari.*

Assilamilatsiya: *td > tt: ketdi > ketti*

To'liq assimilatsiya: *senlar < sellär*

To'liqsiz assimilatsiya: *ketgan < ketkän*

Dissimilatsiya: *devor < duvāl*

Spirantizatsiya: *gapi < gävi*

Metateza: *daryo < dajrā*

Spontan o'zgarish: *sariq* < *sariy*
Reduksiya: *keta ber* < *ketäver*
Sandhi: *baraddägin* < *boradi dagin*
Eliziya: *tashlama* < *täšämä*
Proteza: *umr* < *umur*
Tovush tushishi: *dost* < *dos*
Tovush mosligi: *i* < *y*: *äjlävij*

Sheva matnlaridan namunalar

Äjlavij marasim

äjlavij maräsimplärdän biri çaqalâq on-on beş künlik bogändän kejin säcini äldirış tirnäyini äldirış äjlävij maräsım otkäzilgändä. şü jäsı uluy insänlär, şü äjlanın jäsı uluy insänlari bir jäs äjla bolädigän bosa, kimgädir häväs qılğan bosa şunı çaqırıp çaqalâqnın säcini äq romäldin üstigä, tirnäyini külcäni üstigä äliş maräsimi bolär edı. şü säcini, tirnäyini äletkän ädäm şü çaqalâqqa nisbätän jaxşı duvalär qıladı. şü keläjäktä jaxşı insän bolışını tilajdı ätä- änäsigä. ätä- änä bundan üjdägi bälazänlär häm bünä qatnaşıp xürsant bolışkän. xuddı başqa maräsimplardägi şü insänni sävya-salamlar bilän sijlägän. bünäm bittä äjlavij maräsım bunın üçün jä bir mähällädägi kişilär jäki butun qavmi-qarindäs jıyılmagän. şü äjlävij özlari ötkäzip qojavergän.

Ešan qondı

äjlavij maräsimplargä eşän qondı maräsimi häm misäl bolışi mümkin. här bir äjla özlari häväs qılğan dinij dünjävij bilimlari mükämmäl bolğan kişilärni mehmän qılğan. ular köpräq eşänlar bolğan şü bir jildä bir märtä mür(i)t ävlap şü özlärini mür(i)tlari hisäblänän žajlarda mehmända bolışgän. şü üjigä täklif qıgän ädäm äjlavij täjjärgärlük körıp üzatilgän qızlari, ažrap čiqqan oyıllari nevärälärini hämmäsini çaqırıp qojlar sojıp, kättä qazanlarda qajnatıp, bir-iktä qonı-qoşnılarini häm çaqırıp eşänlarni mehmän qılğan. eşänlar şü dinij-dünjävij bilimlärdän sühbätler üjıstirgän. jäşlarga tärbijäviy ähämiyätı bär närsälärni äjtip bergän. jäşlar şü eşänlärni hürmätli kişilär ekänliklerini güvähı bolğan. haqatdanam eşänlärni jüzläridän nür jayılıp türädigän kişilär bolğan. mehmändärčilik tügägägändän kejin äjla azalari nämidän hämmä özini qurbigä qarap sävya-salamlar bilän sijlägän kimdir pül bergän, kimdir čäpän kijdirgän, kimdir başqa bir sävya bergän. eşänni küzätib bolgändän kejin şü äjla azalari jıyılıp kiçkinä bälalarni, çaqalâqlarni jäs bälalarini eşänlar otirgän žajgä bir aynap älinlarči dep qojar edi.

Aqlsız er

qätini aqlı boladda bāj qıbzäräddä anävnı adamdı. ätlari esimizdän čiqıp ketgän. anäv bājlar endi erkäk bāj bop ketgändän kejin qätindı mensimej qojadı. men bāj bop ketdim sen bājdın qätini boldın sen undaj-mundaj dep qojmajdı. ketetkändä anäv qätin äjtädi men şundaj barıp bir kambayalgä türmişkä čıyaman kejin sen bilän gäpläşämän dijdi ketädi kejin bäräddän büjtip üjmä-üj jürıp äligi qıladdagin anävlardan sorajdı qajsı kambayal çekädä bittä ädam boladı zordan qärnini tojyızadı. bärıp qarasa eşiklari siniq üjlär qaqıp şutip žatqan üjlärini žijip, eşiklerini tazalap otirsa äligi ädam kelädi. men seņä türmüşkä čıyaman dijdi. anäv ej dijdi men özimdi bayalmajman seni qajtip bāyaman dijdi. nimä äligi qılasan dijdi. här küni otin terämän şündän özimgä ävqat qılanan. sen mänä şonındı qılaver men toppi belbäv tikip berämän depti. şujtip şujtip hämmäsini işlätip üj quradı. kejin täza bāj bop ketädi hämmäsi.

Däñäsä oyıl

üjimdi sätaman dijberäddä üjimdi säteq ata qıjnalıp ketebmän sateq dijdi. atası äjtädi üjdi sätmeq köčädä qalamız dep şujtip jätadı. kejin älişergä baraddagin äjtädi meni ulım ölsäm üjni sataddä köčädä qıladı siz bir mäslähät beräs dijdi. atası ölgändän kejin unı-munı qıladda boldı üjdi

sataman dijdi. atası ajtqan boladdä älišerdän barıp mäslähät sora degän boladı kejin baraddä sataman dijdi. tändiriñ bärma dijdi. hä dijdi. tändiriñni jäñilägin qımmatgä ketädi dijdi. ä kejin bäraddayın jäñi tändir äpkelädi. älamän dep sindirip qojadı. jäñä bittä äladdan žolda sindirip qojadı kegin aqırda bittäsinı apkeb žäjigä qojıb qurälmejdıdä. e ölsin arzan ketsäjäm sataman dijdi. kejin bäradı. tändir qurđıñma dijdi. quralmadım diddä. tändir quralmayansan üjdi qajtıp qurasan dijdi. köçädä qalasan dijdi. esä nimä qılaman dijdi. bittä bajdı äjtädi šunya bäräsän işlejsäm qärnıñ tojadı dijdi. kegin šorgä barıp işläp pül tävıp jaxşı boladı. kegin kelip rähmät sizdiñ ajtqanıñız tovrı ekän dijdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176 b.
2. Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент, 1962. – 277 б.
3. Xidraliyeva Z. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 118 b.
4. Xidraliyeva Z. O‘zbek tilining Iqon shevasi: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2023. – 175 b.
5. Turdaliyev A. Denov shevasini areal o‘rganish va til korpusiga joylashtirish: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 173 b.
6. Alimardanov E. Xorazm dialektal zonasida o‘zbek va turkman shevalarining o‘zaro ta’siri (kontaktologik aspektida): Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 161 b.

TOSHKENT SHAHRI OLMAZOR TUMANI SHEVALARINING BA'ZI FONETIK
XUSUSIYATLARIGA DOIR
ON SOME PHONETIC FEATURES OF THE DIALECTS OF THE OMAZAR DISTRICT
OF TASHKENT CITY

Maqsudova Mohira Mansujonovna,

ToshDO'TAU talabasi

maqsudovam359@qamil.com

Ilmiy rahbar: dots.v.b. Xidraliyeva Zoxira,

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/SDDK4450

Annotation. *The dialects of Almazar District of the city of uzbektashkent belong to the qarluq dialect of the Uzbek language. This sheva has its own phonetic features. This article provides information on some phonetic features of the Olmazor district (old Zhuva genius) dialect, including the system of vowels and consonants, phonetic processes characteristic of the dialect.*

Key words. *dialect, vowels, consonants, phonetic processes, synharmonism.*

Qarluq lahjasiga mansub Toshkent shahri shevalari o'zbek tilining boshqa shevalari bilan umumiylik hosil qilishi bilan birga o'ziga xos fonetik, morfoloqik, leksik xususiyatlarga ham ega. Ma'lumki, o'zbek tilining Toshkent dialekti metisatsiya va gibridizatsiya jarayonlarini boshidan kechirgan. Ushbu tip shevalar bir tomondan, fors-tojik tilining ta'siriga tushsa, boshqa tomondan, qozoq tilining ta'sirini o'zida aks ettiradi.

Fors-tojik, shuningdek, arab tillarining sezilarli ta'siri tufayli Toshkent shevalari o'ziga xos fonetik ko'rinishga ega bo'lgan va shu sababdan, ushbu tur shevalarda o'zbek tilining boshqa shevalariga nisbatan unlilar soni keskin kamayib, natijada singarmonizm hodisasi yo'qolishiga sabab bo'lgan. Biz ushbu maqolada Toshkent shahri Olmazor tumani (eski shahar) shevasining fonetik xususiyatlari haqida ma'lumot bermoqchimiz.

Olmazor tumani shevasida unlilar soni 6 ta bo'lib, ular quyidagilarni tashkil etadi: **ä, e, i, ā, u, o.**

ä – old qator, lablanmagan, quyi keng unli. So'zning barcha bog'inlarida kela oladi. Masalan: *Mädiynä ~ Madina, mäktäp ~ maktab, mäši ~ mana shu*. Ushbu fonema **q, γ, x** unlilari bilan bir bo'g'inda kelganda biroz qattiqroq talaffuz qilinadi. Masalan: *Zärqäjnär ~ Zarqaynar, xämür ~ xamir, qäsqän ~ qasqon, säybän ~ sag'bon*.

e – old qator, lablanmagan, o'rta keng unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *ertäläp ~ ertäläb, ozbek ~ o'zbek, kere ~ kerak*.

i – indifferent, lablanmagan, yuqori tor unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *iki ~ ikki, oyil ~ o'g'il, bārdi ~ bordi*.

ā – orqa qator, lablangan, quyi keng unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *bālā ~ bola, bārvātti ~ boryapti, ortā: ~ o'rtoq*.

u – indifferent, lablangan, yuqori tor unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *ušā ~ o'sha, oqtu:či ~ o'qituvchi, ānuv ~ anovi*.

o – indifferent, lablangan, quyi keng unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *ordäk ~ o'rdak, birov ~ birov, kāpto: ~ koptok*.

Undoshlar xarakteristikasi:

b – lab-lab, portlovchi, jarangli, shovqinli undosh tovush. So'z boshida va o'rtasida kela oladi. So'z oxirida jarangsiz **p** undoshiga o'tadi. Masalan: *bārvātti ~ boryapti, bā:bir ~ baribir, mäktäp ~ maktab*.

d – til oldi, portlovchi, jarangli, shovqinli undosh. Soʻzning barcha boʻgʻinlarida kela oladi. Masalan: *dārvāzā* ~ *darvoza*, *dodā* ~ *doʻda*, *bārdi* ~ *bordi*.

f – lab-tish, sirgʻaluvchi, jarangsiz undosh tovush. Bu undosh sof turkiy soʻzlarda qoʻllanmaydi, fors, arab, rus tillaridan oʻzlashgan soʻzlardagina uchraydi. Koʻp hollarda **p** tovushi oʻrnida qoʻllanadi: *pāqāt* ~ *faqat*, *xāptā* ~ *hafta*, *xārip* ~ *harf*.

g – sayoz til orqa, portlovchi, jarangli, shovqinli undosh tovush. Bu fonema barcha boʻgʻinlarda kela oladi. Masalan: *govxār* ~ *gavhar*, *oqigān* ~ *oʻqigan*, *āxirgi* ~ *oxirgi*.

ž – til oldi-tanglay, qorishiq portlovchi, jarangli, shovqinli undosh. Soʻzning barcha boʻgʻinlarida kela oladi, ammo soʻz oxirida biroz jarangsizlashib, **č** ga yaqin talaffuz etiladi. Masalan: *žā* ~ *juda*, *tāržimā* ~ *tarjima*, *burič* ~ *burj*.

k – sayoz til orqa, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Soʻzning barcha boʻgʻinlarida kela oladi. Masalan: *kere* ~ *kerak*, *šukir* ~ *shukur*, *āldindākā* ~ *oldingidek*.

l – til oldi, sirgʻaluvchi, sonor, jarangli tovush. Soʻzning barcha boʻgʻinlarida kela oladi. Masalan: *lālā* ~ *lola*, *xālā* ~ *xola*, *ānāmlā* ~ *onamlar*.

m – lab-lab, sonor, jarangli, burun tovushi. Soʻzning barcha boʻgʻinlarida kela oladi. Masalan: *mān* ~ *men*, *Mārjām* ~ *Maryam*, *bārdim* ~ *bordim*.

n – til oldi, jarangli, sonor, burun tovushi. Soʻzning barcha boʻgʻinlarida kela oladi. Masalan: *nārvān* ~ *narvon*, *nāvvāj* ~ *novvoy*, *sāybān* ~ *sagʻbon*.

p – lab-lab, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Soʻzning barcha boʻgʻinlarida kela oladi. Masalan: *pārištā* ~ *farishta*, *xāččop* ~ *xatchoʻp*, *pijlā* ~ *payola*.

q – chuqur til orqa, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Soʻzning barcha boʻgʻinlarida kela oladi. Masalan: *qātu* ~ *qatiq*, *oqiš* ~ *oʻqish*, *qāqqā* ~ *qayerga*.

r – til oldi-tanglay, titroq, sonor tovush. Soʻzning barcha boʻgʻinlarida kela oladi. Masalan: *rān* ~ *rang*, *bādrin* ~ *bodring*, *xāzir* ~ *hozir*.

s – til oldi, sirgʻaluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Soʻzning barcha boʻgʻinlarida kela oladi. Masalan: *sāyāt* ~ *soat*, *sārsān* ~ *sarson*, *ājisi* ~ *oyisi*.

t – til oldi, sof portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Soʻzning barcha boʻgʻinlarida kela oladi. Masalan: *turpā* ~ *tuproq*, *bittā* ~ *bitta*, *ā:qāt* ~ *ovqat*.

v – lab-lab, sirgʻaluvchi, jarangli, shovqinli undosh. Soʻzning barcha boʻgʻinlarida kela oladi. Masalan: *vārre* ~ *varrak*, *jāzvātti* ~ *yozyapti*, *nāvärā* ~ *nevara*.

x – chuqur til orqa, sirgʻaluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Soʻzning barcha boʻgʻinlarida kela oladi. Masalan: *xānā* ~ *xona*, *vāxt* ~ *vaqt*, *six* ~ *six*.

j – til oʻrta, sirgʻaluvchi, sonor, jarangli undosh. Soʻzning barcha boʻgʻinlarida kela oladi. Masalan: *jurt* ~ *yurt*, *kejin* ~ *keyin*, *boj* ~ *boʻy*.

z – til oldi, sirgʻaluvchi, jarangli, shovqinli undosh. Soʻzning barcha boʻgʻinlarida kela oladi. Masalan: *Zārqujnār* ~ *Zarqaynar*, *māzzā* ~ *maza*, *qizu* ~ *qiziq*.

γ – chuqur til orqa, sirgʻaluvchi, jarangli, shovqinli (ayrim tilshunoslar fikricha - sonor) undosh. Soʻzning barcha boʻgʻinlarida kela oladi. Masalan: *γālāti* ~ *gʻalati*, *tuyilgān* ~ *tugʻilgan*, *tāyā* ~ *togʻa*.

š – til oldi, sirgʻaluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Soʻzning barcha boʻgʻinlarida kela oladi. Masalan: *šāxār* ~ *shahar*, *šišā* ~ *shisha*, *tāš* ~ *tosh*.

č – til oldi, qorishiq portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Soʻzning barcha boʻgʻinlarida kela oladi. Masalan: *čārsi* ~ *chorsu*, *čučvärā* ~ *chuchvara*, *čāč* ~ *soch*.

ŋ – sayoz til orqa, burun sonanti, jarangli tovush. Bu tovush soʻz boshida qoʻllanmaydi, soʻz oʻrtasida kela oladi, soʻz oxirida esa n tarzida talaffuz qilinadi. Masalan: *siñil* ~ *singil*, *bādrin* ~ *bodring*.

Unlilar cho'ziqligi: Birlamchi cho'ziqlik. Turkiy tillarning dastlabki davrlarida so'zlarning birinchi bo'g'inida unlilar cho'ziq talaffuz etilgan. Bunday cho'ziqlik boshqa tovush ta'sirida yuz bergan emas, balki qadimgi turkiy tilning tabiati bilan bog'liqdir. Unlilarning bunday cho'ziqligi hozirgi Xorazm, Forish va shimoliy o'zbek shevalarida saqlanib qolgan. Toshkent shahar shevasida birlamchi cho'ziqlik kuzatilmaydi [Ashirboyev 2021, 45].

Ikkilamchi cho'ziqlik. Yondosh kelgan undosh tovushning nutqda talaffuz qilinmasligi natijasida unli tovush cho'zilishi mumkin. Bunday cho'ziqlik ikkilamchi cho'ziqlik deyiladi. Masalan: *ketijlu*: ~ *kataylik*, *ke:gin* ~ *kelgin*, *tärä*: ~ *taroq*.

Singarmonizm unlilarning garmoniyasi ya'ni uyg'unlashishidir. Toshkent shahar shevalarida singormonizm qonuniyatiga amal qilinmaydi ya'ni buziladi. Masalan: *hāzir* (*hozir*), *čārsi* (*chorsu*), *šukir* (*shukur*).

Tovushlarning kombinator va pozitsion o'zgarishlari. Assimilyatsiya. Bu hodisa Toshkent shahar Olmazor tumanida boshqa shevalar kabi ko'p qo'llanadi. Uning progressiv, regressiv, to'liq va to'liqsiz kabi turlari mavjud.

Progressiv assimilatsiyada oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga singdiradi. Masalan: *ss* > *zs*: *tussiz* ~ *tuzsiz*, *tt* > *td*: *ketti* ~ *ketdi*.

Regressiv assimilatsiyada keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga o'xshatadi. Masalan: *mm* > *nm*: *oqigāmmān* ~ *o'qiganman*, *ll* > *nl*: *bārgällä* ~ *borganla*, *šš* > *šn*: *išši* ~ *ishni*, *žž* > *lj* *možžäl* ~ *mo'ljäl*.

To'liqsiz assimilyatsiyada tovushlar aynan bir-biriga singmaydi, balki jarangli-jarangsizlik va boshqa holatlariga (masalan, artikulatsiyasi yaqinligi) ko'ra qisman o'xshab ketishi mumkin. Masalan: *mäktäptän* > *maktabdan*, *iškä* > *ishga*, *čuškān* > *tushgan*.

Dissimilatsiya. So'z tarkibidagi undoshlarning boshqa tovush ta'sirisiz tovush variantiga ega bo'lishi dissimilatsiyadir. Masalan: *zäril* > *zarur*.

Spirantizatsiya. Nutq jarayonida portlovchi tovushning sirg'aluvchi variantiga ega bo'lishi spirantizatsiyadir. Masalan: *sävzi* > *sabzi*.

Metateza. U so'z tarkibida undoshlarning o'rin almashishidir. Masalan: *turpā*: > *tuproq*.

Reduksiya so'z tarkibida ayrim tovushlar pozitsiyasining kuchsizlanishidir. Masalan: *k(i)š(i)*, *xär(i)p*, *jaxš(i)*.

Eliziya. a) tovush tushishi bo'lib, ikki ko'rinishga ega, ya'ni ikki so'z (qo'shma so'z) talaffuzida oldingi so'z tarkibidagi unli tovushning tushib qolishidir. Masalan: *bārvāldi* > *bora oldi*, *yāzvāldi* > *yoza oldi*, *bervārdi* > *berib yubordi*;

b) so'z tarkibidagi pozitsiyasi kuchsizlangan undoshning tushib qolishidir. Masalan: *ke:sen* > *kelsang*, *u:šät* > *ushlat*.

Proteza so'z boshida unlilarning orttirilishi. Masalan: *iškāp* > *shkaf*, *ustul* > *stul*, *ustāl* > *stol*

Tovush mosliklari. Toshkent shahar shevasidagi so'zlarni adabiy til bilan qiyoslaganda, ular tarkibidagi tovushlarda fonetik holatlarni kuzatish mumkin, ular quyidagilar:

a ~ *e*: *aytdim* ~ *ettim*;

ng ~ *n*: *bering* ~ *berin*;

f ~ *p*: *farishta* ~ *pärištä*;

ch ~ *š*: *uchta* ~ *uštä*;

y ~ *g*: *keyin* ~ *kegin*;

e ~ *a*: *men* ~ *män*;

a ~ *ā*: *aka* ~ *ākä*;

u ~ *i*: *kunduz* ~ *kundiz*;

o' ~ *u*: *o'sha* ~ *ušä*;

b ~ p: maktab ~ maktäp;

Olmazor shevalaridan namunalar

Qäjädä turäsis ozi?

Čärsidä, Zärqäjñär mägäzinni äldidä xäzir kridit mägäzin bogän.

änčädän beri jäšijsismi ujadä?

xä

Siz qättä?

Mängä jäqin turärkänsis räsä, män säybändä turämä(n)

Qäjsi säybändä?

änäqä, xint maktäp bärku, ušä optim märketti äldidä turämän män

Ujāqqä, mägäzingä kop bärämizä bizä, ušä änu kridit mägäzin açildiku, birinči säybändä bizä, män ušättä turämä(n)

Qizlij ujiz qäjädä ozi?

Qizlij ujim sājizdä.

Jäxši

Käjfä xälqum

Aräp tilini qättä orgängänsis äldin?

Mämmi, ušä qošnim xärip orgätgändän kejin, šu oqiši orgändim, xämäsini täšäpqujdım bir jilčä.

Unnän kejin bittäsini gäpi bilän oziz uçun oqijsis, birov uçun oqimijsis, tilim kelišmijdi başqä disäm, oqijvurin didi. Innän kejin oylim äpä oqijvurin, oqijvurin didi. Šu bilän Xudägä šukir mä šä ällä(x) rozädä xätim qilip tugättim.

Mä šä ällä(x), zor boptiku,

Innän kejin iktä näväräm Mädiñnädä oqijdi

Väj zoru

Nävärä qizim, ujäm başqä oqiškä bärğändä, ujäm qiziqqän, Bäqärädän tärtip älij imrängäčä jädlägän. Ujadän ämmägäčä jädlägän. U xäzi grämätikäsiga oqivätudi, ergä tejip ketti. xäzir eri bilän Mädiñnädä jäšijdi. Endi bittä bäläli boldi jäqindä. On säkkis jäšidä uzätvärdik xämäsini, äpä singil on sakisdä uzätvärdik. Ušälägä qiziqip mänäm gäpläšiškä orgändim täržimäsini, innän kejin bäbi nimä oqivätkänizi bilišiz kerejku Qur'ondä nimä oqivätkänizi. Täfsiruxiläl änuv šäyx Mänsurrikini oqivätmä, änu Muhämmädsäqikkini oqimäjätmän. Mänsurrikini torttä kitäpini oqivätmä täržimäsini. Xulläs käläm etsäm äldim tolä däptär kitäp, mäšiläni oqip otirämä(n). Bittä näväräm başidä ušä Mädiñnädä oqivätkän näväräm kelip äzginä oqišimgä qäräp turdi başqä qildide. Män ušä växttä Qur'an ešitip ešitip "än dän väv"lä bärku ušäläni ešitkän nimäläni tepäsigä jazīp jazīp qojgänidim. ä näväräm unäqämäs bunäqä bolädi dip bäzi bir nimälägä jazīp jazīp qojdi. Misälčün, änäqä bujadä "l" bosä mämjadä oqip ketärdim "än" dip, ä umäs "l" tursä "l" dip oqilärkän, "v" bosä "v" dip oqilärkän ušäläni bilmäsidim män. Endi ušäläni äzginä bosäjäm orgändim.

Ujdä kimlä bilädi jänä

xämäsi bilädi mändä

Kelinlärizči, neštä keliniz bär ozi

Torttä kelinim bär, iktasi äläxidä turädi, iktäsi jäxši bilädi, iktäsi unčä bilmijdi. Bittäsi qäjidasinijam bilišädi, endi uläjäm žä: unäqä oqišlögä bərišmägän. Bittäsini buvisi oqip orgätkän, maktäpkä juvärišmägän. ä bittäsi äräp maktäpini bitirgän, jigirmä ikinči maktäp bär biläsmi xm, bilämä(n)

Ušäti bitirgän. Kejin oylim Misir äräp elčixänäsini bitirgän, ušälädän bilmäsäm, mambi nimedi dip xäligäčä soräp oqijmän.

Nevälärizgä oziz orgätäsmi jo ulä ozligi orgänišädimi, näväräläriz
Nävärälärimmi ānāsi ātäsi orgätädi, män orgätmimän, kejin olijmi xätä orgätip ojip kejin ozim
xälijdäkä oqisām. ātä ānāsi oqitädi hāmāsini
Mäjli šunčäli xäräkät qivässizu ...

Nimälä qildijlä?
Nārin qildik, Guli xālen, män, Lälä xālen
Nimälä boldi endi bugun?
Endi xāmā pāqāt yeyläš, bälläri širine jep qojāsän bällärini
Bilišvättimi ājisi olgänini?
Ulä bilmijdi, Märjämde bäläku bittasi. Märjämđän bir jās kättä bittäsi, bittäsi Märjämđän bir iki
uč ājli kičkinä U xäli jurmäjäpti, endi jurvätti.
Xāp, āji dip jeylijdiju
Joq jeylämäjäpti, ozi iki ājdän beri xäläsi qärävättiju, u ānāsini eslāmimän. Bir xäptä kormäsä
boldi, esidän čiqrädi bällä jāšku, kečä kättäsigä ājin qāni disä “ānā ānuv ujdä jātipti āji didide,
kejin birpäs turip āp kirlärin ājimgä didide xälij uč jāsäri āp kirip “ vāj ājim joq, ketti qāqqā disä
ällä(h) , ällä(h)gä ketti dijdi. Bittä ušānisi ällä(h)ga ketti divätti, ājisini tānimijdi. Endi bā:bir kättä
bogānidä eslāmijdi. Jo män Eslāmijmān dijdi.
xä kičkinäde hali...
ānuv qolidegi Märjämđän iki ājli kičkinäsijām eslāmijdi ānāsini. U vāpše bilvātkāni jo.
Čäqālāni nimä qilišvätti endi?
Čäqālāni ovsini bāqvätti endi
Ovsinlāridä neštä bälä bār ozi?
Uštä.

Bäläligizi etberin, qānāqā bogān bäläligiz?
Bäläligimmi uštä oyildän kejin tuyilgānmmä lekin ā:nčä kičkinä ākām mändän on yās kättä
bogällä. ā kättä ākām on sākiz jās kättä bogällä. Ānāmlä vādä qip qiz qiz dip Xudādän
sorāvāgānākällä, qirq jāšlāridä tuqqällä. šu jigirmä tortinči maktāpdä oqigāmmä. Kegin instgā
tāpširgāmmä. Kundizgigä tāpširip jiqilgāmmä, kejin večernijgä kirip xām išlāp xām oqigāmmä
insuttä.
Instgā tāpširišiz ozi maktāptän mā:lim bogāmmi
Bitqizgunimčä, hm jāxši oqigāmmä lekin āxirgi märttä qorqqāmmānde Tāšmijgä digāmmānde,
kegin Tāšmijdän ājnip, māni en kičkinä ākām ārxitektir bogällä, kegin šärttä ārxitektirnijgä kirip
ketip ušättä oqigāmmä
Universtet päjtlāriz qānāqā bogān
Etvāmmānu xām išlāp xām oqigāmmizāde, lekin ozigä jārāšā qijinčilijām bogān. Ozigä
jārāšā ānuv jāxši tāmāni pljusijām, minusijām bogān, bizāni čunki kečqurin oqigällāni rāsā
sijlāšārdi oqtuvčilä, ājniqsā qizlāni, bällāni bilās ārxitektirnijdä hāmāsi oyil bällä, jetti dānā
qizijdikde, jāxši bogān. Kejin tortinči kursdä uzātvāriškān
Misālčun xāzir oqigälla qijnälādide, ājniqsā dovlāt univestetidä oqigällä, xāzirgilāniki qānāqā, ušā
päjttä ānuv bilim beriši
Pul tolāš kere, kāntrāki bār. Lekin āldin jāxši bogān, jāxši beriškān dip ojlimä, čunki dāže maktāptä
ušā sizām jigirmä tordä oqigāmmisiz
Hm

Qādirākā digān oqtu:či bolārdilā mātīmātikā oqtu:čimiz šunāqā zor otārdilāde ānāqā bizādān Māktubā digān qiz bolārdide, kengi dārskā tājillap kelijlā dirdilāde, ozilā otilā dārssi dijišārdide. Bizā dāže ozimizā dārs otip ānāqqigān pājtlārimizā bogānde. Kegin usā Qādirākā oqtu:čimizā xāxlāsen āp kirip qojāmā mātīmātikāgā, unverstetkā digāllāde, bilmimān nimāgādir tāqdirde, bujāqqā ārxitektirniygā tāpširvārgāmmā. Oqtu:čilārimizāni eslāsām žudā kučlij ilim beriškān, lekegin rāssā xāzir māktāplāgā bārsez oqu:čilā primoj oqtu:cčilāni ustigā jurip ketvurišādi ānāqā joq, bizāni pājttā oqtu:čilā kevāttimi četkā otip tārtip rāssā kučli bogān dip ojlimānde, xāzirgilāni bilmijmān ojilādā ušāšmājāptimi, mānbi tilifollā žudā bāllāni ājnitvārvāttimi dip ojlvāmmānde. xurmāt āldindākāmāsde bāllādāde, mākkām ušāp tursezginā sekin sekin... māni fikrimde māktāptānām islāmdān tārbijā bersāginā usā āldindākā tārbijāgā oxšijdide.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176 b.
2. Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент, 1962. – 277 б.
3. Xidraliyeva Z. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 118 b.
4. Xidraliyeva Z. O‘zbek tilining Iqon shevasi: Filol.f.f.dok. ...diss. – Toshkent, 2023. – 175 b.
5. Turdaliyev A. Denov shevasini areal o‘rganish va til korpusiga joylashtirish: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 173 b.
6. Alimardanov E. Xorazm dialektal zonasida o‘zbek va turkman shevalarining o‘zaro ta’siri (kontaktologik aspekt): Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 161 b.

G'ANI JAHONGIROVNING ILMIY IJODI VA BOLALAR FOLKLORI
GANI JAKHONGIROV'S SCIENTIFIC WORK AND CHILDREN'S FOLKLORE

Rahimqulova Ohista Annaqul qizi,

ToshDO'TAU talabasi

ohistarahimqulova@mail.com

Ilmiy rahbar: f.f.f.d. (PhD), katta o'qituvchi H.Aliqulova,

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/ZNHD7285

Annotation. *The issues of collecting and publishing children's folklore, studying its place in the field of folklore studies, and determining the characteristics of the genre have always been considered relevant. In particular, there are different approaches to this issue in the research of folklorists. This article focuses on the scientific activities of Gani Jahongirov, a folklorist and a true researcher of children's folklore, and his analysis of certain genres in children's folklore.*

Key words. *children's folklore, stories, fairy tales, alla, riddles, quick sayings, riddles, children's songs, children's terms.*

G'ani Jahongirov bolalar adabiyoti va folkloriga dastlab kichik hikoyalar yozish bilan kirib keladi. Olimning "Delfin ustidagi bola" hamda "Tog' kabutari" nomli hikoyalari o'ziga xos badiiy ifoda shaklida yozilgan. Olim bo'lish, avvalo, inson bo'lishdan boshlanadi, ayniqsa folklorshunos olim bo'lish uchun xalq bilan yashash, uning his-tuyg'ularini anglay olish zarur. G'ani Jahongirov mana shunday jonkuyar va xalq dardini tushuna oladigan inson edi. Kattalar va bolalar folklorini alohidalikda o'rganish, ularning janr xususiyatlari bilan bog'liq jihatlarni aniqlash kabi tadqiqotlar doimo munozarali jarayon ekanligi ma'lum. Zero bolalar folklorini tushunish folklorshunos olim Oxunjon Safarov aytganiday: "Bolalar folklorini o'rganish juda murakkab va tushunilishi qiyin bo'lgan bir folklordir" [Сафаров 1983;74].

Olim o'zining tadqiqotlarida bola va uning tabiatiga xos xususiyatlarni ham aytib o'tadi.

Olim "O'zbek bolalar folklori" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqlaydi, keyinchalik shu nom bilan o'qituvchilar uchun qo'llanma ham tayyorlaydi. Olim "Bolalar ertaklari" nomli qo'llanma ham yozib ertaklar va ertakchilik haqida qimmatli ma'lumotlar berib o'tadi.

Bundan tashqari "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalining 1972-yil, may-iyun oyidagi 3-sonida olimning "Tez aytish" haqida keltirilgan maqolasi ham ilmiy ma'lumot tarzida berib o'tilganligini ko'rish mumkin.

Olimning keying maqolasi esa, XX asr o'zbek folklori antologiyasida berilgan bo'lib, "Bolalar topishmoqlari" deb nomlanadi. Albatta, bu mavzuda Zubayda Husainovadek tadqiqot qilgan olimni topish mushkul, lekin G'ani Jahongirov maqolasida ham topishmoq qaysi manba orqali kelib chiqqanidan tortib o'zgacha yondashgan holda keltirib o'tadi. Biz buni tahlilini ilovada keltirib o'tamiz.

"Bolalar ertaklari" nomli asari 1972-yilda yozilgan bo'lib, quyidagi fikrlardan iborat: Olim dastlab ertakning bola hayotidagi o'rni haqida aytib o'tadi. "Bolalar juda yoshligidan ertak eshitib o'sadi. Bolalarni ovutish uchun kattalar ertak aytib beradilar. Bolalar ham ulg'ayib, maktabga bora boshlagan vaqtlaridan kichik-kichik ertaklarni o'zlari ayta boshlaydilar. Bu bolaning bir-birlariga aytgan ertaklari qisman kattalardan eshitgani, qisman esa o'zi to'qigani bo'ladi" [Жаҳонгіров 1972;3].

Olim bolalar adabiyotining yirik vakillari bo'lmish Po'lat Mo'min, Anvar Obidjon, Hamid Olimjon kabi ijodkorlar repertuaridagi ayrim ertaklardan ham misollar olib sharhlashga harakat qiladi va bolalarga ertak aytayotgan kishi uch narsaga ahamiyat qaratishlari lozimligini aytib o'tadi:

1. Bolalarning yosh xususiyatiga qarab repertuar tanlash

2. Ertakni boshlashdan oldin ertak oldi deb atalmish jumlar yordamida bolalar diqqatini o'ziga tortish.

3. Ertak voqeasini zarur ohang, ko'z, qo'l, gavda harakatlari bilan ijro qilish.

Hatto olim qaysi yoshda qanday mavzudagi ertaklar aytilishi lozimligi xususida ham ayrim fikrlarni bildiradi.

Jumladan olim shunday deydi: "Kichik bolalarga aytiladigan ertaklarning voqeasi juda soda, ishtirok etuvchi-ertak qahramonlarining soni ham oz 2-3 tadan oshmaydi". Olim juda ko'plab ertaklarni tahlil qilish orqali bolalar ushbu ertaklardan o'zlariga qanday xulosala va qanday tarbiya olishlari haqida ham to'xtalib o'tadi. "To'qqiz-o'n yoshli bolalarning xotirasi, fikr qilish doirasi ancha takomillashgan, turmush haqida tushunchasi boyroq. Ularga yana ham fikran chuqurroq, biroz o'ylatishga sabab bo'ladigan ertaklar aytiladi. Bunday ertaklarga "Ur to'qmoq", "Egri va To'g'ri" singari ertaklar misol bo'la oladi.

Ma'lumki, qadim zamonlardan buyon hayvonlar haqidagi ertaklarni bolalar ertaklari deb kelingan edi. Endi esa, zamon va tarbiyaviy talablardan kelib chiqib, ularni ikki guruhga bo'lib taqdim etish lozim. Buni rasman:

Maktabgacha yoshdagi bolalarga aytiladigan ertaklar

Maktab yoshidagi bolalarga atalgan ertaklar [Жаҳонгиров 1972;35].

Shunday deb olim har biriga izoh berib o'tadi, albatta, bu biz uchun bir yangilikdir, chunki shu kunga qadar bunday tasnifga duch kelganimizcha yo'q edi.

Olimning keying yirik asari "O'zbek bolalar folklori" dir. Ushbu asrda beshik qo'shiqlaridan (olim alla janrini shunday deb nomlaydi) boshlab, O'yin folklor elementlarigacha olim batafsil yoritib bergan.

Olim ovutmacholqlar haqida gapirar ekan, uni alladan keyingi bola kamolotida ishtirok etadigan yana bir formasi- deya ta'riflaydi va uning alladan farqi: alla chaqaloqni tinchlantirishga, uxlatishga yordam bersa, ovutmacholqlar, aksincha, bolani biror narsa bilan mashg'ul qilishga, harakatlantirishga, uning fikrini nimagadur safarbar qilishda qatnashadi. Ovutmacholqlar - turli harakatlar bilan bolaga qarab aytiladigan poetik iboralar, jumlar, termalardan iborat [Жаҳонгиров 1975;20-21].

Bolalarga aytiladigan yana bir turkum ibrat so'zlarni - voqeaband ibrat so'zlari deyishimiz mumkin. Bular kichik didaktik hikoyalardir.

Bola bu satrlarni bug'doy, arpa, tariq yanchayotgan ho'kizning yonida katta-katta odim tashlab, ho'kizni haydab, oftobda qorayib, qora. O'zbek xalq og'zaki ijodiyoti boyliklari ichida kattalardan bolalarga meros qoladigan qo'shiqlarning salmoqli turi mehnat qo'shiqlaridir, xususan, qadimiy bobokasb hisoblangan-dehqonchilik bilan bog'liq qo'shiqlardir. Ular xalq orasida qo'shchi qo'shiqlari deb ham yuritiladi. Qo'shchi qo'shig'i kichik, aytishga oson.

Oq sigir, ko'k sigir,

Qani tezroq bo'l sigir.

Doni menga,

Somoni senga.

terga botib, ho'kizga ham, bolasiga ham dalda berish istagi bilan xirgoyi qilayotgan otasining yonida eshitadi va natijada uni yodlab oladi.

Olim bolalarning fasl va marosim haqidagi qo'shiqlariga ham to'xtalib, turli misollar beradi: Yomg'ir yog'ib turganda birdaniga quyosh chiqib ketsa, bolalar sevinib ketib quyidagi qo'shiqni aytadilar

Bo'ri bola tug'di,

Ovchi uni quvdi,

Ushlayolmay yugurdi,

Yomg'ir uni yuvdi.

Bola termalari. Bola hayotida qo'shiq, o'yin, mashg'ulotlardan tanaffus bo'lmaydi. Negaki, bolalarning jo'shqinligi va izlovchanligi, sabrsizligi va harakatchanligi to'lib toshgan bunday qo'shiqlar ularning sermahsul fantaziyasi bilan ham yo'g'rilgan.

Qaychi-qaychi,

-Qaqqa borasan?

Po'lat qaychi,

-Toqqa boraman.

Po‘lat qaychi.
Qo‘limni kesdi,
Mullavachchalar
Yo‘limni to‘sdi

-Tog‘da maqasan?
-Pista chaqaman,
Pistani ma‘zi
Qo‘qonni qandi.

Bundan tashqari olim *“Bazzoz qo‘shig‘i”* yoki *“Pashsha g‘uv-g‘uv etadi”* kabi qo‘shiqlar ham bolalarning sevimli qo‘shiqlaridan hisoblanganini ta‘kidlaydi [Жаҳонгиров 1975;82].

Xulosa qilib aytganda, olim G‘ani Jahongirov bolalarning psixologi edi, olim bola hayotida har bir janr, har bir turning qanchalik ahamiyati xususida misollar yordamida to‘la va tushunarli tarzda xulosalar berib o‘tadi. Olimning merosini o‘rganar ekanmiz, uning yuqorida ta‘kidlaganimizdek chin ma’noda bolalar folklorini qaytadan kashf etgan olim sifatida bilib olamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Сафаров О. Болаларни эркаловчи ўзбек халқ қўшиқлари. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 74.
2. Жаҳонгиров Ғ. Болалар эртаклари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1972. – Б. 3.
3. Жаҳонгиров Ғ. Ўзбек болалар фольклори. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975 – Б. 20-21.

G'ALLAOROL TUMANI SHEVALARINING BA'ZI FONETIK XUSUSIYATLARIGA
DOIR (Obuz qishloq shevasi misolida)

ON SOME PHONETIC FEATURES OF THE DIALECTS OF GALLAOROL DISTRICT
(on the example of the Obuz rural dialect)

O'ralova Sevinch Valijon qizi,

ToshDO'TAU talabasi

Uralovasevinch729@gmail.com

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/RVTF9225

Annotation. *The Obuz dialect belongs to the Kipchak dialect of the Uzbek language. This dialect has its own phonetic characteristics. This article provides information on some phonetic characteristics of the Obuz dialect, including the system of vowels and consonants, and phonetic processes specific to the dialect.*

Key words. *Obuz dialect, vowel system (vocalism), consonants (consonantism), phonetic processes, synharmonism.*

Obuz shevasida jami 9 ta unli mavjud bo'lib, ularni old va orqa qatorligiga qarab ikki guruhga bo'lish mumkin. Bular quyidagilar:

old qator: **ä, i, ü, ö, e;**

orqa qator: **a, ĩ, u, o.**

Unlilar xarakteristikasi quyidagicha:

ä – old qator, quyi keng, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi: *nävkär, närsä.*

a – orqa qator, quyi keng, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi: *ata, arqon.*

ĩ – old qator, yuqori tor, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *ilik, pijäz.*

ü – orqa qator, yuqori tor, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *qürq, qip.*

ü – old qator, yuqori tor, lablangan unli. Asosan dastlabki bo'g'inda, ba'zan so'zning ikkinchi bo'g'inida kela oladi. Masalan: *üdüm, tüz.*

u – orqa qator, yuqori tor, lablangan unli. So'zning dastlabki va ikkinchi bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *žuqma, burunyı.*

ö – old qator, o'rta keng, lablangan unli. So'zning dastlabki va o'rtadagi bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *öjin, nävröz.*

o – orqa qator, o'rta keng, lablangan unli. So'zning dastlabki va bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *onov, šo.*

e – old qator, o'rta keng, lablanmagan unli. So'zning dastlabki va ba'zan ikkinchi bo'g'inida kelish uchun xoslangan. Masalan: *žer, kejin.*

Obuz shevasida singarmonizm faol qo'llaniladi: *häräkät, ätälä, onov, burunyı.*

Singarmonizmli shevalarda ko'p uchraydigan fonetik qonuniyatlardan biri diftong hodisasidir. Har bir tovush talaffuzida ekskursiya, ish momenti (to'xtam) va rekursiyaning to'liq qatnashishi yoki har bir tovushning mustaqil talaffuzi monoftongdir. Diftong esa bir tovushda boshqa bir tovush unsurining ishtirokida yuz beradi [Ashirboyev 2021;112]. U Obuz shevasida ham uchraydi. Biz buni *qı'z, sü't*, kabi so'zlarda ko'rishimiz mumkin.

Undoshlar: Obuz shevasida jami 23 ta undosh mavjud bo'lib, ular quyidagilar: **b, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, z, γ, š, č, ž, η.**

Tovushlarning kombinator va pozitsion o'zgarishlari. Assilamilatsiya. Obuz shevasida barcha o'zbek shevalarida bo'lgani singari assimilatsiya hodisasi faol qo'llaniladi. U quyidagi holatlarda namoyon bo'ladi: $\gamma g > qq$: *tug'gan > tuqqan*, $nm > mb$ *shanba > šämbä*, *o'qishga > oqışqa*, *topgan > tapqan*.

Sandhi. Bunda ikki so'zning talaffuzi jarayonida oldingi so'z nihoyasidagi undosh keyingi (boshlanuvchi so'zdagi) tovushga qisman moslashadi: *bo'lmas edi ~ bömäsäjdī*, *qoymas edi ~ qojmasajdī*.

Eliziya. Hodisani, asosan, qo'shma so'zlarda va bir so'zda undoshning kuchsizlanishi natijasida tovush tushishidir. Masalan, *kela oladi ~ kelälädi*.

Spirizantizatsiya. Masalan *deb ~ dep*, *qirib ~ qirip*.

Proteza. So'z boshida tovush orttilishi bo'lib, bu turkiy tillarga xos xususiyatlardan biridir. Chunki turkiy xaqalarda so'z boshida r tovushi qo'llanmagan va ketma-ket undosh bilan boshlangan so'zlar mavjud bo'lmagan. Shu sababli r bilan boshlanadigan va so'z boshida ketma-ket undosh kelgan o'zlashgan so'zlarning oldiga unli tovush orttirilgan. Masalan: *ro'molcha ~ oramalčä*
Tovush mosliklari. Masalan:

j – ž: joqda ~ žoqda

o – a: hozir ~ hazir

v – b: avaylab ~ obojlab

x – q: xo'roz ~ qoroz

f – p: foyda ~ pajda,

γ – q: tug'gan ~ tuqqan, saryog' ~ särjōq

b – p: deb ~ dep, qilib ~ qip

Obuz shevasidan namunalar

Bizlärda ävväl ata-analarimiz qarijalarimiz šondaj özlärini bilimdan qip, analarimiz-atalarimiz kelin tüšürgändä quvanip quvanči içigä sıymaj endi kelin tüšüreppänkü deb čillä qildirip čillälärdä tözzä özigä qaratip qarayıga čiqarmaj özinı tärbiyä qip ümümän käsäl bomasıjdı. Hazir kelinlar käsäl boladı. Başı jälän boš qojmasıjdı kelinlarimizni salam saldirip tärbijäsini hämmäsini etibarlı qip jaxşı hürmätini žajıya qojardı. Kelin tuqqandan kejin jänä čillägä atala qip kelinlarimizgä aq romal oratip balalı üjgä üncä čillaxanaya kirgizdirmäj abajlab aspatlab šonı kättä qılardı lekin hämmäsi jaxşı jašab jaxşı pakıza qip abajlap kättä qılardı. Ätälälärniñ tuxumlarnı qovurtip jaxşılap qip qizil qip nönlär qošip berardi, sarjaqqa qovurip jaxşılap sarımojga qovurip nönlär qošip berardı. Qolını sovuq süvgä ürdirmäsıjdı. Čillälisän dep qarayıga čiqarmasıjdı, qırq kün čillä saqlarıjdı. Kelinčäk pajtıjam čillä säqlärijdi. Hämmäsini e'tibör bilän qaradı. Hazir kelin kelädi bir-ikkı kundän kejin qidirišqa tüšädi. Ävväl ata-analarimiz qırq kün čillä qırq čaqaloqnıñ čilläsi dejarijdı, hämmäsini e'tibörgä oladı.

Bäjräm

Märt ajidä bizlärda bäjräm bölädi. Navroz bäjrämi kelinčäklär čiqazamız žilgöžälär qılamız, därbišanalar qılamız özimiz alahida hälgänčäklär uçirtıramız, kelinlärgä salam saldırıramız. Buruny jar-jarlardan ajtamız, arqan tartar qıladı, qız kelinčäklärdi sinäjdi ulbalalar küräšädi. Šo bäjrämlärimiz šondaj jaxşı ötädi, kämčiliklər joq hämmä närsä jaxşı baladı. Xahlayan türli tümän avqatlar xahlayan piširiqlar hämmä, musabaqalar kim orınlari jaxşı alsa pädärkälär berädi kimlər anav qılsa savyalarnı üläšädi. Ojinlar kürüglär häddän jaxşı boladı. Avqatlarimizdan čüčvärälär, kök samsalar ävvälgi avqatlarimizdan yilmındı lekin bizdä žuqma dejdi, kök samsalar kök

pirāškālār inā kejin anav mākkāji žoxarīlar qīladī, aqlašlar unašlar qajlalar qīlamīz nimā xahlayan nārsāsini šo jergā alīp barīšya hārākāt qīladī. Bājrāmlārimīz šondāj jaxšī ōtādi. Millij kijimlārdā kijinādi qīzlarimīz ātlāslār, beqasamlar kelīnčāklārimīzām ātlās, beqasam, hāmmāsi salam salīšya hārākāt qīladī. Oyīlballarimīz čillik ojnajdī, kūrāšādi. Qoras tavuqlardī bir-birigā čoqīštīradī anav bir biri bilān uruštīradī. Šūjtip toptošlar ojnajdī, qīzlarimīz arqan tartar ojnajdī ballar qīzlar iš qīp.

Millij ta:mlar

Men sizlārgā onovīmīznīq millij tāomlāridān ājtīb ōtāmān bizdā žīlmindi qīlīšnī. Birinči jārim litr sūvgā bir qošīq tūz solīb, kerākličā ūn sōlib īllab tindirib qojamīz tingān xomīrnī kičkinā kičkinā zūvālāčālārgā bōlib čīqamīz zūvālāčālārni ūštā tōrttā qīb jōjīb olamīz qotīrmada qotīrmanī ičigā sūtīdān qīšloqdagī sīgrnīq sūtīdān ātālā tājjārlāb ōrtāsīgā sūrtīlādi. Ātālāni sūrtīb bolgandan kejin sārjāqqa ōxšatīb kāttā lālīlārgā mojlab tortāmīz, yānā bir millij tāomlārimīzdan kōk sāmsāni ājtāmān kōk sāmsāgā tōrt xomīr īllab tōrt xomīrnīq ōrtāsīgā moj sūrtīb čīqamīz mojlarīnī tindirib qojganča xomīrīmīznī ičigā māsālliynī kōkātlār salamīz kōk pidināni, īsmaloq, žay žay sōlib hāmmāsini tōyrāb olīb ičigā piyōz sōlinādi kkerākličā tūz sōlib xomīrnī kičkinā kičkinā zūvālāčālārni jōjīb ob kōkātlārni sōlib tūgīb tandīrga ōxšatīb tandīrga jop ilādi, tandīrdān ūzīb olīb mojlariga mojlatīb bir ōn ōn beš munut tindirib olīb ūni damoyondan kejin dāstūrxongā tōrtāmīz.

Kūjōv nāvkar ūdūmi

Tojdan soq kūjōv žoralar bilān qīznīkīgā kelādi. U jerdā kūjōv nāvkar ūdūmidā dāstūrxan bezātīp dāstūrxāq toqqīz xīl nārsā tartādī. Toqqīz xīl nārsāniq ičidā tōš bilān žīllīk ūdūmi ičidā bolādī, Šonīq ōzīdā kūjōvgā žīllīk jegizdirīp kejin šo jergā nečtā kūjōv ortaqlar bosa kūjōv ortaqlar bajayī žīllīktān čīslātādī hāmmāsi čīslāp čīqādī. Bunīq manasī kūjōv bolajīq bizām degān manada bolādī, kejin kūjōv žoralar kūjōv toqqīz tabaq ūdūmi tūgāši bilān ballar hāmmā nārsāni anav bittā dāstūrxāq tūjīp ap ketādī.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176 b.
2. Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент, 1962. – 277 б.
3. Xidraliyeva Z. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 118 b.
4. Xidraliyeva Z. O‘zbek tilining Iqon shevasi: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2023. – 175 b.
5. Turdaliyev A. Denov shevasini areal o‘rganish va til korpusiga joylashtirish: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 173 b.
6. Alimardanov E. Xorazm dialektal zonasida o‘zbek va turkman shevalarining o‘zaro ta’siri (kontaktologik aspektda): Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 161 b.

G'ALLAOROL SHEVALARINING BA'ZI FONETIK XUSUSIYATLARIGA DOIR
ON SOME PHONETIC FEATURES OF GALLAAROLIAN DIAGRAM

Abirqulova Dinora Beg'ali qizi,

ToshDO'TAU talabasi

dinoraabirqulova@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/OWXV8820

Annotation. The G'allaorol dialect belongs to the Kipchak branch of the Uzbek language. This dialect has its own specific phonetic features. In this article, some phonetic characteristics of the G'allaorol Kipchak dialect are discussed, including the vowel and consonant system, as well as phonetic processes specific to the dialect.

Key words. G'allaorol dialect, vowels (vocalism), consonants, phonetic, processes, synharmonism.

G'allaorol qipchoq shevalari O'zbekistonning markaziy hududlaridan biri Jizzax viloyatining G'allaorol tumanida tarqalgan bo'lib, bu sheva qipchoq lahjasida oid hisoblanadi. G'allaorol shevasi o'zining fonetik, leksik, grammatik va morfologik xususiyatlari bilan o'zbek adabiy tilidan farq qiladi.

Unlilar:

Bu shevadagi unlilar soni 9 ta bo'lib, ular quyidagilar:

old qator: **ä, i, ü, ö, e.**

orqa qator: **a, ĩ, u, o.**

ä – old qator, quyi keng, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *äkä* (*aka*), *bilän* (*bilan*), *birgä* (*birga*).

a – orqa qator, o'rta keng, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *oša* (*o'sha*), *qilinadi* (*qilinadi*), *sozma*.

e – old qator, o'rta keng, lablanmagan unli. So'zning boshidagi va o'rtasidagi bo'g'inlarda kela oladi, oxirgi bo'g'inida kelishi kuzatilmaydi: *degän* (*degan*), *endi* (*endi*).

i – old qator, yuqori tor, lablanmagan. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi: *bir* (*bir*), *insän* (*kelin*), *kejin* (*keyin*).

ĩ – orqa qator, yuqori tor, lablanmagan. So'zning barcha bo'g'inida kela oladi: *qĩrq* (*qirq*), *qĩlinadi* (*qilinadi*).

ü – old qator, yuqori tor, lablangan unli. So'zning dastlabki va o'rta bo'ginlarida kela oladi. Masalan: *bügün* (*bugun*), *üsti* (*usti*).

u – orqa qator, yuqori tor, lablangan unli. So'zning dastlabki va o'rta bo'g'inlarida keladi. Masalan: *maqul*, *tut*

ö – old qator, o'rta keng, lablangan unli. So'zning dastlabki va o'rta bo'g'inlarida kela oladi: *öšäk* (*yolg'on*), *ökčä* (*tovon*)

o – orqa qator, o'rta keng, lablangan unli. So'zning dastlabki va o'rta bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *otir* (*o'tir*), *qozĩ* (*qo'zi*).

G'allaorol shevalarida uchraydigan ko'p tarqalgan hodisalardan biri diftong hodisasi bo'lib, mazkur shevada uning quyidagicha ko'rinishlari mavjud: *ʷortaq* (*ortoq*), *ʷoni* (*uni*), *ʲeki* (*ikki*), *ʲendi* (*endi*).

Assimilatsiya hodisasi. G'allaorol tumanida assimilatsiya hodisasi quyidagicha namoyon bo'ladi: *td* > *tt*: *ketdi* > *ketti*, *zs* > *ss*: *tüzsiz* > *tüssiz*, *rt* > *tt*: *birta* > *bitta*, *kg* > *kk*: *teräkgä* > *teräkka*, *ld* > *ll*: *äldi* > *älli*, *nb* > *mb*: *shanba* > *shamba*.

Dissimilatsiya hodisasi: *duval* (*devor*).

Metateza hodisasi: *pr* > *rp*: *tupraq* > *turpaq* (*tuproq*), *rj* > *jr*: *därjä* > *däjrä* (*daryo*).

Proteza hodisasi: *laj* > *ilaj* (*loy*), *romalčä* > *oromalčä* (*ro'molcha*).

So'z boshida tovush tushishi: *Husan* > *üsän*, *Yusuf* > *Üsüp*.

Tovush mosligi: *y* > *ž*: *yo'l* > *žol*, *b* > *p*: *borib* > *bärip*, *g* > *j*: *tegdi* > *tijdi*, *e* > *i*: *ikki* > *eki*, *j* > *γ*: *jïyin* > *žïjin* (*yig'in*), *x* > *q*: *axir* > *aqir*.

G'allaorol qipchoq shevasida jami 23 ta undosh tovush mavduj. Ular quyidagilar: *b*, *d*, *f*, *g*, *h*, *ž*, *k*, *l*, *m*, *n*, *p*, *q*, *r*, *s*, *t*, *v*, *j*, *γ*, *x*, *z*, *š*, *č*, *η*.

b – lab-lab, portlovchi, jarangli undosh hisoblanadi. Bu undosh bilan tugagan ayrim so'zlar G'allaorol shevasida jarangsizlashib “p” tovushiga o'tish hodisasi ko'p uchratiladi. Masalan: *bärip* (*borib*), *oqip* (*o'qib*).

d – til oldi, portlovchi, jarangli undosh. Bu undosh ba'zi hollarda so'zning oxirgi bo'g'ini tarkibida kelganda, jarangsizlashib “t” tovushiga o'tishi qayd qilinadi. Masalan: *ketti* (*ketdi*).

f – lab-tish, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh hisoblanadi. “f” undoshi bilan boshlanuvchi so'zlar G'allaorol shevasida jarangsiz “p” undoshiga o'tadi. Masalan: *faqat* > *paqat*, *farqi* (*farqi*) > *parqi*.

g – sayoz til orqa, portlovchi, jarangli undosh. Bu undosh jarangsiz “k” undoshi bilan tovush mosligi hodisasi holatlari kuzatiladi. Masalan: *ishga* > *iškä*.

h – bo'g'iz undoshi, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh sanaladi. Bu undosh unli bilan boshlanuvchi ayrim so'zlar oldidan kelib so'z ortishi ya'ni proteza hodisasini hosil qiladi. Masalan: *äjvän* (*ayvon*) > *häjvän*.

ž – til oldi, portlovchi, jarangli undosh. G'allaorol qipchoq shevasida “j” undoshi o'rniga so'z boshida “ž” undoshi qo'llanadi. Masalan: *žür* (*yur*), *joq* (*yo'q*), *jara* (*yara*).

k – sayoz til orqa, portlovchi, jarangsiz undosh. Bu undosh “g” undoshi bilan tobush mosligi hosil qiladi. Masalan: *ekin* > *egin*, “k” undoshi jaranglashib “g” undoshi o'tdi, *iškä* > *išgä* (*ishga*). “K” undoshining so'z oxirida tushib qolish holatlari ham mavjud. Masalan: *kiči* (*kichik*).

l – lab -tish, sirg'aluvchi, jarangli undosh: *gül* (*gul*), *lälä* (*lola*).

m – lab -lab, portlovchi, jarangli undosh. Masalan: *mäktäp* (*maktab*), *ärmijä* (*armiya*).

n – til oldi, portlovchi, jarangli undosh. Masalan: *nän* (*non*), *bügün* (*bugun*).

p – til oldi, portlovchi, jarangsiz undosh. *b* > *p* tovush mosligi hosisasini hosil qiladi. Masalan: *qizip* (*qizib*), so'z o'rtasida jaranglashib, “b” undoshiga o'tish holati ham mavjud, *gäp* > *gäbi*.

q – chuqur til orqa, portlovchi, jarangsiz undosh. So'zning o'rtasida kelsa jaranglashib, “ž” undoshiga o'tadi. Masalan: *čiqin* > *čïyin* (*chiqin*). So'z ohirida “v” tovushiga o'tadi. Masalan: *bojaq* > *bojav* (*bo'yoq*).

r – til oldi, sirg'aluvchi, jarangli undosh. So'z o'rtasida takrorlanib, geminatsiya hodisasini hosil qiladi. Masalan: *qarī* > *qarri* (*qari*), *arīq* > *arriq* (*ariq,ozg'in*).

s – til oldi, sirg'alubchi, jarangsiz undosh. Bu undosh jaranglashib “z” undoshiga o'tish holati ham bor. Masalan: *tüs* (*tuz*), *tes* (*tez*).

t – til oldi, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh. *d* > *t* tovush mosligini hosil qiladi. Masalan: *ottī* (*o'tdi*).

v – lab-tish, sirg'aluvchi, jarangli undosh. G'allaorol qipchoq shevasida “γ”, “q”, “k” undoshlari bilan tugagan so'zlar “v” undoshiga o'tadi. Masalan: *say* (*sog'moq*), *avuz* (*og'iz*), *tav* (*tog'*).

j – til oldi, sirg'aluvchi, jarangli undosh. So'z boshida *j* > *ž* mosligi kuzatiladi. Masalan: *žaman* (*yomon*), *žigit* (*yigit*). “g”, “γ” undoshlari “ž” undoshiga o'tadi. Masalan: *tijdi* (*tegdi*), *sïjir* (*sigir*), *žïjin* (*yig'in*).

γ – chuqur til orqa, portlovchi, jarangli undosh. $\gamma > v$ tovush mosligini hosil qiladi. Masalan: tav (tog'), $\gamma > j$ tovush mosligi, žy'in (yig'in).

x – chuqur til orqa, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh. "X" undoshi "q" undoshiga o'tish holati kuzatiladi. Masalan: qat'in (xotin), tuqum (tuxum).

z – til oldi, sirg'aluvchi, jarangli undosh. Jarangsizlashib "s" undoshiga o'tadi. Masalan: süs(suzmoq), üs (uzmoq).

š - til oldi, sirg'aluvchi, jarangli undosh. Masalan: oša (o'sha), šu (shu)

č – til oldi, sirg'aluvchi, jarangli undosh. $\check{c} > t$ tovush mosligini hosil qiladi. Masalan: čüşip(tushib)

ŋ – sayoz til orqa, portlovchi, jarangli undosh.

Masalan: davušlarinŋ(ovozlarining), volariŋ (ularning).

Sheva matnlaridan namunalar

Tutli qışlayi rivajati

Yallaaral tümäni märkäziniň šärqij qışmıda taxmīnan bir vön vön jeki kilāmetr oša mäsofädä Tutli ätä zijärätgähi bär. Bü Tutli ätä zijärätgähiniň özigä järaša kelip čiqış tärihiğä egä. Tutli qışlayi aqsaqallariniň äjtišigä qaraganda bundan tort jüz, beš jüz jillär, häzirgi oša zijärätgäh äträfidä Tutli qışlayi ähälisi žajlašgan. Bü jeki saj aralıyıda oša jerdä bajayı ülkän kättä tut dāraxti bar. Oša tut dāraxti mänä šü vüč jüz, tor jüz jillärdän beri qurıp qamaj, hälijäm, jäšnöp jildän jilgä kättäläšip barmaqta. Oša tutniň kelip čiqış tärihiğä qarajdigan bosak, bā'zi bir rivajätlärdä oša tut dāraxti xitajdan äp kep ekilgän dejilädi. Bā'zi mälümatlärğä qaraganda jesä oša jerdä, oša saj ičida kättä sel bolganu oša jerdä bittä tut dāraxtiniň kočatıjam uruyı kep, osa tut dāraxti kejinčalik ilähijläsip osa ülkän, kättä dāraxtgä äjlängän. Šuniň uçun oša jerdä jäšajdigän ähälisi vā qışlaqni Tutli ata dep ätäj başlägän. Äjän Tutli näminiň kelip čiqışi oša ilähijläştirilgän tut dāraxti bilän baylıq. Häzirgi kündä oša jerdä jäsägän Tutli qışlayi ähälisi Sänzär däärjäsiniň vön qıryayıda ištıqamat qıladi. Jendi ähäliłarijäm oša jergä zijärätgä oša jerniň ätä bābäläriniň qabrıstanı vā Tutli ätäni zijärät qılıšğä bärädi.

Äfändi rivajati

Bir rivajätdä äjtädiki oša bir zälīm hūkumdär dijdi, bir äfändi bilän učrašıp qaptı dijdi. Učrašıp qap jekövi bajayı anča söhbät qurıptıda, bajayı zälīm hūkumdärgä dijdi oša äfändiniň gäpi maqul tüšmägänidän kejin bajayı zälīm hūkumdär äfändigä ešak bilän seniň vortaŋda qanča farq bar desä, oša äfändi votıryan žajidän türip, oša bajayı zälīm hūkumdär bilän voziniň vortasıdagı mäsäfäni volčap korıp, ešak bilän meniň vortamda bir qarıč žaj bāräkän dep äjtkänäkän. Älbättä bü jerdä häm qajsidır mä'nädä äfändiniň qančalik dänäligi vā šü bilän birgä bajayı zälīm hūkumdärni oša qändäjä qılıp gäp bilan mat qılıši äjtilgän.

Sä:d ibn Äbü Vaqqas rivajati

Ä ošandaj rivajätlärdän biri Sääd ibn äbü vaqqas oša ävlijä zijärätgähiniň päjdä bolışı. Vüni jendi žüdä kopčilik bilädi. Jendi o qıganiň säbäbi äncäginä mäšhür zijärätgäh sänälädi. Žüdä kop kišilär kelädi. Demäk, äjnän ošajam, mäsälän, äjtišläričä jeski dāvrdä arap xälifäligi bajayı islām dinini jäjiš uçun vörtä äsijä hüdüdigä vötgän. Ošanda Sääd ibn äbü vaqqas arap läškärbäšisi bölgän. Jendi oša jerdä bajayı düşmānlär bilan häzirgi Sääd ibn äbü vaqqas zijärätgähidä oša hüdüdidä düşmānlär bilän qattıq žaŋ qılğan. Ošanda oša läškärbäši bajayı Sääd ibn äbü vaqqas qolıdan oša barmayıdan žarahatlangan dejilädi. Jendi kopraq bā'zilärıda äjtilädi, sinčalaq, činaqqajıdan

äžrägän diydi. Oša jerdä qan tokılğan dejilädi. Oša qanniñ žäjidän sü čiqqan dejilädi, šuniñ ućun oša jer Sääd ibn äbö vaqqas zijärätgähi, ävlijä bäbä zijärätgähi dejilädi.

Märäsimlär

Qırq märäsimi, mäsälän, äramizdän bir insän ketsa šuniñ qırqığaça här päjšänbä küni toqqız sozma salınıp, äš qılınıp türädi. Qırq kindän kejin qırq künlige ottı dep märäsimni tügätilädi. Jänä bir isimiz hämlädär äjällärimiz äj küni jetışidän äldin mämä äš is qılınadı. Bü mämä äšdä toviq sojılıp äjmäš degän, qujmak, žäjmä, sozma, qatlama qılınadı. Undan soñ čäqäläq dñnjägä kegändändän kejin čillä čiqardi degän is boladı. Bü čilla čiqardıda büvdäydı qovurıp, quvurmač qılınadı. Jänä qatlama, žäjmä, sozma qılınıp, Ilgäri bizdi päjtimizdä mäsälän, nećinči jil säksäninči, säksän bešinči jillärdä qovurmač qıp içigä mejvä, čejvä sap bir qayazdı vārānkā qıp bir paqırğa sap qonı qošnılarga tarqatılardı, häzir ü üdümlär joq bop ketti.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176 b.
2. Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент, 1962. – 277 б.
3. Xidraliyeva Z. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 118 b.
4. Xidraliyeva Z. O‘zbek tilining Iqon shevasi: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2023. – 175 b.
5. Turdaliyev A. Denov shevasini areal o‘rganish va til korpusiga joylashtirish: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 173 b.
6. Alimardanov E. Xorazm dialektal zonasida o‘zbek va turkman shevalarining o‘zaro ta’siri (kontaktologik aspektda): Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 161 b.

TOSHKENT DIALEKTINING BA'ZI FONETIK XUSUSIYATLARIGA DOIR
ON SOME PHONETIC FEATURES OF THE TASHKENT DIALECT

Rustamova Sarvinoz Bunyod qizi,

ToshDO'TAU talabasi

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/VBEK7792

Annotation. *The Tashkent dialect belongs to the qarluq dialect of the Uzbek language. This sheva has its own phonetic features. This article provides information on some phonetic features of the Tashkent dialect, including the system of vowels and consonants, phonetic processes characteristic of the dialect.*

Key words. *Tashkent dialect, system of vowels (vocalism), consonants (consonant), phonetic processes, singarmonism.*

Toshkent shevasi o'zbek adabiy tiliga asos bo'lgan yetakchi shevalardan biri, o'zbek tilining qarluq-chigil lahjasiga kiradi. Unda qipchoq lahjasi elementlari ham uchraydi. O'zbek shevalari ichida Toshkent shevasi alohida o'rinni egallaydi. Bu sheva Toshkent shahri va uning atrofida yashovchi aholining og'zaki nutqida shakllangan bo'lib, fonetik, leksik, morfologik va sintaktik jihatlari bilan adabiy tildan hamda boshqa hududiy shevalardan farq qiladi.

Toshkent shevasida adabiy tildagi kabi 6 ta unli mavjud. Bular quyidagilar: **ä, e, i, ā, u, o.**

ä – old qator, quyi keng, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *bäkläškä, hämmä, mäktäp;*

e – old qator, o'rta keng, lablanmagan unli. So'zning turli bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *kejin, etberimi, veli;*

i – old qator, yuqori tor, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *qimijdi, qildi, mindi;*

u – orqa qator, yuqori tor, lablangan unli. So'zning turli bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *oçu, turmuškä, kuçu;*

o – orqa qator, o'rta keng, lablangan unli. So'zning dastlabki va bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *ottän, märožnini.*

ā – bu unli turkiy tillarga xos emas, lekin tatar va boshqird tillarida arab va fors tilidan o'zlashgan so'zlarda qayd qilinadi. O'zbek tilida ham ko'proq shahar tipidagi, ya'ni qarluq lahjasi shevalarida qo'llanadi. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi. Masalan: *bāzārtilä, xāvā, dāmāp.*

Singarmonizm unilarning garmoniyasi ya'ni uygunlashishidir [Решетов, Шоабдурахмонов 1962]. Toshkent shahri shevasida singarmonizm saqlanmagan.

Toshkent shevasida jami 23 ta undosh mavjud bo'lib, ular quyidagilar: **b, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, z, γ, š, č, ž, η.**

b – jarangli, portlovchi, lab-lab: *bizä, jäläb, ābārgänmiz*

d – jarangli, portlovchhi, til oldi: *Jāšlidä, disä, dirdiläde*

f – jarangsiz, sirg'aluvchhi, lab-tish: *Gräf*

g – jarangli, portlovchi, til o'rta: *Gräf, kičkinäginä, tišlägän*

h – bo'g'iz, sirg'aluvchi: *Hämmä, hämir, hič*

ž – jarangli, sirg'aluvchi, til oldi: *ležät, žäxlimiz, žudä*

k – jarangsiz, portlovchi, til o'rta: *kičkinäginä, kuçu, korärdik.*

l – jarangli, sonor, til oldi, sirg'aluvchi: *qoriqlidigän, lekin, äldindäkä*

m – jarangli, sonor, lab-lab, sirg'aluvchi: *mäsälän, mämnaqä, märožni*

n – jarangli, sonor, sirg'aluvchi, til oldi: *näpitkä, xursän, närsä*

- p** – jarangsiz, portlovchi, lab-lab: pāstä, päjtidi, āp
q – jarangsiz, portlovchi, chuqur til orqa: qāvāyimizzi, qālin, unāqā
r – sonor, sirg'aluvchi, til oldi: korārdik, rāsā, mārgārin
s – jarangsiz, sirg'aluvchi, til oldi: rāssā, sāberārdi, sinim
t – jarangsiz, portlovchi, til oldi: tez, kāttā, turtvārdi
v – jarangli, sirg'aluvchi, lab-tish: āvčārkā, vāqeālā, veli
x – jarangsiz, sirg'aluvchi, chuqur til orqa: xursān, xudādan, xišnārsā
j – jarangli, sirg'aluvchi, til o'rta: jāšlidā, ječ, jese;
z – jarangli, sirg'aluvchi, til oldi: gāpimizzi, zorjā, bizā
γ – jarangli, sirg'aluvchi, chuqur til orqa: zorjā, jīylāb, ājāyi
š – jarangsiz, sirg'aluvchi, til oldi: šunāqilib, jurišši, goš
č – jarangsiz, portlovchi, til oldi: kučučā, čiqib, nečči
η – jarangli, sonor, sirg'aluvchi, til o'rta: teŋma-teŋ

Assilamilatsiya. Toshkent shevasida barcha o'zbek shevalarida bo'lgani singari assimilatsiya hodisasi faol qo'llaniladi. U quyidagi holatlarda namoyon bo'ladi:

- nl > ll: kelib berganlar > kebergällä;*
zn > zz: gapimizni > gāpimizzi;
mn > mm: kimni > kimmi, o'zimni > ozimmi;
td > tt: ajtdi > etti, ketdik > kettik;
bm > mm: yotibman > jātimmän;
rt > tt: marta > mättä;
γg > qq: tog'ga > tāqqā;
bn > pp: kitobni > kitāppi;
čn > čč: sochni > sāčči.

Dissimilatsiya bu so'z tarkibidagi bir xil yoki o'xshash tovushlarning birining boshqa tovushga ko'chishi [Jamolxonov 2005]. Toshkent shevasida dissimilatsiya og'zaki nutqda tez gapirish jarayonida sodir bo'ladi. Masalan: *surp ~ sulp, tirqish ~ tilqiš, bolsak ~ bosej, desak ~ disej.*

Sandhi. Bunda ikki so'zning talaffuzi jarayonida oldingi so'z nihoyasidagi undosh keyingi (boshlanuvchi so'zdagi) tovushga qisman moslashadi: *olib kelib berganlar ~ ābkebergänlä, bo'lgani uchun ~ bogāničun, kuchuk edi ~ kučugidi, qilganimiz učen ~ qigānimizčun, berar edi ~ berārdi, yotar edi ~ jātārdi, shunday qilib ~ šunāqilib, sepini ham ~ sepinijām, bo'lmas ekan ~ bomāsākān, ko'rar edik ~ korārdik, qujib berardi ~ qujberārdi.*

Spirantizatsiya. Nutq jarayonida portlovchi tovushning sirg'aluvchi variantiga ega bo'lishi. Masalan, *qattiq ~ qāttiγ / qāttix, lab ~ läv, hech narsa ~ xiš nārsā.*

Reduksiya-so'z tarkibidagi ba'zi tovushlarning kuchsizlanishi bo'lib, u quyidagi so'zlarda namoyon bo'ladi: *āt(i)n(i), d(i)sa, ot(i)rard(i), b(i)zā, b(i)lard(i), dum(i)n(i).*

Eliziya hodisani asosan qo'shma so'zlarda va bir so'zda undoshning kuchsizlanishi natijasida tovush tushishidir: *dam olib ~ dāmāp (li), ketar edilar ~ ketārdilā (e), pishirar edim ~ piširārdim (e), bo'lganini ~ bogānini (l), ovqat ~ āqāt (v).*

Spontan o'zgarish: jarangiz tovushning jaranglashishi biron tovush ta'sirida emas, balki shevaning tarixiy rivojlanishi bilan bogliq hodisadir. Bunga *suyak ~ süjäg, bo'lak ~ böläg, sariq ~ sarīγ* kabilar misol bo'ladi.

Proteza so'z boshida tovush ortilishi bo'lib, bu turkiy tillarga xos xususiyatlardan biridir. Chunki turkiy xaqalarda so'z boshida r tovushi qo'llanmagan va ketma-ket undosh bilan boshlangan so'zlar mavjud bo'lmagan. Shu sababli r bilan boshlanadigan va so'z boshida ketma-ket undosh

kelgan o'zlashgan so'zlarning oldiga unli tovush orttirilgan. Bu hodisa Toshkent shevasida ham mavjud bo'lib, bularga *rus ~ oris, stol ~ istöl, shkaf ~ iskap*.

Geminatsiya undoshlarning takrorlanishi: *rosa ~ rässä*.

Tovush mosliklari

$\gamma \sim q, g \sim q$: *tāygā - tāqqā*

$b \sim p$: *dām ālib - dāmāp*

$n \sim m$: *jākšānbā - jākšāmbi*

$a \sim o$: *xāvā - xāvā*

$e \sim i$: *benzin - binzin*

$\check{c} \sim \check{s}$: *heč nārsā - hiš nārsā*

Sheva matnlaridan namunlar

Jāšlidā ādām kičkināginā kučučā ābkebergällä. Ātini Grāf qojgānmiz. U nemetskiy āvčārkā bogāničun tez kāttā bob ketādigān kučugidi. Kičkināligidān kāttā qigānimizčun u kučugimiz rässä āqlli kuču bogān māsālān “lāpu dāj” disā qolini berārdi, “ležāt” disā jātārdi, “sidet” disā otirārdi i gāpgā čušunārdi māsālān bizā grāf disej xursān bosej ujām dumini likillatib xursān bolārdi. Āgār qāvāyimizzi sālib grāf dib māmnaqā disej uže bizāni žāxlimiz čiqvātkānini bilārdi. Hāmmā gāpimizzi čunārdi u. šunāqilib ādām išgā ketgānlāridān kejin ākām bizāgā u bājā turārdide sepdā “ječ kučuni” dirdilāde kejin bizā kučuni ječib, jugurišib, ojnāšib kejin dāže ešini āčib kočāgajām kuču bilān birgā čiqib ketārdik. U rāsā qoriqlidigān kuču bogāničun ujimizgā hič kimmi kirgizmāsdide. Bir kuni qošnimiz (kijim sātādigān qošnimiz) kijim āp čiqib sātmaqči bogānde ošā ānāqālāri, kirmen ujga kirmen kučugimiz bār disāmām jo, jo sepdā bosā hiš nārsā qimidi dip ujimizga kirgān lekin u kirgāndā qālin sepinijām uzvārib, bārib uni tišlāgān qošnimizzi, kejin vāj uni (kučugimizzi) doxtirgā, bir nārsā doxtir žāji bārākān ošātgā ābārmāselā bomāsākān undā-bundā dib bizā ābārgānmiz lekin ottān uže unāqā āldindākā kučugimiz bop qajtmāgānde nimā qilišgān bilmiman. Šunāqilib en jāxši korgān kučugimizidi. Teṇma-teṇ bizā nimāni jese ošāni jirdi māsālān nāpitkā ičse, ungājām qujberārdi ujām gāzli nāpitkā ičārdi, mārožni jese ungājām sāberārdi, xursā:n mārožnini bir pāstā jālāb jeb qojārdi. Rāsā jāxši korārdik.

Jāšligimdā žudā bizādā qiziqārli vāqeälā kop bogān māsālān mān kāttā qiz bolib iktā sinim bogāničun ikkālāsīgājām mān qārirdim. Māndān kejingi sinim (kičkinā sinimgā) unčā qārāmāsidi. En kičkinā sinimgājām ozim qārirdim. Ošāndā māngā išanib kočāgā berišgān. Kočāgā ājlāntirib āp čiqqānimdā ozim ortālārim bilān ojinqārāligim tutib ojnāšgā berilib ketkānmān ošāttā ojnāb jurib-jurib birdānigā kočāgā jugirib qogānde. Kočāgā jugirgāndā nārjādān veli kevātgāndā, veli turtvārgān, lekin u žudā kičkinā bogāničun māsālān nečči jāši:di endi bir jāšu, ikki ājlīmi māšnāqā bogān endi jurišši orgāngān pājtidi. Veli turtvārgāndājām bālājām o: qāncādirgā učib ketgān. kejin mān u učkānini korgānmānde lekin ozimmi sinim Dilārām dib ojlāmāgānmān. Kimmidir bālāsi učvātti dib mundā qārāsām ozimmi sinimākān. Kejin jugirib bārib qolimgā ušāgānmān jiylāb qātib qāgān. Ādām bilān āpām āgār ungā nimādir bolib jiqilsā mān bilmimān rāsā qorqārdim. Kejin učib ketgān, xič ovinmāgān ākāmmi čāqirgānmān. Ākāmām ošāttā ojnāb jurgān, ujām āvāzini jiylāgāndān ujām jugurib kegān, kejin ānčā ovitmāqči bolib kočādā āb jurgānmiz, āb jurib hār nārsāgā čālyitib korgānmiz bir jārīm sāāt, bir sāātlādā ovungān kejin lekin uvgā uže jānā āb kirgānimizdā ājāyi nimādir bogānmi mundā āpām kotārāmān dib ājāyini mundā qigāndā jānā čirillāb jejlāvārgān kejin āpām nimā boldi dib sorāgānlāridān kejin āxiri etiim māšnāqā veli turtvārdi ānāqā qildi dib kejin āpām ādāmgā ettilā ādām doxtirgā ābārāmiz dib kejin āgār ājāyi singān bosā jāxši didilā, āgār dārs ketgān bosin kegānimdā korāsān sān māndān didilā. Vāj mān xudādan duā qib sorab jātimmān ilājim dārs ketgān bosin dib xišnārsā bosināmmās ilājim dārs

ketgän bosin vāj joq singän bosin divāmmānde ājāyi ilājim singän bosin dārs ketmāgän bosin dib ādām šunaqa digänlāričun dars ketgäni u jāmānākānde sinsä bilmimā jaxširāmi u gips qib qojišādimi. Šu bilän ketiškän doxtirgä kejin endi jurišši zoryā orgängän sinimmi ājāyini gips qib keliškän.

Jāšligimmi etberimi sāngā qānāqā bogānini. Jāšligimda: āpām bizāni vāxli: ujjātārdilā: kegin bizā turib āpāmgā qārāšārdi”, sāmsā qilišārdi: kejin ertālāb sāāt torlādā turārdi:, turib sāmsālāgā qārāšib kejin āpām bāzārgā čiqib ketārdilā mān sāmsāni ābetgāčā sāmsā piširārdim, ābetgāčē sāmsā piširib kejin ārāsidadā āqāt qilib, ulāni sāmsālāni piširib bervārgāndān kegin bizādā bir sākkiztāčāmi ontā ustā iškirdi. Orādā āqār qilib ulāgā (ustālāgā) berib kegin jana ujlāni ošā sāmsā qilib hāmmājā kir bolādiju ošālāni Dilbār (sinim) ikkālāmiz sinim bilän tāzālāb jāmmā žājji jiyištirib āpām kirgunlāričē hāmmājāni tā:zā qib qojib ārādā āqātām I ubu nārsā pičonij nārsālājām piširib qojārdim ānā bizā qānāqā išk qilārdik.kegin jānā ošā sāmsāgā zāgātovkā qilārdik pijāz,goš. Pijāz ākāmmi iškari:di ārcib, bizāgā ārcib berārdi, āpām torirdilā. Kejin āpām hāmīr qāribersālā,bizāni iškimiz zuvālā qilib jojišidi. Nečči mātā šunāqā qilib, ākāmmā qārāšārdide kāttārā qiberārdi hāmīrri mān jājib mārgārin surišk māni iškimidi. Kejin mārgārinni qojārdimde kop esimdān čiqib mārgārin jānib ketij digunčā xidi čiqib ketārdi. Kejin iškilib uni surib kirgunčē sāāt on-on birdā uxliřmidi: kejin jānā ertāsigā uč-tordā jānā turišimiz kere, jānā ošā-ošā išk jānā dāvām etiši keregidi. Šu jāšligim maktāpgā čiqādigān vāxtimdān tā: turmuškā on toqqiz jošimdā ergā tejgunimche šu mehnāt qilib šunāqā kunim otgān mehnāt bilän.

Bizā otgān jili iškānādilā bilän tāqqā čiqudide. Bir beš-ālti kiši boldikde. Dāvāj dāmāp kelili diškudide iškigilā jāksāmbini molžāllādide čiqti: Krāsnāgorskigā. Vāpše ānu tāzā xāvā. Hāmmā ozi bārvātkānākānde ujjāqā piknik qigāni ājlāvij, ānu ārtālā bilän, maktāp oqučilārijām hāmmā bārvātkānākānde. Ānu ātlā bārākān,ātlā minišdi bāšqā qilišdi. Bizājām ānu kārzinkādān bāzārlilā qivālib bārdi:. kejin māzā qildi:. Etti xāvāsini etmismi, šunāqā tāzā xāvā, ājniqsā māmi bāhārri ortālāri, māšnāqā mārtlāgā, āprellāgā bārsā Tāškenni āzidājām sāl sālqinrā xāvā bolādiju ot ānu oču žoj bogānigā tā:zā xāvā, muzde sālqinijdide. Kejin mā:zā qip čāqčāqlāši:p ortālā bilän otirādigān žājde, xič kim xālāqit bermijdi, bāšqā qimijdi. Bir jāšlini eslāp ātlā mindi:, kejin jevālīškā sālāt-pālātlā qib bārudikde,kejin šāšlilā qildi:, iškānādi: bāllā qilišti. Ketvātkāndā prikāl nārsālā boldide bāru. Bitāsini ketvātkāndā māšināsi bizilip qāgān. Kejin ustā chāqirišti ujo-bujo qip tuzātišdi kejin āmāllāp majli dip kettik kejin ikkinčisini binzini tugāp qegān. Qātāndir zāprāvkā tāpib ottān binzin āp kelišti bāklāškāgā qujib kelišti.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176 b.
2. Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент, 1962. – 277 б.
3. Xidraliyeva Z. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 118 b.
4. Xidraliyeva Z. O'zbek tilining Iqon shevasi: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2023. – 175 b.
5. Turdaliyev A. Denov shevasini areal o'rganish va til korpusiga joylashtirish: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 173 b.
6. Alimardanov E. Xorazm dialektal zonasida o'zbek va turkman shevalarining o'zaro ta'siri (kontaktologik aspektda): Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 161 b.

OLMALIQ SHEVASINING BA'ZI FONETIK, MORFOLOGIK XUSUSIYATLARIGA
DOIR
ON SOME PHONETIC AND MORPHOLOGICAL FEATURES OF THE ALMALIK
DIALECT

Olimjonova Zarnigor Akromjon qizi,

ToshDO'TAU talabasi

zarnigorolimonova499@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/DTDY8185

Annotation. This article analyzes the phonetic features of the dialect of the city of Almalyk, Tashkent region. The dialect exhibits a number of phonetic phenomena that differ from the Uzbek literary language, in particular, peculiarities in the system of vowels and consonants, sound changes, phonetic processes (assimilation, elision, reduction, metathesis, etc.). The basis of the study is four texts recorded in the Almalyk dialect.

Key words. dialect, phonetic phenomenon, assimilation, Almalyk, consonant, vowel, phonetic features.

Toshkent viloyati Olmaliq shahri shevasi o'zbek tilining janubiy-sharqiy shevalar guruhiga mansub bo'lib, bu shevada turli fonetik hodisalar aniq ko'zga tashlanadi. Matnlarda fonetik sistemaning boyligi, tovush o'zgarishlari, shuningdek, shevaga xos leksik birliklarning ishlatilishi kuzatiladi.

Olmaliq shahri shevasi o'zbek tilining qarluq lahjasiga mansub. Shunga ko'ra, mazkur shahar shevasida qarluq shevalariga xos fonetik, morfologik xususiyatlar saqlangan. Biz maqolada Olmaliq shahri shevasining ba'zi fonetik va morfologik xususiyatlarini tahlilga tortmoqchimiz. Fonetik hodisalar. Assimilyatsiya (qo'shilish): *ketdi* → *ketti*, *o'tdi* → *otti* (progressiv to'liq assimilyatsiya); *so'zladi* → *sozlädi* (regressiv assimilyatsiya); *surnay* → *sunnay*, *burnim* → *munnim* (rn > nn).

Eliziya (tovush tushishi): olib keldi → *äpkeldi*; *aytib beray* → *etiperej*.

Reduksiya (tovushning zaiflashuvi): marosim → *maräsım*, *bilan* → *bilän*.

Metateza (tovushlarning o'rin almashuvi): tuproq → *turpaq*.

Spirantizatsiya: sariq → *sariy*.

Proteza (so'z boshida tovush qo'shilishi): rus → *oris*, *stol* → *istol*, *shkaf* → *ışkăp*.

Shevada asosan rus tilidan o'zlashgan so'zlarda proteza hodisasi kuzatilishini ko'rish mumkin.

Olmaliq shevasining grammatik xususiyatlari. Grammatik son kategoriyasi. Son kategoriyasi birlik va ko'plik shakllaridan tashkil topadi. Bu shevada ko'plik manosini ifodalashda: *-lär*, *-lä*, *-ä*, shaklida uchraydi.

-lär variant: *nevaralari* - *neväräläri*, *tepaliklar* - *tepäliklär*, *singillarim* - *siñillärım*.

-lä varianti: *So'qoqlarni* - *Soqäqläni*, *tepalarda* - *tepälädä*, *otlar* - *ätlä*.

-ä varianti bu affiks bu shevada juda faol bo'lib ko'proq olmoshlar tarkibiga qo'shiladi.

Misol uchun: *bizlar* - *bizä*, *ular* - *ulä*, *sizlar* - *sizä*.

Egalik kategoriyasi. I shaxs birligida *-m / im*, *onam* - *änäm*, *ukam* - *ukäm*, *bolam* - *bäläm*, *ukajonim* - *ukäžänım*, *qo'lim* - *qolim*, *maktabim* - *mäktäbım*.

I shaxs ko'pligida *-miz / mizä / bizä / imiz /*, *o'zimiz* - *ozimiz*, *uyimiz* - *ujimiz*, *farzandimiz* - *färzändımiz*, *ko'pchilik ekanmiz* - *kopčilikänmizä*, *qo'shnilarimiz* - *qoşnilärımizä*, *maktabimiz* - *mäktäbımiz*, *o'qtuvchilarimiz* - *öqtuvčilärımiz*, *o'g'ilmiz* - *o'yilbizä*.

II shaxs birligida -*η* /- *in* affikslari keladi: *onang* - *ānāη*, *ukang* - *ukāη*, *tumaning* - *tumāniη*, *do'sting* - *dostiη*, *kitobing* - *kitābiη*, *maktabing* - *māktābiη*.

II shaxs ko'pligida -*iz* / -*jiz* affikslari ishtirok etadi: *uyiz* - *ūjiz*, *qo'liz* - *qoliz*, *kitobingiz* - *kitābiz*, *arrangiz* - *ārrājiz*, *boltangiz* - *bāltājiz*.

III shaxs birlik va ko'pligida -*i* / -*si* / affikslari qatnashadi: *kuni* - *kūni*, *yo'lida* - *jolidā*, *evoralari* - *evārālāri*, *bolasi* - *bālāsi*, *ukasi* - *ukāsi*, *ikkitasi* - *ikkitāsi*.

Kelishik kategoriyasi. O'zbek adabiy tili 6ta kelishik shakliga asoslanadi. O'zbek shevalarida esa ba'zan kelishiklar to'rttagacha kamayishi kuzatiladi.

Bosh kelishik. Ko'rsatkichi yo'q.

Qaratqich kelishigi. Bu kelishikning Olmaliq shevasida -*ning* affikisini -*i* shaklida qo'llanishi ko'p uchrab turadi. Misol uchun: *ukajonimning* -*ukājānīmi*, *onamning* - *ānāmi*, *varrakning* - *vārrāgi*, -*ning* affikisini -*ni* shaklida qo'llanishi ham mavjud. Masalan: *otamning* *evarasi* - *ātāmni evārāsi*, *singlimning* o'yinchog'i - *siηlimni ojinčoyi*.

Tushum kelishigi. Tushum kelishigida quyidagi affikslar qatnashadi: -*ni* /- *i* / -*ni* affikisi barcha shevalarda qo'llana oladi; -*i* affiksi undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shila oladi. Masalan: *kitobni berdi* - *kitāpni berdi*, *aravani* - *ārāvāni*, *maktabni oldi* - *māktāpi āldi*, *suvni berdi* - *suvvi berdi*.

Jo'nalish kelishigi. Olmaliq shevalarida -*gā* / -*kā* / -*qā* variantlari uchraydi. Misol uchun: *Toshsoyga* - *Tāšsājgā*, *tepaga* - *tepāgā*, *ishga* - *iškā*, *tepalikka-tepgālikkā*, *qishloqqa* - *qišlāqqā*, *o'yinchoqqa* - *ojinčāqqa*.

O'rin-payt kelishigida -*dā* // -*tā* affiksi qatnashadi. Masalan: *boshida* - *bāšidā*, *shu paytda* - *šu pājttā*, *shu ko'rinishda* - *šu koriništā*.

Chiqish kelishigi. -*dān* // -*nān* // -*tān* affikislari ishtirok etadi. -*dān* affikisining bu shevada // -*nān* shaklida qo'llanishi kuzatiladi bu affiks ko'proq olmoshlarga qo'shiladi. Misol uchun: *undan* - *unnān*, *bundan* - *bunnān*, *onamdan* - *ānāmdān*, *qishloqdan* - *qišlāqtān*, *Toshkentdan* - *Tāškenttān*, *otdan* - *āttān*.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176 b.
2. Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент, 1962. – 277 б.
3. Xidraliyeva Z. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 118 b.
4. Xidraliyeva Z. O'zbek tilining Iqon shevasi: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2023. – 175 b.
5. Turdaliyev A. Denov shevasini areal o'rganish va til korpusiga joylashtirish: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 173 b.
6. Alimardanov E. Xorazm dialektal zonasida o'zbek va turkman shevalarining o'zaro ta'siri (kontaktologik aspektda): Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 161 b.

OPPARTAK QISHLOG'I SHEVASIGA XOS AYRIM XUSUSIYATLAR SOME CHARACTERISTICS OF THE OPPARTAK VILLAGE DIET

Sotiboldiyev Dilhayot Qobuljon o'g'li,

Qo'qon davlat universiteti filologiya fakulteti talabasi

dilhayotsotiboldiyev5@gmail.com

Ilmiy rahbar: **Usmonova Sofiyaxon Alimovna,**

Qo'qon davlat universiteti filologiya fakulteti dotsenti

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/NEZM2779

Annotation. *This article briefly discusses the dialect of the inhabitants of the village of Oppartak near the city of Angren, the phonetic and morphological features that occur in their speech, and the dialect's relationship with related languages. The texts recorded by representatives of the dialect are given in transcription.*

Key words: *Oppartak, dialect, population composition, sister languages, phonetic features, morphological features.*

V.V. Reshetov o'zbek shevalarining tarixiy lingvistik xususiyatlarini va ayrim dialektlarga qardosh tillar (tojik, qozoq, qoraqalpoq, turkman) munosabatini hisobga olgan holda o'zbek shevalarini tasnif qilgan. O'zbek xalqi tarkibida tarixiy-lingvistik jihatdan bir-biridan ajraladigan (farq qiladigan) uch dialekt birligi mavjud (bu birlik o'zbek, qozoq, uyg'ur, turkman, qoraqalpoqlar sostavidagi turk qabilalarining migratsiyasi tufayli ham paydo bo'lgan). Bu dialekt birliklari, o'z navbatida, o'zbek tili tarkibida uch lahjani, ya'ni qipchoq, o'g'uz, qorluq-chigil-uyg'ur lahjalarini vujudga keltirdi. Bular hozirgi kunda ham o'zbek tilining alohida lahjasi sifatida davom etib kelmoqda. Demak, o'zbek tili uch turkiy komponentning birikishi natijasida vujudga kelgan:

1. Qorluq-chigil-uyg'ur lahjasi hozirgi qardosh uyg'ur tiliga yaqin bo'lib, tojik tili bilan yaqin etnolingvistik munosabatda bo'lgan.

2. Qipchoq lahjasi qardosh qozoq va qoraqalpoq tillari bilan yaqin.

3. O'g'uz lahjasi qardosh turkman tili bilan yaqin.
[3: 36-37]

Toshkent viloyati o'zbek shevalari o'zbek tilining hozirgi holati va uning tarixi, o'zbek xalqining turli urug'-qabila birlashmalariga taalluqli til faktlarini saqlab kelayotganligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Toshkent viloyatidagi o'zbek shevalari nihoyatda rang-barang bo'lib, ular o'zbek tilining qipchoq lahjasiga mansub qurama, qorluq-chigil-uyg'ur lahjasiga oid singarmonizmni yo'qotgan shahar tip shevalar va singarmonistik ylovchi oraliq shevalardan iborat [4:3].

Toshkent viloyati Angren shahriga tutashib ketgan Oppartak qishlog'i aholisidan yozib olingan materiallardan foydalangan holda, qishloq aholisining ba'zi bir til xususiyatlari, shevalarda ro'y beradigan o'zgarishlar, qardosh tillar bilan munosabatlar xususida so'z yuritamiz.

Oppartak qishlog'i haqida filologiya fanlari doktori, professor Isomiddin Yormatov o'zining "Ohangaron vodiysi joy nomlarining izohli lug'ati" kitobida quyidagicha izoh bergan: "Appartak forscha "obpartak" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, asosiy o'zan oqayotgan suvni boshqa yoqqa burib yuborishda foydalanilgan uskuna, nov yoki shovani anglatadi. Eron va Afg'oniston forsiylari hamda Tojikiston va O'zbekistonda yashovchi tojiklarning nutqida hozir ham suvni taqsimlagich va ortiqcha suvni tashlab yuborgich uskuna hamda inshootlar "obparta", "obpartov", "obtaqsimkunak", "chenkunda", "partoftan" va boshqa atamalar bilan yutiriladi". Yana ba'zi bir manbalarga e'tibor bersak, qishloqning nomi "O'partog'" toqqa yaqin, tog' bilan o'pishib turgan qishloq deya ko'rsatiladi. O'zbekiston xalq hofizi Faxriddin Umarov shu qishloqqa kelganida "Bu qishlog'inglarni haqiqiy nomi "O'partog'", shunday deb o'qiganman, haqiqatdan kelib ko'rdimki, bu qishloq tog'ni o'pib turibdi ekan", - deya ta'rif bergan bo'lib, Oppartak qishlog'i aholisi, asosan, chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullangan va bu hozirda ham davom etmoqda.

Oppartak qishlog'i qadimiy qishloq bo'lib, chorva bilan shug'ullanish qulay bo'lgani uchun Obliq qishlog'idan, Parkentdan, Qo'qon atrofidagi qishloqdan kelgan aholi muqim qolib ketgan va chorva bilan shug'ullanib, o'rnatib qolgan. Oppartak qishlog'i Angren shahrining shimoli-sharqiy qismida, Chotqol tog'lari yonbag'rida joylashgan. [7]

Qishloqda o'rnatib qolgan aholi nafaqat o'zining madaniyati, balki tildagi xususiyatlarini ham tub aholiga singdirib yuborgan va bu hozirgi kunda ham davom etmoqda. Men Qo'qon shahriga o'qishga kelganimdan keyin, "O'zbek shevalari" darsini tugatib, o'zbek shevalariga doir turli xil ilmiy adabiyotlarni o'qib, ma'lum bir ko'nikmaga ega bo'lgan holda quyidagi ma'lumotni o'zim uchun kashf etdim: Farg'ona vodiysi aholisi shevasida qo'llaniluvchi fonetik, morfologik xususiyatlar, ba'zi bir o'zgarishlarni Oppartak qishlog'i aholisi tilida ham kuzatishimiz mumkin:

"Alla balamo

Ustiga baxmal joqamano, uxla balam.

Šu balamdi uxlatsamo alla balamo

Kelinimga joqamano uxla balam.

Allani ajvoni boro alla balamo

Tilladan narvoni boro, uxla balam.

Alla ajtmaganlardijo, alla balamo

Jurakda armoni boro uxla balam.

Yižim romol jaširdimo alla balamo

Duvollardan oširdimo, alla balam"

(Nishonova Rokiya, 1943- yil, nafaqada).

Tushum kelishigi affiksidagi *n* undoshi *d*, *t* undoshi bilan almashadi. Bu Andijon, Marg'ilon, Qo'qon guruh shevalarida qayd qilinadi. Bunda jarangsiz undoshdan so'ng *-ti*, jarangli undoshdan so'ng esa *-di* variantlari qo'shiladi: tolni kesdi – *tāldi kesti*. [1:58] Oppartak aholisi shevasida ham shu jarayonni ko'rishimiz mumkin: *bolamni* – **balamdi**, *aytmaganlarniyo* – **ajtmaganlardijo**.

Qolaversa, ushbu matnda quyidagi fonetik o'zgarish sodir bo'lmoqda. So'z tarkibidagi undoshlarning boshqa tovush ta'sirisiz tovush variantiga ega bo'lishi *dissimilyatsiya* hodisasidir. Ushbu sheva vakilidan yozib olingan namunada ham dissimilyatsiya hodisasini uchratishimiz mumkin: *devor* – **duvol**.

O'zbek tilining barcha sheva va lahjalarida turkiy qabila tillariga xos xususiyatlar bilan bir qatorda turkiy bo'lmagan tillarda so'zlashuvchi etnik elementlarning ham ta'siri bordir. Ayrim

urug' va qabilalar orasidagi qardoshlik aloqalarining mavjudligi, etnolingvistik taraqqiyotga va ayrim millatlar tili, avvalo, o'zbek tilidagi dialektlarning turli-tuman bo'lishiga olib keldi. [6: 392] Insoniyat yashar ekan, hamisha o'ziga yaqin boshqa xalqlar va davlatlar bilan qo'ni-qo'shnichilik, qardoshlik, o'zaro oldi-berdi, savdo-sotiq ishlarini olib boradi. Buning natijasi o'laroq tilga boshqa xalqlar tilidan o'zlashgan leksemalar kirib keladi va o'sha tilning lug'at fondini boyitishga xizmat qiladi. Angren shahrida ham 2015- yilgi tadqiqotlarga e'tibor bersak o'zbeklar 48%, tojiklar 20%, ruslar 15%, tatarlar 9,9 % istiqomat qilishadi, etnik jihatdan esa o'zbeklarga qaraganda boshqa millat vakillarining ulushi ko'proq. Birgina tojiklarning ulushi 2000- yilda 15%ni tashkil qilsa, 2015- yilda 20% ni tashkil qiladi. [2: 105] Oppartak qishlog'ida ham tojiklarning urf-odatlarini, madaniyatini sezishimiz, shevasiga o'z ta'sirini ko'rsatganini kuzatishimiz mumkin.

“Kečaları bu(i)nča uzoq, çyınab jıtolmajman, žonım ikım, dardların aččiq keldi, čajnalbar jutolmajman, žonım ikım, hič kim sandaj bomasın, žonım ikım, sandaj bogan bandası bu dunjoga kemasın, qarw jer qattiqmıdı žonım ikım, çčiblar korolmajman, žonım žigarım, vıj ikım, vıj Xudojım, Xudo, işqilib”. (Ergasheva Tojiniso, 1944- yil, nafaqada).

Ko'rib o'tganimizdagidek, o'zbek xalqining qardosh tojik xalqi bilan uzoq davrlardan buyon hamkor yashaganligi, [5: 169] nafaqat, barcha o'zbek shevalarida, balki Oppartak qishlog'i shevasida ham uchraydi: *ukam - ikım, hech kim - hič kım.*

Qardosh tillar, o'zbek tili va uning shevalari orasidagi munosabat, shuningdek, qardosh bo'lmagan tillar va o'zbek tili orasidagi o'zaro munosabatlar prof. K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov hamda V.V.Reshetovlarning o'zbek tili va uning shakllarini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy-tadqiqot ishlarida o'z ifodasini topgan. [6:392]

“Biz šetta tuyılğanmız, šetta osğanmız, šetta oqığanmız. kimdir učılışıga bırrardı. aholi kam edi betta. Šu vaqtlarda, kejın rıvızlanıb kettı, kopajib kettı. Endı vaqtlarda to oša ajaqqa turvoganımızčajam qijınčiliklar bogan, endı. Lekın kejıngı vaqtlarda žuda haligi xalq jaxşı jaşajdıgın, toq aholıga ajlanıb qoldı.”

“Tınçlık xotıržämlik bersın, ballar, soç bösın, ozläriñäm tanu žönläriñ soç bösın, saparläriñ bexatar bösın. börgän žöjlärgä bızdän ko:p-kop salöm ajtıylar, jaxşı nijat max(q)sadlärgä jetip, xammaläriñ sälömät amön, esän qajtib kejlär”.

(Noraliyev Abdumannob, 1938- yil, kasbi o'qituvchi, hozir nafaqada)

Bosim To'ychiboyev va Bo'riboy Hasanovlarning “O'zbek dialektologiyasi” darsligida quyidagicha ma'lumot beriladi: “Aholi tarkibida tojiklarning ulushi borligini, ma'lum bir hududlardan aholining ko'chib kelib shevaga ta'sir qilganini hisobga olgan holda, Oppartak qishlog'i aholisi, asosan, qorluq-chigil-uyg'ur lahjasiga mansub bo'lishi bilan bir qatorda, aholi nutqida qipchoq shevasi elementlarini ham kuzatamiz. Og'zaki nutqda ba'zi tovushlarning tushib qolish holati ham mavjud. Bu, bir tomondan, qipchoq lahjasini boshqa lahjalar bilan, ikkinchi tomondan, ayrim turkiy tillar bilan umumiyiligini ta'kidlaydi. So'zga qo'shimcha qo'shilishi natijasida ba'zan o'zakdagi *l* undoshi tushishi mumkin: *ол + ган > аган, солсақ > сасақ, олсақ > асақ, бؤلма > бома.* [3:75] Oppartakliklar shevasida ham shu hodisani ko'rishimiz mumkin: *bo'lgan – bogan.* Demak, ma'lum bir hududning o'zi to'liq bir lahjaga ega bo'lmasligi ham mumkin ekan. Buni yana bir misolda, ya'ni Xorazm aholisining to'liq qismi o'g'iz lahjasiga mansub, degan fikr yodimizga keladi, biroq professor Y.D.Polivanov o'zining ilmiy izlanishlari natijasida qipchoq lahjasini bir necha tipga bo'lgan va qipchoq lahjasiga Xorazm hududining ham ma'lum qismini kiritganligini ko'rishimiz mumkin: 1. Xorazm qipchoq shevalari: a) Shimoliy Xorazm (“ž”lovchi); b) O'rta Xorazm (“j”lovchi) shevalari. 2. Qurama shevalari. 3. Qozoq-

nayman, Farg'ona-Qoraqalpoq shevalari. 4. Shimoliy o'zbek qipchoq dialekti (So'zoq, Cho'laqo'rg'on). [1: 80]

Qolaversa, ushbu transkripsion matnda quyidagi fonetik hodisani ko'rishimiz mumkin: so'z tarkibidagi oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga moslashtiradi: *ketdi* – *ketti*.

Ba'zi shevalarda o'zbek shevalari uchun umumiy bo'lgan holatlardan chetga chiqish hollari ham qayd etiladi. Masalan, oxiri *q*, *y* tovushi bilan tugagan so'zlarga, odatda, jo'nalish kelishigi qo'shimchasining *-qa* varianti qo'shiladi. Bu barcha y-lovchi shahar tip o'zbek shevalari uchun umumiy holdir. [4:35] Matnda ham quyidagi hodisani kuzatamiz: *oyoqqa* – *ajaqqa*.

Oppartak shevasining yana bir e'tiborli jihati shundaki, Qo'qon shevasi *bala*, *apa* kabi so'zlar til oldi unlilari bilan ifodalansa, oppartak shevasida xuddi shu jarayon til orqa unlilari bilan ifodalanadi: Qo'qon shevasi – *büllär*, Oppartak shevasida – *ballar*.

“jamondi kasriga jaxši qoladi. erdi er qiganam xotin, qarɔ jer qiganam xotin, mexnat, mexnatti tagi roxat. jaxši bilan jursan, jetarsan murɔdga, jamon bilan jursan, qolarsan ujatga. jaxši gap žon oziyi, jamon gap žon qoziyi. (Umarova To'tiniso. 1950- yil, kasbi hamshira, nafaqada).

Mazkur matnlar asosida, izlanishlarimiz natijasida ushbu hudud aralash tip shevalariga ega bo'lib, fonetik jihatdan 8-9 unlilik sheva hisoblanadi, chunki qo'llangan kontrast unlilar (*i-i*, *ä-a*) bunga asos bo'ladi.

Biz qishloq aholisining shevasida tushum kelishigining *-di* variant qo'llanganini ko'rib o'tdik, endi esa *-di*: *yomonni* – *jamondi*, *erni* – *erdi* hamda *-ti* variant qo'llanganiga guvoh bo'lamiz: *mehnatni* – *mexnatti*. Bu ma'lumotlardan foydalanib qishloq aholisi shevasida tushum kelishigining 3-4 xil variantlari qo'llanadi, degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Angren shahrining so'lim go'shalaridan biri bo'lgan Oppartak qishlog'i o'zining boy tarixi, tabiati, insonlari va biz tilshunoslar uchun muhim bo'lgan go'zal shevasi bilan ham ajralib turadi. Shevalarni, ayniqsa, o'zbek shevalarini o'rganish biz tilshunoslar, biz dialektologlarning oldimizdagi asosiy vazifalarimizdan, maqsadlarimizdandir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Navro'z, 2016. 58, 80
2. Razzoqov Abdumalik. Ohangaron shevalari. – Toshkent: Press Oltin Meros 2019. – B.105.
3. To'ychiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. - Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004. – B. 36-37, 75
4. Toshkent viloyati o'zbek shevalari. - Toshkent: Fan, 1976. –B. 3, 35.
5. V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. – B. 169.
6. O'zbek xalq shevalari lug'ati. – Toshkent: Fan, 1971. – B. 392.
7. O'zbekiston tarixi telekanali. “Bir qishloq tarixi” ko'rsatuvi. 19.08.2022
8. Mahalliy sheva vakillaridan to'plangan materiallar.

RIVOYATLARDAGI SULTON HUSAYN OBRAZI HAQIDA ABOUT THE IMAGE OF SULTAN HUSAYN IN LEGENDS

Erkinova Madinaxon Umid qizi,

ToshDO'TAU talabasi

madinaerkinova221@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/CKZZ6546

Annotation. *The article examines the issues of great friendship, loyalty and love for the homeland in the realm of legends through the figures of Navoi and Husayn Boykara. The study of the common aspects of the figures of Husayn Boykara and Alisher Navoi, who contributed to the development of science and art, culture and enlightenment in their time and the creation of the images of these two people in folk oral literature are analyzed.*

Key words. *Khorasan, minister, ambassador, nightingale, head, sword, tradition, friendship.*

Tarix asrlar davomida ajdodlarimizning bosib o'tgan shonli hayotining guvohidir. O'zbek xalqining zabardast o'g'lonlari yurt va vatan tinchligi yo'lida kechani kecha, kunduzni kunduz demay harakatda bo'lishgan. O'z davrining mashhur shaxslari Alisher Navoiy va husayn Boyqaro ham ana shunday buyuk shaxslardan sanaladi. Xusnigul Jo'rayeva ta'kidlaganidek, "Sulton Husayn Boyqaro hamda g'azal mulkining sultoni Mir Alisher Navoiy qirq yillik tarixga ega do'stdir. O'tmishda ularning birga o'sganliklari, maktabdosh bo'lganliklari ma'lum. Bilamizki, Alisher Navoiy asarlarida Husayn Boyqaro shaxsiyati, saltanatdorlik faoliyatini o'rgangan. Xususan, ulug' qalam sohibi Alisher Navoiy "Xamsa" sining har bir dostonida Sulton Husayn Boyqaro uchun alohida boblar yozadi. "Majolis un-nafois" tazkirasining sakkizinchi majlisi ham hukmdorga bag'ishlangan. Navoiy deyarli barcha nasriy asarlarini Husayn Boyqaroga atab yozgan. Chunki Husayn Boyqaro Navoiy ijodi va faoliyatiga ham podshoh, ham do'st sifatida ta'siri kata bo'lgan" [Jo'rayeva 2021:23].

Husayn Boyqaro ham yaxshigina turkiyo'y shoir bo'lib Husayniy taxallusi bilan ijod qilgan. Husayniy ham Navoiyni yuksak darajada hurmat qilib, ko'klarga ko'targan hukmdordir. Hattoki, "Husayn Boyqaro ulug' qalam sohibiga bag'ishlab alohida risola ham yozadi. Unda muallif mamlakat rivoji uchun qilingan ezgu ishlar, bunyodkorlik ishlarini sanaydi, bu yo'lda unga aziz avliyolar ruhi hamroh bo'lganligini e'tirof etadi. Eng muhim jihati, zamondoshlari Jomiy va Navoiy unga "jilvai zuhur" bo'lib turganini, ya'ni Haqning nuri ularda aks etib turganini aytadi. Bu aslida ikki avliyo sifat shoirlarga juda yuksak baho edi. Bundan tashqari, Husayn Boyqaro o'zi va shunday ulug'lar yashagan zamonni davrlarning eng zo'ri, deb biladi. Uning yozishicha, Hirotida o'sha davrda mingga yaqin qalam sohibi bo'lgan. Bu esa Navoiy yashagan adabiy muhitning qanchalik boyligini yana bir karra ko'rsatadi.

Navoiy va Husayn Boyqaro tarixiy shaxslardir. Bu ikki shaxs Hirot adabiy muhitining sarkori. Bu ikki obrazning qilgan ishlari, yurt tinchligi, ilm-fan, san'at rivojidagi xizmatlari asrdan asrga, tildan tilga o'tib, Navoiy va Husayn Boyqaro haqidagi ertak, afsona, va rivoyatlarning kirib kelishiga sabab bo'ldi. Bunday adabiy hodisalarning yuzaga kelishining bir necha sabablari mavjud. Ma'lumki, xalq og'zaki ijodi o'z qahramonlariga bo'lgan mehr-muhabbatini, numday buyuk fidoiy, vatanparvar farzandlariga oldidagi ado etib bo'lmas "qarzi"ni uzishga intilishadi" [Ahmedov 1994:65]. Bundan tashqari, "Xalq sevgi- muhabbat haqida nafis g'azallar, ajoyib dostonlar bitgan, xalqning tinchligi, osoyishtaligi uchun xizmat qilgan farzandlari hayotining o'z asarlarida aniq aks etmay qolgan tomonlarini o'zicha to'ldirishga, ularning nurli va ibratomuz

shakl-u shamoyilini asrlar va kelgusi avlod ardog‘ida qoldirishga jazm etadilar” [Ahmedov 1994:65].

Xalq og‘zaki ijodini o‘rganishga o‘zining samarali hissasini qo‘shgan folklorshunos olimlardan biri bu Mamatqul Jo‘rayevdir.

Mamatqul Jo‘rayevning navoiyshunoslikka oid olib borgan ilmiy izlanishlari, tadqiqot ishlari Navoiy siymosini chuqurroq o‘rganishdagi ulkan bir adabiy manbalardan biri sanaladi. Olim 1991-yil Hazrat Alisher Navoiyning 550yillik yubileyi munosabati bilan “El desa Navoiyni” nomli kitob nashr ettirdi. Uning bu majmuasida jahon she‘riyati Sultoni, turkiy tilimizda o‘nlab ulug‘ va umri boqiy asarlar yozgan bobomiz Mir Alisher Navoiy haqida xalq yaratgan rivoyatlar jamlangan.

“El desa Navoiyni” kitobida “Tulpor nasli”, “Gap navosida”, “Qizlar hazili”, “Yurt qorovuli”, “Saltanatli Amirning sifatleri”, “erksiz shohdan erkin gado afzal”, “Mirali bilan savdogar” kabi o‘nlab rivoyatlar berilgan.

Kitobdagi “Qizlar hazili” nomli rivoyatida Alisher Navoiy va qizlarning suhbatlari har bir o‘quvchini o‘ziga jalb qiladi. Shu o‘rinda rivoyatning boshlanish qismiga e‘tibor qaratsak: “Alisher Navoiy o‘z shiyporida g‘azal bitishni yaxshi ko‘rar edi. Bog‘i ham bog‘misan bog‘ edida. To‘ti-yu qumrilar sayrab, bulbullar navo qilib turar edi. Bir kun shoir shiyponga joy qildirib, allamahalgacha g‘azal bitibdi. Vaqt qoq tushga kelganda havo isib uyqu bosib, shundoqqina o‘tirgan joyida uxlab qolibdi. Bu payt bog‘ sayliga chiqqan qizlar uni ko‘rib qolib, Alisherbekni so‘zlatish uchun uning dovotini yashirib qo‘yishibdi” [Jo‘rayev 1991:59]. Rivoyat shunday tasvir bilan boshlanadi va sho‘x-shodon qizlar Alisherbekning dovotini ular uchun atab aytgan ushbu g‘azal evaziga qaytarib berishadi:

Oling qizlar, bering qizlar,
Xoma sozin ko‘proq chalsin,
So‘z injusin tezroq teray,
Gulsanamlar o‘qib qolsin.

Shundan so‘ng, Alisher Navoiy dovotini qaytarib oladi va qizlarning hazilidan ilhomlanib, ko‘plab g‘azallar bitadi va bu g‘azali ham boshqa g‘azallari singari xalq orasida tez mashhur bo‘lib ketadi.

Yana shunday diqqatni tortuvchi “Erksiz shohdan erkin gado afzal” rivoyatiga to‘xtalsak. Biz bu rivoyatda Husayn Boyqaro va Alisher Navoiyning sayohatga chiqqani va yo‘lda bir ayolni uchratgani va shu orada Navoiy bilan ayolning suhbatiga e‘tibor beramiz. Ushbu suhbatning ma‘nosi shuki: “Agar biror inson to‘kin-sochinlikda yashasa-yu, lekin erkidan mahrum bo‘lsa, u holatdan ko‘ra gado bo‘lsa ham, erkin yashagan afzaldir”. Ya‘ni erkinlik– inson uchun boylik, mansabdan ham muhimroqdir.

Qissadan hissa shuki, erkinlik- inson uchun har qanday narsadan afzaldir va bu rivoyat orqali kitobxon erkinlikning ulug‘ligini, erk yo‘q joyda hatto eng baland mavqe ham arzimastligini tushunib yetadi.

Xulosa qilib aytganda, xalq og‘zaki ijodi– bu xalqning ruhiy dunyosi, urf-odatleri, tarixiy xotirasi, dunyoqarashi va madaniyatining muhim ifodasidir. Xalq og‘zaki ijodi og‘zaki tarzda avloddan avlodga o‘tib keladi va unda xalqning orzu-umidlari, ezgu ishlari, tarixiy voqealar va qahramonliklari tasvirlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmedov N. O‘zbek adabiyotida Alisher Navoiy siymosini talqin etish muammolari. – Toshkent: 1994. – 343 b.
2. Jo‘rayeva X. Husayniy hayoti va ijodining o‘rganilish tarixi. – Toshkent: NIF MSh, 2021. – 116 b.
3. Jo‘rayev M. El desa Navoiyni. – Toshkent: Cho‘lpon, 1991. – 160 b.

ҰЛТТЫҚ МҰРА - ДОМБЫРА!
ҰЛТТЫҚ МҰРА - ДОМБЫРА!

Олжабаева Нұргүл Төлебай қызы,

Шығыс мемлекеттік педагогика университеті

Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 2-курс студенті

tulebaevnanurgul@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/SHOL9168

Annotation. *This article explores the role and significance of the dombra in the spiritual life of the Kazakh people. It emphasizes that the dombra is not just a musical instrument, but a vital part of national culture, upbringing, and tradition. The author discusses the importance of dombra in shaping generations, its place in traditional music, and its modern development.*

Key words. *Dombra, kui art, national culture, upbringing, spirituality, Kazakh people, traditional music.*

Кіріспе: Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан бай мәдениеті мен рухани мұрасының ең бір жарқын көріністерінің бірі — домбыра. Домбыра — қазақтың жаны, жүрегі, тілі. Оның қоңыр үні мен сырлы сазында ұлт тарихының, салт-дәстүрінің, дүниетанымының ізі жатыр. Екі ішекпен шексіз сыр шертетін бұл аспап халқымызбен бірге жасасып, бірге жетіліп келеді.

Домбыра — тек дыбыс шығарушы құрал ғана емес, ол — ұлттық рухтың, эстетикалық тәрбиенің, даналықтың символы. Әрбір күй, әрбір әуен — бір тарихи оқиға, бір тағдыр, бір ұрпақтың үні. Қазақта "нағыз қазақ — қазақ емес, нағыз қазақ — домбыра" деген қанатты сөз бекер айтылмаған. Бұл сөздің астарында терең мағына, үлкен құрмет жатыр.

Көшпенді өмір салтымен тығыз байланысты туған бұл аспап — елдің қуанышы мен қайғысын, үміті мен мұңын, табиғатпен үйлесімін жеткізетін бірегей мәдениет үлгісі. Домбыра қазақ даласының үнін жеткізуші ғана емес, сонымен қатар ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан тәрбие құралы, халықтың рухани болмысының айнасы. Бүгінгі таңда домбыра ұлттық шеңберден асып, әлемге танылуда. Заманауи сахналарда домбырамен түрлі жанрда өнер көрсетіп жүрген жастардың белсенділігі бұл аспаптың мәңгілік маңызын тағы да дәлелдейді. Демек, домбыра — өткеннің ғана емес, бүгіннің де, болашақтың да рухани тірегі.

Негізгі бөлім: Домбыра — қазақ халқының төл аспабы ғана емес, ғасырлар бойы ұлттың рухани дүниесінің, ішкі жан-дүниесінің жаршысы болып келген киелі мұра. Оның құрылымы қарапайым болғанымен, үні терең, мәні үлкен. Қос ішектен төгілген күй халқымыздың бастан кешкен тарихын, елдік пен ерлік жолдарын, табиғат пен өмірге деген көзқарасын сипаттайды.

Домбыра — тәрбие құралы

Домбыра қазақ отбасының, шаңырағының ажырамас бөлшегіне айналған. Бұрынғы кезде әр үйде кем дегенде бір домбыра ілулі тұратын. Әке баласына, ата немересіне домбыра тартуды үйретіп, күй арқылы елдің тарихын, батырлар мен билердің ерлігін танытқан. Бұл — ұлттық тәрбиенің ерекше түрі. Домбыра тартуды үйрену арқылы бала

шыдамдылыққа, тыңдау мәдениетіне, өнерге деген құрметке тәрбиеленеді. Сонымен қатар, күй өнері арқылы жас ұрпаққа елін, жерін сүю, ұлттық болмысын бағалау идеясы сіңіріледі.

Күй — тарихтың үнсіз шежіресі

Күй — домбыраның жан дүниесі. Құрманғазының "Сарыарқасы", Тәттімбеттің "Сылқылы", Динаның "Бұлбұлы" — тек музыкалық туынды емес, сол заманның жанды көрінісі. Күй тілсіз сөйлейді. Онда сөз жоқ, бірақ мағына бар. Тыңдаған адам әр дыбыстан оқиға сезіп, көңілмен қабылдайды. Бұл — тек қазаққа тән көркемдік форма. Қазақ күйшілері күй арқылы елдің мұңын, армандарын, табиғаттың мінезін жеткізген. Әрбір күй белгілі бір мазмұнмен, тақырыппен байланыстырылады: кейбірі соғыс жайлы болса, енді бірі махаббат пен сағыныш, тағы бірі табиғаттың сұлулығы жайлы сыр шертеді.

Домбыраның түрлері мен ерекшелігі

Домбыра тек бір ғана түрден тұрмайды. Аймақтық ерекшеліктерге байланысты әртүрлі пішіндері мен өлшемдері бар: Батыс Қазақстан домбырасы — үлкен, кең мойынды және қос пернелі, ал Шығыс Қазақстан домбырасы — шағын, нәзік үнді болып келеді. Кейбір домбыралар үш ішекті немесе шанақ формасы өзгеше болып келеді. Бұл түрленулер — домбыраның кең таралғанын, әр өңірдің оны өзінше игеріп, ұлттық нақышпен дамытқанын көрсетеді.

Домбыра — бүгінгі және болашақтың аспабы

Бүгінгі заманда домбыра тек дәстүрлі күйдің ғана емес, заманауи музыканың да бір бөлігіне айналып келеді. Жастар домбыраны жаңа қырынан танытып, поп, рок, тіпті джаз жанрында да қолдануда. Сонымен қатар, "Домбыра Party", "Ұлы дала сазы", "Нағыз қазақ — домбыра" сияқты жобалар арқылы ұлттық аспаптың насихаты күшейіп келеді. Бұл — қазақ жастарының өз тамырына оралуы мен ұлттық құндылықты қадірлеуге деген бетбұрысының көрінісі.

Сонымен қатар, ЮНЕСКО-ның "Домбыра күні" мерекесін ресми түрде мойындауы да бұл аспаптың әлемдік деңгейдегі құндылық екенін дәлелдейді. Жыл сайын шілденің бірінші жексенбісінде аталып өтетін "Ұлттық Домбыра күні" — халқымыздың төл өнеріне деген құрметінің белгісі.

Домбыраның тарихтағы орны

Домбыра — ғасырлар қойнауынан сыр шертетін, көшпенді қазақ халқының тұрмысымен, салт-дәстүрімен, дүниетанымымен тығыз байланысты музыкалық аспап. Оның тарихы терең, тамыры ежелгі түркі мәдениетіне дейін барып тіреледі. Археологиялық қазбалар мен көне жазбаларда кездесетін деректер домбыра тәріздес ішекті аспаптардың б.з.д. бірнеше мың жыл бұрын өмір сүргенін айғақтайды. Түркі халықтарына ортақ қобыз, жетіген, шаңқобыз секілді аспаптардың ішінде домбыра қазақ ұлтының төл музыкалық болмысын айқындайтын негізгі аспапқа айналды. XI ғасырдағы "Құтадғу білік", "Диуани лұғат ат-түрік" еңбектерінде ішекті аспаптар жайлы мағлұматтар кездеседі. Бұл деректер домбыраның арғы тегі ерте орта ғасырлардан бастау алатынын көрсетеді. Домбыра арқылы елдің тарихы мен тағдыры күй формасында ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілді. Мысалы, Құрманғазының "Кішкентай", "Адай", "Серпер" күйлері отаршылдыққа қарсы күрестің рухын, халықтың азаттыққа деген ұмтылысын бейнелесе, Дәулеткерейдің, Тәттімбеттің шығармалары сол дәуірдің мәдени деңгейін, сұлулыққа құштарлығын көрсетеді. Бұл аспап тек музыкалық дүние емес, халықтың шежіресі, рухани энциклопедиясы десе де болады.

XIX–XX ғасырларда қазақтың ұлы ақын-жыраулары мен әнші-күйшілері ел аралап, домбырамен елді аузына қаратқан. Олар өз шығармаларында әлеуметтік теңсіздік, әділетсіздік мәселелерін көтеріп, домбыраны халық үнінің мінберіне айналдырды. Кеңестік дәуірде де домбыра өзінің маңызын жоғалтпады. Керісінше, кәсіби музыкаға айналып, оқу орындарында арнайы пән ретінде оқытылды, халық аспаптар оркестрінің негізгі бөлігіне айналды. Домбыраның тарихи рөлі тек музыкада ғана емес, қоғамдық сананы қалыптастыруда, рухани бірлікті нығайтуда да ерекше болды. Ол — ұлттың жадын сақтаған, ерлік пен елдікті ұрпаққа аманаттаған құндылық.

Домбыра — қазақ халқының мәңгілік рухани қазынасы. Ол тек музыкалық аспап емес, ол — ұлттық сана мен болмыстың, тарих пен тағылымның көрінісі. Домбыра үні арқылы халқымыздың жан дүниесі, табиғатқа, өмірге, тағдырға деген көзқарасы айқын аңғарылады. Екі ішек, он саусақ арқылы мың түрлі сезім мен ойды жеткізу — бұл қазақтың даналығы мен терең өнерінің дәлелі. Бүгінгі таңда домбыра өзінің дәстүрлі сипатын сақтай отырып, жаңаша сипатта дамып келеді. Жастар арасында домбыраға деген қызығушылықтың артуы — бұл ұлттық болмысымызға оралу, рухани түп-тамырымызды қайтадан тану процесі. Мемлекеттік деңгейде "Ұлттық домбыра күні" мерекесінің белгіленуі — бұл аспаптың халық өміріндегі маңызды орнын тағы бір мәрте дәлелдейді. Осылайша, домбыра — қазақ руханиятының жүрегі ғана емес, ұлттың өткені мен болашағын байланыстыратын алтын көпір. Оны қастерлеу — тарихты ұмытпау, мәдениетті сақтау, ұлттық бірегейлікті нығайту жолындағы үлкен қадам.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. [Ахметов, М. (2000). Қазақ музыкасының тарихы. Алматы: Қазақ университеті].
2. [Құрманғазы, Қ. (1997). Құрманғазының күйлері. Алматы: Өнер].
3. [Байзаков, Ж. А. (2010). Домбыра мен күй өнері. Алматы: Мектеп].

NAMANANGAN VILOYATI YORQO'RG'ON DIALEKTI LEKSKASI

LECTURE OF THE YORKURGON DIALECT OF THE NAMANANGAN REGION

Po'latova Shodiya Dilshodbek qizi,

NamDu talabasi

Ilmiy rahbar: Darveshov Ibrohim O'rmonovich,

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/QMYJ1326

Annotation. *This article analyzes the dialectological features of the lexicon of the dialect of the village of Yorkurgan in the Uychi district of the Namangan region.*

Key words. *local dialect, dialect, dialect, areal, dialect lexicon.*

Har bir hududning tili, shevasi o'sha yerning tarixiy, ijtimoiy va madaniy hayotini o'zida aks ettiradi. O'zbek tilining hududiy shevalari esa boy leksik qatlamga ega bo'lib, ularning har biri o'ziga xos so'z boyligi, talaffuz va ma'no yasalishi bilan ajralib turadi. Namangan viloyatining Yorqo'rg'on qishlog'i shevasi ham shu jihatdan alohida e'tiborga loyiqdir. Ushbu shevada ishlatiladigan leksik birliklar nafaqat adabiy til bilan qiyoslashda o'ziga xoslik kasb etadi, balki xalqning dunyoqarashi, turmush tarzi va urf-odatlarini ham yoritib beradi. Tadqiqotning asosiy maqsadi Yorqo'rg'on shevasidagi leksik xususiyatlarni aniqlash, ularning turlari, shakllanish sabablari hamda adabiy til bilan farqlarini ko'rsatishdan iboratdir.

O'zbek shevalarini o'rganishda shevalarga xos xususiyatlarni birgina tasviriy-tafsifiy jihatdan emas, balki tarixiy etimologik, turkiy va boshqa tillarning faktik belgi – elementlari asosida qiyosan tadqiq qilinishi va shu nuqtai nazaridan baholanishi ko'plab tarixiy-lingvistik, dialektologik, lingvogeografik, arealogik va hozirgi adabiy tildagi nazariy va amaliy muammolarning yechimini topishda juda katta yordam beradi.

O'zbek shevalarini o'rganish XIX asr ikkinchi yarmi dan boshlab, to bugungi kunga qadar o'rganib kelinmoqda. Shevalarni yakka mualliflik holida o'rganish esa XX asrning 20–30–yillarida rivojlandi va o'zbek shevalarining yangi qirralari ochila boshlandi. Bu sohada A.Fitrat, E.D.Polivanov, G'.O.Yunusov, U.T.Tursunov, S.Ibrohimov, V.V.Reshetov, Sh.Abdurahmonov singari tilshunos olimlar samarali faoliyat olib borganlar¹.

Namangan viloyatidagi Yorqo'rg'on qishlog'ida yashovchi aholi orasida ishlatiladigan mahalliy lahja (sheva) bo'lib, u Farg'ona vodiysi shevalarining bir qismidir. Quyida Yorqo'rg'on shevasining leksik xususiyatlari haqida asosiy jihatlar keltiriladi: Yorqo'rg'on shevasining leksik xususiyatlari

Yorqo'rg'on shevasining leksik xususiyatlari uning so'z boyligi, atamalar tizimi va ma'no yasalishidagi o'ziga xosliklar orqali ifodalanadi. Sheva leksikasi asosan mahalliy so'zlar, adabiy tilga nisbatan o'zgargan ma'nodagi so'zlar, leksik semantika, qo'shma iboralar va boshqa tillardan kirib kelgan so'zlar orqali shakllanadi. Quyida bu xususiyatlar turlarga bo'lib tushuntiriladi: Bu so'zlar faqat Yorqo'rg'on shevasida ishlatiladi yoki keng shevalarda mavjud bo'lsa ham, bu hududga xos fonetik yoki semantik tusga ega.

Masalan:

Adabiy til

Yorqo'rg'on shevasi

Qayerga

[Qey'rge]

Qancha

[Q'ench']

Hamma
Juda zo'r
U yerda

Hemm'
R'se
[e' yerde]

1. Mahalliy dialektal so'zlar. Yorqo'rg'on shevasida faqat shu hududga xos bo'lgan yoki kamroq tarqalgan so'zlar ishlatiladi:

[Sh'lqem] – bezorilarcha, o'ta erkin tutuvchi odam. [Baxm'l] – yumshoq va iliq kiyimga nisbatan. [De'ng] – tepalikka o'xshash yer. [i'kom]– uka.o'zidan kichik og'il farzand. [Gap'rvetkanda] – g apirayotganda. gapirmoq fe'lidan yasaliib, hozirgi davomli zamonni harakatini bildiradi. [Yalma] – yorma. Soch ikki tomonga taralganda ochilgan qismi. [Maney maneyni] – mana bu yerni. Mana va bu olmoshlari bir – biriga va unga –ni tushum kelishigi qo'shimchasining qo'shilishi natijasida yuzaga kelgan ko'rsatisholmoshi: mana + bu + ni. Mana buni – [maneyni]; [Ko'ygan] – kuygan. Kuygan so'zidagi u tovushi Yorqo'rg'on shevasida o' tarzida talaffuz qilinadi. [Besar]– iflos joy. Chang bosgan, tozalanmagan uy, tartibsiz xonalar ko'rganda shunday deyiladi. [To'la] – molxona qoramollar boqiladigan yer. [K'yop] – kuyov. Kelin tomondagilar qizning turmush o'rtog'ini shunday deb murojaat qiladi. [Yura']– yurak. Inson ta'na a'zosining muhim qismidan biri. [Ko'lma] – ko'lmak. Yomg'ir yog'ganda to'planib qoladigan suvlar. [Kannay] – Karnay. Karnay musiqiy cholg'u asbobi hisoblanib, to'y marosimlari va bayramlarda chalinadigan cholg'u turi. [Niyina] – igna. Kiyimlar tikish uchun ishlatiladigan. [Oyla] – oila. Bu ota – ona, bobo – buvi, opa–singil, aka – uka va qarindoshlik jamoasi bo'lib, bir uyda yashovchi jamoani oila deb ataymiz. [Dida]–ota. Ota bu oilaning boshi, farzandning tarbiyasida muhim shaxs hisoblanadi. Bu turli joylarda turli xil shevalarda aytiladi. [Eshi] – eshik. Binolar yoki xonalar o'rtasida o'tish uchun ishlatiladigan jihoz bo'lib, xonani ochish va yopish uchun ishlatiladi. [Botroq] – ertaroq. Bu so'z erta so'zlarining qo'shimcha shakli bo'lib, "oldinroq" ya'ni biror voqea yoki ishni kutulganidan ham erta amalga oshirish. [Tuyma] – tugma. Kiyimlar bezatish va yopish uchun ishlatiladi, asosan tikuvchilar foydalanadi. [Aba] – ona. Farzand dunyoga keltirib, uni voyaga yetkazuvchi shaxs bo'lib, farzandning tarbiyasida muhim ro'l o'ynaydi. Bu so'z hamma yerda hududidan kelib chiqqan xolda turli xil shevada aytiladi. [Minan] – bilan. Bilan bog'lovchisi bir so'zning ikkinchi so'zga bog'lash uchun foydalaniladi. [Qug'ur] – quvur. Ichi bo'sh, metall yoki boshqa materiallardan yasaladi; suv quvuri, gaz quvuri, kanalizatsiya quvuri, neft va boshqa shu kabilarda ishlatiladi. [Yashim]–Yoshim. Yosh so'ziga birinchi shaxs birlik egalik shakli bo'lib, yosh – insonning tug'ulganidan beri o'tgan vaqt miqdori, hayot davomiyligi. Yoshim – mening yoshim, ya'ni shaxsning o'ziga tegishli bo'lgan yosh. [Kaptar]– kabutar. Kabutar qush turlaridan biri, yovvoyi va xonaki kabutarlar dunyo bo'ylab mavjud. [Borvetgandim] – borayotgan edim. Bu fe'lining davom etayotgan yoki o'tgan zamon shaklida ishlatilgan holatni ifodalovchi so'z. [Padda]– parda. Deraza yoki eshikni quyosh nuri, shamol va boshqa tashqi ta'sirlardan himoya qilish yoki bezak sifatida ishlatiladigan mato. [Hap tur]– Jim tur. Buyruq gap bo'lib, ovoz chiqarma, hech nima demay tur degan buyruq yoki iltimos shaklidir. [Sinim] – singlim. o'zidan kichik qiz farzand' [Opodda] – bobo. Ota yoki onamizni otasini shunday deb chaqiriladi. Bu so'z yashash hududidan kelib chiqqan xolda turlicha shevada ataladi. [Acha]– buvi. Ota yoki onamizni onasini shunday deb chaqiriladi. Bu so'z yashash hududidan kelib chiqqan xolda turlicha shevada aytiladi. [Turpoq]– tuproq. yerning kovlash, chopish, haydash va shu kabi jarayonlar natijasida hosil bo'lgan. Tuproq qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishning tabiiy shart–sharoitlaridan biri bo'lib, hosilning negizi hisoblanadi. [Peshxon]–xontaxta. dasturxon, joy solingan joy. Ovqatlanish, bayramlar, to'ylar va shu kabi muhim tadbirlarda yoziladigan dasturxon. [Bashim] – boshim. "Bosh" so'zining birinchi shaxs egalik shakli. Bosh+im = boshim.

[Chimali] – chumoli. Mayda hashorat turi bo'lib kavaklarda kun kechiradi, ko'p hollarda qora va qizg'ish rangli hasharat. [Picho]– pichoq. Oshxonada ishlatiladigan anjom hisoblanib, o'tkir tig'li asbobdir. [Patinjon]– pomidor poliz ekini bo'lib, har xil navlari mavjud. Qizil turli yumaloq ekin. [Balgari] – bulg'ori qalampari. Sabzavotlar oilasiga mansub, turli rangdagi (yashil, qizil, sariq va boshqalar) qalampir navlaridan biridir. [Tag'in]– yana. Qayta, takroran, boshqatdan ma'nolarini ham beradi, Biror ish yoki holatning takrorlanishi. [Badring]– bodring. Sabzavot turiga mansub, uzunchoq shakldagi, suvga boy, yashil rangli bo'ladi. [Somsq]– sarimsoq sabzavot ekin turiga xos bo'lib, uning barglari va poyasi odatda tibbiy, oshxona va xalq tabobatida ishlatiladi. [Katay]– qafas hayvonlarni saqlash uchun mo'ljallangan. [Aqa – baqa] – u yerdan bu yerga, u joydan bu joyga harakatini bildiradi.

2. O'zbek adabiy tilidagi so'zlarning o'zgacha ishlatilishi. Shevada ayrim adabiy so'zlar o'zgacha shakl yoki ma'noda ishlatiladi: boraman — [boromman]; ketadi — [ketadu], emas — [mas] (mas bu – bu emas degan ma'noda)

3. O'ziga xos urg'u va talaffuz. Leksik xususiyatlar talaffuz bilan bog'liq bo'lishi mumkin: so'z boshidagi "o" tovushi ko'pincha "u"ga aylanadi: ot → [ut], o'sha → [usha]; "ay" diftonglari: qayta → [qayte], hayot → [hayet]

Namangan viloyati Uychi tumaniga Yorqorg'on qishlog'i shevalarida ko'pincha –lar ko'plik qo'shimchasini – la shaklida qo'shish orqali ko'p so'zlarda ishlatiladi. Bunga misol qilib quyidagi so'zlarni ko'rishimiz mumkin;

Achamla; achamla keldila; Abamla; –abamla qaydala; Kettila; Qaydala; Uydala kelaverila; Bizikiga kelallami; Uydamila; Qayga kettila; Tuzumisila; Qalisila va boshqa shu kabi talaffuzdagi so'zlar juda ham ko'p uchraydi.

Qishloq shevasida yana quyidagi so'zlar ham uchraydi: Bashim og'rivetti /boshim og'riyapti; Ko'ynagim/ko'ylagim; Shati/narvon; Su opke/suv olib kel; Agot /agarot; tomorqa/paqir/chelak; Sachim/sochim; Lata/ mato; Chodish/obdasta, Peyla/piyola, Bo'zak/buzoq va boshqa ko'plab so'zlar qishloq shevalarida kuzatish mumkin.

Yangiqo'rg'on shevasi o'zining leksik boyligi, qadimiylilik izlarini saqlab qolgan so'z shakllari, hamda zamonaviy adabiy til bilan farqlanuvchi o'ziga xos birliklari bilan e'tiborga loyiq. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, bu shevada qadimiy turkiy ildizli so'zlar, mahalliy o'ziga xos atamalar, o'simlik, hayvonot olami va xo'jalikka oid terminlar, shuningdek, fonetik o'zgarishlarga uchragan leksik birliklar keng qo'llanadi.

Sheva lug'atida uchraydigan dialektizmlar, ya'ni faqat ushbu hududga xos so'zlar, Yangiqo'rg'on aholisi tomonidan faol ishlatiladi va ular og'zaki nutqning ajralmas qismidir. Bu esa xalqning tarixiy, madaniy hayoti va yashash tarzining tilga aks etganligidan dalolat beradi. Ayniqsa, etnografik leksika (milliy taomlar, kiyim–kechak, urf–odatlariga oid so'zlar) shevaning madaniy xususiyatlarini ochib beradi.

Shuningdek, zamonaviy adabiy til bilan solishtirganda ayrim so'zlarning ma'no jihatdan toraygan yoki kengayganligi, semantik siljishlar, sinonimiya va omonimiya hodisalari ham kuzatildi. Bu holatlar Yangiqo'rg'on shevasining leksik tizimini chuqur tahlil qilish orqali o'zbek tili dialektologiyasiga qo'shimcha materiallar taqdim etadi.

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Yangiqo'rg'on shevasi o'zbek tilining muhim dialektlaridan biri bo'lib, uning leksik xususiyatlarini o'rganish nafaqat dialektologik tadqiqotlar uchun, balki tilni saqlash, rivojlantirish va madaniy merosni asrash nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rajabov N. O‘zbek shevashunosligi: Ped. intlarining o‘zbek tili va adabiyoti, un–tlarining filologiya fakultetlari talabalari uchun darslik. – T.: O‘qituvchi, 1996.
2. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi / darslik. – T.: Navro‘z nashriyoti, 2016.
3. Darvishov I. Areal tilshunoslik: janubiy–g‘arbiy Namangan shevalarining fonetik–fonologik xususiyatlari (monografiya), 2019.
4. To‘ychiboev B., Hasanov B. O‘zbek dialektologiyasi: Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. – T.: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.
5. Ushbu maqolani shakllantirishda Namangan viloyati Uychi tumani Yorqo‘rg‘on qishlog‘ida yashovchi o‘tror aholining suhbatlaridan foydalanildi.

UYCHI SHEVASIDAGI AYRIM LEKSIK BIRLIKLAR SEMANTIK XUSUSIYATLARI SEMANTIC FEATURES OF SOME LEXICAL UNITS IN THE UYCHI DIALECT

Ziyomiddinova Ruhshona,

NamDU ntalabasi

Email: ruhshonashavkatjanovna@gmail.com

Ilmiy rahbar: dotsent. f.f.f.d., (PhD). Darvishov Ibrohim,

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/MCPO8148

Annotation. *This article highlights and analyzes the phonetic and semantic characteristics of some lexical units in the Uychi dialect of the Namangan region.*

Key words. *Karluk dialect, dialect, areal, dialect lexicon.*

Ma'lumki, shevalar adabiy tilimizning shakllanishi va boyitilishida muhim ro'l o'ynaydi. Shu bois, ularni o'rganish, chuqur tahlil qilish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Bu borada bir qancha tilshunos olimlarimiz ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borgan. Ularning fonetik, morfologik va leksik-semantik xususiyatlarini o'rganib chiqib, o'zbek shevalarining bir-biridan farqli jihslarini ko'rsatib berganlar. Umumxalq tilining muayyan chegaralangan hududda joylashgan kishilar jamoasida bevosita aloqa vositasi sifatida qo'llanuvchi va nisbatan yaxlit lisoniy tizim- lahja yoki dialekt deb ataladi.

O'zbek shevalarini yakka holda o'rganish XIX asr 2-yarmi va XX asr boshlarida sezilarli darajada avj olgan. Keyinchalik, shevalarni o'rganish XX asrning 20-30-yillariga borib rivojlandi. Bu sohada G'.O.Yunusov, U.Tursunov, A.Fitrat, E.D.Polivanov, S.Ibrohimov, V.V.Reshetov, Sh.Abdurahmonov singari tilshunos olimlar faoliyat olib borganlar. O'zbek dialektologiyasi sohasida olib borilgan tadqiqotlar bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan. O'zbek tili shevalarini tizimli o'rganishda Akbar Sodiqovning "O'zbek tili dialektologiyasi" (1980) asari fundamental ahamiyat kasb etadi. Unda o'zbek shevalari uch asosiy guruhga ajratgan. Bular: qarluq, qipchoq va o'g'uz.

Bularning har birini fonetik va leksik xususiyatlari mukammal yoritgan. Ushbu tasnif bugungi tadqiqotlar uchun asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Professor V.V.Reshetov Namangan dialektiga kiruvchi shevalarni sanab qo'ya qolmay, ularning boshqa turkiy tillar va o'zbek shevalaridagi tutgan o'rnini, lingvistik xususiyatlarini tarixiy qiyoslab, to'laqonliroq tahlil qilib bergan. Namangan shahri, Yangiqo'rg'on tuman markazi, Uychi, Chortoq tumanlari shevalarini qarluq lahjasining umlautlashgan shevalar guruhiga kiritib, asosli tasniflagan¹.

Namangan viloyatining Uychi tuman shevasi, Farg'ona vodiysining sharqiy lahjasiga mansub bo'lib, o'ziga xos fonetik va leksik-semantik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Uychi shevasi ko'pincha o'ziga xos tovush tizimi, urg'u va talaffuz farqlari, shuningdek, ayrim leksik birliklarning o'ziga xos ma'nolariga ega bo'lganligi bilan tanilgan. Keling endi ushbu shevaning fonetik jihatdan adabiy til bilan farqli jihslarini quyidagi jadval asosida ko'rib chiqamiz:

Uychi shevasida taycha	Adabiy tilda tokcha	Izohi (o'xshash va farqli jihslari) So'zdagi ikki tovush o'zgargan	So'z turkumi Ot

minam	bilan	Tovush o'zgargan	Yordamchi so'z turkumi
ommalaykin	ammo, lekin	Ikki so'z qo'shilib, tovush o'zgargan	Yordamchi so'z turkumi
olohol	oxir-oqibat	2 so'z qo'shilib, butun bir boshqacha shaklga kelgan	Ravish
ashincha	ana shuncha	Tovush o'zgargan	Ravish
niyna	igna	Tovush ortgan	Ot
toshyo'l	mashinalar qatnaydiga yo'l	Yangi so'z hosil bo'lgan	Ot
ashida	ana shuda	Tovush o'zgargan	
mo'lop	mo'ylov	Tovush tushgan, o'zgargan	Ot
veyvo'lan	voy, o'lay	Tovush almashgan	Ravish
ilgay tuyma	to'g'nog'ich	Yangi so'z hosil bo'lgan	Ot
kattishka	kartoshka	Tovush o'zgargan	Ot
patinjon	pomidor	Tovush o'zgargan, tovush tushgan	Ot
bir chaysa	ko'pgina	Yangi so'z hosil bo'lgan	Ravish
olopkura	axlat oladigan kurak	So'z birikmasi qo'shilib, bitta so'z hosil bo'lgan	Ot
botro	ertaroq	Yangi so'z shakli hosil bo'lgan	Ravish
daslungi	dastromol	So'zning birinchi bo'lagidagi so'zda tovush tushib, ikkinchi qismi almashgan	

Uychi shevasi qarluq lahjasining kichik bir bo'lagi hisoblanadi. Qarluq lahjasidagi ayrim so'zlarning anglatgan ma'nolarni turli-tuman va rang-barangdir. Shunga ko'ra, adabiy tilde uchramaydigan Uychi shevasidagi ayrim so'zlarning semantik xususiyatlarini tahlil etib, izohlaymiz:

So'ppi-do'ppi – bosh kiyim, do'ppining kichraytirilgan varianti;

Nig'ich – biror bir narsaga nisbatan belgilangan me'yordan ortiq, ya'ni, ko'proq; (masalan, aka dadam manga nig'ich pul berdilar).

Irvak – bu so'z insonlarga va hayvonlarga nisbatan ishlatiladigan so'z bo'lib, juda ham oriq, ya'ni, haddan tashqari nozik degaan ma'noni anglatadi.

Palla – sigir yangi tug'gandan keyin 1-2 kun ichida olinadigan va sedona qo'shib tayyorlanadigan sut.

Agarot- qishloq hududidagi uylarning ekin ekishga mo'ljallangan qismi.

Setil peqir – ro'zg'orda ishlatiladigan, sirlangan, aylanma qulog'i, ya'ni, ushlagichi bor bo'lgan paqir.

Eshig ochti – nikoh to'yidan oldin bo'ladigan: ikki tomon rozi bo'lganini anglatadigan marosim.

So'tak – landovur o'g'il bolalarga nisbatan ishlatiladigan ta'rif.

Katay – asosan parrandalar uchun mo'ljallangan qafas turi.

Tupkayni tegi - asosan uzoq masofali, yo'li tekis bo'lmagan joyga nisbatan ishlatiladi.

Kovatay – tokning meva solganidan so'ng, saralab olingan ortiqcha bargi, (bundan ovqat qilsa ham bo'ladi).

Vassaliy – uyning tomini qurilishida uy mustahkam bo'lishi uchun, loydan avval qo'yiladigan taxta.

Peshxon – ustida narsa qo'yish uchun mo'ljallangan xontaxta.

Muqatmoq – haddidan tashqari ko‘p qiynatib yubormoq: yosh bolalarga nisbatan ko‘proq ishlatiladi.

Javratmoq – salbiy ma’noda ko‘p gapirtirmoq.

So‘rtak – uzumning toklari tepaga qarab o‘sishi uchun moslab, temirdan qilinadigan narsa.

Do‘lana – ayvonning old qismini o‘rab turishi uchun mo‘ljallangan taxtadan yasaladigan narsa.

Choydush, obdasta, chovgum – qo‘lga suv quyish, tahorat suvi uchun ishlatiladigan buyum.

Oymo‘ma – kichkina qizaloqlarga nisbatan erkalab chaqirish ma’nosida ishlatiladigan laqab.

Besar – betartib yoki iflos joyga nisbatan ishlatiladi.

Basallamoq – iflos joyga nisbatan, yig‘ishtirish ma’nosida ishlatiladi.

Chippa-chiy ishommoq – aldanmoq, tez ishonmoq.

Chil tomoq, chillashur – kam ovqat yeydigan inson.

Imljiriq – injiq va juda qaysar insonlarga nisbatan ishlatiladi.

Bosinqiramoq – tushida bezovta bo‘lmoq.

Chevati – yupqa non.

Chilopchin – obdastadan bo‘linib tushgan suvni to‘plovchi buyum.

Xulosa qilib aytish mumkinki, O‘zbekiston hududlarida shakllangan turli shevalar o‘zbek tilining tabiiy taraqqiyoti va boyligining muhim ko‘rsatkichidan biridir. Ushbu maqolada o‘rganilgan Namangan viloyati Uychi tumani shevasi ham fonetik va semantik xususiyatlari bilan adabiy tilning mazmun doirasini boyitib, xalq og‘izaki nutqining tabiiy holatini aks ettiradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Uychi tuman shevasida uchraydigan ayrim leksik birliklar fonetik jihatdan unli va undosh tovushlarning almashinuvi, urg‘u o‘zgarishi, talaffuzdagi farqlari bilan ajralib turadi. Masalan, “kitob-kitop”, “doira-doyira” kabi misollar bu shevaning tovush tizimidagi o‘ziga xosliklarni ko‘rsatadi.

Maqolada keltirilgan fonetik va semantik xususiyatlar sheva bilan adabiy til o‘rtasidagi tafovutlarni ilmiy asosda tahlil qilish, ularni lingvistik jihatdan sinchiklab o‘rganish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi. Bunday tadqiqotlar nafaqat hududiy til xususiyatlarini hujjatlashtirishda, balki umumxalq tilining shakllanishi va boyishida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978. – 447 b.
2. Darvishov I. Janubi-g‘arbiy Namangan shevalari areali (fonetik-fonologik sath). – Namangan, 2018. –146 b.
3. Ushbu shevalarni yig‘ish va tahlil etishda Uychi tumani o‘troq aholisining suhbatlaridan foydalanildi.

ALISHER NAVOIY IJODIDA TAZOD SAN'ATINING QO'LLANILISHI
THE USE OF THE ART OF ANALYSIS IN THE WORK OF ALISHER NAVAII

Hasanova Oltinoy Sobir qizi,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

Ilmiy rahbar: O'zbek adabiyot-

shunosligi kafedrasida dotsenti A.U. Muydinova

E-mail:oltinoyhasanova21@gmail.com

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/TLNA2134

Annotation. *In the magical world of literature, poetic art is distinguished by its unique charm and complexity. This sphere is, as it were, a melodious dance of words, an artistic magic in the harmony of meaning and form. This article focuses on the art of contrast, which is the heart of poetry, which shows the truth through contradictions, reveals the beauty in contradictions, and how elegantly this poetic art was used in the work of the great artist of words, the great representative of oriental literature, Alisher Navoi. Poetry is the melody of the heart transformed into words, while contrast is a powerful voice expressing the deepest, most acute feelings in the heart. This article invites you to listen to this voice, to take a journey into the most beautiful places of art.*

Key words. *poetry, Alisher Navoi, tazod, poetic arts, ghazal.*

Ming yillik tarixga ega bo'lgan mumtoz adabiyotimizda badiiyat masalasi hamisha she'r ahlining diqqat markazida bo'lib kelgan. U yoki bu ijodkor salohiyati haqida borganda uning nimalarni tasvirlagani emas, asosan, qanday tasvirlaganiga e'tibor qaratilgan. Jumladan, adabiy asarlarda she'riy san'atlardan foydalanish mahorati hamma asrlarda badiiy san'atkorlikning asosiy qirralaridan biri sifatida baholangan. Ma'lumki, she'riy san'atlar badiiy asarda ifodalangan hayotiyroq, ta'sirchanroq ifodalanishiga, lirik va epik timsollarning yorqinroq gavdalantirilishiga, misralar, baytlar, bandlarning lafziy nazokati, musiqiyliigi, jozibadorligini ta'minlashga xizmat qilgan. U yoki bu shoir ijodiga, u yoki bu badiiy asarga baho berilar ekan, ijodkor ifodalayotgan iz aksini topgan ijtimoiy-siyosiy, falsafiy-axloqiy, ma'rifiy-tarbiyaviy muammolar mohiyati va ko'lami, badiiy timsollar jilosi bilan bir vaqtda qo'llangan she'riy san'atlarning rang-barangligi, mantiqiy asoslanishi, asar mazmunini ochishdagi o'rni va ahamiyati kabi masalalarga ham alohida diqqat qilingan.

Adabiyotimiz tarixi yana shundan dalolat beradiki, she'riy san'atlar shoir badiiy salohiyatini ko'z-ko'z qilish, uning xilma-xil san'atlardan mohirona foydalanish usullarini namoyish etish emas, balki ijodkor badiiy tafakkur dahosining ko'lami, yuksak ijtimoiy-axloqiy g'oyalarni jilolantirish san'atkorligi ifodasi bo'lib kelgan [Abdulla Oripov 2008].

Darhaqiqat, asarlardagi she'riy san'atlar asarning badiiy ko'lamini kengroq ko'rsatadi, kitobxonni mulohazaga chorlab, uni asar va uning turli ma'nolari haqida fikrlarini jamlashga, bayon qilishga, so'z erkinligiga olib keladi. Ular asarlarni yanada badiiy, ifodali o'qilishi, keng mulohazali fikrlarni qisqa jumlar bilan ifodalanilishi, so'z boyligining ko'payishiga, kitobxonni ko'proq izlanishga chorlaydi.

She'riy san'atlar orqali shoir o'z she'rlarini go'zallik, ta'sirchanlik va obrazlilik bilan bo'yitadi. Ular muayyan badiiy tamoyillarga asoslangan. Bulardan eng muhimi she'riy san'atlarning asar mazmuni bilan uzviy bog'liqligi sanaladi.

O'zbek adabiyotida badiiy tasvirning ta'sirchan va keng qo'llaniladigan vositalaridan biri tazoddur. Ushbu badiiy san'atni nasrda ham, nazmda ham uchratishimiz

mumkin. Ma'lumki, tazod san'atidan misralarda o'zaro zid bo'lgan tushunchalarni ifodalovchi so'z yoki iboralarni ishlatishda foydalaniladi. Yoqubjon Is'hoqov o'zining "So'z san'ati so'zligi" kitobida tazod san'atiga ham alohida to'xtalib o'tib, bu badiiy vositaning bir necha nomlarini ko'rsatadi. "Jumladan, Xalil ibni Ahmad uni mutobiqadeb atagan bo'lsa, "Tarjimon ul-balog'a"da mutazod, "Hadoiq-us-sehr", "Aruzi Humoyun", "Jam'i muxtasar", "Ilmi bade'dar zaboni forsiy" kabi asarlarda esa tazod tarzida uchraydi".

"Tazod (arabcha — qarshilantirish, zid) san'atida shoir she'rida qarama-qarshi, bir-biriga zid ma'noli so'zlarni qo'llaydi. „Tazod yuzakiroq qaraganda antiteza usuliga ham o'xshaydi — ularning har ikkalasida ham bir-biriga zid tushunchalar yuzlashtiriladi, ayni choqda, ularning bir-biridan farqli jihatlari ham bor. Antitezada to'qnashuvchi bir-biriga zid narsalar ikki mustaqil manbadan kelib chiqsa, tazoddagi to'qnashuvchi bir biriga zid narsalarning kelib chiqish manbayi yagona: bir narsa ham yaxshilikning, ham yomonlikning kelib chiqishini o'z ichiga qamrab oladi"[Boboyev 381].

Tazod, mutobiqa, mutazod (arab. — zidlash) — badiiy tasvirning ta'sirchan va keng qo'llanadigan vositalaridan. Nasrda ham, nazmda ham uchraydi. O'zaro zid tushunchalarni ifodalovchi so'z yoki iboralarni ishlatishda ko'zga tashlanadi.

Ulug' shoir va mutafakkir Alisher Navoiy - Sharq Renessansi yirik namoyondasi sifatida jahon sivilizatsiyasi tarixada, ayniqsa turkiyzabon xalqlar madaniy va ma'naviy hayotining rivojida alohida o'rin tutadigan yorqin shaxs bo'lib, u o'z asarlarida ma'naviy poklik, xalqparvarlik va ma'rifatparvarlikni kuylab, o'z avlodlariga katta adabiy-falsafiy va ilmiy me'ros qoldirdi. Alisher Navoiy lirik poeziyani nafaqat tematika va g'oyaviy mazmun, balki badiiy jihatdan ham yangi taraqqiyot pog'onasiga ko'tardi. Poetik asarlarining har barida shakl va mazmun uyg'unligini ta'minladi. Xilma-xil janrlarda ash'orlar bitdi va takomiliga katta hissa qo'shdi. Alisher Navoiy (1441–1501) – o'zbek adabiyotining asoschisi, buyuk mutafakkir, davlat arbobi va shoir. U milliy g'azalxon sifatida, balki o'zbek tilining boyligini namoyon bo'lgan buyuk shaxs sifatida tarixda o'chmas iz qoldirgan.

Navoiy she'riyati o'z davrining ruhiy va ma'naviy hayotini aks ettiribgina qolmay, butun musulmon Sharqidagi tasavvufiy g'oyalarni, axloqiy-ruhiy tozalikka chaqirgan. Uning ijodida ishq, g'am, ilm, axloq, zuhd, tavba, xorlik va yuksaklik kabi mavzular chuqur ifoda topgan. Shoirilar sultoni shu ta'rifga munosib ravishda badiiy tasvir va tavsifni oliy ko'rinishlarini yaratdi. Lirik hissiyatini to'laroq va mukammalroq ifodalash, asarning kompozitsion izchilligini, mantiqiy va she'riy tafakkurning uzviyligini yuksak maqomga yetkazish maqsadida tazod san'ati vositasidan ham mohirona foydalandi. Shoir bu san'at orqali ruhiy muammolarni, sevgining murakkab tabiatini, yor va oshiq o'zaro ziddiyatli munosabatlarni yoritgan.

"Ko'nglimg'a kelur ishqdin ozor ne kerak,
Jon bo'lsa agar, bo'lsa anga yoru agar, g'am."

Bu misralarda tazod aniq ko'rinadi. Birda "ishq", "yor", "jon" kabi yuklanishlar bo'lsa, boshqa tomonda "ozor", "g'am" tomonda, iztirobli obrazlar turadi. Shoir bu yer tazod orqali ishqning ikki tomonlama tabiatini ko'rib: ishq inson uchun quvonch, lekin ayni paytda azob, g'am manbai hamdir.

Yoki boshqa bir misrada:

"O'ltururmen g'am ichra, g'am meni ichra o'lturur,
Har tarafdin tutdi meni birla mening g'amlarim".

Bu yerda ham tazodli vaziyat bor: shoir o'zi g'am ichida, lekin ayni paytda g'am ham uni ichida ushlab turibdi. Bu ruhiy ziddiyat – inson sifatida qarama-qarshi kechinmalar tazod vositasida kuchli obrazga aylanadi.

Mutazod –ulug‘shoir Alisher Navoiy asarlarida yuksak she’riy san’at darajasida taraqqiy etgan. Ayniqsa, uning “Xazoniy ul-maoniy” devoni tarkibiga kiruvchi “Badoe’ul-vasat” asarida tazod san’atining yorqin namunalarini ko‘rishimiz mumkin.

Azal ham sen, abad ham sen, ne avval birla oxirkim,

Anga yo‘q ibtido paydo, munga yo‘q intiho paydo .

Shoir yuqoridagi baytlarda azal-abad, ibtido-intiho, avval-oxir bir-biriga zid ma’noda bo‘lgan so‘zlarini keltirib tazod san’atini yuzaga keltirgan. Navoiyning ushbu misralarida Allohga bo‘lgan ishq kuylangan bo‘lib, seni hech kim yaratmagan, sen oldindan bo‘lgansan va sening oxiring ham yo‘q degan fikr yuritilgan. Senda ibtido, ya’ni boshlanish bo‘lmaganligi kabi intiho ham bo‘lmaydi [Badoe’ ul-vasat 1980].

Turkiy so‘zlar asnosidagi tazod san’atiga oid quyidagi misolga ham to‘xtalsak:

Dab onda sayr etib yaxshi yomon,

Mo‘min onda soliku kofir hamon.

Bu misralar Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostonidan olingan bo‘lib, uning ma’nosi: dunyoda bani basharni maqsadi yagona. Kishilar hoh «yahshi» (bunda islom dinidagi kishilar) - dindor , hoh «yomon» (g‘ayri dindagilar) - dinsiz bo‘lsin, e’tiqodlarining negiz mohiyati- Haqqa yetish. Demakki, odamizod dinidan, nom-u nasabidan qat’iy nazar - huquqda teng. Shunday ekan, ular o‘rtasida diniy adovat bo‘lmasligi shart. Bu o‘rinda Navoiy hamma bir toifadagi kishilar ekanligini «yaxshi -yomon» so zini pesh aylab tasdiqlatadi, umuman shu harakat davomidagi tazod yo‘sinini o‘z munosabatining kompozitiv evolutsiyasiga xizmat qildiradi [Lison ut-tayr 1983].

Navoiyning yana bir "Badoye` ul-vasat" devoni g‘azallaridagi baytlarda qo‘llanilgan tazod san’atiga to‘xtalsak:

Ne sun’ungdin ajab, yuz ming jahon bo‘lmoq yana paydo,

Ne mulkunga xalal, yuz ming jahondek bo‘lsa nopaydo.

(2-g‘azal, 1-bayt). Tazod: paydo – nopaydo.

Irodang birla taqdiringdin o‘lg‘ay ikki kavn ichra,

Agar bo‘lsa fano zohir vagar bo‘lsa baqo paydo.

(2-g‘azal, 4-bayt). Tazod: fano-baqo

Dahrkim, yor yo‘q mango anda,

Bor esa dog‘i yo‘q vafo anda.

(26-g‘azal, 1-bayt). Tazod: bor – yo‘q.

Garchi o‘ldum kofiri ishq ahli islom ichra qot,

Ul zamonkim bo‘lg‘usi kofir musulmondin judo.

(5-g‘azal, 6-bayt). Tazod: kofir-musulmon.

Navoiy ijodida tazod san’ati oddiy, badiiy, bezak yoki tasviriy uslub emas, balki inson ruhiyatining murakkabliklarini, hayotning ko‘rinishini anglatuvchi chuqur ma’naviy va falsafiy ta’rifdir. Navoiy she’riyatida joylashgan yorug‘lik va zulmat, sevgi va g‘am, yuksaklik va pastlik, umid va qo‘rquv kabi qarama-qarshiliklar bejiz tanlanmagan. Bu qarama-qarshiliklar orqali shoir o‘z davridagi insonlar ruhiy olamining ichki ziddiyatlarini yuksak mahorat bilan ifodalagan. Tazod san’ati Navoiy fikrlash tarzining asosi bo‘lib, u orqali shoir hayot va borlikka nisbatan dualistik qarashlarini namoyon qiladi. Har bir g‘azal, har bir misrada bu san’at vositasida ruhiy chuqurlik, hissiy og‘irlik va badiiy noziklik uyg‘unlashadi. Uning barcha tasavvufiy ruhda asarlarida tazod orqali insonning ilohiy haqiqat sari intilishi, bu yo‘ldagi kurashlari va ziddiyatli ichki munosabatlari ifodalanadi.

Demak, Alisher Navoiy uchun tazod – bu faqat qarama-qarshi so‘zlarni birgalikda qo‘llash emas, balki inson qalbidagi ichki kurashlarni, sevgining ikki qirrali harakatini, hayotning haqiqatini teran ifodalovchi vositadir. Shoir bu uslub orqali kitobxonni jismoniy estetik zavqqa

chorlaydi, balki uni o'z ichki olamini anglash, his-tuyg'ularini chuqur his qilishga undaydi. Navoiy she'riyatining bunday dunyosi uni Sharq adabiyotida betakror darajaga ko'targan bo'lib, tazod san'ati orqali yaratgan obraz va mazmunlar bugungi yosh avlodni ham fikrlashga, tafakkur qilishga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdulla Oripov, Karim Bahriyev, Erkin Vohidov. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi nashriyoti, 2008.
2. Is'hoqov Yo. So'z san'ati so'zligi. – Toshkent: Fan, 2005.
3. To'xta Boboyev "Adabiyotshunoslik asoslari" 381-bet
4. She'riy san'atlar, o'quv qo'llanma_Hamroyev Umid Mustafoevich_2-3-betlar
5. Qayumov A. Alisher Navoiy. – Toshkent: O'zbekiston, 1991.
6. Alisher Navoiy.Xazoyin ul-ma'oni. Badoe' ul-vasat. – Toshkent: G'. G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1980.
7. Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. – Toshkent: G'. G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1983.

POP TUMANI XONOBOD QISHLOG'I SHEVASINING AYRIM O'ZIGA XOS
DIALEKTAL BELGILARI

SOME INDIVIDUAL DIALECTICAL FEATURES OF THE DIALECT OF KHANABAD
VILLAGE, POP DISTRICT

Murotaliyeva Malika Tursinali qizi,

NamDU filologiya fakulteti talabasi.

Ilmiy rahbar: Darvishov Ibrohim,

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/CIAP5224

Annotation. *This article discusses the dialectal linguistic features of the Khanabad dialect of the Pop district, which has a unique feature in the system of Uzbek dialects.*

Key words. *dialect, dialect, dialect, ethnolinguistic processes, dialect area, Kipchak dialect, Karluk dialect.*

O'zbek shevalarini o'rganishda shevalarga xos xususiyatlarni birgina tasviriy-tafsifiy jihatdan emas, balki tarixiy etimologik, turkiy va boshqa tillarning faktik belgi – elementlari asosida qiyosan tadqiq qilinishi va shu nuqtai nazaridan baholanishi ko'plab tarixiy-lingvistik, dialektologik, lingvogeografik, arealogik va hozirgi adabiy tildagi nazariy va amaliy muammolarning yechimini topishda juda katta yordam beradi.

O'zbek shevalarini o'rganish XIX asr ikkinchi yarmi dan boshlab, to bugungi kunga qadar o'rganib kelinmoqda. Shevalarni yakka mualliflik holida o'rganish esa XX asrning 20-30-yillarida rivojlandi va o'zbek shevalarining yangi qirralari ochila boshlandi. Bu sohada A.Fitrat, E.D.Polivanov, G.O.Yunusov, U.T.Tursunov, S.Ibrohimov, V.V.Reshetov, Sh.Abdurahmonov singari tilshunos olimlar samarali faoliyat olib borganlar [Rajabov 1996; 34].

Tarixdan ayonki, o'zbek, tojik, uyg'ur, qirg'iz, qozoq, qoraqalpoq va turkman kabi xalqlarning ajdodlari Markaziy Osiyo hududida asrlar davomida yonma-yon aralash yashab kelgan. Darhaqiqat, har qanday etnik va etnomadaniy aloqalar, avvalo, tilda o'z aksini topadi. Shuning uchun ham muayyan etnosning tilida yuz berayotgan o'zgarishlar etnolingvistik jarayonlar sifatida talqin qilinadi. Namangan viloyati shevalarining etnogenezisidagi ana shu jarayon turli qardosh va noqardosh til vakillarining bir-birlari bilan qadimdan iqtisodiy va madaniy aloqada bo'lganliklarining tarixiy, amaliy natijasidir.

Namangan viloyati shevalari guruhi Pop tumani tarkibida joylashgan yirik va kichik 200 ga yaqin shaharcha va qishloqlarni o'z ichiga oladi [Darvishov 2019;23]. Namangan shevalari ham o'zbek shevalarining kichik bir bo'lagi hisoblanadi. Sheva vakillari bir hududda yashashlariga qaramasdan, har biri o'ziga xos fonetik, leksik, morfologik xususiyatlarga ega. Sheva areali o'zbek shevalarining fonetik, leksik, grammatik strukturasidagi umumiy o'xshashliklarga mos ko'rinishlarga ega bo'lsa-da, ulardan ayrimlari fonetik-leksik xususiyatlari bilan farqlanadi.

Xususan, Pop tumanining aholisi quyidagi shevalarning vakillaridir.

1) qipchoq lahjasiga mansub shevalar guruhi: a) y lovchilar: [j`lon] – ilon; [yumala] – dumala; b) j lovchilar: [jur] – yur; [s^uyt`b] – shunday qilib.

2) qarluq lahjasiga mansub shevalar guruhi: [man] – men;

3) aralash shevalarda so'zlashuvchilar guruhi: tugun // bo'hcha; guvit // gurgut kabi.

Pop tumanining Xonobod qishlog'i shevasi qipchoq lahjasiga mansub j lovchi shevalar guruhiga kiradi. Masalan: [juripti] – yutibdi; [jurvar] – yurib qo'y; [bollar juripti] – bolalar yutibdi kabi.

Xonobod qishlog'i shevasining fonetik tizimi o'zining quyidagi o'ziga xos belgi-xususiyatlariga ega. Shevadagi asosiy farqli xususiyatlar sheva nutq tovushlarning talaffuzida yaqqol ko'rinadi: Unlilar. U unlisi: [uli] – o'g'li; [qulup] – qulf; [qulpinay] – qulupnay;

E – unlisi shevada so'nggi bo'g'inga siljishi kuzatiladi: [cekkalap ketti] – chetdan ketdi; [ovqotton yen] – ovqatdan yeng;

A – tovushi: [taraq] – taroq; [ketovirsin] – ketaversin; [borovrin] – boraverin; [bozar] – bozor kabi.

Undoshlar: B undoshi Xonobod qishlog'i shevasidagi so'zlarda aksariyat holatlarda p undoshiga almashadi. Masalan: [kiutopm] – kitobim; [tovuip] – topib.

T – undoshi shevada d va ch tovushlari bilan almashib kelishini ko'rishimiz mumkin: [dovusi] – tovush; [dahcha] – tokcha; [chushir] – tushurmoq.

K – undoshi o'rganilayotgan shevada unlilar ta'sirida muayyan fonetik pozitsiyalarga nisbatan oldinga siljib, til oldi tovushidek talaffuz etiladi: [apke] – olib kel; [kekitak] – kekirdak.

Q va X – undoshi ishtirok etgan ba'zi so'zlarda Q<X va Q>X tarzida ikki undosh o'zaro almashadi: [tuqum] – tuxum; [vaxit] – vaqt kabi. Shevada q undoshi x undoshiga o'zgarishi ayrim so'zlardagina kuzatiladi.

O'rganilayotgan sheva arealida assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza va apokopa hodisalari keng ko'lamda voqelanadi: da biz bir nechta fonetik jarayonlarni ham kuzatish mumkin: [o'shti] – o'chdi; [sotti] – sotdi; [kannay] – karnay; [shunnan] – shundan; [to'nag'ich] – to'g'nag'ich.

Dissimilyatsiya hodisasi: [ushta] – uchta; [po'shta] – pochta; [kolidol] – koridor; [intipoq] – ittifoq kabi.

Sinkopa: [Mayram] – Maryam, [arvuz] – avroz; Janubi-g'arbiy Namangan shevalarida metatezaning ikki turi kuzatiladi: 1) yondosh (kontakt) metateza; 2) masofali (distant) metateza. Yondosh metateza so'zdagi yonma-yon tovushlarning o'rin almashinuvi. Masalan, [təg'mə] ~ tamg'a, [y'lg'ə] ~ yig'la, [o'shqayd'] ~ o'hshaydi, [əynələy] ~ aylanay, [əvərə] ~ arava kabi.

Pop tumanining Xonobod qishlog'i shevasida yondosh metatezaning quyidagi ko'rinishlari uchraydi: g~r~rg': [to'rg'ə]~to'g'ra, [g'rt]~irg'it (otmoq, otib yubormoq), [j'g'rən]~ijirg'anmoq; hv~vh: [əvhəl] ~ ahvol; pr~rp: [tyrpəq]~ tuproq, [k'pr']~kirpi (tipratikan), [surpə]~supra; ry~yr:[dəyrə]~daryo, [məyrəm] ~ Maryam (qiz bola ismi), [dət-pəyrət]~dod-faryod, vr~rv: [ərv'z] ~ avroz, [ərvə-əstər] ~ avra-astar, [əvrəh] ~ arvoh, [sərv'] ~ Savri (qiz bola ismi); rg~gr: [o'gr'ləy]~o'rgilay; lz~zl: [myzləm]~mulzam; rs~sr: [tesrəyp]~ tersayib (tersaymoq); zy~yz: [təyzыq] ~ tazyiq; zr~rz: [ərzəy'l] ~ azroil; (d>)th~ ht: [əhtəm] ~ Adham; ns~sn: [esnəm qəttı] ~ ensam qotdi (ensasi qotmoq); br~r(b>)v: [terbət/tervət]~tebrat (belanchak tebratmoq); o'zlashmalarda: ly(n>)~yl: [nəchəyl'k] ~ rus. nachalnik kabi.

Tahlillardan ko'rinadiki, o'zbek adabiy tili va boshqa shevalarga xos [to'rg'ə]~to'g'ra, [tyrpəq]~tuproq, [dəyrə]~daryo kabi ko'rinishdagi yondosh metateza mazkur shevada ko'p kuzatiladi.

Masofali (distant) metateza so'zdagi yondosh bo'lmagan, bir-biridan uzoqroq bo'lgan tovushlarning o'rin almashinuvi. Masalan, [pəyqəp] ~ paypoq, [əvərə] ~ arava, [nələti] ~ la'nati kabi.

Pop tumanining Xonobod qishlog'i shevasida yondosh bo'lmagan masofali metatezaning ayrim ko'rinishlarini quyidagi undosh tovushlar doirasida kuzatiladi: b-l~ m(>b)-n: [m'nən] ~ bilan; r-v~r-v: [əvərə]~ arava; t-p~p-t: [pytyllədy] ~ tipirladi; t-q~q-t: [qytyllədy] ~ tiqirladi; s-q~q-s: [qysyq] ~ siqiq; m-g~g-m: [g'ymımlə] ~ mijg'ila, l-n~n-l: [nələt'] ~ la'nati, [əynələy] ~

aylanay; r-l ~ l-r: [tɔlgʻɪr] ~ targʻil (targʻil sigir); r-y~ y-r: [qʏygʻr//qʏrgʻɔy] ~ qirgʻiy; dj-z ~ z-dj: [mʻzɔj] ~ mijoz kabi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Pop tumani Xonobod qishlogʻi shevasining oʻziga xos xususiyatlari uning fonetik jihatlarida yaqqol namoyon boʻladi. Bu sheva oʻzining tarixiy ildizlarini, madaniy anʼanalari va hududiy xususiyatlarini aks ettiruvchi oʻziga xos til tizimi boʻlib, Xonobod qishlogʻi aholisining muloqotdagi oʻziga xosligini tashkil etadi. Shevalardagi lisoniy xususiyatlarni oʻrganish tildagi oʻzgarishlarni va jamiyatdagi madaniy oʻzgarishlarni tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rajabov N. Oʻzbek shevashunosligi: Ped. intlarining oʻzbek tili va adabiyoti, un-tlarining filologiya fakultetlari talabalari uchun darslik. – T.: Oʻqituvchi, 1996.
2. Ashirboyev S. Oʻzbek dialektologiyasi / darslik. – T.: Navroʻz nashriyoti, 2016.
3. Darvishov I. Areal tilshunoslik: janubiy-gʻarbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari (monografiya), 2019.
4. Toʻychiboev B., Hasanov B. Oʻzbek dialektologiyasi: Oliy oʻquv yurtlari uchun darslik. – T.: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.

O'ZBEK TILIDA YOZMA NUTQNI O'STIRISH UCHUN BERILGAN MASHQLAR
(5-sinf darsligi misolida)
EXERCISES FOR DEVELOPING WRITTEN SPEECH IN UZBEK
(5th grade textbook)

Shakarova Nilufar Xabibullayevna,
Toshkent amaliy fanlar universiteti magistranti
Doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/NVXL5077

Annotation. *This article analyzes the exercises and recommendations presented in the new 5th-grade textbook for general education schools, which help develop students' writing skills, master correct pronunciation, express thoughts logically, and enhance the impact of written speech. Additionally, it discusses new ideas and interesting news from around the world that can broaden students' outlook and engage their interest.*

Keywords: *speech culture, oral speech, written speech, literary speech, monologic and dialogic speech.*

Bugungi kunda fanlarni o'qitish, ta'lim berish, tillarni o'rgatish prinsiplari o'zgargan. Avvallari mavzuga doir mashqlar, lug'atlar yod olish kerak bo'lgan bo'lsa, hozirda esa, qoidalarni to'g'ri tushunish, mavzuni mustahkamlovchi savollarga to'g'ri yoki noto'g'ri tarzidagi qisqa javoblar bilan mustahkamlash kabi masalalar darslik kitoblarimizda keltirilgan. Mavzularni tushunishda mantiqiylik kuchaygan. Bunga turtki bo'lgan narsa, bizning mamlakatimizdagi o'quvchi yoshlarimiz bilim, ko'nikmalarni tekshirilganda mantiqiy fikrlashda oqsayotganini aniqlashdi. Bunga sabab qilib, darslarda o'quvchilar masalalarga o'z fikrini qo'sha olmayotganini, kitobdagi fikrlar bilan cheklanib qolayotganini ko'rishgan. Hozirgi kundagi yangi maktab darsliklarida mavzular va rasmlar tubdan o'zgargan. Mavzular ham yangicha ko'rinishda yoritilgan. Masalan: yangi 5-sinf O'zbek tili darsligida mavzu tushuntirildi, qoida misollar bilan ko'rsatildi va mana mashq berildi.

1. Gaplarni namunadagidek davom ettiring.

Namuna: Sen qaysi kasbni (tanlamoq) – Sen qaysi kasbni tanlamoqchisan?

- 1. Sen qaysi kasbni (tanlamoq)?*
- 2. Biz maktab hovlisidagi xazonlarni (to'plamoq).*
- 3. Akmal Azizani Toshkent politexnika muzeyiga hech qachon (olib bormaslik).*
- 4. Men xalqaro festivallarda (qatnashmoq).*
- 5. O'quvchilar "Yosh kitobxon" tanlovida (ishtirok etmaslik)?*
- 6. Siz O'tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari" asarini qachon (o'qimoq)?*

Bu mashq ishlash asnosida qoidani qo'llaydi va mavzuga doir gaplar bilan tanishadi. Mavzumiz: Yosh kitobxon, grammatik qoidamiz esa kelasi zamon maqsad fe'li: -moqchi. Yozma nutqning to'g'ri shakllantirilishi og'zaki nutqning aniq shakllanishi bilan shambarchas bog'liqdir. Ta'limda og'zaki va yozma nutqning bir vaqtda amalga oshirilishidan maqsad ham shu. O'zbek sinflarida o'quvchilar birinchi sinfdan boshlab bog'lanishli nutqqa o'rgatiladi. Og'zaki bayon, insho, matnlarni tuzdirish rasmlar yordamida hikoya qilish orqali ularning nutqlari shakllantiriladi. Ikkinchi sinfga o'tganda esa o'quvchilar matnni og'zaki hikoyalash va yozish mashqlari o'rgatiladi.

Yana bir yangi mavzumiz haqida mavzu qahramonlari yozuvchi va shoir hayot yo'li haqidagi matn bilan tanishtiriladi va savollarga javob beriladi.

Savollarga javob bering.

- 1. Ijodkorlarimiz qayerlik?**
- 2. O'zbekiston Respublikasi Davlat madhiyasining so'zlari muallifi kim?**
- 3. Xudoyberdi To'xtaboyev bolaligida kimlar bilan yashagan?**

4. “Mitti yulduz” qaysi ijodkorning ilk kitobi?

5. Xudoyberdi To‘xtaboyevning qaysi asari juda mashhur?

Bunday keyin esa grammatik qoida “O‘tgan zamon fe’li: -ar (-r)+edi, -mas+edi

Va mavzuga va qoidaga mos gaplar keltiriladi.

Nuqtalar o‘rniga mos so‘zlarni namunadagidek qo‘ying. Namuna: Xudoyberdi To‘xtaboyev bolalarni juda yaxshi ko‘rar edi.

1. Xudoyberdi To‘xtaboyev bolalarni juda

2. Abdulla Oripov yoshligidan she’rlar

3. Sen she’rlarni tez

4. Yosh Xudoyberdi bobosi Erkaboy va buvisi Robiyabibilar bilan ... ?

5. Hoshimjon sehrli qalpoqcha bilan ... ?

6. Men “Sariq devni minib” asarini qayta-qayta

suhbatlashmaslik yaxshi ko‘rmoq yozmoq yodlamaslik o‘qimoq yashamoq kabi mashqlarni ko‘rishimiz mumkin. Rusiyzabon o‘quvchilarimiz uchun bizning mamlakatimiz ma’naviy hayotida muhim rol o‘ynaydi. Sababi til o‘rganish orqali bizning milliyligimiz, ta’lim-tarbiya, madaniyatimizni ham o‘rganadi. Faqatgina o‘zbek tilida gapirmaydi, yozma nutqini boyitmaydi, milliy ma’naviyatimiz va qadriyatlarimizni ham o‘rganadi, hurmat qiladi.

Yozma nutq haqida tilshunos olim N. A. Mahmudov “Yozma nutq – nutq madaniyatining eng rivojlangan turi bo‘lib, u fikrni aniq, izchil, mantiqiy va tushunarli bayon etishni talab etadi.” Olim bu fikrlari bilan yozma nutqni o‘rganish jarayonida o‘zbek tili me’yorlariga rioya qilish zarurligini ta’kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. N. Rasulov, D. Usmonova, Y. Hasanova O‘zbek tili 5-sinf Yangi nashr. Toshkent – 2024
2. Mahmudov N. A. O‘qituvchi nutqi madaniyati.- Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
3. To‘xliyev B. Adabiyot o‘qitish metodikasi.- Toshkent: O‘qituvchi, 1992
4. N.Mahmudov, A. Nurmonov O‘zbek tilining nazariy grammatikasi (sintaksis) Toshkent-1995 “O‘qituvchi”
5. Abduazizov A. «O‘zbek tili metodikasi». — Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
6. 2. Jo‘rayev N., Qurbonov O. «O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi». — Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
7. 3. Mirzaaxmedova N. «Nutq madaniyati va uslubiy tahlil». — Toshkent: Fan, 2017.

ӨЗБЕК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ТҮТАСТЫҒЫ
TÜTASTYG‘Y OF UZBEK AND KAZAKH FOLKLORY

Сайфудинова Насиба Сейдрахымқызы,

Шырышық мемлекеттік педагогикалық университетінің
қазақ тілі және әдебиет бағытының 3-курс студенті
tilshi44@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6461-1703>

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/EIKL4083

Annotation. *This article examines the historical, cultural, and artistic commonalities between Uzbek and Kazakh folklore. It highlights the special role of folklore in preserving and transmitting the spiritual heritage of Turkic peoples. The paper analyzes the content and structural similarities of epic poems, fairy tales, proverbs, and legends, identifying shared spiritual values. Examples are provided to demonstrate the common roots of both nations, emphasizing the significance of their folkloric unity.*

Key words. *folklore, Uzbek literature, Kazakh literature, Turkic culture, spiritual heritage.*

Кіріспе. Өзбек пен қазақ халықтары ғасырлар бойы қатар өмір сүріп, тарихи тағдырлары ұқсас, тілі мен ділі жақын бауырлас халықтар ретінде қалыптасты. Бұл туыстық пен жақындық олардың фольклорлық мұраларынан айқын көрінеді. Фольклор — халықтың болмысын, дүниетанымын, наным-сенімін, ұлттық болмысын сақтайтын көркем айна. Осы мақалада біз өзбек пен қазақ фольклорының ортақ тұстарына, олардың рухани байланысына назар аударамыз. Фольклор — халықтың ғасырлар бойы жинақтаған рухани байлығының, тарихи жады мен мәдени құндылықтарының айнасы. Ол белгілі бір ұлттың дүниетанымын, тұрмыс-тіршілігін, арман-мұратын, адамгершілік және эстетикалық құндылықтарын көрсетеді. Өзбек пен қазақ халқы — түбі бір, тарихы мен тағдыры ұқсас түркі халықтары. Бұл ұқсастық олардың фольклорлық мұраларынан айқын аңғарылады. Өзбек және қазақ фольклоры — тек екі елдің емес, күллі түркі әлемінің ортақ мәдени коды. Фольклордың бұл салалары — халық жадында сақталған батырлық дастандар, ғашықтық жырлар, мақал-мәтелдер, ертегі-аңыздар және мифологиялық әңгімелер түрінде бүгінгі күнге жеткен. Мұндай туындыларда халықтың өмірге деген көзқарасы, рухани ізденісі мен құндылықтар жүйесі көрініс табады. Мақаланың айқындығы өзбек және қазақ фольклорындағы ортақ белгілерді, мазмұндық әрі көркемдік тұтастықты анықтау, олардың түбірлес екендігін дәлелдейтін мысалдар келтіріп, фольклорлық бірліктің түркілік рухани мұрадағы орнын айқындау.

Негізгі бөлім. Өзбек пен қазақ фольклорының тұтастығы ең алдымен олардың жанрлық жүйесінің, тақырыптық құрылымының және көркемдік бейнелеу тәсілдерінің ұқсастығынан көрінеді. Бұл — тек тарихи байланыс емес, мәдени сабақтастықтың, этнолингвистикалық үндестіктің де айғағы. Қазақтың «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын» эпостары мен өзбектің «Алпамыш», «Гүрүғли», «Авазхон» эпостары оқиға желісі мен кейіпкерлер типологиясы тұрғысынан айрықша ұқсас. Мысалы, «Алпамыс» жырында батырдың әділдік пен ел қамын көздейтін ержүрек тұлғасы сипатталады. Бұл жырларда батырдың анасына байланысты түс көру мотиві, баланың ерекше туғаны, жауға қарсы жалғыз аттануы — екі халықтың ортақ фольклорлық арқауы екенін көрсетеді (Жолдасбеков, 2000, 87-бет). Мұндай ұқсастықтар — ортақ

дүниетанымның көрінісі. Қазақ ертегілеріндегі «Тазша бала», «Жиренше шешен» сияқты кейіпкерлер өзбек ертегілеріндегі «Ақылли йигит», «Мулла Насриддин» бейнелерімен мазмұндық және мағыналық тұрғыдан сәйкес келеді. Бұл кейіпкерлердің басты ерекшелігі — тапқырлық, адалдық және әділеттілік. Екі халықтың ертегілерінде де ақыл мен білімнің үстемдігі, зұлымдықтың жазалануы — басты идея ретінде көрініс табады (Сейтжанұлы, 2014, 65-бет). Мақал-мәтел мен тұрақты тіркестердегі үндестік. Қазақ: «Еңбек етсең — емерсің», өзбек: «Меҳнат қилган — меҳрини топар» сияқты мақалдар мазмұн жағынан бірдей. Олар еңбекқорлықты, адалдықты дәріптейді. Сонымен қатар, екі халықта да «Дос жылатып айтады, дұшпан күлдіріп айтады» тәрізді мақалдар мағынасы мен тәрбиелік мәні жағынан ұқсас. Бұл — екі тілдің де түбірлік жақындығы мен рухани үндестігінің дәлелі (Исмаилов, 2011, 112-бет). Аңыз бен мифологиядағы ортақтық.

Қазақ пен өзбек аңыздарында ежелгі діни-мифологиялық сенімдер, табиғатқа табыну, рухтар мен киелі тұлғалар туралы нанымдар кездеседі. «Қызыр ата», «Шашты Өзиз», «Қарахан баба» сынды есімдер екі ел аңыздарында да кездесіп, халықтың рухани танымының өзегіне айналған (Қожахмет, 2012, 45-бет). Сонымен қатар, бұл аңыздарда тарихи тұлғалардың да мифтік сипат алуы — фольклорға тән құбылыс. Музыкалық фольклор мен салт-дәстүр үлгілері. Айталық, қазақтың «жар-жар», «беташар» дәстүрлі өлеңдері мен өзбектің «йигит оқиқаси», «куёв салом» үлгілері құрылымдық және орындаушылық жағынан ұқсас. Екеуінде де отбасылық салт-дәстүрлердің мән-маңызы, жасты тәрбиелеудегі рөлі ерекше көрсетіледі. Бұдан өзге, екі халықтың да фольклорлық шығармаларында табиғат бейнесі, жан-жануарлар әлемі мен адам мінезі көркем тілмен суреттеліп, ұрпаққа тағылым беру мақсаты көзделеді.

Қорыта айтқанда, Қазақ пен өзбек фольклоры — түркі әлемінің ортақ мұрасы. Бұл екі халықтың ауыз әдебиетінде сақталған ертегі, жыр, аңыз, мақал-мәтелдері — рухани тұтастықтың дәлелі. Сондықтан фольклорды зерделеу арқылы біз тек әдеби мұра емес, сонымен қатар тарихи-мәдени байланыстарды да терең түсіне аламыз. Болашақта бұл тұтастықты ғылыми негізде зерттеп, ортақ мұраны сақтау — маңызды міндеттердің бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әуезов, М. (1991). Әдебиет тарихы. Алматы: Ана тілі.
2. Жолдасбеков, М. (2000). Ежелгі дәуір әдебиеті. Алматы: Жазушы.
3. Исмаилов, Ғ. (2011). Өзбек фольклорының қазынасы. Ташкент: Фан.
4. Қожахмет, С. (2012). Қазақ аңыздары мен әпсаналары. Алматы: Дәуір.
5. Сейтжанұлы, Б. (2014). Түркі халықтарының ертегілері. Түркістан: Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ.
6. Тұрсынов, Б. (2006). Қазақ эпосы және түркология. Алматы: Санат.
7. Нұрмағамбетов, Ә. (1997). Фольклортану негіздері. Алматы: Рауан.
8. Рахманқұл, Б. (2009). Фольклор және ұлт руханияты. Ташкент: Шарқ.
9. Мұқанов, С. (1982). Халық мұрасы. Алматы: Ғылым.
10. Мухаммаджанов, З. (2010). Туркистон халқ оғзаки ижоди. Ташкент: Маърифат.

**YANGIQO'RG'ON SHEVASIDA OLMOSH SO'Z TURKUMINING QO'LLANISHIGA
DOIR
ON THE USE OF THE PRONOUN WORD CLASS IN THE YANGIKORGON
DIALECT**

Rahimqulova Ohista Annaqul qizi

ToshDO'TAU talabasi

ohistarahimqulova@mail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/EOSX7473

Annotation. This article discusses the peculiarities of pronouns in the Yangikurgan dialect of the Akdaryo district of the Samarkand region.

Key words: Yangikurgan dialect, ancient Turkic language, old Turkic language, old Uzbek language, modern Uzbek language, Karluk dialect, Oghuz dialect, Kipchak dialect, literary language, dialect, pronoun.

So'z turkumlarining, jumladan, olmoshning o'zbek tilshunosligida o'rganilishi haqida S. Ashirboyevning "O'zbek tili grammatik qurilishining o'rganilish tarixidan (1875-1917-yillardagi rus turkologlari asarlari asosida)" mavzusida yozilgan nomzodlik dissertatsiyasi va J. Eltazarovning "So'z turkumlari haqida lingvistik nazariyalar" nomli monografiyasida batafsil ma'lumotlar berilgan [Элтазаров, 1996:128].

Olmosh so'z turkumining shakllanishi va taraqqiyoti haqidagi ba'zi ma'lumotlar bilan tilshunos va shevashunos olimlar G'.Abdurahmonov, Sh.Shukurov, Q.Mahmudov [Abdurahmonov, Shukurov, Mahmudov, 2008], E.Fozilov [Фозилов, 1965:172], F. Abdullayev [Абдуллаев, 1961], N.Rahmonov, Q.Sodiqov [Rahmonov, Sodiqov, 2009], S.Ashirboyev [Ashirboyev, 2021], B.Abdushukurov [Abdushukurov, 2021], B.Jo'rayev [Жўраев, 1969], S.Ibrohimov [Иброхимов, 1967]lar tomonidan nashr qilingan adabiyotlar orqali tanishishimiz mumkin.

Olmosh so'z turkumi qadimgi turkiy til davridayoq shakllangan bo'lib, ular quyidagi xususiyatlarga ega:

1) o'zlik olmoshi - *öz* dan tashqari, *käntü(kändü)* so'zi bilan ham ifodalangan. *Öz* aslida ot bo'lib, u "nafs" va "jon" ma'nolarida ishlatilgan.

2) uchinchi shaxs kishilik olmoshi bosh formada *ol* shakliga ega bo'lib, boshqa formalarda *a (n)* shaklini oladi: *aniñ (uning)*, *ani (uni)*, *añgar (unga)*, *anda yoki anta (unda)*, *aniñ (u bilan)*.

3) kishilik olmoshlarining birinchi shaxs birligi *män* va *bän* shakllariga, ikkinchi shaxs birligi *sän* shakliga ega bo'lib, jo'nalish formasida qalinlashadi: *baña, maña (menga)*, *saña (senga)*.

4) *biz* va *siz* olmoshlarining qaratqich shakli *-ñ*, jo'nalish shakli *-nä* qo'shimchasi bilan yasaladi: *biziñ (bizning)*, *siziñ (sizning)*, *biziñä (bizga)*, *siziñä (sizga)*.

5) bu olmoshning qaratqich shakli: *buña (r)*: *muña (r)* ko'rinishlariga ega.

6) *nima* so'roq olmoshi o'rnida *nä*, *qaysi* o'rnida: *qan(j)u* va *qaju*, *qandaj* o'rnida *nälük* ishlatiladi.

7) birgalik olmoshi *hamma* o'rnida *qamuy* va *alqu* iste'mol qilinadi.

8) belgilash olmoshi *har* o'rnida *saju* (pozitiv holatda) ishlatiladi.

inkor (bo‘lishsizlik) olmoshi *heč* o‘rnida *nāñ* iste‘mol qilinadi [Ўзбек халқ шевалари морфологияси, 1984:102]

Eski o‘zbek tilida ham olmoshning quyidagi ma‘no turlari amalda bo‘lgan: kishilik olmoshlari, o‘zlik olmoshlari, ko‘rsatish olmoshlari, so‘roq olmoshlari, birgalik olmoshlari, belgilash olmoshlari, gumon olmoshlari, bo‘lishsizlik olmoshlari. Ta‘kidlash lozimki, olmoshlar turlanganda ayrim o‘zgachaliklarga ega bo‘lgan. Jumladan, hozirgi o‘zbek tilida so‘roq olmoshi vazifasini bajaruvchi *nima* so‘zi eski o‘zbek tilida, asosan, “narsa” ma‘nosida qo‘llangan: *Dedi: ejlāb murāttib kāmālārni // salīñ anda kereklik nimālārni? (Navoiy, FSH). Ushbu jetti nimāni kāltürünüz? (SHN). Žavāhir va altun va kümüş va nafis nimālārni jūklāb eltti?(BN). Sanaʼyuluqsiz nimālār, jilqilar aldi? (O‘N).*

Shevalardagi olmoshlar adabiy tildan jiddiy farq qilmaydi. Kishilik olmoshlari aynan yoki qisman fonetik o‘zgarishlar bilan qo‘llanadi. Ya‘ni o‘g‘uz va qarluq shahar shevalarida *men ~ mān, sen ~ sän* variantida kelishi xarakterli. Qipchoq lahjasi shevalarida III shaxsda *u, o, ul, ol* variantlarida uchraydi. Andijon va shimoliy o‘zbek shevalarida *men, sen* olmoshi qaratqich kelishigida *meñ, señ* shaklini olishi kuzatiladi: *Meñ (mening) işimä aralaşma (shim.o‘zbek. shev.). Señ (sening) körğin kemäsä (Andijon).*

Samarqand viloyati Oqdaryo tumani Yangiqo‘rg‘on qishloq qarluq shevasi vakillari nutqida olmoshlar ba‘zi fonetik o‘zgarishlarga uchragan holda qo‘llanadi.

Kishilik olmoshlari		
Sh	Birlik	Ko‘plik
I	mān	biz
II	sän	siz
iii	u	ula(r)

Kishilik olmoshlar kelishik qo‘shimchalarini qabul qilganda quyidagicha turlanadi:

	Birlik	Ko‘plik
B.k.	mān, sän, u	biz, siz, ula(r)
Q.k.	māni, sāni, uni	bizāni, silāni, ulāni
J.k.	māña, sāñā, uñā	bizägä, silägä, ulägä
O‘.p.k.	männä, sännä, unnä	bizädä, silädä, ulädä
Ch.k.	männän, sännän, unnän	bizädän, silädän, ulädän

Bundan tashqari Samarqand viloyatidagi *Kattaqo‘rg‘on, Urgut, Qarnob, Payshanbaning* turk-barlos, arab, eroniy, dahbet va boshqa shevalarida ham aynan shu shaklda qo‘llanadi: *sängä işim bā: sāni qārājā, ālāv dep kulli<kulni ālip kelipsän* (Qarnob, Kattaqo‘rg‘on); *man inak sāyāppän, san işka bolliñmi* (Samarqand, Urgut). [Пажабов, 1996:172].

Ko‘rsatish olmoshlari. Ushbu shevada ko‘rsatish olmoshlarining quyidagi shakllari mavjud: *u, bu, šu, oša, anšu, manšu, manbu, anbu, manāv* jerdagi // *mān* jerdagi, *xājlā(xajlā), anāv* (ko‘rinib turgan yaqin masofadagi narsa va shaxsga nisbatan ishlatiladi. Shaxsga nisbatan ishlatilganda gumon, kesatiq-piching ma‘nosida ishlatiladi.) *Anāvi xāntaxta ustida turgan čājnakni āpke. Anāv keldimi* (kesatiq ma‘nosida). *Anāvi ādāmni tānijsänmi?* (gumon ma‘nosida).

S. Ibrohimov Toshkent shevasida *mana bu* ko'rsatish olmoshining *māmbu // mām̄bi // mā:bi* tarzida qo'llanishini qayd qiladi. Andijon shevasida esa to'liq shaklda (*mānā bu*) yoki *manāvi* tarzida qo'llanishi ta'kidlanadi: *Manāv jerdäg i// mājnerdägi* kabi [Иброхимов, 1967:160]. Misollardan ko'rinadiki, Andijon shevasi ham Yangiqo'rg'on shevasiga deyarli o'xshash.

So'roq olmoshlari. So'roq olmoshlari hozirgi o'zbek adabiy tilidan deyarli farq qilmaydi: *kim, nima, qāni, qāčān, qānčaj // qānnāj*(biror narsaning katta-kichikligini(hajmini) ifodalash uchun qo'llaniladi), *qānnāj qib, qājsi, neštā* va h.k.

O'zlik olmoshi. Ushbu olmoshning, faqat o'z shakli qo'llaniladi va adabiy til bilan bir xil.

Belgilash-jamlash olmoshi. Olmoshning ushbu turi hozirgi o'zbek adabiy tiliga mos keladi: *barča, bari, hammasi, butun, barča, har kim, har narsa, har qajsi, har nima // harna* va h.k.

Bo'lishsizlik olmoshi. *Heč* so'zidan keyin so'roq olmoshlarini keltirish yordamida hosil qilinadi: *mān sānnān heč nimā kutmājman*.

Gumon olmoshlari. Gumon olmoshlari adabiy tildagi kabi so'roq olmoshlariga – *dir* affiksini qo'shish orqali hosil qilinishi faol: *Kočada kimdir sāni kutyāpti. Nimādīr jegim kelyāpti. Qāčāndīr bārārmān ōša qīšlāyīna* kabi.

Xulosa qilib aytganda, Yangiqo'rg'on shevasi vakillari nutqida ko'rsatish va so'roq olmoshlari kichik fonetik o'zgarishga uchraydi va yuqorida ko'rib o'tganimizdek miqdor-darajani ham bildiradi: *Bōjnīn bunčajam ūzūn; Qančaj (qanaqa)kōjlaq āldīn?; Bunčaj qilib (bunaqa qilib) barčanīn kōjlinī qāldirma; Šunčaj (shunaqa) saxij insānlar kōpajaversin, Šunnajam (shunayam) bir gōzal qīz kōrdim, kōrib ōziŋgiz ham yāqtīrib qālasiz! Qannaj qī:p (qanday qilib) bū natižaga erišdīn? Unčaj (unaqa)axmāqāna savāllarni qajdan ālasan-a!?* kabi.

Shu bilan bir qatorda Yangiqo'rg'on shevasining Andijon, Qo'qon shevalari bilan o'xshash jihatlari mavjudligini ham ko'rishimiz mumkin. Masalan, kishilik olmoshlari I shaxs ko'plikda aynan bir xil: *silā // silār* shaklida qo'llanishi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektalogiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021.
2. Abdushukurov B. O'zbek tili tarixi. – Toshkent: Nodirabegim, 2020.
3. Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: O'zbekiston Faylasuflar Milliy jamiyati, 2008.
4. Абдурахмонов Г., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982.
5. Абдуллаев Ф. А. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент: Фан, 1961.
6. Фозилов Э. Ўзбек тилининг тарихий морфологияси. – Тошкент: Фан, 1965.
7. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi – Toshkent: O'zbekiston Faylasuflar Milliy jamiyati nashriyoti, 2009.
8. Ўзбек халқ шевалари морфологияси. – Тошкент: Фан, 1984. – 81-105 б.
9. Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1969.
10. Элтазаров Ж. Сўз туркумлари ҳақидаги лингвистик назариялар. – Самарқанд: СамДУ, 1996.

HAZORASP SHEVALARIDA QARINDOSHLIK (AQROBALIK) SO'ZLARINING
QO'LLANISHIGA DOIR
ON THE USE OF KINSHIP WORDS IN HAZORASPIAN DIALECTS

Dilnura Sailboyeva,
ToshDO'TAU talabasi

Ilmiy rahbar: filol.f.f.dokt.(PhD), Alimardanov Elyor,
Doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/KUMP1300

Annotation. This article analyzes the kinship terms used in the Hazorasp dialects of the Oghuz dialect of the Uzbek language.

Key words. Khorezm dialects, Hazorasp dialects, Oghuz dialect, lexicon, kinship words.

Ma'lumki, Hazorasp shevalari o'zbek tilining o'g'uz lahjasiga mansubdir [Жуманазаров 1961, 3]. Aksar adabiyotlarda hudud shevalari Janubiy Xorazm dialekti tarkibiga kiritiladi [Поливанов 1933, 27]. F.Abdullayev Xorazm o'g'uz shevalarini ikkiga ajaratib, Hazorasp shevalarini Hazorasp-Yangiariq guruhiga kiritadi [Абдуллаев 1961, 267]. Xorazm vohasi shevalarining arel lingvistik tasnifida mazkur arealdagi o'g'uz shevalari 3 guruhga bo'linib, Hazorasp shevalari Hazorasp-Yangiariq tip shevalariga kiritiladi [Alimardanov 2024, 26-27].

Hazorasp shevalarining leksik xususiyatlari o'zbek adabiy tili va boshqa shevalar bilan ko'p tomonlama umumiy bo'lsa-da, lekin ushbu hududgagina xos bo'lgan leksik xususiyatlarni ham o'zida aks ettirishi bilan ahamiyatlidir. Biz ushbu maqolada, Hazorasp shevalarida qo'llanuvchi qarindoshlik bilan bog'liq so'zlarni tahlil qildik.

Ulli änä / ulliänä – buvi. Ushbu leksema buvi ma'nosida umumiy qo'llanmaydi, faqat otaning onasiga nisbatan ishlatiladi. Masalan: *Här säpär Täškentä qajtzaqimda ullianam pensijälärindän bärädilä* (*Har safar Toshkentga qaytayotganimda buvim nafaqalaridan beradilar*). Ona tomondan buvi leksemasi esa *mama* so'zi bilan ifodalanadi. Masalan: *Mamam Tashkentä davolanmaqa gäldilä* (*Buvim Toshkentga davolanishga keldilar*).

Shuningdek, tumanning Beshta, Qirtepa qishloqlarida *ulliänä* so'zi o'rnida *mama*, Karvak, Yangibazar, Muxomon qishloqlarida esa *änä / ænä / ene* leksemasi ham ishlatiladi. Masalan: *Mamam äkäm bilän Ürgänčä getdilä* (*Buvim akam bilan Urgancha ketdilar*).

Ulli ata / ulliata / ullata – bobo. Bu so'z bobo ma'nosida faqat otaning otasiga nisbatan qo'llanadi. Masalan: *Ullatam bizärä ba:γdan mevälä äkkägänidilä* (*Bobom bizga bog'dan mevalar olib kelgan edilar*). Ona tomondan bobo so'zi buva shaklida qo'llanadi. Masalan: *Buvam on äkki jil äldin qajtiš boyan ädilä* (*Bobom o'n ikki yil oldin vafot etgan*). Beshta, Qirtepa qishloqlarida farqli o'laroq *ulliata* so'zi ishlatilmaydi, uning o'rniga buva, Karvak, Yangibazar, Muxomon qishloqlarida esa *ata* so'zi qo'llanadi. Masalan: *Buvam taraptan ayi:nimiz däsäm Sümbül heč išanmijdi, buvam bilän vunin buvasi a:ya-ini, axir* (*Bobom tarafdin qarindoshimiz desam Sunbul hech ishonmaydi, bobom bilan uning bobosi aka-uka, axir*).

Kiči ata / kičciata – amaki. Otaning akasiga nisbatan aytiladi. Masalan: *A:xšam kičciatamlada quda danišmada xizmat ätip dim xarippiz* (*Kecha amakimlarnikida quda chaqiriqda xizmat qilib judayam charchabmiz*).

Kiči ana – yanga, kelinoyi. Otaning akasining xotiniga nisbatan aytiladi. Masalan: *Kičcianam gäli:n alip dim jünlajdilä göz dejmägij* (*Kelinoyim kelin olib bemalol bo'ldilar, ko'z tegmasin*).

Äkä – ota. Xorazm o'g'uz shevalarida *otä* leksemasi *äkä* so'zi bilan ifodalanadi. *Bi göjnäkni maņa äkäm doyilyan günimdä äppärgänlä*. Lekin ba'zan *otä* leksemasi *dädä*, *ata* so'zlari bilan ham ifodalanadi. Masalan, Ovshar qishlog'ida: *Dädäm dävlat išindä işläştän göra dejqančiliq ätišni maqul görädilä* (*Otam davlat ishida ishlashdan ko'ra dehqonchilik qilishni ma'qul ko'radi*).

Apa – ona. Xorazm o'g'uz shevalarida *ona* leksemasi *apa* so'zi bilan ifodalanadi. *Apam bilän günböji bayda čijä terip geštä banka japtik* (*Onam bilan kun bo'yi bog'da olcha terib kechki payt banka*

yopdik). Lekin ba'zan ona leksemasi *änä* / *ænæ* / *ene* so'zi bilan ham ifodalanadi. Masalan, Ovshar qishlog'ida: Bu dunjada *ænædijin me:riban a:dam joq* (Bu dunyoda onadek mehribon odam yo'q).

Aya – aka. *Qadam ayam bilän Siraj ayam täškildä dim jaman güriñ bärdilä* (Qadam akam bilan Siroj akam ziyofatda hech kimga gap bermadilar).

Äpkä – opa. *Äpkämi ötkän jil güzäktä üzätvädik* (Opamni o'tgan yil kuzda uzatgandik). Apka ba'zan katta ba'zan kichik ayollarning ismidan keyin hurmat yuzasidan qo'shib ishlatiladi: *Mühäbbät äpkäm jaqī:nda qidirišmadan qajtadila* (Muhabbat opam yaqinda sayohatdan qaytadi).

Da:ji – tog'a. *Dajim niččä jildän bärin Qaršida bazarčiliq ätädilä* (Tog'am ancha yildan beri Qarshida savdo qiladilar).

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: Фан, 1961. – 346 б.
2. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176 b.
3. Alimardanov E. Xorazm dialektal zonasida o'zbek va turkman shevalarining o'zaro ta'siri (kontaktologik aspektda): Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024. – 161 b.
4. Жуманазаров Ю. Ўзбек тили Ҳазорасп шевасининг морфологик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... Дисс. – Тошкент, 1961. – 246 б.
5. Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. – Тошкент: УЗГОСИЗДАТ, 1933. – 45 с.

TA'LIM SOHASIDA NEOLOGIZMLARNING SHAKLLANISHIGA OID NAZARIY
ASOSLAR
THEORETICAL BASIS FOR THE FORMATION OF NEOLOGISMS IN EDUCATION

Mamadaliyeva Komila Ramazonovna,
Toshkent amaliy fanlar universiteti magistranti
Doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/WEOC4630

Annotation. *This article provides an in-depth analysis of the theoretical foundations for the formation of neologisms in the field of education, as well as their linguistic nature, causes of emergence, models, and classification criteria. The article also identifies the criteria for classifying neologisms according to their meaning, structure, and function. The results of the research highlight the importance of systematically studying neologisms that reflect the current demands of the education system.*

Key words. *education, modern technology, methodology, neologism, digital environment, language resources, model, innovative, webinar, chat, virtual, interactive lesson, credit system, nominative, expressive, linguistic processes, affixation, composition, calquing, abbreviation.*

So'nggi yillarda ta'lim sohasida yuzaga kelayotgan yangi hodisalar, texnologik yutuqlar va metodik yondashuvlar o'zining yangi atamalar va tushunchalarni talab qilmoqda. Shu bilan birga, ta'lim bozorida va ilmiy-tadqiqot sohasida yangi so'z va iboralar — neologizmlar faol shakllanishi kuzatilmoqda. Bu jarayon tilni rivojlantirish va yangi ehtiyojlarga moslashda muhim rol o'ynaydi. Ushbu maqolada ta'lim sohasida neologizmlarning shakllanishi, ularning nazariy asoslari va o'ziga xos xususiyatlari muhim nuqtalarda tahlil qilinadi.

Neologizm — bu tilga yangi qoshilgan, ya'ni yangi paydo bo'layotgan yoki mavjud so'zlarning yangi ma'nolarda ishlatiladigan so'z yoki ibora. Lingvistik nuqtai nazardan neologizm — tilning rivojlanish jarayonida paydo bo'ladigan yangi leksik birlikdir. Ular til faoliyatida zamonaviy ehtiyojlar, ilm-fan, texnologiya va madaniyatdagi yangi hodisalarni ifodalash uchun paydo bo'lishi mumkin.

Lingvistik tavsifiga kelsak, neologizm, avvalo, morfologik, leksik va semantik o'zgarishlar bilan ajralib turadi. Ular tilboshidan yangi so'zlarning qo'shilishi yoki mavjud so'zlarning yangi semantik ma'nolarga ega bo'lishi natijasida yuzaga keladi. Masalan, "chat", "app", "blog" kabi so'zlar zamonaviy texnologik muhitda yangi ma'noga ega bo'lib, tilimizga kirib kelmoqda.

Neologizmlarning shakllanishi turli omillarga bog'liq bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

a) texnologik rivojlanish va raqamli muhit — zamonaviy texnologiyalar uchun yangi atamalarga ehtiyoj tug'iladi. Internet, mobil aloqalar, onlayn ta'lim, virtual sinflar kabi hodisalar yangi neologizmlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Masalan, "webinar", "offline-darslar", "bot" kabilar bu omillarga misol bo'la oladi.

b) ilmiy-texnik yutuqlar va ilmiy izlanishlar — yangi metodlar, konseptlar va yondashuvlar uchun yangi tushunchalar va so'zlar kerak bo'ladi. Ta'limda o'qituvchilar va o'quvchilarning yangi ehtiyojlarini qondirishda neologizmlarning roli katta.

c) madaniy va ijtimoiy omillar — jamiyatdagi madaniy janglar, yangi odat va madaniyat shakllanishi, yoshlar orasida innovatsiyalarning ommalashuvi neologizmlarning shakllanishiga turtki bo'ladi.

d) til resurslari va lingvistik jarayonlar — mavjud til imkoniyatlaridan foydalanib, yangi ma'noda ishlatiladigan so'zlar yoki so'z birikmalari yaratiladi, ba'zan esa mavjud so'zlar morfologik va fonetik o'zgarishlar bilan yangi shakllarga ega bo'lishi mumkin. Ushbu omillar birgalikda ta'lim sohasida neologizmlarning paydo bo'lishiga, tarqalishiga va mustahkam o'rin olishiga sharoit yaratadi. Boshqacha aytganda, ta'lim tizimidagi o'zgarishlar — metodologiya, texnologiya, tizim yoki talabalarni bilim bilan ta'minlash tizimidagi yangiliklar — tilni ham

shunga mos ravishda boyitib boradi. Natijada, ilg'or g'oya yoki jarayonni ifoda etish uchun ilgari ishlatilmagan yoki kam qo'llangan atamalar paydo bo'ladi. Bu holat tilning leksik tizimida aks etib, uning zamonaviy shart-sharoitlariga mosligini ta'minlaydi.

Tilshunoslikda neologizmlarning paydo bo'lish jarayoni turli modellarga asoslangan. Olimlar, xususan J. Algeo, A. Rey, U. Weinreich, R. Hogg, D. Crystal kabilar bu jarayonni turlicha tizimlashtirib berganlar.

J. Algeo fikriga ko'ra, neologizmlarning paydo bo'lishida ikki asosiy model ajralib turadi: Leksik ijod (coinage) — bu jarayonda butunlay yangi so'z yoki atamalar yuzaga keladi. Masalan, ta'lim tizimiga “flipped classroom” yoki “MOOC” kabi atamalar kiritilishi. Leksik o'zlashtirma (borrowing) — bu holda til chetdan tayyor atamani yoki tushunchani o'zlashtirib oladi (masalan, “webinar”) yoki tarjima yoki kalkalash yo'li bilan ishlatadi (masalan, “ochiq dars”).

A. Rey esa neologizmlarni innovativ (yangi asosda paydo bo'lgan) va qayta semantikashtirilgan (avval mavjud bo'lgan leksikaning ma'nosini oshirish yoki o'zgartirish) turlarga ajratadi.

Tilshunoslar ta'lim tizimidagi neologizmlarni turli mezonlar asosida tizimlashtiradilar. Ana shulardan asosiylarini keltirsak: Mazmuniga ko'ra: Metodik neologizmlar (masalan, “interfaol dars”) Pedagogik jarayonlar yoki tizimlarini aks ettiruvchi neologizmlar (masalan, “kredit tizimi”) Ta'lim resurslarini yoki vositalarni bildiruvchi neologizmlar (masalan, “elektron darslik”) Tuzilishiga ko'ra: Sodda (ya'ni, bitta asosdan tashkil topgan, masalan, “vebinar”) Qo'shma yoki birikma (ikki yoki undan oshiq asosning qo'shilishidan hosil bo'lgan, masalan, “elektron portfel”) Kalkalash yoki tarjima asosida paydo bo'lgan (masalan, “ochiq ta'lim”—open education ning tarjimasini).

Neologizmlarning paydo bo'lishida turli lingvistik jarayonlar ham muhim rol o'ynaydi. Ana shulardan asosiylarini keltirsak:

-affiksatsiya: asos yoki o'zakka qo'shimcha qo'shish yo'li bilan (masalan, “elektronlashtirmoq”)

- kompozitsiya: ikkita yoki undan oshiq mustaqil asosni qo'shish (masalan, “onlayn-ta'lim”)

- kalkalash: chet tilidan to'g'ridan-to'g'ri tarjima (masalan, “open classroom”—“ochiq sinf”)

- qisqartma: so'z yoki birikmaning qisqartirilishi (masalan, “MOOC”—Massive Open Online Course)

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, ta'lim tizimida neologizmlarning paydo bo'lishi — bu zamon talabiga mos ravishda tilning leksik tizimiga kiritiladigan yangilik hisoblanadi. Bu jarayon, o'z navbatida, tilning ekspressiv imkoniyatlarini oshirib, ta'lim tizimidagi ilg'or g'oya, metod va vositalarni aniqlash, tizimlashtirish va tarqatishga xizmat qiladi. Maqolada ta'lim sohasida neologizmlarning paydo bo'lishiga oid nazariy asoslar tahlil qilindi. Tadqiqot natijasi shuni ko'rsatadiki, ta'lim tizimidagi o'zgarishlar, ilg'or metodologiya va texnologiyalarning joriy etilishi leksik tizimda ham aks etib, yangi atamalar paydo bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Neologizmlar ta'lim jarayonidagi tushuncha va hodisalarni aniqlash, tizimlashtirish hamda samarali aks ettirishda muhim rol o'ynaydi. Shunday ekan, ularni tizimli o'rganish zamonaviy ta'lim tizimini aks ettiruvchi tilni boyitishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Algeo, J. (1991). Fifty Years Among the New Words: A Dictionary of Neologisms 1941–1991. Cambridge University Press.
2. Rey, Alain. (1995). Essais de terminology. Paris: PUF.
3. Weinreich, Uriel. (1966). “Is semantic structure language-specific or universal?” In: Universals of Language. Ed. Joseph H. Greenberg. MIT Press.
4. Hogg, Richard. (2002). An Introduction to Historical Linguistics. Edinburgh University Press.

5. Crystal, David. (2003). The Cambridge Encyclopedia of Language. 2nd ed. Cambridge University Press.
6. Leech, Geoffrey N. (1974). Semantics. Harmondsworth: Penguin.
7. Sodiqova, N. (2019). Hozirgi o‘zbek tilida neologizmlarning leksik-semantik xususiyatlari. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiya. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.
8. Ko'chkarova, G. (2015). "Terminologiya tizimida neologizmlarning o'rni." Til va adabiyot ta'limi. 2015, 2-son.
9. Safarov, Sh. (2009). Til, nutq va uslubiyat. Toshkent: Universitet.
10. Rasulov, R. (2011). "Neologizmlarning leksik tizimda paydo bo'lish omillari." O'zbek tili va adabiyoti. 2011, 4-son, 34–39-b.

QADIMGI YOZMA MANBALAR VA XALQ OG'ZAKI IJODI NAMUNALARIDA MIFOLOGEMALAR

MYTHOLOGUES IN ANCIENT WRITTEN SOURCES AND EXAMPLES OF ORAL FOLK LITERATURE

Rajabbayeva Ozoda Axror qizi,
toshDO'TAU magistranti

ozodarajabbayeva05@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/KARR1054

Annotation. *All myths and legends mentioned in ancient written sources are closely related to the first ideas of people about the creation of the world. As we get acquainted with myths and legends, we can observe the common aspects of myths and mythological ideas of different peoples. If myths arose through the view of primitive man about how the world appeared and the processes related to nature, mythologemes arose by studying the reasons for the emergence of these mythological ideas and explaining the role of man in this process. Mythologeme is used to describe mythological plots, scenes and images in the cultures of the peoples of the world, the characteristic features, globality and generality of images [Myth and Artistic Creation, 2024:198]. Among the mythologemes that are important for Turkic and other peoples, the analysis of the "tree of life" and "mountain of the world" was discussed. These mythologies reflect the ideas about the creation of the world and create a commonality between peoples. This shows that mythologies have not lost their significance and value even today.*

Key words. *mythologema, mythological image, "tree of life", "mountain of the world".*

Mifologema dunyo xalqlari badiiy tafakkurida keng tarqalgan, universallik va globallik xususiyatlariga ega bo'lgan mifologik syujetlar, obrazlar va tasavvurlar hisoblanadi. Bunga eng katta namuna qilib "dunyo tog'i" va "hayot daraxti"ni ko'rsatish mumkin.

"Dunyo tog'i" mifologemasini ko'p xalqlar orasida tarqalgan bo'lib, uni ko'plab olimlar tadqiq qilganlar. Turkiy xalqlar mifologiyasidagi tog' kulti haqida L.P.Potapov [Культ гор на Алтае, 1946:142-160], fin-ugor xalqlari va turkiy xalqlardagi olamni ushlab turuvchi ustun haqidagi qarashlarni U.Xolmberg [The world-mountain / Finno-Ugric and Siberian Mythology, 1927:341-349], jahon xalqlari mifologiyasida "dunyo tog'i" haqidagi qarashlarni M.Eliade [Космос и история, 1987:152-154] kabi olimlar o'z tadqiqotlarida fikr bildirganlar. Lekin ushbu olimlarning izlanishlari biroz tor doirada bo'lib, mifologik obrazlarning semantik-funksional xususiyatlari to'g'risida u qadar ko'p ma'lumot berilmagan. O'zbek olimlaridan esa Sh.Turdimov, J.Eshonqulov fikr bildirgan. Xususan, N.Jo'raqo'ziyevning dissertatsiyasidan mifologemalar keng joy olgan.

"Dunyo tog'i" mifologemasida olamning markazi tog' hisoblanadi. Tog'ning ildizi yer ostidan boshlanib, yuqori qismi esa ko'kka yetadi. Barcha xalqlarning tushunchasiga ko'ra, "dunyo tog'i" dunyoni ushlab turuvchi ustun hisoblanadi. Bu inonch uzoq o'tmishga borib taqalgani uchun qadimgi manbalarga murojaat qilish lozim. Ibtidoiy odam tabiat hodisalari va tog'lar oldida o'zlarini ojiz deb bilishgan. Shu sababdan tog' cho'qqilarida Tangrilar, ruhlar yashashiga ishonishgan. Ular cho'qqilarda ibodat qilishlikni, muqaddas amallar, urf-odatlarini amalga oshirishni, qurbonliklar qilishlikni to'g'ri deb bilganlar. Bunga qadimgi yozma manbalar asos bo'la oladi. "Irk bitik"ning o'n ikkinchi folida tog' bilan bog'liq jarayon mavjud:

"Er (yigit) ovga bordi, tog'da qamlandi, tangridir Erklig (Erlik-osmonda) deyishadiki: shunday bilinglar, yomon bu." [Irk bitig, 2013:36]

000 00000 000

772

qismida esa o'lim saltanatiga hukmronlik qiladigan ruhlar yashaydi, degan qarashlar mavjud [Мифы народов мира, 1987:311].

4. Ayrim xalqlar “dunyo tog‘i”ning tepa qismida “hayot daraxti” o’sadi, degan tasavvurga ega bo‘lib, daraxtning tepasida bir qush ham bo‘lgan. Qush olamni kuzatib, vaqtni nazorat qilib, qayd etib borishlik vazifasini bajargan, degan tasavvurlar mavjud [Қадимги туркий ёзма ёдгорликларда космогоник мифология, 2018:90]. “Dunyo tog‘i”da “hayot daraxti” o’sishi qadimgi turkiylarda ham mavjud bo‘lib, oltoylarda boyterak va boyqayin daraxti, o‘zbeklarda esa chinor, archa, yong‘oq, tut va terak daraxtlari asos qilib olingan [Ўзбек фольклорида ҳаёт дарахти, 2010:11-14].

5. “Dunyo tog‘i” samoviy otlar yashaydigan makon sifatida ham tasavvur qilingan. Buni dostonlarda otlar asosiy qahramonlarga yordam berib, ularni dushmanlaridan xalos qilib, tog‘ga olib chiqishini ko‘rishimiz mumkin.

Tog‘ning muqaddaslashtirilishiga xalq og‘zaki ijodi namunalari bilan bir qatorda, “Irq bitik” qo‘lyozmasida tog‘ haqida bir qancha parchalar keltirilgan. Ushbu asar tush ta’biriga asoslangani uchun tushda tog‘ni ko‘rish sabablarini tushuntirish orqali tog‘ning ahamiyatini bilish mumkin. Tushda tog‘ni ko‘rish, tengdoshlar orasida eng sarasi bo‘lish, yukasilish, urush-janjaldan, g‘avg‘odan uzoq turish lozimligini bildiradi. Bundan tashqari, mol-mulk ko‘payishi hastalikdan uzoq bo‘lish, dushmanlik qilishni istagan yomon niyatli insonlar o‘zlari pand yeyishini anglatadi. Folning mazmunidan tog‘ni tushda ko‘rish ezgulikka olib keladi, degan xulosaga kelish mumkin.

“Dunyo tog‘i” mifologemasi nafaqat turkiy xalqlar uchun, balki boshqa xalqlar uchun ham ahamiyat kasb etadi. Chunki ushbu mifologema ko‘plab xalqlarning olam yaralishi bilan bog‘liq tasavvurlari jamlanmasi hisoblanadi. Shu boisdan, “dunyo tog‘i” mifologemasi jahon xalqlari, jumladan turkiy xalqlarning adabiy tafakkur namunasi sifatida bugungi kunda ham saqlanib qolgan.

Ibtidoiy odam o‘zini va olamni tushunishga harakat qilish chog‘ida tabiatni jonli deb tasavvur qilganlar. Bu kabi animistik qarashlar natijasida tog‘, suv, daraxt kabilarga sig‘inish kelib chiqqan. “Hayot daraxti” nomini turli xalq turlicha nomlar bilan atasa-da, uning kelib chiqishi umumiydir: “Markaziy daraxt”, “Aql daraxti”, “O‘lim daraxti”, “Samo daraxt”, “Quyi olam daraxti”, “Muqaddas daraxt”, “Shomon daraxti” kabi nomlar bilan atalgan [Ўзбек фольклорида ҳаёт дарахти, 2010:7]. Shomon daraxtlari odamga baxshichilik qobiliyatini tuhfa qilsa, uning mevasini yegan begona odam esa hayvonga aylanib qolishi, yana bir manbada esa daraxtning mevasi o‘likni tiriltirish xususiyatiga ega ekanligi aytilgan. Har bir narsaning vujudga kelish sabablari va jarayoni mavjud. Xususan, “hayot daraxti” V.V.Yevsyukovning ta’kidlashicha, okean suvliklaridan iborat bo‘lgan olamda quruqlik paydo bo‘lganida ilk marta daraxt paydo bo‘lgani, shu daraxt ostida insoniyat ilk marta qadam qo‘ygani va daraxt ostida inson nikohlanib, inson nasli davom etganligi to‘g‘risida ko‘plab afsonalar uchraydi [Ўзбек фольклорида ҳаёт дарахти, 2010:8].

Jahon mifologiyasida daraxtlarga sig‘inish uch bosqichni tashkil etadi: Birinchi bosqichda daraxtni jonli deb tasavvur qilish asos bo‘lsa, ikkinchi bosqichda ruhlar ko‘chib o‘tgan joy sifatida qaralgan. Uchinchi bosqichda esa ruhlar yashaydigan makon deb ishonib, daraxtlarga sig‘inishgan.

Daraxt totemi to‘g‘risidagi mifologik tasavvurlarning kelib chiqishiga sabab shundaki, qadimgi turkiylar daraxt tanasida hali dunyoga kelmagan, ya’ni tug‘ilmagan go‘dak bolalarning joni saqlanadi, deb o‘ylashgan. Tungus-manchjur xalqlari mifologiyasida esa “hayot daraxti”ning guli va mevasida hali dunyoga kelmagan bolalarning joni saqlanadi degan qarashlar mavjud [O‘zbek mifologiyasi, 2019:114].

“Hayot daraxti”ning tepa qismida semurg‘ yoki burgut o‘tirib, pastki ildiz qismida ilon va ajdarlar bo‘ladi. Daraxtning o‘rta qismida esa odamlar va hayvonlar bo‘lib, semurg‘ bolasini qutqarganligi tasvirlanadi. Ushbu tasvirni ko‘plab o‘zbek ertak va afsonalarida uchratish mumkin. “Odilbek va Xurrambek”, “Arpapolvon” ertaklari bunga yorqin misol bo‘ladi. M.Jo‘rayevning aytishicha, semurg‘ “hayot daraxti”da yashovchi, daraxtni, olam va odamni yovuzliklardan himoya qiluvchi ezgulik ramzi bo‘lsa, dastlab ilon bo‘lib, so‘ngra ajdarhoga aylanuvchi obraz esa

yomonlik, halokat olib keluvchi mifologik obraz hisoblanadi [Ўзбек фольклорида ҳаёт дарахти, 2010:13]. “Hayot daraxti” sifatida o'zbek mifologiyasida eng ko'p chinor daraxti tushuniladi. Chinor payg'ambarning nazari tushgan daraxt bo'lib, ushbu daraxtning “hayot daraxti” ekanligiga xalq og'zaki ijodi namunalaridan talaygina misollar mavjud. Masalan, “Ko'k qo'chqor”, “Shahzoda va uning singlisi” ertaklari shular jumlasidandir [Ўзбек фольклорида ҳаёт дарахти, 2010:21].

“Hayot daraxti” sifatida qaraladigan chinor daraxti va yulduzlar o'rtasida bog'liqlik mavjud bo'lgan. Insonlarning tug'ilishi va vafot etishi “hayot daraxti”ga asoslab tushuntirilgan. Chinorning barglari qancha bo'lsa, odam ham shuncha bo'lgan deb qaralgan. Chinorning bargi uzilsa, odamning vafot etgani, yangi barg chiqarsa, chaqaloq dunyoga kelganini anglatgan. Chinor daraxti osmonda bo'lib, barg uzilganda qoladigan iz yulduzning uchishidagi iz hisoblangan va shuning uchun odam vafot etganda yulduz uchishi holati yuzaga kelgan. Hind mifologiyasiga ko'ra, olamda to'rtta samoviy daraxt bo'lib, ular to'rt tarafda joylashadi va ular olamning tayanchi hisoblanadi. O'zbek mifologiyasida asosan, chinor daraxti “hayot daraxti” sifatida tasavvur qilinsa-da, tut, yong'oq kabi daraxtlar ham ushbu vazifani bajargan. “Ahmadjon va Luqmonjon”ertagida “hayot daraxti” sifatida tut tasvirlangan [Ўзбек фольклорида ҳаёт дарахти, 2010:27]. Har bir xalqning o'z madaniyatiga ko'ra “hayot daraxti” sifatida turli daraxtlar tushunilgan. Slavyanlar eman daraxtini, xitoyliklar tutni, O'rta Osiyo, xususan o'zbeklar chinor daraxtini “hayot daraxti” sifatida tasvirlaganlar.

M.Eliade “hayot daraxti” haqida o'z asarida qisqacha to'xtalib, “hayot daraxti” dunyoning markazida joylashganligi, muqaddas daraxt to'g'risida turli millatning tasavvurlari haqida ma'lumot berib o'tgan. Nanaylarning millatning tasavvurlari haqida ma'lumot berib o'tgan. Nanaylarning tasavvuricha, inson ruhlari xuddi qushlardek, “hayot daraxti”ning shoxlarida o'tiradi, keyin esa

chaqaloqlarning tanasiga jon sifatida joylashadi [Космос и история, 1987:154-158].

Xakaslarda “hayot daraxti” bilan bog'liq bir qancha mifologik tasavvurlar uchraydi. Agar tushda birorta kekxa daraxt kesilganini ko'rsa, yaqinlardan birorta yoshi ulug' insoni vafot etishini, yosh navqiron nihol qurisa yoki kesilsa, yosh inson vafotini bildirishi aytilgan [O'zbek folklorida daraxtlar obrazi: genezisi va badiiy talqinlari, 2022:19].

“Hayot daraxti”ning qadr-qimmatini bugungi kunda ham saqlanib qolgan. Daraxtda hosildorlik kulti mavjud bo'lib, muqaddas daraxtning mevasini yegan odam farzandli bo'lishiga ishonishgan. Bunga “Kichkinajon, kichkina” ertagini misol qilib keltirish mumkin. Deyarli barcha xalq olamning yaratilishi va insoniyatning paydo bo'lishini “hayot daraxti”ga bog'laganlar. Axriman Qayumarsdan o'ch olish uchun uning boshini yeydi. Uning pushtidan to'kilgan ikki tomchi qondan daraxt o'sib chiqadi. Vaqt o'tib ushbu daraxtlardan odamning tana a'zolari chiqa boshlaydi. Ular ilk odamlar bo'lib, boqiylik daraxt mevasidan yeyishadi va ulardan inson avlodlari dunyoga keladi. Ushbu mifologik afsona afg'onlarda ham mavjud. “Hayot daraxti” olamlarni birlashtirib turadi va o'tish yo'li hisoblanadi. “Besh qiz” ertagida yer osti yo'li devning makoni ekanligiga urg'u berilgan: “Tog'ni oralab yursam, bir joyda quruq daraxt turibdi. Men: bu daraxtni yiqitsam, bir qancha kun o'tin qilib sotaman, deb o'ylab, daraxtning tagini bolta bilan chopdim. Daraxtni maydalab, qopga solmoqchi bo'lsam, ildizi tagida bir g'or ko'rindi. Bu qanday g'or ekan, deb ichiga kirsam, yo'l bor ekan. Nariroqda bir eshik. Eshikni ochsam bir qiz o'tiribdi...”. Yer yuzida inson paydo bo'lishida “hayot daraxti”ning ahamiyati katta deb qaralgan va ushbu ma'nodagi mifologik tasavvurlari turli xalqda ham umumiydir. Ya'ni inson daraxtga, daraxt esa insonga aylanishi haqidagi universallikka ega bo'lgan afsonalar mavjud: “Qizbuvi” ertagida akasi o'z singlisiga uylanmoqchi bo'ladi va qiz bunga chidolmay, qoyatosh bag'riga kirib ketadi. Tosh orasida sochlari qolib ketadi va shu yerdan na'matak o'sib chiqadi. “Tomdibuloq” afsonasida bir-birining visoliga yetolmagan yigit va qiz majnuntolga aylanadi. Gruzin mifologiyasiga ko'ra, o'z qizlari tomonidan xunlik deb tahqirlangan ota chiroyli bir daraxtga aylanadi. Bu kabi misollarni ko'plab keltirish mumkin. Daraxtning muqaddasligi va hayot beruvchiligi bugungi kunga kelib ham saqlanib qolganligini ba'zi hududlarda daraxtlarga tilak tilab mato bog'lanishida, farzand so'rab muqaddas

daraxtlarning mevalarini yeyishlikda kuzatiladi. Bundan tashqari, o'zbek marosimlarida ham daraxtlar bilan bog'liq odatlar saqlanib qolganiga guvoh bo'lish mumkin. Jiyda daraxti serfarzandlikka ta'sir qiladi, unda yovuz kuchlar to'planib, shoxi yoki mevasi har xil balolardan asraydi, degan qarash bugungi kunda ham ahamiyatli bo'lib, ba'zi hududlarda kelin ketayotganda jiyda gullari beriladi. Uyning tomiga, darvozasiga jiyda shoxlari ilinadi, bolalarga jiyda danagidan tumor qilib beriladi [O'zbek folklorida daraxtlar obrazi: genezisi va badiiy talqinlari, 2022:24]. Beshik to'ydagi marosimlarda ham daraxt bilan bog'liq elementlar kuzatiladi. Bolaga beshik yasashda qanday daraxtdan yasash lozimligi aytiladi. Beshik asosan, tut, yong'oq, o'rik, olma kabi mevali daraxtlardan yasaladi. Chunki mevali daraxtda hosildorlik kulti mavjud bo'lib, serfarzandlik asos qilib olinadi.

O'rik yog'och beshiging, alla,
O'rgilib ketsin onang, alla
Tut yog'ochdan beshiging, alla,
Termulib o'tsin onang, alla.

“Chorbog'” hududida daraxtni kesgan odam tanasiga yara toshgani kuzatilgan. Yong'oq daraxti quriganidan keyingina kesib, o'tin sifatida ishlatilgan [O'zbek folklorida hayot daraxti, 2010:36].

Xulosa qilib shuni ta'kidlash mumkinki, olam va insoniyat yaratilishida “dunyo tog'i”, “hayot daraxti” kabi mifologemalar asos vazifasini o'taydi. Bu xususiyat deyarli barcha xalqlarda bir xil takrorlanadi. Afsonalarda va mifologik tasavvurlarda ayni hodisa kuzatiladi, faqat har bir xalqning o'z madaniyati va dunyoqarashidan kelib chiqib mazmunga ta'sir o'tkazmaydigan farqlar kuzatilishi mumkin. Umuman olganda, ushbu mifologemalar geografik va qardoshlik jihatdan ham, uzoq xalqlar o'rtasida ham ayni holatda bo'lgani uchun mifologema deyish mumkin.

Jahon xalqlarida tabiatga yoki biror narsaga sig'inish, uni muqaddas va ilohiy kuchga ega deb bilish ibtidoiy odamlar tomonidan shakllangan va izlari bugungi kunda ham mavjud. Bunday e'tiqod bir xalqdagina emas, ko'plab xalqlarda umumiylikni yuzaga chiqaradi. Ya'ni biror mifologik obraz yoki syujetning jahon xalqlarida o'xshashligi va globalligi mifologemani tashkil qiladi. Mifning barchasi olam yaralishini anglashga borib taqaladi. Olam yaratilishi, insoniyat paydo bo'lishi, tabiat hodisalari ibtidoiy inson uchun sirli va qiziq bo'lgan. Shuning uchun uni o'rganishga harakat qilganlar. Olam yaralishiga oid mifologemalarni “tiriklik suvi”, “hayot daraxti”, “dunyo tog'” kabi mifologemalar qamrab oladi. Xususan, “hayot daraxti” olamni ushlab turuvchi tayanch bo'lish bilan birga, uch olamga o'tish yo'li, ya'ni uch olamni birlashtiruvchi vazifani ham bajargan. O'zbek xalq ertaklarida quyi va yuqori olamni birlashtiruvchi daraxt obrazi “Besh qiz”, “Shahzoda va uning singillari” ertaklarida uchraydi. “Hayot daraxti” va “dunyo tog'i” bilan bog'liq mifologik tasavvurlarning kelib chiqishi qadimgi odamlarning kosmogonik qarashlari va tabiatni mo'tabarlashtirishga doir ko'kna inonchlariga borib taqaladi. Bu mifologik daraxt va tog' mif, afsona, ertak va eposda ildizlari yer ostida bo'lib, shoxlari va uchi ko'kka birlashgan yoki aksincha, tomirlari osmonga qarab ketgan g'ayrioddiy shaklda tasvirlangan. “Hayot daraxti” va “dunyo tog'i” mifologemalari olamning yaratilishi va tuzilishi to'g'risidagi kosmogonik qarashlar bilan chambarchas bog'lanib ketgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'rayeva D., Otajonova M., Nurullayeva S. Mif va badiiy ijod. – Toshkent: Fan ziyosi, 2024. – 198 b.
2. Потапов Л. Культ гор на Алтае. – СЭ, 1946. – 160 с.
3. Xolmberg U. The world-mountain/Finno-Ugric and Siberian Mythology, 1927. – 349 b.
4. Элиаде М. Космос и история – М., 1987. – 240 с.
5. Uluç G., Hüseyinli A., Mehdiyeva D., Qır Ö., İbrahimova İ., Sərxanbəyova C. “IRK BİTİG” Qədim Uyğur Dilində Yazılmış Fal Kitabı. – B., 2013. – 120 b.

6. Турдимов Ш. Ўзбек мифологияси ва фольклори. – Тошкент: Илм ва фан, 2023. – 324 б.
7. Жўрақўзиев Н. Қадимги туркий ёзма ёдгорликларда космогоник мифология: филол. фан. фал. д-ри. дисс. – Тошкент, 2018. – 157 б.
8. Рустамова Г. Ўзбек фольклорида дарахтлар образи: генезиси ва бадиий талқинлари: филол. фан. фал. д-ри. дисс. – Тошкент, 2022. – 173 б.
9. Жўраев М., Саттиева Д. Ўзбек фольклорида ҳаёт дарахти. – Тошкент: Фан, 2010. – 63 б.

BOYSUN SHEVASINING BA'ZI XUSUSIYATLARI
SOME FEATURES OF THE BOYSUN DIALECT

Turdialiyev Anvarbek,

ToshDO'TAU Folklorshunoslik va dialektologiya kafedrası
dotsent v.b.

Marjona Musulmonova,

ToshDO'TAU talabasi

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/YXOR7816

Annotation. *Language is the most important means of forming and existing human knowledge about the world. Reflecting the objective world in the process of activity, a person consolidates the results of knowledge in words. The sum of this knowledge, obtained in linguistic form, is called the linguistic picture of the world. A person understands the world and himself through language, which is strengthened by both universal and national historical experience. Then he identifies the specific properties of language itself. Due to the peculiarities of the language, a certain linguistic landscape of the world is formed in the minds of native speakers. This article analyzes the Boysun dialects of the Uzbek language.*

Keywords. *Dialect, Karluk, Kipchak, Tajik, Boysun, Chagan.*

O'zbek shevalari fonetik, morfologik, leksik xususiyatlar hamda areal jihatdan bir biridan farq qiladi. Ammo shunday sheva vakillari borki ular o'z nutqida ikki va undan ortiq sheva xususiyatlarini ham aks ettiradi. Bu holatda aralash (oraliq) sheva degan tushuncha yuzaga keladi. Oraliq sheva – ikki va undan ortiq lahja xususiyatlarini o'zida jamlagan ammo to'liq saqlamagan sheva. Oraliq shevalar termin sifatida T.Qudratovning "O'zbek tilning oraliq shevalari" nomli dissertatsiyasida keladi. Surxondaryo viloyati Boysun tumanida qarluq lahjasi va qipchoq lahjasida so'zlashuvchi sheva vakillari istiqomat qilib keladi. Shahar markazi (Poygaboshi, Mustaqillik, Gaza, Olmazor mahallalari) da yashovchi aholi esa hozirgi kunda o'z nutqida ikkita lahja xususiyatlarini ham qo'llab kelmoqda. Bu holat ularning shevasi aralash, oraliqda ekanligidan dalolat beradi. Buning sabablaridan biri chet hudud odamlarining shaharga ko'chib kelishi, savdo-sodiq ishlari, aholining har xil urug'lar bilan, har xil sheva vakillari bilan qarindoshlik munosabatini qurishi (qarluqning qipchoqqa qiz berishi yoki qipchoqning qarluqqa qiz berishi) kabi holatlar ikki lajaning uyg'unlashuviga olib keladi. Bu ikki lahjaning o'zaro bir-biriga ta'siri oqibatida kelib chiqqan bo'lib, o'z xususiyatlar bilan shu lahjalar orasida turadi, ularni shu tufayli va lingvistik xususiyatlarining xarakteri nuqtai nazaridan ikki yaxlit lahjaning birortasi tarkibiga kiritib bo'lmaydi, chunki mazkur shevalarda o'sha lahjaning birorta ham xususiyatlari to'la saqlanib qolmagan [Turdialiyev 2023].

O'zbek tili lahjalari chegarasida paydo bo'lgan oraliq shevalarini qaysi lahjalar o'zaro bir-biriga ta'sir etganligiga qarab, ikkiga bo'lish mumkin. Birinchisi, qarluq va o'g'uz lahjalarining qipchoq lahjasiga ta'siri natijasida paydo bo'lgan oraliq shevalar. Ikkinchisi, qarluq lahjasining o'g'uz lahjasiga ta'sir natijasida paydo bo'lgan shevalar. Qipchoq lahjasiga mansub shevalarning qarluq-chigil-uyg'ur va o'g'uz lahjasiga ta'sirida ayrim spetsifik xususiyatlarini yo'qotib, ular o'rnida shahr tip yoki o'g'uz shevalariga xos belgilar bilan boyishi respublikamiz hududida keng tarqalgan [Qudratov, 1968: 17].

Boysun tumani shahar markazida yashovchi aholining nutqida qarluq va qipchoq lahjasining xususiyatlari aralashib ketganligini ko'rishimiz mumkin.

Surxon shevalari bo'yicha to'plangan materiallar, hamda shaxsiy kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, bu territoriyada o'zbek tilining qipchoq va qarluq lahjalariga qarashli vakillar ancha qadimdan yonma-yon yashab, doimiy ravishda (ba'zi joylarda juda intensiv va uzluksiz holda,

ayrim yerlarda esa umumiy tarzda) o'zaro munosbatda va muomalada bo'lib kelganlar. Bu vaziyatlar shevalarning bir-biriga qarab o'zgarishini va moslashuvini yanada kuchaytiradi. Ilk o'rta asrlarda Boysun tog' mintaqasidan iborat bo'lib, uning markaziy shahri

Boysun tog' etagida joylashgan va ikki tomoni baland tog'lar bilan o'rab olingan. Boysun shahri so'lim go'sha va u shimol - sharqiy tomonidan janubiy - g'arbga qarab yo'nalgan quyi tog' tekisligidagi maskandir. VI-XIII asr boshlarida Boysun o'rnida Chag'oniyon shaharlaridan biri Basand mavjud bo'lgan. Abu Is'hoq Istaxriyning "Kitob masolik va almalik" ("Mamlakatlar yo'llari to'g'risida kitob") ida ham ushbu maskan atamasi Basand deb ta'riflanadi. "Hududiy alolam" da "Basand ko'p sonli va jangovar aholi yashaydigan mustahkam joydir", deb qayd etilgan. Basand Chag'oniyon markazidan Temir qopuq orqali Samarqandga boradigan savdo yo'li ustida bo'lib, arxeologik manbalarga ko'ra, Badanda hayot ilk O'rta asrlardan mo'g'ullar istilosigacha davom etgan. Mo'g'ullar bosqinidan vayron bo'lgan shahar keyinroq qayta tiklanadi va mustahkamlab oldi. Chig'atoy ulusi tarkibiga mansub qo'shmanchi turkiy qavmlar unga "Boysun" deb nom beradilar. Buxoro amirligining XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida ijtimoiy-siyosiy ahvoli tarqoqlik hamda ziddiyatlar nihoyatda kuchaygan bo'lib, 1747 yili Ashtarxoniylar sulolasi faoliyatiga chek qo'yilgan davr edi. Hokimiyat uchun kurash soxta xonlardan bo'lgan Abdulmo'min va Ubaydulloxonlar qo'lida bo'lsa-da, biroq Buxoro hokimiyatini amalda Mang'itlarning yirik amaldorlaridan bo'lgan Muhammad Rahim (1747–1758) ixtiyorida edi. Katta siyosiy qobiliyatga ega bo'lgan Muhammad Rahimbiy kuchli harbiy intizomga ega bo'lgan qo'shin tuzib, Buxoro taxtini egallab, hokimiyatni mustahkamlash maqsadida bir qator tadbirlar o'tkazdi. Buxoro amirligiga bo'ysundirilgan Boysun haqida quyidagi ma'lumotlar mavjud. O'rta asr Bisandi ilk bor XVII asrdan boshlab Boysun shaklida uchraydi. 1758 yilda Muhammad Rahimxon Boysun va uning atrofidagi tog'li qishloqlarni o'ziga bo'ysundirib, Boysunni Sherobod bekligi ixtiyoriga ma'muriy-hududiy jihatdan bo'ysundirdi. Savdo yo'lida joylashgan Boysun asosiy harbiy-strategik markaz sifatida tanilishi bilan birga Boysuntoq va Ko'hitang tog'laridagi temir konlardan foydalanish bilan birgalikda Darbandda marmar ishlab chiqarilgan. XIX asrda Boysunda to'qimachilik va hunarmandchilik ishlab chiqarish ancha mukammal rivojlangan. XIX asrda Buxoro amirligi Termiz va Chag'oniyon hududini to'liq istilo qilib, Boysun bekligi tashkil etib, ma'muriy boshqaruv tizimini mustahkamlab oladi.

"Boysun" atamasi tarkibida "boy" va "sin" birikmalari bo'lib, ular manbalarda "ulug' tog'" yoki "katta tog'" ma'nolarini bildirib, qadimiy turkiy qavmlarda turli tabiiy narsalarga sig'inish ham mavjud bo'lib, tog'lar muqaddas sanalgan. Mahalliy rivoyatlarga ko'ra, bu yerda qadimdan turkiy qavmlarning davlat kishilari yashagan bo'lib, "Boysun" atamasi "boyilar qishlog'i" ma'nosini ham anglatgan. Agar Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asarida bo'y//boy so'zi qabila, jamoa, guruh ma'nolarini anglatadi deya izoh berilganligiga asoslansak, Boybo'ri- bo'ri qabilasi yoki bo'ri qavmi ma'nosidagi etnik atama ekanligini ma'lum bo'ladi. Zero turkiy xalqlarning aksariyatida "bo'ri" totemi bilan bog'liq etnik nomlar mavjudligi ma'lum. Shunga ko'ra, "boysun" so'zi ham aslida etnonim bo'lib, "boy" va "usun" so'zlarining qo'shilishidan yasalgan hamda "usun qabilasi", "usunlar yurti" degan ma'nolarni anglatgan. "Boysun" so'zining usun etnonimiga aloqadorligini mifologik, tarixiy va jo'grofiya materiallar ham tasdiqlaydi.

Qishloq aholisi asosan dehqonchilik, chorvachilik va qishloq xo'jaligining boshqa sohalarida band bo'lgan aholi manzilgohi. Qishloq faqat aholisining mashg'uloti bilan emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, tabiiy-geografik va turmush tarzi bilan ham shahardan farq qiladi. Qishloq – O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy tuzumidagi eng quyi bo'g'in, qishloqning ijtimoiy-iqtisodiy xususiyati aholini yerdan qay darajada foydalanishi, joyning tabiiy geografik shart-sharoitlari bilan bog'liq. Shu bois qishloqlar tarixan katta-kichik bo'lgan. Turar joylar ham shunga qarab joylashgan. Tekis, sersuv va tuprog'i serunum, umuman tabiiy sharoiti qulay joylarda yirik qishloqlar joylashib aholisi ancha gavjum yashagan, asosan dehqonchilik va bog'dorchilik bilan shug'ullangan. Masalan: Avlod, Pasurxi, Darband, Rabot, Chilonzor, Daxnaijom, Tillokamar, Xo'jabulgon, Munchoq, Sayrob, Pulhokim va boshqa. Qishloqlar: tekis

lekin suvi kam bo'lgan joylarda (cho'l va dashtlarda) aholi ko'proq chorvachilik bilan mashg'ul bo'lgan. Bunday joylarda qishloqlar kichik, bir-biridan ancha uzoqda, asosan quduqlar yonida joylashgan: Ajrim, Kuchkak, Tangimmush, Kofrun, Xojadiyak, Sho'rob, Fotmabuloq, Pitov, Yomchi, Uzun quduq, Besherkak, Panjob, O'rtaboz, Inkobod, Dashtigoz, Kokbeli va boshqa. Tog'li hududlarda asosan qishloqlar, ko'proq soy va buloqlar bo'yida tarkib topgan: To'da, Xomkon, Nazari, Olachopon, Yakkatol, Gumatak, Dexibolo, Qo'rg'oncha, Duoba, Qayroq, Kentala, Qizilnavur, Machay, Yolg'izbuloq, Oqjar, Mirqorako'z, Sariqamish, Pudina, Omonxona, Qo'shbuloq, Chagan, Seli-beli, Egarchi, O'rikli, Oqbuloq va boshqa. Hozirda tumandagi qishloqlar qishloq kengashlari va mahallarga birlashtirildi. Tarixda mahallalarning bir qishloqqa birlashishi aholining dehqonchilikning muayyan turi bilan shug'ullanishi, bir qabilaga mansubligi, bir ariqdan suv ichishi, hashar, to'y va marakalarni birga o'tkazishi va shu qabilarga bog'liq bo'lgan. Qishloq kishilarning ijtimoiy va tarixiy tarkib topgan birligidir. Ularning vujudga kelishi jamiyat taraqqiyoti va hududiy mehnat taqsimotidagi o'zgarishlar bilan bog'liq bo'ladi. San'atning rivojlanishi va urbanizatsiya munosabati bilan dunyoda qishloq aholisi salmog' kamaymoqda. Masalan: XX asrning 20-yillarida Boysun tuman hududida 201 ta, 1935-yilga kelib esa 165 ta qishloq mavjud bo'lgan. 2009-yilda esa 72 ta qishloqda aholi yashaydi. Qishloqlarda aholi salmog'i ortmoqda, tug'ilishning nisbatan yuqoriligi, oilalarni ko'pchiligi qishloq sharoitida yashab kelayotganligi bilan bog'liq. Qadimiy qishloqlar aholining mavsumiymanzilgohlaridan tashkil topgan. Qishloqlar dastlab kishilarning qish faslida istiqomat qilgan joyi sifatida vujudga kelgan. Odamlar asta-sekin dehqonchilik bilan shug'ullanib o'troqlashib qolgan. Ibtidoiy jamiyat davrida shakllangan urug' birlashmalari o'troqlik davrida ham saqlanib, bir urug' bir qishloqqa o'rtnashgan. Masalan: Boysunda Qarabuyin qishlog'i qo'ng'irotning tortuvli qabila tarmog'i bo'lgan, Maydatovoq urug'ining Qorabuyin urug' tarmog'i nomi bilan atalgan. Karvon yo'llarida, daryolarning kechuv joylarida ham qishloqlar yuzaga kelgan. Masalan: Darband, Rabot, Oqjar, Qayroq (uloq- o'ynar) va boshqa. Hunarmandchilik va savdo rivojlanib, dehqonchilik ajralib chiqa boshlagach, shaharlar yuzaga keldi. Dastlabki davrlarda qishloqlar jamoa boshlig'i, keyinchalik saylanadigan jamoa oqsoqoli yoki jamoa yig'ini tomonidan boshqarilgan. Qishloqlarning tashqi ko'rinishi davrdan davrga o'tishida o'zgarib borgan. Boysun hududida Munchoqtepa, Bozortepa, Xisortepa, Oqjar, Qo'rg'oni Bolo, Oqtepa (To'da), G'ishttepa (Kofrun) kabi X–XIII asrlarda shakllangan qishloqlar mavjud bo'lgan. Tarixiy manbalarda yozilishicha bu qishloqlarning so'nishi Chingizxon bosqini davriga to'g'ri keladi. Temuriylar davrida bu qishloqlarga qayta hayot bag'ishlangan. XIX asrga oid manbalarda ta'kidlanishicha Boysunda 5 ming aholi istiqomat qilgan. 2004-yildagi ma'lumotlarga qaraganda O'zbekistonda 63,5 foiz aholi qishloqlarda istiqomat qiladi. Bu ko'rsatkich Angliyada – 11 foiz, Germaniyada – 12 foiz, AQSHda – 21 foizga yaqinni tashkil etadi.

Hozirgi kunda ushbu hududda yashovchi aholining ko'pchiligi o'z nutqida ikki tilni ham qo'llab kelmoqda. Bunga asosiy omillardan biri XVIII asr o'rtalarida Boysun hududi Hisor bekligiga bo'ysungan edi. 1868-yil oxirida Boysun shahrida bo'lgan xalq qo'zg'olonidan keyin Buxoro amirligining mustaqil bekligiga aylandi. XIX asrda Buxoro amirligi Termiz va Chag'oniyon hududini to'liq istilo qilib, Boysun bekligi tashkil etib, ma'muriy boshqaruvni tizimini mustahkamlab olganidir. Tarixdan ma'lumki, bo'ysundirib olgan davlat albatta bo'ysingan davlatga o'z tilini, o'z fikr va qarashlarini, o'z milliy-urf odatlarini targ'ib eta boshlaydi. Keyingi omillardan biri bu geografik, areal lingvistika nuqtai nazardan ko'radigan bo'lsak, Boysun tumani Tojikiston davlati bilan sharqiy tomondan chegaradosh hisobladi. Bu o'z navbatida xalqning savdo-aloqalari, qarindosh-urug'chilik munosibatlari yo'lga qo'yilgan bo'lib tilning arashib ketishiga sabab bo'ladi.

Aralash-kontakt tilni o'zbek – tojik, o'zbek – turkman, o'zbek – qozoq, o'zbek – qoraqalpoq xalqlari aralash va qo'shni yashagan joylarda ham tatbiq etish mumkin.

Tillar aralashgan zonalar to'g'risida gap ketganida, diffuz terminiga murojaat qilinadi. Tillar yaqinlashishi (kontakti) yuz bergan vaqtda bir turkumdan ikkinchi turkumga o'tganda grammatik hodisalar diffuziyasi yuz beradi, natijada katta vaqt oralig'ida qarindosh bo'lmagan

tillar tipologik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lib qoladi, aksincha, bir-biridan qochiq areallardagi qarindosh tillar bu darajada yaqin bo'lmay qolishi mumkin. Masalan, o'zbek va Sibir turkiy tillari kabi. O'zbek tili va tojik tili o'zaro qarindosh tillar turkumiga kiradi.

Bunda markaziy va marginal zona har qanday lingvistik hududning zaruriy tavsifi (bahosi) ga ega bo'ladi. Bu zonalar yetarli darjada jips holatda va turg'un bo'ladi hamda nisbatan yirikroq hududni egallaydi, ular begona ta'sirlarga kam uchraydi, tarixan irradiatsiya markazi hisoblanadi.

Til va dialektal continuum davlat chegaralarini chetlab o'tadi. Shu ma'noda o'zbek tili va uning shevalarining yondosh hududlarda o'zaro kontinuum munosabatida bo'lishi tabiiy.

Ma'lumki, o'zbeklar O'zbekistondan tashqari Qozog'iston, Tojikiston, Qirg'izstonda ham yashaydilar, o'zbek adabiy tilida ta'lim ishi olib boriladi, gazeta va jurnallar, kitoblar nashr qilinadi, lekin bu davlatlarda o'zbek tili variant maqomiga ega emas, chunki shu davlatlarning rasmiy davlat tili emas.

Afg'onistonda ham o'zbeklar yashaydi. Yuqoridagi respublikalardan farq qilgan holda, bu yerda o'zbek tiliga ham davlat maqomi berilgan. Demak, endi

Afg'onistondagi o'zbek tilini variant deb atash mumkin bo'ladi [Ashirboyev 2021, 17]. Lekin O'zbekistonda yagona davlat tili o'zbek tili hisoblanadi. Bu barcha aholi birdek o'zbek tilida so'z yuritadi degani emas, aholi o'z nutqida qaysi til qulay bo'lsa o'shandan foydalanib kelishmoqda. Boysun hududida yashayotganlarning nutqida ko'proq tojik tilining ta'siriy unsurlari sezilib turadi, hatto qipchoq, qarluq lahjasi vakillari bo'lishsada.

Quyidagi keltirilgan misollarda shu hudud vakillarining shevasida uchratishimiz bo'lgan so'zlarning lug'aviy ma'nolari bilan tanishib chiqamiz va ularning orasida tojik tilidagi so'zlar ham uchrab ular o'z o'rnida fonetik, orfografik jihatlardan o'zgargan o'rinlari ham mavjud.

Dasho(y) - (ot) Qo'l yuvishda foydalaniladigan, ishlatilgan suvni saqlaydigan jihoz.

Oftoba- (ot) Qo'l yuvishda suv solib qo'yiladigan asbob, obdasta.

Shona- (ot) Taroq.

Tokcha- (ot) Mahalliy uylarda idish-tovoq va boshqa anjomlar qo'yish uchun devorda kvadrat yoki boshqa shaklda ishlangan maxsus joy.

Guppicha- (ot) Qalin paxtali, sovuq kunda kiyiladigan kalta chopon, to'n.

Ichikcha- (ot) Qalin paxtali sovuqda kiyiladigan yengsiz chopon, to'n.

Pocha- (ot) Lozimning tag qismida bezak sifatida tikiladigan bezak. Adabiy tilda kichik oyoq; oyoqning pastki qismi; qo'y va boshqa hayvonlar oyog'ining ovqat sifatida yeyiladigan pastki qismi.

Qur- (ot) Choponning oldiga tikiladigan mato Adabiy tilda ish-harakatning takrorlanish sonini bildiradi; davra, partiya, gal; qush turi; qur-qur taqlid so'z.

Kiygich- (ot) Bosh kiyim.

Peshbo- (ot) Yengsiz yupqa jelak, nimchaning bir turi.

Go'ra- (ot) Kartoshka solib qo'yadigan jihoz. Fors tilidan kirib kelgan bo'lib pishmagan, xom attenkalarni ifodalaydi.

Pal- (ot) Uy ichida joylashgan yer, maydoni ekinlar ekilgan hudud.

Jo'ya- (ot) Ekinlarni ekish uchun ajratilgan maxsus joy.

Obro'g'an- (ot) Oshning guruch solib damlanguncha bo'lgan jarayon (Yog', go'sht, piyoz sabzi solib qovurilishi).

Chaspak- (ot) Ignaga o'xshash ammo tikish uchun emas kiyimlarni old qismlarini yopib turish uchun va boshqa zarur holatlarda ishlatiladigan buyum.

Yongichqa- (ot) Yerda ekilgan beda yashil o't.

Agat- (ot) Ekin ekish uchun ochilgan kichik jo'yalar.

"Boysun shevalari bo'yicha to'plangan materiallar, hamda shaxsiy kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, bu territoriyada o'zbek va tojik tiliga qarashli vakillar ancha qadimdan yonma-yon yashab, doimiy ravishda (ba'zi joylarda juda intensiv va uzluksiz holda, ayrim yerlarda esa umumiy tarzda) o'zaro munosbatda va muomalada bo'lib kelganlar. Bu vaziyatlar shevalarning bir-biriga qarab o'zgarishini, moslashuvini aralashuvini yanada kuchaytiradi"[Asqarov 2006;243].

Xulosa qilib aytganga Boysun shevasi turli davrlarda bir qancha olimlar tomonidan tadqiq qilinishiga qaramasdan arealning ko‘plab qishloq shevalari o‘rganilmagan. Bugungi areal taqdid bosqichida Boysun shevalari kontoktalagik aspektda ham tadqiq qilinishi lozim. Bizning kichik tadqiqotimiz areal shevalari haqida birlamchi ma’lumotlarni beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176 b.
2. Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент, 1962. – 277 б.
3. Xidraliyeva Z. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 118 b.
4. Xidraliyeva Z. O‘zbek tilining Iqon shevasi: Filol.f.f.dok. ...diss. – Toshkent, 2023. – 175 b.
5. Turdialiyev A. Denov shevasini areal o‘rganish va til korpusiga joylashtirish: Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 173 b.
6. Alimardanov E. Xorazm dialektal zonasida o‘zbek va turkman shevalarining o‘zaro ta’siri (kontaktologik aspektda): Filol.fan.b.fals.dok. ...diss. – Toshkent, 2024 – 161 b.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ДИАЛЕКТОЛОГИЯСЫНЫҢ БАЙЛАНЫСЫ

KAZAKH AND UZBEK DIALECTOLOGY

Сайфудинова Насиба Сейдрахымқызы,

Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті

Қазақ тілі мен әдебиеті бағытының 3-курс студенті

tilshi44@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/AMCE6090

Annotation. *This article explores the dialectological features of the Kazakh and Uzbek languages. As members of the Turkic language family, these languages share both similarities and differences in their regional dialects. The article examines the historical and geographical factors influencing dialect formation. The study highlights the importance of dialectological research in preserving linguistic culture and considers its future prospects.*

Key words. *dialectology, Kazakh language, Uzbek language, vernacular, regional variation.*

Kіpіcne. Диалектология – тіл білімінің маңызды бір саласы ретінде, тілдің аумақтық нұсқаларын, жергілікті сөйлеу ерекшеліктерін, олардың тарихи және мәдени негіздерін зерттейді. Қазақ және өзбек тілдері – түркі тілдеріне жататын, тамыры терең екі ұлттың тілдік жүйесі. Бұл екі тілдің диалектологиялық жақындығы – тарихи байланыстардың, ортақ этникалық қатынастардың және географиялық ықпалдың нәтижесі болып табылады. Қазақ тілі өзінің үш үлкен говорлық тобына: батыс, солтүстік-шығыс және оңтүстік диалектілеріне бөлінеді. Өзбек тілі болса, өзінің территориялық ауқымына қарай фарғаналық, ташкенттік, хорезмдік, самарқандық, сұрхандариялық және басқа да говорлық ерекшеліктермен сипатталады. Осы ерекшеліктер екі тілдің де ішкі дамуын, тарихи қозғалысын танытады. Бұл мақалада қазақ және өзбек диалектілерінің ерекшеліктері салыстырмалы түрде қарастырылады, олардың арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарға тоқталып, тілдік өзара ықпалдастық факторлары талданады.

Herізгі бөлім. Қазақ тілінің диалектологиялық жүйесі тарихи, аумақтық және әлеуметтік факторларға байланысты қалыптасқан. Мәселен, батыс говорларында ноғай, башқұрт тілдерімен байланыстар байқалса, оңтүстік говорында өзбек, тәжік тілдерінің әсері сезіледі. Оңтүстік Қазақстандағы жергілікті халық арасында «пеш» (ошақ), «девор» (қабырға), «хар» (әр) секілді өзбек тіліне тән сөздер жиі қолданылады. Өзбек тілінің диалектологиясы да көпқырлы. Өзбек диалектілері фонетикалық, лексикалық, морфологиялық және синтаксистік тұрғыдан ерекшеленеді. Мысалы, хорезмдік говорда «йиғла» (жыла), «бораман» (барамын) формалары қолданылады, ал ташкенттік говорда қазақ тіліне жақын дыбыстық және сөздік құрылымдар кездеседі. Қазақ және өзбек диалектологиясында лексика – маңызды зерттеу нысаны. Тарихи кезеңдерде болған этникалық араласулар мен экономикалық байланыстардың арқасында тілдер арасында сөз алмасу көп болған. Оңтүстік Қазақстанда тұратын қазақтар өзбек тілінен енген сөздерді сөйлесу барысында жиі қолданады. Бұл – екі халықтың тікелей қарым-қатынасының көрінісі. Мысалы, қазақ диалектінде кездесетін «қала» сөзі кей өңірлерде «шәһәр» деп аталады, бұл араб-парсы негізді өзбек сөзінің әсері болуы мүмкін. Өзбек диалектілерінде де қазақ тілінен енген сөздер кездеседі: «қой», «жол», «айран» тәрізді сөздер кейбір өзбек говорларында қазақ тіліндегідей айтылады. Тілдік өзара ықпалдастық – шекаралас аймақтарда ерекше көрінеді. Түркістан, Шымкент, Ташкент қалаларындағы тұрғындар екі тілді қатар қолданады. Бұл жағдай диалектологиялық тұрғыдан да ерекшеліктер тудырады.

Қазақ тілінің кейбір сөйлем құрылымдары өзбек диалектілеріне әсер етсе, өзбекше сөздер қазақ сөйлеу тіліне енеді. Мұндай диалектологиялық құбылыстар лингвистикалық байланыстардың маңызын көрсетеді. Қазіргі таңда диалектологиялық зерттеулер жаңа деңгейге көтерілуде. Электрондық корпустар құру, диалект сөздіктерін жасау, картаға түсіру, сөйлеу үлгілерін жинау секілді бағыттарда ғылыми жұмыстар атқарылуда. Бұл – тіл мұрасын сақтаудағы маңызды қадам.

Қорыта айтқанда, Қазақ және өзбек диалектологиясының ерекшеліктері – тек тілдік емес, тарихи және мәдени құбылыс. Олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары ғасырлар бойы қалыптасқан этнотілдік байланыстар мен географиялық көріністердің нәтижесі. Диалектологиялық зерттеулер арқылы екі халықтың жақындығын, тілдік ортақтастығын тереңірек ұғуға болады.

Мақалада көрсетілген талдаулар мен дәлелдер болашақта ортақ тіл кеңістігін зерттеу, тілді сақтап, дамыту ісінде маңызды рөл атқарады. Сондай-ақ, екі халықтың ынтымақтастығын күшейтуге де септігін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Айтбаев, Ө. Тіл және қоғам. – Алматы: Ғылым, 2007.
2. Бегматов, Т. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: ЎзР ФА нашриёти, 2015.
3. Ермеков, Т. Қазақ говорларының морфологиялық ерекшеліктері. – Астана: ЕҰУ баспасы. 2010.
4. Қордабаев, Т. Қазақ тілі тарихы мен теориясы. – Алматы: Санат, 1991.
5. Махмудов, Н. Ўзбек тилининг диалектлари. – Тошкент: Университет нашриёти, 2008.
6. Сағындықұлы, Б. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы: Қазақ университеті, 2003.
7. Сұлтанғазин, Ж. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Шымкент: ОҚМУ. 2012.
8. Хожаниязов, Э. Қазіргі өзбек тіліндегі фонетикалық ерекшеліктер. – Ташкент: Фан, 2014.
9. Юсупов, Ш. Ўзбек тили тарихи. – Тошкент, 2006.
10. Жүсіпов, А. Қазақ диалектологиясының өзекті мәселелері. – Түркістан: Ясауи баспасы. 2021.

O'ZBEK FILOLOG OLIMLARI NUTQINING PSIXOLINGVISTIK TAHLILI
THE PSYCHOLINGUISTIC ANALYSIS OF THE SPEECH OF UZBEK
PHILOLOGISTS

Hamidova Gulrux Axmat qizi,

Toshkent amaliy fanlar universiteti magistranti
Doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/CJWP9640

Annotation. *Until today, research on oral speech has not been conducted on a wide scale in Uzbek linguistics, and the existing studies have mostly not focused on revealing the specific features of oral speech. In some cases, the speech analyzed was taken from the language of characters in literary works. In this article, we attempt to prove our hypothesis that the quality level of philologist scholars' speech is relatively higher compared to other scholars, based on psycholinguistic principles of language acquisition. Indeed, a person's primary language skill is oral speech, and the development of oral speech serves as a foundation for the development of other forms of language. For this reason, we selected the topic "The Psycholinguistic Analysis of the Oral Speech of Uzbek Philologists" for our research.*

Keywords: *oral speech, sentence length, speech rate, psycholinguistic analysis, philologist scholars' speech*

Og'zaki nutqning o'rganilishi o'zbek tilshunosligida XXI asrdan boshlangan. O'zbek og'zaki nutqining tadqiqiga bag'ishlangan ishlardan eng muhimi Aziz Jo'rayevning "Standart o'zbek tili" nomli monografiyasidir. Muallif asarda o'zbek so'zlashuv nutqining standart o'zbek tilidan qanday xususiyatlari bilan farqlanib turishini aytib o'tadi. Sh.Alpanovanning "Nutqiy faoliyat jarayonidagi ruhiy holatlarning o'zbek tilining turli sath birliklari vositasida aks etishi" [Alpanova 2018] nomli dissertatsiyasida garchi nutq tadqiq qilingan bo'lsa-da, tadqiqot obyekti sifatida asar qahramonlari nutqi olingan. Demak, dissertatsiyada tabiiy sharoitda yozib olingan nutq ustida ishlanmagan. Munavvara Qurbonovanning nomzodlik dissertatsiyasi [Qurbonova 2014] 3-4 yoshli bolalar nutqi ustida o'tkazilgan tajribaga asoslangan. Ilmiy ishda bola nutqiga ta'sir qiluvchi ekstralingvistik omillarga to'xtalib o'tilib, eng muhim omil sifatida bola yashayotgan muhit ko'rsatilgan. Rustamova Shamshoda Nig'monjonovnaning "O'n ikki-o'n uch yoshdagi bolalar og'zaki nutqining psixolingvistik tadqiqi" [Rustamova 2020] obyekti sifatida 12-13 yoshli bolalar nutqi o'rganilib ularning o'qiyotgan sharoitlari nutqiga ko'rsatgan ta'siri o'rganilgan, ya'ni tadqiqot ishtirokchilari qilib Qashqadaryo viloyatidagi maxsus adabiyotga ixtisoslashgan maktab o'quvchilari va oddiy umum ta'lim maktabi o'quvchilari tanlab olingan va ular nutqlari turli aspektida qiyoslanib o'rganilgan. Xulosa qilib esa maxsus ixtisoslashgan maktabda o'quvchi bolalar nutqi umum ta'lim maktabidagi o'quvchilarga nisbatan ancha rivojlanganligi olingan.

G'arb psixolingvistikasida nutq ishlab chiqarilishi (speech production), u qanday bosqichlarni o'z ichiga olishi, nutqning qabul qilinishi (speech comprehension), kattalar nutqi/tilida uchraydigan nuqsonlar (language disorders in adults) va ularning nutqqa ta'siri, afaziyaga chalingan insonlar nutqidagi o'zgarishlar va afaziyaning turlari, bolalar nutqida uchraydigan nutqiy nuqsonlar (language disorders in children) va ularni qanday bartaraf etish eng ko'p o'rganilgan masalalar hisoblanadi. Psixolingvistikada sog'lom insonlar nutqi, ya'ni ularning tilni o'zlashtirish darajasi va umuman tilni o'zlashtirishda ma'lum bir darajaga yetishish qanday bosqichlarni o'z ichiga olishi ham atroflicha o'rganilgan, masalan quydagi tadqiqotlar: Suzanna R.Jongman, Yun xan Ho va Florian Xintz [Suzanna R.Jongman, Yung Han Khoe, Florian Hintz. 2020], Kimberley Mulder va Jan H.Husltijn [Kimberley Mulder, Jan H. Husltijn 2011], Kevin Diependaele, Kristin Lemxöfer va Mark Brysbaert [Kevin Diependaele, Kristin Lemhöfer, and Marc Brysbaert 2012] va boshqalar.

O'tkazilgan tajriba kuzatuv metodiga asoslangan bo'lib, bunda ishtirokchilarning ilmiy faoliyatlari mobaynida ijro qiladigan (ma'ruza mashg'ulotlari) og'zaki nutqlaridan foydalanildi. Har bir tajriba ishtirokchisi nutqi audio ko'rinishida yozib olinib, so'ng yozma matn holatiga keltirildi. Ishtirokchilarimiz umumiy sakkiz nafar (beshtasi erkak va uch nafar ayolni o'z ichiga olgan) bo'lib, ularning oltitasi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetida 2024-yilda faoliyat yuritayotgan o'zbek filolog olimlari (bulardan uchtalari adabiyotshunos olim, qolgan uchtalari esa tilshunos olimdir) va boshqa soha vakillari, ya'ni mutaxassisligi til va dabiyyot bilan bog'liq bo'lmagan olimlardir.

Tajriba uchun yig'ilgan materiallar bir necha aspektlarga ko'ra tahlil qilindi va o'zaro qiyoslandi:

4. so'zlar miqdori;
5. gaplar miqdori;
6. sodda gaplar miqdori foiz ko'rsatkichi;
7. murakkab (ajratilgan bo'lak, kiritma, uyushiq bo'lak va h.k. ishtirok etgan) gap va qo'shma gaplar miqdori foiz ko'rsatkichi;
8. yakunlanmagan gaplar miqdori foiz ko'rsatkichi;
9. nutqda qo'llanilgan so'zlar xilma-xilligi;
10. gap uzunligi¹;
11. nutq tezligi²;
12. nutqdagi kelishiklar turi va miqdori;

Bundan tashqari, tahlil jarayonida olimlar nutqida uchragan inversiya va intertekstuallik hodisalariga ham alohida e'tibor berildi va bu holat orqali olimlarning nutqiy rivojlanish darajalari qiyosiy o'rganildi va umumiy yakuniy natijalar 8 ta jadvalni tashkil qildi.

Umumiy tahlil natijalariga ko'ra o'zbek filolog olimlarining nutqi boshqa soha vakillari nutqiga nisbatan bir necha aspektda anchayin rivojlanganligini aniqladik. Masalan, filolog olimlardan N3 – D olim nutqi va filolog bo'lmagan B1 – H olim nutqining natijalarini solishtirib ko'ramiz. Ikkala olim nutqidagi so'zlar soni umumiy teng miqdorda 274 tani tashkil qiladi, lekin og'zaki nutq davomida qo'llangan gaplar soni, umumiy o'rtacha gap uzunligi va nutq tezligi miqdor-ko'rsatkichlari B1 – H filolog bo'lmagan olim nutqida N3 – D olim nutqiga nisbatan ancha pastroq natijani qayd etgan. N3 – D olim nutqining tahlil natijalari:

Filolog olim nutqining tahlil natijalari									
T/r	F.I.S h	so'zlar soni	gaplar soni	sodda yig'iq gap %	murakkab gap (ajratilgan bo'lak, kiritmalar ishtirokid a) %	gapning yakunlanmaganligi %	gap uzunligi	nutq tezligi	nutq davomiy ligi
1	N3 – D	274	35	11.42 %	88.58%	2.85%	7.82	93 s/m	02:57 minut

B1 – H olim nutqining tahlil natijalari:

Filolog bo'lmagan olim nutqining tahlil natijalari

¹ Gapning o'rtacha uzunligi nutq parchasidagi jami so'zlar sonining gaplar nisbatiga tengdir.

² Nutq tezligi minutiga nechta so'z aytilgani bilan o'lchanadi. Butun nutq davomida har bir minutdagi so'zlar hisoblanib, keyin ularning o'rtacha qiymati aniqlanadi.

T/r	F.I.Sh	so'zlar soni	gaplar soni	sodda yig'iq gap %	murakkab gap (ajratilgan bo'lak, kiritmalar ishtirokida) %	gapning yakunlanmaganligi %	gap uzunligi	nutq tezligi	nutq davomiyligi
1	B1 – H	274	58	31.03 %	68.98%	- -	4.7	78.28 s/m	03:30 minut

Natijalarga ko'ra filolog olim N3 – D nutqida 35 ta gap va B1 – H filolog bo'lmagan olim nutqida esa 58 ta gap qo'llangan, nutqdagi umumiy sodda yig'iq gaplar filolog olim nutqida 11.42% ni, B1 – H olim nutqida esa 31.03% ni tashkil qilgan, bundan shuni xulosa qilishimiz mumkinki, filolog olim nutqi ko'proq murakkab gaplarni (ajratilgan bo'lak, kiritmalar, ko'chirma, qo'shma gaplar ishtirokida) o'z ichiga oladi va o'rtacha gap uzunligi ham B1 – H filolog bo'lmagan olimdan qariyb 1,5 barobarga yuqori. Bunga sabab filolog olimlarning doimiy tarzda til o'zlashtirish qobiliyatlarini yangilab borishlaridir, ya'ni ular tilning turli xil xususiyatlarini doimiy tarzda o'rganib boradilar natijada ularning onglaridagi lisoniy zaxira ham yangi o'zlashtirilgan bilim/so'z evaziga boyib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jo'rayev A. Standart o'zbek tili. – Toshkent. 2016.
2. N.M.Dalimova. Kompyuter o'yinlariga tobe o'smirlarning psixologik diagnostikasi va korreksiyasi xususiyatlari// Fil.fan.nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya ishi. 2009.
3. Azimova I. Matnni tushunishga ko'ra bayonlarning psixolingvistik tahlili. Til va adabiyot ta'limi (in Uzbek). (Psycholinguistic analysis of expositions of text according to the level of comprehension. Language and Literature Education) 2004. 4, 25-30.
4. Azimova I. Matn persepsiyasi darajalari. O'zMU xabarnomasi (in Uzbek).(The levels of text perception. Bulletin of National University of Uzbekistan). 2006. 3, 33-36.
5. Azimova I. Gazeta sarlavhalarining tushunilishi. O'zbek filologiyasi masalalari (in Uzbek). (Comprehension of newspaper headlines. Problems of Uzbek philology). 2010. P. 207-214.
6. Azimova I. Matn mavzusidan xabardorlikning tushunishga ta'siri. Lingvist (ilmiy maqolalar to'plami) I (in Uzbek). (Influence of awareness of the topic to text comprehension. 2010.

SAMARQAND VILOYATI YANGIROVOT SHEVASIDA O'ZLASHGAN SO'ZLAR
WORDS OBTAINED IN THE YANGIROVOT DIALECT OF THE SAMARKAND
REGION

Rahmonova Dilso'z Shukur qizi,
ToshDO'TAU magistranti

Rahmonovadilsoz410@gmail.com

Doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/WBUE1005

Annotation. *This article analyzes the borrowed words used in the Yangirovot dialect of the Samarkand region. The phonetic, lexical-semantic, and morphological features of words borrowed mainly from Persian-Tajik, Arabic, Russian, and international languages are examined. Words of Persian-Tajik origin are often related to everyday life, clothing, food, and handicrafts, while words borrowed from Arabic are mostly associated with religious, legal, and cultural spheres. Russian borrowings primarily concern technology, transport, and modern life. The use of international words in the dialect is also observed. The article studies the phonetic and semantic changes these borrowed words have undergone in the dialect. It is emphasized that the borrowed vocabulary of the Yangirovot dialect is of scientific interest from the perspective of regional dialectology and lexicology.*

Key words. *Yangirovot dialect, borrowed words, Persian-Tajik, Arabic, Russian, international, lexical-semantic features, phonetic changes, morphological adaptation, dialectology.*

O'zbek shevalari o'zbek milliy tilining tarkibiy qismi sifatida umumiy leksik qatlamga egadir. Har bir shevaning leksik qatlami o'sha shevaning hayotiy zarur so'zlarini qamrab oladi.

O'zbek shevalari leksikasi quyidagi ma'nolarda tushunilishi mumkin:

1. O'zbek tili shevalaridagi barcha sohalarga oid so'zlar yig'indisi.

2. Muayyan shevaga xos barcha so'zlar yig'indisi.

3. Har bir shevaning o'ziga xos so'zlari. Bunday so'zlar o'zbek adabiy tilida qo'llanmaydi, lekin ular adabiy tilning boyish manbalari hisoblanadi [Ashirboyev 2021;55]. Shevalar lug'at tarkibining salmoqli qismini umumturkiy so'zlar tashkil etsada, hech bir til yoki sheva yo'qki boshqa tillardan so'z o'zlashtirmagan. O'zbek tili(shevalar)ga so'zlar, asosan, uch manbadan: fors (tojik)tilidan, arab tilidan va rus tili va rus tili orqali boshqa tillardan so'zlar o'zlashgan so'zlar bor. O'zlashtirilgan so'zlar sheva(til)larda tarjima qilish yoki yarim tarjima qilish orqali fonetik qulaylashtirilgan holda iste'molda qo'llanadi. Bugungi kungacha olib borilgan ilmiy-tadqiqot ishlari natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek shevalari lug'at tarkibida forscha (tojikcha) so'zlar ko'proq, arabcha so'zlar unga nisbatan kamroq, ruscha-baynalmilal so'zlar juda kam uchraydi, bu esa xorijiy so'zlarning o'zlashish, o'zlashtirish jarayoni ko'proq vaqt talab qilishi bilan bog'liq ekanini ko'rsatadi. O'zbek tili shevalariga so'z o'zlashtirish bu uzoq yillik mustamlakachilik harakatlari oqibatida yuz bergan.

1. **Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar.** Bunday so'zlarning o'zbek tiliga o'zlashtirilishida quyidagi omillarning alohida roli bor: a) o'zbek va tojik xalqlarining qadimdan bir (yoki qo'shni) territoriyada, bir xil ijtimoiy tuzum, iqtisodiy va madaniy-ma'naviy muhitda yashab kelayotganligi;

b) o'zbek-tojik va tojik-o'zbek ikki tilliligining (bilingvizmining) keng tarqalganligi;

d) tojik va fors tillarida ijod qilish an'alarining uzoq yillar davom etganligi;

e) Qo'qon xonligi va Buxoro amirligida tojik tilining alohida mavqega ega bo'lganligi;

d) adabiyot, san'at, madaniyat, urf-odatdagi mushtaraklik va b.lar.

O'zbek shevalarini tojik tili bilan aloqasi butun O'zbekiston bo'ylab, balki qo'shni respublika hududlarida ham o'zbek-tojik tili kontaktlari mavjud. Bu haqda o'zbek shevalarining XX asrning

20-, 30-yillarida boshlangan o'zbek shevalarining fundamental tadqiqoti davomida bu aloqalar tilshunos, dialektolog olimlar tomonidan tahlil qilingan. Y.D.Polivanov, K.K.Yudaxin, V.V.Reshetov hamda 50-yillardan keyin o'zbek shevalarini tadqiq qilgan dialektologlar O'zbek shevalarini o'rganishda ikki tillilik termini ishlatilgan bo'lib bu aynan o'zbek va tojik tilli aholi yashaydigan hududlar shevasi haqida ma'lumot beradi. Masalan. V.Nalivkin va V.Nalivkinalar ham Farg'ona viloyat o'zbek va tojik tillarining munosabatini o'rgangan [Юсупов 1957;78], M.Mirzayev "O'zbek tilining Buxoro guruppa shevalari" [Мирзаев 1969;128], S.Rahimov Surxondaryo o'zbek shevalari (fonetika, leksika) [Раҳимов 1985;390], T.Turg'unov "O'zbek tilining g'arbiy Farg'ona shevalari"(fonetik va morfologik xususiyatlari) [Турғунов 1968;243], E.Sheraliyev "Shimoliy-sharqiy Tojikiston o'zbek shevalari leksikasi" [Шералиев 1974;320], D.Ishondadayev "Namangan atrof tojik va o'zbek shevalarida so'z yasashning ayrim xususiyatlari" [Ишондадаев 1967;185], X.Gulyamov Узбекско-таджикские языковые связи (лексико-тимологическое исследование) [Гулямов 1983;169], D.Abdullayeva "O'zbek tili Oshoba shevasining fonetik xususiyatlari" [Абдуллаева 1999;148], H.Uzoqov "O'zbek tilining Janubiy Farg'ona shevalari (fonetik, morfologik va leksik xususiyatlari) [Узоқов 1966;230], A.Mamatqulov "Sherobod ž-lovchi shevalar kabi ilmiy tadqiqotlar shular jumlasidandir. Bu tadqiqotlar uzoq yillar davomida o'zbek xalqi va tojik xalqining ijtimoiy, iqtisodiy hamda milliy qadriyat, urf-odatlar mutanosibligi, ikki xalqning hamjihatligi va o'zaro aloqalari haqida batafsil ma'lumotlar berilgan. Sh.Shoabdurahmonov "O'zlashgan leksik qatlam" haqida to'xtalib tayanch shevalarning leksik fondiga tojik tilining ta'siri yuqori ekanligini bu faqat shahar shevalari emas balki qipchoq va o'g'uz lahjasiga ham taalluqli ekanligini ta'kidlaydi [Шоабдурахмонов 1962;213]. Bundan tashqari "Qashqadaryo ž-lovchi shevalarini o'rgangan N.Shoimova O'zbek tili izohli lug'atining "C(S)" harfini tahlil qilgani izohli lug'atdagi bu harfda jami 157ta tojik tilidan o'zlashgan so'z mavjudligi haqida to'xtaladi va bundan 39tasi sheva vakillari nutqida qo'llanishini ta'kidlaydi" [Шоимова 1999;104]. Yangiravot shevasida ham fors-tojik tilidan o'zlashgan leksik birliklar anchaginani tashkil qiladi. Quyida bu shevadagi so'zlarni tarkibini bilan tanishib chiqamiz.

Hozirgi o'zbek tilida fors - tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar orasida ot: sartarāš, avra, avra-astar, bazm, barg, baxt, daraxt, daraxtzār, hunār, hünärmänd; sifat: badboj, ba(d)žaxl, balan(d), barabar, barbasta, bardam, barzanī, barra, baxtījār, bačkana, azada, tāza;

ravish: bažanīdīl, banagax, dosta(ā)na, tez, bazor, astajdīl, čunan); bog'lovchilar: čunki, jāki, agar, garči, xam);

undovlar (ballī, dād), yuklamalar (xoš, xu(ī)ddī), modal so'zlar (čunānči, bīnabarīn) uchraydi.

Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlarda: a) so'z oxirida undosh tovushlarning qatorlashib kelishi ancha keng tarqalgan bo'lsa ham shevada bu undoshlarning biri talaffuzda tushib qoladi: yīš, goš, darax, karax, dost, pas, kaf(p), parzand kabi. Yangiravot shevasida umumturkiy so'zlarda uchramaydigan quyidagi xususiyatlar ham fors tojik tilidan o'zlashgan.

b) "ā" unlisi so'zning bo'g'inlarida qo'llanadi: āxaq, nābud, bāxār, abādān, pešana kabi. Fors tojik tillaridan o'zbek tiliga bir qator prefiks va suffikslar ham o'zlashgan: prefikslar – be-, ba-, nā-, xam-, bar-, kam-, xuš-; suffikslar -kār, -zār, -xor, -parvar, -kaš, -bāp, -bāz, -doz, -namā, -paz, -furuš va b.lar. Ular dastlab fors-tojik tili so'zlari tarkibida qo'llangan, keyinchalik o'zbek tilining so'z yasovchi affikslari qatoridan o'rin olib, yangi so'zlarning yasashida ishtirok etgan, shu yo'l bilan o'zbek tili leksikasini yana-da boyitgan. Masalan: badavlat, beajāv, bebāš, bebāšlik, nāsāy, natoyri, hamjurt, barkamāl, kamsuv, kamsuvlik, kamsuqum, kamsuqumlik, xušbīčim, xušjāqmas, orīkzār, almazār, toqajzār, buydājzār, buydājzār, nafaqaxor, tekīnxor, adālatparvar, čizmakaš, samsapas, jubkabāp, kastumbāp, gruppabāš, bujruqbāz, maxsīdoz, telbanamā, īpakfuruš kabi. Bulardan tashqari, tojik tilidan o'zlashgan -xāna, -nāma so'zlari o'zbek tilida affiksoid vazifasida

qo'llanib, *jilnāma*, *ājnāma*, *išxāna*, *bāsmāxāna* kabi so'zlarning yasashida ishtirok etgan. Tojik tilidan o'zlashtirilgan so'zlarga o'zbek tilining so'z yasovchi qo'shimchalarini qo'shib leksema yasash hollari ham anchagina bor. Tojik tilidan so'z o'zlashtirilishi o'zbek tilining lug'at tizimida yangi sinonimik qatorlarni ham yuzaga keltirgan: qirav(o'zb.) – šabnam(toj.), japrāq(o'zb.) – barg(toj.), āltin(umumturkiy) – tillā(toj.), bulāq(o'zb.) – časma(toj.) kabi. Bunday holni antonimlar tizimida ham ko'ramiz: dozax(f-t.) – jannat(ar.), jirik(o'zb.)-mājda(ft.) kabi [Jamolxonov 2013;301]. O'rganilayotgan shevamizda ham fors-tojik tilidan o'zlashgan so'zlar bisyor. Masalan: sänžäp ~ bermalol(ad.t.) bugun işlārim ānčā sänžāpidi; badastr~ tayyor(ad.t.) hamma nārsāni badastr qīp qojdik; künžāk – burchak(ad.t.) kečā tapvaldīm, künžākdā žatqanaqan; külčā – yopilgan non(ad.t.) kelišindā 4 tā külčā ala ke:; mir – pul(ad.t.) bir mirijam jōq(bir tiyiniyam, bir chaqasiyam yo'q); rax – cheti(ad.t.) derāzāni raxīda turīpti; žajpoš – yig'ilgan joyni ustiga yopiladigan mato; nozvuj – hushbo'y gul nomi; žorap – supurgi(ad.t.) žorapni jatqizip qoj; hāmsijā – qo'shni(ad.t.) hāmsijānikidān bāčālārdi avāzi keljāpti. Atrof qishloqlardagi arablarda *bača* so'zi emas *bala* so'zi ishlatiladi.

Tojik tilidan qipchoq lahjasiga o'tgan so'zlar kundalik turmushda qo'llaniladigan so'zlar bo'lib ular turli sohalarini qamrab oladi. Ularning asosiy mavzu guruhlarini quyidagicha:

Qishloq xo'jaligi va o'simliklar: Jugari (žoxāri): O'zbek adabiy tilidagi "jo'xori" so'zi bilan bir xil ma'no, lekin qipchoq shevasida talaffuz va fonetik jihatdan biroz farqli. Kādi (qovoq): Adabiy tilda "qovoq" sifatida ishlatiladi, lekin shevada "kādi" ko'proq qo'llaniladi. Badrang (bodring): Tojik tilidagi "badrang"dan kelib chiqqan, lekin ma'no jihatidan adabiy til bilan mos keladi. Nā:l (nihol): O'simlikning nozik shoxchasi yoki yangi kurtak ma'nosida.

Uy-ro'zg'or buyumlari va asboblari: Kasa (piyola): Idish-tovoq turini bildiradi, adabiy tilda "piyola" deb ataladi. Chālāk (chelak): Suv tashish uchun idish, adabiy tilga nisbatan shevada kengroq qo'llaniladi. Dastirxan (dasturxon): Tojik tilidagi shaklidan o'zgarmasdan o'zlashgan, lekin qipchoq shevasida talaffuz biroz yumshoqroq. Kapkir (kaftgir): Oshxona anjomi, adabiy til bilan deyarli bir xil.

Uy qurilishi va me'morchilik: Dā:liz (dahliz): Uy yo'lagi yoki kirish joyi, tojik tilidan o'z holicha o'tgan. Hā:k (ohak): Qurilish materiali, shevada faol ishlatiladi. Tarashman (tarosh vositasi): Paxsa yoki devor silliqlashda ishlatiladigan asbob.

Kiyim-kechak va taqinchoqlar: Ton (žubba): Qadimgi kiyim turi, adabiy tilda kam uchraydi, lekin shevada saqlangan. Belbau (kamar): Belbog' ma'nosida, tojik tilidagi shaklidan biroz farqli talaffuzda.

Leksik-semantik xususiyatlar

Tojik tilidan o'zlashgan so'zlarning qipchoq lahjasidagi leksik-semantik xususiyatlari quyidagicha ko'zga tashlanadi:

Ma'no saqlanishi: Ko'p hollarda so'zlar tojik tilidagi asl ma'nosini saqlab qoladi. Masalan, dastirxan (dasturxon) har ikki tilda bir xil ma'no – "sufra, ovqatlanish uchun yoyiladigan joy"ni anglatadi. Kādi (qovoq) ham o'simlik nomi sifatida o'z ma'nosini yo'qotmagan.

Ma'no kengayishi: Ba'zi so'zlar qipchoq shevasida qo'shimcha ma'nolar kasb etgan. Masalan, nā:l (nihol) faqat o'simlik shoxchasini emas, ba'zan "nozik, zaif narsa" ma'nosida ham ishlatiladi: "Bu nā:ldaj nāzik bala" (Bu niholdek nozik bola).

Ma'no torayishi: Ayrim hollarda tojik tilidagi kengroq ma'no shevada torayib, faqat muayyan kontekstda qo'llaniladi. Masalan, hā:k (ohak) tojik tilida umumiy "kukunsimon modda" ma'nosiga ega bo'lsa, qipchoq shevasida faqat qurilishdagi ohak uchun ishlatiladi.

Fonetik moslashuv: Tojik tilidan o'tgan so'zlar qipchoq shevasining fonetik xususiyatlariga moslashadi. Masalan, tojik tilidagi "bedrang" qipchoq shevasida badrang shaklida, "dahlez" esa dāliz sifatida talaffuz qilinadi. Bu jarayonda unlilar almashishi (e → ä) yoki undoshlar soddalashishi kuzatiladi.

Arxaik xususiyat: Ba'zi o'zlashma so'zlar adabiy tilda eskirgan yoki kam ishlatilsa-da, qipchoq shevasida faol qo'llaniladi. Masalan, ton (kiyim) yoki kārsān (chuqur idish) adabiy tilda

deyarli uchramaydi, lekin shevada saqlanib qolgan. Kasa: “Kasa ichida choy bor” (Payolada choy bor). Ma’no – idish, lekin shevada ko’proq kichik piyola uchun ishlatiladi.

Arab tilidan o’zlashtirilgan so’zlar. O’zbek adabiy tiliga umuman polganda turkiy tillardagi arabcha o’zlashmalarining ko’pligi bu VIII asrdan boshlanib, IX-X asrlarda ancha faollashgan hodisa bo’lib Arablar istilosi davri bilan bog’lanadi. Arablar istilosi hamda islom dinining keng tarqalishi bilan boshlanadi. Islom dinining keng tarqalishi natijasida arab yozuvining qo’llana boshlanganligi, madrasalarda arab tilining o’qitilishi, turk-arab ikki tilliligi, olimlar, ziyolilarning arab tilida ijod qilganligidir. Hozirgi o’zbek tili leksikasi va o’zbek shevalarida arab tilidan ko’p o’zlashtirilgan so’zlar ot, sifat va ravish turkumlariga oiddir: otlar – adabijāt, axbarāt, avlat, ajal, maktāp, hasīl, xokumat, adam, haqqat, intizām va b.lar;

sifatlar – adabij, aʒnabij, āziz, āzim, aʒjar, bādij va b.lar;

ravishlar – avval, bāʼzān, bilʼāks kabi. Bulardan tashqari, bog’lovchilar (bālki, amma, lekin, vā), undovlar (aʒaba, bārākāllā, salam, xajr), modal so’zlar (ālbāttā, avvala), yuklamalar (paqat, xuddi) ham o’zlashtirilgan. O’rganilayotgan shevada ham bu so’zlar qisman qo’llaniladi. Ba’zi so’zlar fonetik jihatdan farqlanadi: ayol ~ ajal, maktab ~ majtap, odam ~ adam, avlod ~ avlad kabi. Arab tilidan so’z o’zlashtirilishi o’tmishda faol bo’lgan, hozir esa bu jarayon deyarli to’xtagan. Ayrim arabcha so’zlar hatto eskirib, tarixiy so’zlar yoki arxaizmlar qatoriga o’tib qolgan: adad (sanoq so’z), aʒam (“arablardan boshqa xalqlar”), akbar (“katta”, “bujuk”, “ulkan”), alam (bajroq), bajāz (“she’riy to’plam”), sallāx (“qassob”), saloh (“to’g’rilik”, “vijdonlilik”), sanad (“hujjat”) kabi. Arab tilidan o’zlashtirilgan so’zlarning fonetik, semantik va morfemik tarkiblarida quyidagi xususiyatlar borligi ko’zga tashlanadi: a) so’z tarkibida ikki unlining yonma-yon qo’llanish hollari uchraydi: matbaa, mutolaa, saodat, oila, doir, rais kabi;

b) ra’no, da’vo, ta’na, e’lon, me’mor, ta’lim, e’tibor, mo’tabar kabi so’zlarda ayn tovushidan oldingi unli kuchli va bir oz cho’ziq talaffuz etiladi;

d) jur’at, sur’at, bid’at, qal’a, san’at so’zlarida bo’g’inlar ayirib talaffuz qilinadi;

c) semantik jihatdan: ko’proq diniy, hissiy, axloqiy, ilmiy, ta’limiy va mavhum tushunchalar ifodalanadi: avliyo/ avlija, aza/āzā, azon/ azan, vahiy/ vāhij, avrat/ āvrāt, axloq/ axlaq, axloqiy/axlaqij, xulq/ xulq, fikr, tafakkur kabi;

ilmga, adabiyot va san’atga oid tushuncha nomlari ham keng tarqalgan: amal (matematikada hisob turi), rukn, vazn (adabiyotshunoslik atamallari), riyoziyot (matematika), adabiyot, san’at, tabiiyot (fan va soha nomlari) kabi;

so’zlarning lug’aviy va grammatik shakllari flektiv xarakterda bo’lib, o’zbek tilida morfemalarga ajratilmaydi: ilm, muallim, olim, ulamo, fikr, tafakkur, mutafakkir kabi. Arab tilidan o’zlashtirilgan so’zlar orasida tarixan yasama bo’lgan adabiy, badiiy, g’olibiyat, voqeiy, voqean, oilaviy kabi leksemalar ham bor. Bunday leksemalar bilan birga o’zlashtirilgan “-ij”, “-vij”, “-an” affikslari o’zbek tilida so’z yasovchi affikslar darajasiga ko’tarilgan, natijada o’zbek tilida so’z yasash imkoniyatlari kengaygan. Hozirgi o’zbek tilida shu affikslar vositasida yasalgan juda ko’p yangi leksemalar mavjud: oilaviy, texnikaviy, bazaviy, fizikaviy, tuban, turkiy kabi.

Qipchoq lahjasidagi Arab tilidan o’zlashgan so’zlarning leksik-semantik xususiyatlari quyidagicha tasniflanadi:

Ma’no saqlanishi: Ba’zi so’zlar arab tilidagi asl ma’nosini deyarli o’zgarmagan holda qipchoq lahjasida ishlatiladi. Masalan:

Kitob (arabcha: كتاب) – yozma asar, diniy yoki ilmiy matn ma’nosida saqlangan.

Ilm (arabcha: علم) – bilim, fan ma’nosida qo’llaniladi.

Bu so’zlar diniy, ilmiy yoki ma’muriy kontekstda ko’proq uchraydi va adabiy tilda ham keng tarqalgan.

Semantik kengayish: Qipchoq lahjasida ba’zi arabcha so’zlar ma’no kengayishiga uchragan, ya’ni asl ma’nosidan tashqari yangi ma’nolar qo’shilgan. Masalan: Alam (arabcha: أَلَم – og’riq, iztirob) – qipchoq shevalarida nafaqat og’riq, balki “daryo qorovuli” ma’nosida “alamchi” shaklida ishlatiladi. Bu yangi ma’no mahalliy hayot tarziga moslashuv natijasida yuzaga kelgan.

- Raja (arabcha: رجا – umid, iltijo) – qipchoq shevalarida “reja” ma’nosida ishlatiladi, bu esa ma’no kengayishi va dunyoviy kontekstga moslashishni ko’rsatadi.

Semantik torayish: Ba’zi hollarda arabcha so’zlarning ma’nosi torayib, faqat ma’lum bir kontekstda qo’llaniladi. Masalan:

Battal (arabcha: بطل – botil, bekor) – shevalarda “o’tmaslashgan” ma’nosida ishlatilib, umumiy salbiy ma’nodan tor kontekstga o’tgan.

Sinonimik juftliklar va dubletlar: Qipchoq lahjasida arabcha so’zlar ko’pincha mahalliy turkiy so’zlar bilan sinonimik juftlik hosil qiladi. Masalan:

Yardamchi (turkiy) va madat (arabcha: मद – yordam) so’zlari birgalikda ishlatiladi, lekin “madat” ko’proq diniy yoki rasmiy kontekstda qo’llanilishi mumkin.

Jon (arabcha: جان – ruh, hayot) va turkiy “hayot” so’zi sinonim sifatida qo’llanadi, lekin “jon” ko’proq hissiy yoki diniy ma’noda ishlatiladi.

Fonetik moslashuv: Arabcha so’zlar qipchoq lahjasida mahalliy fonetik qoidalarga moslashgan, bu esa ularning semantik qo’llanilishiga ham ta’sir qilgan. Masalan: Baqqal (arabcha: بقال – do’konchi) – qipchoq shevalarida “baqqol” shaklida talaffuz qilinib, kundalik savdo bilan bog’liq kontekstda ishlatiladi.

Qullab (arabcha: قلب – yurak, sevgi) – shevalarda “oshiq-moshiq” ma’nosida qo’llaniladi, bu esa sevgi bilan bog’liq romantik kontekstga o’tishni ko’rsatadi.

Qo’llanilish sohalari: Qipchoq lahjasida arabcha o’zlashmalar asosan quyidagi sohalarda qo’llaniladi:

Din va ma’naviyat: “namaz”, “roza”, “zakat” kabi so’zlar diniy amaliyotlarda asl ma’nosida ishlatiladi.

Maishiy hayot: “alam”, “baqqal”, “madat” kabi so’zlar kundalik hayotda mahalliy kontekstga moslashgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O’zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – B. 55.
2. Юсупов Қ. Ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро алоқаси // Учение записки. IV. Филологическая серия. – Фарғона: ФерГПИ, 1957. – Б. 78
3. Мирзаев М.М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. – Ташкент: Фан, 1969.
5. Раҳимов С. Ўзбек тили Сурхондарё шевалари (Фонетика, Лексика). – Тошкент: Фан, 1985. – 390 б.
6. Турғунов Т. Ўзбек тилининг ғарбий Фарғона шевалари (фонетик ва морфологик хусусиятлари): Филол. фан. номз.... дис. – Тошкент, 1968. – 243 б.
7. Шералиев Э. Шимолий-шарқий Тожикистон ўзбек шевалари лексикаси: Филол. фан. номзоди... дис. – Тошкент, 1974. – 320 б.
8. Ишондадаев Д. Наманган атроф тожик ва ўзбек шеваларида сўз яшашнинг айрим усусиятлари (Тожик ва ўзбек тилларининг ўзаро таъсири масаласига доир): Филол. фан. номз. ... дис. – Тошкент, 1967. – Б. 185.
9. Абдуллаева Д. Ўзбек тили Ошобда шевасининг фонетик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дис. – Тошкент. 1999. – 148 б.
10. Узоқов Х. Ўзбек тилининг Жанубий Фарғона шевалари (фонетик, морфологик ва лексик хусусиятлари): Филол. фан.номз. ... дис. – Тошкент, 1966. – 230 б.
11. Шоабдурахмонов Ш.Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент: Фан, 1962. – Б. 213.
12. Шоимова Н. Ўрта Қашқадарё “Ж”ловчи қипчоқ шевалари лексикаси. – Тошкент, 1999. – Б. 104.

SHEVALARDA IKKI TILLILIK MUNOSABATI (Varzik qishlog'i misolida)

BILINGUALISM IN DIALS (In the example of the village of Varzik)

Usmonov Musurmon Mamirali o'g'li,

*Namangan davlat universiteti katta o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

usmonovmusulmon89@gmail.com

Hoshimova Munisa Habibjon qizi,

NamDU Filologiyasi fakulteti UZB-DU-23 guruh talabasi

hoshimovamunisa05@gmail.com

doi.10.52773/tsuull.conf.2025.24.05/SFPT7638

Abstract. *The article discusses the relationship of bilingualism in the Uzbek dialects of the Namangan region. The close relationship of the words in the dialect under study with the Tajik dialects is revealed on the basis of the dialect of the village of Varzik. In it, the words specific to the Tajik dialects that have been assimilated into the Uzbek dialects of this region are divided into lexical groups such as wedding, funeral rites, folk games, proverbs, and are analyzed. Their importance in enriching Uzbek dialectology is shown on the basis of specific examples.*

Key words. *dialect, lexicon, profession, dialect, dialect, bilingualism, people, vernacular, literary language, phonetic feature, lexeme, dictionary, term, synonym, phrase, neologism, archaic words, historical words.*

O'zbek dialektologiyasiga XI asrdayoq Mahmud Koshg'ariy ("Devoni lug'atit-turk") [Девону луғотит турк 1960;499], keyinchalik, Alisher Navoiy ("Muhokamat ul-lug'atayn") tomonidan tamal toshi qo'yilgan bo'lsada, hozir ham biz uchun ularning ilmiy qarashlari o'zbek tilshunosligi uchun qo'llanma hisoblanadi.

O'zbek tilining shakllanishida, taraqqiy etishida, lug'at tarkibining boyishida qardosh va boshqa oilaga mansub tillarning (tojik, arab va boshqa sh. k.) ahamiyati kattadir. Bu tillar o'rtasidagi munosabatlar to'g'risida K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, V.V.Reshetovlarning ilmiy tadqiqot ishlarida keng yoritib berilgan.

Professor K. K. Yudaxin o'zbek shevalari genezisida juda katta ahamiyatga ega bo'lgan tillar interferensiyasiga, xususan, o'zbek, uyg'ur va qirg'iz-o'zbek-tojik tillari orasidagi o'zaro munosabatlar masalasini chuqur o'rganishga alohida e'tibor qaratdi [Ўзбек диалектологиясидан материаллар (тўплам) I, 1957]. Professor K. K. Yudaxin o'zbek shevalarining singarmonizmni saqlash darajasi hamda tojik tili bilan munosabatini hisobga olib o'zbek shevalarini to'rt guruhga ajratadi.

Professor A.K.Borovkovning ilmiy ishlarida o'zbek-tojik tillarining o'zaro munosabati, o'zbek shevalarining tasnifi va tavsifi, o'zbek dialektlari fonetikasiga alohida e'tibor qaratilgan

Professor V. V. Reshetov o'zbek shevalarini tasnif qilishda birinchidan shevalarning tarixiy-lingvistik xususiyatlarini, ikkinchidan shevalarga tojik, qozoq, qoraqalpoq, turkman tillarining munosabatini hisobga olib, o'zbek tili uch turkiy komponentning birikishi natijasida vujudga kelganligini, bu uch dialektning birligi esa o'zbek tili tarkibida uch lahjani vujudga keltirganini keng tahlil qilgan.

O'zbek tili va o'zbek shevalarida so'z o'zlashtirishning manbalari turlicha bo'lgan. Ma'lumki, xronologik jihatdan so'z o'zlashtirishdagi eng avvalgi manbalar sifatida arab va fors-tojik tillari olinadi.

O'zbek va tojik xalqlari juda uzoq davrlardan beri yonma-yon yashab, bir birlari bilan doimo xo'jalik, iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy munosabatda bo'lib kelganlar. Bu o'zaro munosabatlar natijasida o'zbek tilidan tojik tiliga, tojik tilidan o'zbek tiliga so'zlar o'zlashgan.

O'zbek va tojik tilining o'zaro aralashuvi tufayli Samarqand va Buxoro, Farg'ona va Qashqadaryo, Namangan, Navoiy viloyatlarida yashovchi xalq orasida ikki tillilik keng tarqalgan. Ular bir-biriga shunchalik singib ketganligidan ba'zi bir tojikcha-forscha so'zlar o'zbek adabiy tilida va shevalarda ham hech qanday o'zgarishlarga uchramaydi. Ayrim fors-tojik so'zlari faqat shevalardagina saqlangan bo'lib, adabiy tilda o'sha tushunchalar boshqa nomlar bilan ifodalanadi.

Varzik Namangan viloyatining Chust tumanida joylashgan ikki tillilik keng tarqalgan qishlog'laridan biridir. Vartzik qishlog'ida o'zbek va tojik tili vakillarining yonma-yon yashab kelishi yuqorida aytib o'tkanimizdek o'zbek tilidan tojik tiliga, tojik tilidan o'zbek tiliga so'zlar o'zlashganini ko'rishimiz mumkin va biz Vartzik qishlog'i shevalaridagina saqlanib qolgan, adabiy tilda uchramaydigan sheva so'zlarini maqolamizda jamladik, tasniflab o'rgandik.

To'y marosimlariga oid so'zlar	
Shevada	Adabiy tilda
Xonadorshavi	uy qurish, ya'ni uylanish yoki turmush qurish
Fotiha kardan	nikohdan ikki oila kelishib niyat qilish marosimi
Ro'ykishiyon	bet ochar
Garavaandozon	bola beshika solish marosimi
Sunnat to'y	bola sunnat qilinadigan marosim
Kallaxuron	chaqirdi (challari)
Shamshikanon	qudalar bir birinikiga borishi tanishishi (quda chaqirdi)
Chimiliq kanon	chimildiqni uzish marosim
Bor	yuk (kuyov tomonidan kelin tomonga beriladigan narsalar (qo'y guruch sabvzi piyoz))
Fotha	kelin tomonda vecherdan oldin bo'ladigan marosim bunda kuyov tarafdin 10 ta savatda non va qand ob kelishadi
Ro'mol bandak	oqlik beradi rozilik berdi marosimi
Achaxurak	fotiha marosimi
Aqiqa	yangi tug'ilgan chaqaloqqa qiladigan diniy marosim
Amri ma'ruf	kiyov tomonda bo'ladigan diniy marosim bet ocharga keladigan kelinni ko'rish uchun beriladigan pul yokida maishiy texnikalar...
Nonshikanon	non sindirish marosimi
Sargardon	to'yda odamlarga beradigan narsalar pul yokida ro'mol mato
Jihez	kelini sarpasi
Qovurdoq	betochar kuni kiyov tomonikiga kelin tomondan ertalabda kelinni singlisi yoki opasi oboradigan ovqat
Aza marosimini ifodalovchi so'zlar	
Odam dararak	aza marosimlari
Taziya	o'tkanlar ruhiga ehson qilish
Janaza	bu yaqin inson vafot etganda uning oila a'zolari qarindoshlariga hasmdardlik bildirish
Uch	vafot etgan kishini oxiratga kuzatish marosimi

Bist	marhum o‘tganidan uch kun keyin qilinadigan marosim
Chil	ya’ni yigirma bu marhumning o‘tganiga 20 kundan keyin o‘tkaziladigan marosim
Panjidu	marxumning katta farzandi tamonidan o‘tkaziladigan marosim.
Chakildak	ya’ni qirq marhumni o‘lganiga 40 kun bo‘lganda qilinadigan marosim
Sheva vakillari tamonidan o'ynaladigan o'yinlar	
Buzboshi	chillak
Ohangpora	qo‘y yoki echki jasadini olib chavandozlar belgilangan joyga yetkazish (uloq) deyiladi
Qo‘rg‘a	tangalar bilan o‘ynaladigan o‘yin
Sangbardori	beshtosh
Poygai aspdavoni	ot choptirish
Xaltadavoni	qopda yugurish
Da‘vatgori	kim tez gapirish
Zanjirbandi	zanjir o‘yini
O‘rtazanak	o‘rtaga tushish
Lanka	qadimda o‘ynalgan o‘yinlardan biri buni echki yoki qo‘yning juniga qo‘rg‘oshin quyib chetini tikib o‘ynashgan
Par	latta koptok
Xonakam xonakam	xola xola
Lik - lik.	sopolak
Sopolak	lapak
Ro‘molcha patoyak	ro‘molcha tashlash
Bodbozi	varrak uchurish
Gatof	yumaloq kartonlar orqali o'ynaladigan o'yin
Baland - past	baland -past
Russhavakam	bekinmachoq
Quvla - quvla	quvlashmachoq
Sapol ruskunak	sapol berkitish
Sheva vakillari va unga yondosh hudud aholisi tomonidan ishlatiladigan maqollar	
Kam kam xurid xamesha xurid	oz oz yeng doim yeng
Mexnati tobiston roxati zimiston	qish g‘amini yozda ye
Akl akl ne odob akl ast	aql aqlmas — odob aqldir
Barf ob meshad kux darjosh memonad	qorlar eriydi tog‘lar o‘z joyida qoladi
Yak kas baroi xamma xamma baroi kas	bir kishi hamma uchun hamma bir kishi uchun.

Dil ba yoru dast ba kor	diling ollohda bo'lsinu qo'ling mehnatda bo'lsin
Non xam non non reza xam non	non ham non ushog'i ham non
Mexnat mexnata tagash roxat	mehnat mehnatning tagi rohat
Yak mayiza 40 kas taksim kada mexurad	bir mayizni 40 kishi bo'lib yer
Agar changu rubor nameshud odamon xazor sol umr mebendan.	agar chang g'ubor bo'lmasa odamlar ming yil umr ko'rardi.

Madomiki, muayyan tilga kirgan so'z shu tilda mavjud bo'lgan biror bir tushunchani ifodalasa, u o'sha til lug'atida mustahkam o'rinishib, shu tilning o'z so'zidek ishlatilaveradi. Shevalarni o'rganish orqali esa mazkur xalqning tarixini, madaniyatini o'rganamiz. Bu faqat til tarixi va lisoniy jarayonlarni o'rganish uchungina manba bo'lmay, xalq tarixi, mentalitetini yoritish uchun ham muhim bo'lgan xulosalarni beradi. Fors-tojik tilidan kirgan so'zlar ham xuddi shunday manbalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Таджикско-русский словарь. Госиздат ин. и нац. словарей. – М.: 1954.
2. Махмуд Кошғарий. “Девону-луғотит турк, 1- том. – Тошкент: Фан, 1960. – 65 б.
3. Reshetov V. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1962.
4. Ғафуров Б. Г. История таджикского народа. Том II. – М., 1984. –110 б.
5. Ishayev A. Shevalar lug'atiga kiritiladigan so'zlar. O'zbek tili va adabiyoti. 1988. 2-son.
6. M.Saidova. “Namangan shevalarida qarindoshlik terminlarining leksik-semantik tahlili”. – Toshkent, 1995.
7. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати III. – Тошкент: Университет, 2009.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007.
9. Аллабердиев А. Бухоро ўғуз шеваларидаги форсча ва тожикча лексик бирликлар. // Ўзбек тили ва адабиёти, 2013, – №3. – Б. 40. (40-46)
10. Алишер Навоий. Муҳокамат-ул луғатайн. –Тошкент: Тафаккур, 2014. – 109 б.
11. Darvishev I. Areal tilshunoslik: Janubiy-g'arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari. – Toshkent: Navro'z nashriyoti, 2019. – 148 b.
12. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176 b.
13. M.Usmonov. “O'zbek tilining Mingbuloq shevasi”. – Namangan. 2024
14. Кошғарий М. Туркий сўзлар луғати (Девону луғотит турк). – Т., 1960. Т. 1. – 499 б., 1960. Т. II. – 427 б., 1963. Т. III. – 466 б.
15. ЎзДМ. I, II - Ўзбек диалектологиясидан материаллар (тўплам), I. - Тошкент, 1957, II, 1961.
16. <https://lex.uz/docs/-5058351>

**TOSHKENT VILOYATI LINGVOAREAL TARKIBI: QARLUQ VA QIPCHOQ
(QURAMA) SHEVALARINING TARQALISHI VA O'RGANILISHI
LINGUOAREAL COMPOSITION OF TASHKENT REGION: DISTRIBUTION
AND STUDY OF QARLUQ AND KIPCHAK (KURAMA) DIALECTS**

Nasirova Kamola Baxramovna,
ToshDO'TAU tayanch doktoranti

Annotation. *This article analyzes the linguo-real units formed in the Tashkent region, in particular, the distribution and linguistic characteristics of dialects belonging to the Karluk and Kipchak (Kurama) groups, their role in cultural and national thinking are highlighted. Based on dialectological and linguo-culturological approaches, the historical, social and cultural layers of the dialects of the Tashkent oasis are studied on a scientific basis.*

Key words. *linguo-real, Karluk dialects, Kipchak (Kurama) dialects, dialect, ethnolinguistics.*

Toshkent viloyati O'zbekistonning eng muhim ijtimoiy, madaniy va tarixiy markazlaridan biri hisoblanadi. Bu hudud o'zining murakkab tarkibi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, bu mintaqada yashovchi aholining tili turli tarixiy jarayonlar, migratsiyalar va ijtimoiy omillar ta'sirida shakllangan. Shu bois ham bu hudud etnolingvistik jihatdan o'rganish uchun qulay hudud hisoblanadi. Toshkent viloyatida asosiy ikki yirik sheva guruhi – qarluq va qipchoq (qurama) shevalari mavjud bo'lib, ularning lingvoareal tarkibini aniqlash, madaniy va tarixiy ildizini o'rganish ishlari amalga oshirilgan. Toshkent viloyati hududida yashovchi bu ikki sheva vakillarining o'ziga xos kelib chiqish, madaniy yuksalish tarixi bor. Qarluq va qipchoq shevalari orqali o'zbek tilining ichki taraqqiyoti, mintaqaviy boyligi va madaniy xilma-xilligi aniqlanadi.

Qarluq guruhi turkiy tillarining eng qadimiy yozma manbasi XI asrda Mahmud Koshg'ariy tomonidan yaratilgan "Devonu lug'otit-turk" asaridir. Ushbu asarda qarluqlarning til xususiyatlari boshqa turkiy qabilalar tili bilan solishtirma holda bayon etilgan. Asarda **qarluq qabilasining tili** haqida alohida ma'lumotlar mavjud. Qarluq tili boshqa turkiy qabilalar tillari bilan solishtirilgan holda bayon etilgan. **III jildning 22-betida** qarluq qabilasining nomi keltirilgan. Shuningdek, **65-betda** qarluq qabilasining musulmon emasligi va ularning maxsus o'z tillari borligi qayd etilgan. Bu ma'lumotlar qarluq qabilasining tiliga oid alohida xususiyatlarni ko'rsatadi. Bundan tashqari, «**Lug'at**» bo'limida qarluq tili 9 marta tilga olingan. Bu esa qarluq tilining boshqa turkiy tillardan farqli o'laroq alohida o'rni borligini ko'rsatadi [3, 22, 65].

Qarluq lahjasini ilmiy asosda o'rganish ishlari XIX asr oxiridan boshlab rus orientalistlari tomonidan yo'lga qo'yildi. Ulardan biri V.V. Radlov bo'lib, u "Опыт словаря тюркских наречий" nomli ko'p jildli asarida turkiy lahjalarni, jumladan qarluq shevalarini tizimli tarzda tahlilga tortgan. Radlov turkiy tillarni asosiy dialekt guruhlariga bo'lgan, ularning fonetik va leksik xususiyatlarini o'rganib, har bir guruh va kichik lahjalarni belgilab bergan.

Tadqiqotchi qarluq lahjalarini o'z ichiga olgan qarluq-o'g'uz guruhini ajratgan. U bu guruhga qarluq (qo'shnacha) shevalari va o'g'uz (g'uz) lahjalari, shuningdek, ba'zi qo'shimcha kichik lahjalar, masalan, yag'mo, chigil kabi qabilalarning shevalarini kiritgan.

Radlov qarluq guruhining fonetik xususiyatlarini boshqa turkiy guruhlardan farqlashga alohida e'tibor bergan, xususan, "k" tovushining joylashuvi va o'zgarishlari, undoshlarning talaffuzi kabi masalalarni yoritgan.

Qarluq shevalarining leksik jihatdan o'ziga xos so'z boyligini tahlil qilgan.

Bu tasnif turkiy tillarning tarixiy rivojlanishining izlari sifatida ham ko'rilgan [8, 50-100].

20-asrda o'zbek tilshunosligida bu boradagi tadqiqotlar A.N. Kononov, A. Valixonov, N.A. Baskakov kabi olimlar tomonidan davom ettirildi. Ularning ishlari fonetika, morfologiya, leksika kabi bo'limlar asosida qarluq tillarining zamonaviy holatini aniqlashga xizmat qildi.

A.N. Kononov o'zining "**Тюркские языки**" (Turkiy tillar) nomli asarida **qarluq shevalari tasnifini** bayon etgan. Ushbu asarda u qarluq shevalarini boshqa turkiy lahjalardan farqlash, ularning fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarini tahlil qilgan.

Qarluq shevalari **markaziy turkiy tillar** guruhiga kirishini, ular o'z ichiga o'zbek tilining turli shevalarini olishini aytadi. U qarluq shevalarini fonetik xususiyatlari va ayrim leksik xususiyatlari bo'yicha guruhlab, ularni boshqa guruhlardan ajratib ko'rsatgan.

Tadqiqotchi qarluq shevalarida ko'p hollarda *k* tovushi *g* yoki *ğ* ga o'tgani kuzatilishini, unli tovushlarning o'ziga xos talaffuzi mavjud ekanligini asoslab beradi. Uning tasnifiga ko'ra so'z boshida va o'rtasida *k* ovoz yumshashib *g* yoki *ğ* tarzida talaffuz qilinadi: *kuz* → *guz* (bahor mavsumi).

Qarluq tillarida *a* unli tovushi ko'proq ochiq va keng talaffuz qilinishini ta'kidlaydi [4, 160].

A.N. Kononov qarluq lahjasining morfologik xususiyatlar haqida so'z yuritir ekan, fe'l qo'shimchalariga e'tibor qaratadi.

U qarluq shevalarida fe'l qo'shimchalari boshqacha shakllarda qo'llaniladi, masalan, otlardan hosil bo'lgan fe'llarda qo'shimchalarning variantlashuvi mavjud. Masalan, fe'l zamon ko'rsatkichlaridan *-di* o'rniga *-ti* qo'shimchasi ishlatilishini kuzatilganini aytadi.

Ko'plik qo'shimchalari ba'zan boshqa turkiy tillardan farq qilishi, masalan, *-lar* o'rniga *-lar*, *-ler* shakllari o'zgarishini ta'kidlaydi.

A.N. Kononov qarluq shevalarida boshqa turkiy lahjalarga nisbatan o'ziga xos so'zlar mavjud ekanligini aytadi. Ba'zi so'zlar faqat qarluq lahjasida qo'llanilishi yoki ma'nosi biroz boshqacha bo'lishi haqida so'z yuritadi.

Qarluq shevalariga xos so'zlar va ularning misollari:

Magazinni qoshiga saqlang – Bu jumlada o'rin-payt va jo'nalish kelishigi qo'shimchalari aralash holda qo'llanilgan bo'lib magazinni oldida tushirib ketin degan ma'noni bildiradi.

Zavutta ishlatadi, Toshkantta yashaydi – Bu misollarda o'rin-payt kelishigi *"-ta"* qo'shimchasi bilan shakllangan.

"Boromman", "qilomman" – Toshkent viloyati shevalarida fe'lga *"-om"* qo'shimchasi qo'shilib, harakatning bajarilganligini bildiradi. "[Muhaz](#)

Qarluq tillarida arab va fors so'zlari ko'proq mavjud bo'lib, bu ularning tarixiy va madaniy aloqalarini aks ettirishini ta'kidlaydi [4, 150-170].

"ilm" – bilim ma'nosida;

"adab" – odob yoki madaniyat ma'nosida;

"kitob" – kitob ma'nosida;

"dunyo" – dunyo ma'nosida;

"sabr" – sabr yoki chidam ma'nosida;

"taqdir" – taqdir yoki qismat ma'nosida.

Bu so'zlar o'zbek tilida fonetik o'zgarishlarga uchragan bo'lib, o'zbek tilining fonetik qonuniyatlariga moslashgan.

Qipchoq tillari guruhiga mansub bo'lgan tillar — qozoq, qoraqalpoq, qirg'iz, nog'ay, boshqird, tatar va boshqalar — XIX asrdan boshlab ilmiy izlanishlarga tortilgan. Dastlabki tadqiqotlar rus sharqshunoslari tomonidan amalga oshirilib, ularda bu tillarning fonetik va grammatik xususiyatlariga e'tibor qaratilgan.

V.V. Radlov turkiy tillarning fonetik, grammatik va leksik xususiyatlari tahlili, shu jumladan qipchoq tillari bo'yicha keng izlanishlar olib borgan.

U qipchoq lahjasida ko'pincha *k* tovushi *q* va *x* tovushlariga o'zgarishini, undosh tovushlar orasida assimilyatsiya va og'ishlar mavjud bo'lib, bu tilning tabiiy harakatiga mos ekanini, unli tovushlar ko'p hollarda yaqinroq, qattiqroq talaffuz qilinishini ayniqsa, *a*, *o*, *u* tovushlari kuchliroq talaffuz qilinishini ta'kidlaydi.

Biz ushbu holatni bugungi kunda ham xalq og'zaki ijodi namunalari bo'lmish alla, yor-yor va alla matnlarida ham uchratdik. Namuna sifatida quyigagi yoy-yor va alla matnlarini berib o'tdik.

Opkevatkan qizimga beyla loyiq yar-yar,
Sinalmagan yigitga siynim tushti yar-yar,
Daryoni u yuzida sholim qoldi yar-yar,
Kokilini beshta o'rgan yarim yar-yar.
Samminan o'ynamoqqa hushim tushti yar-yar,
Samminan o'ynamoqqa yuray keray yar-yar.

Shum taqdirri charxida.
Adam minan apammi,
Diydarini dardida.
Alla balam, alla-ya,
Jonim balam alla-ya.
Uchqur ottay savlatli,
Pahlavanday kelvatli,
Katta bo'sa mangayam,
Ko'rsatadi raxatti.

Alla balam, alla-ya,
Janim balam alla-ya.
Tilvizirni ko'rishga,
Ashiq balam alla-ya.
Ayltis olaman devatti adasi,
Avasina, alla-ya.
Alla balam, alla-ya,
Janim balam alla-ya.

Ushbu matnlarda *a, o, u* tovushlari kuchliroq talaffuz qilinishiga amin bo'lamiz.

Tadqiqotchi qipchoq lahjasining **grammatik xususiyatlari haqida so'z yuritir ekan**, ko'plik qo'shimchalari sifatida *-lar, -ler* qo'shimchalari keng tarqalganini aytadi.

Qipchoq tillarida egalik qo'shimchalari talaffuzda va yozuvda o'zgarib turishi, bu she'vaning o'ziga xos so'zlari, frazeologik birliklar va sinonimlarining ko'pligini qayd etgan [8, 40-100].

XX asr boshlarida mashhur rus turkolog olimi A.N.Samoylovich turkiy tillarni, xususan **qipchoq tillarini** ilmiy jihatdan tasniflash ishiga katta hissa qo'shgan. O'zining "**Опыт классификации тюркских языков**" deb nomlangan ilmiy ishida qipchoq tillarining ichki guruhlarga bo'linishini ilmiy asosda ishlab chiqdi.

Tadqiqotchi turkiy tillarni fonetik, morfologik va leksik xususiyatlariga qarab tasniflagan. **Qipchoq lahjasini alohida guruh sifatida ajratgan**, va ularni qipchoq-nog'oy, qipchoq-bashqird, qipchoq-qozoq-qirg'iz kabi ichki guruhlarga bo'lib, farqli jihatlarini asoslab bergan.

Har bir guruhga kiruvchi tillarning o'ziga xos fonetik o'zgarishlar, morfologik formalar, leksik birliklar belgilarini tahlil qilgan. Bu tasnif hozirgi zamon turkologiyasining poydevorlaridan biri hisoblanadi[8].

Keyinchalik bu yondashuv asosida N.A. Baskakov, E.R. Tenishevlar o'z tasniflarini ishlab chiqqan.

Mashhur rus turkolog olimi N.A. Baskakov turkiy tillarning, jumladan **qipchoq tillarining tasnifi** bo'yicha ilmiy yondashuvlarni ishlab chiqqan. O'z o'zining "**Введение в изучение тюркских языков**" asarida turkiy tillarni katta guruhlarga ajratgan, ulardan biri **qipchoq lahjasi guruhi** bo'lib, u quyidagi **uchta kichik guruhga** bo'lingan:

1. **Qipchoq-bolqor-qoraqaylik guruhi**. Bu guruhga **qo'miq, bolqor tillarini kiritgan**. [j] tovushining saqlanishi, ba'zi eski fonetik shakllarning mavjudligini ta'kidlagan.

2. **Qipchoq-nog'oy guruhi**. Bu guruhga **nog'oy, qoraqalpoq, qrim tatar, boshqird, tatar (qozoq tatarlarining bir qismi) kabi tillarni kiritgan**. [dʒ] > [ʒ] kabi o'zgarishlar hususida fikr bildirib, fonetik va morfologik o'ziga xosliklar masalasini yotirgan.

3. **Qipchoq-qozoq-qirg'iz guruhi**. Bu guruhga **qozoq, qirg'iz, qaraqalpoq (ba'zida shu guruhga ham kiritiladi), nog'oy (ba'zilari) tillarini kiritgan**. So'z boshidagi [j] > [ʒ] yoki [y] o'zgarishi hususida so'z yuritib, fonetik va grammatik belgilarini sanab o'tgan.

Tadqiqotchi tillarni **lingvistik belgilar** asosida tizimli ravishda tahlil qilgan va fonetika, morfologiya, sintaksis va leksika kabi bo'limlarda o'rgangan. Har bir guruh ichidagi tillarning o'zaro o'xshashligi va farqlariga chuqur e'tibor bergan.

□ Qipchoq shevalari haqida:

Reshetov qipchoq shevalarini turkiy tillar ichida alohida, mustaqil guruh sifatida ko'radi.

Ularning fonetik va grammatik xususiyatlari aniq belgilangan bo'lib, ular qipchoq tillarining tarixiy rivojlanishini aks ettiradi.

Qipchoq shevalarida ayniqsa undosh tovushlarning talaffuzi va ko'plik shakllari o'ziga xosligi ta'kidlanadi.

Qipchoq guruhiga kiruvchi tillar, masalan, qozoq, qoraqalpoq, qirg'iz, nog'ay, boshqird va tatar tillarida umumiyliklar bor, ammo har birining o'ziga xosligi ham mavjud.

□ Qarluq shevalari haqida:

Reshetov qarluq shevalarini boshqa turkiy lahjalaridan ajratib ko'rsatgan va ularni fonetik, morfologik va leksik xususiyatlari bilan tahlil qilgan.

U qarluq shevalarini Markaziy turkiy tillar guruhining asosiy qismi deb hisoblaydi.

Qarluq shevalarida undoshlar yumshashishi, fe'l shakllarining o'ziga xosligi va leksik boyliklar muhim o'rin tutadi.

Qarluq lahjalari o'zaro yaqin bo'lishi bilan birga, o'g'uz va chigil kabi kichik guruhlariga ham bo'linishi mumkinligi ta'kidlanadi.

N.F.Reshetov qipchoq va qarluq shevalarini ilmiy jihatdan o'rganadi. U qipchoq shevalarini turkiy tillar ichida alohida, mustaqil guruh sifatida ko'radi.

Ularning fonetik va grammatik xususiyatlari aniq belgilangan bo'lib, ular qipchoq tillarining tarixiy rivojlanishini aks ettirishini, qipchoq shevalarida ayniqsa undosh tovushlarning talaffuzi va ko'plik shakllari o'ziga xosligini ta'kidlaydi.

Qipchoq guruhiga kiruvchi tillar, masalan, qozoq, qoraqalpoq, qirg'iz, nog'ay, boshqird va tatar tillarida umumiyliklar bor ekanini, ammo har birining o'ziga xosligi ham mavjudligini aytadi[Тюркские языки. 1972;**130-160**].

Qarluq shevalari haqida so'z yuritir ekan, qarluq shevalarini boshqa turkiy lahjalaridan ajratib ko'rsatgan va ularni fonetik, morfologik va leksik xususiyatlari bilan tahlil qilgan. U qarluq shevalarini Markaziy turkiy tillar guruhining asosiy qismi deb hisoblaydi.

Qarluq shevalarida undoshlar yumshashi, fe'l shakllarining o'ziga xosligi va leksik boyliklar muhim o'rin tutishini ta'kidlaydi.

Qarluq lahjalari o'zaro yaqin bo'lishi bilan birga, o'g'uz va chigil kabi kichik guruhlariga ham bo'linishi mumkinligini aytadi[Тюркские языки. 1972 **160-190**].

O'zbek tilshunosligi va shevashunoslik sohasida faoliyat yuritgan taniqli olimlardan biridir **Solih Mutalliboyev** o'zining "**O'zbek shevashunosligi fani**" nomli darsligida qarluq qabilasining tilini o'g'uzlarga, yag'mo va chigilga qo'shish mumkinligini izohlab o'tgan. Bu esa qarluq tilining boshqa turkiy tillar bilan o'zaro aloqasini va o'xshashliklarini ko'rsatadi.

N.A. Baskakov mukammallashtirib, genealogik tasnif asosida qipchoq tillarini shimoliy, janubiy va g'arbiy guruhlariga ajratgan.

Qipchoq va qarluq shevalari alohida obyekt sifatida ko'plab tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Ammo ular Toshkent viloyati shevalarida qiyosiy o'rganilmagan. Ushbu maqolamizda Toshkent viloyati shevalarining lingvoareal xususiyatlarini o'rgandik. Shu bilan birga Toshkent viloyati shevalari tarkibining asosi bo'lmish qipchoq va qarluq shevalarini quyosiy tahlil qildik.

Lingvoareal – bu tilshunoslikdagi atama bo'lib, u muayyan geografik hudud, mintaq yoki xalq tilida mavjud bo'lgan, boshqa hudud yoki tillarda uchramaydigan til birliklarini ifodalaydi. Bu tushuncha tilshunosliknin dialektologiya sohasida muhim ahamiyatga ega. Chunki u tilning hududiy xususiyatlarini, ya'ni areal lingvistik hodisalarni o'rganishga imkon beradi.

Toshkent viloyatining markaziy va shimoliy tumanlarida (Olmaliq, Parkent, Bo'stonliq) asosan qarluq tipidagi fonetik va morfologik belgilar uchraydi. Ular quyidagilardan iborat:

"a" unlisi bilan talaffuz qilinadigan soʻzlar: aytmoq, gap, qarindosh.

-di, -gan qoʻshimchalari keng ishlatiladi: kelgan, borgan.

Shaxs olmoshlari: men, sen, u, biz — adabiy til bilan toʻgʻri keladi.

Soʻz tartibida qatʼiylik: men ertalab maktabga bordim.

Qipchoq unsurlar

Toshkent viloyatining janubiy va sharqiy qismida (Chinoz, Oqqoʻrgʻon, Yangiyoʻl, Zangiota) ayrim qipchoq tillariga xos xususiyatlar aniqlanadi:

"j" tovushining kengligi: jetti (etti), jal (yal), jurt (yurt).

-ba, -bay inkor qoʻshimchalari: kelbay, bormay (qarluq shevalarida bormagan deb aytiladi).

Sinfy leksikalar: tüye (tuya), köp (koʻp), qız (qiz) – bu soʻzlar hozirgi qozoq tiliga ham yaqin.

Feʼl tuslanishida asosiy feʼlga qoʻshimchalar oʻzgaradi: baradım (borganman), kelgen (kelgan) — bu shakllar qozoqcha taʼsirni koʻrsatadi.

Soʻz	1-hududda aytilishiga misol	2-hududda aytilishiga misol
Choynak	Boʻka: choy damlaydigan idish	Yangiyoʻl: suv quyiladigan kichik idish
Qozon	Parkent: ovqat pishiriladigan idish	Ohangaron: katta toʻy, bazm
Qop	Chinoz: matodan tayyorlangan xalta	Zangiota: juda koʻp miqdor
Doʻppi	Piskent: anʼanaviy bosh kiyim	Oqqoʻrgʻon: chaqaloqning bosh suyak qismi
Supa	Parkent: hovlidagi yassi inshoot	Boʻstonliq: uxlash uchun joy
Toʻn	Boʻka: issiq kiyim (kurtka)	Chinoz: eski yoki yirtiq kiyim
Pichoq	Bekobod: oshxona asbobi	Piskent: jazo quroli timsoli (qoʻrqitish)
Tosh	Yangiyoʻl: tabiiy qattiq jins	Ohangaron: bolalar oʻyinidagi mayda toshlar
Qolip	Olmalik: shakl beruvchi idish	Zangiota: odam xarakteri (metafora)
Qorin	Zangiota: tananing bir qismi (qorin)	Yangiyoʻl: homiladorlik (qorindor ayol)
Gʻisht	Chinoz: qurilish materiali	Boʻstonliq: jazoga ishora (gʻisht tegadi)
Koʻrpa	Parkent: yotish uchun yumshoq buyum	Piskent: baland qilib yotqizilgan joy (koʻrpa solmoq)
Qavat	Zangiota: binoning qavati	Chinoz: koʻp miqdor yoki katta hajm

Koʻpgina soʻzlarning maʼnodagi farqlari oʻzbek tilining qadimgi bosqichlariga borib taqaladi. Masalan, ayrim tumanlarda saqlanib qolgan soʻzlar yoki maʼno koʻchishlari eski oʻgʻuz yoki qadimgi qipchoq til qatlamlarining zamonaviy izlarini ifodalaydi.

Ayni bir soʻzning turli talaffuz shakllari (masalan, urgʻu oʻrni yoki unli almashinuvi) faqat fonetik tafovut emas, balki semantik differensiasiyaga olib keluvchi omil sifatida ham namoyon boʻladi. Bu lingvistik dinamikani “sheva ichidagi ichki til evolyutsiyasi” sifatida talqin qilish mumkin.

Toshkent viloyati shevalarida ayrim buyum nomlari yoki atamalar turli tumanlarda ijtimoiy status, baholovchi yoki kinoya maʼnolarini ifodalash uchun ishlatiladi (masalan: toʻn — kiyim yoki kamsituvchi atama). Bu holat leksik birliklarning ijtimoiy konnotatsiyasi mavjudligini koʻrsatadi.

Xulosa qilib aytganda, Toshkent viloyati dialektologik oʻtish hududi (tranzit zona) sifatida ajralib turadi. Bu hudud geografik joylashuvi va tarixiy ahamiyati sababli qipchoq va qarluq lahjalarining kesishgan nuqtasida joylashgan boʻlib, bu oʻz navbatida til tizimidagi mozaikalikni yuzaga keltirgan.

Toshkent viloyati tumanlarida ayrim soʻzlarning oʻziga xos ishlatilishi (maʼnosi yoki talaffuzi bilan) mahalliylik tuygʻusi va til orqali identitet ifodasiga xizmat qiladi. Har bir tuman oʻz shevasining ayrim elementlarini “bizga xos” deb biladi, bu esa lingvistik regionalizm sifatida talqin etilishi mumkin.

Toshkent viloyati shevalarida adabiy til bilan oʻrtadagi tafovut ham ancha sezilarli. Bu tafovut faqat fonetik yoki morfologik darajada emas, balki semantik va pragmatik darajada ham mavjud. Bu esa standart til siyosatini yuritishda tumanlararo leksik oʻziga xosliklarni hisobga olish zaruratini tugʻdiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Валиханов А. Ўзбек тилининг фонетикаси. – Т.: Ўзбекистон ССР ФА нашри, 1965. – 210 б.
2. Гулямов Я. Из наблюденной под морфологией Ташкентского говора. ЎзДМ. II. – Ташкент, 1957. – Б. 236-250.
3. Кашгари М. Девону луғотит-турк / Таҳрир: С. Муталлибов. – Тошкент: Fan, 2006. – 376 б.
4. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – Л.: Наука, 1960. – 235 с.
5. Мелиоранский П.М. Грамматика турецкого языка. – СПб., 1894. – 184 с.
6. Поливанов Е.Д. Образцы фонетических записи Ташкентского диалекта. Бюлетень САГУ.
7. Поливанов Е.Д. Фонетическая система говора кишлака Икан. Изд-во АН СССР. ОГН. 1929. –В. 528.
8. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – СПб., 1893–1911. – Т. I–IV.
9. Решетов В.В. Кураминские говоры Ташкентской области (фонетические система, морфолгический строй). Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Ташкент, 1952.
10. Содиков Т. Лексика говоров Ташкентской области. Филология фанлари кандидати илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 1969.
11. Поливанов Е.Д. Образцы звуковой состав Ташкентского диалекта. Наука и просвещение, – Тошкент, 1922.
12. Шоабдурахмонов Ш. Тошкент шеvasининг хусусиятларидан. ТАМ. – Тошкент, 1960.
13. Ғуломов Ё. Ғ. Тошкент диалектида эғалик қўшимчалари // Ўзбек тили масалалари. САГУ илмий асарлари. – Тошкент, 1967.

BORDIMKO'L QISHLOG'I SHEVASIDAGI AYRIM SO'ZLAR TAHLILI
ANALYSIS OF SOME WORDS IN THE DIALECT OF BORDYMKUL VILLAGE

Usmonov Musurmon Mamirali o'g'li,
Namangan davlat universiteti katta o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
usmonovmusulmon89@gmail.com
Yoqubjonova Nazokat Akramjon qizi,
NamDU Filologiyasi fakulteti
2-kurs S.UZB-BU-23 guruh talabasi
yoqubjonovanazokat11@gmail.com

Annotation. *The article provides an explanation of the pronoun, verb, and noun groups in the dialect of the Bordimkul village of Namangan region, as well as some words related to food, objects, human body parts, kinship, and animals.*

Key words. *village, dialect, language, area, tribe, people, linguistics.*

O'zbek adabiy tili xalq shevalaridan o'ziga kuch oladi, oziqlanadi, chunki sheva bo'lmasa, adabiy tilimizning kelajagi bo'lmaydi. Hayotiy ozuqa olib turadigan asosi bo'lmasa, har qanday adabiy til o'lik til hisoblanadi. Shuning uchun ham shevalar har qanday adabiy tilning asosiy hamda rivojlanish poydevoridir.

O'zbek adabiy tili bilan uning shevalari o'rtasidagi munosabat masalasi, adabiy tilning sheva so'zlaridan oziqlanish darajasi, bu ikkala manbaning til lug'at tarkibidagi o'rni va qo'llanishidagi farqlari tilshunosligimizda hali yetarlicha tadqiq etilgani yo'q [Suvanova 2020].

Shevashunosligimizning tarixi XI asarning mashhur tilshunosi Mahmud Koshg'ariyga borib taqaladi. Uning «Devonu lug'otit - turk» asari turkiy xalqlar shevalarining so'zligini arab tilida izohlab, o'zida jamlagan mukammal va bebaho asarlardan biri sanaladi.

O'zbek tili shevalarini o'rganilishiga bugun davlat siyosati darajasida qaralmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21- oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-sonli, 2020-yil 20-oktabrdagi "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6084-sonli Farmonlarida¹ davlat tilini har tomonlama rivojlantirish bilan bir qatorda o'zbek tilining qadimiy, boy sheva va dialektlarni chuqur o'rganish, dialektlari xaritasini yaratish masalalariga alohida ahamiyat qaratilgan.

Shu kungacha Namangan shevasining xususiyatlari E.D.Polivanov, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, A.Y.Aliyev, F.Abdullayev, D.Ishondadayev, S.Ashirboyev, I.Darvishov, M.Saidova, X.Mamatismoilova kabi dialektolog olimlarimiz tomonidan o'rganilgan.

V.V.Reshetov tomonidan tahlil etilgan Namangan shevalari xususiyatlari tahlili natijasida bu shevalarning shakllanishida uyg'ur tilining ta'siri katta ekanligi aniqlandi.

S.Ashirboyevning "O'zbek dialektologiyasi" deb nomlangan kitobida Namangan shevasining fonetik, morfologik, leksik jihatlarini atroflicha yoritib berilgan [Ashirboyev 2021].

Bundan tashqari yuqorida nomlari zikr etilgan dialektolog olimlarimiz ham Namangan shevasining turli xususiyatlarini o'rganib o'zbek dialektologiyasi rivojiga o'z hissalarini qo'shganlar.

Kishilar o'rtasida bevosita aloqa vazifasini bajaruvchi til tovush yoki tovushlar kompleksi orqali o'z ifodasini topadi. O'zbek tilshunosi M.M.Mirtojyev ta'kidlaganidek: "Ma'lum tovush yoki tovushlar kompleksida ma'no yoki maqsadning ifoda topishi lug'aviy birlik, lug'at, leksika hisoblanadi. Shu leksikaning ma'lum grammatik qonuniyatlar asosida kommunikatsiyaga

¹ <https://lex.uz/docs/-5058351>

kirishuvi nutq, ya’ni tildir. Bu o‘rinda tilning uch bosqichdagi tarkibiy qismi haqida gap boradi: tilning material manbai – tovushlar; shu material manbaini o‘z vositasida tashishi – leksika, lug‘at; o‘sha leksikaning kishilar muloqatga kirishuvi uchun o‘zaro kommunikativ aloqada bo‘lish qonuniyati – grammatika...” [Миртожиев 2013]. Shu boisdan ham tilning leksik jabhasida amalga oshirilgan ilmiy-nazariy hamda amaliy tadqiqotlar o‘zining uzoq tarixiga ega. Shuning uchun ham Namangan viloyatining To‘raqo‘rg‘on tumanida joylashgan Bordimko‘l qishlog‘i shevasidagi leksik birliklarni o‘rganishga qaror qildik.

Bordimko‘l qishlog‘ining aholisi asosan dehqonchilik, bog‘dorchilik va hunarmandchilik bilan shug‘ullanadi. Bordimko‘l bir paytlar madaniyat o‘chog‘i hisoblangan, Z.M.Bobur yashagan qadimiy Axsikentdan uncha ham uzoqlikda bo‘lmagan masofada joylashgan qishloqdir. Shuning uchun ham uning shevasini o‘rganish insonda qiziqish uyg‘otdi va biz uning shevasiga xos leksikalarni quyidagi guruhlariga bo‘lib o‘rgandik:

Oziq-ovqat nomlari			
Shevada	Adabiy tilda	Shevada	Adabiy tilda
čäj	choy	älväli	olcha
lōjä	loviya	šāptāli	shaftoli
sōvzi	sabzi	bādrīñ	bodring
kārtiškā	kartoshka	āš	palov
kōčā	go‘ja (ovqat)	külčātāj	hamirni suvda maydalab pishirilgani
bādrīñ	bodring	šīlpīldāq	hamirni suvda to‘rtburchak qilib qaynatib pishirilgani
Narsa-buyum nomlari			
Shevada	Adabiy tilda	Shevada	Adabiy tilda
pījālā	piyola	ājnāq	oina
šipīrgi	supurgi	mīq	mix
čājnāk	choynak	māllā	etak
tīlpān	telefon	belkūrāk	lapatka
vālāsāpīt	velosiped	ištān	lozim
dāptār	daftar	bāliš	yostiq
tūrpāq	tuproq	qōlpājpāq	qo‘lqop
tā:ndir	tandir	čerdāk	tom
māxtāb	maktab	bāldāq	zirak
sōri	karovat	čāčiq	sochiq
nān jāpqīč	rapida	rōmālčā	dastro‘mol
jeñičā	non uzgich	žām	lagan(chuquri)
tōpli	tufli	svūt	svet
tārāq	taroq	ōrīk qāqī	turshak
dārbāzā	darvoza	bōjančiq	parfyumeriya
pāqīr	chelak	dāstkāllā	chopqi
šātī	narvon	ījnā	igna
Inson tana a'zolari			
lāv	lab	tīnnāq	tirnoq

pešānā	peshona	bārmāq	barmoq
Olmosh so'z turkimiga oid so'zlar			
qājg‘ā	qayerga	menām	men ham
nīmōng‘ā	nimaga	bizām	biz ham
mānāvī	mana bu	hāmā	hamma
ānāvī	anavi	hečām	hech ham
mūnčā	mana shuncha	āši	ana shu
Fe'l so'z turkimiga oid so'zlar			
čiketti	chiqib ketti	keljāppān	kelyapman
bāripke	borib kel	āp ketmāq	olib ketmoq
kegān	kelgan	ketjāppān	ketyapman
kīrājkān	kirar ekan	ābervār	olib berib yubor
tāšlāvār	tashlab yubor	sābervār	solib berib yubor
kelāvīr	kelaver	kegān	kelgan
ājtvār	aytib yubor	īšīr	yig‘ishtir
āpke	olib kel	bösā	bo‘lsa
Qarindosh-urug' nomlari			
dādā	ota	āčā	onaning ovsini
ātā	bobo	ülüm	o‘g‘lim
ānnā	buvi	enā	ona
kättā dādā	amaki		
Hayvon nomlari			
mišīq	mushuk	čimčiq	chumchuq
büzāvčā	buzoqcha	büzāv	buzoq
bābāčāk	qo‘zichoq	eššāk	chayon
O'rin-joyini ifodalovchi so'zlar			
āg‘īl	molxona	zāvūr	chuqur
qāznāq	ombor	pārnik	issiqxona
Shevada uchraydigan umumiy so'zlar			
hāzīr	hozir	jāxši	yaxshi
qättīm	qattiq	tōrī	to‘g‘ri
āsām	bo‘lmasam	ātī	ismi
büvāk	go‘dak	jōrīq	oilaviy tadbir
tūjūn	tugun	sārāptā	bozordan narsa olish
jālāntājāq	oyoqkiyimsiz	sārbāyīč	e‘hiyotlab ishlatish
üzüm	tok	ātqūlāq	suv bo‘yida o‘sadigan o‘simlik

Bordimko‘l qishlog‘i shevasiga oid so‘zlarni yig‘ish, o‘rganish maboynida shuni angladimki, sheva insoniyatning tarixini yaqqol ko‘rsatib beruvchi moddiy boyliklarimizdanda kuchliroq manbaa ekan. Shu yerda “Shevalarni o‘rganish tilshunoslarga til yuragining qanday urishini o‘z quloqlari bilan eshitishga imkon beradi” degan jumlar naqadar to‘g‘ri ekanligini his etdim. Shevamizda hali adabiy tilga olinmagan so‘zlarning ko‘pligi adabiy tilimizning boyish imkoniyatlari naqadar katta ekanligini ko‘rsatadi. Masalan, Bordimko‘l qishlog‘i shevasidagi *sārbāyīč- e‘hiyotlab ishlatish, sārāptā- bozordan narsa olish, āsām- bo‘lmasam* kabi so‘zlar

buning yorqin dalilidir. Shevalarimizni o‘rganish orqali tariximizni yaratyapmiz. Adabiy tilimizni boyitishga o‘z hissamizni qo‘shyapmiz. Bu har bir shevashunos, tilshunosning vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176 b.
2. Darvishev I. Areal tilshunoslik: Janubiy-g‘arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari. – Toshkent: Navro‘z nashriyoti, 2019. – 148 b.
3. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Navro‘z, 2013.
4. Ishayev A. Shevalar lug‘atiga kiritiladigan so‘zlar. O‘zbek tili va adabiyoti. 1988. 2-son. 37-42-bet.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007.
6. Reshetov V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1962.
7. Raxmonov N. O‘zbek tilining Navoiy viloyati shevalari morfologik xususiyatlarining lingvoareal tadqiqi. Samarqand. Fil.f.d.(PhD) diss., 2019.
8. Saidova M. “Namangan shevalarida qarindoshlik terminlarining leksik-semantik tahlili”. – Toshkent, 1995.
9. Rohila Suvanova. “Qipchoq shevalariga xos so‘zlar lug‘ati” Samarqand – 2020.
10. Миртожиев М.М. Ўзбек тили фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – Б. 485.
11. <https://lex.uz/docs/-5058351>

MUNDARIJA

YALPI YIG'ILISH MA'RUZALARI

1	Mamatkulova M. Turkiyada shevashunoslik va o'zbek shevalarining o'qitilishi	3
2	Turdimov Sh. Qo'rg'on dostonchilik maktabi va Ergash Jumanbulbul o'g'lining ijodi	9
3	Шамилова Г. Структурно-семантические особенности фразеологических единиц с числовым компонентом	12
4	Sobirov A., Rahmatullayeva U. Andijon viloyati etnotoponimlarining areal manzarasi	18
5	Абдиназимов Ш. Миллийлигимиз исми-шәрипимизден басланады	23
6	Мыңбаев Н., Бобоходжаев Р. К вопросу о классификации тюркских этнических имен	26
7	Abdiyev M., Rahmonov S. Pastdarg'om tumani Chandir shevasiga xos so'zlarning o'zaro munosabatga kirishuvi holatlari	34
8	Mengliyev B. "Korpus shevashunosligi" o'quv fani haqida	38
9	Elov B. O'zbek tili milliy korpusi matnlarini dependency parsing usullari va algoritmlari	43
10	Xolmanova Z. O'zbek shevalari va turkiy tillar leksikasidagi mushtaraklik	59
11	Ashirboyev S. O'zbek shevalari normasi xususida	64

1-SHO'BA. SHEVALAR VA FOLKLORNING ILMIY MUAMMOLARI XORIJLIK OLIMLAR NAZDIDA

1	Bahşiyeva T. Ermenistan'daki türk kökenli yer adları	68
2	Quliyeva Z. Azərbaycan yazıçılarının bədii əsərlərində toponimlərin üslubi xüsusiyyətləri (Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsrı nümunəsində)	72
3	Абдусамад Э., Турдибеков М. Тоҷикистонда ўзбек шеваларининг ўрганилиши	76
4	Sheronov B., Ermatov I. To'ra Sulaymon ijodida dialektizmlar	80
5	Adilbekova E., Berikkyzy S. Turk dastanlarinda kahraman kultu	84
6	Асадова Ф. Обогащение Азербайджанского языка словами из современного турецкого языка	88
7	Hüseynova E. Orxan Kəmalin əsərlərində Anadolu həyatı	93
8	Adilbekova E., Emre Gülce Türk dünyasi öğrencilerine yönelik türkçe öğretilimi: yöntemler ve yaklaşımlar	98

9	İbragimov Z. Kazak türkçesinin Türkistan ağzında ünsüz benzeşmesi	105
10	Adilbekova E., İristayeva M. Ahmet Yesevi’nin türkçe ve türklük üzerindeki etkisi	110
11	Kanseytova G., Nişanhan Möldir Anadolu kökenli sahne anlatılarının kültürel hafızadaki rolü	117
12	Hüseynova E. Mirzə Fətəli Axundovun “Hekayəti Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş məstəli şah cadükuni məşhur” əsərində işlənən alınma sözlər	124
13	Karimova Ş., Müsirkep Juldız Anlati geleneğinde mizahi tipolojiler üzerine bir inceleme	127
14	Quliyeva Ş. Azərbaycan dilində dörd sayının linqvokulturoloji xüsusiyyətləri	135
15	Rüstəmov S. Türk dillərində biocoğrafiya ilə bağlı coğrafiya terminləri	138
16	Sadagat A. Directions of non-semantic phonetic substitutions in language systems	141
17	İlahə Gurbanlı Azerbaycan türkçesi ağızlarında sözdizimi konuları	146
18	Ayşen İsmayilli Mikrotoponimlerin onomastik birimler arasında yeri ve karakteristik özellikleri (Karabağ bölgesi materyalleri temelinde)	149

2-SHO‘BA. O‘ZBEK SHEVALARI TADQIQOTLARI

1	Norbayeva Sh. Xorazm shevalari leksikasidagi ayrim eskirgan so‘zlar tahlili	154
2	Машкура Т., Туропова Н. Умрини илм-фанга бағишлаган фидойий инсон	158
3	Darvishov I. Namangan qipchoq shevalaridagi ayrim undoshlar tavsifi	166
4	Ubaydullayev A. Kashshof qishlog‘i shevasining lingvistik tadqiqi	169
5	Nurjanov O. Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalari lug‘aviy qatlamlarini shakllantiruvchi etnik omillar	173
6	Xolova M., Bozorova E. O‘zbek dialektologiyasida areal yondashuv: yangi bosqich	176
7	Turdialiyev A. Denov qipchoq shevasida fonetik qonun va jarayonlar	184
8	Usmonov M., Abdumutalova M. Qizilyozi qishlog‘i shevasidagi oid ayrim so‘zlar tahlili	187
9	Alimardanov E. Xorazm shevalari leksik xususiyatlarining turkman tili(shevasi)ga ta’siri	192
10	Сайфуллаев Б. Контактология саласының теориялық негіздері (Өзбек және қазақ тілдері мысалында)	197
11	Suvonova R., Uktamov B. Xudoyberdi Doniyorov va shevashunoslik	205
12	Raxmonov N., Musoyeva M.	208

	O‘zbek shevalarida so‘z yasashiga yangicha yondashuvlar	
13	Xidraliyeva Z. Iqon shevasida egalik shakllarining ifodalanishiga doir	210
14	Turdixojayeva M. Lingvistik geografiya fanining o‘rganilishi	212
15	Rajabova S. Samarqand viloyati shimoliy hududi Ishtixon tumani o‘zbeklashgan etnik arab shevalarining o‘rganilishi	215
16	Bekturdiyeva A. O‘g‘uz lahjasi sintaksisining o‘rganilish tarixi	219
17	Anarbayeva M. Marhamat tumani shevasining qarluq lahjasiga munosabati	223
18	Ozotboyeva M. O‘zbek tilshunosligida o‘g‘uz lahjasining o‘rganilishi	228
19	Alimbekova V. Janubi-sharqiy Andijon areali leksikasining badiiy asarlarda qo‘llanishi	232
20	Eshanqulov D. Surxondaryo qarluq shevalarida an‘anaviy leksika: qarindosh-urug‘ni, uy-ro‘zg‘or buyumlarini ifodalovchi so‘zlar	239
21	Mamatkulova M., Alimardanov E. Xorazm dialektal zonasidagi turkman shevalari	244

3-SHO‘BA. DIALEKTAL LEKSIKOGRAFIYA, DIALEKTAL KORPUS, TOPONIMIYA VA LINGVOKULTUROLOGIYA

1	Xusanov N. “Lug‘ati Chig‘atoyi va turki usmoniy” – folklor materiallari va dialektal so‘zlarni to‘plashda muhim manba	249
2	Normamatov S. O‘zbek terminologik lug‘atchiligi tarixidan	255
3	Masharipov M. Publitsistik nutq va uslub shakllanishida Behbudiy ijodining o‘rni	261
4	Jiyanova N. Normurod Norqobilov asarlarining til xususiyatlari	264
5	Djurabayeva Z. Normurod Norqobilovning “Chol va bola” hikoyasida dialektizmlardan foydalanish	270
6	Ergasheva D. Badiiy matnlarda dialektal va og‘zaki nutq leksikasi (Odil Yoqubov asarlari misolida)	274
7	Ashirboyev S., Salayeva H. Abdurauf Fitrat asarlaridagi arabcha so‘zlarning ayrim semantik xususiyatlari	278
8	Chariyev Ch. Türkmençe adam atларыnyň taryhy gelip çykyşy barada	281
9	Ibragimova Z., Suronov Sh. Kishi laqablarini etimologik jihatdan o‘rganish (Amudaryo tumani misolida)	285
10	Abdullayev D., Chariyev Ch. Amaliy frazeografiya sathida tub so‘z va ko‘chma ma’no takomili	288

11	Xaitov X., Olimova R. Luqmon Bo‘rixon qissasida shevaga xos so‘zlar (“Quyosh hali botmagan” asari misolida)	292
12	Yuldashev O. O‘zbek va ingliz tez aytishlarining dialektal xususiyatlari	295
13	Mo‘minova Y. Qadimgi turkiy yodnomalar leksikasi	298
14	Gazibekova S. Shevaga oid so‘zlarning badiiy tasvirdagi o‘rni (Xayriddin Sulton asarlari misolida)	300
15	Aminova F. Mahmud Rajab ijodida o‘g‘uz shevalariga xos morfologik xususiyatlarning qo‘llanishi	302
16	Raximova F. Ingliz va o‘zbek tillaridagi sotsiopragmatik farqlar: antonimlar asosida	305
17	Kuchimova G. Sifat va sifat yasovchi affiks morfemalar paradigmasining shakllanish tarixidan	308
18	Maxmudov X. Mahalliy turizm leksikasi tushunchasi hamda turizm sohasida qo‘llaniladigan leksemalarning qiyosiy o‘rganilishi	312
19	Boymirzayev A. Leksik ma’no va sintaktik aloqa	315
20	Джолдасова С. Концепт «ребёнок» в трудах Махмуда ал-Кашгарии	319
21	Muxammadiyev N. Alisher Navoiy asarlari va Kitob-Shahrisabz shevalaridagi leksemalar munosabati	322
22	Turobova M. O‘zbek elektron lug‘atshunosligi: shakllanishi, muammolari va rivojlanish yo‘llari	326
23	Toshtemirova G. Gulnor pari dostonining dialektal xususiyatlari	328
24	Asatullayeva D. Umumiy ta’lim tizimida fonomorfologiyani o‘qitish	331
25	Xalmuratova D. Kórkem shigarmalarda dialektlik sinonimlarning qollaniliwi	334
26	Saidaxmedova O. Bolalar nutqida dastlabki bo‘g‘inlarning paydo bo‘lishi (chet el tadqiqotlari natijalari)	338
27	Allamuratova D. Qaraqalpaq xaliq jańiltpashlari tilinde kórppe-tósek, kestelew hám tigiw buyimlari atamalariniń qollaniliwi	341
28	Muzaffarov K. Muhammad alining “kleopatra” romanida ijtimoiy-siyosiy terminlarning qo‘llanilishi	345
29	Boltayeva L. Lingvopsixologiyaning o‘ziga xos xususiyatlari	349
30	Nurillayeva Sh. Parsellyativ qurilmali gaplarning pragmatik xususiyatlari	353

31	Ibodova M. O‘zbek tili ta’limiy korpusida shaxs ma’naviyatini ifodalovchi birliklarning berilishi	356
32	Temirova K. Shevaga oid gastronomik birliklarning leksikografik tadqiqi	367
33	Narziyeva G. Media-internet publitsistikasida milliy-madaniy kodning realiyalarda voqelanishi	370
34	Tojiboyev D. Hoji Muin publitsistikasida arabcha o‘zlashmalar va ularning mavzuiy tasnifi	370
35	Berdimuratova M. Vizual kommunikatsiyaning milliy-madaniy xususiyatlari	373
36	Ergasheva H. Faxriyor ijodida dealiktizm	377
37	Xushboqov Q. Shafoat Rahmatulla Termiziy ijodida dialektizmlarning qo‘llanilishi	380

4-SHO‘BA. O‘ZBEK FOLKLORSHUNOSLIGINING DOLZARB MASALALARI VA O‘RGANILISH TARIXI

1	Emek Ushenmez, Aliqulova H. Turkiy xalqlar folklorida olqish va qarg‘ishlarning qiyosiy tipologik tahlili	383
2	Sayitqulov I. “Xoldorxon” dostoni – jangnoma epos sifatida	388
3	Aliqulova H. Bolalar folklorining taraqqiyot bosqichlari va o‘rganilishi	391
4	Vahobova M. Xalq og‘zaki ijodida shir-u shakar qo‘shiq namunasl	394
5	Egamberdiyeva Sh. Turkiy xalqlar allalarida beshik obrazi	396
6	Hojiyeva O. O‘zbek ve türk bilmecelerin tipolojisi ve aktarmasi	401
7	Egamqulov K. Shomurod baxshi dostonlarida qofiya va badiiy takror (Ovsar dev bilan Gupsar dev dostoni misolida)	410
8	Umurzaqova N. Tohir Malikning «Odamiylik mulki» asarida folklorizm	418
9	Ubaydullayeva M., Nazimova H. Xalq og‘zaki ijodida dev va yalmog‘iz kampir obrazlari semantik tahlili	421
10	Jo‘rayeva S. O‘zbek bolalar folklorida mavsumiy marosim qo‘shiqlari	426
11	Mo‘minova M. Turkiy xalqlar folklorida bo‘ri obrazi	429
12	Norboboyeva M. Beruniy ilmiy merosida xalq og‘zaki ijodi va adabiyotning o‘rni	431
13	Tursunmurodov Sh. Bir olqish etnogenezi	434
14	Rahmatova M.	437

	“Alpomish” dostoni Bekmurod Jo‘raboy o‘g‘li talqinida	
15	Isaqova E. “Layli va Majnun” dostoni: an‘anaviy syujet va o‘ziga xoslik	440
16	Saydullayeva A. O‘zbek va turk xalq sehrli ertaklarida homiy obrazlarning poetikasi va funksional tahlili	444
17	Xidirova F. “Go‘ro‘g‘li” turkum dostonlarining o‘rganilishi	446

5-SHO‘BA. FOLKLOR VA ADABIY ALOQALAR

1	Tilavov A. Falakdan yashinday yengan bedovsan... (Mif va epos munosabatiga oid ayrim qaydlar)	450
2	Madraximova N. “Shirin bilan Shakar” dostonining genezisiga doir mulohazalar	454
3	Nurjanova Y., Sapparboyeva S. Abdulla Qahhor asarlarida xalq maqollarining qo‘llanilishi	458
4	Usmonova S., Sotiboldiyev D. Oq ilon timsolining badiiy asarlarda qo‘llanilishi	460
5	Ashurova P. XX asr she‘riyatida folklorizmning tutgan o‘rni	467
6	Xayrullayev A. Hikoyada xarakter va portret uyg‘unligi	473
7	Mamadaliyeva M. Omonilla Madayev ijodiy merosida topishmoqlarning adabiy-estetik talqini	477
8	Kuralbayeva G. Qaraqalpaq xalq qaharmanliq erteklerinde siyqirli zatlardın qollanılıw ózgesheligi	480
9	Musayeva M. Hikmatnavislik an‘anasi va tatar adabiyoti	484
10	Turdimova F. Durdonalar jarangini eshitgan qalb	487
11	Achilova Z. “Malla savdogar” dostoni va “Chol va dengiz” qissasi timsollari orqali inson “umid”ining qiyosiy tasviri	490
12	Jiemuratova F. Qaraqalpaq xalq dástanlarında naqıl-maqallardın tutqan ornı (Er ziywar dástani misalında)	495
13	Qozaqova S. “Boburnoma” strukturasi maqollarning o‘rni	499
14	Melibayeva S. Zamonaviy jamiyatda o‘zbek xalqi ism tanlashidagi motivlar tahlili	502
15	Mahkamova D. Ieronim Megizerning “Turkiy til negizlari” asari va undagi maqollarning ifodalanishi	505
16	Zaripova Sh. Abduqayum Yo‘ldosh ijodida folklorizm masalasi	510
17	Shamsimatova M. Qutbning “Xusrav va Shirin” dostonida maqollarning ishtiroki	513

6-SHO‘BA. UMIDLI TADQIQOTCHILAR

1	Usmonov M., Qo‘chqarova Sh. Ayrim joy nomlarining shevalarda ifodalanishi (Norin tumani misolida)	517
2	Ahmadjonova Sh. “Devonu lug‘oti-t-turk”da qarindosh urug‘chilik nomlarining kelishi va hozirgi kundagi ahamiyati	521
3	Usmonov M., Odilova R. Namangan shahar shevasidagi ayrim so‘zlar tahlili	524
4	Rahimova U. Semurg‘ obrazining xalq og‘zaki ijodidagi talqini	528
5	Usmonov M., Ismoilova I. Xaqqulobod shevasiga oid ayrim so‘zlar izohi	533
6	Pardayeva M. Go‘ro‘g‘li turkum dostonlari: asosiy va yordamchi obrazlar tahlili	538
7	Turg‘unova N. O‘zbekiston Respublikasida aholining ichki migratsiyasi va shevalar xususiyati	542
8	Usmonov M., O‘rinboyeva N. Namangan shevasidagi ayrim so‘zlar tahlili (Xizrobod qishlog‘i misolida)	546
9	Ermatova D. Ohangaron vodiysi uy bekalari nutqi tahlili	550
10	Bozorov S. O‘zbek xalq ertaklarida rang timsollari	553
11	Jabborova N. Galaosiyo shevasida qo‘llanilayotgan taom nomlari semantikasi	557
12	Abduraxmonova N. O‘zbek va ingliz shevalari fonetik va fonematik tizimining chog‘ishtirma talqini	560
13	Toshpo‘latova B. Bolalar folkoriga xos janrlarning poetik tahlili	566
14	Xakimova Z. Paxtabod shevasi haqida ba’zi bir mulohazalar	569
15	Namozova K. O‘zbek folklori namunalarining tarixiy yozma manbalardagi ifodasi	571
16	Daniyorova O. Olot shevasida uchrovchi uy-ro‘zg‘orga oid so‘zlar xususida	574
17	Iminjanova N. O‘zbek va turk xalq maqollarining o‘zaro o‘xshashlik jihatlari	578
18	Komilova F. Tabu va inonchlar kontekstida uchraydigan olqish va qarg‘ishlar	580
19	Komilova D. Yangibozor (Xorazm) shevasi savdo munosabatlarida ishlatiladigan ayrim so‘zlarning “Devonu lug‘otit turk” asari bilan qiyosi xususida	584
20	Umarova M. O‘zbek toponimik afsonalari haqida	588
21	Sattorova F. Shofirkon shevalarining o‘rganilishiga doir	591
22	Jumaniyozova S. Jahon tilshunosligida areal tilshunoslikka oid tadqiqotlar tahlili	595
23	Karimova D.	598

	O‘zbek shevalarida fe’llarning o‘rganilishi	
24	Mamitova M. O‘zbek va turk xalq maqollarining qiyosiy talqini	601
25	Миралиева Д. «Қазақ және өзбек фольклоры: тарихи үндестік пен мәдени сабақтастық»	604
26	Миралиева Д. «Қазақ және өзбек диалектологиясы: салыстырмалы-лингвистикалық талдау»	608
27	Darvishaliyeva M. Mahalliy til – shevalarning shakllishida etnik omillar (Namangan viloyati qipchoq shevalari misolida)	612
28	Shuhratova Sh. Shahrisabzdagi “j” lashgan shevaga xos ayrim xususiyatlar	616
29	Abdurahimova G. Andijon shevasida fonetik o‘zgarishlarida konemerativ o‘zgarishlar	618
30	Ismoilova Z. Atoyi va tashbihi kinoyat: o‘xshatishning ironik ifodasi	622
31	G‘afforova S. Go‘ro‘g‘li turkum dostonlarida Hasanxon obrazi munosabatlari tahlili	626
32	Nazirov S. Ingliz va o‘zbek tillaridagi turg‘un birikmalarning parallel lug‘atini tuzish masalalari	633
33	Qilichova N. Qorako‘l shevasi va “Devonu lug‘atit turk” asarining leksik qiyosi	639
34	Otaqo‘ziyeva M. “Kodeks kumanikus” obidasida moxovlar va gunohlar haqida masal masalasi	643
35	Ollamova K. Jumaniyoz Sharipovning "Xorazm" tetralogiyasida qo‘llanilgan fonetik dialektizmlar	648
36	Muhammadiyeva A. Kalendar miqlarning xalq turmush tarzidagi o‘rni	651
37	Olimboyeva K. Xonqa shevasida sintaktik shakl yasovchi qo‘shimchalarning o‘ziga xos xususiyatlari	654
38	Karimberdiyeva A., Sayfullayev B. Ташкент говориның фонетикалық ерекшеліктері	658
39	Isoqjanov Sh. “Zarqum” qissasining fonetik-leksik xususiyatlari	662
40	G‘aybullayeva M. “Kuntug‘mish” dostonida ruhiy tahlil metodi (Ergash Jumanbulbul varianti misolida)	667
41	Usmonova S.Mamadaliyeva N., Quvasoy shahar Polmon qishlog‘i shevasining ayrim leksik xususiyatlari	671
42	Usmonova S.Yusupova G., Tog‘ay Murodning “Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi” asarida dialektizmlar	675
43	Олжабаева Н., Байзаков Ж. «Құлагер» поэмасы: қазақ поэзиясының жауһары	678
44	Sharofutdinova S. Iqon shevasining ba’zi fonetik xususiyatlariga doir	681

45	Sattorova J. Uzun tumani shevasining ba'zi fonetik xususiyatlari (Eshonqishloq shevasida)	688
46	Qurbonnazarova S. Qo'shko'pir shevalarining ba'zi fonetik xususiyatlariga doir (G'ozovot qishlog'i shevasi misolida)	692
47	Xidirova D. G'allaorol shevalarining ba'zi fonetik xususiyatlari (Qo'ytosh qishlog'i shevalari misolida)	697
48	Bahodirova G. Piskent shahri shevasining ba'zi fonetik va grammatik xususiyatlariga doir	702
49	Sanaqulova S. Oqdaryo tumani shevalarining fonetik xususiyatlari (Xo'ja qishloq shevasi)	706
50	Eraliyeva M. Zarbdor shevasining ba'zi fonetik xususiyatlariga doir	711
51	Maqsudova M. Toshkent shahri Olmazor tumani shevalarining ba'zi fonetik xususiyatlariga doir	714
52	Rahimqulova O. G'ani Jahongirovning ilmiy ijodi va bolalar folklori	720
53	O'ralova S. G'allaorol tumani shevalarining ba'zi fonetik xususiyatlariga doir (Obuz qishloq shevasi misolida)	723
54	Abirqulova D. G'allaorol shevalarining ba'zi fonetik xususiyatlariga doir	726
55	Rustamova S. Toshkent dialektining ba'zi fonetik xususiyatlariga doir	730
56	Olimjonova Z. Olmaliq shevasining ba'zi fonetik, morfologik xususiyatlariga doir	734
57	Usmonova S., Sotiboldiyev D. Oppartak qishlog'i shevasiga xos ayrim xususiyatlar	736
58	Erkinova M. Rivoyatlardagi Sulton Husayn obrazi haqida	740
59	Олжабаева Н. Ұлттық мұра - домбыра!	742
60	Po'latova Sh. Namanangan viloyati Yorgo'rg'on dialekti lekskasi	745
61	Darvishov I., Ziyomiddinova R. Uychi shevasidagi ayrim leksik birliklar semantik xususiyatlari	749
62	Muydinova A., Hasanova O. Alisher Navoiy ijodida tazod san'atining qo'llanilishi	752
63	Murotaliyeva M. Pop tumani Xonobod qishlog'i shevasining ayrim o'ziga xos dialektal belgilari	756
64	Shakarova N. O'zbek tilida yozma nutqni o'stirish uchun berilgan mashqlar	759
65	Сайфудинова Н. Өзбек және қазақ фольклорының тұтастығы	761
66	Rahimqulova O. Yangiqo'rg'on shevasida olmosh so'z turkumining qo'llanishiga doir	763
67	Sailboyeva D.	766

	Hazorasp shevalarida qarindoshlik (aqrobalik) so‘zlarining qo‘llanishiga doir	
68	Mamadaliyeva K. Ta’lim sohasida neologizmlarning shakllanishiga oid nazariy asoslar	768
69	Rajabbayeva O. Qadimgi yozma manbalar va xalq og‘zaki ijodi namunalarida mifologemalar	771
70	Turdialiyev A., Musulmonova M. Boysun shevasining ba’zi xususiyatlari	777
71	Сайфудинова Н. Қазақ және өзбек диалектологиясының байланысы	782
72	Hamidova G. O‘zbek filolog olimlari nutqining psixolingvistik tahlili	784
73	Rahmonova D. Samarqand viloyati Yangirovot shevasida o‘zlashgan so‘zlar	787
74	Usmonov M., Hoshimova M. Shevalarda ikki tillilik munosabati (Varzik qishlog‘i misolida)	792
75	Nasirova K. Toshkent viloyati lingvoareal tarkibi: qarluq va qipchoq (qurama) shevalarining tarqalishi va o‘rganilishi	796
76	Usmonov M., Yoqubjonova N. Bordimko‘l qishlog‘i shevasidagi ayrim so‘zlar tahlili	802